

३०-४३

३३, टहिर

६ (जा)

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय
कृपया पुस्तक के ऊपर कोई निशान आदि
न लगायें।

पुस्तकालय

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार

वर्ग संख्या.....

आगत संख्या.....

पुस्तक-विवरण की तिथि नीचे अंकित है। इस तिथि सहित ३० वें दिन यह पुस्तक पुस्तकालय में वापिस आ जानी चाहिए। अन्यथा ५० पैसे प्रति दिन के हिसाब से विलम्ब-दण्ड लगेगा।

पं० इन्द्र विद्यावाचस्पति स्मृति संग्रह

10.51.6 (J)

33869

● ग्रन्थे शानात्र मुद्रितः ●	
ॐ	पुस्तक सं०.....
	आगत सं०.....
	निधि.....
गुरुकुल कानापुर मठ	

~~१०. २/१~~
~~६ (ज)~~

स्टाक प्रमाणीकरण ११८४-११८५

म।

यं मुद्राद्वयम् २।

रघुवंशम्

उत्तकाल

गुरुकुल कांगड़ी

महाकविकालिदासप्रणीतम्

प० इन्द्र विद्यावाचस्पति स्मृति ग्रंथ

अन्वय-वाचपरिवर्तन-मल्लिनाथकृतटीका-प्रयोजनीय-सरलार्थ-
 विविधपौराणिकवृत्तान्त-वङ्गानुवाद-विस्तृतभूमिका-
 ग्रन्थवर्णितविषय-विस्तृत-सूचिपत्र-काव्याद्य-
 परोक्षाप्रश्नादिसमेतम् ।

कलिकाता—३६ संख्यक वसुपाडालेनस्थित-

संस्कृतविद्यालयात्

काव्यतीर्थोपनाम-

श्रीगुरुनाथविद्यानिधि-भट्टाचार्य्येण

सम्पादितं प्रकाशितम् ।

१९१७ वङ्गाब्दे प्रथमं संस्करणम् ।

RA 10.51.KAL-R

Printed by M. N. GHOSE,
GHOSE-PRESS, 38, SHIB NARAYN DAS'S LANE, CALCUTTA.

का
ले
चे
क
वि
क
क
का
मा
य
वा
वृ
ति
ल
मा
वि
वि
श
शा
न
प्र
पा

भूमिका ।

(कविकथा)

पं० इन्द्र विद्यावाचस्पति स्मृति संग्रह

इह खलु जगति गीर्वाणवाणीविरचितानि यावन्ति सन्ति महाकाव्यानि, तेषु कविकुलशिरोमणेस्तत्रभवतः कालिदासस्य पीयूषवर्षिलेखनीप्रसूतं रघुवंशाख्यं महाकाव्यमेव परमरमणीयमिति काव्यरसाप्तुतचेतसां मनोषिणामखण्डनीयो वादः । कविरयं कुमारसम्भवमेघदूत-ऋतुसंहारप्रभृतीनि काव्यानि अभिज्ञानशकुन्तल-मालविकाग्निमित्र-विक्रमोर्वशीप्रभृतीनि च नाटकानि तथापराणि च बहुविधानि कृन्दःकाव्य-कथादीनि विरचितवान्, तेषु तावदेका रघुवंशीया कथास्माभिः कविकथोपन्यासपुरःसरं प्रबन्धेऽस्मिन्नवतार्यते ।

असाधारणकवित्वशक्तिप्रभावेणायं महाकविर्निखिलसहृदयहृदयाकाशे समुदितो विमलकिरणसुधासूतिरिवामृतप्रभाप्रवाहेण जगदिदमालोकितयति वर्त्तमानेऽपि समये । किन्तु नितरां परितापकरमिदं यदयं कविकुलचूडामणिः कदा कुत्र जन्मना कमन्वयमलमकरोत्, को वा स महात्मा य ईदृगतुलनीयगुणं तनयमाससादेत्यादि कर्वाविषयकवृत्तान्तो नितान्तदुर्लभ इति । किन्तु जानीमहे रत्नान्वेषिणां गाढतरतिमिरमयनीरनिधौ निमज्जनमिव तस्य चरितवर्णनमिदानीमस्माकं विफलतामेष्यति, तथापि विविधकिंवदन्तीमनुसरन्तो वयमिदानीं यथायथमाकलयिष्यामस्तदमलमिति वृत्तम् ।

एवं किल समनुश्रूयते—आसीत् गौड़ाधिपतेः परमा विदुषी कन्या विद्यावती नाम । सा खलु काले विवाहार्थमीदृगङ्गीचकार—“यः किल विद्यया मां पराजिष्यते, स एव मे पाणी ग्रहीष्यतीति ।” अथ श्रुत्वा तस्याः शपथवचनं नानादिग्देशतः पण्डितकेसरिणः समागत्य तया सह विविधशास्त्रतर्कमवतारयामासुः, किन्तु किं ब्रूमः ? क्रमेण सर्व एव तया राजनन्दिन्या पराजिता नितरां विषेदुः । अथ भ्रष्टसम्भ्रमास्ते सर्वे सम्भूय प्रगल्भां भूपतितनयां सन्तापयितुमनसः केन च महामूर्खेण सह तस्याः पाणिग्रहं सम्पादयितुं यतन्ते स्म, अपिच सामान्यस्त्रीजनतः पराजय-

माप्नुवन्तस्ते नितान्तक्षुब्धहृदयाः स्वावासं न जग्मुः, केवलं केनोपायेन तादृशं महामूर्खं संग्राहयिष्याम इत्यं विचिन्तयन्तः पथः पथ्यन्ति स्म ।” अथ ते गते बहुतिथे काले वृक्षशाखां क्लृप्तन्तमेकं ब्राह्मणकुमार-सपश्यन्, स हि ब्राह्मणतनयः यस्यां वृक्षशाखायामुपविष्टस्तस्या एव मूलदेशं क्लृप्ततीति । पण्डितास्तु तथाविधं ब्राह्मणकुमारं दृष्ट्वा मनोरथ-सिद्धिमदूरवर्त्तिनीं मन्यमानास्तमाहुः—“भो भोः कुमार ! वृक्षा-दवतर ।” यः खलु वाक्यमपि सम्यगुच्चारयितुं न शक्नोति, स पण्डितानां परिशुद्धां भारतीं कथमवगन्तुमर्हति ? यातु ततस्ते अतिमहता कष्टेन तं वृक्षादवतार्य स्वाभिलाषमकथयन् ।

कन्यालाभकथया काष्ठप्रतिकृतिरपि बाह्व प्रसारयति, का कथा चेतना-वतां मानवानां, महामूर्खोऽपि ब्राह्मणतनयः कन्यालाभं विशेषतो राज-कन्यां श्रुत्वा तेषामित्यमनुगतोऽभूत्—यत्ते पण्डिता यादृशमेवानुष्ठान-मवलम्बितुमुपदिष्टवन्तः स मूर्खस्तथाविधमेवाङ्गीचकार । ततः पण्डिता अकथयन्—“भोः वयं त्वां नीत्वा राजसभां गमिष्यामः, त्वया तु तव मौनिना भूयतां, यदा वयं शास्त्रीयाः कथाः कुर्मः, राजकन्यापि तव-मवतारयिष्यति, तदा त्वमुभयोरन्तरं हुङ्कारेणास्मत्पक्षं समर्थयिष्यसि ।” ब्राह्मणकुमारोऽपि “मया तथाविधमेव कर्त्तव्यम्” इत्यङ्गीकृत्य पण्डितै-सह राजधानीं गतवान् । ततः पण्डिताः तेन साङ्गं राजसभां गत्वा अधोषयन्—“असावस्माकं मौनी गुरुः, वयं राजनन्दिन्या सह शास्त्रवादं कुर्याम । अथ यदि कदाचित् शास्त्रवादे प्रमादः सञ्जायते, तदा मौनी गुरुरसौ हुङ्कारेण तं निराकरिष्यतीति ।” अथ पुनः शास्त्रवादे प्रवृत्ते विधिवशात् पण्डितानां प्रमादोक्तौ कपटगुरोर्हुङ्कारशब्दः पपात । अथानुरूपं वरमलभमाना गतप्राययौवना राजनन्दिनो-तथा-विधं पण्डितमवलोक्य तस्य गुरोः पाण्डित्यं बहु मन्यमाना तमेव पुनः परीक्षितुकामा तमङ्गुलीद्वयमदर्शयत्, सः मूर्खः कपटगुरुः कालिदासो-ऽचिन्तयत्—अहं मूर्ख इति मामवज्ञाय राजनन्दिनी दण्डविधानसूचक-मङ्गुलीद्वयमदर्शयत्, कालिदासस्तु प्रथममेकामङ्गुलीं दर्शयित्वा ततः पुन-रङ्गुलीद्वयमेवाददर्शयत् । कालिदासस्तदीयचक्षुर्द्वयनाशायं राजकन्याया अङ्गुलीप्रदर्शनं मन्यमानः इङ्गितेन उत्तरयत्—“यदि त्वमेकया अङ्गुल्या मे नयनमेकं नाशयिष्यसि, तदा अहमपि अङ्गुलीद्वयेन ते लोचनद्वयं नाशयि-ष्यामि ।” किन्तु राजनन्दिनी तद्विपरीतमवगतवती । सा तु “एकं द्विवेति ब्रह्मणः स्वरूपं पृच्छमाना प्रथममेकामङ्गुलीं ततः पुनरङ्गुलीद्वयम-

दर्शयत्—इदानीं राजकुमारी कालिदासप्रदिष्टमङ्गुलीद्वयं दृष्ट्वा “प्रकृति-
पुरुषात्मकं ब्रह्म” इत्यवगतवती । अथ सा तु तमशेषशास्त्रपारदर्शिनं
मत्वा तमेव स्वामित्वेनाग्रहीत्, फलितकपटप्रबन्धाः पण्डितासु पश्चात्
कालिदासस्य मूर्खता व्यक्तीभविविष्यतीति राजदण्डभिया ततः पलायिताः ।

अथ विद्यावती तद्दिन एव वरशय्यामधिशयानस्य स्वामिनो मूर्खत्व-
मवगम्य नितान्तविभ्रान्तमानसा सती पदाघातेन तमपसारितवती । सोऽपि
पत्नीतः पदाघातं प्राप्य प्रथममात्महत्यया दुःखावहं जीवनं त्यक्तुमियेष,
किन्तु न जानीमहे—कथं ततो निवृत्तः सरस्वतीमाराधयितुं यतते स्म ।
अथ स वाग्देवीप्रसादलाभार्थं तां वेदमातरमुपासामास । एकान्ततन्मय-
तयाराधनेन सा तस्य प्रत्यक्षं गता, अकथयच्च—वत्स ! वरं वृणुष्वेति ।
कालिदासोऽपि विद्यालाभवरं प्रार्थितवान् । भगवती भारती तं “तथासु”
इत्युक्त्वा अन्तर्दधे ।

वरं दत्त्वा भारती यदा अन्तुर्द्धातुमुपचक्रमे, तदासौ कालिदासः परि-
शुद्धया भाषया तां स्तोतुमारभे, किन्तु देव्याश्चरणकमलमपहाय अङ्ग-
विशेषवर्णनमुपक्रममाणं तं प्रति क्रुद्धा देवी शशाप,—“रे दुर्बहे ! यतस्त्वया
मञ्चरणारविन्दमपहाय अन्यदङ्गं वण्यं ते, अतो मच्छापाद् गणिकागृहे
त्वं प्राणान् त्यक्ष्यसि” इति । अपिच देवदर्शनं कदाचित् न विफलता-
मेति, शास्त्रज्ञानं ते अनन्यसाधारणं भविष्यति, किन्तु कस्यामपि परिषदि ते
विद्यास्फूर्तिर्न भविष्यतीति । एतादृगभिषगोऽपि असाधारणधीशक्ति-
तया स महाकविः केनापि न पराजितः, केवलकौशलजालं विस्तीर्य राज-
सभागतान् दिग्विजयिनोऽपि पण्डितान् स एव पराजितवान् । इत्य-
मनेकशः किंवदन्तीः वयं वृद्धपरम्परया श्रुतवन्तः, किन्तु बाहुल्यभयेन
तासु वयं मन्यरवचनाः ।

अथैकदा कदाचित् लब्धवरः कालिदासः पुनः पत्नीसमीपमासाद्य
अर्गलितहारगृहाभ्यन्तरस्थां तामाजुहाव, सापि अश्रुतया मूर्खपतिं
न सखभाषे, अपि तु स्वरपरिचयेन स्वामिनं ज्ञात्वा गृहाभ्यरस्थैव
तस्य प्रत्यागमनकारणमपृच्छत् । कालिदासोऽपि “अस्ति कश्चिद्
वाग्विशेषः” इत्यादिसंस्कृतवाक्येन तां पुनराहूतवान् । एतेनापि यदासौ
विद्यावती हारं न मोचितवती तदा स कालिदासः विविधसंस्कृत-
वाक्येन निजपाण्डित्यं प्रत्याय्य तां मुक्तकवाटामकरोत् । अपि च क्रमेण
“अस्ति” इति प्रथमवाक्येन “असुरात्तरस्थां दिशि देवतात्मा” इत्यादिभिः
श्लोकैः सप्तदशसर्गात्मकं कुमारसम्भवं काव्यं “कश्चित्” इति द्वितीयेन “कश्चित्

कान्ताविरहगुरुणा” इत्यादिभिः श्लोकैः मेघदूतं नाम खण्डकाव्यं, “वाग-
विशेषः” इति तृतीयेन च “वागर्थाविव सम्पृक्तौ” इत्यादिभिः श्लोकै-
ः जनविंशसर्गात्मकमिदं रघुवंशं नाम महाकाव्यं प्रणीय पत्नैः आवयामास।
ततः क्रमेण च ऋतुसंहार-नलोदय-पुष्पवाणविलास-श्रुतबोधद्वित्रिंशत्-
पुत्तलिका-शृङ्गारतिलक-शृङ्गाराष्टक-मालविकाग्निमित्राभिज्ञान-शकुन्तल-
विक्रमोर्वशीप्रभृतौनुपादेयान् ग्रन्थान् विरचय्य कविकुलेषु श्रेष्ठासन-
मधिचकार। तदयं श्लोकः सर्वत्रैव प्रचलति—

“पुष्पे जाती नगरीषु काञ्ची नारीषु रम्भा नरपेषु रामः।

नदीषु गङ्गा पुरुषेषु विष्णुः काव्येषु माघः कविकालिदासः ॥”

इमा अन्याश्च बहुतराः सन्ति किंवदन्त्यः, किन्तु आधुनिकानामश्र-
तयास्माभिर्न ताः सर्वा उल्लेखनीयाः।

या तु सा कथा। यस्य कवित्वसुधया जगदिदमभिषिच्यते, मान-
चरित्रचित्रणे, स्वभाववर्णने, सुमधुरच्छन्दोबन्धने च वाल्मीकिमन्तर-
यस्य जगतीह द्वितीयो नास्ति, यः खलु गृहे गृहे आबालवृद्धैर्देवताधि-
पूज्यते, दुःखं पुनरेतत् स्मरणीयकीर्त्तस्तस्य कालिदासस्य जन्मसम-
माकलयितुं न खलु वयं प्रभवामः। नासौ कालिदासो वर्त्तते, न-
विद्वज्जनबहुला उज्जयिनी नगरी, न च विराजति साम्प्रतं महाराजा-
धिराज उज्जयिनीपतिर्विक्रमादित्यः, किन्तु अमरकविः कालिदासः
सर्वेषामिव हृदयमधिकुर्वाणः अद्यापि गृहे गृहे सम्पूज्यते।

आसौत् पुरा विक्रमादित्यपालिताया उज्जयिन्याः सारस्वतकुञ्जं
विबुधभूयिष्ठा परिषत्, तत्र च यानि नव रत्नानि आसन्, तेषामेकतमो
मनीषिशिरोमणिः कालिदासः।

तत्रायं श्लोकः ;—धन्वन्तरिचरणकामरसिंहशङ्ख-वेतालभट्टघटकपेरकालिदासाः।

ख्यातो वराहमिहिरी नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥

एतेषामपि रत्नानां मध्ये “ससेमिरा” “राजपुत्र चिरं जीव” “देहि
लक्षं ततो मे” “सो वा भवेन्न हि भवेदिति मे वितर्कः” इत्यादिभि-
रन्येषु मधुरसन्दर्भात्मकैः कौशलजालसमाकुलैः श्लोकैरप्यनुमीयते कालि-
दासस्य कवित्वचातुर्यम्।

अस्य खलु महात्मन आविर्भावसमयनिर्णये बहवो मतभेदाः सन्ति
ग्रन्थबाहुल्यमयात् तेषां सारांश एव संक्षेपेण अत्रोद्ध्रियते।

केचित् कलयन्ति यदुज्जयिनीपतेर्विक्रमादित्यस्य सभापण्डितोऽयं

“वाग्
श्लोके
मास
विंशत्
कुल
शासन

मशह

मान

न्तरे

धि

समय

नवा

राजा

लेदास

तकु

कतमी

कतमी

कतमी

कतमी

कतमी

कतमी

कतमी

कतमी

कतमी

कतमी

कतमी

कतमी

कतमी

कतमी

मासीत् । अस्य राज्ञः “संवत्” नाम्नी वत्सरगणना प्रचलिता । इदानीं
खृष्टीयदशाधिकोनविंश १८१० शताब्दी । संवत् संज्ञया तु १८६७
सप्तषष्ट्यधिकोनविंशशताब्दी । अतः खृष्टजन्मनः ५७ सप्तपञ्चाशद्वर्षात् पूर्वं
विक्रमादित्यस्य सत्ताकालः, अतएव तदीयसभासत् कालिदासोऽपि
तात्कालिकः । सतमिदं प्रायेण सर्वेषामेव भारतवर्षीयसंस्कृतविद्यालया-
ध्यापकानां महामहोपाध्यायपण्डितानाम् । अपरे वदन्ति—कालिदासः
खृष्टीयतृतीयशताब्द्यां बभूव ; केचन प्रत्नतत्त्वविदो मन्यन्ते यत्—
महाकविरयं खृष्टीय-पञ्चमशताब्दीमनुजग्राह जन्मनेति । अपरेषामभिमतं
—यतः कालिदासो विक्रमादित्यस्य नरपतेर्नवरत्नसभायामेकतमं
रत्नमासीदतोऽयं खृष्टीयषष्ठशताब्दीय इति । कथमिति चेदुच्यते—प्रसिद्ध-
पण्डितः भाओदाजिः, ब्रह्मगुप्तप्रणीत “खण्डखाद्यस्य” टीकात आवि-
ष्कृतवान् यत्—नवरत्नानामेकतमं रत्नमाचार्यवराहः सप्ताधिकपञ्च-
शत ५०७ शकाब्दे परलोकमियाय, अतएव सप्ताधिकपञ्चशत ५०७
शकाब्दं यावत् नवरत्नमासीदिति निश्चयः ।

अष्टसप्तति ७८ खृष्टाब्दे राजा कनिष्कः सिंहासनमलंकुर्वाणः शकाब्द
इति वर्षनाम प्रणिनाय, तदेवाधुना शकाब्द इति नाम्ना व्यपदिश्यते । सुतरां
५८५ (खृः) वराहमरणकालः, नवरत्नकालस्य षष्ठशताब्दत्वे कालि-
दासविलासकालोऽपि स एव स्वीकरणीयः । बहव एव प्रत्नतत्त्वविद
एतत् खलु समर्थयन्ते । वस्तुतो महाकविकालिदासः सप्तशताब्द्याः
प्रागाविर्बभूवेत्यत्र नास्ति संशयावकाशः—यतः कान्यकुब्जाधिपतिर्हर्षवर्द्धनः
खृष्टीय-सप्ताधिकषष्ठ ६०७ शताब्द्यां सिंहासनमधिरूढः सन् प्रायश्चत्वा-
रिंशद्वत्सरान् साम्राज्यं शशास । तदीयसभासत् कविवरो वाणभट्टः हर्ष-
चरितस्य भूमिकायां कालिदासमित्यं प्रशंस । तदुच्यते—

“निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।

प्रोतिर्मधुरसार्दासु मञ्जरीष्विव जायते ॥” इति ।

कालिदासस्य सप्तम ७ शताब्द्याः पूर्वमाविर्भावस्य एषैव युक्तिः । अलं
पक्षवितेन, एतदालोचनाभारः समालोचनचतुरैः प्रत्नतत्त्वविद्भिरेव बोद्धव्यः,
वयमत्र साम्प्रतमुदासीना इति ।

(काव्यकथा)

अस्य खलु इतरैरतुलनीयात्मनो महाकाव्यस्य प्रथमतः समाप्तिं यावत् सर्वाङ्गमेव सुरसमिति चाभिसतमेतदग्रन्यमधीयानां काव्यरसिकानाम् अस्य य एवांशः सम्यगालोच्यते, स एवाद्वितीयकवेः कालिदासस्य अलौकिकीं कवित्वशक्तिं विशेषेण विकाशयन् आलोचयितृणां मनसि कामनिवीननवीनामानन्दपरम्परासुझावयति ।

काव्यस्य जीवनं तावत् अतिमनोरमाणां चरितानां सृष्टिः, सृष्टान् पुनरमीषां देशकालावस्थामनुसृत्य समावेशः । तत्र च कवयितुरलौकिकीं प्रतिभासृतेनापरो गरीयानुपायः । प्राकृतिकनियमानुसारेण व्यापाराः प्रतिदिनमेव घटन्ते, स्वभावसुलभता च येषां पूर्वघटितानां व्यापारानाम्, तदनुयायिघटनानिवेशविषये कविना समवहितेन भवितव्यतः स्वभावविरुद्धं वस्तु जनानां विरागं जनयति ; यदि पुनर्नैसर्गिका व्यापारान् कवयिता स्वप्रतिभासम्पदा स्वाभाविकादपि अधिकतरं मनोहा वैचित्र्यमधुरञ्च निर्मातुं क्षमते, तस्य अनन्यसुलभा प्रतिभा सर्वथा प्रशंसनीया । प्रकृतपक्षे तु स्वाभाविकविषयेषु वैचित्र्यं प्रदर्शयितुमर्हति कवयितरि न राजन्ते प्रकृतकविजनसुलभगुणाः । यतः वैचित्र्यविहीना विदितपूर्वाणां विषयाणां पुनः साक्षात्कारेण जागतिकानां सामाजिकानाम् उपकारो न वा आनन्दसन्दोहोद्बोधश्च न स्यात् । सम्यगसादितरसमपि यन्नाम काव्यं केषामपि नोपकुरुते तदुत्तमकाव्यमिति नाङ्गीकुर्वन्ति आचार्यपादाः । अतएव तत्रभवताम् ऋषीणाम् अशासनं—“निर्मेयं चरितं शुद्धं जगन्मङ्गलकारण”मिति । तस्य पुनरुत्तमवस्तुनो बाहुल्येन उत्कर्षप्रतिपादनाय वैचित्र्यसम्पादनाय च प्रयोजनानुसृत्यानुत्तमगुणप्रतिनायकसृष्टिर्नो दोषाय, प्रत्युत गुणायैव भवति ।

संस्कृतभाषया प्रणीतानां महाकाव्यानामवतंसं रघुवंशं प्रतिवर्णनं नियमो विलसति ; लोकशिक्षोपयोगिनामुपदेशानां विलासैः परिपूर्णमादितोऽवसानं रघुवंशस्य ।

यशोऽंशुकलापशुक्लीकृतनिखिलाशः कविकुलामरः कालिदासो दिलीप-रघु-अज दशरथादीनां वर्णनावसरे साधारणानवेदयत्, यत्—संसारविनश्वरं यशः समधिगम्य जिगमिषूणां त्यागस्वीकारः, वंशमुत्तयितुमभिलषतां ज्ञानादीनामधिगमः, परहृदयजिगीषूणां विनयः, विपुलमङ्गलमधिगन्तुमनसां गुरुषु गरीयाननुरागः—तत् तत् कार्यसुखसाधनं

विधौ रमणीयोपाय इति । एवं सर्वथा धर्मप्रबलमतिना भवितव्यं, परहितसाधनप्रयोजनं निजप्राणविसर्जनमुक्ताहेन समाधेयं, गुरुणामनुशासनं सविश्वासं सानन्दं सोत्साहं शिरसि धारणीयं, पूज्यानां पूजाव्यतिक्रमः परमममङ्गलमादधातीति । महाकविरितरदपि निवेष्टितवान् यत्—आत्मजललामभूतानां प्रजानां हृदयरञ्जनसमर्थ एव राजपदेनाभिधेयः । क्षमावत् नास्ति गरीयसी सम्पत्, सत्यादधिकतरो न विद्यते धर्मः,—सत्यपालनतत्परा महात्मा प्राणान् किञ्च प्राणाधिकं तनयमपि त्यक्तुं चक्षमे, पितृवाक्यरक्षणाय जगतामादर्शः पुत्रः सादन्दं राजसिंहासनं परित्यक्तुं प्रभवति, शक्नोति च पितृणां हृत्सिन्धुनाय हिंस्रकुलसङ्कुलम् अरण्यं गन्तुम् । वर्त्तमाने गुरुणि कर्त्तव्यताज्ञाने स्वीयहृत्पिण्डं स्वहस्तेन छित्त्वा करणीतायाश्चरणेषु उपहारौकर्त्तुमिव समर्थयते कर्त्तव्यतारुणदीप्तो जितेन्द्रियः । स्वाधीनचित्तानां भूदेवानां समक्षं प्राप्तादतलविलासिनो भूपतयः तथा पर्णकुटीरोदरशायिनो भिक्षोपजीविनस्तुल्यमूल्यं भजन्ते इति । इत्यमेव सन्भाव्यमानसामाजिकमङ्गलानामालोचनसहानां चरितादीनां समावेशविषये कृतालौकिकप्रतिभाविकाशः कालिदासस्तदीयमनर्घमनन्यसदगुणसहोदरमसन्भाव्यं महाकाव्यं सकलकाव्यानामवतंसं रघुवंशं विरचय्य लोकानामतिमात्रमुपकारमानन्दमप्यात्मनि समुदपादयत् ।

अथ पुनर्यावन्तः कारणकलापा विपुलसद्बुद्धिशालिसाम्राज्यमपि उत्सादयन्ति तमां, येन च सुवर्णमयोऽपि संसारः श्मशानभस्मत्वेन परिणम्यते, तादृशां तत्तद्विपरीतवस्तूनामपूर्वभवतारणं तदीयप्रियकाव्ये सविशेषमकरोत् ।

दौलिपादिदशरथान्तानां रघुवंशवर्णितनृपतीनां, दौलिपात् रघुः महत्तरः, रघोरजः, अजात् दशरथ इति क्रमेणैवातुलनीयगुणशालित्वं परिलक्ष्यते ; क्रमेणैव वर्द्धिता, सन्ततिशान्तिविधायिनी, राज्यसुखसुरधुनी रामचन्द्रशासनसमये वेलाव्यापिनी आसीत् । अयोध्यासाम्राज्यगगने रामचन्द्रः पूर्णचन्द्र इव शुशुभे ; दौलिपतः क्रमेण परिवर्द्धिताभिरेकैकाभिः कलाभिः रामरूपः सर्वाङ्गसुन्दरो निर्लाञ्छनः पौर्णमासीसुधाकरः समुदियाय । सति पुनरस्ताचलचूडावलम्बिनि रामचन्द्ररजनीरञ्जने अयोध्यायां शुक्लपक्षस्य चिरावसानं संवृत्तम् । अथ तत्र समुपस्थिता कृष्णप्रतिपत् परवर्त्तिनां नरपतीनाम् अधःपतनसूचिका ।

एकैकशः क्षीणासु कलासु, तत्र बभूव हि अग्निवर्णशासनदशायाम् अन्धतमसभीषणवपुषोऽमावसीनिशः शाश्वतिकदुःखकराविर्भावः । हस्तयथैव क्रमिकी वृद्धिस्तथैव क्रमिकः क्षयः । ईदृग्वैचित्र्यं कस्य कवेः

कुत्र काव्ये विलोक्यते ? शुभक्षणे वाणीविलासमानसः कालिदासः स्वीय-
कवित्ववीणाभङ्गारमकरोत् !!

आदितः शेषं यावत् प्रतिपदमेव रघुवंशे प्रसादमाधुर्ययोगुणयोः समा-
वेशः । एवमेकमपि पदं महाकाव्येऽस्मिन् न निबद्धं, यत् परिहृत्तिं परि-
हृत्तिं वा सहते । या चोपमा अत्र कालिदाससुधाखनिलेखनीतो निरगमत्
तथैव उपमेयोपमानयोः साधर्म्यमायासमन्तरेण सद्यः प्रतिपत्तुमर्हन्ति
मन्दमतयोऽपि । कदाचिदपि केनचिदप्रसिद्धेन पदार्थेन समं न खलूप-
न्यस्तं सादृश्यम् । 'वागर्थाविव सम्पृक्तौ' इत्यादिकमारभ्य यं कञ्चन श्लोकं
प्रति पातयामि दृष्टिं स एव हृद्यकाव्यतया सहृदयहृदयतलमधिकर्तुं प्रभवति
चिराय । अतः साधु खलु गीयते सामाजिकैः यत् "रघोः काव्यं पदे पदे" इति

केचन महोदयाः एवंविधपरमरमणीयं महाकाव्यमपि सावज्ञमवलोक-
यन्तः "रघुरपि काव्यं तदपि च पाठ्यं, तस्य च टीका सापि च
पाठ्या" इति अरसिकरचितं रघुवंशस्य अकिञ्चित्करतावादं व्याहरन्ति;
संस्पृष्टबहुलशास्त्रास्ते शिञ्जिता भवितुमप्यर्हन्ति, किन्तु तेषां नास्ति
सहानुभूतिः नो वा रसज्ञतेति वयं मुक्तकण्ठं वक्तुं शक्नुयामः ।

कालिदासस्तदीये रघुवंशेऽपरमप्येकतममुद्देश्यं साधितवान्, यन्न
बभूव साधितं कुमारसम्भवे मेघदूते वा । कुमारसम्भवे केवलं हिमालय-
वर्णनं, किन्तु न विद्यते भारतोयानामपरेषां प्राकृतिकशोभाशालिनां नयन-
मनोहराणां प्रदेशानां वर्णनम् इत्येव महाकविः कुमारसम्भवात् परं मेघ-
दूतप्रणयनावसरे रामगिरिमारभ्य अलकां यावत् भारतवर्षस्योत्तरभागं
पयोधरपथनिर्देशच्छूलेन वर्णयामास । अतः परं रघुवंशे अयोध्यानगरीमारभ्य
दक्षिणसमुद्रमध्यवर्तिनीं लङ्कानगरीं यावत् दक्षिणभारतसौन्दर्यं समवर्ण-
यत् । वस्तुतः कविर्मेघदूते तथा रघुवंशीयचतुर्थषष्ठ्योदशसर्गेषु समग्रं
भारतवर्षस्यैव मानचित्रमङ्कितमकरोत् ; अदर्शयच्च यावतीयसुन्दरपदा-
र्थानां वर्णनया स्वीयदिगन्तव्यापिकल्पनायाश्चरमोत्कर्षम् । कालिदास-
मानसमानसे राजहंसीव हंसबाहना नरीननर्त्त, येन अस्य कवेः कवित्व-
पौष्पमधुराणि सर्वाण्येव वस्तूनि मनोरमाणि अनवद्यानि च । तदीयं
दृश्यकाव्यं श्राव्यकाव्यं वा सर्वाङ्गसुन्दरं सर्वोत्कृष्टम् । वयं स्पष्टया ब्रुवामो
यत् क्वचिदपि देशे कोऽपि कविर्महाकविकालिदास इव सकलेषु विषयेषु
समानगुणसम्पदुपेतो न बभूव, न वास्ति, न जानीमहे भविष्यति किं नवेति
च । तदीयाविर्भावेन भारतं गौरवान्वितं, तदीयविमलकवितालोकमालया
संस्कृतभाषा विशदोक्तता समर्चिता च सर्वेष्वेव देशेषु तस्य प्रतिभासम्पदा
इति ।

निवेदनम् ।

जगदम्बाया विपुलानुग्रहेण महाकाव्य-
वरिष्ठं रघुवंशं मक्षिनाथकृतटीकया इति-
वृत्तान्वय-प्रयोजनीय सरलार्थवाच्यान्तरानु-
वादकाव्याद्य परीक्षाप्रश्नपत्ररघुवंशवर्णितविष-
यसूचिपत्रादिभिश्च समलंकृत्य नूतनमिव
प्रकाशितम् । ग्रन्थेऽस्मिन् विद्यार्थिनामुप-
काराय कृतो गरीयान् परिश्रमः विपुलश्च
अर्थव्ययः । मत्सम्पादितेषु ग्रन्थान्तरेषु यादृशी
प्रीतिर्विद्यार्थिनामत्रापि यदि प्रीतिस्तादृशी
स्यात् तदैव परिश्रमोऽर्थव्ययश्च मम सफलतां
यास्यतीत्यलं विस्तरेणेति शम् ।

१८३२ शकाब्दीय-

रथद्वितीयायाम् ।

} चिराश्रव-प्रकाशकस्य ।

रघुव
पत्न
वर्ण
वशि
तत्त्व
नन्दि
रद
दिल
पण
दिल

नन्दि
दाने
स्वैर
वर्ण
प्रस
वलि
दिव
हृदय
नृप
देशः
प्रति
स्वर्ग
नन्दि

रघुवंशे वर्णनीयविषयाः ।

प्रथमसर्गे—

ग्रन्थकर्तुर्देवतानमस्कारः । कवेरहङ्कारपरिहारः । तत्प्रसङ्गे समासेन रघुवंशीयानां चरितवर्णनम् । वैवस्वतमनुवंशे दिलीपजन्म, तच्चरितवर्णनञ्च । पत्न्या सुदक्षिण्या सह दिलीपस्य वशिष्ठाश्रमगमनम् । वशिष्ठाश्रमवर्णनम् । प्रणते रात्रि ऋषेरनामयजिज्ञासा । अपत्यकामस्य दिलीपस्य वशिष्ठसमीपे पुत्रलाभप्रार्थना । दिलीपस्य पुत्रप्रतिबन्धकसुरभिशापश्रवणम् । तत्कथनसमये वनतो नन्दिन्याः शुभागमनम् । नन्दिनीमाहात्म्यवर्णनम् । नन्दिनीदर्शने दिलीपस्य भाविपुत्रलाभाशंसा । पातालावस्थितायाः सुरभे-
रदर्शनतया नन्दिनीं तत्प्रनिधिं विधाय वशिष्ठेन तदाराधनप्रकारकथनम् । दिलीपेन वशिष्ठादेशस्याङ्गीकारः । ब्रह्मचर्यावस्थितस्य राज्ञः मुनिकल्पितायां पणशय्यायां शयनम् । ततः निशावसाने तदीयशिष्याणां वेदाध्ययनध्वनिना दिलीपस्य निद्राभङ्गश्च ।

द्वितीयसर्गे—

प्रभाते दिलीपस्य पत्नीप्रतिग्राहितगन्धमाल्यायाः स्वेच्छानुगामिन्या नन्दिन्या अनुगमनम् । ततः कदाचित् कण्ठ्यनादिना, कदाचित् पानीय-
दानेन, कदाचित् दंशननिवारणेन, कदाचित् प्रत्युद्गमनेन प्रत्युपवेशनेन च स्वरचारिण्या नन्दिन्या शुश्रूषावर्णनम् । राज्ञो वनोपशोभादर्शन-
वर्णनम् । दिनावसाने नन्दिन्या सह राज्ञः पुनराश्रमप्रत्यावर्त्तनम् । तत्-
प्रसङ्गे पुनररण्यशोभावर्णनम् । सपत्नीकेन पार्थिवेन दोहावसाने न्यस्त-
वलिप्रदीपायाः नन्दिन्याः शुश्रूषणम् । इत्थं शुश्रूषापरायणस्य अतीतसप्त-
दिवसस्य राज्ञः अष्टमदिवसीयकथारम्भः । अथाष्टमदिवसे अनुचरस्य राज्ञो हृदयं जिज्ञासमानायाः नन्दिन्याः सिंहाक्रमणवर्णनम् । सिंहं हन्तुकामस्य नृपतेर्भूजावष्टब्धता । नन्दिनीप्रदानेनात्मरक्षार्थं दिलीपं प्रति सिंहस्योप-
देशः । तत्प्रत्याख्यानवर्णनम् । आत्मविनिमयेन नन्दिनीमुद्धर्तुकामं दिलीपं प्रति नन्दिन्याः प्रसन्नता । नृपतेः पुत्रवरप्राप्तिः । सिंहस्यान्तर्द्धानम् नृपमस्तके स्वर्गतः पुष्टवृष्टिः । “पत्रपुटे मदीयं दुग्धमुपभुङ्क्ष्व” इति राजानं प्रति नन्दिन्या आदेशः । एकान्तभक्तिप्रवणस्य राज्ञः “वत्सस्य पानान्ते होमविधि-

प्रयोजनावशिष्टं दुग्धं पास्यामि” इति नन्दिनीं प्रति प्रार्थना । नन्दिनी
सह राज्ञः पुनराश्रमप्रत्यावर्त्तनम् । गुरोः पत्न्याश्च समीपे राज्ञः नन्दिनी
प्रसन्नतावर्णनम् । वशिष्ठाज्ञया राज्ञो नन्दिनीदुग्धपानम् । ततः वशिष्ठस्य
नन्दिन्याश्च प्रणामप्रदक्षिणानन्तरं नृपतेरयोध्यां प्रति प्रस्थानम् । सुदक्षि
णाया गर्भधारणञ्च ।

तृतीयसर्गे—

सुदक्षिणाया दौर्हृदलक्षणवर्णनम् । पत्नीगर्भदर्शनेन राज्ञो मनः
प्रसादः । पुंसवनादिक्रियानुष्ठाने विविधगर्भपोषणसामग्रीप्रदाने च
राज्ञश्चेष्टावर्णनम् । राज्ञः पुत्रोत्पत्तिः । पुत्रजन्महर्षितस्य राज्ञः धन-
रत्नादिवितरणम् । राज्ञः पुत्रसुखदर्शनम् । तनयस्य जातकस्मादेरु-
ष्ठानम् । पुत्रस्य “रघुः” इति नामकरणम् । ततः उपनयनसंस्कारवर्णनम् ।
विद्याशिक्षा । रघोर्विवाहः । एकोनशतमखस्य राज्ञः पुनरश्वमेधोद्यमः ।
अश्वरक्षणे रघोर्नियोगः । अश्वचौरेण सुरराजेन सह रघोः समरः । समर-
निपुणं रघुं प्रति इन्द्रस्य प्रसन्नता । अप्रत्यर्पणेनापि अश्वस्य इन्द्राज्ञया
शताश्वमेधसमाप्तिवर्णनम् । रघोरभिषेकः । दिलीपस्य वानप्रस्थावलम्बनञ्च ।

चतुर्थसर्गे—

रघोः प्रजापालनवर्णनम् । शरदवसाने राज्ञो दिग्विजयोद्योगः ।
सैन्यं प्रति अभियानार्थमादेशप्रदानम् । युद्धयात्रा । रघोर्यात्राकाले लाज-
वर्षणादिविविधशुभानुष्ठानम् । सेनासन्निवेशः । हिमवतः समुद्रोपकण्ठ-
यावत् समन्तात् सुहृद्वङ्गकलम-उत्कलकलिङ्गपाण्डुरात्मपणीपारसीक-
यवन-ह्णकाम्बोजप्राग्ज्योतिषकिरातादिजनपदजयवर्णनम् । सर्वस्वदक्षिण-
विश्वजिद्यज्ञानुष्ठानम् । सत्रान्ते सचिवानुमोदनेन रघोः पुरप्रवेशः ।

पञ्चमसर्गे—

विश्वजिद्यज्ञे निःशेषविश्राणितकोषजातस्य राज्ञः समीपे लब्धविद्यस्य
गुरुदक्षिणार्थिनः कौत्सस्य आगमनम् । वरतन्तुशिश्यस्य कौत्सस्य पूजादि-
नातिथिसत्कारः । सुनेः कुशलजिज्ञासा । राज्ञः प्रशंसापूर्वककुशल-
विज्ञप्तिः । गुरुदक्षिणाधनपरिमाणकथनम् । शरीरमात्रस्थितस्य नृपते-
स्तादृग्धनदानाभावचिन्तनम् । “रघवंशीयतः प्रार्थी विमुखो भवति”

इति "परीवादनवावतारः कदाचित् माभूत्" इति चिन्तयतो रघोः कुवेर-
जयोद्योगः । वशिष्ठमन्त्रप्रभावेण भीतस्य कुवेरस्य विनापि युद्धं तद्वये
धनवृष्टिः । कौत्साय तत्समस्तदाने रघोरादेशः । विगतकामस्य कौत्सस्य
गुरुदक्षिणां विना धनग्रहणे अनिच्छा । उद्धवाहितयानेन तद्वनस्य मुने-
राश्रमे प्रेरणम् । पुत्रवरप्रदानानन्तरं कौत्सस्य स्वाश्रमं प्रति प्रस्थानम् ।
रघुपत्नीगर्भधारणम् । रघोरनुरूपपुत्रप्राप्तिः । "अज" इति तस्य नाम-
करणम् । तस्य विद्याशिक्षा । विदर्भराजदुहितुरिन्दुमत्याः स्वयंवर-
वर्णनम् । ससैन्यस्य अजस्य स्वयंवरसभागमने उद्योगः । पथि करिरूप-
धारिणा गन्धर्वतनयेन प्रियंवदेन सह अजस्य युद्धम् । अजवाणनिहतस्य
तस्य शापमुक्तिः । अजस्य प्रियंवदतः सम्बोहननामकाजियास्त्रप्राप्तिः ।
अजस्य भोजराजधानीगमनम् । भोजराजधान्यां कदाचिन्निद्रागतस्य
अजस्य सूतमागधकृतस्तोत्रवर्णनम् । वन्दिकृतस्तोत्रेण व्यपगतनिद्रस्य
अजस्य स्वयंवरसभागमनञ्च ।

षष्ठसर्गे—

सभागतस्य अजस्य शोभावर्णनम् । अजस्य विक्रमदर्शने सभासदा-
मन्येषामवनीपालानामवस्था । स्वयंवरसभायामिन्दुमत्या आगमनवर्णनम् ।
अङ्गुलिचालनेन इन्दुमतीं प्रति सुनन्द्या "अयमीदृक् वीर्यवान्, असाविता-
दृग्गुणयुतः" इति कार्त्तवीर्यप्रमुखाणाम् राजकुमाराणां "इमं वरय"
इत्यादिकोपदेशप्रदानम् । इन्दुमत्या अजसमीपगमनम् । "इयं मां वृणुते
किं न वा" इति अजस्य चित्तविक्षेपः । अन्यराजसमीपगमनकथने सुनन्दां
प्रति इन्दुमत्याः क्रोधः । अतिक्रान्तनिखिलावनीपालाया इन्दुमत्याः अजगले
वरमात्यप्रदानम् । नवदम्पत्योस्तात्कालिकशोभावर्णनम् ।

सप्तमसर्गे—

भोजराजात्मजसमभिव्याहारेण अजस्य इन्दुमत्याः सह भोजपुर-
प्रवेशनम् । इन्दुमतीमलभमानानामन्येषां हतोद्यमानां राजकुमाराणां
स्वशिविरगमनम् । विविधोपचारप्रदानेन अन्तःपुरनारीणामजं प्रति
अनुरागप्रदर्शनम् । पुरोहितादिभिर्नवदम्पत्योस्तयोर्विवाहहोमानुष्ठानम् ।
अजस्य इन्दुमत्याः पाणिग्रहणम् । विविधोपायनप्रदानेन अजं प्रति विदर्भ-
पतेः शिष्टाचारदर्शनम् । गृहीतानुमतेरिन्दुमत्या सह अजस्य अयोध्यां प्रति
प्रस्थानम् । इन्दुमत्याः स्वयंवरे विमुखैर्महोपतिभिः सह अजस्य युद्धम् ।

गन्धर्वप्रदत्तेन सम्मोहनास्त्रेण समरे नरपतीनां पराजयः । विजेतुरजस्य
रघोः समीपागमनम् । अजविजयश्रवणेन रघोरानन्दप्रकाशः । अजस्या-
भिषेकः । सुमुक्तो रघोर्गृहस्थाश्रमपरित्यागोदयोगश्च ।

अष्टमसर्गे—

निखिलपितृगुणविभूषितस्य अजस्य राज्यपालनवर्णनम् । युवराजस्य
अजस्य पितुर्वनगमननिषेधप्रार्थना । अजप्रार्थनेन रघोर्ग्रामोपकण्ठे वासः ।
साग्निकस्य रघोः स्वर्गारोहणम् । श्रुतपितृमृत्योरजस्य शोकः । “मृतं
प्रति शोको न प्रतिविधेय” इति अजमुद्दिश्य सचिवानामुपदेशप्रदानम् ।
नगरोपकण्ठे इन्दुमत्या सह अजस्य विहारः । वीरप्रसवित्प्राः इन्दुमत्याः
पुत्रप्राप्तिः । “दशरथ” इति तस्य नामकरणम् । आकाशचारिणो देवर्षेर्नारद-
हस्तात् मालापतनम् । तद्दर्शने इन्दुमत्याः संज्ञाविलोपः । इन्दुमतीमृत्युः ।
राज्ञो विलापः । यज्ञदौक्षित्यस्य वशिष्ठस्य शिष्यमुखे सान्त्वनाप्रदानप्रस-
ङ्गेन तृणविन्दुशापविवरणवर्णनम् । इन्दुमत्याः प्रतिक्रुतिस्थापनेन राज्ञः
शोकापनोदनम् । दशरथस्य राज्याभिषेकः । मुक्तिनिमित्तमजस्य प्रायो-
पवेशनावलम्बनम् । कृतप्राणत्यागस्य अजस्य स्वर्गप्राप्तिः ।

नवमसर्गे—

दशरथस्य राज्यरक्षणम् । दिग्विजयः । अयोध्याप्रत्यावर्त्तनम् । दश-
रथस्य बलवीर्यप्रशंसा । अश्वमेधानुष्ठानम् । “मृगया चललक्ष्यभेदज्ञानं
जनयति” इति सचिवानुमोदनेन राज्ञो मृगयाशिक्षा । तत्प्रसङ्गे वन-
विहारवर्णनम् । तदीयवनविहारप्रसङ्गेन वसन्तवर्णनम् । मृगया-
वर्णनम् । मृगयामाचरतो दशरथस्य तमसातीरगमनम् । तमसातीरे
गजवृंहणवत् कञ्चित् शब्दं प्रति दशरथस्य शब्दभेदिवाणनिक्षेपः । अकस्मात्
“हा तात !” इति क्रन्दनशब्दश्रवणम् । तत्समीपगतस्य दशरथस्य मुनि-
कुमारदर्शनलाभः । तस्य परिचयजिज्ञासा । प्राप्तपरिचयस्य दशरथस्य
तत्समभिव्याहारे तदीयपित्तोः समीपागमनम् । स्वकीयाज्ञानकृतकर्म-
विज्ञप्तिः । दशरथं प्रति मुनेः पुत्रशोकप्राप्तिरूपशापप्रदानम् । तयोरन्ध-
दम्पत्योरन्येष्टिक्रियानुष्ठानानन्तरम् “अपुत्रस्य पुत्रप्राप्तिः” इति “शापं व-
वा” इति मन्यमानस्य दशरथस्य अयोध्याराजधान्यां प्रत्यावर्त्तनञ्च ।

दशमसर्ग—

किञ्चिदूनायुतवत्सरराज्यपालनानन्तरम् ऋष्यशृङ्गेण दशरथस्य पुत्रेष्टि-
यागकरणम् । अत्रान्तरे रावणपौडितानां देवानां क्षीरोदशायिनो विष्णोः
समीपागमनम् । विष्णुस्तुतिः । देवान् प्रति विष्णोः प्रसन्नतावर्णनम् ।
राक्षसविनाशाय दशरथपुत्ररूपेण विष्णोरवताराङ्गीकारः । दशरथस्य
पुत्रेष्टियागसमापनान्ते चरुकरस्य दिव्यपुरुषस्याविर्भावः । कौशल्या-
कैकेयीभ्यां नृपपत्नीभ्यां यज्ञीयचरुप्रदानम् । विदितदशरथाभिप्रायाभ्यां
ताभ्यां पुनः सुमित्रायै स्वस्व-चरोरंशप्रदानम् । चरुभक्षणेन महिषीणां गर्भ-
सञ्चारः । तासां गर्भकालीनावस्थावर्णनम् । “शङ्खचक्रगदापद्मधारी
कश्चित् पुरुषस्तासां गर्भं रक्षति” इति महिषीणां स्वप्नदर्शनम् । दशरथ-
समीपे महिषीणां स्वप्नवृत्तान्तकथनम् । “कौशल्यातः रामः, कैकेयीतो
भरतः, एकस्याः सुमित्रायाः लक्ष्मणशत्रुघ्नौ” एवं क्रमेण चतुरांशेन
विष्णोराविर्भावः । तेषां रामादीनामाविर्भावेण राज्यस्य शुभलक्षण-
वर्णनम् । रामादीनां भ्रातृसौहार्दवर्णनञ्च ।

एकादशसर्ग—

विघ्नितयज्ञस्य विश्वामित्रस्य दशरथसमीपागमनम् । यज्ञरक्षार्थं विश्वा-
मित्रेण दशरथसमीपे रामस्य यज्ञभूमिगमनप्रार्थना । पितुरादेशाद् विश्वा-
मित्रेण सह रामलक्ष्मणयोर्गमनम् । विश्वामित्रात् रामलक्ष्मणयोः तारका-
शापवृत्तान्तश्रवणम्, बलातिबलाविद्याप्राप्तिश्च । ताडकाबधः । राम-
लक्ष्मणयोर्मुनीनां सत्रशालागमनम् । मुनीनां पुनर्यज्ञारम्भः । राक्षसैः
पुनर्यज्ञविघ्नोत्पादनोद्योगः । रामास्त्वघातेन राक्षसबधः । तयोः कार्यदर्शने
प्रीतिमतां मुनीनामभिनन्दनम् । विश्वामित्रेण सह रामलक्ष्मणयो-
र्मिथिलायज्ञभूमिगमनम् । पथि गौतमपत्न्याः अहल्याया पाषाणमुक्तिः ।
हरधनुर्भङ्गः । रामादीनां विवाहार्थं जनकेन दशरथसमीपे पुरोहित-
प्रेरणम् । दशरथस्य विदेहराजधानीप्राप्तिः । सीतोर्मिलाकशोदरी-
श्रुतिकीर्त्तिभिः सह यथाक्रमं रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नानां परिणयः । पुत्रैः
पुत्रवधूभिश्च सह दशरथस्य अयोध्याप्रत्यावर्त्तनसमये पथि जामदग्न्य-
संरम्भः । जामदग्न्यपराभवः । दशरथस्य अयोध्यापुरप्रवेशनञ्च ।

द्वादशसर्ग—

जरायस्तस्य दशरथस्य रामाभिषेकाभिलाषः । क्रूरनिश्चयया
कैकेया दशरथसमीपे पूर्वप्रार्थितवरद्वयप्रार्थनम् । रामनिर्वासनम् । दश-

रथस्य मृत्युः । राष्ट्रविप्लवशङ्कया नन्दिरामतः सचिवैर्भरतस्यानयनम् । भरत-
विलापः । रामानयनार्थं भरतस्य चित्रकूटयात्रा । रामादेशेन भरतस्य
राज्यपालनम् । वनमगता रामचन्द्रेण सीताविप्रियकारिणः काकस्य निर्धो-
तनम् । विराधवधः । अगस्त्यादेशेन रामस्य पञ्चवटीगमनम् । पञ्चवटी-
शूर्पणखासमागमः । रामप्रणयकाङ्क्षिण्याः शूर्पणखाया नासाकर्ण-
च्छेदनम् । खरदूषणाभ्यां सह रामस्य संग्रामः । तयोर्वधः । स्वर्ण-
मृगरूपधारिभारोचसहायेन रावणेन सीताहरणम् । सीतान्वेषणम् । दशरथ-
सखेन जटायुषा सह रामस्य साक्षात्कारः । रावणास्त्रघातेन मृतकल्या-
ज्जटायुषः सीतासंवादप्राप्तिः । गटायुषो जटायुषः अन्त्येष्टिः । कबन्ध-
मुक्तिः । कबन्धोपदेशतः सुग्रीवेण सह रामस्य सौख्यम् । बालिवधः ।
हनूमता सीतान्वेषणम् । हनूमतो लङ्कापुरीदर्शनम् । अक्षयराक्षसवधः ।
सीतादर्शनलाभः । सीतायै रामस्याभिज्ञानप्रदानम् । रावणपदाहतस्य विभी-
षणस्य रामपक्षावलम्बनम् । सागरकूले रामस्य सेनासन्निवेशः । सेतुबन्धनम् ।
लङ्कावरोधः । रावणेन सह रामस्य युद्धारम्भः । इन्द्रेण विमानप्रेरणम् ।
राक्षसमायाकल्पितराममस्तकदर्शने सीताविलापः । विजयया तस्या-
सान्त्वना । रामादीनां नामपाशबन्धनम् । गरुडागमनेन तन्मूर्तिः । लक्ष्मणस्य
शक्तिशैलम् । हनूमदानौतया सञ्जीवन्त्या पुनः रामादीनां जीवनप्राप्तिः ।
कुम्भकर्णवधः । रावणवधः । सीताया अग्निपरीक्षा । राक्षसराज-
विभीषणस्याभिषेकः । विमानस्य पुनस्त्रिदशालयगमनम् । सीताहनूमत-
सुग्रीवविभीषणैः सह रामस्य त्रयोध्यायां प्रत्यानवर्त्तनञ्च ।

त्रयोदशसर्गे—

विमानारोहणेन प्रयातस्य रामस्य सीतासमीपे समुद्रविभूतिकीर्त्तनम् ।
अतिक्रान्तसमुद्रेण रामेण पुनः सीतायै विमानतो मुनीनामाश्रमप्रदर्शनम् ।
सीताहरणपथप्रदर्शनकथाच्छलेन तया सह प्रकृतिशोभावर्णनप्रसङ्ग-
विविधालापः । राममित्यस्य मुहस्य आवासदर्शनम् । सुमन्त्रविलाप-
सरयूदर्शनम् । वशिष्ठप्रमुखेण सह भरतेन रामादीनां प्रत्युद्गमनम् । भरत-
समीपे रामेण सुग्रीवादीनां परिचयप्रदानम् । भरतेन सुग्रीवादीनामभि-
नन्दनम् । भरतेन रामसीतयोश्चरणवन्दना । मन्दीभूतजवेन पुष्पको-
रामादीनामयोध्योपवनगमनञ्च ।

चतुर्दशसर्गे—

ससीतयो रामलक्ष्मणयोर्मालिसमीपे गमनम् । प्रणतयोस्तयोः कौश-
ल्यादीनामाशीर्वादप्रयोगः । सीतायाः खेदोक्तिः । श्वश्रूभिस्तास्याः परि-
सान्वनम् । रामाभिषेकः । अन्तःपुरनारीनां दर्शनकोर्त्तनादिना रामं
प्रति अनुरागप्रदर्शनम् । विभीषणादीनामातिथ्यवर्णनम् । सीतायाः स्वहस्त-
निर्मितपुरस्कारदानेन सुग्रीवादीनां स्वदेशगमनात्सोदनम् । रामाभिषेके
मातृणां प्रीतिः । रामस्य प्रजापालनम् । सीताया गर्भोत्पत्तिः । गर्भपरिपुष्टि-
कामेन रामेण सीतायाः सृहनौयजिज्ञासा । सीतायाः पुनस्तपोवनदर्शनाभि-
लाषकिञ्चिः । इत्यवसरे रावणपरिहृतायाः सीतायाः समन्ततो निन्दा-
प्रचारः । विदितचरित्रेणापि रामचन्द्रेण प्रजाप्रीत्या पुनः सीतानिर्वासनम् ।
तपोवनदर्शनव्याजेन वाल्मीकेराश्रमे सीताया निर्वासनम् । सीताविलापः ।
समितकुशादीनाहरतो वाल्मीकेः सीतादर्शनम् । तेन सीतायाः सान्त्वना ।
सीताया वाल्मीकेराश्रमगमनम् । वाल्मीकेरुपदेशेन सीताया आश्रमोचिता-
चारावलम्बनम् । रामेण सीतायाः प्रतिकृतिनिर्माणम् । अश्वमेधानुष्ठानञ्च ।

पञ्चदशसर्गे—

पृथिवीं शासतो रामचन्द्रस्य समीपे लवणपोडितानां तपस्विनां समा-
गमः । रामादेशेन लवणबधार्थं शत्रुघ्नस्य अभियानम् । मुनिभिर्लवण-
बधोपायकथनम् । युद्धयात्राप्रसङ्गे शत्रुघ्नस्य वाल्मीकेराश्रमगमनम् ।
सीतायाः पुत्रजन्म । भ्रातृपुत्रजन्मश्रवणे परमप्रीतस्य शत्रुघ्नस्य लवणपुरी-
गमनम् । लवणबधः । मधुपुरे लक्ष्मणस्य राज्यस्थापनम् । वाल्मीकिना
सीतापुत्रयोः “लवः कुशश्च” इति नामकरणम् । लवकुशयोः रामायण-
गानशिक्षा । शत्रुघ्नतनययोः शत्रुघातिसुवाह्वोर्मयुराराज्ये अभिषेककथा ।
शत्रुघ्नस्य रामसमीपे गमनम् । रामप्रश्ने नेविदितकुशलसंवादस्य शत्रुघ्नस्य
वाल्मीकेरादेशेन सीतायास्तनयजन्मगोपनम् । मृतपुत्रस्य कस्यचिद् विप्रस्य
रामसमीपागमनम् । “राज्ञोऽपचारेण ब्राह्मणतनयस्याकाले मृत्यु” इति
जानतो रामस्य तत्कारणानुसन्धानार्थमरण्यगमनम् । रामस्य शूद्रकतपस्वि-
दर्शनम् । तस्य शिरश्छेदः । रामहस्तमृतस्य शूद्रकस्य मुक्तिः । ब्राह्मण-
तनयस्य जीवनप्राप्तिः । अश्वमेधार्थं यज्ञीयाश्वमोचनम् । यज्ञे निमग्नितानां
मुनिमहर्षीणामयोध्यागमनम् । यज्ञसभायां लवकुशाभ्यां रामायण-
गानम् । रामायणश्रवणे जातसन्देहस्य रामस्य “कस्य कवेरियं कृतिः”
इति लवकुशयोः समीपे प्रश्नजिज्ञासा । “वाल्मीकेः कृतिः” इति राम-
समीपे तयोर्निवेदनम् । रामप्रदक्षपारितोषिकयज्ञे कुशलवयोरनिच्छा ।

सीतानयने वारुमीकेः समीपे रामस्याङ्गीकारः । सपुत्रसीताया रामसमीपा-
गमनम् । पुनरग्निपरीक्षार्थं सीतां प्रति रामस्य आदेशः । सीताया-
वसुधारागर्भाश्रयणम् । युधाजितादेशेन भरताय सिन्धुदेशप्रदानम् । भरताय
गन्धर्वाणां पराजयः । भरतपुत्रयोस्तत्तत्कपुष्कलयोः तत्तत्पुष्कलस्याधिपत्य-
ग्रहणम् । लक्ष्मणतनययोरङ्गदचन्द्रकेत्वोः कारापयाधिपत्यनिर्वाचनम् ।
रामेण परलोकगतानां मातृणां आश्वानुष्ठानम् । मुनिवेशधारिणः कृतान्तस्य
रामसमीपागमनम् । रामेण सह कृतान्तस्य रहस्यालापः । निषिद्धेऽपि
गृहे दुर्वाससः प्रवेशनम् । लक्ष्मणस्य स्वर्गारोहणम् । कुशलवयोः कुशलस्थली-
शरावत्योः प्रतिष्ठा । अनुजैः सह रामस्य उत्तरपथप्रस्थानम् । अयोध्या-
वासिनां रामानुगमनम् । रामस्य स्वमूर्त्तौ प्रवेशश्च ।

षोडशसर्गे—

रामनिर्वाणानन्तरं कुशलवयो राज्यपालनम् । रात्रौ स्वप्रयोगे कुशल-
दिव्यनारीदर्शनम् । तस्याः समीपे हीनप्रभस्य अयोध्यापुरस्य विविधा-
मङ्गलश्रवणम् । वेदविद्ब्राह्मणसमीपे रात्रः स्वप्रवृत्तान्तज्ञापनम् । ब्राह्मणा-
नामुपदेशेन कुशलस्य पुनरयोध्यागमनम् । सौधादीनां संस्कारेण पुनरयो-
ध्यायाः संस्कारसाधनम् । देवालये विविधबलिप्रदानम्, कुशलवयोर्गमनेन
अयोध्याया विविधसमृद्धिसाधनम् । कुशलविहारप्रसङ्गे वसन्तवर्णनम् । कुशल-
जलकेलिवर्णनम् । जलकेलीसमये अगस्त्यप्रदत्तरत्नालङ्कारदर्शनम् । धीवरेण
रत्नान्वेषणम् । अप्राप्तरत्नस्य नृपतेर्गुरुडास्त्रग्रहणम् । कुशास्त्रभीति-
कुसुदनागेण भगिन्या सह तस्मै आभरणप्रदानञ्च ।

सप्तदशसर्गे—

कुशलस्य महिष्या कुसुद्वत्या गर्भे अतिथेर्जन्म । कुशनृपस्य पञ्चत्वप्राप्तिः ।
कुसुद्वत्याः पत्युरनुगमनम् । सचिवैरतिथे राज्याभिषेचनम् । बालनृपते-
रतिथे राज्यपालनम् । अतिथेरश्वमेधानुष्ठानञ्च ।

अष्टादशसर्गे—

अतिथेरनन्तरं निषधतो अग्निवर्णपर्यन्तं रघुवंशीयानां ये राजान-
राज्यमपालयन् संचेपेण तेषां चरितवर्णनम् ।

ऊनविंशसर्गे—

विलासिनः अग्निवर्णस्य राज्यपालनम् । तस्य व्यसनासक्तिवर्ण-
प्रसङ्गेन विविधरतिवर्णनम् । रात्रः क्षयरोगः । तेन पञ्चत्वप्राप्तिः । अग्नि-
वर्णस्य महिष्या राज्यप्राप्तिश्च ।

অকারাদি বর্ণানুক্রমে রঘুবংশ-বর্ণিত দেশ ও পর্বতাদির প্রাচীন এবং আধুনিক নাম ।

—০০৫০৫০০—

অঙ্গ ।—বর্তমান নাম ভাগলপুর । উশীনর ভ্রাতা তিতিক্ষুর কুলোদ্ভব বলি । ঋষি দীর্ঘতমা এই বলিপত্রীর গর্ভে—অঙ্গ, বঙ্গ, কলিঙ্গ, সূক্ষ্ম এবং পুণ্ড্র নামে পাঁচ পুত্র উৎপাদন করেন । জ্যেষ্ঠ অঙ্গ তদীয় নামানুসারে এই ‘অঙ্গ’ রাজ্য প্রতিষ্ঠিত করেন । ইহার রাজধানী—চম্পানগর ।

অনুপদেশ ।—বিক্র্যাগিরির পৃষ্ঠদেশে এই অনুপদেশ প্রতিষ্ঠিত । অনেকে অনুমান করেন,—বর্তমান “মৌ” প্রদেশেরই প্রাচীন নাম অনুপদেশ ।

অবন্তী ।—বর্তমান নাম—মালব বা মালওয়া । উজ্জয়িনী ইহার রাজধানী ।

উৎকল ।—বর্তমান নাম—উড়িষ্যা । চন্দ্রবংশীয় নৃপতি সূহ্যায়ের পুত্র উৎকল-কর্তৃক এই দেশ প্রতিষ্ঠিত এবং তদীয় নামে প্রসিদ্ধ ।

উসৎবসন্ধেত ।—জাতিবিশেষ ।

উত্তর-কোশলা ।—অযোধ্যা । অযোধ্যা মানবেজ্ঞ মনুদ্বারা পুণ্যতোয়া সরযুতীরে প্রতিষ্ঠিত । অযোধ্যায় ইক্ষ্বাকু প্রথমে রাজা হন । হিন্দুস্থানবাসীরা অন্তর্হীয বকারকে “য়”রূপে উচ্চারণ করেন, তাঁহারা অযোধ্যা না কহিয়া অরোধ্যা কহিয়া থাকেন ; ক্রমে অরোধ্যাস্থানে “আউধ” হইরাছে ।

ঋক্ষবান্ ।—তাপী ও নর্মদানদীর মধ্যবর্তী বর্তমান গন্দোয়ানা দেশস্থিত একটা প্রসিদ্ধ পর্বত । এই পর্বত হইতে নর্মদা নদী উদ্ভূত ।

কপিশা ।—সুবর্ণরেখা নদী ।

কলিঙ্গ ।—বর্তমান নাম সরকার । রাজধানীর নাম ওয়ারঙ্গল । উৎকলের দক্ষিণ হইতে দ্রাবিড় পর্য্যন্ত সাগরোপকূলে এই দেশ বিস্তৃত । জাভা বাণী প্রভৃতি দ্বীপ-বাসিগণ ইহাকে কলিঙ্গও কহিয়া থাকে । ঋষি দীর্ঘতমার তনয় কলিঙ্গ নৃপ কর্তৃক কলিঙ্গরাজ্য প্রথম প্রতিষ্ঠিত ।

কামরূপ ।—আসাম প্রভৃতি ঐ কামরূপের অন্তর্গত ।

কাষোজ ।—বোখারার দক্ষিণাংশে পারোপমিশ পর্বতে ও তাহার উত্তরভূমিতে যে সকলস্থানে কাষোজজাতির বাস ছিল, ঐ সকল দেশই কাষোজনামে প্রসিদ্ধ ।

কাবেরী।—পশ্চিমঘাট পর্বত; হইতে সমুদ্রভূত হইয়া এই নদী মহীশূররাজ্যে প্রবাহিত হইতেছে।

কাম্বোজ।—ভারতবর্ষের উত্তরে কেকয়দেশের নিকটবর্তীস্থান কাবাপথনামে অভিহিত হয়।

কিরাত।—হিমালয়ের পূর্বভাগে বর্তমান সিকিমের পশ্চিমে মুন্ডের পর্বতে কিরাত জাতির বসবাসহেতু এই স্থান কিরাতদেশ নামে কথিত।

কুশাবতী।—বর্তমান নাম—দ্বারকা। বিদ্যাপর্বতের শিখরে রামতনয় কুশকর্ক কুশাবতী নগরী প্রতিষ্ঠিত হইয়াছিল। বহুদ্বারবিশিষ্ট বলিয়া দ্বারকা এবং কুশপ্রতিষ্ঠিত বলিয়া এই নগরীর নাম কুশাবতী।

কেকয়।—পঞ্জাবের অন্তর্গত বিপাশানদীর কিয়দূরে এই দেশ অবস্থিত।

কেরল।—বর্তমান নাম—মালাবার বা কানারার। সছাদিখণ্ডে বর্ণিত হইয়াছে—পরশুরাম এইস্থানে পরশু নিক্ষেপ করেন। অনুমান—এইজন্তই লোকে এই স্থানকে পরশুক্লেত্রও কহিয়া থাকে।

ক্রথৈকশিক।—বর্তমান নাম বিদর; অধিক সম্ভব—বিদর্ভ হইতে এই বিদর নামের উৎপত্তি হইয়াছে। বর্তমান সময়ে কিরাত ও খানেশের অধিকাংশ স্থান এই দেশের সঙ্গে মিলিত হইয়াছে।

ক্রৌঞ্চপর্বত।—হিমালয়ের অংশবিশেষ।

গোকর্ণ।—সমুদ্রের উপকূলে বর্তমান তুলুপ্রদেশের মধ্যে গোকর্ণ অবস্থিত।

গোদাবরী।—সছাদি পর্বত হইতে সমুদ্রভূত নদী; ইহার অপর নাম পূর্বগঙ্গা।

গোবর্দ্ধন।—কৃষ্ণের লীলাপর্বত গোবর্দ্ধন মথুরার পশ্চিমে ভরতপুররাজ্যে বিদ্যমান।

গৌরীশঙ্কর।—বর্তমান নাম—কোটগুরু। হিমালয়ের এই অংশে গৌরী তপস্বী করিয়াছিলেন।

চিত্রকূট।—বিদ্যাপর্বতের পূর্বাংশের নাম চিত্রকূট। বর্তমান বন্দেলখণ্ড বাঙ্গীরা ইহাকে চিত্রকোট কহে।

তমসানদী।—বর্তমান নাম তোন্স, গরোয়ালদেশে প্রবাহিত। এই নদী পূর্ব পর্বত হইতে সমুদ্রভূত।

তক্ষশিলা। বর্তমান নাম—তখশিলা। পঞ্জাবান্তর্গত বিতস্তা ও সিন্ধুনদীর মধ্য বর্তী নগরবিশেষ।

তাম্রপর্ণী।—বর্তমান টিনাবেলিদেশে প্রবাহিত। এই নদী পশ্চিমঘাট অর্থাৎ মলয় পর্বত হইতে সমুদ্রভূত।

৪২৮
৭২.২.২০০৭ (২১)

ত্রিকূটপর্বত।—সুমেরুর দক্ষিণদিকস্থিত পর্বতমাংশের নাম ত্রিকূট। শৃঙ্গবরবিশিষ্ট বলিয়া ইহার এইরূপ নাম হইয়াছে। অনেকে অনুমান করেন,—বর্তমান কিসিউন পর্বতই ত্রিকূট **৫০ ইন্দ্র বিদ্যা বাচরূপতি স্মৃতি সংগ্রহ**

দণ্ডকারণ্য।—রামায়ণ প্রসিদ্ধ গোদাবরীর দক্ষিণতীরস্থিত কাননভূমি। ইহাই রামায়ণের দণ্ডকারণ্য নামে বিখ্যাত। বর্তমানে এই প্রদেশসমূহকেই দাক্ষিণাত্য বলে।

দর্দুর।—দাক্ষিণাত্যের মলয়পর্বত সন্নিহিত পর্বতবিশেষ।

নন্দিগ্রাম।—নিষধদেশের শৃঙ্গবরপুরের সন্নিহিত গ্রাম। ভরভের মাতুলালয়।

নন্দাদা।—বর্তমান গান্ধারানা হইতে এই নদী উদ্ভূত। অমরকোষে ইহা মেখলকক্কা, রেবা বা সোমেন্দ্রভবা বলিয়া বর্ণিত হইয়াছে।

নাগপুর।—বর্তমান গান্ধারানা প্রদেশস্থিত বিহার নামে আখ্যাত।

নৈমিষারণ্য।—হিন্দুস্থানীয়েরা ইহাকে নিম্বারণমিশ্র বলে। বর্তমান কাণপুরের পরপারের প্রায় সাত ক্রোশ দূরে সরস্বতীতীরে এই নৈমিষারণ্য অবস্থিত। এখানে মিশ্র নামে একটি সরোবর আছে।

পঞ্চবটী।—বর্তমান নাম নাসিক। এই স্থানে লক্ষ্মণ হৃৎপথার নাসিকাচ্ছেদন করেন, ঐ নাসা শব্দ হইতেই নাসিক নামের উৎপত্তি। টেলগুদেশ মধ্যে ইন্দ্রের স্বর্গোদ্যান নামে পাঁচটি উদ্যান আছে; উহাদের সমষ্টি হইতেই পঞ্চবটী নামের উৎপত্তি। এই পাঁচটি উদ্যান পরস্পর সন্নিহিত। নাম বথা—অমরারাম, কমরারাম, কীরারাম, ভীমারাম এবং লাক্ষারাম।

পঞ্চাস্র।—পঞ্চবটীর মধ্যস্থিত সরোবর। ঋষি শাতকর্ণির অভিধানে লতা শ্রামা প্রভৃতি অস্রাপঞ্চক সরোবররূপে পরিণত হয়।

পম্পাসরোবর।—ঋষ্যমুকপর্বত হইতে উদ্ভূত।

পাটলীপুত্র।—বর্তমান নাম—পাটনা ও আজিমাবাদ। পূর্বে মগধরাজধানী কুম্ভাবতী বা পদ্মাবতী নামে প্রসিদ্ধ ছিল।

পাণ্ড্য।—দণ্ডকারণ্যের অন্তর্গত পাণ্ড্যরাজ্য।

পুন্ড্রবতী।—বর্তমান নাম—অটক।

প্রাগ্জ্যোতিষপুর।—কামরূপ।

মগধদেশ।—বর্তমান নাম—দক্ষিণবেহার।

অন্দরপর্বত।—সুমেরুর দক্ষিণাংশ।

মন্দাকিনী।—ত্রিকূটপর্বত হইতে উদ্ভূত পূতজলা নদী।

মধুপল্ল।—মথুরা।

মলয়পর্বত।—পশ্চিমঘাটপর্বত। চন্দনের উৎপত্তিস্থান বলিয়া ইহার অপর নাম চন্দনাড়ি।

মহাকালপর্বত।—অবন্তীদেশের মধ্যস্থিত পর্বতভেদ। এইস্থানে মহাকাল নামে এক শিব আছেন।

মহেন্দ্র।—সপ্তকুলাচলের একটি পর্বত। বর্তমান উড়িষ্যা ও উত্তর সরকার হইতে গোন্দারানাপর্য্যন্ত পর্বতশ্রেণীই মহেন্দ্র বলিয়া নির্দিষ্ট।

মাল্যবান্।—উত্তরভারতের পর্বতশ্রেণী।

মাহিষ্মতীনগরী।—বর্তমান নাম—চুলি মাহেশ্বরপুর। কার্তবীৰ্য্যার্জুনের পূর্বপুরুষ মাহিষ্মান নরপতি এই নগরী প্রতিষ্ঠিত করেন। অনন্তর কার্তবীৰ্য্যের সহস্রবাহু দ্বারা রক্ষিত হওয়ায় ইহার অপর নাম হইয়াছে—“সহস্রবাহুকাবাস্ত”।

মিথিলা।—বর্তমান নাম ত্রিহত। ইক্ষ্বাকুতনয় মিথির নামানুসারে এই দেশের নাম মিথিলা হইয়াছে।

মুরলা।—কেরলদেশীয় নদী।

মবন।—পাঠান, আরব, তুর্কী, পারসীক প্রভৃতি জাতিবিশেষ। এই জাতিসমূহ অনেক মতভেদ দৃষ্ট হয়।

রেবানদী।—নৰ্মদার নানান্তর।

লোহিত্য।—ব্রহ্মপুত্র। হিমালয় হইতে সমুদ্ভূত।

বিদিশা।—বর্তমান নাম—ভিলসা। বেত্রাবতী নদীতীরে অবস্থিত।

শরাবতী।—বর্তমান নাম—ফইজাবাদ। এই স্থান অযোধ্যার অন্তর্গত।

শিপ্রানদী।—মালবারের সারিধ্যে বিক্রাগিরির পশ্চিমাংশ।

শূরসেন।—বর্তমান মথুরানগর। রাজা শূরসেনের পুত্র উগ্রসেন, তৎপুত্র কংস।

সপ্তকুলাচল।—(১) মহেন্দ্র (২) মলয় (৩) সহ (৪) শুক্তিমান (৫) স্বাক্ষ (৬) বি

এবং (৭) পারিপাত্র।

সহপর্বত।—পশ্চিমমধ্যঘাটপর্বতের উত্তরাংশের নাম—সহ।

স্বাক্ষ।—বঙ্গরাজ্যের পূর্বোত্তর অংশ। বর্তমান নাম—ত্রিপুরা ও আরাকান প্রভৃতি।

হুণ।—ভারতবর্ষের উত্তরদিকস্থিত দেশবিশেষ।

टीकाकृतो मङ्गलाचरणम् ।

—००५०५००—

मातापितृभ्यां जगतो, नमो वामार्द्धजानये ।

सद्योदक्षिणदृक्पातः, संकुचद्वामदृष्टये ॥ १

अन्तरायतिमिरोपशान्तये, शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् ।

तं नरं वपुषि कुञ्जरं मुखे, मन्महे किमपि तुन्दिलं महः ॥ २

शरणं करवाणि शर्मदं ते, चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् ।

करुणामसृणैः कटाक्षपातैः, कुरु मामस्व कृतार्थसार्थवाहम् ॥ ३

वाणीं काणभुजीमजीगणदवाशासीञ्च वैयासिकी,

मन्तस्तन्ममरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत् ।

वाचामाकलयद्रहस्यमखिलं यश्चाक्षिपादस्फुरां,

लोकेऽभूद्यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥ ४

मल्लिनाथकविः सोऽयं, मन्दाळानुजिष्टक्षया ।

व्याचष्टे कालिदासीयं, काव्यत्रयमनाकुलम् ॥ ५

कालिदासगिरां सारं कालिदासः सरस्वती ।

चतुर्मुखोऽथवा साक्षाद्विदुर्नान्ये तु मादृशाः ॥ ६

तथापि दक्षिणावर्त्तः, नाथाद्यैः क्षुब्धवर्त्मसु ।

वयञ्च कालिदासोक्तिः, श्ववकाशं लभेमहि ॥ ७

भारती कालिदासस्य, दुर्व्याख्यानिषमूर्च्छिता ।

एषा सञ्जीवनी टीका, तामथोज्जीवयिष्यति ॥ ८

इहान्वयमुखेनैव, सर्वं व्याख्यायते मया ।

नामूलं लिख्यते किञ्चि, न्नानपेक्षितमुच्यते ॥ ९

इह खलु सकलकविशिरोमणिः कालिदासः “काव्यं यशसेऽर्थकृते,
 व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यःपरनिर्वृतये, कान्तासम्मिततयोपदेश-
 युजे” इत्याद्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्यात् काव्यस्यानैकश्रेयःसाधनतां
 “काव्यालापांश्च वर्जयेत्” इत्यस्य निषेधशस्त्रस्यासत्काव्यविषयताञ्च
 पश्यन्, रघुवंशाख्यं महाकाव्यं चिकीर्षुः, चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्ति-
 सम्प्रदायाविच्छेदलक्षणफलसाधनभूतविशिष्टदेवतानमस्कारस्य शिष्टाचार-
 परिप्राप्तत्वात्, ‘आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्’ इत्याशीर्वा-
 दादन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वात्, काव्यनिर्माणस्य विशिष्टशब्दार्थ-
 प्रतिपत्तिमूलकत्वेन, विशिष्टशब्दार्थयोश्च “शब्दजातमशेषन्तु, धत्ते सर्वस्य
 वल्लभा । अर्थरूपं यदखिलं, धत्ते सुधेन्दुशेखरः ॥” इति वायुपुराण-
 संहितावचनबलेन पार्वतीपरमेश्वरायत्तदर्शनात्, तत्प्रतिपिक्सया तावे-
 वाभिवादयते—

वाच्यप

विभ

वागध

शब्द

मीम

‘पित

जनरि

मिष्ट

पार्वत

परमे

र्हित

शब्दा

लङ्का

सास्य

कालि

मगण

इति ।

१

निर्णय

সটীকান্বয়ানুবাদ—

রঘুবংশম্।

প্রথমঃ সর্গঃ ।

বাগর্থ্যাবিব সম্পৃক্তৌ বাগর্থ্যপ্রতিপত্তয়ে ।

জগতঃ পিতরৌ বন্দে পার্ব্বতীপরমেশ্বরৌ ॥ ১ ॥

১ অর্থঃ । (অহং) বাগর্থ্যপ্রতিপত্তয়ে বাগর্থ্যৌ ইব সম্পৃক্তৌ জগতঃ পিতরৌ পার্ব্বতীপরমেশ্বরৌ বন্দে ॥
বাচ্যপরিবর্তনম্—(ময়া) বন্দ্যেতে ।

১ । বাগর্থ্যাবিতি । বাগর্থ্যাবিবিল্যেকং পদম্ ইবেন সহ নিত্যসমাসৌ
বিভক্ত্যলোপঃ পূর্বপদপ্রকৃতিস্বরত্বাভেতি বক্তব্যম্ এবমন্যত্রাপি দ্রষ্টব্যম্ ।
বাগর্থ্যাবিব শব্দার্থ্যাবিব সম্পৃক্তৌ নিত্যসম্বদ্ধাবিল্যর্থঃ নিত্যসম্বদ্ধয়োঃ
শব্দার্থ্যয়োরুপমানত্বেনোপাদানাৎ । “নিত্যঃ শব্দার্থ্যসম্বন্ধঃ” ইতি
মৌমাংসকাঃ । জগতঃ লোকস্য পিতরৌ, মাता চ পিতা চ পিতরৌ ।
‘পিতা মাত্রে’তি হৃদ্বৈকশেষঃ । “মাতাপিতরৌ পিতরৌ মাতরপিতরৌ প্রসু-
জনয়িতারৌ” ইত্যমরঃ । এতেন শর্বশিবयोঃ সর্বজগজ্জনকতয়া वैशिष्ट्य-
मिश्रार्थप्रतिपादनशक्तिः, परमकारुणिकत्वञ्च सूच्यते । पर्वतस्यापत्यं स्त्री-
पार्वती, तस्यापत्यमित्यण्, “टिड्ढानञ्” इत्यादिना ङीप् । पार्वती च
परमेश्वरश्च पार्वतीपरमेश्वरौ, परमशब्दः सर्वोत्तमतत्त्वद्योतनार्थः । मातुरभ्य-
र्हितत्वात्, अत्याचरत्वाच्च पार्वतीशब्दस्य पूर्वनिपातः । बागर्थप्रतिपत्तये
शब्दार्थयोः सम्यग्ज्ञानार्थं वन्दे अभिवादये अहम् इति शेषः । अत्रोपमा-
लङ्कारः स्फुट एव । तथोक्तं—“स्वतः सिद्धेन भिन्नेन सम्पन्नेन च धर्मेतः ।
साम्यमन्येन वर्णस्य वाच्यं चेदेकगोपमे”ति । प्रायिकश्चोपमालङ्कारः
कालिदासोक्तकाव्यादौ । प्रथमं (बागर्थ्य) इति भूदेवताकस्य सर्वगुरोः
मगणस्य प्रयोगात् शुभलाभः सूच्यते । तदुक्तं—“शुभदो मो भूमिमयः”
इति । वकारस्यामृतवोजत्वात् प्रचयगमनादिसिद्धिः ।

১ অনুবাদ । আগি শব্দ এবং অর্থের সম্যক জ্ঞানের নিশ্চিত শব্দ ও অর্থের ভাষা

নিত্যমন্যেণ বর্ণস্য বাচ্যং চেদেকগোপমে”তি । প্রায়িকশ্চোপমালঙ্কারঃ
কালিদাসোক্তকাব্যাদৌ । প্রথমং (বাগর্থ্য) ইতি ভূদেবতাকস্য সর্বগুরোঃ
মগণস্য প্রযোগাৎ শুভলাভঃ सूच्यते । तदुक्तं—“शुभदो मो भूमिमयः”
इति । वकारस्यामृतवोजत्वात् प्रचयगमनादिसिद्धिः ।

क सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥ २ ।

२ अ. । सूर्यप्रभवः वंशः कः, अल्पविषया मे मतिः च कः, (अहं) मोहात् उडुपेन दुस्तरं सागरं तितीर्षुः अस्मि ॥ वाच्य—तितीर्षुणा भूयते ।

२ । केति । सम्प्रति कविः स्वाहङ्कारं परिहरति क सूर्येत्यादि श्लोकद्वयेन । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् “ऋदोरप् अकर्त्तरि कारके संज्ञाया”मिति साधुः । सूर्यः प्रभवो यस्य स सूर्यप्रभवः वंशः कः । अल्पो विषयो ज्ञेयः अर्थो यस्याः सा मे मतिः प्रज्ञा च कः ? कश्चिद्दौ महदन्तरं सूचयतः, सूर्यवंशमाकलयितुं न शक्नोमौत्थर्यः । तथाच तद्विषयप्रवन्धनिरूपणं दूरापास्तमिति भावः । तथाहि दुस्तरं “ईषद्दुःसुषु” इत्यादिना खलुप्रत्ययः । तरितुमशक्यम् सागरं मोहादज्ञानादुडुपेन प्लवेन भेलेन इति यावत् “उडुपन्तु प्लवः कोल” इत्यमरः । अथ चर्मावनद्वेन पानपात्रेण । “चर्मावनद्वमुडुपं प्लवः काष्ठं करण्डवत्” इति सज्जनः । तितीर्षुः तरोतुमिच्छुरस्मि भवामि । तरतेः सनन्तात् उप्रत्ययः अल्पसाधनैरधिकारम्भो न सुकर इति भावः । इदञ्च वंशोत्कर्षकथनं सप्रवन्धमहत्त्वार्थमेव । तदुक्तं “प्रतिपाद्यमहिम्नाच प्रवन्धो हि महत्तर”-इति

२ अनुवाद । कोशोक्तं वा सूर्यमज्जितं वंशं आत्र कोशोक्तं वा आगारं अन्नवोदशक्तिं सम्पन्नं बुद्धिः ? आसि मोहवशतः जेनाद्वारा दुष्टं सागरं पानं हरेते अतिनाशी हरेशक्तिं त्रयुवशः

मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्यास्युपहास्यताम् ।

प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्वाहुरिव वामनः ॥ ३ ।

३ अ. । अहं मन्दः (यतः) कवियशःप्रार्थी, (अतएव) प्रांशुलभ्ये फले लोभात् उद्वाहुरिव उपहास्यतां गमिष्यामि ॥ वाच्य—मन्देन कवियशःप्रार्थिना उपहास्यता गमिष्यते । वाङ्मना वामनेनेव ।

३ । मन्द इति । किञ्च मन्दो मूढः । “मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दस्युः” इत्यमरः । तथापि कवियशःप्रार्थी-कवीनां यशः काव्यनिर्माणं जातं यत् यशः तद्व्यर्थनाशीलः अहं, प्रांशुना उन्नतपुरुषेण लभ्ये प्राप्ये फलविषये लोभात् फलविषयात् लोभादित्यर्थः, उद्वाहुः उत् उन्नमि बाहुयैः सः फलग्रहणाय उच्छ्रितहस्तो वामनः खर्व्व इव । “खर्व्वी क्रूरवामन” इत्यमरः । उपहास्यताम् उपहासविषयताम् । “ऋहलोर्णत्” इत्युत्प्रत्ययः । उपहसतेः सकर्मकत्वात् उपहस्यते यः तस्य भावः । गमिष्यामि प्राप्स्यामि ॥

लोभवशतः उन्नत भ्रुकवला कनकशिरार्थ उद्वेगानितवाह वाग्नयः यैरुप उपशान्तिम् हन्य
आगादकं सैरुप उपशान्तिम् हन्यते हन्यते ॥

अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन् पूर्वसूरिभिः ।

मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥ ४

४ अः । अथवा पूर्वसूरिभिः कृतवाग्द्वारे अस्मिन् वंशे वज्रसमुत्कीर्णे मणौ सूत्रस्य इव मे गतिः
अस्ति ॥ वाच्य—गत्या भूयते ।

४ । मन्दश्चेत्तर्हि त्यज्यतामयमुद्योग इत्यत आह—अथवेति । अथवा
पदान्तरे पूर्वैः सूरिभिः कविभिः वाल्मीक्यादिभिः कृतवाग्द्वारे कृतं रामा-
यणादिप्रबन्धरूपा या वाक् सैव द्वारं प्रवेशो यस्य तस्मिन् अस्मिन्, सूर्य-
प्रभवे वंशे कुले । जन्मनैकलक्षणः सन्तानो वंशः । वज्रेण मणिवेधक-
सूचीविशेषण । “वज्रं त्वस्त्री कुलिशशस्त्रयोः मणिवेधे रत्नभेदे” इति केशवः ।
समुत्कीर्णे विद्धे मणौ रत्ने सूत्रस्येव मे मम गतिः सञ्चारोऽस्ति । वर्णनीये
रघुवंशे मम वाक्प्रसरोऽस्तीत्यर्थः ।

निर्गलितार्थः—मणिसत्तावत् स्वभावतः कठिनः किन्तु तस्मिन् कृतच्छिद्रे सति यथा अतिकीमल-
स्यापि सूत्रस्य तत्र प्रवेशः, तथा निसर्गतो दुष्प्रवेशेऽपि वाल्मीक्यादिकृतप्रवेशमार्गे रघुवंशे समाप्ति
वाक्प्रसरोऽस्ति । वाल्मीक्यादिकृतां काव्यप्रणयनपद्धतिम् अनुसरन्नहं रघुवंशं वर्णयिष्यामि इति ॥

४ अनुवाद । अथवा सूत्रं यस्मिन् वज्रशिरा कृतच्छिद्रे रत्नगन्धो अनात्रासे अवेश
करिते समर्थ इत्य, आगिउ सैरुप आगौन पण्डितगण अणौत वाक्यरूप द्वार द्विती एहे
रघुवंशे अवेश करिते समर्थ इहेव ॥

सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।

आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम् ॥ ५

यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनाम् ।

यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम् ॥ ६

त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम् ।

यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥ ७

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।

वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥ ८

रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।

तद्गुणैः कर्णमण्यस्य कर्णमण्यस्य प्रणोदितः ॥ ९

५—६ अ. । सीहं तनुवाग्विभवोऽपि तद्गुणैः कर्णम् आगत्य चापलाय प्रणोदितः सन् आशु च्छन्ते
शुद्धानाम् आफलोदयकर्मणाम् आसमुद्रचित्तीशानाम् आनाकरथवर्त्मनां यथाविधिहुताग्नीनां
कामार्चितार्थिनां यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनां त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मितभाषि
यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनां शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणां वार्द्धके मुनिवृत्तौ
योगेनान्ते तनुत्यजां रघूणाम् अन्यथं वक्ष्ये ॥ वाच्य—तेन मया अन्यथी वक्ष्यते तनुवाग्विभ
नापि सता प्रणोदितेन ।

५ । एवं रघुवंशे लब्धप्रवेशः कविरिति शेषः तद्वर्णनां प्रतिजाना
सोऽहमित्यादिभिः पञ्चमिः श्लोकैः कुलकेनाह—सोऽहमिति । सोऽहं र
णाम् अन्यथं वक्ष्ये इत्युत्तरेण सम्बन्धः, किंविधानां रघूणामित्यत्र उत्तरा
विशेषणानि योज्यानि । आ जन्मनः जन्म आरभ्येत्यर्थः । “आङ्मर्यादा
भिविध्यो” रित्यव्ययीभावः । तत आजन्म इति पदस्य शुद्धानाम् इत्यने
सुप्सुपेति समासः । एवमुत्तरत्वापि द्रष्टव्यम् । आजन्मशुद्धानां निषेकादि
(गर्भाधानादि) सर्व्वसंस्कारसम्पन्नानामित्यर्थः । आफलोदयम् आ फलसि
कर्म येषां ते तथोक्ताः तेषां प्रारब्धान्तगामिनामित्यर्थः । आसमुद्रं चित्ते
शानां सार्व्वभौमाणामित्यर्थः । आनाकं स्वर्गपर्य्यन्तं रथवर्त्म येषां ते तेषां
मिन्द्रसहचारिणामित्यर्थः । अत्र सर्व्वत्र आङोऽभिविध्यर्थकत्वं द्रष्टव्यम्
मर्यादार्यकत्वे जन्मादिषु शुद्धभावप्रसङ्गः अभिविध्यर्थत्वे तु सर्व्वं निर्दो
स्यात् ॥ (“हाभ्यान्तु युग्मकं प्रोक्तं त्रिभिः स्यात्तु विशेषकं । कलाप
चतुर्भिः स्यात् तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतम् ॥” इति कुलकादिलक्षणम् ।)

६ । यथेत्यादि । विधिमनतिक्रम्य यथाविधि “यथा सादृश्ये” इत्य
व्ययीभावः तथा हुतशब्देन “सुप्सुपे”ति समासः एवं यथाकामार्चिते
दौनामपि द्रष्टव्यम् । यथाविधि हुता अग्नयो यैस्तेषां, यथाकामं अभि
लापमनतिक्रम्य अर्चितार्थिनां अर्चिताः सत्कृताः अर्थिनो याचका
तेषाम् । यथापराधम् अपराधमनतिक्रम्य दण्डो येषां ते तेषां । यथाका
कालमनतिक्रम्य प्रबोधिनां प्रबोधनशीलानाम् । चतुर्भिर्विशेषणैर्देवतायज
नायिसत्कारदण्डधरत्वप्रजापालनसमयजागरूकत्वादौनि विवक्षितानि ॥

७ । त्यागायेति । त्यागाय सत्यात्वे विनियोगस्त्यागो दानमित्यर्थः ।
“त्यागो विहापनं दानमित्यमरः ।” तस्मै सम्भृतार्थानां सम्भृतः सञ्चित
अर्थी धनं यैः तेषाम्, न तु दुर्व्यापाराय । सत्याय सत्यकथनाय
मितं परिमितं भाषन्ते ये तेषां मितभाषणशीलानां, न तु पराभवाय
यशसे कौर्त्तये “यशः कौर्त्तिः समञ्जा चे”त्यमरः । विजिगीषूणां विजे
मिच्छूनां, न तु अर्थसंग्रहाय । प्रजायै सन्तानाय गृहमेधिनां दारपरिग्रह
शीलानां, न तु कामोपभोगाय । अत्र त्यागायेत्यादिषु सर्व्वत्र “तादर्थ्ये
चतुर्थी” इत्यादिना समसविधानादपि कान् चतुर्थी । गृहेहारेभ्यन्ते स

ଞ୍ଜୁଚ୍ଛନ୍ତେ इति गृहमेधिनः । 'दारेष्वपि गृहा' इत्यमरः, 'जाया च गृहिणी गृह'मिति हलायुधः । मेष्ट सङ्गमे इति धातोर्णिनिः । एभिर्विशेषणैः परोपकारित्वं, सत्यवचनत्वं यशःपरत्वं, पितृणां दारसंग्रहद्वारा पुत्रोत्पादनेन ऋणमुक्तत्वञ्च विवक्षितानि ॥

४ । शैशव इति । शिशोर्भावः शैशवं बाल्यम् । 'प्राणभृज्जातिवयोवचनादुगात्र' इत्यञ् प्रत्ययः, "शिशुत्वं शैशवं बाल्य"मित्यमरः । तस्मिन् वयसि अभ्यस्तविद्यानाम् अभ्यस्ताः शिक्षिता विद्या यैः तेषाम्, एतेन वृद्धचर्याश्रमो विवक्षितः । यूनो भावः यौवनं तारुण्यम् । युवादित्वाद्गुण'तारुण्य' यौवनं सम'मित्यमरः । तस्मिन् वयसि, विषयैषिणां विषयान् इच्छन्ति ये तेषाम् भोगाभिलाषिणाम्, एतेन गृहस्थ्याश्रमो विवक्षितः । वृद्धस्य भावो वार्द्धकं वृद्धत्वम् । "हन्वमनोज्ञादिभ्यश्च" इति वुञ् । 'वार्द्धकं वृद्धसङ्घाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणौ'ति विश्वः । तस्मिन् वार्द्धके वयसि मुनीनां वृत्तिरिव वृत्तिर्येषां तेषाम्, एतेन वानप्रस्थ्याश्रमो विवक्षितः । अन्ते शरीरत्यागकाले योगेन परमात्मध्यानेन, न तु रोगाद्यभिभवेन । 'योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु' इत्यमरः । तनुं देहं त्यजन्तीति तनुत्यजाम् देहत्यागिनाम् । 'कायो देहः क्लौवपुंसोः स्त्रियां मूर्त्तिस्तनुस्तनू' इत्यमरः । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति क्तिप् । एतेन भिक्ष्याश्रमो विवक्षितः' एतेन मोक्षलाभः सूच्यते ॥

५ । रघूणामिति । सोऽहं लब्धप्रवेशः, तनुवाग्विभवोऽपि स्वल्प-
प्राणोपसरोऽपि सन्, तेषां रघूणां गुणैस्तदगुणैः आजन्मशुद्धादिभिः
कर्तृभिः कर्णं मम श्रोत्रमागत्य चापलाय चापलं चपलकर्म अविमृश्य-
करणरूपं कर्तुम् । युवादित्वात् कर्मण्यण्, 'क्रियार्थोपपदस्ये'त्यादिना
प्रतुर्थो । प्रणोदितः प्रेरितः सन् रघूणाम् अन्वयं तद्विषयप्रवचनं वक्ष्ये ॥
चापलाय प्रमोदितः इति वल्लभः, तदगुणैः तथा प्रमोदं प्रापितः यथा
चापलं कर्तुं प्रवृत्तः सन् वक्ष्ये इत्यर्थः ॥]

५ अनुवाद । 'यो'शारा जन्म हईतेहे पृथ, 'यो'शारा अभिनविषित फलनाभ नां हउग्रा
त्यर्थः 'या'शु आरक्ष क्रियार अनुष्ठाने क्कान्त हईतेन ना, 'यो'शारा मसागरा पृथिवीर अधीश्वर
सञ्चिह्नलेन, 'यो'शारादिगेर रथगति स्वर्गलोकेउ अप्रतिहत छिल ; (७) 'यो'शारा यथाविधि
यन्त्रिते आहति प्रदान करितेन, 'यो'शारा अर्थीदिगेर ईच्छानुरूप फलप्रदाने कथनई
'यो'शुथ हईतेन ना, 'यो'शारा अपराधीदिगेर अपराधानुरूप शांति विधान करितेन,
'यो'शारा यथामग्ये राजकार्यानुष्ठाने जागरित हईतेन ; (९) 'यो'शारा दानादि संक्रियार
अथेर जगई अर्थ सक्षय करितेन, 'यो'शारा मत्त कहिवार अनुरोधेई मत्त मितभावी
हलेन, 'यो'शारा यशोलाभेर जगई दिग्विजय करितेन. 'यो'शारा वंशरक्षा हेतुई दार-
रिग्रह करितेन ; (८) 'यो'शारादिगेर शैशवकालेई समस्त विद्या अभ्यास हईत, 'यो'शारा
न्ते स

योगेन भोगः सुखानुभव करितेन, एवं वृद्धवयसे मुनिवृत्ति अवलम्बनं ७ शेष अन्तः
योगबले देहताग करितेन; (२) आग्नि तादृश गुणपरम्परा-विभूषित रघुदिने
वंशावली कीर्तन करिव । आगार बाग्विभव अग्न इहेले ७ रघुवंशीयदिनेगरे गुणपर
आगार कर्षे प्रवेश करिग्राहे येन आगारेकै एहे अविमृशकारौरे कार्थे प्रवर्ति
करितेहे ॥

तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्वाक्तिहेतवः ।

हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ॥ १० ॥

१० अ. । सदसद्वाक्तिहेतवः सन्तः तं श्रोतुम् अर्हन्ति, (तथाहि) अग्नौ हेम्नः विशुद्धिः अपि
श्यामिका संलक्ष्यते ॥ वाच्य—सः सद्भिः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्वाक्तिहेतुभिः, सं लक्ष्यति विशु
श्यामिकामपि वा ।

१० । सम्प्रति स्वप्रबन्धपरीक्षार्थं सतः (सज्जनान्) प्रार्थयते तस्मिन् तदन्व
तं रघुवंशाख्यं प्रबन्धं सदसतोर्गुणदोषयोः व्यक्तेर्विचारस्य हेतवः कर्त्ता इति
सन्तः साधवः श्रोतुमर्हन्ति । तथाहि हेम्नो विशुद्धिः निर्दोषस्य दिना
श्यामिकापि लोहान्तरसंसर्गात्मको दोषोऽपि वा अग्नौ संलक्ष्यते नान्य राजे
तद्वत् अत्रापि सन्त एव गुणदोषविवेकाधिकारिणः, नान्ये इति भावः समाश्रय
(अत्रानुरूपश्लोकम्—“सन्तः परीक्ष्यान्यतरदभजन्ते, मूढः परप्रत्ययनीय
बुद्धिः ।” “उपदेशं विदुः शुद्धं सन्तस्तुमुपदेशिनः । श्यामायते नानुष्मा
यः काञ्चनमिवाग्निषु ॥”)

१० अनुवाद । सदसद्विदेकज्ञानसम्पन्न पण्डितेग्राहे येन आगार एहे अ
श्रवण करेन, कारण अग्निहेतुहे सुवर्ण परीक्षित इहेले ताशर विभुक्ति वा (वाच्य
विगिज्ञता परिज्ञात इहेग्रा थाके ॥

वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम् ।

आसीन्महोक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ॥ ११ ॥

११ अ. । मनीषिणां माननीयः वैवस्वतः नाम मनुः छन्दसां प्रणव इव महोक्षितामाद्यः आद्यः
वाच्य—वैवस्वतेन मनुना माननीयेन अभूयत आद्ये न प्रणवेनेव ।

११ । वर्यं वस्तूपक्षिपति (प्रस्तौति)—वैवस्वत इति । मनु
ईषिणो मनीषिणो धीराः विद्वांस इति यावत् । पृषोदरादिवात् साध
तेषां माननीयः पूज्यः, मनीषिणामित्यत्र कर्त्तरि षष्ठी । छन्दसां वेदानां
‘छन्दः पद्ये च वेदे चेति विश्वः । प्रणवः प्रणूयते संक्षेपतः स्तूयते अ
इति, ओङ्कार इव, महीं क्षयन्ति ईशते इति महोक्षितः, क्षितोश्चरा
क्षिधातोरैश्वर्यार्थात् क्षिप् तुपागमश्च । क्षयन्ति इति लिपिकरप्रस
जम् क्षयतेरेव ऐश्वर्यार्थत्वात् न तु क्षयते; अस्य वासगत्यर्थत्वात्

तेषामाद्यः आदिभूतः विवस्वतः सूर्यस्यापत्यं पुमान् वैवस्वतो नाम
वैवस्वत इति प्रसिद्धो मनुरासौत् ॥

११ अत्रवाद । पूर्वकाले, गनश्चिमगात्रे गाननीय, गच्छ नात्रे रथादेवेत एक प्रुत्
छिन्नेन ; वेदेत गथे वेकप उक्ता, तिनो मेहेकप कितिपतिदिनेत गथे आदिभूत
छिन्नेन ॥

तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।

दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥ १२

१२ अः । शुद्धिमति तदन्वये शुद्धिमत्तरः दिलीप इति राजेन्दुः क्षीरनिधौ इन्दुः इव प्रसूतः ॥
वाच्य—प्रसूतं शुद्धिमत्तरेण, दिलीपेन, राजेन्दुना इन्दुना ।

१२ । तदन्वय इति । शुद्धिरस्यास्तौति शुद्धिमान् तस्मिन् शुद्धिमति
तदन्वये तस्य मनोरन्वये वंशे । 'अन्वयायोऽन्वयो वंशो गोत्रञ्चाभिजनः कुलम्'
इति हलायुधः । अतिशयेन शुद्धिमान् शुद्धिमत्तरः, 'दिवचनविभज्योप' इत्या-
दिना तरप् । दिलीप इति प्रसिद्धः । राजा इन्दुरिव राजेन्दुः 'राजश्रेष्ठः
[राजेन्द्रः इति वल्लभः] 'उपमितं व्याघ्रादिभिः साधर्म्याप्रयोगे' इति उपमित-
समासः । क्षीराणि निधोयन्ते अस्मिन्, क्षीरनिधौ इन्दुरिव प्रसूतः जातः ॥

१२ अत्रवाद । मेहे पवित्र गच्छवशे दिलीपनामे पवित्रतर नरपतिश्रेष्ठे क्षीरमशुद्धे
शश्वदेतरेण शश्व मशुद्धत इहेयाछिन्नेन ॥

व्यूढोरस्कौ वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।

आत्मकर्मक्षमं देहं चात्रो धर्म इवाश्रितः ॥ १३

१३ अः । (स किम्भूतः) व्यूढोरस्कः वृषस्कन्धः शालप्रांशुः महाभुजः (अतएव) आत्म-
कर्मक्षमं देहम् आश्रितः चात्रः धर्मः इव (स्थितः) ॥ वाच्य—व्यूढोरस्केन वृषस्कन्धेन शाल-
प्रांशुना महाभुजेन, चात्रेण धर्मेण आश्रितेन ।

१३ । व्यूढेति । व्यूढेत्यादिभिः त्रिभिः श्लोकैर्दिलीपं विशिनष्टि ।
व्यूढं विपुलम् उरो वक्षःस्थलं यस्य सः व्यूढोरस्कः "उरःप्रभृतिभ्यः कः"
इति कः । "व्यूढं विपुलं भद्रं स्फारं समं वलिष्ठञ्चे"ति यादवः । वृषस्य
स्कन्ध इव स्कन्धो यस्य सः । 'सप्तम्युपमान' इत्यादिना उत्तरपदलोपी
बहुव्रीहिः । शालो वृक्ष इव प्रांशुः उन्नतः शालप्रांशुः । 'प्राकारवृक्षयोः
शालः शालः सर्ज्जरुः स्मृत' इति यादवः । 'उच्चप्रांशुन्नतोदगोच्छिता-
सुङ्गे' इत्यमरः । महाभुजो महान्तो भुजौ यस्य सः महाबाहुः, आत्म-
कर्मक्षमं स्वव्यापारानुरूपं विपन्नत्वाणादिसमर्थम् इति यावत् देहम् आश्रितः
प्राप्तः, चात्रः क्षत्रसम्बन्धो धर्म इव स्थितः ; सूर्तिमान् पराक्रम इव स्थित
इत्युपेक्षा । अनुरूपं—"चात्रो धर्मः स्थित इव तनुं ब्रह्मकोषस्य गुप्त्यै ।"

१३ अत्रवाद । तांशर वक्षःस्थल विशाल, शकदेश वृक्षेण शाल इव, बाहुवृक्षेण

আজ্ঞানুশিত ছিল এবং তিনি শালবৃক্ষের ছায় উন্নত ছিলেন ; তাঁহাকে দেখিতে
বোধ হইত যেন স্বয়ং বিপন্নজাণকারী গৃহিণী ক্রিয়বশত স্বকাঁয়াকুশল শরীর পরি
করিয়া পৃথিবীতে প্রাচুর্ভূত হইয়াছে ॥

সৰ্ব্বাতিরিক্তসারেণ সৰ্ব্বতেজোঃসমিভাবিনা ।

স্থিতঃ সৰ্ব্বোন্নতেনোৰ্বী ক্রান্ত্বা মেরুরিবাत्मना ॥ ১৪

১৪ অ. । (পুনঃ ক্রিমূতঃ সঃ) সৰ্ব্বাতিরিক্তসারেণ সৰ্ব্বতেজোঃসমিভাবিনা সৰ্ব্বোন্নত
আत्मনা মেরুঃ ইব উৰ্বী ক্রান্ত্বা (আক্রম্য) স্থিতঃ ॥ বাচ্য—স্থিতং মেরুণেব ।

১৪ । সৰ্ব্বাতিরিক্তেতি । সৰ্ব্বাতিরিক্তসারেণ সৰ্ব্বভ্যো ভূতৈশ্চ : অতি
রিক্তঃ অধিকঃ সারো বলং यस्य তেন 'সারো বলে স্থিরাংশে চ' ইত্যমরঃ
সৰ্ব্বাণি ভূতানি তেজসা অমিভবতৌতি সৰ্ব্বতেজোঃসমিভাবো তেন, সৰ্ব্বে
উন্নতেন আत्मনা শরীরেণ । 'আত্মা দেহে ধৃতৌ জীবে স্বভাবে পরমাत्मনৌতি
বিশ্বঃ । মেরুরিব উৰ্বী ক্রান্ত্বা আক্রম্য স্থিতঃ । মেরাবপি বিশেষণাতি
তুল্যানি । "অষ্টাভিশ্চ সুরেন্দ্রাণাং মাত্ৰাভিনির্মিতৌ নৃপঃ । তস্মাদমিভবতৌ
সৰ্ব্বেভূতানি তেজসে"তি মনুবচনাদ্রাজঃ সৰ্বতেজোঃসমিভাবিত্বং জ্ঞেয়ম্ ॥

১৪ অনুবাদ । তিনি মৰীচাপেক্ষা মগধিক গারবান্, সকল তেজের অভিব্যক্তি
এবং মৰীচান্নত দেহ দ্বারা ভূগুণ আক্রমণ করিয়া গিরিবর যেক্রর ছায় বিরাজ্যাত্ প্র
করিতেন ।

আকারসদৃশপ্রজ্ঞঃ প্রজ্ঞয়া সদৃশাগমঃ ।

আগমৈঃ সদৃশারম্ভ আরম্ভসদৃশোদয়ঃ ॥ ১৫

১৫ অ. । (ক্রিমূতঃ) আকারসদৃশপ্রজ্ঞঃ প্রজ্ঞয়া সদৃশাগমঃ আগমৈঃ সদৃশারম্ভঃ
সদৃশোদয়ঃ (আসীত্) ॥ বাচ্য—প্রাজ্ঞেন, সদৃশাগমেণ সদৃশারম্ভেণ, সদৃশোদয়েন ।

১৫ । আকারেতি । আকারেণ সূচ্যৈ সদৃশী প্রজ্ঞা यस्य সঃ, প্রজ্ঞা
সদৃশাগমঃ প্রজ্ঞানুরূপশাস্ত্রপরিচয়ঃ, আগমৈঃ সদৃশ আরম্ভঃ কর্ম যস্তিক্রমঃ
সঃ তথোক্তঃ, আরম্ভ্যতে ইতি আরম্ভঃ কর্ম তৎসদৃশ উদয়ঃ ফলসিদ্ধির্যস্যাবধি
সঃ তথোক্তঃ ॥

১৫ অনুবাদ । তাঁহার যেক্রপ আকৃতি, বুদ্ধিও তদনুরূপ তীক্ষ্ণ ছিল ; বুদ্ধির অল্প
শিক্ষাজ্ঞান ছিল ; শিক্ষাজ্ঞানমূল্য কাঁয়াশুষ্ঠান ছিল এবং কাঁয়াশুষ্ঠানেই অল্পরূপ কল্যাণ
হইত ।

ভীমকান্তৈর্নৃপগুণৈঃ স বম্বূবোপজীবিণাম্ ।

অধৃষ্যস্বাভিগম্যস্ব যাদীরত্নৈরিবার্ণবঃ ॥ ১৬

১৬ অ. । সঃ ভীমকান্তৈঃ নৃপগুণৈঃ যাদীরত্নৈঃ অর্ণব ইব উপজীবিণাম্ অধৃষ্যঃ অমিগম্যঃ
বম্বূব ॥ বাচ্য—তেন বম্বূবে (বীমূবে) অধৃষ্যেণ অমিগম্যেণ অর্ণবেণ ইব ।

১৬ । ভীমেতি । ভীমৈঃ কান্তৈশ্চ নৃপগুণৈঃ রাজগুণৈঃ তেজঃপ্রতাপাদিমি

कुलशीलदाक्षिण्यादिभिश्च सः, दिलीपः उपजीविनाम् आश्रितानां यादोभिः
जलजीवैः । 'यादांसि जलजन्तवः' इत्यमरः । रत्नैश्च अर्णव इव अष्टुष्यः
अनभिभवनीयश्च अभिगम्य आश्रयणीयश्च बभूव ॥

१७ अनुवाद । तीव्र जनककुलगणेर अवस्थान हेतु समुद्र येकरुप अतिगम्य नहे
अथच तन्निहित वज्रादि लोभे घेगन लोकेर अतिगम्यो उद्देशां थाके, राजा दिलीप
तद्रुप सौर तीव्र एव कर्मनैर राजकुणे आश्रितगणेर अष्टुष्यो अतिगम्य हिनेन ॥

रेखामात्रमपि क्षुसादामनोर्वर्त्मनः परम् ।

न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः ॥ १७

१७ अः । नियन्तुः तस्य नेमिवृत्तयः प्रजा आमनीः क्षुसात् वर्त्मनः परं रेखामात्रमपि न व्यतीयुः ॥
अच - व्यतीये प्रजाभिः नेमिवृत्तिभिः ।

१७ । रेखामात्रमिति । नियन्तुः शिक्तकस्य सारथ्ये च तस्य दिलीपस्य
सम्बन्धिन्यः नेमीनां चक्रधाराणां वृत्तिरिव वृत्तिर्व्यापारो यासां ताः ।
चक्रधारा प्रधिर्नेमिः' इति यादवः । 'चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री
विश्रान्त्यात् प्रधिः पुमान्' इत्यमरः । प्रजाः, आ मनोः मनुमारभ्य इत्यभि-
वेधिः, पदद्वयं चैतत् समासस्य विभाषितत्वात् । क्षुसात् अभ्यस्तात्
हताच्च वर्त्मनः आचारपद्धतेः अध्वनश्च परम् अधिकम् इतस्तात इत्यर्थः ।
रेखा प्रमाणस्येति रेखामात्रं रेखाप्रमाणम् ईषदपीत्यर्थः । 'प्रमाणे
यसज्' इत्यादिना मात्रच्प्रत्ययः । परशब्दविशेषणं चैतत् । न व्यतीयुः
अतिक्रान्तवत्यः । कुशलसारथिप्रेषिता रथनेमय इव तस्य प्रजाः पूर्व-
समागं न जहुरिति भावः ॥

१७ अनुवाद । सन्निपुण सारथि-चालित रथेर चक्र येकरुप अग्रनेमिर रेखांगाव
यसज् अतिक्रम करे ना, सेहैकरुप शासन-निपुण महाराज दिलीपेर शासनकुणे अजागण, मशूर
द्वियस्येवावि अचलित, नीतिगार्ग अगुशावो अतिक्रम करित ना ॥

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।

सहस्रगुणमुत्सृष्टमादत्ते हि रसं रविः ॥ १८

१८ अः । सः प्रजानां भूत्यर्थम् एव ताभ्यः बलिम् अग्रहीत्, (तथाहि) रविः सहस्रगुणम्
सृष्टुं रसम् आदत्ते ॥ वाच्य - तेन बलिग्राहि । आदीयते रसो रविणा ।

१८ । प्रजानामिति । सः राजा प्रजानां भूत्यै अर्थाय, भूत्यर्थं वृद्धार्थम्
। अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या, ग्रहणक्रिया-
विशेषणञ्चैतत् । ताभ्यः प्रजाभ्यो बलिं षष्ठांशरूपं करम् अग्रहीत् ।
गर्धेयः करो बलिः' इत्यमरः । तथाहि - रविः सहस्रं गुणा यस्मिन्

सेना परिच्छदस्तस्य दयमेवार्थसाधनम् ।

शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिर्मावी धनुषि चातता ॥ १६

१८ अ. । तस्य सेना परिच्छदः आसौत् शास्त्रेषु अकुण्डिता बुद्धिः धनुश्चि च आतता मी
हयमेव अर्थसाधनं (बभूव) ॥ वाच्य—सेनया परिच्छदेन अभूयत । हयमेव अर्थसाधनेन । अकु
तया वज्रा । आततया म वी ।

१८। सम्प्रति बुद्धिशैल्यसम्पन्नस्य तस्य अर्थसाधनेषु परानपेक्षितम
सेनेति । तस्य राज्ञः सेना चतुरङ्गबलं, परिच्छाद्यते अनेनेति परिच्छ
उपकरणं बभूव कृतचामरादितुल्यमभूदित्यर्थः । 'पुंसि संज्ञायां
प्रायेण' इति घप्रत्ययः । 'कादेर्वेद्दुपसर्गस्य' इति उपधाङ्गस्यः । अथ
प्रयोजनस्य तु साधनं द्वयम् एव, शास्त्रेषु अकुण्ठिता अव्याहता बुद्धि
'व्यापृता' इत्यपि पाठः । धनुषि आतता आरोपिता मौर्वी च । 'मौ
ज्या शिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः । नीतिपुरःसरमेव तस्य शैल्यमभूदित्यर्थः ।

১৯ অনুবাদ। চতুরঙ্গ বল কেবল তাঁহার ছত্রচামরাদির গ্রায় রাজশ্রীর উপ
মাত্র ছিল ; শাস্ত্রে অপ্রতিহত বুদ্ধি ও ধনুকে সংযোজিত জ্যা এই উভয় দ্বারাই
প্রয়োজন সম্পন্ন হইত ॥

तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च ।

फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥ १

२० अ. । संवत्सन्वस्य गूढाकारेऽङ्गितस्य च तस्य प्रारम्भाः प्राक्तनाः संस्कारा इव प्रवृत्ताः ।
(आसन्) ॥ वाच्य—फलाजुमेधेः प्रारम्भैः संस्कारैः प्राक्तनैः अभूयत ।

२० । राज्यमूलं मन्त्रसंरक्षणं तस्यासीदित्याह—तस्येति । संवृतम
गुप्तविचारस्य । ‘वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्रः’ इत्यमरः । शोकहर्षादिषु
भ्रूकुटिसुखरागादिः आकारः, इङ्गितं चेष्टितं हृदयगतविकारो वा ।
हृदगतो भावो बहिराकार आकृतिः’ इति सज्जनः । गूढे आकारेङ्गितं
स्वभावचापलात् भ्रमपरम्परया सुखरागादिलिङ्गैर्वा अष्टतीयगामि
तस्य प्रारभ्यन्ते इति प्रारम्भाः सामाद्युपायप्रयोगाः, प्रागित्यव्ययेन
जन्म उच्यते, तत्र भवाः प्राक्तनाः । ‘सायं चिर’ इत्यादिना ठुप्रप्रत्यये
संस्काराः पूर्वकर्मवासनाः इव फलेन कार्येण अनुमेयाः अनुमातुं
आसन् । अत्र याच्यवत्ताः—‘मन्त्रमूलं यतो राज्यमतो मन्त्रं सुरा

२०. अनूवादि । टीशर गङ्गा एव आकार इति एतदे गूढ छिन्न वे, केहरे टीशर
 शुद्धगत भाव वृत्ति ते नगर्थ इहेत ना ; अतएव टीशर कार्यकदाप वेन प्राप्तिन
 मङ्गाद्रेत शर केवन कनधाराहे अनूमेय इहेत ॥

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।

अगृध्नु राददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभूत् ॥ २१

२१ अ. । सः अवस्तः सन् आत्मानं जुगोप, अनातुरः सन् धर्मं भेजे, अगृध्नुः सन् अर्थम्
 आददे, असक्तः सन् सुखम् अन्वभूत् । वाच्य—तेन अवस्तेन आत्मा जुगोपे, अनातुरेण धर्मः,
 अगृध्नुना अर्थः, असक्तेन अन्वभावि ।

२१ । सम्प्रति सामाद्युपायान् विनैव आत्मरक्षादिकं कृतवान्
 इत्याह—जुगोपेति । अत्रस्तः अभीत सन् । ‘तस्तो भीरुभीरुक-भी[रु]लुका’
 इत्यमरः । त्रासोपाधिमन्तरेणैव त्रिवर्गसिद्धेः प्रथमसाधनत्वात् एव
 आत्मानं शरीरं जुगोप । * रक्षितवान् इत्यर्थः । अनातुरः अरुग्न एव धर्मं
 मुक्तं भेजे अर्जितवानित्यर्थः । अगृध्नुः अगर्हणशील एव अर्थमाददे
 स्वीकृतवान् । ‘गृध्नुस्तु गर्हणः । लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक् समौ लोलुप-
 लोलुभा’ वित्यमरः । “त्रसिगृध्निष्ठप्रिचिपेः क्लुः” इति क्लुप्रत्ययः । असक्तः
 आसक्तिरहित एव सुखमन्वभूत् ।

२१ । त्रिनि जीत ना इहेत आश्रयका करितेन, क्रध ना इहेत शर्यापाङ्कन
 करितेन, लोभशेन इहेत अर्थमङ्गह करितेन एव आसक्तिशुच इहेत विवश सुख
 भोग करितेन ।

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः ।

गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥ २२

२२ अ. । ज्ञाने (सति) मौनं, शक्तौ (सत्यां) क्षमा, त्यागे (सति) श्लाघाविपर्ययः (अतएव
 तस्य गुणाः गुणानुबन्धित्वात् सप्रसवा इव (बभूवुः) ॥ वाच्य—मौनेन, क्षमया, श्लाघाविपर्यय
 गुणैः सप्रसवै इव (अभूयत) ।

२२ । परस्परविरुद्धानामपि गुणानां तत्र साहचर्यमासीदित्याह—
 ज्ञान इति । ज्ञाने परवृत्तान्तज्ञाने सत्यपि मौनं वाङ्मनियमनं, यथा
 कामन्दकः—‘नान्योपतापि वचनं मौनव्रतचरिण्युते’ति । शक्तौ प्रतीकार
 सामर्थ्येऽपि क्षमा अपकारसहनम् । अत्र चाणक्यः—‘शक्तानां भूषण
 क्षमे’ति । त्यागे वितरणे सत्यपि श्लाघाया विकल्पनस्य विपर्ययः अभावः
 अत्राह मनुः—‘न दत्त्वा परिकीर्तये’दिति । इत्यं तस्य गुणाः ज्ञानाद
 गुणैर्विरुद्धैर्मौनादिभिरनुबन्धित्वात् सहचारित्वात् सह प्रसवो जन्म येषां

* असत्यपि भयहेतौ त्रिवर्गस्य धर्माधिक्यस्य आद्यसाधनम् आत्मा अतः आत्मरक्ष
 उचितम् इति ।

सप्रसवाः सोदरा इव अभूवन् । विरुद्धा अपि गुणास्तस्मिन् अविरोधेन तासां जननं तौति स्थिता इत्यर्थः ।

निर्गणितार्थः—स्वभावतः पृथक्स्थानस्थितिशीला अपि ज्ञानमौनादयो गुणाः तदेकाधारत्वात् लोभात् सहजं वैरं तत्पञ्चुरिति ।

२२ । ज्ञानमद्वेषेति त्रिणि गोनी रूपांश्च शक्तिमद्वेषेति तौहारा क्रमांश्च हितेन एव नानं करिष्यां त्रिणि कदाच आचक्ष्णावा करितेन नां । एतेरूपं परस्परं विरोधे ज्ञानमौनादि शुभममृष्टं महोदरेण शत्रुं तौहारां शरीरे विराजमानं ह्येन ।

अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृष्टवन्तः ।

तस्य धर्मरतिरासीद्ब्रह्मत्वं जरसा विना ॥ २३

२३ अ. । विषयैः अनाकृष्टस्य विद्यानां पारदृष्टवन्तः धर्मरतिः तस्य जरसा विना ब्रह्मत्वम् आसीत् । वाच्य—ब्रह्मत्वेन अभूयत ।

२३ । द्विविधं ब्रह्मत्वं ज्ञानेन वयसा च, तत्र तस्य ज्ञानेन ब्रह्मत्वमाह—अयं शो अनाकृष्टस्येति । विषयैः शब्दादिभिः । ‘रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया दृष्ट्या ग्रही’ इत्यमरः । अनाकृष्टस्य अवशीकृतस्य विद्यानां वेदवेदाङ्गादीनां पार—एव पारिदृष्टवन्तः पारम् अन्तं दृष्टवन्तः । दृष्टेः कनिप् । धर्मं रतिर्यस्य तस्य राज्ञः जरसा ‘विज्ञानं जरसा विना । ‘विस्मयसा जरा’ इत्यमरः । ‘षिद्धिदादिभ्योऽङ् इति अङ्—इत्यमरः । ‘जराया जरसन्यतरस्याम्’ इति जरसादेशः । ब्रह्मत्वं वाङ्मयमस्त्येन प्रासीत् । तस्य यूनाऽपि विषयवैराग्यादिज्ञानगुणसम्पत्त्या ज्ञानतो ब्रह्मत्वधर्मार्थं प्रासीदित्यर्थः । नाथस्तु चतुर्विधं ब्रह्मत्वमिति ज्ञात्वा ‘अनाकृष्टस्य’ इत्यादिना ततोऽभ्युपगम्य वेशेषणतयेण वैराग्यज्ञानशीलब्रह्मत्वान्युक्तानोक्त्यवोचत् ।

निर्गणितार्थः—वैराग्यब्रह्मत्वं ज्ञानब्रह्मत्वं शीलत्वं वयोब्रह्मत्वञ्चेति चतुर्विधं ब्रह्मत्वम् । तस्य निर्गणितं धर्ममेव विविधं ब्रह्मत्वं जातम् इति ।

२० । शक्त, शक्त, रूप, रस एतत्त्रिंशत् विषयभोगे अवशीकृत, निश्चिन् विद्यायां पारिदृष्टवन्तः, ज्ञानतो ब्रह्मत्वधर्मार्थं प्रासीदित्यर्थः । नाथस्तु चतुर्विधं ब्रह्मत्वमिति ज्ञात्वा ‘अनाकृष्टस्य’ इत्यादिना ततोऽभ्युपगम्य वेशेषणतयेण वैराग्यज्ञानशीलब्रह्मत्वान्युक्तानोक्त्यवोचत् ।

प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणभरणादपि ।

स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ २४

२४ अ. । विनयाधानात् रक्षणभरणादपि स प्रजानां पिता (आसीत्) तासां पितरः केवलं महत्तवः (आसन्) ॥ वाच्य—तेन पिता, पितृभिः जन्महेतुभिः (अभूयत) ।

२४ । प्रजानामिति । प्रजायन्ते इति प्रजाः जनाः । ‘उपसर्गे च ज्ञायाम्’ इति उपप्रत्ययः । ‘प्रजा स्यात् सन्ततौ जने’ इत्यमरः । तासां नयस्य शिक्षायाः आधानात् करणात् सन्मार्गप्रवर्त्तनात् इति यावत्, रक्षणात् भयहेतुभ्यः त्राणात्, आपन्निवारणात् इति यावत् । भरणात् त्रपानादिभिः पोषणादपि ।

तासां पितरस्तु जन्महेतवः जन्ममात्रकर्तारः केवलमुत्पादका एव अभूवन् ।
जननमात्र एव पितृणां व्यापारः, सदा शिञ्चारक्षणादिकन्तु स एव करो-
तीति तस्मिन् पितृत्वव्यपदेशः । आहुश्च,—‘स पिता यस्तु पोषकः’ इति ।

२४ । अजादिगणैः शिक्षाविधानं, वरुण एव प्रोषणहेतुं त्रिभिः ताशदिगणैः पिता
छिन्नेन, ताशदिगणैः पिता केवल जन्मदाता छिन्नेन ।

स्थित्यै दण्डयतो दण्डान् परिणेतुः प्रसूतये ।

अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः ॥ २५

२५ अ. । स्थित्यै दण्डान् दण्डयतः प्रसूतये परिणेतुः मनीषिणः तस्य अर्थकामौ अपि धर्म एव
आस्ताम् ॥ वाच्य—अर्थकामाभ्याम् (अभूयत) ।

२५ । स्थित्यै इति । दण्डम् अर्हन्तीति दण्डाः । ‘दण्डादिभ्यो
यः’ इति यप्रत्ययः । ‘अदण्डान् दण्डयन् राजा दण्डांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशो महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति ॥’ इति शास्त्रवचनात् । तान्
दण्डान् एव स्थित्यै लोकप्रतिष्ठायै दण्डयतः शिञ्चयतः, प्रसूतये सन्तानाय
एव परिणेतुः दारान् परिगृह्यतः मनीषिणः विदुषः दोषज्ञस्य इति यावत् ।
‘विद्वान् विपश्चिद् दोषज्ञः सन् सुधोः कोविदो बुधः । धीरो मनीषी’
इत्यमरः । तस्य दिलीपस्य अर्थकामौ अपि धर्म एव आस्तां जातौ ।
अर्थकामस्तर्लङ् । अर्थकामसाधनयोर्दण्डविवाहयोर्लीकस्यापनप्रजोत्पादनरूप-
धर्मार्थत्वेन अनुष्ठानात् अर्थकामावपि धर्मश्रेयतामापादयन् स राजा धर्मा-
दिनात्तरोऽभूदित्यर्थः । आह च गौतमः,—‘न पूर्वाह्नमध्यन्दिनापराह्णानफलान्
कुर्यात्, यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यस्तेषु धर्मात्तरः स्यात्’ इति ।

निर्गलितार्थस्तु—न खल्वसौ सप्ताह लोभोऽपहतचेताः सन् विप्लवादि कारणभूतनययादण्डं प्रजाम्
युज्य ताभ्यो धनसंग्रहमकार्षीत् अतस्तस्य धनसंग्रही धर्मात्तु गत एवासीत् । दारपरिग्रहमपि
कृतवानसौ न तु इन्द्रियव्रतिं चरितार्थयितुम्, अतः परिणयोऽपि तस्य धर्म-
मूलक एव पुत्रोत्पादनेन पितृकृत्यानुक्तिरिति तत् धर्मशास्त्रसम्मतमेव । तथाच “पुत्रार्थं क्रियते
गार्था पुत्रः पिण्डप्रयोजनः ।” इत्यादि धर्मशास्त्रम् ।

२६ । त्रिभिः उच्छ्रितानिवाङ्गणैः जगत् दण्डादिगणैः दण्डं दितेन (किञ्च अर्थ-
प्रदेशं जगत् नष्टं) । पूज्यतां कामनांश्चै त्रिभिः दारपरिग्रहं करिष्याच्छिन्नेन (इन्द्रियो-
पभोगेन जगत् नष्टं) सूत्रां मेहे मनीषी दिलीपेन अर्थ एव कामं धर्मश्चैव
हेतुश्चास्ति ।

दुदोह गां स यज्ञाय शस्याय मघवा दिवम् ।

सम्पद्भिनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥ २६

२६ अ. । सः यज्ञाय गां, मघवा शस्याय दिवं दुदोह, उभौ सम्पद्भिनिमयेन भुवनद्वयं दधतुः ॥

वाच्य—तेन गौः, मघवता द्यौः दुदोहे । उभाभ्याम् दधे ।

२६ । दुदोहेति । सः राजा यज्ञाय यज्ञं कर्तुं गां भुवं दुदोह
करग्रहणेन रिक्तां चकार इत्यर्थः । मधवा देवेन्द्रः शस्याय शस्यं वहेति यथा
दिवं स्वर्गं दुदोह, द्युलोकात् महीलोके वृष्टिमुत्पादयामास इत्यर्थः ।
'क्रियार्थोपपदस्य' इत्यादिना यज्ञशस्याभ्यां चतुर्थी । एवमुभौ सम्प
विनिमयेन परस्परमादानप्रतिदानाभ्यां भुवनद्वयं दधतुः पुपुषतुः । रा
यज्ञैरिन्द्रलोकम्, इन्द्रश्च उदकेन भूलोकं पुपोष इत्यर्थः । उक्तञ्च दध
नोती—'राजा त्वर्थान् समाहृत्य कुर्यादिन्द्रमहोत्सवम् । प्रीणितो मे
वाहसु महतीं वृष्टिमावहेत् ।' इति ।

२७ । त्रिभिः पृथिवीं हरेते करग्रहणं करिष्या ईश्वरं प्रीतिरं जगत् स्रजं करितेन ।
ईश्वरं प्रीतिरं हरेया शश्यादि वर्कनेन निगिष्ठं अर्घं हरेते वारि वर्षणं करितेन ; एदे
तांशत्रा उभये परस्परैरं सम्पद् विनिमयं द्वारा उभयं लोकं पालनं करितेन ।

न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः ।

व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुतौ तत्स्करता स्थिता ॥ २७

२७ अ. । राजानः रक्षितुः तस्य यशः न अनुययुः किल, यत् (यस्मात्) तत्स्करता परं
व्यावृत्ता (सती) श्रुतौ स्थिता ॥ वाच्य—राजभिः अनुयये, तत्स्करतया व्यावृत्तया स्थितम् ।

२७ । न किलेति । राजानः अन्ये नृपा रक्षितुः भयेभ्यस्त्रातुः ता
रान्नः यशः न अनुययुः किल न अनुचक्रुः खलु । कुतः, यत् यस्मात्
कारणात् तत्स्करता चौर्यं परस्वेभ्यः परधनेभ्यः स्वविषयभूतेभ्यः व्यावृ
सती ? श्रुतौ वाचकशब्दे स्थिता प्रवृत्ता । अपहार्थान्तराभावात् [अ
हारिणश्चौरस्य अभावात्] तत्स्करशब्द एव अपहृत इत्यर्थः । अथ
'अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि' इति न्यायेन शब्दे सि
स्फुरिता, न तु स्वरूपतोऽस्ति इत्यर्थः । [खपुष्पबन्ध्यासुतघोटकडिम्ब
तत्स्करशब्दः तस्मिन् राजनि महीं शासति निरर्थक एव आसीदिति] ।

२७ । अन्यान्यं नरपतिगणं तांशत्रं यशः अन्नकरणं करितेन समर्थं न नास्ति, क
तांशत्रं शासनसमये चोर्षावृत्तिरं लेशमात्रं छिनत्ति ना ; अतएव तत्स्करता परस्परपक्षे
विद्यते इत्येव केवलं शक्यमात्रेणैव अवस्थितं छिनत्ति ।

हेष्योऽपि सम्मतः शिष्टस्तस्यार्त्तस्य यथौषधम् ।

त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता ॥ २८

२८ अ. । हेष्योऽपि शिष्टः आर्त्तस्य औषधं यथा तस्य सम्मतः आसीत्, प्रियोऽपि दुष्टः
क्षता अङ्गुलीव तस्य त्याज्य आसीत् ॥ वाच्य—हेष्येण शिष्टेन औषधेन सम्मतेन अभूयत ।
दुष्टेन, उरगक्षतया अङ्गुल्या इव त्याज्येन ।

२८ । हेष्य इति । शिष्टः जनः हेष्टः शत्रुः क्षमि आर्त्तस्य रोगिणः श्री

यथा औषधम् इव तस्य सम्मतः अनुमतः आसीत्, दुष्टः जनः प्रियः अपि
प्रेमास्पदोऽसूतोऽपि उरगजता सर्पदष्टा अङ्गुली इव 'क्षिन्त्याद् बाह्वमपि
दुष्टमात्मनः' इति न्यायात् । त्याज्यः आसीत् । तस्य शिष्ट एव बन्धुः, दुष्ट
एव शत्रुरित्यर्थः ।

२८ । द्वेष्टा वाञ्छिष्ठं शिष्टे इहेते, प्रीडित वाञ्छिन्नं निकटे उवक्षेत्र न्यात्र तौशार
निकटे मगादृत इहेत एवम् प्रियवाञ्छिष्ठं दृष्टे इहेते मर्षनष्टे अङ्गुली न्यात्र त्रिनि
ताशारे परिग्राह्यं करितेन ।

तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।

तथाहि सर्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः ॥ २९

२९ अः । वेधा महाभूतसमाधिना तं विदधे नूनं, तथाहि तस्य सर्वे गुणाः परार्थैकफला आसन् ॥
वाच्य—वेधसा सः, सर्वैः गुणैः परार्थैकफलैः अभूयत ।

२९ । तस्य परोपकारित्वमाह—तमिति । वेधाः स्रष्टा । 'स्रष्टा प्रजापति-
वेधा' इत्यमरः । तं दिलीपं, समाधीयते अनेनेति समाधिः कारणसामग्री,
महाभूतानां यः समाधिः तेन महाभूतसमाधिना, विदधे ससर्जं नूनं ध्रुवम्
इत्युत्प्रेक्षा । तथाहि, तस्य राज्ञः सर्वे गुणाः रूपरसादिमहाभूतगुणवदेव
परार्थः परप्रयोजनम् एव एकं मुख्यं फलं येषां ते तयोक्ताः आसन् ।
महाभूतगुणोपमानेन कारणगुणाः कार्यं संक्रामन्तीति न्यायः सूचितः ॥

२९ निर्गलितार्थः—क्षितिजलवात्वाकाशाः पञ्चभूतानि, एषु च श्रेष्ठानि पञ्चतजलधिसूर्यादीनि,
एतान्येव महाभूतानि कथ्यन्ते । विधावा यैस्तावदुपादानैरेतानि पर्वतादिरूप चित्यादिमहाभूतानि
निष्कितानि तैरेवोपादानैर्नहात्मा दिलीपो निरमाधि, यतः चित्यादीनां रूपरसगन्धादिगुणा इव अस्य
शौर्यधैर्यादिगुणाः केवलं परोपकारप्रयोजनका आसन् । तथाहि अयमार्जनपरिवाणाय बलं
दधौ, सत्पावविनियोगाय धनं समग्रहौत, विद्वज्जनगौरवाय विद्यामुपार्ज्यामास । अपरे तु जनाः
चित्यादिभिरेव उपादानैर्निष्किताः सन्तः परार्थस्वार्थफलकगुणशालिनो भवन्ति, अयच्च न तथा,
अतोऽस्य महाभूतनिर्माणात्पादानैर्निर्माणात्प्रेक्षणं युक्तमिति ।

२९ । विधाता निश्चये पक्ष महाभूत निर्माणेन उपकरण द्वारा दिलीपके निर्मित
करिष्यच्छित्तेन ; नेहे कारणे तौशार गुणराशि केवल प्रेरण उपकरणेन निर्मित
निवेद्यजित इहेत ।

स वेलावप्रवलयं परिखीकृतसागराम् ।

अनन्यशासनामुर्वीं शशासैकपुरीमिव ॥ ३०

३० अः । स वेलावप्रवलयं परिखीकृतसागराम् अनन्यशासनाम् उर्वीं एकपुरीमिव शशास ॥
वाच्य—तेन वेलावप्रवलयं परिखीकृत सागरा अनन्यशासना उर्वीं एकपुरी इव शशासे ।

३० । स इति । सः दिलीपः, वेलाः समुद्रकुलानि । 'वेला कूलेऽपि

वारिधेः' इति विश्वः । ताः एव वप्रवल्याः प्राकारवेष्टनानि यस्याः ताम्
'स्याच्चयो वप्र'मस्त्रियाम् । प्राकारो वरणः शालः प्राचीरं प्रान्ततो वृत्ति
इत्यमरः । परितः खातं परिखा दुर्गवेष्टनं खातम् । 'खातं खेय
परिखा' इत्यमरः । अन्येष्वपि दृश्यते इत्यत्र अपिशब्दात् खनेर्दप्रत्यय
अपरिखाः परिखाः सम्पद्यमानाः कृताः परिखीकृताः सागराः यस्याः ताम्
अभूततद्भावे च्चिः । अविद्यमानम् अन्यस्य राज्ञः शासनं यस्याः ताम् अनन्त
शासनात् उर्वी' पृथ्वीं एकपुरीमिव शशास, अनायासेन शासितवान् इत्यर्थः

३० । मगधतीरं तैश्वरं राज्ञोः प्राचीरं स्वरूप एव मगध पृथिवी नगरं हि
ऐश्वरं मध्ये अन्य कोनं राज्ञोः प्रबुद्धं छिन्नं नां ; तन्नि पृथिवीरं एकाद्वीपं यत्
मगधं भूखण्डं एकं पुरीरं नगरं शासनं करिष्यादित्येन ।

तस्य दक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा ।

पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा ॥ ३१

३१ अ. । तस्य मगधवंशजा दक्षिण्यरूढेन नाम्ना (उपलक्षिता) सुदक्षिणा इति नाम्ना
अध्वरस्य दक्षिणा इव आसीत् ॥ वाच्य—वंशजया दक्षिणया इव सुदक्षिणेति नाम्ना पत्न्या अभूय

३१ । तस्येति । तस्य राज्ञः मगधवंशे जाता मगधवंशजा । 'सप्त
जनेर्द' इति उपलक्ष्यः । एतेनाभिजात्यमुक्तम् । दक्षिण्यं परच्छन्द
नुवर्त्तनम् । 'दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्त्तिषु' इति शाश्वतः । ते
रूढं प्रसिद्धं तेन नाम्ना अध्वरस्य यज्ञस्य दक्षिणा दक्षिणाख्या पत्नी इ
सुदक्षिणा इति प्रसिद्धा पत्नी आसीत् । अत्र श्रुतिः,—'यज्ञो वै गन्धर्वस्त
दक्षिणा अस्मरस' इति । 'दक्षिणाया दक्षिण्यं' नाम ऋत्विजो दक्षिणा
प्रापकत्वं ते दक्षन्ते दक्षिणां प्रतिगृह्यन्ते इति च ॥

३१ । दक्षिणा यस्मिन् यज्ञे पत्नी, तद्वत् मगधवंशजया पत्न्या दक्षिणायादि मगध
सम्पत्त्या सुदक्षिणा नाम्ना तैश्वरं एकं मार्थकनामा महर्षिणी छिन्नः ।

कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि ।

तथा मेने मनस्विन्यां लक्ष्म्या च वसुधाधिपः ॥ ३२

३२ अ. । वसुधाधिपः महति अवरोधेऽपि मनस्विन्या तया लक्ष्म्या च आत्मानं कलत्रव
मेने ॥ वाच्य—वसुधाधिपेन आत्मा कलत्रवान् ।

३२ । कलत्रवन्तमिति । वसुधाधिपः अवरोधे अन्तःपुरवर्गे महति
सति अपि मनस्विन्या दृढचित्तया पतिचित्तानुवृत्त्यादिनिर्वन्धनम
इत्यर्थः ; तया सुदक्षिणया लक्ष्म्या च आत्मानं कलत्रवन्तं भार्यावन्तं मेने
'कलत्रं श्रेणिभार्ययोः' इत्यमरः । वसुधाधिप इत्यनेन वसुधया चेति गम्यते ।

३२ । वसुधाधिपति द्वितीयं पत्रं अनायासेन शासितवान् मगधं पृथिवीं शासितवान्

ମନସ୍ତ୍ରୀଣୀ ସୁଦକ୍ଷିଣୀ ଏବଂ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ଏହି ଉଭୟ ଦ୍ଵାରାହି ତିନି ଆତ୍ମନାଙ୍କେ କରାଯିବାର ମନେ
କରିଥିଲେ ।

ତସ୍ୟାମାତ୍ମାନୁରୂପାୟାମାତ୍ମଜନ୍ମସମୁତ୍ସୁକः ।

ବିଲକ୍ଷିତଫଳैः କାଳଂ ସ ନିନାୟ ମନୋରଥैः ॥ ୩୩

୩୩ ଅ. । ସଃ ଆତ୍ମାନୁରୂପାୟାଂ ତସ୍ୟାମ୍ ଆତ୍ମଜନ୍ମସମୁତ୍ସୁକଃ (ସନ୍) ବିଲକ୍ଷିତଫଳैଃ ମନୋରଥैଃ କାଳଂ
ନିନାୟ ॥ ବାଚ୍ୟ — ତେନ ସମୁତ୍ସୁକେନ କାଳଃ ନିନ୍ଦ୍ୟେ ।

୩୩ । ତସ୍ୟାମିତି । ସଃ ରାଜା ଆତ୍ମାନୁରୂପାୟାଂ ତସ୍ୟାମ୍ ଆତ୍ମନଃ
ଜନ୍ମ ଯସ୍ୟ ଅସୌ ଆତ୍ମଜନ୍ମା ପୁତ୍ରଃ ତସ୍ମିନ୍ ସମୁତ୍ସୁକଃ, ଯଦା ଆତ୍ମନଃ ଜନ୍ମନି
ପୁତ୍ରରୂପେଣ ଉତ୍ପତ୍ତୌ ସମୁତ୍ସୁକଃ ସନ୍ । ‘ଆତ୍ମା ବୈ ପୁତ୍ରନାମାସି’ ଇତି ଶ୍ରୁତେଃ ।
ବିଲକ୍ଷିତଂ ଫଳଂ ପୁତ୍ରପ୍ରାପ୍ତିରୂପଂ ଯେଷାଂ ତୈଃ ମନୋରଥैଃ କଦା ମେ ପୁତ୍ରୋ ଭବେତ୍
ଇତ୍ୟାଶାଭିଃ କାଳଂ ନିନାୟ ଯାପୟାମାସ ॥

୩୩ । ତିନି ଭକ୍ତରୂପା ପତ୍ରୀ ସୁଦକ୍ଷିଣୀର ଗର୍ଭୁ ହେତେ ଶୁଭକାଳେ ମୁଖ୍ୟତଃ ହେବା
‘କତ ଦିନେ ମନୋରଥ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବେ’ ଏହି ଚିନ୍ତାତେ କାଳବାଚନ କରିତେ ଲାଗିଲେନ ।

ସନ୍ତାନାର୍ଥାୟ ବିଧିଯେ ଶ୍ଵଭୁଜାଦ୍ଵତାରିତା ।

ତେନ ଧୂର୍ଜଗତୋ ଗୁର୍ବିଂ ସଚିବେଷୁ ନିଚିଚ୍ଛିପେ ॥ ୩୪

୩୪ ଅ. । ତେନ ସନ୍ତାନାର୍ଥାୟ ବିଧିଯେ ଶ୍ଵଭୁଜାତ୍ ଅବତାରିତା ଗୁର୍ବିଂ ଜଗତୋ ଧୂଃ ସଚିବେଷୁ ନିଚିଚ୍ଛିପେ ॥
ବାଚ୍ୟ — ସଃ ଅବତାରିତାଂ ଗୁର୍ବିଂ ଧୂର୍ମ୍ ଚିଚ୍ଛିପେ ।

୩୪ । ସନ୍ତାନେତି । ତେନ ଦିଲୀପେନ ସନ୍ତାନଃ ଅର୍ଥଃ ପ୍ରୟୋଜନଂ ଯସ୍ୟ ତସ୍ମୈ
ସନ୍ତାନାର୍ଥାୟ ବିଧିଯେ ଅନୁଷ୍ଠାନାୟ ଶ୍ଵଭୁଜାତ୍ ଅବତାରିତା ଅବରୋପିତା ଜଗତଃ
ଲୋକସ୍ୟ ଗୁର୍ବିଂ ଧୂଃ ଭାରଃ ସଚିବେଷୁ ନିଚିଚ୍ଛିପେ ନିହିତା ॥

୩୪ । ତିନି ଶୁଭକାଳାନ୍ତରୁ କୂଳ ଉତ୍ଥାପନ କରିବାର ନିମ୍ନିଷ୍ଠ ଶ୍ଵର୍ଣ୍ଣ ଭୂତାନ୍ ଆତ୍ମନଃ
ହସ୍ତ ହେତେ ଅବତାରିତ କରିବା ଗଢ଼ିହେତେ ନାସ୍ତ କରିଲେନ ।

ଅଥାଭ୍ୟର୍ଚ୍ଚ୍ୟ ବିଧାତାରଂ ପ୍ରୟତୌ ପୁତ୍ରକାମ୍ୟୟା ।

ତୌ ଦମ୍ପତୌ ବଶିଷ୍ଠସ୍ୟ ଗୁରୋର୍ଜଗ୍ମତୁରାଶ୍ରମମ୍ ॥ ୩୫

୩୫ ଅ. । ଅଥ ପ୍ରୟତୌ ତୌ ଦମ୍ପତୌ ପୁତ୍ରକାମ୍ୟୟା ବିଧାତାରଂ ଅଭ୍ୟର୍ଚ୍ଚ୍ୟ ଗୁରୋର୍ବଶିଷ୍ଠସ୍ୟ ଆଶ୍ରମଂ ଜଗ୍ମତୁଃ ॥
ବାଚ୍ୟ — ପ୍ରୟତାଭ୍ୟାଂ ତାଭ୍ୟାଂ ଦମ୍ପତିଭ୍ୟାମ୍ ଆଶ୍ରମଃ ଜଗ୍ମେ ।

୩୫ । ଅଥେତି । ଅଥ ଧୁରୋଽବତାରାନନ୍ତରଂ ପୁତ୍ରକାମ୍ୟୟା ଆତ୍ମନଃ ପୁତ୍ରେ ଚ୍ଛୟା ।
‘କାମ୍ୟସ୍ତ୍ବ’ ଇତି ପୁତ୍ରଶବ୍ଦାତ୍ କାମ୍ୟସ୍ତ୍ବପ୍ରତ୍ୟୟଃ । ‘ଅ ପ୍ରତ୍ୟୟାତ୍’ ଇତି ପୁତ୍ର-
କାମ୍ୟସ୍ତ୍ବାତୋରକାରପ୍ରତ୍ୟୟଃ ତତଃ ଟାପ୍ । ତଥା ତୌ ଦମ୍ପତୌ ଜାୟାପତୌ । ରାଜ-
ଦନ୍ତାଦିଷୁ ଜାୟାଶବ୍ଦସ୍ୟ ଦମ୍ପତି ନିପାତନାତ୍ ସାଧୁ । ପ୍ରୟତୌ ପୂତୌ ବିଧାତାରଂ

ব্রহ্মাণাম্ অশ্ব্যর্থ । ‘স খলু পুত্রার্থিভিরূপাস্থতে’ ইতি মান্বিকাঃ । পুত্রো
কুলগুরোঃ বশিষ্ঠস্য আশ্রমং জগমতুঃ পুত্রপ্রাপ্ত্যুপায়াপেক্ষয়া ইতি শेषঃ ॥

৩৫। অনন্তর তাঁহারা স্ত্রী-পুরুষে পুত্রলাভবাসনার প্রজ্ঞাপতির অভ্যর্থনা করি
কুলগুরু বশিষ্ঠদেবের আশ্রমভিগৃহে প্রস্থান করিলেন ।

স্নিগ্ধগম্ভীরনির্ঘোষমেকং স্যন্দনমাस्थितौ ।

প্রাচ্ষেণ্যং পয়োবাহং বিদ্যুদৈরাবতাবিব ॥ ৩৬

৩৬ অঃ । স্নিগ্ধগম্ভীরনির্ঘোষম্ একং স্যন্দনম্ আস্থিতৌ (অতএব) স্নিগ্ধগম্ভীরনির্ঘোষে প্রাচ্ষেণ্য
পয়োবাহম্ আস্থিতৌ বিদ্যুদৈরাবতৌ ইব (স্থিতৌ) ॥ বাচ্য—আস্থিতাভ্যাং বিদ্যুদৈরাবতাভ্যাং ।

৩৬। স্নিগ্ধেতি । স্নিগ্ধঃ সমুদ্রঃ গম্ভীরঃ নির্ঘোষঃ। यस्य তম্, একং স্যন্দ
রথম । প্রাচ্ষি ভবঃ প্রাচ্ষেণ্যঃ । ‘প্রাচ্ষেণ্য’ ইতি এষ্যপ্রত্যয়ঃ ।
প্রাচ্ষেণ্যং পয়োবাহং মেঘং বিদ্যুদৈরাবতৌ ইব আস্থিতৌ আরুঢৌ জগমতুঃ
পূর্বেণ সম্বন্ধঃ । ইরাঃ আপঃ । ‘ইরা ভূবাক্সুরাসু স্যাত্’ ইত্যমরঃ ।
ইরাবান্ সমুদ্রঃ তত্র ভবঃ ঐরাবতঃ অশ্রমাৎপ্লবঃ । ‘ঐরাবতাশ্রমাৎ
রাবণাশ্রমবল্লভাঃ’ ইত্যমরঃ । ‘অশ্রমাৎপ্লবত্বাচ্চাশ্রমস্থত্বাদশ্রমরূপত্বাৎ
ইতি চীরস্বামী । অতএব মেঘারোহণং বিদ্যুত্বাহচর্য্যেণ ঘটতে । কি
বিদ্যুত ঐরাবতসাহচর্য্যাদেব ঐরাবতৌ সঞ্জ্ঞা ঐরাবতস্য স্ত্রী ঐরাবতৌ
চীরস্বামী । তস্মাত্ সুপ্লবং বিদ্যুদৈরাবতাবিবেতি । একরথারোহণোক্ত
কার্য্যসিদ্ধিবিজং দম্পত্যোরত্যন্তসৌমনস্যং সূচয়তি ।

৩৬। বর্ষাকালীন জনপথে যশাক্রম বিদ্যাৎ ও ঐরাবতের নারী তাঁহারা
গম্ভীর শব্দযুক্ত একই রথে আরোহণ করিয়া গমন করিতে লাগিলেন ।

মা ভূদাশ্রমপীড়ৈতি পরিমেয়পুরঃসরৌ ।

অনুভাবविशेषात्, सेनापरिवृताविव ॥ ৩৭

৩৭ অঃ । “আশ্রমপীড়া সামুত্” ইতি (হেতোঃ) পরিমেয়পুরঃসরৌ (কিন্তু) অনুভাবविशेष
সেনাপরিবৃত্তৌ ইব (লচ্যমাণৌ) ॥ বাচ্য—আশ্রমপীড়য়া সামুত্ ।—সরাভ্যাং—পরিবৃত্তাভ্যাং ।

৩৭। মা ভূদিতি । যুগলঃ কিমুতৌ দম্পতৌ ? আশ্রমপীড়া সামুত্
মা অস্থিতি হেতোঃ । ‘মাড়ি লুড্’ ইत्याশীর্ষ্যে লুড্ ‘ন মাডৌ
ইত্যড়াগমনিষেধঃ । পরিমেয়পুরঃসরৌ পরিমিতপরিচরৌ, অনুভাবविशेषা
তেজোविशेषাत्, सेनापरिवृता इव स्थितौ ।

৩৭। পাছে গুরুদেবের আশ্রমে কোন উপদ্রব ঘটে এই আশঙ্কার
পরিমিত পরিচরক সমভিব্যাহারে গমন করিলেন ; কিন্তু তাঁহাদিগের তেজ
প্রভাবে বোধ হইতে লাগিল যেন তাঁহারা চতুর্দিক দিগে সেনা বেষ্টিত হইয়াই
করিতেছেন ।

सेव्यमानौ सुखस्पर्शैः शालनिर्यासगन्धिभिः ।
पुष्परेणूत्किरैर्वातैराधूतवनराजिभिः ॥ ३८

३८ अ. । (पुनः किम्भूतौ)—शालनिर्यासगन्धिभिः पुष्परेणूत्किरैः आधूतवनराजिभिः अतएव
सुखस्पर्शैः वातैः सेव्यमानौ ॥ वाच्य—सेव्यमानाभ्याम् ।

10.43

३८ । पुनः कथम्भूतौ । सुखः शीतलत्वात् प्रियः स्पर्शो येषां तैः
शालनिर्यासगन्धिभिः सर्जतरुनिस्स्यन्दगन्धवद्भिः । 'शालः सर्जतरुः स्मृतः'
इति शाश्वतः । उत्किरन्ति विक्षिपन्तीति उत्किराः । 'इगुपध'—इत्यादिना
किरतिः कप्रत्ययः । पुष्परेणूनामुत्किरास्तैः, आधूता मान्यादीषत्कम्पिता
वनराजयो यैस्तेर्वातैः सेव्यमानौ ।

33.26-27

३८ । शालनिर्यासगन्धवादी ७ पुष्परेणूगुण्ड सुथस्पर्श मगौरण वनराजि गन्ध गन्ध
कम्पित करिया पथिमध्य तौशादिगैर नेदा करिउते कांगिल ॥

मनोऽभिरामाः शृग्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।

षड्जसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः ॥ ३९

३९ अ. । (पुनः कथम्भूतौ)—रथनेमिस्वनोन्मुखैः शिखण्डिभिः द्विधा भिन्नाः षड्जसंवादिनीः
अतएव मनोऽभिरामाः केकाः शृग्वन्तौ ॥ वाच्य—शृग्वन्तौ ।

३९ । रथनेमिस्वनोन्मुखैः मेघध्वनिशङ्कया उन्नमितमुखैरित्यर्थः ।
शिखण्डिभिर्मयूरैर्द्विधा भिन्नाः । शुद्धविकृतभेदेनाविष्कृतावस्थायां च्युता-
च्युतभेदेन वा षड्जो द्विविधः, तत्सादृश्यात्केका अपि द्विधा भिन्ना इत्यु-
च्यते । अत एवाह—षड्जसंवादिनीरिति । षड्भ्यः स्थानेभ्यो जातः षड्जः ।
तदुक्तम्—“नासाकण्ठमुरस्तालुजिह्वादन्तांश्च संस्पृशन् । षड्भ्यः संजायते
यस्मात्तस्मात् षड्ज इति स्मृतः ॥” स च तन्त्रीकण्ठजन्मा स्वरविशेषः ।
“निषादधर्भगान्धारषड्जमध्यमधैवताः । पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठो-
त्थिताः स्वराः ॥” इत्यमरः । षड्जेन संवादिनीः सदृशीः । तदुक्तं
सातङ्गेन—“षड्जं मयूरो वदति” इति । मनोभिरामाः मनसः प्रियाः ।
मांके मूर्ध्नि कायन्ति ध्वनन्तीति केकाः मयूरवाणः । “केका वाणी मयूरस्य”
इत्यमरः । ताः केकाः शृग्वन्तौ । इति श्लोकार्थः ।

३९ । रथचक्रैर गभीरं रथं अवगते मेघगर्जनं जगते उन्मुखं मयूर-मयूरीगणैर द्वी-शुक्रव-
त्तमे द्विधा उक्ताविति ७ षड्जैर अक्षरूप मेरै केकात्रव तौशादेर अवगात्रिणम
तौशादिगैर ॥

परस्पराचिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसु ।

मृगद्वन्द्वेऽपि सख्यौ सख्यौ सख्यौ सख्यौ ॥ ४०

४० अः । (पुनः किम्भूती)—अदूरोऽभितवत्सु स्यन्दनावद्वट्टिषु मृगद्वन्द्वेषु परस्परासादृश्यं पश्यन्ती ॥ वाच्य—पश्यदभ्याम् ।

४० । विश्वम्भात् तपःप्रभावात् न हि अधिकबलो हीनबलं वा इति विश्वासात् अदूरं समीपं यथा भवति तथोज्झितं वत्सं यैस्तेषु स्यन्दनावद्वट्टिषु स्यन्दने रथे आवद्धा आसञ्जिता दृष्टिर्नेत्रं यैस्तेषु । 'दृष्टिर्नेत्रलोचनचक्षुर्नयनाम्बुकेक्षणाक्षीणि' इति हलायुधः । कौतुकवशाद् दयासक्तदृष्टिष्वित्यर्थः, मृग्यश्च मृगाश्च मृगाः । 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः तेषां द्वन्द्वेषु मिथुनेषु । 'स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्' इत्यमरः । परस्परासादृश्यं पश्यन्ती । द्वन्द्वशब्दसामर्थ्यान्मृगीषु सुदक्षिणाक्षिसादृश्यं दिलीपाक्षिसादृश्यं च मृगेषु सुदक्षिणा इत्येवं विवेक्तव्यम् ।

४० । कोथां वा मृगत्रिभूतं विश्वासवशतः रथेन प्रति दृष्टिपातं करिष्याति । एवं राजदम्पती तांशद्वयं नेत्रे पत्रम्पत्रेण नेत्रमादृशं मन्दर्शनं करिते करिते करिते नागिनेन ॥

श्रेणीबन्धादितन्वद्भिरस्तम्भां तोरणसृजम् ।

सारसैः कलनिर्झादैः क्वचिदुन्नमिताननौ ॥ ४१

४१ अः । (पुनः कथम्भूती)—श्रेणीबन्धात् अस्तम्भां तोरणसृजं वितन्वद्भिरिव स्थितैः निर्झादैः सारसैः क्वचित् उन्नमिताननौ ॥ वाच्य उन्नमिताननाभ्याम् ।

४१ । श्रेणीबन्धात् पंक्तिबन्धनादेतोरस्तम्भामाधारस्तम्भरहिता तोरणं बहिर्द्वारम् । 'तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्, इत्यमरः । तत्र या विरच्यते तां तोरणसृजं वितन्वद्भिः कुर्वद्भिरिवेत्यर्थः । उत्प्रेक्षाव्यञ्जकशब्दप्रयोगाभावेन गम्योत्प्रेक्षेयम् । कलनिर्झादैरव्यक्तमधुरध्वनिभिः साधिशेषैः, पक्षिविशेषैः करणैः क्वचिदुन्नमिताननौ । 'सारसो मेथुनी कामी गोविधिनेष्ट पुष्कराह्वयः' इति यादवः ।

४१ । कोथां वा मारसकुलं कलक्षनि करिष्याति येन सुष्ठुहीनं तोरणगानां प्रसूकं श्रेणीबद्धं श्रेणी आकाशमार्गे गमनं करितेऽस्ति । तांशत्रा उद्येने गमनं करिते निमित्तं कथनं कथनं मृगक उद्येनेन करिते नागिनेन ॥

पवनस्यानुकूलत्वात् प्रार्थनासिद्धिशंसिनः ।

रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैरस्पृष्टालकवेष्टनौ ॥ ४२

४२ अः ।—(पुनः कौटुशी) प्रार्थनासिद्धिशंसिनः पवनस्य अनुकूलत्वात् तुरगोत्कीर्णैः रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैः अस्पृष्टालकवेष्टनौ ॥ वाच्य—अस्पृष्टालकवेष्टनाभ्याम् ।

४२ । प्रार्थनासिद्धि-शंसिनोऽनुकूलत्वादेव मनोरथसिद्धि-सूचकं पवनस्यानुकूलत्वादिगन्तव्यादिगमिमुखत्वात् । तुरगोत्कीर्णै रजोभिरस्य

अलका देव्याः वेष्टनमुष्णीषं च राज्ञो ययोस्तौ तयोक्तौ । 'शिरसा वेष्टन-
शोभिना सुतः' (८१२) इति वक्ष्यति ।

८२ । तत्काले अभीष्टे निश्चितक अङ्गुल बाधु अवाहित इहेते छिन, सुत्राः
अश्वत्थोत्थित धूलिपट्टेन राज्ञां उक्तीव ७ गह्वीर चूर्णकृत्स्न स्पर्श करिते पाद्रे नाहे ॥

सरसीध्वरविन्दानां वीचिविचोभशीतलम् ।

आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनिश्वासानुकारिणम् ॥ ८३

८३ अः । (पुनः किंविधौ)—वीचिविचोभशीतलं स्वनिश्वासानुकारिणं सरसीषु अरविन्दानाम्
आमोदम् उपजिघ्रन्तौ ॥ वाच्य—उपजिघ्रन्त्याम् ।

८३ । सरसीषु वीचिविचोभशीतलम् ऊर्ध्वसङ्घट्टनेन शीतलं,
स्वनिःश्वासमनुकर्तुं शीलमस्येति स्वनिःश्वासानुकारिणम्, एतेन तयोक्त-
कृत्स्नीपुंसजातीयत्वमुक्तम् । अरविन्दानामामोदमुपजिघ्रन्तौ घ्राणेन
गृह्णन्तौ ।

८० । कोनशाने तैशारा मत्तोवर मद्यो विकसित उष्णमममूत्रे तत्रमममनीतन
शैवनिशांशरूप पन्नगक आद्यां करिते नागिनेन ॥

ग्रामेष्व्वात्मविष्टेषु यूपचिह्नेषु यज्वनाम् ।

अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्ध्यानुपदमाशिषः ॥ ८४

८४ अः । (पुनः किम्तौ)—आत्मविष्टेषु यूपचिह्नेषु ग्रामेषु यज्वनाम् अमोघा आशिषः
या र्ध्यानुपदं प्रतिगृह्णन्तौ ॥ वाच्य—प्रतिगृह्णन्त्याम् ।

८४ । आत्मविष्टेषु स्वदत्तेषु । यूपो नाम संस्कृतः पशुबन्धाय दारु-
मः सविशेषः, यूपा एव चिह्नानि येयां तेषु ग्रामेषु, अमोघाः सफलाः, यज्वनां
गोविधिनेष्टवताम् । 'यज्वा तु विधिनेष्टवान्' इत्यमरः । 'सुयजोर्ध्वनिप्'
ति ङुनिप्प्रत्ययः । आशिषः आशीर्वादान् । अर्घः पूजाविधिः । तदर्थं द्रव्य-
ना अर्घ्यः । 'पादार्घ्याभ्यां च' इति यत्प्रत्ययः । 'षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थं पाद'
महे पादाय वारिणि' इत्यमरः । अर्घ्यस्यानुपदमन्वक्, अर्घ्यस्वीकारानन्तर-
मेत्यर्थः । प्रतिगृह्णन्तौ स्वीकुर्वन्तौ । पदस्य पश्चादनुपदं पश्चादर्थेऽव्ययी-
भावः । 'अन्वगन्वत्तमनुगेऽनुपदं लीवमव्ययम्' इत्यमरः ।

८४ । कोथा ७ वा तैशारहे अदन्त दूषितश्चित् आगममूह इहेते वाञ्छिकगण आगमन
रिण आनीर्साद अग्राग करिनेन, राजदम्पती ७ अर्घा अनानपूस्क तैशादेन अमोघ
नीर्ः आनीर्साद अग्राग करिनेन ॥

हैयङ्गवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान् ।

नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्दानां मार्गशाखिनाम् ॥ ८५

४५ अः । (पुनः कथम्भूतौ)—हैयङ्गवीनम् आदाय उपस्थितान् घोषवृद्धान् वन्यानां शाखिनां नामधेयानि पृच्छन्तौ ॥ वाच्य—पृच्छद्भ्याम् ।

४५ । ह्यस्तनगोदोहोद्भवं घृतं हैयङ्गवीनम् । ह्यः पूर्वद्युर्भक्तं 'तत्तु हैयङ्गवीनं यद्दह्योगोदोहोद्भवं घृतम्' इत्यमरः । 'हैयङ्गवीनं संग्रहयाम्' इति निपातः । तत्सद्योघृतमादाय उपस्थितान् घोषवृद्धान् आभीरपत्नी स्यात्' इत्यमरः । वन्यानां मार्गशाखिनां नामधेयानि पृच्छन्तौ । 'दुह्याच्—' इत्यादिना पृच्छतेर्द्विकर्मकत्वम् । कुलकम् ।

४६ । तौशंश्रु मष्टोक्तातघृतहृष्टे उपस्थित घोषवृद्धिगते पथिस्थित वन्यमकलेन नाम जिह्वाग्रा करिते करिते श्रयन करिशाङ्गिनेन ॥

काप्यभिख्या तयोरासीत् व्रजतोः शुद्धवेषयोः ।

हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥ ४६

४६ अः । हिमनिर्मुक्तयोः चित्राचन्द्रमसोः इव योगे शुद्धवेषयोः व्रजतोः तयोः कापि आसीत् ॥ वाच्य—कथा अभिधया अभूयत् ।

४६ । व्रजतोर्गच्छतोः शुद्धवेषयोरुज्ज्वलनेपथ्ययोस्तयोः सुदक्षिणदिलीपयोः । हिमनिर्मुक्तयोश्चित्राचन्द्रमसोरिव योगे सति कापि वाचा अभिख्या शोभा आसीत् । 'अभिख्या नामशोभयोः' इत्यमरः । 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ्प्रत्ययः । चित्रा नक्षत्रविशेषः । शिशिराण्यैव चैत्रां पौर्णमास्यां चित्रापूर्णचन्द्रमसोरिवेत्यर्थः ।

४७ । शिशिरापगमे चित्रानकृद्गतं चन्द्रमात्रं न्यायं वशिष्ठाश्रयप्रस्थितं पवित्रं धारी मञ्जीक राजा दिनौपेयं किं एकं अपूर्वशोभां हृष्टाङ्गिनेन ॥

तत्तद्भूमिपतिः पत्नैः दर्शयन् प्रियदर्शनः ।

अपि लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः ॥ ४७

४७ । सः बुधोपमः प्रियदर्शनः भूमिपतिः तत्तत् पत्नैः दर्शयन् लङ्घितम् अपि अध्वानं ववाच । वाच्य—बुधोपमेन प्रियदर्शनेन भूमिपतिना दर्शयता लङ्घितः अध्वा ।

४७ । प्रियं दर्शनं स्वकर्मकं यस्यासौ प्रियदर्शनः, दर्शनीय इत्यर्थः । पतिः पत्नैः तत्तद्भुतं वस्तु दर्शयन्, लङ्घितमपि वाहितमपि अध्वानं बुबुधे न ज्ञातवान् । बुधः सौम्य उपमा उपमानं यस्येति विग्रहः । विशेषणं तत्तद्दर्शयन्नित्युपयोगितया एतस्य ज्ञातृत्वसूचनार्थम् ।

४९ । पञ्चोत्तमं प्रियदर्शनं नृपतिं दिनौपेयं शीघ्रं महिषीके पथिस्थितं प्रदर्शनेन व्यासङ्गच्छितं हृष्टाङ्गं कथं पथं अतिक्रम्य करिशाङ्गिनेन आशिशाङ्गेन, तथैव पारिजतेन नां ॥

स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः ।

सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः ॥ ४८

४८ अ. । दुष्प्रापयशाः श्रान्तवाहनः महिषीसखः सः सायं संयमिनः तस्य महर्षेराश्रमं प्रापत् ॥
वाच्य—दुष्प्रापयशसा श्रान्तवाहनेन महिषीसखेन तेन आश्रमः प्रापि ।

४८ । दुष्प्रापयशाः दुष्प्रापम् अन्यदुर्लभं यशो यस्य सः तथोक्तः, श्रान्तवाहनो दूरोपगमनात्क्षान्तयुग्यः । महिष्याः सखा महिषीसखः । 'राजाहः—सखिभ्यष्टच्' इति टच्प्रत्ययः । सहायान्तरनिरपेक्ष इति भावः । स राजा सायं सायंकाले संयमिनो नियमवतस्तस्य महर्षेर्वशिष्ठस्य आश्रमं प्रापत् प्राप । पुषादित्वादङ् ।

४८ । वनस्थी द्विजौपेन वाहनमगृह्णातिशयं परिश्रान्त इहेन पङ्क्तिः । अनन्तर, मांशमग्रे त्रिंश्वी मन्त्रिव्याहारे मेहे मन्त्र्यौ महर्षि वशिष्ठेन आश्रमे मग्नपङ्क्ति इहेलेन ।

वनान्तरादुपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः ।

पूर्यमाणमदृश्याग्निप्रत्युद्यातैस्तपस्विभिः ॥ ४९

४९ अ. । (आश्रमं किन्भूतम्) वनान्तरात् उपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः अदृश्याग्नि-प्रत्युद्यातैः तपस्विभिः पूर्यमाणम् ॥ वाच्य—पूर्यमाणः (आश्रमः) ।

४९ । तमाश्रमं विशिनष्टि—वनान्तरादन्यस्माद्वनादुपावृत्तैः प्रत्यावृत्तैः । समिधश्च कुशाश्च फलानि च आहर्तुं शीलं येषामिति समित्कुशफलाहराः तैः । 'आङि ताच्छित्' इति हरतेराङ्पूर्वादच्प्रत्ययः । अदृश्यैर्दर्शना-योग्यैरग्निभिर्वैतानिकैः प्रत्युद्याताः प्रत्युद्गताः तैस्तपस्विभिः पूर्यमाणम् । 'प्रोष्यागच्छतामाहिताग्नीनामग्नयः प्रत्युद्यान्ति' इति श्रुतेः । यथाह—'कामं पितरं प्रोषितवन्तं पुत्राः प्रत्याधावन्ति । एवमेतमग्नयः प्रत्याधा-वन्ति सशकलान्दारूनिवाहरन्' इति ।

४९ । तपस्विगण मग्निः, कुश ७ फलाहरण करिष्या वनांश्वर इहेते अतांश्वर इहेते मेहे आश्रमं परिपूर्ण इहेन उठिल । वज्रीय हतांशन अदृश्याभावे वाकिषा तांश-निगेर अतांश्वर करिहेते लागिल ।

आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वाररोधिभिः ।

अपत्यैरिव नीवारभागधेयोचितैर्मृगैः ॥ ५०

५० अ. । (पुनः कथम्भूतम्)—नीवारभागधेयोचितैः उटजद्वाररोधिभिः (अतएव) मृषिपत्नीनाम् अपत्यैः इव मृगैः आकीर्णम् ॥ वाच्य—आकीर्णः (आश्रमः) ।

५० । नीवारभागधेयोचितैः मृगैः अपत्यैः रूपनामभागीभ्यो

धेयः' इति यक्तव्यसूत्रात् स्वाभिधेये धेयप्रत्ययः । तस्योचितैः, अतएव
उटजानां पर्णशालानां द्वाररोधिभिर्द्वाररोधकैर्मृगैः ऋषिपत्नीनामपत्यैर्नि
आकीर्णं व्याप्तम् ।

৫০। যে আশ্রম ঋষিপত্নীদিগের সম্মানতুল্য নীবারধান্যের অংশভাগী, কুটীরের প্রতিরোধী মুগগণ কর্তৃক আকীর্ণ ছিল ॥

सेकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्क्षणोऽभिमतवृक्षकम् ।

विश्वासाय विहङ्गानामालवालाब्धुपायिनाम् ॥ ५१

५१ अः । (पुनः किंविधम्)—आलवालास्तुपायिनां विद्वद्भानां विश्वासाय मुनिकणा-
सेकाने तत्क्षणीजकितवह्वकम् ॥ वाच्य-तत्क्षणीजकितवह्वकः (आश्रमः) ।

५१। सेकान्ते वृक्षमूलसेचनावसाने मुनिकन्याभिः सेक्तीभिः श्राव
वालेषु जलावापप्रदेशेषु यदम्बु तत्पायिनाम् । 'स्यादालवालमावापः'
मावापः' इत्यमरः । विहङ्गानां पक्षिणां विश्वासाय विश्वम्भाय । 'स
विश्वासविश्वम्भौ' इत्यमरः । तत्क्षणे सेकक्षणे उज्झिता वृक्षका ऋ
वृक्षा यस्मिन् तम् । ऋस्वार्थे कप्रत्ययः ।

৫১। যে আশ্রমে আলবালজলপায়ী পক্ষিগণের বিশ্বাসের নিমিত্ত ঋষিকনা বৃক্ষমূলে জলসেচন করিয়াই তৎক্ষণাৎ স্থানান্তরে গমন করিতেছিলেন ॥

आतपात्ययसंचिप्तनीवारासु निषादिभिः ।

मृगैर्वर्त्तितरोमन्यमुटजाङ्गनभूमिषु ॥ ५२

५२ अ. । (पुनः कीदृशं)—आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु षट्जाङ्गनभूमिषु निषादिभिः
वर्तितरीमयम् ॥ वाच्य—वर्तितरीमयः (आश्रमः) ।

५२ । आतपस्थाल्यये अपगमे सति संचिन्ता राशीकृता नीवारास्तृणधान्यानि यासु तांसु । 'नीवारास्तृणधान्यानि' इत्यमरः । उटजानां पणशालानामङ्गनभूमिषु चत्वरभागेषु । 'पर्णशालोऽस्त्रियाम्' इति चामरनिष्पादिभिरुपविष्टैर्मृगैर्वर्चितो निष्पादितो रोमन्यश्चर्वितचर्वणं यस्मिन् अमे तम् ।

৫২। যে আশ্রমের অঙ্গন-ভূমিতে বৌদ্ধশোষিত নীবার শস্ত্র-বেলাফ
রাশীকৃত হইয়া পড়িয়া রহিয়াছে এবং তৎপার্শ্বে সুখশয়ান মুগগণ রোমস্থ (চাঁদী
চৰ্ঙ্গণ) করিতেছে ॥

अभ्युत्थिताग्निप्रिष्टुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान् ।

पुनानं प्रबन्धोद्धतैर्धूमैराहुतिमन्त्रिभिः ॥ ५३

५३ अः । (पुनः किम्भूतं) — अभ्युत्थिताग्निपिशुनैः आहुतिगन्धिभिः पवनोद्धूतैः घृणैः आश्रमो-
न्मुखान् अतिथीन् पुनानम् ॥ वाच्य—पुनानः (आश्रमः) ।

५३ ॥ अभ्युत्थिताः प्रज्वलिताः होमयोग्या इत्यर्थः । 'समिद्धेऽग्ना-
वाहुतीजु' होति' इति वचनात् । तेषामग्नौनां पिशुनैः सूचकैः, पवनोद्धूतैः,
आहुतिगन्धो येषामस्तीत्याहुतिगन्धिनः तैर्घूमैराश्रमोन्मुखानतिथीन्
पुनानं परिचोक्तुर्वाणम् । कुलकम् ।

५० । वे आश्रम, प्रज्वलित होम-इत्यांशमन्त्रक, आहुतिगन्धपूर्ण, पवनपरिचाजित
धूमराणि द्वारा आश्रमोन्मुख अतिथिदिगके पवित्र करितेच्छे ॥

अथ यन्तारमादिश्य धुर्यान् विश्रामयेति सः ।

तामवारोहयत् पत्नीं रथादवततार च ॥ ५४

५४ अः । अथ सः "धुर्यान् विश्रामय" इति यन्तारं आदिश्य तां पत्नीं रथात् अवारोहयत्
(स्वयं) अवततार च ॥ वाच्य—तेन सा पत्नी अवारोहयत, अवतरे ।

५४ । अथाश्रमप्राप्त्यनन्तरं स राजा यन्तारं सारथिम्, धुरं बहन्तीति
धुर्याः युग्याः । 'धुरो यद्भुक्तौ' इति यत्प्रत्ययः । 'धूर्वहेधुर्य धीरेयधुरीणाः
सधुरंधराः' इत्यमरः । धुर्यान् रथाश्चान् विश्रामय विनीतश्चमान् कुरु
इत्यादिश्य आज्ञाप्य तां पत्नीं रथादवारोहयत् अवतारितवान् स्वयं च
अवततार । 'विश्रामय' इति ऋक्सपाठे 'जनीजुष—' इति मिच्छे
'मितां ऋसः' इति ऋसः । दीर्घपाठे 'मितां ऋसः' इति सूत्रे 'वा चित्त-
विरागे' इत्यतो 'वा' इत्यनुवच्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणत्वाद्ब्रह्माभाव
इति वृत्तिकारः ।

५४ । अनन्तर राजा मिनीप, अश्वगणके विश्राम करारोवात्र निमित्त मात्रशिक
आदेश प्रदानपूर्वक गश्चिके तथ इहेते अवतारित करिमेन ; आपनि० अवतीर्ण
इहेमेन ॥

तस्मै सभ्याः सभार्याय गोप्ते गुप्ततमेन्द्रियाः ।

अर्हणामर्हते चक्रुर्मनयो नयचक्षुषे ॥ ५५

५५ अः । सभ्याः गुप्ततमेन्द्रियाः मुनयः गोप्ते अर्हते नयचक्षुषे सभार्याय तस्मै अर्हणां चक्रुः ॥
वाच्य—सभ्यैः गुप्ततमेन्द्रियैः मुनिभिः अर्हणा चक्रुः ।

५५ । सभायां साधवः सभ्याः । 'सभाया यः' इति यत्प्रत्ययः । गुप्त-
तमेन्द्रिया अत्यन्तनियमितेन्द्रिया मुनयः सभार्याय गोप्ते रक्षकाय,
नयः शास्त्रमेव चक्षुस्तत्त्वावेदकं प्रमाणं यस्य तस्मै नयचक्षुषे, अतएव
पुनर्न पशन्त्याय प्रत्यागच्छन्ति । 'अर्हः पशन्त्याय' इति शतपथम् ।

२८

सटीकानुवाद-रघुवंशम् ।

तस्मै राज्ञेऽर्चनां पूजां चक्रुः । “पूजा नमस्यापचितिः सपर्य्याचीर्होमाश्च
समाः” इत्यमरः ।

५५ । निष्ठाचारकुशल जितेन्द्रिय तापसगण, लोकवक्त्रक शान्तवृद्ध नदीक नर
दिनीपेत्र यथोचित अभ्यर्थना करिण्येन ॥

विधेः सायन्तनस्यान्ते स ददर्श तपोनिधिम् ।

अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम् ॥ ५६

५६ अ. । स सायन्तनस्य विधेरन्ते स्वाहया हविर्भुजमिव अरुन्धत्या अन्वासितं तपोनिधिं ददृशे ।
वाच्य—तेन हविर्भुज इव अन्वासितः तपोनिधिः ददृशे ।

५६ । स राजा सायन्तनस्य सायम्भवस्य । “सायंचिरम्—” इत्यमरः ।
दिना व्युत्प्रत्ययः । विधेर्जपहोमाद्यनुष्ठानस्य अन्ते अवसाने, अरुन्धत्या
अन्वासितं पश्चादुपवेशनेन उपसेवितम् । कर्मणि क्तः, उपसर्गवाच्यं
सकर्मकत्वम्, ‘अन्वास्यैनाम्’ इत्यादिवदुपपद्यते । तपोनिधिं वशिष्ठ
स्वाहया स्वाहादेव्या । ‘अथाग्नायी स्वाहा च हुतभुक्प्रिया’ इत्यादि
अन्वासितं हविर्भुजमिव, ददर्श । ‘समित्पुष्पकुशान्यम्बुदन्त
पाणिकः । जपं होमं च कुर्वाणो नाभिवादो द्विजो भवेत् ।’ इत्यमरः ।
ष्ठानस्य मध्ये अभिवादननिषेधाद्विधेरन्ते ददर्शेत्युक्तम् । अन्वासनं चात
व्रताधर्मत्वेनोक्तं न तु कर्माङ्गत्वेन विधेरन्त इति कर्मणः समाख्यभिधानात् ॥

५६ । अनन्तर गह्विर मायकांनोचित जपहोमादि मगधु हहेले, महीपति वि
शशयुक्त बहिर शत्रु अक्रकतीर महित एकामनोपविष्टे तपोधन वशिष्ठेन
मन्दर्शन करिण्येन ॥

तयोर्जगृहतुः पादान् राजा राज्ञी च मागधी ।

तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननन्दतुः ॥ ५७

५७ अ. । राजा मागधी राज्ञी च (जम्भी) तयोः पादान् जगृहतुः । गुरुर्गुरुपत्नी च
तौ प्रतिननन्दतुः ॥ वाच्य—राज्ञा मागध्या राज्ञ्या च पादा जगृहरे । गुरुणा गुरुपत्न्या
प्रतिननन्दाते ।

५७ । मागधी मगधराजपुत्री राज्ञी सुदक्षिणा राजा च तयोः ।
म्यतीवशिष्टयोः पादाञ्जगृहतुः । ‘पादः पदङ्गुलश्चरणोऽस्त्रियाम्’ इत्यादि
पादग्रहणमभिवादनम् । गुरुपत्नी गुरुश्च कर्तारौ । सा च स च
सुदक्षिणा दिलीपौ कर्मभूतौ । प्रीत्या हर्षेण प्रतिननन्दतुः । आशीर्व
दिभिः सम्भावयांचक्रतुरित्यर्थः ।

शुक्रपत्नीर चरण वन्दना करिनेन, वशिष्ठ एवम् अरुन्धतीं प्रीत मनै तीर्थादिगणे
आशीर्वादद्वारा प्रताडिनन्ति करिनेन ॥

तमातिथ्यक्रियाशान्तरथचोभपरिश्रमम् ।

पप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनिं मुनिः ॥ ५८

५८ अ. । मुनिः आतिथ्यक्रियाशान्तरथचोभपरिश्रमं राज्याश्रममुनिं तं राज्ये कुशलं पप्रच्छ ॥
वाच्य—मुनिना...परिश्रमः...मुनिः सः पप्रच्छ ।

५८ । मुनिः, अतिथ्यर्थात्मातिथ्यम् । 'अतिथेजः' इति जप्रत्ययः । आति-
थ्यस्य क्रिया, तथा शान्तो रथचोभेण यः परिश्रमः स यस्य स तं तथोक्तम्
राज्यमेवाश्रमस्तत्र मुनिम्, मुनितुल्यमित्यर्थः । तं दिलीपं राज्ये कुशलं
पप्रच्छ । पृच्छतेषु द्विकर्मकत्वमित्युक्तम् । यद्यपि राज्यशब्दः पुरोहिता-
दिष्वन्तर्गतत्वाद्वाजकर्मवचनः, तथाप्यत्र सप्ताङ्गवचनः । 'उपपन्नं ननु
शिवं सप्तखण्डेषु' (१।६०) इत्युत्तरविरोधात् । तथाह मनुः—'स्वाम्य-
मात्यपुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ तथा सुहृत् । समैतानि समस्तानि लोके-
ऽस्मिन् राज्यमुच्यते' इति । तत्र 'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्मुमना-
मयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च' ॥ इति मनुवचने
सत्यपि तस्य राज्ञो महानुभावत्वाद्ब्राह्मणोचितः कुशलप्रश्न एव कृत
इत्यनुसन्धेयम् । अतएवोक्तम् 'राज्याश्रममुनिम्' इति ।

५८ । आतिथ्य-मङ्कार द्वारा तीर्थादिगण रथचोभोपकरणित पथ-पर्याटेन-क्रेषण
अपनोदित इहेन महर्षि वशिष्ठ राजर्षि दिलीपके राज्ये कुशल जिज्ञासा करिनेन ॥

अथाथर्वनिधेस्तस्य विजितारिपुरः पुरः ।

अर्थ्यामर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः ॥ ५९

५९ अ. । अथ विजितारिपुरः वदतां वरः अर्थपतिः अथर्वनिधेः तस्य पुरः अर्थ्यां वाचम् आददे ॥
वाच्य...पुरेण...वरेण अर्थपतिना अर्थ्या वाक् ।

५९ । अथ प्रश्नानन्तरं विजितारिपुरो विजितशत्रुनगरो वदतां वक्तृणां
वरः श्रेष्ठः । 'यतश्च निर्धारणम्' इति षष्ठी । अर्थपतिः राजा, अथर्वणो-
ऽथर्ववेदस्य निधेस्तस्य मुनेः पुरः अग्रे, अर्थ्याम् अर्थादनपेताम् । 'धर्म-
पथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यत्प्रत्ययः । वाचमाददे वक्तुमुपक्रान्तवानि-
त्यर्थः । अथर्वनिधेरित्यनेन पुरोहितकृत्याभिज्ञत्वात् तत्कर्मनिर्वाहकत्वं
मुनेरस्तीति सूच्यते । यथाह कामन्दकः—'तस्यां च दण्डनीत्यां च कुशलः
स्यात् पुरोहितः । अथर्वविहितं कुर्यान्नित्यं शान्तिकपौष्टिकम् ।' इति ।

५९ । अनन्तर सेही शत्रुपुरविजयी वाग्निश्रेष्ठ राजा, अथर्ववेदवेत्ता वशिष्ठदेववर
निकटे अर्थयुक्त वक्तृणां वाक् अर्थ्या वाचमाददे वदतां वरः ।

उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे ।

दैवीनां मानुषीणाञ्च प्रतिहर्त्ता त्वमापदाम् ॥ ६०

६० अ. । सम सप्तस्वङ्गेषु शिवं उपपन्नं ननु, यस्य मे त्वं दैवीनां मानुषीणाञ्च प्रतिहर्त्ता ॥ वाच्य—शिवेन उपपन्नेन । त्वया प्रतिहृत्वा (भूयते) ।

६० । हे गुरो, सप्तस्वङ्गेषु स्वात्म्यमात्यादिषु । 'स्वात्म्यमात्यादीनां सप्तस्वङ्गेषु' कोशराष्ट्रदुर्गवलानि च । सप्ताङ्गानि इत्यमरः । शिवं कुशलसुखप्रदं ननु युक्तमेव । नन्ववधारणे । 'प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रेण' इत्यमरः । कथमित्यत्राह—यस्य मे दैवीनां देवेश्य आगतानां दुर्मिदोनाम्, मानुषीणां मनुष्येभ्य आगतानां चौरभयादीनाम् । उभयोरपि 'तत आगतः' इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्'—इत्यादिना ङोप् । आपदां नानां त्वं प्रतिहर्त्ता वारयितासि । अत्राह कामन्दकः—'हुताशनो व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा । इति पञ्चविधं दैवं मानुषं व्यसनं तत आयुक्तकेभ्यश्चौरैभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात् । पृथिवीपतिलोभाच्च न पञ्चधा मतम्' इति ।

७० । (हे भगवन् !) यथेन आपनि आगात्र दैवौ एव गान्धर्वौ एते विपद्भिरप्रतिकारकर्तुं, तथेन आगात्र मृष्टांश्च राक्षसांश्च मर्त्यान् गच्छन् अवधारित ।

तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात् प्रशमितारिभिः ।

प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥ ६१

६१ अ. । मन्त्रकृतस्तव दूरात् प्रशमितारिभिः मन्त्रैः मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः प्रत्यादिश्यन्त इव ॥ वाच्य—लक्ष्यभिदभिः शरैः प्रत्यादिश्यन्ते ।

६१ । तत्र मानुषापत्यतौकारमाह—दूरात्परोक्ष एव प्रशमयितुं शक्यं । रिभिः । मन्त्रान् कृतवान्मन्त्रकृत् । 'सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः' ध्रुवः । किप् । तस्य मन्त्रकृतो मन्त्राणां स्रष्टुः प्रयोक्तृत्वा तव मन्त्रैः कर्तुं प्रयत्नं दृष्टं प्रत्यक्षं यत्नस्य तन्मात्रं भिन्दन्तीति दृष्टलक्ष्यभिदो मे शराः प्रत्यादिश्यन्त इव । वयमेव समर्थाः किमेभिः पिष्टपेषकैरिति निराक्रियन्त इत्युत्प्रेक्षा । 'प्रत्यादेशो निराकृतिः' इत्यमरः । त्वन्मन्त्रसामर्थ्यादेव पोरुषं फलतीति भावः ।

७१ । आगात्र शत्रुनिकर केवल प्रत्यक्ष लक्ष्यभेदी, किञ्च आपनार उद्धारिणः सकल परोक्षेण शत्रु जय करिष्या थाके, अतएव आगात्र शत्रुसमूह येन शक्यं अवसर ना पाइयाई एक प्रकार निश्चिन्त इहेया रक्षिष्याछे ॥

हविरावर्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निषु ।

दृष्टिर्भवति शस्यानामवग्रहविशीघ्रिणाम् ॥ ६२

६४ अ. । अनुवन्ताः

६२ अ. । हे होतः, त्वया अग्निपु विधिवत् आवर्जितं हविः अवयवविशोषिणां शस्यानां वृष्टि-
वति ॥ वाच्य—आवर्जितेन हविषा वृष्ट्या भूयते ।

॥ ६० ॥ ६२ । सम्प्रति दैविकापत्प्रतीकारमाह—हे होतः, त्वया विधि-
पदग्निष्वावर्जितं प्रक्षिप्तं हविरान्यादिकं कर्तुं अवयवहो वर्षप्रतिबन्धः ।
अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे' इत्यञ्प्रत्ययः । 'वृष्टिर्वर्षे' तद्विघातेऽवग्राह्य-
यमात्यसाहो समौ' इत्यमरः । तेन विशोषिणां विशुध्यतां शस्यानां वृष्टिर्भवति ।
शुश्रूषावृष्टिरूपेण शस्यान्युपजीवयतीति भावः । अत्र मनुः—'अग्नौ दत्ताहुतिः
मन्त्रेण मय्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इति ।

॥ ६२ ॥ ६२ । हे भगवन् ! आपनि वेदोक्तविधानेन अग्निं ते ये वृत्तादिन आहुति प्रदान
उभयकारिणां शांतेन, तांहाई जनधाराम् परितगत इहेया, आमारं राज्ञे अनावृष्टि निवन्धन
आपदां वृष्टिं पुनर्जीवन सम्पादन करे ॥

पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्का निरीतयः ।

यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्त्वब्रह्मवर्चसम् ॥ ६३

६३ अ. । मदीयाः प्रजा निरातङ्काः निरीतयः (सत्यः) यत् पुरुषायुषजीविन्यः भवन्ति
ब्रह्मवर्चसं तस्य हेतुः ॥ वाच्य—मदीयाभिः प्रजाभिः निरातङ्काभिः निरीतिभिः पुरुषायुषजीवि-
भिः, त्वब्रह्मवर्चसेन हेतुना भूयते ।

६३ । मदीयाः प्रजाः । आयुर्जीवितकालः, पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम्,
पुष्पतमित्यर्थः । 'शतायुर्वै पुरुषः' इति श्रुतेः । 'अचतुर'—इत्यादि-
६१ । इत्येणाच्प्रत्ययान्तो निपातः । पुरुषायुषं जीवन्तीति पुरुषायुषजीविन्यः ।
निरातङ्का निर्भयाः । 'आतङ्को भयमाशङ्का' इति हलायुधः । निरी-
योऽतिवृष्ट्यादिरहिता इति यत्, तस्य सर्वस्य त्वब्रह्मवर्चसं तव व्रता-
प्रशमिष्ययनसम्पत्तिरेव हेतुः । 'व्रताध्ययनसम्पत्तिरित्येतद्वब्रह्मवर्चसम्' इति हला-
युधः । ब्रह्मणो वर्चो ब्रह्मवर्चसम् । 'ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसं' इत्यच्प्रत्ययः ।
कर्तृप्रतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूर्षिकाः शलभाः शुकाः । अत्यासन्नाश्च राजानः षडेता
राः प्रतीतयः स्मृताः ॥ इति कामन्दकः ।

६३ । (हे भगवन् !) आमारं प्रजारां ये निरातङ्क इहेया अनावृष्टि ७ अतिवृष्टि
वृष्टि दैव-उपजवे पीडित ना इहेया शतवर्ष जीवित आह, आपनारं वृक्षतेजइ
मशरं एकमात्र कारण ।

त्वयैवं चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।

सानुबन्धाः कथं न स्युः सम्पदो मे निरापदः ॥ ६४

६४ अ. । ब्रह्मयोनिना गुरुणा त्वया एवं चिन्त्यमानस्य अतएव निरापदो मे सम्पदः कथं
सानुबन्धाः न स्युः ॥ वाच्य—सम्पदभिः सानुबन्धाभिः भूयेत ।

६४ । ब्रह्मा योनिः कारणं यस्य तेन ब्रह्मपुत्रेण गुरुणा त्वया
मुक्तप्रकारेण चिन्त्यमानस्य अनुध्यायमानस्य अतएव निरापदो
हीनस्य, मे मम सम्पदः सानुबन्धाः सानुस्यूतयः अविच्छिन्ना इति
कथं न स्युः स्युरेवेत्यर्थः ।

७४ । भवान्पुत्रं व्रक्ष्येति श्रुत्वा यत्नः एतद्विषये नियतः आमारं कुशलं चिन्तय
हेन तथन आमि केनहे वा निरापदं नां थाकिव ? एवम् आमारं सम्पदं केन
व्यसनशृणु नां हहेवे ?

किन्तु बध्वां तवैतस्यामदृष्टसदृशप्रजम् ।

न मामवति सद्दीपा रत्नसूरपि मेदिनी ॥ ६५

६५ अ. । किन्तु तव एतस्यां बध्वां अदृष्टसदृशप्रजं मां सद्दीपा रत्नसूरपि मेदिनी न
वाच्य—रत्नस्या अपि सद्दीपया मेदिन्या न अहम् अख्ये ।

६५ । सम्प्रत्यागमनप्रयोजनमाह—किन्तु तवैतस्यां बध्वां सुषा
'बधूर्जाया सुषा चैव' इत्यमरः । अदृष्टा सदृशी अनुरूपा प्रजा के
मां, सद्दीपापि, रत्नानि स्यूत इति रत्नसूरपि । 'सत्सूद्विष'—इत्यादि
क्लिप् । मेदिनी नावति न प्रीणाति । अवधातुः रक्षणगतिप्रीत्या
पदेशादत्र प्रीणने । रत्नसूरपीत्यनेन सर्वरत्नेभ्यः पुत्ररत्नमेव स्नाध्या
सूचितम् ।

७५ । किञ्च आपनारं एहे वधूँ सुदक्षिणारं गर्भे अश्रुतपं पुत्रवत्ता नातं
पारितेहि ना वलिश्राहे एहे सद्दीपा धरिखौ विविध रत्नप्रता हहेयां आगांके
करिते पारितेहे ना ॥

नूनं मत्तः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः ।

न प्रकामभुजः श्राद्धे स्वधासंग्रहतत्पराः ॥ ६६

६६ अ. । मत्तः परं पिण्डविच्छेददर्शिनः वंश्याः स्वधासंग्रहतत्पराः श्राद्धे न प्रकामभुजः
वाच्य—दर्शिभिः वंश्यैः तत्परेः प्रकामभुजैः (भूयते) ।

६६ । तदेव प्रतिपादयति—मत्तः परं मदनन्तरम् ।
स्तसिल् । पिण्डविच्छेददर्शिनः पिण्डदानविच्छेदमुत्प्रेक्षमाणाः ।
इवा वंश्याः पितरः । स्वधेत्यव्ययं पितृभोज्ये वर्तते, तस्याः संग्रहे
आसक्ताः सन्तः श्राद्धे पितृकर्मणि । 'पितृदानं निवापः स्याच्छ्राद्धं'
शास्त्रतः' इत्यमरः । प्रकामभुजः पर्याप्तभोजिनो न भवन्ति नूनं स
'कामं प्रकामं पर्याप्तम्' इत्यमरः । निर्धना ह्यापन्नं कियदपि सं
न्तीति भावः ।

৬৬। (পরলোকগত) পিতৃপুরুষগণ (আমার সন্তান হইতেছে না দেখিয়া)
দীর্ঘ জীবনাবসানে পিতৃলোপ অবশ্যভাবী জানিয়া, আত্মকালে পর্যাগত পরিমাণে
ভাজন না করিয়া তৎপরতার সহিত আত্মীয় দ্রব্য সংগ্ৰহ করিয়া রাখিতেছেন ॥

সত্পরং দুর্লভং মত্বা নুনমাবর্জিতং ময়া ।

পয়ঃ পূর্বৈঃ স্ননিশ্বাসৈঃ কবোণামুপভুজ্যতে ॥ ৬৭

৬৭ অ:। পূর্বৈঃ ময়া আবর্জিতং পয়ঃ সত্পরং দুর্লভং মত্বা স্ননিশ্বাসৈঃ কবোণাম্ উপভুজ্যতে
নম্ ॥ বাচ্য—পূর্বৈঃ মুজ্ঞতে ।

৬৭। সত্পরং মদনন্তরম্ । ‘অন্যারাৎ’—ইत्याদিना पञ्चमौ ।
দুর্লভং দুর্লভ্যং মত্বা ময়া আবর্জিতং দত্তং পয়ঃ পূর্বৈঃ পিতৃভিঃ স্ননিশ্বাসৈঃ
স্নজৈঃ কবোণামীষদুষ্ণং যথা তথা উপভুজ্যতে । নুনমিতি তর্কে । কবো-
ণমিতি কুশল্লেখ্য কবাদেশ: । ‘কোণাং কবোণাং মন্দোণাং কদুষ্ণাং ত্রিষু
‘হতি’ ইত্যমর: ॥

৬৭। আমার মৃত্যুর পর তর্পণোদক দ্ব্যাপ্য হইবে, এই ভাবিয়া তাঁহারা
প্রদত্ত তর্পণজন্য যৌর (হস্তমল্লত) নিশ্চান দ্বারা জেবদ্রব্য করিয়া যেন পান
করিতেছেন ॥

সোহমিহ জ্যাতিশুদ্ভাৎ প্রজালোপনিমীলিত: ।

প্রকাশশ্চাপ্রকাশশ্চ লোকালোক ইবাচল: ॥ ৬৮

৬৮ অ:। জ্যাতিশুদ্ভাৎ প্রজালোপনিমীলিত: স: অহং লোকালোক: অচল ইব প্রকাশ:
প্রকাশ: চ ভবামি ॥ বাচ্য—বিশুদ্ধাত্মনা নিমীলিতেন তেন ময়া লোকালোকেন অচলেন ইব
তাগেন অপ্রকাশেন চ ভূয়তে ।

৬৮। জ্যাতি যাগ: । ‘ব্রজয়জোর্ভাবি ক্বপ্’ ইতি ক্বপ্-প্রত্যয়: । তয়া
শুদ্ভাৎ বিশুদ্ধচেতন: প্রজালোপেন সন্তত্বে ভাবেন নিমীলিত: কৃতনিমী-
লন: সোহম্ । লোক্যত ইতি লোক:, ন লোক্যত ইত্যলোক:, লোকশ্চালোক-
ত্ব ইতি লোকশ্চালালোকশ্চেতি বা লোকালোকশ্চক্রবালোচল ইব ।
‘লোকালোকশ্চক্রবাল:’ ইত্যমর: । প্রকাশত ইতি প্রকাশশ্চ দেবর্ণবিমো-
চনাৎ । ন প্রকাশত ইত্যপ্রকাশশ্চ পিতৃণ্যবিমোচনাৎ । পচাদ্যচ্ ।
স্মীতি শेष: । লোকালোকোহপ্যন্ত: সূর্য্যসম্পর্কাদহিস্তমোব্যাহা চ
প্রকাশশ্চাপ্রকাশশ্চেতি মন্তব্যম্ ॥

৬৮। আগি বজ্রাদি ক্রিয়া সম্পাদন দ্বারা পবিত্রাওয়া, কিন্তু সন্তানভাবহেতু
পুণ্ড্রবংশ হইয়া লোকালোক পর্ত্তের গ্রাণ একবার (জগতীতলে) প্রকাশ পাইতেছি,
বার (অরুকারগর নিলয়গর্ভে) নিমীন হইয়া যাইতেছি ॥

लोकान्तरमुखं पुण्यं तपोदानसमुद्भवम् ।

सन्ततिः शुद्धवंश्या हि परत्वेह च शर्मणे ॥ ६६

६६ अ. । तपोदानसमुद्भवं पुण्यं लोकान्तरमुखं शुद्धवंश्या सन्ततिः हि परत्वेह च शर्मणे भवति ॥ वाच्य...समुद्भवेन पुण्येन...सुखेन (भूयते) शुद्धवंश्या सन्त्या (भूयते) ।

६६ । ननु तपोदानादिसम्पन्नस्य किमपत्यैरित्यत्राह—समुद्भवः स्मादिति समुद्भवः कारणम् । तपोदाने समुद्भवो यस्य तत्तपोदानम् यत्पुण्यं तल्लोकान्तरे परलोके सुखं सुखकरम् । शुद्धवंशे भवा शुद्धवंश्याः सन्ततिर्हि परत्र परलोके इह च लोके शर्मणे सुखाय । 'शर्मणे' सुखानि च' इत्यमरः । भवतीति शेषः ॥

७० । (शुकदेव !) तपोदानादिजन्तुत पुण्यराशि (केवल) लोकान्तरस्थोपादानं कर्तुं ; किञ्च पवित्रकुलोद्भव मनुज इहलोक परलोक उभयत्र सुखेन कारण इहेषां तादृक ॥

तया हीनं विधातर्मां कथं पश्यन्न दूयसे ।

सित्तं स्वयमिव स्नेहाद्वन्ध्यमाश्रमवृत्तकम् ॥ ७०

७० अ. । विधातः, तया हीनं मां स्नेहात् स्वयं सित्तं वन्ध्यम् आश्रमवृत्तकम् कथं न दूयसे ॥ वाच्य—पश्यता दूयते (तया) ।

७० । हे विधातः स्वष्टः, तया सन्त्या हीनमनपत्यं माम्, प्रेम्णा स्वयमेव सित्तं जलसेकेन वर्द्धितं बन्ध्यमफलम् । 'वन्ध्योऽप्येकेशी च' इत्यमरः आश्रमस्य वृत्तकं वृत्तपोतमिव । पश्यन् दूयसे न परितप्यसे ? विधातरित्यनेन समर्थोऽप्युपेक्षसे इति गम्यते ॥

७० । हे विधातः ! एवम्प्रकारं मन्थननाते वक्षित आगत्य, स्नेहवशतः जलसेक द्वारा मश्वर्द्धित फलहीन आश्रमवृत्तकं यात्र अवलोकनं करिष्या आपत्तिः इहेतेहेन ना केन ? ॥

असह्यपीडं भगवन्नृणमन्यमवेहि मे ।

अरुन्तुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः ॥ ७१

७१ अ. । भगवन् ! अनिर्वाणस्य दन्तिनः अरुन्तुदम् आलानम् इव मे अन्यमसह्यपीडम् अवेहि ॥ वाच्य—अवेयताम् ॥

७१ । हे भगवन्, मे मम अन्यमृणं पैटकमृणम्, अनिर्वाणस्य मरुद्विहृतस्य । 'निर्वाणं निर्वृती मोक्षे विनाशे गजमज्जने' इति यादव दन्तिनो गजस्य । अरुन्तुदं तुदतीत्यरुन्तुदं मर्मस्थकम् । 'वृणोऽस्ति

ममरुः' इति, 'अरुन्तुदस्तु ममस्मृक्' इति चामरः । 'विध्वरुषोस्तुदः' इति
 ६६ वृषप्रत्ययः । 'अरुर्विषदः'—इत्यादिना मुमागमः । आलानं बन्धनस्तम्भ-
 मिव । 'आलानं बन्धनस्तम्भे' इत्यमरः । असह्या सोढुमशक्या पौडा
 दुःखं यस्मिन् तत् अवेहि, दुःसहदुःखजनकं विद्वीत्यर्थः । 'निर्वाणोत्थान-
 यनानि त्रीणि गजकर्माणि' इति पालकाव्ये । 'ऋणं देवस्य यागेन
 ह—समुद्र-
 तपोदानम् १० । हे भगवन् ! ज्ञानविरहित इन्द्रोऽत्र पदेकं तन्नोऽत्र वक्रनस्तु वेकप गर्भवातिनी
 भवा मुद्रा-
 १ । 'शम' इत्यादिना उच्छिन्नाच्छेदः ॥

तस्मान्मुच्ये यथा तात संविधातुं तयार्हसि ।

इच्छाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥ ७२

७२ अः । तात ! अहं यथा तस्मात् मुच्ये तथा संविधातुम् अर्हसि, तथाहि दुरापे इच्छा-
 णाम् अर्थे सिद्धयः त्वदधीनाः ॥ वाच्य—अर्थं ते (तया) सिद्धिभिः त्वदधीनाभिः ।

७२ । हे तात, तस्मात् पितृकात् ऋणाद् यथा मुच्ये मुक्ती भवामि
 ७० कर्मकर्त्तरि लट् । तथा संविधातुं कर्त्तुमर्हसि । हि यस्मात् कारणात्
 इच्छाकूणामिच्छाकुवंश्यानाम् । तद्वाजत्वाद् बहुष्वणो लुक् । दुरापे
 दुष्प्राप्येऽर्थे । सिद्धयस्त्वदधीनास्त्वदायत्ताः । इच्छाकूणामिति शेषे षष्ठी ।
 न लोक'—इत्यादिना कव्योगे षष्ठीनिषेधात् ॥

१२ । हे पुरो ! याशते आग्निं मेहे श्वतारगुरू इहेते पारि, आपनि मेहेकप
 'वस्यो' इति पात्रं करुण । ईक्ष्वाकूवन्शीरदिपेतर कोन विवर इष्टापा इहेले ताशर मश्वटेन
 श्यन् कर्मापनारहे क्रमताधीन ॥

इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः ।

क्षणमात्रमृषिस्तस्यौ सुप्तमीन इव क्रदः ॥ ७३

७३ अः । राज्ञा इति विज्ञापितः ऋषिः ध्यानस्तिमितलोचनः सन् सुप्तमीनो क्रदः इव क्षणमात्रं
 तस्यौ ॥ वाच्य—विज्ञापितेन ऋषिणा स्तिमितलोचनेन सता सुप्तमीनेन क्रदेन इव तस्ये ।

७३ । इति राज्ञा विज्ञापितः ऋषिर्ध्यानेन स्तिमिते लोचने यस्य सः
 ७१ ध्यानस्तिमितलोचनो निश्चलाक्षः सन् क्षणमात्रं सुप्तमीनो क्रद इव तस्यौ ॥

१० । नरनाथं दिगीप एहेकपे मश्वटु निवेदन करिले पत्र, मश्वटु वशिष्ठदेव मश्व-
 ताल ध्याननिगीनितनेले सुप्तमीन इमेव आत्र अवज्ञान करिते नागिलेन ।

सोऽपश्यत् प्रणिधानेन सन्ततेः स्तम्भकारणम् ।

भावितात्मा भुवो भर्तु रथैनं प्रत्यबोधयत् ॥ ७४

७४ अ. । भावितात्मा स प्रणिधानेन भुवो भर्तुः सन्ततेः स्तम्भकारणम् अपश्यत्, प्रत्यबोधयत् ॥ वाच्य—भावितात्मना तेन अदृश्यत एष प्रत्यबोधयत् ।

७४ । स मुनिः प्रणिधानेन चित्तैकाग्र्येण भावितात्मा शुद्धान्ताः भुवो भर्तुर्नृपस्य सन्ततेः स्तम्भकारणं सन्तानप्रतिबन्धकारणम् अयानन्तरमेनं नृपं प्रत्यबोधयत्, स्वदृष्टं ज्ञापितवानित्यर्थः । 'गतिबुद्धि'—इत्यादिना अणिकर्तुः कर्मत्वम् ॥

१४ । मर्गाधिनिवर्तन विमुक्ताया मेहे गर्हि (श्रीय तपःप्रभाव) मेहे दिलीपेर ये कारणवशतः मृगान् इहेतेछे ना, ताहा जानिते पारितेन तंमगस्तु तांहाके अवगत कराहेलेन ॥

पुरा शक्रमुपस्थाय तवोर्वीं प्रति यास्यतः ।

आसीत् कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि ॥ ७५ ॥

७५ अ. । पुरा शक्रम् उपस्थाय उर्वीं प्रति यास्यतः तव पथि सुरभिः कल्पतरुच्छायाम् आसीत् ॥ वाच्य—सुरभ्या आयितया अभूयत ।

७५ । पुरा पूर्वं शक्रमिन्द्रमुपस्थाय संसेव्य उर्वीं प्रति भुवसि यास्यतो गमिष्यतस्तव पथि कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः कामं रासीत् । तत्र स्थितेत्यर्थः ॥

१५ । (हे व९९!) एकदा यथेन भुगि देवराजेर उपासना करिशा (शर्मा इहेते) भूलोक अभिगूथे आगमन करितेछिले, मेहे मगस्ये पथिगध्ये (शूरभि शूरभि कलत्ररुच्छाया आश्रय ग्रहण करिशा अवस्थान करितेछिलेन ॥

धर्मलोपभयाद्राज्ञीऋतुस्नातामिमां स्मरन् ।

प्रदक्षिणक्रियार्हायां तस्यां त्वं साधु नाचरः ॥ ७६ ॥

७६ अ. । धर्मलोपभयात् इमां राज्ञीम् ऋतुस्नाताम् स्मरन् त्वं प्रदक्षिणक्रियार्हायां तस्यां नाचरः ॥ वाच्य—स्मरता त्वया आचर्यत ।

७६ । ततः किमित्यत आह—धर्मलोपेति । ऋतुः पुष्य, इति यावत् । 'ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च' इत्यमरः । ऋतुना निमिस्नातामिमां राज्ञीं सदक्षिणां धर्मस्य ऋत्वभिगमनलक्षणस्य लोपाद् भयं यद्भयं तस्मात् स्मरन् ध्यायन् । 'सदृङ्गं दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पदं प्रदक्षिणानि कुर्वीत विज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥' इति शास्त्रात् प्रदक्षिणक्रियार्हायां प्रदक्षिणकरणयोग्यायां तस्यां धेन्वां त्वं साधु प्रदक्षिणादिसत्त्वा आचरः नाचरितवानसि । व्यासक्ता हि विस्मरन्तीति भावः । कालाभिगमने मनुः—'ऋतुकालाभिगमौ स्यात् स्वदारनिरतः

ইতি । অকরণে দোষমাহ পরাশরঃ—‘ঋতুস্মাতাং তু যো ভার্য্যাং স্বস্থঃ
সনোপগচ্ছতি । বালগোঘ্নাপরাধেন বিধ্ব্যতে নাত্র সংশয়ঃ ॥’ ইতি ।

৭৬ । ভূমি (সেই সময়) ঋতুস্মাতাং এই বধু স্তদক্ষিণাক্কে, অরণ করিয়া, (ঋতু-
কালে অভিগমন না করিলে) অগ্নি-ধর্ম লোপ পাইবে এই ভয়ে স্তদক্ষিণাদি সংস্কার-
যোগ্য সেই সূরধেবুর প্রতি যথোচিত সম্মান প্রদর্শন কর নাই ॥

অবজানাসি মাং যস্মাদতস্তু ন ভবিষ্যতি ।

মত্ৰসুতিমনারাদ্য প্রজীতি ত্বাং শশাপ সা ॥ ৩৩

৩৩ অঃ । যস্মাত্ সাম্ অবজানাসি অতঃ সত্ৰসুতিস্ম অনারাদ্য তে প্রজা ন ভবিষ্যতি ইতি
সা ত্বাং শশাপ ॥ বাচ্য—অহম্ অবজায়ে, প্রজয়া ভবিষ্যতে (ভাবিষ্যতে) তয়া ত্বং শেপিষে ।

৩৩ । যস্মাৎকারণান্মামবজানাসি তিরস্করোষি, অতঃ কারণান্মত্-
প্রসূতিং সম সন্ততিমনারাদ্য অসেবয়িত্বা তে তব প্রজা ন ভবিষ্যতীতি সা
সুরভিস্ত্বাং শশাপ । ‘শপ আক্রোশে’ ॥

৭৭ । এই নিমিত্ত সেই দেবধেবু (কুরু ইহেরা) ‘আগ্নাক্কে অবজ্ঞা করিলে
করিয়া আগ্নার সন্ততির আরাধনা না করিলে তোগ্নার সন্ততি ইহেবে না’ এই
কাম্য অভিমন্যাত প্রদান করিয়াছিলে ॥

স শাপো ন ত্বয়া রাজন্ ন চ সারথিনা শ্রুতঃ ।

নদত্যাশাশগজ্জায়াঃ স্রোতসুদ্বাহমদিগ্গজি ॥ ৩৮

৩৮ অঃ । রাজন্ ! উদ্বাহমদিগ্গজি আকাশগজ্জায়াঃ স্রোতসি নদতি সতি স শাপঃ ত্বয়া ন
শ্রুতঃ সারথিনা চ ন শ্রুতঃ ॥ বাচ্য—তং শাপং ত্বং ন শ্রুতবান্ । সারথিঃ চ ।

৩৮ । কথং তদস্মাভিন্ শ্রুতমিত্যাহ—স শাপ ইতি । হে রাজন্ ! স
শাপস্বয়া ন শ্রুতঃ । সারথিনা চ ন শ্রুতঃ । শ্রু অবণে । হেতুমাহ—
কৌড়ার্যমাগতা উদ্বাহমানো দাম্ভ উদ্বাহতা দিগ্গজা যস্মিন্স্থযোক্তে আকাশ-
গজ্জায়া মন্দাকিন্যাঃ স্রোতসি প্রবাহে নদতি সতি ॥

৭৮ । হে রাজন্ ! উচ্ছ্র জলভাবে কৌড়োদ্বাহত দিগ্গজ্জগণারা ব্যাহতগতি আকাশ-
গজ্জা প্রবাহের (উচ্ছ্র) নিনাদবশতঃ সেই শাপ তোগ্নার অথবা তোগ্নার সারথির,
কর্ণগোচর হয় নাই ॥

ইদ্বিসিতং তদবজ্ঞানাদ্বিদ্ধি সার্গলমাत्मনঃ ।

প্রতিবধ্নাতি হি শ্রেয়ঃ পূজ্যপূজ্যতিক্রমঃ ॥ ৩৯

৩৯ অঃ । তদবজ্ঞানাত্ আत्मনঃ ইদ্বিসিতং সার্গলং বিদ্ধি, হি (তথাহি) পূজ্যপূজ্যতিক্রমঃ শ্রেয়ঃ
প্রতিবধ্নাতি ॥ বাচ্য—বিদ্যতাম্, ...ব্যতিক্রমেণ প্রতিবধ্যতে ।

৩৫। অস্তু, প্রস্তুতে কিসায়াতমিত্যত আহ—ইক্ষিতমিতি। তদ
জ্ঞানাত্তস্যা ধেনোরবজ্ঞানাদপমানাদাত্মনঃ স্বস্য আশুশিষ্টমীক্ষিতং মন
রথম্। আপ্রোতে: সন্নন্তাৎ ক্ত:, ইকারস্ব। সার্বলং সপ্রতিবস্তুং, বি
জানীহি। তথাহি—পূজ্যপূজায়া ব্যতিক্রমোঃতিক্রমণং শ্রেয়: প্রতিবন্ধাতি

৭৯। হে বৎস! সেই সুরভিকে অবজ্ঞা করিয়াছিলে বনিয়া, তোর অভীষ্টনা
বিঘ্ন জন্মিয়াছে, জানিও। দেখ, পূজ্য ব্যক্তির পূজার ব্যতিক্রম হইলে ইষ্টনা
(এইরূপ) বিঘ্ন সংঘটিত হইয়া থাকে ॥

হবিষে দীর্ঘসত্রস্য সা চেদানীং প্রচেতস:।

ভুজঙ্গপিহিতদ্বারং পাतालमधितिष्ठति ॥ ৮০

৮০ অ:। সা চ ইদানীং দীর্ঘসত্রস্য প্রচেতস: হবিষে ভুজঙ্গপিহিতদ্বারং পাतालम् অধিতিষ্ঠতি
বাচ্য—তয়া হীযতে।

৮০। তর্হি গত্বা তামারাদয়ামি, সা বা কথঞ্চিদাগমিষ্যতীত্য
ন কৰ্ত্তব্যেত্যাহ—হবিষে ইতি। সা চ সুরভিরিদানীং দীর্ঘং সতং চি
কালসাধ্যো যাগবিশেষো यस्य তস্য প্রচেতসো হবিষে দধ্যাজ্যাদিহবি
ভুজঙ্গপিহিতদ্বারং ভুজঙ্গাবরুদ্ধদ্বারং ততো দুষ্কৃৎবেশং পাतालमधितिष्ठति
পাতালে তিষ্ঠতীত্যর্থ:। ‘অধিশীড়ন্ত্যাসাং কৰ্ম্ম’ ইতি কৰ্ম্মত্বম্ ॥

৮০। সেই সুরভি এক্ষণে, প্রচেতা (বরুণ) যে দীর্ঘকালব্যাপী বজ্র করিতেছে
তাহার ঘৃতাতির অভাব পূরণার্থ ভুজঙ্গরুদ্ধদ্বার পাতালপুরে অবস্থান করিতেছেন ॥

সুতাং তদীয়াং সুরভে: কৃत्वा प्रतिनिधिं शुचि:।

আরাধয় सपत्नीक: प्रीता कामदुघा हि सा ॥ ৮১

৮১ অ:। স পত্নীক: শুচি: সন্ তদীয়াং সুরভে: সুতাং প্রতিনিধিं কৃत्वा আরাধয়, হি
প্রীতা (সতী) কামদুঘা ॥ বাচ্য—তয়া সপত্নীকেন শুচিনা তদীয়া সুতা প্রতিনিধি: আরাধ্যতা
তয়া প্রীতয়া কামদুঘয়া (ভুযতে)

৮১। তর্হি কা গতিরিত্যত আহ—সুতামিতি। তস্যা: সুরভে: স
তদীয়া, তাং সুতাং সুরভে: প্রতিনিধিं কৃत्वा, শুচি: শুভ:। সহ পত্নী
বৰ্ত্তত ইতি সপত্নীক: সন্। ‘নদ্যৃতশ্চ’ ইতি কপ্ৰত্যয়:। আরাধয়।
যস্মাক্কারণাৎ সা প্রীতা তুষ্টা সতী, কামান্দোগ্মৌতি কামদুঘা ভবতি
‘দুহ: কপ্ ঘশ্চ’ ইতি কপ্ৰত্যয়:, ঘাদেশশ্চ ॥

৮১। তুমি তাহার কণ্ঠকে তাহার প্রতিনিধি করিয়া আরাধনা কর;
প্রসন্ন হইলে তোর মনোরথ পূর্ণ হইবে ॥

इति वादिन एवास्य होतुराहुतिसाधनम् ।

अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुराववृते वनात् ॥ ८२

८२ अ. । इति वादिन एव अस्य होतुः आहुतिसाधनं नन्दिनीनाम अनिन्द्या धेनुः वनात् आववृते ॥ वाच्य...साधनेन नन्दिन्या अनिन्द्या धेन्या ।

८२ । इति वादिनो वदत एव होतुर्हवनशीलस्य । 'तन्' इति तन्प्रत्ययः । अस्य मुनेराहुतीनां साधनं कारणम् । नन्दयतीति व्युत्पत्त्या नन्दिनी नाम, अनिन्द्या अगर्ह्या प्रशस्ता धेनुर्वनादाववृते प्रत्यागता । 'अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम्' इति भावः ॥

८२ । एहे कथा वनिते वनिते होता वशिष्ठदेवस्य शैशमादिनी सूत्रश्रुता नन्दिनीनाम्नो धेनु वन इहेते प्रत्यावृत्त इहेनेन ॥

ललाटोदयमाभुम्नं पल्लवस्निग्धपाटला ।

विभ्रती श्वेतरोमाङ्गं सम्येव शशिनं नवम् ॥ ८३

८३ अ. । (कीदृशी) पल्लवस्निग्धपाटला ललाटोदयम् आभुम्नं श्वेतरोमाङ्गं विभ्रती अतएव नवं शशिनं विभ्रती सम्येव स्थिता ॥ वाच्य—पाटलया विभ्रत्या सम्यया इव स्थितया । (आववृते) ।

८३ । सम्प्रति धेनुं विशिनष्टि—ललाटोदयमिति । पल्लववत् स्निग्धा चासौ पाटला च । सम्ययायामप्येतद्विशेषणं योज्यम् । ललाटे उदयो यस्य स ललाटोदयः तन्, आभुम्नमौषडक्रमम् । 'आविद्धं कुटिलं भुम्नं वेक्षितं वक्रमित्यपि' इत्यमरः । 'उदितश्च' इति निष्ठातस्य नत्वम् । श्वेतरोमाङ्ग्येव अङ्गस्तं विभ्रती, नवं शशिनं विभ्रती सम्येव स्थिता ॥

८३ । नवकिशोरप्रसूतं सुविश्वं पाटलवर्णा मेहे नन्दिनी, ललाटेनश्चात जैववृक्ष य, हिमशतवर्णं रोमराजि धारण करतः, नटोदित-शशिकला-तृविता सक्रादेवोर त्वा शोभा राक्षताम्नां श्रु इहेवाहिनेन ॥

भुवं कोष्णेन कुण्डोष्ठी मध्येनावभृथादपि ।

प्रस्रवेनाभिवर्षन्ती वत्सालोकप्रवर्तिना ॥ ८४

८४ अ. । (पुनः किम्भूता) कुण्डोष्ठी वत्सालोकप्रवर्तिना कोष्णेन अवभृथादपि मध्येन प्रस्रवेन भुवं अभिवर्षन्ती ॥ वाच्य—कुण्डोष्ठा अभिवर्षन्त्या (आववृते) ।

८४ । कोष्णेन किञ्चिदुष्णेन । 'कवं चोष्णे' इति चकारात्कादेशः । अवभृथादपि अवभृथस्नातादपि मध्येन पवित्रेण । 'पूतं पवित्रं मेध्यं च' इत्यमरः । वत्सालोकेन प्रदर्शनेन प्रवर्तिना प्रवहता प्रस्रवेन क्षीरा-

भिस्यन्दनेन भुवमभिवर्षन्ती सिञ्चन्ती । कुण्डमिव ऊधः आपीनं य
सा कुण्डोद्धी । 'ऊधस्तु क्लीवमापीनम्' इत्यमरः । 'ऊधसोऽनङ्' इ
नडादेशः । 'बहुव्रीहेरुधसो ङीष्' इति ङीष् ।

८४ । तिन कुण्डूला प्रीवरञ्चन इहेते श्रीर वंसदर्शने ऋत्रित, वडांछु
पेक्षा पवित्रतर, जेवह्म इक्ष्म अवाहे धरातन अभिविक्त करिग्राहिनेन ॥

रजःकणैः खुरोद्धूतैः स्पृशद्भिर्गात्रमन्तिकात् ।

तीर्थाभिषेकजां शुद्धिमादधाना महीक्षितः ॥ ८५

८५ अ. । खुरोद्धूतैः अन्तिकात् गात्रं स्पृशद्भिः रजःकणैः महीक्षितः तीर्थाः भिषेकजां
आदधाना ॥ वाच्य—आदधानया (आवहते) ।

८५ । खुरोद्धूतैरन्तिकात्समीपे गात्रं स्पृशद्भिः । 'दूरान्तिकात्समीपे'
द्वितीया च' इति चकारात्पञ्चमौ । रजसां कणैः । महीं क्षियते
इति महीक्षित् तस्य । तीर्थाभिषेकेण जातां तीर्थाभिषेकजाम् शुद्धि
आदधाना कुर्वाणा । एतेन वायव्यं स्नानमुक्तम् । उक्तं च मनुना—'आ
भस्मना स्नानमवगाह्यं तु वारुणम् । आपो हि षेति च ब्राह्मं वा
गोरजः स्मृतम् ॥' इति ॥

८५ । तौशर खुरावाते उक्तत रजोराशि, महीपवर्तौ नरपति दिलीपेर
संग्रह इहेता, तौशर तीर्थाभिवेकसङ्गत पवित्रता सम्पादन करिग्राहि ॥

तां पुण्यदर्शनां दृष्ट्वा निमित्तज्ञस्तपोनिधिः ।

याज्यमाशंसिताबन्धप्रार्थनं पुनरब्रवीत् ॥ ८६

८६ अ. । निमित्तज्ञस्तपोनिधिः पुण्यदर्शनां तां दृष्ट्वा आशंसिताबन्धप्रार्थनं याज्यं पुनः अब्रवीत्
वाच्य...निधिना निमित्तज्ञेन...प्रार्थनः याज्यः औचात् ।

८६ । निमित्तज्ञः शकुनज्ञस्तपोनिधिर्वशिष्ठः, पुण्यं दर्शनं यस्या
तां धेनुं दृष्ट्वा, आशंसितं मनोरथः । नपुंसके भावे क्तः । तत्राबन्धं स
प्रार्थनं यस्य स तम्, अबन्धमनोरथमित्यर्थः । याजयितुं योग्यं या
पार्थिवं, पुनरब्रवीत् ॥

८६ । शुभाशुभकारणवेत्ता तपोधन पुण्यदर्शना नन्दिनीके (सेहे मगरे मगुरी
इहेते) देखिग्रा, अभीष्टेसिद्धि अवधारित जानिग्रा, यजमान नरपति दिलीपके, वरुणा
वाक्य गुनि बलिते लागिलेन ॥

अदूरवर्तिनीं सिद्धिं राजन् विगणयात्मनः ।

उपास्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्तित एव यत् ॥ ८७

८३ अ. । हे राजन् आत्मनः सिद्धिम् अदूरवर्त्तिनीं विगणय, यत् नाम्नि कौर्त्ति ते एव इयं कल्याणी उपस्थिता ॥ वाच्य—सिद्धिः अदूरवर्त्तिनी विगण्यताम् । अनया कल्याणा उपस्थितया (भूयते) ।

८३ । हे राजन् ! आत्मनः कार्यस्य सिद्धिम् अदूरवर्त्तिनीं शीघ्रभाविनीं विगणय विद्धि, यद्यस्मात्कारणात् कल्याणी मङ्गलमूर्त्तिः । 'बद्धादिभ्यश्च' इति ङीप् । इयं धेनुः नाम्नि कौर्त्ति ते कथिते सति एव उपस्थिता ॥

८५ । यथन एहे कल्याणी (धेनु) नाम करिते करितेहे अनिया उपस्थित इहेना-
छन, तथन तोगात्र गनोत्रथमिद्धि निरुटेवर्द्धिनौ जानिउ ॥

वन्धवृत्तिरिमां शश्वदात्मानुगमनेन गाम् ।

विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि ॥ ८८

८८ अ. । त्वं वन्धवृत्तिः सन् शश्वत् आत्मानुगमनेन इमां गाम् अभ्यसनेन विद्यामिव प्रसादयितुम् अर्हसि ॥ वाच्य—वन्धवृत्तिना त्वया विद्या इयं गौः अर्हति ।

८८ । वने भवं वन्धुं कन्दमूलादिकं वृत्तिराहारो यस्य तथाभूतः
शश्वत्, इमां गां, शश्वत् सदा, आ प्रसादादविच्छेदेनेत्यर्थः । आत्मनस्तव
कर्तुः, अनुगमनेन अनुसरणेन, अभ्यसनेन अनुष्ठानतुरभ्यासेन विद्यामिव,
वा प्रसादयितुं प्रसन्नां कर्तुम् अर्हसि ॥

८८ । तूयि कन्दमूलकनादि वनजात मांशश्चो भक्षणपूर्वक प्रसादनकाल पर्याप्त
शश्वत् एहे धेनुर अनुगमन करिया, अत्रांन दारा विद्यात्र शास्त्र, ईशैके प्रसन्ना करिते
छे। करिदे ॥

प्रस्थितायां प्रतिष्ठेयाः स्थितायां स्थितिमाचरेः ।

निषस्त्रायां निषौदास्यां पौताम्भसि पिवेरपः ॥ ८९

८९ अ. । अस्यां प्रस्थितायां सत्यां प्रतिष्ठेयाः, स्थितायां स्थितिम् आचरेः, निषस्त्रायां निषौद, पौताम्भसि सत्याम् अपः पिवेः । वाच्य—प्रस्थीयेत, आचर्येत, निषद्यताम् । आपः पौवेरण (त्वया) ।

८९ । अस्यां नन्दिन्यां, प्रस्थितायां, प्रतिष्ठेयाः प्रयाहि । 'समव-
विध्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् । स्थितायां निवृत्तगतिकायां, स्थितिमाचरेः
स्थितिं कुरु तिष्ठेत्यर्थः । निषस्त्रायामुपविष्टायां, निषौद उपविश । विध्यर्थे
गोट् । पौतमम्भो यया तस्यां पौताम्भसि सत्याम्, अपः पिवेः पिव ।

८९ । इनि गमन करिले गमन करिदे, दण्डाग्रमान इहेले दण्डाग्रमान थाकिदे,
पिविष्ट इहेले उपवेसन करिदे एवञ् जनपान करिले जनपान करिदे ॥

बधूर्भक्तिमती चैनामर्चितामा तपोवनात् ।

प्रयता प्रातरन्वेतु सायं प्रत्युद्गजेदपि ॥ ९०

६० अ. । बधूः भक्तिमती तथा प्रयता च सती अर्चिताम् एनाम् आतपोवनात् प्रातः ।
सायं प्रत्युद्गजेदपि ॥ वाच्य—भक्तिमत्या वत्सा प्रयतया एषा अन्वीयताम्, प्रत्युद्गज्येत ।

६० । बधूरिति । बधूर्जाया च भक्तिमती प्रयता सती, गन्धर्वि
रर्चितामिनां गां, प्रातः आ तपोवनात् । आङ् मर्यादायाम्, पदद्वयं चैत
अन्वेतु अनुगच्छतु । सायमपि प्रत्युद्गजेत् प्रत्युद्गच्छेत् । विध्यर्थे लिङ् ।

६० । एहे वधू उ छिन्नयुक्ता इहेयां पवित्रदेशे शुक्लशुक्लरूपेण ईश्वर
करिवेन, एवं तपोवनेन जीर्णपर्याप्त आतःकाले अनुगमन उ सायंकाले
गमन करिवेन ॥

इत्या प्रसादादस्यास्त्वं परिचर्यापरो भव ।

अविघ्नमस्तु ते स्थेयाः पितेव धुरि पुत्रिणाम् ॥ ६१

६१ अ. । त्वम् अस्याः आप्रसादात् इति परिचर्यापरः भव, ते अविघ्नम् अस्तु, पितेव पुत्रिणां
धुरि स्थेयाः ॥ वाच्य—त्वया...परेण भूयताम् । अविघ्नं न भूयताम् । पिता इव स्थीयेत ।

६१ । इति अनेन प्रकारेण, त्वम् आप्रसादात्प्रसादपर्यन्तम् ।
मर्यादाभिविध्योः' इत्यस्य वैभाषिकत्वादसमासत्वम् । अस्या धेनोः, इत्यमरः
चर्यापरः शुश्रूषापरो भव । ते तव, अविघ्नं विघ्नस्याभावः अस्तु ।
विभक्ति—' इत्यादिनार्याभावेऽव्ययीभावः । पितेव, पुत्रिणां सत्
वताम् । प्रशंसायामिन्प्रत्ययः । धुरि अग्रे, स्थेयाः तिष्ठेः । आ
लिङ् । 'एलिङि' इत्याकारस्यैकारादेशः । त्वत्सदृशो भवत्पुत्रोऽसि
भावः ॥

६१ । एहेकूपे यतदिन ना इनि सूत्रमत्रा इन, ततदिन ईश्वर सेवां
थाकिवे । तानार विघ्न हृवीभूत इहेक । तूमि शीघ्र पितारं शीघ्र मन्त्रुवतान्
दिगेर अर्वाणी इहेव ॥

तथेति प्रतिजग्राह प्रीतिमान् सपरिग्रहः ।

आदेशं देशकालज्ञः शिष्यः शासितुरानतः ॥ ६२

६२ अ. । सपरिग्रहः देशकालज्ञः शिष्यः प्रीतिमान् आनतश्च सन् शासितुः आदेशं
प्रतिजग्राह ॥ वाच्य—प्रीतिमता...यहेन देश कालज्ञेन शिष्येण आनतेन आदेशः प्रतिजग्राह

६२ । देशकालज्ञः । देशः अग्निसन्निधिः, कालः अग्निहोताव
समयः, विशिष्टदेशकालोत्पन्नमार्घं ज्ञानमव्याहृतम् इति जानन्,
प्रीतिमान् शिष्यः अन्तेवासी राजा, सपरिग्रहः सपत्नीकः ।
जनादानमूलशपाः परिग्रहाः' इत्यमरः । आनतः विनयनम्
शासितुः गुरोः, आदेशम् आज्ञां, तथेति प्रतिजग्राह स्वीचकार ॥

२२ । देशकानवेत्ता शिवा मन्त्री नरपति, दृष्टेच्छिते ७ विनीतभावे गुह्यमेवेत्
आदेश प्रतिपानने श्रुत इहेनेन ॥

अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशाम्यतिम् ।

सूनुः सूनुतवाक् स्वष्टुर्विससर्जोर्जितश्रियम् ॥ ६३

६३ अः । अथ प्रदोषे दोषज्ञः सूनुतवाक् स्वष्टुः सूनुः उर्जितश्रियं विशाम्यति संवेशाय विससर्ज ॥
वाच्य—दोषज्ञे न...वाचा सूनुना...श्रीः...पतिः ससृजे ।

६३ । अथ प्रदोषे रात्रौ, दोषज्ञः विद्वान् । 'विद्वान् विपश्चिद् दोषज्ञः'
इत्यमरः । सूनुतवाक् सत्यप्रियवाक् । 'प्रियं सत्यञ्च सूनुतम्' इति
लायुधः । स्वष्टुः सूनुः ब्रह्मपुत्रः मुनिः । अनेन प्रकृतकार्यनिर्वाहकत्वं
सूचयति । उर्जितश्रियं विशाम्यति मनुजेश्वरम् । 'हौ विशौ वैश्यमनुजौ'
इत्यमरः । संवेशाय निद्रायै, 'स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि'
नोः, इत्यमरः । विससर्ज आज्ञापयामास ॥

२३ । अनन्तर मांशकान् उपस्थित इहेने, विद्वान् मत्वादी श्रित्तादी वक्रनन्दन
निष्ठदेव, प्रकृष्टभूत नरपति दिनीपके शयन करिवार निमित्त आदेश अदान
श्रित्तेन ॥

सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः ।

कल्पवित् कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम् ॥ ६४

६४ अः । कल्पवित् मुनिः तपःसिद्धौ सत्यामपि नियमापेक्षया अस्य वन्यामेव संविधां कल्पया-
मास ॥ वाच्य—कल्पविदा मुनिना वन्या संविधा कल्पयामास ।

६४ । कल्पवित् व्रतप्रयोगाभिज्ञो मुनिः, तपःसिद्धौ सत्यामपि तपसा
राजयोग्याहारसम्पादनसामर्थ्ये सत्यपि इत्यर्थः । नियमापेक्षया
दाप्रभृत्येव व्रतचर्थापेक्षया, अस्य राज्ञः, वन्यामेव, संविधीयते अनयेति
संविधां कुशादिशयनसामग्रीम् । 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययः । 'अकर्त्तरि
कारके संज्ञायाम्' इति कर्माद्यर्थत्वम् । कल्पयामास सम्पादयामास ॥

२४ । व्रतनिर्गमादिवेत्ता मुनिवर, तपःश्रद्धावत् राजाभोग्यवस्तुज्ञात आह्वय
श्रित्तादि कथता थाकिले, निग्रम-पालनादुरोधे, नरपति दिनीपेर आहार ७
शनेन निमित्त, वनजात मांशान् आशोदन करिषा दिलेन ॥

निर्दिष्टां कुलपतिना स पर्णशाला-

मध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः ।

तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां

संविष्टः कुशशयने निशां निनाय ॥ ८५

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ वशिष्ठाश्रमाभिगमने
नाम प्रथमः सर्गः ॥ १

८५ अः । प्रयतपरिग्रहद्वितीयः सः कुलपतिना निर्दिष्टां पर्णशालाम् अध्यास्य, कुशशयने
तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां निशां निनाय ॥ वाच्य—द्वितीयेन तेन संविष्टेन वसाना निशां निनाय ॥

८५ । सः राजा, कुलपतिना मुनिकुलेश्वरेण वशिष्ठेन, निर्दिष्टां
शालाम् अध्यास्य अधिष्ठानं कृत्वा इत्यर्थः । 'अधिशीङ्' इत्या-
आधारस्य कर्मत्वं, कर्मणि द्वितीया । प्रयतः नियतः परिग्रहः
द्वितीयः यस्येति सः तथोक्तः, कुशानां शयने संविष्टः सुप्तः सन्,
वशिष्ठस्य शिष्याणाम् अध्ययनेन अपररात्रे वेदपाठेन निवेदितम्
यस्याः तां निशां, निनाय गमयामास । अपररात्रे अध्ययने स-
'निशान्ते न परिश्रान्ते ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत्' । 'न चापररात्रे
पुनः स्वपेत्' इति गौतमश्च । प्रहर्षिणीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्—'नी-
गस्तिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया सञ्जीवनी
समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविस्यो कालिदासकृतौ रघुवंशे
महाकाव्ये वशिष्ठाश्रमाभिगमनो नाम प्रथमः सर्गः ॥ १

२५ । अनन्तर गङ्गायां दिनीप, पवित्राचारिणी मधुसूतरीय मगधियांशरे,
निर्दिष्टपर्णशालाय अवस्थानं ७ कुशशय शयानं शयन करिष्या ब्रह्मनी यापन करः
दिगेर पाठाध्ययनशक अवगणे रात्रि शेष रहैवाछे, जानिते पारिलेन ॥

अथम सर्ग समाप्त ॥

द्वितीयः सर्गः ।

—००५००—

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ।
वनाय पीतप्रतिवद्धवत्सां यशोधनो धेनुमृषेर्मुसोच ॥ १

१ अन्वयः । अथ यशोधनः प्रजानाम् अधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्यां पीतप्रति-
वद्धवत्सां ऋषेर्धेनुं वनाय मुसोच ॥ वाच्य—अधिपेन यशोधनेन, प्रतिग्राहितगन्धमाल्या पीतप्रति-
वद्धवत्सा धेनुर्मुसुचे ।

आशासु राशीभवदङ्गवल्लीभासैव दासीकृतदुग्धसिन्धुम् ।
मन्दस्मितैर्निन्दितशारदेन्दुं वन्देऽरविन्दाननसुन्दरि ! त्वाम् ॥

१ । अथ निशानयनानन्तरं यशोधनः प्रजानाम् अधिपः प्रजेश्वरः
प्रभाते प्रातःकाले, जायया सुदक्षिण्या प्रतिग्राहिते स्वीकारिते गन्धमाल्ये
यया सा जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्या तथोक्तां, पीतं पानम् अस्यास्तीति
पीतः पीतवानित्यर्थः । ‘अर्श आदिभ्योऽच्’ इति अच्प्रत्ययः । ‘पीता गावौ
भुक्ता ब्राह्मणाः’ इति महाभाष्ये दर्शनात् । पीतः प्रतिवद्धः वत्सः यस्याः
ताम् ऋषेर्धेनुं, वनाय वनं गन्तुम् । ‘क्रियार्थोपपद’ इत्यादिना चतुर्थी ।
मुसोच मुक्तवान् । जायापदसामर्थ्यात् सुदक्षिण्यायाः पुत्रजननयोग्यत्वमनु-
सन्धेयम् । तथाहि श्रुतिः—‘पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह मातरम् ।
तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते । तज्जाया जाया भवति यदस्यां
जायते पुनः’ इति । यशोधन इत्यनेन पुत्रवतां कीर्त्तिलोभात् राजानर्हे
गौरक्षणे प्रवृत्त इति गम्यते । अस्मिन् सर्गे वृत्तमुपजातिः—‘अनन्तरो-
दीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः’ इति ॥

१ । अनन्तरं प्रातःकाले राक्षसी सुदक्षिणा गङ्गामान्वा द्वात्रिंश्विधेन नन्दिनोत्तर
अर्चनां करिष्ये, एवं दक्षिणानेन तनीय वरुण मन्त्रेण हहेते, अजातकक वनाधनं दिनीप
वनगगनेन निमित्तं मेहे धेनुके वक्रन हहेते भुञ्ज करिष्य दिनेन ।

तस्याः खुरन्यासपवित्रपांशुमपांशुलानां धुरि कीर्त्तनीया ।
मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ॥ २

२ अ. । अपांशुलानां धुरि कीर्त्तनीया मनुष्येश्वरधर्मपत्नी खुरन्यासपवित्रपांशुं तस्याः मार्गं

स्मृतिः श्रुतेः अर्थमिव अन्वगच्छत् ॥ वाच्य—कीर्तनीयया...धर्मपत्न्या...पवित्रपाशः ।
अर्थः अन्वगम्यत ।

२ । पांशवः दोषाः आसां सन्तीति पांशुलाः स्त्रैरिण्यः ।
पांशुला' इत्यमरः । 'सिद्धादिभ्यश्च' इति लच्प्रत्ययः । अपांशु-
पतिव्रतानां धुरि अग्रे कीर्तनीया परिगणनीया मनुष्ये प्रवरधर्मपत्नी,
न्यासैः पवित्राः पांशवः यस्य तम् । 'रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांशु-
द्वयो रजः' इत्यमरः । तस्याः धेनोः मार्गं, स्मृतिः मन्वादिवाक्यं श्रुतेः
वाक्यस्य अर्थम् अभिधेयमिव, अन्वगच्छत् अनुसृतवती । यथा
श्रुतिस्तुष्टमेवार्थमनुसरति, तथा सापि गोश्वरक्तुसमेव मार्गमनु-
सृतवती । धर्मपत्नीत्यत्र अश्वघासादिवत् तादर्थ्ये षष्ठीसमासः प्र-
विकाराभावात् । पांशुलपथप्रवृत्तावप्यपांशुलानामिति विरोधान्
ध्वन्यते ॥

२ । श्रुति षेकप श्रुतिर अर्थेन अन्वगायिनी, षेकप पतिव्रतादिगण-
गणराज्यं दिनीपेन पत्नी राज्ञी श्रमणि, नन्दिनीन श्रुत्यर्थोऽपत्र पवित्र-
पथेन अन्वगमन करिषाहिनेन ॥

निवर्त्य राजा दयितां दयालुतां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभि-
पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां जुगोप गोरूपधरामिवोर्व्वीम् ॥

२ अ. । दयालुः यशोभिः सुरभिः राजा तां दयितां निवर्त्य सौरभेयीं पयोधरीभू-
तचतुःसमुद्रां गोरूपधराम् उर्व्वीमिव जुगोप । वाच्य—दयालुना सुरभिणा राजा सौरभेयी...चतु-
गोरूपधरा उर्व्वीं जुगोप ।

३ । दयालुः कारुणिकः । 'स्याद् दयालुः कारुणिकः' इत्यमरः ।
सृष्टिगृहि' इत्यादिना आलुच्प्रत्ययः । यशोभिः सुरभिः मनो-
'सुरभिः स्यान्मनोज्ञेऽपि' इति विश्वः । राजा तां दयितां निवर्त्य सौर-
कामधेनुसुतां नन्दिनीम् । धरन्तीति धराः, पचाद्यच् । पयसां
पयोधराः स्तनाः । 'स्त्रीस्तनाद्धौ पयोधरी' इत्यमरः । अपयो-
पयोधराः सम्यद्यमानाः पयोधरीभूताः । अभूततद्भावे चिः, 'कु-
प्रादयः' इति समासः । पयोधरीभूताश्चत्वारः समुद्रा यस्याः ता-
'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यनेकपदार्थग्रहणसामर्थ्यात् विपदो बहुव्रीहि-
गोरूपधरामुर्व्वीमिव जुगोप ररक्ष, भूरक्षप्रयत्नेनैव ररक्ष इति मा-
धेनुपक्षे पयसा दुग्धेन अधरीभूताश्चत्वारः समुद्रा यस्याः सा तयोक्तां,
तिरस्कृतसागरामित्यर्थः ॥

७। यशसोऽनुरोधेन कृपापत्रवशं राजा दिलीप, यौव पत्नी सुदक्षिणाके
तिनिवृत्त करिषां चतुःसमूहपद्योदरा गोकुपधारिणी पृथिवीर छात्र मेहे सुवर्ति-
। 'नन्दिनी नन्दिनी धेनुके (निजे) रक्षा करिते नागिनेन ॥

अपांशु-
पत्नी,
पांशु-
युते-
यथा
गमनु-
सः प्र-
रोधान-
गैर-
पवि-
यशो-
मि-
योधरी-
...चतु-
इत्य-
मनो-
सौ-
यसां
अपयो-
'कु-
ताः त-
हुत्री-
न मा-
तां, उ-

ताय तेनानुचरेण धेनोर्न्यषेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः ।
चान्यतस्तस्य शरीररक्षा स्ववैर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः॥४

४ अः । व्रताय धेनीः अनुचरेण तेन शेषोऽपि अनुयायिवर्गः न्यषेधि, तस्य शरीररक्षा अन्यतः
च, मनोः प्रसूतिः स्ववैर्यगुप्ता हि ॥ वाच्य—अनुचरः सः शेषं अनुयायिवर्गं न्यषेधीत्, शरीर-
रक्षा, ...गुप्तया प्रसूत्या (भ्रूयते) ।

४ । व्रताय धेनोरनुचरेण न तु जीवनाय इति भावः । तेन दिलीपेन,
षः अवशिष्टोऽपि अनुयायिवर्गः, अनुचरवर्गः न्यषेधि निवर्त्तितः । शेषत्वं
दक्षिणापेक्षया । कथं तर्हि आत्मरक्षणम् ? अत आह—न चेति ।
स्य दिलीपस्य शरीररक्षा च अन्यतः पुरुषान्तरात् न । कुतः ? हि
स्मात् कारणात्, मनोः । प्रसूयते इति प्रसूतिः सन्ततिः स्ववैर्यगुप्ता
वैर्यगुप्तेव रक्षिता । नहि स्वनिर्वाहकस्य परापेक्षा इति भावः ॥

४ । व्रतेश्च निमित्तं नन्दिनीर अमृगमनकारी राजा दिलीप, अवशिष्टे अमृ-
गणकेऽपि विनाश करिषां दिलेन । तांशर शरीररक्षार्थं अपरेश्च नांशया प्रयोजन
इत ना, कारणं गन्धर्वगणैश्च यौव पराक्रमेहे आश्रय रक्ष करिते समर्थ ।

आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानां कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च ।
व्याहृतैः स्वैरगतैः स तस्याः सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत्॥५

५ अः । सम्राट् सः आस्वादवद्भिः तृणानां कवलैः कण्डूयनैः दंशनिवारणैः व्याहृतैः स्वैर-
गतैः तस्याः समाराधनतत्परः अभूत् ॥ वाच्य—सम्राजा तेन...तत्परेण अभवि ।

५ । सम्राट् मण्डलेश्वरः । 'येनेष्ट' राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः ।
रास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट् इत्यमरः । सः राजा आस्वादवद्भिः
सवद्भिः स्वादयुक्तैरित्यर्थः, तृणानां कवलैः आसैः । 'आसस्तु कवलार्थकः'
इत्यमरः । कण्डूयनैः खर्जनैः दंशानां वनमक्षिकाणां निवारणैः । 'दंशस्तु
वनमक्षिका' इत्यमरः । व्याहृतैः अप्रतिहतैः स्वैरगतैः स्वच्छन्दगमनैश्च
स्याः धेन्वाः समाराधनतत्परः शुश्रूषासक्तः अभूत् । तदेव परं प्रधानं
स्य इति तत्परः । 'तत्परौ प्रसितासक्तौ' इत्यमरः ॥

५ । जडाई दिलीप सुखाइ तूण कवल (ग्रास) प्रदान, शरीरकण्डूयन ओ
शरीरपविष्टे यशकादि निवारण करण नन्दिनीर श्रेष्ठागमने कोन प्रकार वाधा
प्रदान ना करिषा अंशर सेवा करिषाहिलेन ।

स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषीमासनबन्धु
जलाभिलाषी जलमाददानां क्वायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्

६ अ. । भूपतिस्तं स्थितां सतीं स्थितः सन्, प्रयातां सतीम् उच्चलितः सन्, निषेदुषीमासनबन्धुः सन्, जलम् आददानां सतीं जलाभिलाषी सन्, इत्थं क्वायेव तां भूपतिना स्थितेन, उच्चलितेन, ... धीरेण, ... अभिलाषिना, क्वायेव सा अन्वगम्यत ।

६ । भूपतिः तां गां स्थितां सतीं स्थितः सन्, स्थितिः ऊर्ध्वावस्थां धनुष्यं प्रयातां प्रस्थितां सतीम् उच्चलितः प्रस्थितः सन्, निषेदुषीं निषणां उपविष्टमित्यर्थः । 'भाषायां सदवसश्रुवः' इति कसुप्रत्ययः 'उपि जन्तुषु' इति ङीप् । आसनबन्धे उपवेशने धीरः स्थितः उपविष्टः सन् जलमाददानं जलम् आददानां पिवन्तीं जलाभिलाषी पिवन् इत्यर्थः इत्थं क्वायेव अन्वगच्छत् अनुसृतवान् ॥

७ । नरपति दिग्वीप, मेहे देखू दौड़ाईलेन दौड़ाईतेन, चलिलेन चलितेन, वसितेन, जलपान करिलेन जलपान करितेन, तनि एहेकूपे छात्रात्र न्यात्र अन्नप्राशन करिषाछिलेन ।

स न्यस्तचिह्नमपि राजलक्ष्मीं तेजोविशेषानुमितां दध
आसीदनाविष्कृतदानराजिरन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः

७ अ. । न्यस्तचिह्नमपि तेजोविशेषानुमितां राजलक्ष्मीं दधानः सः (राजा) दानराजिः अन्तर्मदावस्थः द्विपेन्द्र इव आसीत् ॥ वाच्य—दधानेन तेन... दानराजिना... द्विपेन्द्रेन अभूयत ।

७ । न्यस्तानि परिहृतानि चिह्नानि कृतचामरादीनि यस्या तथाभूतामपि तेजोविशेषेण प्रभावातिशयेन अनुमितां 'सर्वथा एवायं भवेत्' इति ऊहितां राजलक्ष्मीं दधानः सः राजा, अनाविष्कृत राजिः वहिरप्रकटितमदरेखः अन्तर्गता मदावस्था यस्य सः मदावस्थः, तथाभूतः द्विपेन्द्र इव आसीत् ॥

९ । नरपति, राजकीय छत्र चामरादि चिह्न रहित इहेयां अतिशय तेजस राजलक्ष्मीमपि बलिषा अनुगित इहेया अथकटितमदराजि अन्तर्मदावस्थ इतीर कल, श्रीर शोभा पाहेते छिलेन ।

लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशैरधिज्यधम्वा विचचार दा
रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनोर्वन्यान् विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान्

वसध

वग

विने

विने

विने

विने

विने

विने

विने

विने

विने

विने

विने

विने

विने

विने

विने

विने

विने

विने

विने

विने

विने

विने

विने

विने

विने

विने

विने

विने

विने

विने

विने

८ अ. । लताप्रतानीदययितैः केशैः (उपलक्षितः) अधिज्यधन्वा सः, मुनिहोमधेनोः रक्षा-
देशात् वन्यान् दुष्टसत्त्वान् विनेष्यन् इव दावं विचचार ॥ वाच्य—अधिज्यधन्वा तेन विने-
यता दावः विचरे ।

८ । लतानां वल्लीनां प्रतानैः कुटिलतन्तुभिः उदग्रयिताः उन्नमय्य
प्रयिताः ये केशाः तैरुपलक्षितः । 'इत्यभूतलक्षणे इति तृतीया । सः
राजा अधिज्यम् आरोपितमैर्वीकं धनुर्यस्य सः अधिज्यधन्वा सन् ।
धनुषश्च' इत्यनडादेशः । मुनिहोमधेनोः रक्षापदेशात् रक्षणव्याजात्
वन्यान् वने भवान् दुष्टसत्त्वान् दुष्टजन्तून् । 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री
'उत्पि जन्तुषु' इत्यमरः । विनेष्यन् शिचयिष्यन् इव दावं वनम् । 'वने च
नवनवङ्गौ च दवो दाव इहेष्यते' इति यादवः । विचचार वने चचार
यं क्षाण्यर्थः । 'देशकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्' इति दावस्य
कर्मत्वम् ॥

८ । भूमिपति दिनीप नतानमूहैः केशैः सकृन् आवक करिष्य शरांशने शर-
शरोंग करतः भूनि होमधेनू रक्षांर छले शिष्य वन्य जलुदिगके शिष्य दिवार
मिडहै येन वने वने लग्न करिउछिनेन ।

विस्मृष्टपार्श्वानुचरस्य तस्य पार्श्वदुमाः पार्श्वभृता समस्य ।
उदीरयामासुरिवोन्मदानामालोकशब्दं वयसां विरावैः ॥६

८ अ. । विस्मृष्टपार्श्वानुचरस्य पार्श्वभृता समस्य तस्य पार्श्वदुमाः उन्मदानां वयसां विरावैः
आलोकशब्दम् उदीरयामासुरिव ॥ वाच्य—पार्श्वदुमैः आलोकशब्दः उदीरयामासी ।

८ । विस्मृष्टेत्यादिभिः षड्भिः श्लोकैः तस्य महामहिमतया दुमा-
योऽपि राजोपचारं चक्रुरित्याह विस्मृष्टेति । विस्मृष्टाः पार्श्वानुचराः
पार्श्ववर्तिनो जना येन तस्य, पार्श्वभृता वरुणेन समस्य तुल्यस्य । 'प्रचेता
रुणः पाशी' इत्यमरः । अनुभावोऽनेन सूचितः । तस्य राज्ञः पार्श्वयो-
माः, उन्मदानाम् उल्लटमदानाम् वयसां खगानाम् । 'खगवाल्यादिनो-
यः' इत्यमरः । विरावैः शब्दैः, आलोकस्य शब्दं वाचकम् आलोकय
ति शब्दं जयशब्दमित्यर्थः । 'आलोको जयशब्दः स्यात्' इति विश्वः ।
उदीरयामासुरिव अवदन्निव इत्युत्प्रेक्षा ॥

९ । अरूवात्रगणरहित वरुणमदृशं महाराज दिनीपेर पार्श्वहित वृक्ष
हृतीर कल, शीय शार्थह मदीमन्त पक्षिगणेर कूजनछले येन तांशर जत्र बोधना
रितेछिन ।

मरुत्पयुक्ताश्च मरुत्सखाभं तमर्च्यमारादभिवर्त्तमानम् ।
प्रवाकिरन् बाललताः प्रसूनैराचारलाजैरिव पौरकन्याः ॥१०

१० अ. । मरुत्प्रयुक्ताः बाललताः आरात् अभिवर्त्तमानं मरुत्सखाभम् अग्नेः पौरकन्या आचारलाजैरिव अवाकिरन् ॥ वाच्य—प्रयुक्ताभिः...लताभिः...कन्याभिः...सखाभिः अभिवर्त्तमानः स अवाकीर्यते ।

मरुत्प्रयुक्ताः वायुना प्रेरिताः बाललताः, आरात् समीपे अग्निमानम् । 'आरात् दूरसमीपयोः' इत्यमरः । मरुतः वायोः सखा मरुत्सखाभम् । 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययः । अग्निः स इव आभातीति मरुत्सखाभम् । 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययः । अर्थं 'दूज्यं', तं दिलीपं, प्रसूनैः पुष्पैः, पौरकन्याः पौराश्च ताः कन्या आचारार्थैः लाजैः आचारलाजैः इव अवाकिरन्, तस्योपरि विस्मृत इत्यर्थः । सखा हि सखायमागतमुपचरति इति भावः ॥

१० । राजधानीते जमनकाले पौरकन्याः येषूप मशाराज निगम्यते लाज (१५) वर्षेण करिष्या मग्नलाचरण करित, वन जमनकाले तेजस्वी पूजा मेहे दिलीप, पवनचालितगतामृह इहेते पतित पुष्पराशि शोभित इहेया मग्नलाचरण पूत इहेतेछिन्नन । (येन पवन चालित वन तांशार मग्नविधानेन जगहे अनवरत पुष्पत्याग करितेछिन्न) ।

धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभावमाख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः

विलोकयन्त्यो वपुरापुर्च्छां प्रकाशविस्तारफलं हरिण्य

११ अ. । धनुर्भृतोपि अस्य विशङ्कैः अन्तःकरणैः दयार्द्रभावम् आख्यातं वपुः विलोकयन्त्यां प्रकाशविस्तारफलम् आपुः ॥ वाच्य—विलोकयन्तीभिः हरिणीभिः आपे ।

११ । धनुर्भृतोऽपि अस्य राज्ञः, एतेन भयसंभावना दर्शिता । तद्विशङ्कैः निर्भीकैः अन्तःकरणैः कर्तृभिः, दयया कृपारसेन आर्द्रः अभिप्रायः यस्य तत् दयार्द्रभावं तत् आख्यातं दयार्द्रभावमेतदित्याख्य इत्यर्थः । भावः सत्त्वस्वभावमभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु' इत्यमरः । तद्वपुः विलोकयन्त्यः हरिण्यः अपूर्च्छां प्रकाशविस्तारस्य अत्यन्तविशालं फलम् आपुः । 'विमलं कलुषोभवच्च चेतः कथयत्येव हितैषिणं' इति न्यायेन स्वान्तःकरणवृत्तिप्रामाण्यादेव विश्रब्धं ददृशुरित्यर्थः ॥

११ । मशाराज दिलीप धनुर्कारी इहेते तांशार विस्तृत अश्रुत दयादभावयुक्त शरीर अवलोकन करिष्या हरिणीगण स्त्री नेत्रेण विमल कल अश्रुत करिष्याछिन्न ।

स कीचकैर्मरुतपूर्णरथैः कूजद्विरापादितवंशकृत्यम् ।
शुश्राव कुक्षेषु यशः समुच्चैरुद्गीयमानं वनदेवताभिः ॥

१२ अ. । सः सारुतपूर्णरन्ध्रैः कूजद्भिः कीचकैः आपादितवंशकृत्यं कुञ्जेषु वनदेवताभिः उद्गीय-
मानम् उद्गीः स्वं यशः युश्याव ॥ वाच्य—तेन युयुवे ।

१२ । सः दिलोपः सारुतैः पवनैः पूर्णानि रन्ध्राणि कीटपतङ्गादि-
कृतानि गत्ताः येषां तैः सारुतपूर्णरन्ध्रैः अतएव कूजद्भिः स्वनद्भिः कीचकैः
वैष्णविशेषैः । 'वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्ध्रानिलोद्धताः' इत्यमरः ।
वंशः शुषिरवाद्यविशेषः । 'वंशादिकं तु शुषिरम्' इत्यमरः । आपादितं
सम्पादितं वंशस्य कृत्यं काव्यं यस्मिन् कर्मणि तत् तथा, कुञ्जेषु
लतागृहेषु । 'निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीवे लतादिपिहितोदरे' इत्यमरः ।
वनदेवताभिः उद्गीयमानम् उद्गीर्गयमानं स्वं यशः युश्याव न्युतवान् ॥

१२ । महाराजं दिगीप, वेणुवन्धनचिह्नं रक्तप्रविष्टे वायुशक्ते वन्धीवादन
कुर्यान्निष्पन्नं हृष्टेते थाक्लिने, लतागृहवासिनौ वनदेवतागणं कर्कक उदैकः श्वरे गीत
द्वीय वन्धीगाथां श्रवणं करिन्नेन ।

पृक्तस्तुषारैर्गिरिनिर्भराणामनोकहाकम्पितपुष्पगन्धौ ।

तस्मात्पल्लान्तमनात्पल्लमाचारपूतं पवनः सिषेवे ॥ १३

१३ अ. । गिरिनिर्भराणां तुषारैः पृक्तः अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धौ पवनः आचारपूतम् अनात-
तम् आतपल्लान्तं तं सिषेवे ॥ वाच्य—पृक्तेन...पुष्पगन्धिना पवनेन,...पूतः अगातपवः आतपल्लान्तः
सिषेवे ।

१३ । गिरिषु निर्भराणां वारिप्रवाहाणां वारिप्रवाहो निर्भरो भरः
इत्यमरः । तुषारैः सौकरैः । 'तुषारौ हिमसौकर' इति शाश्वतः । पृक्तः
सम्पृक्तः अनोकहानां वृक्षाणाम् आकम्पितानि ईषत्कम्पितानि पुष्पाणि
तेषां यो गन्धः सोऽस्यास्तौति अलोकहाकम्पितपुष्पगन्धौ ईषत्कम्पित-
पुष्पगन्धवान्, एवं श्रौतः मन्दः सुरभिः पवनः वायुः अनातपल्लं व्रतायं
परिहृतच्छत्रम् अतएव आतपल्लान्तम् आचारेण पूतं शुद्धं तं नृपं सिषेवे ।
आचारपूतत्वात् स राजा जगत्पावनस्यापि सेव्य आसीदिति भावः ॥

१० । गिरिनिर्भरिणी-मगुद्धुत जनकगात्रविद्याथ, वृक्षमृश्कम्पनकारी पुष्पगन्ध-
पूर्णं वायु (वतागृहोदधे) छत्रं विरहितं रोजकृष्टे विशुद्धचित् नरपतिर सेवा करितेहिन ।

शशाम वृष्टापि विना द्वाग्निरासीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः ।
जनं न सत्त्वेध्वधिको बबाधे तस्मिन्वनं गोप्तरि गाहमाने १४

१४ अ. । गोप्तरि तस्मिन् वनं गाहमाने वृष्टा विनापि द्वाग्निः शशाम, फलपुष्पवृद्धिः विशेषा
रासीत्, सत्त्वेषु अधिकः जनं न बबाधे ॥ वाच्य—द्वाग्निना शने, वृष्टा विशेषया अभूयत,
अधिकेन जनः बबाधे ।

१४ । गोमरि तस्मिन् रात्रि, वनं गाहमानि प्रविशति सति, वृक्ष इति षष्ठी ।
विना अपि दवाग्निः वनाग्निः । 'देवदावौ वनानले' इति हैमः अनुष्ठानेन,
शशाम । फलानां पुष्पाणाञ्च वृद्धिः, विशिष्यते इति विशेषा अतिशयि
आसीत् । कर्मार्थे घञ्प्रत्ययः । सत्त्वेषु जन्तुषु मध्ये । 'यतश्च नि
रणम्' इति सप्तमो । अधिकः प्रबलः व्याघ्रादिः, जनं दुर्बलं हरिणादि
न वधाधे ॥

१४ । रक्षाकर्तुं नरपतिं मिलीत, मेहे अरण्ये अविष्टे इहेने, वर्षणं भित्तं पातय
(वनमथाश् अग्नि) अशमित इहेशास्त्रिन, कन, पूष अङ्गति अतिशय वृक्षिथाश् इहेशास्त्रि
एव वनश् अवनं जङ्गलं दूस्त्रं जङ्गलं गणेशे उरुपीडने विरत इहेशास्त्रिन ॥

सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुं
प्रचक्रमे पल्लवरागताम्ना प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ॥ १५ ॥

१५ अ. । पल्लवरागताम्ना पतङ्गस्य प्रभा मुनेर्धेनुश्च दिगन्तराणि सञ्चारपूतानि कृत्वा दिनान्ते
निलयाय गन्तुं प्रचक्रमे ॥ वाच्य—पल्लवरागताम्ना प्रभा धेनुः प्रचक्रमे ।

१५ । पल्लवस्य रागो वर्णः पल्लवरागः । 'रागोऽनुरक्तो मात्सर्ये लोभे
लोहितादिषु' इति शाश्वतः । स एव ताम्ना पल्लवरागताम्ना पतङ्ग
सूर्यस्य प्रभा कान्तिः । 'पतङ्गः पक्षिसूर्ययोः' इति शाश्वतः । मुनेर्धेनुः
दिगन्तराणि दिशामवकाशान् । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्दिमे
तादर्थ्ये' इत्यमरः । सञ्चारेण पूतानि शुद्धानि कृत्वा दिनान्ते सायंकाले
निलयाय अस्तमयाय, धेनुपक्षे आलयाय च, गन्तुं प्रचक्रमे ॥

१५ । नूतन पल्लवेषु न्यायं तावत्तु शूर्योऽत्र अत्र एव श्वित्तेषु नन्दिनी (उरुपीडने)
इहेतुत विरतपूतकं दिक्मशु पवित्रं करिषा मायसमये श्रीश्च श्रीश्च गृहादि
गमने अत्र इहेशास्त्रिन ।

तां देवतापितृतिथिक्रियार्थमन्वग्ययौ मध्यमलोकपाला
वभौ च सा तेन सतां मतेन श्रद्धेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना ॥

१६ अ. । मध्यमलोकपालः देवतापितृतिथिक्रियार्थां ताम् अन्वग्ययौ, स च सतां मतेन
(रात्रा) उपपन्ना सती, सतां मतेन विधिना उपपन्ना साक्षात् श्रद्धेव वभौ ॥ वाच्य—पितृ
क्रियार्थां सा अन्वग्ययौ, तया उपपन्ना...श्रद्धया वभौ ।

१६ । मध्यमलोकपालः भूपालः, देवतापितृतिथीनां क्रियाः या
श्राद्धदानानि ता एव अर्थः प्रयोजनं यस्याः तां धेनुम्, अन्वक् अनुप
ययौ । 'अन्वगन्वत्तमनुगेऽनुपदं क्लीवमव्ययम्' इत्यमरः । सतां मतेन
सद्भिर्मन्येन । 'गतिवृद्धि' इत्यादिना वर्तमाने क्तः, 'तस्य च वर्तमाने' इत्यादिना

इति षष्ठी । तेन राजा उपपन्ना, युक्ता सा धेनुः, सतां मतेन विधिना
अनुष्ठानेन, उपपन्ना युक्ता, साक्षात् प्रत्यक्षा अद्या आस्तिक्यवृद्धिरिव,
बभौ च ॥

१७ । मर्ढात्नोकाधिपति द्वितीय, यद्ध, प्रिकृत्य ७ आतिथ्य किशोर माधनभूता
निनीर अन्नगमन करिजेन एवः मेहे धेनु माधुनार्कित गशराज कर्षक अद्युत्त
इहेया विधियुक्ता गृहिमतौ अन्नाय न्याय शोभा पाहेते नागिन ।

स पल्वलोत्तीर्णवराहयूथा-

न्यावासवृक्षोन्मुखवर्हिणानि ।

ययौ मृगाध्यासितशादलानि

श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ॥ १७

१७ अ. । सः पल्वलोत्तीर्णवराहयूथानि आवासवृक्षोन्मुखवर्हिणानि मृगाध्यासितशादलानि
श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ययौ ॥ वाच्य—तेन पश्यता यये ।

१७ । सः राजा पल्वलेभ्यः अल्पजलाशयेभ्यः उत्तीर्णानि निर्गतानि
वराहाणां यूथानि कुलानि येषु तानि, वर्हाणि एषां सन्तीति वर्हिणः
मयूराः । 'मयूरो वर्हिणो वर्ही इत्यमरः । फलवर्हाभ्यामिनच्प्रत्ययो
वक्तव्यः । आवासवृक्षाणाम् उन्मुखाः वर्हिणः येषु तानि, श्यामायमानानि
वराहवर्हिणादिमलिनिम्ना अश्यामानि श्यामानि भवन्तीति श्यामाय-
मानानि । 'लोहितादिडाज्भ्यः क्यङ्' इति क्यङ्प्रत्ययः । ततः 'वा क्यङ्'
इत्यात्मनेपदे शानच् । मृगैः अध्यासिताः अधिष्ठिताः शादलाः येषु तानि,
शादाः शष्पाणि एषु देशेषु सन्तीति शादलाः शष्पश्यामदेशाः । 'शादलः
शादहरिते' इत्यमरः । 'शादः कर्हमशष्पयोः' इति विश्वः । 'नडशदा-
ड्डलच्' इति ड्डलच्प्रत्ययः । वनानि पश्यन् ययौ ॥

१९ । त्रिनि अन्नजलाशय इहेते उथित वराहमृहे व्यास, आवासगुहोन्मुख मयूर
मकले ममाकीर्ण, श्यामायमान, मृगपूर्ण शष्पप्रदेश शोभित वनराजि देखिते देखिते
वाहेते नागिजेन ।

आपीनभारोदहनप्रयत्नाद्गृष्टिगुरुत्वाद्वपुषो नरेन्द्रः ।

उभावलञ्चक्रतुरञ्चिताभ्यां तपोवनावृत्तिपथं गताभ्याम् ॥ १८

१८ अ. । गृष्टिः नरेन्द्रश्च उभौ आपीनभारोदहनप्रयत्नात् वपुषो गुरुत्वाच्च अञ्चिताभ्यां गताभ्यां
तपोवनावृत्तिपथम् अलञ्चक्रतुः ॥ वाच्य—गृष्ट्या नरेन्द्रे च उभाभ्यां वृत्तिपथः अलञ्चकते ।

১৮। গৃষ্টিঃ সন্ধুত্ প্রসূতা গৌঃ । ‘গৃষ্টিঃ সন্ধুত্ প্রসূতা গৌঃ’ প্রত্যয়ঃ ।
 হলাযুধঃ । নরেন্দ্রশ্চ, উভৌ যথাক্রমস্, আপোনমূধঃ । ‘জঘনু লৌ’ প্রাসাদিবত্
 পোনম্’ ইত্যমরঃ । আপোনস্য ভারোহহনে প্রযত্নাৎ প্রয়াসাৎ বপুঃ প্রাধেনুঃ,
 ত্বাৎ আধিক্যচ্চ, অশ্বিতাভ্যাং চারুস্যাং গতাভ্যাং গমনাভ্যাং, তপোবসন্ত্যা ইব
 আত্মতে: পন্থা: তং তপোবনাত্তিপথম্ । ‘ঋকৃপূঃ’ ইত্যাदिना समास
 अप्रत्ययः । अलस्यक्रतुः भूषितवन्तौ ॥ ২০।

১৮। একবার গাছ খুঁজা নন্দিনী দেখে জনতার বহননিবন্ধন প্রবাসবশতঃ গায়ে শোভা
 নরনাথ দিলীপ, স্বীয় শরীরের গুরুত্বপূর্ণ, গম্ব শ্ব শ্ব মনোহর প্রতি দ্বারা যে
 প্রত্যাবৃত্ত হইতেছিলেন সেইপথ অতি শোভাপূর্ণ করিয়াছিলেন ।

वशिष्ठधेनोरनुयायिनन्त-

मावर्त्तमानं वनिता वनान्तात् ।

पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्ति-

रूपोषिताभ्याমिव लोचनाभ्याम् ॥ ১৯

১৯ অঃ । বশিষ্ঠধেনীঃ অনুয়ায়িনং বনান্তাৎ আবর্তমানং তং বনিতা নিমেষালসপক্ষপঙ্ক্তি:
 উপোষিতাভ্যামিব লোচনাভ্যাং পপৌ ॥ বাচ্য—আবর্তমানঃ স বনিতয়া...পঙ্ক্তয়া পপে ।

১৯। বশিষ্ঠধেনোরনুয়ায়িনম্ অনুচরং বনান্তাৎ আবর্তমানং প্র
 গতং তং দিলীপং, বনিতা সুদক্ষিণা, নিমেষেণ অলসাসা সন্ধ্যা পক্ষ্মণাং পঙ্
 যস্ত্যা: সা নির্নিমেষা সতী ইত্যর্থঃ । লোচনাভ্যাং করুণাভ্যাম্ বসন্তো
 ষিতাভ্যামিব উপবাসঃ ভোজননিবৃত্তিঃ তদ্বদভ্যামিব । বসতে: কামতয়োপ
 ক্তা: । পপৌ । যথোপোষিতঃ অতিতৃষ্ণয়া জলমধিকং পিবতি তদ্ব
 তৃষ্ণয়া অধিকং ব্যলোকয়দিত্যর্থঃ ॥ ২১।

১৯। রাজ্যী সুদক্ষিণা, বশিষ্ঠ ধেনুর অনুসরণকারী বন হইতে প্রতিনিবৃত্ত
 দিলীপকে অনিমেগলোচনে নিরীক্ষণ করিতে লাগিলেন । বোধ হইল—
 সুদক্ষিণার নয়নবৃগল, যেন বহুকালের উপবাসের পর অত্যন্ত তৃষ্ণার সহিত
 সৌন্দর্য্য-সুখা পান করিতেছে ।

पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या
 तदन्तरे सा विरराज धेनुर्दिनक्षपामध्यगतेव सन्ध्या ॥ ২০

২০ অঃ । বর্त्मনি পার্থিবেন পুরস্কৃতা পার্থিবধর্মপত্ন্যা প্রত্যুদ্গতা সা ধেনু: তদন্তরে
 মধ্যগতা সন্ধ্যা বিররাজ ॥ বাচ্য—পুরস্কৃতয়া প্রত্যুদ্গতয়া তয়া ধেন্বা...গতয়া সন্ধ্যা
 বিরজে ।

২০। বর্त्मनि पार्थिवेन पृथिव्या वैश्वदेव्या । ‘तस्येश्वरः’ इति

प्रत्ययः । पुरस्कृता अग्रतः कृता धर्मस्य पत्नी धर्मार्थपत्नीत्यर्थः । अग्र-
प्रासादिवत् तादर्थ्यं षष्ठीसमासः । पार्थिवस्य धर्मपत्नीतया प्रत्युद्गता
सा धेनुः, तदन्तरे तयोर्दम्पत्योर्मध्ये, दिनचपयोः दिनरात्रयोः मध्यगता
सन्ध्या इव रराज ॥

२० । जेहे नन्दिनी देखे उपोवनने अथागमनकाले पश्चादश्वमरणकारी राजार
एव अग्रगामिनी राज्ञी शक्तिगार मध्यगता इहेरा दिन एव राजिअ मध्यगता मकार
वशतः प्रायः शोभा पाहेतेछिनेन ।

प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीं तां सुदक्षिणा साक्षतपात्रहस्ता ।
प्रणम्य चानर्च विशालमस्याः शृङ्गान्तरं द्वारमिवार्थसिद्धेः ॥ २१

२१ अ. । साक्षतपात्रहस्ता सुदक्षिणा पयस्विनीं तां प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य च अर्थसिद्धेः द्वारमिव
याः विशालं शृङ्गान्तरम् आनर्च ॥ वाच्य—हस्तया सुदक्षिण्या आनर्च ।

२१ । अक्षतानां पात्रेण सह वर्त्तते इति साक्षतपात्रौ तौ हस्तौ
स्याः सा सुदक्षिणा, पयस्विनीं प्रशस्तचोरां तां धेनुं प्रदक्षिणीकृत्य
प्रणम्य च तस्याः धेन्वाः विशालं शृङ्गान्तरं शृङ्गमध्यम्, अर्थसिद्धेः कार्य-
सिद्धेः द्वारं प्रवेशमार्गमिव आनर्च अर्चयामास । अर्चतेर्भौवादिकाल्पित् ॥

२१ । राज्ञी शक्तिगार अर्षपात्रहस्तु पयस्विनी-नन्दिनीके प्रदक्षिण ७ अग्रा
प्रियां कार्यमिद्विज्जि द्वारशृङ्गप ताशर विशाल शृङ्गद्वयैर मध्यस्थाने अर्चना करिवाछिनेन ।

वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपथ्यां प्रत्यग्रहीत् सेति ननन्दतुस्तौ ।
भक्त्योपपन्नेषु हि तद्विधानां प्रसादचिह्नानि पुरःफलानि २२

२२ अ. । सा वत्सोत्सुकापि स्तिमिता (सती) सपथ्यां प्रत्यग्रहीत् इति (हेतोः) तौ ननन्दतुः,
तथाहि) भक्त्या उपपन्नेषु तद्विधानां प्रसादचिह्नानि पुरःफलानि ॥ वाच्य—तया वत्सोत्सुकया
स्तिमितया सपथ्या प्रत्यग्रहि, ताभ्यां ननन्दे । प्रसादचिह्नैः पुरःफलैः (भूयते) ।

२२ । सा धेनुः वत्सोत्सुकापि वत्से उत्कण्ठितापि स्तिमिता निश्चला
सती, सपथ्यां पूजां प्रत्यग्रहीत् इति हेतोः तौ दम्पती ननन्दतुः । पूजा-
स्वीकारस्य आनन्दहेतुत्वमाह—भक्त्येति पूज्येषु अनुरागः भक्तिः, तया
उपपन्नेषु युक्तेषु विषये, तद्विधानां तस्या धेन्वा विधा इव विधा प्रकारः येषां
तिषां महतामित्यर्थः । प्रसादस्य चिह्नानि लिङ्गानि पूजास्वीकारादौनि, पुरः
फलानि पुरोगतानि प्रत्यासन्नानि फलानि येषां तानि हि । अविलम्बित-
फलसूचकलिङ्गदर्शनादानन्दो युज्यते इत्यर्थः ॥

२२ । नन्दिनी वत्सेन निमित्त उत्सुका इहेरा ७ श्रित्तावे राज्ञीर पूजाग्रहण

করিলেন দেখিয়া রাজা ও রাজ্ঞী উভয়েই আত্মাদিত হইয়াছিলেন, বেড়েছ
জনগণের নিকটে, মহাশয়াদিগের অল্পহৃদেও কার্যনিষ্ঠিত অদূরবর্তি অকাশ

গুরোঃ সদারস্য নিপীড়্য পাদৌ

সমাপ্য সাধ্যশ্চ বিধিं দিলীপঃ ।

দোহাবসানে পুনরেব দোগ্ধী

ভেজে ভুজোচ্ছিন্নরিপুর্নিষস্লাম্ ॥ ২৩

২৩ অঃ। সুজোচ্ছিন্নরিপুঃ দিলীপঃ সদারস্য গুরোঃ পাদৌ নিপীড়্য সাম্যং বিধিं সমা
দোহাবসানে নিষসাং দোগ্ধী পুনরেব ভেজে ॥ বাচ্য—...রিপুণা দিলীপেন...নিষসাং দোগ্ধী ভেজে ॥

২৩। সুজোচ্ছিন্নরিপুর্দিলীপঃ, সদারস্য দারৈঃ অরুণ্যত্যা সহ বা
মানস্য গুরোঃ, উভয়োরপোত্যর্থঃ। ‘ভার্যা জায়াথ পুং ভূম্নি দারাঃ’
মরঃ। পাদৌ নিপীড়্য অবিবদ্য, সাম্যং সম্বায়াং বিহিতং বিধিমতঃ
চ সমাপ্য দোহাবসানে নিষস্লাম্ আশীনাং দোগ্ধী দোহনশৌলাম্।
ইতি তদুপলব্ধ্যঃ। ধেনুমেব পুনঃ ভেজে সেবিতবান্। দোগ্ধীমিতি নি
পদপ্রয়োগাৎ কামধেনুত্বং গম্যতে ॥

২৩। ভূজবলবিজিত নরপতিরিপু দিলীপ, গুরুদেব বশিষ্ঠ ও তনয় পত্নীর চরণ
এবং মাংসকালীন কৃত্য সঙ্গাপন করিয়া, দোহনের পরে শয়না পশ্বিনী নদী
সেবায় পুনর্বার নিযুক্ত হইয়াছিলেন।

তামন্তিকন্যস্তবলিপ্রদীপামন্বাস্য গোপ্তা গৃহিণীসহায়
ক্রমেণ সুপ্তামনু সংবিশেষ সুপ্তোত্থিতাং প্রাতরনুদতিষ্ঠত্ ॥

২৪ অঃ। গোপ্তা গৃহিণীসহায়ঃ অন্তিকন্যস্তবলিপ্রদীপাং তাম্ অন্বাস্য ক্রমেণ সুপ্তা
সংবিশেষ, প্রাতঃ সুপ্তোত্থিতাম্ অনু উদতিষ্ঠত্ ॥ বাচ্য—গোপ্তা...সহায়েন, অনুসংবিশেষে, উদতী
সনঃ’ ইত্য

২৪। গোপ্তা রক্তকঃ, গৃহিণীসহায়ঃ পত্নীদ্বিতীয়ঃ সনু, উভা
ইত্যর্থঃ। অন্তিকে ন্যস্তা বলয়ঃ প্রদীপাশ্চ যस्याঃ তাং তথোক্তাং, তাং নি
ধেনুং, অন্বাস্য অনুপবিষ্য ক্রমেণ সুপ্তাম্ অনু অনন্তরং সংবিশেষ
প্রাতঃ সুপ্তোত্থিতামনু উদতিষ্ঠত্ উত্থিতবান্। অত্র অনুশব্দেণ ধেনু
ব্যাপারयोः পৌর্বাপর্য্যমুচ্যते, ক্রমশব্দেণ ধেনুব্যাপারানামিতি অপর্য্যমুচ্যते
‘কর্মপ্রবচনীযুক্তে’ ইতি দ্বিতীয়া ॥

২৪। রক্তকর্তা (রাখাল) রাজা দিলীপ ও রাজ্ঞী সূত্রকর্ণা নন্দিনীর নিকটে
এবং উপচার দ্রব্য স্থাপন করিলেন। নন্দিনী নিদ্রিতা হইলে তাঁহারাও নিদ্রিত হই
এবং প্রাতঃকালে নন্দিনী নিদ্রা হইতে উত্থিতা হইলে, তাঁহারাও উত্থিত হইলেন।

इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं समं महिष्या महनीयकीर्तः ।
सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य २५

२५ अ. । इत्थं प्रजार्थं महिष्या समं व्रतं धारयतः महनीयकीर्तः दीनोद्धरणोचितस्य तस्य
त्रिगुणानि सप्त दिनानि व्यतीयुः ॥ वाच्य—विगुणैः सप्तभिः दिनैः व्यतीयैः ।

२५ । इत्थमनेन प्रकारेण, प्रजार्थं सन्तानाय महिष्या समम् अभि-
षिक्तपत्न्या सह । 'कृताभिषेका महिषौ' इत्यमरः । व्रतं धारयतः, मह-
नीया पूज्या कीर्त्तिर्यस्य तस्य, दीनानाम् उद्धरणं दैन्यविमोचनं तत्र
उचितस्य परिचितस्य तस्य नृपस्य, त्रयः गुणाः आहूतयः येषां तानि त्रिगु-
णानि तिरावृत्तानि सप्त दिनानि एकविंशतिदिनानि व्यतीयुः (अतीतानि) ॥

२६ । दीनगणेषु विपद् वारणे अञ्जलि प्रशंसनीयवशाः नृपति, महिषी नृपति
आनेन निमित्त एहेकं उदाहरणं करिष्या एकविंशति (एकू) दिन अतिवाहित
करिष्येन ।

अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावं जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।
गङ्गाप्रपातान्तविरुद्धशष्पं गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ॥ २६

२६ अ. । अन्येद्युः मुनिहोमधेनुः आत्मानुचरस्य भावं जिज्ञासमाना सती गङ्गाप्रपातान्तविरुद्ध-
शष्पं गौरीगुरोः गह्वरम् आविवेश ॥ वाच्य—धेनु...मानया...शष्पं गह्वरम् आविवेशे ।

२६ । अन्येद्युः अन्यस्मिन् दिने द्वाविंशे दिने । 'सद्यः परतुपरारि'
इत्यादिना निपातनादव्ययम् । 'अद्यात्ताङ्गाय पूर्वोऽङ्गीत्यादौ पूर्वोत्तरा-
परात् । तथाधरान्यान्यतरैतरात् पूर्वोदुरादयः' इत्यमरः । मुनिहोम-
धेनुः आत्मानुचरस्य भावम् अभिप्रायं दृढभक्तित्वम् । 'भावोऽभिप्राय
आशयः' इति यादवः । जिज्ञासमाना ज्ञातुमिच्छन्ती । 'ज्ञातुस्मृष्ट्यां
उदसीमनः' इत्यात्मनेपदे शानच् । प्रपतति अस्मिन् इति प्रपातः पतनप्रदेशः,
गङ्गायाः प्रपातः, तस्य अन्ते पसीपे विरुद्धानि जातानि शष्पाणि बाल-
हृणानि यस्मिन् तत् । 'शष्पं बालहृणं घासः' इत्यमरः । गौरीगुरोः पार्वती-
पितुः, गह्वरं गुह्यम् आविवेश ॥

२७ । अनन्तरं द्वाविंशतिवत्स मुनिर होमधेनुं नन्दिनी, आपनारं प्रति
गङ्गायाः प्रपातं दिगीपेन किरणं भक्ति, तांश अवगत इहेवार निमित्त, गङ्गा इहेते
प्रति अलक्षितं मग्नौपवर्ति वामतृणपूर्वप्रदेश-शोभित शिमान्वेय एक गह्वरे
प्रवेश करिष्येन ।

सा दुष्प्रधर्षा मनसापि हिंसैरित्यद्रिशोभाप्रहितेक्षणम् ।
अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष २७

২৩ অ: । সা হিংস্রৈ: মনসাপি দুঃপ্রধর্ষা ইতি হৈতো: অদ্রিশোভাপ্রহিতেচ্চপেন নৃপেণ অস্মিন
মুত্পতন: সিংহ: প্রসহ্য তাং চক্ষুঃ কিল ॥ বাচ্য—তয়া দুঃপ্রধর্ষয়া (ভূয়তে)...পতনে
সা চক্ষুঃ ।

২৩ । সা ধেনু: হিংস্রৈ: ব্যাঘ্রাদিभि: মনসা অপি দুঃপ্রধর্ষা দুঃপ্রধর্ষা
হৈতো: অদ্রিশোভায়াং প্রহিতেচ্চপেন দত্তদৃষ্টিনা নৃপেণ, অলচ্চিতম্ অস্মিন
পতনম্ আভিসুখ্যেন উত্পতনং यस্য স: সিংহ:, তাং ধেনুং প্রসহ্য হঠাৎ
'প্রসহ্য তু হঠার্থকম্' ইত্যমর: । চক্ষুঃ আচক্রাম, কিলেত্যলীকে ॥

২৭ । হিংস্র জন্তুরা আক্রমণ করা দূরের কথা, মনেও সেই নন্দিনীর অনিষ্ট
করিতে পারেনা, হেই মনে করিও, রাজা বিশ্বস্ত রূপে হিংস্রের শোভা দর্শন করি
ছিলেন, এমন সময়ে এক সিংহ তাহার অজ্ঞাতমারে নন্দিনীর উপর পতিত হই
তাহাকে আক্রমণ করিল ।

তদীয়মাক্রান্তিতমার্চসাধোগুহানিবদ্ধপ্রতিশব্দদীর্ঘম্ ।
রশ্মিষ্বিবাধায় নগেন্দ্রসক্তাং নিবর্ত্যামাস নৃপস্য দৃষ্টিম্ ।

২৮ অ: । গুহানিবদ্ধপ্রতিশব্দদীর্ঘং তদীয়ম্ আক্রান্তিতম্ আর্চসাধোবৃৎপস্য নগেন্দ্রসক্তাং
রশ্মিষু আদায়েব নিবর্ত্যামাস ॥ বাচ্য—দীর্ঘেণ তদীয়েন আক্রান্তিতে...সক্তা দৃষ্টি: নিবর্ত্যামাস

২৮ । গুহানিবন্ধে প্রতিশব্দে প্রতিবন্ধিনী দীর্ঘ, তস্যা ইদং তদীয়
আক্রান্তিতম্ আর্চসাধোষণম্, আর্চেষু আপন্থে সাধো: হিতকারিণ: নৃপ
নগেন্দ্রসক্তাং দৃষ্টিং রশ্মিষু প্রহেযু । 'কিরণপ্রহী রশ্মী' ইত্যমর:
আদায় ইব গৃহীত্বা ইব নিবর্ত্যামাস ॥

২৮ । [যেক্রপ মারথি, ভিন্নপথগামী অস্ত্রের মুখরশ্মি আকর্ষণ করিও বলপূর্ব্ব
তাহাকে গন্তব্যপথে আনয়ন করে; সেইক্রপ] সেই ধেনুর গিরিগুহাবাসী
গম্ভীর আর্ভনাদ, আর্ভব্রাণপরায়ণ ক্ষিতিপতি দিলীপের পরিতমোন্মথ
নিবিষ্ট দৃষ্টিকে বলপূর্ব্বক যেন রঙ্জিত আকর্ষণ করিও সেই দিকে ফিরাইয়াছিল ।

স পাটলায়াং গবি তস্থিবাংসং ধনুর্ধর: কেশরিণং দদর্শ
অধিত্যকাযামিবা ধাতুময্যাং লোভ্রদ্রুমং সানুমত: প্রফুল্লম্ ।

২৯ অ: । ধনুর্ধর: স: পাটলায়াং গবি তস্থিবাংসং কেশরিণং সানুমত: ধাতুময্যাম্ অধিত্যকা
তস্থিবাংসং প্রফুল্লং লোভ্রদ্রুমমিবা দদর্শ ॥ বাচ্য—ধনুর্ধরেণ তেন...তস্থিবান্ কেশরী প্রফুল্ল: লোভ্র
ইব দদর্শ ॥

২৯ । ধনুর্ধর: স: নৃপ: পাটলায়াং রক্তবর্ণায়াং গবি, তস্থিবাংসং
স্থিতম্ । 'কসুশ্চ' ইতি কসুপ্রত্যয়: । কেশরিণং সিংহং, সানুমত: অ
ধাতো: গৈরিকস্য বিকার: ধাতুমযৌ তস্যাম্ অধিত্যকাযাম্ জঙ্ঘমী

‘উপত্যকাদ্রেয়াসন্না ভূমিরুহ্মমধিত্যকা’ ইত্যমর: । ‘উপাধিভ্যাং ত্যক-
 ন্নাসন্নারুদ্যো:’ ইতি ত্যকন্প্রত্যয়: । প্রফুল্ল: বিকসিত: তন্ম । ফুল্ল
 বিকসনে ইতি ধাতো: পচাড্যচ্ । লোভ্রাখ্যং দুমমিব দদর্শ । প্রফুল্লতমিতি
 তকারপাঠে জি ফলা বিশরণে ইতি ধাতো: কৰ্ত্তরি ক্ত: ‘উত্পরস্যাৎ:’
 ইত্যুকারাদেশ: ॥

২৯। ধম্মকীরী দিলীপ, পাটলবর্ণী মেই ধেম্বর উপরি পতিত নম্মান কেশরশোভিত
 মৃগেশ্বরক পক্ষতের গৈরিকময়ী অধিত্যকায় সমুদ্ভূত প্রফুল্লিত পুষ্পশোভিত লোভ্র বৃক্ষের
 শায় প্রথিশাচ্ছিন্নেন ।

ততো মৃগেন্দ্রস্য মৃগেন্দ্রগামী বধায় বধ্যস্য শরং শরণ্য: ।
 জাতাভিষঙ্কো নৃপতির্নিষঙ্গাদুদ্বর্ত্তমৈচ্ছত্ প্রসমোদ্বৃত্তারি: ৩০

৩০ অ: । ততো মৃগেন্দ্রগামী শরণ্য: প্রসমোদ্বৃত্তারি: নৃপতি: জাতাভিষঙ্ক: সন্ বধ্যস্য মৃগেন্দ্রস্য
 বধায় নিষঙ্গাত্ শরম্ উদ্বর্ত্তম্ এচ্ছত্ ॥ বাচ্য—মৃগেন্দ্রগামিণা শরণ্যেন জাতাভিষঙ্কেন
 নৃপতিনা প্রসমোদ্বৃত্তারিণা এষ্যত ॥

৩০। তত: সিংহদর্শনানন্তরং, মৃগেন্দ্রগামী সিংহগামী, শরণং
 রক্ষণম্ । ‘শরণং রক্ষণে গৃহে’ ইতি यादव: । ‘শরণং গৃহরক্ষিতো:’ ইত্য-
 মর: । শরণে সাধু: শরণ্য: । ‘তত্র সাধু:’ ইতি যত্প্রত্যয়: । প্রসমেন
 বলাল্কারেণ উদ্বৃত্তা: অরয়: যেন স:, নৃপতি: রাজা, জাতাভিষঙ্ক: জাত-
 পরাভব: সন্ । ‘অভিষঙ্ক: পরাভব:’ ইত্যমর: । বধ্যস্য বধার্হস্য ।
 ‘দণ্ডাদিভ্যো যত্’ ইতি যত্প্রত্যয়: । মৃগেন্দ্রস্য বধায় নিষঙ্গাত্ তূণীরাৎ ।
 ‘তূণীপাসঙ্গতূণীরনিষঙ্গা ইষুধির্দ্যো:’ ইত্যমর: । শরমুদ্বর্ত্তমৈচ্ছত্ ॥

৩০। অনন্তর সিংহবৎ শীঘ্রগামী, ভুজবনবিজিতরিপু, শরণাগত-প্রতিপালক
 ভূপতি, নন্দিনী ধেম্বরক এইরূপে আক্রান্ত হইতে দেখিয়া, আপনাকে অবগানিত
 মনে করিয়া, মেই সিংহের বিনাশার্থ তুণীর হইতে বাণ উত্তোলন করিতে প্রবৃত্ত
 হইলেন ।

বামেতরস্তস্য কর: প্রহর্ত্তুর্নখপ্রভামুধিতকঙ্কপত্রে ।
 সক্তাঙ্গুলি: সাযকপুংখ এব চিত্তাপিতারম্ভ ইবাবতস্যে ॥২১

২১ অ: । প্রহর্ত্তুস্তস্য বামেতর: কর: নখপ্রভামুধিতকঙ্কপত্রে সাযকপুংখে এব সক্তাঙ্গুলি: সন্
 চিত্তাপিতারম্ভ ইব অবতস্যে ॥ বাচ্য—বামেতরেণ করেণ সক্তাঙ্গুলিনা, চিত্তাপিতারম্ভেণ ইব,
 অবতস্যে ।

২১। প্রহর্ত্তুস্তস্য বামেতর: দক্ষিণ: কর:, নখপ্রভা ভিমুধিতানি
 বিচ্ছুরিতানি কঙ্কস্য পল্লিবিশেষস্য পত্রাণি यस্য তস্মিন্ । ‘কঙ্ক: পল্লি-

विशेषे स्यात् गुप्ताकारे युधिष्ठिरे' इति विश्वः । 'काङ्क्षसु कर्कटः' इति विश्वः ।
यादवः । सायकस्य पुङ्खे एव कर्त्तव्याख्ये मूलप्रदेशे । 'कर्त्तरी' इति विश्वः ।
इति यादवः । सक्ताङ्गुलिः सन् चित्रार्पितारम्भः चित्रलिखितशरोरुः इति विश्वः ।
द्योगः इव अवतस्थे ॥

३१ । नरपति, वागक्षेपण—मानसे यस्मिन् दूरीर इहेते वाग उल्लानन कर्त्तुं
प्रवृत्त इहेतेन, अग्नि तांशर दक्षिण हस्तेन अङ्गुलि, वागेन मूलप्रदेशे संलग्न
गेल, दक्षिण हस्त, चित्रनिधित वागोत्तोलने प्रवृत्त हस्तेन शर अचनावशाय व
कक्षपत्र तांशर नखकिरणे भूषित इहेन मात्र ।

बाहुप्रतिष्ठमविष्टमन्युरभ्यर्क्षमागस्कृतमस्पृशद्भिः ।

राजा स्वतेजोभिरदह्यतान्तर्भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः ॥

३२ अ. । बाहुप्रतिष्ठमविष्टमन्युः राजा मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः भोगीव अभ्यर्क्षम् आगस्कृतम्
शङ्खः स्वतेजोभिः अन्तः अदह्यत ॥ वाच्य—...मन्युं' राजानं...वीर्यं भोगिनमिव अस्पृशत्
स्वतेजांसि अदहन् ।

३२ । बाह्वोः प्रतिष्ठन्नेन प्रतिवन्नेन । 'प्रतिबन्धः प्रतिष्ठन्' इति विश्वः ।
मरः । विष्टमन्युः प्रहृष्टरोषः राजा, मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः प्रतिवन्नेन
भोगी सर्पः इव । 'भोगी राजभुजङ्गयोः' इति शाश्वतः । अभ्यर्क्षम्
अन्तिकम् । 'उपकण्ठान्तिकाभ्यर्ण्यभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम्' इत्यमरः ।
आगस्कृतम् अपराधकारिणम् अस्पृशद्भिः स्वतेजोभिः अन्तः अदह्य
'अधिद्विपाद्यसहनं तेजः प्राणान्येष्वपि' इति यादवः ॥

३२ । मश्रांश (अहेकपे) बाह्व-प्रतिवक्त्र इव ग्राय अत्राश्रुत्त कृत् इहेरा
एवम् मश्रीपांगत अपराधीर गात्र पर्याश्रुत्त आर्ण करिते पात्रिणेन ना वलिश, मश्री
कृकनौर्ग मर्पेन शर शीर विक्रमकप अग्निते दक्ष इहेते नागिनेन ।

तमार्यगृह्यं निगृहीतधेनु-

मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।

विस्माययन् विस्मितमात्मवृत्तौ

सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः ॥ ३३

३३ अ. । निगृहीतधेनुः सिंहः आर्यगृह्यम् मनुवंशकेतुं सिंहोरुसत्त्वं आत्मवृत्तौ
मनुष्यवाचा विस्माययन् निजगाद ॥ वाच्य—निगृहीतधेनुना सिंहेन विस्माययता सः...केतुः वि
सत्त्वः...गृह्यः निजगदे ।

३३ । निगृहीता पीडिता धेनुयेन सः सिंहः आर्याणां सतां
पक्षम् । 'पदास्त्रिधा विभज्यते' इति विश्वः । मनुवंशस्य केतुं वि

तुवत् व्यावर्त्तकम् । सिंह इव उरुसत्त्वं महाबलम् तम्, आत्मनः वृत्तौ
 पादुस्तम्भरूपे व्यापारे, अभूतपूर्वत्वात् विस्मितम् । कर्त्तरि क्तः । तं
 दलीपं, मनुष्यवाचा करणेन पुनः विस्माययन् विस्मयमाश्चर्यं प्रापयन्
 नजगाद । 'स्मिङ् ईषद्वसने' इति धातोर्णिनि वृद्धौ आयादेशे शब्दप्रत्यये
 सति विस्माययन्निति रूपं सिद्धम् । 'विस्मापयन्' इति पाठे पुगागम-
 पात्रं वक्तव्यं तच्च 'नित्यं स्मयतेः' इति हेतुभयविवक्षायामेवेति । 'भौस्मरो-
 इतुभये' इत्यात्मनेपदे विस्मापयमान इति स्यात् तस्मात् मनुष्यवाचा
 वस्माययन्निति रूपं सिद्धम्, करणविवक्षायां न कश्चिद्दोषः ॥ ३३ ॥

३३ । नन्दिनौत्र निग्रहकारी मेहे केशवौ, बाह्यतिष्ठेष्टरूप अङ्गुष्ठपूर्व वापात्र
 र्णने विस्मिरुचिष्ठ माधुवनपूजित मिश्रविक्रम गुरुवशकैतू गरीपति प्रिलोपके, गुरुश-
 केका अधिकतर विस्मित करिष्या वनिते नागिन ।

अलं महौपाल तव श्रमेण प्रयुक्तमप्यस्त्वमितो वृथा स्यात् ।
 न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य रे४

३४ अः । हे महौपाल ! तव श्रमेण अलम्, इतः प्रयुक्तमपि अस्त्वं वृथा स्यात्, मारुतस्य
 पादपोन्मूलनशक्ति रंहः शिलोच्चये न मूर्च्छति ॥ वाच्य—प्रयुक्तेनापि अस्त्रेण भूयेत, ...शक्तिना
 हिसा न मूर्च्छते ।

हे महौपाल ! तव श्रमेण अलं, साध्याभावात् श्रमो न कर्त्तव्य
 इत्यर्थः । अत्र गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया श्रमस्य करणत्वात् तृतीया ।
 उक्तञ्च—'न्यासोद्व्योते न केवलं श्रूयमाणैव क्रियानिमित्तं करणभावस्य,
 अपि तर्हि गम्यमानापि' इति । 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्'
 इत्यमरः । इतः अस्मिन् मयि । सार्वविभक्तिकस्तसिः । प्रयुक्तमपि अस्त्वं
 वृथा स्यात् । तथाहि, पादपोन्मूलने शक्ति र्यस्य तत् तथोक्तं मारुतस्य रंहः
 वेगः शिलोच्चये पर्वते न मूर्च्छति न प्रसरति ॥ ३४ ॥

३४ । मिश्र गुरुवश मत् वनिन, हे गरीपाल ! वृथा केन क्लेश शोकार कर !
 आगार उपर अङ्ग निष्केप करिनेउ ताश वार्थ हरेवे, केन ना, बाधू वृक्ष उन्मूलने
 समर्थ इय वटे, किञ्च, पर्वत उन्मूलने कृतकार्य इय ना ।

कैलासगौरं वृषमारुह्योः

पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् ।

अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्तेः

कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ॥ ३५

३५ अ. । कैलासगौरं त्वम् आरुरुचोः अष्टमूर्तः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठं
निकुम्भमितं किङ्करं माम् अवेहि ॥ वाच्य—अहं पादा...पृष्ठः कुम्भोदरी नाम निकुम्भमिव
मूर्तः किङ्करः अवेयै ।

कैलास इव गौरः शुभ्रः तम् । 'चामीकरञ्च शुभ्रञ्च गौ
र्मनीषिण' इति शाश्वतः । वृषं वृषभम् आरुरुचोः आरोहमिति यत्
स्वस्योपरि पदं निक्षिप्य वृषमारोहतीत्यर्थः, अष्टौ मूर्तयो यस्य स द्रेस्तनया
अष्टमूर्तः शिवस्य, पादार्पणं पादन्यासः तदेव अनुग्रहः प्रसादात् सर्वतीन
पूतं पृष्ठं यस्य तं तथोक्तं निकुम्भमितं कुम्भोदरं नाम किङ्करं मिव एनं
अवेहि विद्धि । 'पृथिवी सलिलं तेजो वायुराकाशमेव च । सूर्या
मसौ सोमयाजी चेत्यष्ट मूर्तयः । इति यादवः ॥ ३५ ॥

३६ । जानि०,—आमि अष्टमूर्ति भगवान् शङ्करेण किङ्कर, एवम् निकुम्भमिव
आमित्रं नाम कुम्भोदर । भगवान् शङ्करं कृपां करिष्यामीत्यर्थः पृष्ठे पादार्पणं
पवित्रं करिष्यामीत्यर्थः कैलासं पर्वतं गच्छन् वृषं आरुह्य करिष्यामीत्यर्थः ।

अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं

पुच्छीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन ।

यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां

स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥ ३६ ॥

३६ अ. । पुरः अमुं देवदारुं पश्यसि ? असौ वृषभध्वजेन पुच्छीकृतः, यः स्कन्दस्य
हेमकुम्भस्तननिःसृतानां पयसां रसज्ञः ॥ वाच्य—असौ देवदारुर्दृश्यते । वृषभध्वजः अमुं
कृतवान् । येन रसज्ञेन भूयते ।

पुरः अग्रतः अमुं देवदारुं पश्यसि ? इति काकुः । असौ देव
वृषभो ध्वजो यस्य सः तेन शिवेन पुच्छीकृतः पुच्छत्वेन स्वीकृतः । अ
तज्ञावे चिदुः । यो देवदारुः, स्कन्दस्य मातुः गौर्याः हेम्नः कुम्भ एव
तस्मात् निःसृतानां पयसामम्बूनां रसज्ञः स्वादज्ञः स्कन्दपत्ने हेमकुम्भ
स्तन इति विग्रहः, पयसां क्षीराणाम् । 'पयः क्षीरं पयोऽम्बु च' इत्यमरः
स्कन्दसमानप्रेमास्पदमिति भावः ॥ ३६ ॥

३७ । मन्त्रेणैव देवदारुं वृक्षं देहितात् १ अग्रं वृषध्वजं महादेव
पुत्ररूपे ग्रहणं करिष्यामि ; एव वृक्षं, कनकजननी भवान् स्तनमदृशं सर्वकुल
विनिःश्रुतं दृक्मदृशं जनधारित्र आश्रय उपभोगं करिष्यामीत्यर्थः ।

कण्डूयमानेन कटं कदाचिद्वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य
अथैनमद्रेस्तनया शुशोच सीनान्यमालीढमिवामुरास्त्रैः ॥

३७ अः । कदाचित् कटं कण्डूयमानेन वनद्विपेन अस्य त्वक् उन्मथिता, अथ अद्रेस्तनया
 आलौढं सेनान्यमिव एनं शुशोच ॥ वाचा—कण्डूयमानः वनद्विपः अस्य त्वक् उन्मथित-
 ...तनयया आलौढः सेनानीः इव एष शुशुचे ।

गौरी कदाचित् कटं कपोलं कण्डूयमानेन कर्षता । 'कण्डूादिभ्यो यक्'
 रोदमिति यक् ततः शानच् । वन्यद्विपेन अस्य देवदारोः त्वक् उन्मथिता । अथ
 यस्य स द्रेस्तनया गौरी असुरास्त्रैः आलौढं क्षतं, सेनां नयतीति सेनानीः स्कन्दः ।
 प्रसादात्तर्जनीनन्दनः स्कन्दः सेनानीः' इत्यमरः । 'सत्सुद्विष' इत्यादिना क्तिप् ।
 कङ्कमिव एनं देवदारुं शुशोच ॥ ३७ ॥

सूय्या ३१ । एकदा एक वज्र हृष्टी गङ्गुल्य वर्षण करिष्या उ देवदारु वृक्षेन हानं तुनिग्रा
 निग्राहिनः ; तांशते नगेलननिनी दुर्गा, सेनापति कार्दिकेयके असुरशरे क्षत-
 नकुक्षेन क्षत मेथिग्रा वेषक शोक करेन, ए वृक्षेन जङ्गल मेहेक्षण शोक करिष्याहिनन ।

तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थं मस्मिन्नहमद्रिकुक्षौ ।

व्यापारितः शूलभृता विधाय सिंहत्वमङ्गागतसत्त्ववृत्ति ॥ ३८

३८ अः । तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थं शूलभृता सिंहत्वम् अङ्गागतसत्त्ववृत्ति विधाय अहम्
 स्म अद्रिकुक्षौ व्यापारितः ॥ वाचा—शूलभृत् मां व्यापारितवान् ।

तदा तत्कालः प्रभृतिरादिर्यस्मिन् कर्मणि तत् तथा तदाप्रभृत्येव वन-
 द्विपानां त्रासार्थं भयार्थं शूलभृता शिवेन अङ्गं समौपम् आगताः प्राप्ताः
 त्वाः प्राणिनः वृत्तिर्यस्मिन् तत् । 'अङ्गः समौप उत्सङ्गे चिङ्गे स्थाना-
 राधयोः' इति केशवः । सिंहत्वं विधाय अस्मिन् अद्रिकुक्षौ गुहायाम्,
 अहं व्यापारितः नियुक्तः ॥ ३८ ॥

३८ । सेह समग्र हहेतेहै भगवान् शूलपाणि वज्र गङ्गगङ्गे भय प्रदर्शन करिवार
 शिखि एहै पर्वतगुहाय सिंहेश्वर आकाशे आग्राय नियुक्त करिष्या रात्रिग्राह्येन ; आम्
 शोश आदेशेन मन्थुशगत प्राणीदिगङ्गे उक्षण करिष्या जीविका निर्याह करि ।

आसालमेषा क्षुधितस्य तृप्त्यै प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।

इत्यमरः उपस्थिता शोणितपारणा मे सुरद्विषश्चान्द्रमसी सुधेव ॥ ३९

३९ अः । परमेश्वरेण प्रदिष्टकाला उपस्थिता एषा शोणितपारणा, चान्द्रमसी सुधा सुरद्विष
 क्षुधितस्य तस्य मे तृप्त्यै अलम् ॥ वाचा—प्रदिष्टकालया उपस्थितया एतया शोणितपारणया
 चान्द्रमसा सुधया इव अलं (भूयते) ।

३९ । परमेश्वरेण प्रदिष्टः निर्दिष्टः कालः भोजनवेला यस्याः सा
 उपस्थिता प्राप्ता एषा गोरूपा शोणितपारणा रुधिरस्य व्रतान्तभोजनं,
 सुरद्विषः राहोः चन्द्रमसः इयं चान्द्रमसी सुधा इव, क्षुधितस्य बुभुक्षितस्य

তস্য অঙ্কাগতমচ্ছবৃত্তে: মে সম সিংহস্য তস্যৈ অলং পর্যাঙ্গা । 'নস' ইত্যাদিনা চতুর্থী ॥

৩৯। পরমেশ্বর শঙ্করের ইচ্ছায় এ সময় এই দেখু আবারই ভোজনার্থে হইয়াছে। রাহু যেমন স্নানকরের, স্নান পান করিয়া তৃপ্তিলাভ করে, তেমনি এই ক্ষুধার সময় ইহার শোণিত পান করিয়া তৃপ্তিলাভ করিব।

স ত্বং নিবর্তস্ব বিহায় লজ্জাং
 গুরোর্মবান্ দর্শিতশিষ্যভক্তিঃ ।
 শস্ত্রেণ রক্ষ্যং যদশক্যরক্ষং
 ন তদ্যশ: শস্ত্রভৃতাং চিণোতি ॥ ৪০

৪০ অ:। স ত্বং লজ্জাং বিহায় নিবর্তস্ব, ভবান্ গুরো: দর্শিতশিষ্যভক্তিঃ, যত্ রক্ষ্যং অশক্যরক্ষং তত্ শস্ত্রভৃতাং যশ: ন চিণোতি ॥ বাচ্য—তেন ত্বয়া নিবর্ত্যতাং, ভবতা... যেন রক্ষ্যং অশক্যরক্ষেণ (ভূযতে) তেন ন চৌযতে ।

৪০। স: এবসুপায়শূন্য: ত্বং, লজ্জাং বিহায় নিবর্তস্ব। ভবান্ গুরো: দর্শিতা প্রকাশিতা শিষ্যস্য কর্তব্য ভক্তির্যেন স: তথোক্ত:। ননু গুরুধনং বিনাশ্য কথং তত্সমীপং গচ্ছ্যেয়ম্ অত আহ,—শস্ত্রেণ যত্ রক্ষ্যং ধনং, শস্ত্রেণ আয়ুধেন। 'শস্ত্রমায়ুধলোহয়ো:' ইত্যমর:। অরক্ষা यस্য তত্ অশক্যরক্ষং রক্ষিতুমশক্যমিত্যর্থ:, তত্ রক্ষ্যং ন শস্ত্রভৃতাং যশ: ন চিণোতি ন হিনস্ति। অশক্যার্থেষ্বপ্রতিবিধি দোষায় ইতি ভাব: ॥

৪০। তুগি নিক্রপায়; অতএব, লজ্জা পরিত্যাগ করিয়া প্রতিনিবৃত্ত হও। ভোগ্য গুরুর প্রতি শিষ্ণুজন সমুচিত ভক্তি দেখাইয়াছ; বাহ্য শত্রু দ্বারা রক্ষা করা যোগ্য নহে, তাহা রক্ষা করিতে না পারিলে শত্রুদ্বারীর বশোদশনি হয় না।

ইতি প্রগল্ভং পুরুষাধিরাজো মৃগাধিরাজস্য বচো নিশম্য
 প্রত্যাহতাস্ত্রো গিরিশপ্রভাবাদাত্মন্যবজ্জাং শিথিলীচকার

৪১ অ:। পুরুষাধিরাজ: মৃগাধিরাজস্য ইতি প্রগল্ভং বচ: নিশম্য গিরিশপ্রভাবাত্ প্রত্যাহতা- আত্মনি অবজ্জাং শিথিলীচকার ॥ বাচ্য—পুরুষাধিরাজেন...প্রত্যাহতাস্ত্রেণ আত্মন্যবজ্জা শিথিলীচকার

৪১। পুরুষাণামধিরাজ: নৃপ:, ইতি প্রগল্ভং মৃগাধিরাজস্য নিশম্য শুত্বা গিরিশস্য ইশ্বরস্য প্রভাবাত্ প্রত্যাহতাস্ত্র: কুশিতাস্ত্র সন্ আত্মনি বিপর্যে অবজ্জাম্ অপমানং শিথিলীচকার তত্যা জ ইত্য

अवज्ञातोऽहमिति निर्वेदं न प्राप इत्यर्थः । समानेषु हि क्षत्रियाणामभिमानो, न सर्वेश्वरं प्रति इति भावः ॥

४१। गहराज दिल्ली, सिन्धेर एकरूप मांझार वाक्य अवग करिया यथन बुझिनेन,—
निवेरहे प्रभावे ठांशर अत्र प्रतिष्ठ इहेराछे, तथन ठांशर आद्याभिमान शिथिन
इहेरा आनिन ।

प्रत्यब्रवीच्चैनमिषुप्रयोगे तत्पूर्वभङ्गे वितथप्रयत्नः ।

जडोक्तस्त्वास्वकवीक्षणो वचं समुच्चान्नैव वचपाणिः ॥४२

४२ अः । तत्पूर्वभङ्गे इषुप्रयोगे वितथप्रयत्नः वचं समुच्चं त्वास्वकवीक्षणेन जडोक्तः वच-
पाणिरिव स्थितः सन् एनं प्रत्यब्रवीत् ॥ वाच्य—वितथप्रयत्नेन समुच्चता...जडोक्तेन वचपाणिना इव,
प्रत्यौच्यत एषः ।

४२ । स एव पूर्वः प्रथमः भङ्गः प्रतिबन्धः यस्य तस्मिन् तत्पूर्वभङ्गे
इषुप्रयोगे वितथप्रयत्नः विफलप्रयासः अतएव वचं कुलिशं समुच्चन्
मोक्षमिच्छन् । अस्वकं लोचनम् । 'दृग्दृष्टिनेत्रलोचनचक्षुर्नयनास्वकीक्षणा-
क्षीणि' इति हलायुधः । त्रीणि अस्वकानि यस्य सः त्वास्वको हरः तस्य
वीक्षणेन जडोक्तः निस्पन्दोक्तः, वचं पाणौ यस्य सः वचपाणिः इन्द्रः ।
'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तस्यौ भवत इति वक्तव्यम्' इति पाणिः सप्तस्य-
न्तस्योत्तरनिपातः । स इव स्थितो नृपः एनं सिंहं प्रत्यब्रवीच्च । 'बाहु'
सवचं शक्रस्य क्रुद्धस्यास्तम्भयत् प्रभुः इति महाभारते ॥

पौराणिकीवार्ता ।—पुरा किल सत्यभामया प्रार्थितो भगवान् वासुदेवः नन्दनकाननात् पारिजातं
जिह्वचुरिन्द्रेण समं युयुधे । तदानीं कृष्णं प्रति वचं समुच्चौ वासवे नारदेनोदितः पिनाकौ
तदन्तरमागत्य रोषाकणितदृक्पातेन सवचं वचपाणिहस्तसत्तम्भयत् इति ।

४२ । नरपति, हेतःपूर्व आर कथनं श्रमसंज्ञानेन अकृतकार्यं इन नाहे ; वचपाणि
हेल वचनिकेपे उद्यत इहेरा बिजोचनेन दृष्टिपाते येमन छुडित इहेराछिनेन,
तिनिउ तदवश इहेरा मेहे सिन्धेर वलिता नागिनेन ।

संरुद्धचेष्टस्य मृगेन्द्र कामं हास्यं वचस्तद्व्यदहं विवचुः ।
अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद सर्व्वं भवान् भावमतोऽभिधास्ये ४३

४३ अः । हे मृगेन्द्र ! यत् वचः अहं विवचुः, संरुद्धचेष्टस्य मे तत् वचः कामं हास्यम्, हि
(यतः) भवान् प्राणभृताम् अन्तर्गतं सर्व्वं भावं वेद, (अतः) अहम् अभिधास्ये ॥ वाच्य—तेन वचसा
हास्येन, विवचुणा मया (भूयते) भवतो अन्तर्गतः सर्व्वो भावः विद्यते, मया अभिधास्यते ।

४३ । हे मृगेन्द्र ! संरुद्धचेष्टस्य प्रतिबद्धव्यापारस्य मम तत् वचः
वाक्यं कामं हास्यं परिहसनीयम् । यद् वचः 'स त्वं मदीयेन'
इत्यादिकम् अहं विवचुः वक्तुमिच्छुरस्मि । तर्हि तूष्णीं स्वीयतामित्याशङ्क्य

ईश्वरकिङ्करत्वात् सर्वज्ञं त्वां प्रति न ह्यास्यमित्याह, —अन्तरिति । हि । भवान् प्राणभृतामन्तर्गतं हृत्ततं वाग्वृत्त्या वहिरप्रकाशितमेव सर्वं वेद वेत्ति । 'विदो लटो वा' इति णलादेशः । अतः अहम् अभि वक्ष्यामि, वच इति प्रकृतं कर्म सम्बध्यते । अन्ये त्वीदृग्वचनमाका सन्भावितार्थमेतदित्युपहसन्ति अतस्तु मौनमेव भूषणं, त्वं तु वाङ्मन रेकविध एवायमिति जानासि, अतोऽभिधास्ये यद्वचोऽहं विवक्षुरित्यर्थः । भूयः स

४७। हे मृगेश ! आशंभ मनोर कथा प्रकाश करिने निताइ । जनक इहेवे, कारण आशि इतभक्ति बनिश गोरकणे आज अमर्थ इहेशहि ; आपनि प्राणिगणेर मगसु मनोभाव खानिते पात्रेन बनिशहे आपानाक बनितेछि ।

मान्यः स मे स्थावरजङ्गमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः । गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेर्नश्यत् पुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥

४४। स्थावरजङ्गमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः सः मे मान्यः, पुरस्तात् नश्यत् आहिताग्नेः इदं धनम् अपि अनुपेक्षणीयम् ॥ वाच्य—हेतुना तेन मान्येन (भूयते) अनेन नश्यता धनेन । पेक्षणीयेन भूयते ।

४४। प्रत्यवहारः प्रलयः । स्थावराणां तरुशैलादीनां, जङ्गमा मनुष्यादीनां, सर्गस्थितिप्रत्यवहारेषु हेतुः स ईश्वरः मे मम मान्यः पू अलङ्कारशासन इत्यर्थः । शासनञ्च 'सिंहत्वमङ्गागतसत्त्ववृत्ति' इत्य रूपम् । तर्हि विसृज्य गम्यतां कथं नेत्याह—गुरोरपीति । पुरस्तात् नश्यदिदमाहिताग्नेर्गुरोः धनमपि गोरूपम् अनुपेक्षणीयम् । आहिताग्ने रिति विशेषणानुपेक्षाकारणं हविःसाधनत्वं सूचयति ॥

४४। मगसु विधेर शष्टि-स्थिति-नाशकारी सेहे मशदपव आशंभ पूजा, तं माशिक गुरुदेवेर एहे गोधनगीके नग्न मगके विनष्टे इहेते देखिग तांश आकातम् इच्छे उपेक्षा करा उचित नय ।

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्त्तयितुं प्रसीद । दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥

४५ अः । स त्वं मदीयेन देहेन शरीरवृत्तिं निर्वर्त्तयितुं प्रसीद, दिनावसानोत्सुकबालवत्सा महर्षेरियं धेनुः विसृज्यताम् ॥ वाच्य—तेन त्वया प्रसूयतां, ...बालवत्साम् इमां धेनुं विसृज ।

४५। सः अङ्गागतसत्त्ववृत्तिः त्वं, मदीयेन देहेन शरीरस्य जीवनं [जीविकां] निर्वर्त्तयितुं सम्पादयितुं प्रसीद । दिनावसाने उत्सुक 'माता समागमिष्यति' इत्युत्कण्ठितः बालवत्सो यस्याः सा महर्षेरियं धेनुं विसृज्यताम् ॥

४८ । अतएव आग्नि एतन्न इहेया आग्नौ शरीरं भक्षयन्वात्रा (अन्नकार) जीविकां निर्वाहं करुण एवम् मर्षित एहे देवैर्जीवे छाडिन्ना दिडेन ; देवथून, यतहे वनावमान इहेवे ईश्वरं भिक्षु वरुणजी ईश्वरं निमित्त ततहे उक्कष्टिह इहेवे ।

अथाभ्यकारं गिरिगह्वराणां दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन् ।
भूयः स भूतेश्वरपाश्र्ववर्त्ती किञ्चिद्विहस्यार्थपतिं वभाषे ॥४६॥

४६ अः । अथ भूतेश्वरपाश्र्ववर्त्ती सः किञ्चित् विहस्य दंष्ट्रामयूखैः गिरिगह्वराणाम् अभ्यकारं शकलानि कुर्वन् अर्थपतिं भूयो वभाषे ॥ वाच्य—पाश्र्ववर्त्तिना तेन कुर्वता अर्थपतिः भूयो वभाषे ।

४६ । अथ भूतेश्वरस्य पाश्र्ववर्त्ती अनुचरः सः सिंहः गिरिगह्वराणां गुहानाम् । 'देवखातविले गुहा गह्वरम्' इत्यमरः । अभ्यकारं ध्वान्तं दंष्ट्रामयूखैः शकलानि खण्डानि कुर्वन्, निरस्यन् इत्यर्थः किञ्चित् विहस्य अर्थपतिं नृपं भूयो वभाषे । हासकारणम् 'अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्' इति वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ॥

४७ । अनन्तरं तेन सिंहशरीरे भूतनाथेन पार्श्वेन देवेन शङ्खं पृथक् दशश्लोकांश्च भिन्नेष्वंशेन अन्नकारं विच्छिन्नं करिष्यान्नांशेन पुनराग्नं कश्चित् नागिनेन ।

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं
नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।
अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्
विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥ ४७ ॥

४७ अः । एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं, नवं वयः, इदं कान्तं वपुश्च (इत्येवं) बहु अल्पस्य हेतोः हातुम् इच्छन् त्वं विचारमूढः प्रतिभासि ॥ वाच्य—इच्छता त्वया विचारमूढेन प्रतिभायते ।

४७ । एकातपत्रम् एकच्छत्रं जगतः प्रभुत्वं स्वामित्वं नवं वयः जीवनम्, इदं कान्तं रम्यं वपुश्च इत्येवं बहु अल्पस्य हेतोः अल्पेन कारणेन अल्पफलाय इत्यर्थः । 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति षष्ठी । हातुं त्यक्तुम् इच्छन् त्वं, विचारे कार्याकार्यविमर्शे, मूढः, मूर्खः मे मम, प्रतिभासि ॥

४९ । महाराज ! तूहि तूच्छ कारणेन तोमांशं समस्त पृथिवीर उपर एकाधिपता, नवीनं जीवनं च सुन्दरं शरीरं प्रतिज्ञागतेन ईच्छा करिष्या आमांशं निकटं निताञ्च निरक्षोत्थेन शङ्खं प्रतीयमानं इहेतेह ।

भूतानुकम्पा तव चेदियं गौ-
रेका भवेत् स्वस्तिमती त्वदन्ते ।

जीवन् पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः

प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि ॥ ४८

४८ अ. । तव भूतानुकम्पा चेत्, तदन्ते इयम् एका गौः स्वस्तिमती भवेत्, हे प्रजानाथ जीवन् पुनः पितेव प्रजाः उपप्लवेभ्यः शश्वत् पासि ॥ वाच्य—भूतानुकम्पया अनया (भूयते) गवा स्वस्तिमत्या भूयेत, जीवता पित्रा इव प्रजाः पायन्ते ।

४८ । तव भूतेषु अनुकम्पा कृपा चेत् । 'कृपा दयानुकम्पा स्यात्' मरः । कृपैव वर्तते चेदित्यर्थः । तर्हि त्वदन्ते तव नाशे सति इयम् गौः, स्वस्ति क्षेमम् अस्या अस्तीति स्वस्तिमती, भवेत् जीवेदित्यर्थः । 'स्वत्स्याशीः क्षेमपुण्यादी' इत्यमरः । हे प्रजानाथ ! जीवन् पुनः इव प्रजाः उपप्लवेभ्यः विघ्नेभ्यः शश्वत् सदा । 'पुनः सदार्थयोः शश्वत्' इत्यमरः । पासि रक्षसि । स्वप्राणव्ययेनैकधेनुरक्षणादुपरं जीवितं शश्वदखिलजगत्क्षानमित्यर्थः ॥

४८ । आर यदि तूष्णि जीवगणेर प्रति दयापरवश इहेना प्राण निते हेनू तथापि तोगार प्राणनाशे एकमात्र धेनूतेहे रक्षा पाईवे ; किन्तु हे प्रजा तोगार प्राणरक्षा इहेने प्रतिदिन (असंख्य) लोकके विपद् इहेते उक्तांर क पारिवे ।

अथैकधेनोरपराधचण्डाद्-

गुरोः कृशानुप्रतिमाद्विभेषि ।

शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुं

गाः स्पर्शयता घटोष्ठीः ॥ ४९

४९ अ. । अथ एकधेनीः अपराधचण्डात् कृशानुप्रतिमात् गुरोः विभेषि ? घटोष्ठीः गाः स्पर्शयता भवता 'अस्य मन्युः विनेतुं शक्यः' ॥ वाच्य—भीयते (त्वया)...स्पर्शयन् भवता शक्नुयात् ।

४९ । न धर्मलोपादियं प्रवृत्तिः, किन्तु गुरुभयादित्यत आर अथेति । अथेति पचान्तरे अथवा एका एव धेनुर्यस्य तस्मात् । कोपकारणोपन्यास इति ज्ञेयम् । तत एव अपराधे गवोपेक्षालक्षणे चण्डात् अतिकोपनात् । 'चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः' इत्यमरः । कृशानुः प्रतिमा उपमा यस्य तस्मात् अग्निकल्पात् गुरोः विभेषि काकुः । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानात् पञ्चमी । धनहानिरतिदुःसहा इति भावः । अस्य गुरोः मन्युः क्रोधः । 'मन्युः क्रतौ क्रुधि' इत्यमरः । घटा इव कृपांसि मासां ताः घटोष्ठीः ।

‘वड्’ इत्यनडादेशः, ‘बहुव्रीहेरुधसो डीष्’ इति डीष् । कोटिशः गाः
 र्ग्यता प्रतिपादयता । ‘विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम्’ इत्य-
 रः । भवता विनेतुम् अपनेतुं शक्यः ॥

४९ । तोगार शुरुदेवेर एहे एकमात्र देव विनष्टे इहेले, नेहे अपराधे
 नि अताछ कोटि अधिभूता इहेरा उठिबेन; यदि तज्जइ भौत इहेरा
 क, ताहा इहेले अति शीवर सुनशानिनौ कोटि कोटि देव दान करिआ तुनि ठांशर
 नाप शांति करिते पारिवे ।

तद्वच्च कल्याणपरम्पराणां भोक्तारमूर्जस्वल्मात्मदेहम् ।

पुनः प्रहीतलस्पर्शनमात्रभिन्नमृद्धं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः ॥५०॥

५० अः । तत् कल्याणपरम्पराणां भोक्तारम् उर्जस्वल्मात्मदेहं रच, ऋद्धं तव राज्यं मही-
 तलस्पर्शनमात्रभिन्नम् ऐन्द्रं पदम् आहुः ॥ वाच्य—भोक्ता उर्जस्वलः आत्मदेहः रचयतां (तया)
 च्यते ।

५० । तत् तस्मात् कारणात् कल्याणपरम्पराणां भोक्तारम् । कर्मणि
 षी । ऊर्जी बलमस्यास्तीति ऊर्जस्वल्मा । ‘ज्योत्स्नातमिस्त्रा’ इत्या-
 दना बलच्प्रत्ययान्तो निपातः । आत्मदेहं रच । ननु गामुपेक्ष्य आत्म-
 हरक्षणे स्वर्गहानिः स्यात् नेत्याह—महीतलेति । ऋद्धं समृद्धं राज्यं
 महीतलस्पर्शनमात्रेण भूतलसम्बन्धमात्रेण भिन्नम् ऐन्द्रम् इन्द्रसम्बन्धि
 तदं स्थानम् आहुः, स्वर्गान् भिद्यते इत्यर्थः ॥

५० । अतएव, तोगार विविध सूत्रभोगेर कारण वनिष्ठे एहे नूतन शरीर वक्रा
 र । देख, तोगार एहे मयूक्त राजा इक्षुपदतुला, इक्षु शर्गे, आर तुनि महीतले,
 कवन एहे गात्र विभिन्न ।

एतावदुक्ता विरते मृगेन्द्रे प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन ।

शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेवा ॥५१॥

५१ अः । मृगेन्द्रे एतावत् उक्ता विरते सति शिलोच्चयोऽपि अस्य गुहागतेन प्रतिस्वनेन प्रीत्या
 क्षितिपालम् तमेवार्थम् उच्चैः अभाषत इव ॥ वाच्य—शिलोच्चयेनापि स एवार्थः अभाषत ।

५१ । मृगेन्द्रे एतावत् उक्ता विरते सति, गुहागतेन अस्य सिंहस्य
 प्रतिस्वनेन शिलोच्चयः शैलोऽपि प्रीत्या तमेव अर्थं क्षितिपालम् उच्चैरभाषत
 इव इत्युत्प्रेक्षा । भाषिरयं ब्रुविसमानार्थत्वात् द्विकर्मकः ब्रुवितु द्विकर्मकेषु
 प्रथितः । तदुक्तम्—‘दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिचिचिजामुपयोगनिमित्तमपूर्व-
 विधौ ब्रुविशसिगुणेन च यत् सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना’ इति ॥

৫১। যুগেন্দ্র এই পর্যান্ত বলিয়া ক্ষান্ত হইলেন, পরন্তু যেন তদনুযায়ী গুহাগত প্রতিধ্বনি দ্বারা উক্ত শব্দে ক্ষতিপতিক্রমে সেই বাণ্য শুনাইল ।

নিশম্য দেবানুচরস্য বাচং

মনুষ্যদেব: পুনরপ্যুবাচ ।

ধেংবা তদধ্যাসিতকাতরাচ্চা

নিরীক্ষ্যমাণ: সুতরাং দয়ালু: ॥ ৫২

৫২ অ:। মনুষ্যদেব: দেবানুচরস্য বাচং নিশম্য তদধ্যাসিতকাতরাচ্চা ধেংবা নিরীক্ষ্যমাণ: (অতএব) সুতরাং দয়ালু: সন্ পুনরপি উবাচ ॥ বাচ্য—মনুষ্যদেবে...নিরীক্ষ্যমাণেন...নিরীক্ষ্যমাণে নাম (সতা) ক্বে ।

৫২। দেবানুচরস্য ইশ্বরকিঙ্করস্য সিংহস্য বাচং নিশম্য মনুষ্যদেব: ? রাজা পুনরপি উবাচ । কিম্বুত: সন্ ? তেন সিংহেন যত্ অখ্যা ব্যাক্রমণম্ । নপুংসকে ভাবে ক্ত: । তেন কাতরে অচ্চিণী যস্যা: ত 'বহুব্রীহী সন্ধ্যক্ষণী: স্বাঙ্গাৎ পচ'—ইতি পচ । 'পিঙ্গুরাদিভ্যশ্চ' উীপ্ । কিংবা বচ্যতেতি ভৌত্বৈব স্থিতয়া ইত্যর্থ: । ধেংবা নিরীক্ষ্যমাণ: অতএব সুতরাং দয়ালু: সন্ । সুতরামিত্যত্র 'দ্বিচনবিভজ্য' ইত্যাদি স্তম্ভাৎ তরপ্ 'কিমেতিভ্যশ্চ' ইত্যাদিনা আম্প্রত্যয়: 'তদ্বিত্যাদি বিভক্তি:' ইত্যব্যয়সংজ্ঞা ॥

৫২। সিংহ কর্তৃক আক্রান্ত সেই দেখে নন্দিনী, মহারাষ্ট্র দিল্লীপের কাতরদৃষ্টিপাত করিতে লাগিলেন, মহারাষ্ট্র ভাষাতে অতিমাত্র দয়ার্জ হইলেন সেই দেবানুচর সিংহের বাণ্য শ্রবণ করিয়া, পুনরায় বলিলেন ।

চতাত্ কিল তায়ত ইত্যুদয়: চতস্য শব্দো ভুবনেষু রাজ্যেন কিং তদ্বিপরীতহৃতে: প্রাণৈরুপক্রোশমলীমসৈর্বা ॥ ৫৩

৫৩ অ:। চতাত্ তায়তে কিল ইতি উদয়: চতস্য শব্দ: ভুবনেষু রুদ:, তদ্বিপরীতহৃতে: উপক্রোশমলীমসৈ: প্রাণৈর্বা কিম্ ? ॥ বাচ্য—উদয়েণ...শব্দেন রুদেন, কেন, (মুখ্যে) ।

৫৩। কিমুবাচেত্যাহ—চতাদিতি । চণু হিংসায়ামিতি সম্পদাদিত্বাৎ কিপ্, 'গমাদৌনাম্' ইতি বক্তব্যাদনুনাসিকলোপে তুগা চ চদিতি রূপং সিদ্ধম্, চত: নাশাত্ তায়তে ইতি চত: । সুপীতি বিভাগাত্ ক: । তামেতাং ব্যুৎপত্তি' কবিরর্থতো'নুক্রামতি—চতাদিদিনা । উদয়: উন্নত: চতস্য চতবর্ণস্য শব্দ: বাচক: চতশব্দ ইত্যুদয়: চতাত্ তায়তে ইতি ব্যুৎপত্ত্যা ভুবনেষু রুদ: কিল প্রসিদ্ধ: খলু,

कर्णादिवत् केवलरूढः किन्तु पङ्कजादिवत् योगरूढ इत्यर्थः । ततः किमि-
 दं आह—तस्य चक्षुशब्दस्य विपरीतवृत्तेः विरुद्धव्यापारस्य क्षतस्त्राण-
 कुर्वतः पुंसः राज्येन किम् ? उपक्रोशमलीमसैः निन्दामलिनैः ।
 उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे इत्यमरः । 'ज्योत्स्ना
 मिस्त्रा' इत्यादिना मलीमसशब्दो निपातितः । 'मलीमसं तु मलिनं
 चरं मलद्रूषितम्' इत्यमरः । तैः प्राणैर्वा किम् ? निन्दितस्य सर्वं
 र्थमित्यर्थः । एतेन 'एकातपत्रम्' इत्यादिना श्लोकद्वयेनोक्तं प्रत्युक्त-
 मिति वेदितव्यम् ॥

निरौत् ६०। विपक्षे हरेते ये परित्राण करे तांशकहे 'कखि' वने; एहे अर्थेहे
 नि... कखि' नाम जगते विथात; आगि यदि मेहे 'कखि' नागेरहे विपरीत कार्या
 त्र, तवे आमार बाजोहे वा कि काज? आर एहे कनूषित जीवनेहे वा कि
 मनुष्येहे ?

अध्या ५७। कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षेर्विश्राणनाच्चान्यपयस्विनीनाम् ।
 आः त मासमनूनां सुरभेरवेहि रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयास्याम् ॥५४

निरौत् ५४ अः । महर्षेः अनुनयश्च अन्यपयस्विनीनां विश्राणनात् कथं नु शक्यः, इमां सुरभेः अनूनाम्
 इत्यदि हि, तु त्वया रुद्रौजसा अस्यां प्रहृतम् ॥ वाचा—अनुनयेन च शक्येन (भूयते) एषा अनूना
 यतां, त्वं प्रहृतवती ।

५४। 'अथैकधेनोः' इत्यत्रोत्तरमाह—कथमिति । अनुनयः
 धापनयः । चकारो वाकारार्थः । महर्षेरनुनयो वा । अन्यासां पय-
 स्विनीनां दोग्धीणां गवां विश्राणनात् दानात् । 'त्यागो वितरणं दान-
 सज्जनविसर्जने । विश्राणनं वितरणम्' इत्यमरः । कथं नु शक्यः ?
 शक्य इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—इमां गां सुरभेः कामधेनोः । 'पञ्चमी
 भक्ते' इति पञ्चमी । अनूनाम् अन्यनूनाम् अवेहि जानीहि । तर्हि
 ॥५४॥ मस्याः परिभवोऽभूदित्याह—रुद्रौजसेति । अस्यां गवि त्वया कर्त्ता
 हृतं, तु प्रहारस्तु । नपुंसके भावे क्तः । रुद्रौजसा ईश्वरसामर्थ्येन, न
 स्वयमित्यर्थः । 'सप्तम्यधिकरणे च' इति सप्तमी ॥

५४। आर पयस्विनी अथ धेनू सकल दान करिशाहे वा किरूपे महर्षिं कोप-
 ति करिते पारिव ? आपनि जानिवेन—एहे धेनू श्रुति अपेक्षा नाना नहेन ;
 नि केवल शिवेर प्रभावेहे ईशक आक्रमण करिते मगर्थ ईशोहेन ।

यं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण न्याय्या मया मोचयितुं भवत्तः ।
 पारणा स्याद्विहता त्वैवं भवेदलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः ॥५५

৫৫ অঃ। ময়া স্বদেহার্পণনিষ্কারণে সা ইয়ং ভবন্তী সৌচয়িতুং ন্যায়া, एवं सति तव विहता न स्यात्, मुनेः क्रियार्थः अलुप्तश्च भवेत् ॥ वाच्य—तया अनया न्याय्या (भूयते) विहतया न भूयते। क्रियार्थेन अलुप्ते न भूयते।

৫৫। তর্হি কিং চিকীর্ষিতমিত্যাহ—সেয়মিতি। সা ইয়ম ময়া। নিষ্করীয়তে প্রত্যাঙ্গিয়তে অনেন পরগৃহীতমিতি নিষ্কর্যঃ শীর্ষকম্। ‘এরচ্’ ইতি অচ্প্রত্যয়ঃ। স্বদেহার্পণমেব নিষ্কর্যঃ ভবন্তঃ ত্বন্তঃ। পঞ্চম্যাস্তসিল্। সৌচয়িতুং ন্যায়া ন্যায়াদ যুক্তৈত্ব্যর্থঃ। ‘ধর্মপথ্যর্থ’ ইত্যাदिना यत्प्रत्ययः। एवं सति तव भोजनं विहता न स्यात्। मुनेः क्रिया होमादिः स एव अर्थः प्रये स च अलुप्तः भवेत्। स्वप्राणव्ययेनापि स्वामिगुरुधनं संरक्ष्यमिति भ

৫৫। অতএব দেহরূপ মূলা দিয়া আপনার নিকট হইতে ইহাকে গোপন আশার কর্তব্য; ইহাতে আপনার পাত্রগার ও ব্যাঘাত হইবে না, মর্শ্বিত্র অবগাহত থাকিবে।

भवानपीदं परवान्वैति महान् हि यत्नस्तव देवदारौ।
स्थातुं नियोक्तुर्न हि शक्यमग्रे विनाश्य रक्ष्यं स्वयमचत

৫৬ অঃ। পরবান্ ভবানপি ইদম্ অবৈতি, হি (যতঃ) তব দেবদারৌ মহান্ যত্নঃ, রক্ষ্যং স্বয়ম্ অচতেন (সতা) নিযুক্তুঃ অগ্রে স্थातुং ন হি শক্যম্ ॥ বাচ্য—পরবতা ভবতা ইদম্ মহতা যত্নে (ভূয়তে)...অচতঃ শক্যুয়াৎ।

৫৬। অত্র ভবানেব প্রমাণমিত্যাহ—ভবানিতি। পরবান্ পরতন্ত্ৰঃ ভবান্ অপি। ‘পরতন্ত্ৰঃ পরাধীনঃ পরবান্ নাথবানপি’ ইদং বক্ষ্যমাণম্ অবৈতি, ভবতা অনুভূয়তে এব ইত্যর্থঃ। ‘শেষে প্রথম প্রথমপুরুষঃ। কিমিত্যত আহ—হি যস্মাত্ হেতোঃ। ‘হি হেতাৱক ইত্যমরঃ। তব দেৱদারৌ বিষয়ে মহান্ যত্নঃ মহতা যত্নে ন রক্ষ্যতে ইদং শব্দোক্তমর্থং দর্শয়তি—স্থাৱমিতি। রক্ষ্যং বস্তু ৱিনাশ্য ৱিনাশ যিত্বা স্বয়ম্ অচতেন অৱ্রণে ন নিযুক্তো ন ইতি শেষঃ নিযুক্তুঃ অগ্রে স্थातুং শক্যং ন হি ॥

৫৬। আর, আপনিও পত্রের অধীন বলিয়াই ত গুরুতর যত্নে এই দেৱদার করিতেছেন; অতএব আপনি নিজেই ত বৃক্ষিতে পারিতেছেন যে,—ভূতা ও বীজ বহুটা বিনষ্ট করিয়া স্বয়ং অক্ষত শরীরে তাঁহার নিকট উপস্থিত হইতে পার

किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं

यशःशरीरे भव मे दयालुः।

एकान्तविध्वंसिषु मद्भिधानां पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु ॥ ५७

५७ अ. । किमपि अहं तव अहिंस्यः मतयेत् तर्हि मे यशःशरीरे दयालुर्भव, मद्भिधानाम् एकान्त-
विध्वंसिषु भौतिकेषु पिण्डेषु अनास्था खलु ॥ वाचा—मया अहिंसेन मतेन (भूयते), दयालुना भूयताम्,
अनास्थया (भूयते) ।

५७ । सर्वथा चैतदप्रतिहार्यमित्याह,—किमिति । किमपि किंवा
अहं तव अहिंस्यः अवध्यः मतः चेत् तर्हि मे यश एव शरीरं तस्मिन्
दयालुः कारुणिकः भव । 'स्याद् दयालुः कारुणिकः' इत्यमरः । ननु
मुख्यमुपेक्ष्यामुख्यशरीरे कोऽभिनिवेशः अत आह,—एकान्तेति । मद्भिधानां
मादृशानां विवेकिनाम् एकान्तविध्वंसिषु अवश्यविनाशिषु भौतिकेषु पृथि-
व्यादिभूतविकारेषु पिण्डेषु शरीरेषु अनास्था खलु अनपेक्षा एव । 'आस्था
त्वालम्बनास्थानयत्नापेक्षासु कथ्यते' इति विश्वः ॥

५९ । अथवा आग्नि आपनार अवश्य यदि हेहाहे आपनि ठिक करिष्या थाकेन, तवे
रूपापृक्षक एहे भौतिक देहेर पत्रिवर्द्धे आमार यशःशरीर शरीर रक्षा करन,
मादृश वाञ्छित अवश्य विनश्यत पक्षडूताश्रक एहे देहपिण्डे निताडहे अकिष्किष्कर मने
करिष्या थाके ।

सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहु-

वृत्तः स नौ सङ्गतयोर्वनान्ते ।

तद्भूतनाथानुग नाहंसि त्वं

सम्बन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम् ॥ ५८

५८ अ. । सम्बन्धम् आभाषणपूर्वम् आहुः वनान्ते सङ्गतयोः नौ स वृत्तः, तत् हे भूतनाथानुग !
त्वं सम्बन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुं नाहंसि ॥ वाचा—सम्बन्धः आभाषणपूर्वः उच्यते, तेन वृत्तं, त्वया
न अर्हति ।

७८ । सौहार्दादहमनुसरणीयोऽस्मीत्याह,—सम्बन्धमिति । 'सम्बन्ध'
सख्यम् आभाषणम् आलापः पूर्वं कारणं यस्य तम् आहुः । 'स्यादा-
भाषणमालापः' इत्यमरः । सः तादृक् सम्बन्धः वनान्ते सङ्गतयोः नौ आवयोः
वृत्तः जातः तत् ततः हेतोः हे भूतनाथानुग ! शिवानुचर ! एतेन तस्य
महत्त्वं सूचयति, अतएव सम्बन्धिनः मितस्य मे प्रणयं याच्ञाम् । 'प्रणया-
स्वमी विश्वभयाच्चाप्रेमाणः' इत्यमरः । विहन्तुं न अर्हंसि ॥

७८ । पत्रम्पत्र आनापेत्र पत्रहे वक्रप-मशक अग्ने, हेहा पत्रिवर्द्धे वनिश

থাকেন; এই বনমধ্যে আগরা উভয়ে মিলিত হইয়া আলাপ করায় আমিত
মধ্যে সে বন্ধুত্ব ঘটিয়াছে; অতএব, হে শিবাহুচর! বন্ধুত্ব প্রার্থনা বিকল ক
আপনার উচিত হয় না।

তথেতি গামুক্তবতে দিলীপ: সद्य: প্রতিষ্টম্ভবিমুক্তবাহু: ।
স ন্যস্তশস্ত্রী হরয়ে স্বদেহমুপানয়ত্ পিण्डमिवाभिषस्य ॥

৫৫ অ:। তথেতি গাম্ উক্তবতে হরয়ে সद्य: প্রতিষ্টম্ভবিমুক্তবাহু: স দিলীপ: ন্যস্তশস্ত্র: স্ব
দেহম্ আমিষস্য পিण्डमिव উপানয়ত্ ॥ বাচ্য—প্রতিষ্টম্ভবিমুক্তবাহুনা তেন দিলীপেন
শস্ত্রেণ স্বদেহ: পিण्ड इव উপানীয়ত ।

৫৬ । তথা ইতি গাম্ উক্তবতে হরয়ে সিংহায় । ‘কপৌ সিংহে সুবর্ণ
চ বর্ণে’ বিষ্ণৌ হরিং বিদু:’ ইতি শাস্ত্রত: । সद्य: তত্ক্ষণে প্রতিষ্টম্ভা
প্রতিবন্ধ্যাত্ বিমুক্তৌ বাহুর্যস্য স: দিলীপ:, ন্যস্তশস্ত্র: ত্যক্তাযুধ: সত
স্বদেহম্ আমিষস্য মাংসস্য । ‘পললং ক্রব্যমামিষম্’ ইত্যমর: । পি
কবলম্ ইব উপানয়ত্ সমর্পিতবান্ । এতেন নির্মমত্বমুক্তম্ ॥

৫৭ । সিংহ ‘তথাস্ত’ বলিয়া স্রীকার করিবাগাত্ত, রাজার অপরূপ বাহু অবধে
মুক্ত হইল এবং রাজা শস্ত্র পরিত্যাগপূর্বক নিজদেহ তুচ্ছ মাংসপিণ্ডের
অবনীলাক্ৰমে সিংহকে সর্গর্ভ করিতে উত্তত হইলেন ।

तस्मिन् क्षणे पालयितुः प्रजाना-
मुत्पश्यतः सिंहनिपातमुग्रम् ।
अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः
पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ॥ ६०

৬০ অ:। তস্মিন্ ক্ষণে উগ্ৰং সিংহনিপাতম্ উত্পশ্যত: অবাঙ্মুখস্য প্রজানাং পালয়িতু: উপ
বিদ্যাধরহস্তমুক্তা পুষ্পবৃষ্টি: পপাত ॥ বাচ্য—হস্তমুক্তায়া পুষ্পবৃষ্টা পতে ।

৬০ । তস্মিন্ ক্ষণে উগ্ৰং সিংহনিপাতম্ উত্পশ্যত: উত্প্রেচ্ছমাণস
তর্কয়ত: অবাঙ্মুখস্য অধোমুখস্য । ‘স্যাৎসাদব্যাধোমুখ:’ ইত্যমর:
প্রজানাং পালয়িতু: রাজ: উপরি উপরিষ্টাৎ । ‘উপর্যুপরিষ্টাৎ’ ইতি নিপাত:
বিদ্যাধরাণাং দেবয়োনিবিশেষাণাং হস্তৈ: মুক্তা পুষ্পবৃষ্টি: পপাত ॥

৬০ । সিংহ প্রচণ্ড লক্ষ্যপ্রদানপূর্বক তাঁহার উপরে পতিত হইবে, রাজা
ভাবিয়া এক একবার সিংহের প্রতি দৃষ্টিপাতপূর্বক যেমন অধোমুখ হইয়া উপরি
হইলেন, অগনি বিদ্যাধরগণ তাঁহার মস্তকে পুষ্পবৃষ্টি করিল ।

उत्तिष्ठ वत्सैत्यमृतायमानं
वचो निशम्योत्थितमुत्थितः सन् ।
ददर्श राजा जननीमिव स्वां
गामग्रतः प्रस्रविणीं न सिंहम् ॥ ६१

६१ अ. । राजा अमृतायमानम् उत्थितं 'हे वत्स उत्तिष्ठ' इति वचः निशम्य उत्थितः सन्
अग्रतः प्रस्रविणीं गां स्वां जननीमिव ददर्श, सिंहं न (ददर्श) ॥ वाच्य—राज्ञा 'उत्थीयतां'
उत्थितेन सता प्रस्रविणीं गौः स्वजननी इव ददर्श, सिंहः नः ।

६१ । राजा, अमृतमिव आचरतीति अमृतायमानं तत् । 'उपमाना-
दाचारि' इति क्यच्, ततः शानच् । उत्थितम् उत्पन्नं 'हे वत्स ! 'उत्तिष्ठ' इति
वचः निशम्य श्रुत्वा उत्थितः सन् । अस्तेः शतप्रत्ययः । अग्रतः अग्रे
प्रस्रवः क्षीरस्रावः अस्ति यस्याः सा तां प्रस्रविणीं गां, स्वां जननीम् इव
ददर्श, न सिंहं ददर्श ॥

७१ । अनन्तर 'उठ वत्स !' এই অমৃতজলাবাঁকা উচ্চারিত হইতে শুনিয়া রাজা
উঠিলেন ; এবং দেখিলেন,—মেই নিঃশব্দে, আপনাত জেননী শ্রাব্দে মেই নন্দিনী
দেখু তাঁহার সম্মুখে দাঁড়াইয়া দুগ্ধধারা স্রবণ করিতেছেন ।

तं विस्मितं धेनुरुवाच साधो
मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि ।
ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि
प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंसाः ॥ ६२

६२ अ. । विस्मितं तं धेनुः उवाच हे साधो ! मया मायाम् उद्भाव्य परीक्षितोऽसि, ऋषिप्रभावान्
मयि अन्तकोऽपि प्रहर्तुं न प्रभुः, अन्यहिंसाः किमुत ? ॥ वाच्य—विस्मितः सः धेनवा ऊचे, परी-
क्षितेन भूयते, अन्तकोनापि न प्रमुणा अन्यहिंसैः किं (भूयते)

६२ । विस्मितम् आश्चर्यं गतम् । कर्त्तरि क्तः । तं दिलीपं धेनु
उवाच । किमित्यत्राह—साधो ! मया मायाम् उद्भाव्य कल्पयित्वा परी-
क्षितः असि । ऋषिप्रभावात् मयि अन्तकः यमः अपि प्रहर्तुं न प्रभु
न समर्थः अन्ये हिंसाः घातुकाः । 'शरारुर्घातुको हिंस्रः' इत्यमरः
'नमिकम्पि' इत्यादिना रप्रत्ययः । किमुत ? सुष्ठु न प्रभवः इति योज्यम्
'बलवत् सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरः' इत्यमरः ॥

७२ । রাজাকে বিষমাপন্ন দেখিয়া নন্দিনী কহিলেন,—হে সাধো ! আমি মায়

যাঁরা তোমাকে পরীক্ষা করিলাম; মহর্ষির প্রভাবে স্বয়ং বশও আমাকে
করিতে পারে না, সামান্য শিষ্য জন্তর কথা আর কি বলিব ?।

भक्त्या गुरौ मय्यनुकम्पया च
प्रीतास्मि ते पुत्र वरं वृणीष्व ।

न केवलानां पयसां प्रसूति-

मवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम् ॥ ৬২

৬২ অঃ। হে পুত্র ! গুরোঃ ভক্ত্যা ময়ি অনুকম্পয়া চ তে প্রীতাঃ, বরং বৃণীষ্ব, মাং পয়সাং প্রসূতিম্
ন অবেহি, কিন্তু প্রসন্নাং কামদুঘাম্ অবেহি ॥ বাচ্য—প্রীতয়া (ভূয়তে) বরঃ ত্রিযতাং অহং প্রসূতিম্
প্রসন্না কামদুঘা অবৈ।

৬২। হে পুত্র ! গুরৌ ভক্ত্যা ময়ি অনুকম্পয়া চ তে তুভ্যং প্রীত
অস্মি। 'ক্রিয়াগ্রহণমপি কৰ্ত্তব্যম্ ইতি চতুর্থী'। বরং দেবেভ্যো বরণীয়ম্
অর্থম্ ! 'দেবাহুতে বরঃ শ্রেষ্ঠে ত্রিষু লৌকে মনাক্প্রিয়ে' ইত্যমরঃ। বৃণীষ্ব
স্বীকুরু। তথাহি মাং কেবলানাং পয়সাং প্রসূতিং ন অবেহি ন বিহি, কিন্তু
প্রসন্নাং মাং কামানাং দোগ্ধীতি কামদুঘা, তাম্ অবেহি। 'দুহঃকপ্ ঘ
ইতি কপ্ প্রত্যয়ঃ ॥

৬৩। তোমার গুরুভক্তি ও আমার প্রতি অনুকম্পা পূর্ণ হইলে আমি তোমার প্রতি
প্রসন্না হইয়াছি; বৎস ! বর প্রার্থনা কর; জানিও—আমি কেবল দুগ্ধ প্রসবিনী নহি
প্রসন্না হইলে মনোবাঞ্ছাও পূর্ণ করিয়া থাকি।

ततः समानीय स मानितार्थी हस्तौ सहस्रार्जितवीरशब्द
वंशस्य कर्त्तारमनन्तकीर्त्तिं सुदक्षिणायां तनयं ययाचे ॥ ৬৪

৬৪ অঃ। ততঃ মানিতার্থী সহস্রার্জিতবীরশব্দঃ স হস্তৌ সমানীয বংশস্য কৰ্ত্তারম্
কৌৰ্ত্তি তনয়ং সুদক্ষিণায়াং যয়াচে ॥ বাচ্য—মানিতার্থিনা সহস্রার্জিতবীরশব্দে ন...তেন
অনন্তকৌৰ্ত্তিঃ তনয় যয়াচে।

৬৪। ততঃ মানিতার্থী সহস্রার্জিতবীর ইতি শব্দো যেন সঃ
এতেনাস্য দাঢ়ত্বং দৈন্যরাহিত্যং চৌক্তম্। সঃ রাজা, হস্তৌ সমানীয
সম্ভায় অঞ্জলিং বদ্ধা ইত্যর্থঃ, বংশস্য কৰ্ত্তারং প্রবৰ্ত্তয়িতারম্, অতএব রম্
কুলমিতি প্রসিদ্ধিঃ। অনন্তকৌৰ্ত্তিঃ স্থিরয়শসং তনয়ং সুদক্ষিণায়াং যয়াচে ॥

৬৪। যিনি প্রার্থনা পূরণ করিয়া অর্ধিগণকে সম্মানিত করিয়া থাকেন, যিনি
নিজ ভুজবলে 'বীর' বলিয়া বিখ্যাত হইয়াছেন, সেই রাজা দিলীপ কৃতাজলিপুত্র
এই প্রার্থনা করিলেন যে,—“সুদক্ষিণার গর্ভে যেন বংশরক্ষক অনন্তকৌৰ্ত্তি পুত্র জন্ম
গ্রহণ করে”।

सन्तानकामाय तथेति कामं राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा ।
दुग्धा पयः पत्रपुटे मदीयं पुत्रोपभुङ्क्ष्वेति तमादिदेश ॥ ६५

६५ अः । सा पयस्विनी सन्तानकामाय राज्ञे कामं तथेति प्रतिश्रुत्य, हे पुत्र ! पत्रपुटे मदीयं
दुग्धा उपभुङ्क्ष्व इति तम् आदिदेश ॥ वाच्य—तया पयस्विन्या “उपभुञ्जताम्” इति आदिदेशः ।

६५ । सा पयस्विनी गौः, सन्तानं कामयते इति सन्तानकामः ।
‘तस्मैण्यच्’ । तस्मै राज्ञे, तथेति, कामयते इति कामो वरः । कर्माथं
उपभुञ्जतः । प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय ‘हे पुत्र ! मदीयं पयः पत्रपुटे पत्र-
पुटे मदीयं पात्रे दुग्धा उपभुङ्क्ष्व पिय । ‘उपभुङ्क्ष्व’ इति वा पाठः । इति ।
म् आदिदेश आज्ञापितवती ॥

६६ । पूज्यार्थं राजाटक अभिलषित वरदानेन प्रतिश्रुत इहेया, मेहे प्रशस्तिमी
रणीयम्, सन्निनी ताशाटक आदेश करिनेन ;—हे पूज ! तूभि पत्रपुटे आमात्र दुग्ध मोहन
वृणीतया पान कर ।

वत्सस्य होमार्थविधेस्त्व शेष-

मृषेरनुज्ञामधिगम्य मातः ! ।

औधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुं

षष्ठांशमुठ्व्या इव रक्षितायाः ॥ ६६

६६ अः । हे मातः ! ऋषेः अनुज्ञाम् अधिगम्य वत्सस्य होमार्थविधेस्त्व शेषं तव औधस्यं
तायाः उठ्व्याः षष्ठांशमिव उपभोक्तुम् इच्छामि ॥ वाच्य—इष्यते (मया) ।

६६ । हे मातः ! वत्सस्य वत्सपीतस्य शेषं वत्सपीतावशिष्टमित्यर्थः ।
म एव अर्थः तस्य विधिः अनुष्ठानं तस्य शेषं होमावशिष्टमित्यर्थः ।
जघसि भवम् औधस्यम् क्षीरम् । ‘क्षीरावयवाच्च’ इति यत्प्रत्ययः ।
वताया उठ्व्याः षष्ठांशं षष्ठभागम् इव ऋषेरनुज्ञामधिगम्य उपभोक्तु-
मिच्छामि ॥

६७ । राजा करिनेन,—अग्नि जननि ! आपनात्र दुग्ध अग्रे वरुण पान करिनेन,
व रघु उद्धारा महर्षिर् होमकार्या अरुष्ठित रह्येन, वाश अवशिष्टे धाकिवे, महर्षिर् आज्ञा
प्रदायि । गन्पामित पृथिवीर षष्ठांशेन शान् आग्नि तांशे भक्षण करिते हेच्छा करि ।

यं क्षितीशेन वशिष्ठधेनुर्विज्ञापिता प्रीततरा बभूव ।
रन्विता हैमवताच्च कुक्षेः प्रत्याययावाश्रममश्रमेण ॥ ६७

६७ अः । क्षितीशेन इत्यं विज्ञापिता वशिष्ठधेनुः प्रीततरा बभूव, तदन्विता च हैमवतात् कुक्षेः

अश्रमेण आश्रमं प्रत्याययौ ॥ वाच्य—विज्ञापितया वशिष्ठधेन्या प्रीततरया बभूवे ।
प्रत्यायये ।

६७। इत्थं क्षितौशेन विज्ञापिता वशिष्ठस्य धेनुः प्रीतरा
शुश्रूषया प्रीता सम्प्रति एनया विज्ञापनया प्रीतरा अतिसन्तुष्टा
तदन्विता तेन दिलीपेन अन्विता हैमवतात् हिमवत्सम्बन्धिना
गुहायाः सकाशात् अश्वमेण अनायासेन आश्वमं प्रत्याययौ आगता च

৬৭। পৃথ্বীশ্বর এইরূপ নিবেদন করিলে, বশিষ্ঠধেনু নন্দিনী অধিকতর হইলেন এবং হিমালয়গহ্বর হইতে বহির্গত হইয়া, রাজার অগ্রে অগ্রে যুগ্ম ভ্রমণে প্রত্যাগমন করিলেন।

तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखः प्रसादं गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य
प्रहर्षचिह्नानुमितं प्रियायै शशंस वाचा पुनरुक्तयेव ॥

६८ अ. । प्रसन्नेन्दुमुखः नृपाणां गुरुः प्रहर्षविज्ञानुमितं तस्याः प्रसादं पुनरुक्तयेव न
निवेद्य (पथात्) प्रियायै शशंस ॥ वाच्य-प्रसन्नेन्दुमुखेन—गुरुणा—शशंसे ।

६८ । प्रसन्नेन्दुरिव मुखं यस्य सः नृपाणां गुरुः दिलीपः, प्रहर्षनेति अ
मुखरागादिभिः अनुमितम् ऊहितं तस्याः धेनोः प्रसादम् अनुग्रहं प्रधानीं पु
चिह्नैरेव ज्ञातत्वात्, पुनरुक्तया एव वाचा गुरवे निवेद्य विज्ञाप्य, १० । ए
प्रियायै शशंस । कथितस्यैव कथनं पुनरुक्तिः, न चेह तदस्ति, ११ । अ
चिह्नैः कथितप्रायत्वात् पुनरुक्तयेव स्थितया इत्युत्प्रेक्षा ॥

৬৮। (আনন্দে) রাজেন্দ্রের মুখশ্রী নিখুঁত শশাঙ্কের ন্যায় উজ্জ্বল হইয়াছিল। তিনি গুরুদেবকে ও তৎপরে প্রিয়তমাপত্নী সুদক্ষিণাকে নন্দিনীর সেই কথা বলিয়া যেন তাঁহার পুনরুজ্জীবিত করিলেন; কেন না, তাঁহার আনন্দচিহ্ন তাঁহারা সকল বসিতে পারিয়াছিলেন।

स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा सद्ब्रह्मलो वत्सहुताव ७१ ।
पपौ वशिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः शुभ्रं यशो मूर्त्तमिवातिष्ठ १ । तं

६८ अः । अनिन्दितात्मा सद्वत्सलः सः वशिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः वत्सहुतावशिष्टः
 शुभं मूर्त्तं यशः इव अतिलक्षणः सन् पपौ ॥ वाच्य—अनिन्दितात्मना सद्वत्सलेन तेन
 अविलक्षणेन पपे ।

६६। अनिन्दितात्मा अगर्हितस्वभावः सत्सु वत्सलः प्रेमवत् प्रतस्थे ।
वत्सलः । 'वत्सांसाभ्यां कामबले' इति लच्प्रत्ययः । वशिष्ठेन १३। ३३।
नुजः कृतानुमतिः सः राजा, वत्सस्य इतस्य च अवशेषं पीतइत्याचारं न
नन्दिन्याः स्तन्यं क्षीरं शुभ्रं मूर्च्छं परिक्लृप्तं यश इव, अतिदृष्टः सत्साहित्येन

७२ । निर्मूलश्रद्धाव मांशुजनवत्सल राज्ञां, महर्षिण आदेशेन वत्सल पानावशिष्टे उ
 र्विह ह्योगावशिष्टे नन्दिनीयं क्षुद्राक्षं नितांशु आग्रहेण सहितं पानं करिष्येन ; येषां
 न येन त्विनि क्षुद्ररूपे भुङ्क्तिमान् शकीयं उज्ज्वलं उपभोगं करिष्येन ।

प्रातर्यथोक्तव्रतपारणान्ते

प्रास्थानिकं स्वस्वयनं प्रयुज्य ।

तौ दम्पती स्वां प्रति राजधानीं

प्रस्थापयामास वशी वशिष्ठः ॥ ७० ॥

७० अ. । वशी वशिष्ठः प्रातः यथोक्तव्रतपारणान्ते प्रास्थानिकं स्वस्वयनं प्रयुज्य तौ दम्पती स्वां
 धानीं प्रति प्रस्थापयामास ॥ वाच्य—वशिना वशिष्ठेन तौ दम्पती प्रस्थापयामासाते ।

७० । वशी वशिष्ठः प्रातः यथोक्तस्य पूर्वोक्तस्य व्रतस्य गोसेवारूपस्य
 मृता या पारणा तस्या अन्ते प्रास्थानिकं प्रस्थानकाले भवं तत्कालो-
 तमित्यर्थः । 'कालावृत्तं' इति ठञ्प्रत्ययः । 'यथाकथञ्चित् गुणे वृत्त्वापि
 ले वर्तमानात् तत्तत्प्रत्यय इष्यते' इति वृत्तिकारः । ईयते प्राप्यते
 , प्रहर्षेनेति अयनं स्वस्वयनं शुभावहम् आशीर्वादनं प्रयुज्य तौ दम्पती स्वां
 नुग्रहं तधानीं पुरीं प्रति प्रस्थापयामास ॥

ज्ञाय, १० । एतेकूपे व्रतपारणा समापन इहेतेन परदिन प्रातःकाले मन्त्रेण महर्षि
 दक्षि, ७, अश्विन कालोपयोगी आशीर्वादनं आदेशं करिष्यां मेहे राजदम्पतिके आपना-
 राजधानीते अत्यागमनं जन्य अनुगतिं दिशश्चिन्तेन ।

दक्षिणीकृत्य हुतं हुताशमनन्तरं भर्तुं अरुन्धतीञ्च ।

नुं सवत्साञ्च नृपः प्रतस्थे सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः ॥ ७१ ॥

७१ अ. । नृपः हुतं हुताशं, भर्तुः अनन्तरम् अरुन्धतीञ्च, सवत्सां धेनुञ्च प्रदक्षिणीकृत्य
 हलीदग्रतरप्रभावः सन् प्रतस्थे ॥ वाच्य—नृपेन...प्रभावेण प्रतस्थे ।

७१ । नृपः, हुतं तर्पितम् । हुतमश्नातीति हुताशः अग्निः । 'कर्म-
 तातिष्ण' । तं भर्तुः सुनेः अनन्तरं प्रदक्षिणानन्तरमित्यर्थः । अरुन्धतीञ्च
 सां धेनुञ्च प्रदक्षिणीकृत्य । प्रगतो दक्षिणं प्रदक्षिणम् । 'तिष्ठद्गु-
 तीनि च, इत्यव्ययीभावः, ततः चित्वा अप्रदक्षिणं सम्पाद्यमानं कृत्वा
 क्षिणीकृत्य, सङ्गिः मङ्गलैः प्रदक्षिणादिभिः मङ्गलाचारैः उदग्रतरप्रभावः
 प्रतस्थे ॥

७१ । होमाग्नि, वशिष्ठदेव, अरुन्धती एव सवत्सा नन्दिनीके प्रदक्षिणं करिष्या,
 पीतङ्गाचारं संवर्द्धितप्रभावमप्यन इहेवा मशाराजं दिलीप, निजं राज्ञोऽयं दिक्कं गमन
 णः मन्त्राश्चिन्तेन ।

श्रीवाभिरामध्वनिना रथेन स धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः
ययावनुद्धातमुखेन मार्गं स्वेनेव पूर्णेन मनोरथेन ॥

७२ अ. । धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः सः श्रीवाभिरामध्वनिना अनुद्धातमुखेन रथेन पूर्णेन स्वेन मनोरथेनेव मार्गं ययौ ॥ वाच्य—धर्मपत्नीसहितेन सहिष्णुना तेन मार्गः ययौ ॥

७२ । धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः व्रतादिदुःखसहनशीलः सः श्रीवाभिरामध्वनिना कर्णाद्वादकरस्वनेन, अनुद्धातः पाषाणादिप्रतिपुरं प्रविश्य रहितः अतएव सुखयतीति सुखः तेन रथेन, स्वेन पूर्णेन सफलान् मनोरथेन हृदय, मार्गम् अध्वानं ययौ । मनोरथपक्षे—ध्वनिः श्रुतिः, अनुद्धातः स्थापितव्यवस्थनिवृत्तिः ॥

१२ । श्रमसहिष्णु, সেই রাজা ধর্মপত্নীর সহিত রথে আরোহণ করিয়া বিনগতমধ্যে রথ, প্রতিমধুর শব্দে চলিতে লাগিল ; বোধ হইল যেন তিনি আপনাতাই পূর্ণরথের নিকট চড়িয়া বাইতেছেন ; পথিমধ্যে রথ আঁবাঁতাদি রহিত গতিতে সঞ্চালিত হওয়ায় অতি সুখে গমন করিলেন ।

तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन प्रजाः प्रजार्थव्रतकर्षिताङ्ग
नेत्रैः पपुस्तृप्तिमनापुवद्भिर्नवोदयं नाथमिवौषधीनाम्

७३ अ. । प्रजास्तृप्तिम् ; अनापुवद्भिः नेत्रैः अदर्शनेन आहितौत्सुक्यं प्रजार्थव्रत नवोदयम् औषधीनां नाथमिव तं पपुः ॥ वाच्य—आहितौत्सुक्यं...कर्षिताङ्गः नवोदय इव सः प्रजाभिः पपे ।

७३ । अदर्शनेन प्रवासनिमित्तेन आहितौत्सुक्यं जनितदर्शने प्रजार्थेन सन्तानार्थेन व्रतेन नियमेन कर्षितं क्लृप्तकृतम् अङ्गं यस्य तं दयं नवाभ्युदयं प्रजाः तृप्तिम् अनापुवद्भिः अतिगृध्रभिः नेत्रैः नाथं सोमम् इव तं राजानं पपुः अत्यास्थया ददृशुरित्यर्थः । अदर्शनं कलाक्षयनिमित्तं, प्रजार्थं लोकहितार्थं व्रतं, देवताभ्यः नियमः । 'तच्च सोमं पपुर्देवाः पथ्यायेणानुपूर्व्यशः' इति व्यासः । आविर्भावः, अन्यत् समानम् ॥

१० । अज्ञाता एत दिन তাঁহাকে না দেখিয়া দেখিবার জন্য নিতান্ত ছিল, এজন্য তাহার, পূজার্থে বতপালনকালে কীৰ্ত্তন সেই রাজাকে (কীৰ্ত্তন) চক্ষুগত ন্যায় বাঁহুবার মৃৎকভাবে নিরীক্ষণ করিয়াও নয়নের করিতে পারিল না ।

पुरन्दरश्रीः पुरमुत्पताकं प्रविश्य पौरैरभिनन्द्यमानः
भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्ज ॥

७४ अ. । पुरन्दरश्रीः सः पौरैः अभिनन्द्यमानः उत्पताकं पुरं प्रविश्य भुजङ्गेन्दसमानसारे भुजे भूमेधुरं भूयः आससञ्च ॥ वाच्य—पुरन्दरश्रिया तेन अभिनन्द्यमानेन धूः भूयः आससञ्चे ।

७४ । पुरः पुरीः असुराणां दारयतीति पुरन्दरः शक्रः । 'पूःसर्व्वयो-
दरिसहोः' इति खच्प्रत्ययः, 'वाचंयमपुरन्दरौ च' इति सुमागमो निपा-
तितः । तस्य श्रीरिव श्रीर्यस्य सः नृपः, पौरैरभिनन्द्यमानः, उत्पताकम्
नः सः उच्छ्रितध्वजम् । 'पताका वैजयन्ती स्यात् केतनं ध्वजमस्त्रियाम्' इत्यमरः ।
आदिप्रतिपुरं प्रविश्य भुजङ्गेन्द्रेण समानसारे तुल्यबले । 'सारो बले स्थिरांशे च
लेन मन्त्याद्ये क्लीवं वरे त्रिषु' इत्यमरः । भुजे भूयः भूमेधुरम् आससञ्च
ननुहातस्थापितवान् ॥

१४ । हेतुतुल्य ऐश्वर्याभावी मेहे राक्षा, उक्तउपताकाश्रीद्वारा परिभाषित
विश्वं विनश्वरमथो अवेनपूर्वकं प्रवर्तमानिगणैर अभिनन्दनं नाञ्ज करिष्या, वाञ्छिकं तुल्यं भक्ति-
हे पूर्णशक्त्या निष्कं दुःखयुगले भूमरात्र धरात्रात्र ग्रहण करिष्येन ।

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरिवेति द्वौः
सुरसरिदिव तेजो वज्जिनिष्ठूतमैशम् ।
नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी
गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ॥ ७५

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ वशिष्ठाश्रमाभिगमनो
नाम, द्वितीयः सर्गः ॥ १

७५ अ. । अथ द्वौः अवेनयनसमुत्थं, ज्योतिरिव, सुरसरित् वज्जिनिष्ठूतम् ऐशं तेजः इव,
राज्ञी नरपतिकुलभूत्यै गुरुभिः लोकपालानुभावैः अभिनिविष्टं गर्भम् आधत्त ॥ वाच्य...दिवा,
सुरसरिता राज्ञी अभिनिविष्टः गर्भः आधीयत ।

७५ । अथ द्वौः सुरवर्त्म । 'द्वौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः' इति विश्वः ।
प्रतेः सहर्षैः नयनयोः समुत्थम् उत्पन्नं नयनसमुत्थम् । 'आतश्चोपसर्गे' इति
कप्रत्ययः । ज्योतिरिव चन्द्रमिव इत्यर्थः । 'ऋक्षेशः स्यादतिनेत्रप्रसूतः'
इति हलायुधः । चन्द्रस्यातिनेत्रोद्भूतत्वमुक्तं हरिवंशे,—'नेत्राभ्यां वारि
संज्ञाव दशधा द्योतयद् दिशः । तज्जर्भविधिना हृष्टा दिशो देव्या दधुस्तदा ।
उमेत्य धारयामासुर्न च ताः समशक्रु वन् । स ताभ्यः सहसैवाथ दिग्भ्यो
गर्भः प्रभावितः । पपात आसयन् लोकान् शीतांशुः सर्व्वभावनः' इति ।
सुरसरित् गङ्गा वज्जिना निष्ठूतं विक्षिप्तम् । 'च्छोः शूडनुनासिके च'
त्यनेन निपूर्वात् षीवतेर्वकारस्य ऊट् । 'बुन्ननुत्तास्तनिष्ठूताविक्षिप्ते-

রিতা: সমা:’ ইত্যমর: । এশং তেজ: স্কন্দমিব । অত্র রামায়ণম্
 ‘তে গত্বা পর্বতং রাম ! কৈলাসং ধাতুমগ্ধিতম্ । অগ্নি’ নিয়োজয়াম
 পুত্রার্থং সর্বদেবতা: । দেবকার্য্যমিদং দেব ! সমাধত্স্ব হুতাশন ! ।
 পুত্রাং মহাতেজো গঙ্গায়াং তেজ উত্সৃজ । দেবতানাং প্রতিজ্ঞায় গঙ্গামধে
 পাবক: । গর্ভং ধারয় বৈ দেবি ! দেবতানামিদং প্রিয়ম্ । ইত্যেতৎ
 শ্রুত্বা দিব্যং রূপমধারয়ত্ । স তস্মা মহিমাং দৃষ্ট্বা সমন্তাদবকীৰ্য্যৈ
 সমন্ততস্তু তাং দেবীমভ্যসিञ্চত পাবক: । সর্বস্রোতাংসি পূর্ণানি গঙ্গা
 রঘুনন্দন !’ ইতি । রাজ্ঞী সুদক্ষিণা নরপতের্দিলীপস্য কুলভূত্যৈ সন্তা
 লচক্ষণায়ৈ গুরুভি: মহর্জি: লোকপালানাম্ অনুমাবৈ: তেজোভি: প্রা
 নিবিষ্টম্ অনুপ্রবিষ্টং গর্ভম্ আধত্ত দধৌ ইত্যর্থ: । অত্র মনু:—‘অষ্ট
 লোকপালানাং বপুর্ধারণ্যে নৃপ:’ ইতি । অত্র আধত্তেত্যনেন স্ত্রীকর্তৃ
 ধারণমাত্রমুচ্যতে, তথা মন্ত্রে চ দৃশ্যতে,—‘যথৈয়ং পৃথিবী মম্বমুত্তানম
 মাধে । এবং তং গর্ভমাধেহি দশমে মাসি সূতয়ে’ ইত্যাশ্বলায়না
 সীমন্তমন্ত্রে স্ত্রীব্যাপারধারণ আধানশব্দপ্রয়োগদর্শনাদিতি । মালি
 বৃত্তমেতৎ । তদুক্তম্—‘ননময়য়যুতেয়ং মালিনী ভোগিলোকৈ:’
 লচক্ষণাত্ ॥

ইতি শ্রীমহামহোপাধ্যায়কোলাচলমল্লিনাথসূরিবিরচিতয়া সজ্জীৱ
 সমাখ্যয়া ব্যাখ্যয়া সমেতো মহাকবিশ্রীকালিদাসকৃতৌ রঘুবংশী
 মহাকাব্যে নন্দিনীবরপ্রদানো নাম দ্বিতীয়: সর্গ: ॥ ১

৭৫। দিক্ সকল বেক্রপ অত্রিশুনির নেত্রবিনির্গত জ্যোতিকে (চন্দ্র
 ধারণ করিয়াছিল, গঙ্গা বেক্রপ অগ্নি-পরিত্যক্ত শিবভূজকে ধারণ করিয়াছিল
 মহিষীও সেইরূপ অষ্ট লোকপালেরও দুর্কৃষ্ণ তেজে তেজোময় রাজকুলের মঙ্গল
 গর্ভ ধারণ করিলেন ।

দ্বিতীয় সর্গ সমাপ্ত ॥

तृतीयः सर्गः ।

—००५०५००—

अथेप्सितं भर्तुरुपस्थितोदयं
 सखीजनोद्दीक्षणकौमुदीमुखम् ।
 निदानमिच्छाकुकुलस्य सन्ततेः
 सुदक्षिणा दौर्हृदलक्षणं दधौ ॥ १

१ अः । अथ सुदक्षिणा उपस्थितोदयं भर्तुः ईप्सितं सखीजनोद्दीक्षणकौमुदीमुखम् इच्छाकुकुलस्य सन्ततेः निदानं दौर्हृदलक्षणं दधौ ॥ वाच्य—सुदक्षिणा दधे ।

उपाधिगम्योऽप्यनुपाधिगम्यः समावलोक्योऽप्यसमावलोक्यः ।

भवोऽपि योऽमृदभवः शिवोऽयं जगत्पायादपि नः स पायात् ॥

१ । राज्ञी 'गर्भमाधत्त' इत्युक्तं, सम्प्रति गर्भलक्षणानि वर्णयितुं प्रसीति, अथेति । अथ गर्भधारणानन्तरं सुदक्षिणा उपस्थितोदयं प्राप्तकालं भर्तुः दिलीपस्य ईप्सितं मनोरथम् । भावे क्तः । पुनः सखीजनस्य उद्दीक्षणानां दृष्टीनां कौमुदीमुखं चन्द्रिकाप्रादुर्भावम् । यद्वा, कौमुदी नाम दीपोत्सव-तिथिः । तदुक्तं भविष्योत्तरे,—'कौ मोदन्ते जना यस्यां तेनासौ कौमुदी मता' इति । तस्याः मुखं प्रारभम् । अतएव केचित् 'कौमुदीमहम्' इति पाठं पठन्ति । इच्छाकुकुलस्य सन्ततेः अविच्छेदस्य निदानं मूल-कारणम् । 'निदानत्वादिकारणम्' इत्यमरः । एवंविधं दौर्हृदलक्षणं गर्भचिह्नं वक्ष्यमाणं दधौ । स्वहृदयेन गर्भहृदयेन च द्विहृदया गर्भिणी । यथाह वाग्भटः—'मातृजन्यस्य हृदयं मातुश्च हृदयश्च तत् । सम्बद्धं तेन गर्भिण्याः श्रेष्ठं श्रेष्ठाभिमाननम् ।' इति । तत्सम्बन्धित्वाद्गर्भी दौर्हृद-मित्युच्यते, सा च तद्योगात् दौर्हृदिनीति तदुक्तम् । संग्रहे, 'द्विहृदयां नारीं दौर्हृदिनीमाचक्षते' इति । अत्र दौर्हृदलक्षणस्येप्सितत्वेन कौमुदी-मुखत्वेन च निरूपणात् रूपकालङ्कारः । अस्मिन् सर्गे वंशस्थं वृत्तम्—'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ' इति लक्षणात् ॥

१ । अनन्तरं सुदक्षिणा प्रतिर कलांशुथ गनोत्रथ-श्रुप, ईकांशुवशेश निदानलूत मथीगणेश नयनानन्त-विशारक अकांशोशुथ छांलोक अथवा दौपोऽमवेर तुला गर्भलक्षण धारण करिजेन ।

शरीरसादादसमग्रभूषणा
मुखेन सालक्ष्यत लोभ्रपाण्डुना ।
तनुप्रकाशेन विचेयतारका
प्रभातकल्पा शशिनेव शर्वरी ॥ २

२ अ. । शरीरसादात् असमग्रभूषणा लोभ्रपाण्डुना मुखेन (उपलक्षिता) सा प्रभातः ७ । शी
विचेयतारका तनुप्रकाशेन शशिना (उपलक्षिता) शर्वरी इव (जनैः) अलक्ष्यता ॥ वाच्य—प्र
भूषणां प्रभातकल्पा विचेयतारकां शर्वरीम् इव (जनाः) अलक्ष्यन् ।

२ । सम्प्रति चामताड्यं गर्भलक्षणं वर्णयति, शरीरेति । शरीर
सादात् कार्यात् असमग्रभूषणा परिमिताभरणा लोभ्रपुष्पेण इव पाण्डु
मुखेन उपलक्षिता सा सुदक्षिणा, विचेयाः शृग्याः तारकाः यस्यां ४
तथोक्ता विरलनक्षत्रा इत्यर्थः । तनुप्रकाशेन अल्पकान्तिना शशि
उपलक्षिता ईषदसमाप्तप्रभाता प्रभातकल्पा प्रभातादीषट्पूना इत्यर्थः
'तसिलादिष्वाकृत्वमुचः' इति प्रभातशब्दस्य पुं वद्भावः । शर्वरी रात्रि
अलक्ष्यत, जनैरिति शेषः । शरीरसादादिगर्भलक्षणमाह वाग्भटः
'चामता गरिमा कुचेर्मूर्च्छा कर्दिरोचकम् । जृम्भा प्रसेकः सदनं रो
राज्याः प्रकाशनम्' इति ॥

२ । शरीरेण कृष्णतावशतः राज्ञी सूतकिणा अत्र मग्न आभरणं रात्रिंते ग
लेन ना, तीक्ष्णं मुखगुलं लोभ्रपुष्पेण अत्र पाण्डुत्वं इहल; तनि कतिपय
नक्षत्रे ७ कृष्णशतं शरीरे शोभिता अभातोभूयी रात्रिं अत्र शोभा पा
वागिनेन ।

तदाननं मृतसुरभिं क्षितीश्वरो
रहस्युपाग्राय न तप्तिमाययौ ।
करीव सित्तं पृषतैः पयोमुचां
शुचिव्यपाये वनराजिपल्लवम् ॥ ३

३ अ. । क्षितीश्वरः रहसि मृतसुरभिं तदाननम् उपाग्राय तप्तिं न आययौ, [क इव] शुचि
पयोमुचां पृषतैः सित्तं वनराजिपल्लवम् उपाग्राय करीव ॥ वाच्य—क्षितीश्वरेण तप्तिः न
करिषा इव ।

३ । क्षितीश्वरः, रहसि मृतसुरभिं मृदा सुगन्धि तस्याः आननं तदान
सुदक्षिणामुखम् उपाग्राय, तप्तिं न आययौ । कः कमिव ? शुचिव्यपा
ग्रीभावसाने । 'शुचिः शुद्धेऽनुपहते मृद्गाराषाढयोः सिते । ग्रीष्मे हुतव

पि स्यात् उपधाशुद्धमन्विणि ।' इति विश्वः । पयोमुचां मेघानां पृषतैः
 वन्दुभिः । 'पृषन्ति विन्दुपृषताः' इत्यमरः । सिक्तम् उक्षितं वनराज्याः
 ललम् उपाघ्राय, करो गजः इव । अत्र करिवनराजिपल्लवानां कान्त-
 तामिनीवदनसमाधिरनुसन्धेयः । गर्भिणीनां मृद्वक्ष्णं लोकप्रसिद्धमेव ।
 तेन दोहदाख्यं गर्भलक्षणमुच्यते ॥

७। औशावनादेन मेघधारासिक्तं वनमथावर्धो पञ्चमेन नूतनं जले गृध्रकं अशुद्धं
 विशा हृत्तीरं यैरूपं तृप्तिर अवमानं इय ना, राजां ओ मेहेरूपं निर्वर्जने राज्ञोर गृध्रिका-
 कर्णं मूथ आघ्राय करिषा तृप्तिर अवमानं करिषे आदेन नाहे ।

शरीरं
 पाण्डु
 पस्यां
 शशि
 इत्यर्थः
 रात्रि
 गम्भटः
 न तो

दिवं मरुत्वानिव भोक्ष्यते भुवं
 दिगन्तविश्रान्तरथो हि तत्सुतः ।
 अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे
 मनो बबन्धान्यरसान् विलङ्घ्य सा ॥ ४

४ अः । तत्सुतो हि दिगन्तविश्रान्तरथः सन् मरुत्वान् दिवमिव भुवं भोक्ष्यते, अतः सा अन्य-
 न् विलङ्घ्य प्रथमं तथाविधे अभिलाषे मनो बबन्ध ॥ वाच्य-...तत्सुतेन विश्रान्तरथेन, मरुत्वा
 इव भूः भोक्ष्यते, तथा मनः बबन्धे ।

४ । दोहदलक्षणे मृद्वक्षणे हेत्वन्तरमुत्प्रेक्षते,—दिवमिति । हि
 सात् दिगन्तविश्रान्तरथः चक्रवर्ती तस्याः सुतः तत्सुतः मरुत्वान् इन्द्रः ।
 इन्द्रो मरुत्वान् मघवा इत्यमरः । दिवं स्वर्गम् इव, भुवं भोक्ष्यते ।
 'जोऽनवने' इत्यात्मनेपदम् । अतः प्रथमं सा सुदक्षिणा तथाविधे भूवि-
 रे मृदूपे अभिलष्यते इति अभिलाषः भोग्यवस्तु तस्मिन् । कर्मणि घञ्-
 ल्ययः । रस्यन्ते स्वाद्यन्ते इति रसाः भोग्यार्थाः । अन्ये च ते रसाश्च
 न विलङ्घ्य विहाय मनः बबन्ध विदधावित्यर्थः । दोहदहेतुकस्य मृद-
 वक्ष्यस्य पुत्रभूभोगसूचनार्थमुत्प्रेक्ष्यते ॥

४ । इन्द्र येमन स्वर्गराज्यं भागं करेन, तीक्ष्णं पृथ्वीं मेहेरूपं पिक् मरुत्वेन
 सुभागा पर्याप्तं रथमकालन करिषा समस्त पृथिवीं भागं करिषे, एहे निगिष्ठ
 र्ज्ञी येन प्रथमेहे अष्टांशं रमेन आश्वादं पत्रित्यागं करिषा गृध्रिका उरुणे निरता
 शशिनेन ।

न मे क्रिया शंसति किञ्चिदीप्सितं
 स्पृहावती वस्तुषु केषु मागधी ।
 इति स्म पृच्छत्यनुवेलमादृतः
 प्रियासखीरुत्तरकोसलेश्वरः ॥ ५

৬। রাজী গর্ভনিবন্ধন কঠকর অবস্থা প্রাপ্ত হইয়া যে প্রদোষ আঁকাঙ্ক্ষা করিতেন, খনি তাহা সম্মুখে দেখিতে পাইতেন। কেননা জ্যা-যুক্তধর্মকারী রাজা বর্গ হইতেও ভীষ্ট বস্তু আনিতে না পারিতেন, এমন নয়।

क्रमेण निस्तीर्य च दोहद्वयथां
प्रचीयमानावयवा रराज सा ।
पुराणपत्रापगमादनन्तरं
लतेव सन्नद्धमनोज्ञपल्लवा ॥ ৩

৩ অ:। সা ক্রমেণ দোহদ্বয়থাং নিস্তীর্য চ প্রচীয়মানাৱয়ৱা পুরাণপত্রাপগমাৎ অনন্তরং সন্নদ্ধমনোজ্ঞপল্লৱা লতেৱ ররাজ ॥ বাচ্য—তথা...অৱয়ৱা...পল্লৱা লতয়া ইৱ রেজে ।

৩। সা সুদক্ষিণা ক্রমেণ দোহদ্বয়যাঞ্চ নিস্তীর্য প্রচীয়মানাৱয়ৱা যমাণাৱয়ৱা সতী পুরাণপত্রাণাম্ অপগমাৎ নাশাৎ অনন্তরং সন্নদ্ধা: স্জাতা: প্রত্যগ্চ্ছাত্ মনোজ্ঞা: পল্লৱা যস্থা: সা লতা ইৱ ররাজ ॥ ৩

৭। পুরাতন পত্র পরিত্যাগের পর অভিনব মনোজ্ঞ পল্লৱযুক্ত লতার শাখা রাজী সুদক্ষিণা গর্ভবাসী অতিক্রান্ত হইলে পরিপূর্ণশরীরী হইয়া শোভিতা হইয়াছিল।

दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरं
तदीयमानीलमुखं स्तनद्वयम् ।
तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः
सुजातयोः पद्मजकोशयोः श्रियम् ॥ ৫

৫ অ:। दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरम् आनीलमुखं तदीयं स्तनद्वयम् भ्रमराभिलीनयोः सुजातयोः पद्मजकोशयोः श्रियं तिरश्चकार ॥ वाच्य—तदीयेन पीवरेण...मुखेन स्तनद्वयेन योः श्रियः । तिरश्चके ।

৫। লক্ষণান্তরং বর্ণয়তি, दिनेष्विति । दिनेषु दोहदद्वयसेषु गच्छत्सु, धन्वन नितान्तपीवरम् अतिसूलम् आ समन्तात् नीले मुखे चूचुके यस्य तत् तदीयं स्तनद्वयं, भ्रमरैरभिलीनयोः अभिव्याप्तयोः सुजातयोः सुन्दरयोः पद्मजकोशयोः पद्मसुकुलयोः श्रियं तिरश्चकार । अत्र वाग्भटः—‘अस्मैष्टता तदुत्तमौ पीनौ श्वेतान्तौ कृष्णचूचुको’ इति ॥

৮। কিছুদিন অতিক্রান্ত হইলে তাহার সূন স্তন দুইটির অগ্রভাগ কৃষ্ণবর্ণ হইয়া গিয়াছিল।

निधानगर्भामिव सागराम्बरां
शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम् ।
नदीमिवान्तःसलिलां सरस्वतीं
नृपः ससत्त्वां महिषीममन्यत ॥ ९

९ अ. । नृपः ससत्त्वां महिषीं निधानगर्भा सागराम्बरांमिव, अभ्यन्तरलीनपावकां
अन्तःसलिलाम् सरस्वतीम् नदीम् इव अमन्यत ॥ वाच्य—नृपेण ससत्त्वा महिषी निधानगर्भा
म्बरा...पावका शमी...अन्तःसलिला सरस्वती नदी इव अमन्यत ।

९ । नृपः ससत्त्वाम् आपन्नसत्त्वां गर्भिणीमित्यर्थः । आपन्न
स्याद् गुर्विष्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी' इत्यमरः । महिषीं, निधानं निधि
यस्याः तां सागराम्बरां समुद्रवसनां भूमिमिव इत्यर्थः । 'भूतधात्री
गर्भा विपुला सागराम्बरा' इति कोषः । अभ्यन्तरे लीनः पावकः य
तां शमीम् इव । शमीतरी वङ्गिरस्ति इत्यत्र लिङ्गं शमीगर्भादन्ति' ज
तीति । अन्तःसलिलाम् अन्तर्गतजलां सरस्वतीं नदीं इव अमन्यत ।
गर्भस्य भाग्यवत्त्वतेजस्वित्वपावनत्वानि विवक्षितानि ॥

२ । गशत्राजं निजौष, गर्भवती गृह्णीतेक देविषा, मांग्रववना वङ्गमौ,
निजगर्भे वङ्गधारण करिष्याहेन ; मरुश्वती नदी येन अभासुरे निर्मलजनप्रदा
करिष्याहेन ; शयौनता येन अभासुरे गूढ अग्नि धारण करिष्याहे एहेक
करिष्येन ।

प्रियानुरागस्य मनःसमुन्नते-
भुजार्जितानाञ्च दिगन्तसम्पदाम् ।
यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रिया
धृतेश्च धीरः सदृशीर्व्यधत्त सः ॥ १०

१० अ. । धीरः सः प्रियानुरागस्य, मनःसमुन्नतेः, भुजार्जितानां दिगन्तसम्पदाञ्च
सदृशीः पुंसवनादिकाः क्रियाः यथाक्रमं व्यधत्त ॥ वाच्य—धीरेण तेन सदृश्यः व्यधीयत ।

१० । धीरः सः राजा, प्रियायाम् अनुरागस्य स्नेहस्य, मनसः समु
औदार्यस्य, भुजेन भुजबलेन करेण वा अर्जितानां, न तु बाणिज्यादि
दिगन्तेषु सम्पदां, धृतैः 'पुत्तो मे भविष्यति' इति सन्तोषस्य । 'धृतिर्
न्तरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टिषु' इति विश्वः । सदृशीः अनुरूपाः, पु
सूयते अनेनेति पुंसवनं तत् आदि यासां ताः क्रियाः यथाक्रमं क्रमम
क्रम्य व्यधत्त कृतवान् । आदिशब्देन अनवलोभनसीमन्तोन्नयने गृह्ये

१२ । अथ कुमारभृत्या बालचिकित्सा । 'संज्ञायां समजनीय
इत्यादिना ऋप् । तस्यां कुशलैः कृतिभिः 'कृती कुशलः' इत्यमरः । आति
हितैः भिषग्भिः वैद्यैः । 'भिषग्वैद्यौ चिकित्सके' इत्यमरः । गर्भ
भर्म्हणि भरणे । 'भरणे पोषणे भर्म्ह' इति हैमः । 'भृतिभर्म्ह' इति
शाश्वतः । भृजो मनिच्प्रत्ययः । गर्भकर्मणीति पाठे गर्भाधानप्रतीति
वौचित्यभङ्गः । अनुष्ठिते कृते सति, काले दशमे मासि, अन्यत्र ग्रीष्म
वसन्ति, प्रसवस्य गर्भमोचनस्य, उन्मुखीम् आसन्नप्रसवामित्यर्थः । 'स्यादुत
पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने' इत्यमरः । प्रियां भार्याम् । अवभाति
अस्याः सञ्जातानि अवभ्रिता ताम् । तदस्य सञ्जातं 'तारकादिभ्य इतच्
इति इतच्प्रत्ययः । दिवमिव, पतिः भर्ता प्रतीतः हृष्टः सन् । 'व्यातं
हृष्टे प्रतीतः' इत्यमरः । ददर्श दृष्टवान् ॥ १२

१२ । विशुद्ध शिशुचिकित्सामनिष्ठा चिकित्सकगण कर्तुं गर्भपोषणवापात्र मन्त्राणि
हृदये, राज्ञा मन्त्रहेतुद्वये शारापन्ननोन्मथ मेवमशुक्ल आकाशेन शश गहिरी
शान्तक्षमवा वृत्तिष्ठे पारितेन ।

ग्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंश्रयै-

रसूर्यगैः सूचितभाग्यसम्पदम् ।

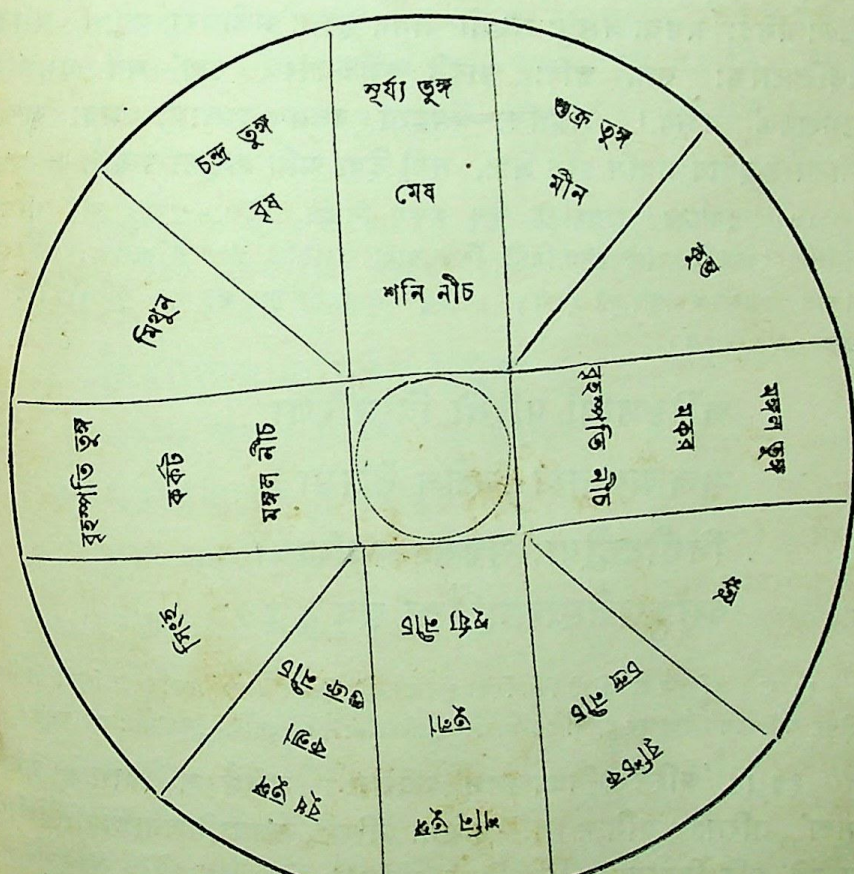
असूत पुत्रं समये शचीसमा

विसाधना शक्तिरिवार्थमक्षयम् ॥ १३

१३ अ. । ततः शचीसमा (राज्ञी), समये उच्चसंश्रयैः असूर्यगैः पञ्चभिः ग्रहैः सूचितभाग्य
सम्पदं पुत्रं विसाधना शक्तिः अक्षयम् अर्थमिव असूत ॥ वाचा—शचीसमया...भाग्यसम्पदं पुत्रं
विसाधनया शक्त्या अक्षयः अर्थः इव असूयत ।

१३ । ततः शचा इन्द्राण्या समा । 'पुलोमजा शचीन्द्राणी' इत्यमरः । सा
उदक्षिणा । समये प्रसूतिकाले सति, दशमे मासि इत्यर्थः । 'दशमे मासि
जायते' इति श्रुतेः । उच्चसंश्रयैः उच्चसंस्थैः तुङ्गस्थानगैः, असूर्यगैः अन
तमितैः कैश्चित् यथासम्भवं पञ्चभिः ग्रहैः सूचिता भाग्यसम्पदं यस्य तं
गौणि प्रभावमन्त्रोत्साहात्मकानि साधनानि उत्पादकानि यस्याः सा वि
साधना शक्तिः । 'शक्तयस्तिस्त्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः' इत्यमरः । अक्षयम्
अर्थम् इव असूत । षूड् प्राणिगर्भविमोचने इत्यात्मनेपदिषु पठ्यते
आहातोः कर्त्तरि लङ् । अत्रेदमनुसन्धेयम्,—'अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा
तषवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः । दशशिखिमनुयुक्तिथीन्द्रियांशैस्त्रिनवका
वंशतिभिश्च तैः स्तनीचाः' इति । सूर्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां मेघवृषभादयो

राशयः श्लोकोक्तक्रमविशिष्टाः उच्चस्थानानि, स्वस्वतुङ्गापेक्षया सप्तमस्थानानि च नीचानि, तत्रोच्चेष्वपि दशमादयो राशिर्विंशंशाः यथाक्रमम् उच्चेषु परमोच्चा नीचेषु परमनीचा इति जातकश्लोकार्थः । अत्रांशस्त्रिंशो भागः । यथाह नारदः—‘विंशद्वागात्मकं लग्नम्’ इति । सूर्यप्रत्यासत्तिर्ग्रहाणामस्तमयो नाम । तदुक्तं लघुजातके—‘रविणास्तमयो योगो वियोगस्तूदयो भवेत्’ इति । ते च स्लोचस्थाः फलन्ति नास्तगा नापि नीचगाः । तदुक्तं राजमृगाङ्के—‘स्लोचं पूर्णं स्वर्चकेऽर्द्धं सुहृदभे पादं द्विदभेऽल्पं शुभं खेचरेन्द्रः । नीचस्थायी नास्तगो वा न किञ्चित् पादं नूनं स्वत्रिकोणे ददाति’ इति । तदिदमाह कविः—उच्चसंश्रयैरसूर्यगैरिति च । एवं सति यस्य जन्मकाले रविप्रभृतयः पञ्चग्रहाः स्लोचस्थाः स एव तुङ्गो भवति । तदुक्तं कूटस्थीये—सुखिनः प्रकृष्टकार्या राजप्रतिरूपकाश्च राजानः । एकद्वित्रिचतुर्भिर्जायन्तेऽतः परं दिव्या’ इति तदिदमाह पञ्चभिरिति ॥

१०। यैरूप प्रभाव, उन्माह ७ मद्य—एहे विमानां शक्ति अक्षयमप्यु
करे, शक्तिमदानी राजमहिषी ७ मेहेरूप यथाकाले प्रव प्रभव करिनेन ; जगत्
पौष्टी ग्रह, उच्छ्राने ७ श्रुता इहेते मृदुरे उदित थाकाय ७ प्रवेर भावी
मोडांश स्ति इहेयाछि । [राशिचक्र देख] ।

दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः

प्रदक्षिणार्चिर्हविरग्निराददे ।

बभूव सर्व्वं शुभशंसि तत्क्षणं

भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ॥ १४

१४ अ. । तत्क्षणं दिशः प्रसेदुः, मरुतः सुखाः ववुः, अग्निः प्रदक्षिणार्चिः हविः आददे, सर्व्वं शुभशंसि बभूव, तथाहि तादृशां भवः लोकाभ्युदयाय (भवति) ॥ वाचा—दिग्भिः प्रसेदुः, मरुतिः सुखैः ववै, अग्निना आददे सर्व्वेण शुभशंसिना बभूव, भवेन (भूयते) ।

१४ । तत्क्षणं तस्मिन् क्षणे । 'कालाव्यनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया
दिशः प्रसेदुः प्रसन्ना बभूवुः मरुतो वाताः सुखाः मनोहराः ववुः । अग्निः प्रदक्षिणार्चिः सन्, हविः आददे स्वीचकार । इत्थं सर्व्वं शुभशंसि
शुभसूचकं बभूव । तथाहि,—तादृशां रघुप्रकाराणाम्, भवः जपत् ? शक्ति
लोकाभ्युदयाय भवति इति शेषः, ततो देवा अपि सन्तुष्टा इत्यर्थः ॥

१४। कुमात्रेण जगत्मात्रे किं सकल निर्गल इहेन, जगत्प्र बांशु
नागिन, होमाग्नि दक्षिणयुग्माग्निनी मिथा द्वारा घृताहति ग्रहण करिनेन ;
सकल उच्छ्रक लक्षण दृष्टे इहेन ; येहेतु तादृश बांशुज जगत्मात्रे पृथिवी
जगत् इहेया थाक ।

अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा

सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा ।

निशीथदीपाः सहसा हतत्विषो

बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव ॥ १५

१५ अ. । अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा सहसा हतत्विषो नि
दीपाः आलेख्यसमर्पिता इव बभूवुः ॥ वाच्य—हतत्विभिः निशीथदीपैः... समर्पितैः इव बभूवुः

१५ । 'अरिष्टं सूतिकाग्रहम्' इत्यमरः । अरिष्टे सूतिकाग्रहे
तस्य परितः अभितः । 'अभितः परितः समयानिकषाहाप्रतिपत्ति
दृश्यते' इति द्वितीया । विसारिणा सुजन्मनः शोभनोत्पत्तेः । 'जनुज

न्यानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः' इत्यमरः । तस्य शिशोः निजेन नैसर्गिकेण
जिसा सहसा हतत्विषः क्षीणकान्तयः । निशीथदीपा अर्द्धरात्रप्रदीपा
अर्द्धरात्रनिशीथौ द्वौ' इत्यमरः । आलेख्यसमर्पिताः चित्रार्पिताः इव
भूवः । निशीथशब्दो दीपानां प्रभाधिक्यसम्भावनार्थः ॥

१८ । सैहै सुन्दर शिशुर आभाविक् तेषां शिशोः श्रुतिकांशश्चित्त शयात्र चात्रिन्दिक
एतत् इहैषा पङ्क्ति निशीथकालेन निश्चल दीपावली, तदीय तेषां महती क्षीणप्रभ
इहैषा येन चित्रार्पितेन शयां प्रेताहेते नागिन ।

जनाय शुद्धान्तचराय शंसते कुमारजन्मामृतसम्मिताक्षरम् ।
प्रदेयमासीत् त्रयमेव भूपतेः शशिप्रभं कृतमुभे च चामरे १६

१६ अ. । भूपतेः अमृतसम्मिताक्षरं कुमारजन्म शंसते, शुद्धान्तचराय जनाय त्रयमेव अदेयम्
मासीत्, शशिप्रभं कृतम् उभे चामरे च ॥ वाच्य—त्रयेण एव अदेयेन अभूयत, शशिप्रभेण कृतेषु
भाष्यां चामराभ्यां (अभूयत) ।

१६ । भूपतेः दिलीपस्य अमृतसम्मिताक्षरम् अमृतसमानाक्षरम् ।
अमृतरूपसमसम्मिताः' इत्याह दण्डी । कुमारजन्म पुत्रोत्पत्तिं शंसते कथयते
शुद्धान्तचराय अन्तःपुरचारिणे जनाय त्रयम् एव अदेयम् आसीत् । किं
उच्यते ? शशिप्रभम् उज्ज्वलं कृतम्, उभे चामरे च । कृतादीनां राज्ञः
॥ प्रधानाङ्गत्वात् इति भावः ॥

१७ । असुःपूरुषात्री ये वाङ्मि राजाटक सैहै अमृतमधूर भुजजन्मपरां पृष्ठा-
न, तांशके केवल छन्देन शया अतुच्छन राजच्छन्द एव च शश्वद्वय एहै तिन वञ्च
तन् राजात्र आत्र किछुहै अदेय छिन ना ।

निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा
नृपस्य कान्तं पिवतः सुताननम् ।
महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनाद्-
गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ॥ १७

१७ अ. । निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा कान्तं सुताननं पिवती नृपस्य गुरुः प्रहर्षः इन्दुदर्शनात्
महोदधेः पूर इव आत्मनि न प्रबभूव ॥ वाच्य—गुरुणा प्रहर्षेण पूरेण इव न प्रबभूव ।

१७ । निवातः निर्वातप्रदेशः । 'निवातावाश्रयावातौ' इत्यमरः ।
नित यत् पद्मं तद्वत् स्तिमितेन निस्पन्देन चक्षुषा नेत्रेण, कान्तं सुन्दरं
सुताननं पुत्रमुखं पिवतः लक्षणाया पश्यतः नृपस्य गुरुः उत्कटः प्रहर्षः कर्त्ता
इन्दुदर्शनाद् गुरुः महोदधेः पूरः जलौघः इव आत्मनि शरीरे न प्रबभूव

स्थातुं न शशाक, अन्तर्न माति स्म इति यावत् । न ह्यत्याधारे मागधीपते
मीयते इति भावः । यद्वा हर्षः आत्मनि स्वस्मिन् विषये न मागधीपते
आत्मानं निधन्तुं न शशाक, किन्तु वह्निर्निर्जगाम इत्यर्थः ॥

११। राजा वायुशूल अदम्यश्रित पद्मप्र नाय निम्नगतनेत्रे मेहे पूर्य
करिते लागितेन; छन्दर्शने जनधिर अवाह येकप कूज हापाहेया उच्छि
अतीम आनन्दः मेहेकप हृदय हापाहेया उच्छि ।

स जातकर्मण्यखिले तपस्विना तपोवनादेत्य पुरोधसा
दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भवः प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं बभौ

१८। सः दिलीपसूनुः तपस्विना पुरोधसा तपोवनात् एव अखिले जातकर्मणि कृते
प्रयुक्तसंस्कारः आकरोद्भवः मणिरिव अधिकं बभौ ॥ वाच्य—तेन दिलीपसूनुना...संस्कारैः...
मणिना इव बभौ ।

१८। सः दिलीपसूनुः, तपस्विना पुरोधसा पुरोहितेन । 'पुरो
पुरोहितः' इत्यमरः । वशिष्ठेन । तपस्वित्वात् तदनुष्ठितं कर्म
स्यात् इति भावः । तपोवनात् एव आगत्य अखिले समग्रे जातकर्म
जातस्य कर्तव्यसंस्कारविशेषे कृते सति, प्रयुक्तः संस्कारः शाणोद्धेयात् संयतः
यस्य सः तथोक्तः आकरोद्भवः खनिप्रभवः । 'खनिः स्त्रियामाकरजन्मना हृदि
इत्यमरः । मणिः इव अधिकं बभौ वशिष्ठमन्त्रप्रभावात् तेजिष्ठो राजा तदा
इत्यर्थः । अत्रमनुः—'प्राङ्नाभिवर्जनात् पुंसो जातकर्म विधीयते' इति एव एक

१८। तपोवनागत पुरोहित वशिष्ठदेव कर्तृक समस्त जातकर्म सम्पन्न
मेहे दिलीपसूनुः, शाणोद्धेयात् प्राङ्नाभिवर्जनात् पुंसो जातकर्म विधीयते इति एव एक
पाहेते लागितेन ।

सुखश्रवा मङ्गलतूर्यनिस्वनाः

प्रमोदनृत्यैः सह वारयोषिताम् ।

न केवलं सद्यनि मागधीपतेः

पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामपि ॥ १९

१९ अः । सुखश्रवाः मङ्गलतूर्यनिस्वनाः वारयोषितां प्रमोदनृत्यैः सह मागधीपते
केवलं न, दिवौकसा पथ्यपि व्यजृम्भन् ॥ वाच्य—सुखश्रवैः...निस्वनैः व्यजृम्भन्त ।

१९। सुखः सुखकरः श्रवः श्रवणं येषां ते सुखश्रवाः श्रुतिः गमनार्थम्
इत्यर्थः । मङ्गलतूर्यनिस्वनाः मङ्गलवाद्यध्वनयः, वारयोषितां वेश्याणां
'वारस्ती गणिका वेश्या रूपाजीवा' इत्यमरः । प्रमोदनृत्यैः हर्ष

मागधीपतेः दिलीपस्य सन्नि केवलं गृहे एव न व्यजृम्भन्त, किन्तु श्लोकः येषां ते दिवौकसः, देवाः पृषोदरादिवात् साधुः । तेषां पथि काशेऽपि व्यजृम्भन्त । तस्य देवांशत्वात् देवोपकारित्वाच्च देवदुन्दुभयो-
नेदुरिति भावः ॥

२० । केवलं श्रवणविपत्तिं दिलीपेन उवनेहे ये अतिगम्यन् मन्त्रवाञ्छां ३ तांशं मन्त्रं वाराङ्गनागनेन आनन्धं नृणां हरेतेहिम एगन नहे, ए मन्त्रेन असूयान् हासपथे ३ अकांशं पाहेयाहिम ।

न संयतस्तस्य बभूव रक्षितु-
र्विसर्जयेद् यं सुतजन्महर्षितः ।

ऋणाभिधानात् स्वयमेव केवलं
तदा पितृणां मुमुचे स बन्धनात् ॥ २०

२० । रक्षितुस्तस्य (कथित्) संयती न बभूव, (सः) सुतजन्महर्षितः (सन्) यं विसर्जयेत्, यः पितृणाम् ऋणाभिधानात् बन्धनात् केवलं स्वयमेव मुमुचे ॥ वाच्य—संयतेन न बभूव, सन्महर्षितेन यः विसर्जयेत् (तेन) मुमुचे ।

२० । रक्षितुः सम्यक्पालनशीलस्य तस्य दिलीपस्य, अतएव चौराद्य-
लोकात् संयतः बद्धः न बभूव अभूत् । किं तेनात आह—विसर्जयेदिति ।
करजन्मना हर्षितः तोषितः सन् सः यं बद्धं विसर्जयेत् विमोचयेत् । किन्तु
जिहोराजा तदा पितृणाम् ऋणाभिधानात् बन्धनात् केवलम् एकं यथा तथा
पितृन् एव एक एव इत्यर्थः । 'केवलः कृतस्त्र एकस्य केवलश्चावधोरितः'
शास्त्रतः । मुमुचे । कर्मकर्त्तरि लिट् । स्वयमेव मुक्त इत्यर्थः ।
मन्त्रे—'एष वा अनृणो यः पुत्रो' इति श्रुतिः प्रमाणम् ॥

२० । अकांशकं राजा दिलीपेन राज्ञा एगन केहरे काराङ्क छिन्ना,
क तिनि पूज्यजन्मनि आनन्धं वक्कन हरेते मोचन करिवेन ; तिनि केवल
नेह आपनाके पितृलोकेन अणरूप वक्कन हरेते गुरू मने करिवेन ।

श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भक-
स्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः ।

अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थवि-

चकार नाम्ना रघुमात्मसम्भवम् ॥ २१

२१ । अर्थवित् पार्थिवः अयम् अर्भकः श्रुतस्य अन्तं यायात् तथा युधि परेषाम् अन्तं (यायात्)
श्रुतिः गमनार्थम् अवेक्ष्य आत्मसम्भवं नाम्ना रघुं चकार ॥ वाच्य—अर्थविदा पार्थिवेन, अनेन
अन्तः यायेत इति आत्मसम्भवः रघुः वक्त्रे (तेन) ।

२१ । अर्थवित् शब्दार्थज्ञः पार्थिवः पृथिवीश्वरः दिलीपः
अर्मकः बालकः, श्रुतस्य शास्त्रस्य अन्तं पारं यायात्, तथा युति
शत्रूणाम् अन्तं पारञ्च यायात् यातुं शक्नुयादित्यर्थः । 'शक्ति
इति शक्यार्थे लिङ् । इति हेतोः धातोः 'अघि वघि लघि गत्यया
लघिधातोः गमनाख्यम् अर्थम् अर्थवित्त्वात् अवेच्य आलोच्य आ
पुत्तं नाम्ना रघुं चकार । 'लङ्घिवंहोर्नलोपश्च' इत्युप्रत्यये 'बालस्मृ
मङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यते' इति वैकल्पिके रेफादेशे रघुति
सिद्धम् । अत्र शङ्कः—'अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते

२१ । एहे बालक शास्त्रज्ञः अत्राति-मागदत्र पारंगमौ इहेव वृत्तिः ।
दिलीप लघधातुर गमनार्थं जानिषां भूत्वेन नाम रघु राशितेन ।

पितुः प्रयत्नात् स समग्रसम्पदः शुभैः शरीरावयवैर्दिने
पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रम

२२ अः । स समग्रसम्पदः पितुः प्रयत्नात् शुभैः शरीरावयवैः हरिदश्वदीधितेः अनुप्रवे
चन्द्रमा इव दिने दिने वृद्धिं पुपोष ॥ वाच्य—तेन...चन्द्रमसा इव वृद्धिः पुपुषे ।

२२ । सः रघुः, समग्रसम्पदः पूर्णलक्ष्मीकस्य, पितुः दिलीप
त्नात्, शुभैः मनोहरैः शरीरावयवैः हरिदश्वदीधितेः सूर्यरश्मेः
विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः' इत्यमरः । अनुप्रवेशात् बालमुमान् स्त्रि
इव दिने दिने प्रतिदिनम् । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विवचनम् ।
पुपोष । अत्र वराहसंहितावचनम्,—'सलिलमये शशिनि रवेर्दीप्याम्
मूर्च्छितास्तमो नैशम् । चपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव पि स्त
रस्यान्तः ।' इति ।

२२ । छजगन्धे सूर्यारम्भित अवेश हेतु शुक्लपङ्केत मूतन छजगार का
दिन दिन वृद्धि पाहेते शाक, तज्जप मेहे शिञ्जुर मनोरग अन्न मकल ७ मर्क
पितर अयज्ञे दिन दिन वृद्धि पाहेते नागिन ।

उमावृषाङ्गौ शरजन्मना यथा

यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।

तथा नृपः सा च सुतेन मागधी

ननन्दतुल्यदृशेन तत्समौ ॥ २३

२३ अः । उमावृषाङ्गौ शरजन्मना यथा शचीपुरन्दरौ जयन्तेन यथा (ननन्दतुः)
सा मागधी नृपश्च उमौ तत्सदृशेन सुतेन ननन्दतुः ॥ वाच्य—उमावृषाङ्गाभ्यां श
तुत्समाभ्यां मागध्या नृपतिना च उमाभ्यां ननन्दे ।

२३ । उमावृषाङ्गी पार्वतीवृषभभञ्जौ शरजन्मना कार्तिकेयेन ।
कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा पङ्काननः' इत्यमरः । यथा ननन्दतुः,
यचीपुरन्दरौ जयन्तेन पाकशासनिना । 'जयन्तः पाकशासभिः' इत्यमरः ।
यथा ननन्दतुः, तथा तत्समौ ताभ्याम् उमावृषाङ्गाभ्यां शचीपुरन्दराभ्यां च
समौ समानौ सा मागधी नृपश्च तत्सदृशेन ताभ्यां कुमारजयन्ताभ्यां
सदृशेन सुतेन ननन्दतुः । मागधी प्राक् व्याख्याता ॥

पौराणिकी वार्ता । पुरा किञ्च शैलसुता शिवतेजो बौद्धमन्त्रमा वङ्गौ निचिक्षेप, असावप्यशक्त-
तेजो गङ्गायां निक्षिप्तवान् सापि तथाशक्ता शरवणे निक्षिप्तवती, ततः पङ्काननो जन्म लेभे इति ।

२० । दूर्गा ७ शिव (वेमन कार्डिकेश्वरके पाहेरा एवम् षष्ठी ७ इह (वेमन जयशृङ्गे
इरा, आनन्दित इहेराशिनेन ; तदुत्पत्तिरिद्धनिगा ७ दिगीप, तादृश मेहे प्रुष्टके
इरा तेमनि आनन्दित इहेगेन ।

याङ्गनाम्नोरिव भावबन्धनं बभूव यत् प्रेम परस्परप्रेमम् ।
विभक्तमप्येकसुतेन तत् तयोः परस्परस्योपरि पर्यचीयत ॥ २४

२४ अ. । रथाङ्गनाम्नोरिव तयोः भावबन्धनं परस्परप्रेमं यत् प्रेम बभूव तत् एकसुतेन विभक्त-
पे परस्परस्य उपरि पर्यचीयत ॥ वाचा—भावबन्धनेन...त्रयेण येन प्रेम्णा बभूवे तेन विभक्ती-
पि पर्यचीयत ।

२४ । रथाङ्गनाम्नी च रथाङ्गनामा च रथाङ्गनामानौ चक्रवाकौ ।
'तयोर्दम्पत्योः' इत्येकशेषः । तयोरिव, तयोर्दम्पत्योः, भावबन्धनं हृदया-
पिपकं परस्परप्रेमम् अन्योन्यविषयं यत् प्रेम बभूव, तत् एकेन केवलेन
रथेभ्याम् अन्वेन वा । 'एके मुख्यान्त्यकेवलाः' इत्यमरः । सुतेन विभक्त-
द्वयपि कृतविभागसपि परस्परस्योपरि पर्यचीयत वदधे । कर्मकर्तरि
लेट् । अकृतिसत्त्वात् स्वयमेव उपचितमित्यर्थः । यदेकाधारं वस्तु
दाधारद्वये विभज्यमानं हीयते, अत्र तु तयोः प्रागैककर्तृकमेकैक-
विषयं प्रेम, सम्प्रति द्वितीयविषयलाभेऽपि नाहीयत प्रत्युत उपचितमेव
प्रभूदिति भावः ॥

२४ । चक्रवाक-गिधूनेन शाश्वत नृपमन्त्रितर पत्रम्प्राप्तिरुद्दशाकर्षक प्रेम, मेहे
एकमात्र पूज कर्तुं विवक्ष्य इहेगे ७ तां । पत्रम्प्रेमर एति नून ना इहेरा प्रुष्टा
किं प्राप्ति इहेराशिने ।

उवाच धात्रा प्रथमोदितं वचो
ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलिम् ।
अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिचया
पितुर्मुदं तेन ततान मोऽर्भकः ॥ २५

२५ अ. । सः अर्भकः धात्रा प्रथमोदितं वचः उवाच (इति यत्), तदीयाम् अभुजि-
त्स्वया ययौ (इति यत्) प्रणिपातश्चिन्त्या नमः अभुत् (इति च यत्), तेन पितुमुद-
वाचा—तेन अर्भकेण ऊचे, यये, नमः ण अभवि, मुद तेने ।

२५ । सः अर्भकः शिशुः । 'पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शिशुः' इत्यमरः । धात्रा उपमात्रा । 'धात्री जनन्यामलको वसु-
मादृषु' इति विश्वः । प्रथमम् उदितम् उपदिष्टं वचः उवाच, तदी-
याम् अभुलिम् अवलम्ब्य ययौ च, प्रणिपातस्य शिन्त्या उपदेशेन नमः
च, इति यत्, तेन पितुः मुदं ततान ॥

२६ । विलीपनन्दन मेहे शिशुः, यथन दात्री कर्तृक प्रथमोच्छात्रित वाटकार करिष्य कथा वनित ; दात्रीर अश्रुजि अवलम्बन करिष्य हाटित एवम् तत्कृत अणिप-
अलम्बन करिष्य एवम् तत्कृत ; तथन तदीय पिता मशंराज दिलीपेर आनन्, अणिपि-
वर्कित इहेत ।

तमङ्कमारोप्य शरीरयोगजैः सुखैर्निषिञ्चन्तमिवाऽमृतं त्व-
उपान्तसम्मीलितलोचनो नृपश्चिरात् सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ

२६ अ. । शरीरयोगजैः सुखैः त्वचि अमृतं निषिञ्चन्तमिव तम् अङ्कम् आरोप्य उपान्तसं-
लीचनः (सन्) नृपः चिरात् सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ ॥ वाचा...लीचनेन नृपेण रसज्ञतां यये ।

२६ । शरीरयोगजैः सुखैः त्वचि त्वगिन्द्रिये अमृतं निषि-
वर्षन्तम् इव, तं पुत्रम् अङ्कम् आरोप्य, मुदाविर्भावात् उपान्तयोः प्रा-
सम्मीलितलोचनः सन् नृपः, चिरात् सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ । रसः स्वाद-
वा कर्तव्य-
निष्पन्नचू-
विद्यारम्भ-
शिशुखण्ड-
हलायुधः-
अमात्यपु-
वदग्रहणे-
हारम् ।
कश्चित् म-
२७ ।

२७ । राजा यथन मेहे शिशुक्रे कोडे लहेतेन, तथन तदीय गोत्र-
सूत्रे तौशर वगिन्द्रिय येन अमृतरसे अतिविश्रु इहेत, नयन इहेति मूर्ध्नि
आसित ; एहेकपे तनि बहकांनेन पर पूजानिश्चनसूत्र जानिते पारिवेन ।

अमंस्त चानेन परार्द्धाजन्मना

स्थितेरभेत्ता स्थितिमन्तमन्वयम् ।

स्वमूर्त्तिभेदेन गुणाग्रवर्तिना

पतिः प्रजानामिव सर्गमात्मनः ॥ २७

२७ । स्थितेः अभेत्ता (सः) परार्द्धाजन्मना गुणाग्रवर्तिना स्वमूर्त्तिभेदेन अनेन
अन्वयम् (स्थितेः अभेत्ता) प्रजानां पतिः परार्द्धाजन्मना गुणाग्रवर्तिना स्वमूर्त्तिभेदेन
आत्मनः सर्गमिव स्थितिमन्तम् अमंस्त ॥ वाचा—अभेत्ता अन्वयः पत्यां सर्ग इव स्थितिमान्
२७ । स्थितेः अभेत्ता मर्यादापालकः सः नृपः, परार्द्धाजन्मना
कृष्टजन्मना अनेन रघुणा, अन्वयं वंशं, प्रजानां पतिः ब्रह्मा, गुणाः

২৭। যে রূপ প্রজাপতি ব্রহ্মা, আপনাত্মক অপর মূর্তি সত্ত্বগুণাধার বিষ্ণুকে পাইয়া
কার অপর সৃষ্টিকে স্থায়ী বলিয়া জ্ঞান করিয়াছিলেন, সেইরূপ মর্যাদাপালক প্রজাপতি
ত প্রণিপদীপও সেই অমূল্য পুত্রব্রহ্মাভ করিয়া, আপন বংশকে স্থায়ী বলিয়া জ্ঞান করিতে
নন্দ, অগ্নিগিলেন।

২৭। যে রূপ প্রজাপতি ব্রহ্মা, আপনার অপর মূর্তি সত্ত্বগুণাধার বিষ্ণুকে পাইয়া সৃষ্টিকে স্থায়ী বলিয়া জ্ঞান করিয়াছিলেন, সেইরূপ মর্যাদাপালক প্রজানাপীপও সেই অমূল্য পুত্ররত্নলাভ করিয়া, আপন বংশকে স্থায়ী বলিয়া জ্ঞান করিতে গেলেন।

तं त्वि
तां ययं

उपा न्तसर्ग
ता यये ।

निषिद्ध

तः स्वाद

মুদ্রিত

अनेन
दिन (दि
तमान्
नान्मना
णाः स

णाः सः

अथोपनीतं विधिवद्विपश्चितो
विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।
अवन्ययत्ताश्च वभूवुरत्र ते
क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति ॥ २६

२६ अ. । अथ विपश्चितो गुरवः विधिवत् उपनीतं गुरुप्रियम् एनं विन्युः, ते च विनि मागे
यत्ताश्च वभूवुः, क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति ॥ वाचा—विपश्चितः गुरभिः उपनीतः प्राशनं कर्त्तुं
एषः विन्युः, तै...यत्तैः वभूवुः, क्रियाया वस्तूपहितया प्रसद्यते ।

२६ । 'गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनयनम् । गर्भाष्टमादशे
गर्भाच्च द्वादशे विशः ॥' इति मनुस्मरणात् अथ गर्भाष्टमादशे अब्दे वि
वत् उपनीतं गुरुप्रियम् एनं रघुं विपश्चितः विद्वांसः गुरवः विन्युः शि
वन्तः । ते गुरवः, अत्र अस्मिन् रघौ, अवन्ययत्ताश्च वभूवुः । तथा
क्रिया शिक्षा । 'क्रिया तु निष्कृतौ शिक्षा-चिकित्सोपायकस्यैव'
यादवः । वस्तुनि पाठभूते उपहिता प्रयुक्ता प्रसीदति फलति । 'हिं
हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम्' इति कौटिल्यः ॥

२७ । अनन्तरं रघुव उपनयनं सम्पन्नं इहेन, सुपण्डित आचार्यागण, मेहे गुरुजन
रघुके यथाविधि वेदादि-विद्या शिक्षा दिते नागिजेन, रघुकुप पाठे उांशमेव
मफल इहेन, येहेतु, म९पाठे चेष्टा एयूक इहेन मे चेष्टा फलवतीहे इहेया पाठे

धियः समग्रैः स गुणैरुदारधीः
क्रमाच्चतस्रश्चतुरर्णवोपमाः ।
ततार विद्याः पवनातिपातिभि-
र्दिशो हरिर्द्विर्हरितामिवेश्वरः ॥ ३०

३० अ. । उदारधीः सः धियः समग्रैः गुणैः चतुरर्णवोपमाः चतस्रो विद्याः हरितामि
पवनातिपातिभिः हरिर्द्विः चतुरर्णवोपमायतस्रो दिश एव क्रमात् ततार ॥ वाचा—उदारधी
तेन...ईश्वरेण तेरिरे ।

३० । अत्र कामन्दकः—'शुश्रूषा अवन्ययैव अहं धारणं तद
जहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धोगुनाः ॥' इति । 'आन्वीक्षिकी त
वार्त्ता दण्डनीतिश्च शास्त्रती । एता विद्याश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहेतवः
इति च । उदारधीः उत्कृष्टबुद्धिः सः रघुः, समग्रैः धियोगुणैः, चत
अर्णवाः उपमा यासां ताः चतुरर्णवोपमाः । 'तद्वितार्थोत्तरपदसमा
च' इति उत्तरपदसमासः । चतस्रः विद्याः, हरितां दिशाम् ईश्वरः

वनातिपातिभिः हरिभिः निजाश्वैः । 'हरित् ककुभि वर्णे च लणवाजि-
शेषयोः' इति विश्वः । चतस्रो दिश इव, क्रमात् ततार । चतुरर्णवो-
मत्वं दिशामपि द्रष्टव्यम् ॥

७० । वेगन, श्रयादेव पवन दृष्टेते अधिक वेगशुद्ध निज अश्व सकलेश्वर द्वारा चरित्रो
क अतिक्रम करेन तद्वत् अवल दीर्घलि-नम्पन्न रघु, शीघ्र मगध बुद्धिबलप्रभाव,
ते चरित्रो मगधेर तूला चरित्रो विशा (आश्विक्की, ज्यौ, वार्ता ७ पञ्चनीति) क्रमे
पनीतः श्रयन करिगेन बलिश गने दृष्टेन ।

त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवी-
मशिक्षताऽस्त्रं पितुरेव मन्त्रवत् ।
न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः
क्षितावभूदेकधनुर्धरोऽपि सः ॥ ३१

३१ अ. । स मेध्याम् रौरवीं त्वचं परिधाय मन्त्रवत् अस्त्रं पितुरेव अशिक्षत, तद्गुरुः एक-
पार्थिवः केवलं नाभूत् किन्तु क्षितौ सः एकधनुर्धरोऽपि अभूत् ॥ वाच्य—तेन अशिक्ष्यत, तद्गुरुणा
पार्थिवेन न तेन एकधनुर्धरेणापि अभावि ।

३१ । सः रघुः 'कार्णरौरववास्तानि चर्मणि ब्रह्मचारिणः । वसी-
मानुपूर्व्याण शान्छौमादिकानि च ॥' इति मनुस्मरणात् मेध्यां शुद्धां रौरवीं
रुसस्त्रन्विनीम् 'रुर्महाकृष्णसारः' इति यादवः । त्वचं चर्म परिधाय
सित्वा, मन्त्रवत् समन्त्रकम् अस्त्रम् आग्नेयादिकं, पितुरेव उपाध्यायात्
शिक्षत अभ्यस्तवान् । 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानसंज्ञा । पितुरेव
व्यवधारणमुपपादयति—नेति । तद्गुरुः एकः अद्वितीयः पार्थिवः
वलं पृथिवीश्वरः एव न अभूत्, किन्तु क्षितौ सः दिलीपः एकः धनुर्धरः
पि अभूत् ॥

७१ । तनि पवित्र क्रूरगृहेण चर्म परिधान करिशा पितात्र निकटेइ मगध अश्व
कल शिक्षा करिते लागिलेन ; केनना, तांशत्र पिता केवल पृथिवीर अद्वितीय
धीश्वर छिलेन, एमन नह ; तनि पृथिवीते अद्वितीय धनुर्धर छिलेन ।

महोक्षतां वत्सतरः स्पृशन्निव
द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव ।
रघुः क्रमाद्यौवनभिन्नशैशवः
पुपोष गाम्भीर्यमनोहरं वपुः ॥ ३२

३२ अ. । रघुः क्रमात् यौवनभिन्नशैशवः महोक्षतां स्पृशन् वत्सतर इव, द्विपेन्द्रभावं श्रयन्

कलभ इव, गाभीर्यमनोहरं वपुः पुपोष ॥ वाच्य—रघुना...श्रेष्ठेन स्य शता, वस्तुनि शिर विवा
अयता कलमेन इव...पुपोषे ।

३२ । रघुः क्रमात् यौवनेन भिन्नश्रेष्ठः निरस्तशिशुभावः सन्, उच्चा महीच्छः महर्षभः । 'अचतुर' आदिस्त्रेण निपातनात् अका
त्वम् । तस्य भावः तत्ता, तां स्पृशन् गच्छन् वत्सतरः दस्यः इव ।
वत्सतरौ समौ' इत्यमरः । द्विपेन्द्रभावं महागजत्वं अयन् व्रजन्
करिपोतः इव, गाभीर्येण अचापलेन मनोहरं वपुः पुपोष ॥

३२ । वत्सतर (बाहू) येन क्रमे एकांशे वृक्षे आकारे परिणत ह्य
शिवक येन क्रमे एकांशे हस्ती आकारे परिणत ह्य, शैशवके तेन
रघुर यौवन उत्कृष्ट इहेन, तीक्ष्ण शरीरं तेन मनोहरं गाभीर्यपूर्णं
परिणत इहेन ।

अथास्य गोदानविधेरनन्तरं
विवाहदीक्षां निरवर्त्तयद्गुरुः ।
नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्यतिं
तमोनुदं दक्षसुता इवावभुः ॥ ३३

३३ अः । गुरुः अस्य गोदानविधेः अनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्त्तयत्, नरेन्द्रकन्याः तं
तमोनुदमिव सत्यतिम् अवाप्य आवभुः ॥ वाच्य—गुरुणा विवाहदीक्षा निरवर्त्तयत्, नरेन्द्र
दक्षसुताभिः आवभुः ।

३३ । 'गौर्नादित्ये बलीवर्दे क्रतुभेदपिभेदयोः । स्त्री तु सा
भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । पुंस्त्रियोः स्वर्गवच्चाश्चुरश्मिद्वन्वाणो
इति केशवः । गावः लोमानि केशाः दाप्यन्ते खण्डन्ते अस्मिन्
व्युत्पत्त्या गोदानं नाम ब्राह्मणादीनां शोडशादिषु वर्षेषु कर्त्तव्यं
न्तास्य' कर्म्मोच्यते । तदुक्तं मनुना—'केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्म
विधीयते । राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्वादशे ततः ।' इति ।
गुरुः पिता । 'गुरुर्गीष्पतिपितादौ' इत्यमरः । अस्य गोदानविधिः
न्तरं विवाहदीक्षां निरवर्त्तयत् कृतवानित्यर्थः । अथ नरेन्द्रकन्याः तं
दक्षस्य सुताः रोहिण्यादयः तमोनुदं चन्द्रम् इव । 'तमोनुदो
चन्द्रार्काः' इति विश्वः । सत्यतिम् अवाप्य आवभुः । रघुरपि तमो
अत्र मनुः—'वेदानधौत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् । अविष्णु
चर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत् ।' इति ॥

३३ । अनन्तर, तीक्ष्ण गोदान अर्थात् (केशांशु संस्कारं मन्त्रं) इहेन, नरेन्द्र

युवा युगव्यायतबाहुरंसलः

वपुःप्रकर्षादिजयद्गुरुं रघु-

३४ अ. । युवा युगव्यायतवाङ्मः अंसलः कवाटवक्षाः परिणक्षकस्थरः रघुः वपुःप्रकर्षात् गुरुम्
पूर्णं जयत् तथापि विनयात् (सः) नीचैः अदृश्यत (लोकाः) ॥ वाच्य—यूना...वाङ्मना अंसलेन...
इसा...कस्थरेण रघुणा गुरुः अजीयत, तथापि नीचैरपश्यन् (लोकाः) ।

৩৪। যুবক রঘুর বাহুবল যুগদণ্ডের (জোয়ালের) ন্যায় সুদীর্ঘ, স্বচ্ছদ্রব্য স্ববটত, কঙ্কাল কপাটের ন্যায় সুপ্রশস্ত, এবং গ্রীবদেশে পূর্ণায়তন ; তিনি এই সকল শারীরিক উৎকর্ষে পিতাকেও পরাস্ত করিলেন, তথাপি বিনয়গুণে তাঁহাকে ছোটই দেখাইত ।

नितान्तगुर्वी' लघयिष्यता धुरम् ।

नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक् ॥ ३५

३५। ततः आत्मना चिरं धृतां नितान्तगुर्वीं प्रजानां धुरं लघयिष्यता नृपेण असौ निसर्ग-
विष्णुः ततः इति युवराजशब्दभाक् चक्रे ॥ बाष्प-लघयिष्यन् नृपः अमुं...विनीतं...भाजं
पकार।

३५। सम्प्रति तस्य यौवराज्यमाह—तत इति । ततः आत्मना चिरं

ष्टतां नितान्तगुर्वीम् । 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीप् । प्रजानां
पालनप्रयासं लघयिष्यता लघुं करिष्यता । 'तत् करोति तदा' इति
लघुशब्दात् णिच्, ततो 'लृटः सदा' इति शट्प्रत्ययः ।
दिलीपेन, 'असौ रघुः निसर्गेण स्वभावेन संस्कारेण शास्त्राभ्यास
वासनया च विनीतः नम्रः' इति हेतोः 'युवराजः' इति शब्दं भज
तथोक्तः । 'भजोषिवः' इति णिप्रत्ययः । चक्रे कृतः । 'द्विविधो
स्वाभाविकः कृत्रिमश्च' इति कौटिल्यः । तदुभयसम्पन्नत्वात् पुत्रं
चकार इत्यर्थः । अत्र कामन्दकः,—विनयोपग्रहान् भूत्यै कुर्वीत
सुतान् । अविनीतकुमारं हि कुलमाश्रयिष्यते । विनीतमौरसं
यौवराज्येऽभिषेचयेत् ।' इति ॥

३६ । अनन्तरं महाराजं दिलीप, वह्काल धरिष्ये ये शुकुतत्र प्रजापानन-भार
करितेहिलेन, तांश लाघव करिवार हेछाय रघूके युवराजपदे अभिषिक्त करि
केनना, रघु तथन आपनार शभावो शास्त्राभ्यासजनित श्रमिकार गुणे चरित्ये
उत्कर्ष लाठ करियाहिलेन ।

नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं

तदास्पदं श्रीयुवराजसंज्ञितम् ।

अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी

नवावतारं कमलादिवोत्पलम् ॥ ३६

३६ । गुणाभिलाषिणी (राजाश्रया) श्रीः नरेन्द्रमूलायतनात् अनन्तरं युवराजसंज्ञितं
स्पदं (पद्माश्रया श्रीः) कमलात् नवावतारम् उत्पलमिव अंशेन अगच्छत् ॥ वाच्य...
श्रिया...संज्ञितः तदास्पदं अगम्यत ।

३६ । गुणान् विनयादीन् सौरभ्यादींश्च अभिलष्यतीति गुणा
लाषिणी श्रीः राज्यलक्ष्मीः पद्माश्रया च नरेन्द्रः दिलीप एव मूलायत
प्रधानस्थानं तस्मात् अपादानात् अनन्तरं सन्निहितं, युवराजः इति
अस्य सञ्ज्ञाता युवराजसंज्ञितम् । तारकादित्वात् इतच्प्रत्ययः ।
पदं स्थानम् आस्पदम् 'आस्पदं' प्रतिष्ठायाम् इति निपातः ।
इति आस्पदं तदास्पदं, कमलात् चिरोत्पन्नात् नवावतारम् अचिरोत्प
उत्पलम् इव, अंशेन अगच्छत् । स्त्रियो हि यूनि रज्यन्ते इति भावः ।

३७ । लक्ष्मी (शोभा) येरूप पूर्वविकसित पद्म हहेते क्रमे क्रमे तत्समिहित
विकसित पद्म आश्रय करेन, शृंगाररागिणी राजलक्ष्मीः सेहैप्रकारं दिलीप
आश्रय हहेते तत्समिहित सेहै युवराज रघूते क्रमे क्रमे गमन करिते ला
ततः प
धनुर्भूत

विभावसुः सारथिनेव वायुना
घनव्यपायेन गभस्तिमानिव ।
वभूव तेनातितरां सुदुःसहः
कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः ॥ ३७

३७ अ. । सारथिना वायुना विभावसुरिव, सारथिना घनव्यपायेन गभस्तिमानिव, सारथिना कटप्रभेदेन करीव, पार्थिवः सारथिना तेन (सुतेन) अतितरां सुदुःसहो वभूव ॥ वाच्य—विभावसुना... गभस्तिमया करिणा इव पार्थिवेन सुदुःसहेन व[वि]भूवे ।

३७ । सारथिना सहायभूतेन । एतद्विशेषणमुत्तरवाक्येष्वपि अनु-
वृत्तनीयम् । वायुना विभावसुः वह्निः इव । 'सूर्यवह्नी विभावसू' इत्य-
मरः । घनव्यपायेन शरत्समयेन सारथिना गभस्तिमान् सूर्यः इव, कटः
गण्डः । 'गण्डः कटो मदो दानम्' इत्यमरः । तस्य प्रभेदः स्फुटनं
मदोदय इत्यर्थः । तेन करी इव, पार्थिवः दिलीपः तेन रघुणा अति-
मराम् अत्यन्तं सुदुःसहः सुष्ठु असह्यः वभूव ॥

३७ । अग्नि यैरूप वायुर् माहायै, सूर्य यैरूप शरत्कालेन माहायै, मातृ
यैरूप गण्डश्च हहेते करित गदधात्रा माहायै, निताञ्च इःमह तेज धारण करे,
माहां मेहेरूप निज आश्रय रघुर् माहायै अतीव इःमह तेज धारण करिलेन ।

नियुज्य तं होमतुरङ्गरक्षणे धनुर्धरं राजसुतैरनुद्रुतम् ।
अपूर्णमेकेन शतक्रतूपमः शतं क्रतूनामपविघ्नमाप सः ॥ ३८

३८ अ. । शतक्रतूपमः स राजसुतैः अनुद्रुतं धनुर्धरं तं होमतुरङ्गरक्षणे नियुज्य एकेन अपूर्णं
क्रतूनां शतम् अपविघ्नम् आप ॥ वाच्य—शतक्रतूपमेन तेन आपे ।

३८ । शतक्रतुः इन्द्रः उपमा यस्य सः शतक्रतूपमः सः दिलीपः, 'शतं
मूलानि वि तुल्या राजपुत्रा देवा आशापालाः' इत्यादिश्रुत्या । राजसुतैः अनुद्रुतम्
इति अपगुतं धनुर्धरं तं रघुं, होमतुरङ्गाणां रक्षणे नियुज्य, एकेन क्रतूना
अपूर्णम् एकोनं क्रतूनाम् अश्वमेधानां शतम् अपविघ्नम् अपगतविघ्नं यथा
सः तथा आप ॥

३८ । देवराजमृग राजा दिलीप, राजकुमारगणकर्तृक वधश्च धनुर्धरौ रघुके
रक्षा रक्षणे निरुक्त करिष्य निर्विघ्ने एकोनशत अश्वमेध वज्र सम्पादन करिलेन ।

ततः परं तेन मखाय यज्वना तुरङ्गमुत्सृष्टमनर्गलं पुनः ।
धनुर्भूतामग्रत एव रक्षिणां जहार शक्रः किल गूढविग्रहः ३९

३६ अ. । ततः परं यज्वना तेन मखाय पुनः उत्सृष्टम् अनर्गलं तुरङ्गं शक्रः गूढविग्रहः धनुर्भृतां रक्षिणाम् अग्रत एव जहार किल ॥ वाचा—गूढविग्रहेण शक्रेण उत्सृष्टः तुरङ्गः जङ्गे ।

३६ । ततः परम् एकोनशतक्रतुप्राप्यनन्तरं यज्वना विधिनेषु विधित्वान् तेन दिलीपेन पुनः पुनरपि मखाय मखं कर्तुम् । 'क्रियार्थोपपदस्य' द्वितीयया दिना चतुर्थी । उत्सृष्टं मुक्तम् अनर्गलम् अप्रतिबन्धम् अव्याहतस्वैरतिप्रेधातमित्यर्थः, 'अपर्थ्यावर्त्तयन्तोऽश्वमनुचरन्ति' इति आपस्तम्बस्मरणात् । साक्षात्कृतं धनुर्भृतां रक्षिणां रक्षकाणाम् अग्रत एव शक्रः गूढविग्रहः सन् किल । किल इति ऐतिह्ये ॥

७९ । तदनन्तरं, यज्वकार्ये तृतीये जेहे राजा, पुनराय यज्व करिवारं जगृह्य अथ मोहन करिनेन, अथ अवाधे चलिले, धनुर्कारी रक्षकगणैर मन्थूय इहेतेरे अपृच्छकृते जेहे अथ इरण करिनेन ।

विषादलुप्तप्रतिपत्ति विस्मितं
कुमारसैन्यं सपदि स्थितञ्च तत् ।
वशिष्ठधेनुश्च यदृच्छयागता
श्रुतप्रभावा ददृशेऽथ नन्दिनी ॥ ४० ॥

४० अ. । तत् कुमारसैन्यं सपदि विषादलुप्तप्रतिपत्ति विस्मितं (सत्) स्थितञ्च, अथ यदृच्छयागता श्रुतप्रभावा नन्दिनी नाम वशिष्ठधेनुः ददृशे च ॥ वाचा—कुमारसैन्येन...प्रतिपत्तिना विस्थितेन । श्रुतप्रभावाम् आगतां वशिष्ठधेनुं नन्दिनीं ददर्श (सैन्यः) ।

४० । तत् कुमारसैन्यं सेना सपदि । विषाद इष्टनाशकतो मनोविषादोऽयं तदुक्तम्, 'विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावनाशयोः' इति । तेन लुप्ता प्रतिपत्तिः कर्त्तव्यज्ञानं यस्य तत् तथोक्तं, विस्मितम् अश्वनाशस्य आकस्मिकत्वात् आश्चर्याविष्टं सत् स्थितं तस्यौ । अथ श्रुतप्रभावा यदृच्छया स्वेच्छया आगता, रघोः स्वप्रसादलब्धत्वात् अनुजिष्टक्षया इति भावः । नन्दिनी नाम वशिष्ठधेनुश्च ददृशे । हौ चकारावविलम्बसूचकौ ॥

४० । राजकुमार रघुर जेहे विवादे इतवृत्ति ७ विस्मित इहेना रहिल; तत जेहे विथातप्रभावा वशिष्ठधेनु नन्दिनी, यदृच्छाकृते उथाय आगिया उपस्थित इहेते तदङ्गनिस्यन्दजलेन लोचने प्रमृज्य पुण्येन पुरस्कृतः सती अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः ॥

४१ अ. । सतां पुरस्कृतः दिलीपनन्दनः पुण्येन तदङ्गनिस्यन्दजलेन लोचने प्रमृज्य भावेषु उपपन्नदर्शनो बभूव ॥ वाचा—पुरस्कृतेन...नन्दनेन उपपन्नदर्शनेन ब[वो]भूव ।

४१ । सतां पुरस्कृतः पूजितः दिलीपमन्दनः रघुः, पुण्येन तस्याः नन्दिन्याः
यत् अङ्गं तस्य निस्थन्दः द्रव एव जलं सूत्रमित्यर्थः । तेन लोचने प्रमुञ्च्य
विधेनेषु धियत्वा, अतोन्द्रियेषु इन्द्रियाणि अतिक्रान्तेषु । 'अत्यादयः क्रान्तादयर्थे
इतीयया' इति समासः, द्विगुप्राप्तापन्नालं पूर्वगतिसमासेषु परवस्त्रिङ्गता-
तस्त्वैतत्तिषेधात् विषेयनिघ्नत्वम् । भाविषु अपि वस्तुषु उपपन्नदर्शनः सम्पन्न-
तात् । साक्षात्कारशक्तिः बभूव ॥

४० । नांभूजनपूजितं दिग्वीरमन्मन रघुः, मेहे नन्दिनीर अग्रनिःश्रुत छजे निक्ष-
म् माञ्जित करिवाग्नाय, हेत्येवैतत् अगोष्ठर पतार्थं मरुतं दर्शने नमर्थं इहेत्येन ।

स पूर्वतः पर्वतपक्षशातनं
ददृश देवं नरदेवसम्भवः ।
पुनः पुनः सूतनिषिद्धचापलं
हरन्तमश्वं रथरश्मिसंयतम् ॥ ४२

४२ अ. । सः नरदेवसम्भवः रथरश्मिसंयतं पुनः पुनः सूतनिषिद्धचापलम् अश्वं हरन्तं पर्वत-
पक्षशातनं देवं पूर्वतः ददृश ॥ वाच्य...सम्भवेन, तेन हरन्...शातनः देवः ददृशे ।

पौराणिकौ वार्त्ता ।—अथ कृतयुगे पर्वताः पक्षिण इव सपचा आसन्, विचरन्ति च यथाकामं
वर्तते दिशम्, ततस्तेषां विपुलविग्रहाणां शरीरवायुना यवेच्छं पतनेन च नितान्तमुपद्रुताः सहर्षयः
रसङ्गाः शचीपतेः शरणाभ्युपगम्य, ततस्तेषां प्रियचिकीर्षुरिन्द्रः कुलिशेन गैलानां पक्षमशातयदिति ।

४२ । नरदेवसम्भवः सः रघुः पुनः पुनः सूतेन निषिद्धचापलं
निवारितौघत्यं रथस्य रश्मिभिः प्रग्रहैः । 'किरणप्रग्रहौ रश्मी' इत्यमरः ।
संयतं बद्धम् अश्वं हरन्तं पर्वतपक्षाणां क्लृप्तं देवम् इन्द्रं पूर्वतः पूर्वस्यां
दिशि ददृश ॥

४२ । मेहे मंगरे नृपतिपूज्य रघुः, पर्वतपक्षच्छेदकारी देवः पुत्रनरके,
रथरश्मिसंयुक्तं मारुति कर्षूकं वारं वारं निवारितं चाक्ष्ण्य मेहे यक्षीय षोडश नरेशा
पूज्यदिके प्रशानं करिते मेथितेन ।

शतैस्तमक्ष्यामनिमेषवृत्तिभि-
र्हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः ।
अवोचदेनं गगनस्पृशा रघुः
सुरेण धीरेण निवर्त्तयन्निव ॥ ४३

४३ अ. । रघुः अनिमेषवृत्तिभिः अक्ष्यां शतैः, हरिभिः वाजिभिश्च तं हरिं विदित्वा एनं गगन-
स्पृशा धीरेण सुरेण निवर्त्तयन्निव अवोचत ॥ वाच्य—रघुणा निवर्त्तयता इव अवाचि ।

४३ । रघुः तम् अश्वहर्तारम् अनिमेषवृत्तिभिः निमेषव्यापार
अक्षणां शतैः हरिभिः हरिद्वयैः । 'हरिर्वाच्यवदाख्यातो हरित्कपिलव
इति विश्वः । वाजिभिः अश्वैश्च हरिम् इन्द्र' विदित्वा । 'हरिर्व
चन्द्रेन्द्र्यमोपेन्द्रमरीचिषु' इति विश्वः । एनम् इन्द्रं गगनस्युशा
व्यापिना धीरेण गभीरेण स्वरेण ध्वनिना एव निवर्त्तयन् इव अवोचत् ।

४० । रघु मेहे अश्वपशूरीव प्लनशौन शत शत षड् एव तैश्वर्य ४५ ।
अश्व मकल हरिद्वर्ण पेशिग्रा, तैश्वर्य हेतु वनिग्रा चिनिते पारितेन एव गगनस्युशा
गभीरस्यरे तैश्वर्य गगननर बाधा अन्नाहेया चमकित करिग्राहे येन एहे कथा वनिग्राकर्म्य व

मखांशभाजां प्रथमो मनीषिभि-

स्त्वमेव देवेन्द्र ! सदा निगद्यसे ।

अजस्रदीक्षाप्रयतस्य सद्गुरोः

क्रियाविघाताय कथं प्रवर्त्तसे ॥ ४४

४४ अ. । हे देवेन्द्र ! मनीषिभिस्त्वमेव मखांशभाजां प्रथमः सदा निगद्यसे, तथापि (त्वम्) विचारः
दीक्षाप्रयतस्य सद्गुरोः क्रियाविघाताय कथं प्रवर्त्तसे ? ॥ वाच्य—मनीषिणः त्वमेव प्रथमं नि
प्रवर्त्तते (त्वया) ।

४४ । हे देवेन्द्र ! मनीषिभिः त्वमेव मखांशभाजां प्रथमः
निगद्यसे कथ्यसे, तथापि अजस्रदीक्षायां नित्यदीक्षायां प्रयतस्य सद्गुरोः
क्रियाविघाताय कृतविघाताय, क्रियायां विह्वल्युमित्यर्थः । 'तुमर्थाच्च
वचनात्' इति चतुर्थी । कथं प्रवर्त्तसे ॥

४४ । वृषगण आपनाक यक्षांशभाजांजीदिगेर अग्रगण्य वनिग्रा निर्देश करि
आंगार पिता निरुत्तर यागनिरुत, आपनि कि जग्य तैश्वर्य यज्जकार्यो विप्र इव
अवृत्त श्हेयाछेन ।

त्रिलोकनाथेन सदा मखद्विष-

स्त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ।

स चेत्स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां

त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः ॥ ४५

४५ अ. । त्रिलोकनाथेन दिव्यचक्षुषा त्वया मखद्विषः सदा नियम्याः ननु, स त्वं धर्मसु स्वयं
कर्मसु स्वयम् अन्तरायो भवसि चेत्, विधिच्युतः ॥ वाच्य—त्रिलोकनाथः दिव्यचक्षुः
अन्तरायेण भूयते विधिना च्युतं (च्युतेन भूयते) ।

४५। त्रयाणां लोकानां नाथः त्रिलोकनाथः। 'तद्वितार्थः' इत्यादिना
 उत्तरपदसमासः। तेन त्रैलोक्यनियामकेन दिव्यचक्षुषा अतीन्द्रियार्थदर्शिना
 या मुखद्विषः क्रतुविघातकाः सदा नियम्याः ननु शिष्याः खलु, स त्वं
 मन्त्रचरिणां कर्मसु क्रतुषु स्वयम् अन्तरायः विघ्नः भवसि चेत् विधिः
 मुष्ठानं च्युतः क्षतः, लोके सत्कर्मकथैवास्तमियादित्यर्थः ॥

४६। आपनि त्रिलोकेन्द्रनाथ ७ दिव्यादृष्टिगन्धर्वः; अथ केह यच्छत्र व्याघात
 वर गणत्रिण आपनिहे तांशके शानन करिवेन; किञ्च आपनिहे यदि धार्मिकगणैर
 वनिर्गच्छेत् व्याघात करेन, तवे धर्म्येन विधान विवृष्ट इहेवे।

तदङ्गमग्रं मघवन् महाक्रतो-

रमुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुमर्हसि।

पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वरा

मलीमसामाददते न पद्धतिम् ॥ ४६

४६ अः। हे मघवन्! महाक्रतोः अग्रम् अङ्गम् असुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुम् अर्हसि, श्रुतेः पथः
 पि (लम्) धितारः ईश्वराः मलीमसां पद्धतिं न आददते ॥ वाच्य—असौ तुरङ्गः अर्हते (लया)
 प्रथमं निविष्टमिः ईश्वरैः मलीमसा पद्धतिः आदीयते।

४६। हे मघवन्! तत् तस्मात् कारणात् महाक्रतोः अश्वमेधस्य
 अग्रं अष्टम् अङ्गं साधनम् असुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुं प्रतिदातुम् अर्हसि।
 याहि—श्रुतेः पथः दर्शयितारः सन्मार्गप्रदर्शका ईश्वरा महान्तः मली-
 मसां मलिनानां पद्धतिं मार्गं न आददते न स्वीकुर्वन्ते, असन्मार्गं नावलम्बन्ते
 त्यर्थः। 'मलीमसन्तु मलिनं कञ्चरं मलदूषितम्' इत्यमरः ॥

४७। अतएव, हे देवेन्द्र! महायच्छत्र प्रधान अङ्ग एहे अश्वतो अतार्पण करी
 पनार उचित; वेदमार्गप्रदर्शक (भवादृश) महाआरा कपाठ कनकित पथे
 पार्पण करेन ना।

इति प्रगल्भं रघुणा समीरितं

वचो निशम्याधिपतिर्दिवौकसाम्।

निवर्त्तयामास रथं सविस्मयः

प्रचक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरम् ॥ ४७

४७ अः। दिवौकसाम् अधिपतिः रघुणा समीरितम् इति प्रगल्भं वचः निशम्य सविस्मयः (सन्)
 निवर्त्तयामास, उत्तरं प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे च ॥ वाच्य—अधिपतिना, सविस्मयेन रथः निवर्त्तयामासे।

४७। इति रघुणा समीरितं प्रगल्भं वचः निशम्य आकर्ष्य,

दिवौकसः स्वर्गौकसः । 'दिवं स्वर्गेऽन्तरीक्षे च' इति विश्वः ।
अधिपतिः देवेन्द्रः रघुप्रभावात् सविन्मयः सन् रथं निवर्त्तयामास,
प्रतिवृत्तं प्रचक्रमे च ॥

४१ । देवराज हेतु, रघुवर्मा मूत्रे सेहै मर्कसवाका अवग करिशा, मविमर अ
निवृत्त करिमेन एव तं शर कथार प्रवृत्त करिमे प्रवृत्त हईमेन ।

यदात्य राजन्यकुमार ! तत्तथा

यशस्तु रक्ष्यं परतो यशोधनैः ।

जगत्प्रकाशं तदशेषमिज्यया

भवद्गुरुलङ्घयितुं ममोद्यतः ॥ ४८

४८ अ. । हे राजन्यकुमार ! त्वम् यत् आत्य तत् तथा, तु (किन्तु) यशोधनैः पर-
रक्ष्यम्, भवद्गुरुः जगत्प्रकाशम् अशेषं मम तत् (यशः) इज्यया लङ्घयितुम् उद्यतः ॥
त्वया उच्यते, तेन तथा, यशोधनाः रक्ष्युः, भवद्गुरुणा उद्यतम् ।

४८ । हे राजन्यकुमार ! क्षत्रियकुमार ! 'मूर्धाभिषिक्तो रा-
बाहुजः क्षत्रियो विराट्' इत्यमरः । यत् वाक्यम् आत्य ब्रवीषि ।
पञ्चानाम्' इत्यादिना आहादेशः । तत् तथा सत्यं, किन्तु यशोधनैः
दृष्टैः परतः शत्रुतः यशः रक्ष्यम् । ततः किमत आह—भवद्गुरुः त्वं
जगत्प्रकाशं लोकप्रसिद्धम् अशेषं सर्वं मम तत् यशः, इज्यया
लङ्घयितुं तिरस्कृत्तुम् उद्यतः उद्युक्तः ॥

४८ । हे क्षत्रिय-कुमार ! तूम् यशो वनिमेन तं शर मत्ता, किन्तु यशो
मर्कस, तं शर सेहै वश शक्त हईमे अवश रक्षा करिशा थाकेन ; आशर विश्व
मम तं यश तोमार पिता वल्लभा अतिक्रम करिमे प्रवृत्त हईशाहेन ।

हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो

महेश्वरस्त्यस्वक एव नापरः ।

तथा विदुर्मां मुनयः शतक्रतुं

द्वितीयगामी न हि शब्द एष नः ॥ ४९

४९ अ. । यथा हरिः एकः पुरुषोत्तमः स्मृतः, त्वत्स्वक एव महेश्वरः स्मृतः अपरः
मुनयः मां शतक्रतुं विदुः, न एवः शब्दः द्वितीयगामी न हि ॥ वाच्य—हरिणा एकेन पुरु-
स्मृतेन, त्वत्स्वकेण एव महेश्वरेण स्मृतेन (भूयते) अपरेण न, मुनिभिः अहं शतक्रतुः द्वि-
शब्दे न द्वितीयगामिना न हि (भूयते) ।

४९ । किं तद् यश इत्याह—हरिरिति । पुरुषेषु उत्तम

समीसमासः 'न निर्धारणे' इति षष्ठीसमासनिषेधात्, कर्मधारये तु
 अहत्परसोत्कृष्टाः पूज्यमानैः' इति उत्तमपुरुष इति स्यात् । यथा हरिः
 ण्युः एक एव पुरुषोत्तमः स्मृतः, यथाच त्रयम्बकः शिव एव महेश्वरः
 तः, न अपरः, अपरः पुमान् न, तथा मां मुनयः शतक्रतुं विदुः विदन्ति ।
 'दो लटो वा' इति भेजुसादेशः, नः अस्माकं हरिहरयोः मम च इत्यर्थः,
 तः त्रितयः अपि शब्दः द्वितीयगामी न हि । द्वितीयाप्रकरणे गमिगम्या-
 नामुपसंख्यानात् समासः ॥

४२। येन एकमात्रं नामाग्रहं 'श्रुतबोद्धम्' नाम कौर्क्षित, येन द्वितीयाग्रहे
 'द्वयम्' नाम कौर्क्षित, अत्र केह नहेन ; सेहैरूप एकमात्रं आग्रहे मुनिगण कर्तृक
 'श्रुत' नाम कौर्क्षित श्रेया थाकि ; आमादेश ए नाम आत्र द्वितीय वाक्कि एह
 श्रुत आत्र ना ।

अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा

पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ।

अलं प्रयत्नेन तवात्र मा निधाः

पदं पदव्यां सगरस्य सन्ततेः ॥ ५०

५० अ. । अतः त्वदीयस्य पितुः अयमश्वः कपिलानुकारिणा मया अपहारितः, तव अत्र प्रयत्नेन
 म, सगरस्य सन्ततेः पदव्यां पदं मा निधाः ॥ वाच्य—इममश्वं कपिलानुकारी अहम् अपहारित-
 म, मा निधाधि (तया) ।

पौराणिकी वार्त्ता ।—पुरा किल शताश्वमेधेन यष्टिमच्छता मूर्ध्वंशसम्भवेन प्रथितनाम्ना तव-
 ता भूपतिना सगरेण यथाविधि यज्ञीयमश्वमुत्सृष्टमवलोक्य स्वाधिकारचुरतिशङ्कया यज्ञविघ्न-
 नाशायै विदितुमिच्छन् तमश्वमपजह्वार । अपहृत्य च तं पातालतलवासिनी भगवदपरमूर्तेस्तत्र-
 तो ध्यानमग्नस्य कपिलस्याश्वमे संररज । इतस्तावदश्वरचकैः षष्टिसहस्रसंख्यकैः सगरसुतैः
 सादन्विष्यालब्धवद्भिः क्रमेण पातालतलमुपतस्थे । तवाश्वमवलोकयन्तः सन्निहिताश्वमं महर्षिं
 पेलमेव सोहिनाश्चौरोऽयमिति निश्चिन्वानाः क्रोधेन तं प्रहर्तुमुद्यतवन्तः । अथ भगवानभीषशक्तिः
 पिलसानुवृत्तान् प्रहर्तुमुद्यतान् दृष्ट्वा क्रोधकषायितनयनवज्जिना भस्मीचकार इति ।

५०। यतः अहमेव शतक्रतुः अतः त्वदीयस्य पितुः अयं शततमः
 श्वः कपिलानुकारिणा कपिलमुनितुल्येन मया अपहारितः अपहृतः ।
 अपहारित इति स्वार्थे णिच् । तव अत्र अश्वे प्रयत्नेन अलं प्रयत्नः माकारि
 त्वर्थः । निषेध्यस्य निषेधं प्रति करणत्वात् तृतीया । सगरस्य राज्ञः
 सन्ततेः सन्तानस्य पदव्यां पदं मा निधाः न निधेहि । निपूर्वाद्धाङ्धातो-
 ङ्ङ, 'न माङ्योगे' इत्यङ्गागमप्रतिषेधः । महदास्कन्दनं ते विनाशमूलं
 वेदिति भावः ।

५० । अत एव आग्नि कपिलगुनिर दृष्टोष्ठाश्रयाग्री इहेया तोगात्र पितात्र
इरण करिष्याहि ; तूग्नि एहे अश्व मोचन करिते चेष्टे करिष्या मगर-मखानश्र
पदार्पण करिष्ये न ।

ततः प्रहस्यापभयः पुरन्दरं
पुनर्वभाषे तुरगस्य रक्षिता ।
गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते
न खल्वनिर्जित्य रघुं कृतौ भवान् ॥ ५१

५१ अः । ततस्तुरगस्य रक्षिता प्रहस्य अपभयः सन् पुरन्दरं पुनर्वभाषे, यदि ते एषः स
शस्त्रं गृहाण, भवान् रघुम् अनिर्जित्य कृतौ न खलु ॥ वाच्य—रक्षित्वा अपभयेन पुरन्दर
एतेन सर्गेण (भूयते) गृह्यतां (लया), भवता कृतिना न (भूयते) ।

५१ । ततः तुरगस्य रक्षिता रघुः प्रहस्य प्रहासं कृत्वा, अप
निर्भीकः सन्, पुनः पुरन्दरं वभाषे । किमिति हे देवेन्द्र ! यदि ५२ अः
अश्वामोचनरूपः ते तव सर्गः निश्चयः । 'सर्गः स्वभावनिर्मीचनिश्चयः ५३ अः
सृष्टिषु' इत्यमरः । तर्हि शस्त्रं गृहाण, भवान् रघुं माम् अनि
कृतमनेनेति कृतौ कृतकृत्यः न खलु । 'इष्टादिभ्यश्च' इति इति ५३ ।
रघुमित्यनेन आत्मनो दुर्जयत्वं सूचितम् ॥ तन्मप्रार

५१ । अनन्तर तेनै अश्वरक्षक निर्भीक रघु, हास्य करिष्या पुनराश्रय इत्येक
आपनाश्रय यदि एकापश्रय मङ्गल हय, तवे अश्व ग्रहण करुन, रघूक जय ना करिष्या
कदाच कृतकार्य इहेते पतिवेन ना ।

स एवमुक्त्वा मघवन्तमुन्मुखः
करिष्यमाणः सशरं शरासनम् ।
अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना
वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः ॥ ५२

५२ अः । सः उन्मुखः (सन्) मघवन्तम् एवम् उक्त्वा शरासनं सशरं करिष्यमाणः आति
शोभिना वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः (सन्) अतिष्ठत् ॥ वाच्य—तेन उन्मुखेन करिष्यमाणेन
श्वरेण अस्थीयत ।

५२ । सः रघुः उन्मुखः सन् मघवन्तम् इन्द्रम् एवम् उक्त्वा
चापं सशरं करिष्यमाणः, आलीढेन आलीढास्थेन स्थानभेदेन
शोभिना अतिशयशोभिना वपुःप्रकर्षेण देहौन्नत्येन, विडम्बितेश्वर
सृतपिनाकी सन् अतिष्ठत् । आलीढलक्षणमाह यादवः—

निनां पञ्च तत्र वशाखमस्त्रियाम् । त्रिवितस्तत्तरी पादौ मण्डलं
 निरणाकृति । अन्वर्थं स्यात् समपदमालीढन्तु ततोऽग्रतः । दक्षिणे
 ताममाकुञ्च्य प्रत्यालीढं विपर्ययः' इति ॥

८२। त्रिनि ईश्वरेक एव कथा वलित्रा, उर्ध्वमुखे शत्रागने शत्रु-मकाने प्रवृत्त इहे-
 जनः; तौ शत्रु दक्षिणपद मन्त्रे प्रवृत्त एव वामपद पश्चात् आकुञ्चित ७ विनाश
 २५ आग्रत इहेन, गने इहेन येन, शत्रु महादेव विपुल देश आग्रत कत्रिषा
 ण्डाईशाहेन ।

रघोरवष्टम्भमयेन पत्त्रिणा

हृदि क्षतो गोत्रभिदप्यमर्षणः ।

नवाम्बुदानौकमुहूर्त्तलाञ्छने

धनुष्यमोघं समधत्त सायकम् ॥ ५३

५३ अ. । रघोः अवष्टम्भमयेन पत्त्रिणा हृदि क्षतः अमर्षणः गोत्रभिदपि नवाम्बुदानौकमुहूर्त्त-
 लाञ्छने धनुषि अमोघं सायकं समधत्त ॥ वाच्य—क्षतेन अमर्षणेन गोत्रभिदा, अमोघः सायकः
 समधीयत ।

५३। रघोः अवष्टम्भमयेन स्तम्भरूपेण । 'अवष्टम्भः सुवर्णे च
 स्तम्भप्रारम्भयोरपि' इति विश्वः । पत्त्रिणा वाणेन हृदि हृदये क्षतः विषः
 प्रतएव अमर्षणः असहनः क्रुद्ध इत्यर्थः । गोत्रभित् इन्द्रः अपि ।
 सन्भावनीये चौरऽपि गोत्रः क्षीणीधरे मतः' इति विश्वः । नवाम्बुदानाम्
 प्रनौकस्य वृन्दस्य मुहूर्त्तं क्षणमात्रं लाञ्छने चिह्नभूते धनुषि, दिव्ये
 धनुषीत्यर्थः । अमोघम् अवन्ध्यं सायकं वाणं समधत्त संहितवान् ॥

८०। तैलउपकारौ ईश्व ३, त्रयूष छुल्लनदृश वागवात्रा रुद्रेण आहत इहेत्रा क्रोद्ध
 शत्रोत्र इहेलेन; एव नवीन श्रेवमालात्र कणककमकाशमान उद्वीर शत्रागने अवार्थ शत्रु
 मकान कत्रिगेन ।

दिलीपसूनोः स बृहद्भुजान्तरं

प्रविश्य भीमासुरशोणितोचितः ।

पपावनास्वादितपूर्वमाशुगः

कुतूहलेनेव मनुष्यशोणितम् ॥ ५४

५४ अ. । भीमासुरशोणितोचितः आशुगः दिलीपसूनोः बृहत् भुजान्तरं प्रविश्य अनास्वादित-
 मनुष्यशोणितं कुतूहलेनेव पपी ॥ वाच्य—...शोणितोचितेन आशुगेन तेन पपी ।

५४। भीमानां भयङ्कराणाम् असुराणां शोणिते रुधरे उचितः

परिचितः सः इन्द्रमुक्तः आशुगः सायकः दिलीपसूनुः रघोः वृहत्
भुजान्तरं वक्षः प्रविश्य, अनास्वादितपूर्वं पूर्वम् अनास्वादितम् ।
समासः । मनुष्यशोणितं कुतूहलेन इव पपौ ॥

६४ । तथन भयङ्कर अस्त्रगणैर रुधिरपात्रेन चित्राभास्त, मेहे देवराज,
दिलीपनन्दनेन विनाश वक्षःशृङ्गेन अवेण करिशा, वेन कुतूहल वक्षतः अनाश्रुति
नररुधिर पान करिते गागिल ।

हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः

सुरहिपास्फालनकर्कशाङ्गुली ।

भुजे शचीपत्रविशेषकाङ्क्षिते

खनामचिह्नं निचखान सायकम् ॥ ५५

५५ अः । कुमारविक्रमः कुमारोऽपि सुरहिपास्फालनकर्कशाङ्गुली शचीपत्रविशेषकाङ्क्षितः
हरेर्भुजे खनामचिह्नं सायकं निचखान ॥ वाच्य—कुमारविक्रमेण कुमारेणापि खनामचिह्नं
सायकः निचखु ।

५५ । कुमारस्य स्कन्दस्य विक्रम इव विक्रमो यस्य सः तयोर्पाः इव
'सप्तस्युपमानपूर्वस्य' इत्यादिना समासः । कुमारः रघुरपि, सुरहिपर्यधोदे
ऐरावतस्य आस्फालनेन कर्कशा अङ्गुलयो यस्य सः तस्मिन्, शचाः पटस्याः
विशेषकैः अङ्क्षिते शचीपत्रविशेषकाङ्क्षिते हरेः इन्द्रस्य भुजे, खनामचिह्नं युक्तं
खनामाङ्क्षितं सायकं, निचखान निखातवान् । निष्कण्टकराज्यमाप्त
महानभिभव इति भावः ॥

६६ । देवहृष्टी ऐरावतके आघात करिशा वाहार अशूलि मरुतेन कड़ापि
एवं शचीदेवी वाशाते लता पाता आकिशा दिशाछेन, हेम्वर मेहे शृष्टे, काङ्क्षित
शत्रु पत्राकाञ्च रघुं खनामाङ्क्षित एकटी वागं विद्ध करिनेन ।

जहार चान्येन मयूरपत्त्रिणा शरेण शक्रस्य महाशनिध्वजं
चुकोप तस्मै स भृशं सुरश्रियः प्रसह्य केशव्यपरोपणादिना

५६ अः । (सः रघुः) अन्येन मयूरपत्त्रिणा शरेण शक्रस्य महाशनिध्वजं जहार च, स
सुरश्रियः प्रसह्य केशव्यपरोपणादिना तस्मै भृशं चुकोप ॥ वाच्य—महाशनिध्वजः जङ्घे, (सः)
तेन इन्द्रेण चुकोपे ।

५६ । अन्येन मयूरपत्त्रिणा मयूरपत्रवता शरेण शक्रस्य इन्द्रस्य
शनिध्वजं महान्तम् अशनिरूपं ध्वजं जहार चिच्छेद च । सः
सुरश्रियः प्रसह्य बलात्कृत्य केशानां व्यपरोपणात् अवतारणात्

व तस्मै रघवे भृशम् अत्यर्थं चुकोप, तं हन्तुमियेष इत्यर्थः । 'क्रुधदुह'
त्यादिना सम्प्रदानात् चतुर्थी ॥

५७। रघु मयूरपक्षे शोभित आर एकतो वाग्वारा ईक्ष्वर रथश्च वज्रचिह्नित
काष्ठं क्षत्र काटिग्रां फेलिनेन; वनपूर्वक देवकुलराजलक्ष्मीर देशच्छेदन करिणे
ईक्ष्वर धैर्यप क्रोध हर, रथेन क्षत्रच्छेदन करार रघु उपर मेहेरूप क्रोध जमिल ।

योरुपान्तस्थितसिद्धसैनिकं गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः ।

भूव युद्धं तुमुलं जयैषिणो रधोमुखैरुद्धमुखैश्च पतिभिः ॥ ५०

५० अ. । जयैषिणोः तयोः गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः ऊर्ध्वमुखैः अधोमुखैश्च पतिभिः उपान्त-
स्थितसिद्धसैनिकं तुमुलं युद्धं बभूव ॥ वाच्य...सैनिकेन तुमुलेन युद्धेन बभूवे ।

५१। जयैषिणोः अन्योन्यजयाकाङ्क्षिणोः तयोः इन्द्रध्वोः गरुत्मन्तः
भवन्तः । 'गरुत्पक्षच्छ्रुदाः पत्रम्' इत्यमरः । आशीविषाः आशिषि
द्रायां विषं येषां ते आशीविषाः सर्पाः । घृषोदरादित्वात् साधुः । 'स्त्री
आशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः' इत्यमरः । तेन इव भीमदर्शनाः सपत्नाः
सः तयोर्पाः इव द्रष्टृणां भयावहाः इत्यर्थः । तैः अधोमुखैः ऊर्ध्वमुखैश्च, धन्विनो-
, सुरभिर्पथ्यधोदेशवस्थितत्वादिति भावः । पतिभिः वाणैः, उपान्तस्थिताः
शचाटस्थाः सिद्धाः देवाः इन्द्रस्य सैनिकाश्च रघोः यस्मिन् तत् तयोक्तं तुमुलं
स्वनामिदं युद्धं बभूव ॥

५१। उभयैरे पत्रपत्रकं छत्र करिते कृततरकत्र हठाराय उठादेन मर्या तुमुल
शान उपहित इहेन; पक्षयुक्त शत्रुसमूह वेन पक्षधर सर्पनिकरैश्च ग्राय भोवण
कारे उर्ध्वे ओ निरुह छूटिते नागिन; इक्ष्वपक्षीर दिक्गण ओ रघुपक्षीर दैनिकेकरा
शचापम इहेरा, देखिते नागिनेन ।

अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टिभि-

स्तमाश्रयं दुष्प्रसहस्य तेजसः ।

शशाक निर्वापयितुं न वासवः

स्ततश्च्युतं वज्रमिवाद्भिरम्बुदः ॥ ५८

५८ अ. । वासवः अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टिभिः दुष्प्रसहस्य तेजसः आश्रयं स्ततश्च्युतं तम् अम्बुदः
अतिप्रबन्धप्रहिताभिः) अद्भिः दुष्प्रसहस्य तेजसः आश्रयं स्ततश्च्युतं वज्रमिव निर्वापयितुं न शशाक ॥
वाच्य—वासवेन अम्बुदेन इव न शक्ते ।

५८। वासवः अतिप्रबन्धेन अतिसातत्येन प्रहिताभिः प्रचुक्ताभिः
स्त्रवृष्टिभिः, दुष्प्रसहस्य दुःखेन प्रसह्यते इति दुष्प्रसहम्, तस्य दुःखेन

अप्यसहस्रस्य इत्यर्थः । तेजसः प्रतापस्य आश्रयं तं रघुम् । अस्वः कूर्चं कर्त्तुं
स्वतः च्युतं निर्गतं वज्रिम् इव निर्व्यापयितुं न शक्नुवत् । रघोरपि कर्त्तुं न शक्यते
पालात्मकस्य इन्द्रांशसम्भवत्वादिति भावः ॥

६८ । मेव, अविश्रांशु वारि वृष्टिं करिष्यां त्वेवमेव मेव ह्येते निःश्रुतं
निर्वापित करिते पारे ना, मेहेरूपं, हेष्ट अविश्रांशु अश्रुवृष्टिं करिष्यां त्वेवमेव
ह्येते उ०पत्र दूःमह तेजस्य आश्रयं रघुके निरश्रु करिते पारिनेन ना ।

ततः प्रकोष्ठे हरिचन्दनाङ्किते

प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीम् ।

रघुः शशाङ्काङ्गमुखेन पत्रिणा

शरासनज्यामलुनाद्विडौजसः ॥ ५९

५९ अ. । ततः रघुः हरिचन्दनाङ्किते प्रकोष्ठे प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीम् विडौजसः शरा
शशाङ्काङ्गमुखेन पत्रिणा अनुनात् ॥ वाच्य—रघुणा...नादिनी शरासनज्या अनुयत ।

५९ । ततो रघुः, हरिचन्दनाङ्किते प्रकोष्ठे मणिवन्धे प्रमथ्यमान
धीरनादिनीं प्रमथ्यमानार्णव इव धीरं गम्भीरं नदतीति तां तथो
वेवेष्टि व्याप्नोतीति विट् व्यापकम् ओजो यस्य सः तस्य विडौजसः इन्द्रो
पृषोदरादित्वात् साधुः । शरासनज्यां धनुर्मौर्वी, शशाङ्कस्य अङ्गः
इव मुखं फलं यस्य तेन पत्रिणा, अलुनात् अस्तिनत् ॥

६० । अनश्रुतं रघुः, हेष्टस्य हरिचन्दनं चर्चितं मणिवन्धनं च अर्कचन्द्रादिति
निष्केपं करिष्या, महनकांल आलोडितं मण्डपं मण्डपं गङ्गाधरनादी तद्वत् धनुः
छेदनं करिष्या दितेन ।

स चापमुत्सृज्य विवृद्धमत्सरः प्रणाशनाय प्रवलस्य विहिषः
महीध्रपक्षव्यपरोपणोचितं स्फुरत्प्रभामण्डलमस्त्रमाददे

६० अ. । विवृद्धमत्सरः स चापम् उत्सृज्य प्रवलस्य विहिषः प्रणाशनाय महीध्रपक्षव्यपरोपणोचितं
चितम् स्फुरत्प्रभामण्डलम् अस्त्रम् आददे ॥ वाच्य—विवृद्धमत्सरस्य तेन आददे ।

६० । विवृद्धमत्सरः प्रवृद्धवैरः सः इन्द्रः चापम् उत्सृज्य प्रमथ्यमानार्णव
विहिषः शत्रोः प्रणाशनाय वधाय, महीं धारयन्तीति महीध्राः पक्षव्यपरोपणोचितं
मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः । तेषां पक्षव्यपरोपणे पक्षच्छेदे
स्फुरत्प्रभामण्डलम् अस्त्रं वज्रायुधम् आददे जग्राह ॥

६० । हेष्ट अधिकतरं क्रोधे धनुः परित्यागं करिष्येन एवम् यद्वात्रा गतं

অস্বভূত করিয়াছিলা, প্রবণ শক্রর সহস্রের জন্ত সেই উদ্যোগপ্রভা-সমুদ্ভূত বহু
করিলা ।

রঘুভৃশং বচসি তেন তাড়িতঃ

পপাত ভূমৌ সহ সৈনিকাস্থমিঃ ।

নিমেষমাভাবদ্বধূয় তদ্ব্যথাং

সহোত্মিতঃ সৈনিকহর্ষণিঃস্বনৈঃ ॥ ৬১

৬১ অ. । রঘুসেন ভৃশং বচসি তাড়িতঃ সন্ সৈনিকাস্থমিঃ সহ ভূমৌ পপাত, নির্মেষমাভাব
যান্ অবধূয় সৈনিকহর্ষণিঃস্বনৈঃ সহ উত্মিতঃ ॥ বাচ্য—রঘুনা তাড়িতেন পেতে, উত্মিতম্ ।

৬২ । রঘুঃ তেন বজ্রেণ ভৃশম্ অত্যর্থং বচসি তাড়িতঃ হতঃ সন্,
সৈনিকানাং অস্থমিঃ সহ ভূমৌ পপাত, তস্মিন্ পতিতে তে রুদুরিত্যর্থঃ ।
নিমেষমাভাবত্বাৎ তদ্ব্যথাং দুঃখম্ অবধূয় তিরস্কৃত্য, সৈনিকানাং হর্ষণেণ যে
স্বনাঃ স্বেভাঃ তৈঃ সহ উত্মিতস্ত, তস্মিন্ উত্মিতে হর্ষাৎ সিংহনাদান্
ক্লুঃ ইত্যর্থঃ ॥

৬৩ । রঘু, ইক্ষানিক্ষিপ্ত বজ্র বিসম বেগে বক্ষে পতিত হওয়ায়, সৈন্যগণের অশ্র-
বার সহিত ভূতলে পতিত হইলেন ; তিনি আবার নিমেষমাত্রেই সেই বজ্রাঘাতের
জন্য দূর করিয়া উঠিয়া দাঁড়াইলেন, সশ্রম সশ্রম তাঁহার নৈরাজ্য ও আনন্দে জরাজন
করিয়া উঠিল ।

তথাপি শস্ত্রব্যবহারনিष्ठুরে বিপক্ষभावे चिरमस्य तस्युषः ।

তোষ বীৰ্য্যাতিশয়েন ব্রহ্মহা পদং হি সৰ্ব্বত্র গুণৈর্নিধীযতে ৬২

৬২ অ. । তথাপি শস্ত্রব্যবহারনিष्ठুরে বিপক্ষभावे चिरं तस्युषः अस्य वीर्यातिशयेन ब्रह्महा
তোষ, তথাহি গুণৈঃ সৰ্ব্বত্র পদং নিধীযতে ॥ বাচ্য—ব্রহ্মহা তুগ্ধে, গুণাঃ পদং নিদধতি ।

৬২ । তথাপি বজ্রপাতেऽপি শস্ত্রাণাম্ আয়ুধানাং ব্যবহারেণ ব্যাপারেণ
নিष्ठুরে ক্রুরে বিপক্ষभावे शात्रवे चिरं तस्युषः स्थितवतः अस्य रघोः वीर्या-
तिशयेन, ব্রহ্ম হতবান্ ইতি ব্রহ্মহা । ‘ব্রহ্মভূষণব্রহ্মেণ কিপ্’ ইতি কিপ্ ।
তোষ । স্বয়ং বীর এব বীরং জানাতীতি ভাবঃ । কথং শত্রোঃ সন্তোষঃ ? অত
হ—গুণৈঃ সৰ্ব্বত্র শত্রুমিতোদাসীনেষু পদম্ অঙ্কিঃ নিধীযতে, গুণৈঃ
সৰ্ব্বত্র সংক্রম্যতে ইত্যর্থঃ । গুণাঃ শত্রূন্ অপি আবর্জয়ন্তীতি ভাবঃ ॥

৬২ । রঘু, সুরপতির ঐক্লপ ভীষণ শত্রুনিষ্ক্ষেপ নিবন্ধন অতি নিদারুণ শত্রুতা
বিশিষ্ট বিচলিত হইলেন না ; ইক্ষু তাঁহার এতাদৃশ অসাধারণ বীৰ্য্য দর্শনে সন্তুষ্ট
হইলেন, কেন না, গুণ সৰ্ব্বত্রই আপন প্রতিষ্ঠা স্থাপন করিয়া থাকে ।

અસહમદ્વિષ્વપિ સારવત્તયા
ન મે ત્વદન્યેન વિસોદમાયુધમ્ ।
અવેહિ માં પ્રીતમૃતે તુરજ્જમાત્
કિમિચ્છસીતિ સ્ફુટમાહ વાસવઃ ॥ ૬૩

૬૩ અ. । સારવત્તયા અદ્વિષ્વપિ અસહમ્ મે આયુધં ત્વદન્યેન ન વિસોદમ્, માં પ્રીતમૃતે તુરજ્જમાત્ મૃતે કિમ્ ઇચ્છસિ ઇતિ વાસવઃ સ્ફુટમ્ આહ ॥ વાચ્ય—ત્વદન્યઃ ન વિસોદિતમ્ પ્રીતઃ અવેયં (તયા) રૂપ્યતે, ઇતિ વાસવેન ઉચ્યતે ।

૬૩ । સારવત્તયા અદ્વિષ્વ અપિ અસહમ્ અપ્રતિવન્ધં મે આયુધં ત્વદન્યેન ન વિસોદમ્, અતઃ માં પ્રીતં સન્તુષ્ટમ્ અવેહિ, તુરજ્જમાત્ તુરજ્જં વર્જયિત્વા । ‘અન્યારાદિતરત્તે’ ઇતિ પદ્મમૌ । કિમ્ ઇચ્છસિ, સ્ફુટં વાસવઃ આહ, તુરજ્જમાત્ અન્યત્ અદેયં નાસ્તીતિ ભાવઃ ॥

૭૦ । “યાશંર તેજ, પર્સતેઽઽ પ્રતિશ્તુ હ્ય ના, આમાંર મેઐ રજુઃ આર કેશ મશ્ કરિતે મશ્મ હ્ય નાઐ, આમિ હેશાતે નિશાસુ નજ્જે હેશામ્ । આમાંર નિકટે તુરજ્જમ ભિન્ન અન્ય કોન અતૈઽવસુ પ્રાર્થના કર ?” એવં રઘુકે સ્પષ્ટાંકરે વનિલેન ।

તતો નિષઙ્ગાદસમગ્રમુહૃતં સુવર્ણપુહ્લયુતિરજ્જિતાહુલિમ્
નરેન્દ્રસૂનુઃ પ્રતિસંહરન્નિષું પ્રિયંવદઃ પ્રત્યવદત્ સુરેશ્વર

૬૪ અ. । તતઃ નરેન્દ્રસૂનુઃ નિષઙ્ગાત્ અસમગ્રમ્ મુહૃતં સુવર્ણપુહ્લયુતિરજ્જિતાહુલિમ્ સંહરન્ પ્રિયંવદઃ સુરેશ્વરં પ્રત્યવદત્ ॥ વાચ્ય—નરેન્દ્રસૂનુના પ્રતિસંહરતા પ્રિયંવદઃ સુરેશ્વરઃ

૬૪ । તતઃ નિષઙ્ગાત્ તૂળીરાત્ અસમગ્રં યથા તથા મુહૃતં પુહ્લયુતિભિઃ રજ્જિતાઃ અહ્નુલયઃ યેન તમ્ રઘું પ્રતિસંહરન્ નિવર્તન્ ‘નાપ્રહરન્તં પ્રહરેત્’ ઇતિ નિષેધાદિતિ ભાવઃ । પ્રિયં વદતીતિ પ્રિયં ‘પ્રિયવશે વદઃ સ્વચ્’ ઇતિ સ્વચ્પ્રત્યયઃ ‘અરુર્ધિષ’ ઇત્યાદિના સુમા નરેન્દ્રસૂનુઃ રઘુઃ સુરેશ્વરં પ્રત્યવદત્ ન તુ પ્રાહરદિતિ ભાવઃ ॥

૭૪ । રાજકુમાર રઘુ, તૂળીર હૈતે એકજો વાગ વાહિર કરિતેહિલેન, સુવર્ણમયપૂષ્પેર પ્રભાસ ડભીય અજ્ઞાનિ રજ્જિત હૈતેહિલેન; તિનિ મેઐ વાગ તૂળીરે શપન કરિય મિઠે વાંકો દેવરાજકે કહિલેન ।

અમોચ્યમશ્વં યદિ મન્યસે પ્રભો !
તતઃ સમાપ્તે વિધિનૈવ કર્મણિ ।

अजस्रदीक्षाप्रयतः स मदगुरुः

क्रतोरशेषेण फलेन युज्यताम् ॥ ६५

६५ अ. । हे प्रभो ! यदि अश्वम् अमोचं मन्यसे ततः अजस्रदीक्षाप्रयतः सः मदगुरुः विधिनैव
णि समाप्ते क्रतोः अशेषेण फलेन युज्यताम् ॥ वाच्य—अश्वः अमोचाः मन्यते (त्वया)...प्रयतं तं
युं च ।

६५ । हे प्रभो ! इन्द्र ! अश्वम् अमोचं मन्यसे यदि, ततः तर्हि
स्रदीक्षायां प्रयतः सः मदगुरुः मम पिता विधिना एव कर्मणि समाप्ते
त क्रतोः यत् फलं तेन फलेन अशेषेण कृत्स्नेन युज्यतां युक्तः अस्तु ।
मे आयुधं मेधफललाभे किमश्वेन इति भावः ॥

६५ । हे प्रभो ! यदि यज्जोय अश्वं एकाग्रये आपनारं परित्राया ना इय, ताहा
अश्वयज्जकार्यो दौकित मदीयं पित्रुदेव यथाविधि एहे यज्ज ममापन करिणे
पूर्ण फल पाहेतेन, ताहाके नेहे फल प्रदान करुन ।

यथा च वृत्तान्तमिमं सदोगत-

स्त्रिलोचनैकांशतया दुरासदः ।

तवैव सन्देशहराद्विशाम्पतिः

शृणोति लोकेश ! तथा विधीयताम् ॥ ६६

६६ अ. । सदोगतः त्रिलोचनैकांशतया दुरासदः सः विशांपतिः यथा इमं वृत्तान्तं तव एव सन्देश-
त शृणोति च, हे लोकेश ! तथा विधीयताम् ॥ वाच्य—सदोगतेन दुरासदेन तेन विशाम्पतिना
एवः वृत्तान्तः श्रूयते, तथा विदधातु ।

६६ । सदोगतः सदोगृहं गतः त्रिलोचनस्य ईश्वरस्य एकांशतया
नानाम् अन्यतममूर्त्तित्वात् दुरासदः अस्मादृगैः दुष्प्रापः विशाम्पतिः,
न इमं वृत्तान्तं तव सन्देशहरात् वार्त्ताहरात् एव शृणोति च, लोकेश !
तथा विधीयताम् ॥ ६६

६६ । परिवसं परिवेष्टितं मदीयं पित्रुदेव यज्ज त्रुती इत्याय अष्टेश्ठीर अन्यात्तम मूर्त्ति
कराते साधारण लोकेर अनभिगम्य इहेवाछेन, आपनार निष्ठेर वार्त्तावह-
वाहाते तिनि एहे संवाद जानिते पात्रेन, ताहाश्रु उपार विधान करुन ।

येति कामं प्रतिशुश्रुवान् रघोर्यथागतं मातलिसारथिर्ययौ ॥
पस्य नातिप्रमनाः सदोगृहं सुदक्षिणासूनुरपि न्यवर्त्तत ६७

६७ अ. । मातलिसारथिः रघोः कामं तथेति प्रतिशुश्रुवान् यथागतं ययौ, सुदक्षिणासूनुरपि

नातिप्रमनाः सन् नृपस्य सदो गृहं (प्रति) न्यवर्त्तत ॥ वाच्य—मातलिसारथिना प्रतिप्रम
नातिप्रमनसा सुदक्षिणामनुना न्यवर्त्तत ।

६७ । मातलिसारथिः इन्द्रः रघोः सम्बन्धिनं कामं मनोरथं प्रति हेतु
तथास्त्विति प्रतिश्रुश्रुवान् । 'भाषायां सदवसश्रुवः' इति कसुप्रत्ययः
गतं ययौ, सुदक्षिणामनुः रघुः अपि नातिप्रमनाः विजयलाभे अति
नाशात् न अतीव तुष्टः सन् । नजर्यस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति
नृपस्य सदो गृहं प्रति न्यवर्त्तत ॥

७१ । मातलि-सारथि नेहे हेतु 'तथास्तु' वलिना वयुत्र प्रार्थनाय प्रतिप्र
यथाज्ञाने प्रशंसा करिनेन ; एविके सुदक्षिणां पूत्र वयुत्र अनतिप्रमनसा
मत्ताय प्रशंसागमन करिनेन ।

तमभ्यनन्दत् प्रथमं प्रबोधितः

प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः ।

परामृशन् हर्षजडेन पाणिना

तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाङ्कितम् ॥ ६८

६८ अ. । हरेः शासनहारिणा प्रथमं बोधितः प्रजेश्वरः हर्षजडेन पाणिना कुलि
तदीयम् अङ्गं परामृशन् तम् अभ्यनन्दत् ॥ वाचा—बोधितेन प्रजेश्वरेण परामृशता सः

६८ । हरेरिन्द्रस्य शासनहारिणा पुरुषेण प्रथमं प्रबोधितः
वृत्तान्तमिति शेषः । प्रजेश्वरः दिलीपः हर्षजडेन हर्षशिशिरेण
कुलिशव्रणाङ्कितं तस्य रघोः इदं तदीयम् अङ्गं शरीरं, परामृशन्
रघुम् अभ्यनन्दत् ॥

७७ । अज्ञानाथ दिलीप इतिपूर्वार्थे हेतु प्रश्रितं वाङ्मोहद्वयं मृते सम
अवगत इहेषाङ्गिनेन ; तनि पूत्रके अभिनमित कश्चिन्ना ताशर दक्षक
बुलाहेते लागिलेन, आनन्दे तदीय इत्तु अवश इहेन ।

इति क्षितीशो नवतिं नवाधिकां

महाक्रतूनां महनीयशासनः

समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये

ततान सोपानपरम्परामिव ॥ ६९

६९ अ. । महनीयशासनः क्षितीशः आयुषः क्षये दिवम् आरुरुक्षुः सन् इति नवाधि
क्रतूनां नवतिं सोपानपरम्परामिव ततान ॥ वाच्य—...शासनेन क्षितीशेण आरुरुक्षु
नवतिः...परम्परा इव तेन ।

६८ । महनीयशासनः पूजनोयान्नः क्षितौशः, इति अनेन प्रकारेण ।

मनोरथं हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु' इत्यमरः, महाक्रतूनाम् अश्वमेधानां
वभिरधिकां नवतिम् एकोनशतम्, आयुषः क्षये सति, दिवं स्वर्गम् समा-
न्तुः आरोढुमिच्छुः, सोपानानां परम्परां पङ्क्तिम् इव ततान ॥

७० । दशरथ आच्छा मर्त्यवशे प्रीति, मेहे प्रीतिश्च दिवौप, एहेकपे नवनवति
यच्छ गम्पानन करिनेन, येन त्विन् औवनाच्छे अर्गे आरोहण करिवार जग (मेहे
परम्पराक्रम) सोपानपङ्क्ति निष्ठाण करिवारिनेन ।

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे

नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।

मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये

गलितवयसामिच्छाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥ ७० ॥

श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ रघुराज्याभिषेकोनाम तृतीयः सर्गः ॥

७० अः । अथ विषयव्यावृत्तात्मा सः यूने सूनवे नृपतिककुदं सितातपवारणं यथाविधि दत्त्वा
देव्या सह मुनिवनतरुच्छायां शिश्रिये, तथाहि गलितवयसाम् इच्छाकूणाम् इदं कुलव्रतम् ॥

प्र—विषयव्यावृत्तात्मा तेन...तरुच्छायां शिश्रिये, अनेन कुलव्रतेन (भूयते) ।

७० । अथ विषयेभ्यः व्यावृत्तात्मा निवृत्तचित्तः सः दिलीपः, यथा-

धि यथाशास्त्रं यूने सूनवे नृपतिककुदं राजचिह्नम् । 'ककुदत् ककुदं

उ वृषाङ्गे राजलक्ष्मणि' इति विश्वः । सितातपवारणं श्वेतच्छत्रं दत्त्वा

रा देव्या सुदक्षिण्या सह मुनिवनतरोः छायां शिश्रिये श्रितवान्, वान-

प्राश्रमं स्वीकृतवानित्यर्थः । तथाहि गलितवयसां वृद्धानाम्, इच्छाकूणाम्

लाकोर्गात्रापत्यानाम् तद्राजसंज्ञकत्वादणो लुक् । इदं वनगमनं कुल-

व्रतम् । देव्या सहैत्यनेन सपत्नीकवानप्रस्थाश्रमपक्ष उक्तः । तथाच

चवल्काः—'सुतविन्यस्तपत्नीको तया वानुगतो वनम् । वाणप्रस्थो

प्रचारी साग्निः सोपासनो व्रजत् ॥' इति । हरिणीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्—

समरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता' । इति ॥

ति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया सञ्जीवनी-

समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे

महाकाव्ये रघुराज्याभिषेको नाम तृतीयः सर्गः ॥ १

१० । अनन्तरं त्विन् मांशान्त्रिक विषय इहेते मन्पूर्वकपे निवृत्त इहेया, यूना

रघुके यथाविधि राजचिह्नं श्वेतच्छत्रं प्रदानं करिष्या, महिवौर महितं तपोवन-उत्तर

आश्रय करिनेन ; केनना, हेकाकूवशौचं वृक्ष नृपतिगणैर इहेहे कूलवत् ।

तृतीय सर्ग समाप्त ॥

चतुर्थः सर्गः ।

—००५०५००—

स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं बभौ ।

दिनान्ते निहितं तेजः सवित्तेव हुताशनः ॥ १

१ अ. । स गुरुणा दत्तं राज्यं प्रतिपद्य दिनान्ते सवित् निहितं तेजः (प्रतिपद्य) इव अधिकं बभौ ॥ वाचा—तेन हुताशनेन इव बभौ ।

शारदा शारदाभोज-वदना वदनाम्बुजे ।

सर्व्वदा सर्व्वदास्माकं सन्निधिं सन्निधिं क्रियात् ॥

१ । सः रघुः, गुरुणा पिता दत्तं राज्यं राज्ञः कर्म प्रजा-परिपालकम् । पुरोहितादित्वाद्यक् । प्रतिपद्य प्राप्य, दिनान्ते सवित् इत्युक्त्वा सवित् सूर्य्येण निहितं तेजः प्रतिपद्य, हुताशनः अग्निः इव अधिकं 'सौरं तेजः सायमग्निं' संक्रमते । आदित्यो वा अस्तं यन् अग्निं, तेगमिन् प्रविशति । अग्निं वा आदित्यः सायं प्रविशति' इत्यादिश्रुतिः प्रमाद-
राज्ञामे

१ । अग्निं येन मांशकाले रघुं कर्तृक स्थापितं तेजः प्राप्तुं इहेवा व प्रनौष्ठ इव, तेगमिन् रघुं पिता कर्तृक प्रदत्तं मांशाज्यं प्राप्तुं इहेवा अधिकत इहेनेन । (शास्त्रे कथितं आछे ये,—रघुदेव अष्टे वाहेवारं मय्य निजं गन्धे रात्रिं वा नान) ।

दिलीपानन्तरं राज्ये तं निशम्य प्रतिष्ठितम् ।

पूर्वं प्रधूमितो राज्ञां हृदयेऽग्निरिवोत्थितः ॥ २

२ अ. । दिलीपानन्तरं तं राज्ये प्रतिष्ठितं निशम्य राज्ञां हृदये पूर्वं प्रधूमितः अग्नि इव ॥ वाचा—प्रधूमितेन अग्निना उत्थितम् ।

२ । दिलीपानन्तरं, राजेन प्रतिष्ठितम् अवस्थितं तं रघुं आकर्ण्य पूर्वं दिलीपशासनकाले राज्ञां हृदये प्रकर्षेण धूमोऽस्य प्रधूमितः अग्निः सन्तापाग्निः उत्थितः इव प्रज्वलितः इव पूर्वं सन्तापोऽभूत् इत्यर्थः । राजकलकस्यापि निशमनस्याग्नी समानकलकत्वविरोध इति ॥

२ । पूर्वं इहेते विपक्ष राजमण्डलेन हृदये ये सन्तापाग्नि धूमराशि करितेहिन, दिलीपेन पर रघु निशमने वसिराछेन गुनिरा, मेहे धू धू करिरा अग्निरा उत्थित ।

पुरुहूतध्वजस्येव तस्योन्नयनपङ्क्तयः ।

नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः ॥ ३

३ अ. । पुरुहूतध्वजस्येव तस्य नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः उन्नयनपङ्क्तयः सप्रजाः प्रजाः ननन्दुः ॥

चा—...दर्शिनोभिः उन्नयनपङ्क्तिभिः सप्रजाभिः प्रजाभिः ननन्दे ।

३ । पुरुहूतध्वजः इन्द्रध्वजः । स किल राजभिर्वृष्ट्यर्थं पूज्यते
 लुप्तं भविष्योत्तरे—“एवं यः कुरुते यात्रामिन्द्रकेतोर्युधिष्ठिर । पर्जन्यः
 (प्रतिपद्य) समवर्षी स्यात् तस्य राज्ञेयं न संशयः ॥” इति । “चतुरस्रं ध्वजाकारं
 जहारे प्रतिष्ठितम् । आहुः शक्रध्वजं नाम पौरलोकसुखावहम् ॥” पुरु-
 तध्वजस्य इव तस्य रघोः नवम् अभ्युत्थानम् अभ्युन्नतिम् अभ्युदयञ्च
 स्यन्तीति नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः उत् ऊर्ध्वं प्रस्थिताः उन्नतिस्ताश्च नयन-
 जा-परिपङ्क्तयः यासां ताः सप्रजाः ससन्तानाः प्रजाः जनाः । ‘प्रजा स्यात् सन्ततो
 नान्ते सान्ते’ इत्युभयत्र अप्यमरः । ननन्दुः ॥

अधिकं ७ । यस्मिन् लोक मकर उर्ध्वेनैव ऐश्वर्यश्रेष्ठ अङ्गाथान दर्शन करिष्या भूकित
 यन् अस्ति, तेनैव अङ्गागण मन्त्रान् मन्त्रितं महितं रघुवर् अभिनव अङ्गादय दर्शन करिष्या
 तिः प्रमाणांशे भूकित इहेन ।

सममेव समाक्रान्तं द्वयं हिरदगामिना ।

तेन सिंहासनं पितृमखिलञ्चारिमण्डलम् ॥ ४

४ अ. । हिरदगामिना तेन सममेव द्वयं समाक्रान्तम्, पितृं सिंहासनम् अखिलम् अरिमण्डलञ्च ॥

चा—हिरदगामी सः समाक्रान्तवान् ।

४ । हिरद इव हिरदैश्च वा गच्छतीति हिरदगामिना । ‘कर्त्तर्युपमाने’
 ति ‘सुप्यजातौ’ इति च णिनिः । तेन रघुणा समं युगपत् एव द्वयं
 समाक्रान्तम् अधिष्ठितम् । किं तत् द्वयम् ? पितुरागतं पितृम् । ‘पितु-
 त्’ इति यत्प्रत्ययः । सिंहासनम्, अखिलम् अरीणाम् मण्डलं राष्ट्रञ्च ॥

४ । गङ्गागामौ (हस्तीरं गङ्गा धीरं ७ उक्तं पदद्वयपदार्थकं विनि गमन करेन ;
 तथा अतिवेककालेन गङ्गे आरोहण करिष्या विनि नगर प्रदक्षिण करिष्याहेन) तेनै
 च एक मगरेनै पितृक निःशान्ति ७ त्रिभुवण आक्रमण करिनेन ।

छायामण्डललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम् ।

पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥ ५

५ अ. । पद्मा स्वयम् अदृश्या किल छायामण्डललक्ष्येण पद्मातपत्रेण साम्राज्यदीक्षितं तं भेजे ॥

पद्मा अदृश्या...दीक्षितः सः भेजे ।

५ । सिंहासनारोहणानन्तरं तस्य लक्ष्मीसन्निधानमाह, कान्तिः
अत्र रघोस्तेजोविशेषेण स्वयं सन्निहितया लक्ष्म्या कृतधारणं कृतं
प्रेक्ष्यते । पद्मा लक्ष्मीः । 'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हति
इत्यमरः । स्वयम् अदृश्या किल । किलेति सम्भावनायाम् ।
कायामण्डललक्ष्येण कान्तिपुञ्जानुमेयेन न तु स्वरूपतो दृश्येन ।
मण्डलमित्यनेन अनातपञ्चानं लक्ष्यते । 'काया सूर्यप्रिया कान्तिः
विश्वमनातपः' इत्युभयत्राप्यमरः । पद्मातपत्वेण पद्ममेव आतपत्वेण
करणभूतेन, साम्राज्यदीक्षितं साम्राज्यं साम्राज्यकर्मणि मण्डलात्
दीक्षितम्, अभिषिक्तं तं भेजे । अन्यथा कथमेतादृशी कान्तिसं
रिति भावः ॥

६ । सिंहासनारोहणं रघूत्तमं प्रथमं ज्ञानं इहेते नागिल, येन न
अत्र अदृश्यात्वेन शक्तिः मार्गभोगपदे अतिविष्टा मेहे रघूत्तमं मण्डले पद्मा ह्य
कत्रिणा तौशंर उज्जना करितेन ।

परिकल्पितसान्निध्या काले काले च वन्दिषु ।

स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थाभिरुपतस्थे सरस्वती ॥ ६

६ अ. । सरस्वती च काले काले वन्दिषु परिकल्पितसान्निध्या सती अर्थाभिः स्तुतिभिः
तम् उपतस्थे । वाच्य—सरस्वत्या...सान्निध्या स्तुत्यः सः उपतस्थे ।

६ । सम्प्रति सरस्वतीसान्निध्यमाह—परिकल्पितेति । सरस्वती
काले काले सर्वेषु अपि योग्यकालेषु । 'नित्यवीक्षयोः' इति वीक्ष्यते ।
द्विर्वचनम् । वन्दिषु परिकल्पितसान्निध्या कृतसन्निधाना सती,
स्तोत्रार्हं तं रघुम् अर्थाभिः अर्थात् अनपेताभिः । 'धर्मपथ्यर्थन्या
पेते' इति यत्प्रत्ययः । स्तुतिभिः स्तोत्रैः उपतस्थे देवताबुद्ध्या पूजित
इत्यर्थः । देवतात्वञ्च 'ना विष्णुः पृथिवीपतिः' इति वा लोकापाल
त्वाहेत्यनुसन्धेयम् । एवञ्च सति 'उपाहेवपूजासङ्गतिकरणमित्ये
पधिषु' इति वक्तव्यादात्मनेपदं सिध्यति ॥

७ । मन्त्रप्रतीतिवशात्तत्र वैतानिकगणेशं कृत्वा आदिभूता इहेता मन्त्रप्रतीति
मेहे प्रशंसनीयं राजा रघूत्तमं उगगान करितेन ।

मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।

तथाप्यनन्यपूर्व्वेव तस्मिन्नासीद्वसुधरा ॥ ७

७ अ. । वसुधरा मान्यैः मनुप्रभृतिभिः राजभिः सुक्ता यद्यपि, तथापि तस्मिन्
आसीत् ॥ वाच्य—वसुधराया सुक्तया अनन्यपूर्व्वया अभूयत् ।

७। वसुधरा, मनुप्रभृतिभिः मन्वादिभिः मान्यैः पूज्यैः राजभिः
मुक्ता यद्यपि भुक्तैव इत्यर्थः । यद्यपि इत्यवधारणे । 'अप्यर्थे यदि वार्थे
स्यात् यद्यपीति केशवः । तथापि तस्मिन् राज्ञि, अन्यः पूर्वः यस्याः सा
प्रत्यपूर्वा, अन्यपूर्वा न भवतीति अनन्यपूर्वा अनन्योपभुक्तेव आसीत्
न । तत्प्रथमपतिकेवानुरक्तवतीत्यर्थः ॥

१। यदि वसुधरा, मनुप्रभृति माननीय राजगणकर्तृक उपभुक्त इदं वाञ्छितेन,
मातृपदं यद्यपि एकं अनन्योपभुक्तां शयि अन्नं इदं एकं ननेन वसुधरा (मेवात्र
गुणलाभं इदं न ।

स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।

आददे नातिशीतोष्णो न भस्मानिव दक्षिणः ॥ ८

८। हि (यस्मात्) स युक्तदण्डतया सर्वस्य लोकस्य मनः आददे, कथमिव नातिशीतोष्णः
दक्षिणः न भस्मानिव ॥ वाच्य—तेन आददे, ...शीतोष्णेन दक्षिणेन न भस्मता इव ।

८। अत्र कारणमाह—स हीति । हि यस्मात् कारणात् सः रघुः
युक्तदण्डतया यथापराधदण्डतया सर्वस्य लोकस्य मन आददे जहार ।
क इव ? अतिशीतः अत्युष्णो वा न भवतीति नातिशीतोष्णः । न जर्थस्य
तद्वदस्य सुपसुपेति समासः । दक्षिणः दक्षिणदिग्भवः न भस्मान् वायुः
इव मलयानिलः इव इत्यर्थः । युक्तदण्डतयेत्यत्र कामन्दकः,—'उद्वेजयति
तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते । दण्डेण नृपतिस्तस्मात् युक्तदण्डः प्रश-
स्यते ।' इति ॥

८। यद्यन वसुधरा वासु, अत्रासु शीतन वा अत्रासु उष्ण ना इदं वासु, न कलत्र
इदं इतरं करे, तेनानि तिनो अत्रासु उष्ण वा अत्रासु मृदु ना इदं वासु यथापराध
पूजितं पान कराय, न कलत्र चिह्न इतरं करिजेन ।

मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।

फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः ॥ ९

९। तेन प्रजाः गुरौ सहकारस्य फलेन पुष्पोद्गमे इव ततो गुणाधिकतया मन्दोत्कण्ठाः
कृताः ॥ वाच्य—सः प्रजाः फलं...कृतवान् ।

९। तेन रघुणा, प्रजाः, गुरौ दिलीपविषये, सहकारः अतिसौरभः
युतः । 'आभ्यसूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः' इत्यमरः । तस्य
फलेन पुष्पोद्गमे पुष्पोदये इव, ततोऽपि गुणाधिकतया हेतुना मन्दोत्कण्ठाः
अभ्युत्सुकाः कृताः । गुणोत्तरश्च उत्तरो विषयः पूर्वं विस्मारयतीति भावः ॥

৯। চূততরুর ফল উৎপন্ন হইয়া যেমন লোকের মন ইহাতে মুগ্ধ হইয়া
জনিত হুঃখের লাভব করে, তেমনি রঘু, পিতা ইহাতেও অধিকতর গুণশালী
প্রজাবৃন্দের হৃদয় ইহাতে দিলীপের অদর্শন জনিত শোকের লাভব করিলেন।

नयविद्भिर्नवे राज्ञि सदसच्चोपदर्शितम् ।

पूर्वं एवाभवत् पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः ॥ ১০

১০ অঃ। নববিদ্ভিঃ নবে রাজ্ঞি সৎ অসৎ উপদর্শিতম্, তস্মিন্ পূর্ব্বে এষ পক্ষঃ
উত্তরো ন অभवत् ॥ বাচ্য—নয়বিদঃ সৎ অসৎ উপদর্শিতবন্তঃ, পূর্বেণ পক্ষেণ অমু্যত, উ
অমু্যত ।

১০। নয়বিদ্ভিঃ নীতিশাস্ত্রজ্ঞৈঃ নবে তস্মিন্ রাজ্ঞি বিপক্ষে তস্মিন্
ইত্যর্থঃ, সৎ ধর্ম্মযুদ্ধাদিকম্ অসৎ কূটযুদ্ধাদিকম্ উপদর্শিতং তস্মিন্
রাজ্ঞি পূর্ব্বে পক্ষঃ এষ অभवत् সংক্রান্ত ইত্যর্থঃ । উত্তরঃ পক্ষঃ ন
ন সংক্রান্ত ইত্যর্থঃ । তত্র সদসতোর্মধ্যে সর্দেবাভিমতং, নাসৎ, তদুজ্জ
জ্ঞানার্থমেব ইত্যর্থঃ । পক্ষঃ সাধনযোগ্যার্থঃ । 'পক্ষঃ পার্শ্বং গুরুত্ব
সচ্চায়বলমিত্তিষু' ইতি কেশবঃ ॥

১০। নীতিজ্ঞ মণ্ডিবগণ সেই নূতন নৃপতিকেকে, মরণ ও কুটিল এই উভয়বিধ
নীতিরই উপদেশ দিতেন, কিন্তু তিনি প্রথম পক্ষই অবলম্বন করিতেন, দ্বিতীয়
অবলম্বন করিতেন না ।

पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः ।

नवे तस्मिन्महীपाले सर्वं नवमিवाभवत् ॥ ১১

১১ অঃ। পঞ্চানামপি ভূতানাং গুণাঃ পুপুষুঃ তস্মিন্ নবে মহীপালে সতি সর্বং নবমিবা
বাচ্য—গুণৈঃ পুপুষে, সর্বৈণ নবেন ইব অমু্যত ।

১১। পৃথিব্যাदीনাং পঞ্চানাং ভূতানাম্ অপি গুণাঃ গম্ভাদয়ঃ
অতিশয়ং পুপুষুঃ । অত্রোত্প্রেচ্ছ্যতে—তস্মিন্ রঘৌ নাম নবে মহী
সতি, সর্বং বস্তুজাতং নবম্ ইব অभवत् । তদেব ভূতজাতমিদানীম্
গুণযোগাদপূর্বমিবাभवदिति भावः ॥

১১। রঘু রাজ্যে অভিষিক্ত হইলে পৃথিব্যাদি পক্ষভূতের গুণসমূহ উৎক
করিয়াজিল, অতএব নূতন রাজার সময়ে সকল বস্তুই অভিনব বলিয়া বোধ
লাগিল ।

यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।

तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥ ১২

१२ अ. । यथा चन्द्रः प्रह्लादनात् अन्वर्थः, यथा तपनः प्रतापात् अन्वर्थः, तथैव स राजा प्रकृतिरञ्जनात् अन्वर्थः अभूत् ॥ वाच्य—यथा चन्द्रेण, तपनेन तथैव तेन राजा अन्वर्थेन अभवि ।

१२ । यथा चन्दयति आह्लादयतीति चन्द्रः इन्दुः । चदिधातोरीणां प्रत्ययः । प्रह्लादनात् आह्लादकरणात् अन्वर्थः अनुगतार्थनामकः अभूत् । यथा च तपतीति तपनः सूर्यः । नद्यादित्वात् ल्युप्रत्ययः । तपात् सन्तापजननादित्यर्थः । तथैव सः राजा प्रकृतिरञ्जनात् अन्वर्थः धर्कराजशब्दः अभूत् । यद्यपि राजशब्दो राजतेर्दीर्घ्यात् कनिन्-त्ययान्तो न तु रञ्जेः, तथापि धातूनामनेकार्थत्वाद्रञ्जनाद्राजेत्युक्तं विना ॥

१० । आह्लाद विभरण करारां चन्द्रेण येषन 'चन्द्र' नाम मर्थक इहेयाछे ; अथर विभरण करारां येषरूप तपनेन 'तपन' नाम मर्थक इहेयाछे, तेमनि अजारजन न अभूत् तांशर 'राज्जा' एहे नाम मर्थक इहेन ।

कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने ।

चक्षुष्यत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना ॥ १३

१३ अ. । तस्य विशाले लोचने कामं कर्णान्तविश्रान्ते, चक्षुष्यत्ता तु सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना शास्त्रेण अभूत् ॥ वाच्य—विशालाभ्यां लोचनाभ्यां कर्णान्तविश्रान्ताभ्यां भूयते, चक्षुष्यत्तया अभवि ।

१३ । विशाले तस्य रघोः लोचने, कामं कर्णान्तयोः विश्रान्ते कर्णान्तगते । चक्षुष्यत्ता तु चक्षुःफलं तु इत्यर्थः, सूक्ष्मान् कार्यार्थान् कर्तव्यानि दर्शयति प्रकाशयतीति सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना शास्त्रेण एव । शास्त्रं ११ शिर्विवेकिनामिति भावः ॥

१० । तांशर आकर्णविरुत्त सूविशाल लोचनयूगल छिल वटे, किञ्च सूक्ष्मकार्यार्थदर्शी विद्वज्जन द्वाराहे तांशर अकृत दर्शनेन्द्रियेर कार्य सम्पन्न इहेत ।

लब्धप्रशमनस्वस्थमथैनं समुपस्थिता ।

पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव शरत् पङ्कजलक्षणा ॥ १४

१४ अ. । अथ लब्धप्रशमनस्वस्थम् एनं पङ्कजलक्षणा शरत् (पङ्कजलक्षणा) द्वितीया पार्थिव-श्रीव समुपस्थिता ॥ वाच्य—पङ्कजलक्षणा शरदा...स्वस्थः एष द्वितीयया पार्थिवश्रिया इव समुपस्थितः ।

१४ । अथ लब्धस्य राजस्य प्रशमनेन परिपन्थिनाम् अनुरञ्जनप्रती-काराभ्यां स्थिरीकरणेन स्वस्थं समाहितचित्तम् एनं रघुं पङ्कजलक्षणा पद्मचिह्ना । श्रियोऽपि विशेषणमेतत् । शरत्, द्वितीया पार्थिवश्रीः राज-लक्ष्मीः इव, समुपस्थिता प्राप्ता । 'रक्षा पौरजनस्य देशनगरग्रामेषु गुप्ति-

स्तथा योधानामपि संग्रहोऽपि तुलया मानव्यवस्थापनम् । साम्यं निदानवृत्तिकरणं त्यागः समरनिःसर्जनं कार्याण्येव महीभुजां प्रशमनं राज्ञे नवे ॥

१४ । सर्वत्र शास्त्रे विराजमानं शास्त्रं त्रिभिः श्रुतिभिः अवश्यं कश्चिदपि एवमन मग्न शत्रुं काल, पद्मशोभाय मञ्जित इहेया द्वितीयं राजलक्ष्मीं यात्र तौ शत्रुं जगु उपश्रित इहेल ।

निर्वृष्टलघुभिर्मैर्मुक्तवर्त्मा सुदुःसहः ।

प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद्व्यानशे दिशः ॥ १५ ॥

१५ अ. । निर्वृष्टलघुभिर्मैः मुक्तवर्त्मा सुदुःसहः तस्य भानोश्च प्रतापः युगपत् दिशः वाचा—मुक्तवर्त्मा ना सुदुःसहेन प्रतापेन व्यानशिर ।

१५ । निःशेषं वृष्टाः निर्वृष्टाः, कर्त्तरि क्तः । अतएव लघवः तौ मुक्तवर्त्मा त्यक्तमार्गः अतएव सुदुःसहः तस्य रघोः भानोश्च प्रतापः प्रतापश्च । 'प्रतापौ पौरुषातपौ' इति यादवः । युगपत् दिशः व्यानशे

१५ । तत्काले निःशेषितवृष्टिं शत्रुं एकाञ्च नष्टं क्षमदजान कर्त्तुं पथं इहेयात्, शत्रोश्च एव रघुं अप्रतिहतं अथर शत्रुः महं अत्राप निष्ठां गलेन पथि इहेल ।

वार्षिकं संजहारेन्द्रो धनुर्जैत्रं रघुर्दधौ ।

प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ ॥ १६ ॥

१६ अ. । इन्द्रः वार्षिकं धनुः संजहार, रघुः जैत्रं धनुः दधौ, हि (यस्मात्) तौ प्रजार्थं पर्यायोद्यतकार्मुकौ (बभूवतुः) ॥ वाचा—इन्द्रेण संजङ्गे रघुणा दधे, ताभ्यां... कार्मुकाभ्यां (क)

१६ । इन्द्रः वर्षासु भवं वार्षिकं वर्षानिमित्तमित्यर्थः । 'वर्षासु' इति ठक् प्रत्ययः । धनुः संजहार । रघुः, जैत्रं जयशीलम् । जैत्रं तन्नन्तात् 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थे अण्प्रत्ययः । धनुः दधौ, हि यत् तौ इन्द्ररघू प्रजानाम् अर्थस्य प्रयोजनस्य वृष्टिविजयलक्षणस्य साधनं पर्यायेण उद्यते कार्मुके याभ्यां तौ पर्यायोद्यतकार्मुकौ । पर्यायोद्यतविश्वमौ इति पाठान्तरे पर्यायेण उद्यमः विश्वमश्च ययोः तौ पर्यायोद्यतविश्वमौ । द्वयोः पर्यायकरणादक्लेश इति भावः ॥

१७ । ऐन्द्रदेव, वर्षाकालीन निजं धनु अपसारित करिण, एनिके रघुं धनु धारण करिण; केनना, तौ शत्रा उभयै प्रजांगणैर हितसाधनैर पर्यायक्रमे निज निजं धनु धारण करिष्यां थाकन ।

पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत्काशचामरः ।

ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम् ॥ १७

१७ अ. । पुण्डरीकातपत्रः विकसत्काशचामरः ऋतुः (पुण्डरीकातपत्रं विकसत्काशचामरं) विडम्बयामास, तच्छ्रियं पुनः न प्राप ॥ वाचा...पवेष...चामरेण ऋतुना स विडम्बयामास, श्रुः न प्रापे ।

१७ । पुण्डरीकं सिताम्भोजम् एव आतपत्रं यस्य सः तथोक्तः । विकसन्ति काशानि काशाख्यदणकुसुमानि एव चामराणि यस्य सः । तथोक्तः ऋतुः शरदृतुः । पुण्डरीकनिभातपत्रं काशनिभचामरं तं रघुं विडम्बयामास अनुचकार, तस्य रघोः श्रियं पुनः शोभां तु न प्राप । 'शोभासम्पत्तिरस्यासु लक्ष्मीः श्रीरिव दृश्यते' इति शाश्वतः ॥

१७ । श्वेतपद्मरूपं ह्यत्र एवम् अकूत्र काशपुष्परूपं चाग्रे द्वारा श्लोभितं रघुं श्वेत, श्वेतपद्मेन नात्र राजशब्दे एवम् अकूत्र काशपुष्पमदृश चाग्रे श्लोभितं रघुं अकूत्ररूपं करिण वटे, किञ्च तीक्ष्णं राजलक्ष्मीं नात्र करिते पारिण ना ।

प्रसादसुमुखे तस्मिन् चन्द्रे च विशदप्रभे ।

तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरासीत् समरसा द्वयोः ॥ १८

१८ अ. । प्रसादसुमुखे तस्मिन् (रघौ) विशदप्रभे चन्द्रे च द्वयोः तदा चक्षुष्मतां प्रीतिः समरसा आसीत् ॥ वाचा—प्रीत्या समरसया अभूयत ।

१८ । प्रसादेन सुमुखे तस्मिन् रघौ, विशदप्रभे निर्मलकान्तौ चन्द्रे च, द्वयोर्विषये तदा चक्षुष्मतां प्रीतिः अनुरागः समरसा समखादा तुल्यभोगा इति यावत् । 'रसो गन्धे रसः स्वादे' इति विश्वः । आसीत् ॥

१८ । प्रशस्तनयनविशिष्टे वाक्किशाब्दे तत्काले रघुं श्रुतमत्र श्रुतकान्तिं च आनन्दयितुं शोभितं दर्शनं करिष्या तुल्यरूप आनन्दरूप उपलक्षणं करिष्याह्विन ।

हंसश्रेणीषु तारासुःकुमुद्वत्सु च वारिषु ।

विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसामिव ॥ १९

१९ अ. । हंसश्रेणीषु तारासुःकुमुद्वत्सु वारिषु च तदीयानां यशसां विभूतयः पर्यस्ता इव ॥ वाचा—विभूतिभिः पर्याप्ताभिः इव (भूयते) ।

१९ । हंसानां श्रेणीषु पङ्क्तिषु तारासु नक्षत्रेषु, कुमुदानि सन्ति येषु इति कुमुद्वन्ति । 'कुमुद्वान् कुमुदप्रायः' इत्यमरः । 'कुमुदनङ्गवैतसेभ्यो ङमत्तुप्' इति मत्तुप् । तेषु कुमुदप्रायेषु इत्यर्थः, वारिषु च तदीयानां रघुसम्बन्धिनां यशसां विभूतयः सम्पदः पर्यस्ता इव प्रसारिताः किम् ? इति उत्प्रेक्षा । अन्यथा कथमेषां धवलमेति भावः ॥

२०। तैर्हारा यशःश्रुता रश्मिगोपाय, नक्तप्रपञ्चे ७ कृष्णदशोत्थित गणि
विश्रुत हरेषां पङ्क्ति ।

इच्छाया निषादिन्यस्तस्य गोमुग्गुणोदयम् ।

आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः ॥ २०

२० अ. । इच्छाया निषादिन्यः शालिगोप्यः गोमुस्तस्य गुणोदयम् आकुमारकथोद्घातं यशः
वाच्य—इच्छाया निषादिनीभिः शालिगोपीभिः जगः ।

२०। इच्छायां छाया इच्छायम् । 'छाया बाहुल्ये' इति नपुं
त्वम् । तत्र निषणाः इच्छाया निषादिन्यः । स्त्रीलिङ्गपाठे इच्छोः
इति विग्रहः, अन्यथा बहुल्ये नपुंसकत्वप्रसङ्गात् । शालीन् गोपा
रक्षन्तीति शालिगोप्यः शस्यपालिकाः स्त्रियः । कर्मण्यण् 'टिड्ढानज' इ
दिना डीप् । गोमुः रक्षकस्य तस्य रघोः गुणैभ्यः उदयः यस्य तत् गुणो
गुणोत्पन्नम् आकुमारं कुमारात् आरभ्य कथोद्घातः कथारम्भः यस्य
कुमारैरपि स्तूयमानमित्यर्थः यशः जगुः गायन्ति स्म । अथवा कुमा
सतः रघोः याः कथाः इन्द्रविजयादयः तत आरभ्य आकुमारक
तत्र अपि अभिविधौ अव्ययीभावः । आकुमारकथम् उद्घातः य
कर्मणि, गानक्रियाविशेषणमेतत् । 'स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भः'
मरः । आकुमारकथोद्घातमिति पाठे कुमारस्य सतः तस्य कथ
चरितैः उद्घातं यत् यशः तत् यशः आरभ्य यशो जगुरिति व्याख्येयम् ।

२०। शालिगोपायकणे निशुक्त कृष्णकामिनीनां हेतुवत् नक्तप्रपञ्चे छायां
जैर्हाराणां कण रघुर वाग्यकाज हरेते कृत हेतुविजयादि कार्य मन्त्रेण
कत्रिते नागिन ।

प्रससादोदयादस्यः कुम्भयोनिर्महौजसः ।

रघोरभिभवाशङ्कि चुक्षुभे द्विषतां मनः ॥ २१

२१ अ. । महौजसः कुम्भयोनिः उदयात् अश्वः प्रससाद, महौजसो रघोः उदयात्
शङ्कि द्विषतां मनः चुक्षुभे ॥ वाच्य—अश्वसा प्रसेदे, अभिभवाशङ्किना मनसा चुक्षुभे ।

२१। महौजसः कुम्भयोनिः अगस्त्यस्य । 'अगस्त्यः कुम्भस्य'
इत्यमरः । उदयात् अश्वः प्रससाद प्रसन्नं बभूव, महौजसः रघोः उद
अभिभवाशङ्कि द्विषतां मनः चुक्षुभे कालुष्यं प्राप । 'अगस्त्योदये जगु
प्रसीदन्ति' इत्यागमः ॥

पौराणिकी वार्ता—कदाचिद्वर्षशीं पश्यतोभगवन्निवावरुणयोर्निषिक्तं तेजः कुम्भे न्यपतत्
अगसाः समुत्पन्न इत्यस्य कुम्भयोनित्वम् ।

১১। মহাশ্রীভাব অগস্ত্য নক্ষত্রে উদয় হওয়ায় জল নকল নির্দল হইল; এতিকে
অবনশ্রীপশাণী রত্ন নিকটে পরাভবাংকায় তদীর শকমণ্ডলের মন কল্পিত হইল।

মদোদয়া: ককুদন্ত: সরিতা কূলমুদ্রজা: ।

২০। লীলাখেলমনুপ্রাপুর্মহোদ্যাস্তস্য বিক্রমম্ ॥ ২২

২২ অ:। মদোদয়া: ককুদন্ত: সরিতা কূলমুদ্রজা: মদোদ্য: তস্য লীলাখেলং বিক্রমম্ অনু-
প্রাপু: ॥ বাচ্য—মদোদ্যে: ককুদন্তি: কূলমুদ্রজৈ: মদোদ্যৈ: লীলাখেল: বিক্রম: অনুপ্রাপে ।

২২। মদোদয়া: মদোদ্যতা: ককুদেষামস্তীতি ককুদন্ত: মহাককুদ
ইত্যর্থ:। যদাদিত্বাৎ মকারস্য বত্বাভাব:। সরিতা কূলানি উদ্রজ-
স্তীতি কূলমুদ্রজা:। 'উদি কূলে রজিবহো:' ইতি স্বশ্প্রত্যয়: 'অরুদ্বিধ—'
ইত্যাদিনা সুমাগম:। মহান্ত: উচ্চাণ: মদোদ্য:। 'অচতুর—'ইত্যা-
দিনা নিপাতনাৎ অকারান্ত:; লীলাখেলং বিলাসসুভগং তস্য রঘো:
সাহবত: বপুষত: পরমজ্ঞকস্য বিক্রমং শীর্ষ্যম্ অনুপ্রাপু: অনুচক্র: ॥

২২। মদোদ্যত অশঙ্ক-ককুদশাণী অকাণ্ড বৃষনকল, নদীতটে উপাটিত করিয়া
রত্ন চিত্তাকর্ষক বিক্রমণীয়ার অঙ্ককরণ করিতে লাগিল।

প্রসবৈ: সপ্তপর্ণানামদগম্বিধিরাহতা: ।

অসূয়যেব তন্নাগা: সপ্তধৈব প্রসুস্তুবু: ॥ ২৩

২৩ অ:। মদগম্বিধি: সপ্তপর্ণানাম প্রসবৈ: আহতান্নাগা: অসূয়যেব সপ্তধৈব প্রসুস্তুবু: ॥ বাচ্য—
গাহতৈ: সপ্তাগৈ: প্রসুস্তুবৈ: ।

২৩। মদস্যেব গম্ব্যে যেষাং তৈ: মদগম্বিধি:। 'উপমানাচ্চ' ইতী-
কার: সমাসান্ত:। সপ্তপর্ণানাম ত্বচ্চবিশিষ্টাণাম্। 'সপ্তপর্ণো বিশাল-
বৃক্ শারদো বিধমচ্ছদ:' ইত্যমর:। প্রসবৈ: পুষ্যৈ: আহতা: তস্য রঘো:
নাগা: গজা:। 'গজেঽপি নাগমাৎজী' ইত্যমর:। অসূয়যা ইব আহতি-
নিমিত্তয়া স্বর্জ্যয়া ইব সপ্তধা এব প্রসুস্তুবু: মদং বহুধু:, প্রতিগজগম্বা-
মেমানাদিতি ভাব:। 'করাৎ কটাভ্যাং মেদাচ্চ নেত্রাভ্যাচ্চ মদস্তুতি:'
ইতি পালকাণ্ডে। করাৎ নাসারন্ধ্রাভ্যামিত্যর্থ: ॥

২৩। মদেব জাং উগ্র গন্ধবিশিষ্টে সপ্তপর্ণপুষ্পে (ছাতিম কুণ্ডের) গন্ধে (অথ
নামগ মদস্বাদী বহু গজ হইতে সেই গন্ধ বাহির হইতেছে ভাবিয়া) রত্ন হস্তী নকল
করিয়া উঠিয়া, যেন অশ্রুপ্রযুক্তই শত্রুরের মাতজ (হইে নাগরক, হইে গও,
নেত্র এবং মেদ) স্থান হইতে মদধারা ফরগ করিতে লাগিল।

সরিত: কুর্বতী গাধা: পথশ্চাখ্যানকর্দমান্ ।

যাত্যযৈ নোদয়ামাস তং শক্ते: প্রথমং শরত্ ॥ ২৪

२४ अ. । सरितः गाधाः पथश्च आश्वानकर्हमान् कुर्वन्ती शरत् शक्तेः प्रथमं तं यावत् मास ॥ वाच्य—कुर्वन्त्या शरदा सः नोदयामास ।

२४ । सरितः गाधाः सुप्रतराः कुर्वन्ती । पथः मार्गान् च आश्वानकर्हमान् शुष्कपङ्क्तान् कुर्वन्ती । 'संयोगादेरातो धातोर्यग्वत्' इति निर्णयस्तस्य नत्वम् । शरत् शरदृतुः तं रघुं शक्तेः उत्साहशक्तेः प्रथमं यात्रायै दण्डयात्रायै नोदयामास प्रेरयामास । प्रभावमन्त्रशक्तिमन् रघोः शरत् स्वयमुत्साहमुत्पादयामास इत्यर्थः ॥

२४ । अत्र एकालं, नदी सकलकाले अग्न-जल-विशिष्टे उ पथ सकलकाले कर्हमान् कुर्वन्ती । उन्मोहशक्ति द्वारा उतेजित इहेवार पूर्वैरे त्रयुक्ते युक्तावात्रा अत्र कर्तव्य ।

तस्मै सम्यक् हुतो वज्रिर्वाजिनोराजनाविधौ ।
प्रदक्षिणार्चिर्व्याजिन हस्तेनेव जयं ददौ ॥ २५

२५ अ. । वाजिनोराजनाविधौ सम्यक् हुतो वज्रिः प्रदक्षिणार्चिर्व्याजिन हस्तेनेव जयं ददौ ॥ हुतेन वज्रिणा जयः ददौ ।

२५ । वाजिनाम् अश्वानां नोराजनाविधौ नोराजनाख्ये कर्मणि, सम्यक् विधिवत् हुतः होमसमिद्धः वज्रिः प्रगता दक्षिणं दक्षिणम् । तिष्ठद्गुप्रभृतित्वादव्ययीभावः । प्रदक्षिणं या अर्चिः तस्या व्याजिन कलेन हस्तेन इव तस्मै जयं ददौ । उक्तमाहवयात्रायै 'इहः प्रदक्षिणगतो हुतमुङ्ठपस्य धात्रीं समुद्ररश्मनां वशगां क' इति । वाजिग्रहणं गजादीनामपि उपलक्षणं तेषामपि नोराजनाविधा

२५ । त्रिणि अश्वगणेर नोराजनां रूपं मांजलिक कार्त्तुं विधिपूर्वक अग्निदेव अश्वान करिणे होमाग्नि दक्षिणाभिमुखी शिवाविष्ठात्र पूर्वक ये आहति अश्व कर्तव्य इहेन येन अग्निदेव शिवां रूप इष्टुं धात्राहे तीर्थांके जय अश्वान करिणेन ।

स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपाणिर्अयान्वितः ।

षड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥

२६ अ. । गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपाणिः अयान्वितः सः षड्विधं बलम् आदाय दिग्जिगीषया प्रतस्थे ॥ वाच्य—गुप्तमूलप्रत्यन्तेन शुद्धपाणिना अयान्वितेन तेन प्रतस्थे ।

२६ । गुप्तो मूलं खनिवासस्थानं प्रत्यन्तः प्रान्तदुर्गञ्च येन मूलप्रत्यन्तः । शुद्धपाणिः उद्धृतपृष्ठशत्रुः, सेनया रक्षितपृष्ठदेशे अयान्वितः शुभदैवान्वितः । 'अयः शुभावहो विधिः' इत्यमरः । षड्विधं मौलभृत्यादिरूपं बलं सैन्यम् । 'मौलं भृत्यः सहस्रं यो दाटविकं बलम्' इति कोषः । आदाय, दिशां जिगीषया जेतुमि प्रतस्थे च चाल ॥

২৬। রাজা রঘু নিবাসদুর্গ ও প্রাসাদদুর্গ সকল রক্ষা করিয়া পৃষ্ঠ শত্রু হইতে আপনাকে নিরাপদ করতঃ অশুকল দৈবযুক্ত হইয়া যড়বিধ দৈবজ নমস্কাহাশত্রে চিত্তবিশ্রম বাসনাশ প্রদান করিলেন।

অবাকিরন্ বযৌব্রহ্মাস্তং লাজৈঃ পৌরযোষিতঃ ।

পৃষতৈর্মন্দরোজুতৈঃ চৌরৌর্ময় ইবাচ্যুতম্ ॥ ২৩

২৩ অঃ। বযৌব্রহ্মাঃ পৌরযোষিতঃ লাজৈঃ তং চৌরৌর্ময়ঃ মন্দরোজুতৈঃ পৃষতৈঃ অচ্যুতমিব অবাকিরন্ ॥

বাচ্য—বযৌব্রহ্মাঃ পৌরযোষিতঃ চৌরৌর্ময়ঃ অচ্যুত ইব সঃ অবাচ্যিত ।

২৩। বযৌব্রহ্মাঃ পৌরযোষিতঃ তং রঘুং প্রযান্তম্, লাজৈঃ আচারলাজৈঃ, মন্দরোজুতৈঃ পৃষতৈঃ বিন্দুভিঃ চৌরৌর্ময়ঃ চৌরসমুদ্রৌর্ময়ঃ অচ্যুতং বিষ্ণুম্ ইব, অবাকিরন্ পর্য্যক্ষিপন্ ॥

২৭। প্রবীণা পৌরকাগিনীরা, (যাজ্ঞাকালে) তাঁহার উপর লাজ (তথ্য) বর্ষণ করিতে লাগিলেন, তখন বোধ হইল—যেন ক্ষৌরনাগরের তরঙ্গমালা, মন্দরগিরির বর্ষণ-ধারা উৎক্লিষ্ট জলকণাসকল বিষ্ণুর উপর বর্ষণ করিতেছে।

স যযৌ প্রথমং প্রাচীং তুল্যঃ প্রাচীনবর্হিষা ।

অহিতাননিলোজুতৈস্তর্জয়ন্নিব কেতুभिः ॥ ২৮

২৮। প্রাচীনবর্হিষা তুল্যঃ সঃ অনিলোজুতৈঃ কেতুभिঃ অহিতান্ তর্জয়ন্নিব প্রথমং প্রাচীং যযৌ ॥

বাচ্য—তুল্যেন তেন তর্জয়তা প্রাচী যযৌ ।

২৮। প্রাচীনবর্হির্নাম কশ্বিন্মহারাज इति केचित् । प्रचीनवर्हिः इन्द्रः ‘पर्जन्यो मघवा वृषा हरिहयः प्राचीनवर्हिस्तथा’ इति इन्द्रपर्यायेषु हलायुधाभिधानात् । तेन तुल्यः सः रघुः अनिलेन अनुकूलवातेन उजुतैः केतुभिः ध्वजैः अहितान् रिपून् तर्जयन् इव भर्त्सयन् इव । ‘तर्जिभर्त्स्यो-रनुदात्तेत्वेऽपि चच्छिडो डित्करणेनानुदात्तेत्वेनिमित्तस्यात्मनेपदस्य अनित्यत्वज्ञापनात् परस्मैपद’मिति वामनः । प्रथमं प्राचीं दिशं ययौ ॥

২৮। শত্রুত্বলা বিক্রমশালী রঘু প্রথমেই পূর্বদিকে যাত্রা করিলেন; অশুকল বায়ুরে তাঁহার রণ-পতাকা সকল কম্পিত হওয়ায় বোধ হইল—যেন তিনি সেই পতাকা দ্বারা শত্রুগণকে তর্জুন করিতে করিতে চলিয়াছেন।

রজোभिः स्यन्दनोजुतैर्गजैश्च घनसन्निभैः ।

भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन् व्योमेव भूतलम् ॥ ২৯

২৯ অঃ। (কিং কুর্বন্?) স্যন্দনোজুতৈঃ রজোभिঃ ঘনসন্নিভৈঃ গজৈশ্চ (যথাক্রম) ব্যোম ভূতলমিব ভূতলম্ ব্যোমেব কুর্বন্ ॥ বাচ্য—কুর্বতা ।

२६ । किं कुर्वन् ? स्यन्दनोद्धूतैः रजोभिः घनसन्निभैः वर्णतः परिमाणतश्च मेघतुल्यैः गजैश्च यथाक्रमं व्योम आकाशं भुवः ततो भूतलञ्च व्योम इव कुर्वन् ययौ इति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥

२७ । त्रिभि रथसंस्थानेन उक्थित धूलिग्राणि द्वारा आकाशगण्डन मग्नं यत्नेन आकाशके भूतले एवमेव गगनात् गच्छन् भूतल मग्नं यत्नेन भूतलके आकाशे परिणत करिनेन ।

प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।

ययौ पश्चाद्रथादीति चतुस्कांश्चैव सा चमूः ॥ ३० ॥

३० अ. । अग्रे प्रतापः, ततः शब्दः, तदनन्तरं परागः, पश्चात् रथादि इति सा चमूः ययौ ॥ वाच्य—प्रतापेन, शब्देन, परागेण रथादिना, तथा चत्वा चतुस्कांश्चैव इव ययौ ।

३० । अग्रे प्रतापः तेजोविशेषः । 'स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः' इत्यमरः । ततः शब्दः सेनाकलकलः, तदनन्तरं परागः 'परागः पुष्परजसि धूलिस्त्वानीययोरपि' इति विश्वः । पश्चात् रथाश्चादिकं चतुरङ्गबलम् । रथानीकमिति पाठे इतिशब्दाध्यायोऽप्यमिति इत्यं चतुस्कांश्चैव चतुर्व्यूहा इव । 'स्कांश्चैव प्रकाण्डे का विज्ञानादिषु पञ्चषु । नृपे समूहे व्यूहे च' इति हेमः । सा चमूः य

३० । मरुपृष्ठानि उदन्मांसि, नाभ्याः नदीः सुप्रतरा, विपिनानि चकार ॥ वाच्य—तेन नयः चक्रिरे ।

मरुपृष्ठान्युदन्मांसि नाभ्याः सुप्रतरा नदीः ।

विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सः ॥ ३१ ॥

३१ अ. । सः शक्तिमत्त्वात् मरुपृष्ठानि उदन्मांसि, नाभ्याः नदीः सुप्रतरा, विपिनानि चकार ॥ वाच्य—तेन नयः चक्रिरे ।

३१ । सः रघुः शक्तिमत्त्वात् समर्थत्वात् मरुपृष्ठानि निर्जलस्थानानि 'समानौ मरुधन्वानौ' इत्यमरः । उदन्मांसि उद्गतजलानि नाभ्याः नौभिस्तार्याः नदीः । 'नाभ्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये' इत्यमरः । 'नौधर्मविषमूल' इत्यादिना यत्प्रत्ययः । सुप्रतराः सुखेन तार्याश्च विपिनानि अरण्यानि । 'अष्टव्यरण्यं विपिनम्' इत्यमरः । प्रकाशानि निर्वृक्षाणि चकार । शक्त्युत्कर्षात् तस्यागम्यं किमपि नासौदिति भावः

३१ । त्रिभि रथैश्च शक्तिप्रभावेन, मरुपृष्ठानि उद्गते जले उक्थित करिनेन

तः किं तत्र वे न कन नदी पारं हृष्टा गच्छेत् ना, ते न कन स्थे तत्र गंगाया एव
न कन वृक्षशृङ्ग करिजेन ।

स सेनां सहतीं कर्षन् पूर्वसागरगामिनीम् ।

बभौ हरजटाभट्टां गङ्गामिव भगीरथः ॥ ३२

३२ अः । सहतीं सेनां पूर्वसागरगामिनीं कर्षन् सः हरजटाभट्टां गङ्गां (पूर्वसागरगामिनीं
न) भगीरथ इव बभौ ॥ वाच्य—कर्षता तेन भगीरथेन इव बभे ।

३२ । सहतीं सेनां पूर्वसागरगामिनीं कर्षन् सः रघुः, हरस्य जटाभ्यः
ष्टां गङ्गां कर्षन् । सापि पूर्वसागरगामिनी । भगीरथः इव बभौ ।

भगीरथो नाम कश्चित् कपिलदग्धानां सागराणां नप्ता तत्पावनाय हर-
जटात् गङ्गां प्रवर्त्तयिता राजा, यत्सख्यन्धाद् गङ्गा च भागीरथीति
तेजः कोटि ॥

३२ । त्रिणि मेहे विनाश नैव श्रवणं पूर्वसागरात् प्रतिके प्रतिज्ञासित कदाच
वात् रघु इहेते नाशिन येन, हर-जटा इहेते पतित गङ्गाके गच्छेत् भगीरथ पूर्व
सागरात् अभिमुखे चलिनाहेन ।

त्याजितैः फलमुत्खातैर्भग्नैश्च बहुधा नृपैः ।

तस्यासीदुत्खणो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः ॥ ३३

३३ अः । फलं त्याजितैः उत्खातैः बहुधा भग्नैश्च नृपैः पादपैः दन्तिन इव तस्य मार्गः उत्खण
सीत् ॥ वाच्य—मार्गेण उत्खणेन असूयत ।

३३ । 'फलं फले धने वीजे निष्पत्तौ भोगलाभयोः' इति केशवः ।

लं लाभं वृक्षपक्षे प्रसवश्च, त्याजितैः । त्यजेर्यन्तात् द्विकर्मकात्

३३ । प्रधाने कर्मणि क्तः । उत्खातैः स्वपदात् त्याजितैः, अन्यत्र उत्पाटितैः ।

बहुधा भग्नैः रणे जितैः अन्यत्र छिन्नैः । नृपैः, पादपैः दन्तिनः गजस्य

दन्तस्य रघोः, मार्गः उत्खणः प्रकाशः आसीत् । 'प्रकाशं प्रकटं स्पष्टम्

स्वर्णं विशदं स्फुटम्' इति यादवः ॥

३३ । गगन इष्टी कोन वृक्षके फगहीन, कोनजेके उग्नूति एव कोनउ

के छिन्न त्रिन्न कदाच तंशर गगनपथ निष्कटके इष्ट, तेगनि रघू कोनउ राजाके

हीन, काशकेउ राजाछात एव काशकेउ छिन्न त्रिन्न कदाच, तंशर गगन पथ

कटके इहेन ।

प्रकाश
ति भाव
कश्चित्

पौरस्त्यानेवमाक्रामन् तांस्तान् जनपदान् जयी ।

प्राप तालीवनश्याममुपकण्ठं सहोदधेः ॥ ३४

३४ अ. । जयी (सः) पौरस्त्यान् तांस्तान् जनपदान् एवम् आक्रामन् तालीवनमपि ।
उपकण्ठं प्राप ॥ वाच्य—जयिना आक्रामता प्रापे ।

३४ । जयी जयनशीलः । 'जिट्क्षिविन्धि' इत्यादिना इति
सः रघुः एवं पुरो भवान् पौरस्त्यान् प्राच्यान् । 'दक्षिणापञ्चात्पु
इति त्यक्प्रत्ययः । तान् तान् सर्वानित्यर्थः । वीप्सायां द्विरुक्तिः ।
पदान् देशान् आक्रामन् तालीवनैः श्यामं महोदधेः उप
अन्तिकं प्राप ॥

३४ । रणजयी रघु, ऐहिकेन पूर्वदिक्केन मगध राजाके पञ्चजित
महामगधैर तालवन-श्यामल उपकूले आगिरा उपस्थित हृष्टमेन ।

अनम्राणां समुद्धर्त्तुं स्तस्मात् सिन्धुरयादिव ।

आत्मा संरक्षितः सुहृदैर्वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ॥

३५ अ. । अनम्राणां समुद्धर्त्तुः तस्मात् सिन्धुरयादिव सुहृदैः वैतसीं वृत्तिम् आश्रित्य
संरक्षितः ॥ वाच्य—सुह्ना आत्मानं संरक्षितवन्तः ।

३५ । अनम्राणाम् । कर्मणि षष्ठी । समुद्धर्त्तुः उन्मूलयितुः
रघोः सकाशात् । 'भीतार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानत्वात् पञ्चमी ।
रयात् नदीवेगात् इव सुहृदैः सुहृद्देशीयैः । सुहृदादयः शब्दाः जनपद
क्षत्रियमाचक्षते । वैतसीं वैतससम्बन्धिनीं वृत्तिं प्रणतिमित्यर्थः । आ
आत्मा संरक्षितः । अत्र कौटिल्यः—'बलीयसाभियुक्तो दुर्बलः स
प्रणतो वैतसधर्ममातिष्ठेत्' इति ॥

३५ । गेगन वेतमलता सकल अवनत इहेशा नदीय वेग इहेते आश्रय
सेहैरूप सुहृद्देशीय राजारा अवनत इहेशा उद्धत राजगणैर उच्छेदकारी
हस्त इहेते आश्रयका करिन् ।

वङ्गानुत्खाय तरसा नेता नौसाधनीयतान् ।

निचखान जयस्तम्भान् गङ्गास्त्रोतोऽन्तरेषु सः ॥

३६ अ. । नेता सः नौसाधनीयतान् वङ्गान् तरसा उत्खाय गङ्गास्त्रोतोऽन्तरेषु
निचखान ॥ वाच्य—नेत्रा तेन जयस्तम्भाः निचखिरे ।

३६ । नेता नायकः सः रघुः, नौभिः साधनैः उद्यतान्
वङ्गान् राज्ञः, तरसा बलेन । 'तरसी बलरंहसी' इति यादवः ।
उन्मूल्य गङ्गायाः स्त्रोतसां प्रवाहणाम् अन्तरेषु द्वीपेषु जयस्तम्भान्
खान स्थापितवानित्यर्थः ॥

७७। वक्ष्येयं ब्राह्मणं व्रणतरी मञ्जित करिष्या युक्ते प्रवृत्त हरेण, मेनानाग्रकं रघु-
वले ताहादिगके उन्मूलित करिष्या गन्धाप्रवाहमध्यावर्त्तो द्यौप नकले जयसु-
हृद्वापित करिष्येन ।

आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम् ।

फलैः संवर्द्धयामासु रत्खातप्रतिरोपिताः ॥ ३०

३० अ. । उत्खातप्रतिरोपिताः आपादपद्मप्रणतास्ते कलमा इव रघुं फलैः संवर्द्धयामासुः ।
प्रतिरोपितैः... प्रणतैः तैः कलमैरिव रघुः संवर्द्धयामासे ।

३१। आपादपद्मम् अङ्घ्रिपद्मपर्यन्तं प्रणताः अत एव उत्खाताः
मुदृता अपि प्रतिरोपिताः पश्चात् स्थापिताः ते वङ्गाः, कलमा इव
लिविशेषा इव । 'शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी' इत्य-
। तेषां आपादपद्मं पादपद्मसूत्रपर्यन्तं प्रणताः । 'पादो ब्रह्म-
॥ शिवांशैलप्रत्यन्तपर्वताः' इति विश्वः । उत्खातप्रतिरोपिताश्च । रघुं,
लैः धनैः, अन्यत्र शस्यैः, संवर्द्धयामासुः । 'फलं फले धने वीजे निष्पत्तौ
गलाभयोः । शस्ये' इति केशवः ॥

३१। धातुयोरु चारुांशुनिके उठाहेशा पुनराय र्त्रोपण करिष्ये, मेनानि येमन
उत्तरे मूलदेश पर्याप्त नत हरेषा शशदान करे, तेमनि वक्ष्येयं ब्राह्मणं रघु
इक प्रथमे उन्मूलित एव पश्चात् न च पदे स्थापित इत्यत्र, रघुं पादपद्मे नत
जानपदेषा प्रचुर धनदाने तांशर मसर्वकना करिष्ये ।

स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्बद्धद्विरदसेतुभिः ।

उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥ ३८

३८ अ. । सः बद्धद्विरदसेतुभिः सैन्यैः कपिशां तीर्त्वा उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखः सन्
तीर्त्वा वाचा—तेन... दर्शितपथेन कलिङ्गाभिमुखेन ययौ ।

३८। सः रघुः, बद्धा द्विरदा एव सेतवो यैः तैः सैन्यैः, कपिशां नाम
दीम् 'करभाम्' इति केचित् पठन्ति । तीर्त्वा, उत्कलैः राजभिः आदर्शित-
यः सन्दर्शितमार्गः सन् कलिङ्गाभिमुखः ययौ ॥

३८। मतेन रघुं, मेनानि आकांशे स्थापित निज हस्तिश्रेणैरुपेय दिशः कपिशा
तीर्त्वा हरेषा उक्कलवागौदिगैरु दर्शितपथे कलिङ्गदेशाभिमुखे चलिष्येन ।

स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।

अङ्गुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥ ३९

३९ अ. । सः महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं प्रतापं यन्ता गम्भीरवेदिनो द्विरदस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णमङ्गुशमिव
विशयत् । वाचा—तेन तीक्ष्णं प्रतापः यन्ता अङ्गुश इव न्यवेशयत् ।

३८ । सः रघुः, महेन्द्रस्य कुलपर्वतविशेषस्य । 'महेन्द्रो
सह्यः शक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः
विष्णुपुराणात् । मूर्ध्नि तीक्ष्णं दुःसहं प्रतापं यन्ता सारथिः
वेदिनः हिरदस्य गजविशेषस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं निशितम् अङ्गुशम् इव
शयत् निक्षिप्तवान् । 'त्वग्मे दाच्छोणितस्त्रावान्मांसस्य क्रयन
आत्मानं यो न जानाति तस्य गम्भीरवेदिता ।' इति राजपुत्रीये ।
कालेन यो वेत्ति शिक्षां परिचितामपि । गम्भीरवेदी विज्ञेयः स
गजवेदिभिः ॥' इति मृगचर्मीये ॥

७९ । ग्राह्यत येन गम्भीरभेदे हस्ती गच्छते अङ्गुशं (लोहार डोकर) कटे,
मेरुपत्रे त्रिंशो गच्छेत् पर्वतेन गच्छते निज हस्तीक प्रतापे
करिनेन ।

प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्वैर्गजसाधनः ।

पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ॥ ४०

४० अः । गजसाधनः सन् कालिङ्गः अस्त्वैः पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षी पर्वत
जग्राह ॥ वाच्य—गजसाधनेन कालिङ्गेन सः पक्षच्छेदोद्यतः शक्रः शिलावर्षिणा
प्रतिजग्राहे ।

४० । गजसाधनः सन् कालिङ्गः कलिङ्गानां राजा । 'ह्यङ्ग
कलिङ्ग' इत्यादिना अणप्रत्ययः । अस्त्वैः आयुधैः तं रघुः, पक्षा
उद्यतम् उद्युक्तं शक्रम् शिलावर्षी पर्वत इव प्रतिजग्राह प्रत्यभियुक्तवान् ।

४० । कलिङ्गराज गङ्गादोशी नैमिषे लक्ष्म्या अङ्गुशवर्षणपूर्वकं तदीय
प्रतिरोध करिनेन, तथैव वीर्येण येन पर्वत प्रसन्नवर्षणपूर्वकं,
समुत्तुत ईदृशेन प्रतिरोध करिन् ।

द्विषां विषह्य काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्दिनम् ।

सन्मङ्गलस्नात इव प्रतिपेदे जयश्रियम् ॥ ४१

४१ अः । काकुत्स्थः तत्र द्विषां नाराचदुर्दिनं विषह्य सन्मङ्गलस्नात इव जयश्रियं
वाच्य—काकुत्स्थेन सन्मङ्गलस्नातेन जयश्रीः प्रतिपेदे ।

४१ । काकुत्स्थः रघुः, तत्र महेन्द्रादौ द्विषां नाराचदुर्दिनं नारा
वाणविशेषाणां दुर्दिनं, लक्षणया वर्षमुच्यते, विषह्य सहित्वा सत् यथा
मङ्गलस्नात इव विजयमङ्गलार्थम् अभिषिक्त इव जयश्रियं प्रतिपेदे
'यत्तु सर्वौषधिस्रानं तन्माङ्गल्यमरोचकम्' इति यादवः ॥

४१। काकुत्स्थं ब्रह्म, महेश्वरपर्वतवासी शङ्खदिगेश्वर अश्ववर्षणं मयः करिष्यां; येन
पवित्रं जलधारायां मङ्गलज्ञातं इहैवाहं जगत्प्रतीतिं करिष्यामि ।

ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः ।

नारिकेलसर्वं योधाः शातवच्च पपुर्यशः ॥ ४२

४२ अ.। तत्र योधाः रचितापानभूमयः ताम्बूलीनां दलैः नारिकेलासर्वं शातवं यशश्च
॥ वाच्य—योधैः रचितापानभूमिभिः नारिकेलासर्वः पपे ।

४२। तत्र महेंद्रादौ युध्यन्ते इति योधाः । पचाद्यच् । रचिताः
रचिताः आपानभूमयः पानयोग्यप्रदेशाः यैः ते तथोक्ताः सन्तः, नारिकेला-
नारिकेलमयं ताम्बूलीनां नागवल्लीनां दलैः पपुः तत्र विजङ्गुरित्यर्थः ।
तत्र यशश्च पपुः जङ्गुरित्यर्थः ॥

शातवं वा यशः पपुः इत्यपि पाठः । अत्र पचे वा इति पदम् उपमाद्योक्तं शातवं यश इव
यः । आसवपानेन यथेच्छाचरणं तेन च प्रतिपेदि जयश्रियम् इत्यायातम् । यशःपानवर्णनात्
लङ्गस्य कौर्त्तिः चिरायं निलीनेति सुव्यक्तं प्रतीयते ।

४२। तैश्वर्यं योक्तायां सेशाने पानभूमिं व्रतनां करिष्यां तांश्च लपङ्गुष्टे नारिकेलज
लङ्गेन शङ्करं शुभं यशं पानं करिष्यामि ।

गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः ।

श्रियं महेंद्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ ४३

४३ अ.। धर्मविजयी स. नृपः गृहीतप्रतिमुक्तस्य महेंद्रनाथस्य श्रियं जहार मेदिनीन् न
॥ वाच्य—धर्मविजयिना तेन श्रीः जङ्गे, मेदिनीन् न ।

४३। धर्मविजयी धर्मार्थं विजयशीलः सः नृपः रघुः, गृहीतश्चासौ
तिमुक्तः तस्य महेंद्रनाथस्य कालिङ्गस्य श्रियं जहार धर्मार्थमिति भावः ।
दिनीं तु न जहार शरणागतवात्सल्यादिति भावः ॥

वत्सलम् आह—राजा विविधः, धर्मविजयी, लोभविजयी, अमुरविजयी चेति । यः शत्रुं जित्वा
यां नृपश्रियं नीत्वा तं तत्पदे स्थापयति स धर्मविजयी, रघुः तद्यविधः । यः शत्रुं विजित्य तदीयां
मेदिनीं नीत्वा तं प्राणैः न वियोजयति सः लोभविजयी । यश्च शत्रुं हत्वा तदीयां श्रियं मेदिनीं
जित्वा सः अमुरविजयीति ।

४०। धर्मविजयी सेशे राजा ब्रह्म, महेश्वरनाथके प्रथमे वन्दी करिष्यामि, न
॥ (तैश्वर्यं वञ्चितां श्रीकांते) तैश्वर्ये वञ्चनशुद्धं करिष्यामि । तानि तैश्वर्यं राज-
(राजगौरव) शरणं करिष्यामि, किञ्च तैश्वर्यं अधिकृतं भूमिं शरणं करिष्यामि न ।

ततो वेल्लतटेनैव फलवत्पूगमालिना ।

अगस्त्याचरितामाशामनाशस्यजयो ययौ ॥ ४४

४४ अ. । ततः अनाशास्यजयः (सन्) फलवत्पूगमालिना विलातटेनैव अगस्त्याचरिताम्
ययौ ॥ वाच्य—अनाशास्यजयेन अगस्त्याचरिता आशा यये ।

४४ । ततः प्राचीविजयानन्तरं फलवत्पूगमालिना फलित
श्रेणीमता । ब्रीह्यादित्वात् इतिप्रत्ययः । विलायाः समुद्रकूलस्य
उपान्तेनैव अगस्त्येन आचरिताम् आशां दक्षिणां दिशम् अनाशा
अयत्नसिद्धत्वात् अप्रार्थनीयजयः सन् ययौ । 'अगस्त्यो दक्षिणां
माश्रित्य नभसि स्थितः । वरुणस्यात्मजो योगी विन्ध्यवातापिमा
इति ब्रह्मपुराणे ॥

४४ । अग्रलाभ अनाशास्यजयः वलिना रघू, अग्रलाभेन अग्र आंर उरुशूक
कलशानी पूग (सुपात्रि) वृक्षलेशो वारा शोभित मयूकूल दिशो णिजनेन
दिक् अगस्त्यानकलेन उदय हय, मेहे दक्षिणदिक् वाजा करिनेन ।

स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना ।

कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥ ४५ ॥

४५ अ. । सः गजदानसुगन्धिना सैन्यपरिभोगेण कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामि
वाच्य—तेन कावेरी शङ्कनीया इव अक्रियत ।

४५ । सः रघुः, गजानां दानेन मदेन, सुगन्धिना सुरभिर्ग
'गन्धस्य' इत्यादिना इकारादेशः समासान्तः । यद्यपि गन्धस्येवे तदे
ग्रहणं कर्तव्यमिति नैसर्गिकगन्धविवक्षायामेव इकारादेशः, तथा
क्षुशाः कवयः । तथा माघकाव्ये—“ववुरयुक्छदगुच्छसुगन्धः स
स्ततगानगिरोऽलिभिः ।” नैषधे च—“अपां हि तृप्ताय न वारिधाय
सुगन्धिः स्वदते तुषारा” इति । ‘न कर्मधारयान्तत्वर्थीयः’ इति निषेधे
प्रत्ययपक्षोऽपि जघन्य एव । सेनायां समवेताः सैन्याः ।
समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते’ इत्यमरः । ‘सेनायां वा’ इति
प्रत्ययः । तेषां परिभोगेण कावेरीं नाम सरितं सरितां पत्युः
शङ्कनीयां अविश्वसनीयामिव अकरोत् । सम्भोगलिङ्गदर्शनाद्वर्तु
भवतीति भावः ॥

४५ । गजराज रघुः गमनकाले ज्ञाननिवृत्त तदीय हस्तिगणेर अगस्त्य
सेनागणेर गात्राभूषणनञ्प्रत्यये कावेरीनदी स्वाजित हठशाय मरिचपति मयू
येन 'शैव वनिता कावेरी बोध हय वाञ्छितारिणी' एहे आशङ्का अनाहेशादिप्रति

बलैरधुषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः ।

मारीचोद्भान्तहारीता मलयान्द्रुपत्यकाः ॥ ४६ ॥

४६ अ. विजिगीषोः गताध्वनस्तस्य (रघोः) बलैः मारोचोदभ्रान्तहारीताः मलयान्द्रैः उप-
त्यकाः अध्युषिताः ॥ वाच्य—बलानि अध्युषितानि ।

४६ । विजिगीषोः विजेतुमिच्छोः गताध्वनः तस्य रघोः, बलैः सैन्यैः ।
'बलं शक्तिर्वलं सैन्यम्' इति यादवः । मारोचेषु मरीचव्रतेषु उदभ्रान्ताः
परिभ्रान्ताः हारीताः पक्षिविशेषाः यासु ताः । 'तेषां विशेषा हारीतो
मदगुः कारण्डवः प्लवः' इत्यमरः । मलयान्द्रैः उपत्यकाः आसन्नभूमयः ।
'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरुर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः । 'उपाधिभ्यां त्यकन्'
इत्यादिना त्यकन्प्रत्ययः । अध्युषिताः उपत्यकासूषितमित्यर्थः । 'उपान्व-
ध्याङ्वसः' इति कर्मत्वम् ॥

४७ । अनश्वर विक्षत्रच्छू मेहे वयूर मेनागग किश्रपथ अतिक्रम करिषा मारोच
राने विक्षत्रकरो शत्रौत नागक विश्वपूर्ण मलयपर्वतत्र उगताकाश आनिश किङ्क
गल वास करिषाहिन ।

ससञ्चुरश्वक्षुक्षानामेलानामुत्पतिष्णवः ।

तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ॥ ४७

४७ अ. । अश्वक्षुक्षानाम् एलानाम् उत्पतिष्णवः फलरेणवः तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु ससञ्चुः ॥
वाच्य—उत्पतिष्णुभिः फलरेणुभिः ससञ्चे ।

४७ । अश्वैः क्षुक्षानाम् एलानाम् एलालतानाम् उत्पतिष्णवः उत्-
पतनशीलाः । 'अलं कृज्' इत्यादिना इष्णुच्प्रत्ययः । फलरेणवः फल-
रजांसि तुल्यगन्धिषु समानगन्धिषु । सर्व्वधनोतिवदिन्यन्तो बहुव्रीहिः
मत्तेभानां कटेषु ससञ्चुः सक्ताः । 'गजगण्डे कटीकटी' इति कोषः ॥

४९ । तथात्र एला-लता मकल अश्वपत्र द्वारा विदनिता इवग्रात्र, ए फलमग्न धूलिग्र
शत्रु हर्षित इहेरा वायुभटत्र उड्डिग्रा उड्डिग्रा तस्युल्य गन्ध-विनिष्ठे मत्त इतिगणेश गण्डग्ले
गिषा मृगलत्र इहेल ।

भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ।

नास्रसत् करिणां ग्रैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि ॥ ४८

४८ अ. । चन्दनानां भोगिवेष्टनमार्गेषु समर्पितं त्रिपदीच्छेदिनामपि करिणां ग्रैवं नास्रसत् ॥
वाच्य—समर्पितेन ग्रैवेण अन्नं सिष्ट ।

४८ । चन्दनानां चन्दनद्रुमाणां भोगिवेष्टनमार्गेषु सर्पवेष्टनात् निम्बेषु
समर्पितं सञ्चितं त्रिपदीच्छेदिनां पादशृङ्खलच्छेदकानामपि । 'त्रिपदी
पादबन्धनम्' इति यादवः । करिणां, ग्रीवासु भवं ग्रैवं कण्ठबन्धनम् ।
'ग्रीवाभ्योऽण्' इति अण्प्रत्ययः । नास्रसत् न स्रस्तमभूत् । 'द्युङ्गो
बुद्धि' इति परस्मैपदे पुषादित्वात् अङ्, 'अनिदिताम्' इति नकारलोपः ॥

४८। सर्पगणेर वेष्टेन द्वारा तथाकार चन्दनवृक्षेण गायत्रे रौद्रं पठित्वा
सेहै सकल रौद्रं हस्तिगणेर कर्षणञ्च बन्धन कराय, ताहा एकरूप दृष्टगण हईल वेष्टेन
पदशृङ्खल छिन्न करिते मङ्गल हईलेन ओ सेहै सकल बन्धन थुनिते पारिल ना।

दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।

तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे ॥ ४९ ॥

४९ अ.। दक्षिणस्यां दिशि रवेरपि तेजः मन्दायते, तस्यामेव पाण्ड्या रघोः प्रतापं न विषेहिरे ।
वाच्य—तेजसा मन्दायते, पाण्ड्याः न प्रतापः विषेहिरे ।

४९। दक्षिणस्यां दिशि रवेः अपि तेजः मन्दायते मन्दं भवति । लोहितादित्वात् क्यप्प्रत्ययः 'वा क्यप्' इत्यात्मनेपदम् । दक्षिणस्य ।
तेजोमान्द्यादिति भावः । तस्यामेव दिशि पाण्ड्याः पाण्डूनां जनपदस्त्वान्
राजानः पाण्ड्याः । पाण्डोर्यण्वक्तव्यः । रघोः प्रतापं न विषेहिरे । दुरतः
सोढवन्तः । सूर्यविजयिनोऽपि विजितवानिति नायकस्य (यमनायकस्य)
रघोः) महानुत्कर्षी गम्यते ॥

४९। दक्षिणस्यां दिशि रवेः अपि तेजः मन्दायते मन्दं भवति । लोहितादित्वात् क्यप्प्रत्ययः 'वा क्यप्' इत्यात्मनेपदम् । दक्षिणस्य ।
तेजोमान्द्यादिति भावः । तस्यामेव दिशि पाण्ड्याः पाण्डूनां जनपदस्त्वान्
राजानः पाण्ड्याः । पाण्डोर्यण्वक्तव्यः । रघोः प्रतापं न विषेहिरे । दुरतः
सोढवन्तः । सूर्यविजयिनोऽपि विजितवानिति नायकस्य (यमनायकस्य)
रघोः) महानुत्कर्षी गम्यते ॥

'ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ।

ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव सञ्चितम् ॥ ५० ॥

५० अ.। ते ताम्रपर्णीसमेतस्य महोदधेः सम्वन्धि सञ्चितं मुक्तासारं स्व' सञ्चितं यशः
निपत्य ददुः ॥ वाच्य—तैः ददे ।

५०। ते पाण्ड्याः ताम्रपर्णा नद्या समेतस्य सङ्गतस्य महोदधौ
सम्बन्धि सञ्चितं मुक्तासारं मौक्तिकवरम् । 'सारो बले स्थिरांश्च च द
क्लोवं वरे त्रिषु' इत्यमरः । स्वं स्वकीयं सञ्चितं यश इव तस्मै रघवे दि
प्रणिपत्य ददुः । यशसः शुभ्रत्वादौपम्यम् । ताम्रपर्णीसंगमे मौक्तिक
पत्तिरिति प्रसिद्धम् ॥

५०। तांशारा रघुर चरणे अनिपातपूर्वक तांशारक ताम्रपर्णी नदीसङ्गत
मग्न्येव उरुद्वेष्ट मुक्ता सकल प्रदान करिष्या येन आपनादप्य सङ्कित यशस्य
प्रदान करिष्या ।

स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ ।

स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदुर्दुरौ ॥ ५१ ॥

असह्यविक्रमः सद्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता ।

नितम्बमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलङ्घयत् ॥५२

५१, ५२ अः । असह्यविक्रमः सः तटेषु आलीनचन्दनौ तस्याः दिशः सनौ इव स्थितौ मलयददुरौ लौ यथाकामं निर्विश्य उदन्वता दूरान्मुक्तं स्रस्तांशुकं मेदिन्या नितम्बमिव स्थितं सद्यम् (पर्वतम्) लङ्घयत् ॥ वाच्य—असह्यविक्रमं तेन मुक्तः स्रस्तांशुकः नितम्ब इव अलङ्घयत् ।

५१ । युग्ममेतत् । असह्यविक्रमः सः रघुः, तटेषु सानुषु आलीन-
चन्दनौ व्याप्तचन्दनद्रुमौ । 'गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम्'
इत्यमरः । स्तनपक्षे प्रान्तेषु व्याप्तचन्दनानुलेपौ तस्याः दक्षिणस्याः दिशः
सनौ इव स्थितौ मलयददुरौ नाम शैली यथाकामं यथेच्छं निर्विश्य उप-
दक्षिण्य । 'निर्वेशो भृतिभोगयोः' इत्यमरः । उदकानि अस्य सन्तौति
जनपदान्वान् उदधिः । 'उदन्वानुदधौ च' इति निपातः । उदन्वता दूरात्
विप्रेक्षितं दुरतः त्यक्तम् । 'स्तोकान्तिकदूरार्यक्छाणि क्तेन' इति समासः ।
प्रत्ययान्वयस्याः स्तोकादिभ्यः' इत्यलुक् । स्रस्तांशुकं नितम्बम् इव स्थितं सद्यं
ह्याद्रिम् अलङ्घयत् प्राप्तः अतिक्रान्तो वा ॥

५१ । तटदेशे चन्दन वारा परिव्याप्त, दक्षिणदिक्कर सुनद्वयैर शाय शोभमान,
मय उ ददुर नामक शैलद्वय यथेच्छ उपभोग करिष्य इः सह-विक्रमशाली रघु, क्रमे
रूपरूपे अतिक्रम करिलेन ; समुद्र दूरे मरिष्य वांश्याय तथेन सहपक्षतके पृथिवीर
मनोमुक्त नितम्बलेन शाय अलङ्घयत इहेन ।

५० तस्यानीकैर्विसर्पद्भिः परान्तजयोद्यतैः ।

रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत् सद्यलग्न इवार्णवः ॥५३

५३ अः । अपरान्तजयोद्यतैः विसर्पद्भिः अनीकैः अर्णवः रामास्त्रोत्सारितोऽपि सद्यलग्न इव
सीत् ॥ वाच्य—अर्णवेन रामास्त्रोत्सारितेन सद्यलग्नेन इव अमूयत ।

५३ । सम्प्रति प्रतौचीं दिशमभिययावित्याह, तस्येति । अपरान्तानां
पाश्चात्यानां जये उद्यतैः उद्युक्तैः । 'अपरान्तास्तु पाश्चात्यास्तौ च सूर्य-
कादयः' इति यादवः । विसर्पद्भिः गच्छद्भिः तस्य रघोः अनीकैः सैन्यैः ।
अनीकं तु रणे सैन्ये' इति विश्वः । अर्णवः रामस्य जामदग्न्यस्य अस्त्रैः
उत्सारितः परिसारितः अपि सद्यलग्न इव आसीत् । सैन्यं द्वितीयोऽर्णव
इव अदृश्यत इति भावः ॥

५२ । मेहे नैगुप्रवाह यथेन पाश्चात्यादेश सकल जय करिते करिते पश्चिमा-
त्यये चलित, तथेन बोध इहेन, समुद्र परशुरामेन वाणे दूरे अपसारित इहेन उ वृषि,
मवार मरुपक्षते आनिषा मंगल इहेन ॥

भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् ।
अलकेषु चमूरेणुशूर्णप्रतिनिधौकृतः ॥ ५४

५३ अ. । तेन भयोत्सृष्टविभूषाणां केरलयोषिताम् अलकेषु चमूरेणुः शूर्णप्रतिनिधौ
वाच्य—सः चमूरेणु...प्रतिनिधौकृतवान् ।

५४ । तेन रघुणा भयेन उत्सृष्टविभूषाणां परिहृतभूषणानां
योषितां केरलाङ्गनानाम् अलकेषु चमूरेणुः सेनारजः चूर्णस्य कुङ्कुम
रजसः प्रतिनिधौकृतः एतेन योषितां पलायनं चमूनाच्च तदनु
ध्वन्यते ॥

५० । केरलदेशेन काश्मिनीरा रघुमैत्रेय आगमनजनित भये वेशभूषा
पलायिते जागिल ; मैत्रेय-समुत्थित शूलि केरलाङ्गनागणैर चूर्णकुङ्कुले पतित
रघुमैत्रेय शूलि द्वारा ताहादेर अलकावलीष्ट कुङ्कुमादि चूर्णैर अभाव दूर करिनेन
मने रहैल ।

मुरलामारुतोद्धूतमगमत् कैतकं रजः ।

तद्योधवारवाणानामयत्नपटवासताम् ॥ ५५

५५ अ. । मुरलामारुतोद्धूतं कैतकं रजः तद्योधवारवाणानाम् अयत्नपटवासताम्
वाच्य—मुरलामारुतोद्धूतेन कैतकेन रजसा...पटवासता अगमि ।

५५ । मुरला नाम केरलदेशेषु काचित् नदी । मुरवीति क
पठन्ति । तस्याः मारुतेन उद्धृतम् उत्थापितं कैतकं कैतकीसम्बन्धि
तद्योधवारवाणानां रघुभटकचुकानाम् । 'कचुको वारवाणोऽस्ती'
मरः । अयत्नपटवासताम् अयत्नसिद्धवस्त्रवासनाद्रव्यत्वम् अग
'पिष्टातः पटवासकः' इत्यमरः ॥

५४ । केतकीपुष्पैर रेणु मकल मुरलानदीर पवनशिटलाटल विकीर्ण रहैल
मैत्रेय गात्रस्थित कक्षके मङ्गल इत्यादि, ताहादेर अयत्नपट पटवासतैर का
करिल । (पटवास गच्छव्यैर चूर्ण, यद्द्वारा वस्तु स्वाजित ह्य) ।

अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रशिञ्जितैः ।

वर्मभिः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः ॥ ५६

५६ अ. । चरतां वाहानां गात्रशिञ्जितैः 'वर्मभिः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः'
वाच्य—गात्रशिञ्जितानि वर्माणि तालवनध्वनिम् अभ्यभवन् ।

५६ । चरतां गच्छतां वाहानां वाजिनाम् । 'वाजिवाहानां'
ह्यसैन्धवसमयः' इत्यमरः । गात्रशिञ्जितैः गात्रेषु शब्दायमानैः ।
क्तः । 'गात्रशिञ्जितैः' इति वा पाठः । सञ्जितैर्यन्तात् कर्मणि

स्मिभिः कवचैः वाहानां गात्रशिक्षितैः गात्रध्वनिभिरित्यर्थः । 'मर्मरः'
इति पाठे मर्मरः मर्मरायमाणः इति ध्वनेर्विशेषणम् । पवनेन उद्धूतानां
तस्मिन्नां राजतालीवनानां ध्वनिः अभ्यभूयत तिरस्कृतः ॥

८७। गश्मकांतेन अश्वगणेत्र गात्रशिक्षितं दध्मं सकृद्वृत्ते निर्गतं तन्नाम शब्दवादा
वननक्षानितं तानवनेन मर्मरशब्दं टाकिशो गेल ।

खज्जूरीस्कन्धनवानां मदीद्धारसुगन्धिषु ।

कटेषु करिणां पेतुः पुन्नागेभ्यः शिलीमुखाः ॥ ५७

५७ अ. । खज्जूरीस्कन्धनवानां करिणां मदीद्धारसुगन्धिषु कटेषु पुन्नागेभ्यः शिलीमुखाः पेतुः ॥
अर्थ—शिलीमुखैः पेतुः ।

५७ । खज्जूरीणां तृणद्रुमविशेषाणाम् । 'खज्जूरः' केतकी ताली
खज्जूरी च तृणद्रुमाः' इत्यमरः । स्कन्धेषु प्रकारेषु । 'अस्त्री प्रकारः
कन्धः स्यात् मूलाच्छाखावधेस्तरोः' इत्यमरः । नवानां वदानां करिणां
मदीद्धारणं मदस्त्रावेण सुगन्धिषु । 'गन्धस्य' इत्यादिना इकारः । कटेषु
गण्डेषु पुन्नागेभ्यः नागकेशरेभ्यः, पुन्नागपुष्पाणि विहाय । ल्यब्लोपे पञ्चमी ।
शिलीमुखाः अलयः पेतुः । 'अलिवाणी शिलीमुखौ' इत्यमरः । ततोऽपि
सीगन्ध्यातिशयादिति भावः ॥

८९। अनिवृत्तं पुन्नागं शूलं तांगं करिणां खज्जूवृक्षेत्रं सकृदेनैव वृक्षेण
पदधारा-श्रवागितं गण्डशृङ्गेन आनिशं वजिते नागिन ।

अवकाशं किलोदन्वान् रामायाम्यर्थितो ददौ ।

अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करम् ॥ ५८

५८ अ. । उदन्वान् रामाय अभ्यर्थितः सन् अवकाशं ददौ किल, रघवे तु अपरान्तमहीपाल-
व्याजेन करं ददौ ॥ वाच्य—उदन्वता अभ्यर्थितेन (सता) अवकाशः ददे, करः ददे ।

५८ । उदन्वान् उदधिः रामाय जामदग्न्याय अभ्यर्थितः याचितः
सन् अवकाशं स्थानं ददौ किल । किलेति प्रसिद्धौ । रघवे तु अपरान्त-
महीपालव्याजेन करं बलिं ददौ । 'बलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः ।
अपरान्तानां समुद्रमध्यदेशवर्त्तित्वात् तैर्दत्ते करे समुद्रदत्तलोपचारः ।
करदानञ्च भीत्या, न तु याच्येति रामाद्रघोरुत्कर्षः ॥

अथ पौराणिकी वार्त्ता—पुरा किल चत्विगण-धर्मकेतुर्भगवान् परशुरामः शहरदत्तकुठारास्त्रेण
निजितां सप्तसागरचुम्बितां पृथ्वीं महर्षये कम्पपात्र ददौ । ततः सः खदत्तायां तस्यां वासस्नानुचितवान्
सागरतमोषं गत्वा कियन् स्थानं प्रार्थयत्वा लब्ध्वा तत्र निर्मित-पर्यशालायासुवास इति ।

৫৮। সমুদ্র পরশুরামের প্রার্থনামুসারেই তাঁহাকে বাসস্থান দিয়াছিল, নিম্ন
সমুদ্র পাশ্চাত্য নরপতিগণের ব্যাপদেশে রঘুকে কর প্রদান করিল।

মতেভরদনোল্লীর্ণব্যক্তবিক্রমলক্ষণম্ ।

ত্রিকূটমেব তত্রোজ্জৈর্জয়স্তম্ভং চকার সঃ ॥ ৫৯

৫৯ অঃ। তত্র সঃ মতেভরদনোল্লীর্ণব্যক্তবিক্রমলক্ষণং ত্রিকূটমেব উজ্জৈর্জয়স্তম্ভং
বাচ্য—তেন...লক্ষণঃ ত্রিকূট এব জয়স্তম্ভঃ চক্রে।

৫৯। তত্র সঃ রঘুঃ, মত্তানাম্ ইমানাং রদনোল্লীর্ণানি দন্তানু
এব। ভাবে ক্তঃ। ব্যক্তানি স্কুটানি বিক্রমলক্ষণানি পরাক্রম
বিজয়বর্ণাবলিস্থানানি যস্মিন্ তং তথোক্তং ত্রিকূটম্ এব উজ্জৈর্জয়
চকার। গাঢ়দন্তপ্রহারস্বিকূটোঃ দ্রিরেবোল্লীর্ণবর্ণস্তম্ভ ইব রঘোর্জয়
ঃভূদিত্যর্থঃ ॥

৬০। তথাকার ত্রিকূটে পর্বতের গাড়ে তাঁহার মত্ত হস্তিগণের দন্তাবলি
সকল, প্রস্তুতখোদিত বিক্রম-বর্ণনাশ্চক অক্ষর সকলের দ্বারা শোভিত হওয়া
হইল তিনি যেন ত্রিকূট পর্বতকে নিজ জয়শস্ত্র স্বরূপ করিলেন।

পারসীকাস্ততো জেতুং প্রতস্থে স্থলবর্তম্ভনা ।

ইন্দ্রিয়াখ্যানিৱ রিপূংস্তত্চজ্ঞানেন সংযমী ॥ ৬০

৬০ অঃ। ততঃ সংযমী (সঃ) তত্চজ্ঞানেন ইন্দ্রিয়াখ্যান্ রিপূনিৱ পারসীকান্ জেতু
বর্তম্ভনা প্রতস্থে ॥ বাচ্য—সংযমিনা প্রতস্থে।

৬০। ততঃ সঃ রঘুঃ, সংযমী যোগী, তত্চজ্ঞানেন ইন্দ্রিয়াখ্যান্
নামকান্ রিপূন্ ইব পারসীকান্ রাজ্ঞঃ জেতুং স্থলবর্তম্ভনা প্রতস্থে,
নেদিষ্টেনাপি জলপথে, সমুদ্রযানস্য নিষিদ্ধত্বাদিতি ভাবঃ ॥

৬০। অনন্তর, সংযমী ব্যক্তি যেমন তত্ত্বজ্ঞান অবলম্বনপূর্বক ইন্দ্রিয়রূপ
জয় করিবার জন্ত তত্ত্বজ্ঞান অবলম্বন করেন, রঘুও তেমনি পারসীকগণের
করিবার জন্ত স্থলপথে অগ্রসর হইলেন।

যবনীমুখপদ্মানাং সেহে মধুমদং ন সঃ ।

বালাতপমিৱাজানামকালজলদোদয়ঃ ॥ ৬১

৬১ অঃ। স যবনীমুখপদ্মানাং মধুমদং ন সেহে, (কিমিৎ ?) অকালজলদোদয়ঃ অজানাং
মিব ॥ বাচ্য—তেন মধুমদঃ ন সেহে, অকালজলদোদয়েন বালাতপ ইব।

৬১। সঃ রঘুঃ, যবনীনাং যবনস্ত্রীণাম্। ‘জাতিরস্ত্রীবিষয়তঃ’ ইতি
পধাত্ ইতি ভীষ্ম। মুখানি পদ্মানি ইব মুখপদ্মানি, উপমিতসমস্ত্রী
বিশেষা

तेषां मधुना मद्येन यः मदः मदरागः । कार्यकारणभावयोरभेदेन निर्देशः । तं न सेहे । कमिव ? अकाले प्रातृद्व्यतिरिक्ते काले जलदोदयः प्रायेण प्रातृषि पद्मविकाशस्याप्रसक्तत्वात् अजानां सम्बन्धिनं बालातपम् एव । अजहितत्वादजसम्बन्धित्वं सौरातपस्य ॥

७१ । येष्वन अकथा १९ येव उठिअ पद्म सकलैर उपर निपतित बालस्याप्रभाके नृषु करे, तेअनि रघु उ यवनौगणेर मुखपद्मैर मथपानजनित (आरु) प्रभाके दलानृषु करिनेन । (अर्था १९ रघुर ह्छे पति, पूज अङ्गि विनडे ह्छेअर यवनौगिणेर कसमिपान निवृत्त ह्छे) ।

संग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्यैरश्वसाधनैः ।

शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजस्यभूत् ॥ ६२

६२ अ. । तस्य अश्वसाधनैः पाश्चात्यैः (सह) रजसि शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे सति तुमुलः संग्रामः अभूत् ॥ वाच्य—तुमुलेन संग्रामेण अभावः ।

६२ । तस्य रघोः, अश्वसाधनैः वाजिसैन्यैः । 'साधनं सिद्धिसैन्ययोः' ति हैमः । पश्चाद्भवैः पाश्चात्यैः यवनैः सह । 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्यक्' । हार्थे तृतीया । शृङ्गाणां विकाराः शार्ङ्गाणि धनूंषि तेषां कूजितैः शब्दैः । शार्ङ्गं पुनर्धनुषि शार्ङ्गिणः । जये च शृङ्गविहिते चापेऽप्याह विशेषतः ॥ 'ति केशवः । अथवा शार्ङ्गैः शृङ्गसम्बन्धिभिः कूजितैः विज्ञेयाः अनुमेयाः प्रतियोधा प्रतिभटाः यस्मिन् तस्मिन् रजसि तुमुलः संग्रामः सङ्कुलं युद्धम् भूत् । 'तुमुलं रणसङ्कुले' इत्यमरः ॥

७२ । अश्वारोहौ पान्छाता यवनगणेर सहित रघुर डीवण मश्याग बाधिन ; यन रणकक्षे एत अधिक धुलि उड़िन ये, केवल कोदण्डटकार द्वारा विपक्रमेना ना शहेते लागिन ;

भस्त्रापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् ।

तस्तार सरघाव्याप्तैः स चौद्रपटलैरिव ॥ ६३

६३ अ. । सः भस्त्रापवर्जितैः श्मश्रुलैः तेषां शिरोभिः सरघाव्याप्तैः चौद्रपटलैरिव महीं तस्तार ॥ अ—तेन मही तस्तरे ।

६३ । सः रघुः, भस्त्रापवर्जितैः वाणविशेषकृतैः । 'सुहीदलफलो' इति यादवः । श्मश्रुलैः प्रवृद्धमुखरोमवद्भिः । 'सिंहादिभ्यश्च' इति प्रत्ययः । तेषां पाश्चात्यानां शिरोभिः, सरघाभिः मधुमक्षिकाभिः विषयान्तैः । 'सरघा मधुमक्षिका' इत्यमरः । क्षुद्राः सरघाः । 'क्षुद्रा व्यङ्गा' इति वेङ्गा सरघा कण्टकारिका' इत्यमरः । क्षुद्राभिः कृतानि चौद्राणि

मधुनि । 'मधु चोद्धं माक्षिकादि' इत्यमरः । 'बुद्धाश्चमरवटरपाद' इति संज्ञायामज्प्रत्ययः । तेषां पटञ्जैः सञ्चयैः इव । 'पटञ्जैः नेत्ररोगे कृन्दसि सञ्चये । पटिके परिवारे च' इति हैमः । महीं आक्कादयामास ॥

৬৩। তিনি ভল্লানামক অস্ত্র দ্বারা বনবগণের মুণ্ড ছিদ্র করিয়া ভূতন
করিগেন, ঐ সকল শ্মশান বনমুণ্ড গদুগক্ষিকাপূর্ণ (মবুচকের স্থায়) অমৃতভূত হইল।

अप्रनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः ।

प्रणिपातप्रतीकारः संज्ञो हि महात्मनाम् ॥ ६३ ॥

६४ अ.। शेषाः अदनीतशिरस्ताणाः तं शरणं ययुः, तयाहि—सहासनां संरक्षः प्रतीकारः (भवति) ॥ वाच्य—शुद्धैः...शिरस्ताणैः सः शरणं यये। संरक्षणे प्रविपातये (भूयते)।

६४ । शेषाः हतावशिष्टाः, अपनीतशिरस्त्राणाः अपसारितशेषाः सन्तः । 'शीर्षकम् । शीर्षण्यत्र शिरस्ये' इत्यमरः । शरणागतस्य मेतत् । तं रघुं, शरणं ययुः । तथाहि—जहात्मनां संरक्षः कोपः । 'संरक्षमे कोपे' इति विश्वः । प्रणिपातः प्रणतिरेव प्रतीकारः यत्स महतां परकीयसौदत्ययेवासह्यं, न तु जीवितमिति भावः ॥

৬৪। হতাবশিষ্ট যবনেরা শিরস্বাপ অপনোত (নামাইয়া) করিয়া তাঁহার পদে হইল, কারণ, প্রণিপাতই মহাত্মাদিগের কোপশাস্তির উপায়।

विनयन्ते स्म तद्योधा मधभिर्विजयश्रमम् ।

आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्वाब्जाबलयभूमिषु ॥ ६५

६५ अ. । तद्योधाः आक्षीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षावलयभूमिषु मधुभिः विजययमं विनर-
बाच्य-तद्योधैः विजययमः विनीयते स्म ।

६५ । तस्य रघोः, योधाः भटाः, आस्तीर्णानि अजिनरत्नानि
 श्रेष्ठानि यासु तासु द्राक्षाबलयानां भूमिषु । 'मृद्वौका गोस्तनी
 स्वादौ मधुरसेति च' इत्यमरः । मधुभिः द्राक्षाफलप्रकृतिकैर्मयैः, वि
 श्रमं युद्धखेदं, विनयन्ते स्म अपनीतवन्तः । 'कर्तृस्थे चाशरीरे क
 इत्यात्मनेपदम् । 'लट् स्मि' इति भूतार्थे लट् ॥

৬৫। তাঁহার সৈনিকগণ দ্রাক্ষালতাপরিবেষ্টিত ভূমিতে উৎকৃষ্ট চন্দ্রান
করিয়া সুরাপানপূর্বক জলাশয়স্থিত পিপ্পল্যদ্বারা কবরিতে লাগিল।

ततः प्रतस्थे कौवेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम् ।
शरैरुसैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ॥ ६६

६६ अ. । ततो रघुः भास्वानिव शरैः उसैरिव उदीच्यान् रसानिव उद्धरिष्यन् कौवेरीं दिशं

प्रतस्थे ॥ वाच्य—रघुणा भास्वता इव उद्धरिष्यता कौवेरीं दिक् प्रतस्थे ।

६६ । ततः रघुः, भास्वान् सूर्यः इव, शरैः वाणैः, उसैः किरणैः
इव । 'किरणोऽस्त्रमयूखांशुगभस्तिष्टणिष्टणयः' इत्यमरः । उदीच्यान्
उदग्भवान् नृपान्, रसान् उदकानि इव उद्धरिष्यन्, कौवेरीं कुविर-
सम्बन्धिनीं दिशम् उदीचीं प्रतस्थे । अनेकेनैव शब्देनैयमुपमा । यथाह
दण्डी—'एकानेकैव शब्दत्वात् सा वाक्यार्थोपमा द्विधा' इति ॥

७७ । अनष्टर, सूर्या देवमन किरण द्वारा पृथिवीर वन आकर्षण करिवात्र छत्र
उत्तरावर्ण अवनयन करेन, सदैकप वयु ७ शत्र द्वारा उत्तरदिक्स्थित नृपतिः एक उन्मूजित
करिवात्र छत्र उत्तराभिमुखे यात्रा करिनेन ।

विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः ।

दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धान् लग्नकुङ्कुमकेसरान् ॥ ६७

६७ अ. । सिन्धुतीरविचेष्टनैः विनीताध्वश्रमाः तस्य वाजिनः लग्नकुङ्कुमकेसरान् स्कन्धा-
दुधुवुः ॥ वाच्य—विनीताध्वश्रमैः वाजिभिः...केसरः स्कन्धाः दुधुविर ।

६७ । सिन्धुर्नाम काश्मीरदेशे वृ कश्चिन्नदविशेषः । 'देशे नदविशे-
ऽथौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्' इत्यमरः । सिन्धोः तीरे विचेष्टनैः अङ्ग-
परिवर्त्तनैः, विनीताध्वश्रमाः, तस्य रघोः वाजिनः अश्वाः, लग्नाः कुङ्कुम-
केसराः कुङ्कुमकुसुमकिञ्जल्काः येषां तान्, यद्वा लग्नकुङ्कुमाः केसराः सटाः
येषां तान् । 'अथ कुङ्कुमम् । काश्मीरजन्म' इत्यमरः । 'केसरो नागकेसरे ।
तुरङ्गसिंहयोः स्कन्धकेशेषु बहुलद्रुमे । पुन्नागवृक्षे किञ्जल्के स्यात्' इति
हैमः । स्कन्धान् कायान् । 'स्कन्धः प्रकारेण कायेऽसि विज्ञानादिषु पञ्चसु ।
तृपे समूहे व्यूहे च' इति हैमः । दुधुवुः कम्पयन्ति स्म ॥

७७ । तांशर अश्वगण काश्मीरदेशे प्रवाहित सिन्धुनदीतीरे गाजावनुष्ठान द्वारा
पथप्रथम दूर करिष्या, तांशर तीरजात कुङ्कुमरज्जोरञ्जित केशरयुक्त दृक्पदंश विकम्पित
करिष्यते नागिन ।

तत्र हृणावरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् ।

कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम् ॥ ६८

६८ अ. । तत्र भर्तृषु व्यक्तविक्रमं रघुचेष्टितं हृणावरोधानां कपोलपाटलादिभिः पुनः पुनः वाच्य-व्यक्तविक्रमेण रघुचेष्टितेन...देशिना बभूव । न विविशः १० ।

६८ । तत्र उदाच्यां दिशि, भर्तृषु व्यक्तविक्रमं भर्तृवधेन स्फुटः क्रममित्यर्थः । रघुचेष्टितं रघुव्यापारः, हृणाः जनपदाख्याः तेषाम् अवरोधाः अन्तःपुरस्त्रियः तासां कपोलेषु पाटलस्य पाटलिनादिक्लृताण्यस्य आदेशि उपदेशकं बभूव । अथवा पाटलः आदेशि यस्य तत् बभूव, स्वयं लेख्यायते इत्यर्थः ॥ तत् वद १० ।

७८ । उत्तरदेशश्च हृणजातीयं प्रकृष्यगणेर उपरं रघु एकरूपं विक्रमं प्रकाशं कति ये, ताहादेर अन्तःपुरवादिनौ पद्मौ (पतिशोक कपोलेन करावात करिष्ये) निज कपोलदेशं वृत्तवर्णं करिष्ये । ७१ अ. । ७१ ।

काम्बोजाः समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः ।
गजालानपरिक्लिष्टैरक्षौटैः सार्द्धमानताः ॥ ६९

६९ अ. । काम्बोजाः समरे तस्य वीर्यं साढुम् अनीश्वराः सन्तः गजालानपरिक्लिष्टैः सार्द्धम् आनताः ॥ वाच्य-काम्बोजैः अनीश्वरैः आनतैः (भूयते) । ११ ।

६९ । काम्बोजाः राजानः, समरे तस्य रघोः वीर्यं प्रभावम् । प्रभावम् । 'वीर्यं तेजःप्रभावयोः' इति हैमः । सोढुम् अनीश्वरैः सन्तः, गजानाम् आलानं बन्धनम् । भावे ल्युटि 'विभाषा लीलायां' । तेन परिक्लिष्टैः परिक्षितैः अक्षौटैः वृक्षविशेषैः सागताः ॥ ११ ।

७१ । काशोजदेशीय राजा राजा वृद्धे रघुं वीर्यं मय करिष्ये पारिषि ना, हस्ति सकल बाधिया राथाय तथाकार अक्षौटे वृक्ष सकल (आश्वत्थौटे गाछ) नत हरेगाछि, ताशराउ मेहेरूप नत हरेगा पछि । ७२ ।

तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः ।

उपदा विविशः शश्वत् नोत्सेकाः कोशलेश्वरम् ॥ ७०

७० अ. । तेषां सदश्वभूयिष्ठाः तुङ्गा द्रविणराशयः एव उपदाः शश्वत् कोशलेश्वरं नोत्सेकाः न (विविशः) ॥ वाच्य-सदश्वभूयिष्ठैः तुङ्गैः द्रविणराशिभिः उपदेः कोशले विविशे, न उत्सेकैः । १२ ।

७० । तेषां काम्बोजानां, सङ्घः अश्वैः भूयिष्ठाः बहुलाः तुङ्गाः द्रविणानां हिरण्यानाम् । 'हिरण्यं द्रविणं युष्मत्' इत्यमरः । राशयः उपदाः उपायनानि । 'उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा' इत्यमरः । कोशलेश्वरं कोशलदेशाधिपतिं तं रघुं शश्वत् असक्तं विविशः । १२ ।

পুনঃ পুনঃ শব্দদ্বয়মসম্বন্ধসমাঃ' ইত্যমরঃ । তথাপি উৎসেকাঃ গর্বাংসু
ন বিবিষ্টাঃ, সত্যপি গর্ভ্যকারণে ন জগর্ভ্য ইত্যর্থঃ ॥

৭০। তাহাশব্দে (কাশ্যোক্তনৃপতিগণের) অদভ উৎকৃষ্টে অশ্বত্বল স্ববর্ণনস্বাভাব
: চিহ্নপহার নিরন্তর তাঁহার নিকটে উপস্থিত হইলে বটে, কিন্তু ব্রহ্ম গণে অঙ্কার প্রবেশ
পাটকিরিতে পারে নাই ।

তतो गौरीगुरुं शैलमारुरोहाश्वसाधनः ।

वर्द्धयन्निव तत्कूटानुद्धूतैर्धातुरेणुभिः ॥ ৩১

৩১ অঃ । ততঃ অশ্বসাধনঃ সন্ (সঃ) গৌরীগুরুং শৈলম্ উদ্ধূতৈঃ ধাতুরেণুभिঃ তত্কূটান্
বর্দ্ধয়ন্নিব আরুরোহ ॥ বাচ্য—অশ্বসাধনে ন বর্দ্ধয়তা ইব গৌরীগুরুঃ শৈলঃ আরুরোহ ।

৩১। ততঃ অনন্তরম্, অশ্বসাধনঃ সন্, গৌর্যাঃ গুরুং পিতরং শৈলং
সমবন্তম্, উদ্ধূতৈঃ অশ্বখুরোদ্ধূতৈঃ ধাতুনাং গৈরিকাदीনাং রেণুभिঃ তত্-
কূটান্ তস্য শৃङ्गाणि । 'কূটোস্তলৌ শিখরং শৃङ्গম্' ইত্যমরঃ । বর্দ্ধয়ন্
ব আরুরোহ । উত্পত্ত্বূলিदर्शनाद্রিরিশিখরবৃদ্ধিভ্রমো जायते इति भावः ॥

৭১। অনন্তর, ব্রহ্ম অশ্বারোহী সেনাপালনঃ শিখাচল আরোহণ করিলেন ।
অন্ত গৈরিকাদি খাড়া অশ্বখুরে বিদলিত ও শৃঙ্গাংকরে গগনগুণ্ডনে উত্তীর্ণ হওয়া
গান হইল যেন, শিখাচলের শৃঙ্গাংকর বৃদ্ধি পাইতেছে ।

शशंस तुल्यसत्त्वानां सैन्यघोषेऽप्यसम्भ्रमम् ।

गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्यावलोकितम् ॥ ৩২

৩২ অঃ । তুল্যসত্ত্বানাং গুহাশয়ানাং সিংহানাং পরিবৃত্যাবলোকিতং সৈন্যঘোষেপি অসম্ভ্রমং শশংস ॥
বাচ্য—পরিবৃত্যাবলোকিতেন শশংসে ।

৩২। তুল্যসত্ত্বানাং সৈন্যৈঃ সমানবলানাং গুহাসু শিরতে ইতি গুহা-
শয়াঃ তেষাম্ । 'অধিকরণে শেতে' ইত্যচ্প্রত্যয়ঃ । 'দগী তু কন্দরো বা
সী দেবখাতবিলে গুহা' ইত্যমরঃ । সিংহাণাং হরীণাম্ । 'সিংহো মৃগেन्द्रঃ
স্বাস্থ্যো হর্যন্তঃ কেশরী হরিঃ' ইত্যমরঃ । সম্বন্ধি পরিবৃত্য পরাবৃত্য
াবলোকিতং শয়িত্বৈব গুহাভঙ্গেनावलोकनं कर्तुं सैन्यघोषे सेनाकलकले
সম্ভ্রমকারণে সত্যপি অসম্ভ্রমম্ অন্তঃস্রোভবিরহিতম্ । নজঃ প্রসজ্য-
তিপেধেপি সমাস ইত্যতঃ । শশংস কথয়ামাস । সৈন্যেভ্য ইত্যর্থাল্লভ্যতে ।
অচ্যেষ্টিতমেব মনোবৃত্তেরনুমাপকমিতি भावः । असम्भ्रान्तत्वे हेतुः
तुल्यसत्त्वानामिति । न हि समबलः समबलादिभेतीति भावः ॥

৭২। তুল্যবলশালী গুহাশায়ী সিংহগণ সৈন্যচকরাংশে অনিশ্চয় ভীত হইল না,
কিন্তু বড় স্ত্রীরাইবা সেই দিক ভাংকাইয়া দেখিল ।

भूर्जेषु मर्मरौभूताः कौचकध्वनिहेतवः ।

गङ्गाशोकरिणो मार्गे मरुतस्तं सिधेविरे ॥ ७३

७३ अ. । भूर्जेषु मर्मरौभूताः कौचकध्वनिहेतवः गङ्गाशोकरिणः मरुतः मार्गे तं सिधेविरे ।
वाचा—मर्मरौभूताः कौचकध्वनिहेतुभिः गङ्गाशोकरिणः मरुद्भिः स सिधेवि ।

७३ । भूर्जेषु भूर्जपत्रेषु । 'भूर्जपत्रो भुजो भूर्जो मृदुत्वक चर्मिका' इति यादवः । मर्मरः शुष्कपर्णध्वनिः । 'मर्मरः शुष्कपर्णानाम्' इति यादवः । अयञ्च शुक्लादिशब्दवद्गुणिनि वर्तते, प्रयोज्यते च—'रगुरुधूपगन्धिभिः' इति, अतः मर्मरौभूताः मर्मरशब्दवन्तो भूताः कौचकानां वेणुविशेषाणां ध्वनिहेतवः श्रोतसुखाश्च इति गङ्गाशोकरिणः शीतला इत्यर्थः । मरुतः वाताः, मार्गे तं सिधेविरे

७३ । भूर्जपत्र-मर्मरौ भुजं भूर्जं शब्द ७ वंशेन छिद्ये (वौशरि नाभः) शब्द उचित करिष्या एवञ्च शोशितौ जलकणा मरुत मक्षानित करिष्या, मरुतः पथे रघूक सेवा करिते नागिन ।

सा

विशश्चमुर्नमेरूणां कायास्वध्यास्य सैनिकाः ।

दृषदो वासितोत्सङ्गा निषस्मृगनाभिभिः ॥ ७४

७४ अ. । सैनिकाः नमेरूणां कायास निषस्मृगनाभिभिः वासितोत्सङ्गाः दृषदो विशश्चमुः ॥ वाचा—सैनिकैः विशश्चमे ।

७४ । सैनिकाः सेनायां समवेताः । प्राग्वहतीयठक्प्रत्ययः । सरपुत्रागानां कायास निषस्मानां दृषदुपविष्टानां स्मृगाणां कस्तूरीनाभिभिः वासितोत्सङ्गाः सुरभिततलाः दृषदः शिलाः, अध्यास्य 'अधिशीङ्स्यासां कर्म' इति कर्म । दृषत् अघिरुह्य इत्यर्थः । विशान्ताः ॥

७४ । तांशत्र नैमज्जग, नगैकवृक्षेन छात्रात्र गृगृगृणैर अवशानहेतु सुवासित भिनातले वसिक्का विशाग करिते नागिन ।

सरलासक्तमातङ्गयैवेयस्फुरितत्विषः ।

आसन्नौषधयो नेतुर्नक्तमस्नेहदीपिकाः ॥ ७५

७५ अ. । सरलासक्तमातङ्गयैवेयस्फुरितत्विषः औषधयः नक्तं नेतुः अस्नेहदीपिका वाचा—स्फुरितत्विषिभिः औषधिभिः अस्नेहदीपिकाभिः अभूवत् ।

७५ । सरलेषु देवदानविशेषेषु आसक्तानि यानि मातङ्गानि

শ্রীবাসু ভবানি যৈবেয়াণি কণ্ঠমৃদুলানি । 'শ্রীবাস্যোঃ' চ' ইতি চক্রা-
 ৩৩ রাতৃজপ্রত্যয়ঃ । তেপু স্কুরিতত্বিষঃ প্রতিফলিতভাসঃ শ্রোষধয়ঃ জ্বলন্তঃ
 জ্যোতির্লতাविशेषाः, নত্নং রাত্রৌ, নেতুঃ নায়কস্য রঘোঃ, অস্নেহদীপিকাঃ
 তৈলনিরপেक्षाः प्रदीपाः आसन् ॥

৭৫ । ওষধিসকল, রাত্রিকালে দেবদাক্রবুক্ষে বন্ধ মাতঙ্গের কর্ণস্থ শৃঙ্গনে নিজ
 জ্যাতিঃ প্রতিকলিত করিয়া বিনা তৈলনেই সেনানায়ক রঘুর প্রদীপের কার্য
 করিল ।

তস্যোতৃষ্ণনিবাসিপু কণ্ঠরজ্জুচ্চতল্বচঃ ।

গজবর্ষ কिरातेभ्यः शशंसुर्देवदारवः ॥ ৩৬

৩৬ অঃ । তস্য উতৃষ্ণনিবাসিপু কণ্ঠরজ্জুচ্চতল্বচঃ দেবদারবঃ কिरातेभ्यः গজবর্ষ শশंसুঃ ॥
 বা—...চ্চতল্বগ্भिः देवदारुभिः शशसे ।

৩৬ । তস্য রঘোঃ, উতৃষ্ণেষু উজ্জ্বলিতেষু নিবাসিপু সেনানিবেশিপু কণ্ঠ-
 রজ্জুभिः গজবর্ষৈঃ চত্বাঃ নিষ্পিষ্টাঃ ত্বচঃ যेषাং তে দেবদারবঃ, কिरातेभ्यः
 वनचरेभ्यः गजानां वर्षं प्रमाणम् । 'वर्षं देहप्रमाणयोः' इत्यमरः । शशंसुः
 कथितवन्तः । देवदारु-स्कन्धत्वक्चतैर्गजानामौन्नत्यमनुमीयते इत्यर्थः ॥

৩৬ । রঘু যে সকল স্থান হইতে শিবির তুলিয়া চলিলেন, সেই সকল
 স্থানের দেবদাক্রবুক্ষের গায়ে তাঁহার হস্তিগণের কর্ণরজ্জুর বর্ষণচিহ্ন দেখিয়া কিরাতগণ
 হস্তিগণের উচ্চতা বুঝিতে পারিল ।

तत्र जन्यं रघोर्घोरं पर्वतीयैर्गणैरभूत् ।

नाराचक्षेपणीयाश्मनिषेधোत्पतितानलम् ॥ ৩৭

৩৭ অঃ । তত্র রঘোঃ পর্বতীয়ৈঃ গণৈঃ সহ নারাচক্ষিপণীয়াশ্মনিষেধোৎপতিতানলম্ ঘোরং জন্মম্
 ৩৭ অঃ । তত্র রঘোঃ পর্বতীয়ৈঃ গণৈঃ সহ নারাচক্ষিপণীয়াশ্মনিষেধোৎপতিতানলম্ ঘোরং জন্মম্
 বাচ্য—...পতিতানলেন ঘোরেণ জন্মেন অমাবি ।

৩৭ । তত্র হিমাঙ্গী, রঘোঃ, পর্বতে ভবৈঃ পর্বতীয়ৈঃ । 'পর্বতাচ্চ' ইতি
 কপ্রত্যয়ঃ । গণৈঃ উৎসবসঙ্কেতাখ্যৈঃ সপ্তभिঃ । 'গণানুৎসবসঙ্কেতানজয়তু
 সপ্ত পাণ্ডবঃ' ইতি মহাভারতে । নারাচানাং বাণবিশেষাণাং ক্ষেপণীয়ানাং
 भिन्दिपालानाम् अश्मनाच्च निषेधेण सङ्घर्षेण उत्पतिताः अनलाः यासन्
 तत् तथोक्तम् । 'क्षेपणीयो भिन्दिपालः खड्गो दीर्घा महाफलः' इति
 यादवः । घोरं भौमं, जन्यं युद्धम् अभूत् । 'युद्धमायोधनं जन्यम्' इत्यमरः ॥

৩৭ । পর্বতবানী উৎসবসঙ্কেতাঙ্গি সপ্তগণের সহিত সেইস্থানে রঘুর ভুবল যুদ্ধ
 হইল ; সেই যুদ্ধে নারাচ ও ভিন্দিপাল প্রভৃতি অস্ত্র ও শিলাখণ্ড সকলের পরস্পর
 সংঘর্ষে অগ্নিকূলিঙ্গ নির্গত হইতে লাগিল ।

शरैरुत्सवसङ्केतान् स कृत्वा विरतीत्सवान् ।

जयोदाहरणं बाह्योर्गापयामास किन्नरान् ॥ ७८ ॥

७८ अ. । स शरैः उत्सवसङ्केतान् विरतीत्सवान् कृत्वा किन्नरान् बाह्योः जयोदाहरणं मास ॥ वाच्य—तेन किन्नराः गापयामासिरे ।

७८ । सः रघुः, शरैः वाणैः, उत्सवसङ्केतान् नाम गणान् विरतीत्सवान् कृत्वा, जित्वा इत्यर्थः । किन्नरान् बाह्योः स्वभुजयोः जयोदाहरणं ख्यापकं प्रबन्धविशेषं गापयामास । 'मतिबुद्धि—' इत्यादिना किन्नरकर्मत्वम् ॥

उदाहरण-लक्षणं, क्तं शास्त्रकारेण, यथा—“येन केनापि कालेन गद्यपद्यसमन्वितम् । क्रमं सालिन्त्यादिगामविचित्रितम् । जयोदाहरणं नाम विभक्त्यष्टाङ्गसंयुतम् ।”

१८ । शरमग्नौ द्वाया उद्भवसङ्केतगणके निरूप्यसव (पराजित) करिष्या, किन्नरान् तानि शक्यं भुजवीर्येण जयगानेन निरूप्यजित करिष्येन ।

परस्परं विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु ।

राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ॥

७९ अ. । तेषु उपायनपाणिषु परस्परं राज्ञा हिमवतः सारो विज्ञातः, हिमाद्रिणा सारो विज्ञातः ॥ वाच्य—परस्परं राजा सारं विज्ञातवान्, हिमाद्रिश्च सारं विज्ञातवान् ।

७९ । तेषु गणेषु उपायनयुक्ताः पाणयः येषां तेषु सत्सु परस्परं अन्योन्यं राज्ञा हिमवतः सारः धनरूपः विज्ञातः, हिमाद्रिणा अपि सारः बलरूपः विज्ञातः । एतेन तत्त्ववस्तुनामनर्घ्यत्वं गणानाम् पूर्वञ्च पराजय इति ध्वन्यते ॥

१९ । मेहे सकल पार्श्वतैर्यत्रा उपटोकन लहेया रघुर निकटं लहेने, महाराज रघु, हिमालयेन कतदूरं श्वर्या ताश वृत्तिते पारिनेन, किन्तु दुर्दिनं रघुर कतदूरं वीर्य ताश जानिते पारिनेन ।

तत्राक्षीभ्यं यशोराशिं निवेष्ट्यावरुह सः ।

पौलस्त्यतुलितस्याद्रेरादधान इव क्रियम् ॥ ८० ॥

८० अ. । सः तत्र अक्षीभ्यं यशोराशिं निवेष्ट्य पौलस्त्यतुलितस्य अद्रेः क्रियम् आदधानं अवरुह ॥ वाच्य—तेन आदधानेन इव अवरुह ।

८० । सः रघुः, तत्र हिमाद्रौ, अक्षीभ्यम् अष्टथं यशोराशिं निधाय पौलस्त्येन रावणेन तुलितस्य चालितस्य अद्रेः कैलासस्य आदधानः जनयन् इव अवरुह अवततार, कैलासमगत्वेन प्रतिनिधित्वेन इत्यर्थः । न हि शूराः परेण पराजितमभियुज्यन्ते इति भावः ॥

पौराणिकी कथा ।—एकदा रावणो मदगर्वात् कैलासपर्वतसुतौलयासास ; तेन प्राक् प्रणय-
 ॥ ७२ ॥ लहकुपिता पार्वतीसती सन्तप्ता शिवं स्वयं समालिङ्ग ; अनुनयं विना प्रियाङ्गीकोपशने
 रावण एव कारणमिति मत्वा महादेवः सातिशयं प्रीतो बभूवेत्यादिपौराणिकी वार्ता अनुसन्ध्या ।

८० । रघु, शिवालये अक्षयकोटिं राक्षसां अवतरण करिनेन । रावणकडूक
 छेदनिता कैलासपर्वतके तनि परित्याग करिग्राहे वेन ताहाके लज्जा दिश
 न् विरतेन निनेन ।

चक्रम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेश्वरः ।

तद्गजालानतां प्राप्तेः सह कालागुरुद्रुमैः ॥ ८१

८१ अ. । तस्मिन् तीर्णलौहित्ये सति प्राग्ज्योतिषेश्वरः तद्गजालानतां प्राप्तेः कालागुरुद्रुमैः
 चक्रम्पे ॥ वाच्य—प्राग्ज्योतिषेश्वरेण चक्रम्पे ।

८१ । तस्मिन् रघौ तीर्णे लौहित्यो नाम नदो येन तस्मिन् तीर्ण-
 लौहित्ये सति, प्राग्ज्योतिषाणां जनपदानाम् ईश्वरः तस्य रघोः गजानाम्
 गजालानतां प्राप्तेः कालागुरुद्रुमैः कृष्णागुरुवृक्षैः सह चक्रम्पे कम्पितवान् ॥

८१ । तनि लौहिता (ब्रह्मपूज नद) पांर ह्येने पत्र, तांशर हस्तिगणेर कर्षरज्ज्व
 र्कार्षणे वेगन तथाकार कालागुरु वृक्षमकन कम्पित ह्येते नागिन, प्राग्ज्योतिष-
 हिमाद्रिवाक्पणेर अधीश्वर० तेगनि (रघुर भये) कम्पित ह्येनेन ।

न प्रसेहे स रुद्धार्कमधारावर्षदुर्दिनम् ।

रथवर्त्मरजोऽप्यस्य कुत एव पताकिनीम् ॥ ८२

८२ अ. । सः रुद्धार्कम् अधारावर्षदुर्दिनम् अस्य रथवर्त्मरजोऽपि न प्रसेहे, पताकिनीं कुत
 एव प्रसेहे ॥ वाच्य—तेन न प्रसेहे, पताकिनीं प्रसेहे ।

८२ । सः प्राग्ज्योतिषेश्वरः, रुद्धार्कम् आवृतसूर्यम्, अधारावर्षञ्च
 न प्रसेहे, पताकिनीं सेनां कुत एव प्रसेहे ? न कुतोऽप्येत्यर्थः ॥

८२ । रघुर नैच्छेर प्रताप मय करी दूरे थाकुक, प्राग्ज्योतिषपति रघुर
 यथोचित धूलिराशि दर्शनेह भये अधीर ह्येनेन । केनना, सेह धूलिराशि विना
 र्षणेह मेवाच्छम दुर्दिनेन श्राय श्रयाम्भुन टाकिरी फेनिग्राहिन ।

तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम् ।

भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपकरोध यैः ॥ ८३

८३ अ. । कामरूपाणाम् ईशः अत्याखण्डलविक्रमं तं भिन्नकटैर्नागैः भेजे, यैः अन्यान् उपकरोध ॥
 वाच्य—ईशेन...विक्रमः सः भेजे, अन्ये उपकरोधिर ।

৮৩। কামরূপাণাং নাম দেশানাং ত্রৈশ্চ, অত্যাখণ্ডলকি
অতীন্দ্রপরাক্রমং তং রঘুং, ভিন্ভা: স্তব্ধদা: কটা: গন্ডা: যेषাং তৈ: ৮৬ অ: ।
গজৈ: সাধনৈ: ভৈজৈ, নাগান্ দত্বা শরণং গত ইত্যর্থ: । ৮৬ ৷
যৈ: অন্যান্ রঘুশ্যতিরিক্তান্ নৃপান্ উপরোধ পরাস্তবান্ । শূরাণ্য
শূরো রঘু: ইতি ভাব: ৷

৮৩। কামরূপেশ্বর যে সকল মদগত মাতঙ্গের প্রত্যাপে অত্যন্ত
আক্রমণ করিতেন, এক্ষণে সেই সকল মাতঙ্গ উপহার দিয়া স্বরেষ্টবিশ্বী
শরণাপন্ন হইলেন ।

কামরূপেশ্বরস্তস্য হৈমপীঠাধিবেতাম্ ।

রত্নপুষ্পোপহারেণ হ্যায়ামানবর্চ পাদযো: ॥ ৮৪

৮৪ অ: । কামরূপেশ্বর: হৈমপীঠাধিবেতাং তস্য পাদযো: হ্যায়ামানবর্চ পাদযো: ৮৪
বাচ্য—কামরূপেশ্বরেণ হৈমপীঠাধিবেতা পাদযো: হ্যায়ামানবর্চ ।

৮৪। কামরূপেশ্বর: হৈমপীঠস্য অধিবেতাং তস্য রঘো: পা
কনকময়পাদপীঠায়াপিণী কান্তি রত্নানি এব পুষ্পাণি তেষাম্ উপ
সমর্পণেন, আনবর্চ অর্চয়ামাস ॥

৮৪। কামরূপেশ্বর, স্বর্ণময় পাদপীঠের অধিষ্ঠাত্রী দেবতাশ্রুত তদীয় চরণ
রত্নরূপ পুষ্পোপহারে পূজা করিলেন ।

ইতি জিত্বা দিশো জিগ্মান্যবর্তত রথোদ্ধতম্ ।

রজো বিশ্বাময়ন্ রাজ্ঞাং ছতশূন্যেষু মৌলিষু ॥

৮৫ অ: । জিগ্মা: (স:) ইতি দিশো জিত্বা রথোদ্ধতং রজ: রাজ্ঞাং ছতশূন্যেষু মৌলিষু ৮৫
ন্যবর্তত ॥ বাচ্য—জিগ্মানা বিশ্বাময়তা ন্যবর্তত ।

৮৫। জিগ্মা: জয়শীল: । ‘গ্লাজিস্থশ্চ গম্ভু:’ ইতি গম্ভু
স: রঘু:, ইতি ইত্যং দিশ: জিত্বা, রথৈ: উদ্ধৃতং রজ:, ছতশূন্যেষু, রথ
ছতকত্বাদিতি ভাব: । রাজ্ঞাং মৌলিষু কিরীটেষু । ‘মৌলি: কি
ধন্বিনী চূড়াকঙ্ক লিমূর্ধজৈ’ ইতি হৈম: । বিশ্বাময়ন্ সংক্রাময়তি
ন্যবর্তত নিবর্তত: ॥

৮৫। বিজয়ী রঘু, এইরূপে দিশিভ্রম করিয়া বিজিত রাজগণের ছতশূ
রথোপথিত ধূলিজান মকারিত করিতে করিতে প্রত্যাগমন করিলেন ।

স বিশ্বজিতমাজক্রে যজ্ঞং সর্ব্বস্বদক্ষিণাম্ ।

আদানং তিহ তিসর্গায় সত্যং সারিসুচামিব ॥ ৮৬

८६ अ. । सः सर्वस्वदक्षिणं विश्वजितं यज्ञम् आजह्रे, सतां वारिमुचामिव आदानं विसर्गाय वाचा—तेन सर्वस्वदक्षिणः विश्वजित् यज्ञः आजह्रे, आदानेन (भूयते) ।

८६ । सः रघुः, सर्वस्वं दक्षिणा यस्य तं सर्वस्वदक्षिणम् । 'विश्वजित् सर्वस्वदक्षिणः' इति श्रुतेः । विश्वजितं नाम यज्ञम् आजह्रे आरभे कृतवान् इत्यर्थः । युक्तश्चैतदित्याह—सतां साधूनां, वारिमुचां मेघानाम् इव, आदानम् अर्जनं विसर्गाय त्यागाय हि, पात्रविनियोगाय इत्यर्थः ॥

८७ । रघु, विश्वजित् नामक महाबलैश्च अगृह्णान करिष्या, दक्षिणास्वरूपं सर्वस्य दानं करिष्येति ; कारणं मेघं येन वर्षणैश्च जगृहे वारिं मक्ष्य कर्तरे, माधूनां च मेघैश्च दानेन जगृहे धनमक्ष्य करिष्या थाकेन ।

सत्त्वान्ते सचिवसखः पुरस्क्रियाभि-
गुर्वीभिः शमितपराजयव्यलीकान् ।
काकुत्स्थश्चिरविरहोत्सुकावरोधान्
राजन्यान् स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने ॥ ८७

८७ अ. । काकुत्स्थः सत्त्वान्ते सचिवसखः (सन्) गुर्वीभिः पुरस्क्रियाभिः शमितपराजयव्यलीकान् चिरविरहोत्सुकावरोधान् राजन्यान् स्वपुरनिवृत्तये अनुमेने ॥ वाचा—काकुत्स्थेन सचिवसखेन व्यलीकाः...विरहोत्सुकावरोधाः राजन्याः अनुमेनिर ।

८७ । काकुत्स्थः रघुः, सत्त्वान्ते यज्ञान्ते । 'सत्त्वमाच्छादने यज्ञे सदादाने धनेऽपि च' इत्यमरः । सचिवानाम् अमात्यानां सखा इति सचिव-सखः सन् । 'सचिवो भृतकेऽमात्ये' इति हैमः । तेषामत्यन्तानुसरणद्योतनार्थं राज्ञः सखित्वव्यपदेशः । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच् । गुर्वीभिः मज्जतीभिः । 'मुरुर्महत्याङ्गिरसे पित्रादौ धर्मदेशके' इति हैमः । पुर-स्क्रियाभिः पूजाभिः शमितं पराजयेन व्यलीकं दुःखं वैलक्ष्यं वा येषां तान् । 'दुःखे वैलक्ष्ये व्यलीकम्' इति यादवः । चिरविरहेण उत्सुकाः उत्कण्ठिताः अवरोधाः अन्तःपुराङ्गनाः येषां तान्, राज्ञः अपत्यानि राजन्याः क्षत्रियाः तान् । 'राजस्वशुराद् यत्' इति अपत्यार्थे यत्प्रत्ययः । मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट् इत्यमरः । स्वपुरं प्रति निवृत्तये प्रतिगमनाय अनुमेने अनुज्ञातवान् । प्रहर्षिणी वृत्तमेतत्, विदुक्तम्—'स्त्री औ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्' इति ॥

८७ । वज्रं महाशुभं इहेने, ककुत्स्थ-वत्पथं रघु, मखिगच्छेत् महायोगे अणेष मयान् यदर्शनपूर्वकं पञ्चाङ्गितं राजगणैश्च पत्रावबज्जनिता मनःकान्ति निवारणं करिष्येति ; मेहे राजगणैश्च दीर्घकालं अदर्शनेन तांशङ्क्य अतः पुरवासिनी पञ्चोरा निताड्य कातर इहेना-

छिन्न ; अतएव त्रिनि मेहे राजगणके अ अ राजधानीते किरिषा यहेते
प्रदान करिनेन ।

ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं
सम्राजश्चरणयुगं प्रसादलभ्यम् ।
प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु चक्र-
मौलिसक्च्युतमकरन्दरेणुगौरम् ॥ ८८

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ रघुवंशे चतुर्थः सर्गः ।

८८ अ. । ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं, प्रसादलभ्यं सम्राजः चरणयुगं अङ्गुलीषु
प्रणतिभिः मौलिसक्च्युतमकरन्दरेणुगौरं चक्रः ॥ वाच्य-ते...चिह्नं प्रसादलभ्यं
गौरं चक्रं ॥

८८ । ते राजानः रेखाः एव ध्वजाश्च कुलिशानि च आतपत्राणि
ध्वजाद्याकाररेखा इत्यर्थः, तानि चिह्नानि यस्य तत् तथोक्तं, प्रसा-
दलभ्यं प्रसादलभ्यं सम्राजः सार्वभौमस्य रघोः चरणयुगं, प्रस्थाने प्र-
समये याः प्रणतयः नमस्काराः ताभिः करणैः अङ्गुलीषु, मौलिषु
बन्धनेषु याः स्त्रजः माल्यानि ताभ्यश्चरतैः मकरन्दैः पुष्परसैः । 'मकर-
पुष्परसः' इत्यमरः । रेणुभिः परागैश्च । 'परागः सुमनोरजः' इत्य-
मरः । गौरं गौरवर्णं चक्रः । वृत्तमुक्तं प्राक् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया सप्तम्या

समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे

महाकाव्ये रघुदिग्विजयो नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४

८८ । राजगण, रघुवंशध्वज, वज्र ओ छत्रेण रेखाश्च अङ्कित, प्रसाद-लभ्यं च
विदायकालेन प्रगत इहेते नागिनेन ; तत्काले तंशादरेण मल्लकश्चित् पूष्पमाला
मकरन्द ओ पराग पतित इहेसा मशाराजेन चरणयुगलके स्त्रजित करिण ।

चतुर्थ सर्ग समाप्त ॥ ४

पञ्चमः सर्गः ।

—००५०५००—

तमध्वरे विश्वजिति चितीशं
निःशेषविश्राणितकोषजातम् ।
उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थी
कौत्सः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः ॥ १

१. विश्वजिति अध्वरे निःशेषविश्राणितकोषजातं तं चितीशम् उपात्तविद्यो वरतन्तुशिष्यः
गुरुदक्षिणार्थी प्रपेदे ॥ वाच्य—...कोषजातः सः चितीशः उपात्तविद्येन वरतन्तुशिष्येण गुरु-
पत्न्या विद्याधर्मा कौत्सेन प्रपेदे ।

इन्दीवरदलश्याममिन्दिरानन्दकन्दलम् ।
वन्दारुजनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥

१. विश्वजिति विश्वजिन्नाम्नि अध्वरे यज्ञे । 'यज्ञः सवोऽध्वरो
गः' इत्यमरः । निःशेषं विश्राणितं दत्तम् । 'अण दाने' चुरादिः ।
षाणाम् अर्थराशीनां जातं समूहः येन तं तथोक्तम् । 'कोषीऽस्त्री
दमले खड्गपिवानेऽर्थोऽदिव्ययोः' इत्यमरः । 'जातं जनिसमूहयोः' इति
शतः । एतेन कौत्सस्यानवसरप्राप्तिं सूचयति । तं चितीशं रघुम्,
उपात्तविद्यः लब्धविद्यः वरतन्तोः शिष्यः कौत्सः । 'ऋष्यन्धक' इत्यण्
नोऽपवादः । गुरुदक्षिणार्थी । 'पुष्करादिभ्यो देशे' इत्यत्र 'अर्थाच्चा-
विहिते तदन्ताच्च' इतीनिः अप्रत्याख्येय इति भावः । प्रपेदे प्राप ।
स्मिन् सर्गे प्रायो वृत्तमुपजातिः । तल्लक्षणन्तु—'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ
गौ गः' । 'उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ' । 'अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ
दौ यदीयावुपजातयस्ताः' । इति ॥

२. पृथ्वीधरं रघुम्, विश्वजिन् यच्छे दानं करिष्यां सर्वं निःशेषितं करिष्ये पत्रं,
तच्छूनित्रं शिष्यं कोऽस्य, गुह्यं निकटे विद्यानां करिष्यां गुह्यदक्षिणा-मन्त्रादेशं
मित्रं तैश्वरं निकटे उपस्थितं हरेत्तेन ।

मृन्मये वीतहिरगमयत्वात् पात्रे निधायार्थं मनर्घशीलः ।
तत्प्रकाशं यशसा प्रकाशः प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः ॥ २

२ अ. । अनर्घशीलः यशसा प्रकाशः आतिथेयः सः वीतहिरण्यत्वात् मृन्मये
निधाय श्रुतप्रकाशम् अतिथिं प्रत्युज्जगाम ॥ वाच्य... अनर्घशीलेन प्रकाशेन आतिथेयः
प्रत्युज्जग्मे ।

२ । अनर्घशीलः असूत्यस्वभावः असाधारणस्वभाव इत्यर्थः ।
पूजाविधावर्घः' इति 'शीलं स्वभावे सद्वृत्ते' इति च अमरशब्द-
यशसा कीर्त्या, प्रकाशते इति प्रकाशः । पचाद्यच् । अतिथि-
आतिथेयः । 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेढञ्' इति ढञ् । सः रघुः, हि-
विकारः हिरण्यम् । 'दाण्डिनायन' इत्यादिस्त्रेण निपातः ।
हिरण्यमयत्वात् अपगतसुवर्णपात्रत्वात् । यज्ञस्य सर्वस्वदक्षिणक-
भावः । मृन्मये मृद्विकारे पात्रे, अर्घ्यार्थमिदम् अर्घ्यम् । 'पादा-
इति यत् । पूजार्थं द्रव्यं निधाय, श्रुतेन शास्त्रेण प्रकाशं प्रसिद्धं
इति श्रुतं वेदशास्त्रम् । 'श्रुतं शास्त्रावधृतयोः' इत्यमरः । अति-
अभ्यागतं कौत्सम् । 'अतिथिर्ना गृहागते' इत्यमरः । प्रत्युज्जगाम

२ । अनिन्दाशब्दात् अतिथिर्नाकारपराश्रय यशसी रघुः, सर्वपात्रेभ्यो अभावेन
अर्घ्यादानपूर्वकं वेदविद्यां ननु प्रतिष्ठे मेहे अतिथि कोऽमेव प्रजापतिर्न कति-
तमर्चयित्वा विधिवद्विधिज्ञस्तपोधनं मानधनाग्रयायी
विशाम्पतिर्विष्टरभाजमारात् कृताञ्जलिः कृत्यविदित्वा

३ अ. । विधिज्ञः मानधनाग्रयायी कृत्यवित् विशाम्पतिः कृताञ्जलिः सन् आरात् वि-
तपोधनं विधिवत् अर्चयित्वा इत्युवाच ॥ वाच्य—विधिज्ञेन... यायिना कृत्यविदा वि-
कृताञ्जलिना ऊचे ।

३ । विधिज्ञः शास्त्रज्ञः अकरणे प्रत्यवायभीरुरित्यर्थः । मान-
अग्रयायी अग्रेसरः अपयशोभीरुरित्यर्थः । कृत्यवित् कार्यज्ञः,
प्रयोजनमवश्यं प्रष्टव्यम्' इति कृत्यवित् विशाम्पतिः मनुजेश्वरः
विशौ वैश्यमनुजौ' इत्यमरः । विष्टरभाजम् आसनगतम् उपविष्टमि-
'विष्टरो विटपौदर्भमुष्टिः पौठाग्रमासनम्' इत्यमरः । 'वृक्षासनयो-
इति निपातः । तं तपोधनं विधिवत् विध्यहं यथाशास्त्रमित्यर्थः ।
इति वतिप्रत्ययः । अर्चयित्वा आरात् समीपे । 'आराद् दूरमेव
इत्यमरः । कृताञ्जलिः सन् इति वक्ष्यमाणप्रकारेण उवाच ॥

७ । यशोधनगणेश अग्रगण्य, शीघ्रञ्ज ७ कार्यञ्ज रघुः, यथाविधानेन
पूजा करिनेन एव आसनपरिग्रहं करिनेन, कृताञ्जलिपूटे ऊहाटक एवैकप-
अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृषीणां कुशाग्रबुद्धे कुशलौ गुरुस्ते
यतस्त्वया ज्ञातव्यमेषामं लोकेन चैतन्यमिवोपारम्भ

४ अः । हे कुशाग्रबुद्धे ! मन्त्रकृताम् ऋषीणाम् अग्रणीः ते गुरुः कुशली अपि ? यतस्तया
अशिष्यं ज्ञानं लोकेन उपाश्रयेत्यन्वयमिव आतम् ॥ वाच्य—अग्रण्या गुरुणा कुशलिना (भूयते)
लोक इव त्वम् आतवान् ।

४ । हे कुशाग्रबुद्धे ! सूक्ष्मबुद्धे ! 'कुशाग्रीयमतिः प्रोक्तः सूक्ष्मदर्शी
यः पुमान्' इति हलायुधः । मन्त्रकृतां मन्त्रस्रष्टृणाम् । 'सुकर्मपाप-
मन्त्र' इत्यादिना कृप् । ऋषीणाम् अग्रणीः श्रेष्ठः ते तव गुरुः, कुशली
अपि ? क्षेमवान् किम् ? अपि प्रश्ने । 'गर्हाससुचयप्रश्नशङ्कासम्भावना-
पि' इत्यमरः । यतः यस्मात् गुरोः सकाशात् त्वया अशिष्यं ज्ञानं, लोकेन
उपाश्रयेत्यन्वयः सूर्यात् चैतन्यं प्रबोध इव, आतम् स्वीकृतम् ॥

४ । हे सूक्ष्मबुद्धे ! स्त्रीवलोकं येन यथा दृष्टेते तेन नात्र कत्र, तेन नि
अपि यथा दृष्टेते मगलं ज्ञानं नात्र कत्रिग्राह्येन, तेनै मगलं ज्ञानं अशिष्येन अग्रण्या
अशिष्येन गुरुप्रेतं कृशलेन आह्वेन त ? ।

कायेन वाचा मनसापि शश्वत् यत् संभृतं वासवधैर्यलोपि ।
आपाद्यते न व्ययमन्तरायैः कश्चिन्महर्षेस्त्रिविधं तपस्तत् ॥५॥

५ अः । कायेन वाचा मनसापि वासवधैर्यलोपि यत् शश्वत् संभृतं (भवति), महर्षेः त्रिविधं
तपः अन्तरायैः व्ययं न आपाद्यते कश्चित् ? ॥ वाच्य—...लोपिना येन संभृतेन (भूयते)
अधिनेन तपसा व्ययः न आपाद्यते ।

५ । कायेन उपवासादिक्लृच्छचान्द्रायणादिना, वाचा वेदपाठेन,
मनसा गायत्रीजपादिना, कायेन वाचा मनसापि करणेन वासवस्य इन्द्रस्य
धैर्यं लुम्पतीति वासवधैर्यलोपि स्वपदापहारशङ्काजनकमित्यर्थः । यत्
तपः शश्वत् असकृत् । 'सुहुः पुनःपुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः' इत्य-
मरः । संभृतं सञ्चितं, महर्षेः वरतन्तोः त्रिविधं वाङ्मनःकायजं तत् तपः
अन्तरायैः विघ्नैः इन्द्रप्रेरिताप्सरःशापैः व्ययं नाशं न आपाद्यते । कश्चित् ?
न नीयते किम् ? 'कश्चित् कामप्रवेदने' इत्यमरः ॥

५ । महर्षि निवसुत्र शरीरं वांकां गनं द्वात्रां ये तपःसकृत् करितेहेन, योशत्र
प्रभावे ऐक्येकं अश्वीरं दृष्टेते इय, तौशत्रं मेहे त्रिविधं तपसां कोनं विघ्नं द्वात्रां
दूरं दृष्टेतेहेन ना त ? ।

॥ आधारवन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः संवर्द्धितानां सुतनिर्विशेषम् ।
कश्चिन्न वायादिरूपप्लवो वः श्रमच्छिदामाश्रमपादपानाम् ॥६॥

६ अः । आधारवन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः सुतनिर्विशेषं संवर्द्धितानां श्रमच्छिदां वः आश्रमपादपानां
वायादिः उपप्लवः न कश्चित् ॥ वाच्य—वायादिना उपप्लवेन न (भूयते) ।

६ । आधारवत्प्रमुखैः आलबालनिर्माणादिभिः प्रयत्नैः ।
 'आधार आलबालेऽन्वयवन्धेऽधिकरणेऽपि च' इति विश्वः । सुतेभ्यः निर्वर्त्यन्ते ।
 विशेषः अतिशयः यस्मिन् कर्मणि तत् तथा संवर्द्धितानां यस्मिन् अजगद्भिः
 आश्रमपादपानां वायादिः आदिशब्दाद् दावानलादिरूपप्लवो वाष्पमाकं तानि
 कश्चित् ? नास्ति किम् ? ॥

७ । आपनादेर आलबाल निर्माण प्रवृत्ति प्रवृद्ध-परम्पराय प्रवृत्तिर्निर्माण
 वर्द्धित, श्रमापहार्य, आश्रयतत्त्वगण वायुतावाननादि उपपन्नत्वे उन्नीत इत्यनेन
 क्रियानिमित्तेष्वपि वत्सलत्वादभयकामा मुनिभिः कु
 तदङ्गशय्याच्युतनाभिनाला कश्चिन्मृगीणामनघा प्रसू

७ अ. । क्रियानिमित्तेष्वपि कुशेषु मुनिभिः वत्सलत्वात् अभयकामा तदङ्गशय्याच्युतनाभि
 मृगीणां प्रसूतिः अनघा कश्चित् ॥ वाच्य—अभयकामया...नाभिनालाया प्रसूत्या अनघा प्रसूतिः

७ । क्रियानिमित्तेषु अपि अनुष्ठानसाधनेषु अपि कुशेषु मु
 वत्सलत्वात् मृगस्नेहात् अभयकामा अप्रतिहतच्छा, तेषां मुनीनाम्
 एव शय्याः ताम् च्युतानि नाभिनालानि यस्याः सा तथोक्ताः, मु
 प्रसूतिः सन्ततिः, अनघा अव्यसना कश्चित् ? अनपायिनी किम् ? इत्ये
 'दुःखेनोव्यसनेष्वधम्' इति यादवः । ते हि व्यालभयाद्दशरात्रमह
 धारयन्ति ॥

१ । यक्षीय कुश भक्षण करिते गेलेण, मुनिगण वांसल्यवशतः वाशेदेर तेषां
 छात्र व्याघात करेन ना एव वाशेदेर नाभिस्थित नाडी मुनिगणेर क्रोडपत्र
 श्लिष्ट इत्य, सेहै सकल मृगशिशुर कुशेन त ? ।

निर्वर्त्तयते यैर्नियमाभिषेको

येभ्यो निवापाञ्जलयः पितृणाम् ।

तान्युष्णपृष्ठाङ्कितसैकतानि

शिवानि वस्तीर्यजलानि कश्चित् ॥ ८

८ अ. । यैः नियमाभिषेकः निर्वर्त्तयते, येभ्यः पितृणां निवापाञ्जलयः (निर्वर्त्तयन्ते)
 पृष्ठाङ्कितसैकतानि तानि वस्तीर्यजलानि शिवानि कश्चित् ? ॥ वाच्य—नियमाभिषेकम्
 निर्वर्त्तयन्ति, (भवन्तः)...सैकतैः तैः तीर्थजलैः शिवैः (भूयते) ।

८ । यैः तीर्थजलैः, नियमाभिषेकः नित्यस्नानादिः निर्वर्त्तयते निर्वर्त्तयन्ति
 द्यते । येभ्यः जलेभ्य उद्धृत्य इति शेषः । पितृणाम् अग्निष्वात्ता
 निवापाञ्जलयः तर्पणाञ्जलयः । 'पितृणाम् निवापः स्यात्' इत्यमरायासुपदि

नर्वच्यन्ते । उच्छानां प्रकीर्णोद्धृतधान्यानां षष्ठैः षष्ठभागैः पालकत्वात्
जग्राह्यैः अङ्कितानि सैकतानि पुलिनानि येषां तानि तथोक्तानि, वः
आकां तानि तीर्थजलानि, शिवानि भद्राणि कश्चित् ? अनुपप्लवानि किम् ?
त्यर्थः । 'उच्छो धान्यांशकादानं कणिशाब्जर्जनं शिलम्' इति यादवः ।
ठाटमाभ्यां अच्' इति षष्ठशब्दाद् भागार्थे अच्प्रत्ययः । अनपवा-
रणार्थत्वात् 'पूरणगुण' इत्यादिना न षष्ठीसमासप्रतिषेधः । सिकताः
षु सन्ति सैकतानि । 'सिकताशर्कराभ्यां च' इति अण्प्रत्ययः ॥

८ । वांशद्वारा आपनादेर नितामनं ७ पितृगणेर तर्पणार्थं जलाञ्जलि-प्रदानं
प्रसूत्र इत्येव वाशर पुनिने आपनारा उद्धृताच्छेर वष्टभाग (रात्रौकक्षेणे) करकूपे
क्षेप करिशा थाकेन, आपनादेर मेहे तीर्थजननेर कोन ७ विप्र वटे नाहे त ? ।

नीवारपाकादि कडङ्गरीयैरामृश्यते जानपदैर्न कश्चित् ।

कालापपन्नातिथिकल्पभाग वन्यं शरीरस्थितिसाधनं वः ॥६

६ अ. । कालोपपन्नातिथिकल्पभागं वन्यं (वः शरीरस्थितिसाधनं) नीवारपाकादि जानपदैः
कडङ्गरीयैः न आमृश्यते कश्चित् ? ॥ वाच्य—जानपदाः कडङ्गरीयाः न आनर्शन्ति ।

७ । कालेषु योग्यकालेषु, उपपन्नानाम् आगतानाम् अतिथीनां,
व्यायाः भागाः यस्य तत् तथोक्तं, वने भवं वन्यं शरीरस्थितेः जीवितस्य
धनं वः युष्माकम् । पच्यते इति पाकः फलं धान्यमिति यावत् । नीवार-
पाकादि । आदिशब्द च्यामाकादिधान्यसंग्रहः । जनपदेभ्यः आगतैः
जानपदैः । 'तत् आगतः' इत्यण् । कडङ्गरीयैः कडङ्गरं वुषम् अर्हन्तीति
कडङ्गरीयाः । 'कडङ्गरो वुषं ह्लीवे धान्यत्वचि तुषः पुमान्' इत्यमरः ।
कडङ्गरदक्षिणाच्छ' इति छप्रत्ययः । तैः गोमहिषादिभिः नामृश्यते
कश्चित् ? न भक्ष्यते किम् ? इत्यर्थः ॥

८ । वेधाद्यादि द्वारा यथाकाले अज्यागतं अतिथिगणेर मन्त्रकार मिक्षाश्च इत्येव
वाश आपनादेर शरीररक्षार्थं उपाय, अष्टभोजो धान्या जह्वरा आदिना मेहे
जन वज्र नीवारपादि थाञ्ज भक्षण करे ना त ? ।

पि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं सम्यग्विनीयानुमतो गृहाय ।

कालो ह्ययं संक्रमितुं द्वितीयं सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते ॥१०

१० अ. । त्वं महर्षिणा प्रसन्नेन सता सम्यक् विनीय गृहाय अनुमतः अपि ? हि. (यस्मात्) ते
विचारक्षमम् आश्रमं संक्रमितुम् अयं कालः ॥ वाच्य—त्वया अनुसन्नेन, अनेन कालेन (भूयते) ।

१० । किञ्च । त्वं प्रसन्नेन सता महर्षिणा सम्यक् विनीय शिष्ययित्वा
इत्यमरानुपदिश्य इत्यर्थः, गृहाय गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुम् । 'क्रियार्थोपपदं'—

इत्यादिना चतुर्थी । अनुमतः अपि ? अनुज्ञातः किम् ? हि १२ अ. ।
 ते तव, सर्वेषाम् आश्रमाणां ब्रह्मचर्यवानप्रस्थयतीनाम् उपकारं प्रति दुर्बल
 शक्तम् । 'क्षमं शक्ते हिते त्रिषु' इत्यमरः । द्वितीयम् आश्रमं गत्वा १२ । अ
 संक्रमितुं प्राप्तुम्, अयं कालः । विद्याग्रहणानन्त्यात् तस्य इति १२ । अ
 'कालसमयवेलासु तुमुन्' इति तुमुन् । सर्वोपकारक्षममित्यत्र क्रिययोत्स
 'यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । वर्तन्ते गृहिण्यष्टध्याः
 आश्रित्येतर आश्रमाः ॥' इति ॥

१० । महर्षि, प्रमत्तमनस्ये यथाचित विद्यादानपूर्वक आपनादेक गृह्या
 आज्ञा दिशाहेन त ? कारण, सकलैर उपकारमाधनयोग्य गृह्याश्रमे प्रत्येक
 देशे आपना उपयुक्त मयम् ।

तवार्हतो नाभिगमेन तप्तं

मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे ।

अप्याज्ञया शासितुमात्मना वा

प्राप्तोऽसि सम्भावयितुं वनान्माम् ॥ ११

११ अ. । अर्हतस्तव अभिगमेन मे मनः न तप्तं, किन्तु नियोगक्रियया उत्सुकम्,
 आज्ञया अपि आत्मना वा मां सम्भावयितुं वनात् प्राप्नोऽसि ? ॥ वाच्य—मनसा न तपे
 सुकेन, भवता प्राप्तेन भूयते ।

११ । कुशलप्रश्नं विधायागमनप्रयोजनप्रश्नं चिकीर्षुराह—तं अश्रमेन तमि
 अर्हतः पूज्यस्य प्रशस्तस्य । 'अर्हः प्रशंसायाम्' इति शतप्रत्ययः । १३ ।
 अभिगमनेन आगमनमात्रेण मे मनः न तप्तं न तुष्टं, किन्तु, जानीहि ।
 क्रियया आज्ञाकरणेन उत्सुकं सोक्तण्डम् । 'इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः'
 मरः । 'प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च' इति सप्तम्यर्थे तृतीया । स्वास्यम
 गुरोः आज्ञया, अपि आत्मना स्वतो वा । 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंस्कृत्य
 इति तृतीया । मां सम्भावयितुं वनात् प्राप्नोऽसि ? गुर्वर्थं स्वार्थं वा
 मनम् ? इत्यर्थः ॥ स्वतिः ।
 च' इति

११ । तवाङ्गं पूज्यं वाञ्छितं केवलमात्र आगमनेन आश्रमं मनः परिशुद्धं
 ना, आपनां कोनो आदेश पावन करिते उत्सुक हरेतेहे; आपनि वि
 देवेर आज्ञा, ना स्वतः प्रवृत्त हरेयाई कोनो भारार्पण करिवा आगमने
 करिवा जल वन हरेते आगमन करिवाहेन ? । तमः' इत
 आवरणा
 तदयोगे
 मगवान्
 चतुर्थीति

इत्यर्घपात्रानुमितव्ययस्य रघोरुदारामपि मां निशम्य
 स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलप्रशक्तमित्यत्रोचद्वरतनुशिष्या

१२ अ. । अर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य रघोः इति उदारामपि गां निशस्य वरतन्तुशिष्यः स्वार्थोप-
उपकारं प्रति दुर्वलाशः (सन्) तम् इति अवोचत् ॥ वाच्य—वरतन्तुशिष्येण दुर्वलाशेन स अवाचि ।

१२ । अर्घ्यपात्रेण मृन्मयेन अनुमितः व्ययः सर्वस्वत्यागः यस्य तस्य रघोः,
इति उक्तप्रकाराम् उदाराम् औदार्ययुक्ताम् अपि गां वाचं, 'मनोनियोग-
क्रिययोत्सुकं मे' इत्येवंरूपाम् । 'स्वर्गेषु पशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले ।
गृह्येष्टदृष्ट्याः स्त्रियां पुंसि गौः' इत्यमरः । निशस्य श्रुत्वा, वरतन्तुशिष्यः
कौत्सः स्वार्थोपपत्तिं स्वकार्यसिद्धिं प्रति दुर्वलाशः सन्, मृन्मयपात्रदर्श-
नात् शिथिलमनोरथः सन्, तं रघुम् इति वक्ष्यमाणप्रकारेण अवोचत् ॥

१२ । वरतन्तु-शिष्या कोऽन, मृन्मय अर्घ्यपात्र दर्शनेनैव त्रयं (सर्वं) नान करिष्याद्वैन-
श वृत्तिते प्रात्रिग्राहिलेन, एष्यति त्विनि त्रयं तावत् उतावकाशवर्णे ३ अङ्गितान्
किविद्वेष्टे इतां इहेष्टा, तांशक एहे कथा वनिनेन ।

सर्वत्र नो वार्त्तमवेहि राजन्
नाथे कुतस्त्वय्यशुभं प्रजानाम् ।

सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः

कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥ १३

१३ अ. । हे राजन् ! नः सर्वत्र वार्त्तम् अवेहि, त्वयि नाथे सति प्रजानाम् अशुभं कुतः,
सूर्ये तपति सति तमिस्रा लोकस्य दृष्टेः आवरणाय कथं कल्पेत ॥ वाच्य—अवेद्यतां ('त्वया')
राह—तद्व्ययेन तमिस्रया कल्पेत ।

१३ । हे राजन् ! त्वं, सर्वत्र नः अस्माकं वार्त्तं स्वास्थ्यम् अवेहि
जानीहि । 'वार्त्तं वलान्यरोगे च' इत्यमरः । 'वार्त्तं पाटवमारोग्यं भव्यं
स्वास्थ्यमनामयम्' इति यादवः । न चैतदाश्चर्यमित्याह—नाथ इति ।
त्वयि नाथे ईश्वरे सति प्रजानाम् अशुभं दुःखं कुतः ? तथाहि—अर्थान्तरं
न्यस्यति सूर्य इत्यादिना । सूर्ये तपति प्रकाशमाने सति, तमिस्रा तम-
स्रतिः । 'तमिस्रं तिमिरं रोगे तमिस्रा तु तमस्तौ । कृष्णपक्षनिशायां
च' इति विश्वः । 'तमिस्रम्' इति पाठे तमिस्रं तिमिरम् 'तमिस्रं तिमिरं
तमः' इत्यमरः । लोकस्य जनस्य । 'लोकसु भुवने जने' इत्यमरः । दृष्टेः
आवरणाय कथं कल्पेत ? दृष्टिमावरितुं नालमित्यर्थः । कृपेरलमर्थत्वात्
तदयोगे 'नमःस्वस्ति' इत्यादिना चतुर्थी । अलमिति पर्यायर्थग्रहणमिति
मगवान् भाष्यकारः । कल्पेत सम्पद्येत इत्यर्थः, कृपि सम्पद्यमाने
चतुर्थीति वक्तव्यात् ॥

१३ । गशंराज ! मकल विषये आशादेर गमन जानिनेन ; आपनि अशीत
CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar.

যাকিতে প্রজা সকলের অমঙ্গলের সম্ভাবনা কোথায়? স্বর্ঘ্যদেব প্রকাশমান
অন্ধকার কি লোকের দৃষ্টি আচ্ছন্ন করিতে পারে?।

भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते

पूर्व्वान् महाभाग तयातिशेषे ।

व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेत-

रुवामर्थिभावादिति मे विषादः ॥ १४

१४ अः । हे महाभाग ! प्रतीत्येषु भक्तिः ते कुलीचिता, (त्वम्) तथा पूर्वान् भक्तान्
अहन्तु व्यतीतकालः सन् अर्थिभावात् त्वाम् अश्रूयतेतः इति मे विषादः ॥ वाच्य—भक्त्या कुलीचिता
(भूयते) पूर्वं अतिशयन्ते (त्वया) नया व्यतीतकालेन अश्रूयतेतः इति मे विषादेन (भूयते) ।

१४। 'तवाहृतः' इत्यादिनोक्तं यत् तन्न चित्रमित्याह—भक्तिरिति शब्दवैयर्थ्यात् । प्रतीक्ष्येषु प्रज्येषु । 'पूज्यः प्रतीक्षः' इत्यमरः । भक्तिः अनुरागविशेषः । १६। भक्त्या तव कुलोचिता कुलाभ्यस्ता । 'अभ्यस्तोऽप्युचितं न्याय्यम्' इति यादवकृत्तव्यं यस्य हे महाभाग ! सार्वभौम ! तया भक्त्या पूर्वान् अतिशेषे अतिवर्तमानः तत्त्वं किन्तु, सर्वत्र वार्त्तं चेत् तर्हि कथं खेदखिन्न इव दृश्यसे ? अत आह्वानं इत्यमरः । व्यतीतति । अहं व्यतीतकालः अतिक्रान्तकालः सन्, अर्थिभावात् तत्तत्तत्तत् । अभ्यपेतः, इति मे विषादः ॥

১৪। পূজ্যগণের প্রতি ভক্তিপ্রদর্শন আপনাদের কুলব্রত ; হে মহাভাগ ! এখানে আমিও
আপনি আপনার পূর্বপুরুষগণকেও অতিক্রম করিয়াছেন ; কিন্তু আমি এই অদ্বৈত
আপনার নিকট অর্থী হইয়া আসিয়াছি, আমার এইমাত্র চুঃখ ।

शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः

आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तब्धेन नीवार इवावशिष्टः॥

१५ अः । हे नरेन्द्र ! तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः शरीरमावेण तिष्ठन् (त्वम्) आरुण्यकोपायः प्रसूतिः सखेन अवशिष्टः नीवार इव आभासि ॥ वाच्य—पादितर्द्धिना तिष्ठता...प्रसूतिना अवशिष्टा नीवारिण इव आभायते ।

१५। हे नरेन्द्र ! तीर्थे सत्पात्रे प्रतिपादिता दत्ता ऋद्धिः येन
तथोक्तः। 'यो नौ जलावतारे च मन्त्रपाद्यष्टादशस्वपि। पुण्यक्षेत्रे तत्र
पात्रे तीर्थे स्याद्दर्शनेष्वपि'। इति हलायुधः। शरीरमात्रेण तिष्ठ
आरण्याकाः अरण्ये भवाः मनुष्याः सुनिप्रमुखाः। 'अरण्यान्मनुष्ये' इति १० अः।
वुज्प्रत्ययः, तैः उपात्ता फलम् एव प्रसूतिर्यस्य सः स्तम्बेन काण्डेन
शिष्टः। प्रकृत्यहिंसात् ततोऽपि। लोचनं हृत् आभासि शोभये ॥
चातकोऽपि चातकेन

१५। हे नरेन्द्र ! आपनार केवल देहमात्र अवशिष्ट आछे, आर सकल मन्त्र-
प्राप्ते दान करिग्राछेन । अरण्यावासीरा नीवारेर समस्त शय्य चयन करिजे, तांश
वेगन मन्त्रमात्रे अवशिष्ट थाके, मर्कश दान करिग्रा आपनिउ मेदेकप अवधान
करिउछेन ।

स्थाने भवानेकनराधिपः सन्

अकिञ्चनत्वं मखजं व्यनक्ति ।

पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः

कलाक्षयः स्नाघातरो हि वृद्धेः ॥ १६

१६ अः । भवान् एकनराधिपः सन् मखजम् अकिञ्चनत्वं व्यनक्ति स्थाने, तथाहि सुरैः पर्याय-
ते । हिमांशः कलाक्षयः वृद्धेः स्नाघातरो ॥ वाच्य—भवता एकनराधिपेन सता व्यन्यते,
क्तिरिति शब्देण स्नाघातरेण (भूयते) ।

१६। भवान् एकनराधिपः सार्वभौमः सन्, मखजं मखजन्यं, न विद्यते
यादकिञ्चन यस्य इति अकिञ्चनः । मयूरव्यंसकादित्वात् तत्पुरुषः । तस्य
तिवर्तभावः तत्त्वं निर्धनत्वं व्यनक्ति प्रकटयति स्थाने युक्तम् । 'युक्ते हे साम्प्रतं
आह्वाने' इत्यमरः । तथाहि—सुरैर्देवैः पर्यायेण क्रमेण पीतस्य हिमांशोः
तत् कलाक्षयः वृद्धेः उपचयात् स्नाघातरो हि वरः खलु । 'मणिः शाणोल्लीदः
मरविजयी हेतिनिहतो, मदल्लीणो नागः शरदि सरितः श्यानपुलिनाः ।
एति शेषशब्दः सुरतमृदिता बालवनिता, तन्निम्ना शोभन्ते गलितविभवा-
एते अर्थेषु नृपाः' ॥ इति भावः । अत्र कामन्दकः—'धर्मार्थं क्षीणकोषस्य
शोणत्वमपि शोभते । सुरैः पीतावशेषस्य क्षणपक्षे विधोरिव ॥' इति ॥

१७। आपनि पृथिवीर अद्वितीय अधीश्वर हईरा, वज्रे मर्कश दानपूर्वक ये
धनता प्राप्त हईराछेन, तांश आपनार उपयुक्त हईराछे; देवतांरा छन्द्रेर एक
कला करिग्रा पर्यायक्रमे पान करग्रा छन्दगार वे ज्ञान हय, तांश तांशर वृद्धि
पेका प्रशंसनीय ।

तदन्यतस्तावदनन्यकार्य्यी

गुर्वर्थमाहर्तुमहं यतिष्ये ।

स्वस्त्यस्तु ते निर्गलिताम्बुगर्भं

शरद्वनं नार्दति चातकोऽपि ॥ १७

१७ अः । तत् तावत् अनन्यकार्य्यः सन् अहम् अन्यतः गुर्वर्थम् आहर्तुं यतिष्ये, ते स्वस्ति
चातकोऽपि निर्गलिताम्बुगर्भं शरद्वनं न अर्दति ॥ वाच्य—अनन्यकार्य्येण मया यतिष्यते,
चातकोऽपि...अम्बुगर्भः शरद्वनः न अर्दति ।

१७। तत् तस्मात् तावत् अनन्यकार्थः । 'यावत् तावच्च सा
 ऽवधौ मानेऽवधारणे' इति विश्वः । प्रयोजनान्तररहितः अहम्, विधिवत्
 वदान्यान्तरात् गुर्वर्थं गुरुधनम् आहर्तुम् अर्जयितुं यतिष्ये उद्योच्य
 तुभ्यं स्वस्ति शुभमस्तु । 'नमःस्वस्ति' इत्यादिना चतुर्थी । तथा
 चातकोऽपि, 'धरणीपतितं तोयं चातकानां रुजाकरम्' इति हेतोः, आश्रमाणां
 गतिकोऽपि इत्यर्थः । निर्गलितः अस्व, एव गर्भः यस्य तं शर
 अर्दति न याचते । 'अर्दं गतौ याचने च' इति धातुः 'याचनायै'
 ऽईनम्' इति यादवः ॥

११। आंगारं अग्नौ कोनं प्रयोजनं नाहे, अतएव आग्निं अग्नौ आरं काश
 ह्येते गुरुधनं अर्थमग्नौ करिते चेष्टा करिव ? आपनारं मञ्जनं हडेक,
 शृगुर्गर्भं शरं कालीनं मेघेन निकटं छातकं वारिप्रार्थनां करे नां ।

एतावदुक्ता प्रतियातुकामं
 शिष्यं महर्षेर्नृपतिर्निषिध्य ।
 किं वस्तु विद्वन् गुरवे प्रदेयं
 त्वया कियद्वेति तमन्वयुङ्क्त ॥ १८

१८ अः । एतावत् उक्ता प्रतियातुकामं तं महर्षेः शिष्यं निषिध्य नृपतिः, हे विद्वन्
 गुरवे प्रदेयं किं वस्तु कियदा, इत्यन्वयुङ्क्त ॥ वाच्य—नृपतिना प्रदेयेन कियता वस्तुना
 इति अन्वयुच्यत ।

१८ । एतावत् वाक्यम् उक्ता प्रतियातुं कामः यस्य तं प्रतियातु
 गन्तुकामम् । 'तुम् काममनसोरपि' इति मकारलोपः । महर्षेः
 तन्तोः शिष्यं कौत्सं, नृपतिः रघुः, निषिध्य निवार्य, हे विद्वन् !
 गुरवे प्रदेयं वस्तु किं किमात्मकं, कियत् किंपरिमाणं वा ? इति
 कौत्सम् अन्वयुङ्क्त अपृच्छत् । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः ॥

१८ । वरतद्ध शिष्यं कौत्सम् एहे कथां वलिग्रां गमनोद्यतं ह्येते, राजा
 तांशं गमने वाधां दिग्वां जिह्वां करिन्नेन, हे विद्वन् ! आपनारं
 ज्वरं दिते ह्येवे एव तांशं परिमाणं वा कत ? ।

ततो यथावद्विहिताध्वराय तस्मै स्मयावेशविवर्जिता
 वर्णाश्रमाणां गुरवे स वर्णी विचक्षणः प्रस्तुतमाचचचे

१९ अः । ततो यथावत् विहिताध्वराय स्मयावेशविवर्जितायां वर्णाश्रमाणां गुरवे तस्मै
 विचक्षणः वर्णी सः (कौत्सः) प्रस्तुतम् आचचचे ॥ वाच्य—विचक्षणेन वर्णिना तेन आचचचे

१८। ततः यथावत् यथाहम् । अर्हयि वतिः । विहिताध्वराय
 विधिवत् अनुष्ठितयज्ञाय सदाचाराय इत्यर्थः । स्मयावेशविवाजिताय
 गवाभिनिवेशशून्याय अनुष्ठिताय इत्यर्थः । वर्णानां ब्राह्मणादीनाम्
 आयमाणां ब्रह्मचर्यादीनाञ्च गुरवे न्यासकाय । 'वर्णाः स्यान्ब्राह्मणादयः'
 इति 'ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये' । 'आश्रमोऽस्त्री' इति च
 प्रसरः । सर्वकार्यनिर्वाहकाय इत्यर्थः । तस्मै रववे, विचक्षणः विद्वान्
 वर्णी ब्रह्मचारी । 'वर्णिनो ब्रह्मचारिणः' इत्यमरः । 'वर्णाद् ब्रह्म-
 चारिणि' इति इतिप्रत्ययः । सः कोत्सः, प्रसृतं प्रकृतम् आचचक्षे ॥

१९। अतः परं तेनै विद्वान् ब्रह्मचारी कोत्सः, अहङ्कारविरहित यथाविधि दृष्टेर
 हृदे, गुरुदेवकारो एव वर्णं उ आश्रमं सकलैर् ब्रह्मक नृपतिके प्रकृत कथा निवेदन करिते
 काशिलेन ।

समाप्तविद्येन मया महर्षि-
 विज्ञापितोऽभूद्गुरुदक्षिणायै ।
 स मे चिरायास्खलितोपचारां
 तां भक्तिमेवागणयत् पुरस्तात् ॥ २०

२० अः । समाप्तविद्येन मया महर्षिः गुरुदक्षिणायै विज्ञापितः अभूत् । स च चिराय
 अस्खलितोपचारां तां मे भक्तिं पुरस्तात् अगणयत्, यथा स च चिराय अस्खलितोपचारां मे भक्तिं
 पुरस्तात् तामेव अगणयत् ॥ वाच्य—महर्षिणा विज्ञापितेन अभावि, तेन च...पचारा सा
 भक्तिः अगणयत् ।

२० । समाप्तविद्येन मया, महर्षिः गुरुदक्षिणायै गुरुदक्षिणास्त्री-
 काराय, विज्ञापितः अभूत् । स च गुरुः, चिराय अस्खलितोपचारां तां
 दुष्करां मे भक्तिम् एव पुरस्तात् प्रथमम् अगणयत् संख्यातवान् । 'भक्त्यैव
 सन्तुष्टः, किं दक्षिणाय' इत्युक्तवानित्यर्थः । अथवा भक्तिम् एव तां
 दक्षिणाम् अगणयत् इति योज्यम् ॥

२०। आशि अध्यायन समापन करिष्ये, महर्षिके गुरुदक्षिणा दिवार प्रार्थना करिले,
 आशि ये भक्ति द्वारा बहुदिन अविचलितभावे तांशर सेवा करिष्याहिनाम, तिमि
 प्रथमतः आमांर तेनै भक्तिकेहे (पर्याप्त) गुरुदक्षिणा दनिष्ये गण्य करिलेन ।

निर्वन्धसञ्जातरुषार्यकाश्यामचिन्तयित्वा गुरुणाहमुक्तः ।
 वित्तस्य विद्यापरिसंख्यया मे कोटीश्चतस्रो दश चाहरेति ॥ २१

२१ अः । निर्वन्धसञ्जातरुषा गुरुणा अर्थकाश्याम् अचिन्तयित्वा अहं 'वित्तस्य चतस्रः दश च

कोटीः मे आहर' इति विद्यापरिसंख्या उक्तः ॥ वाच्य—निर्वन्धसञ्ज्ञातरुट् गुरुः सां कोटि
यन्ताम् इति उक्तवान् ।

२१ । निर्वन्धेन प्रार्थनातिशयेन सञ्ज्ञातरुषा सञ्ज्ञातक्रोधेन पु
अर्थकार्ष्यं दारिद्र्यम् अचिन्तयित्वा अविचार्य, अहं वित्तस्य
चतस्रः दश च कोटीः चतुर्दश कोटीः मे मध्यम् आहर आनय
विद्यापरिसंख्या विद्यापरिसंख्यानुसारेणैव उक्तः । अत्र मनुः—
वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रञ्च विद्या
चतुर्दश । इति ॥

२१ अ. । अनन्तर आगि तींशके गुरुदक्षिणा दिवाग्र निगिद्ध निर्वन्ध जानाईले विद्वान् मे परीवार
इहेया आंगार दारिद्र्या विवेचना ना करियाई कशिनैन—तुमि वेगन आंगार विवादनवावत
चतुर्दश विद्या शिक्षा करियाह, तेगनि (मेहे मंथानुसांतेर) चतुर्दश कोटी
आंगार आनिश नां ।

सोऽहं सपर्याविधिभाजनेन मत्वा भवन्तं प्रभुशब्दशेष
अभ्युत्सहे सम्प्रति नोपरोडुमलपेतरत्वाच्छ्रुतनिष्क्रयस्य ॥

२१ अ. । सोऽहं सपर्याविधिभाजनेन भवन्तं प्रभुशब्दशेषं मत्वा श्रुतनिष्क्रयस्य अन्त्यमः अव
संप्रति उपरोडुम् न अभ्युत्सहे ॥ वाच्य—तेन मया अभ्युत्सह्यते ।

२२ । सः अहं, सपर्याविधिभाजनेन अर्घ्यपात्रेण भवन्तं, प्रभुरणादिति
एव शेषो यस्य तं मत्वा, निःस्वं निश्चित्य इत्यर्थः । श्रुतनिष्क्रयस्य
मूल्यस्य अलोतरत्वात् अतिमहत्त्वात् सम्प्रति उपरोडुं निर्वन्ध
अभ्युत्सहे ॥

२२ । किन्तु मत्प्राप्ति आगि भवदीय अर्घ्यपात्र दर्शनेहे बुझियाहि ये, एकणे आ
'प्रभु' एहे नांगगावहे अवशिष्टे आह, आंगार गुरुदक्षिणां मांगार नह; अउ
वियग्रे आपनाके आर अनुरोध करिते पात्रितेहि ना ।

इत्थं द्विजेन द्विजराजकान्तिरावेदितो वेदविदां वरेण ।
एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनं जगाद् भूयो जगदेकनाथः ॥

२३ अ. । द्विजराजकान्तिः एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिः जगदेकनाथः (रघुः) वेदविदां वरेण
इत्यम् आवेदितः एनं भूयो जगाद् ॥ वाच्य—...कान्तिना...वृत्तिना...नाथेन आवेदितेन एव (मया)

२३ । द्विजराजकान्तिः चन्द्रकान्तिः । 'द्विजराजः शशधरो नक्षत्र
क्षपाकरः' इत्यमरः । 'तस्मात् सोमो राजा नो ब्राह्मणानाम्' इति शु
द्विजराजकान्तिर्वेनार्यावासिवैराग्यं वारयति । एनसः पापात् नि
निशाल
निशानि ।

इन्द्रियवृत्तिः यस्य सः जगदेकनाथः रघुः, वेदविदां वरेण श्रेष्ठेन कौत्सेन
इत्यम् आवेदितः सन् एनं कौत्सं भूयः पुनः जगाद ॥

२७। वेदसङ्गणनं अग्रगण्यं तेनैव ब्राह्मण एवैकपक्षे वनिज्ज, चक्रवर्त्या ऋषयः,
चक्रवर्तिनः, पृथिवीय अदीक्षन्, मशाराज रघु, तांशके पुनराग्र वनिज्जनेन ।

गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृष्ट्वा रघोः सकाशादनवाप्य कामम् ।
गतो वदान्यान्तरमित्यथ मे मा भूत् परीवादनवावतारः ॥ २४

२४ अः । श्रुतपारदृष्ट्वा गुर्वर्थम् अर्थी रघोः सकाशात् कामम् अनवाप्य वदान्यान्तरं गतः,
रघोः श्रुत्य मे परीवादनवावतारः मा भूत् ॥ वाच्य—श्रुतपारदृष्ट्वा अर्थिना वदान्यान्तरं गतः, अनेन
आशात् परीवादनवावतारेण मा भावि ।

२४। श्रुतस्य पारं दृष्टवान् श्रुतपारदृष्ट्वा । 'दृष्टेः क्वनिप्' इति
निप् । गुर्वर्थं गुरुदक्षिणार्थं यथा तथा, अर्थी याचकः । विशेषणद्वयेनापि
स्य प्रत्याख्येयत्वमाह । रघोः सकाशात् कामं मनोरथम् अनवाप्य
प्राप्य वदान्यान्तरं दातृन्तरं गतः । 'स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशीलं
हुप्रदे' इत्यमरः । इत्येवंरूपः अयं परीवादस्य अपवादस्य नवः नूतनः
अवतारः आविर्भावः, मे मा भूत् मा असु । रघोरिति स्वनाम-
हणं सम्भावितत्वद्योतनार्थम् । तथाच—'सम्भावितस्य चाकीर्ति-
न्तं, प्रकरणादतिरिच्यते' इति भावः ॥

२४। श्राव्य ब्राह्मण, रघुव निकाटे श्रुतदक्षिणां प्रार्थनां आनिता, विरु-
नाथ इति अग्र तांशके निकाटे गमन करिषाट्छन, एते नूतन अपवाद येन आमाद
ये ना द्रष्टे ।

स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये
वसंश्चतुर्थीऽग्निरिवाम्बुगारे ।
द्विवाण्यहान्यहंसि सोढुमर्हन्
यावद्यते साधयितुं त्वदर्थम् ॥ २५

२५ अः । स त्वं महिते प्रशस्ते मदीये अग्रगारे चतुर्थः अग्निरिव वसन् द्विवाणि अहानि सोढुम्
सि, हे अर्हन् ! त्वदर्थं यावत् यते ॥ वाच्य—तेन त्वया चतुर्थेन अग्निना इव वसता, अर्हन्ते,
देतेन एव (मया) ।

२५। सः त्वं, महिते पूजिते प्रशस्ते प्रसिद्धे मदीये अम्बुगारे
निशालायां, चतुर्थः अग्निः इव, वसन् द्विवाणि हे त्रीणि वा अहानि
निशानि । 'संख्ययाव्यासनादुराधिकसंख्याः संख्येये' इति बहुव्रीहिः ।

‘बहुव्रीहौ सङ्घे’ये डज्वहुगणात्’ इति डच् । सोऽदुम् अर्हसि, हे मान्य ! त्वदर्थं तव प्रयोजनम् साधयितुं, यावत् यते यतिष्ये । पुरानिपातयोर्लट्’ इति भविष्यदर्थे लट् ॥

२६। हे पूजार्ह ! आपनि आमार पूत ३ अशुष्ठ होमनालात्र चरुं श्राय अवस्थिति करिष्या इहे तिन दिवस अपेक्षा करुन, आगि हेतिगन्धे डवनीर च पूर्ण करिवार चेष्टा करितेहि ।

तथेति तस्यावितथं प्रतीतः प्रत्यग्रहीत् सङ्गरमग्रजन्मा गामात्तसारां रघुरप्यवेक्ष्य निष्कृष्टमर्थं चकमे कुवेरात्

२६ अ.। अग्रजन्मा प्रतीतः सन् तस्य अवितथं सङ्गरं तथेति प्रत्यग्रहीत्, रघुरपि ताम् साराम् अवेक्ष्य कुवेरात् अर्थम् निष्कृष्टं चकमे ॥ वाच्य—अग्रजन्मना प्रतीतेन अवितथं प्रत्यग्रह्यत रघुणा अपि चकमे ।

२६। अग्रजन्मा ब्राह्मणः, प्रतीतः प्रीतः सन् तस्य रघोः, अग्रिमोघं सङ्गरं प्रतिज्ञाम् । ‘अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु सङ्गरः’ इत्यत्र ‘तां गिरम्’ इति केचित् पठन्ति । तथा इति प्रत्यग्रहीत् । रघुगां भूमिम् आत्तसारां गृहीतधनम् अवेक्ष्य, कुवेरात् अर्थं निष्कृष्टं चकमे इत्येष ॥

२७। ब्राह्मण आनन्वित इहेना ‘तथाञ्च’ वनिषां रघुर सेहे अग्रेष्व प्रतिज्ञां शीकारं करिनेन ; एदिके रघु पृथिवीर मगल धन निःशेष करिष्येन, कुवेरेर निकटे इहेते अर्थ संग्रह करिते सङ्गर करिनेन ।

वशिष्टमन्त्रोच्चणजात् प्रभावादुदन्वदाकाशमहीधरेषु मरुत्सखस्येव बलाहकस्य गतिर्विजघ्ने न हि तद्रथस्य

२७ अ.। वशिष्टमन्त्रोच्चणजात् प्रभावात् उदन्वदाकाशमहीधरेषु मरुत्सखस्य गतिर्न हि विजघ्ने (केनचिदिति शेषः) ॥ वाच्य—गतिं न विजघान (कथितम्) ।

२७। वशिष्टस्य यत् मन्त्रेण उच्चणम् अभिमन्त्रा प्रोच्य प्रभावात् सामर्थ्यात् हेतोः, उदन्वदाकाशमहीधरेषु उदन्वति आकाशे महीधरेषु वा, मरुत्सखस्य । मरुतः सखा इति तत्पुरुषव्रीहौ समासान्ताभावात् । ततो वायुसहायस्येति लभ्यते । बाहकः बलाहकः । पृषोदरादित्वात् साधुः । तस्य इव मेघस्य तद्रथस्य गतिः सञ्चारः न विजघ्ने न विहता हि ॥

२७। वशिष्टदेवैर गलपूत अभिषेक प्रभावे, वायुचालित मेघैर श्रायितं सङ्घे, (विष्णुसंहिता) विष्णुसंहिता, विष्णुसंहिता, विष्णुसंहिता इति न ।

अथाधिगिष्ये प्रयतः प्रदोषे रथं रघुः कल्पितशस्त्रगर्भम् ।
सामन्तसम्भावनयैव धीरः कैलासनाथं तरसा जिगीषुः ॥ २८

२८ अ. । अथ प्रदोषे प्रयतः धीरः रघुः सामन्तसम्भावनया एव कैलासनाथम् तरसा जिगीषुः

कल्पितशस्त्रगर्भं रघुम् अधिगिष्ये ॥ वाच्य—प्रयतेन रघुणा धीरेण जिगीषुणा...गर्भः रथः
अधिगिष्ये ।

२८। अथ प्रदोषे रजनीमुखे, तत्काले यानाधिरोहणविधानात् ।

प्रयतः धीरः रघुः, सामन्तात् भवः सामन्तः, राजभात्रम् इति सम्भावनया
एव कैलासनाथं कुबेरं तरसा बलेन जिगीषुः जेतुमिच्छुः सन्, कल्पितं
सज्जितं शस्त्रं गर्भं यस्य तं रथम् अधिगिष्ये, रथे शयितवानित्यर्थः ।
अधिगोड्स्थासां कर्म इति कर्मत्वम् ॥

२८। अनसुत्र अव्याकूलचित्तं रघू, कुबेरके नागांश्च नागसेनैश्च छात्रं छान
करिष्यति वनपूजकं जय करिष्यति आशान्, यात्रां पूर्वं दिवसं अन्तर्वाहं मगरे मन्वतचित्ते
सज्जितं अस्त्रादिपरिपूर्णं रथे शयनं करिष्येति ।

प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै
सविस्मयाः कोषगृहे नियुक्ताः ॥
हिरण्मयीं कोषगृहस्य मध्ये
वृष्टिं शशंसुः पतितां नभस्तः ॥ २९

२९ अ. । प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै कोषगृहे नियुक्ताः सविस्मयाः सन्तः कोषगृहस्य मध्ये
नभस्तः पतितां हिरण्मयीं वृष्टिं शशंसुः ॥ वाच्य—नियुक्तैः सविस्मयैः पतिता हिरण्मयी वृष्टिः शशंसे ।

२९। प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै रघवे, कोषगृहे नियुक्ताः अधि-
कृताः भाण्डारिकाः, सविस्मयाः सन्तः, कोषगृहस्य मध्ये नभस्तः नभसः ।
पञ्चम्यास्तसिलप्रत्ययः । पतितां हिरण्मयीं सुवर्णमयीम् । 'दाण्डिनायन'
इत्यादिना निपातनात् साधुः । वृष्टिं शशंसुः कथयामासुः ॥

२९। तांशत्र यात्रां करिष्यति कालेने कोषगृहकेन्द्रा आश्रितः सविस्मये मन्वतं
मिल—धनाशत्रे आकाशं हरेते सुवर्णं वृष्टिं हरेत्वाच्छे ।

तं भूपतिर्भासुरहेमराशिं लब्धं कुबेरादभियास्यमानात् ।
दिदेश कौत्साय समस्तमेव पादं सुमेरोरिव वज्रभिन्नम् ॥ ३०

३० अ. । भूपतिः अभियास्यमानात् कुबेरात् लब्धं वज्रभिन्नं सुमेरोः पादनिव (स्थितं) तं
भासुरहेमराशिं समस्तमेव कौत्साय दिदेश ॥ वाच्य—भूपतिना लब्धः वज्रभिन्नः पाद इव स भासुरहेम-
राशिः समस्तः दिदिशे ।

३०। भूपतिः रघुः, अभियास्यमानात् अभिगमिष्यमाणात् कुके लध्वं, वज्रेण कुलिशेन भिन्नं सुमेरोः पादं प्रत्यन्तपर्वतम् इव, स्थितं 'पादाः प्रत्यन्तपर्वताः' इत्यमरः। 'शृङ्गं सुमेरोः' इति क्वचित् पादं तं भासुरं भास्वरम्। 'भञ्जभासमिदो घुरच्' इति घुरच्। हेमन्तं समस्तं क्षत्त्रमेव कौत्साय दिदेश ददौ, न तु चतुर्दशकोटि मित्येवकारणः ॥

३०। रघु, बाह्यर प्रतिकूले युक्ताभिजायी ह्येवाश्विनेन, नेहै कृतेनैव ह्येते प्राप्ते, वज्रद्वारा खण्डित स्रमेक पर्वतेश्च अत्यन्तपर्वतवत् शान्तिरुक्त न गच्छ स्रवर्गहै कोऽसक दान करिनेन।

जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वावप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहोऽर्थी नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश्च ॥

३१ अ.। तो हौ अपि साकेतनिवासिनी जनस्य अभिनन्द्यसत्त्वौ अभूताम्, गुरुप्रदेयाधिक निस्पृहः अर्थी, अर्थिकामात् अधिकप्रदी नृपश्च ॥ वाच्य—ताभ्यां हाभ्यां...सत्त्वाभ्याम् न निस्पृहेण अर्थिना...प्रदेन नृपेण।

३१। तौ अर्थिदातारौ हौ अपि, साकेतनिवासिनः अयोध्यावासिनः 'साकेतः स्यादयोध्यायां कोशला (कोसला) नन्दिनी च सा' इति यादव जनस्य अभिनन्द्यसत्त्वौ सुखव्यवसायी अभूताम्। 'द्रव्यासुख्यवसायि सत्त्वमस्वी तु जन्तुषु' इत्यमरः। कौ हौ ? गुरुप्रदेयात् अधिके अतिरिक्तं द्रव्ये निस्पृहः अर्थी; अर्थिकामात् अर्थिमनोरथात् अधिकं प्रददातीति तथोक्तः। "प्रेदान्नः" इति कप्रत्ययः। नृपश्च ॥

३१। याचक कोऽस गुरुप्रदक्षिणा अपेक्षा अधिक ग्रहणे अनिच्छू एव ३०। तौ शाके प्रार्थनाधिक धनदाने प्रवृत्त, एहै देशिना अयोध्यावासी जनगण तौ शाकेन दानाग्निनी इ उभयैरत्रै चरित्रेण प्रशंसना करिते लागिन।

अथोष्ट्रवामीशतवाहितार्थं प्रजेश्वरं प्रीतमना महर्षिः। स्पृशन् करेणानतपूर्वकायं संप्रस्थितो वाचमुवाच कौत्सः ॥

३२ अ.। प्रीतमनाः महर्षिः कौत्सः संप्रस्थितः स्पृशन् उष्ट्रवामीशतवाहितार्थम् आनतपूर्वकायं प्रजेश्वरं करेण स्पृशन् वाचम् उवाच ॥ वाच्य—प्रीतमनसा महर्षिणा कौत्सेन संप्रस्थितो स्पृशता वाक् ऊच।

३२। अथ, प्रीतमनाः महर्षिः कौत्सः, संप्रस्थितः प्रस्थास्यमानः सन् 'आशंसायां भूतवच्च' इति भविष्यदर्शे क्तः। उष्ट्राणां क्रमेलकानां वामीनां

वद्वानाञ्च शतैः वाहितार्थं प्रापितधनम् आनतपूर्वकायं विनयनस्मृत्यर्थः ।
 करेण स्पृशन् वाचम् उवाच ॥

३२ । अतः परं राजा, वह उद्वेगं घोटकी द्वारा मेहे नगञ्च स्वर्ग श्रेयार्थपूर्वक
 कोऽमेरु चरणे आनतमञ्चके अंगाम करिनेन, कोऽमेरु तत्काले
 कृतमदमे ठांशके कर द्वारा स्पर्श करिष्या एहे कथा बलिनेन ।

किमत्र चित्तं यदि कामसूभू-

वृत्ते स्थितस्याधिपतेः प्रजानाम् ।

अचिन्तनीयस्तु तव प्रभावो

मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा ॥ ३३

३३ । वृत्ते स्थितस्य प्रजानाम् अधिपतेः भूः कामसूर्यदि अत्र किं चित्तम्, किन्तु तव
 प्रभावः अचिन्तनीयः, येन द्यौरपि मनीषितं दुग्धा ॥ वाच्य—भुवा कामसा केन चित्तेण, प्रभावेण
 चित्तनीयेन (भूयते) यः दिवमपि मनीषितं दुग्धवान् ।

३३ । वृत्ते स्थितस्य । 'न्यायेनार्जनमर्थस्य वर्द्धनं पालनं तथा ।
 त्वात्वे प्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम् ।' इति कामन्दकः । तस्मिन् वृत्ते
 स्थितस्य प्रजानाम् अधिपतेः नृपस्य, भूः, कामान् सूते इति कामसूः यदि ।
 सत्सुद्विषद्रुह' इत्यादिना किप् । अत्र कामप्रसवने किं चित्तं न चित्त-
 मित्यर्थः । किन्तु तव प्रभावः महिमा अचिन्तनीयः । येन त्वया द्यौः
 अपि मनीषितम् अभिलषितं दुग्धा । दुहेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि
 प्रददातीति । 'प्रधानकर्मण्याख्ये ये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां
 स्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥' इति स्मरणात् ॥

३३ । राजा ! राजवृत्तेर प्रतिपालक नरपतिगणेर निकटे पृथिवी वे अभीष्टे
 न्यायान्वितौ इहेवेन, इह आश्चर्य नहे ; किञ्च आपनार प्रभाव अचिन्तनीय, आपनि
 वर्ग इहेतेऽ अभिलषित जव्य प्राप्त इहेनेन ।

प्राशास्यमन्यत् पुनरुक्तभूतं श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते ।
 लभस्वात्मगुणानुरूपं भवन्तमीडं भवतः पितेव ॥ ३४

३४ अः । सर्वाणि श्रेयांसि अधिजग्मुषः ते अन्यत् आशास्यं पुनरुक्तभूतम्, किन्तु ईडं भवन्तं
 पितेव आत्मगुणानुरूपं पुनं लभन् ॥ वाच्य—अन्येन आशास्येन...भूतेन (भूयते) ईडः
 पिता आत्मानुरूपः पुनः लभ्यताम् ।

३४ । सर्वाणि श्रेयांसि शुभानि अधिजग्मुषः प्राप्तवतः ते तव, अन्यत्
 प्राप्तिरिक्तम् आशास्यम् आशीःसाध्यम् आशंसनीयं वा पुनरुक्तभूतं सर्वं

सिद्धमित्यर्थः । किन्तु ईदृशं सुखं भवन्तं भवतः पिता इव, यावत्
नुरूपं त्वया तुल्यगुणमित्यर्थः, पुत्रं लभस्व प्राप्नुहि ॥

७४ । आपनि समस्त मोठागाई लाठ करिशाहेन, अतः आपनाके क
करा पुनरुक्तिशब्दः ; अतएव आशीर्वाद करि ये, उवदौय पिता येकप
स्त्राया पुल लाठ करिशाहेनेन, आपनिउ सेहेरूप आपनारहे तुला सुपरा
लाठ करुन ।

इत्थं प्रयुज्याशिषमग्रजन्मा
राज्ञे प्रतीयाय गुरोः सकाशम् ।
राजापि लिभे सुतमाशु तस्मा-
दालोकमर्कादिव जीवलोकः ॥ ३५

३५ अः । अग्रजन्मा इत्थं राज्ञे आशिषं प्रयुज्य गुरोः सकाशम् प्रतीयाय, राजापि
अर्कात् आलोकमिव, तस्मात् आशु सुतं लिभे ॥ वाच्य—अग्रजन्मना प्रतीये, राजापि क
आलोक इव सुतः लिभे ।

३५ । अग्रजन्मा ब्राह्मणः । ‘अग्रजन्मा विजयेष्ठे भ्रातरि
स्मृतः’ इति विश्वः । इत्थं राज्ञे आशिषं प्रयुज्य दत्त्वा गुरोः सकाशं
प्रतीयाय प्राप । राजा अपि जीवलोकः जीवसमूहः । ‘जीवः प्रा
गोष्पती’ इति विश्वः । अर्कात् आलोकं प्रकाशम् इव, ‘चैतन्यम्’ इति
ज्ञानम् इव, तस्मात् ऋषेः आशु सुतं लिभे प्राप ॥

७५ । ब्राह्मण, राजाके एहेरूप आशीर्वाद करिशा शुक्रर निकट प्र
करिलेन । जीवलोक येमन श्रयाप्रभावे आलोक लाठ करे, राजाउ ते
आशीर्वादप्रभावे अचिरे पुललाठ करिलेन ।

ब्राह्मे सुहृत्ते किल तस्य देवी
कुमारकल्पं सुषुवे कुमारम् ।
अतः पिता ब्रह्मण एव नाम्ना
तमात्मजन्मानमजं चकार ॥ ३६

३६ अः । तस्य देवी ब्राह्मे सुहृत्ते किल कुमारकल्पं कुमारं सुषुवे, अतः पिता
नाम्ना तम् आत्मजन्मानम् अजं चकार ॥ वाच्य—देव्या कुमारकल्पः कुमारः सुषुवे,
आत्मजन्मा अजः चक्र ।

३६ । तस्य रघोः, देवी महिषी, ब्राह्मे । ‘तस्येदमित्यण्, ब्रह्मदे
अभिजिन्नामके सुहृत्ते किल ईषत् असमाप्तं कुमारं कुमारकल्पं

सदृशम् । 'ईषदसमाप्तौ' इत्यादिना कल्पप्रत्ययः । कुमारं पुत्रं सुपुत्रे ।
 'कुमारो बालके स्कन्दे' इति विश्वः । अतो ब्राह्ममुहूर्त्तौ त्वन्नत्वात् पिता
 रघुः, ब्रह्मणः विधेरेव, नान्ना तम् आत्मजञ्चानं पुत्रम् अजम् अजनामकं
 चकार । 'अजो हरो हरे कामे विधौ ह्यगि रघोः सुते' इति विश्वः ॥
 ३७। गृह्यौ वाक्क गृह्ये कर्त्तिके नक्षत्रे एकते पूज्ये अथव करिनेन ; एहे
 कारणे महाराज रघु वक्ता नानासूत्रे पूज्ये नाम 'अज' राशियाच्छिनेन ।

रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं
 तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।
 न कारणात् स्वादिभिदे कुमारः
 प्रवर्त्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥ ३७

३७ अ. । ओजस्वि रूपं तदेव, वीर्यं तदेव, नैसर्गिकम् उन्नतत्वं तदेव, कुमारः प्रवर्त्तितः
 दीपः प्रदीपादिव स्वात् कारणात् न विभिदे ॥ वाच्य—ओजस्विना तेन रूपेण तेन वीर्येण नैस-
 र्गिकेण उन्नतत्वेन तेन (भूयते) कुमारेण प्रवर्त्तितेन दीपेन न विभिदे ।

३७। ओजस्वि तेजस्वि बलिष्ठं वा । 'ओजस्तेजसि धातूनाम् अवष्टम्भ-
 प्रकाशयोः । ओजो बले च दीप्तौ च' इति विश्वः । रूपं वपुः । 'अथ
 रूपं नपुंसकम् । स्वभावाकृतिसौन्दर्यवपुषि श्लोकशब्दयोः' इति विश्वः ।
 तत् एव पैटकम् एव, वीर्यं शौर्यं, तत् एव, नैसर्गिकं स्वाभाविकम्
 उन्नतत्वं तत् एव तादृशमेव इत्यर्थः । कुमारः बालकः, प्रवर्त्तितः उत्पा-
 दितः दीपः प्रदीपात् स्वात्पादकदीपात् इव, स्वात् स्वकीयात् 'पूर्वादिभ्यो
 नवभ्यो वा' इति स्माद्धावो वैकल्पिकः । कारणात् जनकात् न विभिदे
 भिन्नो नाभूत्, सर्वात्मना तादृश एवाभूदित्यर्थः ॥

३७। कुमार अजस्र अवयव, ओजस्विता, वीर्यावता ७ स्वाभाविक प्रशस्तता, सर्वथा
 रघुरे अरूप इहेयाछिन, ज्जित प्रदीप इहेते प्रज्जानित प्रदीपेण शाय जनक
 इहेते अजस्र किछुमात्र पार्थक्य नक्षित इहेत ना ।

उपात्तविद्यं विधिवद्गुरुभ्य-
 स्तं यौवनोद्भेदविशेषकान्तम् ।
 श्रीः साभिलाषापि गुरोरनुज्ञां
 धीरेव कन्या पितुराचकाञ्च ॥ ३८

३८ अ. । गुरुभ्यः विधिवत् उपात्तविद्यं यौवनोद्भेदविशेषकान्तं तमजं (प्रति) साभिलाषापि ।

श्रीः धीरा कन्या पितुरिव गुरोः अनुज्ञाम् आचकाङ्क्षे ॥ वाच्य—साभिलाषया श्रिया
कन्यया अनुज्ञा आचकाङ्क्षे ।

३८। गुरुभ्यः विधिवत् यथाशास्त्रम् उपात्तविद्यं लब्धवि-
यौवनस्य उद्धेदात् आविर्भावात् हेतोः विशेषेण कान्तं सौम्यं तम-
प्रति साभिलाषा अपि श्रीः धीरा स्थिरा उन्नतचित्ता । 'स्थिरा चित्तोक्ता'
तु तद्वैर्यमिति संज्ञितम्' इति भूपालः । कन्या पितुः इव, गुरोः अनु-
आचकाङ्क्ष इयेष । यौवराज्याहोऽभूदित्यर्थः । अनुज्ञाशब्दात् पितृ-
न्त्रमुपमासामर्थ्यात् पाणिग्रहणयोग्यता च ध्वन्यते ॥

३८। कुमार अज आचार्यागणेर निकटे यथाविधि विद्यानां कर्मिण-
नवोवर्णप्रारम्भे अपूर्ण कान्ति धारण करिलेन । उन्नतश्रद्धया कन्या येषन क-
वरके वरण करिवार जग पितांर अनुगतिर प्रतीक्षा करे, तेमनि राज-
तांशके राजपदे वरण करिते अभिलाषिणी हरेया प्रभू रघूर अनुगति प्रतीक्षा करि-
लागिलेन ।

अथेश्वरेण क्रथकैशिकानां स्वयंवरायं स्वसुरिन्दुमत्याः ।
आप्तः कुमारानयनोत्सुकेन भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः ॥

३९ अः । अथ स्वसुः इन्दुमत्याः स्वयंवरायं कुमारानयनोत्सुकेन क्रथकैशिकानाम्
भोजेन आसी दूतः रघवे विसृष्टः ॥ वाच्य... उत्सुकः ईश्वरः भोजः आप्तं दूतं विसृष्टवान् ।

३९। अथ स्वसुः भगिन्याः इन्दुमत्याः स्वयंवरायं कुमारस्य
आनयने उत्सुकेन क्रथकैशिकानां विदर्भदेशानाम् ईश्वरेण स्वामिना भो-
राज्ञा आप्तः हितः दूतः रघवे विसृष्टः प्रेषितः । क्रियामात्रयोगेऽपि च-
हरेते ना

३९। अनन्तर भगिनी इन्दुमतीर स्वयंवरेण जग विदर्भराज भोज, राज-
अजेर आनयने मृगुत्सुक हरेया रघूर निकटे विसृष्ट दूत प्रेषण करिलेन ।

तं श्लाघासम्बन्धमसौ विचिन्त्य दारक्रियायोग्यदशञ्च पु-
प्रस्थापयामास ससैन्यमेनमृद्धां विदर्भाधिपराजधानीम् ।

४० अः । असौ तं श्लाघ्यसम्बन्धं पुत्रं दारक्रियायोग्यदशञ्च विचिन्त्य ससैन्यम् एनम् मृद्धां
भाधिपराजधानीं प्रस्थापयामास ॥ वाच्य—असुना ससैन्यः एषः प्रस्थापयामास ।

४०। असौ रघुः, तं भोजं श्लाघ्यसम्बन्धम् अनूचानत्वादिगुणयो-
सृहणीयसम्बन्धं, विचिन्त्य विचार्य, पुत्रं च दारक्रियायोग्यदशं विवा-
योग्यवयसं विचिन्त्य, ससैन्यम् एनं पुत्रम् मृद्धां समृद्धां विदर्भाधिप-
भोजस्य राजधानीं पुरीं प्रस्थापयामास । धीयतेऽस्यामिति धानी । 'कर-
धिकरणयोश्च' इति अधिकरणे ल्य टप्रत्ययः । राज्ञां धानीति विग्रहः ॥

୧୦। ଭୋଜରାଜେର ସହିତ ତାଦୃଶ ମନ୍ଦ୍ରକ ଶ୍ରାପନ କରା ଗୌରବେନ୍ଦ୍ର ବିବ୍ର ଏବଂ ପୁରୁଷ
 ବିବାହଯୋଗା ବସନ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରେ। ଏହି ମକଳ ବିବେଚନା କରିବା ମହାରାଜ ଟ୍ରା କୁମାର
 ଅଜକେ ମନେରେ ମୁନମୁକ୍ତି ବିଦର୍ଭନଗରେ ପ୍ରେରଣ କରିନେଲେ।

ତଥ୍ୟୋପକାର୍ଥ୍ୟାରଚିତୋପଚାରା ବନ୍ଧେତରା ଜାନପଦୋପଦାଭି: ।
 ମାର୍ଗେ ନିବାସା ମନୁଜେନ୍ଦ୍ରସୂନୋର୍ବଭୂବୁରୁଦ୍ୟାନବିହାରକଲ୍ୟା: ॥ ୪୧

୪୧। ଉପକାର୍ଥ୍ୟାରଚିତୋପଚାରା: ଜାନପଦୋପଦାଭି: ବନ୍ଧେତରା: ତଥ୍ୟ ମନୁଜେନ୍ଦ୍ରସୂନୀ: ମାର୍ଗେ ନିବାସା:
 ଉଦ୍ୟାନବିହାରକଲ୍ୟା ବଭୂବୁ: ॥ ବାଚ୍ୟ—ରଚିତୋପଚାର: ବନ୍ଧେତର: ନିବାସେ: ...କଲ୍ୟ: ବଭୂବେ ।

୪୧। ଉପକାର୍ଥ୍ୟାସୁ ରାଜଯୋଗ୍ୟେଷୁ ପଟଭବନାଦିଷୁ । 'ସୌଧୋଽସ୍ତ୍ରୀ ରାଜ-
 ସଦନମୁପକାର୍ଥ୍ୟୋପକାରିକା' ଇତି ଅମରବଚନବ୍ୟାख्याନେ ଚୌରସ୍ବାମୀ—ଉପ-
 କ୍ରିୟତେ ଉପକରୋତି ବା ପଟମଞ୍ଜୁପାଦି ରାଜସଦନମିତି । ରଚିତା: ଉପଚାରା:
 ଶ୍ରୀୟନାଦୟ: ଯେଷୁ ତେ ତଥ୍ୟୋକ୍ତା:, ଜାନପଦାନାଂ ଜନପଦେଭ୍ୟ: ଆଗତାନାମ୍ ଉପଦାଭି:
 ଉପାଧନୈ: ବନ୍ଧା: ବନ୍ଧେତରା: ଭବା: ଇତରେ ଯେଷାଂ ତେ ବନ୍ଧେତରା: ଅବନ୍ଧା ଇତ୍ୟର୍ଥ: । 'ନ
 ବହୁବ୍ରୀହୀ' ଇତି ସର୍ବନାମସଂଜ୍ଞାନିଷେଧ: । ତତ୍ପୁରୁଷେ ସର୍ବନାମସଂଜ୍ଞା ଦୁର୍ବାରୈବ ।
 ତଥ୍ୟ ମନୁଜେନ୍ଦ୍ରସୂନୋ: ଅଜସ୍ୟ ମାର୍ଗେ ନିବାସା: ବାସନିକା: ଉଦ୍ୟାନାନି
 ଆକ୍ରୋଡ଼ା: । 'ପୁମାନାକ୍ରୋଡ଼ ଉଦ୍ୟାନମ୍' ଇତ୍ୟମର: । ତାନି ଏବ ବିହାରା:
 ବିହାରସ୍ଥାନାନି ତତ୍କଲ୍ୟା: ତତ୍ସଦୃଶା ଇତ୍ୟର୍ଥ: । ଇଷଦସମାପ୍ତାବିତି କଲ୍ୟ-
 ପ୍ତତ୍ୟୟ: । ବଭୂବୁ: ॥

୪୧। ପଶ୍ଚିମଦ୍ୟୋ ରାଜକୁମାର ଅଜେର ବିଶ୍ରାମହାନ ମକଳ, ରାଜଯୋଗା, ପଟଭବନ
 (ଠାବୁ), ଅନ୍ତାଦି ଜବାମନ୍ତାର ଏବଂ ଗ୍ରାମ୍ୟ ଲୋକଗଣେର ପ୍ରମତ୍ତ ବିବିଧ ଉପହାରେ ମଗାଝର
 ହଠାତ୍, ବଡ଼ ଦେଶ ବଳିଆ ବୋଧ ହେଲେ ନା; ମରତ୍ତ ଉପବନସ୍ଥିତ ବିହାର-ଭବନେର ଶାସ୍ତ୍ର ବୋଧ
 ହେତେ ଲାଗିଲେ ।

ସ ନର୍ମଦାରୋଧସି ଶୌକରାଦ୍ରେ-
 ମ୍ମରୁଦ୍ଧିରାନର୍ତ୍ତିତନକ୍ତମାଳେ ।
 ନିବେଶ୍ୟାମାସ ବିଲଞ୍ଜିତାଧ୍ବା
 କ୍ତାନ୍ତଂ ରଞ୍ଜୋଧୁରକେତୁ ସୈନ୍ୟମ୍ ॥ ୪୨

୪୨ ଅ: । ବିଲଞ୍ଜିତାଧ୍ବା ସ: ଅଜ: ଶୌକରାଦ୍ରେର୍ମରୁଦ୍ଧି: ଆନର୍ତ୍ତିତନକ୍ତମାଳେ ନର୍ମଦାରୋଧସି କ୍ତାନ୍ତଂ
 ରଞ୍ଜୋଧୁରକେତୁ ସୈନ୍ୟ ନିବେଶ୍ୟାମାସ ॥ ବାଚ୍ୟ—ବିଲଞ୍ଜିତାଧ୍ବନା ତେନ ଅଜେନ ନିବେଶ୍ୟାମାସେ ।

୪୨। ବିଲଞ୍ଜିତାଧ୍ବା ଅତିକ୍ରାନ୍ତମାର୍ଗ: ସ: ଅଜ:, ଶୌକରାଦ୍ରେ: ଶୀତଲେ-
 ଚିତ୍ୟର୍ଥ: । ମରୁଦ୍ଧି: ବାତେ: ଆନର୍ତ୍ତିତା: କମ୍ପିତା: ନକ୍ତମାଳା: ଚିରବିଲ୍ବାସ୍ଥ-
 ଶ୍ଚକ୍ଷେଦା: । ଚିରବିଲ୍ବୋ ନକ୍ତମାଳ: କରଜସ୍ବ କରଞ୍ଜକେ' ଇତ୍ୟମର: । ଯସ୍ମିନ୍

তস্মিন্ নিবেশার্হে ইত্যর্থঃ । নৰ্মদায়াঃ রোধসি রেবায়াঃ তৌরৈ, স্নানো
রজোমিঃ ঘূসরাঃ কেতবঃ ধ্বজাঃ यस্য তত্ কৈন্যং নিবেশয়ামাস ॥

৪২। এইরূপে পথ অতিক্রম করিয়া কুমার অক্, মনিসমীকৃত
মগীরগভরে প্রবেশ করিয়া কুমারের নিকট নদীতে ধূনিধূনি
ক্লাস্ত মেনাগণকে বিশ্রামের জগ্ন মন্নিবেশিত করিলেন ।

অথোপরিষ্টাভ্রমরৈৰ্ভ্রমদ্বিঃ-

প্ৰাক্ সূচিতান্তঃসলিলপ্রবেশঃ ।

নির্ধৌতদানামলগण्डभित्ति-

বন্যঃ সরিত্তো গজ উন্মমজ্জ ॥ ৪৩

৪২ অঃ । অথ উপরিষ্টাভ্রমরৈঃ ভ্রমদ্বিঃ প্ৰাক্ সূচিতান্তঃসলিলপ্রবেশঃ নির্ধৌতদানামলগ
মিতিঃ বন্যো গজঃ সরিত্তঃ উন্মমজ্জ ॥ বাচ্য—সলিলপ্রবেশেন... গण्डभित्तिना वन्येन गजेन उन्म

৪৩। অথ উপরিষ্টাভ্রমরৈঃ ভ্রমদ্বিঃ প্ৰাক্ সূচিতান্তঃসলিলপ্রবেশঃ নির্ধৌতদানামলগ
মদলোভাদিতি ভাবঃ । ভ্রমরৈঃ প্ৰাক্ উন্মমজ্জনাৎ পূৰ্বে সূচিতঃ জ্ঞা
অন্তঃসলিলে প্রবেশঃ यस্য সঃ তথোক্তঃ, নির্ধৌতদানে স্নানিতমদে
অমলে গण्डभित्ती यस्य সঃ তথোক্তঃ । ‘দানং গজমদে ত্যাগি’ ইতি শাস্ত্র
প্রশস্তৌ গण्डৌ গण्डभित्ती । ‘প্রশংসাবচনৈশ্চ’ ইতি সমাসঃ । মি
শব্দঃ প্রশস্তার্থঃ । তথাচ গण्डमदोदधौ—‘মতল্লিকোদমিশ্রা
প্ৰকাণ্ডস্থলভিত্তয়ঃ’ ইতি । ভিত্তিঃ প্ৰদেশো বা । ‘ভিত্তিঃ প্ৰদেশে
‘পি’ ইতি বিশ্বঃ । নির্ধৌতদানেন অমলা গण्डभित्तिঃ यस্য ইতি
বন্যঃ গজঃ, সরিত্তঃ নৰ্মদায়াঃ সকাশাত্ । পञ्चम्यास्तसिलप्रत्य
উন্মমজ্জ উল্লিতঃ ॥

৪০। সেই সময় মহান এক বৃক্ষ হুড়ী নদীগর্ভে হুড়ীতে উল্লিত হইল; যদ
সম্পূর্ণরূপে ধৌত হওয়ায় তদৌর গণ্ডস্থল তখন নিশ্চয় হইয়াছিল এবং উত্থানের
অলোপরি জাগরণ জগরসমূহ মদগকে আকৃষ্ট হইয়া জলস্রোত প্রবেশ করিয়াছিল।

নিঃশেষবিচ্ছালিতধাতুনাপি বপ্রক্রিয়ামৃচ্ছবতস্তটেষু ।

নীলোৰ্দ্ধু রেখাশবলিন শংসন্ দন্তদ্বয়েনাশ্মবিকুণ্ঠিতেন ॥

৪৪ অঃ । (কথং মৃতঃ ?) নিঃশেষবিচ্ছালিতধাতুনাপি নীলোৰ্দ্ধু রেখাশবলিন অশ্মবিকুণ্ঠি
দন্তদ্বয়েন মৃচ্ছবতস্তটেষু বপ্রক্রিয়াং শংসন্ ॥ বাচ্য—শংসতা ।

৪৪। কথং মৃতো গজঃ ? নিঃশেষবিচ্ছালিতধাতুনা অপি ধৌতগৈরিক
দিনা অপি নীলাভিঃ জর্জরাভিঃ রেখাভিঃ তটামিঘাতজনিতাভিঃ শব্দে

कालं । 'चितं किम्भीरकल्पापशवलैताश्च कर्तुरे ।' इत्यमरः । अश्मभिः
 विरुण्ठतेन कुण्ठोक्ततेन दन्तद्वयेन, ऋक्षवान् नाम कश्चित्
 पर्वतः तस्य तटेषु वप्रक्रियां वप्रक्रौडाम् उत्खातकेलिमित्यर्थः ।
 उत्खातकेलिः शृङ्गाद्यैर्वप्रक्रौडा निगद्यते' इति शब्दार्णवः । शंसन्
 धयन् सूचयन् इत्यर्थः । युग्मकम् ॥

४४ । यदि ताश्वर दसुद्वये सञ्चय गैरिकादि धातू नम्पूर्णरूपे द्योत हरेत्रा-
 न, तथापि पर्वतगात्रे आघातनिवृत्तन सेहे दसुद्वय कृष्टित ७ नीलवर्ण उर्ध्वरेखाद्वारा
 द्योत शकाय, से ये श्वरवान् पर्वतेत तटे वप्रक्रौडा करिषा थाके, ताश्व
 रित हरेतेछिन् ।

हारविच्छेपलघुक्रियेण हस्तेन तौराभिमुखः सशब्दम् ।

स भिन्दन् बृहतस्तरङ्गान् वार्य्यर्गलाभङ्ग इव प्रवृत्तः ॥ ४५ ॥

४५ अ. । संहारविच्छेपलघुक्रियेण हस्तेन सशब्दं बृहतस्तरङ्गान् भिन्दन् तौराभिमुखः स गजः
 तः । भस्म
 र्गलाभङ्गे प्रवृत्त इव बभौ ॥ वाच्य—भिन्दता तौराभिमुखेन तेन गजेन प्रवृत्तेन इव बभौ ।

४५ । संहारविच्छेपयोः सङ्कीर्णप्रसारणयोः लघुक्रियेण क्षिप्रव्यापा-
 मदे अतः । 'लघुक्षिप्रमरं द्रुतम्' इत्यमरः । हस्तेन शुण्डादण्डेन । 'हस्तो
 ति शास्त्रे
 त्वभेदे स्यात् करेभकरयोरपि ।' इति विश्वः । सशब्दं सघोषं बृहतः
 । भि
 र्गान् भिन्दन् विदारयन् तौराभिमुखः स गजः, वारो गजबन्धनस्थानम् ।
 मिश्राः
 'तौ तु गजबन्धनौ' इति यादवः । वार्य्याः अर्गलायाः विष्कम्भस्य भङ्गे
 प्रदेशे कु
 च्छने प्रवृत्त इव, बभौ ॥

४६ । से, ऊतवेगे निज शुभ ७ सशब्दात् ७ प्रसारणपूर्वक गशाशके अकां
 सिलप्रत्यय सकल भेद करिषा येन निज दक्षनशानां अर्गला भग्न करिते प्रवृत्त हरेत्रा
 प्रातिष्ठे आनिते नागिन ।

शैलोपमः शैवलमञ्जरीणां जालानि कर्षन्नुरसा स पश्चात् ।
 तदुत्पीडितवारिराशिः सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प ॥ ४६ ॥

४६ अ. । शैलोपमः सः शैवलमञ्जरीणां जालानि उरसा कर्षन् पश्चात् तटम् उत्ससर्प, पूर्व
 तदुत्पीडितवारिराशिः सरित्प्रवाहः तटम् उत्ससर्प ॥ वाच्य—शैलोपमेन तेन कर्षता उत्ससर्पे,
 वारिराशिना सरित्प्रवाहेण उत्ससर्पे ।

४६ । शैलोपमः सः गजः, शैवलमञ्जरीणां जालानि वृन्दानि उरसा
 न् पश्चात् तटम् उत्ससर्प । पूर्वं तेन गजेन उत्पीडितः नृनः वारिराशिः
 सः सरित्प्रवाहः तटम् उत्ससर्प ॥

४७ । पर्वतकाय सेहे शृङ्गी, वक्रः शृङ्गेर सञ्चयने (अवाहन) शैवलमञ्जरी सकल

आकर्षण करिते करिते तटेर उपर उठिल ; तदीय आकाशानन्देगे तथै
उठिवार पूरैहै नदीप्रवाहैर जलराशि उछलित हईश तटभूमि भ्रामित करिते

तस्यैकनागस्य कपोलभित्त्योर्जलावगाहक्षणमात्रशान्ता
वन्येतरानेकपददर्शनेन पुनर्दिदीपे मददुर्दिनश्रीः ॥ ४७ ॥

४७ अ. । तस्य एकनागस्य कपोलभित्त्योः जलावगाहक्षणमात्रशान्ता मददुर्दिनश्रीः
नेकपददर्शनेन पुनः दिदीपे ॥ वाच्य—शान्तया...श्रिया दिदीपे ।

४७ । तस्य एकनागस्य एकाकिनः गजस्य कपोलभित्त्योः
गाहेन क्षणमात्रं शान्ता निवृत्ता मददुर्दिनश्रीः मदवर्षलक्ष्मीः, वन्ये
ग्राम्याणाम् अनेकपानां द्विपानां दर्शनेन पुनः दिदीपे ववृधे ॥

४९ । जलावगाहनहेतुं मेहे अतितीर इत्थौर प्रशस्त गण्डपदे गजजलधर
काल निवृत्त हईले, अजमेनशमश्ववर्ती आंग इत्थौदिगटेक देविवागात्र प्रव
प्रवाहित हईल ।

सप्तच्छदक्षीरकटुप्रवाहमसह्यमाप्राय मदं तदीयम् ।
विलङ्घिताधोरणतीव्रयत्नाः सेनागजेन्द्रा विमुखा बभूवुः ॥

४८ अ. । सप्तच्छदक्षीरकटुप्रवाहम् असह्यं तदीयं मदम् आप्राय सेनागजेन्द्राः विलङ्घिता
तीव्रयत्ना विमुखा बभूवुः ॥ वाच्य—सेनागजेन्द्रैः...यत्नैः विमुखैः बभूवुः ।

४८ । सप्तच्छदस्य वृक्षविशेषस्य क्षीरवत् कटुः सुरभिः प्रवाहः
यस्य तम् । 'कटुतिक्तकषायास्तु क्षीरभ्येऽपि प्रकीर्त्तिताः' इति या
असह्यं तदीयं मदम् आप्राय, सेनागजेन्द्राः, विलङ्घितः तिरस्कृतः
रणानां हस्तिपकानां तीव्रः महान् यत्नः यैः ते तथोक्ताः सन्तः ।
रणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः' इत्यमरः । विमुखाः पराङ्मुख
बभूवुः ॥

४८ । मृष्टकृपवृक्षेर क्षीरधारार शान्ति अति उग्र ७ असह्य तदीय गजजल
करिवागात्र, अजमेनशमश्ववर्ती मशकाय इत्थिमकल माहृतगणेर प्राणपण
अनिवार्य हईश नानादिके छूटिते नागिल ।

सः क्षिन्नबन्धद्रुतयुग्यशून्यं भग्नपथ्यस्तरथं क्षणेन ।
रामापरित्राणविहस्तयोधं सेनानिवेशं तुमुलं चकार ॥

४९ अ. । सः क्षिन्नबन्धद्रुतयुग्यशून्यं भग्नपथ्यस्तरथं रामापरित्राणविहस्तयोधं सेनानिवेशं
क्षणेन तुमुलं चकार ॥ वाच्य—तेन...शून्यः...रथः विहस्तयोधः सेनानिवेशः चक्रे ।

४९ । सः गजः, क्षिन्नाः बन्धाः यैः = क्षिन्नबन्धाः द्रुमाः पलायिताः

वहन्तीति युग्याः वाहाः यस्मिन् सः चासौ शून्यश्च तं, भग्नाः अक्षाः
 पावयवाः दारुविशेषाः । 'अक्षो रयस्यावयवे पाशकेऽप्यक्षमिन्द्रियम्'
 तति शाश्वतः । येषां ते भग्नाक्षाः अतएव पर्यस्ताः पतिताः रथाः यस्मिन्
 ४३० रामाणां स्त्रीणां परिव्राणे संरक्षणे विहस्ताः व्याकुलाः । 'विहस्त-
 व्याकुली समौ इत्यमरः । योधाः यस्मिन् तं सेनानिवेशं शिविरं क्षणेन
 तुमुलं सङ्कुलं चकार ॥

४३० । अश्वगणं वक्त्रेण छिन्नभिन्नं करिष्या सेनानिवेशं इहेते कृतवेगे पलाशेते
 गणितः, शूराकौलकं भद्रं इत्यत्र रथं मरुतं विच्छिन्नभावे पतितं इहेते नागिन
 वने रथं रथगणं अवलाकुलेन रक्षार्थं व्याकुलं इहेतां पडिल; अहेरूपे कणकालमद्येहे
 इहे इत्यौ मगलं सेनानिवेशं आलोडितं करिष्या फेलिन ।

आपतन्तं नृपतेरवध्या वन्यः करीति श्रुतवान् कुमारः ।
 निवर्त्तयिष्यन् विशिखेन कुम्भे जघान नात्यायतकृष्टशार्ङ्गः ५०

५० अ. । वन्यः करी नृपतेः अवध्य इति श्रुतवान् कुमारः आपतन्तं तं निवर्त्तयिष्यन् अतएव
 नात्यायतकृष्टशार्ङ्गं सन् विशिखेन कुम्भे जघान ॥ वाच्य—वन्येन करिणा अवध्येन (भूयते) श्रुत-
 कुमारं निवर्त्तयिष्यता...शार्ङ्गेण जघ्ने ।

५० । नृपतेः राज्ञः वन्यः करी अवध्यः इति श्रुतवान् शास्त्रात् ज्ञातवान्
 कुमारः, आपतन्तम् अभिधावन्तं तं गजं निवर्त्तयिष्यन् न तु प्रहरिष्यन्,
 अतएव नात्यायतम् अनतिदीर्घं यथा स्यात् । नजर्यस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति
 मासः । कृष्टशार्ङ्गः ईषदाकृष्टचापः सन्, विशिखेन वाणेन कुम्भे जघान ।
 वा चक्षुषः—'लक्ष्मीकामो युद्धादन्यत्र करिवधं न कुर्यात्, इयं हि श्रीर्यं
 करिणः' इति । अतएव युद्धादन्यत्रेति द्योतनार्थमेव वन्यग्रहणं कृतम् ॥

५० । वज्रगजं राजगणेरं अवध्या जानिष्या कुमारं अजं मेहे धावसु इष्टीके
 करिवारं करिवारं उद्धेष्टे शत्रामनं जैव्यं आकर्षणं करिष्या उशारं कृष्टपदेशं एकं वाणं
 करिलेन ।

विद्धमात्रः किल नागरूपमुत्सृज्य तद्विस्मितसैन्यदृष्टः ।
 फुरत्प्रभामण्डलमध्यवर्त्ति कान्तं वपुर्व्योमचरं प्रपेदे ॥ ५१

५१ अ. । स विद्धमात्रः किल नागरूपम् उत्सृज्य तद्विस्मितसैन्यदृष्टः सन् स्फुरत्प्रभामण्डल-
 मध्यवर्त्ति कान्तं व्योमचरं वपुः प्रपेदे ॥ वाच्य—तेन विद्धमात्रेण...दृष्टेन...प्रपेदे ।

५१ । सः गजः, विद्धमात्रः ताडितमात्रः किल न तु प्रहृतः तथापि
 नागरूपं गजशरीरम् उत्सृज्य, तेन वृत्तान्तेन विस्मितैः तद्विस्मितैः सैन्यैः
 स्फुरत्प्रभामण्डलस्य मध्यवर्त्ति कान्तं मनोहरं व्योमचरं वपुः
 प्रपेदे प्राप ॥

৫১। সেই হস্তী বিদ্ধ হইবাগাত্র গজদেহ পরিত্যাগপূর্বক প্রদীপ্ত তেজ উদ্ভাসিত দিব্য গগনবিহারী শরীর প্রাপ্ত হইল; তৎকালে অজটেন্দ্রগণ নবিশ্রুত দর্শন করিতে লাগিল।

অথ প্রভাবোপনতৈঃ কুমারং কল্পদ্রুমোত্থৈরবকৌর্য্যৈ পুষ্পৈ
উবাচ বাগ্মী দশনপ্রভাभिः संवर्द्धितोरः स्थलतारहारः

৫২ অঃ। অথ প্রভাবোপনতৈঃ কল্পদ্রুমোত্থৈঃ পুষ্পৈঃ কুমারম্ অবকৌর্য্যৈ দশনপ্রভাभिঃ সংবর্দ্ধিতোঃ স্থলতারহারঃ বাগ্মী (সঃ) উবাচ ॥ বাচ্য—তারহারেণ বাগ্মিনা জ্ঞচ।

৫২। অথ প্রভাবেণ উপনতৈঃ প্রাঙ্গৈঃ কল্পদ্রুমোত্থৈঃ কল্পদ্রুমপুষ্পৈঃ কুমারম্ অজম্ অবকৌর্য্যৈ অভিহৃত্য দশনপ্রভাभिঃ সংবর্দ্ধিতাঃ স্থলে যে তারহারাঃ স্থলমুক্তাহারাঃ তে যেন সঃ তথোক্তঃ। বাগ্মী সন্তীতি বাগ্মী বক্তা। 'বাচো গ্মিনিঃ' ইতি গ্মিনিঃ। সঃ পুরুষঃ উবাচ

৫২। অনন্তর, সেই স্ববক্তা দিব্যপুরুষ, কুমার অজের উপর স্বপ্রভাববহন কুসুমবর্ষণপূর্বক, দশনপ্রভাব বক্ষঃস্থলস্থিত স্থল মুক্তাহারের দীপ্তি পরিবর্দ্ধিত করিতে লাগিলেন।

मतङ्गशापादवलेपमूलादवाप्तवानस्मि मतङ्गजत्वम्।

अवेहि गन्धर्वपतेस्तनूजं प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य ॥ ५३ ॥

৫৩ অঃ। অস্মি (অহং) অবলেপমূলাত্ মতঙ্গশাপাত্ মতঙ্গজত্বম্ অবাप्तवान্, মাং প্রিয়দর্শনস্য গন্ধর্বপতেস্তনূজং প্রিয়বদং (নাম) অবেহি ॥ বাচ্য—অবাप्तবতা ভূয়তে, অহং...তনূজঃ প্রিয়বদঃ

৫৩। অবলেপমূলাত্ গর্ভহেতুকাত্। 'অবলেপস্তু গর্বে স্যাস্তেপনি' ইতি বিশ্বঃ। মতঙ্গস্য মুনেঃ শাপাত্ মতঙ্গজত্বম্ অবাप्तवान্, মাং প্রিয়দর্শনস্য প্রিয়দর্শনাখ্যস্য গন্ধর্বপতেঃ গন্ধর্বরাজস্য পুত্রম্। 'স্ত্রিয়াং মূর্তিस्तনুস্তনুঃ' ইত্যমরঃ। 'তন্বা দেবী' ইত্যুভয়চ্যে কৈচিত্। 'প্রিয়বদং প্রিয়বদাখ্যম্ অবেহি জানীহি। প্রিয়ং বদঃ প্রিয়বদঃ 'প্রিয়বদে বদঃ খব্' ইতি খব্ প্রত্যয়ঃ ॥

পৌরাণিকী বাক্য।—পুরা কিল প্রিয়বদাখ্যঃ কথিত্ গন্ধর্বঃ গর্বপরবশঃ মতঙ্গমনিমিত্তং বান্, তেন সজ্জাতরূপা ত্বং মতঙ্গজো ভব ইতি অভিশাপঃ প্রদত্ত ইতি।

৫৩। জানিবেন—আমি গন্ধর্বরাজ প্রিয়দর্শনের পুত্র, আমার নাম প্রিয়দর্শন। গন্ধর্ববশতঃ মতঙ্গমুনির অভিশাপে মতঙ্গদেহ প্রাপ্ত হইয়াছিলাম।

स चानुनीतः प्रणतेन प्रश्ना-

न्मयामर्हार्पिर्मদतामगच्छत।

उष्णत्वमग्न्यातपसम्प्रयोगात्

शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्य ॥ ५४

५४ अ. । सः महर्षिः, प्रणतेन मया अनुनीतः सन् पश्चात् सृदताम् अगच्छत् । तथाहि—जलस्य

उष्णत्वम् अग्न्यातपसंप्रयोगात्, शैत्यं यत्, सा प्रकृतिः ॥ वाचा—तेन महर्षिणा अनुनीतेन सृदता

मग्न्यतः, उष्णत्वेन शैत्येन येन तया प्रकृत्या (भूयते) ।

५४ । सः महर्षिः प्रणतेन मया अनुनीतः सन् पश्चात् सृदतां शान्तिम् अगच्छत् । तथाहि—जलस्य उष्णत्वम् अग्नेः आतपस्य वा सम्प्रयोगात्

सम्प्राप्तात्, न तु प्रकृत्या उष्णत्वं, यत् शैत्यं सा प्रकृतिः स्वभावः । विधेय-
प्राधान्यात् सेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । महर्षिणां शान्तिरेव स्वभावो न
लोभ इत्यर्थः ॥

५४ । आग्निं धृतं दृष्ट्वा अन्नं नृगं करिष्ये, महर्षिं शीघ्रं दृष्ट्वा शिष्येन; कारण,
तदा हि जलनं स्वाभाविकं गुण, उद्देशं उद्देशं केवलं अग्निं वा आतपेन मग्न्याग्रेहि
भावनं भविष्यति ॥

इच्छाकुवंशप्रभवो यदा ते

भेत्यत्यजः कुम्भमयोमुखेन ।

संयोज्यसे स्वेन वपुर्महिम्ना

तदेत्यवोचत् स तपोनिधिर्मां ॥ ५५

५५ अ. । इच्छाकुवंशप्रभवः अजः यदा ते कुम्भम् अयोमुखेन भेत्यति, तदा (तम्) स्वेन
वपुर्महिम्ना संयोज्यसे इति सः तपोनिधिर्मां अवोचत् ॥ वाचा—इच्छाकुवंशप्रभवेण अजेन कुम्भः
संयोज्यते, संयोज्यते, इति तेन तपोनिधिना अवाचि ।

५५ । इच्छाकुवंशः प्रभवो यस्य सः अजः, यदा ते कुम्भम् अयोमुखेन
लोहाग्रेण शरेण भेत्यति विदारयिष्यति तदा स्वेन वपुः महिम्ना पुनः
संयोज्यसे सङ्गस्यसे इति सः तपोनिधिः मां अवोचत् ॥

५५ । तथैव तेन तपोनिधिः, आमातेक एव कथा बलिनेन—“इच्छाकुवंशीव
लोहाग्रेण शरेण भेत्यति विदारयिष्यति तदा स्वेन वपुः महिम्ना पुनः
संयोज्यसे सङ्गस्यसे इति सः तपोनिधिः मां अवोचत् ॥”

सम्भोचितः सत्त्ववता त्वयाहं

शापाच्चिरप्रार्थितदर्शनेन ।

प्रतिप्रियं चेद्भवतो न कुर्यां

वृथा हि मे स्यात् स्वपदोपलब्धिः ॥ ५६

५६ अः । चिरप्रार्थितदर्शनेन सत्त्ववता त्वया अहं शापात् सम्मोचितः, (अहम्) भवतः प्रतिप्रियं चेत् तदा मे स्वपदोपलब्धिः वृथा स्यात् हि ॥ वाच्य—प्रार्थितदर्शनः सत्त्ववान् सम्मोचितवान्, प्रतिप्रियः न क्रियेत...पलब्धिना भूयते ।

५६ । चिरं प्रार्थितं दर्शनं यस्य तेन सत्त्ववता बलवता त्वया, शापात् सम्मोचितः मोक्षं प्रापितः, भवतः प्रतिप्रियं प्रत्युपकारं न चेत्, मे स्वपदोपलब्धिः स्वस्थानप्राप्तिः । 'पदं व्यवसितव्राणस्थानलब्धिः वस्तुषु' इत्यमरः । वृथा स्यात् हि । तदुक्तम्—'प्रतिकर्तुमशक्तस्य जीविना पक्ष्मच्छन्दस्य न्मरणं वरम्' इति ॥

५७ । आगि वृक्षान् धरित्री तोगात्र दर्शननाभेन प्रतीकात्र छिनाम्, वीर्यो आगादेक भाग इहेते गूळ करिने; किन्तु एकगे आगि यदि तोगात्र अत्रापकात्र ना करि, तवे आगात्र एहे दिवा देहशक्ति वृथाहे इहेवे ।

सम्मोहनं नाम सखे ममास्त्रं प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् ।
गान्धर्वमादत्स्व यतः प्रयोक्तुर्न चारिहिंसा विजयश्च हस्ते

५७ अः । हे सखे ! प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रं गान्धर्वं सम्मोहनं नाम अस्त्रम् यतः प्रयोक्तुः अरिहिंसा च न, विजयश्च हस्ते (भवति) ॥ वाच्य—आदीयतां (त्वया) अस्त्रं न, विजयेन (भूयते) ।

५७ । हे सखे ! सखिशब्देन सम्प्राणतोक्ता । यथोक्तम्—“अलं क्रिया मां प्रति यन्मुहूर्त्तं सङ्घनो बभूवुः सदैवानुमतः सुहृत् । एकक्रियो भवेन्मित्रं सम्प्राणतोक्तं सङ्घनो बभूवुः सदैवानुमतः सुहृत् ॥” इति । प्रयोगसंहारयोः विभक्तमन्त्रं गान्धर्वं गान्धर्वदेवस्य सम्मोहयते अनेन इति सम्मोहनं नाम मम अस्त्रम् आदत्स्व गृह्णाण, चन्द्रयोः अस्त्रात् प्रयोक्तुः अस्त्रप्रयोगिणः अरिहिंसा न च, विजयश्च हस्ते हस्ते विजयो भवतीत्यर्थः ॥

५९ । हे मत्थे ! त्वुगि आगात्र निकटे नमोहन नामक गांक्षर्क अस्त्र एहे अस्त्रेण अयोगे ७ अतिमशत्रु विषये पृथक् पृथक् गूळ निदिष्टे आछे । एहे अत्रावे ऐश्वर्य अयोगकडीके शक्तिवध करिते ह्य ना, अथछ जयनाभ इहेवा

अलं क्रिया मां प्रति यन्मुहूर्त्तं

दयापरोऽभूः प्रहरन्नपि त्वम् ।

तस्मादुपच्छन्दयति प्रयोज्यं

मयि त्वया न प्रतिषेधरौक्ष्यम् ॥ ५८

५८ अः । मां प्रति क्रिया अलम्, यत् त्वं प्रहरन्नपि मुहूर्त्तं दयापरः अभूः, तस्मात् त्वया

भवतः

उत्तमान्

न प्रयोज्ये ।

त्वया,

रं न

नलन्ना

यै

पारुष्यं

तत् न

प्रयोज्यं

न कर्त्तव्यम् ॥

तथेत्युपस्पृश्य

पथः पवित्रं

सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः ।

उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रं

जग्राह तस्मान्निगृहीतशापात् ॥ ५८

५८ अः । नृसोमः अस्त्रवित् सः तथेति सोमोद्भवायाः सरितः पवित्रं पथः उपस्पृश्य उदङ्मुखः

निगृहीतशापात् तस्मात् अस्त्रमन्त्रं जग्राह ॥ वाच्य—नृसोमेन अस्त्रविदा तेन उदङ्मुखेन

मप्राणः अस्त्रमन्त्रो जगृहे ।

गन्धर्वदेव

गृहाण

स्ते हस्त

अत्र अत्र

हृदये

हृदये

हृदये

हृदये

हृदये

हृदये

हृदये

हृदये

हृदये

हृदये

हृदये

हृदये

हृदये

हृदये

प्रति नदि त्वया प्रतिषेधरौच्यं न प्रयोज्यम् ॥ वाच्य—त्वया प्रहरता अपि दयापरेण अभावि, त्वं न प्रयोज्ये ।

५८ । वधलज्जितः कथमस्त्रग्रहपरः स्यामिति चेत् तत्राह—अल-
मिति । किञ्च, मां प्रति ह्रिया प्रहारनिमित्तया अलम् । कुतः ? यत्
नलन्नायतः हेतोः त्वं मां प्रहरन् अपि सुहृत्तं दयापरः कृपालुः अभूः, तस्मात्
यैः पक्कन्दयति प्रार्थयमाने मयि त्वया प्रतिषेधः परिहारः स एव रौच्यं
पारुष्यं तत् न प्रयोज्यं न कर्त्तव्यम् ॥

५८ । मूहूर्ध्वं जगृह तूग्नि आगांके अश्वं करिष्यां आगांके अति दयावरे कारि
करिष्याह ; अतएव तूग्नि देशे अश्वे नञ्जित इहे ० ना, आग्नि तोगांके निकटे प्रार्थना
करिष्याह, तूग्नि कठिन इहे आगांके प्रार्थना उच्च करिष्या ना ।

तथेत्युपस्पृश्य पथः पवित्रं

सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः ।

उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रं

जग्राह तस्मान्निगृहीतशापात् ॥ ५८

५८ अः । नृसोमः अस्त्रवित् सः तथेति सोमोद्भवायाः सरितः पवित्रं पथः उपस्पृश्य उदङ्मुखः
निगृहीतशापात् तस्मात् अस्त्रमन्त्रं जग्राह ॥ वाच्य—नृसोमेन अस्त्रविदा तेन उदङ्मुखेन
मप्राणः अस्त्रमन्त्रो जगृहे ।

५८ । ना सोमः चन्द्र इव नृसोमः उपमितसमासः । 'सोम ओषधि-
चन्द्रयोः' इति शाश्वतः । पुरुषश्रेष्ठ इत्यर्थः । अस्त्रवित् अस्त्रज्ञः
अजः, तथेति, सोमः उद्भवः यस्याः सा तस्याः सोमोद्भवायाः सरितः
सोमोद्भवायाः । 'रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेखलकन्यका' इत्यमरः । पवित्रं
पथः उपस्पृश्य पीत्वा आचस्य इत्यर्थः । उदङ्मुखः सन्, निगृहीतशापात्
निवर्त्तितशापात् उपप्लुतादित्यर्थः । तस्मात् प्रियंवदात् अस्त्रमन्त्रं जग्राह ॥

५९ । चत्वरं शशं सोमः, अश्वं, मेहे अश्वं 'तथाश्व' वनिशा नर्मदां पवित्रं जले
पवित्रं पूर्य उदङ्मुखं इहेना, शशं पूर्य मेहे गङ्गां निकटे अश्वं अश्वं अश्वं करिष्येन ।

एवं तयोरध्वनिं देवयोगादासेदुषोः सख्यमचिन्त्यहेतु ।

एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान् सौराज्यरस्यानपरो विदर्भान् ॥ ६०

६० अः । एवम् अध्वनिं देवयोगात् अचिन्त्यहेतु सख्यम् आसेदुषोः तयोः एकः चैत्ररथप्रदेशान्,
मः सौराज्यरस्यान् विदर्भान् ययौ ॥ वाच्य—एकेन...प्रदेशाः अपरेण...रस्याः विदर्भाः ययौ ।

६० । एवम् अध्वनिं देवयोगात् अचिन्त्यहेतु अनि-

धीर्धैर्यहेतुकं सख्यं सखित्वम् । 'सख्यर्यः' इति यंप्रत्ययः । आरि-
प्राप्तवतोः तयोः मध्ये एकः गन्धर्वः, चैत्ररथस्य कुबेरोद्यानस्य प्रदे-
'अस्योद्यानं चैत्ररथम्' इत्यमरः । अपरः अजः, सौराज्येन राज-
वस्थाम् विदर्भान् विदर्भदेशान् ययौ ॥

७० । एहेकपे पविमथो देवान्नुग्रहे तौशदत्र उडग्रैर अछिखनीव
वकूता म१वटित हहेन । अनन्तर एकजन, कुवेरेश्वर चैत्ररथ उद्यान छुगिउ
करिनेन एव अपर कुमार अज, स्वरूप शानित रगनीय विदर्भदेशे गगन करिनेन

तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे तदागमारुढगुरुप्रहर्षः ।
प्रत्युज्जगाम क्रयकौशिकेन्द्रश्चन्द्रं प्रहृष्टोर्मिरिवोर्मिमाली

६१ अ. । नगरोपकण्ठे तस्थिवांसं तं तदागमारुढगुरुप्रहर्षः क्रयकौशिकेन्द्रः प्रहृष्टोर्मि-
माली चन्द्रमिव प्रत्युज्जगाम ॥ वाच्य—तस्थिवान् सः...प्रहर्षेण...कौशिकेन्द्रेण प्रहृष्टोर्मि-
मालिना चन्द्र इव प्रत्युज्जगमे ।

६१ । नगरस्य उपकण्ठे समीपे तस्थिवांसं स्थितं तम् अज-
अजस्य आगमेन आगमनेन आरुढः उत्पन्नः गुरुः प्रहर्षः यस्य सः
कौशिकेन्द्रः विदर्भराजः, प्रहृष्टोर्मिः जस्मिमाली समुद्रः चन्द्र-
प्रत्युज्जगाम ॥

७१ । अज, नगरप्रांते उपनीत इहेरा तनीय आगमने परम पूनकित
तौशर प्रतापगमन करिनेन ; तथन बोध हहेन—येन, नमुज उछनित
छलमार प्रतापगमन करिनेन ।

प्रवेश्य चैनं पुरमग्रयायी नीचैस्तयोपाचरदर्पितश्रीः ।
मेने यथा तत्र जनः समेतो वैदर्भमागन्तुमजं गृहेशम्

६२ अ. । एनम् अग्रयायी सन् नीचैः पुरं प्रवेश्य अर्पितश्रीः (वैदर्भः) तथा उपाच-
रत् समवेतो जनः वैदर्भम् आगन्तुम्, अजं गृहेशं मेने ॥ वाच्य—अग्रयायिना अर्पितश्री-
चर्यत, समवेतेन जनेन वैदर्भः आगन्तुः अजः गृहेशः मेने ।

६२ । एनम् अजम् अग्रयायी सेवाधर्मेण पुरो गच्छन्वित्यर्थः ।
नम्रः पुरं प्रवेश्य प्रवेशं कारयित्वा प्रीत्या अर्पितश्रीः तथा तेन
उपाचरत् उपचरितवान् यथा येन प्रकारेण तत्र पुरे समेतः मिलित
वैदर्भं भोजम् आगन्तुं प्राधुनिकं मेने, अजं गृहेशं गृहपतिं मेने ॥

७२ । विदर्भराज भोज अजेर अग्रे अग्रे नयन्तावे गगन करिषा तौशर
मथो प्रवेश कराहेनेन एव प्रीतमने निजेर अनुर प्रभृति उपजा
प्रदानपूर्वक तौशर एतादृश परिचर्या करिनेन ये, उपस्थित दर्शकेरा
विदर्भनाथके

तस्याधिकारपुरुषैः प्रणतैः प्रदिष्टां
 प्राग्द्वारवेदिविनिवेशितपूर्णकुम्भाम् ।
 रम्यां रघुप्रतिनिधिः स नवोपकार्या
 बाल्यात्परामिव दशां मदनोऽध्यवास ॥ ६३

६३ अ. । रघुप्रतिनिधिः सः प्रणतैः तस्य अधिकारपुरुषैः प्रदिष्टां प्राग्द्वारवेदिविनिवेशितपूर्ण-
 कम्भां रम्यां, नवोपकार्यां मदनः बाल्यात् परां दशामिव अध्यवास ॥ वाच्य—प्रतिनिधिना तेन
 दिष्टा...कुम्भा रम्या...कार्यां मदनेन परा दशा इव अध्यसे ।

६३ । रघुप्रतिनिधिः रघुकल्पः रघुतुल्य इत्यर्थः । उक्तञ्च दण्डिना
 पाटश्याचकप्रस्तावे—‘कल्पदेशीयदेश्यादिः प्रत्यप्रतिनिधी अपि’ इति ।
 अजः, प्रणतैः नमस्कृतवद्भिः । कर्त्तरि क्तः । तस्य भोजस्य अधिकारः
 नियोगः तस्य पुरुषैः, अधिकृतैरित्यर्थः । प्रदिष्टां निर्दिष्टां प्राग्द्वारस्य
 कम्भां विनिवेशितः प्रतिष्ठापितः पूर्णकुम्भः यस्याः तां, स्थापितमङ्गलकलसा
 मित्यर्थः । रम्यां रमणीयां, नवोपकार्यां नूतनं राजभवनम् । ‘उपकार्या
 राजसन्न्युपचारचितेऽन्यवत्’ इति विश्वः । मदनः बाल्यात् परां शैशवात्
 अनन्तरां दशाम् इव, यौवनमिव इत्यर्थः । अध्यवास अधिष्ठितवान्
 ततोषितवानित्यर्थः । ‘उपान्वध्याङ् वसः’ इति कर्मत्वम् ॥

७० । प्रगत राजपुरुषगण, रघुप्रतिनिधि अङ्गके एक रमणीय अभिनव राजभवने
 गङ्गा गेल, तांशार द्वारदेशेन समुत्थित वेदिकाय पूर्णकुम्भ सज्जित छिल ; तनि
 तन्मेषा अधिष्ठान कराय गटन इहेन येन कामदेव बाल्य अतिक्रम करिष्या यौवनकाल
 धातु इहेलेन ।

तत्र स्वयंवरसमाहतराजलोकं
 कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्सोः ।
 भावावबोधकलुषा दयितेव रावौ
 निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव ॥ ६४

६४ अ. । तत्र स्वयंवरसमाहतराजलोकं कमनीयं कन्याललाम लिप्सोः अजस्य, भावावबोध-
 कलुषा दयितेव, निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव ॥ वाच्य—...कलुषया दयितयानिद्रया...
 मुख्या बभूवे ।

६४ । तत्र उपकार्यायां, स्वयंवरनिमित्तं समाहृतः संमेलितः राज-
 लोकः येन तत्, कमनीयं स्पृहणीयं, कन्याललाम कन्यासु श्रेष्ठम् ।

‘ललामोऽस्त्री ललामापि प्रभावे पुरुषे ध्वजे । श्रेष्ठभूषणशुद्धिः
चिह्नाश्वलिङ्गिषु ॥’ इति यादवः । लिप्सोः लध्वुमिच्छोः । लभेः सन्नि-
प्रत्ययः । अजस्य भावावबोधे पुरुषस्य अभिप्रायपरिज्ञाने कलुषा-
दयिता इव, रात्रौ निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव । राजानं
चौरं प्रविशन्ति प्रजागराः’ इति भावः । अभिसुखीशब्दो
च्युन्तो वा ॥

७४ । पतिरुदयस्थित अभिप्राय परिज्ञाने अमर्शः स्त्री येषूप रात्रि-
विनश्ये पतिर निकट आसिना उपस्थित इत्य, अश्वत्थसभाय नानादिगन्धश्री-
आगमनेन कारण अरूप मेहे कथारङ्ग-लाभनिपु- विदुर्भनगरे अवस्थित अश्व-
निद्रादेवौ० मेहेरूप विनश्ये आसिना उपस्थित इहेन ।

तं कर्णभूषणनिपीडितपीवरांसं
शय्योत्तरच्छदविमर्दकशाङ्गरागम् ।
सूतात्मजाः सवयसः प्रथितप्रबोधं
प्राबोधयन्नुषसि वाग्भिरुदारवाचः ॥ ६५

६५ अ. । कर्णभूषणनिपीडितपीवरांसं शय्योत्तरच्छदविमर्दकशाङ्गरागं प्रथितप्रबोधं तं
उदारवाचः सूतात्मजाः वाग्भिः उषसि प्राबोधयन् ॥ वाच्य—...पीवरांसः...रागः प्रथितप्र-
सवयोभिः उदारवाग्भिः सूतात्मजेः प्राबोधयत ।

६५ । कर्णभूषणस्यां निपीडितौ पीवरौ पीनौ अंसौ यस्य
शय्यायाः उत्तरच्छदस्य उपर्यास्तरणवस्त्रस्य विमर्देण घर्षणेन क्लेशः
अङ्गरागः यस्य तं, न त्वङ्गनासङ्गादिति भावः । प्रथितप्रबोधं प्रक-
तम् एनम् अजं, सवयसः समानवयस्काः, उदारवाचः प्रगल्भा-
सूतात्मजाः वन्दिपुत्राः, ‘वैतालिकाः’ इति वा पाठः । ‘वैतालिका-
कराः’ इत्यमरः । वाग्भिः सुतिपाठैः उषसि प्राबोधयन् प्रबोधयामा-
७३ अ. ।

७५ । निद्राकाले कर्णभूषणं गाढं रेखा तदीय पीवरं शङ्कद्वेषे अङ्गि-
शय्याय आश्रयवस्त्रेण संवर्षणे तदीय अङ्गरागं क्लेशं इहेन; उवाकाले
समवयसं सुललितकर्षं वैतालिकपुत्रेण मेहे प्रज्जाशानी अजके श्रुतिवाक्ये
कस्मिन्ते नागिल ।

राविर्गता मतिमतां वर मुञ्च शय्यां
धात्रा द्विधैव ननु धूर्जगतो विभक्ता ।
तामेकतस्तव विभक्तिं गुरुर्विनिद्र-
स्तस्या भवानपरधुर्य्यपदावलम्बी ॥ ६६

६६ अ. हे मतिमतां वर ! रात्रिः गता, शय्यां मुञ्च, धात्रा जगती धूः द्विधैव विभक्ता, तव विनिद्रः सन् ताम् एकतो विभर्त्ति, भवान् तस्याः अपरधुर्यपदावलम्बी ॥ वाच्य—रात्र्या गतं, मुञ्चतां (त्वया) धात्रा धुरं विभक्तवान्, गुरुणा विनिद्रेण मियते, भवता...पदावम्बिना (भूयतां) ।

६६ । हे मतिमतां वर ! निर्द्वारेण पृथो । रात्रिर्गता, शय्यां मुञ्च निद्रो भव इत्यर्थः । विनिद्रत्वे फलमाह—धात्रेति । धात्रा ब्रह्मणा गतो धूः भारः । 'धूः स्यादुद्यानमुखे भारे' इति यादवः । द्विधा एव गिरिव इत्यर्थः । एवकारः तृतीयनिषेधार्थः । विभक्ता ननु विभज्य पिता खलु । तत् किमत आह—तां धुरम् एकतः एककोटौ तव गुरुः ता, विनिद्रः सन्, विभर्त्ति । तस्याः धुरः भवान्, धुरं वहतीति धुर्यः रवाही तस्य पदं वहनस्थानम् अपरं यत् धुर्यपदं तदवलम्बी ततो निद्रो भव इत्यर्थः । अह्मभयबाह्वम् एको वहतीति भावः ॥

७५ । तांश्रां बलिन्,—हे श्रुक्तिगणैर अग्रगण्य ! रात्रि प्रभात इहेवाह, शय्यां ग करुण ; विधाता पृथिवीर भार आपनांर पितांर ओ आपनांर उपर येन विभागे पित करिवाहैन ; आपनांर पिता निद्राताग करिवा नेहे भारेण एक दिक् वहन तेतेहैन, अक्रेण आपनाके तांश्रां अगंर दिक् वहन करिते इहेवे ।

६५ । निद्रावशेन भवताप्यनपेक्षमाणा पर्युत्सुकत्वमबला निशि खण्डितेव । लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः ॥ ६७

६७ अ. निद्रावशेन भवता पर्युत्सुकत्वमपि निशि खण्डिता अवलेव अनपेक्षमाणा लक्ष्मीः विनोदयति स चन्द्रोऽपि दिगन्तलम्बी त्वदाननरुचिं विजहाति ॥ वाच्य—खण्डितया अवलया अपेक्षमाणा लक्ष्मा विनोदयते, तेन चन्द्रेण दिगन्तलम्बिना त्वदाननरुचिः विहीयते । :

६७ । चन्द्रारविन्दराजवदनादयो लक्ष्मीनिवासस्थानानीति प्रसिद्धि- श्रित्योच्यते । निद्रावशेन निद्राधीनेत स्त्रान्तरासङ्गोऽत्र ध्वन्यते । भवता पर्युत्सुकत्वम् अपि त्वय्यनुरक्तत्वमपि इत्यर्थः । 'प्रसितोत्सुकाभ्यां तीया च इति सप्तम्यर्थे तृतीया । अपिशब्दस्त्वदिषयानुरागस्यानुपेक्ष्यत्व- तिनार्थः । निशि खण्डिता भर्तुरन्यासङ्गज्ञानकलुषिता अबला इव यिका इव । 'ज्ञातेऽन्यासङ्ग- विकृते खण्डितेर्षाकषायिता' इति दश- प्रकी । अनपेक्षमाणा अविचारयन्तो सती उपेक्षमाणा इत्यर्थः । लक्ष्मीः, येन चन्द्रेण सह, त्वदाननसदृशत्वादिति भावः । विनोदयति विनोदं करोति । विनोदशब्दात् तत् करोति तदाचष्टे' इति णिच प्रत्ययः

সাদৃশ্যদর্শনাদযো হি বিরহিণাং বিনোদস্থানানীতি ভাবঃ । স
দিগন্তলক্ষী পশ্চিমাশাং গতঃ সন্, অস্তং গচ্ছন্নিত্যর্থঃ । অতএব
নরুচিং বিজহাতি ত্বচ্ছাসাদৃশ্যং ত্যজতীত্যর্থঃ । অতো নিদ্রাং বি
লক্ষ্মীমনন্যশরণাং পরিগৃহাণ ইতি ভাবঃ । অথবা (‘হানবেচ্ছা
ইতি পাঠে) নিদ্রাবশেন ভবতা অনবেচ্ছমাণা অনিরীক্ষমাণা ।
শানচ্ । লক্ষ্মীঃ প্রযোজককর্তী যেন চন্দ্রেণ প্রযোজ্যে ন পথ্য
ত্বদ্বিরহবেদনাম্ । ‘কালান্তমত্বমীতুসুখং মনস্তাপজ্বরাদিক্ত
লঙ্কারে । বিনোদয়তি নিরাসয়তীতি যোজনা । শेषং পূর্বব
পত্তিমপশ্যন্তিমং পদমুপৈচ্ছিষ্ট ॥

৬৭। আপনি নিশাকালে নিদ্রার অধীন হওয়াতে লক্ষ্মী আপনার প্রতি
একান্ত অস্বাভাব উপেক্ষা করিয়াও খণ্ডিতা হইয়া যে চক্ষু দর্শনে চিত্ত
করিতেছিলেন সেই চক্ষুও এক্ষণে পশ্চিমদিগের আন্তর্ভাগ অবলম্বন করিয়া
বদন মাদৃশ্য পরিভাগ করিয়াছেন ।

তদ্বল্লগুনা যুগপদুন্মিষিতেন তাবত্

সদ্যঃ পরস্পরতুলামধিরোহতাং হে ।

প্রস্পন্দমানপরুধেতরতারমন্ত-

শ্চলুস্তব প্রচলিতভ্রমরশ্চ পদ্মম্ ॥ ৬৮

৬৮ অঃ । তত্ বল্লুনা যুগপত্ তাবত্ উন্মিষিতেন হে (অপি) সদ্যঃ পরস্পরতুলাম
তাম্ (কে হে ?) অন্তঃপ্রস্পন্দমানপরুধেতরতারং তব চলুঃ অন্তঃপ্রচলিতভ্রমরং পদ্মম্ (প
বাচ্য—হাভ্যাং পরস্পরতুলাম্ অধিরুদ্ধতে, ...তারেণ চলুধা...ভ্রমরেণ পদ্মে ন ।

৬৮। তত্ তস্মাত্ লক্ষ্মীপরিগ্রহণাত্ বল্লুনা মনোজ্ঞেন ‘বল্লু
মনোজ্ঞে চ বল্লুভাষিতমন্যবত্’ ইতি বিশ্বঃ । যুগপত্ তাবত্ উন্মি
যুগপদেব উন্মীলিতেন সদ্যঃ হে অপি পরস্পরতুলাম্ অন্যান্যসাটুশ্য
রোহতাং প্রাপ্ততাম্ । প্রার্থনায়াং লোট্ । কে হে ? অন্তঃ প্রস্পন্দ
চলন্তী পরুধেতরা স্তিম্ভা কনৌনিকা যস্য তত্ তথোক্তম্ । ‘তার
কনৌনিকা’ ইত্যমরঃ । তব চলুঃ, অন্তঃ প্রচলিতভ্রমরং চলুস্তব
যুগপদুন্মিষে সতি সম্পূর্ণসাটুশ্যলাভ ইতি ভাবঃ ॥

৬৮। আপনি নয়ন উন্মীলন করিলেই চঞ্চল স্নেহকোমল তারকায় শোভিত
নয়ন, এবং অভ্যস্তরহিত চঞ্চল ভ্রমরে শোভিত পদ্ম, এই দুইটী মধুরভাব
হইয়া তৎক্ষণাৎ পরস্পরের মাদৃশ্য সম্পূর্ণরূপে লাভ করিবে ।

वृन्तात् श्लथं हरति पुष्पमनोकहानां

संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः ।

स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुः

सौरभ्यमौप्सुरिव ते मुखमारुतस्य ॥ ६८

६८ अः । विभातवायुः ते मुखमारुतस्य स्वाभाविकं सौरभ्यं परगुणेन औप्सुरिव अनोकहानाम्
पुष्पं वृन्तात् हरति, अरुणांशुभिन्नैः सरसिजैः संसृज्यते ॥ वाच्य—विभातवायुना औप्सुना
संसृज्यते ।

६९ । विभातवायुः प्रभातवायुः स्वाभाविकं नैसर्गिकं ते तव मुख-
मारुतस्य निश्वासपवनस्य सौरभ्यं तादृक् सौगन्ध्यमित्यर्थः । परगुणेन
अन्यदीयगुणेन सांक्रामिकगन्धेन इत्यर्थः । औप्सुः आप्तुमिच्छुः इव ।
आप्त्रप्राप्तमीत् इति ईकारादेशः । अनोकहानां वृक्षाणां श्लथं शिथिलं
पुष्पवन्धनात् । 'वृन्तं प्रसववन्धनम्' इत्यमरः । हरति आदत्ते । अरुणांशु-
भिन्नैः अरुणकिरणोद्बोधितैः सरसि जातैः सरसिजैः कमलैः सह । 'तत्-
पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् । संसृज्यते सङ्गच्छते । सृजिर्देवा-
दिकात् कर्त्तरि लट् ॥

७० । ये सौरभ आंशुनां निश्वासाद्भूत आभांश्विकं गुणं, तेनैव गुणै अश्वर
निरुद्ध इहेते महेवार जगृहे वृक्षि प्रातःसौरभं, तरुणांश्विर वृक्ष इहेते पतित कृष्ण
मकल हरण करितेछे एवम् अरुणकिरणे विकसित मरौजवृक्षके आनिघ्नन
करितेछे ।

ताम्रोदरेषु पतितं तरुपल्लवेषु

निर्धौतहारगुलिकाविशदं हिमाम्भः ।

आभाति लब्धपरभागतयाधरोष्ठे

लीलास्मितं सदृशनार्च्चिरिव त्वदीयम् ॥ ७०

७० अः । ताम्रोदरेषु तरुपल्लवेषु पतितं निर्धौतहारगुलिकाविशदं हिमाम्भः लब्धपरभागतया
अधरोष्ठे सदृशनार्च्चिः त्वदीयं लीलास्मितमिव आभाति ॥ वाच्य—पतितेन...विशदेन हिमाम्भसा
सदृशनार्च्चिं वा त्वदीयेन लीलास्मितेन इव आभायते ।

७० । ताम्रोदरेषु अरुणाभ्यन्तरेषु तरुपल्लवेषु पतितं निर्धौता या हार-
गुलिका सुक्तामणयः तद्वत् विशदं हिमाम्भः लब्धपरभागतया लब्धोत्कर्ष-
तया । 'परभागो गुणोत्कर्षे' इति यादवः । अधरोष्ठे त्वदीयं सदृशनार्च्चिः
दन्तकान्तिसहितं लीलास्मितम् इव आभाति शोभते ॥

१० । शरित्त निर्वर्ण मूर्तार गाय शब्द शिथिरविन्दुगुनि, ब्रह्मपदं
पतित हठग्राय अधिकतर शोभा धारणपूर्वक, येन आपनार आरुत अथवा
विनामधुर मनहाथेर अत्रा विस्तार करितेहे ।

यावत् प्रतापनिधिराक्रमते न भानु-
रक्ताय तावदरुणेन तमो निरस्तम् ।
आयोधनाग्रसरतां त्वयि वीर याते
किं वा रिपूंस्तव गुरुः स्वयमुच्छिनत्ति ॥ ७१

७१ अ. । प्रतापनिधिः भानुः यावत् न आक्रमते, अर्काय अरुणेन तावत् तमो निर-
स्तम् । त्वयि आयोधनाग्रसरतां याते सति तव गुरुः स्वयं रिपून् उच्छिनत्ति किं वा ॥
प्रतापनिधिना भानुना आक्रम्यते अरुणः निरस्तवान्, गुरुणा रिपवः उच्छिन्यन्ते ।

७१ । प्रतापनिधिस्तेजोनिधिर्भानुर्यावन्नाक्रमते नोद्धच्छति ।
उद्धमने' इत्यात्मनिपदम् । तावत् भानावनुदित एवेत्यर्थः ।
भटिति । 'द्राग्भटित्यञ्जसाङ्गाय' इत्यमरः । अरुणेनानुरूणा
सूतोऽरुणोऽनूरुः' इत्यमरः । तमो निरस्तम् । तथाहि हे वीर !
आयोधनेषु युद्धेषु । 'युद्धमायोधनं जन्यम्' इत्यमरः । अग्रसरतां
सरतां याते सति, तव गुरुः पिता रिपून् स्वयमुच्छिनत्ति किं वा नो-
नत्येवेत्यर्थः । न खलु योग्यपुत्रव्यस्तभाराणां स्वामिनां स्वयं व्यापा-
इति भावः ॥

१० । तेजोनिधि सूर्यादेव उदित ना ह्येतेहै अरुणदेव समस्त अक्षर-
करिषा थाकेन ; अतएव, हे वीर ! आपनि मगरक्षेत्रे अग्रसर ह्येने या-
पिताके कि आर शक्र मंहार करिते ह्येवे ? ।

शय्यां जहत्युभयपक्षविनीतनिद्राः
स्तम्बरमा मुखरमृङ्खलकर्षिणस्ते ।
येषां विभान्ति तरुणारुणरागयोगाद्-
भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव दन्तकोशाः ॥ ७२

७२ अ. । उभयपक्षविनीतनिद्रास्ते स्तम्बरमाः मुखरमृङ्खलकर्षिणः (सन्तः) शय्यां जहति
दन्तकोशाः तरुणारुणरागयोगात् भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव विभान्ति ॥ वाच्य—निद्रैः तैः...
कर्षिभिः शय्या हीयते, दन्तकोशैः...तटैः विभायते ।

७२ । उभाभ्यां पक्षाभ्यां पार्श्वभ्यां विनीता अपगता निद्रा येषां
उभयपक्षविनीतनिद्राः । अत्र समासविषये उभयशब्दोऽत्र उभयशब्दोऽत्र

साधुरित्यनुसन्धेयम् । यथाह कैयटः—‘उभादुदात्तो नित्य’मिति
नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषये उभयव्यस्य प्रयोगो मा भूत् । उभ-
यव्यस्यैव यथा स्यात् । उभयपुत्र इत्यादि भवति इति । सुखराग्यु-
द्यानचलनाच्छब्दायमानानि शृङ्खलानि निगडानि कर्षन्तीति तयोक्ताः, ते
व, स्तब्धे रमन्ते इति स्तब्धेरमा हस्तिनः । ‘स्तब्धकर्णयो रमिजपोः’
इत्युच्यते, ‘हस्तिस्तब्धकर्णयोः’ इति वक्तव्यात् ‘इमः स्तब्धेरमः पद्मी’ इत्य-
रः । ‘तत्प्रकृषे कृति बहुलम्’ इति सप्तम्या अलुक् । शय्यां जहति
प्रजन्ति । येषां स्तब्धेरमाणां दन्ताः कोशा इव दन्तकोशाः दन्तकुट्मलाः
रुणारुणरागयोगात् बालार्कारुणसम्पर्कात् हेतोः भिन्नाद्विगैरिकतटा इव
वर्तन्ति, धातुरक्ता इव भान्ति इत्यर्थः ॥

१२ । आपनान्नं इच्छिन्नं उन्नतं पार्श्वं परिवर्तनपूर्वकं निद्रां तागं करिष्यां गीर्वा-
नं कानं वक्त्रं शूलं आकर्षणं करिष्येतेषु, उद्देशिगेन दन्तकोशकं उक्त्वा शरीरक-
रणे आरुणं इच्छिन्नं बोधं इच्छेतेषु येन उद्देशी पक्षेतेन गैरिकमग्नं मान्देष-
वैरिष्यति करिष्येतेषु ।

दीर्घेष्वमी नियमिताः पटमण्डपेषु
निद्रां विहाय वनजात वनायुदेश्याः ।
वक्तोष्मणा मलिनयन्ति पुरोगतानि
लेह्यानि सैन्धवशिलाशकलानि वाहाः ॥ ७३

७३ अ. । हे वनजात ! दीर्घेषु पटमण्डपेषु नियमिताः वनायुदेश्याः अमी वाहाः निद्रां विहाय
पुरोगतानि लेह्यानि सैन्धवशिलाशकलानि वक्तोष्मणा मलिनयन्ति ॥ वाच्य—नियमितैः वनायुदेश्यैः
मीभिः वाहैः मलिनयन्ति ।

७३ । हे वनजात ! नीरजात ! ‘वनं नीरं वनं सखम्’ इति
श्रुतः । दीर्घेषु पटमण्डपेषु नियमिताः वक्त्राः वनायुदेश्याः वनायुदेश्ये
वाः । ‘पारसीका वनायुजाः’ प्रति हलायुधः । अमी वाहाः अश्वाः
निद्रां विहाय पुरोगतानि लेह्यानि आस्वाद्यानि सैन्धवशिलाशकलानि ।
सैन्धवोऽस्त्री सितशिवं माणिमन्यच्च सिन्धुजे’ इत्यमरः । वक्तोष्मणा
मलिनयन्ति मलिनानि कुर्वन्ति । उक्तञ्च सिद्धयोगसंग्रहे—‘पूर्वाह्नकाले
शूलानां प्रायशो लवणं हितम् । शूलमोहविवन्धनं लवणं सैन्धवं
इत्यादि ॥

१०१ । हे कमलनोचन ! सूक्ष्मं पटमण्डपे निवृत्तं वनायुदेशीयं ये सकल अथ
तागं करिष्या अवगहनार्थं मशूथे एतत् दैनिकवर्तिनाथं सकल मुखेन वाष्प
रगिनं करिष्येतेषु

भवति विरलभक्तिस्नानपुष्पोपहारः
स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः प्रदीपाः ।
अयमपि च गिरं नस्त्वत्प्रबोधप्रयुक्ता-
मनुवदति शुक्ले मञ्जुवाक् पञ्जरस्थः ॥ ७४

७४ अ. । स्नानपुष्पोपहारः विरलभक्तिः भवति, प्रदीपाः स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः
अयं मञ्जुवाक् पञ्जरस्थः ते शुक्लः लत्प्रबोधप्रयुक्तां नः गिरम् अनुवदति च ॥ वाच्य-
हारेण विरलभक्तिना भूयते, प्रदीपैः...शून्यैः भूयते, अनेन...पञ्जरस्थेन मञ्जुवाचा शुक्लेन...
अनूयते ।

७४ । स्नानः पुष्पोपहारः पुष्पपूजा स्नानत्वादेव विरलभक्तिः वि-
रचनः भवति । प्रदीपाश्च स्वकिरणानां परिवेषस्य मण्डलस्य उ-
स्फुरणेन शून्या भवन्ति निस्तेजस्ता भवन्तीत्यर्थः । अपि च अयं
वाक् मधुरवचनः पञ्जरस्थः ते तव शुक्लः त्वत्प्रबोधनिमित्ते प्रयुक्ताम्
रितां नः अस्माकं गिरं वाणीम् अनुवदति अनुकृत्य वदतीत्यर्थः ।
प्रभातलिङ्गानि वर्तन्ते अतः प्रबोद्धव्यमिति ॥

७४ । उपशंरक्त पुष्पशंर मकल गान ७ ताशदिगेर ग्रन्थप्राविशतिपसमाज-
इहेयाछे, अदीप मकल निष्टुज इहेया अत्रारहित इहेयाछे, आर एहे पि
मधुरभाषी आपनार शुक आपनाके निजा इहेते अवृक्त करिवार निमित्त
उच्चारित वाक्येन अतिशयनि करिउतेछे ।

इति विरचितवाग्भिर्वन्दिपुष्पैः कुमारः
सपदि विगतनिद्रस्तल्पमुज्झाञ्चकार ।
मदपटु निनदद्भिर्बोधितो राजहंसैः
सुरगज इव गाङ्गं सैकतं सुप्रतीकः ॥ ७५

७५ अ. । इति विरचितवाग्भिः वन्दिपुष्पैः विगतनिद्रः कुमारः सपदि तल्पम् उज्झ-
(कथमिव ?) मदपटु निनदद्भिः बोधितः राजहंसैः सुप्रतीकः सुरगजः गाङ्गं सैकतमिव ।
विगतनिद्रेण कुमारेण उज्झाञ्चक्रे, बोधितेन सुप्रतीकेन सुरगजेन ।

७५ । इति इत्यं विरचितवाग्भिः वन्दिपुष्पैः वैतालिकैः ।
ग्रहणं समानवयस्कलद्योतनार्थम् । सपदि विगतनिद्रः कुमारः ।
शय्याद्वदारेषु इत्यमरः । उज्झाञ्चकार विसर्ज । 'इजादेशश्च गु-
ऽनृच्छः' इत्याम्प्रत्ययः । कथमिव ? मदेन पटु मधुरं निनदद्भिः
हंसैः बोधितः सुप्रतीकाख्यः सुरगजः इशानदिग्गजः, गङ्गायाः इ-

कृतं पुलिनम् इव । 'तोयोयितं तत् पुलिनं सैकतं सिकतामयम्' इत्य-
रः । 'सिकताशर्कराभ्यां च' इत्यणुप्रत्ययः । सुप्रतीकग्रहणं प्रायशः
कोलासवासिनस्तस्य नित्यं गङ्गातटविहारसम्भवादित्यनुसन्धेयम् ॥

१५। येरूप स्रुथतीक नागक देवहृत्ती प्रभाते राज्ञश्चक्रनेत्र आनन्दगधुर
नरवे जागरित हृदये गङ्गाय पुलिनदेशे इहेते उथित इव, मेहेरूप वन्निपूत्रगणेर
रचित छतिवाक्ये जागरित हृदये राजकुमार अज तन्मना शया ताग करिव
ठिलेन ।

अथ विधिमवसाय्य शास्त्रदृष्टं
दिवसमुखोचितमञ्जिताक्षिपक्ष्मा ।

कुशलविरचितानुकूलवेषः

क्षितिपसमाजमगात् स्वयंवरस्थम् ॥ ७६

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ रघुवंशे पञ्चमः सर्गः ।

७६ अः । अथ अञ्जिताक्षिपक्ष्मा (सः कुमारः) शास्त्रदृष्टं दिवसमुखोचितं विधिम् अवसाय्य
कुशलविरचितानुकूलवेषः स्वयंवरस्थं क्षितिपसमाजम् अगात् ॥ वाच्य—...पक्ष्मा...वेषेन स्वयंवरस्थः
क्षितिपसमाजः अगच्छि ।

७६ । अथ उत्थानानन्तरम् अञ्जितानि चारुणि अक्षिपक्ष्माणि यस्य
सः अजः शास्त्रे दृष्टम् अवगतं दिवसमुखोचितं प्रातःकालोचितं विधिम्
अनुष्ठानम् अवसाय्य समाप्य । स्यतेर्यन्तात् ल्यप् । कुशलैः प्रसाधन-
दत्तैः विरचितः अनुकूलः स्वयंवरोचितः वेषः नेपथ्यं यस्य सः तथोक्तः सन्
स्वयंवरस्थं क्षितिपसमाजं राजसमूहम् अगात् अगमत् । 'इषो गा
लुडि' इति गादेशः ॥ पुष्पिताग्राहत्तमेतत् । तल्लक्षणं—'अयुजि नयुग-
रेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया सञ्जीवनी-
समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे
महाकाव्ये अजस्वयंवराभिगमनो नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५

१७। अनन्तर, स्मर नयनपद्मे शोभित राजकुमार अज, शास्त्रानुसारे प्रातः-
कृता मगपन करिव अन्निपूत्र भूतागणेर माहायो अभिगत वेशविशानपूर्वक राजकुल-
मार्गार्थे अश्वद्वयगताय गगन करिलेन ।

पक्ष्म सर्ग मगां ॥ ६

षष्ठः सर्गः ।

—००००००—

स तत्र मञ्चेषु मनोज्ञवेषान् सिंहासनस्थानुपचारवत्सु
वैमानिकानां मरुतामपश्यदाकृष्टलीलान्नरलोकपालान्

१ अ. । सः तत्र, उपचारवत्सु मञ्चेषु सिंहासनस्थान् मनोज्ञवेषान् वैमानिकानां
आकृष्टलीलान् नरलोकपालान् अपश्यत् ॥

जाङ्गवी भूर्ध्नि पादे वा कालः कण्ठे वपुष्यथ ।

कामारिं कामतातं वा कञ्चिदेवं भजामहे ॥

१ । सः अजः, तत्र स्थाने उपचारवत्सु राजोपचारवत्सु
सिंहासनस्थान् मनोज्ञवेषान् मनोहरनेपथ्यान् वैमानिकानां वि-
चरताम् । 'चरति' इति ठक्प्रत्ययः । मरुताम् अमराणाम् । 'मरु-
पवनामरौ' इत्यमरः । आकृष्टलीलान् गृहीतसीभाग्यान् आकृष्ट-
लीलानित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । नरलोकं पालयन्
नरलोकपालाः । कर्मण्यण्प्रत्ययः । तान् भूपालान् अपश्यत् ।
ऽस्मिन्नुपजातिः ॥

२ । रघुकुमार अज, मेहे शत्रुवरमन्त्रां गिरां देखिलेन,—राजयोगो उप-
सृजित एकटि एकटि गच्छेन उपर एक एकशानि मिश्रानन स्थापित ; मेहे मिश्र-
गनोहर वेशधारी नृपतिगण उपविष्ट इहेवा, विमानां कृष्ट देवगणेर ग्राम शोभा
करिशाछेन ।

रतेर्गृहीतानुनयेन कामं प्रत्यर्पितस्वाङ्गमिवेश्वरेण ।

काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणां मनो बभूवेन्दुमतीनिराशं

२ अ. । रतेः गृहीतानुनयेन ईश्वरेण प्रत्यर्पितस्वाङ्गं कामम् इव काकुत्स्थम् आलो-
नृपाणां मनः इन्दुमतीनिराशं बभूव ॥

२ । 'रतिः स्मरप्रियायाञ्च रागे तु सुरते स्मृता' इति विश्वः ।
कामप्रियायाः गृहीतानुनयेन स्वीकृतप्रार्थनेन गृहीतरत्यनुनयेनेत्य-
सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् गमासः । ईश्वरेण हरेण, प्रत्यर्पितस्वाङ्गं कामं
इव स्थितं काकुत्स्थम् अजम्, आलोकयतां नृपाणां मनः, इन्दुमती-
निराशं वैदर्भीनिस्पृहं बभूव । इन्दुमती सत्पतिमेनम् विहाय नास्ति
वरिष्यतीति निश्चित्येत्यर्थः । सर्वाणि भगवन्मम स्वयमेव इति भावः ॥

पौराणिकी वार्ता ।—पुरा किल हिमालयशिखरे उद्ये तपसि स्थितस्य भगवतश्चन्द्रमौलिः समाधि-
दाय वासवेन कामः प्रेरितः, स च रत्ना वसन्तेन च अनुगम्यमानः तत्र गत्वा उमासमन्तं हरवत्-
स्यः धनुषि सम्बोद्धं नाम सायकं समधत्त । ततस्तपोभङ्गात् जातकोपस्य पिशाकपाणिमृत्यु-
यन्ता सहसा निःसृतेन वज्रिना स भस्मीभूतः । अथ कदाचित् शङ्करः रतिप्रार्थनया पुनरनङ्ग-
जनं सम्यादितवानिति ।

२ । रतिदेवीर जकरुण अङ्गुनग्रे सङ्गृहे गङ्गेश्वर कर्तृक अङ्गार्पितदेश अनङ्गकुन्या
नवान् सेहै ककुङ्गवन्धन कूगार अङ्कक निर्वीरुण करिग्रा नृपतिगणेर मन ईन्मूनी-
भविष्ये इतांश इहेन ।

पाला दर्भनिर्दिष्टमसौ कुमारः क्लृप्तेन सोपानपथेन सञ्चम् ।

गलाविभङ्गैर्गृगराजशावस्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह ॥ ३

३ अः । असौ कुमारः वैदर्भनिर्दिष्टं सञ्चम्, क्लृप्तेन सोपानपथेन, शिलाविभङ्गैः गृगराजशावः
नगोत्सङ्गम् इव आरुरोह ॥

वत्सु ३ । असौ कुमारः, वैदर्भेण भोजेन निर्दिष्टं प्रदर्शितं सञ्चं पर्यङ्कं,
नानां विभङ्गेन सुविहितेन सोपानपथेन गृगराजशावः सिंहपोतः । 'पोतः पाको-
म् । 'मनो डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः । शिलानां विभङ्गैः भङ्गीभिः
गृग्राजशावस्तुङ्गम् उन्नतं नगोत्सङ्गं शैलाग्रम् इव, आरुरोह ॥

पालयत् ३ । सिंहशावक वेगन उपर्यापरि शिनापरम्पराय पदकल्प करिग्रा उच्च गिरिशिखरे
पश्यत् । आरोहण करे, तेगनि अङ्ग स्ररचित सोपानपथे पदकल्पपृच्छक विदर्भराज एवदर्शित
क (गङ्गापरिश्रित सिंहशमने) आरोहण करिनेन ।

पार्श्ववर्णास्तरणोपपन्नमासेदिवान् रत्नवदासनं सः ।

यिष्ठमासीदुपमेयकान्तिर्मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन ॥ ४

४ अः । परार्श्ववर्णास्तरणोपपन्नं रत्नवत् आसनम् आसेदिवान् सः मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन
यिष्ठम् उपमेयकान्तिः आसीत् ॥

४ । परार्श्वः श्रेष्ठाः वर्णाः नीलपीतादयः यस्य तेन आस्तरणेन कम्बला-
द्विना उपपन्नं सङ्गतं रत्नवत् रत्नखचितम् आसनं सिंहासनम् आसेदिवान्
विष्ठितवान् सः अजः, मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन सेनान्या सह । 'सेनानी-
निभृङ्गः' इत्यमरः । भूयिष्ठम् अत्यर्थम् उपमेयकान्तिः आसीत् ।
मयूरस्य विचित्ररूपत्वात् तत्साम्यं रत्नासनस्य तद्वद्वारा च तदारूढयोर-
ति भावः ॥

४ । अङ्ग अतूङ्गकृष्टे नानावर्णरञ्जित आस्तरणे शोभित रत्नखचित सिंहशमने
वर्णन करार, तीशार शोभा, (अतूङ्गकृष्टे विचित्रवर्णशोभित) मयूरपृष्ठे उपविष्ट
विक्रेश्वर शोभासहित बहलरूपे सादृश्यात् करिण ।

भावः ॥

तासु श्रिया राजपरम्परासु प्रभाविशेषोदयदुर्निरीत्यः
सहस्रधात्मा व्यरुचद्विभक्तः पयोमुचां पङ्क्तिषु विद्युते

५ अः । पयोमुचां पङ्क्तिषु विद्युता (सहस्रधा विभक्तः आत्मा इव) तासु राज-
श्रिया सहस्रधा विभक्तः प्रभाविशेषोदयदुर्निरीत्यः आत्मा व्यरुचत् ॥

५ । तासु राजपरम्परासु, श्रिया लक्ष्म्या कर्तार्य, पयोमुचां
पङ्क्तिषु विद्युता इव, सहस्रधा विभक्तः, तरङ्गेषु तरणिरिव स्वयं
प्रत्येकं संक्रामित इत्यर्थः । प्रभाविशेषस्य उदयेन आविर्भावेण, दुर्नि-
दुर्दर्शनः आत्मा श्रियः स्वरूपं व्यरुचत् व्यद्योतिष्ठ । 'द्युङ्गो लुङ्गि-
परस्मैपदं द्युतादित्वादङ्प्रत्ययः । तस्मिन् समये प्रत्येकं संक्रान्त-
तया तेषां किमपि दुरासदं तेजः प्रादुरासीदित्यर्थः ॥

६ । विद्युत् स्वरूपं मह्यं मह्यं मेघवत् ७ मह्यं मह्यं भागे विद्यु-
शोभां प्राप्नोति, तद्वत् मोन्दर्षोर अधिष्ठात्री लक्ष्मीदेवोर स्वरूपं (तत्काले)
विशेषेण आविर्भावे द्युर्निरीत्य एव ते तेजोराजगुणे मह्यं विद्यु-
प्राप्ते नानि ।

तेषां महार्हासनसंस्थितानामुदारनेपथ्यभृतां स मध्ये
रराज धाम्ना रघुसूनुरेव कल्पद्रुमाणांमिव पारिजात-

६ अः । महार्हासनसंस्थितानाम् उदारनेपथ्यभृतां तेषां मध्ये, कल्पद्रुमाणां मध्ये
इव सः रघुसूनुः, एव, धाम्ना रराज ॥

६ । महार्हासनसंस्थितानां श्रेष्ठसिंहासनस्थानाम् उदारनेपथ्य-
उज्ज्वलवेषधारिणां तेषां राज्ञां मध्ये, कल्पद्रुमाणां मध्ये पारिजात-
सुरद्रुमविशेष इव । 'पञ्चेति देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ।
कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥' इत्यमरः । सः रघुसूनुः
तेजसा रराज । भूज्जेति पाठे अतिशयेनेत्यर्थः । अत्र कल्प-
पञ्चान्यतमविशेषवचनः, उपकल्पयन्ति मनोरथानिति व्युत्पत्त्या
मात्रोपलक्षकतया प्रयुक्त इत्यनुसन्धेयम् । कल्पा इति द्रुमाः
इति विग्रहः ॥

७ । सुरतर्कगणेर मध्ये घेयन पारिजात अधिकतर शोभा प्रा-
सिंहासने उपविष्टे एव उङ्कृष्टे वेशभूषां अलङ्कृत तेने अजग राज-
तेजःपुञ्ज द्वारा अधिकतर शोभा प्राप्ते नानि ।

नेत्रव्रजाः पौरजनस्य तस्मिन्
विहाय सर्वान् नृपतीन् निपेतुः ।

मदोक्तटे रेचितपुष्पवृक्षा
गन्धद्विपे वन्य इव द्विरेफाः ॥ ७

७ अ. १। पौरजनस्य नेत्रव्रजाः सर्वान् वृपतीन् विहाय, रेचितपुष्पवृक्षाः द्विरेफाः वन्ये गन्धद्विपे

तस्मिन् निपेतः ॥

७। पौरजनस्य नेत्रव्रजाः, सर्वान् वृपतीन् विहाय, तस्मिन् अजे
रेव स्वयमेव, दुर्निपेतः, स एव सर्वोत्कर्षेण दृष्टो इत्यर्थः। कथमिव? मदोक्तटे मदेन
यो लुङ्घितः निर्भरमदे वा वन्ये गन्धद्विपे गन्धप्रधाने द्विपे गजे, रेचिताः
संक्रान्तः क्रीकताः पुष्पाणां वृक्षाः यैः ते त्यक्तपुष्पवृक्षा इत्यर्थः। द्विरेफाः शृङ्गाः

८। द्विपस्य वन्यविशेषणं द्विरेफाणां पुष्पवृक्षत्यागसम्भावनायं कृतम् ॥

९। जगत्प्रणीतेष्वन्येषु पञ्चभूतैः परित्यागं करिष्या, नमस्कारं वक्ष्ये इत्यत्र उपर
तित इव, पौरजनस्य नेत्रव्रजाः नयनपङ्क्तिः उक्तं नमस्कृतं परित्यागं करिष्या
उक्तं इत्यत्र अजे उपर निपतित इत्येव ।

य स्तुते वन्दिभिरन्वयज्ञैः सोमार्कवंश्ये नरदेवलोके ।

चचारिते चागुरुसारयोनी धूपे समुत्सर्पति वैजयन्तीः ॥ ८

८। अथेति, पुरेति, मनुष्येति च त्रिभिर्विशेषकम्। अथ अन्वयज्ञैः
जवंशाभिज्ञैः वन्दिभिः स्तुतिपाठकैः। 'वन्दिनः स्तुतिपाठकाः' इत्य-

उदरान्तरैः। सोमार्कवंश्ये सोमसूर्यवंशभवे नरदेवलोके राजसमूहे स्तुते सति,

पारिजातविशेष्युत्तरेण सम्बन्धः, एवमुत्तरत्रापि योज्यम्। सञ्चारिते समन्तात्

तकः। चचारिते अगुरुसारः योनिः कारणं यस्य तस्मिन् धूपे च वैजयन्तीः

समुत्सर्पति सति अतिक्रम्य गच्छति सति ॥

८। अनन्तरं, राजगणैः वक्ष्यविवरणे अतिष्ठ वन्दिगण, छल ७ शूर्यावशीय
युक्त्या विपत्तिगणैः शृङ्गानं करिते आरुह्य करिष्ये, अङ्गुलिर्वायन-मण्डपं धूपेन धूमराजि
दुमाः इत्येवमकारित एव पताका मकन उक्ते मश्रुति इत्येव ।

उपोपकण्ठोपवनाश्रयाणां कलापिनामुद्धतनृत्यहेती ।

ध्यातशङ्खे परितो दिगन्तांसूर्यस्वने मूर्च्छति मङ्गलार्थे ॥ ९

९। किञ्च, पुरस्य उपकण्ठे समीपे उपवनानि आश्रयो येषां तेषां
कलापिनां वर्हिणाम् उद्धतनृत्यहेती मेघध्वनिसादृश्यात् ताण्डवकारणे
ध्याताः पूरिताः शङ्खाः यत्र, तस्मिन् मङ्गलार्थे मङ्गलप्रयोजनके तूर्यस्वने
वाद्यघोषे परितः सर्वतः दिगन्तान् मूर्च्छति व्याप्नुवति सति ॥

२। शश्वन्निनः सहितं मांशलिकं वाञ्छन्निनः चतुर्दिकं परिव्याप्तं कश्चिद्
वाञ्छन्निनः शुनिना मेघश्वनि जमे नगराश्रयवर्ती उद्यानेन मयूत्रगण उग्रह
करिते आरुह्य करिण ।

मनुष्यवाह्यं चतुरस्रयानमध्यास्य कन्या परिवारशोभि
विवेश मञ्चान्तरराजमार्गं पतिंवरा क्लृप्तविवाहवेषा ॥

८, ९, १० अ. । अथ अन्वयज्ञैः वन्दिभिः सोमार्कवंश्ये नरदेवलीके सुते (सति) ।
अगुरुसारयोनी धूपे वंजयन्तीः ससुतसर्पति (सति) पुरोपकाश्यापवनाश्रयाणां कलापिना
नृत्यहेतौ प्रधातशब्दे मङ्गलार्थे तूर्यरुने परितः दिगन्तान् मूर्च्छति (सति) क्लृप्तविवाहवेषा
कन्या मनुष्यवाह्यं परिवारशोभि चतुरस्रयानम् अध्यास्य मञ्चान्तरराजमार्गं विवेश ॥

१०। पतिं वृणोतीति पतिंवरा स्वयंवरा । 'अथ स्वयंवरा
च वर्या च' इत्यमरः । 'संज्ञायां श्रुतवृजि' इत्यादिना स्वयंप्र
क्लृप्तविवाहवेषा कन्या इन्दुमती, मनुष्यैः वाह्यं परिवारेण परिजनेन
चतुरस्रयानं चतुरस्रवाहनं शिविकाम् अध्यास्य आरुह्य मञ्चान्तरे
मध्ये यः राजमार्गः तं विवेश ॥

१०। अथश्वरार्थिनी राजकथा इन्दुगती विवाहयोग्या वेशे शूण्डित
परिजनवेष्टित गह्वरावांशं चतुर्दिकं शिविकाम् आरुह्य करिणा, मेहे सकन
महाहितं राजपथे अवेश करिनेन ।

तस्मिन् विधानातिशये विधातुः कन्यामये नेत्रशतैकाल
निपेतुरन्तःकरणैर्नरेन्द्रा देहैः स्थिताः केवलमासनेषु ॥

११ अ. । नेत्रशतैकालच्ये कन्यामये तस्मिन् विधातुः विधानातिशये नरेन्द्रा अन्तःकरणैः
आसनेषु केवलं देहैः स्थिताः ॥

११। नेत्रशतानाम् एकलच्ये एकदृश्ये कन्यामये कन्यारूपे त
विधातुः विधानातिशये सृष्टिविशेषे नरेन्द्राः अन्तःकरणैः निपेतुः,
देहैः केवलं देहैरेव स्थिताः, देहानपि विस्मृत्य तत्रैव दत्तचित्ता
इत्यर्थः । अन्तःकरणकर्तृके निपतने नरेन्द्राणां कर्तृत्वव्यपदेशः
तिशयार्थः ॥

११। इन्दुगती तथन शत शत नेत्रेण एकमात्रं लक्षा इहेनेन;
अलौकिकी सृष्टिशक्ता मेहे कथांर उपरं राजगणैरं मयुख अलुःकरण निपठित
ठाहादेरं शृणु देहमात्रं येन सिंहासने अवस्थित रहिल ।

तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां महीपतीनां प्रणयाग्रदूता
प्रबालशोभा इव पादपानां शृङ्गारचेष्टा विविधा बभूवुः ॥

१२ अ. । तां प्रति अभिव्यक्तमनोरथानाम् सङ्घोपतौनां प्रणयाग्रदूत्यः विविधाः शृङ्गारचेष्टाः, पादपानां प्रवालशोभा इव बभूवुः ॥

१२ । ताम् इन्दुमतीं प्रति अभिव्यक्तमनोरथानां प्ररूढाभिलाषाणां सङ्घोपतौनां राज्ञां, प्रणयाग्रदूत्यः । प्रणयः प्रार्थना प्रेम वा । 'प्रणयाग्रदूत्यः' विश्वभयाच्चाप्रेमाणाः' इत्यमरः । प्रणयेषु अग्रदूत्यः प्रथमतया । प्रणयप्रकाशकत्वसाध्यात् दूतौत्वव्यपदेशः । विविधाः शृङ्गारचेष्टाः शृङ्गारविकाराः पादपानां प्रवालशोभाः पल्लवसम्यद इव बभूवुः । अतः शृङ्गारलक्षणं रससुधाकरे—'विभावैरनुभावैश्च स्वीचितैः' इति । नीता सदस्यस्यत्वं रतिः शृङ्गार उच्यते ॥' रतिः अभिचारिभिः । नीता सदस्यस्यत्वं रतिः शृङ्गार उच्यते ॥' रतिः च्छाविशेषः । तच्चोक्तं तत्रैव—'यूनोरन्योन्यविषयस्यायिनोच्छा रतिः' इति । चेष्टाशब्देन तदनुभावविशेषा उच्यन्ते । तेषां तत्रैवोक्ताः—'तान् मनोगतं साक्षात् स्महेतुं व्यञ्जयन्ति ये । तेषु भवा इति ख्याता विचित्रपञ्चितादयः । ते चतुर्धा चित्तगात्रवाग्नुद्धारभ्रमभवाः ॥' इति । तत्र गात्रारभ्रमभवान् चेष्टाशब्दोक्ताननुभावान् कश्चिदित्यादिभिः श्लोकेभ्यः शृङ्गाराभासश्चायम् एकत्रैव प्रतिपादनात् । तदुक्तम्—'एकत्रैवारागश्चेत्तिथ्यक्षब्दगतोऽपि वा । योषितां बहुशक्त्यैव दसाभासस्तिथिः' इति ॥

१२ । जेहे इन्दुमतीं प्रति आनन्दच्छिन्नं राजानिगेर अग्रदूत एवमप्युत्तराणां विनाशं चेष्टा, वृक्ष मरुत्तनर नवपल्लव-शोभां ग्राह्य प्रकाशं पादपानं ॥

कश्चित् कराभ्यामुपगूढनालमालोलपत्वाभिहतद्विरेफम् ।
रजोभिरन्तःपरिवेषवन्धि लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार ॥ १३

१३ अ. । कश्चित् कराभ्याम् उपगूढनालम् आलीलपत्वाभिहतद्विरेफम् रजोभिः अन्तःपरिवेषवन्धि लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार ॥

१३ । 'शृङ्गारचेष्टा विविधा बभूवुः', इत्युक्तं ता एव दर्शयति—कश्चित् इति । कश्चित् राजा, कराभ्यां पाणिभ्याम् उपगूढनालं गृहीतनालम् आलीलैः चञ्चलैः पत्रैः अभिहताः ताडिताः द्विरेफाः भ्रमराः येन तत् तयोक्तं रजोभिः परागैः अन्तःपरिवेषं मण्डलं बध्नातीति अन्तःपरिवेषवन्धि लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार । करस्थलीलारविन्दवत् त्वयाहं भ्रमयितव्य इति नृपाभिप्रायः । हस्तघूर्णकोऽयमपलक्षणक इति इन्दुमतीभिप्रायः ॥

१० । कोनो राजा इष्ट द्वारा लीला-पञ्चर गान्धर्व धारण करिषा प्रवेशे

নাগিলেন ; তখন চক্ৰল পদ্মপত্রে আরোহণ করিয়া সৰল ভাঙিত হইল এবং
অভ্যন্তরস্থ পরাগসমূহ ঘুরিতে ঘুরিতে গুলুলাকার ধারণ করিল ।

विस्त्रस्तमंसादपरो विलासी रत्नानुविद्वाङ्मदकोटिलम्ब
प्रालम्बमुत्कृष्य यथावकाशं निनाय साचौकृतचारुवक्त्र

১৪ অ. । অপর: विलासी अंसात् विस्त्रस्तं रत्नानुविद्वाङ्मदकोटिलम्बं प्रालम्बम् उत्कृष्य ततः अंसं कृतचारुवक्त्रः (सन्) यथावकाशं निनाय ॥

১৪ । विलासी विलसन्शीलः । 'वौ कषलसकल्पस्त्रभः' इति प्रत्ययः । अपरः राजा, अंसात् विस्त्रस्तं रत्नानुविद्बम् रत्नखचितं अङ्गदं केयूरं तस्य कोटिलम्बं प्रालम्बम् ऋजुलम्बिनीं स्रजम् । 'मृजुलम्बि' स्यात् कण्ठात् इत्यमरः । 'प्रावारम्' इति पाठे तु उत्तरं वस्तम् । उत्कृष्य उद्धृत्य साचौकृतं तिर्य्यक्कृतं चारु वक्त्रं येन सन्, यथावकाशं स्वस्थानं निनाय प्रावारोत्क्षेपणच्छलेनाहं परिरप्स्ये इति नृपाभिप्रायः । गोपनीयं किञ्चिदङ्गेऽस्ति ततोऽयं प्रा इति इन्दुमत्यभिप्रायः ॥

১৪ । কোন বিলাস-প্রদর্শন রাজা উভোলনপূর্বক মুখমণ্ডল জেবৎ বস্ত্র দ্বক হইতে শ্লিষ্ট, কেয়ূরের প্রান্তলগ্ন মাল্য বর্থাঙ্কানে মন্দিবেশিত করিলেন ।

आकुञ्चिताग्राङ्गुलिना ततोऽन्यः किञ्चित्समावर्जितनेत्रशोभः
तिर्य्यग्विसंसर्पिणखप्रभेण पादेन हैमं विलिलेख पीठम्

১৫ অ. । ততঃ অন্যঃ কিञ্চিত্সমাৱর্জিতনেত্রশোমঃ (সন্) আকুञ्चिताগ্ৰাङ्गुलिना তির্য্যগ্বিসংসর্পিণখপ্রমেণ পাদেন হৈমং ৱিলিলেখ পীঠম্ ৥

১৫ । ততঃ পূর্ৱাঙ্কাত্ অন্যঃ অপরः राजा किञ्चित् समावर्जितानेत्रशोभः ईषदर्वाक्पातितनेत्रशोभः सन्, आकुञ्चिताः आभुग्नाः अग्रानुदाराय यस्य तेन तिर्य्यग्विसंसर्पिण्यः नखप्रभाः यस्य तेन च पादेन, हैमं हिरण्यशयः पीठं पादपीठं विलिलेख लिखितवान् । पादाङ्गुलीनामाकुञ्चनेन लं समीपमागच्छ इति नृपाभिप्रायः । भूमिविलेखकोऽयमपलक्ष्यक इन्दुमत्याशयः । भूमिविलेखनन्तु लक्ष्मीविनाशहेतुः ॥

১৫ । অপর কোনও রাজা, নয়নযুগল জেবৎ অবনত ও পদাঙ্গুলির আকুञ্চিত করিয়া, সেই পদাঙ্গুলির অগ্রভাগ দ্বারা স্বর্ণময় পাদপীঠে বিলিখন নাগিলেন এবং তদীয় পদাঙ্গুলির নখপ্রভা তির্য্যগ্ভাবে বিস্তৃত হইয়া পড়িল ।

निवेश्य वामं भुजमासनार्द्धं तत्सन्निवेशादधिकोन्नतां
कश्चिद्विद्वत्तत्त्विकभिन्नहारः सुहृत्समाभाषणतत्परोऽभूत्

१६ अ. । कश्चित् आसनाद्धं वामं भुजं निवेश्य, तत्सन्निवेशात् अधिकोन्नतासः विवृत्तविक्रमिन्द्र-
तः (सन्) सुहृत्समाभाषणतत्परः अभूत् ॥

१६ । कश्चित् राजा वामं भुजम् आसनाद्धं सिंहासनैकदेशे निवेश्य
स्थाय तत्सन्निवेशात् तस्य वामभुजस्य सन्निवेशात् संस्थापनात् अधिको-
तः अंसः वामांस एव यस्य सः तथोक्तः सन्, विवृत्ते परावृत्ते त्रिके
कप्रदेशे भिन्नहारः लुण्ठितहारः सन् । 'पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्' इत्यमरः ।
हत् समाभाषणतत्परः अभूत्, वामपार्श्ववर्त्तिनैव मित्तेण सम्भाषितुं प्रवृत्त
र्थः । अतएव विवृत्तत्रिकत्वं घटते । त्वया वामाङ्गे निवेशितया सह
वार्त्तां करिष्ये इति नृपाभिप्रायः । परं दृष्ट्वा पराङ्मुखोऽयं न कार्य-
ते तु इति इन्दुमत्यभिप्रायः ॥

१७ । कान्ठं मशीपान आसनाद्धं वामवाङ् शोभनपूर्वकं पार्श्वस्थितं गिखेत्रं गच्छ
लापं करिष्ये नागिनेन, वामवाङ् एकप मश्यापितं ह्यग्राते तंशरं वाग्यक
पक्रुत उन्नतं हरेण एव विवर्द्धनवशतः (एकप घृत्रिणा वग्रा) तंशर
छाजौ पृष्ठवन्शोर अधोभागे विलुङ्घितं हरेत् नागिन ।

विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रमापाण्डुरं केतकवर्हमन्यः ।

प्रियानितम्बोचितसन्निवेशैर्विपाटयामास युवा नखाग्रैः ॥१७॥

१७ अ. । (अन्यः) युवा, प्रियानितम्बोचितसन्निवेशैः नखाग्रैः, विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रम् आपाण्डुरं
व पीठम् केतकवर्हं विपाटयामास ॥

१७ । अन्यः युवा, विलासिन्याः प्रियायाः विभ्रमार्थं दन्तपत्रं दन्त-
भूतम् आपाण्डुरं केतकवर्हं केतकदलम् । 'दलेऽपि वर्हम्' इत्यमरः ।
प्रियानितम्बे उचितसन्निवेशैः अभ्यस्तनिक्षेपणैः नखाग्रैः विपाटयामास
याः अग्राणि दारयामास । अहं तव नितम्बे एवं नखव्रणादीन् दास्यामि इति
हैमं हिताशयः । तृणच्छेदकवत् पत्रपाटकोऽयमपलक्षणक इति इन्दुमत्याशयः ॥

१७ । कान्ठं युवा, श्रियतमार नितम्बे शोभनयोग्यं तथाच द्वारा विलासिनीक
पार्श्वं कर्षयन् शानीय शेषं पाण्डुवर्णं केतकपत्रं छिन्नं करिष्ये नागिनेन ।

कुशेशयातासतलेन कश्चित् करेण रेखाध्वजलाञ्छनेन ।
रत्नाङ्गुलीयप्रभयानुविद्वानुदौरयामास सलीलमच्चान् ॥१८॥

१८ अ. । कश्चित् कुशेशयातासतलेन रेखाध्वजलाञ्छनेन करेण, रत्नाङ्गुलीयप्रभया अनुविद्वान्
सलीलम् उदौरयामास ॥

१८ । कश्चित् राजा, कुशेशयं शतपत्रम् इव आताम्रं तलं यस्य तेन

‘शतपत्रं कुशेशयम्’ इत्यमरः । रेखारूपः ध्वजः लाञ्छनं यस्य तेन अङ्गुलिषु भवानि अङ्गुलीयानि ऊर्मिकाः । ‘अङ्गुलीयकमूर्मिका’ इत्यत्र कर्षं स इति व्यतिप्रायः । ‘जिह्वामूलाङ्गुलेच्छः’ इति कप्रत्ययः । रत्नानाम् अङ्गुलीयानि तेषां अनुविद्वान् व्याप्तान् अक्षान् पाशान् । ‘अक्षस्तु देवनाः पाशका इत्यमरः । सलीलम् उदीरयामास उच्चिद्येप । अहं त्वया सहैव इति नृपाभिप्रायः । अक्षचातुर्येण कापुरुषोऽयम् इति इन्दुमत्यभिप्रायः । ‘अक्षैर्मा दीव्येत्’ इति श्रुतिनिषेधात् ॥

१४। कान० राजा, पद्मस्य शत्रु आरक्षिम् ध्वजरेखा-नाञ्चितं करतलं रत्नश्रुतीय प्रकाशं मनुष्ठानित अक्षं मकरं नौनामहकारे निरूपेण करिते नाञ्चितम्

कश्चित् यथाभागमवस्थितेऽपि स्वसन्निवेशाद् व्यतिलङ्घितं वज्रांशुगर्भाङ्गुलिरन्ध्रमेकं व्यापारयामास करं किरीटे ॥ २१ ॥

१८ अः । कश्चित् यथाभागम् अवस्थिते अपि स्वसन्निवेशात् व्यतिलङ्घितं इव किरीटे गर्भाङ्गुलिरन्ध्रम् एकं करं व्यापारयामास ॥

१९ । कश्चित् यथाभागं यथास्थानम् । अवस्थिते चलिते इव वज्राणां किरीटगतानाम् अंशवः गर्भे येषां तानि अङ्गुलिरन्ध्राणि एकं करं व्यापारयामास । किरीटवन्मम शिरसि स्थितामपि त्वां मन्ये इति नृपाभिप्रायः ; शिरसि न्यस्तहस्तोऽयमपलक्षणक इति मत्यभिप्रायः ॥

२०। कान० वृषति निज किरीटे यथाहानेन मन्निविष्टे थाकिने० येन उग्र इहेते शनित इहेयाछे एहेरूप छन करिष्य मूकूटे इष्ट स्थापन करिनेन ; शीरकप्रकाशं तौशत्र अङ्गुलीरक्तु मकरं रञ्जित इहेन ।

ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा

पुंवत्-प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी ।

प्राक् सन्निकर्षं मगधेश्वरस्य

नीत्वा कुमारौमवदत् सुनन्दा ॥ २० ॥

२० अः । ततः नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी सुनन्दा, प्राक् कुमारौमवदत् सन्निकर्षं नीत्वा पुंवत् अवदत् ॥

२०। ततः अनन्तरं नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा श्रुतनृपवृत्तवंशा सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । प्रगल्भा वाग्मिनी सुनन्दा सुनन्दा प्रतिहारं रक्षतीति प्रतिहाररक्षी, कुमारौमवदत्, कर्षयिष्य

टिड्ढाणज् इत्यादिना डीप् । प्राक् प्रथमं कुमारीम् इन्दुमतीं मगधेश्वरस्य
 त्रिकर्षं समीपं नीत्वा, पुंवत् पुंसा तुल्यम् । 'तेन तुल्यं क्रिया चेदितिः'
 इति व्यतिप्रत्ययः । अवदत् ॥

२० । अनन्तर, राजगणेश्वर कूजनीलाडिका, अश्वत्थ, सुनन्दानां वारपानिका
 वारी इन्दुगुठीके अथम मगधराजेश्वर समीपे गङ्गा शिवा श्रुत्वा तत्र वसिते
 मल्लिकार्जुने ।

असौ शरण्यः शरणोन्मुखानामगाधसत्त्वो मगधप्रतिष्ठः ।

राजा प्रजारञ्जनलब्धवर्णः परन्तपो नाम यथार्थनामा ॥२१॥

२१ अः । असौ शरणोन्मुखानां शरण्यः, अगाधसत्त्वः, मगधप्रतिष्ठः, प्रजारञ्जनलब्धवर्णः,
 यथार्थनामा परन्तपः नाम राजा ॥

२१ । असौ राजा, असाविति पुरोवर्त्तिनो निर्देशः, एवमुत्तरवापि
 द्रव्यम् । शरणोन्मुखानां शरणार्थिनां शरण्यः 'शरणे रक्षणे साधुः' 'तत्र
 गौ' इति यत्प्रत्ययः । शरणं भवितुमर्हः शरण्य इति नाथनिरुक्तिर्नि-
 र्णयः । अगाधसत्त्वः गम्भीरस्वभावः 'सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्य-
 भावयोः' इति विश्वः । मगधाः जनपदाः, तेषु प्रतिष्ठा आस्यदम् यस्य सः
 मगधप्रतिष्ठः । 'प्रतिष्ठा कृत्यमास्यदम्' इत्यमरः । प्रजारञ्जने लब्धवर्णः विच-
 रणः । यद्वा प्रजारञ्जनेन लब्धोत्कर्षः, परान् शत्रून् तापयतीति परन्तपः
 परन्तपाख्यः । 'द्विषत्परयोस्तापेः' इति खच्प्रत्ययः । 'खचि ऋस्वः'
 इति ऋस्वः, 'अरुर्द्विषदजन्तस्य सुम्' इति सुमागमः । नामेति प्रसिद्धौ,
 यथार्थनामा शत्रुसन्तापनादिति भावः ॥

२१ । शत्रुगणेश्वर आश्रयदाता, अति गम्भीरस्वभाव, अकारणाने विरक्त एव राजा
 मगधराजेश्वर मगधराजने अतिष्ठित, ईश्वर नाम परब्रह्मणः, 'परब्रह्मणः' (अर्थात् शत्रुदमनकारी)
 नामो ईश्वर आर्थकः ।

कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये

राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।

नक्षत्रताराग्रहसङ्कुलापि

ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥ २२

२२ अः । अन्ये सहस्रशः नृपाः कामं सन्तु, भूमिम् अनेन राजन्वतीम् आहः, नक्षत्रताराग्रह-
 कुला अपि रात्रिः चन्द्रमसा एव ज्योतिष्मती (भवति) ॥

२२ । अन्ये नृपाः, कामं सहस्रशः सन्तु, भूमिम् अनेन राजन्वतीं

शोभनराजवतीम् आहुः, नैतादृक् कश्चिदस्त्योत्यर्थः । 'सुराज्जि देवे
नवान् स्यात् ततोऽन्यत्र राजवान्' इत्यमरः । 'राजनवान् सौराज्ये
निपातनात् साधुः । तथाहि, नक्षत्रैः अश्विन्यादिभिः ताराभिः सा
ज्योतिर्भिः ग्रहैः भौमादिभिश्च सङ्कुला अपि रात्रिः चन्द्रमसा एव
रस्या अस्तीति ज्योतिष्मती, नान्येन ज्योतिषेत्यर्थः ॥

२२। रजनी वेशन ग्रह-तारका-नक्षत्रगण-मगाकीर्ण इहेले०, एरुना
घात्राहे ज्योतिष्मती इय, मेहेरूप अठांश मय्य मय्य नरपति थाकिने० वश्यते
इहे। घात्राहे राजवती वनिशा कीर्तिता इहेतेछेन ।

क्रियाप्रवन्धादयमध्वराणा-

मजस्रमाहृतसहस्रनेत्रः ।

शच्याश्चिरं पाण्डुकपोललम्बान्

मन्दारशून्यानलकांश्चकार ॥ २३

२३। अयम् अध्वराणां क्रियाप्रवन्धात् अजस्रम् आहृतसहस्रनेत्रः शच्याः अलकान् कपोललम्बान् मन्दारशून्यान् चकार ॥

२३। अयं परन्तपः अध्वराणां क्रतूनां क्रियाप्रवन्धात् अनुष्ठानं
त्यात्, अविच्छिन्नादनुष्ठानादित्यर्थः । अजस्रं नित्यम् आहृतसहस्र-
सन्, चिरं शच्याः अलकान् पाण्डुकपोलयोः लम्बान् स्त्रस्तान् । पचा-
मन्दारैः कल्पद्रुमकुसुमैः शून्यान् चकार । प्रोषितभर्तृका हि केश-
न कुर्वन्ति 'प्रोषिते मलिना कृशा' इति । "क्रीडां शरीर-
समाजोत्सवदर्शनम् । हास्यं परमहे यानं त्यजेत् प्रोषितभर्तृका ॥"
च स्मरणात् ॥

२०। हेनि अविश्रासु यद्ध सकल अलुष्टान करिशा प्रतिनिशत इच्छदेवके आन्ना-
तद्विवरहे शचीदेवोर गण्डयुगले निपतित अनकावनी गन्तारकूश्मशू करिशा-
अनेन चेदिच्छसि गृह्यमाणं पाणिं वरेण्येन कुरु प्रवेशे
प्रासादवातायनसंश्रितानां नेत्रोत्सवं पुष्पपुराङ्गनानाम्

२४ अ. । वरेण्येन अनेन गृह्यमाणं पाणिं चेत् इच्छसि, प्रवेशे प्रासादवातायनसंश्रितानां
पुराङ्गनानां नेत्रोत्सवं कुरु ॥

२४। वरेण्येन वरणीयेन । 'वृणोतेरौणादिक' इति एण्यप्रत्ययः ।
राज्ञा गृह्यमाणं पाणिम् इच्छसि चेत् पाणिग्रहणमिच्छसि चेदित-
प्रवेशे प्रवेशकाले प्रासादवातायनसंश्रितानां राजभवनगवाक्षस्थितानां

ପୁରାଣନାମାଂ ପାଠଶ୍ରୀପୁରାଣନାମାଂ ନିବିଷ୍ଟଂ କୁର । ସର୍ବୋତ୍ତମାମାଂ ତାସାମପି
ଦର୍ଶନୀୟା ଭବିଷ୍ୟତୀତି ଭାବ: ॥

୨୪ । ଏହି ବରଗିରୀ ରାଜା ତୋମାର ମାଗିବାର କରେନ, ଯଦି ଏହା ଭୁଲି ଦେଖା କର, ତେବେ
ଏହି ରାଜାମାନୀତେ ଅବେଶକାଳେ, ଧୂଳିପୁରାଣିନୀ ରାଜାବନ-ଗବାନ୍ଧ-ହିତା କାଗିନୀମଧ୍ୟେ
ନମନାମନ-ବିଶାସିନୀ ହେ ।

ଏବଂ ତଥାକ୍ତେ ତମବେଦ୍ୟ କିଛିଦ୍ବିଷ୍ଟସିଦ୍ଧବାଂଘମଧୁକମାଳା ।

ଋଜୁପ୍ରଣାମକ୍ରିୟାୟେବ ତନ୍ବୀ ପ୍ରତ୍ୟାଦିଦେଶେନମଭାଷମାଣା ॥ ୨୫

୨୫ ଖ: । ତଥା (ସୁନନ୍ଦା) ଏବଂ ଉକ୍ତି (ସତି), ତନ୍ବୀ ତମ୍ ଅବେଦ୍ୟ, କିଛିଦ୍ବିଷ୍ଟସିଦ୍ଧବାଂଘମଧୁକ-
ମାଳା ଅଭାଷମାଣା (ସତୀ) ଋଜୁପ୍ରଣାମକ୍ରିୟା ଏବଂ ଏନଂ ପ୍ରତ୍ୟାଦିଦେଶ ॥

୨୫ । ଏବଂ ତଥା ସୁନନ୍ଦା ଉକ୍ତି ସତି ତଂ ପରନ୍ତପମ୍ ଅବେଦ୍ୟ, କିଛିଦ୍ବିଷ୍ଟ
ସିଦ୍ଧସିନୀ ଦୂର୍ବାଞ୍ଜା ଦୂର୍ବାଞ୍ଜିକା ମଧୁକମାଳା ଗୁଡ଼ପୁଷ୍ପମାଳା ଯସ୍ୟା: ସା ।
'ମଧୁକେ ତୁ ଗୁଡ଼ପୁଷ୍ପମଧୁକମୂଳ' ଇତ୍ୟମର: । ବରଣେ ଶିଥିଲପ୍ରୟତ୍ନା ଇତି ଭାବ: ।
ତନ୍ବୀ ଇନ୍ଦୁମତୀ, ଏନଂ ଋପମ୍ ଅଭାଷମାଣା ଋଜ୍ଞା ଭାବଶୂନ୍ୟା ପ୍ରଣାମକ୍ରିୟା
ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟାଦିଦେଶ ପରିଜ୍ଞାହାର ॥

୨୬ । ସୁନନ୍ଦା ଏହି କଥା ବଲିଲେ, କୁଶାଞ୍ଜି ଇନ୍ଦୁମତୀ ମେହି ରାଜାଙ୍କ ମିଳେ ଦୃଷ୍ଟିପାତ
କରିବା ଏବଂ କୋନଂ କଥା ନା ବଲିବା, କେବଳ ନରନ (ଭାବଶୂ) ଅଗାଧ ବାସୀରେ ତାହାଙ୍କ
ଅତୀତାଧାନ କରିବେନ; ଅଗାଧକାଳେ ତଦୀୟ ଦୂର୍ବାଦନାଞ୍ଜିତ ମଧୁକପୁଷ୍ପମାଳା ଦେବଂ ହେଲିବା
ପଞ୍ଜିଲ ।

ତାଂ ସୈବ ବେଦ୍ୟଗ୍ରହଣେ ନିଯୁକ୍ତା ରାଜାନ୍ତରଂ ରାଜସୁତାଂ ନିନାୟ ।

ସମୀରଣୋତ୍ପେବ ତରଞ୍ଜଲେଖା ପଞ୍ଚାନ୍ତରଂ ମାନସରାଜହଂସୀମ୍ ॥ ୨୬

୨୬ ଖ: । ବେଦ୍ୟଗ୍ରହଣେ ନିଯୁକ୍ତା ସା (ସୁନନ୍ଦା) ଏବଂ ସମୀରଣୋତ୍ପେବ ତରଞ୍ଜଲେଖା ମାନସରାଜହଂସୀ
ପଞ୍ଚାନ୍ତରମ୍ ଇବ, ତାଂ ରାଜସୁତାଂ ରାଜାନ୍ତରଂ ନିନାୟ ॥

୨୬ । ସା ଏବଂ ନ ଅନ୍ୟା ଚିତ୍ତଚ୍ଛତ୍ତ୍ବାଦିତି ଭାବ: । ବେଦ୍ୟଗ୍ରହଣେ ନିଯୁକ୍ତା
ସମୀରଣୋତ୍ପେବ ତରଞ୍ଜଲେଖା ପଞ୍ଚାନ୍ତରମ୍ ଅନ୍ୟଂ ରାଜାନ୍ତରଂ ନିନାୟ ।
ନିଯତିର୍ଦ୍ଦିକ୍ଷୀକ: । କଥାକ୍ଷିପ୍ତ ? ସମୀରଣୋତ୍ପେବ ବାତୋତ୍ପେବ ତରଞ୍ଜଲେଖା ଜର୍ମି-
ଭକ୍ତି: ମାନସେ ସରସି ଯା ରାଜହଂସୀ ତାଂ ପଞ୍ଚାନ୍ତରମିବ ॥

୨୭ । ପରବାନ୍ଧୋନିତ ତରଞ୍ଜମାଳା ଯେକ୍ରମ ମାନମନରୋବରଞ୍ଜିତ ରାଜହଂସୀକେ ଏକ ପଦ୍ମ
ହେତେ ଅଘ ପଞ୍ଚେର ନିକଟ ଲହରୀ ସାଗ, ମେହିକ୍ରମ ମେହି ଦ୍ଵାରମାନିକା ସୁନନ୍ଦା, ରାଜହଂସୀକେ
ମେହି ରାଜାଙ୍କ ନିକଟ ହେତେ ଅଘ ରାଜାଙ୍କ ନିକଟ ଲହରୀ ଗେନ ।

ଜଗାଦ୍ ଚୈନାମୟମଞ୍ଜନାଥ:

ସୁରାଞ୍ଜନାପାର୍ଥିତୟୌବନଶ୍ରୀ: ।

विनीतनागः किल सूत्रकारै-

रैन्द्रं पदं भूमिगतोऽपि भुङ्क्ते ॥ २७

२७ अ. । (सुनन्दा) एनाम् (इन्दुमतीम्) जगाद च, सुराङ्गनाप्रार्थितयौवनशीः ।
विनीतनागः किल अयम् अङ्गनाथः भूमिगतः (सन्) अपि ऐन्द्रं पदं भुङ्क्ते ॥

२७ । एनाम् इन्दुमतीं जगाद । किमिति ? अयम् अङ्गनाथः सुराङ्गनाभिः प्रार्थिता कामिता यौवनशीः स तथोक्तः । पुरा किल एनमिन्द्रसाहाय्यार्थमिन्द्रपुरगामिनम् अकारा-
अप्सरस इति प्रसिद्धिः । किञ्च सूत्रकारैः गजशास्त्रकृद्भिः पालकादि-
महर्षिभिः विनीतनागः शिक्षितगजः । किलेति ऐतिह्ये । अतएव स-
गतः अपि ऐन्द्रं पदम् ऐश्वर्यं भुङ्क्ते, भूलोक एव स्वर्गसुखमनुभवतौल्य-
गजाप्सरोदेवर्षिसेव्यत्वम् ऐन्द्रपदशब्दार्थः । पुरा किल कुतश्चि-
कारणात् भुवमवतीर्णं दिग्गजवर्गमालोक्य स्वयमशक्तैरिन्द्राभ्य-
आनीतैर्देवर्षिभिः प्रणीतेन शास्त्रेण गजान् वशीकृत्य भुवि सम्प्रदायं प्रा-
यदिति कथा गीयते ॥

२९ । सुनन्दा ऐन्द्रपदीक वनिज, — ऐनि, अङ्गनाथः यौवनशी, अप्सरस-
ऐश्वर्य यौवनशी प्रार्थनां करिष्या थाकेन ; गजपालनशास्त्रकारी पालक प्रकृति-
कर्तुं ऐश्वर्य शक्तिगुण शक्ति इहेयाछे, ऐनि इन्द्रादेक थाकिष्या ऐश्वर्य-
भोग करितेछेन ।

अनेन पर्यासयताश्रुविन्दून्

मुक्ताफलस्थूलतमान् स्तनेषु ।

प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीना-

मुन्मुच्य सूत्रेण विनैव हाराः ॥ २८

२८ अ. । अनेन शत्रुविलासिनीनां स्तनेषु मुक्ताफलस्थूलतमान् अश्रुविन्दून् पर्यासयता-
उन्मुच्य, सूत्रेण विना हाराः प्रत्यर्पिता इव ॥

२८ । शत्रुविलासिनीनां स्तनेषु मुक्ताफलस्थूलतमान् अश्रुवि-
‘अस्त्रमश्रुणि शोणिते’ इति विश्वः । पर्यासयता प्रस्तारयता भव-
दिति भावः । अनेन अङ्गनाथेन उन्मुच्य आक्षिप्य सूत्रेण विना
एव प्रत्यर्पिताः । अविच्छिन्नाश्रुविन्दुप्रवर्तनादुत्सृज्य हारार्पणमेव
मिवेत्युत्प्रेक्षा गम्यते ॥

२८ । एहे राजा (अङ्गनाथ), शत्रुविलासिनीनां स्तनेषु मुक्ताफलस्थूलतमान् कर्णशर उन्मादनपूर्वक,

छन्देन मूलांशं ग्राह्यं मूलतमं अक्षविन्दुं न कन प्रातिष्ठ कर्त्ता, येन विना शब्दे अक्षिष्ठ
मूलांशं पुनरांशं अर्पणं करिष्याच्छेन ।

निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थ-

मस्मिन् द्वयं श्रीश्च सरस्वती च ।

कान्त्या गिरा सूनृतया च योग्या

त्वमेव कल्याणि तयोस्तृतीया ॥ २६

२६ अ. । श्रीः च सरस्वती च (एतत्) द्वयम् निसर्गभिन्नास्पदम् (अपि) अस्मिन् (नृपे) एक-
संस्थं (भवति) हे कल्याणि ! कान्त्या सूनृतया गिरा च योग्या त्वम् एव तयोः तृतीया (भव) ॥

२६ । निसर्गेति । निसर्गतः भिन्नास्पदं भिन्नाश्रयं सहावस्थान-
विरोधीत्यर्थः । श्रीश्च सरस्वती च इति द्वयम् अस्मिन् अङ्गनाये एकत्र
संस्था स्थितिर्यस्य तत् एकसंस्थम्, उभयमिह सङ्गतमित्यर्थः । हे कल्याणि !
ब्रह्मादिभ्यश्च इति ङीष् । कान्त्या सूनृतया सत्यप्रियया गिरा च योग्या
संसर्गार्हा त्वम् एव तयोः श्रीसरस्वत्योः तृतीया । समानगुणयोर्युवयो-
र्दाम्पत्यं युज्यत एव इति भावः । दक्षिणनायकत्वञ्चास्य ध्वन्यते । तदु-
क्तं, श्रवकास्मिन्—‘तुल्योऽनेकत्र दक्षिणः’ इति ॥

२७ । नक्षत्री ७ मन्त्रशती अभावतः भिन्नशानवानिनी ईशेन ७ ईशं निकटे एकत्र वान-
करिच्छेन ; अग्नि कल्याणि ! मोक्षार्थे ७ मन्त्रवाक्ये तूभिहे एहे राक्षार गोंगा ;
अत एव तूभि (ईशंके आश्रयं करिष्या) नक्षत्री ७ मन्त्रशतीर तृतीया मन्त्रशती ७० ।

अथाङ्गराजादवतार्य्य चक्षु-

याहीति जन्यामवदत् कुमारी ।

नासौ न काम्यो न च वेद सम्यग्-

द्रष्टुं न सा भिन्नरुचिर्हि लोकः ॥ ३०

३० अ. । अथ कुमारी अङ्गराजात् चक्षुः अवतार्य्य, याहि इति जन्याम् अवदत् । असी-
अङ्गराजः) काम्यः न, (इति) सा इन्दुमती च द्रष्टुं सम्यक् न वेद इति न, (किन्तु) लोकः
भिन्नरुचिः हि ॥

३० । अथ कुमारी अङ्गराजात् चक्षुः अवतार्य्य अपनीय इत्यर्थः ।
जन्यां मातृसखीं सुनन्दां याहि गच्छ इति अवदत् । ‘यातेति जन्या-
मवदत्’ इति पाठे जनीं बधून् बहन्तीति जन्याः बधून्भवः तान् यात
गच्छत इति अवदत् । ‘जन्या मातृसखीमुदोः ।’ ‘जन्यो वरबधूञ्जाति-
प्रियतुल्यहितेऽपि च’ इति पक्षद्वये विश्वः । अथवा जन्याः बधून्भृत्याः ।

‘भृत्यश्चापि नवोदायाः’ इति केशवः । संज्ञायां जन्या इति यत्प्रत्यय इव
 जिपातः । यदत्राह वृत्तिकारः—‘जनीं बधूँ वहन्तीति जन्याः
 वयस्याः’ इति, यच्चाभरः,—‘जन्याः क्षिप्त्वा वरस्य ये’ इति । तत्र
 लक्षणार्थमित्यविरोधः । न चायमङ्गराजनिषेधो दृश्यदोषान्नापि
 दोषादित्याह—नेत्यादिना । असौ अङ्गराजः, काम्यः कमनीयः न
 किन्तु काम्य एवेत्यर्थः । सा कुमारी च सम्यक् द्रष्टुं न वेद इति न
 इत्यर्थः । किन्तु लोकः जनः भिन्नरुचिः हि, रुचिरमपि किञ्चित्
 चिन्न रोचते किं कुर्मो न हीच्छा नियन्तुं शक्यत इति भावः ॥

३० । अनङ्गर, राजनन्निनी अङ्गराजैरपि न हि हेतुं चक्षुः किरादेशा गात्रधी
 वगितेन,—‘छन’ । मेहे अङ्गराज ये कमनीय छितेन ना, एमन नहे, हेमन
 सौनर्य वृत्तिते पात्रितेन ना, तांशो नहे ; तवे लोक मरुतेन कति
 भिन्न भिन्न इहेशा थाके ।

ततः परं दुष्प्रसहं विषद्विर्नृपं नियुक्ता प्रतिहारभूमौ ।
 निदर्शयामास विशेषदृश्यमिन्दुं नवोत्थानमिवेन्दुमलैः

३१ अ. । ततः, प्रतिहारभूमौ नियुक्ता (सुनन्दा), विषद्विः दुष्प्रसहं विशेषदृश्यं
 नवोत्थानम् इन्दुम् इव, इन्दुमलैः निदर्शयामास ॥

३१ । ततः अनन्तरं प्रतिहारभूमौ द्वारदेशे नियुक्ता दीवति
 ‘स्त्री द्वादीरं प्रतीहारः’ इत्यमरः । विषद्विः शत्रुभिः दुष्प्रसहं दुःप्रसहं
 मित्यर्थः, विशेषेण दृश्यं दर्शनीयं रूपवन्तमित्यर्थः । परम् अन्यम्
 नवोत्थानं नवोदयम् इन्दुम् इव इन्दुमलैः निदर्शयामास ॥

३१ । अनङ्गर, रात्रपालिका अनन्ता हेन्दुगुठीके नवोदित चक्षुरात्र
 दर्शनीय शक्तिमर्दक अत्र एक भूपाल देवाहेतेन ।

अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहुर्विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः ।
 आरोप्य चक्रभ्रममुष्णतेजास्त्वष्ट्रे व यत्नोल्लिखितो विभाति

३२ अ. । उदग्रबाहुः विशालवक्षाः तनुवृत्तमध्यः अयम् अवन्तिनाथः, त्वष्ट्रा चक्रभ्रम
 यत्नोल्लिखितः उष्णतेजा इव विभाति ॥

३२ । उदग्रबाहुः दीर्घबाहुः विशालवक्षाः तनुवृत्तमध्यः अयम् अवन्तिनाथः, त्वष्ट्रा
 मध्यः अयं राजा अवन्तिनाथः अवन्तिदेशाधीश्वरः, त्वष्ट्रा विश्वकर्मा
 भर्तुस्तेजोविगमसहमानया दुहित्वा संज्ञादेव्या प्रार्थितेन इति
 चक्रभ्रमं चक्राकारम् शस्त्रोत्तेजनयन्त्रम् । ‘अस्मोऽस्वु निर्गमे
 कुन्दाख्ये शिल्पियन्त्रके’ इति विश्वः । आरोप्य यत्नेन उल्लिखितः उष्ण

विभाति । अत्र साकं गङ्गेयः, 'विश्वकर्मा त्वनुज्ञातः शाकदीपे
भ्रममारोप्य तत्तेजः शातनायोपचक्रमे ॥' इति ॥

७२ । (सूनुना वनिज) — हेनि अवच्छिन्नदेशेन अवधीश्वरः; ईश्वर वाङ्मयुगल सूनीय,
विश्वकर्मा, कटिदेशेन श्रीन ७ वर्द्धनाकार । विश्वकर्मा सूर्यादेवक कक्षाकार
आच्छादित करिषा वर्षा करिषेन तैश्वर्येन वेगन शोभा इहेवाहिल, हेनि ७
शोभा पाहेतेह्येन ।

स्य प्रयाणेषु समयशक्तेरग्रेसरैर्वाजिभिरुत्थितानि ।

कुर्वन्ति सामन्तशिखामण्यीनां प्रभाप्ररोहास्तमयं रजांसि ॥ ३३

३३ अ. । समयशक्तेः अस्य प्रयाणेषु, अग्रेसरैः वाजिभिः उत्थितानि रजांसि, सामन्तशिखा-
मण्यीनां प्रभाप्ररोहास्तमयं कुर्वन्ति ॥

३३ । समयशक्तेः शक्तिवयस्यमयस्य अस्य अवन्तिनायस्य प्रयाणेषु
प्रयाणासु, अग्रेसरैः वाजिभिः अश्वैः उत्थितानि रजांसि, सामन्तानां
मन्तात् भवानां राज्ञां ये शिखामण्यः चूडामण्यः तेषां प्रभाप्ररोहा-
स्तमयं तेजोऽङ्कुरनाथं कुर्वन्ति । नासीरैरेवास्य शत्रवः पराजीयन्ते
ति भावः ॥

७३ । अत्रावच्छिन्न शक्तिवयस्यमयस्य अश्वैः राज्ञां युक्तवाङ्मयकाले अश्वगणौ
शत्रुगणैः शूरास्थित धुनिराभि मागन्तु राजगणैः चूडामण्यः अत्रावच्छिन्न पराजित
कुरिष्येन थोके ।

असौ महाकालनिकेतनस्य

वसन्नदूरे किल चन्द्रमौलेः ।

तमिस्त्रपक्षेऽपि सह प्रियाभि-

ज्योत्स्नावतो निर्विशति प्रदोषान् ॥ ३४

३४ अ. । असौ महाकालनिकेतनस्य चन्द्रमौलेः अदूरे वसन् (सन्) तमिस्त्रपक्षे अपि प्रियाभिः
ज्योत्स्नावतः प्रदोषान् निर्विशति ॥

३४ । असौ अवन्तिनाथः, महाकालं नाम स्थानविशेषः तदेव
निकेतनं स्थानं यस्य तस्य चन्द्रमौलेः ईश्वरस्य अदूरे समीपे वसन्, अत एव
तमिस्त्रपक्षे कृष्णपक्षे अपि प्रियाभिः सह ज्योत्स्नावतः प्रदोषान्
निर्विशति अनुभवति किल, नित्यज्योत्स्नाविहारत्वमेतस्यैव नान्यस्य
इति भावः ॥

७४ । अश्वे राज्ञा महाकालनामक स्थाने अतिष्ठित चन्द्रमौलेः महादेवस्य अदूरे वाङ्म
नामक स्थाने कृष्णपक्षे ७ प्रियतमागणैः सह ज्योत्स्नावती रात्रि उपभोग करेन ।

অনেন যুনা সহ পার্থিবেন রম্মোরু কচ্চিন্মনসৌ রুচি
সিপাত্রজ্ঞানিলকম্পিতাসু বিহতুমুদ্যানপরম্পরাসু

২৫ অঃ । (হে) রম্মোরু ! অনেন যুনা পার্থিবেন সহ সিপ্রাত্রজ্ঞানিলকম্পিতাসু উদ্যান
বিহতুম্ তে মনসঃ রুচিঃ কচ্চিৎ ? ॥

২৫ । রম্মে কদলীস্তম্ভৌ ইব জরু যস্যাঃ সা রম্মোরুঃ তস্যাঃ
ধনং হে রম্মোরু ? । ‘জরুত্তরপদাদৌপম্যে’ ইত্যুড্‌প্রত্যয়ঃ, নদীত্বাৎ
যুনা অনেন পার্থিবেন সহ সিপ্রা নাম তত্রত্যা নদী তস্যাঃ তস্যাঃ
অনিলেন কম্পিতাসু উদ্যানানাং পরম্পরাসু পঙ্ক্তিষু, বিহতুম্ তে তব
রুচিঃ কচ্চিৎ ? সৃষ্টাস্তি কিমিত্যর্থঃ । ‘অভিম্বঙ্গে সৃষ্টায়াত্বাৎ
চ রুচিঃ স্থিয়াম্’ ইত্যমরঃ ॥

৩৫ । অগ্নি রক্তাক্র ! এই যৌবনসম্পন্ন অবস্থিতিত্বির সহিত নিখানবীর
খিত শীতলসম্মৌরণ সঞ্চালিত উদ্যান শকলেন বিহার করিতে তোমার মনে নাশ

তস্মিন্‌ভিযোতিতবম্মুপদ্বী প্রতাপসংশোষিতশতুপঙ্কে ।
ববম্ম সা নোত্তমসৌকুমার্যা কুমুদতী ভানুমতী ব

২৬ অঃ । উত্তমসৌকুমার্যা সা, কুমুদতী ভানুমতি ইব, অভিযোতিতবম্মুপদ্বী প্রতাপ
শতুপঙ্কে তস্মিন্‌ ভাবং ন ববম্ম ॥

২৬ । উত্তমসৌকুমার্যা উত্কৃষ্টাঙ্গমার্দবা সা ইন্দুমতী, অমি
তানি উল্লসিতানি বম্মব এব পদ্মানি যেন তস্মিন্‌, প্রতাপেন তেজসা
ষিতাঃ শত্রব এব পদ্মাঃ কর্দমা যেন তস্মিন্‌ অবন্তিনাথে । কুমু
‘কুমুদনভবেতসেভ্যো ডমতুপ্’ ইতি ডমতুপ্‌প্রত্যয়ঃ । ভানুমতি
ইব ভাবং চিত্তং ন ববম্ম, ন তত্রানুরাগমকরোদিত্যর্থঃ । বম্মূনাং
শতুপাং পঙ্কত্বেন চ রূপণং রাজঃ সূর্য্যসাম্যার্থম্ ॥

৩৬ । বক্কপ কমলপল্লব উল্লাসক এবং শক্কপ পঙ্কবিশোষক পদে
মদ্রশ অবন্তিনাথের সহিত, অলৌকিক সৌকুমার্য্যসম্পন্ন, কুমুদিনীমদ্রশী ইন্দুমতী
বক্কনে নিরস্তা হইলেন ।

তামগতস্তামরসান্তরাভা-

মনূপরাজস্য গুণৈরনুনাম্ ।

বিধায় সৃষ্টিং ললিতাং বিধাতু-

জগাদ ভূয়ঃ সুদতীং সুনন্দা ॥ ৩৩

३७ अ. । सुनन्दा, तामरसान्तराभां गुणैः अनूनां विधातुः ललितां सृष्टिं तां सुदतीम् अनूप-
स्य अग्रतः विधाय भूयः जगाद ॥

३७ । सुनन्दा, तामरसान्तराभां पद्मोदरतुल्यकान्तिं कनकगौरी-
त्यर्थः । गुणैः अनूनाम् अधिकामित्यर्थः । शोभनाः दन्ताः यस्याः सा
ती । 'वयसि दन्तस्य ददृ' इति दत्तादेशः, 'उगितञ्च' इति डीप् ।
प्रकृतां प्रसिद्धां वा निधातुः ललितां सृष्टिं मधुरनिर्माणां स्त्रिय-
त्यर्थः । अनुगता आपो येषु ते अनूपाः नाम देशाः । 'ऋक्पूर्वजः-
त्तु' ते तव
मानन्ते' इत्यप्रत्ययः समासान्तः 'जदनोर्द्वे' इत्युदादेशः । तेषां
अनूपराजस्य अग्रतः विधाय व्यवस्थाप्य भूयः पुनः जगाद ॥

३७ । अनन्तरं सुनन्दा, पद्मगर्भेण श्याम कनकीय कान्ति, मर्कटगान्धता, विधातार
सृष्टि, सुदती मेहे इन्द्रगुणैक अनूपराजस्य मनीषे उपनीत कवितां वनिन ।

संग्रामनिर्विष्टसहस्रबाहु-

रष्टादशद्वीपनिखातयूपः ।

अनन्यसाधारणराजशब्दो

वभूव योगी किल कार्तवीर्यः ॥ ३८

३८ अ. । संग्रामनिर्विष्टसहस्रबाहुः अष्टादशद्वीपनिखातयूपः अनन्यसाधारणराजशब्दः योगी
कार्तवीर्यः वभूव किल ॥

३८ । संग्रामेषु युद्धेषु निर्विष्टाः अनुभूताः सहस्रं बाहुवः यस्य सः
योक्तः युद्धादन्यत्र द्विभुज एव दृश्यते इत्यर्थः । अष्टादशसु द्वीपेषु
खाताः स्थापिताः यूपा येन सः तथोक्तः । सर्वक्रतुयाजी सार्वभौमश्चेति
वः । जरायुजादिसर्वभूतरञ्जनात् अनन्यसाधारणो राजशब्दो यस्य सः
योक्तः, योगी ब्रह्मविद्वानित्यर्थः । स किल भगवतो दत्तात्रेयात्मव्ययोग
ति प्रसिद्धिः । कृतवीर्यस्य अपत्यं पुमान् कार्तवीर्यः नाम राजा वभूव
किल इति । अयञ्चास्य महिमा सर्वोऽपि दत्तात्रेयवरप्रसादलब्ध इति
रते दृश्यते ॥

३८ । पूर्वकाले कार्तवीर्य नाम्न एक योगी ছিলেন, যুদ্ধ মনসে তাঁহার মনস
হু বহির্গত হইত; তিনি অষ্টাদশ দ্বীপে নিজ যজ্ঞের যুগ ও জয়ের শুভ স্থাপন
করিয়াছিলেন; লোকান্তরজন দ্বারা তিনি অনন্তকাল রাজশক্তি লাভ হইয়াছিলেন ।

कार्यचिन्तासमकालमेव प्रादुर्भवञ्चापधरः पुरस्तात् ।

प्रज्ञाः शरीरेष्वपि यः प्रजानां प्रत्यादिदेशाविनयं विनेता ॥ ३९

३२ अ. । विनेता यः, अकार्यचिन्तासमकालम् एव चापधरः (सन्) पुराणा प्रजानाम् अन्तःशरीरेषु अपि अविनयं प्रत्यादिदेश ॥

३८ । विनेता शिक्षकः यः कार्त्तवीर्यः अकार्यस्य चिन्तायाः, अहं चौर्यादिकं करिष्यामीति बुद्ध्याः समकालम् एव यथा तथा पुरस्तात् अग्रे चापधरः प्रादुर्भवन् सन्, प्रजानाम् 'प्रजा स्यात् सन्ततौ जने' इत्यमरः । अन्तःशरीरेषु अन्तःकरणेषु शब्देन इन्द्रियं लक्ष्यते । अविनयमपि प्रत्यादिदेश मानसापराधमपि रयामास इत्यर्थः । अन्ये तु वाक्कायापराधमात्रप्रतिकर्तार इति भावः ।

३९ । अजादेर मने कोनो पापशत्रुञ्जित उदय हरेवांगाय मेहे कार्त्तवीर्यं तन्मना धनुर्धरगर्भक उपश्रित हरेया ताशानिगेर रुद्रमगत पापे करितेन ।

ज्याबन्धनिस्पन्दभुजेन यस्य विनिश्चसद्वक्त्रपरम्परेण कारागृहे निर्जितवासवेन लङ्केश्वरेणोषितमा प्रसादधारां शित

४० अ. । ज्याबन्धनिस्पन्दभुजेन विनिश्चसद्वक्त्रपरम्परेण निर्जितवासवेन लङ्केश्वरेण यस्य कारागृहे उषितम् ॥

४० । ज्यायाः मौर्व्याः बन्धेन बन्धनेन निस्पन्दाः निशेष्टाः यस्य तेन, विनिःश्वसती ज्याबन्धोपरोधात् दीर्घं निश्चसती वक्त्रपरम्परायाम् अदशमुखी यस्य तेन, निर्जितवासवेन इन्द्रविजयिना । अत्रेन्द्रादयोऽपराधस्य जितप्राया एवेति भावः । लङ्केश्वरेण दशास्येन यस्य कार्त्तवीर्यममरः । कारागृहे बन्धनागारे । 'कारा स्याद्बन्धनालये' इत्यमरः । आ प्रसादधारा प्रकीर्तिः अनुग्रहपर्यन्तम् उषितं स्थितम् । नपुंसके भावे क्तः । एतत्प्रसादधाराभूतां सन्ध्यामीति भावः । तस्य मोक्षोपायो न तु क्षात्रमिति भावः ॥

पौराणिकी वार्त्ता ।—एकदा नारीसखः सभुजबलरुद्धे नर्मदा-स्रोतसि नर्मदा-स्रोतसि कार्त्तवीर्यः दिग्विजयनिर्गतेन रावणेन अभिमुक्तः सन् तं जितवासवं जिला बद्धा च ज्या-बन्धेन गृहे निचिच्छेप । रावणस्य तस्य आ प्रसादात् कारागारे उवासति ।

४० । वासवविजयी नक्षत्रर वे कार्त्तवीर्योऽयं धनुर्धर जग-वक्त्रेन निष्पन्नर दशवक्त्रेन वन वन दीर्घनिर्धन प्रतिभाग करिते करिते तांशर (कार्त्तवीर्यं) मन्त्रोपादौपादन पर्याप्त कारागारे वास करिष्यादित्येन ।

तस्यान्वये भूपतिरेष जातः प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी । येन श्रियः संश्रयदोषरूढं स्वभावलोलित्ययशः प्रमृष्टम् ॥

४१ अः । आगमवृद्धसेवी प्रतीप इति एषः भूपतिः तस्य अन्वये जातः । येन श्रियः संयव-
लोपदः सभावलोला इति अयशः प्रसृष्टम् ॥

४१ । आगमवृद्धसेवी श्रुतवृद्धसेवी प्रतीप इति ख्यात इति शेषः ।
भूपतिः, तस्य कार्त्तवीर्यस्य अन्वये वंशे जातः । येन प्रतीपेन
संयवस्य आश्रयस्य पुंसः दोषैः व्यसनादिभिः रूढम् उत्पन्नं श्रियः सम्बन्धि
सभावलोला प्रकृतिचञ्चला इत्येवंरूपम् अयशः दुष्क्रीर्त्तिः प्रसृष्टं निरस्तम् ।
दुष्टाश्रयत्यागशीलायाः श्रियः प्रकृतिचापलप्रवादो मूढजनपरिकल्पित
भूपत्यर्थः । अयन्तु दोषराहित्यान् कदाचिदपि त्यज्येत इति भावः ॥

४१ । सेहे कर्द्धवीर्यार वरुण वेदरु पण्डितमेवापरायण प्रतीप नामक एहे राक्षा
करिग्राह्येन । 'लक्ष्मी शभावतहे षष्ठा' कृत्वापि श्रिं धाकेन ना, आधारदोष-
एहे अपयशः हेनिहे दूरीभूत करिग्राह्येन ।

आयोधने कृष्णागतिं सहायमवाप्य यः क्षत्रियकालरात्रिम् ।
शितां धारां शितां रामपरश्वधस्य सम्भावयत्युत्पलपत्रसाराम् ॥४२

४२ अः । यः आयोधने कृष्णागतिं सहायम् अवाप्य क्षत्रियकालरात्रिं रामपरश्वधस्य शितां
साराम् उत्पलपत्रसारं सम्भावयति ॥

४२ । यः प्रतीपः, आयोधने युद्धे कृष्णागतिं कृष्णवर्त्मानम् अग्निं
सहायम् अवाप्य, क्षत्रियाणां कालरात्रिं संहाररात्रिमित्यर्थः । राम-
परश्वधस्य जामदग्न्यपरशोः 'द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः'
इत्यमरः । शितां, तीक्ष्णां धारां सुखम् । 'खड्गादीनाञ्च निशितमुखे
धारा प्रक्रीर्त्तिता' इति विश्वः । उत्पलपत्रस्य सार इव सारो यस्याः तां
तथाभूतां सम्भावयति मन्यते । एतन्नगरजिगीषयागतान् रिपून् स्वयमेव
धत्तामीति भगवता वैश्वानरेण दत्तवरोऽयं राजा । "दह्यन्ते च तथागताः
यवव" इति । "नीलस्य राज्ञो दुहिता बभूवातीवशोभना । साऽग्नि-
होत्रमुपातिष्ठद्वोधनाय पितुः सदा ॥" इत्यादिकञ्च महाभारतीय-
सभापर्वण्यनुसन्धेयम् ।

४२ । हेनि वृत्तकाले अग्निदेवेन माहाया नाड करिग्रा परशुप्रायेण सेहे कलिश-
रुण-कागराक्षिकरण सूतीक परशु-धाराकेण पद्मपत्रेण शय्य अमात्र ज्ञान करिग्रा
धाकेन ।

अस्याङ्गलक्ष्मीर्भव दीर्घबाहो-
माहीष्मतीवप्रनितम्बकाञ्चीम् ।

प्रासादजालैर्जलवेणिरम्यां

रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः ॥ ४३

४३ अ. । माहिषतीवप्रतिनितम्बाक्षीं जलवेणिरम्यां रेवां प्रासादजालैः प्रेक्षितुं कामः अस्ति, दीर्घवाहोः अस्य अङ्गलक्ष्मीः भव ॥

४३ । दीर्घवाहोः अस्य प्रतीपस्य अङ्गलक्ष्मीः भव, एनं वृणीष्व अनेनायं विष्णुतुल्य इति ध्वन्यते । माहिषती नाम अस्य नगरी वप्रः प्राकारः एव नितम्बः तस्य काक्षीं रसनाभूतां जलानां वेण्याः रम्याम् । 'ओषः प्रवाहो वेणो च' इति हलायुधः । रेवां प्रासादजालैः गवाक्षैः । 'जालं समूह आनायो गवाक्षचारकावपि मरः । प्रेक्षितुं कामः इच्छा अस्ति यदि ॥

४७ । यदि तूमि प्रासादगवाक्ष इहेते माहिषती नगरीय प्राकाररूप निरमेथनाश्रुता मलिनप्रवाहरमगौरा रेवानदीके देखिते हेष्ठा कर, ताश इहेते एहे दीर्घवाह राजार अङ्गलक्ष्मी इ० ।

तस्याः प्रकामं प्रियदर्शनोऽपि न स क्षितीशो रुचये वृषः शरत्प्रमृष्टास्वधरोपरोधः शशौव पर्याप्तकलो नलिन्याः

४४ अ. । शरत्प्रमृष्टास्वधरोपरोधः पर्याप्तकलः शशौ नलिन्याः इव सः क्षितीशः प्रियदर्शनः अपि तस्याः रुचये न बभूव ॥

४४ । प्रकामं प्रियं प्रीतिकरं दर्शनं यस्य सः अपि दर्शनीयोऽपी सः क्षितीशः, शरदा प्रमृष्टास्वधरोपरोधः निरस्तमेघावरणः पर्याप्तपूर्णकलः शशौ नलिन्या इव तस्याः इन्दुमत्याः रुचये न बभूव, नाजीजनदित्यर्थः । लोको भिन्नरुचिरिति भावः ॥

४४ । मेघावरणनिमृक्त शरदीय पूर्णकल येगन पद्मिनौ रुचिकर इव ना, तेहे राजा अतिशय प्रियदर्शन इहेने० इन्दुगुणैरु रुचिकर इहेनेन ना ।

सा शूरसेनाधिपतिं सुषेणमुद्दिश्य लोकान्तरगीतकीर्त्तिं आचारशुद्धाभयवंशदीपं शुद्धान्तरच्या जगदे कुमारी ॥

४५ अ. । लोकान्तरगीतकीर्त्तिम् आचारशुद्धाभयवंशदीपं शूरसेनाधिपतिं सुषेणम् शुद्धान्तरच्या सा कुमारी जगदे ॥

४५ । लोकान्तरे स्वर्गादी अपि गीतकीर्त्तिम्, आचारेण शुद्धयोः उभयवंशेत्यतीभयप

निर्वाहः । शूरसेनानां देशानाम् अधिपतिं सुषेणं नाम नृपतिम् उद्दिश्य
प्रमिसन्धाय शुद्धान्तरव्या अन्तःपुरपालिकया । कर्मण्यण्, 'टिड्ढाण्ज'
इति डोप् । सा कुमारी जगदे ॥

४६। शूर्गलोढक ७ बाह्यार यथ कौर्तित इहेषा शाटक, विनि मनाचारपूत, उडव
शर (पितृकुलेन ७ मातृकुलेन) दीपयकूप, मेहे शूरसेनाधिपति सुषेणके देवाहेषा
मस्तःशूरवक्रिका सूनन्ता राजकुमारोढक वनिन ।

नौपान्वयः पार्थिव एष यज्वा गुणैर्यमाश्रित्य परस्परेण ।

सिद्धाश्रमं शान्तमिवेत्य सत्त्वैर्नैसर्गिकोऽप्युत्सृजे विरोधः ॥ ४६

४६ अः । यज्वा एषः पार्थिवः नौपान्वयः शान्तं सिद्धाश्रमम् एव सत्त्वैरिव गुणैः यम् आश्रित्य
परस्परेण नैसर्गिकः अपि विरोधः उत्सृजे ॥

४६। यज्वा विधिवदिष्टवान् । 'सुयजोर्ङ' निप्' इति ङुनिप्प्रत्ययः ।

एषः पार्थिवः, नौपो नाम अन्वयोऽस्येति नौपान्वयः नौपवंशजः । यं
सुषेणम् आश्रित्य गुणैः ज्ञानसौनादिभिः शान्तं प्रसन्नं सिद्धाश्रमम् कृत्वा-
श्रमम् एव प्राप्य, सत्त्वैः गजसिंहादिभिः प्राणिभिरिव, नैसर्गिकः स्वाभा-
विकः अपि परस्परेण विरोधः उत्सृजे त्यक्तः ॥

४७। इनि नौपवंशीय राज्ञा ; इनि यथाविधि वागवच्छेद अमृष्टान करिषा शाटकेन ।
कृष्णग वेषन शास्त्रसम्पद सिद्धाश्रमे वाम करतः पत्रम्परेण प्रति स्वाभाविक वैवर्भाव
परित्याग करिषा शाटक, तेमनि ज्ञान, मोन, शक्ति, क्रमा प्रवृत्ति पत्रम्पत्र विरोधी
सुषणकम् ईशाटक आश्रय करिषा पत्रम्पत्र विरोध परित्याग करिषाट्छ ।

यस्यात्मगेहे नयनाभिरामा कान्तिर्हिमांशोरिव सन्निविष्टा ।

हर्म्याग्रसंरुद्धतृणाङ्कुरेषु तेजोऽविषह्यं रिपुमन्दिरेषु ॥ ४७

४७ अः । हिमांशोः इव नयनाभिरामा कान्तिः यस्य आत्मगेहे सन्निविष्टा, अविषह्यं तेजः (तु)
हर्म्याग्रसंरुद्धतृणाङ्कुरेषु रिपुमन्दिरेषु ॥

४७। हिमांशोः कान्तिः चन्द्रकिरण इव नयनयोः अभिरामा यस्य
सुषेणस्य कान्तिः शोभा आत्मगेहे स्वभवने सन्निविष्टा संक्रान्ता । अविषह्यं
विषोदुमशक्यं तेजः प्रतापसु हर्म्याग्रेषु धनिकमन्दिरप्रान्तेषु । 'हर्म्यादि
धनिनां वासः' इत्यमरः । संरुद्धाः तृणाङ्कुराः येषां तेषु शून्येषु इत्यर्थः ।
रिपुमन्दिरेषु शत्रुनगरेषु । 'मन्दिरं नगरे गृहे' इति विश्वः । सन्निविष्टम् ।
सज्जनाद्वादको द्विषन्तपक्ष इति भावः ॥

४९। इनि निज भवने सुधांशुत्र छात्र नयनानन्दताम्रिनी काञ्चि विज्ञात करिषा

शोकन, किञ्च ईश्वर अस्य तेज रिपून् नगरं रक्ष्यावनीर अर्धभागे उल्लास
मरुतेन प्रकाश पात्र ॥

यस्यावरोधस्तनचन्दनानां प्रक्षालनाद्वारिविहारकाले
कलिन्दकन्या मथुरां गतापि गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति

४८ अ. । यस्य वारिविहारकाले, अवरोधस्तनचन्दनानां प्रक्षालनात्, मथुरां गतापि
कन्या, गङ्गोर्मिसंसक्तजला इव भाति ॥

४८ । यस्य सुषेणस्य वारिविहारकाले जलक्रीडासमये अवरोध
अन्तःपुराङ्गनानां स्तनेषु चन्दनानां मलयजानां प्रक्षालनात् हेतोः,
नाम शैलः तत्कन्या यमुना । 'कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमन
इत्यमरः । मथुरा नाम अस्य राज्ञः नगरी तां गता अपि, गङ्गाया
कृष्टापीत्यर्थः । मथुरायां गङ्गाऽभावं सूचयत्यपिशब्दः । कालिन्दी
मथुरा लवणाभुरवधकाले शत्रून्नेन निर्मार्स्यत इति वक्ष्यति तत्काले
मथुरासम्भव इति चिन्त्यम् । मथुरा मथुरापुरीति शब्दभेदः ।
भागीरथ्याः ऊर्मिभिः संसक्तजला इव भाति धवलचन्दनसंसर्गात् प्र
दन्त्यत्राप्यत्र गङ्गासंस्कृतेव भातीत्यर्थः । 'सितासिते हि गङ्गायमुने
घण्टापथः ॥

४८ । जनविशारकाले एहे राज्ञार अस्तःपूरकाग्निनीगणेर स्तनछिह्ति चतनना
धोत कराय, यमुनानदी मथुराय प्रवाहित इहेलेण छान हय येन, यमुनार अ
प्रवाहेर सहित मिलित इहेया शोभा पाहेतेछे ।

वस्तेन तार्क्ष्यात्किल कालियेन मणिं विसृष्टं यमुनौकसा
वचःस्थलव्यापिरुचं दधानः सकौस्तुभं क्लेपयतीव कृष्ण

४९ अ. । यः तार्क्ष्यात् वस्तेन यमुनौकसा कालियेन विसृष्टं वचःस्थलव्यापिरुचं
(सन्) सकौस्तुभं कणं क्लेपयति इव ॥

४९ । तार्क्ष्यात् गरुडात् वस्तेन, यमुना श्लोकः स्थानं यस्य
कालियेन नाम नागिन, विसृष्टं किल अभयदाननिष्क्रयत्वेन दत्तं,
एतिह्ये, वचःस्थलः व्यापिरुचं मणिं दधानः यः सुषेणः सकौस्तुभं
विष्णुं क्लेपयति इव व्रीडयति इव, 'अर्त्तिक्ली' इत्यादिना पुमान्
कौस्तुभमणेरप्युत्कृष्टोऽस्य मणिरिति भावः ॥

४९ । गरुडभये भीत यमुनावती कालिय नाग ईश्वर निकट
करिष्य प्रभूपकारश्चरुण ईश्वरे वे गनि दान करिष्येछेन, ताहार प्रभार ईश्वर

উল্লেখ্য জালোকিত দৃষ্টান্তে এবং সেই গণি ধারণ করিয়া ইনি কোষভদ্রাও বিমুক্তকণ
নন লক্ষ্য দিতেছেন।

কালে সম্ভাব্য ভর্তারমসু' যুবানং সৃদুপ্রবালোত্তরপুষ্পশয্যে ।
ব ভার্গবৈ চৈত্ররথাদনুনে নিবিষ্ট্যতাং সুন্দরি যৌবনয্যী: ॥৫০

৫০ অ:। সুন্দরি! অসু' যুবানং ভর্তারং সম্ভাব্য সৃদুপ্রবালোত্তরপুষ্পশয্যে চৈত্ররথাৎ অনুনে
দাবনে যৌবনয্যী: নিবিষ্ট্যতাম্ ॥

৫০। যুবানম্ অসু' ভর্তারং সম্ভাব্য মত্বা পতিত্বেনাঙ্গীকৃত্য ইত্যর্থ:।
সৃদুপ্রবালোত্তরা উপরিপ্রস্তারিতকোমলপল্লবা পুষ্পশয্যা যস্মিন্ তত্
স্মিন্, চৈত্ররথাৎ কুবেরোদ্যানাত্ অনুনে বৃন্দাবনে বৃন্দাবননামকে উদ্যানে,
সুন্দরি! যৌবনয্যী: যৌবনফলং নিবিষ্ট্যতাং ভুজ্যতাম্ ॥

৫০। হে সুন্দরি! তুমি এই যুবাকে পতিত্ব বরণ করিয়া, কুবেরের চৈত্ররথ ভূম্য
দাবন নামক উদ্যানে কোমল পল্লবাস্তরণমণ্ডিত পুষ্পশয্যা নিজে যৌবনশোভাকে
তল্যে বিস্তার কর।

অধ্যাস্য চাম্ভ:পৃষতোচিতানি

শৈল্যগম্বীনি শিলাতলানি ।

কলাপিনাং প্রাষ্টপি পশ্য নৃত্যং

কান্তাসু গোবর্ধনকন্দরাসু ॥ ৫১

৫১ অ:। কান্তাসু গোবর্ধনকন্দরাসু, অম্ভ:পৃষতোচিতানি শৈল্যগম্বীনি শিলাতলানি অধ্যাস্য,
প্রাষ্টপি কলাপিনাং নৃত্যং পশ্য ॥

৫১। কিঞ্চ, প্রাষ্টপি বর্ষাসু কান্তাসু গোবর্ধনস্য অদ্রে: কন্দরাসু
দরীষু। 'দরী তু কন্দরো বা স্ত্রী' ইত্যমর:। অম্ভস: পৃষতৈ: বিন্দুभि:
চিত্তানি সিক্তানি শিলায়াং ভবং শৈল্যম্ 'শিলাজতু চ শৈল্যম্' ইতি
শব্দাৎ। বহা, শিলাপুষ্পাখ্য অশিষ্যবিশেষ:। 'কালানুসার্যবৃদ্ধা-
শপুষ্পশীতশিবানি তু। শৈল্যম্' ইত্যমর:। 'শিলায়া দ:' ইত্যত্র শিলায়া
ইতি যোগবিভাগাদিবার্থে দ্রষ্টব্য:। তদগম্ববন্তি শৈল্যগম্বীনি শিলা-
তলানি অধ্যাস্য অশিষ্য কলাপিনাং বর্ধিণাং নৃত্যং পশ্য ॥

৫১। এবং বর্ষাকালে গোবর্ধনগিরির রমণীয় কন্দরে জলবিন্দুসিক্ত শৈল্যগম্ব-
ক শিলাতলে উপবেশন করিয়া সমুদ্রগণের নৃত্য দর্শন কর।

তপং তমাবর্ত্তমনোজনাभि: সা ব্যত্যগাদন্যবধূর্ভবিত্বী ।

সদ্বীধরং মার্গবশাদুপেতং স্রোতীবহা সাগরগামিনীব ॥ ৫২

५२ अः । आवर्त्तमनोज्ञाभिः अन्यबधूः भवितो सा सागरगामिनौ स्तोतीवहा मार्गं
महीधरम् इव, तं नृपं व्यत्यागात् ॥

५२ । 'स्यादावर्त्तीऽम्भसां भ्रमम्' इत्यमरः । आवर्त्तमनोज्ञा
यस्याः सा, इदञ्च नदीसाम्यार्थमुक्तम् । अन्यबधूः अन्यपत्नी
भाषिनी सा कुमारौ, तं नृपं, सागरगामिनौ सागरं गन्तौ स्तोतीवहा
मार्गवशात् उपेतं प्राप्तं महीधरं पर्वतम् इव, व्यत्यागात् अतीत्य गता

५२ । आवर्त्तकूप गनोश्च नाभि द्वारा शोभिता, सागरगामिनौ
येकैक पथिश्रद्धा अवस्थित पर्वतके अतिक्रम करिष्या सागराभिमुखे च निशं यावत्
अग्रे जनैर भाविनी पत्नी, आवर्त्तवत् गनोश्च नाभिसम्पन्ना ईन्द्रगुह्यी मेहे
अतिक्रम करिष्या गमन करिष्येति ।

अथाङ्गदाश्लिष्टभुजं भुजिष्या हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथ
आसेदुषीं सादितशत्रुपक्षं बालामबालेन्दुमुखीं बभाषे

५३ अः । अथ भुजिष्या अङ्गदाश्लिष्टभुजं सादितशत्रुपक्षं हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम्
अबालेन्दुमुखीं बालां बभाषे ॥

५३ । अथ भुजिष्या किङ्करी सुनन्दा । 'भुजिष्या किङ्करी मत
हलायुधः । अङ्गदाश्लिष्टभुजं केयूरनदबाहुं सादितशत्रुपक्षं विनाशित
वर्गं हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् आसेदुषीम् आसन्नाम् अबालेन्दु
पूर्णेन्दुमुखीं बालाम् इन्दुमतीं बभाषे ॥

५० । अनन्तर किङ्करी सुनन्ता, अङ्गदमगलकृत भुजसम्पन्न, विपक्षपक्ष
कलिङ्गदेशाधिपति हेमाङ्गद नागक नृपतिर मन्त्रिधाटन पूर्णन्दुषूरी ईन्द्रगुह्यी
गिष्या वलिल ।

असौ महेन्द्राद्रिसमानसारः पतिर्महेन्द्रस्य महोदधेश्च
यस्य चरत्सैन्यगजच्छलेन यात्रासु यातौव पुरो महेन्द्रः

५४ अः । महेन्द्राद्रिसमानसारः असौ महेन्द्रस्य महोदधेश्च पतिः, यस्य यात्रासु
च्छलेन महेन्द्रः पुरः याति इव ॥

५४ । महेन्द्राद्रेः समानसारः तुल्यसत्त्वः असौ हेमाङ्गदः, महेन्द्र
नाम कुलपर्वतस्य महोदधेश्च पतिः स्वामी । महेन्द्रमहोदधी
गिरिजलदुर्गे इति भावः । यस्य यात्रासु चरतां मदस्त्राविणां सैन्यस्य
च्छलेन महेन्द्रः महेन्द्रादिः पुरः अग्रे याति इव ; अद्रिकल्या
इत्यर्थः ॥

८४ । गह्लपक्षीतत्र शांति मारमन्त्र एवै राज्ञा, गह्लपक्षीत ७ महीमागत्र
 शीघ्र; ईश्वर युक्ताकाकाले महीधर गह्लहै येन मन्त्रावौ गजनेत्र वापनेत्र अत्र
 गमन करिष्यो थाटकन ।

प्राधातरखे सुभुजो भुजाभ्यां विभक्तिं यश्चापभृतां पुरोगः ।
 रिपुश्रियां साञ्जनवाप्यसेके वन्द्योक्ततानामिव पडती द्वे ॥ ५५

५५ अ. । सुभुजः चापभृतां पुरोगः यः सुजाभ्यां वन्द्योक्ततानां रिपुश्रियां साञ्जनवाप्यसेके
 निव द्वे ज्याधातरखे विभक्तिं ॥

५५ । सुभुजः चापभृतां पुरोगः धनुर्धराग्रेसरः यः वन्द्योक्ततानां
 पडतीतानाम् । 'प्रग्रहाप्रग्रहौ वन्द्याम्' इत्यमरः । रिपुश्रियां साञ्जनो
 प्यसेके ययोस्ते कज्जलमिश्राशुसिक्ते इत्यर्थः । पडती इव द्वे ज्याधातानां
 किणानां रेखे राजी भुजाभ्यां विभक्तिं । द्विवचनात् सव्यसाचिवं
 ध्याते । रिपुश्रियां भुजाभ्यामेवाहरणात् तद्वतरखयोस्तत्पडतित्वेनोत्प्रेक्षा,
 योः श्यामत्वात् साञ्जनाशुसेकोक्तिः ॥

८५ । गनोहर भुजयुगलशालौ धनुर्धराग्रगण्य एवै भूपति श्रीय भुजद्वये येन विपक्ष-
 र कञ्जनयुक्तेनज्जलमसिक्त पक्षतिद्वयेन शांति दृष्टौ ज्याधात रेखा धारण
 क्राट्कन ।

मात्मनः सद्गनि सन्निकृष्टो मन्द्रध्वनित्याजितयामतूर्या ।
 सादवातायनदृश्यवीचिः प्रबोधयत्यर्णव एव सुप्तम् ॥ ५६

५६ अ. । आत्मनः सद्गनि सुप्तं यं सन्निकृष्टः प्रासादवातायनदृश्यवीचिः मन्द्रध्वनित्याजितयाम-
 तूर्याः अर्णवः एव प्रबोधयति ॥

५६ । आत्मनः सद्गनि सुप्तं यं हेमाङ्गदं, सन्निकृष्टः समीपस्थः अनण्व
 सादवातायनैः दृश्यवीचिः मन्द्रेण गम्भीरेण । 'मन्द्रस्तु गम्भीरे'
 त्यमरः । ध्वनिना त्याजितं विवर्जितं यामस्य तूर्यं प्रहरावमानसूचकं
 यं येन सः तथोक्तः । 'हौ यामप्रहरौ समौ' इत्यमरः । अर्णवः एव
 बोधयति । अर्णवस्यैव तूर्यकार्यकारित्वात् तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः । समुद्रस्य
 पि सेयः किमन्येषामिति भावः ॥

८६ । राशर तत्रशगां ईश्वर प्रामाद गवांश्च इहेते दृष्टे दृष्ट, मेहे मन्त्रिहित
 इहे, सकौय मदन निद्रित एवै राजाटके प्रातःकाले गजौ कन कन शब्दे जागरित
 इहेके जागाहेवांश्च अश्रवावमानश्चक तूर्याक्षनित्र अश्राजन इव ना ।

नेन साङ्गं विहराम्बुराशेस्तीरेषु तालीवनमर्मरेषु ।
 पात्तरानीतलवङ्गपुष्पैरपाकृतखेदलवा मरुद्धिः ॥ ५७

৫৩ অঃ । তালীবনমর্ষরেণু অম্বুরাগে: তীরেণ, দীপান্তরানীতলবঙ্গপুণে: মরুতি: পপাতি (সত্য) অনেন সাধ্বঁ বিহর ॥

৫৩ । অনেন রাজা সাধ্বঁ তালীবনৈ: মর্ষরেণু ধ্বনত্শ্রু ।
মর্ষর: । স্বনিতৈ বস্ত্রপর্ণানাম্' ইত্যমরবচনাৎ গুণপরস্পা
শব্দস্য গুণিপরত্বং প্রয়োগাদবসেয়ম্ । অম্বুরাগে: সমুদ্রস্য তীরে
ন্তরেভ্য: আনৌতানি লবঙ্গপুষ্পাণি দেবকুসুমানি যৈ: তৈ: । 'লব
কুসুমম্' ইত্যমর: । মরুতি: বাতৈ: অপাক্রতা: প্রশমিতা: স্তেদস
বিন্দব: যস্যা: সা তথাভূতা সত্যী, বিহর ক্রীড় ॥

৫৭ । ভূমি এই নৃপতির সহিত তালীবনের মর্ষরশব্দযুক্ত মাগরতীরে বিহরিত
তথায় দীপান্তর হইতে লবঙ্গপুষ্পমোড়ভবাহী সমীরণ ভোগার স্বৈদবিন্দু সকল
করিবে ।

প্রলোমিতাপ্রাকৃতিলোভনীয়া বিদর্ভরাজাবরজা তযৈব
তস্মাদপাবর্ত্তত দূরকৃষ্টা নীত্যেব লক্ষ্মী: প্রতিকূলদৈবা

৫৮ অঃ । প্রাকৃতিলোভনীয়া বিদর্ভরাজাবরজা তয়া (সুন্দর) এবং প্রলোমিতা
দূরকৃষ্টা লক্ষ্মী: প্রতিকূলদৈবাৎ (পুংস:) ইব তস্মাৎ অপাবর্ত্তত ॥

৫৮ । প্রাকৃত্যা রূপেণ লোভনীয়া আকর্ষণীয়া ন তু বর্ণন
ইত্যর্থ: । বিদর্ভরাজাবরজা ভোজানুজা ইন্দুমতী, তয়া সুন্দর
প্রলোমিতা অপি প্রশোদিতা অপি, নীত্যা পুরুষকারেণ দূরকৃষ্টা দূর
লক্ষ্মী: প্রতিকূলং দৈবং যস্য তস্মাৎ পুংস ইব, তস্মাৎ হেমাঙ্গদাৎ
প্রতিনিবৃত্তা ॥

৫৮ । যেমন ভাগ্যলক্ষী পুরুষকার দ্বারা বহু দূর হইতে আকৃষ্ট হইলেও,
দৈব পুরুষের নিকটে হইতে অপসৃত হইয়া থাকেন, সেইরূপ সুনন্দা কর্তৃক
হইলেও প্রলোভনজনক রূপম্পন্ন বিদর্ভরাজাবরজা সেই রাজার নিকটে হইতে
বর্ত্তন করিলেন ।

অথোরগাখ্যস্য পুরস্য নাথং

দৌবারিকী দেবসরূপমেত্য় ।

ইতস্ত্বকোরাচ্চি বিলোকয়েতি

পূর্বানুশিষ্টাং নিজগাদ ভোজ্যাম্ ॥ ৫৯

৫৯ অঃ । অথ দৌবারিকী (সুন্দা) দেবসরূপম্ অরগাখ্যস্য পুরস্য নাথম্ ইত্য
ইত: বিলোকয়' ইতি পূর্বানুশিষ্টাং ভোজ্যাং নিজগাদ ॥

नत्सु

रस्यापि

तोरि

सं. ७

प्रह

ভীবে দি

मदन

तयै

लक्ष्मण

भीमिका प्र

11941

वर्णन

सुनन्द

या दूर

शात् अ

279

ଭୁବନେଶ୍ୱର ଶ୍ରୀ.

ହେତେ

मय, '५३

২৯। অনন্তর, দ্বারপালিকা সুনন্দা দেবোপমকান্তি নাগপুরাধিপতির নিকট
সিয়া ভোজকণ্ঠ্যাকে বলিল, “অগ্নি চকোরলোচনে! এদিকে চাহিয়া দেখ!” ইহা
স্বাসে (সবিস্তারে) কহিতে লাগিল।

१० अ. । अंसापितलस्वहारः हरिचन्दनेन क्लृप्ताङ्गरागः अयं पाण्ड्यः, बालातपरक्तसागुः
मन्त्रोद्धारः अद्विराज इव आभाति ॥

৩০। এই পাণ্ড্যদেশাধিপতি, স্কন্ধদেশে লক্ষ্যমান হার ধারণ এবং হরিচন্দন দ্বারা
 রূপ রচনা করিয়া নিৰ্ব্বাধারাসমন্বিত, তরুণতপনবঞ্জিত সান্ন্যাস্তু গিরিরাজের শ্রায়
 তা পাইতেছেন।

महार्द्रः विश्वास्य संसृज्यता निःशेषपीतोऽज्झितचिन्मुराजः अगस्त्यः प्रौढ्या अश्वमेधा-
यस्य सौमनातिकः भवति ॥

३८

‘दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञः’ इत्यमरः । आर्द्रमूर्तेः स्नातस्य इत्यर्थः । पाण्ड्यस्य प्रीत्या स्नेहेन, न तु दाक्षिण्येन, सुस्नातं पृच्छतीति सौमित्रा भवति । ‘पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः’ इत्युपसंख्यानान् उक्त्वा ॥

पौराणिकी वाता ।—पुरा किल विष्यगुरुर्भगवान् अगस्त्य इन्द्रादिमुरगैः प्राधितः सन् मार्गनिराधाय वह्निवपुषः विष्यागिरिः समीपमाजगाम, प्रणनाम तं गुरुं विष्याः ; कुम्भं “मम प्रत्यावर्त्तनं यावत् त्वमेतदवस्थ एव तिष्ठ” इत्युक्त्वा अपुनर्निवृत्तये दक्षिणाशामायितवान् ।

७१ । विनि विन्नागिरिः अतिवृद्धि निवारण करिषाछिन्नेन, विनि ममूदके निःश्वस्य पानं करिषा आवांर उद्गार करिषाछिन्नेन, नेहे अगस्त्या, एहे राजा अश्वमेधज्ञानं करिषा उठिने, श्रीतिवशः ऐश्वर्यं शुभ आनेन विषय जिज्ञासा करिषा थाते ॥

अस्त्वं हरादाप्तवता दुरापं येनेन्द्रलोकावजयाय हप्तः ।

पुरा जनस्थानविमर्दशङ्की सन्ध्याय लङ्काधिपतिः प्रतस्थे ॥

६२ अ. । पुरा जनस्थानविमर्दशङ्की हप्तः लङ्काधिपतिः हरात् दुरापम् अस्त्वं येन सन्ध्याय, इन्द्रलोकाविजयाय प्रतस्थे ॥

६२ । पुरा पूर्वम् जनस्थानस्य खरालयस्य विमर्दशङ्की हप्तः लङ्काधिपतिः रावणः, दुरापं दुर्लभम् अस्त्वं ब्रह्मशिरोनामकं आप्तवता येन पाण्ड्येन सन्ध्याय इन्द्रलोकावजयाय इन्द्रलोकं जेतुं प्रतस्थे इन्द्रविजयिनो रावणस्यापि विजिता इत्यर्थः ॥

७२ । ऐनि महादेवैर निकट उक्ताशिरानामक फलं अङ्ग लाभ करिषाछिन्नेन अश्वमेधज्ञानं जनस्थानेन उद्गार आशङ्काय गर्हितं रावणो अथ ऐश्वर्यं महिम्नं विजितं पश्चात् ऐन्द्रलोकं जय करिष्येति शिष्याछिन्नेन ।

अनेन पाणौ विधिवद्गृहीते महाकुलीनेन महीव गुर्वी रत्नानुविहार्यवमेखलाया दिशः सपत्नी भव दक्षिणाया ॥

६३ अ. । महाकुलीनेन अनेन पाणौ विधिवत् गृहीते (सति) त्वम्, गुर्वी महीव रत्नानुविहार्यवमेखलायाः दक्षिणायाः दिशः सपत्नी भव ॥

६३ । महाकुलीनेन महाकुले जातेन । ‘महाकुलादञ्जुर्वी खञ्प्रत्ययः । अनेन पाण्ड्येन पाणौ त्वदीये विधिवत् यथाशास्त्रं सति, गुर्वी गुरुः । ‘वोतो गुणवचनात्’ इति डोष् । मही इव अनुविद्धः व्याप्तः अर्णवः एव मेखला यस्याः तस्याः । इदं विशेषणं मही मिन्दुमत्याश्च योज्यम् । दक्षिणायाः दिशः सपत्नी भव । अनेन न्तराभावो ध्यन्यते ॥

৩৩। মহাবংশনসূত্রে এই রাজার নথিত বিধানানুসারে পরিণীত হইয়া তুমিও
দেহী নদীর তীর, ব্রহ্মকর-মেখলা দক্ষিণদিকের নদী ২৩।

তাম্বূলবল্লীপরিণতপূগাখেলালতালিঙ্কিতচন্দনাসু ।

তমালপত্রাস্তরণাসু রন্তু' প্রসীদ শশ্বন্মলয়স্থলীপু ॥ ৬৪

৬৪ অঃ। তাম্বূলবল্লীপরিণতপূগাসু এলালতালিঙ্কিতচন্দনাসু তমালপত্রাস্তরণাসু মলয়স্থলীপু
শব্দ রন্তু' প্রসীদ ॥

৬৪। তাম্বূলবল্লীভিঃ নাগবল্লীভিঃ পরিণতঃ পরিব্রজা পূগাঃ ক্রমুকাঃ
যাসু তাসু । 'তাম্বূলবল্লী তাষ্মলৌ নাগবল্লীপি' ইতি, 'ঘোষা তু পূগঃ

ক্রমুকাঃ' ইতি চ অমরঃ । এলালতাভিঃ আলিঙ্কিতাঃ চন্দনাঃ মলয়জাঃ
যাসু তাসু । 'গন্ধসারো মলয়জো ভদ্রশ্রীচন্দনোঃস্থিয়াম্' ইত্যমরঃ ।

মালস্য তাপিচ্ছস্য পত্রাণি এব আস্তরণানি যাসু তাসু । 'কাল-
স্বস্তমালঃ স্যাৎ তাপিচ্ছোঃপি' ইত্যমরঃ । মলয়স্থলীপু শব্দে মুহুঃ
সদা বা রন্তু' প্রসীদ অনুকূলা ভব ॥

৩৪। তুমি ভাষ্মলবল্লীপরিবেষ্টিত পূগবৃক্ষবিরাজিত, এলালতানির্মিত-চন্দনক্রম-
বিশিষ্ট তমালপত্রগন্ধাকৌণ মলয়পর্বতপ্রদেশে নিবসন্ত বিশার কবিত্তে মন্থতা ২৩।

ইন্দীবরশ্যামতনুর্নৃপোঃসৌ ত্বং রোচনাগৌরশরীরয়টিঃ ।

অন্যোন্যশোভাপরিব্রজ্যে বাং যোগস্ফুটীসৌদর্যদয়োরিবা স্তু ॥ ৬৫

৬৫ অঃ। অসৌ নৃপঃ ইন্দীবরশ্যামতনুঃ, ত্বং রোচনাগৌরশরীরয়টিঃ ; (অতএব) স্ফুটীসৌদর্যদয়োঃ
বাং যোগঃ অন্যোন্যশোভাপরিব্রজ্যে অস্তু ॥

৬৫। অসৌ নৃপঃ, ইন্দীবরশ্যামতনুঃ, ত্বং রোচনা গৌরোচনা ইব গৌরো
শরীরয়টিঃ যस्याঃ সা, ততঃ স্ফুটীসৌদর্যদয়োঃ বিদ্যুন্মেষযোঃ ইব বাং যুগযোঃ
যোগঃ সমাগমঃ অন্যোন্যশোভায়াঃ পরিব্রজ্যে অস্তু ॥

৬৫। এই রাজা নীলপদ্মের তীর শ্রামকলবর এবং তুমিও গৌরোচনার তীর
গৌরাদ্রীঃ বিজ্ঞান ও মেঘের মগাগমের তীর ভোগাদের উভয়ের মধ্যম নদীর
তীরে বসিত নিমিত্ত হউক ।

সুবিদর্ভাধিপতেঃসদৌ লেমেঃসুতরং চেতসি নোপদেশঃ ।

দিবা কারাদর্শনবজ্রকোশে নচত্বনায়াং শুরিবারবিন্দে ॥ ৬৬

৬৬ অঃ। দিবা কারাদর্শনবজ্রকোশে অরবিন্দে নচত্বনায়াঃ ইব, তদৌঃ উপদেশঃ বিদর্ভা-
ধিপতেঃ সসুঃ চেতসি অন্তরং ন লেমে ॥

৬৬। বিদর্ভাধিপতেঃ সৌভাগ্যঃ সসুঃ ইন্দুমত্যাঃ চেতসি তদৌঃ সুনন্দা-

सम्बन्धी उपदेशः वाक्यं दिवाकरस्य अदर्शनेन वक्षकोशे मुकुलिते प्र
नक्षत्रनाथांशुः चन्द्रकिरणः इव अन्तरम् अवकाशं न लेभे ॥

७७ । शर्योत्र अदर्शने मुद्रित पद्मेत्र मध्ये वेगन चक्रकिरण प्रवेश करि
ना, तेमनि विदर्शनाछविनी हेन्मूगतीर रुद्रयेउ सूनम्मांर उपदेश अविष्टे रहेन न

सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा
नरेन्द्रमार्गादृ इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥

८७ अ. । पतिंवरा सा, रात्रौ सञ्चारिणी दीपशिखा इव, यं यं व्यतीयाय, सः सः
नरेन्द्रमार्गादृ इव विवर्णभावं प्रपेदे ॥

६७ । पतिंवरा सा इन्दुमती, रात्रौ सञ्चारिणी दीपशिखा इव,
भूपालं व्यतीयाय अतौत्य गता, सः सः भूमिपालः स सर्व्व इत्यर्थः ।
वीप्सयोः' इति वीप्सायां द्विवचनम् । नरेन्द्रमार्गे राजपथे अद्यावत्
भेदः इव । 'स्यादृष्टः चौममस्त्रियाम्' इत्यमरः । विवर्णभावं वि
त्वम् अदृष्टु तमोहृतत्वं प्रपेदे ॥

७१ । रात्रिकाले राजपथे केह अतीप नहेरा गेने सेह अतीपालो
पथेर ये ये अटोलिका छांड़हेरा रात्र, सेह सेह अटोलिका वेगन अक्षकारे
हय, तेमनि सेह स्रग्वरा हेन्मूगती ये ये राजाके अतिक्रम करिषा गेने,
सेह राजाहे दुःशास्त्रकारे निगम रहेन ।

तस्यां रघोः सूनुरुपस्थितायां
वृणीत मां नेति समाकुलोऽभूत् ।
वामेतरः संशयमस्य बाहुः
केयूरबन्धोच्छसितैर्नुनोद ॥ ६८

६८ अ. । तस्याम् उपस्थितायां रघोः सूरुः, 'मां वृणीत न वा' इति समाकुलः अभूत्,
बाहुः केयूरबन्धोच्छसितैः अस्य संशयं नुनोद ॥

६८ । तस्याम् इन्दुमत्याम् उपस्थितायाम् आसन्नायां सत्यां
सूरुः अजः, 'मां वृणीत न वा' इति समाकुलः संशयितः अभूत् ।
अस्य अजस्य वामेतरः वामात् इतरः दक्षिणः बाहुः केयूरं बध्यत अत्र
केयूरबन्धः अङ्गदस्थानं तस्य उच्छसितैः स्फुरणैः संशयं नुनोद ॥

७८ । हेन्मूगती मनीपवर्तिनौ रहेले, रघुकुमार अज,—हेनि आमाके
करिवेन किना, एहे आशङ्काय व्याकुल रहेलेन ; किन्तु तदीय दक्षिण बाहुर
बद्धनशान वारंवार स्पन्दित रहेरा तांशार से संशय दूर करिन ।

तं प्राप्य सर्वावयवानवद्यं
व्यावर्ततान्योपगमात् कुमारी ।
न हि प्रफुल्लं सहकारमेत्य
वृद्धान्तरं काङ्क्षति षट्पदाली ॥ ६६

६६ अः । कुमारी सर्वावयवानवद्यं तं प्राप्य अन्योपगमात् व्यावर्तत, हि षट्पदाली प्रफुल्लं सहकारम् एत्य, वृद्धान्तरं न काङ्क्षति ॥

६७ । कुमारी, सर्वेषु अवयवेषु ! अनवद्यम् अदोषम् तम् अजं प्राप्य अन्योपगमात् राजान्तरोपगमात् व्यावर्तत निवृत्ता । तथाहि—षट्पदाली अनावलिः, प्रफुल्लतीति प्रफुल्लं विकसितं पुष्पितमित्यर्थः । प्रपूर्वात् फल्लतेः । नाद्यच्, फलतेसु प्रफुल्लतमिति पठितव्यम्, 'अनुपसर्गात्' इति निषेधादिति उभयथापि न कदाचिदनुपपत्तिरित्युक्तं प्राक् । सहकारं चूतविशेषम् एत्य । 'आम्नश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः' इत्यमरः । वृद्धान्तरं न काङ्क्षति । न हि सर्वोत्कृष्टवसुलामेऽपि वस्त्वन्तरस्याभिलाषः सादित्यर्थः ।

७० । राजकुमारी हेमूगती मर्त्याश्चन्द्र वयूकुमारके आदेशा अत्र राज्ञां निकटे गमनं करिते काष्ठं हरेणन ; कारण—विकसितं चूततृकके आदेशेन वमत्ररात्रि आत्र अत्र वृक्षेण कामना कर्तुं ना ।

तस्मिन् समावेशितचित्तवृत्तिमिन्दुप्रभामिन्दुमतीमवेक्ष्य ।
प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमज्ञा सविस्तरं वाक्यमिदं सुनन्दा ॥ ७०

७० अः । अनुक्रमज्ञा सुनन्दा, इन्दुप्रभाम् इन्दुमतीं तस्मिन् समावेशितचित्तवृत्तिम् अवेक्ष्य, सविस्तरम् इदं वाक्यं वक्तुं प्रचक्रमे ।

७० । तस्मिन् अजे समावेशिता संक्रामिता चित्तवृत्तिः यया ताम्, इन्दोः प्रभा इव प्रभा यस्याः ताम्, आह्लादकत्वादिन्दुसाम्यम् । इन्दुमतीम् अवेक्ष्य अनुक्रमज्ञा वाक्यपौर्वापर्याभिज्ञा सुनन्दा, इदं वक्ष्यमाणं सविस्तरं संप्रपञ्चम् । 'प्रयने वावशब्दे' इति घञो निषेधात् 'ऋदोरप्' इत्यप्रत्ययः । 'विस्तरो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः' इत्यमरः । वाक्यं वक्तुं प्रचक्रमे ॥

७० । वचनविज्ञाचतुर्षा सुनन्दा, चक्षुरां अत्र अभाषानिनी हेमूगतीके उद्देशे निविष्टेष्टिषां प्रेषिषां, मविष्ठादेर एहेकं वनिते आत्रुष्ट करिण ;—

इक्ष्वाकुवंश्यः ककुदं नृपाणां
 ककुत्स्य इत्याहितलक्षणाऽभूत् ।
 काकुत्स्यशब्दं यत उन्नतेच्छाः
 स्नाध्यं दधत्युत्तरकोशलेन्द्राः ॥ ७१

७१ अ. । इक्ष्वाकुवंश्यः नृपाणां ककुदम् आहितलक्षणः ककुत्स्य इति (राजा) ।
 उन्नतेच्छाः उत्तरकोशलेन्द्राः यतः स्नाध्यं काकुत्स्यशब्दं दधति ॥

७१ । इक्ष्वाकोः मनुपुत्रस्य वंश्यः वंशे भवः, नृपाणां ककुदं
 'ककुच्च ककुदं श्रेष्ठे हृषांसे राजलक्ष्मणि' इति विश्वः । आहितलक्षणां शि
 प्रख्यातगुणः । 'गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहितलक्षणा' इत्यमरः । ककुत्स्य अत्रां
 हृषांसे तिष्ठतीति ककुत्स्यः इति प्रसिद्धः कश्चित् राजा अभूत्, अस्मां आस
 ककुत्स्यात् आरभ्य उन्नतेच्छाः महाशयाः । 'महेच्छसु महाप्रसिद्धितवा
 इत्यमरः । उत्तरकोशलेन्द्राः राजानः दिलीपादयः, स्नाध्यं प्रातः । न
 ककुत्स्यस्य अपत्यं पुमान् काकुत्स्यः इति शब्दं संज्ञां दधति विस्मयधरिणोऽ
 तन्नामसंस्मर्षीऽपि वंश्य कीर्तिकार इति भावः । पुरा किल पुण्यपेरन्वयः
 नाम साक्षाद्भगवतो विष्णोरंशावतारः कश्चिदैक्ष्वाको राजा देवैः
 समयबन्धेन देवासुरयुद्धे महोच्चरूपधारिणो महेन्द्रस्य ककुदि
 पिनाकिलीलया निखिलमसुरकुलं निहत्य ककुत्स्यसंज्ञां लेभे इति
 णिकां कयानुसन्धेया, वक्ष्यते चायमेवार्थ उत्तरस्मोके ॥

११ । अथातश्चतुर्थः, नृपश्रेष्ठ, ककुत्स्यनामे ईक्ष्वाकुवंशीय एक राजा हि
 महात्मा उन्नतकोशलक्षेत्रगण वे ककुत्स्य इहेते 'काकुत्स्य' एहे स्नावनौष उपनि
 कृतिषा शाकन ।

महेन्द्रमास्थाय महोच्चरूपं यः संयति प्राप्तपिनाकिली
 चकार वाणैरसुराङ्गनानां गण्डस्थलीः प्रोषितपत्रलेखाः ॥

७२ अ. । यः संयति महोच्चरूपं महेन्द्रम् आस्थाय प्राप्तपिनाकिलीः वाणैः अत्र
 गण्डस्थलीः प्रोषितपत्रलेखाः चकार ॥

७२ । यः ककुत्स्यः संयति युद्धे महान् उच्चा महोच्चः ।
 इत्यादिना निपातः । तस्य रूपम् इव रूपं यस्य तं महेन्द्रम्
 आरूढ्य, अतएव प्राप्ता पिनाकिनः ईश्वरस्य लीला येन सः तथोक्तः ।
 वाणैः असुराङ्गनानां गण्डस्थलीः प्रोषितपत्रलेखाः निवृत्तपत्ररचनाः च
 तद्भर्तृनसुरानवधीदित्यर्थः । न हि विधवाः प्रसाध्यन्ते इति भावः ॥

१२। वे ककुत्स्थ युक्तनगरे महावृक्षपी मध्येऽत्र पृष्ठे आरोह्य कत्रिया शिव-
द्विजौना अश्वकवचपूतक वाण द्वात्रा अश्वरनादोगणेर गण्डह्वन (देवदत्त) दत्तेनात्र)
अश्वरनाशू कत्रियाछिन्नेन ॥

ऐरावतास्फालनविस्मयं यः सङ्घट्टयन्नङ्गदमङ्गदेन ।

उपेयुषः स्वामपि मूर्त्तिसमग्रामर्द्दासनं गोत्रभिदाऽधितष्ठौ ॥ ७३

(राजा) ७३ अः। यः ऐरावतास्फालनविस्मयम् अङ्गदम् अङ्गदेन संघट्टयन् स्वाम् अग्राम् मूर्तिम्
उपेयुषः अपि गोत्रभिदः अर्द्दासनम् अधितष्ठौ ॥

ककुत्स्थः ७३। यः ककुत्स्थः, ऐरावतस्य स्वर्गजस्य आस्फालनेन ताडनेन
प्राहितस्य विस्मयं शिथिलम् अङ्गदम् ऐन्द्रम् अङ्गदेन स्वकीयेन सङ्घट्टयन् सङ्घर्षयन्,
परः। ककुत्स्थम् अग्राम् अष्टां मूर्त्तिम् उपेयुषः अपि प्राप्तस्य अपि गोत्रभिदः इन्द्रस्य
अभूत्, अर्द्दम् आसनस्य अर्द्दासनम्। अङ्गे नपुंसकमिति समासः। अधितष्ठौ
सहा अधिष्ठितवान्। 'स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' इति अभ्यासेन व्यायेऽपि
प्राप्तम्। न केवलं महोत्तरूपधारिण एव तस्य ककुदमरुचत् किन्तु निज-
पति विस्मयप्राप्तोऽपि इन्द्रस्यार्द्दासनमित्यपि गद्गदार्थः। अथवा, अर्द्दासनमपी-
कल पुनरुपेतव्यः ॥

देवैः १०। ऐन्द्र, शार्ङ्गाविक दिवागृहि परिग्रह करिने ७, वे ककुत्स्थ, शौर अश्व द्वात्रा
कुदि विवातच्छिछानने श्थीभूत ऐन्द्रहृष्टित केशुर मन्वर्वण करिया ताहार महित
इति ऐरावतने उपवेशन करितेन ।

जातः कुले तस्य किलोर्लुकीर्त्तिः कुलप्रदीपो नृपतिर्दिलीपः ।

अतिष्ठदेकोनशतक्रतुत्वे शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये यः ॥ ७४

७४ अः। उर्लुकीर्त्तिः कुलप्रदीपः नृपतिः दिलीपः तस्य कुले जातः, यः शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये
एकोनशतक्रतुत्वे अतिष्ठत् ॥

लेखा ७४। उर्लुकीर्त्तिः महायशाः कुलप्रदीपः वंशप्रदीपः दिलीपः
नृपतिः तस्य ककुत्स्थस्य कुले जातः किल। यः दिलीपः, शक्राभ्यसूया-
विनिवृत्तये, न त्वं शक्त्य इति भावः। एकेन जुनाः शतं क्रतवो यस्य सः
एकोनशतक्रतुः तस्य भावे तत्त्वे अतिष्ठत्, इन्द्रप्रीतये शततमं क्रतुमवशे-
पितवानित्यर्थः ॥

१४। महायशश्चै कुलप्रदीप राजा दिलीप नेहै ककुत्स्थ भूपतिर वंशे जन्मग्रहण
करियाछेन। विनि एकोनशत अश्वमेध वृद्ध करिया, ऐन्द्र अश्व परिग्रहारेण जहै
अश्वमेधेन शतशतार्था पूर्ण करेन नाहै ।

तस्मिन् महीं शासति वाणिनीनां
निद्रां विहारार्द्धपथे गतानाम् ।
वातोऽपि नासंसयदंशुकानि
को लम्बयेदाहरणाय हस्तम् ॥ ७५

७५ अः । तस्मिन् महीं शासति (सति), विहारार्द्धपथे निद्रां गतानां वाणिनीनाम् वातः अपि न असंसयत्, आहरणाय कः हस्तं लम्बयेत् ॥

७५ । यस्मिन् दिलीपे महीं शासति सति, विहरत्येति निद्रां गतानां वाणिनीनां मत्ताङ्गनाम् क्रीडास्थानं, तस्य अर्द्धपथे निद्रां गतानां वाणिनीनां मत्ताङ्गनाम् 'वाणिनी नर्तकी मत्ता विदम्बवनितासु च' इति विश्वः । 'वाणिनी नर्तकीमत्ते' इत्यमरश्च । अंशुकानि वस्त्राणि वातः अपि न असंसयत्, आहरणाय अपहर्तुः कः हस्तं लम्बयेत् । तस्य आदिं गतं सिद्धत्वादकुतोभयसञ्चाराः प्रजा इत्यर्थः । अर्द्धासौ पत्याश्चेति विश्वः अविच्छिन्नं प्रविभागे प्रमाणाभावात् नैकदेशिसमासः ॥

१८ । सेहे दिलीपेर शासनकाले मत्त वारविनागिनीगण विशारङ्गानेर धर्मे निद्रिता इहेयां पड़िले, श्वश्रु पवनपदेव तांशदेर गात्रवस्तु कम्पित करिते निद्रितेन ना । काशर माध्य वे तांशदेर अङ्ग इहेते कोनो वस्तु अपहरण करिहरे नमथ छत्र हस्तप्रसारण करे ? ।

पुत्रो रघुस्तस्य पदं प्रशास्ति
महाक्रतोर्विश्वजितः प्रयोक्ता ।
चतुर्दिगावर्जितसम्भृतां यो
मृत्यावशेषामकरोद्विभूतिम् ॥ ७६

७६ अः । विश्वजितः महाक्रतोः प्रयोक्ता तस्य दिलीपस्य पुत्रः रघुः पदं प्रशास्ति, यः चतुर्दिगावर्जितसम्भृतां विभूतिं मृत्यावशेषाम् अकरोत् ॥

७६ । विश्वजितः नाम महाक्रतोः प्रयोक्ता अनुष्ठाता तस्य दिलीपस्य पुत्रः रघुः, पदं पैत्रम् एव प्रशास्ति पालयति । यः रघुः, चतसृभ्यः दिग्भ्योऽप्यवर्जिता आहता सम्भृता सम्यग्वर्जिता च या तां चतुर्दिगावर्जितसम्भृतां विभूतिं सम्पदं, मृत्यावत् एव शेषः यस्याः ताम् अकरोत्, विश्वजिद्व्ययत्तः सर्वस्वदक्षिणकवादित्यर्थः ॥

१७ । सेहे दिलीपेर पुत्र, विश्वजित्पुत्र अरुष्ठाता रघु एकपेन पैत्रक माय

मानन करितेछेन ; तनि उछु महावज्र सम्पादनान्तर चतुर्दिक् हरेते समस्त ७
मरुक्ति समस्त धनराशि दान करिया मृत्पात्रमात्र अवशिष्टे राशिवाञ्छितेन ।

आरुढमद्रीनुदधीन् वितीर्णं
भुजङ्गमानां वसतिं प्रविष्टम् ।
जड्वं गतं यस्य न चानुबन्धि
यशः परिच्छेत्तुमियत्तयालम् ॥ ७७

७७ अ. । अद्रीन् आरुढम्, उदधीन् वितीर्णं, भुजङ्गमानां वसतिं प्रविष्टम्, जड्वं गतम्, अनु-
बन्धि च यस्य यशः इयत्तया परिच्छेत्तुं न शक्यम् ॥

७७ । किञ्च, अद्रीन् आरुढम्, उदधीन् वितीर्णम् अवगाढं सकल-
पे न असंख्यमंगोलव्यापकमित्यर्थः । भुजङ्गमानां वसतिं पातालं प्रविष्टम्, जड्वं स्वर्गा-
तस्य आदिगं गतं व्याप्तम् इत्यं सर्वदिग्गव्याप्यमित्यर्थः । अनुबन्धाति इति अनुबन्धि
चेति विच्छेदिकालत्रयव्यापकञ्च इत्यर्थः । अतएव एवम्भूतं यस्य यशः इय-
त्तया देशतः कालतो वा केनचित् मानेन परिच्छेत्तुं न शक्यं न शक्यम् ॥

७७ । वयूर यशोराशि पर्वतोपरि आरोहण, नमुद्धे अवगाहन, नागनोदक
प्रवेश एव सूरजोदक गमन करियाछे । तदीय अनन्तकालश्चापि यशेन ईश्वरा करिते
पश्यन् कश्चिदर्थे मयर्थ इत्येवम् ।

असौ कुमारस्तमजोऽनुजात-
स्त्रिविष्टपस्येव पतिं जयन्तः ।
गुर्वीं धुरं यो भुवनस्य पित्रा
धुर्य्येण दम्यः सदृशं विभर्त्ति ॥ ७८

७८ अ. । असौ कुमारः अजः, जयन्तः त्रिविष्टपस्य पतिम् इव तम् अनुजातः, यः दम्यः अपि
भुवनस्य गुर्वीं धुरं धुर्य्येण पित्रा सदृशं विभर्त्ति ॥

७८ । असौ अजात्यः कुमारः, त्रिविष्टपस्य स्वर्गस्य पतिम् इन्द्रं
जयन्तः इव । 'जयन्तः पाकशासनिः' इत्यमरः । तं रघुम् अनुजातः,
तस्माज्जात इत्यर्थः । तज्जातोऽपि तदनुजातो भवति जन्यजनकयोरा-
नन्तर्यात् । 'गत्यर्थकर्मकस्त्रिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्य्येतिभ्यश्च' इति
सोपसृष्टत्वात् सकर्मकत्वम् । आह चात्रैव सूत्रे वृत्तिकारः—
'शिषादयः सोपसृष्टाः सकर्मका भवन्ति' इति । दम्यः शिष्यणीयावस्थः
अजः, गुर्वीं भुवनस्य धुरं धुर्य्येण धुरन्धरेण चिरनिरुद्धेन पित्रा सदृशं

তুল্যং যথা তথা বিভর্তি । যথা কস্বিদ্বত্সতরোঽপি ধূর্য্যেণ মহোত্তমো
বহতীত্যুপমালঙ্কারো ধ্বন্যতে । 'দম্যবত্সতরৌ সমৌ' ইত্যমরঃ ॥

৭৮। যেমন ত্রিদিবেশ্বর ইহাতে জয়ন্ত, তেমনি সেই রঘু ইহাতে এই রাজ্য
অজ জন্ম লাভ করিয়াছেন। ইহাঁর এখনও শিক্ষানাত্তর যোগ্য বয়স; তথাপি
ধুরন্ধর পিতার সহিত তুল্যরূপে গুরুতর মাতাজ্য ভার বহন করিতেছেন।

কুলেন কান্ধ্যা বয়সা নবেন গুণৈশ্চ তৈস্তৈর্বিনয়প্রধানৈঃ
ত্বমাत्मनस्तुल्यমসুং বৃণীষ্ব রত্নং সমাগচ্ছতু কাञ्चनेन ।

৩৫ অঃ। কুলেন, কান্ধ্যা, নবেন বয়সা, বিনয়প্রধানৈঃ তৈঃ তৈঃ গুণৈঃ আत्मনঃ তুল্যম্
বৃণীষ্ব, রত্নং কাञ্চনেন (সহ) সমাগচ্ছতু ॥

৩৫। কুলেন, কান্ধ্যা লাভার্থে, নবেন বয়সা যৌবনে, বিনয়ঃ প্রযুক্ত
যেপাং তৈস্তৈঃ গুণৈঃ শ্রুতশীলাদিভিঃ আत्मনঃ তুল্যং স্থানুরূপম্ অসুং
ত্বং বৃণীষ্ব। কিং বহুনা? রত্নং কাञ্চনেন সমাগচ্ছতু সঙ্কল্পতু
প্রার্থনায়াং লোট্। রত্নকাञ্চনয়োরিবাভ্যন্তানুরূপত্বাৎব্যবহাঃ সমাগচ্ছতু
প্রার্থ্যতে ইত্যর্থঃ।

৭৯। কোলৌচৈ, সৌন্দর্য্যে, নবযৌবনে এবং বিনয়াদি গুণগোচরে ইনি
অনুরূপ বর; তুমি ইহাঁকে বরণ কর;—যদি কাঞ্চনের সহিত মিলিত হউক।

ততঃ সুনন্দাৱচনাৱসানে লজ্জাং তনূকৃত্য নরেন্দ্রকন্যা
দৃষ্ট্যা প্রসাদামলয়া কুমারং প্রত্যগ্রহীত্ সংবরণস্বজীব ॥

৮০ অঃ। ততঃ সুনন্দাৱচনাৱসানে নরেন্দ্রকন্যা লজ্জাং তনূকৃত্য প্রসাদামলয়া দৃষ্ট্যা
সজা ইব কুমারং প্রত্যগ্রহীত্ ॥

৮০। ততঃ সুনন্দাৱচনস্য অবসানে অন্তে নরেন্দ্রকন্যা ইন্দুমতী
লজ্জাং তনূকৃত্য সঙ্কোচ্য প্রসাদেন মনঃপ্রসাদেন অমলয়া প্রসন্নয়া
সংবরণস্য স্বজা স্বয়ংবরণার্থং স্বজা ইব কুমারম্ অজম্ প্রত্যগ্রহীত্
স্বীচকার। সম্যক্ সানুরাগমপশ্যদিত্যর্থঃ ॥

৮০। অনন্তর, সুনন্দার কথাৱসানে রাজকুমারী ইন্দুমতী লজ্জা মঙ্কচিত্ত
মাক্ষাৎ বরণানোর আশ্রয়প্রার্থনাক্রমে দৃষ্টিপাত দ্বারা অজকে বরণ করিলেন।

সা যুনি তস্মিন্ভ্রমিলাষবন্ধ্য
শশাক শালীনতয়া ন বক্তুম্ ।

रोमाञ्चलक्ष्येण स गात्रयष्टिं

भित्त्वा निराक्रामहरालक्ष्येयाः ॥ ८१

८१ अ. । सा तस्मिन् यूनि अभिलाषवन्धं शालीनतया वक्तुं न शशाक, सः रोमाञ्चलक्ष्येण
हरालक्ष्येयाः गात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामत् ॥

८१ । सा कुमारी यूनि तस्मिन् अजे अभिलाषवन्धम् अनुरागयन्ति
शालीनतया अष्टयष्टया । 'स्यादष्टयष्टु शालीनः' इत्यमरः । 'शालीन-
कीपिनि अष्टयाकार्ययोः' इति निपातः । वक्तुं न शशाक, तथापि हराल-
क्ष्येयाः सः अभिलाषवन्धः रोमाञ्चलक्ष्येण पुलकव्याजेन । 'व्याजोऽप-
देशो लक्ष्यञ्च' इत्यमरः । गात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामत् । सात्त्विका-
दिर्भावलिङ्गेन प्रकाशित इत्यर्थः ॥

८१ । कुमारी, मेहे युवकेन प्रति युवकेन गात्रं अनुरागं यन्ति न लज्जावशतः कथाञ्च
प्रकाशं कश्चित् पारिवर्तनं ना, किञ्च मेहे अनुरागं स्वेकशी ईन्दुगतौ गात्रं भेदं करिष्य
त्रागाश्रयेण प्रकाशित इहेन ।

तथागतायां परिहासपूर्वं सख्यां सखौ वेत्तभृदावभाषे ।

आर्य्यं ब्रजामोऽन्यत इत्यथैनं वधूरसूयाकुटिलं ददर्श ॥ ८२

८२ अ. । तस्यां सख्यां तथागतायां (सत्यान), सखौ वेत्तभृत् (सुनन्दा) परिहासपूर्वम् आवभाषे,
आर्य्यं ! अन्यतः ब्रजामः इति, वधूः अस्त्यकुटिलम् एनां ददर्श ॥

८२ । सख्याम् इन्दुमत्यां तथागतायां तथाभूतायां दृष्टानुरागायां
सत्यामित्यर्थः । सखौ सहचरी । 'सख्यशिखीति भाषायाम्' इति निपा-
तनात् ङोप् । वेत्तभृत् सुनन्दा, हे आर्य्य ! पूज्ये ! अन्यत्र अन्यं प्रति
ब्रजामः इति परिहासपूर्वम् आवभाषे । अथ वधूः इन्दुमती, एनां
सुनन्दाम् असूयया रोषेण कुटिलं ददर्श, अन्यगमनस्यासह्यत्वादित्यर्थः ॥

८२ । महेतरी वेत्तभृत् सुनन्दा, मतीके तदवस्थापन्नं देखिष्य परिहासपूर्वक
निन, — आर्य्य ! छल, अथ राजार निकटं गमनं करि । तां सुनिश ईन्दुमती
सुनन्दां निकटं रोषेण कुटिलं कटाक्षपातं करिनेन ।

सा चूर्णगौरं रघुनन्दनस्य धात्रीकराभ्यां करभोपमोरुः ।

आसञ्जयामास यथाप्रदेशं कण्ठे गुणं मूर्त्तमिवानुरागम् ॥ ८३

८३ अ. । सा करभोपमोरुः धात्रीकराभ्यां, रघुनन्दनस्य कण्ठे यथाप्रदेशं चूर्णगौरं गुणं,
आसञ्जयामास इव, आसञ्जयामास ॥

८३ । करभः करप्रदेशविशेषः । 'मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य क
वहिः' इत्यमरः । करभः उपमा ययोः तौ जरु यस्याः सा करभोपमे
'जरुत्तरपदादौपम्ये' इत्युङ्प्रत्ययः । सा कुमारी, चूर्णेन मङ्गल
गौरं लोहितं गुणं स्रजं, मूर्त्तं मूर्त्तिमन्तम् अनुरागम् इव, धातु
उपमातुः सुनन्दायाः कराभ्यां रघुनन्दनस्य अजस्य कण्ठे यया
यथास्थानम् आसञ्जयामास, आसक्तं कारयामास, न तु स्वयमास
अनीचित्यात् ॥

८७ । करलोपम उरुशूलनमन्त्रा ईन्दुगती धात्रीशुभ्र धात्री रघुनन्दन अक्षर
यथाज्ञाने मूर्त्तिमान् अरुद्राण्यत्र शास्त्र मङ्गलचूर्ण लोहितं मान्य मन्त्रिवेणित क्रिया नि
तया स्रजा मङ्गलपुष्पमय्या विशालवक्षःस्थललम्बया सः
अमंस्त कण्ठार्पितबाहुपाशां विदर्भराजावरजां वरेण्यः ॥

८४ अः । वरेण्यः सः विशालवक्षःस्थललम्बया मङ्गलपुष्पमय्या तया स्रजा, विदर्भराजा
कण्ठार्पितबाहुपाशाम् अमंस्त ॥

८४ । वरेण्यः वरणीयः उत्कृष्टः वृज एण्यः । सः अजः स
पुष्पमय्या मधूकादिकुसुममय्या विशालवक्षःस्थले लम्बया लम्बया
तया प्रकृतया स्रजा विदर्भराजावरजाम् इन्दुमतीं कण्ठार्पितौ बाहु
पाशौ यया ताम् अमंस्त मन्यतेर्लुङ् । बाहुपाशकल्पसुखमन्त्रभूदित्यर्थः

८४ । वरणीय अज विशाल वक्षःस्थले लम्बया मङ्गलपुष्पमय्या तया स्रजा विदर्भराजावरजाम् इन्दुमतीं कण्ठार्पितौ बाहु
पाशौ यया ताम् अमंस्त मन्यतेर्लुङ् । बाहुपाशकल्पसुखमन्त्रभूदित्यर्थः

शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं

जलनिधिमनुरूपं जङ्गुकन्यावतीर्णा ।

इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः

श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विब्रुः ॥ ८५

८५ अः । तत्र समगुणयोगप्रीतयः पौराः, "इयं मेघमुक्तं शशिनम् उपगता कौमुदी,
जलनिधिम् अवतीर्णा जङ्गुकन्या" इति नृपाणां श्रवणकटु एकवाक्यं विब्रुः ॥

८५ । तत्र स्वयंवरे समगुणयोः तुल्यगुणयोः इन्दुमतीरघुनन्दनयोः
योगेन प्रीतिः येषां ते समगुणयोगप्रीतयः पौराः पुरे भवा जनाः,
अजसङ्गता इन्दुमती, मेघैः मुक्तं शशिनं शरज्जन्तुम् उपगता कौमुदी,

করস্ব কৃষ্ণং সৃষ্টং জলনিধিম্ অবতীর্ণা প্রবিষ্টা জঙ্ঘকন্যা ভাগীরথী, তত্শৃগী
 ত্বর্থঃ, ইত্যেवं নৃপাণাং অবশ্যয়ো: কটু পরষম্ একম্ অবিসংবাদি বাক্যম্
 কবাক্যং বিববু: । মালিনীত্বতমেতৎ, লক্ষণন্তুক্তং প্রাক্ ॥

৮৫। পরস্পর তুল্যগুণসম্পন্ন সেই বর-বধূর সম্মিলনে আনন্দিত হইয়া পৌরগণ
 বসি বসি লাগিল—যেন চলিকা মেঘমুখ চন্দ্রসার সহিত মিলিত হইল; যেন গঙ্গা
 পতি সমুদ্রের সহিত সংযুক্ত হইলেন; এই সকল কথা অপর নৃপতিগণের কর্ণে
 লাগি কটু বোধ হইল ।

প্রমুদিতবরপদমেকতস্তৎ
 চিত্তিপতিমণ্ডলমন্যতৌ বিতানম্ ।

উষসি সর ইব প্রফুল্লপদ্মং
 কুমুদবনপ্রতিপন্ননিদ্রমাশীত্ ॥ ৮৬

ইতি শ্রীমহাকবিকালিদাসকৃতৌ রঘুবংশে ষষ্ঠ: সর্গ: ॥ ৬

৮৬। একত: প্রমুদিতবরপদম্, অন্যত: বিতানং তৎ চিত্তিপতিমণ্ডলম্, উষসি প্রফুল্লপদ্মং
 কুমুদবনপ্রতিপন্ননিদ্রং সর ইব আশীত্ ॥

৮৬। একত: একত্র প্রমুদিত: হৃষ্ট: বরস্য জামাতু: পদ: বর্গ: यस्य
 তথোক্তম্, অন্যতঃ অন্যত্র বিতানং শূন্যং, ভগ্নাশত্বাদপ্রহৃষ্টমিত্যর্থঃ, তৎ
 চিত্তিপতিমণ্ডলম্, উষসি প্রভাতে প্রফুল্লপদ্মং কুমুদবনে প্রতিপন্ননিদ্রং
 স্নানমীলনং সর: ইব সরস্বত্যম্ আশীত্ । পুষ্টিত্যাগত্বতমেতৎ,
 লক্ষণন্তুক্তং প্রাক্ ॥

ইতি শ্রীমহামহোপাধ্যায়কোলাচলমল্লিনাথসূরিরচিতয়া সম্ভবনী-
 সমাখ্যয়া ব্যাখ্যয়া সমেতৌ মহাকবিশ্রীকালিদাসকৃতৌ রঘুবংশে
 মহাকাব্যে স্বয়ংবরবর্ণনৌ নাম ষষ্ঠ: সর্গ: ॥ ৬

৮৬। সেই স্বয়ংবর সভার এক দিকে হর্ষপ্রফুল্ল বরপক্ষীগণ, অত্র দিকে ভগ্নমনোরথ
 বরপক্ষ রাজগণ;—বোধ হইল যেন প্রভাতে সরোবরের এক-দিকে প্রফুল্ল পদ্মবন
 অত্র দিকে মুজিত কুমুদবন রহিয়াছে ।

ষষ্ঠ সর্গ সমাপ্ত ॥ ৬

सप्तमः सर्गः ।

—००५०३००—

अथोपयन्त्वा सदृशेन युक्तां स्कन्देन साक्षादिव देवसेना
स्वसारमादाय विदर्भनाथः पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव ।

१ अ. । अथ, सदृशेन उपयन्त्वा युक्तां, स्कन्देन साक्षात् देवसेनाम् इव, स्वसारमादाय विदर्भनाथः पुरप्रवेशाभिमुखः बभूव ॥

भजेमहि निपीयैकं मुहुरन्ध्रं पयोधरम् ।

मार्गन्तं बालमालोक्याश्वासयन्ती हि दम्पती ॥

१ । अथ विदर्भनाथो भोजः सदृशेनोपयन्त्वा वरेण युक्ताम् । साक्षात् प्रत्यक्षम् । 'साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः' इत्यमरः । स्कन्देन युक्ता सेनामिव । देवसेना नाम देवपुत्री स्कन्दपत्नी तामिव स्थितां भगिनीमिन्दुमतौमादाय गृहीत्वा पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव । उपजायते सर्गोऽस्मिन् प्रायः ॥

२ । अनसुर, विदर्भपति, मांकाः कार्तिकेयस्य सहित मेवमेवनां शत्रु वरेण सहित मङ्गुला भगिनी इन्दुमतीक लक्ष्म्या नगराभिमुखे गगन करिजेन ।

सेनानिवेशान् पृथिवीक्षितोऽपि जग्मुर्विभातग्रहमन्दभासां
भोज्यां प्रति व्यर्थमनोरथत्वाद्रूपेषु वेषेषु च साभ्यसूयाः

२ अ. । पृथिवीक्षितः अपि, भोज्यां प्रति व्यर्थमनोरथत्वात् विभातग्रहमन्दभासाः रूपेषु साभ्यसूयाः (सन्तः) सेनानिवेशान् जग्मुः ॥

२ । भोजस्य राज्ञो गोत्रापत्यं स्त्री भोज्या । तामिन्दुमती व्यर्थमनोरथत्वात् रूपेषु आकृतिषु वेषेषु नेपथ्येषु च साभ्यसूया निन्दन्तः । किञ्च विभाते प्रातःकाले ये ग्रहाश्चन्द्रादयस्त इव मन्दभासाः क्षीणकान्तयः पृथिवीक्षितो नृपा अपि सेनानिवेशान् शिविराणि जगन्तः ।

२ । एतदिके गरीपालगणो षोडशमन्त्रिनौलाभे व्यर्थमनोरथ इति वाक्ये ७ वेशेन निन्ता करिष्या प्रभातकालीन ग्रहगणेर आश्रय मानभावे शिविरे कर्तव्येन ।

सान्निध्ययोगात्किल तत्र शच्याः

स्वयं वरजो भक्ततासभावः ।

काकुत्स्थमुद्दिश्य समत्सरोऽपि
शशाम तेन क्षितिपाललोकः ॥ ३

३ अः । तत्र शश्याः सान्निध्ययोगात् स्वयंवरचीभक्तताम् अभावः किल, तेन काकुत्स्थम्
उद्दिश्य समत्सरः अपि क्षितिपाललोकः शशाम ॥

३ । ननु कदाश्चेद्युध्यन्तां तत्राह—सान्निध्येति । तत्र स्वयंवरक्षेत्रे शश्या
उद्दिष्टाः । सन्निधिरेव सान्निध्यम् । तस्य योगात्सद्भावाच्चेतोः स्वयंवरस्य
भीमकृतां विघ्नकारिणामभावः किल । किलेति स्वयंवरविघातकाः शश्या
वनाश्वन्त इत्यागमसूचनार्थम् । तेन हेतुना काकुत्स्थमजमुद्दिश्य समत्सरो-
पि सर्वैरोऽपि क्षितिपाललोकः शशाम नानुभूयत् ॥

४ । शशश्वरश्चल शचीदेवीर अविर्धान निवन्तन केइइ शशश्वरत्र विव्र करिते
सोइव नाइ ; भूपालवर्ग, अजेत्र अति जेवाधित इहेले ७ त९ काने कोथ दनन
अहिनेन ।

तावत्प्रकीर्णाभिनवोपचार-
मिन्द्रायुधद्योतिततोरणाङ्गम् ।
वरः स बध्वा सह राजमार्गं
प्राप ध्वजच्छायनिवारितोष्णम् ॥ ४

४ अः । सः वरः बध्वा सह तावत्प्रकीर्णाभिनवोपचारम्, इन्द्रायुधद्योतिततोरणाङ्गम् ध्वज-
यनिवारितोष्णम् राजमार्गं प्राप ॥

४ । 'यावत्तावच्च साकल्ये' इत्यमरः । तावत्प्रकीर्णाः साकल्येन
परिता अभिनवा नूतना उपचाराः पुष्पप्रकारादयो यस्य तं तथोक्तम् ।
शायुधानीव द्योतितानि प्रकाशितानि तोरणानि अङ्गास्त्रिङ्गानि यस्य
ध्वजानां छाया ध्वजच्छायम् ॥ 'छाया बाहुल्ये' इति नपुंसकत्वम् ।
निवारित उष्ण आतपो यत्र तं तथा राजमार्गं स वरो वोढा बध्वा सह
विवेश ॥

४ । तथन जांगता वधूर महित गाना प्रभृति विविध उपचारे शूशोभित, मह्य
मह्य नृप नौष्ठतर तौरगविशिष्ट, पताकाछायां निवारितश्रेष्ठ राजमार्गे उपनोत
विवेश ॥

ततस्तदालोकनतत्पराणां
सौधेषु चामीकरजालवत्सु ।

बभूवरित्यं पुरसुन्दरीणां त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥ ५

५ अ. । ततः चामीकरजालवत्सु सौधेषु तदालीकनतत्पराणां पुरसुन्दरीणाम्
कार्याणि विचेष्टितानि बभूवुः ॥

५ । ततः तदनन्तरं, चामीकरजालवत्सु सौवर्णगवाक्षयुक्तेषु
तस्य अजस्य आलीकने तत्पराणाम् आसक्तानां पुरसुन्दरीणाम् इत्य-
माणप्रकाराणि त्यक्तानि अन्यकार्याणि केशबन्धनादीनि येषु तानि
ष्टितानि व्यापाराः बभूवुः ॥

५ । अनन्तर, वरदर्शनोत्सुकां पुरसुन्दरीणां हेम-गवाक्ष-समनङ्गतां
अन्यकार्यां इहेत्या वक्रागांशरूपेण वाञ्छतां प्रकाशं करिते लागितेन ।

आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या
कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्यः ।
बन्धुं न सम्भावित एव तावत्
करेण रुद्धोऽपि च केशपाशः ॥ ६

६ अ. । सहसा आलोकमार्गं व्रजन्त्या कयाचित् उद्वेष्टनवान्तमाल्यः केशपाशः
अपि तावत् बन्धुं न सम्भावितः एव ॥

६ । तान्येवाह पञ्चभिः श्लोकैः, आलोकेति । सहसा आली-
कगवाक्षपथं व्रजन्त्या कयाचित् कामिन्या उद्वेष्टनवान्तमाल्यः उद्वेष्ट-
गतिवशात् उन्मत्तबन्धनः अतएव वान्तमाल्यः बन्धविश्लेषेण उन्नी-
करेण रुद्धः गृहीतः अपि च केशपाशः केशकलापः । 'पाशः पञ्च-
कलापार्थाः कचात् परे' इत्यमरः । तावत् आलोकमार्गप्राप्ति-
बन्धुं बन्धनार्थं न सम्भावितः न चिन्तित एव ॥

७ । कौनो गहिना गवाक्ष मन्त्रिधाने कृतभावे गमनं करिवारं काले
उन्मत्तं ओ ताहा इहेते मालादीयं श्लित इहेलेओ हस्तद्वारा अवक्रुद्धं राशिना
बन्धनं करिवारं विषये चिन्ता नां करिग्राहे चलितेन ।

प्रसाधिकालम्बितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद्द्रवरागमे
उत्सृष्टलीलागतिरा गवाक्षादलक्तकाङ्क्षां पदवीं ततान

७ अ. । काचित्, प्रसाधिकालम्बितं द्रवरागम् एव अग्रपादम् आक्षिप्य उत्सृष्ट-
(सती) आ गवाक्षात् अलक्तकाङ्क्षां पदवीं ततान ॥

७। काचित् प्रसाधिकया अलङ्कृता आलम्बितं रञ्जनार्थं धृतं, द्व-
रागम् एव आर्द्रालम्बकम् एव, अग्रश्चासौ पादश्च इति अग्रपादः इति कश्चि-
धारयसमासः । 'हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदाभ्याम्' इति
वामनः । तम्, आक्षिप्य 'आक्षिप्य, उत्सृष्टलीलागतिः त्यक्तमन्दगमना
सती, आ गवाक्षात् गवाक्षपर्यन्तं, पदवीं पन्थानम्, अलम्बकाङ्कां लाक्षाराग-
चिह्नां, ततान विस्तारयामास ॥

९। कोनः कांनिनी वेशविद्यानकारिणी कर्तृशुत आर्द्र अलङ्कृतञ्जित चरण
आकर्षण करिषा, विनामगति परित्रागपूर्वक गवाक्षपथ पर्याप्त लाक्षारञ्जित पदचिह्न
विष्टात्र करिणेन ।

विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन सम्भाव्य तद्वञ्चितवामनेन ।

तथैव वातायनसन्निकर्षं ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ८

८। अपरा दक्षिणं विलोचनम् अञ्जनेन सम्भाव्य, तद्वञ्चितवामनेन (सती) तथा एव
शलाकां वहन्ती (सती), वातायनसन्निकर्षं ययौ ॥

८। अपरा स्त्री दक्षिणं विलोचनम् अञ्जनेन सम्भाव्य अलङ्कृत्य
सम्भ्रमादिति भावः । तद्वञ्चितं तेन अञ्जनेन वर्जितं वामनेन यस्याः सा
सती, तथैव शलाकाम् अञ्जनतूलिकां वहन्ती सती, वातायनसन्निकर्षं
गवाक्षसमीपं ययौ । दक्षिणग्रहणं सम्भ्रमात् व्युत्क्रमकरणद्योतनार्थम्,
स्य हि पूर्वं मनुष्या अञ्जते' इति श्रुतेः ॥

८। कोन शून्यी दक्षिणमञ्जनेन अञ्जनयुक्त ७ वामनेन अञ्जनशृङ्ग करिषा, कञ्चन-
शलाका ग्रहणपूर्वक मेहे अवस्थातेहे वातायनसन्निकर्षेन गमन करिणेन ।

जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्नां न बबन्ध नीवीम् ।
नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण हस्तेन तस्यावलम्ब्य वासः ॥ ९

९। अन्य जालान्तरप्रेषितदृष्टिः (सती); प्रस्थानभिन्नां नीवीं न बबन्ध, नाभिप्रविष्टाभरण-
प्रभेण, हस्तेन वासः अवलम्ब्य तस्यौ ॥

९। अन्य स्त्री, जालान्तरप्रेषितदृष्टिः गवाक्षमध्यप्रेरितदृष्टिः सती,
अञ्जनेन गमनेन भिन्नां लुटितां नीवीं वसनग्रन्थिम् । 'नीवी परिपणे
सती स्त्रीणां जघनवाससि' इति विश्वः । न बबन्ध, किन्तु नाभिप्रविष्टा
ततानां भरणानां कङ्कणादीनां प्रभा यस्य तेन । प्रभैव नाभेराभरणमभूदिति
भावः । हस्तेन वासः अवलम्ब्य गृहीत्वा तस्यौ ॥

१०। कोन भाविनी गवाक्ष दृष्टदृष्टि इहेषा गमनवेगे अजितनीवी वक्त्र

करिनेन ना; कङ्कण प्रभृति आभरणप्रभञ्ज नाभिविवर रञ्जनपूर्वक परिश्रम
इष्ट वारा धारण करिग्राहे रहितेन ।

अर्द्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः पदे पदे दुर्निमिते गलनी
कस्याश्चिदासीद्रशना तदानीमङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा ॥

१० अ. । सत्वरम् उत्थितायाः कस्याश्चित् अर्द्धाचिता दुर्निमिते पदे पदे गलनी (सती)
तदानीम् अङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा, आसीत् ॥

१० । सत्वरम् उत्थितायाः कस्याश्चित् अर्द्धाचिता मणिभिः
गुम्फिता दुर्निमिते संभ्रमात् दुरुत्क्षिप्ते । 'डु मिज् पत्नेपणे' इति
कर्मणि क्तः । पदे पदे प्रतिपदम् । वीप्सायां हिर्भावः । गलनी
द्रुता सती रशना मेखला तदानीम् गमनसमये अङ्गुष्ठमूले अपितं
एव शेषः यस्याः सा आसीत् ॥

१० । कोन विनामिनी अर्द्धग्रथित काकीमह मङ्गर उथित हेशां कृतपात्रि
गमन कराते काकीश्च गमिमृष्ट पदे पदे अनित इवरात्र, उहार इव मात्र
अवशिष्ट रहिन ।

तासां मुखैरासवगन्धगर्भैर्व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानां
विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥

११ अ. । सान्द्रकुतूहलानां तासाम् आसवगन्धगर्भैः विलोलनेत्रभ्रमरैः मुखैः व्या
गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणाः इव आसन् ॥

११ । तदानीं सान्द्रकुतूहलानां तासां स्त्रीणाम्, आसवगन्धः गर्भैः
तैः विलोलानि नेत्राणि एव भ्रमराः येषां तैः, मुखैः व्याप्तान्तराः
काशाः गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इव कमलालङ्घिता इव । 'सहस्रपत्राभरणा
कमलम्' इत्यमरः । आसन् ॥

११ । एकांशु कोतूहलपत्रतन्त्र मेहे प्रुरगशिनागनेर आसवगन्धपूर्ण चक्षुः
लग्नसंशुक्त मृथपत्रम्परात्र गवाक्षविवर वापु इवराते येन उश कर्मलसममङ्क
प्रतीयमान इहेते नागिन ।

ता राघवं दृष्टिभिरापिवन्त्यो
नार्यो न जगमुर्विषयान्तराणि ।
तथाहि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां
सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ १२

१२ अ. । ताः नार्थः राघवं दृष्टिभिः आपिवन्त्यः (सयः), विषयान्तराणि न जग्मुः (तथाहि)
आसां जपेन्द्रियवृत्तिः सर्वात्मना चक्षुः प्रविष्टा इव ॥

१२ । ताः नार्थः, रघोरपत्यं राघवम् अजम् । तस्यापत्यमित्यण-
प्रत्ययः । दृष्टिभिः आपिवन्त्यः अतितृष्णया पश्यन्त्यः विषयान्तराणि
अन्यान् विषयान् न जग्मुः न विविदुरित्यर्थः । तथाहि, आसां नारीणां
श्रोत्रेन्द्रियवृत्तिः चक्षुर्व्यतिरिक्तश्रोत्रादीन्द्रियव्यापारः सर्वात्मना स्वरूप-
कार्त्तस्नेन चक्षुः प्रविष्टा इव श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि स्वातन्त्र्येण ग्रहणा-
शक्तेः चक्षुरेव प्रविश्य कौतुकात् स्वयमप्येनम् उपलभन्ते किमु, अन्यथा
सर्वविषयाधिगमः किं न स्यादिति भावः ॥

१२ । मेहे काग्निगीगण उद्गृह्यतुल्य इहेरा अष्टके निग्रीक्ष्ण करिते नागिलेन ।
आपेन अष्टां इन्द्रियवृत्ति मरुत येन मर्त्यतोडां देवं एकमात्र नयनगोशे अविदे
इति ॥

स्थाने वृता भूपतिभिः परोक्षैः

स्वयंवरं साधुममस्त भोज्या ।

पद्मे व नारायणमन्यथासौ

लभेत कान्तं कथमात्मतुल्यम् ॥ १३

१३ अ. । भोज्या, परोक्षैः भूपतिभिः वृता अपि, साधुं स्वयंवरम् अमस्त स्थाने, अन्यथा असौ
नारायणम् इव आत्मतुल्यं कान्तं कथं लभेत ॥

१३ । 'शृण्वन् कथाः' इति वक्ष्यति ताः कथयति—स्थाने इत्यादिभि-
स्तत्त्वभिः । भोज्या इन्दुमती, परोक्षैः अदृष्टैः भूपतिभिः वृता समवेयमिति
'सहकार्यिता अपि स्वयंवरम् एव साधुं हितम् अमस्त मेने, न तु परोक्षमेव
कश्चित् प्रार्थकं वत्रे, स्थाने युक्तमेतत् । 'युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने' इत्यमरः ।
कथं ? अन्यथा स्वयंवराभावे असौ इन्दुमती पद्ममस्या अस्तीति पद्मा
स्वामी । 'अर्घ्यादिभ्योऽच्' इत्यच्प्रत्ययः । नारायणम् इव आत्मतुल्यं
आनुरूपं कान्तं पतिं कथं लभेत न लभेत एव सदसद्विवेकासीकथ्या-
दिति भावः ॥

१३ । रमणीगण परम्पर करिते नागिलेन—तोडनन्दिनी ऐन्दुमती परोक्षे
भूपति कर्षक प्रार्थित इहेले ये अश्वश्वर हितकर छान करिशाहिलेन, तारा
किमु इहेराछे ; नडुवा लक्ष्मी येकरुप नारायणके भाउ करिशाहेन, हेनि मेहेरुप
नारायण पतिभाउ करिणे मर्था इहेतेन ?

परस्परं स्पृहणीयशोभं

न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।

अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्नः

पत्युः प्रजानां वितथोऽभविष्यत् ॥ १४

१४ अः । स्पृहणीयशोभम् इदं द्वन्द्वं चेत् परस्परं न योजयिष्यत्, (तर्हि) प्रजानां पत्युः रूपविधानयत्नः वितथः अभविष्यत् ॥

१४ । स्पृहणीयशोभं सर्वाशास्यसौन्दर्यम् इदं द्वन्द्वं मियनम् । 'रहस्य—' इत्यादिना निपातः । परस्परं न योजयिष्यत् चेत् न योजयिष्यत्वाः श्रयो यदि, तर्हि प्रजानां पत्युः विधातुः अस्मिन् द्वये द्वन्द्वे रूपविधानयत्नादि च सौन्दर्यनिर्माणप्रयासः वितथः विफलः अभविष्यत्, एतादृशानुरूपस्वीयान्तरचरान्तराभावादिति भावः । 'लिङ्निमित्ते लङ् क्रियातिपत्ता'विति लङ्प्रयोगसमासदा 'कुतश्चित् कारणवेगुण्यात् क्रियाया अनभिनिष्पत्तिः क्रियातिपत्तिः' १७ । ब्राह्मणनिर्वा विविधवृत्तिकारः ॥

१४ । अज्ञापति यदि स्पृहणीय शोभनीयानी एते दम्पतीक प्रस्पर्श नश्वरानां करितेन, तां शशेने तांशत्र वरवधूते अमाधारण रूपनिर्माणयत्न निष्फल इहेतु रतिस्मरौ नूनमिमावभूतां राज्ञां सहस्रेषु तथाहि बाला गतेयमात्मप्रतिरूपमेव मनो हि जन्मान्तरसङ्गतिज्ञम् ॥

१५ अः । इमी नूनं रतिस्मरौ अभूताम्, तथाहि, इयं बाला राज्ञां सहस्रेषु आत्मप्रतिरूपगता, मनः हि जन्मान्तरसङ्गतिज्ञम् ॥

१५ । रतिस्मरौ यौ नित्यसहचरौ इत्यभिप्रायः नूनं तौ एव अयञ्च इमी दम्पती अभूताम् एतद्रूपेण उत्पन्नौ । कुतः ? तर्थाहि, बाला राज्ञां सहस्रेषु राजसहस्रमध्ये सत्यपि व्यत्यासकारणे इति आत्मप्रतिरूपं स्वतुल्यम् एव । 'तुल्यसङ्काशनीकाशप्रकाशप्रतिरूप' इति दण्डी । गता प्राप्ता । तदपि कथं जातमत आह—हि यत्नमनः जन्मान्तरसङ्गतिज्ञं भवति । तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञाभिवासावनाविशेषवशादनुभूतार्थेषु मनःप्रवृत्तिरस्तीत्युक्तं, जन्मान्तरसहस्रेषु मेवात्र प्रवर्त्तकमिति भावः ॥

१५ । एते इहे जन निष्कण्ठे व्रति ७ अनन्यदेव इहेतेन ; ननुवा एते इहे नृशत्रुजगन्मत्स्य किङ्कणे आशाश्रुतं पति निस्तीक्ष्ण करिष्या नहेतेन ? मनः जन्मान्तरागमनं अवगत थाके ।

इत्युद्गताः पौरवधूसुखेभ्यः

शृण्वन् कथाः श्रोत्रसुखाः कुमारः ।

उद्भासितं मङ्गलसंविधाभिः

सम्बन्धिनः सद्यः समाससाद ॥ १६

(तर्हि) कथाः । कुमारः, पौरवधूसुखेभ्यः उद्गताः श्रोत्रसुखाः इति कथाः शृण्वन् (सन्) मङ्गलसंविधाभिः उद्भासितं सम्बन्धिनः सद्यः समाससाद ॥

१६ । इति 'स्थाने वृता' इत्याद्युक्तप्रकारेण पौरवधूसुखेभ्यः उद्गताः शृण्वन् कथाः श्रोत्रयोः सुखाः मधुराः । सुखशब्दो विशेष्यनिघ्नः । 'पापपुण्य-रूपविधानादिव' इत्यमरः । कथाः गिरः शृण्वन् कुमारः अजः मङ्गलसंविधाभिः उद्भासितं शोभितं सम्बन्धिनः कन्यादायिनः सद्यः गृहं प्राप ॥

१७ । राजकुमारः अजः पूत्रमहिलागणैश्च मूढः दृष्टेः एवैकपक्षे अतिमधुरं कथाः विविधं मङ्गलाश्रयाभाषितं कथादाताः भवन्ते उपस्थितं दृष्टेन ।

तोऽवतीर्याशु करेणुकायाः स कामरूपेश्वरदत्तहस्तः ।

दर्भनिर्दिष्टमथो विवेश नारीमनांसीव चतुष्कमन्तः ॥ १७

१७ पः । ततः सः कामरूपेश्वरदत्तहस्तः (सन्) आशु करेणुकायाः अवतीर्य अथो वेदभ-
र्दिष्टम् अन्तस्तुष्कं नारीमनांसि इव विवेश ॥

१७ । ततः अनन्तरं करेणुकायाः हस्तिन्याः सकाशात् आशु शीघ्रम् अवतीर्य कामरूपेश्वरे दत्तः हस्तः येन सः अजः, अथो अनन्तरं वेदभर्दिष्टं प्रदर्शितम् अन्तस्तुष्कं चत्वरं नारीणां मनांसि इव विवेश ॥

१८ । तदनन्तरं तानि कामरूपेश्वरैश्च दत्तं हस्तधारणपूर्वकं हस्तिनौष्ठं दृष्टेः अवतीर्य शीघ्रमौष्ठेन हस्तैश्च दत्तं हस्तधारणपूर्वकं हस्तिनौष्ठं दृष्टेः अवतीर्य

हार्हसिंहासनसंस्थितोऽसौ सरत्नमर्घं मधुपर्कमिश्रम् ।

भोजोपनीतञ्च दुकूलयुग्मं जग्राह सार्धं वनिताकटाक्षैः ॥ १८

१८ पः । महार्हसिंहासनसंस्थितः असौ भोजोपनीतं सरत्नं मधुपर्कमिश्रम् अर्घ्यं दुकूलयुग्मं च वनिताकटाक्षैः सार्धं जग्राह ॥

१८ । महार्हसिंहासने संस्थितः असौ अजः, भोजिन उपनीतं सहितं सरत्नं मधुपर्कमिश्रम् अर्घ्यं पूजासाधनद्रव्यं दुकूलयोः युग्मञ्च वनिताकटाक्षैः अन्यस्त्रीणाम् अपाङ्गदर्शनैः सार्धं जग्राह

১৮। তথায় অজ বহুমুখ্য সিংহাসনে আসীন হইয়া ভোজরাজ্যপ্রসঙ্গ মধুপত্র
সরস্ব অর্থাৎ ও যুগ্ম বজ্র গ্রহণ করিলেন। তখন পুরকামিনীগণ তাঁহার প্রতি
নিষ্কেন্দ্র করিতে লাগিল।

দুকূলবাসা: স বধূসমীপং নিম্নে বিনীতৈরবরোধরজৈ: ।
বেলাসকাশং স্ফুটফেনরাজিনবৈরুদ্বানিব চন্দ্রপাদৈ: ॥

১৯ অ:। দুকূলবাসা: স: বিনীতৈ: অবরোধরজৈ: বধূসমীপং, স্ফুটফেনরাজি: চন্দ্রপাদৈ: বেলাসকাশম্ ইব নিম্নে ॥

১৯। দুকূলবাসা: স: অজ:, বিনীতৈ: নম্রৈ: অবরোধরজৈ: অশ্রু-
ধিকৃতৈ: বধূসমীপং নিম্নে। তত্র দৃষ্টান্ত:—স্ফুটফেনরাজি: চন্দ্র-
সমুদ্র: নবৈ: নূতনৈ: চন্দ্রপাদৈ: চন্দ্রকিরণৈ: বেলায়া: সকাশং সমীপম্
পূর্ণদৃষ্টান্তোদ্যম্ ॥

২০। যেরূপ নবপ্রকাশিত চন্দ্রকিরণ ফেনরাজিবিব্রাজিত সাগরকে
সন্নিধান লইয়া যায়, তদ্রূপ অজ: পুরোধ: বিনীত পুরুষগণ ক্ষোভযুগল-পরিহিত
বধূ হৈন্দুমতী সন্নিধান লইয়া গেল।

তদ্বাচ্ছিতো ভোজপতি: পুরোধা
হুত্বাগ্নিসাজ্যাদিভিরগ্নিকল্য: ।
তমেব চাধায় বিবাহসাক্ষ্যে
বধূবরৌ সঙ্কমযাশ্চকার ॥ ২০

২০ অ:। তব অশ্বিত: অগ্নিকল্য: ভোজপতি: পুরোধ:, আন্যাদিभि: অগ্নি হুত্বা, বিবাহসাক্ষ্যে
আধায় চ, বধূবরৌ সঙ্কমযাশ্চকার ॥

২০। তত্র সঙ্গনি অশ্বিত: পূজিত: অগ্নিকল্য: অগ্নিতুল্য: ভোজপতি: পুরোধ:
ভোজদেশাধীশ্বরস্য পুরোধ: পুরোহিত: । 'পুরোধাস্তু পুরোহিত:' ইত্যন্বিত: ॥ 'এব
আন্যাদিभि: দ্রব্যৈ: অগ্নি' হুত্বা তম্ এব চ অগ্নি' বিবাহসাক্ষ্যে
সাক্ষিণং কৃৎবা ইত্যর্থ: । বধূবরৌ সঙ্কমযাশ্চকার যোজয়ামাস ॥

২০। সেইখানে ভোজপতি কর্তৃক সংকৃত, অনলতুল্য দিগ্ভিমান
যতাদি দ্বারা হতাশনে আহুতিপ্রদানপূর্বক অগ্নিকেই বিবাহসাক্ষি হইয়া
দম্পতিকে একত্র সংযোজিত করিলেন।

হস্তেন হস্তং পরিগৃহ্য বধ্বা: স রাজসূনু: সুতরাং চকার
অনন্তরশোকলতাপ্রবালং প্রাপ্যেব চত: প্রতিপল্লবেন ॥

२१ अः । सः राजसूनुः, हस्तेन वध्वाः हस्तं परिगृह्य, अनन्तराशोकलताप्रवालं प्रतिपल्लवेन प्राप्य चूतः इव सुतरां चकाशे ॥

२१ । सः राजसूनुः हस्तेन स्वकीयेन वध्वाः हस्तं परिगृह्य, अनन्तराशोकलतायाः प्रवालं पल्लवं प्रतिपल्लवेन स्वकीयेन प्राप्य चूतः आस्रः इव, सुतरां चकाशे ॥

२१ । मङ्कारं पादपं येनन श्रीयं पल्लवद्वारा मन्निहितं अशोकलतायां पल्लवे मन्त्रितं शोभितं ह्य, राजपुत्र अथवा श्रीय इत्युद्गारा वधू रक्षयिणी करिष्या मेहेक्षणं निरीक्षणं शोभं प्राप्तिं हरेणन ।

आसीद्वरः कण्टकितप्रकोष्ठः खिन्नाङ्गुलिः संवहते कुमारी ।
तिस्रयोः पाणिसमागमेन समं विभक्तौव मनोभवस्य ॥ २२

२२ अः । वरः कण्टकितप्रकोष्ठः आसीत्, कुमारी खिन्नाङ्गुलिः संवहते, पाणिसमागमेन समो-
वहति तयोः समं विभक्ता इव ॥

२२ । वरः कण्टकितः पुलकितः प्रकोष्ठः यस्य सः आसीत् । 'सूच्यग्रे
दृश्यते च रोमहर्षे च कण्टकः' इत्यमरः । कुमारी खिन्नाङ्गुलिः संवहते
सूत्र । अत्रोत्प्रेक्ष्यते—पाणिसमागमेन पाण्योः संस्पर्शेन कर्ता तयोः
धुरयोः मनोभवस्य वृत्तिः स्थितिः समं विभक्ता इव समीकृतेव इत्यर्थः ।
कसिद्धस्याप्यनुरागसाध्यस्य सम्प्रति तत्कार्यदर्शनात् पाणिसर्शकतत्त्वमुत्-
प्रेक्ष्यते । अत्र वाल्यायनः,—'कन्या तु प्रथमसमागमे खिन्नाङ्गुलिः खिन्ना-
ङ्गुली च भवति पुरुषस्तु रोमाञ्चितो भवति एभिरनयोर्भावं परीक्षेत' इति ।
पुरुषयोः स्वेदरोमाञ्चाभिधानं सात्त्विकमात्रोपलक्षणं, न तु प्रतिनियमो
वृत्तिः एभिरिति बहुवचनसामर्थ्यात् । सात्त्विका यथा—'स्तम्भः
रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमशुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः
' इत्यादि । एवं सति कुमारसम्भवे, 'रोमोङ्गमः प्रादुरभूदुमायाः खिन्नाङ्गुलिः
वृत्तिरुक्तुरासीत्' इति व्युत्क्रमवचनं न दोषायेति । 'तस्मिन् हये
तत्क्षणमात्मवृत्तिः समं विभक्तौव मनोभवेन' इति अपराहस्य पाठान्तरे
आख्यानान्तरम्—तस्मिन् हये मिथुने तत्क्षणम् आत्मवृत्तिः सात्त्विको-
पल्लववृत्तिः मनोभवेन कामेन समं तुल्यं विभक्ता इव पृथक् कृता इव ॥

२२ । वधू करस्पर्शं वरस्य प्रकोष्ठदेशं पूजितं हरेण एव वरस्य करमग्निनेन
नमिनीनं अशुली सकलं विन्तु विन्तु अदङ्गले आर्जु हरेते नागिन । तथन
प्रस्पर्शं करस्पर्शं येन कामदेवस्य सात्त्विकभावेन आविर्भावकं व्यापारके मेहे
न ॥

तयोरपाङ्गप्रतिसारितानि
क्रियासमापत्तिनिवर्तितानि ।
झीयन्त्वणामानशिर मनीज्ञा-
मन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥ २३

२३ अः । अपाङ्गप्रतिसारितानि क्रियासमापत्तिनिवर्तितानि अन्योन्यलोलानि तयो-
वनानि मनीज्ञां झीयन्त्वणाम् आनशिरै ॥

२३ । अपाङ्गेषु नेत्रप्रान्तेषु प्रतिसारितानि प्रवर्तितानि निरोक्षणलक्षणयोः समापत्त्या यदृच्छासङ्गत्या निवर्तितानि प्रत्या-
अन्योन्यस्मिन् लोलानि सटणानि । 'लोलश्चलसटणयोः' इत्य-
तयोः दम्पत्योः विलोचनानि दृष्टयः मनीज्ञां रस्यां क्रिया निमित्तेन प्र-
सङ्कोचम् आनशिरै प्रापुः ॥

२० । उांशदेर परस्पर दर्शन निमित्तं मृत्क दृष्टि अपाङ्गप्रान्ते अना-
गृह्णाकमे मिलित इहेने पर अग्ननि निवर्तित इहेया लज्जाकमित एव
यज्ञा अांशु इहेन ।

प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानोरुदर्चिषस्तन्मिथुनं चकाशे
मेरोरुपान्तेष्विव वर्तमानमन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम्

२४ अः । उदर्चिषः कृशानोः प्रदक्षिणप्रक्रमणात् तत् मिथुनम् सुमेरीः उपान्तेषु त-
अन्योन्यसंसक्तम् अहस्त्रियामम् इव चकाशे ॥

४४ । तत् मिथुनम् उदर्चिषः उन्नतज्वालस्य कृशानोः वक्र-
क्षिणप्रक्रमणात् प्रदक्षिणोकरणात्, मेरोः उपान्तेषु समीपेषु वर्त-
आवर्तमानं मेरुं प्रदक्षिणोर्कुर्वदित्यर्थः । अन्योन्यसंसक्तं परस्पर-
मिथुनस्याप्येतद्विशेषणम्, अहश्च त्रियामा च अहस्त्रियामं रात्रि-
इव । समाहारे हन्वैकवद्भावः । चकाशे दिदीपे ॥

२४ । मेहे दम्पती, उक्ततथित इतांनके अदक्षिण करिवार काले,
पक्षतेर उपांशु ७९अदक्षिणकारी, परस्पर संलग्न दिनवाग्निनौर आर
इहेनेन ।

नितम्बगुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता
बधूर्विधाटप्रतिमेन तेन ।
चकार सा मत्तचकीरनेता
लज्जावती लाजविसर्गमग्नौ ॥ २५

२५ अ. । नितम्बगुर्वी मत्तचकोरनेदा लज्जावती सा विधाटप्रतिमेन तेन गुरुणा प्रयुक्ता (सती)

मयी लाजविसर्गं चकार ॥

२५ । नितम्बेन गुर्वी अलघ्वी । 'दुर्ब' रालघुनोर्गुर्वी' इति शाश्वतः ।

विधाटप्रतिमेन ब्रह्मतुल्येन तेन गुरुणा याजकेन, प्रयुक्ता जुहुधीति नियुक्ता मत्तचकोरस्य इव नेत्रे यस्याः सा लज्जावती सा बधूः, अग्नौ लाजविसर्गं चकार ॥

२६ । अनसुत्र मठटकोरनयना, निविडनितशा, लज्जावती हेमूगती विधाटप्रतिमेन

पुत्रे श्रेष्ठेऽश्वेत्त अमृतान्नमात्रे अनले नाज्जङ्गनि निष्कपेन करिनेन ।

हविःशमीपल्लवलाजगन्धौ पुण्यः क्लृप्तानोरुदियाय धूमः ।

कपोलसंसर्पिंश्छिः स तस्या मुहूर्त्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ २६

२६ अ. । हविःशमीपल्लवलाजगन्धौ पुण्यः धूमः क्लृप्तानोः उदियाय, सः तस्याः कपोलसंसर्पि-

श्छिः (सन्) मुहूर्त्तं कर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥

२६ । हविःशमीपल्लवानां लाजानाञ्च गन्धः अस्यास्तीति

हविःशमीपल्लवलाजगन्धौ । 'शमीपल्लवमिश्रान् लाजान् अञ्जलिना वपति'

इति कात्यायनः । पुण्यः धूमः क्लृप्तानोः पावकात् उदियाय उद्भूतः ।

कपोलयोः संसर्पिणी प्रसरणशीला शिखा यस्य सः तथोक्तः स धूमः तस्याः

बद्धाः मुहूर्त्तं कर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥

२७ । मेहे अनल इहेते घृत, शमीपल्लव ओ लाजगन्धयुक्त पवित्र धूम उथित इहेरा

वधूर कपोलपदनेन शिखाम्पनपूर्वकं मुहूर्त्तकालेनैव जग कर्णोत्पलनेन शाय श्लोभितं

रहेन ।

तदञ्जनक्लेदसमाकुलाच्चं प्रम्लानवीजाङ्कुरकर्णपूरम् ।

वधूमुखं पाटलगण्डलेखमाचारधूमग्रहणाद्वभूव ॥ २७

२७ अ. । आचारधूमग्रहणात् तत् वधूमुखम् अञ्जनक्लेदसमाकुलाच्चं प्रम्लानवीजाङ्कुरकर्णपूरं

पाटलगण्डलेखं वभूव ॥

२७ । तत् वधूमुखम् आचारेण प्राप्तात् धूमग्रहणात् अञ्जनस्य क्लेदः

अञ्जनक्लेदः अञ्जनमिश्रवाष्पोदकमित्यर्थः । तेन समाकुलाच्चं प्रम्लानः

वीजाङ्कुरः यवाङ्कुरः एव कर्णपूरः अवतंसः यस्य तत् पाटलगण्डलेखम्

अक्षरगण्डस्थलम् वभूव ॥

२९ । आचारार्थं परिग्रहीत धूमप्रभावे तदीयं मूथगुणशोभी यवाङ्कुरेण कर्णपूरं

मूथगुणं ज्ञानं ओ गण्डस्थलं पाटलगण्डं इहेरा उठिन एवमननमूथगुणं अञ्जनमिश्रितं वाष्प-

विवृते आकुल इहेते नागिजम् ॥ ३० Gurukul Kangri Collection, Haridwar.

तौ स्नातकैर्वन्धुमता च राज्ञा
पुरन्निभिश्व क्रमशः प्रयुक्तम् ।
कन्याकुमारौ कनकासनस्था-
वार्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥ २८

२८ अ. । कनकासनस्थौ तौ कन्याकुमारौ स्नातकैः वन्धुमता राज्ञा पुरन्निभिः च प्रयुक्तम् वार्द्राक्षतारोपणम् अन्वभूताम् ॥

२८ । कनकासनस्थौ तौ कन्याकुमारौ स्नातकैः गृहस्थविनेषी 'स्नातकस्त्वाप्तौ व्रती' इत्यमरः । वन्धुमता वन्धुपुरःसरेण इत्यमरः । राज्ञा च पुरन्निभिः पतिपुत्रवतीभिर्नारीभिश्च क्रमशः प्रयुक्तं स्नातकं दीनां पूर्वपूर्ववैशिष्ट्यात् क्रमेण कृतम् वार्द्राक्षतानाम् आरोपणम् अन्वभूताम् अनुभूतवन्तौ ॥

२८ । अनन्तरं स्नातकगण, वल्लभजनसह भोजनराज्यं पुरगृह्णागणं स्वर्णनिर्माणसमाप्तः । पविष्टे वरवधूके आर्द्रं आतपतधुनवारा यथाक्रमेण आशीर्षादं करिन्नेन ।

इति स्वसुर्भोजकुलप्रदीपः सम्पाद्य पाणिग्रहणं स राजा
महीपतीनां पृथगर्हणार्थं समादिदेशाधिकृतानधिश्रीः ॥

२९ अ. । अधिश्रीः भोजकुलप्रदीपः सः राजा, इति स्वसुः पाणिग्रहणं सम्पाद्य, महीपतीनां पृथक् अर्हणार्थम् अधिकृतान् समादिदेश ॥

२९ । अधिश्रीः अधिकसम्पन्नः भोजकुलप्रदीपः सः राजा, स्वसुः इन्दुमत्याः पाणिग्रहणं विवाहं सम्पाद्य कारयित्वा महीपतीनां पृथक् एकैकशः अर्हणार्थं पूजार्थं अधिकृतान् अधिकारिणः समादिदेश आज्ञापयामास ॥

२९ । मृगशिराश्री भोजवर्गप्रदीपं विदुर्भति एहेकपे भगिनीर विवाहस्य सम्पादनं करिष्ये मयागतं राजशुभवर्गके पृथक् पृथक्कपे मङ्कारं करिष्ये निमित्तं अत्र दिगन्ते आदेशं करिन्नेन ।

लिङ्गैर्मृदः संवृतविक्रियास्ते ऋदाः प्रसन्ना इव गूढनक्राः ।
वैदर्भमामन्त्य ययुस्तदीयां प्रत्यर्प्य पूजामुपदाच्छलेन ॥ ३०

३० अ. । मृदः लिङ्गैः संवृतविक्रियाः गूढनक्राः प्रसन्नाः ऋदाः इव (स्थिताः) ते वैदर्भम् उपदाच्छलेन तदीयां पूजां प्रत्यर्प्य ययुः ॥

३० । मृदः सन्तोषस्य लिङ्गैः चिह्नैः कपटहासादिभिः संवृतविक्रिया

निगूहितमलराः अतएव प्रसन्नाः वह्निर्निर्मलाः गूढनक्राः अन्तर्हीनग्राहाः
 हुता इव स्थिताः ते नृपाः, वेदभं भोजम् आमन्त्र्य आपृच्छ्य तदीयां
 वेदमीयां पूजाम् उपदाच्छलेन उपायनमिषेण प्रत्यर्प्य ययुः गतवन्तः ॥

००। मेहे भूपालवर्ग, निर्मलजनपतिपूर्ण, अथऽ उष्ट्रभावे विचित्रकारी कुञ्जीर-
 ममार्क इत्यत्र आर, वाहिरे मन्त्रोपचिह्नं देखाईरा, अतर्गत क्रोध गोपनपूर्वक
 उपायप्राप्तप्रपठ ज्ञानप्रसार उपलोकनच्छले उपायकेहे प्रत्यर्पण करिष्य विदारप्रवृत्त
 मिः च २
 करिष्येन ।

स राजलोकः कृतपूर्वसंवि, -दारभ्यसिद्धौ समयोपलभ्यम् ।
 आदास्यमानः प्रमदामिषं त, -दाहृत्य पन्थानमजस्य तस्थौ ३१

जातः ३१ अः । आरभ्यसिद्धौ कृतपूर्वसंवित् सः राजलोकः, समयोपलभ्यं तत् प्रमदामिषम् आदास्य-
 अन्वगतम् (सन्), अजस्य पन्थानम् आहृत्य तस्थौ ॥

३१। आरभ्यसिद्धौ कार्यसिद्धौ विषये पूर्वं कृता कृतपूर्वा सुप्सुपेति
 समासः । कृतपूर्वा संवित् सङ्केतः मार्गावरोधरूपः उपायः येन सः
 तथोक्तः । 'संवित् युद्धे प्रतिज्ञायां सङ्केताचारनामसु' इति केशवः । सः
 राजलोकः समयोपलभ्यम् अजप्रस्थानकाले लभ्यं तदा तस्यैकाकित्वादिति
 भावः । 'समरोपलभ्यम्' इति पाठे युद्धसाध्यमित्यर्थः । तत् प्रमदा एव
 प्रामिषं भोग्यवस्तु । 'प्रामिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि' इति
 केशवः । आदास्यमानः ग्रहीष्यमाणः सन् अजस्य पन्थानम् आहृत्य
 अवस्थ्य तस्थौ ॥

०१। मेहे राजगण कार्यसिद्धि विषये पूर्वमे पदम्पत्र मङ्केत करिष्य अज-
 प्रयागमनमग्रे लभ्य मेहे प्रमदार्पण उपलोक्य नामधेय नाभ-कामनाय उपाय पथ
 प्रवरोधपूर्वक अवशान करिते नागिनेन ।

भर्तापि तावत् क्रथकैशिकानामनुष्ठितानन्तरजाविवाहः ।

सत्त्वानुरूपपाहरणीकृतश्रीः प्रास्थापयद्राघवमन्वगाच्च ॥ ३२

३२ अः । तावत् अनुष्ठितानन्तरजाविवाहः क्रथकैशिकानां भर्ता अपि, सत्त्वानुरूपपाहरणी-
 कृतश्रीः (सन्) राघवं प्रास्थापयत् अन्वगात् च ॥

३२। अनुष्ठितः सम्पादितः अनन्तरजायाः अनुजायाः विवाहः येन
 तथोक्तः क्रथकैशिकानां देशानां भर्ता स्वामी भोजः, अपि तावत् तदा
 सत्त्वानुरूपम् उत्साहानुरूपं यथा तथा आ समन्तात् । अनेनानियत-
 वस्तुदानमित्यर्थः । हरणं कन्यायै देयं धनम् । 'दीतुकादि तु यद्देयं
 सदायो हरणञ्च तत्' इत्यमरः । अहरणं हरणीकृता श्रीः येन तथोक्तः

सन् राघवम् अजं प्रास्थापयत् प्रस्थापितवान् स्वयम् अन्वगात्
जगाम च ॥

३२ । एदिके विनर्धपतिः कनिष्ठा भगिनौ विवाह-व्यापारं निरूपाय कति
उत्साहशून्यं योतूकादि अदानपूर्वकं अजके विदारं दिथेन एदं निष्क्रे
असुगमनं करिनेन ।

तिस्रस्त्रिलोकीप्रथितेन सार्द्धमजेन मार्गे वसतीरुषित्वा
तस्मादपावर्त्तत कुण्डिनेशः पर्वालये सोम इवोष्णरश्मेः ॥

३३ अ. । कुण्डिनेशः मार्गे विलोकप्रथितेन अजेन सार्द्धं तिस्रः वसतीः उषित्वा,
सोमः उष्णरश्मेः इव तस्मात् अपावर्त्तत ॥

३३ । कुण्डिनं विदर्भनगरं तस्य ईशः भोजः, त्रिषु लोकेषु प्रथित
अजेन सार्द्धं मार्गे पथि तिस्रः वसतीः रात्रीः उषित्वा । 'वसती रात्रि
वैष्मनीः' इत्यमरः । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । पर्व
दर्शान्ते उष्णरश्मेः सूर्यात् सोमः चन्द्रः इव, तस्मात् अजात् अपाव
तं विस्तृत्य निवृत्त इत्यर्थः ॥

३० । विनर्धपति, विनोक्तविथात अजेन सहितं पथे विराज्य वागं
अगावस्थापगमे छत्रं येन सूर्योऽत्र निकटे ह्येते प्रतिनिवृत्त इयं, मेहेकपं तीशर
ह्येते प्रत्यावर्त्तनं करिनेन ।

प्रमन्यवः प्रागपि कोशलेन्द्रे प्रत्येकमात्तस्वतया बभूवुः
अतो नृपाश्चक्षुमिरे समेताः स्त्रीरत्नलाभं न तदात्मजस्य

३४ अ. । नृपाः, प्रत्येकम् आत्तस्वतया प्राक् अपि कोशलेन्द्रे प्रमन्यवः बभूवुः, अतः
(सन्तः) तदात्मजस्य स्त्रीरत्नलाभं न चक्षुमिरे ॥

३४ । नृपाः राजानः, प्राक् अपि प्रत्येकम् आत्तस्वतया दिवि
गृहीतधनत्वेन कोशलेन्द्रे रघौ प्रमन्यवः रुद्रवैरा बभूवुः, अतः
समेताः सङ्गताः सन्तः तदात्मजस्य रघुसूनोः स्त्रीरत्नलाभं न चक्षु
न सेहिरि ॥

३४ । राजगण एतौकैश्चै पूर्वे रघुकर्तृकं कृतैश्चै ह्येते विद्वेषापत्रं वि
सूत्राः एकत्रै तीशरा मिलितं ह्येवा तत्पूव अजेन स्त्रीरत्नलाभं न
पारिनेन ना ।

तमुद्वहन्तं पथि भोजकन्यां सरोध राजन्यगणाः स दृशः ।
बलिप्रदिष्टां श्रियमाददानं तैविक्रमं पादमिवेन्द्रशतः ॥

३४ अ. । दृप्तः सः राजन्यगणः भोजकन्याम् उद्वहन्तं तं बलिप्रदिष्टां श्रियम् आददानं वैविक्रमं
 दत्तः इव, पथि करोष ॥

३५ । दृप्तः उद्वतः सः राजन्यगणः राजसङ्घातः भोजकन्याम् उद्वहन्तं
 तम् अजं, बलिना वैरोचनिना प्रदिष्टां दत्तां श्रियम् आददानं
 कुर्वाणं त्रिविक्रमस्य इमं त्रैविक्रमं पादम् इन्द्रशत्रुः प्रह्लाद इव, पथि
 करोष । तथाच वामनपुराणे,—“विरोचनविरोधेऽपि प्रह्लादः प्राक्तनं स्मरन् ।
 क्रममाणस्य पादाभ्भोजं करोध ह ॥” इति ॥

३६ । अज्ञानं येन बलिप्रदत्तं सम्पदं शत्रुं वाग्मनसेवेन चरणं अवरोध
 कृत्वा, उक्तं ब्राह्मणवर्गं ईन्दुमती-वामननकारी अजके नेहैकप पथिमथ
 करोष ।

तस्याः स रक्षार्थमनल्पयोध-
 मादिश्य पितॄं सचिवं कुमारः ।
 प्रत्यग्रहीत् पार्थिववाहिनीं तां
 भागौरथीं शोण इवोत्तरङ्गः ॥ ३६

३६ अ. । सः कुमारः तस्याः रक्षार्थम् अनल्पयोधं, पितॄं सचिवम् आदिश्य उत्तरङ्गः शोणः
 करोष इव, तां पार्थिववाहिनीं प्रत्यग्रहीत् ॥

३६ । सः कुमारः अजः, तस्याः इन्दुमत्याः रक्षार्थम् अनल्पयोधं बहु-
 पितुरागतं पितॄम् आत्ममित्यर्थः । सचिवम् आदिश्य आज्ञाप्य, तां
 पार्थिववाहिनीं राजसेनाम् । ‘ध्वजिनी वाहिनी सेना’ इत्यमरः । भागी-
 योम् उत्तरङ्गः शोणः शोणाख्यः नद इव, प्रत्यग्रहीत् अभियुक्तवान् ॥

३७ । उक्तां तत्रज्ञमानां गङ्गा नदीनां यैकप भागीरथीक आक्रमणं करिष्याह्विन,
 कृणुत अजं पितृमचित्तवत् बहुमन्थाक सेनां समन्वितां शत्रे ईन्दुमतीं वृक्षार्थ
 कृत्वा, नेहै समवेतं ब्राह्मणं आक्रमणं करिष्येन ।

पत्तिः पदातिं रथिनं रथेशस्तुरङ्गसादी तुरगाधिरुद्धम् ।

ना गजस्याभ्यपतद्गजस्यं तुल्यप्रतिद्वन्द्वि बभूव युद्धम् ॥ ३७

३७ अ. । पत्तिः पदातिम्, रथेशः रथिनम्, तुरङ्गसादी तुरगाधिरुद्धम्, गजस्य यत्ना गजस्यम्
 पतन्, तुल्यप्रतिद्वन्द्वि युद्धं बभूव ॥

३७ । पत्तिः पादचारः योद्धा, पदातिं पादचारम् अभ्यपतत् । पादा-
 चारं पततीति पदातिः । ‘पादस्य पद’ इत्यादिना पदादेशः । ‘पदाति-
 त्तपदगपादातिकपदाजयः’ इत्यमरः । रथेशः रथिकः रथिनं रथारोहम्

अभ्यपतत्, तुरङ्गमादी अश्वारोहः तुरगाधिकृष्टम् अश्वारोहम्
 'रथिनः स्यन्दनारोहा अश्वारोहास्तु सादिनः' इत्यमरः । मज्ज
 हस्त्यारोहः गजस्थं पुरुषम् अभ्यपतत्, इत्यम् अनेन प्रकारेण तु
 एकजातीयप्रतिभटं युद्धं बभूव । अन्योन्यं द्वन्द्वं कलहोऽस्य
 प्रतिद्वन्द्विनः योधाः । 'द्वन्द्वं कलहयुद्धयोः' इत्यमरः ॥

७१ । अनस्रर पदाति पदातिर महित, त्रयो त्रयीर महित, अश्वारोही
 महित एव गजारोही गजारोहीर महित युद्धे प्रवृत्त इहेन; अतएव
 द्वन्द्वताश्रमात्रेण युद्धं क्लृप्ते नागिन ।

नदत्सु तूर्येष्वविभाव्यवाचो नोदीरयन्ति स्म कुलोपदेशः
 वाणाक्षरैरेव परस्परस्य नामोर्जितं चापभृतः शशंसु ॥

३८ अः । चापभृतः तूर्येषु नदत्सु (सत्सु) अविभाव्यवाचः (सकः) कुलोपदेशः
 उदीरयन्ति स्म, परस्परस्य ऊर्जितं नाम वाणाक्षरैः एव शशंसुः ॥

३८ । तूर्येषु नदत्सु सत्सु अविभाव्यवाचः अनवधार्यनिर-
 भृतः धालुष्काः कुलमुपादिश्यते प्रख्याप्यते यैः ते कुलोपदेशाः ता-
 नामानि न उदीरयन्ति स्म न उच्चारयामासुः, श्रोतुमशक्यं
 नाब्रुवन् इत्यर्थः । किन्तु वाणाक्षरैः वाणेषु लिखिताक्षरैः एव
 अन्योन्यस्य ऊर्जितं प्रख्यातं नाम शशंसुः ऊचुः ॥

७८ । धर्म्मरगण, तूर्याक्षनिप्रभावे परस्परं कथां वृत्तिं अमर्ष-
 श्वश कुलेन नामोल्लेखं ना करिष्या केवलं अनलिखितं अक्षरावली द्वारा
 प्रख्यातं नाम जानाहेते नागिन ।

उत्थापितः संयति रेणुरश्वैः सान्द्रीकृतः स्यन्दनवंशचक्रैः
 विस्तारितः कुञ्जरकर्णतालैर्नेत्रक्रमेणोपप्ररोध सूर्यम् ॥

३९ । संयति, अश्वैः उत्थापितः, स्यन्दनवंशचक्रैः सान्द्रीकृतः, कुञ्जरकर्णतालैः
 रेणुः नेत्रक्रमेण सूर्यम् उपप्ररोध ॥

३९ । संयति संग्रामे अश्वैरुत्थापितः, स्यन्दनवंशानां रथसं-
 चक्रैः रथाङ्गैः सान्द्रीकृतः घनीकृतः । 'वंशः पृष्ठास्थि गेहोर्ध्वकाष्ठे
 गणे कुले' इति केशवः । कुञ्जरकर्णानां तालैः ताडनैः विस्त-
 प्रसारितः रेणुः नेत्रक्रमेण अंशुकपरिपाट्या अंशुकभिर्व-
 'स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रम्' इति 'क्रमोऽङ्गौ परिपाट्यां च' इति केशवः ।
 उपप्ररोध आच्छादयामास ॥

३० । वृषभलेन अश्वशृङ्गपारा उन्निष्ठ धूमिपटन, व्रथचक्रमगृहं धात्रा वनोक्त ७ दृष्टि-
कर्मपक्षाननधारा अमरित इहेया च्छात्रपेयश्रात्र श्रयादेवके आच्छादित करिण ।

मत्स्यध्वजा वायुवशादिदीर्घै-

मुखैः प्रवृद्धध्वजिनोरजांसि ।

बभूवः पिवन्तः परमार्थमत्स्याः

पर्याविलानीव नवोदकानि ॥ ४०

३१ । मत्स्यध्वजाः, वायुवशात् विदीर्घैः मुखैः प्रवृद्धध्वजिनोरजांसि पिवन्तः (सन्तः)
नवोदकानि पिवन्तः परमार्थमत्स्या इव बभूवः ॥

३२ । वायुवशात् विदीर्घैः विवृत्तैः मुखैः प्रवृद्धानि ध्वजिनोरजांसि
पिवन्तः गृह्यन्तः मत्स्यध्वजाः मत्स्याकाराः ध्वजाः, पर्या-
नि परितः कलुषाणि नवोदकानि पिवन्तः परमार्थमत्स्याः इव बभूवः
त स्म ॥

३३ । मत्स्याकारं स्वजमगृहं वायुवशे विदीर्घमृथ इहेया नैनमृथस्थित धूमि पानं
वर्षाकानौन नूतन पक्षिणं जल-पान-प्रवृत्तं प्रकृतं मत्स्येयं श्रात्र शोभा पाहेते
एव परं ।

रथाङ्गध्वनिना विजज्ञे विलोलघण्टाक्वणितेन नागः ।

तृणामग्रहणाद्बभूव सान्द्रे रजस्यात्मपरावबोधः ॥ ४१

३४ । सान्द्रे रजसि, रथाङ्गध्वनिना रथः विजज्ञे, विलोलघण्टाक्वणितेन नागः विजज्ञे,
तृणग्रहणात् आत्मपरावबोधः बभूव ॥

३५ । सान्द्रे प्रवृद्धे रजसि रथः रथाङ्गध्वनिना चक्रस्वनेन विजज्ञे

नामः हृष्टी विलोलानां घण्टानां क्वणितेन नादेन विजज्ञे ।

परावबोधः स्वपरविवेकः योधानामिति शेषः । स्वभर्तृणां स्व-

मनां नामग्रहणात् नामोच्चारणात् बभूव, रजोऽन्धतया सर्वं स्वं

शब्दादेवानुमाय प्रजङ्घुरित्यर्थः ॥

३६ । धूमिपानं वनोक्त इहेया, च्छात्रं चर्चरश्चक्रं व्रथ एवम् आनोदितं वृष्टीं

वृष्टीं अश्रित इहेया ; नैनोपगमं च च श्रान्तिं नात्मोच्चारणे आश्रयं वृष्टिं

वृष्टीं ।

३७ । लोचनमार्गभाजौ रजोऽन्धकारस्य विजृम्भितस्य ।

वृषताश्वद्विपवीरजन्मा बभूव ।

३८ । वृषताश्वद्विपवीरजन्मा बभूव ।

४२ अ. । शस्त्रक्षताश्चक्षिपवोरजम्मा रुधिरप्रवाहः, आजौ लोचनमार्गम् आरुण्यं रजोऽन्धकारस्य बालारुणः अभूत् ॥

४२ । लोचनमार्गम् आवृण्वतः दृष्टिपथम् उपरुन्वतः प्रापि विजृम्भितस्य व्याप्तस्य रज एव अन्धकारं तस्य, शस्त्रक्षतेभ्यः अरुणितं जन्म यस्य सः तथोक्तः रुधिरप्रवाहः, बालारुणः, बालार्कः 'अरुणो भास्करेऽपि स्यात्' इत्यमरः । बालविशेषणं रुधिरसावर्त

४२ । मग्नरक्तरेखे शङ्खच्छिन्न अक्ष, हृष्टौ ओ वाक्कृगणेर देह-निर्गत रुधिर-सेहे दृष्टिपथत्रोदौ चतुर्दिग्वांशे रजोऽन्धकारे तत्कृण तपनमदृश अरुणित इहेरा स छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुस्तस्योपरिष्ठात् पवनावधूतः अङ्गारशेषस्य हुताशनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवावभासे ॥

४३ अ. । क्षतजेन छिन्नमूलः सः रेणुः, तस्य उपरिष्ठात् पवनावधूतः (सन्) हुताशनस्य पूर्वोत्थितः धूम इव आवभासे ॥

४३ । क्षतजेन रुधरेण छिन्नमूलः त्याजितभूतलसम्बन्ध तस्य क्षतजस्य उपरिष्ठात् पवनावधूतः वाताहतः सः रेणुः शेषस्य हुताशनस्य अग्नेः पूर्वोत्थितः धूम इव, आवभासे दिदीपे ॥

४० । धूलिपटल सेहे शोणित कर्षक छिन्नमूल ओ तद्गुणविभागे वायुभरे इहेरा अङ्गारावशिष्टे हुताशनस्य पूर्वोत्थित धूमस्य आग्न शोभा पाईते नागिनः

प्रहारमूर्च्छापगमे रथस्या

यन्तृनुपालभ्य निवर्त्तिताश्वान् ।

यैः सादिता लक्षितपूर्वकेतू-

स्तानेव सामर्षतया निजघ्नः ॥ ४४

४४ अ. । रथस्याः प्रहारमूर्च्छापगमे, निवर्त्तिताश्वान् यन्तृन् उपालभ्य, यैः सादिता पूर्वकेतून् तान् एव सामर्षतया निजघ्नः ॥

४४ । रथस्याः रथिनः, प्रहारेण या मूर्च्छा तस्या अपगमे 'मूर्च्छितानामन्यत्र नीत्वा संरक्षणं सारथिधर्मः' इति क्त्वा निवर्त्तयामासुः । यन्तृन् सारथीन् उपालभ्य असाधु कृतम् इत्यधिचिप्य, पूर्वकेतून् सादिताः हताः लक्षितपूर्वकेतून् पूर्वदृष्टैः केतुभिः प्रत्यभिज्ञातानि तानेव सामर्षतया सकोपत्वेन हेतुना निजघ्नः प्रजङ्गुः ॥

४४ । पूर्वोत्थितं सारथिगणं रथीदिगके प्रहारजनित वेदनाय मूर्च्छितं निवर्त्तयामासुः । यन्तृन् सारथीन् उपालभ्य असाधु कृतम् इत्यधिचिप्य, पूर्वकेतून् सादिताः हताः लक्षितपूर्वकेतून् पूर्वदृष्टैः केतुभिः प्रत्यभिज्ञातानि तानेव सामर्षतया सकोपत्वेन हेतुना निजघ्नः प्रजङ्गुः ॥

अथ ह्येषां मारुतिनां त्रिंशत्पुंस्वर्गेषु पञ्चाङ्गिरे प्रहृष्टादिनां नाना
प्रादेशां कोपतरे तांशदिगके प्रशंर करिते नागिन ।

अप्यर्द्धमार्गे परवाणलूना
धनुर्भृतां हस्तवतां पृषत्काः ।

सम्प्रापुरेवात्मजवानुवृत्त्या

पूर्वार्द्धभागैः फलिभिः शरव्यम् ॥ ४५

४५ अ. । हस्तवतां धनुर्भृतां पृषत्काः अर्द्धमार्गे परवाणलूना अपि, आत्मजवानुवृत्त्या फलिभिः
पूर्वार्द्धभागैः शरव्यम् एव संप्रापुः ॥

४५ । अर्द्धश्चासौ मार्गश्च तस्मिन् अर्द्धमार्गे परेषां वाणैः लूनाः छिन्नाः
अपि हस्तवतां कृतहस्तानां धनुर्भृतां पृषत्काः शराः आत्मजवानुवृत्त्या
विवेगानुवन्धेन हेतुना फलिभिः लोहाग्रवद्भिः । 'शस्यवाणाग्रयोः फलम्'
इति विश्वः । पूर्वार्द्धभागैः, शृणातीति शरः तस्मै हितं शरव्यं लक्ष्यम् ।
सगवादिभ्यो यत् इति यत्प्रत्ययः । 'लक्षं लक्ष्यं शरव्यञ्च' इत्यमरः ।
सम्प्रापुरे न तु मध्ये पतिता इत्यर्थः ॥

४६ । किं प्रकृतं धनुर्भृतां गणेशं वाङ्मनकन अर्द्धपथे विपक्षवाणे छिन्न इहेषां अथवा-
गवादिभ्यो यत् इति यत्प्रत्ययः । लक्ष्मण उभयत्रै पतित इहेते नागिन ।

आधोरणानां गजसन्निपाते

शिरांसि चक्रैर्निशितैः क्षुराग्रैः ।

हृतान्यपि श्येननखाग्रकोटि-

व्यासक्तकेशानि चिरेण पेतुः ॥ ४६

४६ अ. । गजसन्निपाते, निशितैः क्षुराग्रैः चक्रैः हृतानि अपि आधोरणानां शिरांसि श्येन-
नखाग्रकोटिव्यासक्तकेशानि (सन्ति) चिरेण पेतुः ॥

४६ । गजसन्निपातैः गजयुद्धे निशितैः अतएव क्षुराग्रैः क्षुरस्य अग्रमिव
गजेषां तैः चक्रैः आयुधविशेषैः हृतानि छिन्नानि अपि श्येनानां पचि-
विषाणाम् । 'पक्षी श्येनः' इत्यमरः । नखाग्रकोटिषु व्यासक्ताः केशाः
तां तानि आधोरणानां हस्त्यारोहाणाम् । 'आधोरणा हस्तिपका
निराहा निषादिनः' इत्यमरः । शिरांसि चिरेण पेतुः पतितानि ।
परापातात् प्रागिवारुह्य पश्चादुत्पततां पक्षिणां नखेषु केशसङ्गश्चिरपातहेतु-
रिति भावः ॥

৪৬। গজযুদ্ধে গজারোহিণীগণের মন্তকসমূহ কুরাণ্ডভাগবৎ শাণিত চক্রাৎ
হইলেও কেশপাশ শ্বেদনপক্ষীর নখাণ্ডে মৎসগ্ন হওয়াতে বিনষ্টে ভূমিতে
হইয়াছিল।

পূর্বং প্রহর্তা ন জঘান ভূয়ঃ প্রতিপ্রহারাভ্রমমশ্বসাদী
তুরঙ্গমস্কন্ধনিপস্বদেহং প্রত্যাশ্বসন্তং রিপুমাচকাঙ্ক ॥

৪৭ অঃ। পূর্বম্ প্রহর্তা অশ্বসাদী, তুরঙ্গমস্কন্ধনিপস্বদেহং প্রতিপ্রহারাভ্রমং
জঘান, প্রত্যাশ্বসন্তম্ আচকাঙ্ক ॥

৪৮। পূর্বং প্রথমং প্রহর্তা অশ্বসাদী তীরঙ্কিকঃ প্রতিপ্রহারে অশ্ব
অশক্তং তুরঙ্গমস্কন্ধে নিপস্বদেহং মূর্চ্ছিতমিত্যর্থঃ। রিপুং ভূয়ঃ ন জ
পুনঃ ন প্রজহার, কিন্তু প্রত্যাশ্বসন্তং পুনঃ উজ্জীবন্তম্ আচকাঙ্ক
'নায়ুধব্যসনং প্রাপ্তং নার্ত্তং নাতিপরিচ্ছতম্' ইতি নিষেধাদিতি ভাবঃ ॥

৪৯। অধারোহী বোন্ধা স্বীয় প্রহারবেগে প্রতিপক্ষকে অশ্বপৃষ্ঠে মূর্চ্ছিত
প্রহারে অক্ষম দেখিয়া তাহাকে আর প্রহার করিল না; প্রত্যুত তীব্র মর্দন
কালের অপেক্ষা করিতে লাগিল।

তনুল্যজাং বর্মভৃতাং বিকৌশৈর্বৃহত্সু দন্তেষ্বসিभिঃ পতন্তি
উদ্যন্তমগ্নিং শময়াস্বভূবুর্গজা বিবিগ্নাঃ করশীকরেণ ॥

৪৮ অঃ। তনুল্যজাং বর্মভৃতাং (সম্বন্ধিभिঃ) বৃহত্সু দন্তেষু পতন্তিঃ বিকৌশৈঃ অসিभिঃ
অগ্নিম্ বিবিগ্নাঃ গজাঃ, করশীকরেণ শময়াস্বভূবুঃ ॥

৪৮। তনুল্যজাং তনুযু নিষ্কৃহাণামিত্যর্থঃ। বর্মভৃতাং বর্মভৃতাং
সম্বন্ধিभिঃ বৃহত্সু দন্তেষু পতন্তিঃ। অতএব বিকৌশৈঃ পিধানাত্
'কৌশোঽস্বী কুড্‌মলে খড়্গপিধানৈ' ইত্যমরঃ। অসিभिঃ খড়্গৈঃ
উল্লিতম্ অগ্নিং বিবিগ্নাঃ ভীতাঃ গজাঃ করশীকরেণ শৃঙ্খাদৃজল
শময়াস্বভূবুঃ শান্তং চক্ৰুঃ ॥

৪৮। শরীররক্ষায় নিষ্কৃহ, বর্মধারী বীরগণের কোশনিষ্কাশিত অসি
হস্তী সকলের বিশানদন্ত হইতে অগ্নি নির্গত হইল; গজগণ তাহাতে ভীত
ভুতনিঃসৃত জলদ্বারা সেই অগ্নি নির্লীণ করিতে লাগিল।

শিলীমুখোট্কৃতশিরঃফলাভ্যা

চ্যুতৈঃ শিরস্বৈশ্চপকোত্তরেব।

রণচিতিঃ শোণিতমদ্যকুল্যা

ররাজ মৃত্যোরিব পানভূমিঃ ॥ ৪৮

४८ अ. । शिलीमुखीत्कचशिरःफलाढ्या, च्युतैः शिरस्त्रैः चषकोत्तरा इव, शोणितमयकुल्या
रत्नचितिः, सृत्योः पानभूमिः इव रराज ॥

४९ । शिलीमुखैः वाणैः उत्कृष्टानि शिरांसि एव फलानि तैः आब्ध्याः
सम्पन्नाः । च्युतैः भ्रष्टैः, शिरांसि लायन्ते इति शिरस्त्राणि शीर्षस्थानि ।
'शीर्षस्थश्च शिरस्त्रे च' इत्यमरः । तैः चषकोत्तरा चषकः पानपात्रम् उत्तरं
यस्यां सा इव । 'चषकोऽस्त्री पानपात्रम्' इत्यमरः । शोणितानि एव
मयं तस्य कुल्याः प्रवाहाः यस्यां सा । कुल्याल्पा कृतिमा सरित् इत्यमरः ।
रत्नचितिः युद्धभूमिः सृत्योः पानभूमिः इव रराज ॥

४९ । शत्रुनिकरच्छिन्न मण्डकमकन रुक्मरूप, पठित शिरस्त्राणमगृह पानपात्र-
रूप एव रुक्मिण्यारा मण्डेर अवाह्यरूप नक्षित हृदयाते नेह मगरक्षेत्र सम्राज्ये
मण्डिरांशं शोभा धारण करिष्य ।

उपान्तयोर्निष्कुपितं विहङ्गैराचिप्य तेभ्यः पिशितप्रियापि ।
केयूरकोटिचततालुदेशा शिवा भुजच्छेदमपाचकार ॥ ५० ॥

५० अ. । विहङ्गैः उपान्तयोः निष्कुपितं भुजच्छेदन् तेभ्यः आचिप्य, पिशितप्रिया अपि शिवा,
कोटिचततालुदेशा (सती) अपाचकार ॥

५० । उपान्तयोः प्रान्तयोः विहङ्गैः पक्षिभिः निष्कुपितं खण्डितम् ।
इति निष्ठायाम्' इतीडागमः । भुजच्छेदं भुजखण्डं तेभ्यः विहङ्गैः
आचिप्य आच्छिप्य पिशितप्रिया मांसप्रिया अपि शिवा क्रोद्धी । 'शिवः
क्रोडः शिवा क्रोद्धी' इति विश्वः । केयूरकोट्या अङ्गदाग्रेण चतस्तालु-
देशो यस्याः सा सती अपाचकार अपसारयामास । किरतेः करोतेर्वा लिट् ॥

५० । शृगोली, उष्णलोलुप पक्षिमङ्गल कर्षक आश्रुभागे खण्डित एकवध इष्टी
उदाराग्रेण निकटे इहेते काङ्क्षित नहेरां श्वरं मांसप्रियं इहेरां नेह इष्टवधुश्चित अन्न-
प्रश्रुताग द्वारा तालुदेशं कृत विकृत हृदयाते तं रुक्मां उह शत्रुताग करिष्य ।

कश्चिद्विषत्खड्गहतोत्तमाङ्गः सद्यो विमानप्रभुतामुपेत्य ।
वामाङ्गसंसक्तमुराङ्गनः स्वं नृत्यत् कवन्धं समरे ददर्श ॥ ५१ ॥

५१ अ. । विषत्खड्गहतोत्तमाङ्गः कश्चित् सद्यः विमानप्रभुताम् उपेत्य वामाङ्गसंसक्तमुराङ्गनः
(सन्), समरे नृत्यत् स्वं कवन्धं ददर्श ॥

५१ । विषतः खड्गेन हृतोत्तमाङ्गः क्षिन्नशिराः कश्चित् वीरः सद्यः
विमानप्रभुतां विमानाधिपत्यं देवत्वमित्यर्थः । उपेत्य प्राप्य वामाङ्ग-
संज्ञा सद्योत्तमाङ्गसङ्गिनी मुराङ्गना यस्य सः तथोक्तः सन् समरे नृत्यत्
स्वं निजं कवन्धम् विशिरस्कं कलेवरं ददर्श । 'कवन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमप-
वृद्धं कलेवरम्' इत्यमरः ॥ CC-0. Gūrukul Kangri Collection, Haridwar.

५१। कौन वीर विपक्षकावाते छिन्नगुणक हहेवामात्र देवदत्ताउपस्थित
अनाके वागाश्रमिनी करिषा शीर गुणकहीन देहके मग्नान्ने नृत्त करिषे
नागिन ।

अन्योन्यसूतोन्मथनाद्भूतां
तावेव सूतौ रथिनौ च कौचित् ।
व्यश्वो गदाव्यायतसम्प्रहारौ
भग्नयुधौ बाहुविमर्दनिष्ठौ ॥ ५२

५२ अ.। कौचित् अन्योन्यसूतोन्मथनात् तौ एव सूतौ रथिनौ च अभूताम्, व्यश्वौ सन्तौ
व्यायतसंप्रहारौ (अभूतां) भग्नयुधौ (सन्तौ) बाहुविमर्दनिष्ठौ (अभूताम्) ॥

५२। कौचित् वीरौ अन्योन्यस्य सूतयोः सारथ्योः उन्मथनात् निष्पत्तौ
तौ एव सूतौ रथिनौ च योद्धारौ च अभूतां, तौ एव व्यश्वौ नष्टाश्वौ
गदाभ्यां व्यायतः दीर्घः संप्रहारः युद्धं ययोः तौ अभूतां ततः भग्न
भग्नगदौ सन्तौ बाहुविमर्देन निष्ठा नाशः ययोः तौ अभूताम् ।
निष्पत्तिनाशान्ता इत्यमरः ॥

५२। कौन वीरद्वय परस्परद्वय मारथि विनष्टे हहेले निष्पत्तौ मारथि
कार्य करिन ; परे रथेय अश्व निहत हहेले वल्लभ गदायुक्त करिन ; शेषे
हहेले परस्पर बाहुयुक्ते विनाशप्राप्त हहेल ।

परस्परैश्च क्षतयोः प्रहर्षो-
रुत्क्रान्तवायुः समकालमेव ।
अमर्त्यभावेऽपि कयोश्चिदासी-
देकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवादः ॥ ५३

५३ अ.। परस्परैश्च क्षतयोः समकालम् एव उत्क्रान्तवायुः कयोश्चित् प्रहर्षोः एका
प्रार्थितयोः (सतीः), अमर्त्यभावे अपि विवादः आसीत् ॥

५३। परस्परैश्च अन्योन्यं क्षतयोः क्षततन्वोः समकालम् एका
यथा तथा उत्क्रान्तवायुः युगपदुद्धतप्राणयोः एका एव अप्सराः प्रार्थित
याभ्यां तयोः एकाप्सरःप्रार्थितयोः प्रार्थितैकाप्सरसोरित्यर्थः । 'वाहितान्
दिषु' इति परनिपातः । अथवा, एकस्याम् अप्सरसि प्रार्थितं प्रार्थना यत्
इति विग्रहः । 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः' इति बहुत्वाभिधानं प्रार्थित
कयोश्चित् प्रहर्षोः योध्योः अमर्त्यभावे अपि देवत्वे अपि विवादः काल
आसीत् । एकामिषाभिलाषो हि महद्वैरव्ययमिति भावः ॥

१०। कौनो वीरद्वय पत्रम्परेण अस्त्रे आहतं ७ युगपत् गताम् इहेया अमरद्वयात्
कत्रिहे एकेन ७ उडयेहे एक अप्रानाताथी इहेया पत्रम्परे विवाद करिहे नागिन ।

हावुभौ ताविवरेतरस्माद्भङ्गं जयञ्चापतुरव्यवस्थम् ।
प्रातुरोमारुतयोः प्रवृद्धौ पर्यायवृत्त्येव महार्णवोर्मी ॥ ५४

५४ अः । पद्यात्पुरो-मारुतयोः पर्यायवृत्त्या प्रवृद्धौ महार्णवोर्मी इव, तौ उभौ व्यूहौ इतरे-
मात् अव्यवस्थं भङ्गं जयं च आपतुः ॥

५४ । तौ उभौ व्यूहौ सेनासङ्घातौ । 'व्यूहस्तु बलविन्यासः' इत्यमरः ।
मात् पुरश्च यौ मारुतौ तयोः पर्यायवृत्त्या क्रमवृत्त्या प्रवृद्धौ महार्णवोर्मी
इतरेतरस्मात् अन्योन्यस्मात् अव्यवस्थं व्यवस्थारहितम् अनियतं जयं
सु पराजयं च आपतुः प्राप्तवन्तौ ॥

५४ । महार्णवेण तत्र द्रष्टव्यं पञ्चाङ्गं ७ पुरोवर्ती वायुवेगप्रभावे पर्यायक्रमे
त ७ अवनत इहेते थाके, सेहेरूप सेहे बृहद्वयमप्ये कथन ७ कौन पक्षे जय
न ७ कौन पक्षे पराजय इहेते नागिन ।

भग्नेऽपि बले महौजा यथावजः प्रत्यरिसैन्यमेव ।

सो निवर्त्येत समीरणेन यतस्तु कक्षस्तत एव वज्रिः ॥ ५५

५५ अः । बले परेण भग्ने अपि, महौजाः अजः प्रत्यरिसैन्यम् एव ययौ, समीरणेन धूमः
निवर्त्येत, वज्रिः तु यतः कक्षः, तत एव ॥

५५ । बले स्वसैन्ये परेण परबलेन भग्ने अपि महौजाः महाबलः
अजः प्रत्यरिसैन्यं प्रति एव ययौ । तथाहि समीरणेन वायुना धूमः निव-
र्त्येत कक्षादपसायं त । वर्ततेत्यन्तात् कर्मणि सम्भावनायां लिङ् ।
कक्षस्तु यतः यतः कक्षः तृणम् 'कक्षौ तु तृणवीरधौ' इत्यमरः । तत एव
व प्रवर्तते इति शेषः । सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥

५५ । शकृदेमश्च कर्तृक निजदेमश्च पत्राञ्जुयौकृत इहेने ७ महावन अज अयं प्रति-
पन्नानां समुत्थीन इहेनेन । समीरण धूमके अपसारित करिहे पात्रे वटे, किञ्च
किञ्चुतहे शानाञ्जुवित इय ना, उहा तुग्राशितेहे मंगल थोके ।

निषङ्गी कवची धनुष्मान् दृप्तः स राजन्यकमेकवीरः ।

निवारयामास महावराहः कल्पक्षयोदृत्तमिवार्णवाम्भः ॥ ५६

५६ । रथी निषङ्गी कवची धनुष्मान् दृप्तः एकवीरः सः महावराहः कल्पक्षयोदृत्तम्
निवारयामास । इव राजन्यकं निवारयामास ॥

५६ । रथी रथारूढः, निषङ्गी तृणीरवान् । 'तृणोपासङ्गतृणीरनिषङ्गा

इषुधिर्दयोः' इत्यमरः । कवची वर्मधरः, धनुष्मान् धनुर्धरः इव ।
 एकवीरः असहायशूरः सः अजः, राजन्यकं राजसमूहकम् ।
 इत्यादिना वुज्प्रत्ययः । महावराहः वराहावतारो विष्णुः,
 कल्पान्तकाले उद्धृतम् उडेलम् अण्वान्धः इव निवारयामास ॥

५७। यैरूप महावराहं श्रलग्नकाले महाभागदेव उच्छ्रित गनिनदेव
 करिग्राहिणेन, सैरूप सैरे भूगौरवान्, वर्णधारी, सूर्यरश्मि अथ रथादेव
 एकाकीरे विपक्षभूपालवृन्देन आक्रमण निवारण करिग्राहिणेन ।

स दक्षिणं तूणमुखेन वामं
 व्यापारयन् हस्तमलक्ष्यताजौ ।
 आकर्णकृष्टा सकृदस्य योद्धु-
 मौर्वीव वाणान् सुषुवे रिपुघ्नान् ॥ ५७

५७ अः । स दक्षिणं हस्तं तूणमुखेन वामं व्यापारयन् (सन्) अलक्ष्यत, अस्य योद्धुः
 आकर्णकृष्टा मौर्वी रिपुघ्नान् वाणान् सुषुवे इव ॥

५७। सः अजः, आजौ संग्रामे दक्षिणं हस्तं तूणमुखेन निपक्षिणः । सर्व-
 रेण वामम् अतिसुन्दरम् । 'वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरं'
 विश्वः । व्यापारयन् अलक्ष्यत, शरसन्धानादयस्तु दुर्लभ्या इत्यर्थः ।
 आकर्णकृष्टा योद्धुः अस्य अजस्य मौर्वी ज्या, रिपून् घ्नन्तीति रिपुघ्नाः ।
 'अमनुष्यकर्तृके च' इति टक्प्रत्ययः । वाणान् सुषुवे इव, इत्युत्प्रेक्षा ।

५९। युद्धकाले तौशरं दक्षिणकरं भूगौरं युधे सन्मरुतरेण सशस्त्रं रश्मिरेण
 लक्षितं ह्येत, किन्तु तानि ये कथनं शरसन्धानं वा शरप्रयोगं करितेन तां
 लक्ष्यं ह्येत न । सैरे वीरेण शरान्न-जग्रा येन एकवाग्नाय आकर्ण आर्ण
 निरन्तरं रिपूनांशकरं शरनिकरं प्रभव करिते नागिन ।

स रोषदृष्टाधिकलोहितोष्ठैर्व्यक्तोर्ध्वरेखा भुकुटीर्बहद्भिः
 तत्सार गां भल्लनिक्षत्तकरैर्हृङ्कारगर्भैर्द्विषतां शिरोभिः ॥

५८ अः । सः रोषदृष्टाधिकलोहितोष्ठैः व्यक्तोर्ध्वरेखाः भुकुटीः बहद्भिः भल्लनिक्षत्त-
 कर्णैः द्विषतां शिरोभिः गां तत्सार ॥

५८। सः अजः, रोषेण दृष्टाः अतएव अधिकलोहिताः ओष्ठाः
 तानि तैः व्यक्ता ऊर्ध्वा रेखा यासां ताः भुकुटीः भ्रूमङ्गान् बहद्भिः भल्ल-
 निक्षत्ताः वाणविशेषच्छिन्नाः कण्ठाः येषां तैः हृङ्कारगर्भैः सहङ्कारैः हृङ्कार-
 रित्यर्थः । द्विषतां शिरोभिः गां भूमिं तत्सारं दृष्टव्यामास ॥

७८। ईश्वर उन्नाद्ये छिन्न विच्छिन्न विपक्षपक्षेण क्रोधाद्रे लोहितवर्ण उच्छ्रुटि
 शून्यशक्ति उच्छ्रितशाली लकूटिकुटिल शक्यमस्तुके भूतिगत मगच्छन् इहेन ।
 न एवमहे क्रियते तांहादेर मस्तुके छेदन करिते नागिनेन ये, छिन्नगुणो
 उच्छ्रित इहेते नागिन ।

विंलान्नैर्द्विर्दप्रधानैः सर्वायुधैः कङ्कटभेदिभिश्च ।

वप्रयत्नेन च भूमिपालास्तस्मिन् प्रजङ्गुर्युधि सर्व एव ॥ ५८

५८ अ. युधि सर्वे एव भूमिपालाः द्विर्दप्रधानैः सर्वैः वलान्नैः, कङ्कटभेदिभिः सर्वायुधैः, सर्व-
 एव च, तस्मिन् प्रजङ्गुः ॥

५८। द्विर्दप्रधानैः गजमुख्यैः सर्वैः वलान्नैः । 'हस्त्यश्वरथपादातं
 स्याच्चतुष्टयम्' इत्यमरः । कङ्कटभेदिभिः कवचभेदिभिः । 'उर-
 कङ्कटकोऽजगरः कवचोऽस्थियाम्' इत्यमरः । सर्वायुधैश्च । वाह्य-
 मस्तुका आन्तरमाह—सर्वप्रयत्नेन च सर्वे एव भूमिपालाः युधि तस्मिन्
 प्रजङ्गुः तं प्रजङ्गुरित्यर्थः । सर्वत्र सर्वकारकशक्तिसम्भवात् कर्मणो-
 धिकरणविवक्षायां सप्तमी । तदुक्तम्—'अनेकशक्तियुक्तस्य विश्वस्यानेक-
 निष्कर्षणः । सर्वदा सर्वथाभावात् क्वचित् किञ्चित् विवक्ष्यते' इति ॥

७९। भूपालगण मगत्राजने मर्कटप्रवृत्ते अजेर एति द्विर्दप्रधानं चतुरश्रवणं उ
 विश्ववर्षभेदक आयुध सकल प्रयोग करिते नागिन ।

रिपुणाः
 युत्प्रेमा
 रश्मिह
 तांहा
 न आ
 ६० अ. परेषाम् अस्त्रव्रजैः छन्नरथः सः अजः, नौहारमगः दिनपूर्वभागः किञ्चित्प्रकाशेन
 सता इव ध्वजाग्रमात्रेण लक्ष्यः बभूव ॥

६०। परेषां द्विषाम् अस्त्रव्रजैः छन्नरथः सः अजः, नौहारैः हिमैः
 दिनपूर्वभागः प्रातःकालः किञ्चित्प्रकाशेन ईषलक्ष्येण विवस्वता
 ध्वजाग्रमात्रेण लक्ष्यः बभूव, ध्वजाग्रदन्यत्र किञ्चित्प्रकाश्यते स्म इत्यर्थः ॥

७०। अजेर रथ शक्यगण-निष्कृष्ट अस्तमगृहे मगच्छन् इहेताते केवल उश्वर
 मगत्राज देखा राहेते नागिन ; सूर्यादेव अन्नगत्राज प्रकाशित इहेते नौश्वरनिगम प्रभात
 मगत्राज तांहा तत्काले तनि शोभा पाहेते नागिनेन ।

यवदात् प्राप्तमसौ कुमारः प्रायुङ्क्त राजसधिराजसूनुः ।
 सर्वमस्त्रं कुसुमास्त्रकान्तः प्रस्थापनं स्वप्रनिवृत्तलौल्यः ॥ ६१

৬১ অঃ । স্বপ্রনিবৃত্তলৌল্যঃ কুমাস্বকান্তঃ অধিরাজসূনুঃ অসৌ কুমারঃ, নিদ্রা
প্রস্রাপনং গান্ধর্বম্ অস্বং প্রায়ুঙ্কত ॥

৬১ । অধিরাজসূনুঃ মহারাজপুত্রঃ কুমাস্বকান্তঃ স্বপ্রনিবৃত্তলৌল্যঃ স্বপ্রবিত্তিঃ জাগরুক ইত্যর্থঃ অসৌ কুমারঃ
প্রিয়ংবদাৎ পূর্বোক্তাৎ গান্ধর্বাৎ প্রাপ্তং গান্ধর্বং গান্ধর্বদেবতাকম্ ।
দেবতা' ইত্যণ্ । প্রস্রাপয়তীতি প্রস্রাপনং নিদ্রাজনকম্ অস্বং
প্রায়ুঙ্কত প্রযুক্তবান্ ॥

৬১ । অনন্তর নিরন্তর জাগরুক কমনীয়কলেবর অধিরাজকুমার অস্ব, গন্ধর্ব
গন্ধর্ব হইতে প্রাপ্ত সেই নিদ্রাসাধন গন্ধর্ব অস্ত্র নৃপতিগণের প্রতি প্রয়োগ করিত

ততো ধনুষ্কর্ষণমূঢ়হস্তমেকাংসপর্য্যস্তশিরস্বজালম্ ।
তস্যৌ ধ্বজস্তম্ভনিষস্বদেহং নিদ্রাবিধেয়ং নরদেবসৈন্যম্ ॥

৬২ অঃ । ততঃ ধনুষ্কর্ষণমূঢ়হস্তম্ একাংসপর্য্যস্তশিরস্বজালং ধ্বজস্তম্ভনিষস্বদেহং
নিদ্রাবিধেয়ং (সৎ) তস্যৌ ।

৬২ । ততঃ ধনুষ্কর্ষণে চাপকর্ষণে মূঢ়হস্তম্ অপ্রাণতহস্তম্
স্মিন্ অংসে পর্য্যস্তং স্ত্র তং শিরস্তাণাং শীর্ষাণ্যানাং জালং সমূহঃ যস্মৈ
ধ্বজস্তম্ভেষু নিষস্বাঃ অবষ্টভ্যাঃ দেহা যস্য তৎ নরদেবানাং রাজ্ঞাং সৈন্যম্ ।
চাতুর্বর্ণাদিত্বাৎ স্বার্থে অজপ্রত্যয়ঃ । নিদ্রাবিধেয়ং
পরতন্ত্রং তস্যৌ ॥

৬২ । তখন সেই অস্ত্রপ্রভাবে সঠিক ভূপালগণ নিদ্রায় অভিভূত হইল, করনিকর
আর শরাসন আকর্ষণে সমর্থ হইল না এবং শিরস্তাণসমূহ হস্তকলে
হইল । তাহারা ক্ষজন্তু অবলম্বন করিয়া নিদ্রা বাইতে লাগিল ।

ততঃ প্রিয়োপাত্তরসে'ধরোষ্ঠে নিবেশ্য দধৌ জলজং কুমার
য়েন সহস্কার্জিতমেকবীরঃ পিবন্ যশৌ মূর্ত্তমিবাভাসিতম্ ॥

৬৩ অঃ । ততঃ কুমারঃ, প্রিয়োপাত্তরসে অধরোষ্ঠে জলজং নিবেশ্য দধৌ, যেন, একবীরঃ
কুমারঃ) সহস্কার্জিতং মূর্ত্তং যশঃ পিবন্ ইব আভাসিতম্ ॥

৬৩ । ততঃ কুমারঃ অজঃ, প্রিয়য়া ইন্দুমত্যা উপাত্তরসে আসিতম্
মাধুর্য্যে অতিশ্লাঘ্যে ইতি ভাবঃ । অধরোষ্ঠে জলজং শঙ্খং নিবেশ্য ।
শঙ্খপদ্ময়োঃ' ইতি বিশ্বঃ । দধৌ মুখমারুতেন পূরয়ামাস, তেনৈষ্টমিত্যর্থঃ ।
শঙ্খেণ একবীরঃ সঃ, সহস্কার্জিতং মূর্ত্তং মূর্ত্তিমত্ যশঃ পিবন্
আভাসিতম্, যশসঃ শৃঙ্গলিত্বাদিতি ভাবঃ ॥

৩৩। জনস্তু রাজকুমার অজ প্রিয়াপীতরস দীপ্ত অধব্রোহ্মে শব্দ রাখিয়া মুখ-
কণ্ঠে পূরিত করিতে লাগিলেন ; তখন বোধ হইল যেন, অবিভীষ্ম দীপ্ত স্বস্থাপিত
কিনয় বশ পান করিতেছেন ।

শঙ্কস্বনাভিচ্ছতয়া নিবৃত্তা-

স্ত সন্নশব্দং দৃশুঃ স্বযোধাঃ ।

নিমীলিতানামিষ পঙ্কজানাং

मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमाशশাङ्कम् ॥ ৬৪

৬৪ খা। স্বযোধাঃ শঙ্কস্বনাভিচ্ছতয়া নিবৃত্তাঃ (সন্তাঃ) নিমীলিতানাং পঙ্কজানাং মধ্যে স্ফুরন্ত
প্রতিমাশশাঙ্কম্ ইব, সন্নশব্দং তং দৃশুঃ ॥

৬৪। শঙ্কস্বনস্য অজশঙ্কধ্বনেঃ অবিচ্ছতয়া প্রত্যভিচ্ছাতত্বাৎ নিবৃত্তাঃ
প্লাবিত্য সম্ভবতি প্রত্যাগতাঃ স্বযোধাঃ আত্মনো ভট্টাঃ সন্নশব্দং নিদ্রাণ-
শব্দং তম্ অজং, নিমীলিতানাং মুকুলিতানাং পঙ্কজানাং মধ্যে স্ফুরন্তং,
প্রতিমা চাসৌ শশাঙ্কশ্চ তং প্রতিমাশশাঙ্কং প্রতিবিম্বচন্দ্রম্ ইব, দৃশুঃ ॥

৬৪। তাঁহার সেনাগণ স্বরপরিচয়ে তাঁহারই শব্দধ্বনি হইতেছে বুঝিতে পারিয়া
অশ্রয় প্রত্যাগমনপূর্বক দেখিল ;—স্বব্রাহ্ম অজ নিদ্রিত শঙ্কগগনধো মুকুলিত কমলবল
বশপত বারিপ্রতিবিম্বিত শশাঙ্কের আশ শোভা পাইতেছেন ।

শোণিতৈস্তে নিশিলীমুখায়ৈর্নিষ্পিতাঃ কেতুশ্চ পার্থিবানাম্ ।
যশো হতং সম্প্রতি রাঘবেণ ন জীবিতং বঃ ক্লপয়েতি বর্ণাঃ ॥ ৬৫

৬৫ খা। 'সম্প্রতি রাঘবেণ বঃ যশঃ হতম্ ক্লপয়া জীবিতং ন হতম্'—ইতি বর্ণাঃ, যেন
শোণিতৈঃ শিলীমুখায়ৈঃ পার্থিবানাং কেতুশ্চ নিষ্পিতাঃ ॥

৬৫। সম্ভবতি রাঘবেণ রঘুপুত্রেণ পূর্বং রঘুনা ইতি ভাবঃ । হে রাজানঃ !
বঃ যুস্মাকং যশঃ হতং, জীবিতং তু ক্লপয়া ন হতং, ন ত্বশঙ্কয়া ইতি ভাবঃ ।
ইত্যেवं রূপা বর্ণাঃ এতদর্থপ্রতিপাদকং বাক্যমিত্যর্থঃ । শোণিত-
দিশৈঃ শিলীমুখায়ৈঃ বারায়ৈঃ সাধনৈঃ তেন অজেন প্রযোজককর্মা পার্থিবানাং
রাজাং কেতুশ্চ ধ্বজস্তম্বেষু নিষ্পিতাঃ প্রয়োজ্যৈরন্যৈর্নিবেশিতাঃ লিখিতা
ইত্যর্থঃ । ছিপতেষ্ণ্যন্তাৎ কৰ্ম্মণি ক্তাঃ ॥

৬৫। অতঃপর তিনি শোণিতলিঙ্গ শরাঙ্কুরারা নৃপতিগণের কেতুতে “হে ভূপা-
ন! রঘুনন্দন তোমাদিগের বশোরাশি অপহরণ করিলেন, কিন্তু দরপারবশ হইয়া
জীবননাশ করিলেন না” এই বর্ণ কয়েকটা সন্নিবেশিত করিলেন ।

स चापकोटीनिहितैकबाहुः शिरस्त्रनिष्कर्षणभिन्नमौलिः
ललाटबद्धश्रमवारिविन्दुभीतां प्रियामेत्य वचो बभाषे ॥

६६ अ. । चापकोटीनिहितैकबाहुः शिरस्त्रनिष्कर्षणभिन्नमौलिः ललाटबद्धश्रमवारि-
भीतां प्रियाम् एत्य वचः बभाषे ॥

६६ । चापकोट्यां निहितः एकबाहुयेन सः शिरस्त्रस्य निष्कर्षण-
अपनयनेन भिन्नमौलिः श्रमकेशबन्धः । 'चूडा किरीट' केशाय सं-
मौल्यस्तयः' इत्यमरः । ललाटे बद्धाः श्रमवारिविन्दवः यस्य सः
भीतां प्रियाम् इन्दुमतीम् एत्य आसाद्य वचः बभाषे ॥

७७ । यक्षप्रभे तैश्वर्यं ललाटेऽपि हस्तेऽपि अस्मिन् निर्गलितं हस्तेऽपि नास्ति,
शिरश्चाप अपनीतं हृदयं केशवकन शिथिलं हृदयं गेल । अनन्तरं तस्मिन् निताड्येन
इन्दुमती-मन्त्रिणां गमनं करिष्यां काशूँकेन कोटिपदेन एकं हस्तं शिरःपदेन
वर्जिते नागिनेन ।

इतः परानर्भकहार्थशस्त्रान् वैदर्भिं पश्यानुमता मया
एवंविधेनाहवचेष्टितेन त्वं प्रार्थ्यसे हस्तगता ममैभिः ॥

७७ । वैदर्भिः । इतः अर्भकहार्थशस्त्रान् परान् पश्य, मया अनुमता अस्मि, एभिः
आहवचेष्टितेन, मम हस्तगता त्वं प्रार्थ्यसे ॥

६७ । हे वैदर्भि ! इन्दुमति ! इतः इदानीम् अर्भकहार्थशस्त्र-
बालकापहार्थयुधान् परान् शत्रून् पश्य, मया अनुमता अस्मि, द्रष्टु-
मेषः । एभिः नृपैः एवंविधेन निद्रारूपेण आहवचेष्टितेन रणकक्षणा-
हस्तगता हस्तगतवत् दुर्यहा इत्यर्थः, त्वं प्रार्थ्यसे अपजिहीर्ष्यसे इत्यर्थः
एवंविधेनेत्यत्र स्महस्तनिर्देशेन सोपहासमुवाचेति द्रष्टव्यम् ॥

७९ । हे विपर्वाजगन्धिनि ! आग्निं अश्रयति करिष्येहि,—तुमि एहि विप-
प्रति नेत्रपातं कर, एतन्नेन ईशादिगेरं निकटे हस्तेऽपि एकं वागकेतुं अश्रयति करि-
नहिंते पात्रे । आरं किना ईश्वराहं एतन्नेन ममरकोशले आग्निं श्रु हस्तेऽपि त्व-
लातं करिष्ये प्रवृत्तं हस्तेऽपि ॥

तस्याः प्रतिबन्धिभवादिषादात् सद्यो विमुक्तं मुखमावभा-
निःश्वासवाष्पापगमात् प्रपन्नः प्रसादमात्ममीयमिवात्मदर्शः ॥

६८ । प्रतिबन्धिभवात् विषादात् सद्यः विमुक्तं तस्याः सुखम्, निःश्वासवाष्पापगमात् प्रपन्न-
प्रसादं प्रपन्नः आत्मदर्शः इव, आत्मसाक्षि ॥

६८ । प्रतिबन्धिभवात् रिपूल्यात् विषादात् दैन्यात् सद्यः विमु-
तस्याः सुखम्, निःश्वासवाष्पापगमात् प्रपन्नः प्रसादं प्रपन्नः आत्मदर्शः इव, आत्मसाक्षि ॥

तस्याः मुखं, निःश्वासस्य यः वायुः उष्णः । 'वायो नेत्रजलोष्णोः' इति विश्वः । तस्य अपगमात् हेतोः आत्मीयं प्रसादं नैर्ऋत्यं प्रपन्नः प्राप्तः प्राप्ता स्वरूपं दृश्यते अनेनेति आत्मदर्शः दर्पणः इव, आवभासे ॥

७७। निश्वासवायु अपगत इहेतेन दर्पणे येषूप श्रौत्र निर्मलता पद्मिनिष्ठ इव, विपक्वोत्तिष्ठति विवापमूळ इहेया ऐन्मतीव मूथकमण उक्कण निर्मलताव धात्रण करिण ।

हृष्टापि सा क्रीविजिता न साक्षाद्-
वाग्भिः सखीनां प्रियमभ्यनन्दत् ।
स्थली नवाभ्यःपृषताभिहृष्टा
मयूरकेकाभिरिवाभ्रवृन्दम् ॥ ६६

६६। सा इन्दुमतो हृष्टा अपि क्रीविजिता (सती) साक्षात् न, (किन्तु) नवाभ्यःपृषताभिहृष्टा स्थली मयूर-केकाभिः अभ्रवृन्दम् इव, सखीनां वाग्भिः प्रियम् अभ्यनन्दत् ॥

६७। सा इन्दुमतो हृष्टा अपि पत्युः पौरुषेण प्रमुदिता अपि स्त्रिया विजिता यतः अतः प्रियम् अजम् साक्षात् स्वयं न अभ्यनन्दत् न प्रशंस, किन्तु नवैः अभ्रःपृषतैः पयोविन्दुभिः अभिहृष्टा अभिषिक्ता स्थली पक्षत्रिमा अभिषिक्ता स्थली अक्षत्रिमा भूमिः । 'जनपदकुण्डगोणस्थल' इत्यादिना अक्षत्रिमाथे ङीष् । अभ्रवृन्दं मेघसङ्घं मयूरकेकाभिः इव, सखीनां वाग्भिः अभ्यनन्दत् ॥

७७। तत्काले ऐन्मती मातिशय इवपूजकता इहेतेन उ गङ्गावशतः प्रियतम अक्षक अभिनन्ति करिते समर्थ इहेतेन ना । नव मनिविकू धारा अभिविष्ठ वनहनी वनम मयूरैर केकात्रवे मेघसमूहके अभिनन्ति करे, तनि उ उक्कण मयीगणैर मूथ धारा तांशर अभिनन्दन करितेन ।

इति शिरसि स वामं पादमाधाय राज्ञा-
मुदवहदनवद्यां तामवद्यादपेतः ।
रथतुरगरजोभिस्तस्य रुक्षालकाया
समरविजयलक्ष्मीः सैव मूर्त्ता बभूव ॥ ७०

७०। अवद्यात् अपेतः स इति राज्ञां शिरसि वामं पादम् आधाय, अनवद्यां ताम् उदवहत् रथतुरगरजोभिः रुक्षालकाया सा एव तस्य मूर्त्ता समरविजयलक्ष्मीः बभूव ॥

७०। न उद्यते न उच्यते इति अवद्यः गर्ह्यम् । 'अवद्यपण्य'— इत्यादिना निपातः । 'कुपूयकुलितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः' इत्यमरः ।

তস্মাত্ অপিতঃ নির্দোষ ইত্যর্থঃ । সঃ অজঃ, ইতি রাজ্ঞাং গিরসি
 পাদম্ আধায়, অনবস্থ্যাম্ অদোষাম্ তাম্ ইন্দুমতীম্ উদবহত্ উপাস্য
 আশ্বসাস্ত্বেকার ইত্যর্থঃ । অযমর্থঃ 'তসুহৃৎ' পক্ষি ভোজনকন্যাম্
 ন স্তিষ্ঠঃ । তস্য অজস্য রঘুরনায়াং রজোমিঃ কুচাশি পক্ষ
 অলকাগ্নাশি যস্যাঃ সা, ইন্দুমতী এব সূর্তী সূর্তিমতী সমরবিজয়ত
 বসুভূব । এতজ্ঞাভাদন্যঃ কৌ বিজয়লক্ষ্মীলাভ ইত্যর্থঃ ॥

৭০। এইরূপ অনিন্দনীয় যুবরাজ অজ রাজ্যমিগের গুপ্তকে বাসপদ অর্পণ
 অনিন্দনীয় হেনুমতীকে রথে লইয়া গমন করিলেন রথের অশ্বক্ষুরোখিত ধূনিপটে
 হেনুমতীর অনকজান রুক্ষ লইয়া গেল ; তৎকালে তিনিই যেন অজের গৃহিণী
 লক্ষ্মী নহেলেন ।

প্রথমপরিগতার্থসং রঘুঃ সন্নিবৃত্তং

বিজয়িনসমিনন্দ্য শ্লাঘ্যজায়াসমেতম্ ।

তদুপহিতকুটুম্বঃ শান্তিমার্গোত্সুকোঃ

ন হি সতি কুলধুর্য্যে সূর্য্যবংশ্যা গৃহায় ॥ ৩৭

ইতি শ্রীমহাকবিকালিদাসকৃতী রঘুবংশে সप्तমঃ सर्गः ॥ ৩

৩৭ অঃ । প্রথমপরিগতার্থঃ রঘুঃ, সন্নিবৃত্তং বিজয়িন শ্লাঘ্যজায়াসমেতং তম্ অমিনন্দ্য
 হিতকুটুম্বঃ (সন্) শান্তিমার্গোত্সুকঃ অমৃত্, হি কুলধুর্য্যে সতি, সূর্য্যবংশ্যা গৃহায় ন ॥

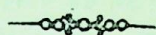
৩৭। প্রথমম্ অজগমনাত্ প্রাক্ এব পরিগতঃ স্নাতঃ অর্থঃ বিজয়
 বিজয়রূপঃ যেন সঃ প্রথমপরিগতার্থঃ রঘুঃ, বিজয়িনং বিজয়যুক্তং
 জায়াসমেতং সন্নিবৃত্তং প্রত্যাগতং তম্ অজম্ অমিনন্দ্য তস্মিন্ অজ
 হিতকুটুম্বঃ সন্, 'সুতবিন্যস্তপত্নীকঃ' ইতি যাজ্ঞবল্ক্যস্মরণ
 ভাবঃ । শান্তিমার্গে মোচমার্গে উত্সুকঃ অমৃত্ । তথাহি—কুল
 কুলধুর্য্যরে সতি সূর্য্যবংশ্যাঃ গৃহায় গৃহস্থ্যশ্রমায ন ভবন্তি ॥

ইতি শ্রীমহামহোপাধ্যায়কৌলাচলমল্লিনাথসুরিবিরচিতয়া সঙ্খ্যবী
 সমাখ্যয়া ব্যাখ্যয়া সমেতো মহাকবিশ্রীকালিদাসকৃতী রঘুবংশে

महाकाव्ये अजपाणिग्रहणो नाम सप्तमः सर्गः ॥ ৩

৭১। এ দিকে মহারাজ রঘু, অজের জয়লাভ ও বিবাহবৃত্তান্ত পূর্বেই
 হইয়াছিলেন ; এক্ষণে তাঁহাকে বিজয়ী ও শ্লাঘনীয় জায়াসহিত আসিতে দেখিলেন
 তাঁহাকে অভিনন্দন করিলেন এবং পরে নিজ ভাৰ্য্যার রক্ষণভার রঘুর উপর
 করিয়া গৃহিণীর পক্ষি হইলেন । যেহেতু পুত্র কুলভারবহনে সমর্থ হইলেন
 বংশীয়েরা গৃহশ্রমে অবস্থান করেন না ।

अष्टमः सर्गः ।

अथ तस्य विवाहकौतुकं ललितं विभ्रत एव पार्थिवः ।

वसुधामपि हस्तगामिनीमकरोदिन्दुमतीमिवापराम् ॥ १

१। अथ पार्थिवः ललितं विवाहकौतुकं विभ्रत एव वस्य अपराम् इन्दुमतीम् इव वसुधाम् अपि हस्तगामिनीम् अकरोत् ॥

हेरम्बमवलम्ब्येऽहं यस्मिन् पातालकेलिषु ।

दन्तेनोदस्यति क्षीर्णीं विद्याम्यन्ति फणीश्वराः ॥

१। अथ पार्थिवः रघुः, ललितं सुभगं विवाहकौतुकं विवाहमङ्गलं विवाहहस्तसूत्रं वा विभ्रत एव धारयत एव । 'कौतुकं मङ्गले हर्षे' 'सूत्रे कुतूहले' इति शाश्वतः । तस्य अजस्य अपराम् इन्दुमतीम् इव वसुधाम् अपि हस्तगामिनीम् अकरोत् । अस्मिन् सर्गे वियोगिनी भवति ॥

२। अनन्तरं रघुः विवाहसूत्रादौ शीघ्रं आश्रय अजस्य कत्रे वितीर्ण इन्दुमतीम् विवाहकौतुकं अपि धारयत एव ।

दुरितैरपि कर्तुं मात्मसात् प्रयतन्ते नृपसूनवो हि यत् ।

उपस्थितमग्रहीदजः पितुराज्ञेति न भोगदृष्ट्या ॥ २

१। नृपसूनवः यत् दुरितैः अपि आत्मसात् कर्तुं प्रयतन्ते हि, अजः उपस्थितं तत् 'पितुराज्ञा' परित्यज्य भोगदृष्ट्या (त) न ॥

२। नृपसूनवः राजपुत्राः, यत् राज्यं दुरितैः अपि विषप्रयोगादि-विरोधैः अपि आत्मसात् स्वाधौनम् । 'तदधीनवचने' इति साति-कम् । कर्तुं प्रयतन्ते हि प्रवर्तन्ते एव इत्यर्थः । हिशब्दोऽवधारणे । 'हेतावधारणे' इत्यमरः । उपस्थितं प्राप्तं तत् राज्यम्, अजः, पितु-रिति हेतोः अग्रहीत् स्वीचकार, भोगदृष्ट्या तु न अग्रहीत् ॥

३। अत्रान्न नृपतनयैरा विविध हस्तार्थद्वारां यै राज्या आश्रयाः करिते गच्छे-रन्तः अजः भोगदृष्ट्या वशीकृतं ना इहेरा पितर आदेशगौरवैरे नैरे राज्या-न्तरं करिष्येन ।

अनुभूय वशिष्ठसम्भृतैः सलिलैस्तेन सहाभिषेचनम् ।
विशदोच्छ्वसितेन मेदिनी कथयामास कृतार्थतामिव ।

३ अः । मेदिनी षष्ठिप्रसभृतैः सल्लिः तेन सह अभिषेचनम् अनुभूय विशदोच्छृतिं
ताम् कथयामास इव ॥

३। मेदिनी भूमिः सहिषी च ध्वन्यते । वशिष्ठेन सभृतैः
प्रक्षिप्तैः सलिलैः तेन अजेन सह अभिषेचनम् अनुभूय विशदोक्तं
स्फुटमुद्दृङ्गणेन आनन्दनिर्मलोच्छ्वसितेन चैति ध्वन्यते, कृतार्थता
वद्भर्तृलाभकृतं साफल्यं कथयामास इव । न चैतावता पूर्वेषामपि
प्रशंसापरत्वात्, 'सर्वत्र जयमन्विच्छेत् पुञ्जादिच्छेत् पराजयम्, न
कृतत्वाच्च ॥

৩। মেদিনী, মহর্ষি বর্ষিষ্ঠপ্রদত্ত অভিষেকজলে অজের সহিত সিক্ত হয়ে
উচ্চ্বাস দ্বারা যেন গুণবান ভক্তুল্লাভে আপনার কৃতার্থতা প্রকাশ করিলেন।

स बभूव दुरासदः परैर्गुरुणाथर्वविदा कृतक्रियः ।

पवनाग्निसमागमो ह्ययं सहितं ब्रह्म यदस्त्रतेजसा ॥

४ अः । स अथर्वविदा गुरुणा कृतक्रियः (सन्) परैः दुरासदः बभूव असूतेऽसौ ।
ब्रह्म अयम् पवनाग्निसमागमः हि ॥

४ । अथर्वविदा अथर्ववेदाभिज्ञेन गुरुणा वशिष्ठेन कृतक्रियः
विधिना कृताभिषेकसंस्कार इत्यर्थः । सः अजः, परैः शत्रुभिः
दुर्द्धर्षः बभूव । तथाहि, अस्ततेजसा क्षत्ततेजसा सहितं युक्तं य
ब्रह्मतेजः अयं पवनाग्निसमागमः हि, तत्कल्प इत्यर्थः । पवना
पूर्वनिपातशास्त्रस्यानित्यत्वात् ‘इन्द्रेति’ इति नाग्निशब्दस्य पूर्वनि
तथाच काशिकायां—‘अयमेकसु लक्षणहेत्वोरिति निर्द्देशः पूर्वनि
व्यभिचारचिह्नम्’ इति । चाक्षेणैवायं दुर्द्धर्षः, किमयं पुनर्विशिष्टः
प्रभावे सति इत्यर्थः । अत्र मनुः—‘नाक्षत्तं ब्रह्म भवति क्षत्तं
वर्धते । ब्रह्मक्षत्ते तु संयुक्ते इहामनु च वर्धते ।’ इति ॥

৪। অথর্কবিদ্ কুলগুরু বশিষ্ঠ কর্তৃক যথাবিধি অভিষেক কাণ্ড সম্পন্ন হইয়া যুবরাজ অজ বিপরাক্ষগণের হর্ষর্ষ হইয়া উঠিলেন; কেননা ক্ষত্রিয়ভেদের সহিত তেজ মিলিত হইলে অগ্নির সহিত বায়ুর সংযোগের ত্রায় তাহা লোকের হইয়া থাকে।

रघुमेव निवृत्तयौवनं तममन्यन्त नवेश्वरं प्रजाः ।

स हि तस्य न केवलां श्रियं प्रतिपेदे सकलान् गुणान्

५. प्रजाः नवेश्वरं तम् निष्ठत्तयौवनम् रघुमेव असम्यक्त, हि सः तस्य केवलाम् श्रियं न
पिदे (किन्तु) सकलान् गुणान् अपि ॥

५। प्रजाः, नवेश्वरं तम् अजम्, निष्ठत्तयौवनं प्रत्यावृत्तयौवनं रघुम्
मन्यन्त, न किञ्चिद्भेदकमस्तीत्यर्थः । कुतः ? हि यस्मात् सः अजः,
रघोः केवलाम् एकां श्रियं न प्रतिपेदे किन्तु सकलान् गुणान् शौर्य-
क्षिप्पादीन् अपि प्रतिपेदे अतस्तदगुणयोगात् तद्वुद्धिर्युक्तेत्यर्थः ॥

६। अजागण नवीनं राजाके येन अत्यागतयौवनं रघुं वनिग्राहे विवेचना
कृत नागिनः ; वज्रतः केवलं राज्या नहे, अहं यावतीं पौत्रकृष्णेश्वर अधिकारो
यम्, हस्तिनेन ।

अधिकं शुशुभे शुभंयुना दितयेन हयमेव सङ्गतम् ।

सहस्रमजेन पैटकं विनयेनास्य नवच्च यौवनम् ॥ ६

६। हयम् एव शुभंयुना दितयेन सङ्गतम् (सत्) अधिकं शुभे, पैटकम् सहस्रम् मजेन,
नव यौवनम् विनयेन च ॥

७। हयम् एव शुभंयुना शुभवता । 'शुभंयुस्तु शुभान्वितः' इत्यमरः ।
'शुभयोर्युस्' हति युस्प्रत्ययः । दितयेन सङ्गतं युतं सत् अधिकं
भिः । किं केनेत्याह—पदमिति । पैटकं पितुरागतम् । 'ऋतष्ठञ्'
ठञ्प्रत्ययः । ऋद्धं सञ्द्धं पदं राज्यम् अजेन, अस्य अजस्य नवं
न विनयेन इन्द्रियजयेन च ॥

८। तत्काले मयूकिसम्पन्नं पौत्रकृष्णं नमः कलागताञ्जन अक्षेर सहित एवम् अक्षेर
नव यौवन विनयेन सहित पत्रम्पन्नं मिलित इहेना अधिकतर शोभाधारण करिग ।

यं बुभुजे महाभुजः सहस्रोद्देवगमियं व्रजेदिति ।

चिरोपनतां स मेदिनीं नवपाण्यग्रहणां बधूमिव ॥ ७

८। महाभुजः सः अचिरोपनताम् मेदिनीम् नवपाण्यग्रहणाम् बधूमिव सहसा हयम्
व्रजेत् इति सद्यम् बुभुजे ॥

९। महाभुजः सः अजः, अचिरोपनतां नवोपगतां मेदिनीं भुवं नवं
ग्रहणं विवाहः यस्याः ताम् नवोद्गां बधूम् इव, सहसा बलात्कारेण
'सहो वलं सहामार्गः' इत्यमरः । इयं मेदिनी बधूः वा उद्देगं
व्रजेत् इति हेतोः सद्यं सकृपं बुभुजे भुक्तवान् । 'भुजोऽनवने'
नपदम् ॥

१०। अत्रिप्राप्ते मेदिनीं वलप्रकाशं करितेन गांहे सहसा उद्देजिता हन, अहं
सहसा सद्यमग्रे भोगं करितेन गांहे सहसा उद्देजिता हन, अहं

অহমেব মতো মহীপতেরিতি সর্বঃ প্রকৃতিষ্বচিন্তয়ত্ ।
উদধেরি ব নিম্নগাশতৈষ্ণভবন্নাস্য বিমাননা ক্বচিত্ ॥

৮ অঃ । প্রকৃতিষু সর্বঃ ‘অহম্ এব মহীপতেঃ মতঃ’ ইতি অচিন্তয়ত্, উদধেঃ বিবর্তনস্য
অস্য ক্বচিত্ অপি বিমাননা ন সম্ভবত্ ॥

৮ । প্রকৃতিষু প্রজাসু মপ্যে সর্বঃ জনঃ । অথবা প্রকৃতিষ্বিত্যস্য
নেনান্বয়ঃ, ব্যবধানন্তু সঙ্ঘম্ । সর্বোঃপি জনঃ প্রকৃতিষু অহমেব
মতঃ মহীপতিনা মন্যমানঃ । ‘মতিবুদ্ধিপূজার্যেভ্যশ্চ’ ইতি বর্ত্তমান
‘কাস্য চ বর্ত্তমানে’ ইতি ষষ্ঠী । ইতি অচিন্তয়ত্ অমন্যত ।
নিম্নগাশতৈষু ইব, অস্য নৃপস্য কৰ্ত্তুঃ ‘কৰ্ত্তৃকশ্চৈণোঃ কৃতি’ ইতি
ষষ্ঠী । ক্বচিত্ অপি জনবিষয়ে বিমাননা অবগম্যনা তিরস্কারঃ
যতো ন ক্বচিদবমন্যতে অতঃ সর্বোঃপ্যহমেবাস্য মত ইত্যমন্যত ইত্যর্থঃ ॥

৮ । শত শত নদী গিয়া মিলিত হইলেও সাগর যেমন কারাগার
কদাচ অবজ্ঞা প্রদান করে না, তক্রপ অজ্ঞ ও কোন প্রজার অবমাননা করিবে
একজ “আগিই মহারাষ্ট্রের প্রিয়পাত্র” প্রকৃতিপুঞ্জমধ্যে নকলই ইহা যেন করিবে ॥

ন খরো ন চ ভূয়সা মৃদুঃ পবমানঃ পৃথিবীরূহানিব
স পুরস্কৃতমধ্যমক্রমো নময়ামাস নৃপাননুত্তরন ॥

৯ অঃ । সঃ ভূয়সা খরঃ নঃ (ভূয়সা) মৃদুঃ চ ন, পুরস্কৃতমধ্যমক্রমঃ (সনু)
পৃথিবীরূহানিব নৃপান অনুত্তরন নময়ামাস ॥

৯ । সঃ নৃপঃ, ভূয়সা বাহুল্যে ন খরঃ তীক্ষ্ণঃ ন ভূয়সা মৃদুঃ
মৃদুঃ অপি ন, কিন্তু পুরস্কৃতমধ্যমক্রমঃ সনু, মধ্যমপরিপাটী
ইত্যর্থঃ । পবমানঃ বায়ুঃ পৃথিবীরূহান তরুণ ইব নৃপান
অনুত্পাটয়ন্ এব নময়ামাস । অত্র কামন্দকঃ—‘মৃদুশ্চৈব
তীক্ষ্ণাদুদ্ভিজতে জনঃ । তীক্ষ্ণশ্চৈব মৃদুশ্চৈব প্রজানাং স চ সম্মতঃ’ ॥

৯ । তাঁহার স্বভাব সান্তিশয় উগ্র বা নিতান্ত মৃদু ছিল না, তিনি
মধ্যভাগ অবলম্বন করিয়াছিলেন ; সান্তিশ্রবণ সান্তিমৃদু পবন যেমন
উন্নত না করিয়াই অবনতি করে, তিনিও তক্রপ নৃপগণকে
করিয়াছিলেন ।

অথ বীচ্য রঘুঃ প্রতিষ্ঠিতং প্রকৃতিষ্বাত্মজসাত্মবচন
বিষয়েষু বিনাশধর্মসু বিদ্যেয্যেষ্বপি নিঃসৃহো

१० अः । अथ रघुः आत्मजम् आत्मवत्तया प्रकृतिषु प्रतिष्ठितम् बौद्ध विनाशधर्मसु विदिवस्थेषु
पि विषयेषु निःस्पृहः अभवत् ॥

१० । अथ रघुः आत्मजं पुत्रम् आत्मवत्तया निर्विकारमनस्कतया
इत्यर्थः । 'उदयादिष्वविकृतिर्मनसः सत्त्वमुच्यते । आत्मवान् सत्त्ववानुक्तः'
इत्युत्पलमालायाम् । प्रकृतिषु अमात्यादिषु प्रतिष्ठितं रूढमूलं वीच्य
आत्मा विनाशो धर्म्मो येषां तेषु विनाशधर्मसु अनित्येष्वित्यर्थः । 'धर्माद-
मेव सन्निच केवलात्' इत्यनिचप्रत्ययः समासान्तः । त्रिदिवस्थेषु स्वर्गस्थेषु अपि
वर्त्तमानेषु शब्दादिषु निःस्पृहः निर्गतेच्छः अभवत् ॥

१० । राजा रघु आत्मज अजक्रे निर्विकार चिन्तावशतः प्रजावर्गेन अ-
वृत्ति कर्त्तव्यजन पेशिना विनाशधर्मशौन शर्गीय विषये ३ निःस्पृह इहेलेन ।

गुणवत्सुतरोपितश्रियः परिणामे हि दिलौपवंशजाः ।

पदवीं तरुवल्कवाससां प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे ॥ ११

११ अः । दिलौपवंशजाः परिणामे गुणवत्सुतरोपितश्रियः प्रयताः (च) (सन्तः) तरुवल्क-
वाससां संयमिनाम् पदवीम् प्रपेदिरे हि ॥

११ । कुलधर्मश्चायमेवेत्याह—गुणवदिति । दिलौपवंशजाः परिणामे
श्रियं गुणवत्सुतेषु रोपितश्रियः स्थापितलक्ष्योक्ताः प्रयताश्च सन्तः, तरु-
वल्कानि एव वामांसि येषां तेषां संयमिनां यतोनां पदवीं प्रपेदिरे यस्मात्
तस्मादस्यापीदमुचितमित्यर्थः ॥

११ । पितृपवशक राजगण शेष जीवने गुणवान् तनयैर उग्र ममल मम्पद्
उग्र करिना मयतचित्ते तरुवल्कवाना मयशौ मुनिदिगेर पदवी अग्रवर्ग करिना
पाकेन ।

तमरण्यसमाश्रयोन्मुखं शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः ।

पितरं प्रणिपत्य पादयोरपरित्यागमयाचतात्मनः ॥ १२

१२ अः । अरण्यसमाश्रयोन्मुखं पितरं तं सुतः वेष्टनशोभिना शिरसा पादयोः प्रणिपत्य
आत्मनः अपरित्यागम् अयाचत ॥

१२ । अरण्यसमाश्रयोन्मुखं वनवासोद्युक्तं पितरं तं रघुं, सुतः
वेष्टनशोभिना उष्णापमनोहरेण शिरसा पादयोः प्रणिपत्य आत्मनः
अपरित्यागम् अयाचत, मां परित्यज्य न मन्तव्यमिति प्रार्थितवानित्यर्थः ॥

१२ । पिताके वनगवने डेगूष देशिना अज डेगूषशोभित मल्लकषारा तांशर
प्रणिपातपूर्वक कश्चिन्नेन,—“पितः ! आगनि आमाके परित्याग करिना
करिवेन ना ।”

रघुरशुमुखस्य तस्य तत् कृतवानीप्सितमात्मजप्रियः ।
न तु सर्प इव त्वचं पुनः प्रतिपेदे व्यपवर्जितां श्रियम् ॥

१२ अ. । आत्मजप्रियः रघुः अशुमुखस्य अजस्य तत् ईप्सितं कृतवान् तु सर्पः त्वचि-
वर्जिताम् श्रियम् पुनः न प्रतिपेदे ॥

१३ । आत्मजप्रियः पुत्रवत्सलः रघुः, अशूणि सुखे यस्य तस्य
सुखस्य अजस्य तत् अपरित्यागरूपम् ईप्सितम् अभिलषितं कृतवान्, कि-
सर्पः त्वचम् इव, व्यपवर्जितां त्यक्तां श्रियं पुनः न प्रतिपेदे न प्राप ॥

१० । पूज्यवत्सल रघु वांष्पाकुललोचन आश्रय अजेर प्रार्थना
इहेलेन वटे, किञ्च भूजञ्च वेरूप परित्याक्त निर्दोषक पुनरात्र ग्रहण करे ना, कि-
तद्रूप परित्याक्त राज्यापद आर ग्रहण करिलेन ना ।

स किलाश्रममन्यमाश्रितो निवसन्नावसथे पुराद्वहिः ।
समुपास्यत पुत्रभोग्यया स्नुषयेवाविकृतेन्द्रियः श्रिया ॥

१४ अ. । सः अत्यम् आश्रमम् आश्रितः पराद्वहिः आवसथे निवसन् अविकृतेन्द्रियः (स-
स्नुषया इव पुत्रभोग्यया श्रिया समुपास्यत किल ॥

१४ । सः रघुः, किल अन्यम् आश्रमं प्रव्रज्याम् आश्रितः पु-
नगरात् वह्निः आवसथे स्थाने निवसन्, अविकृतेन्द्रियः जितेन्द्रियः
इत्यर्थः । अतएव स्नुषया इव बध्वा इव, पुत्रभोग्यया न तु स्नुषया
श्रिया समुपास्यत शुश्रूषितः । जितेन्द्रियस्य तस्य स्नुषयेव श्रियापि पु-
फलोदकाहरणादिशुश्रूषाव्यतिरेकेण न किञ्चिदपेक्षितमासौदित्यर्थः ।
यद्यपि 'ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति' इति श्रुतेः 'आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्म-
प्रव्रजेदृग्हात्' इति मनुस्मरणात् 'मुखजानामयं धर्मी यद्विष्णोर्बि-
धारणम् । बाहुजातोरुजातानामयं धर्मी न विद्यते ॥' इति निर्णय-
ब्राह्मणस्यैव प्रव्रज्या, न क्षत्रियादेरित्याहुः, तथापि यदहरेव वि-
'तदहरेव प्रव्रजेत्' इत्यादिश्रुतेस्त्वैवर्णिकसाधारण्यात् 'त्रयाणां वर्णानां वि-
मधीत्य चत्वार आश्रमाः' इति सूत्रकारवचनात् 'ब्राह्मणः क्षत्रियो वा-
वैश्यो वा प्रव्रजेदृग्हात्' इति स्मरणात् 'मुखजानामयं धर्मी वैष्णवं वि-
धारणम् । बाहुजातोरुजातानां विदण्डं न विधीयते ॥' इति निर्णय-
विदण्डविषयत्वदर्शनाच्च कुत्रचिद्ब्राह्मणपदस्योपलक्षणमाचक्षणाः
तैवर्णिकाधिकारं प्रतिपेदिरे । तथा सति 'स किलाश्रममन्यमाश्रितो
इति अत्रापि कविनाप्ययमेव पक्षो विवक्षित इति प्रतीमः ।

वानप्रस्थाश्चमतया व्याख्याते 'विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्ध-
मनग्निमग्निचित्' इति वक्ष्यमाणेनानग्निसंस्कारेण विरोधः स्यात् अग्नि-
संस्काररहितस्य वानप्रस्थस्यैवाभावात् इत्यलं प्रासङ्गिकेन ॥

१४। अनन्तर जितेन्द्रिय रघू प्रव्रज्याग्रहणपूर्वक आग्रेण बहिर्भागे, एकशाने
अवधान करिते नागिनेन, तत्काले पूज्यभोग्या राजनक्षत्री पूज्यवृत्त आग्र उद्देश्य मेवा
करिते नागिनेन ।

प्रश्मस्थितपूर्वपार्थिवं कुलमभ्युद्यतनूतनेश्वरम् ।

नभसा निभृतेन्दुना तुलामुदिताकेण समारोह तत् ॥ १५ ॥

१५ अः । प्रश्मस्थितपूर्वपार्थिवम् अभ्युद्यतनूतनेश्वरम् तत् कुलं निभृतेन्दुना उदिताकेण नभसा
तुलाम् समारोह ॥

१५। प्रश्मे स्थितः पूर्वपार्थिवः रघुर्यस्य तत्, अभ्युद्यतः अभ्युदितः
नूतनेश्वरः अजः यस्य तत् प्रसिद्धं कुलम्, निभृतेन्दुना अस्तमयासन्नचन्द्रेण
उदिताकेण प्रकटितसूर्येण नभसा तुलां सादृश्यम् आरुह प्राप । न च
तुलामित्यत्र 'तुल्यार्थैः' इत्यादिना प्रतिषेधस्तृतीयायाः, तस्य सदृशवाचि-
तुलाशब्दविषयत्वात् 'क्षणास्य तुला नास्ति' इति प्रयोगात् अस्य च सादृश्य-
वाचित्वात् ॥

१५। उदयशील सूर्या एवम् अस्तगमनान्मूत्र चन्द्रगुण द्वारा नभोगुण वेक्षण
मोक्षारण करे, शांतिप्रकृतिवर्णनी पूर्वतन राजा रघू ओ नवाब्जदयशानी अज कर्तृक
मेहे राजकुल तद्वप शोभित हहेशाहिल ।

यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ ददृशाते रघुराघवौ जनैः ।

अपवर्गमहोदयार्थयोर्भुवमंशाविव धर्मयोगतौ ॥ १६ ॥

१६ अः । यति-पार्थिव-लिङ्गधारिणौ रघुराघवौ अपवर्गमहोदयार्थयोः धर्मयोः भुवं गतौ अंशौ
इव जनैः ददृशाते ॥

१६। यतिः भिक्षुः, पार्थिवः राजा, तयोः लिङ्गधारिणौ रघुराघवौ
रघुतत्सुतौ अपवर्गमहोदयार्थयोः मोक्षाभ्युदयफलयोः धर्मयोः निवर्त्तक-
प्रवर्त्तकरूपयोरित्यर्थः । भुवं गतौ भूलोकम् अवतीर्णौ अंशौ इव जनैः
ददृशाते दृष्टौ ॥

१६। मेहे बतिलक्षणधारी रघू एवम् नृपलक्षणसम्पन्न तत्पूज्य अज एहे उदयके
मेन जूतमे अवतीर्ण अपवर्ग ओ महोदय साधनश्रुप धर्मव्यय्येण अंश बलिग्री लोके
निर्गम्य करिते नागिल ।

अजिताधिगमाय सन्निभिर्युजो नीतिविशारदैरजः ।
अनपायिपद्मोपलब्धये रघुराप्तैः समियाय योगिभिः ॥

१७ अ. । अजः अजिताधिगमाय नौतिविशारदैः सन्निभिः युयुजे, रघुः अपि अगपा

१७। अजः अजिताधिगमाय अजितपदलाभाय नीतिविगमाय
नीतिज्ञैः मन्त्रिभिः युयुजि सङ्गतः, रघुरपि अनपायिपदस्य उपलब्धये मे
पदस्य प्राप्तये यथार्थदर्शिन्ः यथार्थवादिनश्च आप्ता तैः योगिभिः समि
सङ्गतः। उभयत्राप्युपायचिन्तार्थमिति शेषः ॥

১৭। অনন্তর অজ্ঞ, অনধিকৃত রাজ্যসমূহ অধিকার করিবার জন্য নীতিবিশিষ্ট মন্ত্রীগণসহ এবং মুক্তিপদপ্রার্থী রম্ভ তত্ত্বদর্শী যোগীগণসহ মিলিত হইলেন।

नृपतिः प्रकृतीरवेक्षितुं व्यवहारासनमाददे युवा ।

परिचेतुमुपांशु धारणां कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरम् ॥ १८

१८ अ. । युवा नृपतिः प्रकृतौ अवचितुम् व्यवहारासनम् आददे, प्रवयाः (नृपति
धारणाम् परिचितुम् उपायं कुण्ठितुम् विष्टरम् (आददे) ॥

१८ । युवा नृपतिः अजः प्रहृतीः प्रजाः कार्यार्थिनीः अवेक्षितुं
दुष्टपरिज्ञानार्थमित्यर्थः । व्यवहारासनं धर्मासनम् आददे स्त्रोत्रका
प्रवयाः स्थविरः नृपतिः रघुस्तु । 'प्रवदाः स विरो हृष्टः' इत्यमरः । धार
चित्तस्यैकाग्रतां परिचेतुम् अभ्यसितुम् उपांशु विजने । 'उपांशु वि
प्रोक्तम्' इति हलायुधः । कुशैः पूतं विष्टरम् आसनम् आददे । 'यस्य
गुणसंयुक्ते मनसः स्थितिरात्मनि । धारणा प्रोच्यते सद्भिर्ध्यायिना
विशारदैः ॥' इति वशिष्ठः ॥

১৮। যুবরাজ অজ প্রজাদিগের প্রকৃতি পরিজ্ঞানের জন্য বিচারমণ্ডপে বসে এবং বৃদ্ধ নরপতি রঘু চিন্তেব একাগ্রতাসম্পাদন জন্য পূত কুশাসন গ্রহণ করিলেন।

अनयत् प्रभुशक्तिसम्पदा वशमेको नृपतीनन्तरान् ।

अपरः प्रणिधानयोग्यया मरुतः पञ्च शरीरगोचरान् ॥

१८ अ. । एकः अनन्तरान् नृपतीन् प्रसुशक्तिसम्पदा वशम् अनयत् अपरः प्रविधानम् ॥
शरीरयोगीश्वरान् पञ्च मरुतः वशम् अनयत् ॥

१६। एकः अन्यतरः, अज इत्यर्थः। अनन्तरान् स्वभूम्यन्तान्
नृपतौ न यातव्यपार्ष्णिग्राह्यादीन् प्रभशक्तिसम्पदा कोशदण्डमहिम्ना

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar.

रजः । अस्तत्ताम् अनयत् । 'कोशो दण्डो बलञ्चैव प्रभुशक्तिः प्रकीर्त्तिता ।'
मिताक्षरायाम् । अपरः रघुः, प्रणिधानयोग्यया समाध्यभ्यासेन ।
रिगोचरान् देहाश्रयान् पञ्च मरुतः प्राणादीन् वशम् अनयत् । 'प्राणो-
नः समानश्चोदानध्यानौ च वायवः । शरीरस्थाः', इत्यमरः ॥

२० । एकजन प्रभुशक्तिप्रभावे मन्त्रिहित नृपतिगणके आश्रित करिषे प्रवृत्त
तिविशेषान्, अपर वप्रकृ मगाधि अभाज्य क्षात्रा शरीरस्थ पक्ष वायुके वशीकृत करिषे
तस्यैव मोक्षदानेन ।

सर्गः । अचिरेश्वरः क्षितौ द्विषदारम्भफलानि भस्मसात् ।

नौडिङ्ग । तरो दहने स्वकर्मणां ववृते ज्ञानमयेन वज्रिना ॥ २०

२० । अचिरेश्वरः क्षितौ द्विषदारम्भफलानि भस्मसात् अकरोत्, इतरः ज्ञानमयेन वज्रिना
दहने ववृते ॥

२० । अचिरेश्वरः अजः, क्षितौ द्विषताम् आरम्भाः कर्माणि तेषां
॥ १८ । तानि भस्मसात् अकरोत् कात्स्त्रेण भस्मीकृतवान् । 'विभाषा साति
'त्त्रे' इति सातिप्रत्ययः । इतरः रघुः ज्ञानमयेन तत्त्वज्ञानप्रचुरेण
ज्ञाना पावकेन कारणेन स्वकर्मणां भववीजभूतानां दहने भस्मीकरणे
ति स्वकर्माणि दग्धुं प्रवृत्त इत्यर्थः । 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्
तिर्जुन' इति गीतावचनात् ॥

२० । नव नृपति श्रितितनश्रित अश्रितिकुलेन मरुत कर्षकन विकृत करिषा-
ननः, एवम् रघु उद्वेगान्नम्र अनले आपनान् कर्षकन भवोद्धृत करिषे प्रवृत्त
रमन ।

पणवन्धमुखान् गुणानजः षडुपायुङ्क्त समीक्ष्य तत्फलम् ।

षुरायजषट्गुणत्रयं प्रकृतिस्थं समलोष्टकाञ्चनः ॥ २१

२१ अः । अजः पणवन्धमुखान् षड्गुणान् तत्फलं समीक्ष्य उपायुङ्क्त, समलोष्टकाञ्चनः रघुः
षड्गुणवयम् प्रकृतिस्थम् अजयत् ॥

२१ । 'पणवन्धः सन्धिः' इति कौटिल्यः । अजः पणवन्धमुखान्
स्यादीन् षड्गुणान् 'सन्धिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः । षड्-
'गाः' इत्यमरः । तत्फलं तेषां गुणानां फलं समीक्ष्य आलोच्य देशकाल-
सादिकमनतिक्रम्य उपायुङ्क्त फलिष्यन्तमेव गुणं प्रायुङ्क्त इत्यर्थः ।
प्राभ्यां युजेरयञ्चपावेषु' इत्यात्मनेपदम् । समं तुल्यतया भावितं लोष्टं
विण्डः काञ्चनं सुवर्णञ्च यस्य सः समलोष्टकाञ्चनः निःस्पृह इत्यर्थः ।
शानि लेष्टवः पुंस्त्वि' इत्यमरः । रघुः अपि गुणत्रयं सत्त्वादिकम् । 'गुणाः

মত্বং রজস্তমঃ' ইত্যমরঃ । প্রকৃতৌ সাম্যাবস্থায়ামেব তিষ্ঠতীতি
পুনর্বিকারশূন্যং যথা তথা অজয়ত ॥

২১। অজ কলাত্মকানপূর্বক সন্ধিবিগ্রহশ্রুতি ছয়গুণ প্রয়োগ করিলে
লেন এবং রঘু মৃৎপিণ্ড ও সুবর্ণে সমদৃষ্টি ও বিকারশূণ্য হইয়া সত্ত্ব ব্রহ্মঃ ও
গুণত্রয়ে পত্রাজিত করিতে প্রবৃত্ত হইলেন ।

ন নবঃ প্রমুরা ফলোদয়াৎ স্থিরকর্মা বিররাম কর্মণ
ন চ যোগবিধের্নবেতরঃ স্থিরধীরা পরমাत्मदर्शनात्

২২ অঃ । স্থিরকর্মা নবঃ প্রমুঃ আ ফলোদয়াৎ কর্মণঃ ন বিররাস, স্থিরধীঃ
পরমাत्मदर्शनाৎ যোগবিধেঃ ন বিররাম ॥

২২। স্থিরকর্মা আফলোদয়কর্মকারী নবঃ প্রমুঃ অজঃ, প্রা
দয়াৎ ফলসিদ্ধিপথ্যন্তং কর্মণঃ আরম্ভাৎ ন বিররাম ন নিবৃত্ত
'জুগুসা বিরামপ্রমাদার্য্যানামুপসংখ্যানম্' ইত্যপাদানাৎ পঞ্চমী।
পরিভ্যো রমঃ' ইতি পরস্মৈপদম্ । স্থিরধীঃ নিশ্চলচিত্তঃ নবেতরঃ
আ পরমাत्मदर्शनाৎ পরমাत्मসাক্ষাৎকারপথ্যন্তং যোগবিধেঃ এক্যানুসং
বিররাম ॥

২২। কার্যাদক্ষ নবীন রাজা অজ, কলসিদ্ধিপথ্যন্ত কার্য হইতে বিরত
না। স্থিরবুদ্ধি রঘুও পরমাআর দর্শন না হওয়া অবধি যোগসাধন হইতে
হইতেন না।

इति शतषु चेन्द्रियेषु च प्रतिषिद्धप्रसरेषु जाग्रतौ ।
प्रसितावुदयापवर्गयोऽभयौ सिद्धिमुभाववापतुः ॥

২৩ অঃ । ইতি প্রতিষিদ্ধপ্রসরেণ শতষু চ ইন্দ্রিয়েষু চ জাগ্রতৌ উদয়াপবর্গযোঃ
অভয়ৌ সিদ্ধিম্ অবাপতু ॥

২৩। ইতি एवं প্রতিষিদ্ধঃ প্রসরঃ স্বার্থপ্রবৃত্তিঃ যेषাং তেষু শত
ইন্দ্রিয়েষু চ জাগ্রতৌ অপ্রমত্তৌ উদয়াপবর্গযোঃ अभ्युदयमोक्षयो
আসত্তৌ । 'তত্পরে প্রসিতাসত্তৌ' ইত্যমরঃ । উভৌ অজরঘু অভয়ৌ সি
अभ्युदयमोक्षरूपाम् । 'उभादुदात्तौ नित्यम्' इति तयप्रत्ययस्थानज
'टिङ्गा' इति डीप् । सिद्धिं फलम् अवापतुः उभौ उभे सिद्धौ यथा
अवापतुरित्यर्थः ॥

২৩। এইরূপে তাঁহারা অজ্ঞান ও অপবর্গনাতে নিতাঙ্ক, আসক্ত হইয়া
ইন্দ্রিয়নিচয়ের প্রতি সতত সতর্ক রহিলে। এবং উহাদের স্বেচ্ছাচার নিবারণ
অচিরে উভয়বিধ সিদ্ধিলাভ করিলেন ।

काश्चिदजव्यपेक्षया गमयित्वा समदर्शनः समाः ।

तमसः परमापदव्ययं पुरुषं योगसमाधिना रघुः ॥ २४

अथ रघुः समदर्शनः (सन्) अजव्यपेक्षया काश्चित् समाः गमयित्वा योगसमाधिना तमसः परम् पुरुषम् आपत् ॥

२४ । अथ रघुः, समदर्शनः सर्वभूतेषु समदृष्टिः सन्, अजव्यपेक्षया काङ्क्षानुरोधेन काश्चित् समाः कतिचित् वर्षाणि । 'समा वर्षं समं' इति विश्वः । गमयित्वा नौत्वा, योगसमाधिना ऐक्यानुसन्धानेन योगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः' इति वशिष्ठः । अव्ययम् अनाशिनं तमसः परम् अविद्यायाः परं मायातीतमित्यर्थः । पुरुषं ज्ञानम् आपत् प्राप सायुज्यं प्राप्त इत्यर्थः ॥

अनुरागः सर्वभूतेषु समदर्शनो रघुः, तन्मतेन अनुसन्धानेन ऐक्यपेक्षया कतिपयं वत्सल्यं कतिचित् वर्षाणि योगं ७ समाधिवलेन तेनैव अविनाशो मायातीत अव्यय पञ्चमश्रुत्वा प्राप्त इत्यर्थः ॥

शुतदेहविसर्जनः पितुश्चिरमश्रूणि विमुच्य राघवः ।

विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्द्धमनग्निमग्निचित् २५

अथ राघवः पितुः शुतदेहविसर्जनः (सन्) चिरम् अश्रूणि विमुच्य अस्य नैष्ठिकम् विधिम् यतिभिः सार्द्धं विदधे ॥

२५ । अग्निचित् अग्निं चितवान् आहितवान् । 'अग्नौ चे' इति प्रत्ययः । राघवः अजः पितुः शुतदेहविसर्जनः आकर्णितपितृतनुः

सन्, चिरम् अश्रूणि वाष्पान् विमुच्य विसृज्य अस्य पितुः अनग्निम्

संस्काररहितमित्यर्थः नैष्ठिकं निष्ठायाम् अन्ते भवं विधिम् आचारम्

विधिं यतिभिः सत्यासिभिः सार्द्धं सह विदधे चक्रे । अनग्निं विधि-

शौनकः—'सर्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च । न तस्य दहनं

नैव पिण्डोदकक्रिया । निदध्यात् प्रणवेनैव विले भिचोः कले-

प्रोक्षणं खननञ्चैव सर्वं तेनैव कारयेत् ॥' इति ॥

माथिकं रघुतनय अज, पितरं तनुतागं संवादश्रवणे बहुकण अक्षय अक्ष-

क्रियेन एतत् समाधिवलेन तनुतनुं वाञ्छितं अग्निपञ्चकार निर्विक्रान्तिना मन्त्रानि-

नाशात् ततोऽपि अष्टौष्टिक्रिया सम्पन्नं करिन्नेन ।

स तदौर्ध्वं दैहिकं पितृभक्त्या पितृकार्यकल्पवित् ।

हि तेन पथा तनुत्यजस्तनयावर्जितपिण्डकाङ्क्षिणः ॥ २६

२६ अ. । पितृकार्यं कल्पवित् सः पितृभक्त्या तदौर्द्ध्वदेहिकम् अकरोत् तेन ।
तनयावर्जितपिण्डाङ्गिणः न हि ॥

२६। पितृकार्यस्य तातश्राद्धस्य कल्पवित् विधानज्ञः ।
पितृभक्त्या पितरि प्रेम्णा करणेन, न पितुः परलोकसुखापेक्षया,
दिति भावः । तस्य रघोः और्ध्वदैहिकं देहादूर्ध्वं भवतीति ।
देहाच्च' इति वक्तव्यात् ठक्प्रत्ययः, अनुश्रुतिकादित्वादुभयपदवृत्तिः ।
तिलोदकपिण्डदानादिकम् अकरोत् । ननु कथं भक्तिरेव श्राद्धं
प्रेम्णापि कन्मात्राभूदित्याशङ्काह न हीति । तेन पथा योगरूपेण
तनुत्यजः शरीरत्यागिनः पुरुषाः तनयेन आवर्जितं दत्तं पिण्डं का
तथोक्ताः न हि भवन्ति ॥

২৬। যদিও যোগবলে তনুভাগকারী মহাভ্রগণ পুত্রপ্রদত্ত পিতের করেন না, তথাপি শ্রাদ্ধবিধানজ্ঞ অজ্ঞ পিতৃভক্তিবশতঃ পিতার ঔর্দ্ধদৈহিকতা করিলেন।

स परार्द्धागतेरशोच्यतां पितुरुद्दिश्य सदर्थवेदिभिः ।
शमिताधिरधिज्यकार्मुकः कृतवानप्रतिशासनं जगत

२७ अः । पराङ्गतेः पितुः अशीच्यताम् उद्दिश्य सदर्थवेदिभिः शमिताधिः सः बलि
(सन्) जगत् अप्रतिशासनं कृतवान् ॥

२७। परार्द्धगतः प्रशस्तगतः प्राप्तमोक्षस्य पितुः अशोच्यताम्
चनीयत्वम् उद्दिश्य अभिसन्धाय, शोको न कर्त्तव्य इत्युपदिश्य
सदर्थवेदिभिः परमार्थज्ञैः विद्वद्भिः शमिताधिः निवारितमने
'पुंस्याधिर्मानसी व्यथा' इत्यमरः। सः अजः, अधिच्यकार्मुकः
आरोपितमौर्वीकं कार्मुकं यस्य सः तथोक्तः सन्, जगत् कर्मभूतम्
शासनं द्वितीयाज्ञारहितम् आत्माज्ञाविधेयमित्यर्थः। कृतवान् च

২৭। মহারাজ অজ মুক্তিপ্রাপ্ত পিতার উদ্দেশে শোক করা বিধেয়।
অবধারণ করিয়া তত্ত্বদর্শী বৃগগণের সাহায্যে স্বীয় মনঃকষ্ট দূরীভূত করিয়া
শ্রাসনে জ্যা আরোপণ করিয়া সমস্ত জগৎ আপনার শাসনের অধীনে আনিয়া

क्षितिर्गन्धुमती च भामिनी पतिमासाद्य तमग्रपीठे
प्रथमा बहुरत्नसूरभूदपरा वीरमजीजनत् सुतम् ॥ २४ ॥

२८ अः । चित्तिः भामिनी इन्दुसती च अग्रपौरुषं तम् पतिम् आसाद्य प्रपूज्य
अमृतं, अपरा वीरं सुतमजीजनत् ॥

२८। चितिः मही, भामिनी कामिनी इन्दुमती च

मिनी च' इति हलायुधः । अग्रापौरुषं सहापराक्रमम् उदकटभोग-
तत्त्व तम् अजं पतिम् आसाद्य तत्र प्रथमा जितिः बह्वनि रत्नानि येष्ट-
नि सूते इति बहुरत्नतः अभूत् । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि' इत्यमरः ।
इन्द्रमती वीरं सुतम् अजौजनत् जनयति स्म । जायतेणौ लुङि
सहोक्त्या साट्श्यमुच्यते ॥

२४। वश्यन्तौ ० ईन्मन्तौ सेहे अवग पत्राक्रम अजके पति पाईया एकजन
ब आश्रयविनी ० अपरजन वीरअनविनी इहेलेन ।

दशरश्मिशतोपमद्युतिं यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतम् ।

दशपूर्वरथं यमाख्यया दशकण्ठारिगुरुं विदुर्बुधाः ॥ २६

२६। बुधाः दशरश्मिशतोपमद्युतिम् यशसा दशसु अपि दिक्षु श्रुतं दशकण्ठारिगुरुं यम्
दशपूर्वरथं विदुः ॥

२६। किं नामकोऽसावत आह—दश रश्मिशतानि यस्य सः दश-
शतः सूर्यः सः उपमा यस्याः सा दशरश्मिशतोपमा द्युतिर्यस्य तं
सा करणेन दशसु अपि दिक्षु आशासु श्रुतं प्रसिद्धं दशकण्ठारिः
पारिः रामस्य गुरुं पितरं यं सुतम् आख्यया नान्ना दशपूर्वः दशशब्द-
रथः रथशब्दः तं दशरथमित्यर्थः । बुधा विद्वांसः विदुः विदन्ति ।
दो लटो वा' इति भेजुसादेशः ॥

२७। ईन्मन्तौ वे वीरपूज अमव करिशाहिलेन, तिनि दशकण्ठारि रागेन पिता
दिक्षु इहिलेन, तिनि दशमहस्य शूर्योत्र आश्र द्यातिनम्पन्न एवम् तौहार यशःप्रभाव दशदिक्के
रितमन्तौ इहेशाहिलः 'रथ'शक्तेर पूर्व दश'शक वोंग करिलेन याश इय, पण्डितगण
मुक्तः सेहे "दशरथ" नामे अभिहित करिशाहिलेन ।

ऋषिदेवगणस्वधामुजां श्रुतयागप्रसवैः स पार्थिवः ।

अनृणत्वमुपेयिवान् बभौ परिधेमुक्त इवोष्णादीधितिः ॥ ३०

३०। श्रुतयागप्रसवैः ऋषिदेवगणस्वधामुजाम् अनृणत्वम् उपेयिवान् सः पार्थिवः परिधेः
उष्णदीधितिः इव बभौ ।

३०। श्रुतयागप्रसवैः अध्ययनयज्ञसन्तानैः करणैः यथासंख्यमृषीणां
गणानामिन्द्रादीनां स्वधामुजां पितृणाम् अनृणत्वम् ऋणविमुक्तत्वम्
उपेयिवान् प्राप्तवान् । 'एष वा अनृणो यः पुत्रो यज्वा ब्रह्मचारी वा'
श्रुतेः । सः पार्थिवः अजः परिधेः परिवेशात् । परिवेशसु परिधिः'
अमरः । मुक्तः निर्गतः (कर्मकर्त्ता) उष्णदीधितिः सूर्य इव, बभौ
दीपे इत्युपमा ॥

৩০। মহীশ্বর অজ্ঞ অধ্যয়নদ্বারা স্ববিগণের, যক্ষাঙ্কুঠানদ্বারা দেবগণের এবং
গাভ্রমদ্বারা পিতৃগণের স্বর্গ হইতে মুক্ত হইয়া পরিধিবিব্রহিত রবির স্থান
হইলেন ।

বলমার্গভয়োপশান্তয়ে বিদুষাং সত্কৃত্যে বহু যত্নম্
বসু তস্য বিভোঃ কেবলং গুণবত্বাপি পরপ্রযোজনা

৩১ অঃ । তস্য বিভোঃ বলম্ মার্গভয়োপশান্তয়ে, বহুযত্নম্ বিদুষাম্ সত্কৃত্যে
কেবলং বসু ন, গুণবত্বাপি পরপ্রযোজনা (অভূত) ॥

৩১। তস্য বিভোঃ অজস্ব কেবলং বসু ধনম্ এব পরপ্রযোজন
কারকং ন অভূত কিন্তু গুণবত্বাপি গুণবত্বমপি পরপ্রযোজনা
অন্যেণাং প্রযোজনং যस्याং সা বিধেয়াংশত্বেন প্রাধান্যাদ্ভ্যুগুণবত্বায়া
বসু ইত্যত্র তুহনীয়ম্ । (পরপ্রযোজনমিতি পদমিত্যর্থঃ, তচ্চ প্রদর্শিত
তথাহি—বলং পৌরুষম্ আর্চ্যানাং আপজ্ঞানাং ভয়স্য ভয়ং ব্যাখ্যা,
নিবারণায়, ন তু স্বার্থে পরপীড়নায় বা । বহু ভূরি শ্রুতং বিদ্যা
সত্কৃত্যে সৎকারায়, ন তুত্সেকায় বভূব, তস্য ধনং পরোপযোগি
বক্তব্যম্ বলশ্রুতাদয়োঃপি গুণাঃ পরোপযোগিণ ইত্যর্থঃ ॥

৩১। মহারাজ অজের বন বিপন্নদিগের রক্ষণার্থ এবং প্রভূত শাস্ত্র
গণের সম্মাননার্থ হইয়াছিল । অতএব তাঁহার বিভবই যে কেবল পরোপকা
ছিল একরূপ নহে তাঁহার সকল গুণই পরপ্রয়োজনসাধক ছিল ।

স কদাচিদবেচ্ছিতপ্রজঃ সহ দেব্যা বিজহার সুপ্রজা
নগরোপবনে শচীসখী সরুতাং পালয়িত্যেব নন্দনে ॥

৩২ অঃ । অবেচ্ছিতপ্রজঃ সুপ্রজাঃ সঃ কদাচিত্ দেব্যা সহ নগরোপবনে নন্দনৈ
পালয়িতা ইব বিজহার ॥

৩২। অবেচ্ছিতপ্রজঃ অকুতোভয়ত্বেনানুসংহিতপ্রজঃ ।
প্রজামিধয়োঃ' ইতি অসিচ্ প্রত্যয়ঃ । ন কেবলং স্ত্রীণ ইতি ভাবঃ ।
প্রজা যস্য অসৌ সুপ্রজাঃ সুপুত্রবান্ পুত্রন্যস্তম্ভার ইতি ভাবঃ ।
কদাচিত্ দেব্যা মহিষ্যা ইন্দুমত্যা সহ নগরোপবনে, নন্দনে
অমরাবত্ব্যপকণ্ঠবনে শচীসখীঃ শচ্যা সহ ইত্যর্থঃ । সরুতাং
পালয়িতা ইন্দ্র ইব, বিজহার চিক্রীড় ॥

৩২। সুরপতি বেক্রপ শচীদেবীর সমভিব্যাহারে নন্দনকাননে বিহা
থাকেন, তদ্রূপ সেই সুপুত্রক প্রজারঞ্জন মহারাজ অজ একদা মহিষী
রাজধানীর নিকটে উপবন বিশা্রে গমন করিয়াছিলেন ।

रोधसि दक्षिणोदधेः श्रितगोकर्णनिकेतमौष्वरम् ।

वीणयितुं ययौ रवेरुदगावृत्तिपथेन नारदः ॥ ३३

अथ दक्षिणोदधेः रोधसि श्रितगोकर्णनिकेतम् ईश्वरम् उपवीणयितुम् नारदः रवेः
वृत्तिपथेन ययौ ॥

३३ । अथ दक्षिणस्य उदधेः समुद्रस्य रोधसि तीरे श्रितगोकर्ण-
तमधिष्ठितगोकर्णस्थानम् ईश्वरं शिवम् उपवीणयितुं वीणया उप

विगातुम् 'सत्यापपाश इत्यादिना वीणाशब्दादुपगानार्थे णिच्प्रत्ययः,
तुमुन् । नारदः देवर्षिः रवेः सूर्यस्य उदगावृत्तिपथेन उदीचः

स्या दिशः आवृत्तिः निवर्त्तनं तस्याः पन्थाः गतिप्रकारः तेन । यथा
उत्तस्या दिशः व्यावृत्त्य दक्षिणायनमार्गं गच्छति, तथा ययौ ।

आवृत्तिपथेन' इति वल्लभसम्मतः पाठः स च अस्मद्देशीयपुस्तके दृश्यते,
स्य व्याख्या,—रवेः सम्बन्धिना उदगावृत्तेः पन्थाः तेन उदगावृत्तिपथेन

गमनमार्गेण ययौ जगाम ।] सूर्योपमानेन अस्य अतितेजस्त्वमुच्यते ॥

३४ । तत्र नैवर्षि नारदः दक्षिणपार्श्वे तत्रैव तौ वरुणौ गोकर्णनामकं नगरं प्रतिष्ठितं
तत्रैव वीणावादनद्वारा आराधनां करारं गानेन दक्षिणाग्रं नमस्ते सूर्यादेव येषां
दिक इहेत उदरदिके गमनं कर्त्तुम्, तद्वत् दक्षिणदिक इहेत उदरदिके
उद्दिष्टेन ।

मुसैर्यथितामपार्थिवैः स्रजमातोद्यशिरोनिवेशिताम् ।

इत् किल तस्य वेगवानधिवासस्पृहयेव मारुतः ॥ ३४

अपार्थिवैः कुसुमैः यथिताम् तस्य आतोद्यशिरोनिवेशिताम् स्रजम् वेगवान् मारुतः
स्पृहया इव अहरत् किल ॥

३४ । अपार्थिवैः अभीमैः दिव्यैरित्यर्थः । कुसुमैः ग्रथितां रचितां
नारदस्य आतोद्यस्य वाद्यस्य वीणायाः शिरसि अग्रे निवेशिताम् ।

विधिमिदं वाद्यं वादितातोद्यनामकम् इत्यमरः । स्रजं मालां वेग-
मारुतः, अधिवासे वासनायां स्पृहया इव स्रजा स्वाङ्गं संस्कर्त्तु-

मैः । 'संस्कारो गन्धमाल्याद्यैः स्यात् तदधिवासनम्' इत्यमरः ।
इत् किल, किलेत्येतिह्यै ॥

३४ । तेनैव वीणायां अग्रे भागे अर्ग्यं कूष्मन्धारां ग्रथितं पूजमानां मन्त्रिवेशितं ह्येन,
निजं तेनैव गानाय गौराते गौरातित इहेवात्र निमित्तं तेन अति वेगे आदिशो
करिन् ।

मैः कुसुमानुसारिभिः परिकीर्णां परिवादिनी मुनेः ।

इहे पवनावलेपजं स्रजती वाष्पमिवाञ्जनाविजम् ॥ २५

३५ अ. । कुसुमानुसारिभिः भ्रमरैः परिकीर्णां सुनेः परिवादिनी पवनावलेपनम् । वायम् सजती इव ददृशे ॥

३५ । कुसुमानुसारिभिः पुष्पानुयायिभिः भ्रमरैः अलिभिः व्याप्ता सुनेनारदस्य परिवादिनी वीणा । 'वीणा तु वल्लकी । सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी' इत्यमरः । पवनस्य वायोः अधिक्षेपः तज्जम् अञ्जनेन कज्जलेन आविलं कलुषं वायम् अनुसुञ्चतो इव ददृशे दृष्टा । भ्रमराणां साञ्जनवाष्पविन्दुसादृश्यं परिभूताः स्त्रियोऽपि हि रुदन्ति इति भावः । 'वा नपुंसकस्य' इति माने 'आच्छीनद्योर्नुम्' इति नुम्बिकल्पः ॥

३६ । अलिकूल मेहे गलान्तर अन्नमरण करिउते छिन, उथन वोर कहे मश्विर वीणावद्ध पवनकृत एहे पराभवहःथे अञ्जन गनिन अश्वविन्नु विमञ्जन करिउते ।
अभिभूय विभूतिमार्त्तवीं मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम् ।
नृपतेरमरस्त्रगाप सा दयितोरुस्तनकोटिसुस्थितिम् ॥

३६ अ. । सा अमरसक् मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम् मार्त्तवीं विभूतिम् अभिभूय दयितोरुस्तनकोटिसुस्थितिम् आप ॥

३६ । सा अमरसक् दिव्यमाला मधुगन्धयोः मकरन्दसौ अतिशयेन आधिक्येन वीरुधां लतानाम् । 'लता प्रतानिनी वीरुधामरः । ऋतोः प्राप्त्या मार्त्तवीम् ऋतुसम्बन्धिनीं विभूतिं सस्रिभूय तिरस्कृत्य नृपतेः अजस्य दयितायाः इन्दुमत्याः उर्वोः विस्तनयोः ये कोटी चूचुकी तयोः सुस्थितिं गोप्यस्थाने पतितत्वात् स्थानम् आप प्राप्ता ॥

३७ । अतःपर मेहे शूरकुसुमगलान्तर गकरन्द उ मौरभेउर आतिशयानिबन्धनस्थित लतावलीर श्रुतुसञ्जुत सम्पत्तिके पराभूत करिशा अजप्रियतमा सुनाग्रभागे पतित हरेन ।

क्षणमावसखीं सुजातयोः स्तनयोस्तामवलोक्य विह्वला निमिमील नरोत्तमप्रिया हतचन्द्रा तमसेव कौमुदी

३७ अ. । सुजातयोः स्तनयोः क्षणमावसखीम् तां सजम् अवलोक्य विह्वला तमसा हतचन्द्रा कौमुदी इव निमिमील ॥

३७ । सुजातयोः सजन्मनोः सुन्दरयोरित्यर्थः । स्तनयोः सखीं सखीमिव स्थिताम् । सुजातत्वसाधर्म्यात्सजः स्तनसखीति भावः । तां सजम् अवलोक्य ईषदृष्टा विह्वला परवशा नरोत्तम इन्दुमती, तमसा राहणा । 'तमसा राहः स्वर्भानुः' इत्यमरः ।

कौमुदी चन्द्रिका इव, निमिसील सुमोह समार इत्यर्थः । 'निमिसीलो
दीर्घनिद्रा च' इति हलायुधः । कौमुद्या निमिसीलनं प्रतिसंहार ॥

७१ । मन्दिषी शीघ्र सुशोभन सुनसुगन्धेन कणनमगन्धेन मन्दी नैवे माता अवलोकन
करिष्य एकाञ्च विस्वना एव रात्रिञ्च छन्देन छन्दिकारं छात्र निमीलित इहेनेन ।

वपुषा करणोज्झितेन सा निपतन्ती पतिमप्यपातयत् ।

ननु तैलनिषेकविन्दुना सह दीपार्चिरुपैति मेदिनीम् ॥ ३८

३८ अः । सा करणोज्झितेन वपुषा निपतन्ती पतिम् अपि अपातयत्, दीपार्चिः तैलनिषेक-
विन्दुना सह मेदिनीम् उच्यते ननु ॥

३८ । करणैः इन्द्रियैः उज्झितेन सुतेन । 'करण' साधकतमं क्षेत्र-

तैन्द्रियेष्वपि' इत्यमरः । वपुषा निपतन्ती सा इन्दुमतो पतिम् अजम्

अपि अपातयत् पातयति स्म । तथाहि, निषिच्यते निषेकः तैलस्य निषेकः

तैलनिषेकः चरत्तैलमित्यर्थः । तस्य विन्दुना सह दीपार्चिः दीपज्वाला

मेदिनीं भुवम् उपैति ननु उपैत्येव । नन्वभावधारणे । 'प्रज्ञावधारणा-

नुज्ञानुनयामन्वणे ननु' इत्यमरः । इन्दुमत्या दीपार्चिरुपमानम् अजस्य

तैलविन्दुः तत एव तस्या जीवितसमाप्तिस्तस्य जीवितशेषश्च सूच्यते ॥

७२ । हेमूगती तत्कणां ८८तच्छृङ्गा ७ दूतले निपतिता इहेना पतिके ७

पठित करिनेन ; दीपमिथा करित तैलविन्दुं नहि तदे दूतले पठित इहेना थाके ।

उभयोरपि पार्श्ववर्तिनां तुमुलेनार्तरवेण वेजिताः ।

विहगाः कमलाकरालयाः समदुःखा इव तत्र चुक्रुशुः ॥ ३९

३९ अः । उभयोः पार्श्ववर्तिनाम् तुमुलेन आर्तरवेण वेजिताः कमलाकरालया विहगा अपि
तत्र समदुःखा इव चुक्रुशुः ॥

३९ । उभयोः दम्पत्योः पार्श्ववर्तिनां परिजनानां तुमुलेन सङ्कुलेन

आर्तरवेण करुणस्वनेन वेजिताः भोताः कमलाकरालयाः सरःस्थिताः

विहगाः हंसादयः अपि, तत्र उपवने समदुःखाः इव तत्पार्श्ववर्तिनां समान-

शोका इव चुक्रुशुः क्रोशन्ति स्म ॥

७३ । तदर्थेन तांशदेन उभयोरपि पार्श्वस्थित परिचारकेषां सूक्तकण्ठे रोदन

करिते नागिन । ए तूगल आर्तस्वरश्रवणे नरोवरश्चित इंग मारमश्रुति पक्षिगण

तत्र नमवेदनाय बाधित इहेना छींकार करिते नागिन ।

नृपतेर्व्यजनादिभिस्तमो ननुदे सा तु तथैव संस्थिता ।

प्रतिकारविधानमायुषः सति शेषे हि फलाय कल्पते ॥ ४०

४० अः । नृपतेः तमः व्यजनादिभिः नुनुदे सा तु तथा एव संस्थिता, हि प्रतिकारिणी
आयुषः शेषे सति फलाय कल्पते ॥

४० । नृपतेः अजस्य तमः अज्ञानं, व्यजनाभिः साधनैः नुनुदे
सारितम् आदिशब्देन जलसेककर्पूरजोदादयो गृह्यन्ते । सा तु इन्द्र
तु तथैव तदवस्था एव संस्थिता मृता । तथाहि—प्रतिकारविधानं चिकित्सा
आयुषः जीवितकालस्य शेषे अवशेषे सति विद्यमाने । 'आयुर्जीवितकाल
ना' इत्यमरः । फलाय सिद्धये कल्पते, आरोग्याय भवति नाय
नृपतेरायुःशेषसद्भावात् प्रतीकारस्य साफल्यं तस्यास्तु तदभावादुपेक्ष
मित्यर्थः ॥

४० । अनसुत्र व्याजनादि द्वारा शुक्रवार मशाराज अक्षर मोह अपनीत
किञ्च हेनूगती मेहे अचेतन अवशारे रहितेन । परमायु अवशिष्टे शक्तिनेहे
कारोच्छेदे मरण इत्यर्थः ।

प्रतियोजयितव्यवस्तुकीसमवस्थामथ सत्त्वविप्लवात् ।
स निनाय नितान्तवत्सलः परिगृह्योचितमङ्गमङ्गनाम् ॥

४१ अः । अथ नितान्तवत्सलः सः सत्त्वविप्लवात् प्रतियोजयितव्यवस्तुकीसमवस्थाम्
परिगृह्य उचितम् अङ्गम् निनाय ॥

४१ । अथ सत्त्वस्य चैतन्यस्य विप्लवात् विनाशात् हेतोः । 'द्रव्य
सुव्यवसायेषु सत्त्वम्' इत्यमरः । प्रतियोजयितव्या तन्वीभिः योजनीया
तु योजिततन्वीत्यर्थः । या वस्तुकी वीणा तस्याः समा अवस्था दशा य
ताम् अङ्गनां वनितां, नितान्तवत्सलः अतिप्रेमवान् सः अजः, परि
हस्ताभ्यां गृहीत्वा, उचितं परिचितम् अङ्गमुत्सृज्य निनाय नीतवान्
वस्तुकीपक्षे तु सत्त्वम् तन्वीणामवष्टम्भकः शलाकाविशेषः ॥

४१ । अनसुत्र मेहे ललनावसगल नरपति हेनूगतीर चित्रपत्रिचित निज
उज्जीयोजनीया वीणां श्राव्य हेनूगतीके तुलिया लहेलेन ।

पतिरङ्गनिषण्णया तथा करणापायविभिन्नवर्णया ।
समलक्ष्यत विभ्रदाविलां मृगलेखामुपसौव चन्द्रमाः ॥ ४२ ॥

४२ अः । पतिः करणापायविभिन्नवर्णया अङ्गनिषण्णया तथा उपसि आविलाम् समलक्ष्य
विभ्रच्चन्द्रमा इव समलक्ष्यत ॥

४२ । पतिः अजः, अङ्गनिषण्णया उत्सङ्गस्थितया करणापाय
इन्द्रियाणामपायेन अपगमेन हेतुना विभिन्नवर्णया विच्छायाया त

वर्तितया, उषसि प्रातःकाले आविलां मलिनाम् मृगलेखां लाञ्छनं मृग-
रेखारूपं विश्रुत् धारयन् चन्द्रमाः इव, समलक्ष्यत अदृश्यत इत्युपमा ॥

४२। तथन नरपति निज कोड़े मेहे जीवितशृङ्गा मनिनवर्णा ईन्दूगठौके
शरण करिषा उषाकाले मनिन मृगलेखाधारौ निशाकरेण दुःखा लक्षित इहेते नागिनेन ।

विललाप स वाप्यगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।

अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु ॥ ४३

४३ अः। सः सहजाम् अपि धीरताम् अपहाय वाप्यगद्गदं विललाप, अयः अपि अभितप्तं
(सत्) मार्दवं भजते शरीरिषु का एव कथा ॥

४३। सः अजः, सहजां स्वाभाविकीम् अपि धीरतां धैर्यम् अपहाय
वाप्येण कण्ठगतेन गद्गदं विशीर्णाक्षरं यथा तथा ध्वनिमात्रानुकारि-
गद्गदशब्दैर्विललाप परिदेवितवान् 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः ।
अभितप्तम् अग्निना सन्तप्तम् अयः लौहम् अपि अचेतनमपि इति भावः
मार्दवं मृदुत्वं भजते प्राप्नोति शरीरिषु देहिषु चेतनेषु शोकादिना अभि-
सन्तपेभ्य इति शेषः, विषये का एव कथा सन्दिग्धनिर्णयरूपा का वार्त्ता
अनुक्तसिद्धमित्यर्थः । सन्दिग्धे न्यायः प्रवर्तते । प्रतप्तेषु अधैर्यप्राप्ति-
सन्देहो नास्त्येव इत्यर्थः ॥

४०। ईन्दूगठौत्र विरहेशे उँशर आभाविक दैर्घ्या दूरीकृत इहेन । तनि वाप्य-
गलावकठे रोदन करिते नागिनेन ; शरीरौद्विगेर कथा दूरे थाकूक, मोहो नदृष्ट
इहेन मृगता प्राञ्च इहेवा थाक ।

कुसुमान्यपि गावसङ्गमात् प्रभवन्त्यायुरपोहितुं यदि ।

न भविष्यति हन्त साधनं किमिवान्यत् प्रहरिष्यतो विधेः ४४

४४ अः। कुसुमानि अपि गावसङ्गमात् आयुः अपोहितुम् प्रभवन्ति यदि हन्त प्रहरिष्यतः विधेः
अथत् किम् इव साधनम् न भविष्यति ॥

५४। कुसुमानि पुष्पाणि अपि । अपिशब्दो नितान्तमार्दवद्योत-
नार्थः । गावसङ्गमात् देहसंसर्गात् तौब्राभिघातादित्यर्थः । आयुः
अपोहितुम् अपहर्तुं प्रभवन्ति यदि । हन्त विषादे । 'हन्त हर्षेऽनुकम्पायां
वाक्यारम्भविषादयो' रित्यमरः । प्रहरिष्यतः हन्तुमिच्छतो विधेर्देवस्य
अथत् कुसुमातिरिक्तं किम् इव वस्तु । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे कीदृश-
मित्यर्थः । साधनं प्रहारसाधनं न भविष्यति सर्वमपि साधनं भविष्यत्येव
इत्यर्थः ॥

४४। हाय! यदि कुसुमं शरीरे मग्नं ह्येव। आगविनाशं करिष्ये नरः।
तवे विधिं संशयं करिष्ये। करिष्ये कोनं वज्रद्वारां वा संशयं करिष्ये नरः।

अथवा मृदु वस्तु हिंसितुं मृदुनैवारभते प्रजान्तकः।
हिमसेकविपत्तिरत्र मे नलिनी पूर्वनिदर्शनं मता ॥ ४५ ॥

४५ अः। अथवा प्रजान्तकः मृदु वस्तु मृदुना एव हिंसितुम् आरभते, अथ हिमसेकं
नलिनी मे पूर्वनिदर्शनम् मता ॥

४५। अथवा पक्षान्तरे। प्रजान्तकः कालः, मृदु कोमलं
मृदुना एव वस्तुना हिंसितुं हन्तुम् आरभते उपक्रमते। अतएव
सेकेन तुषारनिखन्देन विपत्तिः मृत्युः यस्याः सा नलिनी, मे पूर्व
निदर्शनम् उदाहरणं मता। द्वितीयं निदर्शनं पुष्पमृत्युरिन्दुमतीति भावः।

४६। अथवा कृतान्त कोमल वज्रद्वारां कोमल वज्रं संशयं करिष्ये।
हेशं प्रथम उदाहरण—कमलिनी, येहू उह। शिशिरविन्दुपाते विनष्टे हेशं

स्रगियं यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति मां
विषमप्यमृतं कचिद्भवेदमृतं वा विषमोश्वरेच्छया ॥ ४६ ॥

४६ अः। इयम् सक् यदि जीवितापहा, हृदये निहिता (सती) मां किं न हन्ति, इति
कचित् विषम् अपि अमृतं भवेत् (कचित्) अमृतं वा विषम् (भवेत्) ॥

४६। इयं सक् जीवितम् अपहन्तीति जीवितापहा यदि,
वक्षसि 'हृदयं वक्षसि स्थान्ते' इत्यमरः। निहिता अर्पिता सती, मां
हन्ति। ईश्वरेच्छया कचित् प्रदेशे विषमपि अमृतं भवेत् कचित्
वा विषं भवेत्। दैवमेवात्र कारणमित्यर्थः ॥

४७। यदि एहं पारिजातगान्धां प्रियं उगारं आगनांशं करिष्ये, तवे
गान्धांके रुद्रेण स्नापनं करिष्ये, आशांके केन विनाशं करिष्ये नरः?
अभिप्राये विषं कथनं अमृतं ह्य, अमृतं कथनं विषं ह्य।

अथवा मम भाग्यविप्लवाद्गणनिः कल्पित एष वेधसा।
यदनेन तरुर्न पातितः क्षपिता तद्विटपाश्रिता लता ॥

४७ अः। अथवा मम भाग्यविप्लवात् वेधसा एषः अगनिः कल्पितः, यत् अनेन तरुः न
तद्विटपाश्रिता लता क्षपिता ॥

४७। अथवा मम भाग्यस्य विप्लवात् विपर्ययात् एषः सक् इत्यर्थः।
विधेयप्राधान्यात् पुल्लिङ्गनिर्देशः। वेधसा विधाता अगनिः वेद्युतीति
कल्पितः। [अपूर्वः कृत इत्यभिसन्धिः।] 'दम्भोलिरगनिर्द्वयोः' ॥

४१। अपूर्वत्वमेव स्पष्टयति—यत् यस्मात् अनेन पुरोवर्त्तिना अपि
 शनिना पुष्याशनिना इत्यर्थः [प्रसिद्धाशनिना इव] ततः तत्स्थानीयः
 यम् एव [अहमित्यर्थः] न पालितः किन्तु तस्य तरोः विटपाश्रिता
 ता, मदाश्रिता इन्दुमतीत्यर्थः । क्षपिता नाशिता ॥

४१। अथवा आगारदे अदृष्टेनादेव विधाता देशादेक एदेकत्र अपूर्व वज्र करिषा
 करिषादेन ये, देशादारा दृष्टं निपातित इहेन ना किञ्च ताशत्र भाषाश्रित
 ताजे विनष्टे इहेन ।

कृतवत्यसि नावधीरणामपराद्धेऽपि यदा चिरं मयि ।

अथमेकपदे निरागसं जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे ॥ ४८

४८। यदा मयि चिरम् अपराद्धेऽपि अवधीरणां न कृतवती असि (तत्) कथम् एकपदे
 इमं जनम् आभाष्यं न मन्यसे ॥

४८। मयि चिरं भूरिशः अपराद्धे अपि अपराधं कृतवत्यपि । राधेः

किं कृतः । यदा यस्मात् हेतोः, यदेति हेत्वर्थः । 'स्वरादौ पठ्यते

इति हेतौ' इति गणव्याख्यानात् अवधीरणाम् अवज्ञां न कृतवती असि

अकार्षीः । तत् कथम् एकपदे तत्क्षणे । 'स्यात् तत्क्षणे एकपदम्'

त विद्यः । निरागसं नितरामनपराधम् इमं जनम् इममिति आत्म-

देशः । सामित्यर्थः, आभाष्यं सन्धाष्यं न मन्यसे न चिन्तयसि ॥

४८। श्रियतमे ! पूर्वे आगि वार वार अपराध करिनेन ७ भूमि आगादेक

न ७ अदृष्टा कर नाहे, किञ्च एक्केने आगि तोगार निकटे किञ्चै अपराध करि

ते, तथापि भूमि किनिशित आगादेक नञ्छावगवोगा मनेन करितेछ ना !

वसस्मि शठः शुचिस्मिते विदितः कैतववत्सलस्तव ।

परलोकमसन्निवृत्तये यदनापृच्छ गतासि मामितः ॥ ४९

४९। हे शुचिस्मिते, शठः कैतववत्सलः तव भ्रुवं विदितः अस्मि, यत् माम् अनापृच्छ

विवृतये इतः परलोकं गता असि ॥

४९। हे शुचिस्मिते ! शठः गूढविप्रियकारी कैतवेन कपटेन वत्सलः

वत्सल इति भ्रुवं सत्यं तव विदितः त्वया विज्ञातः अस्मि । 'मतिबुद्धि'

आदिना कर्त्तरि क्तः, 'तास्य च वर्त्तमाने' इति कर्त्तरि षष्ठी । कुतः ?

यस्मात् माम् अनापृच्छ्य अनामन्त्र्य इतः अस्मात् लोकात् परलोकम्

निवृत्तये अपुनरावृत्तये गता असि ॥

४९। अत्रि गधूतशमिनि ! आगादेक तान कथा ना बुद्धिवादे चिरकालेन अत्र

এস্থান ইহেত পরলোকে প্রশ্ন করিলে ? নিশ্চয়ই বুঝিলাম—তুমি আনন্দ
কপটেপ্রণয়ী বলিয়া জানিতে ।

দয়িতাং যদি তাবদন্বগাচ্ছিনিবৃত্তং কিমিদং তথা বিনা
সহতাং হতজীবিতং সস প্রবলামাत्मकतेन বেদনাম্ ॥

৫০ অ: । ইদং সস হতজীবিতং তাবত্ দয়িতাম্ অন্বগাত্ যদি, (তহিঁ) তথা বিনা কি
অতএব আत्मकतेन প্রবলাং বেদনাং সহতাম্ ॥

৫০ । ইদং সস হতজীবিতং কুক্ষিতং জীবিতং তাবদাদৌ দয়িতাম্
সতীমন্বগাত্ অন্বগচ্ছত্ যদি অন্বগাদেব । যদ্যতাবধারণী
স্মৃচ্ছিতত্বাদিতি ভাব: । তহিঁ তথা দয়িতয়া বিনা কিং কিমর্থং বিনা
প্রত্যাগতম্ । প্রত্যাগমনং ন যুক্তমিত্যর্থ: । অতএব আत्मकतेन সদৃশ
তেন নিবৃত্তরূপেণ প্রবলামধিকাং বেদনাং দু:খং সহতাং চমতাম্ ।
কৃতাপরোধেবু সহিষ্ণুতৈব শরণমিতি ভাব: ॥

৫০ । রে দক্ষজীবন ! যদি তুই শ্রিয়ভগ্নার অঙ্গগমন করিয়াছিনি, তবে
তাঁহাকে পরিত্যাগ করিয়া কিঞ্চিৎ অত্যাগমন করিনি ? এক্ষণ এই আত্মকৃত
বিরহযন্ত্রণা সহ কর ।

সুরতশ্চ সসম্ভূতো মুখে ধ্রিয়তে স্বেদলবোদ্ধগমোঽপি তে ।
অথ চাস্তমিতা ত্বমাत्मना धिगिमां देहभृतामसारतां ॥

৫১ । সুরতশ্চ সসম্ভূত: স্বেদলবোদ্ধম: অপি তে মুখে ধ্রিয়তে অথচ ত্বম্ আत्मना
(অত:) দেহভৃতাং ইমাম্ অসারতাং ধিক্ ॥

৫১ । সুরতশ্চ সসম্ভূত: জনিত: স্বেদলবোদ্ধমোঽপি তে তব মুখে
বর্ত্ততে । অথচ ত্বমাत्मना স্বরূপেণ অস্তং নাশমিতা প্রাপ্তা ।
কারণাদেহভৃতাং প্রাণিনামিমাং প্রত্যক্ষামসারতামস্থিরতাং ধিক্ ॥

৫১ । শ্রিয়ভগ্নে ! এখনও তোমার মুখে স্বেদলবোদ্ধগমজন্মিত ঘর্জলবিন্দু
কিছু ইতিমধ্যেই তুমি স্বয়ং প্রাণশূণ্য হইয়াছ ! অতএব দেশোদ্গির
অগ্ন্যভয়াং ধিক্ !

সনসাপি ন বিপ্রিয়ং ময়া কৃতপূর্বং তব কিং জহাসি
ননু শব্দপতি: क्षितेरहं त्वयि मे भावनिबन्धना रति: ॥

৫২ অ: । ময়া মনসা অপি তব বিপ্রিয়ং ন কৃতপূর্বং মাং কিং জহাসি ননু ? অহং
ভাবনিবন্ধনা মে রতি: (তু) ত্বয়ি (অস্তি) ॥

৫২ । আত্মনি কৈতববলবলং শব্দত্ব ইন্দুমত্যমিপ্রায়ৈব

आरोपितं तत् अधुना निषेधयति—मनसेति । मया मनसापि तव विप्रियं
 कृतपूर्वम् पूर्वं न कृतमित्यर्थः । सुप्सुपेति समासः । किं केन निमि-
 त्तं मां जहासि त्यजसि । ननु मेदिनीपतिस्त्वम् अतः कथं विप्रियं
 नाशङ्कनीयम् इत्याह—ननु प्रिये, अहं क्षितेः शब्दपतिः शब्दत एव पतिः
 न त्वर्थत इत्यर्थः । [पालयिता प्रियश्च पतिः, अतः मेदिन्याः शब्दशक्त्या
 पतित्वं नार्थशक्त्या इत्याशयः । तर्हि कुत्र तवायतः पतित्वमित्याशङ्काह]
 भावनिवन्धना, अभिप्रायनिवन्धना स्वभावहेतुका न तु बाह्यकरणाश्रया
 रतिः प्रेम तु त्वय्येव अस्त्येति शेषः । [शठनायको हि एकत्र बद्धभावः
 अन्यत्र दर्शितवहिरनुरागो गूढं विप्रियमाचरति । अहन्तु अकृतदारा-
 तपरिश्रमः कथं शठः स्यामिति ?] ॥

२२ । आग्निं पूर्वे गन्तुं तोगारं कोनं अपकारं कर्त्तुं नाहे, तदेव आगच्छ
 किञ्च परित्रागं कर्त्तुं नैह ? देव आग्निं वस्त्रगतीं पतिं नागमात्रं, किञ्च तोगारं
 नैह आगारं आश्रितिकं अन्तरागं निवक्तुं श्रेयाश्चिन् ।

कुसुमोत्खचितान् बलीभृतश्चलयन् भृङ्गरुचस्तवालकान् ।
 करभोरु करोति मारुतः त्वदुपावर्त्तनशङ्कि मे मनः ॥ ५३

५३ अ. । हे करभोरु ! मारुतः कुसुमोत्खचितान् बलीभृतः भृङ्गरुचः तव अलकान् चलयन्
 मे मनः त्वदुपावर्त्तनशङ्कि करोति ॥

५३ । कुसुमैरुत्खचितानुत्कर्षेण रचितान् बलीभृतो भङ्गीयुक्तान्
 कुटिलानित्यर्थः । भृङ्गरुचो नीलान् तवालकान् चलयन् कम्पयन्
 मारुतः, हे करभोरु ! करभसदृशोरु ! 'मणिवन्धादाकनिष्ठ' करस्य
 करभो बहिः' इत्यमरः । मे मनस्त्वदुपावर्त्तनशङ्कि तव पुनरागमने शङ्का-
 यलरोति । त्वदुज्जीवने शङ्कां सम्भावनामिति यावत् । कारयतीत्यर्थः ॥

५० । अग्निं करभोरु ! मग्नौवनं तोगारं कृष्णमग्नकृतं लघ्वरुणं कृष्णं
 तूष्णिं अनकावनीं कम्पितं करिष्ये तूष्णिं येन पुनर्ज्जीवितं श्रेयाश्च एकरूपं आग्निं आगारं
 अग्नौ श्रेयां मिच्छेत् ॥

तदपोहितुमर्हसि प्रिये प्रतिबोधेन विषादमाशु मे ।
 ज्वलितेन गुहागतं तमस्तुहिनाद्वेरिव नक्तमोषधिः ॥ ५४

५४ अ. । हे प्रिये ! तत् आशु प्रतिबोधेन मे विषादं, नक्तम् ओषधिः ज्वलितेन तुहिनाद्वेः
 गुहागतं तमः इव अपोहितुम् अर्हसि ॥

५४ । हे प्रिये ! तत्तत्प्रकाराणां आशु मे विषादं, नक्तम् ओषधिः ज्वलितेन तुहिनाद्वेः

वोषधिसूत्रज्योतिराख्या लता ज्वलितेन प्रकाशेन तुहिनार्द्रहिमा
गुहागतं तमः अन्धकारमिव प्रतिकोपेन ज्ञानेनापोहितं निरसितम् ॥

६४ । अत एव, हे श्रिततम ! रजनीयोगे अश्लिष्टं अयं नक्तं
गिरिशर अक्षरान् दूर कश्च, तज्जग अविनश्ये १८३ गुणाश्च करिष्या आमा
विषाद दूर करा तोमार उचित इहेतेछे ।

इदमुच्छ्रुसितालकं मुखं तव विश्रान्तकथं दुनोति सा
निशि सुप्तमिवैकपङ्कजं विरताभ्यन्तरपटपटस्वनम् ॥

५५ अः । इदम् उच्छ्रुसितालकं विश्रान्तकथं तव सुखं निशि सुप्तं विरताभ्यन्तरपटपटस्वनम्
पङ्कजम् इव सा दुनोति ॥

५५ ॥ इदमुच्छ्रुसितालकं चलितचूर्णकुन्तलं विश्रान्तकथं
संलापं तव मुखं निशि रात्री सुप्तं निमोलितं विरतः अभ्यन्तराभा
वर्त्तिनां पटपदानां स्वनोऽयल तत्, निःशब्दभृङ्गमित्यर्थः । एकपङ्क
अद्वितीयं पद्ममिव, मां दुनोति परित्यापयति ॥

५६ । तोमार मुखगुले अलकजाल वायुमश्कारे मङ्गलित इहेतेछे,
वाका एकवारं विश्रामांभ करिष्याहे; एकपे उहे निशाकाले भूषित एव
लग्नरक्षनिशूय पङ्कजेश्च श्राय आमाके नितान्त मन्तुप करितेछे ।

शशिनं पुनरेति शर्वरी दयिता इन्दुचरं पतत्रिणम् ।
इति तौ विरहान्तरक्षमौ कथमत्यन्तगता न मां दहेः ॥

५६ अः । शर्वरी शशिनं, दयिता इन्दुचरं पतत्रिणं पुनः एति इति तौ विरहान्तरक्षमौ,
गता (त्वन्) मां कथं न दहेः ॥

५६ । शर्वरी रात्रिः शशिनं चन्द्रं पुनरेति प्राप्नोति । इन्दु
चरतीति इन्दुचरः । तं पतत्रिणं चक्रवाकं दयिता चक्रवाकी पुनः
इति हेतोः तौ चन्द्रचक्रवाकी विरहान्तरक्षमौ विरहावधिसङ्गी ।
मवकाशावधिपरिधानान्तर्दिग्मेदतादर्थ्ये इत्यमरः । अत्यन्तगता पुनरा
रहिता त्वं तु कथं न मां दहेः न सन्तापयेः अपि तु दहेरेवेत्यर्थः ॥

५७ । रजनी चक्रवाके एव चक्रवाकी मश्चर चक्रवाकके पुनरा
थाके, अत एव चक्रवा ओ चक्रवाक विरह यक्षणा मश्च करिते पाठे; किञ्च पुनः
किरिष्या आमादे ना, अत एव तोमार विरह आमाके दक्ष करिदे ना केन?

नवपल्लवसंस्तरेऽपि ते मृदु दूयेत यदङ्गमर्पितम् ।
तदिदं विप्रहिष्यते कथं वद वामोरु चिताधिरोहणम् ॥

१० अ. । हे वामोर, नवपल्लवसंस्तरे अपि अर्पितं मृदु ते तव यत् अङ्गं दूयेत तत् इदं चित्ता-
नरसितुम् कथं विप्रहिष्यते वद ॥

१०. नवपल्लवसंस्तरे नूतनप्रवालास्तरणिऽपि अर्पितं स्थापितं मृदु ते
यदङ्गं शरीरं दूयेत परितप्तं भवेत् । वामो मुन्दरौ ऊरू यस्याः सा
वामोर ! 'वामं स्यात् सुन्दरे सव्ये' इति केशवः । 'संहितशफलक्षणा—'
आदिनोङ्प्रत्ययः । तदिदमङ्गं चितायाः काष्ठसञ्चयस्य अधिरोहणं
यं विप्रहिष्यते वद ॥

११. हे वामोर ! तोगार ये कोमल कलेवर अभिनवपल्लवरचित शयाग्र
करिष्यो वेषना अशुभव करित, वल—एकत्रे मेहे शरीर किंरूपे चित्ताद्रोह-
नश्च करिवे ? ।

अप्रतिबोधशायिनीं रशनां त्वां प्रथमा रहःसखी ।
एकपदविभ्रमसादनीरवा न शुचा नानुमृतेव लक्ष्यते ॥ ५८

५८ अ. । इयं प्रथमा रहःसखी यतिविभ्रमसादनीरवा रशना अप्रतिबोधशायिनीं त्वां शुचा
शुचा न लक्ष्यते न ॥

५८. इयं प्रथमा आद्या रहःसखी, सुरतसमयेऽप्यनुयानादिति भावः ।
तिविभ्रमसादेन नीरवा विलासोपरमेण निःशब्दा रशना मेखला अप्रति-
भम् अपुनरुद्धोभं यथा तथा शायिनीम् मृतामित्यर्थः । त्वामनु त्वया
हृदये । तृतीयार्थ इत्यनुशब्दस्य कर्मप्रवचनोपत्त्येन द्वितीया । शुचा शोकेन
तिव न लक्ष्यते इति न, लक्ष्यत एवेत्यर्थः । सम्भाव्यनिषेधनिवर्तनाय
प्रतिषेधौ ॥

५८. एहे रशना खरुत-रुक्ते अशुभाग्निनी हृदये । तोगारं रश्मिमुखी हृदयेऽङ्गि, एकत्रे
मात्र मोर्धनिजा मर्धने विनामगमनेन विनाम मौरव हृदये शोके अशुभतार शाय
लक्षित हृदये न किं ?

लमन्यभृतासु भाषितं कलहंसीषु मदालसं गतम्
प्रतीषु विलोलमीक्षितं घवनाधूतलतासु विभ्रमाः ॥ ५९
दिवोत्सुकयाप्यवेक्ष्य मां निहिताः सत्यममौ गुणास्त्वया
रहे तव मे गुरुव्यथं हृदयं न त्ववलम्बितुं क्षमाः ॥ ६०

५९-६० अ. । अन्यभृतासु कलं भाषितं कलहंसीषु मदालसं गतं प्रतीषु विलोलम् ईक्षितं,
प्रतीषु विलोलमां विभ्रमः, अमौ गुणाः तदिदोत्सुकया अपि त्वया माम् अवैक्ष्य सत्वं निहिताः
ममौ तव विरहे गुरुव्यथं मे हृदयम् अवलम्बितुं न क्षमाः ॥

५८—६०। युग्मम् । उभयोरेकान्वयः । अन्यभृतासु कोकिलानामभरणमाभरणं
मधुरं भाषितं भाषणम् । कलहंसोषु विशिष्टहंसोषु मद्गलसंभवे
गमनम् । पृषतीषु हरिणाषु विलोलमौलितं चञ्चला दृष्टिः ।
वायुना आधूतलतासु ईषत्कम्पितलतासु विभ्रमा विलासाः । इत्यमो
कलभाषणादयो गुणाः । एषु कोकिलादिस्थानेष्विति शेषः । विचित्रक
सुकयापोह जीवन्त्येव स्वर्गं प्रति प्रस्थितयापि त्वया मामवेक्ष्य वि
विचार्य सत्यं निहिताः, मत्प्राणधारणोपायतया स्थापिता इत्येव
विरहे गुरुव्यथामतिदुःखं मे हृदयं मनः अवलम्बितुं स्थापितुं न
न शक्ताः । ते तु त्वत्संगम एव सुखकारिणः, नान्यथा । प्रत्युत प्रा
हरन्तीति भावः ॥

६०—७०। प्रिये ! तूभि स्त्रलोकागमनेन एकाञ्छ उद्भूत इहेषा आभारं कुरु
मानसे कोकिले मधुराभाष, राजहंसगोमया मधुरगति, हरिणीगणे चक्रवर्ति
पवनकम्पित लताजाले शवभावे राशिना शिवाह; किञ्च तोगार विरह
वाथाय बाधित आभार ए रुदय ए मकन द्वारा वैधायधारणे मर्ष इहेतेछे नो ।

मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनी च नमि
अविधाय विवाहसत्क्रियामनयोर्गम्यत इत्यसाम्प्रतम्

६१ आ । ननु सहकारः फलिनी च इमौ त्वया मिथुनम् परिकल्पितम् अनयोर्विवाहसत्क्रिया
अविधाय गम्यते इति असाम्प्रतम् ॥

६१ । ननु हे प्रिये ! सहकारश्चूतविशेषः फलिनी प्रियङ्गुलता च
त्वया मिथुनं परिकल्पितं मिथुनत्वेनाश्रयमानि । अनयोः फलि
कारयोर्विवाहसत्क्रियां विवाहमङ्गलमविधाय अकृत्वा गम्यते इत्य
मयुक्तम् । मातृहीनानां न किञ्चित् सुखमस्तीति भावः ॥

७०। प्रिये ! एहे मशकार तक्रु ७ प्रियङ्गुनताके तूभि पतिपत्नी करि
एकप मङ्गल करिशाछिले, किञ्च एकणे इहादेर विवाहमङ्कार ममाधान न
प्रश्नान करिले, इहा तोगार नितान्त अकृति कार्य इहेतेछे ।

कुसुमं कृतदोहदस्त्वया यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति ।
अलकाभरणं कथं नु तत्तव नेष्यामि निवापमाल्यताम्

६२ अः । त्वया कृतदोहदः अथम् अशोकः यत् कुसुमम् उदीरयिष्यति, तव अलकाभरणं
कथं निवापमाल्यतां नेष्यामि ॥

६२ । हृत्तादिपोषकं दोहदम् । त्वया कृतं दोहदं पादताह
यस्य सोऽयमशोको यत् कुसुममुदीरयिष्यति प्रसविष्यति, तवा
कुसुममुदीरयिष्यति, तवा

भरणमाभरणभूतं तत्कुसुमं कथं नु केन प्रकारेण निवापमात्यतां दाहा-
रिष्यतां नेष्यामि । 'निवापः पितृदानं स्यात्' इत्यमरः ॥

६२। तृति एहे अशोकतक्रर पूष्णोदगन इति श्रुतिं जग्न दौष्ट प्रदान करिष्याहि ।
इत्यभीष्ट एहे विक्रितपूष्ण तोगात्र अनकखानेर अनकारकपे प्रदान ना करिष्या
। । त्रिपदिक कार्या किरपे निशोजित करिव ?

रतेव सशब्दनूपुरं चरणानुग्रहमन्यदुर्लभम् ।

अमुना कुसुमाश्रुवर्षिणा त्वमशोकेन सुगात्रि शोच्यसे ॥६३

६३। हे सुगात्रि ! अन्यदुर्लभं सशब्दनूपुरं चरणानुग्रहं स्मरता इव अमुना अशोकेन कुसुमाश्रु-
पातं शोच्यसे ॥

६४। अन्यदुर्लभं दुष्प्रापं किन्तु अर्त्तव्यमेवेत्यर्थः । सशब्दं ध्वनियुक्तं
मञ्जीरं यस्य तं चरणानुग्रहं पादेन ताडनरूपं स्मरतेव चिन्तयतेव
मान्येव अश्रूणि तद्वर्षिणा अमुना पुरोवर्त्तिना अशोकेन, हे सुगात्रि !
अगात्रकण्ठेभ्यश्च' इति वक्तव्यात् डीप् । त्वं शोच्यसे ॥

६५। स्मरति ! एकत्र एहे अशोकतक्र अश्रुव दूष्णोद नूपुरत्रव श्रुतिरित तोगात्र
पातकण अश्रुग्रह अरण करिष्याहे येन निरश्रुत कूशगात्र वर्षणपूर्वक तोगात्र निमित्त
कथकाण करितेहे ।

निश्चसितानुकारिभिर्वकुलैरर्द्धचितां समं मया ।

समाप्य विलासमेखलां किमिदं किन्नरकण्ठि सुप्यते ॥६४

६४। हे किन्नरकण्ठि, तव निश्चसितानुकारिभिः वकुलैर्मया समम् अर्द्धचितां विलास
समाप्य (लया) किमिदं सुप्यते ॥

६४। तव निःश्वसितानुकारिभिर्वकुलैर्वकुलकुसुमैर्मया समं सार्द्धम्
चिताम् अर्द्धं यथा तथा चितां रचितां विलासमेखलामसमाप्य अपूर-
त्वा । किन्नरस्य देवयोनिवेशस्य कण्ठ इव कण्ठो यस्यास्तत्संबुद्धिः
किन्नरकण्ठि ! 'अङ्गात्रकण्ठेभ्यश्च' इति डीप् । किमिदं सुप्यते
इति क्रियते । 'वचिस्त्वपि'—इत्यादिना संप्रसारणम् । अनुचितमिदं
नमित्यर्थः ॥

६४। अत्रि किन्नरकण्ठनादिनि ! तोगात्र निश्वासेन श्रात्र स्वर्गकि वकुलपूष्णोद
तृप्ति आयात्र महित ये एहे विलासमनना अर्द्धरचना करिष्याहे, तांश सम्पूर्ण ना
किन्नर किन्नर निद्राभिभूत हरेले ॥

समदुःखमुखः सखीजनः प्रतिपच्चन्द्रनिभोऽयमात्मजः
अहमेकरसस्तथापि ते व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः ॥

६५ अ. । सखीजनः समदुःखमुखः अयम् आत्मजः प्रतिपच्चन्द्रनिभः, अहम् एकरसः, ते व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः ॥

६५ । सखीजनः समदुःखमुखः, त्वद्दुःखिन दुःखी त्वत्सुखेन
इत्यर्थः । अयमात्मजो बालः प्रतिपच्चन्द्रनिभः दर्शनीयो वर्द्धिष्णुर्विभोः ।
प्रतिपच्चन्द्रेण द्वितीया लक्ष्यते प्रतिपदि चन्द्रस्यादर्शनात् । अहम् एकरसः
अभिन्नरागः समानप्रेमा इत्यर्थः । 'शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे
रसः' इत्यमरः । तथापि जीवितसामग्रासत्वेऽपीत्यर्थः । ते तव व्यवसायः
ऽस्मत्परित्यागरूपो व्यापारः प्रतिपत्त्या निश्चयेन निष्ठुरः क्रूरः । प्रतिपत्तिनिष्ठुरः
पदप्राप्तौ प्रकृतौ गौरवेऽपि च । प्रागल्भ्ये च प्रबोधे च' इति विश्वः । अहमेकरसः
न शक्यः किमुताधिकर्त्तुमिति भावः ॥

७५ । तोमारं एहे सकल सखी तोमारं दुःखे दुःखी ७ तोमारं सुखे सुखी ७५ । अथ त
तोमारं एहे पूव प्रतिपद्भूति चन्द्रमारं ग्राम प्रियदर्शन ; आरं आगि ७ तोमारं
एकान्त अग्रगामी, तथापि भूमि ये आगामिके परित्याग करिष्ये प्रदान करिष्ये
तोमारं निश्चयै निताञ्ज निष्ठुरतारं कार्यं हरेण ।

धृतिरस्तमिता रतिश्च्युता विरतं गेयमृतुर्निरुत्सवः ।

गतमाभरणप्रयोजनं परिशून्यं शयनीयमद्य मे ॥ ६६

६६ अ. । अद्य मे धृतिः अस्तम् इता, रतिः च्युता, गेयम् विरतम्, मृतुः निरुत्सवः,
प्रयोजनं गतं, शयनीयं परिशून्यम् ॥

६६ । अद्य मे धृतिः धैर्यं प्रतीतिर्वा अस्तं नाशम् इता । रतिः
च्युता गता । गेयं गानं विरतम् । मृतुर्वसन्तादिनिरुत्सवः । आभरण
प्रयोजनं गतम् अपगतम् । शैतेऽस्मिन्निति शयनीयं तल्पम् । 'कालं
बहुलम्' इत्यधिकरणार्थेऽनौयप्रत्ययः । परिशून्यम् । त्वं विना
निष्फलमिति भावः ॥

७७ । अञ्ज हरेते आमारं वैर्या लोप पाहेल, तोमारं सुखं निवृत्त हरेल,
विरक्ति जगिन, वसन्तादि श्रुत सकल आमारं पक्व उद्वेगशून्य हरेल । आरं
आभरणधारणेर अयोजन नाहे एवम् शय्या ७ मृतु हरेल ।

गृहिणी सचिवः सखी मिथः
प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।

करुणाविमुखेन मृत्युना

हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥ ६७

६७ ब० । (त्वमेव) गृहिणी सचिवः, मिथः सखी, ललिते कलाविधौ प्रियशिष्या,
(एव) करुणाविमुखेन मृत्युना त्वां हरता मे किं न हृतं वद ॥

६७ । त्वमेव गृहिणी दाराः । अनेन सर्वं कुटुम्बं त्वदाश्रयमिति
सचिवो बुद्धिसहायो मन्त्री । सर्वो हितोपदेशस्त्वदायत्त इत्यने-
न मिथो रहसि सखी नर्मसचिवः । अनेन सर्वोपभोगस्त्वदाश्रय
प्रकटितम् । ललिते मनोहरे कलाविधौ वादित्रादिचतुःषष्टिकला-
गो प्रियशिष्या । प्रियत्वं प्राज्ञत्वादित्यभिसन्धिः । सर्वानन्दोऽनेन
विवक्ष्य इत्युद्घाटितम् । अतस्त्वां तत्समष्टिरूपां हरता अतएव
करुणाविमुखेन कृपाशून्येन मृत्युना मे मत्सम्बन्धि किं वस्तु न हृतं वद ।
मपि हृतमित्यर्थः ॥

६७ । अथ तमे ! तूष्णि आगार गृहिणी, मन्त्री, रहस्यमन्त्री एव मनोहर नृत्यगीत
रुक्मिणापे अग्रशिष्या; वल देशि, निर्द्वय कृताञ्जल तोगांके हरण करिष्या आगार
ना अग्रहरण करिष्ये !

दिराक्षि मदाननार्पितं मधु पीत्वा रसवत् कथं नु मे ।

नुपास्यसि वाष्पदूषितं परलोकोपनतं जलाञ्जलिम् ॥ ६८

६८ ब० । हे मदिराक्षि, मदाननार्पितं रसवत् मधु पीत्वा परलोकोपनतं मे वाष्पदूषितं जलाञ्जलिं
नु नुपास्यसि ॥

६८ । माद्यत्यनयेति मदिरा लोकप्रसिद्धा, तथापि 'नार्यो मदिर-
चनाः' इत्यादिप्रयोगदर्शनात्माद्यत्याभ्यामिति मदिरा अक्षिणी यस्या-
तसंबुद्धिः हे मदिराक्षि ! मदाननेनार्पितं रसवत् स्वादुतरं मधु मयं
त्वा वाष्पदूषितमश्रुतम परलोकोपनतं परलोकप्राप्तं मे जलाञ्जलिं तिलो-
काञ्जलिं कथं नु अनु अनन्तरं पास्यसि । तदनन्तरमिदमनर्हमित्यर्थः ।
याह भट्टमल्लः—'अनुपानं हिमजलं यवगोधूमनिर्मितं । दध्नि मये विषे
पिष्टे मिष्टमयेऽपि च ॥' इति । तच्चेहैव युज्यते । इदं तूष्णं
कान्तरोपयोगि चेत्यायुर्वेदविरोधात् कथमनुपास्यसीति भावः ॥

६८ । हे मदिराक्षि ! तूष्णि आगार मधुमगर्जितं मधु पान करिष्या
कथं कथं मत्प्रदत्त लोकाञ्जलपाननीत अश्रुजलदूषित जलाञ्जलि अनुपान करिष्ये ? ।

ममवेऽपि सति त्वया विना सुखमेतावदजस्य गण्यताम् ।

मृतस्य विलोभनान्तरैर्मम सर्व्व विषयास्त्वदाश्रयाः ॥ ६९

६९ अः । विभवे सति अपि त्वया विना अजस्य एतावत् (एव) सुखं गण्यताम्, वि-
अहतस्य मम सर्वे विषयाः लदाश्रयाः हि ॥

६९ । विभवे ऐश्वर्यं सत्यपि त्वया विना अजस्य एतावदे-
गण्यताम् । यावत्त्वया सह भुक्तं ततोऽन्यं न किञ्चिद्विषयतौल्यः ।
विलोभनान्तरैरहतस्यानाकृष्टस्य मम सर्वे विषया भोगादयस्त्वदाश्र-
धीनाः । त्वां विना मे न किञ्चिद्रोचत इत्यर्थः ।

७० । ऐश्वर्यासम्प्लेदो तोमा व्यतिरेके एहे पर्याप्तहे अजेर इत्यर्थः ।
इहेन, अत्र कोनरूप प्रलोभन आमाके आर आकर्षण करिते पात्रिबे ना ।
तोमादि सकल विषय तोमात्रहे अधीन ।

विलपन्निति कोशलाधिपः करुणार्थग्रथितं प्रियां प्रति
अकरोत् पृथिवीरुहानपि स्तुतशाखारसवाष्पदूषितान् ॥

७० अः । कोशलाधिपः प्रियां प्रति इति करुणार्थग्रथितं विलपन् पृथिवीरुहानपि स्तु-
रसवाष्पदूषितान् अकरोत् ॥

७० । कोशलाधिपोऽज इति करुणः शोकारसः स एवार्थस्तेन
सम्बन्धं यथा तथा प्रियां प्रति इन्दुमतीमुद्दिश्य विलपन् पृथिवीरु-
हानपि स्तुताः शाखारसा मकरन्दा एव वाष्पैर्दूषितान् अ-
अचेतनानप्यरोदयदित्यर्थः ॥

७० । कोशलाधिपति अज श्रियतमा इन्दुमतीर निमित्त एहे प्रकार क-
मलित विलाप करिषा तत्रत्य पादपगणके ओ निर्वाण वा मकरन्दरूप अक्षरवर्षा-
करादेशाद्विनेन ।

अथ तस्य कथञ्चिदङ्कतः स्वजनस्तामपनीय सुन्दरीम्
विससर्ज तदन्यमण्डनामनलायागुरुचन्दनैधसे ॥ ७१ ॥

७१ अः । अथ स्वजनः तस्य अङ्कतः कथञ्चित् अपनीय तदन्यमण्डनां तां सुन्दरीम्
धसे अनलाय विससर्ज ॥

७१ । अथ स्वजनो बन्धुवर्गस्तस्याजस्याङ्कत उत्सङ्गात् कथञ्चिद-
तद्विषयकुसुममेवान्त्यं मण्डनमलङ्कारो दस्यास्तां तां सुन्दरीम् अ-
चन्दनान्येधांसौन्धवानि यस्य तस्मै अनलायाग्नये विससर्ज विदुष-
'क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यम्' इति क्रियामात्रप्रयोगे सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी ।

७१ । अनन्तर बन्धुवर्ग अतिकष्टे अजेर क्रोड इहेते सेहे रमणीके
पूरक अष्टोष्टिक्रियाकांक्षेचित मञ्जश मञ्जित करिषा अङ्कुरचन्दनकाष्ठ-
विसर्जन करिनेन ।

प्रमदामनुसंस्थितः शुचा

नृपतिः सन्निति वाच्यदर्शनात् ।

न चकार शरीरमग्निं सात्

सह देव्या न तु जीविताशया ॥ ७२

७२ अ. । नृपतिः 'सन् (अपि) शुचा प्रमदाम् अनु संस्थितः' इति वाच्यदर्शनात् देव्या सह नृपतिं प्रसात् न अकरोत् तु जीविताशया न ॥

७२ । नृपतिरजः, 'सन्नपि विद्वानपि शुचा शोकेन प्रमदामनु प्रमदया संस्थितो मृतः' इति वाच्यदर्शनाद्विन्दादर्शनात् देव्या इन्दुमत्या सह प्रमग्निं सात् अग्न्यधीनं न चकार । 'तदधीनवचने' इति साति-
जीविताशया प्राणेच्छया तु नेति ॥

७२ । 'अज्ञ सृष्टिगत इहेयां रमणीयं शोके आकूत इहेयां तांशं मह्यत न' एहे नोकनिम्नां भवेइ भूपति गश्चिचौर महित एक चित्तानले देह दक्ष करिनेन न ७२ जीवनेन आशाय जिनि देहवशा करेन नाहे ।

तेन दशाहतः परे गुणशेषामुपदिश्य भामिनीम् ।

विदुषा विधयो महर्द्धयः पुर एवोपवने समापिताः ॥ ७३

७३ अ. । अथ विदुषा तेन गुणशेषां भामिनीम् उपदिश्य दशाहतः परे महर्द्धयः विधयः पुरः समापिताः ॥

७३ । अथ विदुषा शास्त्रज्ञेन तेनाजेन । गुणा रूपादय एव शेषा यस्यां गुणशेषां भामिनीमिन्दुमतीमुपदिश्य उदिश्य । दशानामङ्गां महाहो दशाहः । 'तद्वितार्थ'—इत्यादिना समासः । समाहारस्य क्त्वादेकवचनम् । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच् । 'रात्राङ्गाहाः मि' इति पुंवत् । ततस्तसिल् । तस्माद्दशाहतः परे ऊर्ध्वं कर्त्तव्या ऋद्धयो महासमृद्धयो विधयः क्रिया, पुरः पुर्या उपवने उद्याने एव समापिताः सम्पूर्णमनुष्ठिताः । 'दशाहतः' इत्यत्र 'विप्रः शुध्येद्दशाहेन दशाहेन भूमिपः ।' इति मनुवचनविरोधो नाशङ्कनीयः । तस्य गुणवत्त्वविषयत्वात् । गुणवत्त्वविषयस्य तु दशाहेन शुद्धिमाह परा-
'चक्षित्यसु दशाहेन स्वधर्मनिरतः शुचिः' इति । सूच्यतेऽस्यापि स्वत्वं विदुषेत्यनेन ॥

७३ । अतः परं दशमविवस अतीत इहेले परं सेहे परमपणित नरपति गुणगांता-
प्रियं भगो इन्दुमतीर उद्देशे सेहे उपवनमधोहे महासमाहोहे आकांक्षिकिना-
नाप निर्वाह करिनेन ।

स विवेश पुरीं तथा विना क्षणदापायशशाङ्कदर्शनम् ।

परिवाहमिवावलोकयन् स्वशुचः पौरबधूमुखाशुषु ॥

७३ अ. । तथा विना क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः सः पौरबधूमुखाशुषु स्वशुचः परिवाहमिवावलोकयन् पुरीं विवेश ॥

७४ । तथा इन्दुमत्या विना । क्षणदाया रात्रेरपायेऽपगम्य यः शब्दः स इव दृश्यत इति क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः । प्रातःकालि इव दृश्यमान इत्यर्थः । दृश्यत इति कर्मायं ल्युट् । सोऽजः पौरमुखाशुषु स्वशुचः स्वशोकस्य परिवाहं जलोच्छासमिवावलोकयन् । उच्छासाः परिवाहाः इत्यमरः । खदुःखपूरातिशयमिव पश्यन् पुरीं विवेश । बधूयहणात्तस्यामिन्दुमत्यां सख्याभिमानादजसमानदुःखसूचकापि क्तिर्निर्वहति ॥

७४ । पुरे त्रिनि प्रेयस्यैव विरहे प्रभातकालीन शशधरेण तत्रैव हृष्टा पुरप्रगतीगणेर वाष्पाकुललोचने श्रिय शोकनागरेण उच्छ्वास करिष्याहे येन अन्तःपुरे अवेश करिष्येन ।

अथ तं सवनाय दीक्षितः

प्रणिधानाद्गुरुराश्रमस्थितः ।

अभिषङ्गजडं विजज्ञिवा-

निति शिष्येण किलान्वबोधयत् ॥ ७५

७५ । अथ सवनाय दीक्षितः गुरुः आश्रमस्थितः (सन्) तम् अभिषङ्गजडं विजज्ञिवान् इति शिष्येण अन्वबोधयत् किल ॥

७५ । अथ सवनाय यागाय दीक्षितो गुरुर्वशिष्ठ आश्रमे स्वकीयस्थितः सन् । तमजमभिषङ्गजडं दुःखमोहितं प्रणिधानात् चित्तविक्षोभेण विजज्ञिवान् ज्ञातवान् । 'कसुप्त' इति कसुप्रत्ययः । इति वक्ष्यमाणेन प्रकारेण शिष्येण अन्वबोधयत् किल । बुधेर्ह्यन्तात् णिचि लङ् ॥

१५ । अनन्तर यजेत दीक्षित कुलशुक्र वशिष्ठ, श्रिय आश्रमे अवस्थानेन योगबले महाराज अजके महर्षिणीशोके कातर अवगत हृष्टा प्रवेश्य एक शिवाके प्रेरण करिष्येन ।

असमाप्तविधिर्यतो मुनिस्तव विद्वानपि तापकारणम् ।
न भवन्तमुपस्थितः स्वयं प्रकृतौ स्थापयितुं पथश्रुतम् ॥

७६। यतः मुनिः असमाप्तविधिः (ततः) तत्र तापकरणं विद्वान् अपि पश्यतुं भवन्तं प्रकृतौ पश्यितुम् स्वयं न उपस्थितः ॥

७६। वशिष्ठशिष्य आह—यतो हेतोर्निरसमाप्तविधिरसमाप्तकृतस्तस्य तापकरणं दुःखहेतु कलत्रनाशरूपं विद्वान् जानन्नपि । 'विदेः पूर्वसुः' इति वस्त्रादेशः । 'न लोक'—इत्यानिना षष्ठीप्रतिषेधः । पश्यतं स्वभावाद भ्रष्टं भवन्तं प्रकृतौ स्वभावे स्थापयितुम् । समाग्रासयितुमर्थः । स्वयं नोपस्थितो नागतः ॥

७७। गृहविधिया भूषणनिकटं उपस्थित इहेनां कश्चिन्न, —गृहाग्राह ! गृहविधिरसमाप्त इत्येव नाहे, एवञ्च त्विनि आपनानां मन्त्राणां कारण अवगत इहेनां आपनानां कश्चिन्न इति वस्त्रादेशः । निमित्तं अत्र उपनीत इहेते प्राप्तिर्न ना ।

यि तस्य सुवृत्तं वर्तते लघुसन्देशपदा सरस्वती ।

गुण विश्रुतसत्त्वसार तां हृदि चैनामुपधातुमर्हसि ॥ ७७

७७ अः । हे सुवृत्त, लघुसन्देशपदा तस्य सरस्वती मयि वर्तते, हे विश्रुतसत्त्वसार, तां गृणु हृदि उपधातुं च अर्हसि ॥

७७। हे सुवृत्त ! सदाचार ! संदिश्यत इति सन्देशः सन्देशव्यर्थः तस्य नि वाचकानि लघूनि संचिह्नानि सन्देशपदानि यस्यां सा लघुसन्देशपदा स मुनेः सरस्वती वाक् मयि वर्तते । हे विश्रुतसत्त्वसार ! प्रख्यात-विश्रुत ! तां सरस्वतीं शृणु । एनां वाचं हृदि उपधातुं धर्तुं चार्हसि ॥

७७। हे पृथग्नि ! आग्नि तांशान् संक्षिप्तं उपदेशवचनं वहनं करिष्य आनिष्यहि । अनौचित्य ! आपनि तांशान् अवगच्छन्तं ७ रूपेण क्षत्रं करिष्य व्रक्षन् ।

पुरुषस्य पदेष्वजन्मनः समतीतं च भवच्च भावि च ।

हि निष्प्रतिघेन चक्षुषा त्रितयं ज्ञानमयेन पश्यति ॥ ७८

७८ अः । अजन्मनः पुरुषस्य पदेषु समतीतं यत् भवच्च भावि च (इति) त्रितयं सः निष्प्रतिघेन वक्ष्यमानं चक्षुषा पश्यति हि ॥

७८। वक्ष्यमाणार्थानुगुणं मुनेः सर्वज्ञत्वं तावदाह—पुरुषस्येति ।

अजन्मनः पुरुषस्य पुराणपुरुषस्य भगवत्स्त्रिविक्रमस्य पदेषु विक्रमेषु ।

तन्मुनेष्वपीत्यर्थः । समतीतं भूतञ्च भवदत्तमानञ्च भावि भविष्यच्चेति त्रितयं स मुनिर्निष्प्रतिघेन अप्रतिबन्धेन ज्ञानमयेन चक्षुषा ज्ञानदृष्ट्या पश्यति हि ।

अतस्तदुक्तिषु न संशयितव्यमित्यर्थः ॥

७८। गृहवि ज्ञाननग्नद्वारा अनानिपुरुष द्विविक्रमस्य विक्रमज्ञान एहे द्विगो-
कृत, उच्यते ७ वर्तमान एहे द्विविध विषयहे अवावाते दर्शनं करितेहेन ।

चरतः किल दुश्चरं तपस्तृणविन्दोः परिशङ्कितः पुरा ।
प्रजिघाय समाधिमेदिनीं हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम् ॥

७८ अ. । पुरा दुश्चरं तपश्चरतः तृणविन्दोः परिशङ्कितः हरिः समाधिमेदिनीं हरिणीं सुराङ्गनाम् ॥
असौ प्रजिघाय ॥

७९ । पुरा किल दुश्चरं तीव्रं तपश्चरतस्तृणविन्दोस्तृणविन्दुनामका
कस्मात् ऋषेः परिशङ्कितो भीतः । कर्त्तरि क्तः । 'भीचार्याणां भयहेतु
इत्यपादानात्पञ्चमी । हरिरिन्द्रः समाधिमेदिनीं तपोविधातिनीं हरि
नाम सुराङ्गनामस्मै तृणविन्दवे प्रजिघाय प्रेरितवान् ॥

१० । श्रीरक्षसदेवराज इत्य तृणविन्दुनामक कोन एक श्वशिर कठोर तपश्चरत
नितान्त भयविश्रान्त इहेरा तांशर ध्यानउद्गार्य शरिणी नाम्नी एक सुराङ्गनामक उद्गार
निकटे पाठाशेषाच्छिन्नम् ।

स तपःप्रतिबन्धमन्युना प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम् ।
अशपद्भव मानुषीति तां शमवेलाप्रलयोर्मिणा भुवि ॥

८० अ. । सः शमवेलाप्रलयोर्मिणा तपःप्रतिबन्धमन्युना प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमां तां
मानुषी भव" इति अशपत् ॥

८० । स मुनिः । शमः शान्तिरेव वेला मर्यादा तस्याः प्रलयोर्मि
प्रलयकालतरङ्गेण । शमविधातकेनेत्यर्थः । 'अव्ययस्वविभक्तौ वेला काल
मर्यादयोऽपि' इत्यमरः । तपसः प्रतिबन्धेन विघ्नेन यो मन्यः क्रोधः
हेतुना । प्रमुखे अग्रे आविष्कृतचारुविभ्रमां प्रकाशितमनोहरविलम्ब
तां हरिणीं भुवि भूलोके मानुषी मनुष्यस्त्री भव इत्यशपत् शशाप ॥

८० । तेहे सुराङ्गना तृणविन्दुं महर्षिं निकट उगच्छित इहेरा मनोहर शरिणी
प्रकाशपूर्वक तपश्चाय प्रतिबन्धकताचरण करिते लागिन । तथन तेहे महर्षि
रूप बेलार अलग्नतरङ्गस्वरूप तपोतपश्चरित क्रोधे एकाक्ष अधीर इहेरा तां
"मर्तालोके मांश्वी इहेरा थाक" एहे अतिशायप्रदान करियाछिन्नम् ।

भगवन् परवानयं जनः प्रतिकूलाचरितं क्षमस्व मे ।

इति चोपनतां क्षितिस्पृशं कृतवाना सुरपुष्पदर्शनात् ॥

८१ अ. । हे भगवन्, अयं जनः परवान्, मे प्रतिकूलाचरितं क्षमस्व इति उपनतां च
आसुरपुष्पदर्शनात् क्षितिस्पृशं कृतवान् ॥

८१ । हे भगवन्! महर्षे! अयं जनः, परोऽस्यास्तीति स्वामित्वे
परवान् पराधीनः । अयमित्यात्मनिर्देशः । अहं पराधीन इत्यर्थः ।

नाम् ॥७

दुनामका
मयके

हैं हरि

তপস্বাদর্শ
কে তাঁহ

কে তাঁহ

स् ।

लयोभि

क्रोधः ल
व विलास

॥

शिव शिव
शिव शिव

বা তাই.

स्वामित्व
प्राप्त. ।

उदये मदवाच्यमुज्झता श्रुतमाविष्कृतमात्मवत्त्वया ।
मनसस्तदुपस्थिते ज्वरे पुनरक्लीवतया प्रकाशयताम् ॥ ८४ ॥

८४ अः । उदये मदवाच्यम् उज्झता त्वया यत् आत्मवत् श्रुतम् आविष्कृतं तत् मनसः उपस्थिते अक्लीवतया पुनः प्रकाशयताम् ॥

८४ । उदयेऽभ्युदये सति मदेन यदाच्यं निद्रादुःखं तदुज्झता परिहरता सत्यपि मदहेतावमायता त्वया यदात्मवदध्यात्मप्रचुरं श्रुतं शास्त्रमतज्जनितं ज्ञानमिति यावत् । आविष्कृतं प्रकाशितम् । तच्छ्रुतं मनसो ज्वरे सन्तापे उपस्थिते प्राप्तोऽक्लीवतया धैर्येण लिङ्गेन पुनः प्रकाशयताम् । विदुषा सर्वाषु अवस्थासु अपि धीरेण भवितव्यमित्यर्थः ॥

८४ । आपनि अब्जादयः समये गर्सजनिता लोकनिन्दार पाण्डना इहेशा यविकृतः चित्तताप्रदर्शनहेतुः शास्त्रज्ञान प्रकाश करिग्राहेन । एतन् एहे शोकमयः अवलम्बन करिग्रा पुनराश्रमे शास्त्रज्ञानेन प्रकाश करन ।

रुदता कुत एव सा पुनर्भवता नानुमृतापि लभ्यते ।
परलोकजुषां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथा हि देहिनाम् ॥ ८५ ॥

८५ अः । भवता रुदता (सता) सा कुत एव लभ्यते, अनुमृता अपि पुनः नः परलोकजुषां देहिनां गतयः स्वकर्मभिः भिन्नपथाः हि ॥

८५ । इतोऽपि न रोदितव्यमित्याह—रुदता भवता सा कुत एव लभ्यते, न लभ्यत एव । अनुम्रियत इत्यनुमृत्, क्षिप । तेनानुमृता नुसृतवतापि भवता पुनः न लभ्यते । कथं न लभ्यते इत्याह—परलोकजुषां लोकान्तरभाजां देहिनाम् । गम्यन्त इति गतयो गम्यस्थानानि स्वकर्मभिः पूर्वाचरितपुण्यपापैर्भिन्नपथाः पृथक्कृतमार्गा हि । परलोकस्वस्वकर्मानुरूपफलभोगाय भिन्नदेहगमनान्न मृतेनापि लभ्यत इत्यर्थः ॥

८५ । आपनि रोदन करिने आर कोषाय गहिबीके पाहेवेन ! अनुमृत् इहेतुः उाशर मगागम असम्भव । वेहेतु गन्वा परलोक गमन करिग्रा अत्र कर्मकने भिन्न गति नात्र करिग्रा थोके ।

अपशोकमनाः कुटुम्बिनीमनुगृहीष्व निवापदत्तिभिः ।
स्वजनाश्रुकिलातिसन्ततं दहति प्रेतमिति प्रचक्षते ॥ ८६ ॥

८६ अः । अपशोकमनाः (सन्) निवापदत्तिभिः कुटुम्बिनीम् अनुगृहीष्व, अतिसन्ततं स्वजनाश्रुकिलातिसन्ततं दहति प्रेतमिति प्रचक्षते किल ॥

८६ । किन्तु अपशोकमना निर्दुःखचित्तः सन् कुटुम्बिनीं

विपदतिभिः पिण्डोदकादिदानैरनुष्ठेयः । तर्पयेत्यर्थः । अन्यथा
 नमाह—अतिसन्ततमविच्छिन्नं स्वजनानां बन्धूनाम् । 'बन्धुस्वजनानाः
 मा' इत्यमरः । अशु कर्तुं प्रेतं मृतं दहतीति प्रचक्षते मन्वादयः
 मनुष्यः कश्चिन् । अत्र याज्ञवल्क्यः—सोऽशु बन्धुभिर्मृतं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।
 प्रेतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ॥ इति ॥

८० । अतएव एकत्र आपनि शोक परिहारागपूर्वकं जनपिण्डादि धनान् करिष्य
 शस्त्रमैव अति अनूग्रहं अकाशं करुणं, वृथा आरंभोदनं करिष्येन नां ; मनोविग्न
 तं मनः धाकेन ये, बन्धुवर्गेण अत्रय निपातित अक्षयं मृतं वाञ्छितं मत्तापितं करे ।

मरणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः ।
 क्षणमयवतिष्ठते श्वसन् यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ॥ ८१

अविकृतः । शरीरिणां मरणं प्रकृतिः जीवितं विकृतिः (इति) बुधैः उच्यते जन्तुः क्षणम् अपि
 मरतिष्ठते यदि, असौ लाभवान् ननु ॥

८१ । शरीरिणां मरणं प्रकृतिः स्वभावः । भ्रवमित्यर्थः । जीवितं
 विकृतिर्यादृच्छिकं बुधैरुच्यते । एवं स्थिते जन्तुः प्राणौ क्षणमपि । अत्यन्त-
 म् । द्वितीया । श्वसन् जीवन् अवतिष्ठते यद्यसौ क्षणजीवी लाभवान्
 परलोकः । जीवने यथालाभं सन्तोष्यम् अलभ्यलाभात् । मरणे तु न शोचि-
 त्वम् अस्य स्वाभाव्यादिति भावः ॥

८२ । अश्रुतगणं वदनं, प्राणीदिगेण मरणे अकृति, जीवने विकृति, जीव
 तेषु शरणं करिष्यो यदि कृणुकांश्च अवधानं करे, उद्देशे तांशं प्रमग्नं नात ।

अवगच्छति मूढचेतनः प्रियनाशं हृदि शल्यमर्पितम् ।

स्थिरधीस्तु तदेव मन्यते कुशलद्वारतया समुद्धृतम् ॥ ८८

८८ । मूढचेतनः प्रियनाशं हृदि अर्पितं शल्यम् अवगच्छति स्थिरधीः तु तत् एव कुशलद्वार-
 तया समुद्धृतं मन्यते ॥

८८ । मूढचेतनो भ्रान्तबुद्धिः प्रियनाशम् दृष्टनाशं हृदि अर्पितं निश्चातं
 शङ्कामवगच्छति मन्यते । स्थिरधीर्विद्वांसु तदेव शल्यं समुद्धृतम्

निश्चातं मन्यते । प्रियनाशे सतीति शेषः । कुतः । कुशलद्वारतया

प्रियनाशस्य मोक्षोपायतयेत्यर्थः । विषयलाभविनाशयोर्यथाक्रमं हिता-

वसाधनत्वाभिमानः पामराणाम् । विपरीतन्तु विपश्चितामिति भावः ॥

८९ । मूढं वाञ्छितं प्रियवर्जनेन विद्यागं रुदन्नेन शन्या गतेन करे ; किञ्च शिवबुद्धि
 शिवविनाशके शक्तिं द्वारवाधे उद्देशे रुदन्निहितं शन्या उद्धार
 करिष्यो धाकेन ।

स्वशरीरशरीरिणावपि श्रुतसंयोगविपर्ययौ यदा ।

विरहः किमिवानुतापयेद्दद वाच्यैर्विषयैर्विपश्चितम् ॥ ८९

८९ अ. । यदा स्वशरीरशरीरिणौ अपि श्रुतसंयोगविपर्ययौ, तदा वाच्यैः विषयैः विपश्चितं किम् इव अनुतापयेत् वेदं ॥

८९ । स्वस्य शरीरशरीरिणौ देहात्मानावपि यदा यतः श्रुतौ श्रुतगते संयोगविपर्ययौ संयोगवियोगौ ययोस्तौ तथोक्तौ । तदा वाच्यैर्विषयैर्विपश्चितं विद्वांसं किमिवानुतापयेत् न किञ्चिदित्यर्थः । अथवा स्वशब्दस्य शरीरेणैव सम्बन्धः ॥

८९ । यथन शरीरं देहस्य महितं आत्मा एकांशं मत्तयागं पूनरागं विपश्चितं शोके, तथन वलूनं देहि, पूनरुत्पत्तिं वाश्विषयस्य विरहं विद्वान् वाच्यैः विपश्चितं अतस्तु करिषे ? ।

न पृथग्जनवच्छुचो वशं वशिनामुत्तमं गन्तुमर्हसि ।

द्रुमसानुमतां किमन्तरं यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चलाः ॥ ९०

९० अ. । हे वशिनामुत्तम ! पृथग्जनवत् शुचः वशं गन्तुं न अर्हसि द्रुमसानुमतां किम् अन्तरं यदि वायौ (सति) द्वितये अपि ते चलाः ॥

९० । हे वशिनामुत्तम ! जितेन्द्रियवर्त्य ! पृथग्जनवत्पामरजं वच्छुचः शोकस्य वशं गन्तुं नार्हसि । तथाहि—द्रुमसानुमतां तान् शिखरिणां किमन्तरं को विशेषः ? वायौ सति द्वितयेऽपि द्विप्रकाशे अपि । 'प्रथमचरम'—इत्यादिना जसि विभाषया सर्वनामसंज्ञा । द्रुमसानुमन्तश्चलाश्चला यदि । सानुमतामपि चलेन द्रुमवत्तेषामपि चलसंज्ञा न स्यादित्यर्थः ॥

९० । हे सुधीर ! मागाद्यं लोकेन ग्रायं शोकेन वशीभूतं हृदयं आपन्नं नितास्तु अतुष्टित । यदि वागा (वृद्ध) उपशितं इहेन वृक्षं उ पर्वतं उभयैः विरहितं इयं, तवे एहे इहे वस्तुन एतदेव किं ? ।

स तथेति विनेतुरुदारमतेः

प्रतिगृह्य वचो विससर्ज मुनिम् ।

तदलब्धपदं हृदि शोकधने

प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरोः ॥ ९१

९१ अ. । सः उदारमतेः विनेतुः (गुरोः) वचः तथा इति प्रतिगृह्य मुनिं विससर्ज (विनष्टं) तत् शोकधने अस्य हृदि अलब्धपदं (सत्) गुरोः अन्तिकं प्रतियातम् इव ॥

६१ सोऽजः उदारमतेर्विनेतुर्गुरोर्वशिष्ठस्य वचस्तच्छिष्यमुखेरितं
 प्रतिग्रह्य अङ्गीकृत्य मुनिं वशिष्ठशिष्यं विसमर्ज प्रेषयामास ।
 तदवः शोकवने दुःखसान्द्रेऽस्य अजस्य हृदि अलव्यपदमप्राप्ता-
 सत् गुरोर्वशिष्ठस्यान्तिकं प्रतियातमिव प्रतिनिवृत्तं किमु इत्युत्-
 तोटकवृत्तमेतत्—‘इह तोटकमस्वुधिसैः प्रथितम्’ इति तल्लक्षणम् ॥
 ६२ गशराज अह, उदारमति कूलशुक्र वशिष्ठेभ्यः अतः उपदेश ‘वे आह्वय’
 कृत्वा अहं कविना उदीय शिष्याक विदाय दिनेन । किञ्च शोक वनोद्भूत अज-
 स्य नेह वाक्य श्रान्ताते अनर्गल इहेया येन पुनराय नेह कूलशुक्र वशिष्ठेभ्यः
 निरुद्धे प्रतापगन करिष्ये ।

तेनाष्टौ परिगमिताः समाः कथञ्चिद्-
 बालत्वादवितथसूनुतेन सूनोः ।
 सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैः प्रियायाः
 स्वप्नेषु क्षणिकसमागमोत्सवैश्च ॥ ६२

६२ अ. । अवितथसूनुतेन तेन सूनोः बालत्वात् प्रियायाः सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैः स्वप्नेषु क्षणिक-
 समागमोत्सवैश्च कथञ्चित् अष्टौ समाः परिगमिताः ॥

६२ । अवितथं यथार्थं सूनुतं प्रियवचनं यस्य तेन अजन । सूनोः
 बालत्वात्, राज्याक्षमत्वादित्यर्थः । प्रियाया इन्दुमत्याः सादृश्यं
 स्वप्नरगतमाकारसाध्यं, प्रतिकृतिं चित्रं, तयोर्दर्शनैः स्वप्नेषु क्षणिकाः
 सप्नभङ्गुरा ये समागमोत्सवास्तैश्च । कथञ्चित् कञ्चिद् अष्टौ समा वत्सराः ।
 संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत् समाः’ इत्यमरः । परिगमिताः
 प्रतिवाहिताः । उक्तं च—‘वियोगावस्थासु प्रियजनसदृचानुभवनं ततश्चित्तं
 कम् स्वप्नसमये दर्शनमपि । तदङ्गस्युष्टानामुपगतवतां स्पर्शनमपि
 प्रतीकारः कामव्यथितमनसां कोऽपि कथितः ॥’ इति । प्रकृते सादृश्यादि-
 प्रतियाभिधाना तदङ्गस्युष्टपदार्थस्युष्टेरप्युपलक्षणम् । ग्रहर्षिणीवृत्तमेतत् ॥
 ६२ । अनसुत्र मत्त-श्रियवानो अज आञ्ज दशरथेभ्यः वाना अवशाहेतू राजाभार-
 यने तादृश क्रमता अन्ते नाह वलिका श्रियतमार्ग मादृश उ प्रतिकृति दर्शने एव
 तदवस्था ७२२२ क्रमिके गिननस्थेभ्यः आशान्तेन अतिकष्टे आट वत्सरा अतिवाहित
 करिष्ये ।

तस्य प्रसह्य हृदयं किल शोकशङ्कुः
 मच्चप्ररोह इव सौम्यतलं विभेद ।

प्राणान्तहेतुमपि तं भिषजामसाध्यं लाभं प्रियानुगमने त्वरया स मेने ॥ ८३

८३ अ । शोकशङ्कुः तत्र हृदयं प्लक्षप्ररोहः सौधतलम् इव प्रसङ्ग विभेदः, स प्राणान्तहेतुः अपि भिषजाम् असाध्यं तं प्रियानुगमने त्वरया लाभं मेने ॥

८३ । शोक एव शङ्कुः कीलः । 'शङ्कुः कीले शिवेऽस्ते च' इति विश्वः । तस्याजस्य हृदयम् । प्लक्षप्ररोहः सौधतलमिव । प्रसङ्ग वल्लभः किल विभेदः । सोऽजः प्राणान्तहेतुं सरणकारणमपि भिषजामसाध्यं मप्रतिसमाधेयं तं शोकशङ्कुं रोगपर्यवसितं प्रियाया अनुगमने त्वरया कण्ठया लाभं मेने । तद्विरहस्यातिदुःसहत्वात् तत्प्राप्तिकारणं सरणं वरमित्यमन्यतेत्यर्थः ॥

२० । पत्रे वटवृक्ष येन न मोक्षतन भेद करिष्या थाके, तज्जप नेहे मोक्षक वनपुष्पक तांशार रुद्रय विधीर्न करिल । नेहे मोक्षकशू चिकित्सकगणैः अनाथा प्राणास्तद्देहं हरेलेऽ प्रियतमारा अलूगमननिमित्त उन्कषाप्रयुक्त त्विनि अउडे वि विवेचना करिनेन ।

सम्यग्विनीतमथ वर्महरं कुमार-
मादिश्य रक्षणविधौ विधिवत्प्रजानाम् ।
रोगोपसृष्टतनुदुर्वसतिं मुमुक्षुः
प्रायोपवेशनमतिनृपतिर्वभूव ॥ ८४

८४ अ । अथ नृपतिः सम्यग्विनीतं वर्महरं कुमारं प्रजानां रक्षणविधौ विधिवत् आदिश्य रोगोपसृष्टतनुदुर्वसतिं मुमुक्षुः प्रायोपवेशनमतिः वभूव ॥

८४ । अथ नृपतिरजः सम्यग्विनीतं निसर्गसंस्काराभ्यां विनयवत् वर्म हरतीति वर्महरः कवचधारणार्हव्यस्तः । 'वयसि च' इत्यच्प्रत्ययः । तं कुमारं दशरथं प्रजानां रक्षणविधौ राज्ये विधिवद्विध्यर्हम् यथाशास्त्रं मित्यर्थः 'तदहम्' इति वतिप्रत्ययः । आदिश्य नियुज्य रोगोपसृष्टतनुदुर्वसतिं व्याप्तायास्तनोः शरीरस्य दुर्वसतिं दुःखावस्थितिं मुमुक्षुर्जिह्वाभूः सन् प्रायोपवेशनेऽनशनावस्थाने मतिर्यस्य स वभूव । 'प्रायश्चानशने' इति विश्वः । 'तुल्यबाहुल्ययोरपि' इति विश्वः । अत्र पुराणवचनम्—'समाप्तो भवेत्तु पातकैर्महदादिभिः । दुष्किस्त्रैर्महारागैः पौडितो वा भवेत्तु यः ॥ देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः । आत्राह्मणं वा स्वर्गादिमहाफलं जिगोषया ॥ प्रविशेज्जलनं दीप्तं कुर्यादनशनं तथा । एतेषामधिकारी

नान्येषां सर्वजन्तुषु । नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा ॥ इति ।
 तत्त्वचरणं—‘उक्ता वसन्ततिलका तमजा
 गी गः’ इति ॥

अनन्तरं नरपति अज सर्वथा विनीत वर्मधारणक्रम आश्रय दशरथके यथा-
 निरुद्धापावने नियुक्त करिष्य कृष्णशरीरे जीवनधारणेर कष्टे निवारण कामनाय
 कलापवर्णन व्रत अवलम्बन करिष्येन ।

तीर्थे तोयव्यतिकरभवे जङ्गुकन्यासरयो-

देहत्यागादमरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः ।

पूर्वाकाराधिकचतुरया सङ्गतः कान्तयासौ

लीलागारेष्वरमत पुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु ॥ ८५

श्रीमहाकविकालिदासकृतौ रघुवंशे अजविलापो नामाष्टमः सर्गः ॥ ८

असौ जङ्गुकन्यासरयोः तोयव्यतिकरभवे तीर्थे देहत्यागात् सद्यः अमरगणनालेख्य-
 मद्य पूर्वाकाराधिकतररुचा कान्तया सङ्गतः नन्दनाभ्यन्तरेषु लीलागारेषु पुनः अरमत ॥

८५ । असौ अजः जङ्गुकन्यासरयोस्तोयानां जलानां व्यतिकरेण सम्भेदेन

भवे तीर्थे गङ्गासरयूसङ्गमे देहत्यागात् सद्य एव अमरगणनायां लेख्यं लेख-

नम् । ‘तयोरेव कृत्यक्तखलर्याः’ इति भावार्थे ख्यत्प्रत्ययः । आसाद्य

प्राप्य । पूर्वस्मादाकारादधिकतरा रुग्यस्यास्तया कान्तया रमण्या सङ्गतः

पुनः नन्दनस्येन्द्रोद्यानस्य अभ्यन्तरेष्वन्तर्वर्त्तिषु लीलागारेषु क्रीडाभवनेषु

तरमत । ‘यथाकथञ्चित्तीर्थेऽस्मिन् देहत्यागं कराति यः । तस्यात्म-

नतदोषो न प्राप्नुयादीप्सितान्यपि ॥’ इति स्कान्दे । मन्दाक्रान्ताच्छन्दः ।

तत्त्वचरणम्—‘मन्दाक्रान्ता जलधिषड्गैर्मी भनौ तौ गुरु चेत्’ इति ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया सञ्जीवनी-

समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे

महाकाव्ये अजविलापो नाम अष्टमः सर्गः ॥ ८

८६ । एवम् गङ्गा नदीर मज्जमसूत तीर्थे कलेवर परिताग करिष्य ७९-

वर्गब्राह्मणे अमर वनिषा पत्रिगणित इहेनेन ७ पूर्वापेक्षां अधिकतर

पत्रिगणिते रमणीय महित मिलित इहेषा नन्दनकाननेन अभासुरश्च क्रीडागृहे

॥ स्वर्गविहार करिते नाप्तिनेन ।

अष्टमः सर्गः समाप्तः ॥ ८

नवमः सर्गः ।

—००५०५००—

पितुरनन्तरमुत्तरकोशलान् समधिगम्य समाधिजितेन्द्रियः
दशरथः प्रशशास महारथो यमवतामवताञ्च धुरि स्थितः ।

१ अ. । समाधिजितेन्द्रियः अत्रतां यमवताञ्च धुरि स्थितः महारथः दशरथः पितुः उत्तरकोशलान् समधिगम्य प्रशशास ॥

एकलोचनमेकाईं सार्द्धलोचनमन्यतः ।

नीलाईं नीलकण्ठाईं महः किमपि मन्त्रहे ॥

१ । समाधिना संयमेन जितेन्द्रियः । 'समाधिर्नियमे ध्याने' इति
कोषः । यमवतां संयमिनामवतां रक्षतां राज्ञां च धुरि अग्रे स्थितो म
रथः । 'एको दश सहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवी
स महारथ उच्यते ॥' इति । दशरथः पितुरनन्तरमुत्तरकोशलान्
पदान् समधिगम्य प्रशशास । अत्र मनुः—'क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजा
परिपालनम् ।' इति । द्रुतविलम्बितमेतद्वृत्तं, तल्लक्ष्यं—'द्रुतविलम्बितम
नभौ भरो' इति ॥

२ । समाधिवोऽग्रे जितेन्द्रियः, मन्त्रगौ ७ अतिशोकमिगेर अग्रणी महारथः प
पितार लोकात्तरगमनेन पर उद्वेगकोशल अधिकारपूर्वक आसन करिते नाशित
अधिगतं विधिवद्यदपालयत्प्रकृतिमण्डलमात्मकुलोचितम्
अभवदस्य ततो गुणवत्तरं सनगरं नगरन्ध्रकरोजसः ॥ २

२ अ. । अधिगतम् आत्मकुलोचितं स नगरं प्रकृतिमण्डलं यत् विधिवत् अपालयत्, ततः
रन्ध्रकरोजसः अस्य गुणवत्तरम् अभवत् ॥

२ । अधिगतं प्राप्तमात्मकुलोचितं स्वकुलागतं सनगरं नगरजनसहितं
प्रकृतिमण्डलं जानपदमण्डलम् । अत्र प्रकृतिशब्देन प्रजामात्रवाचितं
नगरशब्दयोगाद्गोबलीवर्दन्यायेन जानपदमात्रमुच्यते । यद्यस्मादिधि
वद्यथाशास्त्रमपालयत् । ततो हेतोः । रन्ध्रं करोतीति रन्ध्रकरः । रन्ध्र
हेतुरित्यर्थः । 'क्षजो हेतुताच्छीलानुलोम्येषु' इति टप्रत्ययः । रन्ध्र
रन्ध्रकरो नगरन्ध्रकरः कुमारः । 'कुमारः क्रौञ्चदारणः' इत्यमरः । ततो
जसस्तत्तुल्यबलस्यास्य दशरथस्य गुणवत्तरमभवत् । तत्पौरजानपदमण्डलं
तस्मिन्नतीवासक्तमभूदित्यर्थः ॥

२। कर्तिकेयुल्या तेजस्वी राजा दशरथ पैतृक पुत्र ३ अज्ञातुलीक दृष्टगत
राजा वधाविधि प्रतिपालन करिते थाकिने अकृतिपुञ्ज ७ तंशत्र प्रति एकाञ्च
रुक् इहेशां उठिन ।

उभयमेव वदन्ति मनीषिणः समयवर्षितया कृतकर्मणाम् ।
वर्षितनिषूदनमर्थपतिञ्च तं अमनुदं मनुदण्डधरान्वयम् ॥ ३

स्थितः । मनीषिणः वलनिषूदनं मनुदण्डधरान्वयम् अर्थपतिं च (इति) उभयम् एव समय-
वर्षितया कृतकर्मणां अमनुदं वदन्ति ॥

३। मनस ईषिणो मनीषिणो विद्वांसः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।
वर्षितनिषूदनमिन्द्रम् । दण्डस्य धरो राजा मनुरिति यो दण्डधरः स
अन्वयः कूटस्था यस्य तमर्थपतिं दशरथं चेत्युभयमेव । समयेऽवसरे
याने' इति कर्मणां स्वकर्मकारिणाम् । नुदतीति नुदम् । 'इगुपधज्ञाप्रोकिरः'
इति कप्रत्ययः । अस्य नुदं अमनुदम् । क्विन्तत्वे नपुंसकलिङ्गेन
उभयशब्देन सामानाधिकरण्यं न स्यात् । इति वदन्ति ॥

४। मनुवशमसूत राजा दशरथ एव त्रिदशनाथ इन्द्र वधाकाले अर्थ ७ वारिवर्षण
रिद्धेन वनिशा मनीषिण उडयदेकहे स्वकार्यानिर्गत व्याक्तिगणेर अशाननग्रनकारी
रिद्धा अभिहित करितेन ।

जनपदे न गदः पदमादधावभिभवः कुत एव सपत्नजः ।

चितिरभूत् फलवत्यजनन्दने शमरतेऽमरतेजसि पार्थिवे ॥ ४

४ पः । शमरते अमरतेजसि अजनन्दने पार्थिवे (सति) जनपदे गदः पदं न आदधौ, सपत्नजः
मिभवः कुतः एव चितिः फलवती अभूत् ॥

४। शमरते शान्तिपरेऽमरतेजस्यजनन्दने दशरथे पार्थिवे पृथिव्या
इक्ष्वरे सति । 'तस्येश्वरः' इत्यण्प्रत्ययः । जनपदे देशे गदो व्याधिः ।
'उपतापयोगव्याधिगदामयाः' इत्यमरः । पदं नादधौ नाचक्रामेत्यर्थः ।
सपत्नजः शत्रुजन्योऽभिभवः कुत एव, असम्भावित इवेत्यर्थः । चितिः
फलवत्यभूच्च ॥

४। अमरपराक्रम अशालुचित अज्ञातुली राजा दशरथेर राज्याशाननकाले त्रिपुरुष
गद त दूरेर कथा, जनपदगदो व्याधि ७ अवेशमात्र करिते मर्थ इय नाहे एव
नगस्य पदो ७ अत्र फलवती इहेशांछिन ।

शदिगन्तजिता रघुणा यथा श्रियमपुष्यदजेन ततः परम् ।
तमधिगम्य तथैव पुनर्बभौ न न महीनमहीनपराक्रमम् ॥ ५

५ अः । मही दशदिगन्तजिता रघुणा ततः परम् अजेन (च) यथा श्रियम् अपुण्यम्
अहीनपराक्रमं तम् इनम् अधिगम्य पुनः न बभौ (इति) न ॥

५ । मही दशदिगन्ताञ्जितवानिति दशदिगन्तजित् । तेन रघुणा यथाक्रमम्
यथा श्रियं कान्तिमपुण्यत् । ततः परं रघोरनन्तरमजेन च यथा श्रियं
मपुण्यत् तथैवाहीनपराक्रमं न हीनः पराक्रमो यस्य तमन्यूनपराक्रमं
दशरथम् इनं स्वामिनमधिगम्य पुनर्न बभाविता न, बभावेत्यर्थः ।
नचौ प्रकृतमर्थं गमयतः ॥

६ । विश्वविज्रयौ त्रय एव तदनन्तरं गश्राज अजेन राज्याकाने श्रुतिं
शोभित इहेशास्त्रि, एकमेव अतूनपराक्रमं राजा दशरथेन करगत इहेशास्त्रि
शोभा धारण करिष्य ।

समतया वसुवृष्टिविसर्जनैर्नियमनादसताञ्च नराधिपः ।
अनुययौ यमपुण्यजवेश्वरौ सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा ॥

६ अः । नराधिपः समतया वसुवृष्टिविसर्जनैः असतां नियमनात् च सवरुणौ यमपुण्यजने
अनुययौ, रुचा अरुणाग्रसरम् अनुययौ ॥

६ । नराधिपो दशरथः समतया समवर्तित्वेन । मध्यस्थत्वेनेत्यर्थः
वसुवृष्टेर्धनवृष्टेर्विसर्जनैः असतां दुष्टानां नियमनान्निग्रहाच्च । सवरुणौ
वरुणसहितौ यमपुण्यजनेश्वरौ यमकुवेरौ यमकुवेरवरुणान् यथासं
मनुययौ अनुचकार । रुचा तेजसा अरुणाग्रसरमरुणसारथिं सूर्यमनुययौ ॥

७ । नरपति दशरथ सकलत्र्यति ममानमृष्टि वितरण करिष्या कृताञ्छत्र, धर्म
घात्रा कुवेत्रेण, अमाधुनिगेन निधेश्च वक्रणत्र एव काञ्चित् दिवाकरत्र अश्व
करिष्याञ्छिनेन ।

न मृगयाभिरतिर्न दुरोदरं न च शशिप्रतिमाभरणं मधु ।
तमुदयाय न वा नवयौवना प्रियतमा यतमानमपाहरत् ॥

७ अः । उदयाय यतमानं तं मृगयाभिरतिः न, दुरोदरं न शशिप्रतिमाभरणं मधु च न न
यौवना प्रियतमा वा न अपाहरत् ॥

७ । तस्य व्यसनासक्तिर्नासीदित्याह—नेति । उदयाय यतमानं
मभ्युदयार्थं व्याप्रियमाणं तं दशरथं, मृगयाभिरतिराखेटव्यसनं नापाहरत्
नाचकर्ष । 'आक्षोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम्' इत्यमरः ।
दुष्टमा समन्तादुदरमस्येति । दुरोदरं द्यूतं च नापाहरत् । 'दुरोदरो
द्यूतकारि पणो द्यूते दुरोदरम्' इत्यमरः । शशिनः प्रतिमा प्रतिविम्बमा
भरणं यस्य तन्मधु नापाहरत् । नेति पदच्छेदः, वाशब्दः समुच्चये । न

नव नूतनं यौवनं तारुण्यं यस्यास्तादृशी प्रियतमा स्त्री वा नापा-
जातावेकवचनम् । अत्र मनुः—‘पाममक्षः स्त्रियथेति मृगया
यथाक्रमम् । एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ।’ इति ॥

१। एहेकपे तनि यथन विविध अड्यपयनाडे यत्रवान् छिनेन, तथन नृगयान्त्राग,
तपराक्रमं छलप्रतिगपाळे दित यदा एवम नवयौवना रमणी तंशत्र मन आकर्षण
त्यर्थः । कश्चित् नमर्थ इय नाहे ।

न कृपणा प्रभवत्यपि वासवे न वितथा परिहासकथास्वपि ।
न च सपत्नजनेष्वपि तेन वा-गपरुषा परुषाक्षरमौरिता ॥ ८

८। तेन प्रभवति (सति) वासवे अपि कृपणा वाक् न ईरिता, परिहासकथाम् अपि वितथा
वाक् न ईरिता अपरुषा (तेन) सपत्नजनेषु अपि परुषाक्षरं वाक् न ईरिता ॥

९। तेन राज्ञा, प्रभवति प्रभौ सति वासवेऽपि कृपणा दीना वाक् न
वा ॥ ९। इति नोक्ता । परिहासकथास्वपि वितथा अनृता वाक् न ईरिता ।

किञ्च अपरुषा रोषशून्येन तेन सपत्नजनेष्वपि शत्रुजनेष्वपि परुषाक्षरं
निहृत्वाक्षरं यथा तथा वाक् न ईरिता । किमुतान्यत्रेति सर्वत्रापिशब्दार्थः ।

किन्त्वदीना सत्या मधुरैव वागुक्तेति फलितार्थः ॥

१०। विदग्धाधिपति इत्य् अडू इहेनो राजा दशरथ तंशत्र निकटे दीनवाक्का
किञ्चन करितेन ना, तनि पत्रिशमच्छनेओ कथन मिथ्याकथां कश्चितेन ना एवम श्रय
वाक्का इओशत्र शक्त्र अतिओ प्रकृषभावण करितेन ना ।

उदयमस्तमयञ्च रघूद्वहा-

दुभयमानशिरे वसुधाधिपाः ।

स हि निदेशमलङ्घयतामभूत्

सुहृदयोहृदयः प्रतिगर्जताम् ॥ ९

९। वसुधाधिपाः रघूद्वहात् उदयम् अस्तमयञ्च उभयम् आनशिरे, हि सः निदेशम् अलङ्घयतां
प्रतिगर्जताम् अयोहृदयः अभूत् ॥

९। वसुधाधिपा राजानः, उद्वहतीत्युद्वहो नायकः । पचायच् ।
पचायामुद्वहो रघुनायकः । तस्माद्रघुनायकादुदयं वृद्धिम् अस्तमयं नाशं च
दुभयमानशिरे लेभिरे । कुतः, हि यस्मात् स दशरथः, निदेशमाज्ञा-
लङ्घयताम् । शोभनं हृदयमस्येति सुहृन्मितमभूत् । ‘सुहृदुर्हदौ मित्रा-
‘दुरोदो मयोरिति निपातः । प्रतिगर्जतां प्रतिसर्जिनाम्, अय इव हृदयं यस्य
सुहृदयोहृदयः कठिनचित्तोऽभूत् । आज्ञाकारिणो रक्षति, अन्यान्मारयति
त्यर्थः ॥

२। तिन निदेशपोननकारीदिगेर अहं ७ अतिकूलोत्तरणकारिणपेय
कठिनरुदय ह्येया उठिनेन एवमेहे रघूकुलश्रेष्ठ दशरथ ह्येते अशाश्व नशौपाय
उन्नति अवनति उन्नयहे नाड करिते नागिनेन ।

अजयदेकरथेन स मेदिनीमुदधिनेमिमधिज्यशरासनः ।
जयमघोषयदस्य तु केवलं गजवती जवतीव्रहया चम्बू ।

१० अः । अधिज्यशरासनः सः एकरथेन उदधिनेमिं मेदिनीम् अजयत् गजवती जवती
चम्बूः अस्य केवलं जयम् अघोषयत् ॥

१० । अधिज्यशरासनः स दशरथः, उदधिनेमिं समुद्रवेष्टनां मेदिनी
मेकरथेनाजयत्, स्वयमेकरथेनाजैषौदित्यर्थः । गजवती गजयुक्ता जवती
तीव्रा जवाधिका हया यस्याः सा चम्बूस्तु अस्य नृपस्य केवलं जयमघोषय
प्रथयत् । स्वयमेकवीरस्य चम्बूरूपकरणमात्रमिति भावः ॥

१० । अनखर गशरथ ब्राह्म, शत्रानेन ज्योत्स्नापण करिष्या मागशरवा धरिजीव
करिष्या जग वरिर्गत ह्येनेन ; तत्काले गज ७ वेगगाभी अश्वमम्पन्न नैमश्वनम्पन्न
ऊँशर अग्रघोषणा करिते नागिन ।

अवनिमेकरथेन वरूथिना जितवतः किल तस्य धनुर्भृतः
विजयदुन्दुभितां ययुर्णवा घनरवा नरवाहनसम्पदः ॥

११ अः । वरूथिना एकरथेन अवनिं जितवतः धनुर्भृतः नरवाहनसम्पदः तस्य
अर्णवाः विजयदुन्दुभितां ययुः किल ॥

११ । वरूथिना गुप्तिमता । 'वरूथो रथगुप्तिर्या तिरोधत्ते रथस्थितिः
इति सज्जनः । एकरथेन अद्वितीयरथेन अवनिं जितवतो धनुर्भृतो नर
वाहनसम्पदः कुवेरतुल्यश्रीकस्य तस्य दशरथस्य घनरवा मेघसमघोष
अर्णवाः, विजयदुन्दुभितां ययुः किल । अर्णवान्तविजयीत्यर्थः ॥

११ । तिन वक्रथयुक्त एकरथे मेदिनी जग करिनेन, तथन अर्णवच्छेद
मनुष मशुक्शिली मेहे विजयौ धरुकीरी ब्राह्म दशरथेन घनरव विजयधनुर्भृति
करिल ।

शमितपक्षबलः शतकोटिना शिखरिणां कुलिशेन पुरन्दरः
स शरवृष्टिमुचा धनुषा द्विषां खनवता नवतामरसाननः ॥

१२ अः । पुरन्दरः शतकोटिना कुलिशेन शिखरिणां शमितपक्षबलः, नवतामरसाननः
वृष्टिमुचा खनवता धनुषा द्विषां शमितपक्षबलः ॥

१२। पुरन्दर इन्द्रः शतकोटिना शतास्त्रिणा कुलिशेन वज्रेण शिख-
पर्वतानां शमितपक्षबलः विनाशितपक्षसारः । नवतामरसाननो
पञ्चजाननः । 'पङ्केरुहं तामरसम्' इत्यमरः । स दशरथः शरवृष्टि-
सन् । सनवता धनुषा विषां शमितो नाशितः पक्षः सहायो बलं च येन स
चमूः । 'पक्षः सहायेऽपि' इत्यमरः ॥

१२। शूरान्नर शतकोटि कूटिल कुलिशद्वारा पर्वत मरुतैः पक्षबल ह्येवम करिष्या-
न । नवपद्मसदृश सुन्दरवदन दशरथः शरवर्षो महाशक्तः शत्रूनां द्वारा शङ्कगणैः
विनाश करिष्यादिति ।

चरणयोर्नखरागसमृद्धिभि-
र्मुकुटरत्नमरीचिभिरस्पृशन् ।
नृपतयः शतशो मरुतो यथा
शतमखं तमखण्डितपौरुषम् ॥ १३

१३। शतशः नृपतयः अखण्डितपौरुषं तं मरुतः शतमखं यथा नखरागेण समृद्धिभिः
मुकुटरत्नमरीचिभिः चरणयोः अस्पृशन् ॥

१३। शतशो नृपतयः, अखण्डितपौरुषं तं दशरथम् । मरुतो देवाः,
शतमखं यथा शतक्रतुमिव । नखरागेण चरणनखकाल्या समृद्धिभिः
मुकुटदिग्भिर्मरुतैर्मरुतैः चरणयोरस्पृशन् । तं प्रणुमिरित्यर्थः ॥

१३। देवगण वेकप देवराज इन्द्रेण निकट प्रगत हन्, तद्वत् शतमख नृपति
अखिन्द्रपौरुष राजा दशरथेन चरणे प्रगत इहेन । तेनै प्रणामकाले
चरणयुगलेन नखमयूखद्वारा भूगणैः किरौटेनिश्चित रज्जराजिः किरणच्छटा मयिक
निश्चित इहेना पङ्क्ति ।

निवहते स महार्णवरोधसः सचिवकारितबालमुताञ्जलीन् ।
समनुकम्प्य सपत्नपरिग्रहान्नलकानलकानवमां पुरीम् ॥ १४

१४। सः सचिवकारितबालमुताञ्जलीन् अलकान् सपत्नपरिग्रहान् समनुकम्प्य अलका-
न पुरीं (प्रति) महार्णवरोधसः निवहते ॥

१४। स दशरथः, सचिवैः सम्प्रयोजितैः कारिता बालमुतानामञ्ज-
ली यैस्तान् । स्वयमसम्प्रयागतानित्यर्थः । अलकान् हतभर्तृकतया
सप्तकसंस्कारशून्यान् सपत्नपरिग्रहान् शत्रुपत्नीः । 'पत्नीपरिजनादानमूल-
भायाः परिग्रहाः' इत्यमरः । समनुकम्प्य अनुगृह्य अलकानवमाम्

अलकानगरात् अन्यूनां पुरिमयोध्यां प्रति सहार्णवानां रोधसः पर्यन्तं
निवहते । शरणागतवत्सल इति भावः ॥

१४ । राज्ञां नगरं कर्तुं ये सकल महीपति निश्च हृष्टाश्चिन, तांशदेव
मन्त्रांशुश महिलां मन्त्रिगणमभिवाशारे य य शिञ्जितानदिगके तांश
प्रेतग करिण, वानकेरा आसिया अगातगणैर आदेशाशुमारे वक्राञ्जनि हृष्टा
मन्त्रांशुश निकट मन्त्रांशुगान इहेने तनि तांशदेव प्रति निरतिशय अमूक
पूर्वक मेहे मांगदेव उपकूल इहेते कूवेरनगरीमन्त्र अयोध्याय प्रतागमन करि

उपगतोऽपि च मण्डलनाभितामनुदितान्यसितातपवार
श्रियमवेक्ष्य स रन्ध्रचलामभूदनलसोऽनलसोमसमद्युतिः ॥

१५ अ. । अनुदितान्यसितातपवारणः अनलसोमसमद्युतिः सः मण्डलनाभितां च उपगतो
श्रियम् अवक्ष्य अनलसः अभूत् ॥

१५ । अनुदितममुच्छ्रितमन्यत् स्वच्छत्वातिरिक्तं सितातपवार
श्वेतच्छत्रं यस्य सः । अनलसोमयोरग्निचन्द्रयोः समे द्युती तेजःका
यस्य स तथोक्तः । श्रियं लक्ष्मीं रन्ध्रेऽन्यायालस्यादिरूपे छले चलां चक्ष
मवेक्ष्य अवलोक्य । श्रीर्हि केनचिन्मिषेण पुमांसं परिहरति । स दश
मण्डलस्य नाभितां द्वादशराजमण्डलस्य प्रधानमहीपतित्वमुपगतो
चक्रवर्त्ती सन्नपीत्यर्थः । 'अथ नाभिस्तु जन्वङ्गे यस्य संज्ञा प्रतारि
रयचक्रस्य मध्यस्थपिण्डिकायां च ना पुनः ॥ आद्यक्षत्रियमेदे तु म
मुख्यमहीपतौ ॥' इति केशवः । अनलसोऽप्रमत्तोऽभूत् । 'अजितम
नृपास्पदम्' इति पाठान्तरे 'अजितं नृपास्पदमस्तीति बुद्ध्या अनलसोऽप्रमत्तो
ऽभूत् । विजितनिखिलजेतव्योऽपि पुनर्जेतव्यान्तरवानिव जागरूक ए
वतिष्ठते इत्यर्थः । द्वादशराजमण्डलं तु कामन्दकेनोक्तम्—'अरिम
मरेर्मितं मितमित्रमतःपरम् । तथारिमित्रमितं च विजिगीषोः पु
सराः ॥ पाणिग्राहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् । आसारावनयो
विजिगीषोस्तु पृष्ठतः ॥ अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूयन्तरः । अ
ग्रहे संहतयोः समर्थो व्यस्तयोर्बधे ॥ मण्डलादहिरतेषामुदासीनो
धिकः । अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां च बधे प्रभुः ॥' इति ।
मित्रादयः पञ्च, विजिगीषोः पुरःसराः पाणिग्राह्याक्रन्दपाणिग्राह
साराक्रन्दासारा इति पृष्ठतश्चत्वारः, मध्यमोदासीनो द्वौ, विजि
गीपुरेकः, इत्येवं द्वादशराजमण्डलम् । तत्रोदासीनमध्यमोत्तरश्चक्रवर्त्ती
दशरथश्चेतादृगिति तात्पर्यार्थः ॥

১৫। এইরূপে অননতুল্য তেজস্বী চক্ৰসদৃশ শ্রিয়দর্শন সেই রাষ্ট্রা দশবর্ষ
কৌল একচ্ছত্র করিলেন এবং স্বয়ং চক্ৰবর্তী হইয়াও ভগবতী কন্যাকে হ্রীতি
কৃত উপদ্রব বশতঃ চক্ৰলা দেখিয়া এককালে নিবলন হইলেন ।

১৬। পতিব্রতায় ককুত্স্থকুলোদ্ধবং পুরুষমাत्मभवञ्च পতিব্রতা ।
নৃপতিমন্যমসেবত দেবতা সকমলা কমলাঘবমর্থিপু ॥ ১৬

১৬। পতিব্রতা সকমলা দেবতা অর্থিপু অলাঘবং ককুত্স্থকুলোদ্ধবং তম্ আत्मভবং পুরুষম্
নৃপতিমন্যং কং নৃপতিম্ অসেবত ॥

১৬। পত্নী ব্রতং নিয়মো যस्याঃ সা পতিব্রতা সকমলা কমলহস্তা
লক্ষ্মীঃ অর্থিপু বিপ্রয়েঃ লাঘবং লঘুত্বরহিতম্, অপরাড্ মুখমিত্যর্থঃ ।
ককুত্স্থকুলোদ্ধবং তং দশরথমাत्मভবং পুরুষং বিষ্ণুং চ অপহায় ত্যক্তা ।
কং নৃপতিমসেবত, কমপি নাসেবত ইত্যর্থঃ । বিষ্ণাৱিব বিষ্ণুতুল্যে
নৃপতিব্রপি স্ত্রীঃ স্থিরাভূদিত্যর্থঃ ॥

১৬। পত্নী ব্রত পতিব্রতা দেবী লক্ষ্মী বেক্রপ বিষ্ণুকে পরিত্যাগ করেন না, তদ্রূপ
লক্ষ্মীও সেই ককুত্স্থকুলোদ্ধব বিষয়ে অপরাড্ মুখ বদাচ্চ দশরথকে পরিত্যাগ করিয়া
নৃপতির ভজনা করিলেন না ।

তমলভন্ত পতিং পতিদেবতাঃ

শিখরিণামিব সাগরমাপগাঃ ।

মগধকৌশলকৈকযশাসিনাং

দুহিতরোঃ হিতরোপিতমার্গণম্ ॥ ১৭

১৭। পতিদেবতাঃ মগধকৌশলকৈকযশাসিনাং দুহিতরঃ হিতরোপিতমার্গণং তং শিখরিণাং
হিতরঃ আপগাঃ সাগরমিব পতিম্ অলভন্ত ॥

১৭। পতিরেব দেবতা যাসাং তাঃ পতিদেবতাঃ পতিব্রতাঃ । মগধাশ্চ
কৌশলাশ্চ কৈকযাশ্চ তান্ জনপদান্ শাসতীতি তচ্ছাসিনঃ তेषাং রাজ্ঞাং
দুহিতরঃ পুত্রাঃ সুমিত্রাকৌশল্যাকৈক্য ইত্যর্থঃ । অত্র ক্রমো ন বিবচিতঃ ।
দুহিতরোপিতমার্গণং শত্ৰুনিহাতশরং 'কদম্বমার্গণশরাঃ' ইত্যমরঃ । তং
দশরথং শিখরিণাং চ্ছামৃতাং দুহিতরঃ । আ সমন্তাদপগচ্ছন্তীতি ।
অথবা । 'আপেন অসম্বন্ধিনা বেগেন গচ্ছন্তীত্যাপগাঃ' ইতি চীরস্বামী ।
নদঃ সাগরমিব পতিং ভর্তারমলভন্ত প্রাপুঃ ॥

১৭। নদীনচয়-বেক্রপ-জুহুতিবিধিকে আশ্রয় করে, তদ্রূপ মগধ, কৌশল ও কৈকয়-
১৭। নদীনচয়-বেক্রপ-জুহুতিবিধিকে আশ্রয় করে, তদ্রূপ মগধ, কৌশল ও কৈকয়-

देशीय पतिपराशरा राजनन्दिनी श्रुतिज्ञा, कोशला ७ केकयी—शक्तिविनाशक्यम् ।
मम्पन्न राजा दशरथके पतिप्राप्त इहेलेन ।

प्रियतमाभिरसौ तिसृभिर्बभौ
तिसृभिरेव भुवं सह शक्तिभिः ।
उपगतो विनिनौषुरिव प्रजा
हरिहयोऽरिहयोगविचक्षणः ॥ १८

१८ अ. । अरिहयोगविचक्षणः असौ दशरथः तिसृभिः प्रियतमाभिः सह प्रजाः विनिनौषु
तिसृभिः शक्तिभिः भुवं उपगतः हरिहयः इन्द्र इव बभौ ॥

१८ । अरीन् घ्नन्तीत्यरिहणो रिपुघ्नाः । हन्तेः क्तिप् । 'ब्रह्मभूषण-
वृत्तेषु क्तिप्' इति नियमस्य प्रायिकत्वात् । तथाह न्यासकारः—'प्रायिक-
श्चायं नियमः । कचिदन्यस्मिन्नप्युपपदे दृश्यते ।' मधुहा । 'प्रायिक-
च वक्ष्यमाणस्य बहुलग्रहणस्य पुरस्तादपकर्षाल्लभ्यते' इति । तेषु योगि-
उपायेषु विचक्षणः दक्षः 'योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु' इत्यमरः ।
इन्द्रेऽपि योज्यमेतत् । असौ दशरथस्तिसृभिः प्रियतमाभिः सह । प्रजा-
विनिनौषुर्विनेतुमिच्छुस्तिसृभिः शक्तिभिः प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तिभिरेव स-
भुवमुपगतो हरिहय इन्द्र इव बभौ ॥

१८ । शक्तिविनाशक्ये राजा दशरथ मेहे मृक्षस्त्रिणीक्षत्रके नाभ करिग्र निरजि-
शोभित इहेलेन । तथन मने इहेन येन विदशपति प्रजापालननिमित्त उच्छे-
प्रज्जति शक्तिग्र मगवित इहेना भूतले अवतीर्ण इहेलेन ।

स किल संयुगमूर्ध्नि सहायतां मघवतः प्रतिपद्य महारथः ।
स्वभुजवीर्यमगापयदुच्छ्रितं सुरबधूरबधूतभयाः शरैः ॥ १९

१९ अ. । महारथः सः संयुगमूर्ध्नि मघवतः सहायतां प्रतिपद्य शरैः अवधूतभयाः सुर-
उच्छ्रितं स्वभुजवीर्यम् अगापयत् किल ॥

१९ । महारथः स दशरथः संयुगमूर्ध्नि । रणाङ्गने मघवत इन्द्र-
सहायतां प्रतिपद्य प्राप्य शरैरवधूतभया निवर्त्तितवासाः सुरबधूः उच्छ्रितं
स्वभुजवीर्यम् अगापयत् । किल खलु । गायतेः शब्दकर्मत्वात् 'गतिवृत्ति-
इत्यादिना सुरबधूनामपि कर्मत्वम् ॥

१९ । अनसुत्र मशरथ राजा दशरथ मशरथके सुरराजेर मशरथता करिग्र म-
निकरशारा सुरवधूदिगेर भय दूर करिले तांशारा उच्छकृते तदीय भूजवीर्य दीर्घ-
करिग्रालेन ।

क्रतुषु तेन विसर्जितमौलिना भुजसमाहृतदिग्वसुना कृताः ।
 कनकयूपसमुच्छ्रयशोभिनो वितमसा तमसासरयूतटाः ॥ २०

अजिनदण्डभृतं कुशमेखलां यतगिरं मृगशृङ्गपरिग्रहाम् ।
 अधिवसन्तनुमध्वरदौक्षितामसमभासमभासयदौश्वरः ॥ २१

२०-२१ अ. । क्रतुषु विसर्जितमौलिना भुजसमाहृतदिग्वसुना वितमसा तेन तमसासरयूतटाः
 कनकयूपसमुच्छ्रयशोभिनः कृताः ॥ ईश्वरः अजिनदण्डभृतं कुशमेखलां यतगिरं मृगशृङ्गपरिग्रहाम्
 ध्वरदौक्षितां तनुम् (दाशरथीम्) अधिवसन् असमभासम्, अभासयत् ॥

२०-२१ । क्रतुषु अश्वमेधेषु विसर्जितमौलिना अवरोपितकिरीटेन ।
 तद्यज्ञमध्वर्युरेव राजा भवति' इति राज्ञश्चिह्नत्यागविधानादित्यभिप्रायः
 मौलिः किरीटे धम्मिल्ले' इति विश्वः । भुजसमाहृतदिग्वसुना भुजार्जित-
 दिगन्तसम्पदा । अनेन क्षत्रियस्य विजितत्वमुक्तं नियमार्जितधनत्वं सदु-
 विनियोगकारित्वञ्च सूच्यते । वितमसा तमोगुणरहितेन तेन दशरथेन ।
 तमसा च सरयूश्च नद्यौ । तयोस्तटा कनकयूपानां समुच्छ्रयेण समुन्नमनेन
 शोभिनः कृताः । कनकमयत्वञ्च यूपानां शोभार्थं विध्यभावात् । 'हेम-
 यूपसु शोभिकः' इति यादवः ॥ ईश्वरो भगवानष्टमूर्तिरजितं कृष्णाजिनं
 दण्डमौदुस्वरं विभर्त्तीति तामजिनदण्डभृतम् । 'कृष्णाजिनं दौक्षयति ।
 शौदुस्वरं दौक्षितदण्डं यजमानाय प्रयच्छति' इति वचनात् । कुशमयी
 मेखला यस्यास्तां कुशमेखलां शरमयी मौञ्जी वा मेखला । तया यज-
 मानं दौक्षयतीति विधानात् । प्रकृते कुशग्रहणं क्वचित्प्रतिनिधिदर्शनात्
 कृतम् । यतगिरं वाचंयमाम् । 'वाचं यच्छति' इति श्रुतेः । मृगशृङ्गं
 परिग्रहः कण्डूयनसाधनं यस्यास्ताम् । 'कृष्णविषाणया कण्डूयते' इति
 श्रुतेः । अध्वरदौक्षितां संस्कारविशेषयुक्तां तनुं दाशरथीमधिवसन्नधि-
 तिष्ठन् सन् । असमा भासो दीप्तयो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा ।
 अभासयद्भासयति स्म ॥

२०-२१ । तमोगुणरहित गेहै राजा, ब्रह्मवीर्याप्रज्ञावे दिग्निगुण इहेते धन
 साधन करिषा अश्वमेधवज्जेर अरुष्टान करिलेन । तनीय अतूष्ण कनकमय वज्जेय
 यूप तमसा ओ सरयूत तटे उपशोभित इहेन । तनि वज्जेनौक्षित इहेन यथाविधि
 किरीटे उन्मोचन ओ मोनोवलघनपूर्वक कृष्णमारुच्य, उद्गुर दण्ड, कुशमयी मेखला ओ
 मृगशृङ्ग धारण करिलेन । भगवान् चक्षुमोनि गेहै वज्जे दशरथेर शरीरे अधिष्ठित
 इहेन दशरथेर सातिशय शोभावर्द्धन करिलेन ।

अवभृथप्रयतो नियतेन्द्रियः सुरसमाजसमाक्रमणोचितः ।
नमयति स्म स केवलमुन्नतं वनमुचे नमुचेररये शिरः ॥ २२ ॥

२२ अः । अवभृथप्रयतः नियतेन्द्रियः सुरसमाजसमाक्रमणोचितः सः उन्नतं शिरः नमुचेः अरये केवलं नमयति स्म ॥

२२ । अवभृथेन प्रयतो नियतेन्द्रियः सुरसमाजसमाक्रमणोचितः
देवसभाधिष्ठानार्हः स दशरथ उन्नतं शिरो वनमुचे जलवर्षिणे ।
नीरं वनं सत्त्वम् इति शाश्वतः । नमुचेररये केवलमिन्द्रायैव नमः
स्म । न कस्मैचिदन्यस्मै मानुषायेत्यर्थः ॥

२२ । यज्ज्ञाद्यज्ञाने विमुक्तदेह निवृत्तेन्द्रिय देवसभायां उपवेशनेन योग्यं चेदेव
दशरथः, केवलं जलिनवर्षी नमुचिश्चदन ईक्षेत्र निकटेऽपि शीघ्रं उन्नतगुल्फं धरन्
कस्मिन्नेन ।

असक्तदेकरथेन तरस्विना
हरिहयाग्रसरेण धनुर्भृता ।
दिनकराभिमुखा रणरेणवो
रुरुधिरे रुधिरेण सुरद्विषाम् ॥ २३ ॥

२३ अः । एकरथेन तरस्विना हरिहयाग्रसरेण धनुर्भृता दिनकराभिमुखाः रणरेणवः सुरा
रुधिरेण असक्तं रुरुधिरे ॥

२३ । एकरथेनाद्वितीयरथेन तरस्विना बलवता हरिहयस्येन्द्र
ग्रसरेण धनुर्भृता दशरथेन असक्तद्वहुशो दिनकरस्याभिमुखाः अभिमु
स्थिता इत्यर्थः । रणरेणवः सुरद्विषां दैत्यानां रुधिरेण रुरुधिरे निवारिताः ॥

२३ । त्रिथिश्चेष्टं महाबलपराक्रम शत्रुघ्नधारी राज्ञा युक्ते सूत्रराज्ये
वर्त्ता इहेशा अस्त्रगणैः क्रुद्धितप्रवाहे उड्डौन युक्तेऽनेन धूमिलान् बह्वारं निवारित
करिष्याच्छिनेन ।

अथ समावहते कुसुमैर्नैस्तमिव सेवितुमेकनराधिपम् ।
यमकुवेरजलेश्वरवज्रिणां समधुरं मधुरञ्चितविक्रमम् ॥ २४ ॥

२४ अः । अथ मधुः यमकुवेरजलेश्वरवज्रिणां समधुरम् अञ्चितविक्रमम् एकनराधिपं तं सेवितु
इव नवैः कुसुमैः (उपलक्षितः सन्) समावहते ॥

२४ । अथ यमकुवेरजलेश्वरवज्रिणां धर्मराजधनद्वरुणामरेन्द्रा
समा धूर्मारो यस्य स समधुरः । माध्यस्थ्यवितरणसंनियमनैश्च यैस्तुल्यक

चितः । 'ऋकपूर'—इत्यादिना समासान्तोऽच्प्रत्ययः । तं समधुरम् ।
 शिरः ॥ २१ ॥ पूजितपराक्रममेकनराधिपं तं दशरथं सेवितुमिव मधु-
 शिरः ॥ २१ ॥ 'अथ पुष्परसे मधु । दैत्ये चैत्रे वसन्ते च मधुः' इति विश्वः ।
 क्रमणोक्तिः । कुसुमैरुपलक्षितः सन् समावृत्ते समागतः । 'रिक्तहस्तेन नोपेयात्
 प्रणो । राजानं देवतां गुरुम्' इति वचनात् पुष्पसमेतो राजानं सेवितुमागत
 त्वर्थः ॥

२१। अनन्तर वनञ्च—गंधाष्ट, दान, निग्रमन ऐश्वर्या प्रकृतिरेत दशराज, कुवेर,
 ७ देवराजैर मनकक्ष पूजितपराक्रम नराष्ट्रे दशरथके शुश्रूषा करिवात्र जगदे
 तन मन्त्रिनव कुसुमनग्नू विकसित करिवा आविर्भूत इहेन ।

जिगमिषुर्धनदाध्युषितां दिशं

रथयुजा परिवर्तितवाहनः ।

दिनमुखानि रविर्हिमनिग्रहै-

र्विमलयन् मलयन्नगमत्यजत् ॥ २५

२५। धनदाध्युषितां दिशं जिगमिषुः रथयुजा परिवर्तितवाहनः रविः हिमनिग्रहैः
 दिनमुखानि विमलयन् (सन्) मलयं नगम् अत्यजत् ॥

२५। धनदाध्युषितां कुवेराधिष्ठितां दिशं जिगमिषुर्गन्तुमिच्छुः ।
 रथयुजा सारथिना अरुणेन परिवर्तितवाहनो निवर्त्तिताश्वो रविः ।
 हिमस्य निग्रहैर्निराकरणैर्दिनमुखानि प्रभातानि विमलयन् विशदयन् ।
 अमिषुः त्वयं नगं मलयाचलम् अत्यजत् । दक्षिणां दिशमत्याचौदित्यर्थः ॥

२६। दिनकर उदयदिग्गमनमेच्छु इहेन सारथि अरुणेर भाग्यो रथान् परिवर्तित
 रथान् मनग्रदेशन परित्याग करिनेन, तत्काले त्वाराजान निराकृत इत्यत्र प्रभात-
 न् शनिर्गमन इहेन ।

कुसुमजन्म ततो नवपल्लवा-

स्तदनु षट्पदकोकिलकूजितम् ।

इति यथाक्रममाविरभून्मधु-

द्रुमवतीमवतीर्य वनस्थलौम् ॥ २६

२६। (आदौ) कुसुमजन्म, ततः नवपल्लवाः, तदनु षट्पदकोकिलकूजितम् इति यथाक्रमं
 वनस्थलौम् अवतीर्य मधुः आविरभूत् ॥

२६। आदौ कुसुमजन्म, ततो नवपल्लवाः । तदनु । 'अनुलक्षणे'

इति कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया । यथासंख्यं तदुभयानन्तरं पटुपदमिति मदज
कोकिलानाञ्च कूजितम् । इत्येवमकारेण यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य दुस
वतीं दुसभूयिष्ठां वनस्थलीमवतीर्य मधुर्वसन्त आविरभूत् । केपादि
दुमाणां पल्लवप्राथम्यात् केपाच्चित् कुसुमप्राथम्याच्चेत्तत्क्रमस्य दृष्टिविरोधः

२७ । अथगे कृष्णमकन विकसित, तारपत्र नवपल्लवपत्र विनिर्गत, तदन
अनिसकन ७ कोकिलकूजेन कूजन इहेते नागिन । एहेकपे पादपदनदहम
ह्वीते वगु अवतीर्ण इहेयां पर्यायक्रमे निज छिन् प्रकाश करिहे नागिन ।

नयगुणोपचितामिव भूपतेः

सदुपकारफलां श्रियमर्थिनः ।

अभिययुः सरसो मधुसम्भृतां

कमलिनीमलिनीरपतक्षिणः ॥ २७

२७ अः । नयगुणोपचितां सदुपकारफलां भूपतेः श्रियम् अर्थिनः इव मधुसम्भृतां सरसः
लिनीम् अलिनीरपतक्षिणः अभिययुः ॥

२८ । नयो नीतिरेव गुणः, तेन । अथवा नयेन गुणैः शौर्यादिभि
उपचिताम् । सतामुपकारः फलं यस्यास्तां सदुपकारफलां भूपतेर्दर्शय
श्रियमर्थिन इव । मधुना वसन्तेन सम्भृतां सम्यक् पुष्टां सरसः सखि
कमलिनीं पद्मिनीम् अलिनीरपतक्षिणः । अलयो भृङ्गाः । नीरपतक्षि
जलपतक्षिणो हंसादयश्च । अभिययुः ॥

२९ । तथेन अर्थिजन येन राज्ञा दशरथेन नीतिगुण-परिवर्कित परांपर्या
सम्पादके प्राप्ते इहेते थाकिन, तद्वप मधुकर, हंस ७ मारुप्रभृति जनचर विद्व
वगुप्रतिपालिता कमलिनीके लाभ करिन ।

कुसुममेव न केवलमार्त्तवं

नवमशोकतरोः स्मरदीपनम् ।

किसलयप्रसवोऽपि विलासिनां

मदयिता दयिताश्रवणार्पितः ॥ २८

२८ अः । आर्त्तवं नवम् अशोकतरोः केवलं कुसुमम् एव स्मरदीपनं न, विलासिनां म
दयिताश्रवणार्पितः किसलयप्रसवः अपि (स्मरदीपनः) (अभूत्) ॥

२९ । ऋतुरस्य प्राप्त आर्त्तवम् । 'ऋतोरण' इत्यण् । नवं प्रल
मशोकतरोः केवलं कुसुममेव स्मरदीपनमदीपनं न । किन्तु विलासिनां

দয়িতা মদজনকো দয়িতাশ্রবণার্পিতঃ কিসলয়প্রসবোঽপি পল্লবসন্তানো-
পদ্যদানমসারদীপনোঽভবত্ ॥

২৮। কেবল বসন্তকালমধুপত্র অশোক কুশুম্ভে যে লোকের কানোদীপক হইল
উহার নব পল্লবও রমণীগণের কর্ণধূগলের অনঙ্গরূপে অর্পিত হইয়া
কানোদীপকে একান্ত উন্নত করিয়া তুলিল ।

বিরচিতা মধুনোপবনশ্রিয়া-
মভিনবা ইব পত্রবিশেষকাঃ ।
মধুলিহাং মধুদানবিশারদাঃ
কুরবকা রবকারণতাং যযুঃ ॥ ২৫

২৫। মধুনা বিরচিতা উপবনশ্রিয়াম্ অভিনবাঃ পত্রবিশেষকাঃ ইব (স্থিতাঃ) মধুদান-
বিশারদাঃ কুরবকাঃ মধুলিহাং রবকারণতাং যযুঃ ॥

২৬। মধুনা বসন্তেন বিরচিতা উপবনশ্রিয়ামভিনবাঃ । পত্র-
বিশেষকাঃ পত্ররচনা ইব স্থিতা মধুনা মকরন্দানাং দানে বিশারদাশ্চতুরাঃ
কুরবকাস্তরবো মধুলিহাং মধুপানাং রবকারণতাং যযুঃ । মৃদ্ধাঃ কুরবকাণাং
মধুনি পীত্বা জগুরিত্যর্থঃ । দানশৌখ্যানর্থিজনাঃ সুবন্তীতি ভাবঃ ॥

২৭। কুরবক কুশুম্ভে বিকসিত হইতে থাকিলে বোধ হইল—যেন বসন্তই উপবন
মধুনি নূতন পত্র রচনা করিয়া দিয়াছে । তৎকালে ঐ মধুদানবিশারদ কুরবকের
মধুপান করিয়াই মধুকরেরা গুন্ গুন্ রবে গান করিতে প্রবৃত্ত হইল ।

সুবদনাবদনাসবসম্ভূতস্তদনুবাদিগুণঃ কুসুমোদ্ধমঃ ।
মধুকরৈরকরোন্মধুলোলুপৈর্বকুলমাকুলমায়তপঙ্ক্তিभिः ॥ ৩০

৩০। সুবদনাবদনাসবসম্ভূতঃ তদনুবাদিগুণঃ কুসুমোদ্ধমঃ মধুলোলুপৈঃ আয়তপঙ্ক্তিभिः
মধুকরৈঃ বকুলম্ আকুলম্ অকরোত্ ॥

৩১। সুবদনাবদনাসবসম্ভূতঃ কান্তাসুখময়েন সম্ভূতো জনিতঃ ।
তস্য দোহদমিতি প্রসিদ্ধিঃ তस्याসবস্থানুবাদী সট্শো গুণী যস্য তদনু-
বাদিগুণঃ কুসুমোদ্ধমঃ কৰ্ত্তা । মধুলোলুপৈরায়তপঙ্ক্তিभिর্দীর্ঘপঙ্ক্তিभिः
মধুকরৈর্মধুপৈঃ করণৈঃ । বকুলং বকুলত্বমাকুলমকরোত্ ॥

৩২। কামিনীকুলের মুখমণ্ডে বকুল কুশুম্ভে বিকসিত হইলে সেই কুশুমগন্ধ আশ্র-
মের অনুরূপ করিল । তখন মধুপাননোন্মূষ মধুকরেরা স্তব্ধ শ্রেণীবদ্ধ হইয়া
বকুলকে নিত্য আকুল করিয়া তুলিল ।

উপহিতং শিশিরাপগমশ্চিয়া মুকুলজালমশোভত কিংশুকৈ
প্রণয়িনীব নখচ্ছতসংগড়নং প্রমদয়া মদয়াপিতলজ্জয়া ॥ ৩১ ॥

৩১ অঃ । শিশিরাপগমশ্চিয়া কিংশুকৈ উপহিতং মুকুলজালং মদয়াপিতলজ্জয়া প্রমদয়া প্রণয়িনী
(উপহিতং) নখচ্ছতসংগড়নম্ ইব অশোভত ॥

৩১ । শিশিরাপগমশ্চিয়া বসন্তলচ্ছয়া কিংশুকৈ পলাশবর্ণৈ
'পলাশঃ কিংশুকঃ পর্ণঃ' ইত্যমরঃ । উপহিতং দত্তং মুকুলজালং কুটুম-
সংহতিঃ । মদেন যাপিতলজ্জয়া অপসারিততপয়া প্রমদয়া প্রণয়িনী-
প্রিয়তমে উপহিতং নখচ্ছতমেব সংগড়নং তদিব । অশোভত ॥

৩১ । মধুপাতনং মণ্ডা ও বজ্রাশীনা কাগিনী কর্কক প্রদত্ত প্রণয়-শরীরে নখচ্ছত-
শাশ্বত বসন্তলচ্ছয়া কর্কক কিংশুকবর্ণৈ মগ্নপিত্ত কুসুমমগ্ন শোভিত হইতে লাগিল ।

ব্রণগুরুপ্রমদাধরদুঃসহং
জঘননিर्विषयीकृतमेखलम् ।
न खलु तावदशेषमपोहितुं
रविरलं विरलं कृतवान् हिमम् ॥ ३२ ॥

৩২ অঃ । রবিঃ ব্রণগুরুপ্রমদাধরদুঃসহং জঘননিर्विषयीकृतमेखलं हिमं तावत् अशेषम् अपोहित-
ন অলং (কিন্ন) বিরলং কৃতবান্ ॥

৩২ । ব্রণৈর্দন্তচ্ছতৈর্দুর্ধরৈঃ প্রমদানাশধরৈরধরোচ্ছৈর্দুঃসহং হিমস্য ব্যাধি-
করত্বাদসহ্যম্ । জঘনেषु निर्विषयीकृता निरवकाशीकृता मेखला ये-
তৎ । শৈত্যাচ্ছাজিতমেখলমিত্যর্থঃ । এবম্ভূতং হিমং রবিস্তাবৎ অশেষ-
বসন্তাদশেষং নিঃশেষং যথা তথা অপোহিতুং নিরসিতুং নালাং খলু ন শক্য-
হি । কিন্নু বিরলং কৃতবাস্তনূচকার ॥

৩২ । প্রিয়দর্শনকৃত অধরোচ্ছৈঃ প্রমদাগণের বে হিম অসহ্য হইয়া উঠিয়াছিল
এবং বে হিমপ্রভাবে প্রমদাগণ নিতম্বদেশে মেখলা ধারণ করিতে পারিত না, এক-
দিনকর নিঃশেষরূপে সেই ভূষারনিকর নিরাস করিতে না পারিলেও একান্ত বির-
করিতা দিলেন ।

अभिनयान् परिचेतुमिवोद्यता
मलयमारुतकम्पितपल्लवा ।
अमदयत् सहकारलता मनः
सकलिका कलिकामजितामपि ॥ ३३ ॥

किं शुके ॥ ३३ ॥ अभिनयान् परिचेतुम् उद्यता इव (स्थिता) सलयमारुतकम्पितपल्लवा सकलिका
 कलिकामजिताम् अपि मनः असदयत् ॥
 ३३। अत्र चूतलताया नत्तकीसमाधिरभिधीयते। अभिनयानर्थ-
 व्यापारान् 'व्यञ्जकाभिनयो समौ' इत्यमरः। परिचेतुमभ्य-
 चेतुषुद्यतेव स्थिता। कुतः, सलयमारुतेन कम्पितपल्लवा। पल्लवशब्देन
 को गम्यते। सकलिका सकोरका। 'कलिका कोरकः पुमान्' इत्य-
 सहकारलता। कलिः कलहो द्वेष उच्यते। 'कलिः स्यात्कलहे
 कलिरन्ययुगे युधि' इति विश्वः। कामो रागः, तज्जितामपि जित-
 रागेषामपीत्यर्थः। मनः असदयत् ॥

३४। मूकनगाला सुशोभित सहकारलता मलयमारुतकम्पित
 त्वेन अभिनय अभासच्छब्देन रागद्वेषहौन वाङ्मिगणैश्च मन उन्मत्त करिष्या तूनिन।

प्रथममन्यभृताभिरुदीरिताः

प्रविरला इव सुग्धवधूकथाः

सुरभिगन्धिषु शुश्रुविरे गिरः

कुसुमितासु मिता वनराजिषु ॥ ३४

३४ अः। सुरभिगन्धिषु कुसुमितासु वनराजिषु अन्यभृताभिः प्रथमम् उदीरिताः मिताः गिरः
 मिताः सुग्धवधूकथाः इव शुश्रुविरे ॥

३४। सुरभिर्गन्धो यासां तासु सुरभिगन्धिषु। 'गन्धस्य'—इत्यादि-
 कुसुमानि आसां सञ्जातानि कुसुमिताः। तासु वनराजिषु वन-
 न शब्दोक्तिषु। अन्यभृताभिः कीकिलाभिः प्रथमं प्रारम्भेण उदीरिता उक्ता
 एव मिताः परिमिता गिर आलापाः। प्रविरला सुग्धप्रात् स्तोकोक्ता
 सुग्धवधूनां कथा वाच इव। शुश्रुविरे श्रुता इति भावः ॥

३४। कुशमगृह विकसित इहेन मौरते वनराजि आशोभित इहेन; तथेन
 विरनवाकोर श्रात्र कोकिलानाप श्रुतिगोचर इहेते नागिन।

श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः

कुसुमकोमलदन्तरुचो वभुः।

उपवनान्तलताः पवनाहतैः

किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः ॥ ३५

২৫ অঃ । শ্রুতিসুখমরসনগীতয়ঃ কুসুমকোমলদন্তরূচঃ উপবনান্তলতাঃ পবনাহতৈঃ কিসলয়ৈঃ
সলয়ৈঃ পাণিभिः इव वसुः ॥

২৫ । শ্রুতিসুখাঃ কৰ্ণমধুরা ভ্রমরস্বনা এব গীতযো যাসাং তাঃ । কুসুমানেব কোমলা দন্তরূচো দন্তকান্তযো যাসাং তাঃ । অনেন সমি
বিত্তিতম্ উপবনান্তলতাঃ পবনেনাহতৈঃ কস্মিতৈঃ কিসলয়ৈঃ
সামিনয়ৈঃ । লয়শব্দেন লয়ানুগতোঃ সিনযো লভ্যতৈ উপবনান্তে পবনা
রিতি সক্রিয়ত্বাভিধানাত্ । পাণিभिरिव वसुः । অনেন লতানাং নত
সাস্যং গম্যতে ॥

৩৫ । উপবনস্থ লতাসকলের কিসলয়দল পবনশিল্লোলেন বিচলিত হইয়া
গণের লয়যুক্ত হস্তের আয় স্রশোভিত হইল ; কুসুমকল তাহাদের কোমল
আয় এবং মধুকরনিকরের অতিসুখকর সঙ্গারশব্দ শ্রবীতের আয় অশ্রুতি
নাগিল ।

ललितविभ्रमबन्धविचक्षणं

सुरभिगन्धपराजितकेसरम् ।

पतिषु निर्विविशुर्मधुमङ्गनाः

स्मरसखं रसखण्डनवर्जितम् ॥ ২৬

২৬ অঃ । অঙ্গনাঃ ললিতবিভ্রমবন্ধ্যবিচক্ষণং সুরভিগন্ধ্যপরাজিতকৈসরং স্মরসখং মধু
রসখণ্ডনবর্জিতং নিर्विविशुः ॥

২৬ । অঙ্গনা ললিতবিভ্রমবন্ধ্যবিচক্ষণং মধুরবিলাসঘটনাপটু
সুরभिणा मनोहरेण गन्धेन पराजितकेसरं निर्जितवकुलपुष्पम् ।
কৈসরে বকুলঃ' ইত্যমরঃ । স্মরস্য সখ্যায় স্মরসখম্ । স্মরোদীপক
ইত্যর্থঃ । মধু' মদ্যম্ । 'অর্ধর্চাঃ পুংসি চ' ইতি পুংলিঙ্গতা । উক্ত
'ম'কারন্দস্য মদ্যস্য মালিকস্যাপি বাচকঃ । অর্ধর্চাদিগণে পাঠাৎ পু
পুংসকযোর্মধুঃ ॥' ইতি পতিষু বিপথে রসখণ্ডনবর্জিতমনুরাগমঙ্গনা
যথা তথা নিर्विविशुः । পরস্পরানুরাগপূর্বকং পতিभिঃ সহ পপুর্নিত্যর্থঃ ॥

৩৬ । রমণীগণ মনোহর হাবভাববর্জক এবং অনঙ্গাদীপনের প্রধান মহার
স্ব স্ব প্রিয়তমের সহিত অনুরাগভরে পান করিতে নাগিল । ঐ মণ্ডের মনোহর
বকুলকুশ্মের গন্ধ নির্জিত হইয়া গেল ।

शुशुभिरे स्मितचारुतराननाः

स्त्रिय इव श्लथशिक्षितमेखलाः ।

विकचतामरसा गृहदीर्घिका मदकलोदकलोलविहङ्गमाः ॥ ३७

३७ अ. । विकचतामरसाः मदकलोदकलोलाविहङ्गमाः गृहदीर्घिकाः स्मितचारुतराननाः ।

विकचितमेखलाः स्त्रिय इव शुशुभिरे ॥

३७ । विकचतामरसा विकसितकमलाः । मदेन कला अव्यक्तमधुरं

मदकलोदकलोलविहङ्गमा जलप्रियपक्षिणो हंसादयो यासु ता मदकलो-

दकलोलविहङ्गमा गृहेषु दीर्घिका वाप्यः । स्मितेन चारुतराख्याननानि

यासां ताः । स्त्रियाः शिञ्जिता सुखरा मेखला यासां ताः । शिञ्जितेति

कर्तारः । स्त्रिय इव । शुशुभिरे ॥

३७ । गृहदीर्घिका सकल विकसित कमलमले सुशोभित इहेन, इमं मात्रमगृह

प्रतिगण अव्याज गधुर मृदु महकारे उद्गार नीरे विशार करिरेत कागिन ;

काले दीर्घिका सकल येन शिथिलमन्दाग्रान मेथलादात्म विवृण्वित श्रितानना रमणी-

युत शत्र रमणीय इहेन उठिन ।

उपययौ तनुतां मधुखण्डिता हिमकरोदयपाण्डुमुखच्छविः ।

सदृशमिष्टसमागमनिर्वृतिं वनितयानितया रजनौवधूः ॥ ३८

३८ अ. । मधुखण्डिता हिमकरोदयपाण्डुमुखच्छविः रजनौवधूः इति समागमनिर्वृतिम् अनितया

वितया सदृशं तनुताम् उपययौ ॥

३८ । मधुना मधुसमयेन खण्डिता क्लासं गमिता । क्षीयन्ते खलु उत्तरा-

यणे रात्रयः । खण्डिताख्या नायिका च ध्यन्यते । हिमकरोदयेन चन्द्रो-

पम् । मधुयेन पाण्डुमुखस्य प्रदोषस्य वक्त्रस्य च क्विर्यस्याः सारजन्येव वधूः, इष्ट-

समागमनिर्वृतिं प्रियसङ्गमसुखमनितया अप्राप्तया । 'इण् गतौ' इति

शतोः कर्तरि क्तः । वनितया सदृशं तुल्यं तनुतां न्यूनतां काश्यं चोपययौ ॥

३८ । श्रिय-मगागमसूत्रे वक्ति त्रगणीय शत्र रमणुत्रजनौवधू एकाञ्च कृशा इहेन

एव एव शमधरेत्र उदये उद्गार मृथकाञ्चि पाण्डुवर्ण धारण करिण ।

अपतुषारतया विषदप्रभैः सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिभिः ।

कुसुमचापमतेजयदंशुभिर्हिमकरो मकरोर्जितकेतनम् ॥ ३९

३९ अ. । हिमकरः अपतुषारतया विषदप्रभैः सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिभिः अंशुभिः मकरोर्जित-

केतनं कुसुमचापम् अतेजयत् ॥

३९ । हिमकरश्चन्द्रः । अपतुषारतया अपगतनीहारतया विशद-

प्रभैर्निर्मलकान्तिभिः सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिभिः सुरतसङ्गखेदहारिभिः

অংশুভিঃ কিরণৈঃ । মকরোজিতকেতনম্ । মকরেণোজিতং কেতনং ধ্বজো
তম্ । লব্ধাবকাশত্বাদুচ্ছিতম্বজমিত্যর্থঃ । কুসুমচাপং কামম্ অংশু
যত্ অশাতযত্ । 'তিজ নিশানে' ইতি ধাতোর্হান্তান্নড্ । সহক
লাভাৎ কামোঽপি তীক্ষ্ণোঽভূদিত্যর্থঃ ॥

৩৯। হিমকর নীহারদিতরহে নির্মলকান্তি হইল এবং সুরতশযাপনোদক ক
জান বিস্তার করিয়া অনন্তর কুসুমগরকে উত্তেজিত করিয়া তুলিল ।

হুতহুতাশনদৌমি বনশ্রিয়ঃ প্রতিनिधिः कनकाभरणस्य य
युवतयः कुसुमं दधुराहितं तदलके दलकेशरपेशलम् ॥ ৪০

৪০ অঃ । হুতহুতাশনদৌমি যত্ কুসুমং বনশ্রিয়ঃ কনকাভরণস্য প্রতিनिधिः অমৃত, হে
কেশরেণ চ পেশলম্ আহিতং যত্ যুৱতয়ঃ অলকে দধুঃ ॥

৪০। হুতহুতাশনদৌমি আজ্যাদিপ্রজ্বলিতাঙ্গিপ্রভং যত্ কুসুম
কর্ণিকারমিত্যর্থঃ । বনশ্রিয় উপবনলজ্যাঃ কনকাভরণস্য প্রতিनिधि
অভূদিতি শेषঃ । দলেষু কেশরেণ চ পেশলং সুকুমারপত্রং কিচ্ছল্কমিত্যর্থঃ
আহিতং, প্রিয়ৈরিতি শেষঃ । তত্ কুসুমং যুৱতয়ঃ অলকে কুন্তলে দধুঃ ॥

৪০। কাগিনীগণ উপবনলশ্রীর স্বর্ণালঙ্কারের প্রতিনিধিক্রপ, ঘৃতাভিত্রজনি
হুতাশনের শ্রায় উজ্জ্বল, কোমলদল ও কেশরসম্পন্ন শ্রিয়তমপ্রদত্ত, সুকুমার, কর্ণিকা
কুসুম অলকে সন্নিবেশিত করিতে নাগিল ।

अलिभिरञ्जनविन्दुमनोहरैः

कुसुमपङ्क्तिनिपातिभिरङ्कितः ।

न खलु शोभयति स्म वनस्थलीं

न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव ॥ ৪১

৪১ অঃ । অঞ্জনবিन्दুমনোহরৈঃ কুসুমপঙ্ক্তিनिपातिभिः অলিभिঃ অঙ্কিতঃ তিলকঃ বনস্থলী
তিলকঃ প্রমদাম্ ইব ন শোভয়তি স্ম (ইতি) ন ॥

৪১। অঞ্জনবিन्दুমনোহরৈঃ কজলকর্ণসুন্দরৈঃ । কুসুমপঙ্ক্তিषु निप
তন্তি যে তৈঃ অলিভিরঙ্কিতশিঙ্কিতস্তিলকঃ অসমানামবৃচ্চঃ । 'তিলক
চুরকঃ অসমান্' ইত্যমরঃ । বনস্থলীম্ । তিলকো বিশেষকঃ । 'তমাল
পত্রতিলকচিহ্নকাণি বিশেষকম্ । দ্বিতীয়ঞ্চ তুরীয়ঞ্চ ন স্থিয়াম্' ইত
মরঃ । প্রমদামিব ন শোভয়তি স্মেতি ন খলু অপি ত্বশোভয়দেবিত্যর্থঃ ।
'লট্ স্মে' ইতি স্মশব্দযোগাৎ ভূতার্থে লট্ ॥

৪১। তিলকভূষণ অঙ্গনাগণকে যেরূপ সুশোভিত করে, তদ্রূপ অঞ্জনবিन्दুমন
CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar.

न ध्वजो मधुगन्धसनायया तिनकवृक्षेन शूलपत्र उपर उपदेवन करिष्या वनश्रीर अधिकतर शोभा
मम् अनेन कथित करिष्या ।

अमदयन्मधुगन्धसनायया

किसलयाधरसङ्गतया मनः ।

कुसुमसम्भृतया नवमल्लिका

स्मितरुचा तरुचारुविलासिनी ॥ ४२

४२ अ. । तरुचारुविलासिनी नवमल्लिका मधुगन्धसनायया किसलयाधरसङ्गतया कुसुमसम्भृतया

स्मितरुचा मनः अमदयत् ॥

४२ । तरुचारुविलासिनी तरोः पुंसश्च चारुविलासिनी नवमल्लिका
मास्या लता । 'सप्तला नवमल्लिका' इत्यमरः । मधुनो मकरन्दस्य

यत् कुसुमस्य च गन्धेन सनायया गन्धप्रधानयेयः । किसलयमेवाधरस्तत्र
प्रतिनिधितया प्रसूतरागयेत्यर्थः । कुसुमैः सम्भृतया सम्पादितया कुसुमरूपया
कमिल्यर्थः । स्मितरुचा हासकान्त्या मनः पश्यतामिति शेषः । अमदयत् ॥

४२ । तरुगणेर गनोहारिणी विलासिनी नवमल्लिका मधुगन्धगोदित कूश्मन्धारे
श्रुतिर इहेया किमलयाधरे निपतित शङ्खकाष्ठिच्छात्रेन प्रथिगणेर छिन्न श्रवण
र, कर्णिकारिणी नागिन ।

अरुणरागनिषेधिभिरंशुकैः अवणलब्धपदैश्च यवाङ्कुरैः ।

परभृताविरुतैश्च विलासिनः स्मरवलैरवलैकरसाः कृताः ॥ ४३

४३ अ. । विलासिनः अरुणरागनिषेधिभिः अंशुकैः अवणलब्धपदैः यवाङ्कुरैश्च परभृताविरुतैः च
परभृतेः अवलैकरसाः कृताः ॥

४३ । विलासिनः विलसनशीलाः पुरुषाः । 'वै कषलस'—इत्यादिना
विशेषण प्रत्ययः । अरुणस्यानू रोः रागमारुण्यं निषेधन्ति तिरस्कुर्वन्तीति
अरुणरागनिषेधिनः तैः कुसुमादिरञ्जनात्तत्त्वदृशैरित्यर्थः । 'तमन्वेत्यनु-
व्रजति तच्छीलं तन्निषेधति । तस्येवानुकरोतीति शब्दाः सादृश्य-
'तिलकः शयकाः' इति दण्डी । अंशुकैः अखरैः, अवणेषु कर्णेषु लब्धपदैः
'तमाल-निषेधितैरित्यर्थः । यवाङ्कुरैश्च परभृताविरुतैः कोकिलाकूजितैश्च इत्येतैः
मम् इत्य-परभृतेः कामसैन्यैः । अवलास्त्रेक एव रसो रागो येषां ते अवलैकरसाः
देवेत्यर्थः । अपरतन्त्राः कृताः ॥

४० । अरुणरागश्रुति वसन, कर्णार्पित यवाङ्कुर एव कोकिनकूलन मधुगन्धनाप-
रकन मयथैमये विनामोदिगण मन वनगीगणेर एकांश अधीन करिष्या तुलिन ।

उपचितावयवा शुचिभिः कणै-
रलिकदम्बकयोगमुपेयुषी ।
सदृशकान्तिरलक्ष्यत मञ्जरी
तिलकजालकजालकमौक्तिकैः ॥ ४४

४४ अ. । शुचिभिः कणैः उपचितावयवा अलिकदम्बकयोगम् उपेयुषी तिलकजा मञ्जरी-
जालकसदृशमौक्तिकैः सदृशकान्तिः अलक्ष्यत ॥

४४ । शुचिभिः शुभ्रैः कणैः रजोभिः उपचितावयवा पुष्पावयवा
अलिकदम्बकयोगमुपेयुषी प्राप्ता तिलकजा तिलकवृक्षोत्था मञ्जरी अलिक-
यज्जालकमाभरणविशेषस्तस्मिन्मौक्तिकैः सदृशकान्तिः अलक्ष्यत । मञ्ज-
सङ्गिनी शुभ्रा तिलकमञ्जरी नीलालकसक्तमुक्ताजालमिव अलक्ष्यतेति
वाक्यार्थः ॥

४४ । अलिकदम्बकयोगमुपेयुषी—मृदुकरमगाकीर्ण तिलकमञ्जरी—मृदुकरमगाकीर्ण
अनङ्गोत्तर मृदुकरानां शयन शोभां प्राप्तेति नागिन ।

ध्वजपटं मदनस्य धनुर्भूतश्छविकरं मुखचूर्णमृतुश्रियः ।
कुसुमकेशररेणुमलिव्रजाः सपवनोपवनोत्थितमन्वयुः ॥ ४५

४५ अ. । अलिव्रजा धनुर्भूतः मदनस्य ध्वजपटम् मृतुश्रियः छविकरं मुखचूर्णं सपवनं पवनो-
त्थितं रेणुम् अन्वयुः ॥

४५ । अलिव्रजाः पटपदनिवहाः, धनुर्भूतो धानुष्कस्य मदनस्य
कामस्य ध्वजपटं पताकाभूतम् मृतुश्रियो वसन्तलक्ष्म्याश्छविकरं शोभा-
करं मुखचूर्णं मुखालङ्कारचूर्णभूतं, सपवनोपवनोत्थितं सपवनं पवनो-
त्थितं यदुपवनं तस्मिन्नुत्थितम् । कुसुमानां केशरेषु किञ्चलकेषु यो रेणु-
स्तम् । अन्वयुः अन्वगच्छन् । यातेर्लङ् ।

४५ । मृदुकरमगाकीर्ण धनुर्भूतः मदनस्य पताकाभूतम् वसन्त-
कारी कुङ्कुमादिचूर्णमृदुश्रियः उपवन इहेति उक्थित कुङ्कुमरेणुं अन्वगच्छन् करिष्य ।

अनुभवन् नवदोलमृतूत्सवं पटुरपि प्रियकण्ठजिघृक्षया ।
अनयदासनरज्जुपरिग्रहे भुजलतां जड़तामवलाजनः ॥ ४६

४६ अ. । नवदोलम् मृतूत्सवम् अनुभवन् अवलाजनः पटुः अपि प्रियकण्ठजिघृक्षा आसनरज्जु-
परिग्रहे भुजलतां जड़ताम् अनयत् ॥

४६ । नवा दोला प्रेक्षा यस्मिन् तं नवदोलमृतूत्सवं वसन्तीत्यन्वयः ।

अनुमन् अत्रलाजनः पटुरपि निपुणोऽपि प्रियकण्ठस्य जिष्टजया ग्रहीतु-
लिङ्गितुमिच्छया आसनरज्जुपरिग्रहे पीठरज्जुग्रहणे भुजलतां बाहुलतां
इतां शैथिल्यम् । डलयोरभेदः । अनयत् । दोलाक्रीडासु पतनभय-
नाटितकेन प्रियकण्ठमास्त्रिष्यदित्यर्थः ॥

४५। अवलागण दोलादोद्गमनिपुण इहेलेण वसन्तुरचित दोलात्र आन्दोलनसूत्र
मृदुव सनये प्रियकण्ठाभिज्ञनेन समुत्सुक इहेला दोलाननेन रज्जुग्रहणे बाहुलता शिथिल
मृदुवाहिन ।

त्यजत मानमलं वत विग्रहैर्न पुनरेति गतं चतुरं वयः ।
परमताभिरितौव निवेदिते स्मरमते रमते स्म बधूजनः ॥४७॥

४७। वत ! मानं त्यजत विग्रहैः अलं गतं चतुरं वयः पुनः न रति इति स्मरमते पर-
मते निवेदिते (सति) इव बधूजनः रमते स्म ॥

४७। वतेत्यामन्त्रणे । 'खेदानुकम्पासन्तोषविस्मयामन्त्रणे वत' इत्य-
मरः । वत अङ्गनाः मानं कोपं त्यजत । तदुक्तं—'स्त्रीणामीर्याकृतः
कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये' इति । विग्रहैर्विरोधैरलम् । विग्रहो न
कार्य इत्यर्थः । गतमतीतं चतुरमुपभोगक्षमं वयो यौवनं पुनर्नैति न
शागच्छति इत्येवंरूपे स्मरमते स्मराभिप्राये । नपुंसके भावे क्तः । पर-
मताभिः कोकिलाभिर्निवेदिते सतीव बधूजनो रमते स्म रमे । कोकिला
कोकिलाकूजितोद्दीपितस्मरः स्त्रीजनः कामशासनभयादिवोच्छृङ्खलम-
खिलदित्यर्थः ॥

४९। "हे मानिनीगण ! मानं परिश्रान्तं कर, वृथा कलशं करिष्ये ना; एहे उग्र-
जगत्पथं बोधनं अतीतं इहेले आरं किरिते ना ।" कोकिलगणं मनोभवैर एहेरूपं
मृदुवाहिनं प्रचारं करितेहे येन रमणीया विशारं करिते आरम्भं करितम् ।

अथ यथासुखमार्त्तवसुत्सवं समनुभूय विलासवतीसखः ।
नरपतिश्चकमे मृगयारतिं स मधुमन्मधुमन्मथसन्निभः ॥ ४८ ॥

४८। अथं मधुमन्मधुमन्मथसन्निभः नरपतिः विलासवतीसखः (सन्) आर्त्तवम् उत्सवं यथासुखं
समनुभूय मृगयारतिं चकमे ॥

४८। अथानन्तरम् । मधुं मथ्नातीति मधुमद्विष्णुः । सम्पदादि-
नात् किप् । मधुर्वसन्तः । मथ्नातीति मथः । पचाद्यच् । मनसो मयो
मन्मथः कामः । तेषां सन्निभः सदृशो मधुमन्मधुमन्मथसन्निभः स नरपति-
देवमथो विलासवतीसखस्त्रीसहचरः सन् । ऋतुः प्राप्तोऽस्यार्त्तवः । तम्

उत्सवं वसन्तोत्सवं यथासुखं समनुभूय मृगयारतिं मृगयाविहारं चक्रे ॥
आचक्राड्छ ॥

४८ । मधुरिषु, वसन्त ७ गन्तव्यमगन्तव्यं नरपति दशरथ विनाशिनौगणेशेन
यथात्रीति श्रुतस्य गच्छाग करिष्या मृगयाविहादे मनुस्यक हहेलेन ।

परिचयं चललक्ष्यनिपातने

भयरूपोऽथ तदिङ्कितबोधनम् ।

अमजयात् प्रगुणाञ्ज करोत्यसौ

तनुमतोऽनुमतः सचिवैर्ययौ ॥ ४९

४९ अ. । असौ चललक्ष्यनिपातने परिचयं भयरूपीः तदिङ्कितबोधनञ्च अमजयात् तनुं प्रगुणाञ्ज
करोति अतः सचिवैः अनुमतः (सन्) ययौ ॥

४९ । व्यसनासङ्गदोषं परिहरन्नाह—परिचयमिति । असौ मृगया
चललक्ष्याणि मृगगवयादीनि तेषां निपातने परिचयमभ्यासं करोति
भयरूपोऽर्थयक्रोधयोस्तदिङ्कितबोधनं तेषां चललक्ष्याणामिङ्कितस्य चेष्टितस्य
भयादिलिङ्गभूतस्य बोधनं ज्ञानञ्च करोति । तनुं शरीरं अमस्य जया
निरासात् प्रगुणां प्रकृष्टलाघवादिगुणवतीञ्च करोति । अतो हेतोः सचिवै
रनुमतोऽनुमोदितः सन् ययौ । सर्वञ्चैतद्व्युद्बोपयोगीत्यतस्तदपेक्षया मृगया
प्रवृत्तिः । न तु व्यसन्तिरेति भावः ॥

४९ । “मृगया द्वारा धावनतः पर, मृग-गवयप्रभृतिं च न लक्ष्य भेद अज्ञात
पशुदिगेर भयक्रोधजनित ईदृश विदित हहेते पार्श्वे वा एव अमसिष्ठताहेतु शरीर
मातिशय लाघव हहेता थाके ।” एहे सकल कारणे सचिवगण राजार मृगयाप्रवृत्ति
अनुमोदन करिले तनि राजभवन हहेते बहिर्गत हहेलेन ।

मृगवनोपगमक्षमवेषभृद्-

विपुलकण्ठनिषक्तशरासनः ।

गगनमश्वखुरोद्धतरेणुभि-

र्त्तुसविता स वितानमिवाकरोत् ॥ ५०

५० अ. । मृगवनोपगमक्षमवेषभृद् विपुलकण्ठनिषक्तशरासनः नृसविता सः अश्वखुरोद्धतरेणुभि
गगन वितानम् इव अकरोत् ॥

५० । मृगाणां वनं तस्योपगमः प्राप्तिः तस्य क्षममर्हं वेषं विम-
र्त्तति स तथोक्तः । मृगयाविहारानुगुणवेषधारीत्यर्थः । विपुलकण्ठे
निषक्तशरासनो लग्नधन्वा । ना सवितेव नृसविता पुरुषश्चेष्टः । उपमित

हारं चकरोत् । स राजा, अश्वखुरोद्धतरेणुभिर्गगनं वितानं तुच्छमसदिव
गगनं नालक्ष्यतेत्यर्थः । 'वितानं तुच्छमन्दयोः' इति विश्वः ।
सवितानमित्येकं पदम् । सवितानमुल्लोचसहितमिवाकरोत् ।
सवितानमुल्लोचः' इत्यमरः ॥

१० । राज्ञा मृगयायां काले वनविशोद्घाति वेशभूषां रचना करिनेन एव
विशुल द्धकपदेश शरासन मशपन करिया अश्वखुरोत्थित धुनिजाले गगनमण्डल
कठि करिया छलिनेन ।

अथितमौलिरसौ वनमालया तरुपलाशसवर्णतनुच्छदः ।

तुरगवल्लनचञ्चलकुण्डलो विरुरुचे रुरुचेष्टितभूमिषु ॥ ५१

५१ । वनमालया अथितमौलिः तरुपलाशसवर्णतनुच्छदः तुरगवल्लनचञ्चलकुण्डलः असौ रुरु-
चेषु विरुरुचे ॥

सौ मृगयां करोति ५१ । वनमालया वनपुष्पस्त्रजा अथितमौलिर्वदधस्त्रिभुजः । तरुणां
य चेष्टितमालाः पत्रैः सवर्णः समानस्तनुच्छदो वस्त्रं यस्य स तथोक्तः । इदञ्च
मस्य जयापलाशसवर्णाभिधानं मृगादीनां विश्वासार्यम् । तुरगस्य वल्लनेन
तोः सचित्तविशेषेण चञ्चलकुण्डलोऽसौ दशरथो रुरुभिर्मृगविशेषेष्टिताश्चरिता
या मृगया भूमयस्तासु विरुरुचे विदित्युते ॥

११ । अनन्तर तिन वनमालाय केशपाश वक्रन एव प्रलवमवर्ण वस्त्रद्वारा शरीर
आच्छाद करिनेन । अश्वर प्लुतगतिनिबक्रन तांशर शवणकुण्ड आन्दानित इहेन ।
ताहेतु शरीर इहेक शोभा धारण करिया क्रकृमृगेर प्रचारभूमिते विचरण करिते लागिनेन ।
मृगशरासन

तुलताविनिवेशितविग्रहा भ्रमरसंक्रमितेक्षणवृत्तयः ।

दशरध्वनि तं वनदेवताः सुनयनं नयनन्दितकोशलम् ॥ ५२

५२ । तुलताविनिवेशितविग्रहाः भ्रमरसंक्रमितेक्षणवृत्तयः वनदेवताः सुनयनं नयनन्दित-
कोशलम् अर्धनि ददृशुः ॥

५२ । तनुषु लतासु विनिवेशितविग्रहाः संक्रमितदेहाः भ्रमरेषु
संक्रामिता ईक्षणवृत्तयो दृग्ब्यापारा यासां ता वनदेवताः, सुनयनं सुलोचनं
येन नौत्वा नन्दितास्तोषिताः कोसला येन तं दशरथम् अर्धनि ददृशुः ।
नयनवावनतया तं देवता अपि गूढवृत्त्या ददृशुरित्यर्थः ॥

५२ । तथन वनदेवतारा मृग लताजाले कलेवर विनिवेशित एव भ्रमरगणे नयन
करिया नौतिष्ठेणे कोशलवासी प्रजागणेर मनोरञ्जनकारी श्लोचन अजननन
दशरथके निरीक्षण करिते लागिनेन ।

শ্বগণিবাগুরিকৈঃ প্রথমাস্থিতং ব্যপগতানলদস্যু বিবেশ
স্থিরতুরঙ্গমভূমি নিপানবন্-মৃগবয়োগবয়োপচিতং বনম ॥

৫২ অঃ । সঃ শ্বগণিবাগুরিকৈঃ প্রথমাস্থিতং ব্যপগতানলদস্যু স্থিরতুরঙ্গমভূমিনিপানবন্-
বয়োগবয়োপচিতং বনং বিবেশ ॥

৫৩ । স দশরথঃ, শূনাং গণঃ স এষামস্তৌনি শ্বগণিনঃ শ্বগণি-
তৈঃ, বাগুরা মৃগবন্ধনরজ্জুঃ । ‘বাগুরা মৃগবন্ধনৌ’ ইত্যমরঃ । তয়ো
ন্তীতি বাগুরিকা জালিকাঃ । ‘চরতি’ ইতি ঠক্ প্রত্যয়ঃ । ‘দ্বৌ রাগুরি-
জালিকৌ’ ইত্যমরঃ । তৈশ্ব প্রথমমাস্থিতমধিষ্ঠিতম্ । ব্যপগতা শূনা-
দাবাগ্নয়ো দস্যবস্তস্করাশ্ব যস্মাৎ তথোক্তম্ । ‘দস্যবস্তস্করমোষকাঃ’ ই-
মরঃ । ‘কারয়েদনবিশোধনমাদৌ মাতুরন্তিকমপি প্রবিসিচ্চুঃ । অ-
শস্যনুগতঃ প্রবিশেদা সঙ্কটে চ গহনে চ ন তিষ্ঠেৎ ॥’ ইতি কামন্দক-
স্থিতা দৃষ্টা পঙ্কাদিরহিতা তুরঙ্গমযোগ্যা ভূমির্যস্য তত্, নিপানবদা-
যুক্তম্ । ‘আহাবস্তু নিপানং স্যাৎপকৃপজলাশয়ে’ ইত্যমরঃ ।
হরিণাদিभिঃ বয়োभिঃ পল্লিभिঃ গবয়ৈঃ গোসৃগৈঃ অরণ্যপশুবিষেধৈশ্চ
চিতং সমৃদ্ধং বনং বিবেশ প্রবিষ্টবান্ ॥

৫৩ । প্রথমে লগুড়হস্ত ব্যাগণ ককুরদন সমভিবাশান্ত্রে বনগণ্যে প্রবেশ করি-
তাবপর তিনি সেই কানন অনল ও দস্তাভয়শূন্য জানিয়া তথায় প্রবেশ করিলে
সেই বনে অশ্বগণের গমনোপযোগী স্পৃষ্ট ভূমি ও কৃপ বিজ্ঞান ছিল এবং শূনা-
প্রভৃতি পশুগণও বিচরণ করিত ।

অথ নভস্য ইব ত্রিদশায়ুধং কনকপিঙ্কতড়িদ্গুণসংযুতম্ ।
ধনুরধিज्यমনাধিরূপাদদে নরবরো রবরোষিতকেশরী ॥ ৫৪ ॥

৫৪ অঃ । অথ অনাধিঃ রবরোষিতকেশরী নরবরঃ কনকপিঙ্কতড়িদ্গুণসংযুতং ত্রিদশায়ুধং
ইব অধিয্যং ধনুঃ উপাদদে ॥

৫৪ । অথ অনাধির্মনোব্যথারহিতো নরবরো নরশ্রেষ্ঠঃ । রবেণ ধনু-
ষট্কারেণ রোষিতাঃ কেশরিণঃ সিংহা যেন স রাজা । কনকমিব পি-
পিগঙ্কো যস্তড়িদেব গুণো মৌরী তেন সংযুতং ত্রিদশায়ুধমিन्द्रচাপং নভস্য
ভাদ্রপদমাস ইব । ‘স্যুর্নভস্যপ্রীষ্টপদভাদ্রভাদ্রপদাঃ সমাঃ’ ইত্যমরঃ ।
অধিज्यমধিगतমৌরীকং ধনুঃ উপাদদে জগাহ ॥

৫৪ । অনন্তর ভাদ্রমাস যেমন কনক ও পিঙ্গপ্রভা সৌদামিনীরূপ সৌন্দর্যবান তত্ । মৃ-
ইন্দ্রায়ুধ ধারণ করে, তদ্রূপ নরবর দশরথও প্রকৃতগনে সৌন্দর্য্য আরোপণপূর্বক শত্রু-
ধারণ করিলেন । তখন সেই শত্রুনাশের টঙ্কারশব্দে কেশরীরা মাতিয়া রোষাবিষ্ট হইলেন ।

तस्य स्तनप्रणयिभिर्मुहुरेणशवै-
 व्याहृत्यमानहरिणीगमनं पुरस्तात् ।
 आविर्बभूव कुशगर्भमुखं मृगाणां
 यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारम् ॥ ५५

५५। स्तनप्रणयिभिः एणशवैः मुहुः व्याहृत्यमानहरिणीगमनं कुशगर्भमुखं तदग्रसर-
 मृगाणां यूथं तस्य पुरस्तात् आविर्बभूव ॥

५५। स्तनप्रणयिभिः स्तनपायिभिः एणशवैः हरिणशिशुभिः ।
 शवकः शिशुः इत्यमरः । मुहुर्व्याहृत्यमानं तद्वत्सलतया तद्वत्सलानु-
 मुहूर्मुहुः प्रतिषिध्यमानं हरिणीणां गमनं गतिर्यस्य तत् । कुशा
 तानि मुखानि यस्य तत् कुशगर्भमुखम् । तस्य यूथस्य अग्रसरः
 गर्वितो दृष्टश्च कृष्णसारो यस्य तत् मृगाणां यूथं कुलम् । 'स-
 कुलं यूथं तिरश्चां पुन्नपुंसकम्' इत्यमरः । तस्य दशरथस्य पुर-
 आविर्बभूव । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥

५५। एहे समय एक मृगयूथ कुशकवन चर्खण करिते करिते ठांशर मयूथे
 इति इहेन । मदनगर्वित कृष्णसार मृगगण ए यूथर अथे अथे गमन करितेछिन
 एवम शिशुभिरा सुगुणानां विनायक मृगीगणेर गमनेन दाक्ष जन्माहेते नागिन ।

तत् प्रार्थितं जवनवाजिगतेन राज्ञा
 तूणीमुखोद्धृतशरेण विशीर्णपङ्क्ति ।
 श्यामीचकार वनमाकुलदृष्टिपातै-
 वातेरितोत्पलदलप्रकरैरिवाद्रैः ॥ ५६

५६। जवनवाजिगतेन तूणीमुखोद्धृतशरेण राज्ञा प्रार्थितं विशीर्णपङ्क्ति तत् मृगयूथम्
 वातेरितोत्पलदलप्रकरैः इव वनं श्यामीचकार ॥

५६। जवनो जवशीलः । 'जुचंक्रम्य'—इत्यादिना युच्प्रत्ययः । 'तरस्वी
 मिव पिरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः' इत्यमरः । तं वाजिनमश्वं गतेन आरू-
 तूणी इषुधिः । 'बद्धादिभ्यश्च' इति स्त्रियां ङीष् । तस्या मुखात्
 उद्धृतशरेण राज्ञा प्रार्थितमभियातम् । 'याज्यायामभियाने च
 कथ्यते बुधैः' इति केशवः । अतएव विशीर्णा पङ्क्तिः सन्धीभावो
 तत् । मृगयूथं कर्तुं । आद्रैर्भयादशुसितैः आकुला भयचकिता ये दृष्टि-
 वातेरितोत्पलदलप्रकरैः पवनकम्पितेन्दीवरदलवन्दैरिव । वनं
 श्यामीचकार ॥

৫৬। তদর্শনে রাজা তুণীর হইতে শর উদ্ধৃত করিয়া বেগগামী অশ্বদ্বারা
উচ্চাদের অভিমুখে ধাবিত হইলেন। তখন সেই যুথভেদে মৃগগণের সমীপবর্তন
বারিষিক্ত উৎপন্ননের আশ্রয় সাধনদৃষ্টিপাতে বনভূমি শ্রামবর্ণ হইয়া গেল।

লক্ষ্যীকৃতস্য हरिणस्य हरिप्रभावः
प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीं व्यवधाय देहम् ।
आकर्णकृष्टमपि कामितया स धन्वी
वाणं कृपामृदुमनाः प्रतिसञ्जहार ॥ ५७

৫৭ অঃ। हरिप्रभावः ধন্বী সঃ লক্ষ্যীকৃতস্য हरिणस्य দেহং व्यवधाय स्थितां सहचरीम्
কামিতয়া কৃপামৃদুমনাঃ (সন্) আकर्णकृष्टम् अपि वाणं प्रतिसञ्जहार ॥

৫৭। हरिरिन्द्रो विष्णुर्वा, तस्य इव प्रभावः सामर्थ्यं यस्य स तथोक्तः।
धन्वी धनुष्मान् स नृपः। लक्ष्यीकृतस्य वेदुमिष्टस्य हरिणस्य स्वप्रेय
देहं व्यवधाय अनुरागात् अन्तर्धाय स्थिताम्। सह चरतीति सहचरी
पचादिषु चरतेष्टिकरणात् डीप्। यथाह वामनः—‘अनुचरीति चरी
त्वात्’ इति। तां सहचरीं हरिणीं प्रेक्ष्य कामितया स्वयं कामुकत्वात्
कृपामृदुमनाः करुणार्द्रचित्तः सन्, आकर्णकृष्टमपि दुष्प्रतिसंहर
इत्यर्थः। वाणं प्रतिसञ्जहार, नैपुण्यादित्यर्थः। नैपुण्यन्तु धन्वी
अनेन गम्यते ॥

৬৭। অনন্তর ইন্দ্রতুল্যাবলম্বী মহীপতি দমরথ, শরাসন ধারণপূর্বক
হরিণকে লক্ষ্য করিলেন, তখন উহার প্রিয়সহচরী হরিণী স্বীয় প্রিয়তমের
ব্যবধান করিয়া মধ্যস্থলে দাঁড়াইল, প্রেমানুরাগী রাজা তদর্শনে করুণরসে
আগ্নত হইয়া আকর্ণকৃষ্টেশ্বর প্রতিসংহার করিলেন।

तस्यापरेष्वपि मृगेषु शरान् मुमुक्षुः
कर्णान्तमेत्य विभिदे निविडोऽपि मुष्टिः ।
वासातिमात्रचटुलैः स्मरतः सुनेत्रैः
प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि ॥ ५८

৫৮ অঃ। वासातिमात्रचटुलैः सुनेत्रैः प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि स्मरतः अपरेषु अपि
शरान् मुमुक्षुः तस्य निविडः अपि मुष्टिः कर्णान्तम् एत्य विभिदे ॥

৫৮। वासात् भयात् अतिमात्रचटुलैः अत्यन्तचञ्चलैः सुनेत्रैः प्रौढ
प्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि प्रगल्भकान्ताविलोचनविलासव्यापारान्
श्यात् स्मरतः। अपरेष्वपि मृगेषु शरान् मुमुक्षुर्भीकृमिच्छीः तस्य दृष्ट

विदोऽपि मुष्टिः कर्णान्तमेत्य प्राप्य विभिदे । स्वयमेव भिद्यते
भिदेः कर्मकर्तरि लिट् । कामिनस्तस्य प्रियाविश्रमस्मृतिजनित-
प्रतिरिकात् मुष्टिभेदः, न त्वनैपुण्यादिति तात्पर्यार्थः ॥

७१। उदनसुरा त्रिणि अग्रांशु हरिणगणेर श्रुति वाणिनिक्षेपे अभिलाषी इहेलेन,
उद्देशादेर ज्ञानतरण लोचन अवलोकने प्रगल्भा वनितांर नेत्रविभ्रन उद्देशर अरण
आदत्त कर्णोपास्त पर्याप्त आकृष्टे स्फुटमुष्टि निश्चिन इहेया गेल ।

उत्तस्थुषः सपदि पल्लवपङ्कमध्या-
न्मुस्ताप्ररोहकवलावयवानुकीर्णम् ।

जग्राह च द्रुतवराहकुलस्य मार्गं

सुव्यक्तमार्द्रपदपङ्क्तिभिरायताभिः ॥ ५६

५६। सः मुस्ताप्ररोहकवलावयवानुकीर्णम् आयताभिः मार्द्रपदपङ्क्तिभिः सुव्यक्तं सपदि
सहचरीमुत्तस्थुषः द्रुतवराहकुलस्य मार्गं जग्राह ॥

५६। स नृपः । मुस्ताप्ररोहाणां मुस्ताङ्गराणां कवला ग्रासाः, तेषाम्
प्रयवैः अमविवृतमुखभ्रंशिभिः शकलैरनुकीर्णं व्याप्तम् । आयताभिः
पङ्क्तिभिः मार्द्रपदपङ्क्तिभिः सुव्यक्तम् । सपदि पल्लवपङ्कमध्यादुत्तस्थुषः
स्थितस्य द्रुतवराहकुलस्य पलायितवराहयूथस्य मार्गं जग्राह अनुससार ॥

७२। अतःपरं नृपवर उल्लङ्घनां पञ्चनपङ्कमध्या इहेते उथित ऊतवेगे पनात्रमान
वराहयूथेर सुनीर्य आर्द्रपदपङ्क्ति लक्ष्य करिया उद्देशर अहमरण करिलेन । तिनि
वराह देखिलेन,—वराहक्षित मुस्ताङ्गरथं सकल उद्देशादेर मुखविवर इहेते जडे
इहेयापथे पतित रहियाछे ।

तं वाहनादवनतोत्तरकायमीषः

विध्वन्तमुद्धृतसटाः प्रतिहन्तुमीषुः ।

नात्मानमस्य विविदुः सहसा वराहा

वृक्षेषु विद्वमिषुभिर्जघनाश्रयेषु ॥ ६०

६०। वराहाः उद्धृतसटाः (सन्तः) वाहनात् ईषत् अवनतोत्तरकायं विध्वन्तं तं प्रति-
हन्तुमीषुः । अस्य इषुभिः सहसा जघनाश्रयेषु वृक्षेषु विद्वम् आत्मानं न विविदुः ॥

६०। वराहाः, वाहनात् अश्वात् ईषदवनतोत्तरकायं किञ्चिदानत-
पूर्वकायं विध्वन्तं प्रहरन्तं तं नृपम् । उद्धृतसटा ऊर्ध्वकेसराः सन्तः ।
'सटा जटाकेसरयोः' इति हेमचन्द्रः । प्रतिहन्तुमीषुः प्रतिहन्तुमैच्छन् । अस्य

नृपस्य इषुभिः सहसा जघनानामाश्रयेषु अवष्टम्भेषु वृक्षेषु विद्धमाकान्तं
विविदुः । एतेन वराहाणां मनस्वित्वं नृपस्य हस्तलाघवं चोक्तम् ॥

७०। त्रिणि शीघ्रं वाहनं अथ हस्ते उन्नतं करिष्ये । अवन्तं करिष्ये । शरीरं
वराहगणके विद्धं करिष्ये । प्रवृत्तं हस्तेन, तथैव मेहं वराहगणं मृगं विद्धं
करिष्ये । तौहारा विनाशसाधने उद्बुद्धं हस्ते, किञ्च राक्षसं एवमेव वाग्लेपनं
वृक्षेण सहितं ताहादेव जघनदेशे विद्धं हस्ते, उहा ताहारा जानिते पारिजिते ॥

तेनाभिघातरभसस्य विकृत्य पत्नी

वन्यस्य नेत्रविवरे महिषस्य मुक्तः ।

निर्भिद्य विग्रहमशोणितलिप्तपुङ्ख-

स्तं पातयाम्प्रथममास पपात पश्चात् ॥ ६१

६१ अ. । तेन अभिघातरभसस्य वन्यस्य महिषस्य नेत्रविवरे विकृत्य मुक्तः पत्नी विग्रहं निर्भिद्य
अशोणितलिप्तपुङ्खः (सन्) तं प्रथमं पातयामास स्वयं पश्चात् पपात ॥

६१। अभिघाते रभस औत्सुक्यं यस्य तस्य अभिहन्तुमुद्यतः
इत्यर्थः । वन्यस्य वने भवस्य महिषस्य नेत्रविवरे नेत्रमध्ये तेन नृपे
विकृत्य आकृत्य मुक्तः पत्नी शरीरे विग्रहं महिषदेहं निर्भिद्य विदार्य
शोणितलिप्तो न भवतीत्यशोणितलिप्तः पुङ्खो यस्य स तथोक्तः सन्, तं
महिषं प्रथमं पातयामास, स्वयं पश्चात्पात । 'क्वच्चानुपयुज्यते लिप्ति
इत्यत्रानुशब्दस्य व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थत्वात् 'पातयां प्रथममास
इत्यपप्रयोग इति पाणिनीयाः । यथाह वार्त्तिककारः—'विपर्ययसहित
त्ययं व्यवहितनिवृत्त्यर्थञ्च' इति ॥

७१। अनन्तर एक वृक्षगर्ह्ये तौहारे करिष्ये । प्रवृत्तं हस्ते त्रिणि शरीरं
आकर्षणपूर्वकं ताहारा नेत्रविवरे एकं शरीरं निक्षेप करिष्ये ; निक्षेपं शरीरं उद्बुद्धं
ऊर्ध्ववेगे गमन करिष्ये, उहा महिषदेहं भेद करिष्ये । शोणितलिप्तो ना हस्ते
प्रथमे महिषके पातित करिष्ये एवं ७९प०८० अ० पठितं हस्ते ॥

प्रायो विषाणपरिमोक्षलघूत्तमाङ्गान्

खड्गांश्चकार नृपतिर्निशितैः क्षुरप्रैः ।

शृङ्गं स दृप्तविनयाधिकृतः परेषा-

मत्युच्छितं न ममृषे न तु दीर्घमायुः ॥ ६२

६२ अ. । नृपतिः निशितैः क्षुरप्रैः खड्गान् प्रायः विषाणपरिमोक्षलघूत्तमाङ्गान् चकार । इति
विनयाधिकृतः स परेषाम् अत्युच्छितं शृङ्गं न ममृषे न (किल) दीर्घमायुः न ममृषे इति न ॥

६२। नृपतिः निशितैः क्षुरप्रैः शरविशेषैः खड्गान् खड्गाख्यान् मृगान् ।
 खड्गैः खड्गखड्गिनौ इत्यमरः । प्रायो बाहुल्येन विषाणपरिमोक्षेण शृङ्ग-
 लघूनि अगुरुणि उत्तमाङ्गानि शिरांसि येषां तांश्चकार न त्ववधीत्
 कुतः ? दृष्टविनयाधिकृतो दुष्टनिग्रहनि युक्तः स राजा, परेषां प्रति-
 नानामत्युच्छितमुन्नतं शृङ्गं विषाणं प्राधान्यञ्च । 'शृङ्गं प्राधान्यसान्वीय'
 न ममृषे न सेहे । दीर्घमायुर्जीवितकालम् । 'आयुर्जीवित-
 ना ना' इत्यमरः । न ममृषे इति न किन्तु ममृष एवेत्यर्थः ॥

६३। इष्टेनिग्रहनिग्रत नरवर दशरथ शानित क्षुरप्र अश्ववारा गङ्गादिगेत्र शङ्का-
 उरपाटेन करिष्या उशदेन मशुकभार जपू करिष्या दिनेन, किञ्च आन विनाश
 केनना तिनि रिपूगणेर आवागृहे नश् करिते पारितेन ना, परञ्च
 विरोधेन विरोधी छिन्नेन ना ।

व्याघ्रानभौरभिमुखोत्पतितान् गुहाभ्यः
 फुल्लासनाग्रविटपानिव वायुरुग्णान् ।
 शिञ्चाविशेषलघुहस्ततया निमेषा-
 तूणीचकार शरपूरितवक्त्ररम्भान् ॥ ६३

६३। अभीः धन्वी सः गुहाभ्यः अभिमुखोत्पतितान् वायुरुग्णान् फुल्लासनाग्रविटपान् इव
 शिरान्) शरपूरितरम्भवक्त्रान् शिञ्चाविशेषलघुहस्ततया निमेषात् तूणीचकार ॥

६३। अभीः निर्भीकः स धन्वी गुहाभ्योऽभिमुखोत्पतितान् । वायुना
 रम्भान् भग्नान् । फुल्ला विकसिताः । 'अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवक्त्रशोक्ताघाः'
 ति निष्ठातकारस्य लत्वनिपातः । ये असनस्य सर्जवृक्षस्य 'सर्जकासन-
 मृकपुष्पप्रियकजावकाः' इत्यमरः । अग्रविटपास्तानिव स्थितान् इषुधि-
 नानित्यर्थः । व्याघ्राणां चित्ररूपत्वादुपमाने फुल्लविशेषणम् । शरैः पूरि-
 तानि वक्त्ररम्भाणि येषां तान् व्याघ्रान् । शिञ्चाविशेषेण अभ्यासातिशयेन
 लघुहस्ततया क्षिप्रहस्ततया निमेषात् तूणीचकार तूणीं शरैः पूरितवान्
 इत्यर्थः ॥

७०। भयहीन भूपति दशरथ सविशेष अभावनिवक्त्रन क्षिप्रहस्तता प्रदर्शनपूर्वक
 मृक वृक्ष तकर वायुतन् शान्ताग्रेण शर गिरिगुहा हहेते अभिमुखागत शार्दूलगणेर
 शरनिग्रह शरनिकरे परिपूर्ण करिष्या फेनिलेन ।

निर्घातोग्रैः कुञ्जलीनान् जिघांसु-
 र्यानिर्घाषैः क्षोभयामास सिंहान् ।

नूनं तेषामभ्यसूयापरोऽभू-

द्वीर्योदये राजशब्दे मृगेषु ॥ ६४

६४। कुञ्जलीलान् सिंहान् जिघांसुः निर्घातोयैः ज्यानिर्घोषैः चोभयामास। तेषां चोभयामास राजशब्दे अभ्यसूयापरः अभूत् नूनम् ॥

६४। कुञ्जेषु लीनान्। 'निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीवे लतादिपिहितो इत्यमरः। सिंहान् जिघांसुः हन्तुमिच्छुः। निर्घातो व्योमोत्थित पातिकाः शब्दविशेषः, तद्वदुग्रैः रौद्रेः ज्यानिर्घोषैः सौर्वीशब्दैः चोभयामास अत्रोत्प्रेक्षते—तेषां सिंहानां सम्बन्धिनिर्वोर्ष्येण उदये उन्नते मृगेषु यो राजशब्दः तस्मिन् अभ्यसूयापरः अभूत् नूनम्। अन्यथा कथमेतन्निष्पद्ये हन्यादित्यर्थः। 'मृगाणाम्' इति पाठे समासे गुणभूतत्वाद्वाजशब्दे सम्बन्धो दुर्घटः। शालिनीवृत्तम्—'शालिन्युक्ता मृतौ तगौ गोऽश्विलोक' इति लक्षणम् ॥

७४। अनन्तरं त्रिनि निकुञ्जशायी केशरीदिगेन विनाशवांस्तनां वज्रक्षनिर अतिभीषण ज्यानिश्चनद्वारा तांशदिगके मःस्फाभित करिते जागितेन; तदन हरेल येन त्रिनि सकल पशु अपेक्षा अधिक बलशाली मिःशेर उन्नत मृग पदवीते श्रेयाचित हरेयाछेन।

तान् हत्वा गजकुलवद्धतीव्रवैरान्

काकुत्स्थः कुटिलनखाग्रलग्नमुक्तान्।

आत्मानं रणाकृतकर्मणां गजाना-

मानृण्यं गतमिव मार्गणैरमंस्त ॥ ६५

६५ अः। काकुत्स्थः गजकुलवद्धतीव्रवैरान् कुटिलनखाग्रलग्नमुक्तान् तान् हत्वा आत्मानं रणाकृतकर्मणां गजानाम् आनृण्यं मार्गणैः गतम् इव अमंस्त ॥

६५। काकुत्स्थो दशरथः, गजकुलेषु वद्धं तीव्रं वैरं यैस्तान् कुटिलेषु नखाग्रेषु लग्ना मुक्ता गजकुलमौक्तिकानि येषां तान् सिंहान् हत्वा, आत्मानं रणेषु कृतकर्मणां कृतोपकाराणां गजानाम् आनृण्यमनृण्यं मार्गणैः शरैः। 'मार्गणो याचके शरे' इति विश्वः। गतं प्राप्तवन्तमिव अमंस्त मेने ॥

७५। काकुत्स्थकुलतिलक राजा, वज्रनखाग्र मःस्फाभित करिकूलर छिद्रिण्यं उद्दिगिगेन सेहै केशरीसकलके शत्रुद्वारा मःशर करिग करिगणेर निशान आपनांके शत्रुमुक्त करितेन।

चमरान् परितः प्रवर्त्तिताश्वः
 क्वचिदाकर्णविकृष्टभल्लवर्षी ।
 नृपतीनिव तान् वियोज्य सद्यः
 सितबालव्यजनैर्जगाम शान्तिम् ॥ ६६

तेषां वीर्यं

इति हि तो

वियोज्य

तो भया

मृगेषु

कथमेत

वा द्राज

तोऽखिलो

तत्तत्

अथन

तदन

प्रत

(६६) । क्वचित् चमरान् परितः प्रवर्त्तिताश्वः आकर्णविकृष्टभल्लवर्षी सः नृपतीन् इव तान् वियोज्य सद्यः शान्तिं जगाम ॥

६६ । क्वचित् चमरान् परितः । 'अभितः परितः समया'—इत्यादिना प्रवर्त्तिताश्वः प्रधाविताश्वः, आकर्णविकृष्टभल्लान् इषुविशेषान् इति तथोक्तः स नृपः, नृपतीनिव तांश्चमरान् सितबालव्यजनैः शुभ्र-वियोज्य विरह्य सद्यः शान्तिं जगाम । शूराणां परकीयमैश्वर्य-तत्त्वं न तु जीवितमिति भावः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥

६७ । कोनशांतेन त्रिणि चगरी गृगणैश्च अति अतिवेगेन अथनकांनन करिनेन तदन दारुणकृष्टे शर ७ भल्लाद्धवर्षणे विजित राक्षगणैश्च शत्रु उद्दिगके श्वेतगम-प्रत करिण अविनशे शान्तिप्राप्त इहेनेन ।

अपि तुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरं
 न स रुचिरकलापं वाणलक्ष्मीचकार ।
 सपदि गतमनस्कश्चिबमाल्यानुकीर्णं
 रतिविगलितबन्धे केशपाशे प्रियायाः ॥ ६७

(६७) । सः तुरगसमीपात् उत्पतन्तम् अपि रुचिरकलापं मयूरं चिबमाल्यानुकीर्णं रति-विगलितबन्धे प्रियायाः केशपाशे सपदि गतमनस्कः न वाणलक्ष्मीचकार ॥

६७ । स नृपस्तुरगसमीपादुत्पतन्तमपि । सुप्रहारमपीत्यर्थः । रुचिर-कलापं भासुरवर्हम् । मल्लामतिशयेन रौतौति मयूरो वर्ही । पृषोदरादि-नात् साधुः । तं चित्रेण माल्येन अनुकीर्णं रतौ विगलितबन्धे प्रियायाः केशपाशे सपदि गतमनस्कः प्रवृत्तचित्तः । 'उरःप्रभृतिभ्यः कप्' इति कृत्प्रत्ययः । न वाणलक्ष्मीचकार न प्रजहारैत्यर्थः ॥

७१ । कोशांश ७ वा कतकण्ठनि मयूर तांशश्च अश्वेन समुत्थे उड्डीन इहेते नागिन, उद्दिगके श्वेतगम-प्रत करिण अविनशे शान्तिप्राप्त इहेनेन । तदन दारुणकृष्टे शर ७ भल्लाद्धवर्षणे विजित राक्षगणैश्च शत्रु उद्दिगके श्वेतगम-प्रत करिण अविनशे शान्तिप्राप्त इहेनेन ।

तस्य कर्कशविहारसम्भवं स्वेदमाननविलग्नजालकम् ।
आचचाम सतुषारशीकरो भिन्नपल्लवपुटो वनानिलः ॥ ६८ ॥

६८ अ. । सतुषारशीकरः भिन्नपल्लवपुटः वनानिलः कर्कशविहारसम्भवं स्वेदमाननविलग्नजालकम् ।
तस्य स्वेदम् आचचाम ॥

६८ । कर्कशविहारादतिव्यायामात् सम्भवो यस्य तम् ।
विलग्नजालकं बद्धकदम्बकं तस्य नृपस्य स्वेदम् । सतुषारशीकरः
राम्बुकणसहितः । भिन्ना निर्दलिताः पल्लवानां पुटाः कोशा येन सः
निलः आचचाम जहारेत्यर्थः । रथोद्धतावृत्तमेतत् ॥

६८ । तूषारशीकरशीतल वनमगौरव पादपमगूह्य पल्लवपूत भेद कविशान्
अतिमात्र गृग्याजनित वदनमश्लेष श्वेतविन्दू अपनोदित करिण ।

इति विस्मृतान्यकरणीयमात्मनः
सचिवावलम्बितधुरं धराधिपम् ।
परिवृद्धरागमनुबन्धसेवया

मृगया जहार चतुरेव कामिनी ॥ ६९ ॥

६९ अ. । इति आत्मनः विस्मृतान्यकरणीयं सचिवावलम्बितधुरम् अनुबन्धसेवया परिवृद्ध
धराधिपं मृगया चतुरा कामिनी इव जहार ॥

६९ । इति पूर्वोक्तप्रकारेणात्मनो विस्मृतमन्यत्करणीयं कार्यं
तम् । विस्मृतान्यकार्यान्तरमित्यर्थः 'ऋक्पूरव्यूः पथामानक्षे' इति सम्भ
सान्तोऽच् प्रत्ययः । अनुबन्धसेवया सन्ततसेवया परिवृद्धो रागो यस्य
धराधिपम् । मृग्यन्ते यस्यां मृगा इति मृगया । 'परिचर्यापरिसर्या'
मृगयाट्यादीनामुपसंख्यानम्' इति शप्रत्ययान्तो निपातः । चतुरा
विदग्धा कामिनीव, जहार आचकर्ष । 'न जातु कामः कामानामु'
भोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्द्धते ।' इति भावः ।

७० । एहेकपे राजा दशरथ सचिवगणैः प्रति राजाभार समर्पण एव कार्या
विग्रहणपूर्वक निरन्तर गृग्याय दृष्टकपे वक्राश्रयाग इहेमेन ; तथैव मृगया वेन च
रगनीर यात्र दौशर मन आकर्षण करिषा केलिल ।

स ललितकुसुमप्रबालशय्यां
ज्वलितमहौषधिदीपिकासनाथाम् ।
नरपतिरतिवाहयाम्बभूव
क्वचिदसमेतपरिच्छदस्त्रियामाम् ॥ ७० ॥

कम् । सः ललितकुसुमप्रवालशय्यां ज्वलितमहौषधिदीपिकासनायां वियामां क्वचित् अस्मत्-
नलः ॥ ७० ॥ अतिवाहयाम्बभूव ॥

७० । स नरपतिः । ललितानि कुसुमानि प्रवालानि पल्लवानि
यस्यां ताम् । ज्वलिताभिर्महौषधिभिरेव दीपिकाभिः सनायां तत्-
नामित्यर्थः । त्रियामां रात्रिं क्वचिदस्मत्परिच्छदः परिहृतपरिजनः
नित्यः । अतिवाहयाम्बभूव गमयामास । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥

७१ । अनश्वर परिजनविरहित नृपतिः कोनश्वरेण शुक्रेण पल्लव ७ पुष्पकोश-
नयाय भयन करिष्या श्रद्धावित गदशेवदिक्रम दौषालोके वरुणी अतिवाहित
करिष्या ॥

उषसि स गजयूथकर्णतालैः

पटुपटहध्वनिभिर्विनीतनिद्रः ।

अरमत मधुराणि तव शृण्वन्

विहगविकूजितवन्दिमङ्गलानि ॥ ७१ ॥

७१ । उषसि पटुपटहध्वनिभिः गजयूथकर्णतालैः विनीतनिद्रः स तव मधुराणि विहगकूजित-
वन्दिमङ्गलानि शृण्वन् अरमत ॥

७१ । उषसि प्रातः पटूनां पटहानामिव ध्वनिर्येषां तैः गजयूथानां
कार्यं तैः वाद्यप्रभेदैः विनीतनिद्रः स नृपस्तत्र वने मधुराणि विह-
इति स म विहङ्गानां विकूजितान्येव वन्दिनां मङ्गलानि मङ्गलगीतानि शृण्वन्
तमो यस्य अरमत ॥

७२ । अतः परं रात्रि श्रुतां शृण्वन् पटेशकतूला गजयूथैश्च कर्णाङ्गलनशब्दे
नित्यं नृपति वैतालिकदिगेर मङ्गलगीतिर ग्राह्य सुमधुर विश्रमकूजन श्रवण करिते
तमे वने वने विश्रम करिते नागिनेन ।

अथ जातु रुरोर्गृहीतवर्त्मा विपिने पार्श्वचरैरलक्ष्यमाणः ।

अस्मिन्मुचा तपस्विगाढां तमसां प्राप नदीं तुरङ्गमेण ॥ ७२ ॥

७२ । अथ जातु रुरोर्गृहीतवर्त्मा विपिने पार्श्वचरैः अलक्ष्यमाणः अस्मिन्मुचा तुरङ्गमेण
तमसां तमसां नदीं प्राप ॥

७२ । अथ जातु कदादित् रुरोर्गृह्य गृहीतवर्त्मा स्वीकृतरुमार्गः,
विपिने वने पार्श्वचरैः अलक्ष्यमाणः, तुरगवेगादित्यर्थः । अस्मिन् फेन-
सफेनं खिद्यतेत्यर्थः । तुरङ्गमेण तपस्विभिः गाढामवगाढां तमसां
नदीं सरितं प्राप ॥

१२ । अनसुत्रं नरपति दशरथं क्रूरगुणैः पथाभ्युपगम्य करिष्यात् त्रुषणैः
वशतः अनुचरवर्गैः अनङ्गितरूपे गहनवनमध्याह्नं तपस्विजनमेवित तमनानुरोधेन
उपस्थितं ह्येलेन, तथन सातिशयं क्लान्तं अश्वैः मुखं ह्येते केन उद्गोषं ह्येते नाति

कुम्भपूरणभवः पटुरुच्चैरुच्चचार निनदोऽम्भसि तस्याः ।
तत्र स हिरदवृंहितशङ्खी शब्दपातिनमिषुं विससर्ज ॥

७३ अ. । तस्याः अम्भसि कुम्भपूरणभवः पटुः उच्चैः निनदः उच्चचारः । तत्र सः हिरदः
शङ्खी (सन्) शब्दपातिनम् इषुं विससर्ज ॥

७३ । तस्यास्तमसाया अम्भसि कुम्भपूरणेन भव उत्पन्नः । पचात्
पटुर्मधुरः उच्चैर्गम्भीरो निनदो ध्वनिरुच्चचार उदियाय । तत्र निनदे
नृपः । हिरदवृंहितं शङ्खत इति हिरदवृंहितशङ्खी सन् । शब्देन शङ्ख
नुसारेण पततीति शब्दपातिनम् इषुं वाणं विससर्ज । स्वागतावृत्तम् ॥

१० । तथन सेहं तमसां ह्येते कुम्भपूरणमसूत एकं मधुरं गम्भीरं व उच्यते
तिनि ए शङ्खके गजवृंहितं मने करिष्यां सेहं शङ्खाभ्यां ए एकं शङ्खजैः
निरूपेण करिष्येन ।

नृपतेः प्रतिषिद्धमेव तत् कृतवान् पङ्क्तिरथो विलङ्घ्य यत्
अपथे पदमर्पयन्ति हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमिलिताः ॥

७४ अ. । तत् नृपतेः प्रतिषिद्धम् एव यत् पङ्क्तिरथः विलङ्घ्य कृतवान् । श्रुतवन्तः अपि
निमिलिताः (सन्तः) अपथे पदम् अर्पयन्ति हि ॥

७४ । तत्कर्म नृपतेः क्षत्रियस्य प्रतिषिद्धमेव, यदेतत् कर्म गज
रूपं पङ्क्तिरथो दशरथो विलङ्घ्य 'लक्ष्मीकामो युद्धादन्यत्र करिवधं
कुर्यात्' इति शास्त्रमुल्लङ्घ्य कृतवान् । ननु विदुषस्तस्य कथमौदृग्विचि
मत आह—अपथ इति । श्रुतवन्तोऽपि विद्वांसोऽपि रजोनिमिलिता
गुणावृताः सन्तः । न पन्था इत्यपथम् । 'पथो विभाषा' इति वा सन्तः
सान्तः । 'अपथं नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम् 'अपन्थास्त्वपथं तुल्यं राज्ञा तुरग
इत्यमरः । तस्मिन् अपथे अमार्गे पदमर्पयन्ति निक्षिपन्ति हि प्रवर्तमानाः
इत्यर्थः । वैतालीयं वृत्तम् ॥

१४ । वज्रगजं वध करिष्या राजादिगणैः पक्षे शास्त्रे निषिद्धं, किञ्च तस्मिन्
शास्त्रे उल्लङ्घनं करिष्येन, ताहाते आर आश्चर्यं किं ? केनना ज्ञानिगणैः राजादिगणैः
विगलिनं ह्येलेन कूपथे पदार्पणं करिष्या थाकेन ।

हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषम-
स्तस्यान्विष्यन् वेतसगदं प्रभवं सः ।

शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्रं
तापादन्तःशल्य इवासीत् क्षितिपोऽपि ॥ ७५

हे तात ! इति क्रन्दितम् आकण्ठ्यं विषण्णः (सन्) तस्य वेतसगुदं प्रभवम् अन्विष्यन्
सकुम्भं मुनिपुत्रं प्रेक्ष्य क्षितिपः अपि तापात् अन्तःशल्य इव आसीत् ॥

हा इति आर्त्तौ । तातो जनकः । 'हा विषादशुगार्त्तिषु'
'तातस्य जनकः पिता' इति चामरः । हा तातेति क्रन्दितं
विषमाकर्ण्य, विषमो भग्नोऽस्माहः सन् । तस्य क्रन्दितस्य वेतसैः गुदं
प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । तमन्विष्यन् शल्येन शरेण
'शल्यं' शङ्को शरे वंशे' इति विश्वः । सकुम्भं मुनिपुत्रं प्रेक्ष्य स
क्षितिपि तापात् दुःखादन्तःशल्यं यस्य सः अन्तःशल्य इव आसीत् ।
प्रवृत्तम् ॥

अनन्तरं शङ्को शरे निक्षिप्तं हरेवांशं तमनां मेहे वेतसकुम्भमथा
शङ्को "हा तात !" एहेकप एकौ क्रन्दनस्वरनि उथित हरेण, तच्छ्रवणे
नृपति मेहे क्रन्दनकारण अन्विष्य रुदितेन, एवं पेशितेन,—शरविक्र
कलनीय उग्र पङ्क्तिं रश्मिच्छेन । उद्गर्शने त्रिंशे येन क्षण्ये
हरेण ।

तेनावतीर्य तुरगात्मथितान्वयेन
पृष्ठान्वयः स जलकुम्भनिषसदेहः ।
तस्मै द्विजेतरतपस्विसुतं स्वलङ्घि-
रात्मानमचरपदैः कथयास्वभूव ॥ ७६

प्रथितान्वयेन तेन तुरगात् अवतीर्य पृष्ठान्वयः जलकुम्भनिषसदेहः सः तस्मै स्वलङ्घिः
आत्मानं द्विजेतरतपस्विसुतं कथयास्वभूव ॥

७६ । प्रथितान्वयेन प्रख्यातवंशेन । एतेन पापभीरुत्वं सूचितम् ।
राज्ञा तुरगादवतीर्य पृष्ठान्वयो ब्रह्महत्याशङ्कया पृष्ठकुलः, जलकुम्भ-
निषसदेहः स मुनिपुत्रः तस्मै राज्ञे स्वलङ्घिः अशक्तिवशात् अर्द्धोच्चारितैः
अचरप्रायैः पदैः अचरपदैः आत्मानं द्विजेतरश्चासौ तपस्विसुतश्च
द्विजेतरतपस्विसुतं कथयास्वभूव । न तावत्तैर्वर्णिक एवाहमस्मि किन्तु
'वैश्यान्तु करणः शूद्रायाम्' इति याज्ञवल्क्यः । कुतो ब्रह्महत्या
तथाच रामायणे—'ब्रह्महत्याकृतं पापं हृदयादपनीयताम् । न
जातिरहं राजन् मा भूते मनसो व्यथा ॥ शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो
नपदाधिप ॥' इति ॥

१७। तथन विद्यातवशमसूत नृपति दशरथ अविनश्ये अथ हरेते
करिष्यां मेहे कनसी सम्पूज्यदेह श्रविकुमारैर वंशपरिचय जिज्ञासा करिष्या
तथन श्रितितवाको एहेकप आश्रपरिचयप्रदान करिलेन ;—हे राजन् !
गर्भजातं ७ वैश्रतापसेर पुत्र ।

तच्चोदितश्च तमनुवृत्तशल्यमेव

पितोः सकाशमवसन्नदृशोर्निनाय ।

ताभ्यां तथागतमुपेत्य तमेकपुत्र-

मञ्जानतः स्वचरितं नृपतिः शशंस ॥ ७७

७७ अ. । सः नृपतिः तच्चोदितः (सन्) अनुवृत्तशल्यमेव तम् अवसन्नदृशोः पितोः
निनाय, तथागतम् एकपुत्रं तम् उपेत्य ताभ्याम् अज्ञानतः, स्वचरितं शशंस च ॥

७७। तच्चोदितस्तेन पुत्रेण चोदितः 'पितृसमीपं प्रापय' इत्युक्तं
नृपतिः, अनुवृत्तशल्यम् अनुत्पाटितशरमेव तं सुनिपुत्रम् अवसन्नदृ-
नष्टचक्षुषोः अन्ययोरित्यर्थः, पितोः मातापितोः 'पिता माता' इत्येक-
सकाशं समीपं निनाय । इदञ्च रामायणविरुद्धम् । तत्र—'अथाहं
स्तं देशं नीत्वा तौ भृशदुःखितौ । असंशयमहं पुत्रं तं सुनि-
भार्यया ॥' इति नदीतीर एव मृतं पुत्रं प्रति पितोरानयनाभिधान-
तथागतं वेतसगूढम् । एकश्चासौ पुत्रश्च एकपुत्रस्तम् । एकग्रहणं पि-
रनन्यगतिकत्वसूचनार्थम् । तं सुनिपुत्रमुपेत्य सन्निकृष्टं गत्वा अज्ञा-
करिभ्रान्त्या स्वचरितं स्वकृतं ताभ्यां मातापितृभ्याम् । क्रियाग्रहणाच्चतु-
शशंस कथितवान् ॥

११। राजा मेहे श्रविकुमारं कर्तुं एहेकप अभिहितं हरेयां तौहार शता-
ना करिष्याहे तदीय अन्न पितामातार निकटं तौहाके लहेया गेलेन एव
देर मेहे एकमात्र पुत्रेण जेदूनी दशा ७ अज्ञानवशतः श्रौय हृदयैर काहिनी नि-
करिलेन ।

तौ दम्पती बहु विलप्य शिशोः प्रहर्षा
शल्यं निखातमुदहारयतामुरस्तः ।
सोऽभूत्परासुरथ भूमिपतिं शशाप
हस्तार्पितैर्नयनवारिभिरेव वृद्धः ॥ ७८
दिष्टान्तमाप्स्यति भवानपि पुत्रशोका-
दन्त्ये वयस्यहमिवेति तमुक्तवन्तम् ।

आक्रान्तपूर्वमिव सुक्तविषं भुजङ्गं
 प्रोवाच कीशलपतिः प्रथमापराद्धः ॥ ७६
 शापोऽप्यदृष्टतनयाननपद्मशोभे
 सानुग्रहो भगवता मयि पातितोऽयम् ।
 कृष्यां दहन्नपि खलु क्षितिमिन्धनेद्धो
 वीजप्ररोहजननीं ज्वलनः करोति ॥ ८०

७६। तौ दम्पती बहु विलप्य शिशोः उरस्तः निखातं शल्यम् प्रहर्त्वा उदहारयतां, सः
 भूमिम् । अथ वृद्धः हस्तार्पितैः नयनवारिभिः एव भूमिपतिं शशाप ॥

७७। (हे राजन् !) 'भवान् अपि अन्त्ये वयसि अहम् इव पुत्रशोकात् दिष्टान्तम् आप्स्यति'
 तन्म आक्रान्तपूर्वं तं सुक्तविषं भुजङ्गम् इव (स्थितं) प्रथमापराद्धः कीशलपतिः प्रोवाच ॥

७८। भगवता अदृष्टतनयाननपद्मशोभे मयि पातितः अयं शापः अपि सानुग्रहः । इन्धनेद्धो
 कृष्यां क्षितिं दहन् अपि वीजप्ररोहजननीं करोति ॥

७९। तौ जाया च पतिश्च दम्पती । राजदन्तादिषु जायाशब्दस्य
 भावो जन्मावस्य विकल्पेन निपातितः । 'दम्पती जम्पती जायापती
 जायापती च तौ' इत्यमरः । बहु विलप्य भूरि परिदेव्य । 'विलापः
 परिदेवनम्' इत्यमरः । शिशोः उरस्तः वक्षसः । 'पञ्चम्यास्तसिल्' ।
 निखातं शल्यं शरं प्रहर्त्वा राज्ञा उदहारयताम् उदारयामासतुः । स शिशुः
 भूमिर्गतप्राणोऽभूत् । अथ वृद्धः, हस्तार्पितैः नयनवारिभिरेव शापदानस्य
 पूर्वकालात्तैरेव भूमिपतिं शशाप ॥

८०। हे राजन् ! भवानप्यन्त्ये वयसि अहमिव पुत्रशोकात् दिष्टान्तं
 भावसानं मरणमित्यर्थः । 'दिष्टः काले च देवे स्यात्' इति विश्वः ।
 आप्स्यति प्राप्स्यति इत्युक्तवन्तम् । आक्रान्तः पदाहतः पूर्वम्
 आक्रान्तपूर्वः । सुप्सुपेति समासः । तं प्रथममपकृतमित्यर्थः । सुक्त-
 विषम् अपकारात् पञ्चादुत्सृष्टविषं भुजङ्गमिव स्थितं तं वृद्धं प्रति प्रथमा-
 पराद्धः प्रथमापराधी । कर्त्तरि क्तः । इदञ्च सहने कारणमुक्तम् । कोसल-
 पतिः दशरथः शापदानात् पञ्चादपि एनं मुनिं प्रोवाच ॥

८०। अदृष्टा तनयाननपद्मशोभा येन तस्मिन्पुत्रके मयि भगवता
 पातितः । वज्रप्रायत्वात् पातित इत्युक्तम् 'अयं पुत्रशोकात् म्रियताम्'
 एवंरूपः शापोऽपि सानुग्रहः । वृद्धकुमारीवरन्यायेन इष्टावाप्तेरन्तरी-
 कालात् स उपकार एव । निग्राहकस्याप्यनुग्राहकत्वमर्थान्तरन्यासेन
 शाप-कृष्यामिति । ८१। प्रज्वलितः ज्वलनोऽग्निः कृष्यां

কর্ণণাহ্নাম্ । ‘ঋতুপধাচ্চাকৃপি চৃতৈঃ’ ইতি ক্যপ্ । চিত্তিঃ
বীজপ্রোহাণাং বীজাঙ্কুরাণাং জননীমুৎপাদনক্ষমাং কৰোতি ।

৭৮—৮০ । তখন তাপসদম্পতী এই নিদাকরণ কথা শ্রবণ করিয়া বহুক্ষণ
করিলেন এবং শিশুর প্রার্থা সেই রাজাকে শিশুর বক্ষঃস্থল হইতে বাণমোচন
অনুমতি দিলেন । রাজা যেমন বাণ মোচন করিলেন, অগ্নি স্ববিত্তনয়ও প্রাণ পান
করিলেন । বৃদ্ধ তাপসও তখন হস্তদ্বারা নেত্রবারি গ্রহণ করিয়া তদ্বারা
অভিশাপ প্রদান করিলেন । “হে রাজন্ ! তুমিও আমার আশ্রয় অস্তিময়
শোকে শরীর পরিত্যাগ করিবে ।” এইরূপে অভিশপ্ত কৃতাপরাধ কোশল
দশরথ, পদাহত মুক্তবিব বিষবরের আশ্রয় তাঁহাকে কহিলেন । ভগবন্ !
অভিশাপ প্রদান করিয়া আমাকে আজ অনুগৃহীতই করিলেন, কেননা আমি
পুত্রমুখপদ্ম সন্দর্শন করি নাহি । প্রজ্জলিত হুতাশন যেমন কাষ্ঠাদিদ্বারা কর্ষণ
ভূমিকে দগ্ধ করিয়াও তাহার শস্ত্রোৎপাদিকাশক্তির বৃদ্ধি করিয়া দেয়, আপন
অভিশাপও আমার পক্ষে তদ্রূপ বরস্বরূপই হইল ।

इत्यङ्गते गतघृणः किमयं विधत्तां
बध्यस्तवेत्यभिहितो वसुधाधिपेन ।
एधान् हुताशनवतः स मुनिर्ययाचे
पुत्रं परासुमनुगन्तुमनाः सदारः ॥ ८१

৮১ অঃ । ইত্যঙ্গতে (সতি) বসুধাধিপেণ গতঘৃণঃ তব বध्यঃ অয়ং কিং বিধতাস্ ইতি
স মুনিঃ সদারঃ পরাসু পুত্রমনুগন্তুমনাঃ (সন্) । হুতাশনবতঃ এধান্ যযাচে ॥

৮১ । ইত্যঙ্গতে প্রবৃত্তে সতি । বসুধাধিপেণ রাজা, গতঘৃণঃ নিষ্কার
হন্তৃত্বান্নিষ্কৃপ ইত্যর্থঃ । অতএব তব বধ্যো বধার্হো’য়ং জনঃ । অযমি
রাজো নির্বেদাদনাদরেণ স্বাভিনির্দেশঃ । কিং বিধতামিত্যভিহিত
ময়া কিং বিধেয়মিতি বিজ্ঞাপিত ইত্যর্থঃ । সঃ মুনিঃ সদারঃ সমাখ্যেঃ পরা
গতাসু পুত্রমনুগন্তু মনো यस্য সো’নুগন্তুমনাঃ সন্ । ‘তু’ কামমন
রপি’ ইতি মকারলোপঃ । হুতাশনবতঃ সাগ্নীনিধান্ কাষ্ঠানি যযাচে ।
চ অত্রাভিঘাতদোষঃ । ‘অনুষ্ঠানা সমর্থস্য বানপ্রস্থস্য জীৰ্যতঃ ।
গ্নিজলসম্প্রাতৈর্মরণং প্রবিধীয়তে ।’ ইত্যুক্তৈঃ ॥

৮১ । অনন্তর শাপগ্রস্ত বসুধাধিপ দশরথ মুনিকে নিবেদন করিলেন,—এই ব
কর্ণগাশীন আপনাদের কি হিতানুষ্ঠান করিবে আদেশ করুন ।” তখন সপত্রীক
পুত্রের সহিত চিত্তারোহণমানসে রাজাকে বলিলেন,—আগাদিগের জন্ত
কাষ্ঠরাশি প্রস্তুত কর ।

प्राप्तानुगः सपदि शासनमस्य राजा

सम्पाद्य पातकविलुप्तधृतिर्निवृत्तः ।

अन्तर्निविष्टपदमात्मविनाशहेतुं

शापं दधज्ज्वलनमौर्वमिवास्मुराशिः ॥ ८२

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ रघुवंशे मृगयावर्णनं नाम
नवमः सर्गः ॥ ८

८२ अः । प्राप्तानुगः राजा सपदि अस्य शासनं सम्पाद्य पातकविलुप्तधृतिः (सन्) अन्तर्निविष्ट-
पातविनाशहेतुं शापम् अस्मुराशिः और्वं ज्वलनम् इव दधत् निवृत्तः ॥

८२ । प्राप्तानुगः प्राप्तानुचरो राजा सपदि अस्य मुनेः शासनं काष्ठ-
धारणरूपं प्रागेकोऽपि सम्प्रति प्राप्तानुचरत्वात् सम्पाद्य पातकेन मुनि-
रूपेण विलुप्तधृतिः नष्टोत्साहः सन् । अन्तर्निविष्टपदमन्तर्लब्धस्थानम्
आत्मविनाशहेतुं शापम् । अस्मुराशिरौर्वं ज्वलनं वड़वानलमिव । 'और्वस्तु
वाड़वो वड़वानलः' इत्यमरः । दधदधृतवान् सन्, निवृत्तः वनादिति शेषः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया सञ्जीवनी-
समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे
महाकाव्ये दशरथमृगयावर्णनं नाम नवमः सर्गः ॥ ८

८२ । अनसुत्र राजा अनुचरगणैः मांशाद्यैः तदङ्गान् तैश्वर्यं चित्तां प्रसूत करिष्य-
ति । मुनितनय-वधजनित पापेन भयैः साह हरेया राजधानी अभिभूते प्रत्यावृत्त
वेगेन एव वड़वानल वेगेन मांशगर्भे सतत प्रदीप धाके, तद्वत् आत्मविनाश-
हेतुं शापे अविनाश तैश्वर्य अस्तःकरणे दृढरूपे निविष्टे हरेया ब्रह्म ।

नवम सर्ग समाप्त ॥ ८

दशमः सर्गः ।

—००५०५००—

पृथिवीं शासतस्तस्य पाकशासनतेजसः ।

किञ्चिदूनमनून्ध्वः शरदामयुतं ययौ ॥ १

न चोपलेभे पूर्वेषामृणनिर्मोक्षसाधनम् ।

सुताभिधानं स ज्योतिः सद्यः शोकतमोऽपहम् ॥ २

१ अ. । पाकशासनतेजसः पृथिवीं शासतः अनून्ध्वः तस्य किञ्चित् जनं शरदाम् अयुतं ययौ ।

२ अ. । सः पूर्वेषाम् ऋणनिर्मोक्षसाधनं सद्यः शोकतमोऽपहं सुताभिधानं ज्योतिः न च उपलेभे ॥

आशंसे नित्यमानन्दं रामनामकथामृतम् ।

सद्भिः स्वश्रवणैर्नित्यं पेयं पापं प्रणोदितुम् ॥

१ । पृथिवीं शासतः पालयतः पाकशासनतेजस इन्द्रवर्चसः । अनून्ध्वःर्महासमृद्धेस्तस्य दशरथस्य किञ्चिदूनमोषत् न्यूनं शरदां वत्सराणाम् । 'स्यादृती वत्सरे शरत्' इत्यमरः । अयुतं दशसहस्रं ययौ । 'एकदशशतसहस्राण्ययुतं लक्षं तथा प्रयुतम् । कोट्यर्बुदञ्च पञ्च स्थानात् स्थानं दशगुणं स्यात् ॥' इत्यार्यभट्टः । इदञ्च मुनिशापात् परं वेदितव्यं न तु जननात् । 'षष्टिवर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक ! दुःखेनोत्पादित-श्चायं न रामं नेतुमर्हसि ॥' इति रामायणविरोधात् । नाप्यभिपेक्षात् परं तस्यापि 'सम्यग्विनीतमय वर्महरं कुमारमादिश्य रक्षणविधौ विधिवत् प्रजानाम्' इति कौमारानुष्ठितत्वाभिधानात् स एव विरोध इति ॥

२ । स दशरथः पूर्वेषां पितॄणाम् ऋणनिर्मोक्षसाधनम् । 'एष वा अनृणो बः पुत्रौ' इति श्रुतेः । पितॄणाम् ऋणविमुक्तिकारणम् । सद्यः शोक एव तमस्तदपहन्तीति शोकतमोऽपहम् । अत्राभयङ्कर इति वदु-पदेऽपि तदन्तविधिमाश्रित्य 'अपे क्लेशतमसो' इति उपलब्धः । सुताभि-धानं सुताख्यं ज्योतिः न उपलेभे न प्राप च ॥

१-२ । मकतूना विक्रमशाली प्रभूतमशक्तिमन्त्र नरपति दशरथं पृथिवीपालने निरतं थाकिश किङ्क कम् अश्रुतवत्सरं अतिवाहितं करिमेन । किङ्क त्रिनि हरे सुदीर्घं समग्रमधो पितृगणैरं शङ्खशुद्धिनाधनशङ्करं शोकाकृकात्रविनाशी प्रबुद्धातिनाश नमर्थ इहेमेन ना ।

अतिष्ठत्प्रत्ययापेक्षसन्ततिः स चिरं नृपः ।

प्राङ्मन्यादनभिव्यक्तरत्नोत्पत्तिरिवार्णवः ॥ ३

३ अः । प्रत्ययापेक्षसन्ततिः स नृपः सन्यात् प्राक् अनभिव्यक्तरत्नोत्पत्तिः अर्णवः इव चिरम्

नितम् ।

३ । प्रत्ययं हेतुमपेक्षत इति प्रत्ययापेक्षा सन्ततिर्यस्य स तथोक्तः ।

प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु' इत्यमरः । स नृपः । सन्यात्

प्राक् सन्यात् पूर्वमनभिव्यक्ता अदृष्टा रत्नोत्पत्तिर्यस्य सोऽर्णव इव । चिर-

नितम् । सामग्र्यभावात् विलम्बो न तु वस्यत्वादिति भावः ॥

॥ २

अयुतं ययौ

व्योतिः न च

० । त्रिणि संज्ञानलाभ कोन हेतुविशेषनापेक्ष ज्ञानिना ग्रहणनर पूर्व अलङ्कित-

प्रकारेण ग्रहण कालातिपात करिते नाशितेन ।

ऋष्यशृङ्गादयस्तस्य सन्तः सन्तानकाङ्क्षिणः ।

आरेभिरे जितात्मानः पुत्नीयामिष्टिमृत्वजः ॥ ४

४ अः । जितात्मानः ऋष्यशृङ्गादयः ऋत्वजः सन्तः सन्तानकाङ्क्षिणः तस्य पुत्नीयाम् इष्टिम्

आरेभिरे ॥

अननू

सराणाम्

एकदश

त् स्यात्

न तु

तोत्पादित-

भिषेकात्

विधिवत्

४ । ऋष्यशृङ्गादयः । ऋष्यशृङ्गो नाम कश्चिदृषिः । तदादयः । ऋतुम्

ऋतौ वा यजन्तीति ऋत्वजो यान्निकाः । 'ऋत्वग्दष्टक'—इत्यादिना

स्त्वित्तो निपातः । जितात्मानो जितान्तःकरणाः सन्तः, सन्तानकाङ्क्षिणः

पुत्रार्थिनस्तस्य दशरथस्य पुत्रोयां पुत्रनिमित्तम् । 'पुत्राच्छ च' इति क-

थयः । इष्टिं यागमारेभिरे प्रचक्रमिरे ॥

४ । तदनन्तरं जितेन्द्रिय श्वाशृङ्ग प्रवृत्ति शहिग्नय सेहे मृत्तानार्थो नरपतिर

पुत्रार्थनाय शृच्छेति वच्छेत् अशृष्टान करितेन ।

तस्मिन्नवसरे देवाः पौलस्त्योपप्लुता हरिम् ।

अभिजग्मुर्निदाघातांश्छायावृक्षमिवाध्वगाः ॥ ५

५ अः । तस्मिन् अवसरे देवाः पौलस्त्योपप्लुताः (सन्तः) अध्वगाः निदाघाताः (सन्तः)

छायावृक्ष इव हरिम् अभिजग्मुः ॥

५ । तस्मिन्नवसरे पुत्रकामेष्टिप्रवृत्तिसमये देवाः । पुलस्त्यस्य गोत्रा-

त्पुमान् पौलस्त्यो रावणः । तेनोपप्लुताः पीडिताः सन्तः । निदाघातां

प्रातुराः । अध्वानं गच्छन्तीत्यध्वगाः पात्याः । 'अन्तात्यन्ताध्वदूरपार-

वन्तान्तेषु डः' इति डप्रत्ययः । छायाप्रधानं वृक्षं छायावृक्षमिव । शाक-

विधादित्वात् समासः । हरिं विष्णुमभिजग्मुः ॥

श्वदीपानने

तिन ए

तिःना

৫। ইত্যবগরে নিদ্রাঘনিপীড়িত পথিক্গণ যেন ছায়াবহুল তরুতল অশ্রু
করিয়া থাকে, তদ্রূপ পৌলস্ত্যানন্দন রাক্ষসরাজ রাবণকর্তৃক নিপীড়িত সুরগণ নারায়ণ
সমীপে গমন করিলেন।

ते च प्राप्सुदन्वन्तं बुबुधे चादिपूरुषः ।

अव्याक्षेपो भविष्यत्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम् ॥ ৫ ॥

৫ অঃ। তে চ উদন্বন্তং প্রাপুঃ আদিপুরুষস্য বুবুধে। অব্যাক্ষেপঃ ভবিষ্যত্যাঃ কার্যসি
লক্ষণং হি ॥

৬। তে দেবাস্থ উদন্বন্তং সমুদ্রম্। ‘উদন্বানুদধৌ চ’ ইতি নিপাতঃ
প্রাপুঃ। আদিপুরুষো বিষ্ণুশ্চ বুবুধে। যোগনিদ্রাং জহাবিত্যর্থঃ। গমন-
প্রতিবোধয়োরবিলম্বার্থৌ চকারৌ। তথাহি—অব্যাক্ষেপো গম্যস্বাভ্যাসঙ্ক-
অবিলম্ব ইতি যাবৎ ভবিষ্যত্যাঃ কার্যসিদ্ধে লক্ষণং লিঙ্গং হি। উক্তাশ্চ—
‘অনন্যপরতা চাস্য কার্যসিদ্ধেসু লক্ষণম্’ ইতি ॥

৬। সুরগণও সাগরতীরে উপনীত হইলেন ভগবান্ আদিপুরুষ বিষ্ণুও বোঁগনি
পরিত্যাগ করিলেন। কার্যসিদ্ধার্থ গম্যজনের অবিলম্বে সমাগমই ভাবী কার্যসি
স্ত লক্ষণ, সন্দেহ নাই।

भोगिभोगासनासीनं ददृशुस्तं दिवौकसः ।

तत्फणामण्डलोदর্चिर्मণিদ্যোতितविग्रहम् ॥ ৭ ॥

৭ অঃ। দিবৌকসঃ ভোগিভোগাসনাসীনং তত্ফণামণ্ডলৌদর্চির্মণিদ্যোতিতবিগ্রহং তং দৃশুঃ ॥

৭। দীর্ঘকো যেষাং তে দিবৌকসৌ দেবাঃ। পৃষোদরাদিত্বাৎ সাধু-
যদা দিবশব্দোদন্তোদ্যুস্তি। তথাচ বুভুচরিতে—‘ন শোভতে তেন দি-
নো বিনা পুরং মরুততা ব্রতবধে যথা দিবম্’ ইতি। তত্র ‘দিবু ক্রীড়াবী’
ইতি ধাতোঃ ‘ইগুপধ’—ইতি কঃ। দিবমোক এষামিতি বিগ্রহঃ। ভোগিন-
শেষস্য ভোগঃ শরীরম্। ‘ভোগঃ সুখে স্বাদাদিভূতাবহেষ্য ফণকাযযৌ-
ব্রতমরঃ। স এবাসনং সিংহাসনং তত্র আসীনমুপবিষ্টম্। আসিঃ শানচ-
‘ইদাসঃ’ ইত্যৌকারাদেশঃ। তস্য ভোগিনঃ ফণামণ্ডলে যে উদর্চি-
উদ্রশ্মযো মণ্যয়স্ত্যোতিতবিগ্রহং তং বিষ্ণুং দৃশুঃ ॥

৭। দেবগণ তথায় উপস্থিত হইয়া দেখিলেন,—নারায়ণ অনন্তনাগের দেহবাসী
শয়ান রহিয়াছেন এবং সেই নাগের ফণামণ্ডলস্থ মণিসমূহের কিরণজালে তাঁর
কলেবর সমুদ্ভাসিত হইতেছে।

श्रियः पद्मनिषणायाः क्षौमान्तरितमेखले ।
अङ्गे निक्षिप्तचरणमास्तीर्णकरपल्लवे ॥ ८

८ अ. । पद्मनिषणायाः श्रियः क्षौमान्तरितमेखले आस्तीर्णकरपल्लवे अङ्गे निक्षिप्तचरणम् ॥

८ । कौटुशं विष्णुम् ? पद्मे निषणाया उपविष्टायाः श्रियः क्षौमा-
न्तरिता दुकूलव्यवहिता मेखला यस्य तस्मिन् । आस्तीर्णो करपल्लवो
यस्मिन् । विशेषणद्वयेनापि चरणयोः सौकुमार्यात् कटि-
मेखलास्पर्शासहत्वं सूच्यते । तस्मिन्नङ्गे निक्षिप्तौ चरणौ येन तम् ॥

९ । कमलांमना लक्ष्मीदेवी शुकूनवात्रा मेथना (कटे आउतन) आकृत करिग्र
मणिलव मणिपल्लव मणिपल्लव कत्रतः तद्वपत्रि तौशत्र चरणद्वय धारण करिग्र त्रिशोछेन ।

प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षं बालातपनिभांशुकम् ।

दिवसं शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् ॥ ९

९ अ. । प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षं बालातपनिभांशुकं प्रारम्भसुखदर्शनं शारदं दिवसम् इव ॥

९ । पुनः कौटुशम् ? प्रबुद्धे विकसिते पुण्डरीके इव अक्षिणी यस्य
तम् । दिवसे तु पुण्डरीकमेवाक्षि यस्येति विग्रहः । बालातपनिभमंशुकं
यस्य तम्, पीताम्बरधरमित्यर्थः । अन्यत्र बालातपव्याजांशुकमित्यर्थः ।
निभो व्याजसदृक्षयोः इति विग्रहः । प्रकृष्ट आरम्भो योगो येषां ते प्रारम्भा
योगिनः, तेषां सुखदर्शनम् । अन्यत्र प्रारम्भे आदौ सुखदर्शनं शारदं
प्रारम्भस्वम्भिनं दिवसमिव स्थितम् ॥

१० । सेहे विकसितपुण्डरीकनयन तद्वप आतपतुला प्रीतवदन नारायण शरत्कान्तिन
मणिकानेर शत्र एकाञ्च सुदर्शन इहेवाक्षिनेन ।

प्रभानुलिप्तश्रीवत्सं लक्ष्मीविभ्रमदर्पणम् ।

कौस्तुभाख्यमपां सारं विभ्राणं बृहतोरसा ॥ १०

१० अ. । प्रभानुलिप्तश्रीवत्सं लक्ष्मीविभ्रमदर्पणं कौस्तुभाख्यम् अपां सारं बृहता उरसा विभ्राणम् ॥

१० । पुनः किंविधम् ? प्रभया अनुलिप्तमनुरञ्जितं श्रीवत्सं नाम
लक्ष्म्यं यस्य तं, लक्ष्म्या विभ्रमदर्पणम्, कौस्तुभ इत्याख्या यस्य तम्, अपां
ममुराणां सारं स्थिरांशम्, अस्मयमणिमित्यर्थः । बृहता उरसा विभ्राणम् ॥

१० । वाशत्र प्रभागगुणे अमुरञ्जित इहेवा लीवन्महिल ममुरञ्जित इहेवाछे,
मनुर विनामदर्पणरूप, ममुरञ्जित मारभूत सेहे कोष्ठभगनि तदीय विभ्राण वक्रःश्ले
विश्व करितेछे ।

बाहुभिर्विटपाकारैर्दिव्याभरणभूषितैः ।

आविर्भूतमपां मध्ये पारिजातमिवापरम् ॥ ११

११ अः । विटपाकारैः दिव्याभरणभूषितैः बाहुभिः (उपलक्षितम्) अपां मध्ये आविर्भूतम् अपरं पारिजातम् इव (स्थितम्) ॥

११ । विटपाकारैः शाखाकारैः दिव्याभरणभूषितैः बाहुभिरुपलक्षितम् । अतएव अपां सैम्भवोनां मध्ये आविर्भूतमपरं द्वितीयं पारिजातमिव स्थितम् ॥

११ । तीक्ष्ण शीतान्तरं दीर्घ वाह्यदृष्टेयं दिवाभरणे लुपितं, तत्र तीक्ष्णं दृष्टिं रोध इहेन येन, अपरं एकै पारिजातवृक्षं समुद्रमध्ये आविर्भूत इहेन ॥

दैत्यस्त्रीगण्डलेखानां मदरागविलोपिभिः ।

हेतिभिश्चेतनावद्भिरुदीरितजयस्वनम् ॥ १२

१२ अः । दैत्यस्त्रीगण्डलेखानां मदरागविलोपिभिः चेतनावद्भिः हेतिभिः उदीरितजयस्वनम् ॥

१२ । दैत्यस्त्रीगण्डलेखानाम् असुराङ्गनागण्डस्थलीनां यो मदरागं विलुम्पन्ति हरन्तीति मदरागविलोपिभिः, तैः । चेतनावद्भिः सजीवैः हेतिभिः सुदर्शनादिभिः शस्त्रैः । 'रवेरर्चिश्च शस्त्रं च वज्रिज्वाला च हेतयः' इत्यमरः । उदीरितजयस्वनम् । जयशब्दमुदघोषयन्तीभिः मूर्त्तिमतीभिः अस्त्रदेवताभिरुपास्यमानमित्यर्थः ॥

१२ । असुरव्रतगीर्णैरं गण्डस्थल इहेते याशोरा मदरागेन विलोपनाशनं करिष्ये, सोऽहं महेतनं सुदर्शनं प्रभृति शस्त्रगणं तीक्ष्णं जयस्वनि उच्चारणं करिष्ये ॥

मुक्तशेषविरोधेन कुलिशत्रणलक्षणा ।

उपस्थितं प्राञ्जलिना विनीतेन गरुत्मता ॥ १३

१३ अः । मुक्तशेषविरोधेन कुलिशत्रणलक्षणा विनीतेन प्राञ्जलिना गरुत्मता उपस्थितम् ॥

१३ । मुक्तो भगवत्सन्निधानात् त्यक्तः शेषेण अहीश्वरेण सह विरोधः सहजमपि वैरं येन तेन । कुलिशत्रणा अमृताहरणकाले इन्द्रयुधे यो वज्रप्रहारास्त एव लक्ष्मणि यस्य सः तेन । प्रबद्धोऽञ्जलिः येन तेन प्राञ्जलिना । प्रबद्धाञ्जलिनेत्यर्थः । विनीतेन अनुद्धतेन गरुत्मता उपस्थितम् । पुरा किल तेन विष्णुना प्राञ्जलिप्रार्थितेन भगवता तदुद्धि-
गुणकेश्याः पत्युः कस्यचित् सर्पस्य गरुडादभयदाने कृते स्वविषमरचण-
क्षुभितं पक्षिराजं त्वद्गोदाहं त्वत्तो बलाढ्य इति गर्वितं स्ववामतर्जनीभारै-

भव भङ्गा भगवान् विनिनायेति महाभारतीयां कथां सूचयति विनीतेन
त्यनेन ॥

१०। कूलिभक्ततदहं शङ्कराजं गरुडं वासुकिं च महिम्नं मरुदेवप्रपन्नं कविप्र-
ह्लादनिष्ठं तैश्वर्यं निकटं दण्डाग्रमानं व्रजिषाञ्छे ।

योगनिद्रान्तविशदैः पावनैरवलोकनैः ।

भृग्वादीननुगृह्णन्तं सौखशायनिकानृषीन् ॥ १४

१४ अः । योगनिद्रान्तविशदैः पावनैः अवलोकनैः सौखशायनिकान् भृग्वादीन् ऋषीन् अनु-
गृह्णन्तम् ॥

१४। योगो मनसो विषयान्तरव्यावृत्तिः । तद्रूपा या निद्रा तस्या
ति प्रवसाने विशदैः प्रसन्नैः पावनैः शोधनैरवलोकनैः सुखशयनं पृच्छ-
ति सौखशायनिकास्तान् । 'पृच्छती सुखातादिभ्यः' इत्युपसंख्यानान्दृक्-
शयः । भृग्वादीन् ऋषीन् अनुगृह्णन्तम् ॥

१४। योगनिद्रायां अवसानेन तेनैव विनोदकप्रति उदीयते । स्वप्नप्रवृत्तिस्तु महर्षि-
भिरनुगृहीतम् ॥

प्रणिपत्य सुरास्तस्मै शमयित्वे सुरहिषाम् ।

अथैनं तुष्टुवुः स्तुत्यमवाङ्मनसगोचरम् ॥ १५

१५ अः । अथ सुराः सुरहिषां शमयित्वे तस्मै (विष्णवे) प्रणिपत्य अवाङ्मनसगोचरं स्तुत्यम्
तुष्टुवुः ॥

१५। अथ दर्शनानन्तरं सुराः सुरहिषामसुराणां शमयित्वे विनाश-
काय तस्मै विष्णवे प्रणिपत्य स्तुत्यं स्तोत्रार्चनम् । 'एतिसुशास्त्रजुषः क्यप्'
एति क्यप्प्रत्ययः । वाक् च मनश्च वाङ्मनसे । 'अचतुर'—इत्यच्प्रत्य-
यान्तो निपातः । तयोर्गोचरो विषयो न भवतीत्यवाङ्मनसगोचरः ।
तमेन विष्णुं तुष्टुवुः अस्तुवन् ॥

१५। अनन्तरं स्त्रगणं अस्त्रविनाशकारी वाक्यमनेन अगोचरं जगत्पूजा तेनैव
प्रतिष्ठापितपूर्वकं स्तव्यं करिते नागिनेन ।

नमो विश्वसृजे पूर्वं विश्वं तदनु विभ्रते ।

अथ विश्वस्य संहर्त्रे तुभ्यं वेधा स्थितात्मने ॥ १६

१६ अः । पूर्वं विश्वसृजे तदनु विश्वं विभ्रते अथ विश्वस्य संहर्त्रे वेधा स्थितात्मने तुभ्यं नमः ॥

१६। पूर्वमादौ विश्वसृजे विश्वसृष्टे, तदनु सर्गानन्तरं विश्वं विभ्रते

পুণ্যতে, অথ বিশ্বস্য সংহর্তে, एवं वेधा सृष्टिस्थितिसंहारकत्वेन
आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै ब्रह्मविष्णुहरात्मने तुभ्यं नमः ॥

১৬। আপনি প্রথমে ব্রহ্মবপু ধারণ করিয়া এই বিশ্বসৃষ্টি করিয়াছেন, আপনিই বিষ্ণুরূপে পানন করেন, তদনন্তর ব্রহ্মরূপে আপনিই হেশর সংহার করিতে থাকেন, অতএব এই মুক্তিপ্রদরূপী আপনাকে নমস্কার ।

रसान्तराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽश्नुते ।

देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्वमविक्रियः ॥ ১৩

১৩ অঃ। একরসং দিব্যং পয়ঃ দেশে দেশে রসান্তরাণি যথা অশ্নুতে এবম্ অবিক্রিয়ঃ ত্বম্
অবস্থা (অশ্নুতে) ॥

১৩। ননু কূটস্থস্য কথং তৈরুপ্যমিত্যাশঙ্ক্য ভৌপাধিকসিত্যাহ
রসান্তরাণীতি । একরসং মধুরৈকরসং দিবি ভবং দিব্যং পয়ঃ বর্ষাদিকং, দেশে
দেশে জগদাদিদেশে, অন্যান্ রসান্ রসান্তরাণি লবণাদীনি যথা অশ্নুতে ।
প্রাপ্নোতি । এবমবিক্রিয়ো নির্বিকারঃ একরূপ ইত্যর্থঃ । ত্বং গুণেষু সচ্ছাদিত
অবস্থাঃ স্রষ্টৃত্বাদিরূপাণি অশ্নুতে ॥

১৭। একরূপ মধুরাসাদি দিব্য বারি যেমন দেশভেদে ভিন্নরাস হয়, তদ্রূপে আপনি
স্বয়ং নির্বিকার হইয়াও মহাদি গুণভেদে সৃষ্টিস্থিতিপ্রলয়ের কর্তা ব্রহ্মাদি তিন প্রকার
মুষ্টি পরিগ্রহ করিয়াছেন ।

अमेयो मितलोकस्त्वमनर्थी प्रार्थनावहः ।

अजितो जिष्णुरत्यन्तमव्यक्तो व्यक्तकारणम् ॥ ১৮

১৮ অঃ। হে দেব ! ত্বম্ অমেয়ঃ মিতলোকঃ অনর্থী প্রার্থনাবহঃ অজিতঃ জিষ্ণুঃ
অব্যক্তঃ ব্যক্তকারণম্ ॥

১৮। হে দেব ! ত্বম্ অমেয়ো লোকৈরিত্যুত্থা ন পরিচ্ছেদ্যঃ । মিতলোকঃ
পরিচ্ছিন্নলোকঃ । অনর্থী নিস্পৃহঃ । আবহতীত্যাবহঃ । পদার্থ
প্রার্থনানামাবহঃ কামদঃ । অজিতঃ অনর্থৈর্ন জিতঃ । জিষ্ণুর্জয়শীলঃ ।
অত্যন্তমব্যক্তো অতিসূক্ষ্মরূপঃ । ব্যক্তস্য স্থূলরূপস্য কারণম্ ॥

১৮। হে ভগবন্ ! কেহই আপনার পরিমাণ নিরূপণ বা হৈয়ভাষারা পরিগ্রহ
করিতে পারে না । আপনিই কেবল অখিল জগতের পরিচ্ছেদ করিতে সমর্থ ;
আপনার কোন বিষয়েই প্রার্থনা নাই এবং আপনিই সকলের অতীষ্টকর বিতরণ
করিয়া থাকেন । আপনি জয়শীল, আপনাকে কেহ পরাজয় করিতে পারে না ।
আপনি অব্যক্ত হইয়াও এই অখিলজগতের ব্যক্ত মূল কারণরূপে বিরাজনাং ।

হৃদয়স্যমনাসন্নমকামং ত্বাং তপস্বিনম্ ।

দয়ালুমনঘস্পৃষ্টং পুরাণমজরং বিদুঃ ॥ ১৫

১৫ খা। ত্বাং হৃদয়স্যম্ অনাসন্নম্ অকামং তপস্বিনং দয়ালুম্ অনঘস্পৃষ্টং পুরাণম্ অজরং বিদুঃ ॥

১৬। হে দেব ! ত্বাং হৃদয়স্যং সর্বান্তর্যামিতয়া নিত্যমন্নিহিতং

তথ্যনাসন্নমগম্যরূপত্বাদিপ্রকট্যত্বং বিদুঃ । সন্নিহিতস্যপি বিপ্রকট্যত্ব-

মিতি বিরোধঃ । তথা অকামম্ । ন কামোঃ মিল্লাপোঃস্য তং পরিপূর্ণ-

কামিঃ স্ফুটত্বাচ্চ নিষ্কামম্ । তথাহি—তপস্বিনং প্রগস্ততপোযুক্তং বিদুঃ ।

নিষ্কামঃ স কথং তপঃ কুরুত ইতি বিরোধঃ । পরিহারস্তু ঋষিরূপেণ

অজরং তপস্তপ্যতে । দয়ালুং পরদুঃখাপহরণপরং তথ্যনঘস্পৃষ্টং নিত্যা-

নস্বরূপত্বাদদুঃখিনং বিদুঃ । ‘অঘং দুরিতদুঃখয়োঃ’ ইতি বিশ্বঃ ।

পরদুঃখী চেতি বিরোধঃ । ‘ইর্থীং চৃণৌ ত্বসন্তুঃ ক্রোধনো নিত্য-

যয়া অশ্রুত্বিতঃ । পরমাণ্যোপজীবৌ চ ষড়্ভেতে নিত্যদুঃখিতাঃ ॥’ ইতি মহাভারতে ।

যু সখ্যাদিপুরাণম্ অনাদিম্ অজরং নির্বিকারত্বাদচরং বিদুঃ । চিরন্তনং ন জীৰ্যত-

মিতি বিরোধালঙ্কারঃ । উক্তঞ্চ—‘আভাসত্বে বিরোধস্য বিরোধালঙ্কারমিত্যেতা-

মিতি । বিরোধেন চালৌকিকমহিমত্বং ব্যজ্যতে ॥

১৬। হে দেব ! আপনি সতত হৃদয়স্থ ইহগোও অত্যন্ত দূরে অবস্থান করিতেছেন,

আপনি অশ্রু নিষ্কাশ, তথাপি নিরন্তর তপস্কার অনুষ্ঠান করিয়া থাকেন । আপনি

জান, পাণবিরজিত, অজর এবং পুরাণপুরুষ বনিন্দা অভিহিত হন ।

সর্বজ্ঞস্বমবিজ্ঞাতঃ সর্বযোনিস্বমাत्मभूः ।

সর্বপ্রমুরনৌশস্বমেकस्त्वं सर्वरूपभाक् ॥ ২০

২০ খা। ত্বং সর্বজ্ঞঃ ॥ অবিজ্ঞাতঃ । ত্বং সর্বযোনিঃ আत्मসুঃ । ত্বং সর্বপ্রমুঃ অনৌশঃ । ত্বম্ একঃ

স্বরূপভাঙ্ক ॥

২০। ত্বং সর্বং জানাতিতি সর্বজ্ঞঃ । ‘ইগুপধ’—ইতি কপ্রত্যয়ঃ ।

অবিজ্ঞাতঃ ন কেনাপি বিজ্ঞাত ইত্যর্থঃ । ত্বং সর্বস্য যোনিঃ কারণম্ । ত্বম্

স্বাক্ষন এব ভবতীত্যাत्मभूः । ন তে কিञ্চিত্ত্বিকারণমস্বীত্যর্থঃ ত্বং সর্বস্য

প্রমুঃ । ত্বমনৌশঃ । ত্বমেকঃ সর্বরূপভাঙ্ক । ত্বমেক এব সর্বাत्मना

সংসে ইত্যর্থঃ ॥

২০। আপনি সর্বস্ব, কিন্তু আপনাকে কেহ জানিতে পারে না, আপনি অখিল

কারণের নির্মাণকর্তা, অথচ আপনি অশ্রু ; আপনি সকলের প্রভু, আপনার প্রভু কেহ

পারে এবং আপনি এক ইহগোও বিশ্বব্রহ্মাণ্ডরূপে অবস্থান করিতেছেন ।

सप्तसामीपगीतं त्वां सप्तार्णवजलेशयम् ।

सप्तार्चिर्मुखमाचख्युः सप्तलोकैकसंश्रयम् ॥ २१

२१ अ. । त्वां सप्तसामीपगीतं सप्तार्णवजलेशयं सप्तार्चिर्मुखं सप्तलोकैकसंश्रयम् आचख्युः ।

२१ । हे देव ! त्वां सप्तभिः सामभिः रथन्तरादिभिरुपगीतं 'तद्धितार्थ'—इत्युत्तरपदसमासः । सप्तानामर्णवानां जलं सप्तार्णवजलं पूर्ववत्समासः । तत्र श्रेते यः स सप्तार्णवजलेशयः तम् । 'शयवाप' सिञ्चकालात् इत्यल्क । सप्तार्चिर्मुखं यस्य तम् । 'अग्निमुखा वै देव' इति श्रुतेः । सप्तानां लोकानां भूभुवःस्वरादीनामेकसंश्रयम् । एवमाचख्युः ॥

२१ । मष्ट नामवेदे आपनारं महिमा कीर्तितं इहेषां शोके, मष्ट मयूख आपन शयनीय, लोके आपनाके मष्टमिथीवान् वरिभूथ एव मष्टभूवनेर आपन दिति कीर्तन करे ।

चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगाः ।

चतुर्वर्णमयो लोकस्त्वत्तः सर्वं चतुर्मुखात् ॥ २२

२२ अ. । चतुर्वर्गफलं ज्ञानं चतुर्युगाः कालावस्थाः लोकश्चतुर्वर्णमय (इति) एवं सर्वं चतुर्मुखात् तत्त्वः (जातम्) ॥

२२ । चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां वर्गश्चतुर्वर्गः । 'त्रिवर्गो धर्मा कर्मायैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः' इत्यमरः । तत्फलकं यज्ज्ञानम् । चलत युगानि कृतव तादीनि यासु ताश्चतुर्युगाः कालावस्थाः कालपरिमाणम् चत्वारो वर्णाः प्रकृता उच्यन्ते यस्मिन्निति चतुर्वर्णमयः चातुर्वर्णप्रभु इत्यर्थः । तत्प्रकृतवचने मयट् । 'तद्धितार्थ'—इत्यादिना तद्धितार्थे विषये तत्पुरुषः । स लोकः । इत्येवंरूपं सर्वं चतुर्मुखाच्चतुर्मुखरूपिणस्तत् जातमिति शेषः । 'इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्चित्' इति श्रुतेः ॥

२२ । धर्म अर्थ काम मोक्ष चतुर्वर्गफलतः ज्ञान, मतावेतोदि युगचतुष्टय कालपरिमाण एव चोक्तानि चतुर्वर्गमय लोकमकल—चतुर्मुखश्चरूप आपना इहेषां मयूखभूत इहेषाच्छे ।

अभ्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयम् ।

ज्योतिर्मयं विचिन्वन्ति योगिनस्त्वां विमुक्तये ॥ २३

२३ अ. । योगिनः अभ्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयं ज्योतिर्मयं त्वां विमुक्तये विचिन्वन्ति ।

२३ । अभ्यासेन निगृहीतं विषयान्तरेभ्यो निवर्त्तितम् । तेन मनसा विमुक्तये ।

विनी हृदयाश्रयं हृत्पद्मस्थं ज्योतिर्मयं त्वां विमुक्तये मोक्षार्थं विचिन्वन्ति
ध्यायन्तीत्यर्थः ॥

२१

১০। যোগিগণ নোক্ষকামনায় অভ্যাসবশীভূত মন দ্বারা অন্তরাত্মাকে বিদ্যাস্তর
 বিনিবর্তিত করিয়া হ্রদিশ্চ জ্যোতির্ময় আপনারই ধ্যান করিয়া থাকেন।

भिरुपगौतम
प्रसायं वज्र
'शयवाम

अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः ।

स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ॥ २४

सुखा वैदे १५। कः अजस्रं जन्म गृह्णतः निरीहस्य हतद्विषः स्वपतः जागरूकस्य तव यायायं वेदः।

२४। न जायत इत्यजः । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति उपलब्धः । तस्य

जन्मशून्यस्यापि जन्म गृह्यतः सत्त्वादिरूपेण जायमानस्य । निरी-

विहारद्वितस्यापि हतद्विषः शत्रुघातिनः, जागरूकस्य सर्वसाक्षितया

योगनिद्रामनुभवतः । इत्थं विरुद्धचेष्टस्य तव
को वेद वेत्ति । 'विदो लटो बा' इति नलादेशः ॥

১৪। আপনি অজ্ঞ হইয়াও জন্ম পরিগ্রহ করেন, নিরীহ হইয়াও শত্রুবিনাশ

॥ ২৭ ॥ দ্বিধাকেন; যোগনিদ্রা আশ্রয় করিয়াও আপনি সতত জাগরুক, অতএব কে
যে সৰ্ব স্বর্গলোকের তত্ত্ব বিদিত হইতে সমর্থ?

॥ अथैव विप्रश्नान्तरं ॥

शब्दादीन् विषयान् भोक्तुं चरितुं दुश्चरं तपः ।

पर्याप्तोऽसि प्रजाः पातुमौदासीन्येन वर्तितुम् ॥ २५

परिमाणं ॥ १४ ॥ श्रद्धादीन् विषयान् भोक्तुं दुश्चरं तपः चरितुं प्रजाः पातुम् औदासीन्येन वर्तितुं

प्रातुर्वर्षप्रभुः ॥

क्षतार्थे विनिये २५। किञ्च। कृष्णादिरूपेण शब्दादीन् विषयान् भोक्तुम्। नरनाराय-

द्विपिण्डवत् दुश्चरं तपश्चरितुम् । तथा दैत्यमर्दनेन प्रजाः पातुम् । औदासी-

पार्थाय्येन वर्तितुञ्च पर्याप्तः समर्थः असि । भोगतपसोः पालनो-

चतुष्टयं परस्परविक्रययोराचरणे त्वदन्यः कः समथ इत्यथः ॥

২৫। উদাসীনভাবে অবস্থিত হইয়া আপনিই রূপরসাদি বিষয়ভোগ, হৃষ্টর তপ

এক প্রজাপালন করিতে সক্ষম।

बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः ।

॥ २३ ॥ त्वय्येव निपतन्त्योघा जाह्नवीया द्वावर्णवे ॥ २६ ॥

भागमैः बहुधा मित्राः अपि सिद्धिहेतवः पन्थानः जात्रवीयाः श्रीघा अश्वे इव त्व

तेन मतस्य सत्यम् ॥

२६। आगमैस्त्रयीसांख्यादिभिर्दृग्गर्भैर्बहुधा भिन्ना अपि सिद्धिरेव
 पुरुषार्थसाधकाः पन्थान उपायाः। जाङ्गल्या इमे जाङ्गवीया गङ्गा
 'वृद्धाच्छः' इति छप्रत्ययः। ओघाः प्रवाहाः। ते अपि आगमेरागतिरा
 बहुधा भिन्नाः सिद्धिहेतवश्च। अर्णवे इव, त्ययेव निपतन्ति प्रविशन्ति
 येन केनापि रूपेण त्वामिवोपयान्तीत्यर्थः। यथाहुराचार्याः—किं रूपं
 कारवोऽपि विश्वकर्मेत्युपासते इति ॥

२७। ईतन्तुतः प्रवेशान् जाह्नवीजन येन जनधिते गिनित इव, तज्जप आन
 शोद्धे सिद्धिपथ वद्धा कौर्तित इहेजेओ आपनार मर्कवापिशेशू उश आपन
 निपतित इहेशाच्छे।

त्वय्यावेशितचित्तानां त्वत्समर्पितकर्मणाम्।
 गतिस्त्वं वीतरागाणामभूयः सन्निवृत्तये ॥ २७

२७ अ.। त्वयि आवेशितचित्तानां त्वत्समर्पितकर्मणां वीतरागाणाम् अभूयः सन्निवृत्तये तं कर्म

२७। त्वयि आवेशितं निवेशितं चित्तं यैस्तेषाम्। तुभ्यं समर्पितं कर्म
 तानि कर्माणि यैस्तेषां 'मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु।
 मेवैष्यसि कौन्तेय! प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥' इति भगवद्बचनात्। वी
 रागाणां विरक्तानामभूयःसन्निवृत्तये अपुनरावृत्तये मोक्षायेत्यर्थः। त्वं
 गतिः साधनम्। 'तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयम्'
 इति श्रुतेरित्यर्थः ॥

२९। निश्चिन कर्मफल मगर्पणपूर्वक वीशत्रा आपनोद्धे चित्त निविष्टे करिष्या
 सेहे वीतराग मन्मन्निगणेर भून्ज्जन्म-निवृत्तिर आपनिहे एकमात्र गति।

प्रत्यक्षोऽप्यपरिच्छेद्या मद्भादिर्महिमा तव।

आप्तवागनुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा ॥ २८

२८ अ.। तव मद्भादिः महिमा प्रत्यक्षः अपि अपरिच्छेद्यः आप्तवागनुमानाभ्यां साध्यं
 प्रति का कथा ॥

२८। प्रत्यक्षः प्रत्यक्षप्रमाणगम्योऽपि तव मद्भादिः पृथिव्यादिर्महिमा
 श्रव्यमपरिच्छेद्यः। इयत्तया नावधार्यः। आप्तवाक् वेदः। 'यतो
 इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुतेः। अनुमानं क्षित्यादिकं सकलं
 कार्यत्वाद्भवदित्यादिकम्। ताभ्यां साध्यं गम्यं त्वां प्रति का कथा
 प्रत्यक्षमपि त्वत्कृतं जगदपरिच्छेद्यम्। तत्कारणमप्रत्यक्षस्वमपरिच्छेद्यम्
 इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥

পৃথিবী প্রভৃতি প্রত্যক্ষ পরিদৃশ্যমান ভবদীপ্ত প্রদীপ্যন্তঃ যখন পরিচ্ছন্ন করা
ন, তখন বেদাদি শ্রান্ত বাঁকা দ্বারা অল্পমাত্র আপনার কথা আর কি বলিব ?

কেবলং স্মরণেনৈব পুনাতি পুরুষং যতঃ ।

অনেন বৃত্তয়ঃ শ্রেয়া নিবেদিতফলাস্বয়ি ॥ ২৮

২৮। স্মরণে কেবলং পুরুষং যতঃ পুনাতি ; অনেন এব ত্বয়ি শ্রেয়াঃ বৃত্তয়ঃ নিবেদিতফলাঃ ॥

২৯। স্মরণে কেবলং কৃতকৃত্যম্ । 'কেবলঃ কৃতকৃত্য একত্ব' ইতি শাস্বতঃ ।

স্মার্তার জনং পুনাতি । যতঃ যদিহ্যর্থঃ । অনেন স্মৃতিকার্য্যেণৈব
তদ্বিষয়ে যা অবশিষ্টা বৃত্তয়ো দর্শনস্মার্তাদয়ো ব্যাপারাঃ, তা
বিত্তিফলা বিজ্ঞাপিতকার্য্যাঃ । তব স্মরণস্যৈব এতৎ ফলং, দর্শনাদী-
কিয়দিতি নাবধারণ্যাম ইতি ভাবঃ ॥

৩০। আপ্যাকে অরণ্যমাখ করিলেই আপনি যে পুরুষকে পবিত্র করিয়া থাকেন,
তাই বেগ জানা যাইতেছে যে, আপনার দর্শন শ্রবণাদি অবশিষ্টে বৃত্তি সকল কি
করুন এবং করে !

উদধিরিব রত্নানি তেজাসীব বিবস্বতঃ ।

সুতিভ্যো ব্যতিরিচ্যন্তে দূরাণি চরিতানি তে ॥ ৩০

৩০। উদধে রত্নানি ইব, বিবস্বতঃ তেজাসি ইব দূরাণি তে চরিতাণি সুতিভ্যঃ ব্যতিরিচ্যন্তে ॥

৩১। উদধে রত্নানোব, বিবস্বতস্তেজাসীব, দূরাণি অবাঞ্ছনসমগোচ-
রাণি তে চরিতানি সুতিভ্যো ব্যতিরিচ্যন্তে, নিঃশেষং স্তোতুং ন শক্যন্ত-
ব্যর্থঃ ॥

৩২। রত্নাকরের রত্নসমূহের স্থায়, মহত্যাগুর অংগজানের স্থায় বাঁকামনের
স্থায় আপনার অনন্ত মহিমা জুতিবাঁকা দ্বারা বর্ণন করা যায় না ।

অনবাস্তমবাস্তব্যং ন তে কিञ্চন বিদ্যতে ।

লোকানুগ্রহ এবৈকো হৈতুস্তে জন্মকর্মণোঃ ॥ ৩১

৩১। তে অনবাস্তম্ অবাস্তব্যং কিञ্চন ন বিদ্যতে । একঃ লোকানুগ্রহঃ এব তে জন্মকর্মণোঃ হৈতুঃ ॥

৩২। অনবাস্তম্ অপ্রাপ্তম্, অবাস্তব্যং প্রাপ্তব্যং তে তব কিञ্চন কিञ্চি-
ন বিদ্যতে, নিত্যপরিপূর্ণত্বাদিতি ভাবঃ । তর্হি কিং নিবস্বনে জন্ম-
কর্মণোঃ ? তবাহ—লোকেতি । একঃ লোকানুগ্রহ এব তে তব জন্মকর্মণঃ
পরমকারুণিকস্য তে পরার্থৈব প্রদত্তি, ন স্বার্থৈত্ব্যর্থঃ ॥

৩৩। আপনার অপ্রাপ্য বা অপ্রাপ্য কিছুই নাই, তবে যে আপনি জন্মপরিগ্রহ ও

কর্মাচরণ করিতেছেন, ইহা কেবল লোকের প্রতি অল্পগ্রহ প্রদর্শনের জন্যে বলা
হইবে।

মহিমানং যদুক্তীর্ত্য তব সংক্রিয়তে বচঃ ।

অমেণ তদশক্ত্যা বা ন গুণানামিত্যত্যা ॥ ৩২

৩২ অঃ। তব মহিমানম্ উক্তীর্ত্য বচঃ যত্ সংক্রিয়তে তত্ অমেণ অশক্ত্যা গুণানামিত্যত্যা বা ন ॥

৩২। তব মহিমানমুক্তীর্ত্য বচঃ সংক্রিয়ত ইতি যত্, তদ্বচঃসংহরণ
অমেণ বাগ্‌ব্যাপারশ্রান্ত্যা, অশক্ত্যা কাৰ্ত্ত্বক্যেন বক্তৃমশক্যত্বাৎ। গুণা
নামিত্যত্যা এতাবশ্রান্ততয়া ন, তেষামানন্ত্যাদিত্যি ভাবঃ ॥

৩২। আপনাত্‌ মহাশ্রীকীর্তন শেষ করিয়াই যে আমাদেব বাঁকাবান হইতেছেন
এমন নহে, প্রত্যুত আপনাত্‌ গুণকীর্তনে অসামর্থ্য অথবা পরিশ্রান্তিভয়ে বাঁকা
বিরাম হইতেছে।

ইতি প্রসাদয়ামাসুস্তে সুরাস্তমধোচ্চজম্ ।

ভূতার্যব্যাহতিঃ সা হি ন স্তুতিঃ পরমেষ্ঠিনঃ ॥ ৩৩

৩৩ অঃ। ইতি তে সুরাঃ তম্ অধোচ্চজং প্রসাদয়ামাসুঃ। হি পরমেষ্ঠিনঃ সা ভূতার্যব্যাহতিঃ
স্তুতিঃ ন ॥

৩৩। ইতি তে সুরাঃ, তম্ অধোভূতমচ্চজমিन्द्रিয়জং জ্ঞানং যচ্চ
তমধোচ্চজং বিষ্ণুং প্রসাদয়ামাসুঃ প্রসন্নং চকুঃ। হি যস্মাত্‌ পরমেষ্ঠিনঃ
সর্বোচ্চমস্য তস্য দেবস্য সা দেবৈঃ কৃতা ভূতার্যব্যাহতিঃ ভূতস্য সত্যস্বা-
র্থস্য ব্যাহতিরুক্তিঃ। 'যুক্তে ক্লামাদাহতে ভূতম্' ইত্যমরঃ। ন স্তুতি
প্রশংসামাত্রম্। মহান্তো হি যথাকথঞ্চিন্ন সুলভা ইতি ভাবঃ। পরম
স্থানে তিষ্ঠতীতি পরমেষ্ঠী। 'পরমে কিত্' ইত্যুণাডিসূত্রেণ তিষ্ঠতেরিতি।
'তত্পুরুষে কৃতি বহুলম্' ইতি সপ্তম্যা অলুক্। 'স্থাস্থিন্‌স্থূণাম্' ইতি
বক্তব্যাত্‌ পত্বম্ ॥

৩৩। স্বরগণ এইরূপ বাঁকা বিচাশ করিয়া ইন্দ্রিয়াভীত ভগবান্‌ বিষ্ণুকে প্রশংসা
করিলেন; ঐ সব বাঁকাবানী নিতান্ত স্ততিবাদ নহে, ফলতঃ উহা সেই পরমেষ্ঠীর
স্বরূপকথন।

তস্মৈ কুশলসম্প্রশ্নব্যঞ্জিতপ্রীতয়ে সুরাঃ ।

ভয়মপ্রলয়োদ্বৈলাদাচক্ষ্যনৈর্‌কটীদধেঃ ॥ ৩৪

३३ अ. । सुराः कुशलसम्पन्नव्यञ्जितप्रीतये तस्मै अप्रलयोद्देलात् नैर्ऋतीदधेः भयम् आचख्युः ॥

३४ । सुरा देवाः कुशलस्य सम्पन्नेन व्यञ्जिता प्रकटीकृता प्रीतिर्यस्य लक्षितप्रसादायेत्यर्थः । अन्यथा अनवसरविज्ञप्तिर्मुखराणामिव स्यादिति भावः । तस्मै विष्णवे अप्रलये प्रलयाभावेऽप्युद्देलादुन्म-
दात्, नैर्ऋतो राक्षसः, स एवोदधिः तस्माद्भयमाचख्युः कथितवन्तः ॥

३५ । अनसुत्र नात्राग्रं सुत्रगणेर कुशलश्रमं जिह्वाणां करिणेन तौशंरा तदीयं श्रीति
पुत्रं पत्रिषां कश्चिनेन,—भगवन् ! राक्षसं रूपं जनपि अकालेन उद्घेनित इवरात्र
अथात्तु लीत इहेयाहि ।

अथ वेलासमासन्नशैलरन्ध्रानुनादिना ।

खरेणोवाच भगवान् परिभूतार्णवध्वनिः ॥ ३५

३५ अ. । अथ भगवान् वेलासमासन्नशैलरन्ध्रानुनादिना खरेण परिभूतार्णवध्वनिः (सन्) उवाच ॥

३५ । अथ वेलायामब्धिकूले समासन्नानां सन्निकृष्टानां शैलानां रन्ध्रेषु
अनुनादिना प्रतिध्वनिमता खरेण परिभूतार्णवध्वनिः तिरस्कृत-
मुद्रघोषः भगवानुवाच ॥

३६ । तदनसुत्र देवगणेर वाक्प्रीतिमांसेन मेहे अनादिपूरुष भगवान् वेलाङ्गि-
रिषि गिरिगणेर प्रतिध्वनिः ३ मधुनिनाद पत्राभूत करिषा अतिगञ्जौवदरे
रिषि नागिनेन ।

पुराणस्य कवेस्तस्य वर्णस्थानसमीरिता ।

वभूव कृतसंस्कारा चरितार्थैव भारती ॥ ३६

३६ अ. । पुराणस्य कवेः तस्य वर्णस्थानसमीरिता कृतसंस्कारा भारती चरितार्था एव वभूव ॥

३६ । पुराणस्य चिरन्तनस्य कवेस्तस्य भगवतो वर्णस्थानेषु उरः-
कादिषु समीरिता सम्यगुच्चारिता, अतएव कृतः सम्पादितः संस्कारः
शुक्लस्पष्टतादिप्रयत्नो यस्याः सा भारती वाणी चरितार्था कृतार्था वभूवैव ।
एवकारसु असम्भावनाविपरीतभावनाव्युदासार्थः ॥

३७ । मेहे पुराणकवि विष्णुर्वर्षोच्चारणज्ञान इहेते मन्त्रारविशुक्त भावती-
रिषि इहेया वेन निःसन्नेहहे चरितार्थता नात करिण ।

वभौ सदृशनज्योत्स्ना सा विभोर्वदनोद्गता ।

निर्यातशेषा चरणाद्गङ्गेवोर्ध्वप्रवर्तिनौ ॥ ३७

३७ अ. । विभोः वदनीकृता सदृशनज्योत्स्ना सा, चरणात् निर्यातशेषा ऊर्ध्वप्रवर्तिनी गङ्गा ।
विभोः ॥

৩৩। বিম্বোঃ বিম্বোঃ বদনাৎ উন্নতা নিঃসৃতা সদগুনন্যোত্সা দন্ত
কান্তিসহিতা । ইদঞ্চ বিশেষণং ধাবল্যাতিশয়ার্থম্ । অতএব সা ভারতী
চরণাদঙ্ঘ্রে নির্যাতা চাসৌ শেপা চ নির্যাতশেপা । নিঃসৃতাবশিষ্টেত্যর্থঃ ।
'স্তিয়াঃ পূবত্'—ইত্যনুবর্ত্য 'পূবত্কর্ম্মধারয়'—ইতি পূবজ্ঞাবঃ, নির্যাত
শব্দস্য যা নির্যাতা সাবশেপা সা গঙ্গেবেতি সামান্যধিকরণনির্বাহঃ
নির্যাতায়াঃ শেপেতি বিয়হে পূবজ্ঞাবো দুর্ঘট এব । অর্হ প্রবর্ত্তিণী জা
বাহিণী গঙ্গেব বমৌ । ইত্যুত্প্রেক্ষা ॥

৩৭। সেই বাণী বিকূর বদন ইহেতে ধবলদন্তকান্তি মগনিত ইহা উচ্চ
হওয়ায় মনে ইহে যেন তাঁহার চরণকমলবিগলিতাবশিষ্টে আদৌ উচ্চ
করিয়াছেন ।

জানি বো রচসাক্রান্তাবলুভাবপরাক্রমৌ ।

অঙ্কিনাং তমসেবোমৌ গুণৌ প্রথমমধ্যমৌ ॥ ৩৮

৩৮অঃ । রচসা বঃ অনুভাবপরাক্রমৌ অঙ্কিনাং প্রথমমধ্যমৌ উমৌ গুণৌ তমসা ইব আক্রান্তৌ

৩৮। হে দেবাঃ ! বো যুগ্মাক্রমলুভাবপরাক্রমৌ মহিমপুরুষক
রচসা রাবণেন । অঙ্কিনাং শরীরিণাং প্রথমমধ্যমৌ উমৌ গুণৌ সত্বর
তমসেব তমোগুণেনেব আক্রান্তৌ জানি । বাক্যার্থঃ কর্ম্ম ॥

৩৮। ভগবান্ বলিলেন,—হে দেবগণ ! তমোগুণ যেমন জীবগণের সত্ত্ব ও রজ
গুণকে পরাভূত করে, তদ্রূপ রাক্ষস রাবণ যে তোমাদিগের শ্রবণ ও পরাক্রম
ভূত করিয়াছে, ইহা আমি বিদিত আছি ।

বিদিতং তপ্যমানঞ্চ তেন মে ভুবনতয়ম্ ।

অকামোপনতেনেব সাধোহৃদয়মেনসা ॥ ৩৯

৩৯ অঃ । চ (কিঞ্চ) অকামোপগতেন এনসা সাধোঃ হৃদয়ম্ ইব তেন তপ্যমানং ভুবনতয়ম্
বিদিতম্ ॥

৩৯। কিঞ্চ অকামেন অনিচ্ছয়া উপনতেন প্রমাদাদাগতেন এন
পাপেন সাধোঃ সজ্জনস্য হৃদয়মিব । তেন রচসা তপ্যমানং সন্তপ্যমানম্
তপোমুখাদিকাৎ কর্ম্মণি শানচ্ । ভুবনতয়ম্ মে বিদিতং ময়া জ্ঞাত
ইত্যর্থঃ । 'মতিবুদ্ধি'—ইত্যাदिना वर्त्तमाने क्तः । 'क्तस्य च वर्त्तमाने'
इति षष्ठी ॥

৩৯। অপরিত্রাণ্ড গোপ যেমন সজ্জনগণের অন্তরাবরণ পরিতপ্ত করে, তদ্রূপ
রাক্ষসের অত্যাচারে যে অসার ক্রোধের দ্বারা হৃদয় তাহার আমি বিদিত

कार्येषु चैककार्यत्वादभ्यर्थोऽस्मि न वज्रिणा ।
स्वयमेव हि वातोग्नेः सारथ्यं प्रतिपद्यते ॥ ४०

४० अ. । च (किञ्च) एककार्यत्वात् कार्येषु वज्रिणा न अभ्यर्थः अस्मि । हि वातः स्वयम्
सारथ्यं प्रतिपद्यते ॥

४० । किञ्च । एककार्यत्वादावयोः एककार्यकत्वाद्धेतोः, कार्येषु
वस्तुस्थित्यर्थेषु विषयेषु वज्रिणा इन्द्रेण अभ्यर्थ इदं कुर्विति प्रार्थनीयो नास्मि ।
अत्र हि—वातः स्वयमेवाग्नेः सारथ्यं साहाय्यं प्रतिपद्यते प्राप्नोति, न तु
वज्रिप्रार्थनया इत्येवकारार्थः । प्रेक्षावतां हि स्वार्थेषु स्वत एव प्रवृत्तिः,
न तु परप्रार्थनया । स्वार्थश्चायं समापीत्यर्थः ॥

४० । सूत्राक्षरं हेतु एवम् आग्नि आमादेन उद्योगेन अङ्गापाननकृत् एवम् कार्यः ;
वज्रिप्रार्थनया इत्येवकारार्थः ; केनना वायु इत्येव अङ्गिप्रार्थनया आङ्ग
प्रार्थना आह ।

स्वासिधारापरिहृतः कामं चक्रस्य तेन मे ।

स्थापितो दशमो मूर्धा लभ्यांश्च इव रक्षसा ॥ ४१

४१ अ. । स्वासिधारापरिहृतः दशमः मूर्धा मे चक्रस्य कामं लभ्यांश्च इव तेन रक्षसा स्थापितः ॥

४१ । पुरा किल त्रिपुरारिप्रीणनाय स्वशिरोऽसि हिन्दता दशकन्धरेण
दशमं शिरोऽवशेषितं तत् मच्चक्रार्थमित्याह—स्वेति । स्वासिधारया
सखद्विधाराया परिहृतः । अच्छिन्न इत्यर्थः । दशमो मूर्धा मे मम चक्रस्य
कामं पर्याप्तो लभ्यांश्च प्राप्तव्यभाग इव तेन रक्षसा स्थापितः । तत् सर्वथा
मम हं हनिष्यामीत्यर्थः ॥

४१ । दशमं तत्र चक्राङ्गकाले शीघ्रं तीक्ष्णं अग्निद्वारा शश्वत् नष्टं मष्टकं हृदयेन
वज्रिद्वारा, एवम् उक्तकाले येन उद्देश्यं अवशिष्टं दशमं मष्टकं आङ्गं चक्रेण अपा
नयन् वज्रिना वशिष्या प्रियाच्छ ।

सप्तुर्वरातिसर्गात्तु मया तस्य दुरात्मनः ।

अत्यारूढं रिपोः सोढुं चन्दनेनेव भोगिनः ॥ ४२

४२ अ. । मया सप्तुः वरातिसर्गात् तु तस्य दुरात्मनः रिपोः अत्यारूढं चन्दनेन भोगिनः
सोढुम् ॥

४२ । तर्हि किं प्रागुपेक्षितमत आह—सप्तुरिति । किन्तु सप्तुर्वरातिसर्गात्
वरातिसर्गात् वरदानाद्धेतोः । मया तस्य दुरात्मनः रिपोः रावणस्य
अत्यारूढम् अत्यारूढम् अतिवृद्धिरित्यर्थः । नयुं सके भावे क्तः । भोगिनः

सर्पस्य अत्यारूढं चन्दनेनैव सोढम् । चन्दनद्रुमस्यापि तथा सहनं स्रष्टुं
नियतेरिति द्रष्टव्यम् ॥

४२ । चन्दनतक्र येरूप विषयरेर योरतर अत्राचार मश् करे, आनि ७
चतुराननेन वरप्रभावे प्रदीष्ट मेहे द्वात्रा राक्षसपतिर उपात मश् करिउहेहि ।

धातारं तपसा प्रीतं ययाचे स हि राजसः ।

दैवात्मर्गादवध्यत्वं मर्त्येष्व्वास्थापराङ्मुखः ॥ ४३

४३ अः । हि सः राजसः मर्त्येषु आस्थापराङ्मुखः (सन्) तपसा प्रीतं धातारं दैवान्
अवध्यत्वं ययाचे ॥

४३ । सम्प्रति वरस्वरूपमाह—धातारमिति । स राजसस्तपसा प्रीतः
सन्तुष्टः धातारं ब्रह्माणम् । मर्त्येषु विषये आस्थापराङ्मुख आदरविमुख इति
सन्, मर्त्यानिनादृत्य इत्यर्थः । दैवादष्टविधात् सर्गात् दैवसृष्टेरवध्यत्वं
ययाचे हि ॥

४० । ऐ राक्षस तीव्र तपश्चाक्षरा वक्राक मस्तुष्टे करिष्या भक्त्यद्रवाहेतु
लोक अनाश्रवशतः 'देवेन अवध इहेवे' एहे वर प्रार्थना करे ।

सोऽहं दशरथिर्भूत्वा रणभूमेर्बलिचमम् ।

करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्तच्छिरःकमलोच्चयम् ॥ ४४

४४ अः । सः अहं दशरथिः भूत्वा तच्छिरःकमलोच्चयं तीक्ष्णैः शरैः रणभूमेः बलिचमं करिष्यामि

४४ । तर्हि का गतिरित्याशङ्क्य मनुष्यावतारेण हनिष्यामीत्याह—
सोऽहमिति । सोऽहम् दशरथस्यापत्यं पुमान् दशरथिः । 'अत इह'
इति इज्प्रत्ययः । रामो भूत्वा तीक्ष्णैः शरैः तस्य रावणस्य शिरांस्तच्छिरः
कमलानि तेषामुच्चयं राशिं रणभूमेः बलिचमं पूजार्हं करिष्यामि । पुष्प
विशदा हि पूजति भावः ॥

४६ । अतएव आनि राजा दशरथेर भूत्ररूपे अवतीर्ण इहेषा शानित मरुत
तांशर मस्तुष्ट रूप कमलदल छेदनपूर्वक ममरभूमिरे उपहार दिव ।

अचिराद्यज्वभिर्भागं कल्पितं विधिवत् पुनः ।

मायाविभिरनालीढमादास्यध्वे निशाचरैः ॥ ४५

४५ अः । यज्वभिः विधिवत् कल्पितं भागं मायाविभिः निशाचरैः अनालीढम् अचिरात् पुनः
आदास्यध्वे ॥

४५ । हे देवाः ! यज्वभिर्याज्ञिकैः विधिवत् कल्पितमुपहृतं भागं

सहस्रं सप्त
विभिर्मायाविभिः मायावद्भिः । 'अस्मायामेधास्त्रजो विनिः' इति विनि-
निशाचरै रक्षोभिरनालीढम् अनास्वादितं यथा तथा अचिरात्
प्रादासध्वे ग्रहीष्यध्वे ॥
४३। हे सूत्रगण ! अचिरैर्देवैर्तोमरा वाञ्छिकगणकर्तृक यथाविधि प्रयत्न य य
कृत्वा अर्पणं करिष्ये मयर्थ इहे देव, मायावौ निशाचरगण उद्देश कदाच आयादन करिष्ये
नो न ।

॥ ४३ ॥ वैमानिकाः पुण्यकृतस्य जन्तु मरुतां पथि ।

पुष्पकालोकसङ्क्षोभं मेघावरणतत्पराः ॥ ४६

४६। मरुतां पथि वैमानिकाः मेघावरणतत्पराः पुण्यकृतः पुष्पकालोकसङ्क्षोभं त्यजन्तु ॥

४६। मरुतां देवानां पथि व्योम्नि वैमानिका विमानैश्चरन्तः ।

आदरविमुक्तं इति टक्प्रत्ययः । मेघावरणतत्पराः रावणभयात् मेघेषु अन्त-

वसृष्टेरवस्थिततत्पराः पुण्यकृतः सुकृतिनः पुष्पकालोकेन यदृच्छया रावणविमान-

यनेन यः सङ्क्षोभः भयचकितं तं त्यजन्तु । 'सङ्क्षोभो भयचकितम्' इति

दर्शयः ॥

४७। विमानाचारौ श्रुत्यावान् लोकगण अथ रावणेन पूज्यकृतं दर्शनेन भीत इहे देवा
अस्मत्पुत्राणां पलायनं करिष्येन, अङ्गण उद्देशात् नो शङ्का परित्यागं करुण ।

॥ ४४ ॥ मोक्षध्वे स्वर्गवन्दीनां वेणीवन्धानदूषितान् ।

शापयन्वितपौलस्त्यबलात्कारकचग्रहैः ॥ ४७

४७। (हे देवाः ! यूयम्) शापयन्वितपौलस्त्यबलात्कारकचग्रहैः अदूषितान् स्वर्गवन्दीनां
देवानां मोक्षध्वे ॥

४७। हे देवाः ! यूयं शापेन नलकूवरशापेन यन्विता प्रतिबद्धाः

पौलस्त्यस्य रावणस्य बलात्कारेण ये कचग्रहाः केशकर्षास्तैरदूषितान् अनुप-

पितान् स्वर्गवन्दीनां हतस्वर्गाङ्गनानां वेणीवन्धान् मोक्षध्वे । पुरा किल

नलकूवरेण आत्मानमभिसरन्त्या रम्भाया बलात्कारेण सम्भोगात् क्रुद्धेन

पुत्राया रावणः शप्तः—“स्त्रोणां बलादुग्रहणे मूर्द्धा ते शतधा भविष्यती”ति

प्राप्तौ या कथानुसन्धेया ॥

४९। नलकूवरेण अतिशयवशतः निशाचर रावण वन्दीकृत सूत्राङ्गनांगणैर

अपलाप वलपूर्वकं स्पर्शं करिष्ये पादेषु नाहं, अङ्गणे तोमरा उद्देशात् नो शङ्का

अङ्गण वेणीवन्धान् उद्देशात् नो शङ्का ।

रावणावग्रहकान्तमिति वागमृतेन सः ।

अभिवृष्य मरुत्शस्यं कृष्णमेघस्तिरोदधे ॥ ४८

४८ अ. । सः कृष्णमेघः रावणावग्रहकालं मरुत्तस्यम् इति वागमृतेन अभि-

४८ । स कृष्णो विश्णुः स एव मेघो नीलमेघश्च । विश्वसोऽप्यमर
पुमानिति विग्रहे रावणः । विश्ववःशब्दाच्छिवादित्वादणि विश्ववः
'विश्ववणरवणौ' इत्यन्तर्गणसूत्रेण विश्ववःशब्दस्य वृत्तिविषये रावणो
रावण इति सिद्धम् । स एवावग्रहो वर्षप्रतिबन्धः । तेन क्लान्तं सार
मरुतो देवा एव शस्यं तत् । इत्येवंरूपेण वागमृतेन वाक्सलिलेन
'अमृतं यज्ञशेषे स्यात् पीयूषे सलिले घृते' इति विश्वः । अभिवृत्त्य अभि
षिच्य तिरोदधे अन्तर्दधे ॥

৪৮। মেঘরূপী হরি তখন রাবণরূপ অনাবৃষ্টিপ্রভাবে শুক, শত্রুরূপ অবিভক্ত করিয়া অস্তর্হিত হইলেন।

पुरुहूतप्रभृतयः सुरकार्योद्यतं सुराः ।

अंशैरनुययुर्विष्णुं पुष्पैर्वायुमिव द्रुमाः ॥ ४६

४९ अः । पुरुहूतप्रभृतयः सुराः अंशैः सुरकार्योद्यतं विष्णुं द्रुमाः पुष्पैः वायुम इव अश्वा

४६। पुरुहूतप्रभृतय इन्द्राद्याः सुराः, सुरकार्ये रावणवधरूपे उद्य
विष्णुम् अंशैर्माताभिः । द्रुमाः पुष्पैः स्वांशैर्वायुमिव । अनुययुः । सुग्रीव
दिरूपेण वानरयोनिषु जाता इत्यभिप्रायः ॥

৪৯। তরুণ ধেমন কুম্ভমসমুদ্বারা সমীরণের অনুসরণ করে, তদ্রূপ ইন্দ্র দেবগণও স্ব স্ব অংশানুসারে স্বরকার্য-সাধনোদ্ভূত নারায়ণের অনুগমন করিলেন।

अथ तस्य विशाम्पत्युरन्ते काश्यस्य कर्मणः ।

पुरुषः प्रबभूवाग्नेर्विस्मयेन सहर्त्विजाम् ॥ ५०

हेमपात्रगतं दोभ्यामादधानः पयश्चरुम् ।

अनुप्रवेशादाद्यस्य पुंसस्तेनापि दुर्बहम् ॥ ५१

५० अ. । अयं तस्य विशाम्यत्युः कायस्य कर्मणः अन्ते (कथित्) पुरुषः ऋत्विजां विवर्त्तते
सह अग्नेः प्रवभूव ॥

५१ अः । आद्यस्य पुंसः अनुप्रवेशात्, तेन अपि दर्वहं हिमपातगतं पश्यन्तुं दीर्घां आदयत् ।

५० । अथ तस्य विशाम्पत्युर्दशरथस्य सम्बन्धिनः काम्यस्य कर्मणः
पुत्रकामिष्ठे रन्ते अवसाने अग्नेः पावकात् पुरुषः कश्चिद्दिव्यः पुमान्
ऋत्विजां विस्मयेन सह प्रवभूव प्रादुर्बभूव । तदाविर्भावात् तेषामपि
विस्मयोऽभूदित्यर्थः ॥

५१। तमेव पुरुषं विशिनष्टि—हेमपात्रेति । आद्यस्य पुंसः विष्णोः
 पुनर्विशदधिष्ठानाद्धेतोः तेन दिव्यपुरुषेणापि दुर्वहम् । चतुर्दशभुवनो-
 तस्य भगवतो हररतिगरीयस्त्वादुवोदुम् अशक्यम् । हेमपात्रगतं पयसि
 चरं पयश्चरं पायसान्नं दोर्भ्यामादधानो वहन् । 'अनल्पान्निभि-
 क्तान्तं सारमापन्नं ओदनश्चरः' इति याज्ञिकाः ॥

५१-५२। एतद्विद्वत् राज्ञा दशरथेन कामा शूद्रेष्टियस्त्वं सुमहाहित इहेतेन, एक
 विष्णुपुरुष, षड्रमधो आदिपुरुष विकृष्ट आविर्भावश्च अतिदुर्लभं सुवर्णपात्राद्विहितं पात्रम-
 त्क दशरथे धारणं कृत्वा हताशनमथा उहेतेन उचिष्ट इहेतेन, तथन शशिगुण उहादेक
 विष्णुमात्र अताञ्च विष्णु प्रकाशं करिनेन ।

प्राजापत्योपनीतं तदन्नं प्रत्यग्रहीनृपः ।

वृषेव पयसां सारमाविष्कृतमुदन्वता ॥ ५२

५२ अः । नृपः प्राजापत्योपनीतं तत् अन्नम् उदन्वता आविष्कृतं पयसां सारं वृषा इव
 उदन्वता ॥

५२। नृपो दशरथः प्राजापत्येन प्राजापतिस्त्वन्मिना पुरुषेण उप-
 नीतं, न तु वशिष्ठेन । 'प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृप' इति
 वामावणात् । तदन्नं पायसान्नम् । उदन्वता उदधिना आविष्कृतं प्रकाशितं
 पयसां सारममृतं वृषा वासव इव । 'वासवो वृत्तहा वृषा' इत्यमरः ।
 प्रत्यग्रहीत् स्वीचकार ॥

५२। सुवराजकर्तृक मागद्वाराविहितं अमृतग्रहणं शत्रु राज्ञा दशरथेन प्रजापति-
 विहितं विष्णुपुरुष कर्तृक आनीतं मेहे पात्रमात्र ग्रहणं करिनेन ।

अनेन कथिता राज्ञो गुणास्तस्यान्यदुर्लभाः ।

प्रसूतिं चकमे तस्मिंस्त्रैलोक्यप्रभवोऽपि यत् ॥ ५३

५३ अः । अनेन तस्य राज्ञः अन्यदुर्लभाः गुणाः कथिताः, यत् त्रैलोक्यप्रभवः अपि तस्मिन्
 प्रसूतिं चकमे ॥

५३। तस्य राज्ञो दशरथस्य अन्यैर्दुर्लभा असाधारणा गुणा अनेन
 कथिताः व्याख्याताः । यद्यस्मात् त्रयो लोकाः त्रैलोक्यम् । चातुर्वर्ण्यादि-
 तात् स्वार्थं यज् । तस्य प्रभवः कारणं विष्णुरपि तस्मिन् राज्ञि प्रसूतिम्
 प्रसूतिं चकमे कामितवान् । त्रिभुवनकारणस्यापि कारणमिति परमा-
 त् तेषामपि विगुणसमाश्रय इत्यर्थः ॥

५३। त्रिभुवनसृष्टिकर्ता शत्रु ये राज्ञा दशरथेन उग्रसे जन्मग्रहणं कृते

अभिनाय करिष्याहेन, ईशं धाराहे तंशोर अनशुर्नभं शुभनिष्ठैश्च परिचर्य पापं
याहेतेह ।

स तेजो वैष्णवं पत्न्योर्विभेजे चरुसंज्ञितम् ।

द्यावापृथिव्योः प्रत्यग्रमहर्षतिरिवातपम् ॥ ५४

५४ अः । सः चरुसंज्ञितं वैष्णवं तेजः पत्न्योः अहर्षतिः प्रत्यग्रम् आतपं द्यावापृथिव्योः इव विभेजे

५४ । स नृपः चरुसंज्ञा अस्य सज्जाता चरुसंज्ञितम् । वैष्णवं तेजः
पत्न्योः कौशल्याकैकेयोः । द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ । 'दिव्यं
पृथिव्याम्' इति चकारात् दिव्यशब्दस्य द्यावादेशः । तयोर्द्यावापृथिव्योः
अहः पतिरहर्षतिः सः 'अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः' इत्युपसंख्यानं
वैकल्पिको रेफस्य रेफादेशो विसर्गापवादः । प्रत्यग्रमातपं बालातपमिव
विभेजे, विभज्य ददावित्यर्थः ॥

५४ । दिवाकरं येषूप शर्गे ७ गर्भे तत्तुल्यं किरणं वितरणं करनेन, तस्य
मशरुथ ७ मेहेरुपं विस्तृतलोमश्च चक्रं कोमला ७ केकशौके विभागं करिष्यां निवेन

अर्चिता तस्य कौसल्या प्रिया कैकेयवंशजा ।

अतः सम्भावितां ताभ्यां सुमित्रा मैच्छदीश्वरः ॥ ५५

५५ अः । तस्य कौसल्या अर्चिता, कैकेयवंशजा प्रिया, अतः ईश्वरः सुमित्रां ताभ्यां स
विताम् ऐच्छत् ॥

५५ । पत्नीवये सति द्वयोरेवं विभागे कारणमाह—अर्चिं तेति । तस्य
राज्ञः । कौ पृथिव्यां सलति गच्छतीति कोसलः । 'सल गतौ' । पचायच्
कुशब्दस्य पृषोदरादित्वादुगुणः । कोसलस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री कौसल्या
'वृद्धेत् कोसलाजादाजगड्' इति जगड् । 'यडश्चाप्' इति चाप् । अतएव
सूत्रे निर्देशात् कोसलशब्दो दन्त्यसकारमध्यमः । अर्चिता ज्येष्ठा माया
कैकेयवंशजा कैकेयी । प्रिया इष्टा । अतो हेतोरीश्वरो भर्ता नृप
सुमित्रां ताभ्यां कौसल्याकैकेयीभ्यां सम्भावितां भागदानेन मानिताम्
ऐच्छत् इच्छति स्म । एवञ्च सामान्यं तिसृणाञ्च भागप्रापणमिति राज्ञः
उचितज्ञता कौशलञ्च लभ्यते ॥

५५ । मेहे मशौपति प्रधानां महिषी कोमलादेक अत्यन्तं मन्थानं करितेन एव
कैकेयोर अति तंशोर अगाधं अश्रुवागं छिनः ; एहे जगु तंशोर धारणां छिनः
कोमला ७ केकशौ श श अंश इहेते सुमित्रादेक चक्रं अदानं करिवेन ।

ते बहुज्ञस्य चित्तज्ञे पत्न्यौ पत्युर्महीक्षितः ।

चरोरर्द्धाभिगाभ्यां तामयोजयतामुभे ॥ ५६

बहुञ्जस्य सहीक्षितः प्रत्युः चित्तज्ञे ते उभे पद्मौ चरोः अर्द्धाङ्गभागाभ्यां ताम्

वहुञ्जस्य सञ्ज्ञस्य उचितञ्जस्येत्यर्थः । पत्युर्महीक्षितः क्षिती-
विशेषणत्रयेण राज्ञोऽनुसरणीयतामाह । चित्तञ्चे अभिप्रायञ्चे
उर्मे पत्नी कौसल्याकैकेयी । चरोर्यावर्द्धभागौ समभागौ तयोर्यावर्द्धौ
च तौ भागौ च इति अर्द्धभागौ एकदेशौ, ताभ्यामर्द्धांश्चाभागाभ्याम् ।
सुमित्रायाऽर्द्धं समेऽंशकं इत्यमरः । तां सुमित्राम् अयोजयतां युक्तां चक्रतुः ।
विभागो न रामायणसंवादौ, तत्र चरोरर्द्धं कौसल्यायै अवशिष्टार्द्धं
श्लिष्टं पुनः सुमित्रायै इत्यभिधानात् । किन्तु पुराणान्तरसंवादो
उक्तञ्च नारसिंहे—‘ते पिण्डप्राशनं काले सुमित्रायै महीपते ।
स्वभगिन्यै प्रयच्छतः ॥’ इति । एवमन्यत्रापि
पुराणान्तरात् समाधातव्यम् ॥

১৬। তখন কোসল্যা ও কেকয়ী সর্বজ্ঞ পতির এইরূপ অভিপ্রায় জানিতে পারিয়া
নিজ চক্রর অর্দ্ধাংশ স্মিত্রাকে প্রদান করিলেন।

सा हि प्रणयवत्यासीत् सपत्न्योरुभयोरपि ।
भमरी वारणस्येव मदनिस्थन्दरेखयोः ॥ ५७

१० अ.। सा उभयोः अपि सपत्नीः भ्रमरी वारणस्य सदनिसन्दरेखयोः इव प्रणयवती
वेति । तस्मै हि ॥

पचायत् ५७। न च एवं सत्यपि ईर्ष्या स्यादित्याह—सा हीति । सा सुमित्रा
कौसल्या भयोरपि । समान एकः पतिर्ययोस्तयोः सपत्न्योः । 'नित्यं सपत्न्यादिषु'
पु । अतएव ति डीप् नकारादेशश्च । भ्रमरी भृङ्गाङ्गना वारणस्य गजस्य मदनस्य-
ष्टा मान्या । देख्योरिव गण्डहयगतयोरिति भावः । प्रणयवती प्रेमवती आसीत् ।
भर्ता नृप सपत्न्योरिति अत्र समासान्तर्गतस्य पत्यु रूपमानं वारणस्येति ॥

৫৭। ভগবতী বেক্রপ মদ্যাবী করীর গণ্ডুগলে আসক্ত হয়, সুমিত্রাও তদ্রূপ
মিত্রাও কেকয়ী এই উভয় সপত্নীর সাতিশয় প্রণয়পাত্রী হইলেন।

ताभिर्गर्भः प्रजाभूत्यै दध्ने देवांश्सम्भवः ।
सौरौभिरिव नाडौभिरमृताख्याभिरम्भयः ॥ ५८

५८५. । ताभिः प्रजाभूत्य देवांश्चसम्भवः गन्धः सौरिभिः अमृताख्याभिः नाडीभिः अम्रय इव दध्ने ॥

५८। ताभिः कौसल्यादिभिः प्रजानां भूत्यै अभ्युदयाय । देवस्य
निष्पारंशः सम्भवः कारणं यस्य स गर्भः । सूर्यस्य इमाः सौर्यः ताभिः

सौरीभिः । 'सूर्यतिथि'—इत्युपधायकारस्य लोपः । अमृता इत्यादि
यासां ताभिः । जलबह्वनसास्याद्वाङ्गीभिरिव । नाङ्गीभिः वृष्टिविष-
नीभिः दौधितिभिः अपां विकारः अम्ययो जलमयः गर्भ इव, दध्ने घृता-
जातौ एकवचनम् । गर्भा दधिरे इत्यर्थः । अत्र यादवः—'तासां शतानि
चत्वारि रश्मीनां वृष्टिसर्जने । शतत्रयं हिमोत्सर्गे तावद्गर्भस्य सर्जने ।
आनन्दाश्च हि मेध्याश्च भूतनाः पूतना इति । चतुःशतं वृष्टिवाहासु-
सर्वा अमृताः स्त्रियः ॥' इति ॥

५८ । अनन्तर शरीर अमृतनामक किरणखाल येन जलमय गर्भ धारण कर-
ताका मशरुथेर सेहै पञ्चोद्विज्ज ७ तज्जप । प्रजागणेर मशरुथे देवोऽंशमख्य गर्भ धार-
करिलेन ।

सममापन्नसत्त्वास्ता रेजुरापाण्डुरत्विषः ।

अन्तर्गतफलारम्भाः शस्यानामिव सम्पदः ॥ ५९

५९ अ. । समम् आपन्नसत्त्वाः आपाण्डुरत्विषः ताः अन्तर्गतफलारम्भाः शस्यानां सम्पदः इव रेजु-

५९ । समं युगपत् आपन्ना गृगीताः सत्त्वाः प्राणिनो यामिसु
आपन्नसत्त्वा गर्भिण्यः । 'आपन्नसत्त्वा स्यात् सुर्विण्यन्तर्वन्तौ च गर्भिणी
इत्यमरः । अतएव आपाण्डुरत्विषः ईषत् पाण्डुरवर्णाः ता राजपत्नी-
अन्तर्गताः गुप्ताः फलारम्भाः फलप्रादुर्भावाः यासां ताः । शस्यानां सम्प-
द्व, रेजुः वधुः ॥

६० । सेहै राजमश्वित्री एक काले गर्भधारण करिलेन एवं तींशदेर सुष-
कैव पाण्डुवर्ण धारण करिले तींशरा असुर्गर्भकन शस्यामश्विती शय शोभा पादे-
नागिलेन ।

गुप्तं ददृशुरात्मानं सर्वाः स्वप्नेषु वामनैः ।

जलजासिगदाशार्ङ्गचक्रलाञ्छितमूर्त्तिभिः ॥ ६०

६० अ. । सर्वाः स्वप्नेषु जलजासिगदाशार्ङ्गचक्रलाञ्छितमूर्त्तिभिः वामनैः गुप्तम् आत्मानं ददृशुः ।

६० । सम्प्रति तासां स्वप्नदर्शनान्याह—गुप्तमिति । सर्वास्ताः स्वप्नेषु ।
जलजः शङ्खः । जलजासिगदाशार्ङ्गचक्रलाञ्छिता मूर्त्तयो येषां तैः वामनैः
ऋषैः पुरुषैः गुप्तं रक्षितमात्मानं स्वरूपं ददृशुः ॥

७० । अनन्तर तींशरा स्वप्नयोगे मन्दर्शन करिलेन—येन कतिपय वागविविशय-
(शुद्ध) पुरुष शङ्ख, चक्र, गदा, शङ्ख ७ कार्य क धारण करिन्ना तींशदिगके रक्षा करिन्ना ।

हिमपक्षप्रभाजालं गगने च वितन्वता ।

उद्वहन्ते स्म सुपर्णेन वेमाकृष्टप्रसोमुजा ॥ ६१

६१ अ. । हेमपत्रप्रमाजालं वितन्वता वेगाकृष्टपथोमुचा सुपर्णेन गगने ताः) उह्यन्ते स्म ॥

६१ । किञ्चेति चार्थः । हेमः सुवर्णस्य पक्षाणां प्रमाजालं कान्ति-
वितन्वता विस्तारयता । वेगेनाकृष्टाः पथोमुचो मेघा येन तेन सुपर्णेन
गगने ता उह्यन्ते स्म ऊढाः ॥

विभ्रत्या कौस्तुभन्यासं स्नानान्तरविलम्बिनम् ।

पर्युपास्यन्त लक्ष्म्या च पद्मव्यजनहस्तया ॥ ६२

६२ अ. । स्नानान्तरविलम्बिनं कौस्तुभन्यासं विभ्रत्या पद्मव्यजनहस्तया लक्ष्म्या च पर्युपास्यन्त ॥

६२ । किञ्च । स्नानयोरन्तरे मध्ये विलम्बिनं लम्बमानम् । न्यस्यत
न्यासः । कौस्तुभ एव न्यासस्तम् । पत्या न्यस्तम् । कौस्तुभमित्यर्थः ।
पद्ममेव व्यजनं हस्ते यस्याः तया लक्ष्म्या पर्युपास्यन्त उपासिताः ॥

कृताभिषेकैर्दिव्यायां तिस्रोतसि च सप्तभिः ।

ब्रह्मर्षिभिः परं ब्रह्म गृणद्भिरुपतस्थिरे ॥ ६३

६३ अ. । दिव्यायां तिस्रोतसि कृताभिषेकैः परं ब्रह्म गृणद्भिः सप्तभिः ब्रह्मर्षिभिः उपतस्थिरे ॥

६३ । किञ्च । दिवि भवायां दिव्यायां तिस्रोतसि आकाशगङ्गायां
कृताभिषेकैः कृतावगाहैः । परं ब्रह्म वेदरहस्यं गृणद्भिः पठद्भिः सप्तभिः
ब्रह्मर्षिभिः कश्यपप्रभृतिभिः उपतस्थिरे उपासाच्चक्रिरे ॥

७१-७७ । तैशां आरु देविलेन,—पश्चिमाञ्च गङ्गा गङ्गनमार्गे सुवर्णमय पञ्च-
रङ्ग विष्णोरपूरकं महादेवेन ग्रेष्मज्वाल आकर्षण करिषा तैशादिगके वहन करिषेते ।
तैशां नक्षत्रान् कोष्ठभृगुनि सुनमोश्च गृण्ण करिषा पद्म वाहन करिषेते करिषेते
गङ्गादेव गङ्गा करिषेते । मधु उरुर्षि स्वर्गगङ्गा अवगाहन करिषा वेदगङ्गा
विष्णोरपूरकं तैशादिगकेर उपासना करिषेते ।

ताभ्यस्तथाविधान् स्वप्नान् श्रुत्वा प्रीतो हि पार्थिवः ।

मेने परार्ध्यमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः ॥ ६४

६४ अ. । पार्थिवः ताभ्यः तथाविधान् स्वप्नान् श्रुत्वा प्रीतः (सन्) आत्मानं जगद्गुरोः गुरुत्वेन
पाराम् मेने हि ॥

६४ । पार्थिवः दशरथः, ताभ्यः पत्नीभ्यः । 'आख्यातोपयोगे' इति
पादानत्वात् पञ्चमी । तथाविधान् उक्तप्रकारान् स्वप्नान् श्रुत्वा प्रीतः
सन् । आत्मानं जगद्गुरोः विष्णोरपि गुरुत्वेन पितृत्वेन हेतुना परार्थं
सर्वोत्कृष्टं मेने हि ॥

७४ । नृपति दशरथः पत्नीगणैः मूत्रे तथा विमं स्नानप्रसन्नोऽपि श्रवणं करिष्यात् ।
हृदयेन एव जगत्पिता विभूतः जनकश्च-नाभ-निबन्धनं आपनात्कं मातृशयने
मने करिष्येन ।

विभक्तात्मा विभुसासामेकः कुक्षिष्वनेकधा ।

उवास प्रतिमाचन्द्रः प्रसन्नानामपामिव ॥ ६५

६५ अ. । एकः विभुः तासां कुक्षिषु प्रसन्नानाम् अपां (कुक्षिषु) प्रतिमाचन्द्रः इव चनेक
विभक्तात्मा (सन्) उवास ॥

६५ । एकः एकरूपः विभुः विष्णुः तासां राजपत्नीनां कुक्षिषु गर्भेषु
प्रसन्नानां निर्मलानाम् अपां कुक्षिषु प्रतिमाचन्द्रः प्रतिविम्बचन्द्र इव
अनेकधा विभक्तात्मा सन् उवास ॥

७५ । निर्मलमलिनैः प्रतिविषितं चन्द्रगौरवञ्च मेहे अद्वितीयं विभुं दिव्यं चरितं
अंशे विडम्ब्य हृदये राजमहिषीगणैः कृष्णि मधो अवस्थानं करिते लागिनेन ।

अथाग्रमहिषी राज्ञः प्रसूतिसमये सती ।

पुत्रं तमोऽपहं लेभे नक्तं ज्योतिरिवौषधिः ॥ ६६

६६ अ. । अथ राज्ञः सती अग्रमहिषी प्रसूतिसमये औषधिः नक्तं तमोऽपहं ज्योतिः इव (तं
पहम्) पुत्रं लेभे ॥

६६ । अथ राज्ञो दशरथस्य सती पतिव्रता । अग्रा चासी महिषी
च अग्रमहिषी कौसल्या, प्रसूतिसमये प्रसूतिकाले, औषधिः नक्तं रात्रि
समये तमोऽपहन्तीति तमोऽपहम् । 'अपे क्लेशतमसोः' इति उपलब्धः
ज्योतिरिव । तमोऽपहं तमोनाशकरं पुत्रं लेभे प्राप ॥

७७ । अनन्तरं राज्ञिकाले षड्विंशतौ वर्षेन अकालं नानाशकं ज्योतिः अमरं कृतं
प्रधाना महिषी पतिपरायणा कौसल्याऽपि पूर्णमासे तेजनि एकं पुत्रं अमरं करिष्येन

राम इत्यभिरामेण वपुषा तस्य चोदितः ।

नामधेयं गुरुश्चक्रे जगत्प्रथममङ्गलम् ॥ ६७

६७ अ. । अभिरामेण वपुषा चोदितः गुरुः तस्य जगत्प्रथममङ्गलं राम इति नामधेयं चक्रे ॥

६७ । अभिरामतेऽत्र इत्यभिरामं मनोहरम् । अधिकरणार्थं प्रवृ
त्त्ययः । तेन वपुषा चोदितः प्रेरितो गुरुः पिता दशरथः, तस्य पुत्रस्य
जगतां प्रथमं मङ्गलं सुलक्षणं राम इति नामधेयं चक्रे । अभिरामलभे
रामशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥

कत्रिशा लो ७१। अनसुर कुमात्रेण सूकुमार शरीर शोभा दर्शन करिशा पिता दशरथ, जगतेन
 श्रेष्ठ रमिषा विमलनभूत "श्रीराम" नाम राखिलेन ।

रघुवंशप्रदीपेन तेनाप्रतिमतेजसा ।

रक्षागृहगता दीपाः प्रत्यादिष्टा इवाभवन् ॥ ६८

६८ अः । रघुवंशप्रदीपेन अप्रतिमतेजसा तेन रक्षागृहगताः दीपाः प्रत्यादिष्टाः इव अभवन् ॥

६८। रघुवंशस्य प्रदीपेन प्रकाशकेन, अप्रतिमतेजसा तेन रामेण,
 रक्षागृहगताः सूतिकागृहगता दीपाः प्रत्यादिष्टाः प्रतिबद्धा इव अभवन् ।
 रक्षादीपसमीपे नाल्पाः स्फुरन्तीति भावः ॥

७१। तत्काले मेहे अगिततेजा रघुवंशप्रदीपेन अभाय श्रुतिकागृहस्थित अतीत
 निश्चय इहेया गेन ।

शय्यागतेन रामेण माता शातोदरी बभौ ।

सैकताम्भोजबलिना जाङ्गवौव शरत्कृशा ॥ ६९

६९ अः । शातोदरी माता शय्यागतेन रामेण सैकताम्भोजबलिना शरत्कृशा जाङ्गवौ इव बभौ ॥

६९। शातोदरी गर्भमोचनात् कृशोदरी माता, शय्यागतेन रामेण
 सैकते पुलिने यः अम्भोजबलिः पद्मोपहारस्तेन शरदि कृशा जाङ्गवौ
 इव बभौ ॥

७१। पूज्यप्रमोदसुर कोमलादेवी मातिशय कृशोदरी इहेनेन, तदन राम
 शरीर मरिहित शयाय शयान थाकाय गने इहेते नागिन येन तिनि दैकतप्रदेश
 दान-उपहार द्वारा अर्चित शरत्कालीन कृशाङ्गी गङ्गा शय शोभा पाहेतेहेन ।

कैकेयास्तनयो जज्ञे भरतो नाम शीलवान् ।

जनयित्वौमलञ्चक्रे यः प्रश्रय इव श्रियम् ॥ ७०

७० अः । कैकेया भरतः नाम शीलवान् तनयः जज्ञे, यः प्रश्रयः श्रियम् इव जनयित्वौमलञ्चक्रे ॥

७०। कैकेयस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री कैकेयी । 'तस्यापतत्यम्' इत्यणि
 इति 'कैकेयमित्युपलयाणां यादेरियः' इतीयादेशः । तस्या भरतो नाम
 शीलवान् तनयो जज्ञे जातः । यः तनयः । प्रश्रयो विनयः श्रियमिव,
 जनयित्वौ मातरमलञ्चक्रे ॥

१०। अतःपर कैकेयी इहेते भरत नायक एक सूनीन पूज्य जन्मग्रहण करिन ।
 तदन येन विनय द्वारा सुशोभित इय, कैकेयी ७ ऐ तनयद्वारा तद्रूप अनकृत
 हेनेन ।

सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रा सुषुवे यमौ ।
सम्यगाराधिता विद्या प्रबोधविनयाविव ॥ ७१

७१ अ. । सुमित्रा लक्ष्मणशत्रुघ्नौ यमौ सुतौ सम्यगाराधिता विद्या प्रबोधविनयौ इव सुषुवे ।

७१ । सुमित्रा, लक्ष्मणशत्रुघ्नौ नाम यमौ युग्मजातौ सुतौ पुत्रौ
सम्यगाराधिता स्वभ्यस्ता विद्या प्रबोधविनयौ तत्त्वज्ञानेन्द्रियजयाविव
सुषुवे ॥

१० । अतिशक्ति विद्या यैरूप ज्ञानं विनयं उपपादनं कर्तुं, तद्वत् शक्ति
लक्षणं एवम् शक्त्यै एवै यमजं पुत्रं प्रभव करिनेन ।

निर्दोषमभवत् सर्वमाविष्कृतगुणं जगत् ।
अन्वगादिव हि स्वर्गो गां गतं पुरुषोत्तमम् ॥ ७२

७२ अ. । सर्वं जगत् निर्दोषम् आविष्कृतगुणं च अभवत्, स्वर्गः हि गां गतं पुरुषोत्तमम्
अन्वगात् इव ॥

७२ । सर्वं जगद्भूलोको निर्दोषं दुर्भिक्षादिदोषरहितम् । आविष्कृत
गुणं प्रकटीकृतारोग्यादिगुणञ्च अभवत् । अतोत्प्रेक्ष्यते—गां भुवं गतं
अवतीर्णं पुरुषोत्तमं विष्णुं स्वर्गोऽप्यन्वगादिव । स्वर्गो हि गुणवाग्निदोषो
येत्यागमः । स्वर्गतुल्यमभूदित्यर्थः ॥

१२ । तथैव अथिलं भूलोकं दुर्भिक्षादि दोषशून्यं इहेन एवम् आत्माणां विवि
क्षणं सम्पन्नं इहेयां प्रकाशितं इहेते नागिनः ; तथैव बोध इहेन येन, शरीरे अवतीर्ण
अवतीर्ण इहेयां मेहे पुरुषोत्तमं नात्रागमैव अज्ञानं करिष्याच्छे ।

तस्योदये चतुर्मूर्त्तेः पौलस्त्यचकितेश्वराः ।
विरजस्कैर्नभस्त्रिदिश उच्छ्वसिता इव ॥ ७३

७३ अ. । चतुर्मूर्त्तेः तस्य उदये (सति) पौलस्त्यचकितेश्वराः दिशः विरजस्कैः नभसि
उच्छ्वसिताः इव ॥

७३ । चतुर्मूर्त्तेः रामादिरूपेण चतुर्गुणस्य सतस्तस्य हरिहृदये सति
पौलस्त्यात् रावणात् चकितता भीता ईश्वरा नाथा इन्द्रादयो यासां ता दिशः
अतस्तः विरजस्कैरपधूलिभिर्नभस्त्रिदिश उच्छ्वसिता इव । मिषेण । उच्छ्वसिता इव ।
इत्युत्प्रेक्षा । श्वसेः कर्त्तरि क्तः । स्वनाथशरणलाभमनुष्ठानां दिशः
मुच्छ्वासवाता इव वाता ववुरित्यर्थः । चतुर्दिगीशरक्षणं मूर्त्तिचतुष्टय
प्रयोजनमिति भावः ॥

७०। रात्रिप्रभृति मूर्तिषु तेषु मेहे विभू आविर्भूत इहेन मगोरण ब्रह्महीन
 ७१। मगोरण करिते नागिन एव रात्रिप्रभृति दिक् सकल निष् पतित्र आश्रय नाते
 ७२। इहेनाहे येन निश्वास परित्याग करिते नागिन ।

कृशानुरपधूमत्वात् प्रसन्नत्वात् प्रभाकरः ।

रक्षोविप्रकृतावास्तामपविद्वशुचाविव ॥ ७४

७४ अः । रक्षोविप्रकृतौ कृशानुः प्रभाकरः (च) अपधूमत्वात् प्रसन्नत्वात् (च) अपविद्वशुचौ
 ७५। प्रभाताम् ॥

७४। रक्षसा रावणेन विप्रकृतौ अपकृतौ पीडितावित्यर्थः । कृशानु-
 निः प्रभाकरः सूर्यश्च यथासंख्यमपधूमत्वात् प्रसन्नत्वात् च अपविद्वशुचौ
 ७५। प्रसन्नदुःखाविव आस्ताम् अभवताम् ॥

७४। कृशानु धूमहीन एव सूर्यश्च सप्रसन्न इहेनेन ; इहेनाहे योऽहं इहेन—
 ७५। कृशानु रात्रौ ये रात्रिप्रभृति निपीडित इहेनाहिलेन, एतेन कृशानुमेव मेहे
 ७६। विप्रकृतौ इहेन ।

दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसश्रियः ।

मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुविन्दवः ॥ ७५

७५ अः । तत्क्षणं राक्षसश्रियः अश्रुविन्दवः दशाननकिरीटेभ्यः मणिव्याजेन पृथिव्यां पर्यस्ताः ॥

७५। तत्क्षणं तस्मिन् क्षणे रामोत्पत्तिसमये राक्षसश्रियोऽश्रुविन्दवः,
 दशाननकिरीटेभ्यः मणौनां व्याजेन मिषेण पृथिव्यां पर्यस्ताः पतितः ।
 ७६। रामोदये सति तद्वध्यस्य रावणस्य किरीटमणिभ्रंशलक्षणं दुर्निमित्तम्
 ७७। प्रभूदित्यर्थः ॥

७६। रात्रिप्रभृति इहेनेन तत्क्षणं दशाननत्र किरीटे इहेते ब्रह्मणे राक्षस-
 ७७। अश्रुविन्दु कृतमे पतित इहेन ।

पुत्रजन्मप्रवेश्यानां तूर्याणां तस्य पुत्रिणः ।

आरम्भं प्रथमञ्चक्रुर्देवदुन्दुभयो दिवि ॥ ७६

७६ अः । पुत्रिणः तस्य पुत्रजन्मप्रवेश्यानां तूर्याणां प्रथमम् आरम्भं दिवि देवदुन्दुभयः चक्रुः ॥

७६। पुत्रिणो जातपुत्रस्य तस्य दशरथस्य पुत्रजन्मनि प्रवेश्यानां
 ७७। प्रवेशितव्यानाम् वादनीयानामित्यर्थः । तूर्याणां वाद्यानामारम्भम् उपक्रमं
 ७८। प्रथमं दिवि देवदुन्दुभयश्चक्रुः । साक्षात् पितुर्दशरथादपि देवा अधिक
 ७९। प्रकृष्ट इत्यर्थः ॥

१७। नृपति दशरथेन पूजकान्मांसवे तत्कालोचित वाद्यकार्या—देवलोके
देवदन्तुभिसमूहे प्रथम मण्डप करिषां दिन ।

सन्तानकमयी वृष्टिर्भवने चास्य पेतुषी ।

सन्मङ्गलोपचाराणां सैवादिरचनाभवत् ॥ ७७

७७ अ. । अस्य भवने सन्तानकमयी वृष्टिः च पेतुषी । सा एव सन्मङ्गलोपचाराणाम् आदि-
रचना अभवत् ॥

७७। अस्य राज्ञो भवने सन्तानकानां कल्पवृक्षकुसुमानां विकाराः
सन्तानकमयी वृष्टिश्च पेतुषी पपात । 'कसुश्च' इति कसुप्रत्ययः । 'उमि-
तश्च' इति ङीप् । सा वृष्टिरेव सन्तः पुत्रजन्मनि आवश्यका ये मङ्गलोप-
चारास्तेषाम् आदिरचना प्रथमक्रिया अभवत् ॥

११। तद्वीर्यं भवने ये पारिजातं कूशग्रष्टिं हर्षेणाहिन, पूजोत्पत्तिनिर्गन्तु-
र्हर्षे तत्कालोचित गार्ग्यिक क्रियां आदिरचनां हरेत् ।

कुमाराः कृतसंस्कारास्ते धात्रीस्तन्यपायिनः ।

आनन्देनाग्रजेनेव समं बह्वधिरं पितुः ॥ ७८

७८ अ. । कृतसंस्काराः धात्रीस्तन्यपायिनः ते कुमाराः अग्रजेन इव पितुः आनन्देन समं बह्वधिरं ।

७८। कृताः संस्कारा जातकर्मादयो येषां ते । धात्रीणाम् उपमातृणां
स्तन्यानि पयांसि पिवन्तीति तथोक्ताः । ते कुमाराः अग्रे जाते
अग्रजेन ज्येष्ठेनेव स्थितेन पितुरानन्देन समं बह्वधिरं । कुमारवद्व्या पितुः
महान्तमानन्दमवापेत्यर्थः । कुमारजन्मनः प्रागेव जातत्वादग्रजलोक्तिः
आनन्दस्य ॥

१८। जातकर्मादि संस्कारे संस्कृतं कूशग्रष्टिं धात्रीं सुश्रुतान् करिषां दिन नि-
रुक्तिप्राप्तं हर्षेते नागिन एव तत्काले नृपतिरं पूर्वजात् सूतजन्महर्षं वदन्ति हरेत् ।

स्वाभाविकं विनीतत्वं तेषां विनयकर्मणा ।

सुमूर्च्छं सहजं तेजो हविषेव हविर्भूजाम् ॥ ७९

७९ अ. । तेषां स्वाभाविकं विनीतत्वं विनयकर्मणा हविर्भूजां सहजं तेजः हविषा इव सुमूर्च्छं ।

७९। तेषां कुमाराणां सखन्धि स्वाभाविकं सहजं विनीतत्वं विनय-
कर्मणा शिष्या । हविर्भूजाम् अग्नीनां सहजं तेजो हविषा आज्यादिकर्मे-
सुमूर्च्छं वदथे । निसर्गसंस्काराणां विनीतत्वं इत्यर्थः ॥

१२। घृत द्वारां हताशनेन गेरूप आभाषिक तेजः परिवर्द्धित इव, तद्रूप नश्यिका
या कुमारगणैर नैनर्गिक विनीतभाव वर्द्धित इहेते नाग्निः ।

परस्परविरुद्धास्ते तद्रघोरनघं कुलम् ।

अलमुद्योतयामासुर्देवारण्यमिवर्त्तवः ॥ ८० ॥

८० अ० । परस्परविरुद्धाः ते तत् अनघं रघोः कुलम् ऋतवः देवारण्यम् इव अलम्
उद्योतयामासुः ॥

८० । परस्परविरुद्धा अविविष्टाः सौभ्रातृगुणवन्त इत्यर्थः । ते
कुमाराः तत्प्रसिद्धमनघं निष्पापं रघोः कुलम्, ऋतवो वसन्तादयः देवा-
नन्दनमिव, सहजविरोधानामपि ऋतूनां सहावस्थानसम्भावनार्थं
विशिषणम् । अलम् अत्यन्तमुद्योतयामासुः प्रकाशयामासुः । सौभ्रातृ-
नः कुलमूषणायन्त इति भावः ॥

८० । परस्पर विरोधिषुण परित्याग करिष्या वनडादि शत्रूगण वेगन देवोद्धान
ननदानन उद्धानित करे, डातृगोशर्द्धनम्पत्र कुमारगणं तद्रूप निरुद्धं रघूक
इत्यं नमूञ्चन करिनेन ।

समानेऽपि हि सौभ्राते ययोभौ रामलक्ष्मणौ ।

तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रीत्या इन्द्रं बभूवतुः ॥ ८१ ॥

८१ अ० । सौभ्राते समाने अपि यथा उभौ रामलक्ष्मणौ तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रीत्या इन्द्रं बभूवतुः ॥

८१ । शोभनाः स्निग्धा भ्रातरो येषां ते सुभ्रातरः । 'नयृतश्च' इति
न भवति वन्दिते भ्रातुरिति निषेधात् । तेषां भावः सौभ्रातृ युवा-
त्वादण । तस्मिन् समाने चतुर्णां तुल्येऽपि यथा उभौ रामलक्ष्मणौ
प्रीत्या इन्द्रं बभूवतुः, तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रीत्या इन्द्रं द्वौ द्वौ साहचर्येण
बभूवतुः । 'इन्द्रं' रहस्यमर्थ्यादावचनव्युत्क्रमणयत्नपात्रयोगा-
भिव्यक्तिषु इत्यभिव्यक्तार्थं निपातः । क्वचित् कस्यचित् स्नेहो नाति-
रिच्यत इति भावः ॥

८१ । मेहे डातृगणैर गथो परम्पत्र समान मोदात्र शाकिने ७ प्रीतिनिवक्तन
७ लम्पत्र, भरत ७ शत्रुघ्न परम्पत्र इन्द्रमहत्तर इहेनेन ।

तेषां द्वयोर्द्वयोरैक्यं विभिदे न कदाचन ।

यथा वायुविभावस्त्रोर्यथा चन्द्रसमुद्रयोः ॥ ८२ ॥

८२ अ० । यथा चन्द्रसमुद्रयोः यथा वायुविभावस्त्रोः (तथा) तेषां नध्ये द्वयोः द्वयोः ऐक्य
न विभिदे ॥

৮২। তেষাং চতুর্ণাং মধ্যে দ্বয়োর্বয়োঃ রামলক্ষ্মণয়োঃ ভারতশত্ৰুঘ্নয়োঃ
 শ্বেত্যর্থঃ । যথা বায়ুবিভাবস্বোৰ্বাতবজ্জয়োরিব । চন্দ্রসমুদ্রয়োৰিব চ
 একৈকমৈকমত্বং কদাচন ন বিমিধে । এককার্য্যত্বং সমানসুখদুঃখত্বং
 ক্রমাদুপমা দ্বয়াল্লভ্যতে । সহজঃ সহকারী হি বজ্জেৰ্বায়ুঃ । চন্দ্রবদী হি
 বর্জতে সিন্ধুস্তত্চয়ে চ চীযত ইতি ॥

৮২। পবনের সঙ্গে অনলের এবং শশবরের সহিত সাগরের আশ্রয় তাঁহাদের
 রাম ও লক্ষণ, ভরত ও শত্ৰুঘ্ন এই দুইজনের পরস্পর সাহচর্য্য কদাচ অপনোত হয় নাই

তৈ প্রজানাং প্রজানায়াস্তেজসা প্রশ্রয়েণ চ ।

মনো জহুর্নিদাঘান্তে শ্যামাভ্রা দিবসা ইব ॥ ৮৩

৮৩ অঃ । প্রজানায়াঃ তৈ তেজসা প্রশ্রয়েণ চ নিদাঘান্তে শ্যামাভ্রা দিবসাঃ ইব প্রজানাং
 মনঃ জহুঃ ॥

৮৩। প্রজানায়াস্তে কুমারাঃ, তেজসা প্রভাবেণ প্রশ্রয়েণ বিনয়েন চ
 নিদাঘান্তে গৌলান্তে । শ্যামানি ভ্রমাণি মেঘা যেষাং তৈ শ্যামাভ্রাঃ
 নাতিশীতোষ্ণা ইত্যর্থঃ দিবসা ইব । প্রজানাং মনো জহুঃ ॥

৮৩। গৌশ্রাবমাণে নীনমেবাবৃত্ত দিবসের আশ্রয়ে প্রজানাং রাধ-কৃষ্ণ-
 গণ, তেজ ও বিনয় বিভবে প্রজাবর্গের মনোরঞ্জন করিতে লাগিলেন

স চতুর্ধা বভৌ ব্যস্তঃ প্রসবঃ পৃথিবীপতেঃ ।

ধর্ম্মার্থকামমোক্ষাণামবতার ইবাজ্জবান্ ॥ ৮৪

৮৪ অঃ । সঃ চতুর্ধা ব্যস্তঃ পৃথিবীপতেঃ প্রসবঃ (চতুর্ধা) অজ্জবান্ ধর্ম্মার্থকামমোক্ষাণাম
 অবতারঃ ইব বভৌ ॥

৮৪। স চতুর্ধা । 'সংখ্যায়াং বিধার্যে ধা' ইত্যনেন ধাপ্রত্যয়ঃ । ব্যস্তো
 বিমগ্নঃ পৃথিবীপতেঃ দশরথস্য প্রসবঃ সন্তানঃ । চতুর্ধা অজ্জবান্ মূর্তি-
 মান্ ধর্ম্মার্থকামমোক্ষাণাম্ অবতারঃ ইব বভৌ ॥

৮৪। সেই নরপালপুত্রগণ যেন ধর্ম্ম, অর্থ, কাম ও মোক্ষের মূর্তিমান্ অবতার
 চতুর্ধা বিভক্ত হইয়া শোভা পাইতে লাগিলেন ।

গুণৈরারাধয়ামাসুস্তে গুরুং গুরুবৎসলাঃ ।

তমেব চতুরন্তে শং রত্নৈরিব মহার্ণবাঃ ॥ ৮৫

৮৫ অঃ । গুরুবৎসলাঃ তৈ গুণৈঃ গুরুং মহার্ণবাঃ চতুরন্তে শং তন্ম্ এব রত্নৈঃ ইব আরাধয়ামাসুঃ

৮৫। গুরুবৎসলাঃ গুণবৎসলাঃ চতুরন্তে শং তন্ম্ এব রত্নৈঃ ইব আরাধয়ামাসুঃ

चतुर्णामन्तानां दिगन्तानामीशं चतुरन्तेशम् । 'तद्वितार्थ'—
 वादिनोत्तरपदसमासः । तं दशरथमेव महार्णवाश्चत्वारो रत्नैरिव ।
 आध्यामासुः आनन्दयामासुः ॥

४१ । अनन्तर महासागरचतुष्टयं येषूप रत्नवर्णिनां दिशीं दशरथेन आश्रयनां
 शक्रवत्सन कूर्मावगणं ७७ तद्वत्प विनशादि गुणनिवहारा पितामहं नृपं उपासनं
 कृतं नातिजेन ।

सुरगज इव दन्तैर्भग्नदैत्यासिधारै-

नय इव पणवन्धव्यक्तयोगैरुपायैः ।

हरिरिव युगदीर्घैर्दोर्भिर्भृजैस्तदीयैः

पतिरवनिपतीनां तैश्चकाशे चतुर्भिः ॥ ८६

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ रघुवंशे श्रीरामावतारो नाम
 दशमः सर्गः ॥ १०

८६ । भग्नदैत्यासिधारैः दन्तैः सुरगज इव पणवन्धव्यक्तयोगैः उपायैः नय इव युगदीर्घैः
 हरिः इव तदीयैः अंशैः चतुर्भिः तैः अवनिपतीनां पतिः चकाशे ॥

८६ । भग्नदैत्यानामसिधारा यैः तैः चतुर्भिर्दन्तैः सुरगज ऐरावत
 इव । पणवन्धेन फलसिद्ध्या व्यक्तयोगैः अनुमितप्रयोगैः उपायैश्चतुर्भिः
 नामादिभिः नयो नीतिरिव । युगवदीर्घैः चतुर्भिः दोर्भिर्भृजैः हरिर्विष्णु-
 रिव । तदीयैः हरिसम्बन्धिभिरंशैः अंशभूतैः चतुर्भिः तैः पुत्रैः अवनि-
 पतीनां पतिः राजराजो दशरथश्चकाशे विदिव्युते ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया सञ्जीवनी-
 समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे
 महाकाव्ये श्रीरामावतारो नाम दशमः सर्गः ॥ १०

८७ । नैतानिगेर अग्निभेदी पञ्चचतुष्टयं द्वारा ऐरावत येन शोभित इव,
 काशमेव नाशानि उपायचतुष्टये नीति येन शोभा पात्र, युगकाष्ठं नृपं बाहचतुष्टयं
 विष्णुं येषूप शोभा धारण करेन, नारायणं नमस्तु आश्रयणं द्वारा ७ राजा
 पश्यत् तद्वत्प शोभमानं हहेनेन ।

दशम सर्ग समाप्त ॥ १०

एकादशः सर्गः ।

—००००००—

कौशिकेन स किल क्षितीश्वरो राममध्वरविघातशान्तये
काकपक्षधरमेत्य याचितस्तेजसां हि न वयः समीच्यते ॥

१ अ. । सः क्षितीश्वरः कौशिकेन एत्य अध्वरविघातशान्तये काकपक्षधरं रामं याचितः हि न तेजसां वयः न समीच्यते हि ॥ वाच्य—कौशिकः काकपक्षधरं रामं तं क्षितीश्वरं याचितवान् ।

रामचन्द्रचरणारविन्दयोरन्तरङ्गचरभृङ्गलीलया ।

तत्र सन्ति हि रसाश्चतुर्विधास्तान् यथारुचि सदैव निर्विश ॥

१ । कौशिकेन कुशिकापत्येन विश्वामित्रेण, एत्य अभ्यागत्य स क्षितीश्वरो दशरथः, अध्वरविघातशान्तये यज्ञविघ्नविध्वंसाय काकपक्षधरं बालकोचितशिखाधरम् । 'बालानान्तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः' इति हलायुधः । रामं याचितः किल प्रार्थितः खलु । याचेद्वि कर्मकादप्रधाने कर्मणि क्तः । 'अप्रधाने दुहादीनाम्' इति वचनात् । नायं बालाधिकार इत्याशङ्क्य आह—तेजसां तेजस्विनां वयो बाल्यादि न समीच्यते हि । अप्रयोजकमित्यर्थः । अत्र सर्गे प्रायो रथोद्धता हतम् । उक्तञ्च—'रान्नराविह रथोद्धता लगौ' इति ॥

२ । अनन्तर कुशिकतनय विश्वामित्र राजा दशरथ मन्त्रीपुत्र आश्वमेधपूर्वकं यज्ञविघ्नशान्तिं कृत्वा काकपक्षधारी कुमारं त्रागके आर्पणं करिष्ये । (देशं अवागं आर्पणं नह) केनना, तेजस्विगणैर वयःक्रमं पत्रौक्यं करिष्ये इत्य ना ।

कृच्छ्रलब्धमपि लब्धवर्णभाक् तं दिदेश मुनये सलक्षणम् ।
अप्यसुप्रणयिनां रघोः कुले न व्यहन्यत कदाचिदर्थिता ॥ २

२ अ. । लब्धवर्णभाक् (सः) कृच्छ्रलब्धम् अपि सलक्षणं तं मुनये दिदेश । असुप्रणयिनां अपि अर्थिता रघोः कुले कदाचित् न व्यहन्यत ॥ वाच्य—लब्धवर्णभाक् (तेन) सलक्षणः कृच्छ्रलब्धः अपि सः मुनये दिदिशे ॥

२ । लब्धा वर्णाः प्रसिद्धयः यैस्ते लब्धवर्णा विचक्षणाः । 'लब्धवर्णा विचक्षणाः' इत्यमरः । तान् भजत इति लब्धवर्णभाक् विद्वत्सेवौल्यर्थः । स राजा कृच्छ्रलब्धमपि सलक्षणं तं रामं मुनये दिदेश अतिसृष्टवान् । तथाहि—असुप्रणयिनां प्राणयिनामपि अर्थिता रघोः कुले

विदपि न व्यहन्यत न विहता न विफलीकृत्यर्थः । यैः अर्थिभ्यः
अपि समर्प्यन्ते तेषां पुत्रादित्यागो न विस्मयावह इति भावः ॥

२। विष्णु नरपति वृहत्तर आश्रमनक्त नलक्षण रागचक्रके मेहे मुनिवर विश्व-
रूपेण समर्पण करिनेन; कारण प्राणार्थीराउ ब्रह्मश्रीगणेशेन निकटे कथन
नाना ।

पुत्रादिशति पार्थिवस्तयोर्निर्गमाय पुरमार्गसंस्क्रियाम् ।

पुत्रादाशु विदधे मरुत्सखैः सा सपुष्पजलवर्षिभिर्घनैः ॥ ३

३। पार्थिवः तयोः निर्गमाय पुरमार्गसंस्क्रियां यावत् आदिशति तावत् मरुत्सखैः सपुष्प-
जलभिः घनैः सा आशु विदधे ॥ वाच्य—पार्थिवेन पुरमार्गसंस्क्रिया आदिश्यते, मरुत्सखाः
जलवर्षिणी घनाः तां विदधिरे ॥

४। पार्थिवः पृथिवीश्वरः तयोः निर्गमाय निष्क्रमणाय पुरमार्ग-
संस्क्रियां धूलिसम्भार्जनगन्धोदकसेचनपुष्पोपहाररूपसंस्कारं यावत् आदिशति
तावत् मरुत्सखैः वायुसखैः । अनेन धूलिसम्भार्जनं गम्यते ।
पुष्पजलवर्षिभिः पुष्पसहितजलवर्षिभिः घनैः सा मार्गसंस्क्रिया आशु
विदधे विहिता । एतेन देवकार्यप्रवृत्तयोः देवानुकूल्यं सूचितम् ॥

५। अनन्तर राजा येषानि आञ्जलिद्वयैर गमनं जगत् नगरपथैर गन्धारं करिते
करिनेन, अमनि समीपेण उ मेवमग्नं कूर्मं एवम गमनवर्षणे पथं गन्धारं
दिन ।

निदेशकरणोद्यतौ पितुर्धन्विनौ चरणयोर्निपेततुः ।

पितरपि तयोः प्रवक्ष्यतोर्नम्योरुपरि वाष्पविन्दवः ॥ ४

६। निदेशकरणोद्यतौ धन्विनौ तौ पितुः चरणयोः निपेततुः । भूपतेः अपि वाष्पविन्दवः
नम्योः तयोः उपरि (निपेतुः) ॥ वाच्य—निदेशकरणोद्यताभ्यां धन्विभ्यां ताभ्यां
वाष्पविन्दुभिः निपेते ।

७। निदेशकरणोद्यतौ पित्राज्ञाकरणोद्युक्तौ धन्विनौ धनुष्मन्तौ तौ
पितुश्चरणयोः निपेततुः प्रणतौ इत्यर्थः । भूपतेरपि वाष्पविन्दवः
नम्यतोः प्रवासं करिष्यतोः अतएव नम्योः । 'नमिकम्पि'—इति
विशयः । तयोरुपरि निपेतुः पतिताः ॥

८। पित्राज्ञा आदेशं पातनेन उद्यतं धनुर्कारी रागं उ नलक्षण यथनहे प्रितुचरणे प्रागम
नमन । तथनहे प्रवासगमनोद्यतं विनीतं मेहे तनयवृत्तेर उपरं नृपतिर अश्वविन्दु
पुत्रं दरेते नागिन ।

তৌ পিতুর্নয়নজে ন বারিণা কিচ্ছিদুচ্চিতশিখগুণ্ডকাবুধৌ
ধন্বিনৌ তমৃষিমন্বগচ্ছতাং পৌরহৃষ্টিকৃতমার্গতোরণৌ ॥ ৫ ॥

৫ অঃ। পিতুঃ নয়নজে ন বারিণা কিচ্ছিত্ উচ্চিতশিখগুণ্ডকৌ ধন্বিনৌ তৌ ভবৌ পৌরহৃষ্টিকৃত
মার্গতোরণৌ (সন্তৌ) তমৃ ঋষিম্ মন্বগচ্ছতাং ॥ বাচ্য—কিচ্ছিদুচ্চিতশিখগুণ্ডকাভ্যাং তমৃ
ভবাভ্যাং ধন্বিন্যাং পৌরহৃষ্টিকৃতমার্গতোরণাভ্যাং স ঋষিঃ মন্বগম্যত ॥

৫। পিতুর্নয়নজে ন বারিণা কিচ্ছিদুচ্চিতশিখগুণ্ডকৌ ইপতসিত্ত্বৌ
'শিখা চূড়া শিখগুণ্ডঃ স্যাৎ' ইত্যমরঃ। 'শিখা দ্বিভাষা' ইতি কপ্তপ্রত্যয়
ধন্বিনৌ তৌ ভবৌ, পৌরহৃষ্টিকৃতানি মার্গতোরণানি সম্মাধ্যানি
লয়ানি যযোস্তু তথোক্তৌ সঙ্কশো নিরীক্ষ্যমাণাবিত্যর্থঃ। তমৃ ঋষিম্
গচ্ছতাং ॥

৫। জনকের নয়নজলে জেবৎ-আর্দ্রাশিত সেই ধরুর্কারী রাম ও লক্ষণ মহর্ষি
মিথের অঙ্গগন করিলেন, তখন পৌরগণ তাঁহাদিগকে একদৃষ্টে নিরীক্ষণ করি
শাকিলে তাহাদের নয়নপঙ্খি যেন রাজপথের তোরণ দ্বারস্বরূপ হইল।

লক্ষণানুচরমেব রাঘবং
নেতুমৈচ্ছতৃষিরিত্যসৌ নৃপঃ।
আশিষং প্রযুযুজে ন বাহিনীং
সা হি রচণবিধৌ তযোঃ চমা ॥ ৬ ॥

৬ অঃ। ঋষিঃ লক্ষণানুচরম্ এব তং রাঘবং নেতুম্ ऐच्छत् ইতি অসৌ নৃপঃ
প্রযুযুজে। বাহিনীং ন, হি সা (এব) তযোঃ রচণবিধৌ চমা ॥ বাচ্য—ঋষিণা লক্ষণানু
রাঘবঃ নেতুম্ ऐष্যত। অমুনা নৃপেণ আশীঃ প্রযুযুজে ন বাহিনীং।

৬। ঋষির্লক্ষণানুচরমেব লক্ষণমাতানুচরং তং রাঘবং নেতুমৈচ্ছতি
হেতোরসৌ নৃপঃ আশিষং প্রযুযুজে প্রযুক্তবান্। বাহিনীং সেনাং ন প্রযুযুজে
প্রেষিতবান্। হি যস্মাৎ সা আশীরেব তযোঃ কুমারযোঃ রচণবি
চমা শক্তা ॥

৬। সেই ঋষি বিধামিহ একমাত্র লক্ষণের সহিত রামকে লইয়া বাইবার
অভিলাষ করিয়াছিলেন, এজন্ত রাজা কেবলমাত্র আশীর্বাদই প্রদান করিলেন
রক্ষণার্থ সৈন্যপ্রদান করিলেন না; যেহেতু, তাঁহার আশীর্বাদই তাহাদিগের রক্ষণ
সমর্থ, হইবে।

মাতৃবর্গচরণস্পৃশৌ মুনেস্তৌ প্রপদ্য পদবীং মহৌজসঃ।
রেজতুর্গতিবশাৎ প্রবর্তিনৌ ভাস্করস্য মধুমাধবাবিব ॥ ৭ ॥

७ अ. मातृवर्गचरणस्य गौ तौ सहोजसः मुनेः पदवीं प्रपद्य (सहोजसः) भास्करस्य गति-
मात् प्रवर्तिनौ मधुमाधवो इव रेजतुः ॥ वाच्य—मातृवर्गचरणस्य गौ प्रवर्तिभ्यां मधुमाधवा-
मात् इव ताभ्यां रेजे ।

७। मातृवर्गस्य चरणान् स्पृशत इति मातृवर्गचरणस्य गौ कृतमातृ-
वर्गमस्कारावित्यर्थः । 'स्पृशोऽनुदके किन्' इति किन्प्रत्ययः । तौ
सहोजसः मुनेः पदवीं प्रपद्य । सहोजसो भास्करस्य गतिवशात् मेघादि-
राशिसंक्रान्त्यनुसारात् प्रवर्तिनौ मधुमाधवाविव चैत्रवैशाखाविव रेजतुः ।
प्रपद्य सप्तानाम्' इति वैकल्पिकावेत्याभ्यासलोपो । 'स्याच्चैत्रे चैत्रिको
मधुः' इति । 'वैशाखे माधवो राधः' इति च अमरः ॥

१। राग ७ लक्षण गान्धर्वेन चरणवन्दनां करिष्यां महातेजसौ मुनिश्च पञ्चाङ्ग पञ्चाङ्ग
कर्म करिष्यते; तद्धनं तौ शत्रौ मेघादिप्राणि मङ्गलकाले शरीरे गतिनिवर्तन
कर्म ७ वैशाखे गान्धर्वेन चरणवन्दनां करिष्यां महातेजसौ मुनिश्च पञ्चाङ्ग पञ्चाङ्ग
कर्म करिष्यते; तद्धनं तौ शत्रौ मेघादिप्राणि मङ्गलकाले शरीरे गतिनिवर्तन

वौचिलोलभुजयोस्तयोर्गतं शैशवाच्चपलमप्यशोभत ।

तोयदागम इवोद्ग्राभिव्ययोर्नामधेयसदृशं विचेष्टितम् ॥ ८

८ अ. वौचिलोलभुजयोः तयोः चपलम् अपि गतं शैशवात् तोयदागमे उद्ग्राभिव्ययोः नामधेय-
सदृशं विचेष्टितम् इव अशोभत ॥ वाच्य—गतेन चपलेन विचेष्टितेन नामधेयसदृशेन इव अगुह्यत ।

८। वौचिलोलभुजयोः तरङ्गचञ्चलबाह्वोः । इदं विशेषणं नदोप-
मानसिद्धार्थं वेदितव्यम् । तयोश्चपलं चञ्चलमपि गतं गतिः शैशवात्
हेतोः अशोभत । किमिव ? तोयदागमे वर्षासमये । उज्झति उदकमिति
उद्ग्राः, भिनत्ति कूलमिति भिव्यः । 'भिव्योद्ग्री नदे' इति क्यवन्तौ निपा-
तौ । उद्ग्राभिव्ययोः नदविशेषयोः नामधेयसदृशं नामानुरूपं विचेष्टित-
मिव । उदकोज्झनकूलभेदनरूपव्यापार इव समयोत्पन्नं चापलमपि
शोभत इति भावः ॥

८। वर्षाकाले विद्य ७ उज्झानदेन नागाद्वरूपं जलोच्छ्रान् ७ कूलभेदेन वेदकं शोभा
प्राप्तं, भेदनिवर्तनं राग एव लक्षणं गगनकाले तौ शत्रौ तद्वत् शत्रौ चक्रेन बाह-
वौ उज्झनं शोभांश्चिह्नं इहेषाञ्चिह्नं ।

तौ बलातिबलयोः प्रभावतो विद्ययोः पथि मुनिप्रदिष्टयोः ।
सन्तुर्न मणिकुट्टिमोचितौ मातृपार्श्वपरिवर्तिनाविव ॥ ९

९ अ. मणिकुट्टिमोचितौ तौ मुनिप्रदिष्टयोः बलातिबलयोः विद्ययोः प्रभावतः मातृपार्श्व-
परिवर्तिनौ इव पथि न सन्तुः ॥ वाच्य—मणिकुट्टिमोचिताभ्यां ताभ्यां मातृपार्श्वपरिवर्तिभ्यां
न सन्तुः ॥

८। मणिकुट्टिमोचितौ मणिबद्धभूमिसञ्चारोचितौ तौ, मुनिप्रदिष्टयोः कौशिकेन उपदिष्टयोः बलातिबलयोः विद्ययोः बलातिबलाख्ययोः मन्त्रयोः प्रभावतः सामर्थ्यात् मातृपार्श्वपरिवर्त्तिनौ मातृसमीपवर्त्तिनौ इव पथि न मन्त्रतुः । न स्नानौ इत्यर्थः । अत्र रामायणश्लोकः—‘क्षुत्पिपासे नरे राम भविष्येते नरोत्तम । बलामतिबलाच्चैव पठतः पथि राघव ॥’ इति ।

९। मणिमय चक्ररङ्गमिदं विचरन्वयोऽत्र राग ७ लम्पण गह्वरिप्रदत्त वला ७ अति-
वला नागक विद्याद्वयैर अत्रावे दुर्गम प्रथमगने किङ्कशात् कष्टे अलुभ्य करिणे
ना ; वदन्तु तौशान्दर गने हरेण येन, तौशान्दर जननीर पार्श्वेरे अवधान करिणेत्येन ।

पूर्ववृत्तकथितैः पुराविदः सानुजः पितृसखस्य राघवः ।

उच्यमान इव वाहनोचितः पादचारमपि न व्यभावयत् ॥१०॥

१० अ. । वाहनोचितः सानुजः राघवः पुराविदः पितृसखस्य पूर्ववृत्तकथितैः उच्यमानः इव
पादचारम् अपि न व्यभावयत् ॥ वाक्य—वाहनोचितेन सानुजेन राघवेण उच्यमानेन इव, पाद-
चारोऽपि न व्यभाव्यत ॥

१०। वाहनोचितः सानुजो राघवः । पुराविदः पूर्ववृत्ताभिज्ञस्य
पितृसखस्य मुनेः पूर्ववृत्तकथितैः पुरावृत्तकथाभिः उच्यमान इव वाहनेन
प्राप्यमाण इव । वहिर्धातोः कर्मणि शानच् । ‘उच्यमानः’ इत्यत्र दीर्घादिः
अपपाठः दीर्घप्राप्त्यभावात् । पादचारमपि न व्यभावयत् न ज्ञातवान् ॥

१०। सानुजः राग ७ लम्पण पूरावृत्तकौर्द्धननिपुण पित्रिमुख वि-
शिष्टैर निकटे अतीत वृत्तात् सकल श्रवण करिणेत करिणेत एतरे अनश्रमना हरेण
हिनेन ये, तौशान्दर पदत्रये गगनजगत् नेशमात्र क्लेश अलुभ्य करिणेन ना ।

तौ सरांसि रसवद्भिरम्बुभिः कूजितैः श्रुतिमुखैः पतत्रिणः ।
वायवः सुरभिपुष्परेणुभिः श्लायया च जलदाः सिधेविरैः ॥११॥

११ अ. । सरांसि रसवद्भिः अम्बुभिः, पतत्रिणः श्रुतिमुखैः कूजितैः वायवः सुरभिपुष्परेणुभिः
जलदाः च श्लायया तौ सिधेविरैः ॥ वाक्य—सुरभिः पतत्रिभिः वायुभिः जलदैश्च तौ सिधेविरैः ॥

११। तौ राघवौ कर्मभूतौ सरांसि कर्तृणि रसवद्भिः मधुरैः अम्बुभिः
सिधेविरैः । पतत्रिणः पत्रिणः । सुखयन्तीति सुखानि । पचाद्यच् ।
श्रुतीनां सुखानि । तैः कूजितैः । वायवः सुरभिपुष्परेणुभिः । जलदाः
श्लायया च । सिधेविरै इति सर्वत्र सम्बध्यते ॥

११। मन्त्रोत्तरमश्रु रमान मनिन द्वात्रा, पक्षिमकल अतिशुथकर कूजन द्वात्रा,
जगैरत्र अश्रुति कूश्रमरेणु द्वात्रा एवं जलदजान द्वात्रा द्वात्रा तौशान्दिगैर सेवा करिणेत
मागिण ।

प्रदृष्टयोः । अस्मां कमलशोभिनां तथा शाखिनाञ्च न परिश्रमच्छिदाम् ।
 दर्शनेन लघुना यथा तयोः प्रीतिमापुरुभयोस्तपस्विनः ॥ १२

१२ अः । तपस्विनः तयोः उभयोः लघुना दर्शनेन यथा प्रीतिम् आपुः कमलशोभिनाम् अस्मां
 दर्शनेन तथा न, परिश्रमच्छिदां शाखिनां दर्शनेन च तथा न (प्रीतिम् आपुः) ॥ वाच्य—तपस्विभिः
 तिरापे ॥

१२ । तप एषामस्तीति तपस्विनः । 'तपःसहस्राभ्यां विनिः' इति
 विनिप्रत्ययः । लघुना इष्टेन । 'त्रिष्विष्टेऽल्पो लघुः' इत्यमरः । तयोः उभयोः
 दर्शनेन तयोः दर्शनेन यथा प्रीतिमापुः, तथा कमलशोभिनाम् अस्मां
 दर्शनेन न आपुः । परिश्रमच्छिदां शाखिनां दर्शनेन च न आपुः ॥

१२ । श्रियदर्शनं रागं लक्षणं एकं मन्दर्शनं करिष्ये वनवानौ श्रियं गन्तुं प्रीतिनाञ्च
 दर्शनेन, कमलशोभिनां तपस्विनां मन्दं किंवा अग्रांशं तद्वन्निरूप्य निरीक्य
 श्रियां ७ अंशं तादृशं नष्टोप नाञ्च करिष्ये प्राप्तेन नाहे ।

शंकरः
 स्थाणुदग्धवपुषस्तपोवनं प्राप्य दाशरथिरात्तकार्मुकः ।

विग्रहेण मदनस्य चारुणा सोऽभवत्प्रतिनिधिर्न कर्मणा ॥ १३

१३ अः । सः आत्तकार्मुकः दाशरथिः स्थाणुदग्धवपुषः मदनस्य तपोवनं प्राप्य चारुणा विग्रहेण
 प्रतिनिधिः अभवत्, कर्मणा न ॥ वाच्य—तेन आत्मकार्मुकेण दाशरथिना प्रतिनिधिना अभूयत् ॥

१३ । स आत्तकार्मुकः । दाशरथ्यस्यापत्यं पुमान् दाशरथिः रामः ।
 'अत इज्' इतीज्प्रत्ययः । स्थाणुः हरः 'स्थाणुः कीले हरे स्थिरे' इति
 विश्वः । तेन दग्धवपुषो मदनस्य तपोवनं प्राप्य चारुणा विग्रहेण कायेन ।
 विग्रहः समरे काये' इति विश्वः । प्रतिनिधिः प्रतिकृतिः सदृशः अभवत्
 कर्मणा न पुनः देहेन । मदनमुन्दर इति भावः ॥

पौराणिकी वार्ता ।—पुरा किल ताडकासुरपीडितेन भगवता वासवेन अनुरुध्यमानः कामः
 विदेव्या वसन्तेन च सह स्थाणुप्रस्थं गत्वा, महायोगिनः शिवस्य समाधिभेदाय यतते स्म
 तस्य रोषाकृणितलीचनः शिवः भालनेवसमुद्भवेन वज्रिना तं भस्मीचकार इति ॥

१० । धृक्किं दाशरथिं रागं, हरकोपानलदग्धं मदनस्य तपोवने उपस्थितं इहेया
 यनाश्च अक्रुणितं क्षत्राहं अनक्षरं अक्षरूपं इहेतेन, किञ्च कार्यातः तंशं नदृशं
 हेतेन ना ।

तौ सुकेतुसुतया खिलीकृते
 कौशिकाद्विदितशापया पथि ।

नित्यतुः स्थलनिवेशिताटनी लीलयैव धनुषी अधिज्यताम् ॥ १४

१४ अः । कौशिकात् विदितशापया सुकेतुसुतया पथि खिलीकृते तौ स्थलनिवेशिताटनी धनुषी अधिज्यताम् । लीलया एव अधिज्यतां नित्यतुः ॥ वाच्य—ताभ्यां स्थलनिवेशिताटनीभ्यां धनुषी अधिज्यता नित्यतुः ॥

१४ । अत्र रामायणवचनम्—‘अगस्त्यः परमः क्रुद्धस्ताडकामि-
शप्तवान् । पुरुषादी महायक्षी विकृता विकृतानना । इदं रूपमपाह-
दारुणं रूपमस्तु ते ॥’ इति । तदेतत् आह—विदितशापयेति । कौशि-
कादाख्यातुः । ‘आख्यातोपयोगे’ इत्यपादानात् पञ्चमौ । विदितशाप-
सुकेतुसुतया ताडकया खिलीकृते पथि । ‘खिलमप्रहतं स्थानम्’ इति
हलायुधः । तौ रामलक्ष्मणौ । स्थले निवेशिते अटनी धनुष्कोटी याम्य-
तौ तथोक्तौ । (सन्तौ) ‘कोटिरस्याटनिः’ इत्यमरः । लीलयैव धनुषी । अधि-
कृते ज्ये मीय्यौ ययोस्ते अधिज्ये । ‘ज्या मौर्वीमातृभूमिषु’ इति
विश्वः । तयोर्भावस्तत् तामधिज्यतां नित्यतुर्नीतवन्तौ । नयतेः द्विकर्मकः ।

पौराणिकी वार्ता ।—पुरा किल सुकेतुनामकस्य कस्यचित् यक्षस्य तनया धनुर्दैत्यतनयेन मुन्द-
पयेमे, अथ कदाचित् निहते स्वामिनि ब्रह्मवदृष्ट्या सहस्रसत्तहस्रिबलसम्पन्ना सा मुन्द-
अगस्त्यमधि धर्षयितुमुद्यता, तेन स ऋषिः—‘पुरुषादी महायक्षी दारुणां रूपमस्तु ते ॥’ इति
द्विकर्ममिश्रस्तवान् ॥

१४ । अतिशयपवशतः राक्षसशरीरधारिणी शुकतूश्च ताडका पथ अर-
करिषां रश्मिवाह्ये, राम उ लक्ष्मण कूशिकतनय विश्वागिद्वेज निकटे ईश जनि-
पारिषा भूतले धनुष अग्रभाग स्थापित करिषा अवदीनाक्रमे तांशते गुणो-
करिनेन ।

ज्यानिनादमथ गृह्णती तयोः प्रादुरास बहुलक्षपाच्छविः । ताडका चलकपालकुण्डला कालिकैव निविडा बलाकिनी ॥ १५

१५ अः । अथ तयोः ज्यानिनादं गृह्णती बहुलक्षपाच्छविः चलकपालकुण्डला ताडका निवि-
बलाकिनी कालिका इव प्रादुरास ॥ वाच्य—ज्यानिनादं गृह्णत्या, बहुलक्षपाच्छव्या, चलकपाल-
कुण्डलया, निविडया, बलाकिन्या, कालिकयेव, ताडकया प्रादुरासि ॥

१५ । अथ तयोर्ज्यानिनादं गृह्णती जानती शृण्वतीत्यर्थः । बहुल-
क्षपाच्छविः कृष्णपक्षरात्रिवर्णा । ‘बहुलः कृष्णपक्षे च’ इति विश्वः । चल-
कपाले एव कुण्डले यस्याः सा तथोक्ता ताडका । निविडा सा

बलाकिनी बलाकावती । 'ब्रीह्यादिभ्यश्च' इतीनिः । कालिकेव घनाद-
लीव । कालिका योगिनीभेदे काष्णे गौर्ध्यां घनादली' इति विस्वः ।
प्रादुरास प्रादुर्वभूव ॥

१६। अनसुर कृष्णपक्षीय रजनौर शाय कृष्णवर्णा ताड़का तंशानेन ज्ञानिभ्यः
दत्त करिष्या कर्णावनयौ नरकपालकूणन आन्मोहनपूस्क वकपक्षिभोभित निविड-
वान घनावलीय शाय आविर्भूत इहेन ।

तीव्रवेगधुतमार्गवृक्षया प्रेतचीवरवसा स्वनोग्रया ।

अभ्यभावि भरताग्रजस्तया वाल्ययेव पितृकाननोत्थया ॥ १६

१६ अः । तीव्रवेगधुतमार्गवृक्षया प्रेतचीवरवसा स्वनोग्रया तथा पितृकाननोत्थया वाल्यया इव
भरताग्रजः अभ्यभावि ॥ वाच्य—तीव्रवेगधुतमार्गवृक्षा प्रेतचीवरवाः स्वनोग्रया पितृकाननोत्थया
वाच्य इव सा भरताग्रजम् अभ्यभूत् ॥

१६। तीव्रवेगेण धुताः कम्पिता मार्गवृक्षा यया तथोक्तया । प्रेत-
चीवराणि वस्त इति प्रेतचीवरवाः तथा प्रेतचीवरवसा । वसतेराच्छादनार्थात्
क्षिप् । स्वनन सिंहनादेन उग्रया तथा ताड़कया । पितृकानने श्मशाने
उत्था उत्पन्ना । 'आतश्चोपसर्गे' इत्युत्पूर्वात् तिष्ठतेः कर्त्तरि कप्रत्ययः ।
तथा वाल्ययेव वातसमूहेनैव । 'पाशादिभ्यो यः' इति यः । भरताग्रजो
रामः अभ्यभावि अभिभूतः । कर्मणि लुङ् । तीव्रवेगेत्यादिविशेषणानि
वाल्यायामपि योज्यानि ॥

१७। तथन प्रेतचीवरपरिहिता विकटेश्वरा ताड़का तीव्रगतिवेगे पथिपार्श्वे
उग्र गहन कम्पित करिष्या आशानोत्थित वाताग्र शाय रामलक्ष्मणे अभिभूत करिष्य ।

उद्यतैकभुजयष्टिमायतीं

श्रीणिलम्बिपुरुषान्धमेखलाम् ।

तां विलोक्य वनितावधे घृणां

पत्रिणा सह मुमोच राघवः ॥ १७

१७ अः । राघवः उद्यतैकभुजयष्टिं श्रीणिलम्बिपुरुषान्धमेखलां ताम् आयतीं विलोक्य
पत्रिणा सह वनितावधे घृणां मुमोच ॥ वाच्य—राघवेण घृणा मुमुचे ॥

१७। उद्यतोन्नमितैको भुज एव यष्टिः यस्याः ताम् । आयतीम्
आयात्तीम् । इणो धातोः शतरि 'उगितश्च' इति डीप् । श्रीणिलम्बिनौ
सुरघाणाम् अन्ध्राण्येव मेखला यस्याः ताम् । इति विशेषणद्वयेन अपि
आततायित्वं सूचितम् । अतएव तां विलोक्य राघवः वनितावधे स्त्री-

बधनिमित्ते घृणां जुगुप्सां करुणां वा । 'जुगुप्साकरुणे घृणा' इत्यमरः ।
पक्षिणा इषुणा सह । 'पक्षी रोप इषुर्द्वयोः' इत्यमरः । सुभोच मुक्तवान् ।
आततायिबधे मनुः—'आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । जिघां-
सन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥ नाततायिबधे दोषो हन्तु-
र्भवति कश्चन ।' इति ॥

११ । निवृत्तपक्षेण पुरुषेण अद्विनिर्गित-मेथला-परिहित उद्युत एक वाक्प-
रिहारिणी ताडकाटक आगमन करिते मेथिला राम एकमगम्ये नान्नीवधेन निमित्त-
७ शर परिहाराग करितेन ।

यच्चकार विवरं शिलाघने ताडकोरसि स रामसायकः ।
अप्रविष्टविषयस्य रक्षसां द्वारतामगमदन्तकस्य तत् ॥ १८

१८ अः । सः रामसायकः शिलाघने ताडकोरसि यत् विवरं चकार तत् रक्षसाम् अप्रविष्ट-
विषयस्य अन्तकस्य द्वारताम् अगमत् ॥ वाच्य—तेन रामसायकेन विवरं चक्रे । तेन द्वारता अगमत् ।

१८ । सः रामसायकः शिलावदघने सान्दे ताडकोरसि यद्विवरं रक्ष-
चकार तद्विवरं रक्षसामप्रविष्टविषयस्य अप्रविष्टरक्षोदेशस्य इत्यर्थः ।
सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । 'विषयः स्यादिन्द्रियायं देशे जनपदे-
ऽपि च' इति विश्वः । अन्तकस्य यमस्य द्वारतामगमत् । इयं प्रथमा
रक्षोमृतिरिति भावः ॥

१८ । मेहे रागनिक्षिप्त शर, शिलातुल्य कठिन ताडकाटक वक्त्रः इत्येव विद्वद्देश-
हिप्प करिष्य मिन, तांशे येन यमराज्येण अप्रवेष्टुं राक्षसप्रदेशं प्रवेष्टुं दृष्ट-
शरूप इहेन ।

वाणभिन्नहृदया निपेतुषी सा स्वकाननभुवं न केवलाम् ।
विष्टपत्रयपराजयस्थिरां रावणश्रियमपि व्यकम्पयत् ॥ १९

१९ अः । सा वाणभिन्नहृदया निपेतुषी सती केवलां स्वकाननभुवं न व्यकम्पयत् (किन्तु)
विष्टपत्रयपराजयस्थिरां रावणश्रियम् अपि (व्यकम्पयत्) ॥ वाच्य—वाणभिन्नहृदया, निपेतुषी,
तया, केवला स्वकाननभूः न, विष्टपत्रयपराजयस्थिरा रावणश्रीः अपि व्यकम्पयत् ॥

१९ । वाणभिन्नहृदया निपेतुषी निपतिता सती । 'कसुश्च' इति
कसुप्रत्ययः । 'उगितश्च' इति डीप् । सा केवलाम् एकाम् । 'निर्णीति-
केवलत्वमिति । 'त्रिलिङ्गं त्वेककृतस्त्रयोः' इत्यमरः । स्वकाननभुवं न
व्यकम्पयत् । किन्तु विष्टपत्रयस्य लोकत्रयस्य पराजयेन स्थिरां रावण-
श्रियमपि व्यकम्पयत्, ताडकावधश्चवणेन रावणस्यापि भयमुत्पन्नम्
इति भावः ॥

समन्वयशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।

निमित्त १०० अ.। सा निशाचरी दुःसहेन रामसन्मयशरेण हृदये ताडिता गन्धर्वद्रुधिरचन्दनीचिता
 (हो) जीवितेशवसतिं जगाम ॥ वाच्य—ताडितया गन्धर्वद्रुधिरचन्दनीचिताया तया निशाचर्या
 यकः। जीवितेशवसतिः जग्मे ॥

২০। নিশাচরী তাড়কা দুঃসহ রামরূপ মন্মথশরে বন্ধঃস্থলে প্রহৃত হইয়া অশ্বে
কিধিরূপ চন্দন লেপনপূর্বক যমরাজের আবাসভূমিতে গমন করিল।

प्रापदस्त्वमवदानतोषितात् ।

सूर्यकान्त इव ताडकान्तकः ॥ २१

॥ ४ ॥ अथ ताडकान्तकः अवदानतोषितात् मुनेः नैर्ऋतघ्नं मन्त्रवत् अस्त्रं सूर्यकान्तः
इति ॥ इत्यननिपाति ज्यातिः इव प्रापत् ॥ वाच्य—ताडकान्तकेन सूर्यकान्तेन इव प्रापि ॥

२१। अथानन्तरं ताडकान्तको रामः । अवदानं पराक्रमः । 'परा-
विदानं स्यात्' इति भागुरिः । तेन तोषितात् मुनेः । नैर्ऋतान्
हन्तीति नैर्ऋतघ्नम् । 'अमनुष्यकर्तृके च' इति टक् । मन्त्र-
मन्त्रयुक्तमस्त्रम् । सूर्यकान्तो मणिविशेषो भास्करात् । इन्धनानि
पातयति इति इन्धननिपाति काष्ठदाहकं ज्योतिरिव प्रापत् प्राप्तवान् ॥

२१। अनन्तर सूर्याकांक्ष गणि वेगन सूर्या इहेते काष्ठदहनक्रम तेज प्राप्ति इव, कांक्षक वागठ तद्रूप तनीय विक्रमदर्शनेन प्रीत महर्षि विश्वामित्रेण निकट निपात विनाशकर मन्त्रशुक्त अत्र नाभ करिलेन ।

वामनाश्रमपदं ततः परं पावनं श्रु तमृषेरुपेयिवान् ।

उन्मनाः प्रथमजन्मचेष्टिता न्यस्मरन्नपि बभूव राघवः ॥ २०

२२ अ.। ततः परं राघवः ऋषेः श्रुतं पावनं वामनाश्रमपदम् उपेयिवान् (सन्) प्रथमजन्मचेष्टितानि अस्मरन् अपि उन्मनाः बभूव ॥ वाच्य—उपेयुषा उन्मनसा अस्मरतापि राघवेण वभूव ।

२२। ततः परं राघवः । ऋषेः कौशिकात् आख्यातः श्रुतं पावनं वामनस्य स्वपूर्वावतारविशेषस्य आश्रमपदम् उपेयिवान् उपेयुषा सन् । 'उपेयिवाननाश्रमनूचानश्च' इति निपातः । प्रथमजन्मचेष्टितानि रामवामनयोः ऐक्यात् स्मृतियोग्यान् अपि रामस्य अज्ञानावतालेन संस्कारदौर्बल्यात् अस्मरन्नपि उन्मना उत्सुको बभूव ॥

२२। अतः परं राग महर्षिण मूत्रे श्रुतपूर्व अति पवित्र वागनाश्रमे गगन करिष्ये तथैव गिरा तौहार पूर्वजन्मवृत्तांश्च श्रुतिपथे उद्दिष्ट ना इवैवैव एकांक्ष उन्मना पडिलेन ।

आससाद् मुनिरात्मनस्ततः शिष्यवर्गपरिकल्पिताहंशम्
वद्वपल्लवपुटाञ्जलिद्रुमं दर्शनोन्मुखमृगं तपोवनम् ॥ २३

२३ अ.। ततः मुनिः शिष्यवर्गपरिकल्पिताहंशं वद्वपल्लवपुटाञ्जलिद्रुमं दर्शनोन्मुखमृगं तपोवनम् आससाद् ॥ वाच्य—मुनिना आसेदे ॥

२३। ततो मुनिः । शिष्यवर्गेण परिकल्पिता सज्जिता अहंशं पूजासामग्री यस्मिन् तत् तथोक्तम् । वद्वः पल्लवपुटा एव अञ्जलयोः लक्षणम् । ते तथाभूता द्रुमा यस्मिन् तत् तथोक्तम् । दर्शनेन मुनिदर्शनेन उन्मुखमृगा यस्मिन् तत् आत्मनः तपोवनम् आससाद् । एतेन विशेषणवत् अतिथिसत्कारताच्छील्यविनयशान्तयः सूचिताः ॥

२०। अनन्तर महर्षि विश्वामित्रेण राम लक्षणसह श्रौत आश्रमे उपस्थित इहेते लोचने, शिष्यागण पूजार्थं सांग्रही प्रसूत करिष्या रात्रिशास्त्रेण, आश्रम तत्र सकल पञ्चरूप अञ्जलि वस्त्र करिष्या अर्थात् नार्थ दण्डायमान एव दर्शनोन्मुख मृगगण तौहारैः अनिगेषलोचने दृष्टिपात करितेहे ।

तव दीक्षितमृषिं ररक्षतु-

विघ्नतो दशरथात्मजौ शरैः ।

लोकमन्वतमसात् क्रमोदितौ

रश्मिभिः शशिदिवाकराविव ॥ २४

२४ अ. । तत्र दशरथात्मजौ शरैः विघ्नतः दीक्षितम् ऋषिं क्रमोदितौ शशिदिवाकरौ रश्मिभिः मन्वतमसात् लोकम् इव ररञ्चतुः ॥ वाच्य—क्रमोदिताभ्यां शशिदिवाकराभ्यां मन्वतमसात् लोक इव, दशरथात्मजाभ्यां दीक्षितः ऋषिः ररञ्चे ॥

२४ । तत्र तपोवने दशरथात्मजौ दीक्षितं दीक्षासंस्कृतम् ऋषिं शरैः विघ्नतो विघ्नेभ्यः । क्रमेण पर्यायेण रात्रिदिवसयोः उदितौ शशिदिवाकरौ रश्मिभिः मन्वतमसात् गाढध्वान्तात् । 'ध्वान्ते गाढेऽन्वतमसम्' इत्यमरः । 'अवसमन्वेभ्यस्तमसः' इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः । लोकमिव ररञ्चतुः रञ्चणप्रवृत्तौ अभूतामित्यर्थः ॥

२४ । पर्यायैर्वादित्र सूर्या उ चन्द्र वेगन किरणमग्नौ द्वारा अक्षकांश्च शैते लोक मरुत करेन, तद्वत् दशरथात्मज राग उ लक्ष्मण शत्रुनिकर द्वारा यच्छनोक्तिं भूनिर्गणके विद्महेतु रक्षा करिमेन ।

वीक्ष्य वेदिमथ रक्तविन्दुभिर्वन्धुजीवपृथुभिः प्रदूषिताम् ।
सम्भ्रमोऽभवदपोढकर्मणामृत्विजां च्युतविकङ्कतसुचाम् ॥ २५

२५ अ. । अथ वन्धुजीवपृथुभिः रक्तविन्दुभिः प्रदूषितां वेदिं वीक्ष्य अपोढकर्मणामृत्विजां च्युतविकङ्कतसुचाम् ऋत्विजां सम्भ्रमः अभवत् ॥ वाच्य—सम्भ्रमेण अभूयत् ॥

२५ । अथ वन्धुजीवपृथुभिः वन्धुजीवकुसुमस्थूलैः । 'रक्तकसु वन्धुको वन्धुजीवकः' इत्यमरः । रक्तविन्दुभिः प्रदूषिताम् उपहतां वेदिं वीक्ष्य अपोढकर्मणामृत्विजां च्युतविकङ्कतसुचो येभ्यः तेषामृत्विजां याजकानां सम्भ्रमः अभवत् । विकङ्कतग्रहणं खदिरायुपलक्षणम् । सुगादीनां खदिरादिप्रकृतिकत्वात् । सुगादिपात्रस्य एव विकङ्कतप्रकृतिकत्वात् । 'विकङ्कतः सुचां वृक्षः' इत्यमरः । यद्वा सुङ्गात्रस्य विकङ्कतप्रकृतिकत्वमसु उभयत्रापि शास्त्रसम्भवात् । यथाह भगवान् आपस्तम्बः—'खादिरसुचः पर्णमयीः सुङ्गात् वैकङ्कतीः सुचो वा' इति ॥

२५ । तथेन वन्धुजीवपुष्पमदृशं हूलं हूलं शोणितविन्दुं द्वारा यच्छवेदीं दूषितं वेदिं वेदिं पश्चिमां अक्षिगुणं यच्छकार्यां परितागं करिमेन एवम् भौतिवशतः तांशापत्रं दृष्टं दृष्टे विकङ्कतनिमित्तं दक्षीं श्रुतिं दृष्टेन ।

उन्मुखः सपदि लक्ष्मणाग्रजो वाणमाश्रयमुखात् समुद्धरन् ।
रक्षसां बलमपश्यदस्वरे गृध्रपक्षपवनेरितध्वजम् ॥ २६

२६ अ. । सपदि लक्षणाग्रजः आश्रयमुखात् वाणं समुद्धरन् उन्मुखः अश्वरे गृध्रपक्षपवनैः
ध्वजं रक्षसां बलम् अपश्यत् ॥ वाच्य—लक्षणाग्रजेण वाणं समुद्धरता उन्मुखेन प्रदृश्यत ॥

२६ । सपदि लक्षणाग्रजो रामः आश्रयमुखात् तूणीरमुखात् वाणं समु
द्धरन् उन्मुखः जर्हसुखः अश्वरे आकाशे । गृध्रपक्षपवनैः ईरिताः कम्पित
ध्वजा यस्य तत् तथोक्तम् । रक्षसां दुर्निमित्तसूचनमेतत् । तदुक्तं शकुना
र्णवे—‘आसन्नमृत्योर्निकटे चरन्ति गृध्रादयो मूर्ध्नि गृहोर्ध्वभागे’ इति ।
रक्षसां बलमपश्यत् ॥

२७ । लक्षणाग्रजः रामः तत्कृणां तूणीरं श्वेते वाणग्रहणपूर्वकं उर्ध्वमुखः श्वेते
देवतेन, —देवदेवो राक्षसं प्रैच्छन् वाकांशपथे विचरन् करिटेच्छे एवम्
शकुनवर्गेण प्रकृपवने उर्ध्वदेव श्वजपताका मकल विकम्पितं श्वेतेच्छे ।

तत्र यावधिपती मखद्विषां तौ शरव्यमकरोत् स नेतरान् ।
किं महोरगविसर्पिविक्रमो राजिलेषु गरुडः प्रवर्तते ॥ २७

२७ अ. । सः (रामः) तत्र (बले) यौ मखद्विषाम् अधिपती तौ शरव्यम् अकरोत्, इतरान्
न । महोरगविसर्पिविक्रमः गरुडः राजिलेषु प्रवर्तते किम् ? ॥ वाच्य—तेन तौ शरव्यम्
अक्रियताम् इतरं न (अक्रियन्त) ॥

२७ । स रामस्तत्र रक्षसां बले यौ मखद्विषामधिपती तौ सुबाहु
मारीची शरव्यं लक्ष्यम् अकरोत् । ‘वेध्यं लक्ष्यं शरव्यञ्च’ इति हलायुधः ।
इतरान् अकरोत् । तथाहि—महोरगविसर्पिविक्रमो गरुडः गरुडान्
राजिलेषु जलव्यालेषु प्रवर्तते किम् ? न प्रवर्तत इत्यर्थः । ‘अलगदी
जलव्यालः समी राजिलङ्गुभौ’ इत्यमरः ॥

२९ । अनन्तरं त्रिनि वल्लभदेवी अग्रां राक्षसकं लक्ष्यं ना करिष्या अथमे तांशाले
अधिपतिं मात्रीच ७ श्वाहरं प्रति वाणं निष्क्रेप करिष्येन, केनना, महाभूषण
वितांशक श्वराज गरुड कदाच डूडूभेन प्रति शीघ्रं विक्रम प्रकाश करेन ना ।

सोऽस्त्रमुग्रजवमस्त्रकोविदः सन्दधे धनुषि वायुदैवतम् ।
तेन शैलगुरुमप्यपातयत् पाण्डुपत्रमिव ताडकासुतम् ॥ २८

२८ अ. । अस्त्रकोविदः सः उग्रजवं वायुदैवतम् अस्त्रं धनुषि सन्दधे । तेन शैलगुरुम् अस्त्र
ताडकासुतं पाण्डुपत्रम् इव अपातयत् ॥ वाच्य—अस्त्रकोविदेन सन्दधे, शैलगुरुः ताडकासुतः
पाण्डुपत्रमिव अपातयत् ॥

२८ । अस्त्रकोविदः अस्त्रज्ञः स रामः, उग्रजवम् उत्कटजवं वायुदैवतं
यस्य तत् वायव्यमस्त्रं धनुषि सन्दधे संहितवान् । कर्त्तरि लिट् । तेन

अपचपवनेति ॥
 शैलवद्गुरुमपि ताडकासुतं मारीचं, पाण्डुपक्षमिव परिणतपर्णमिव,
 अपातयत् पातितवान् ॥

२४। अश्वविद्याविशारद राम तथन अराजने अति वेगशाली एक वाग्वा अश्व
 कानपूर्वक पक्षतडूना मारवान् ताडकातनत्र मारीचक वृक्षेण परिपक्व पक्षेण उन्न
 दृष्टेण पातित करिण्येन ।

२५। सुबाहुरिति राक्षसोऽपरस्तत्र तत्र विससर्प मायया ।
 तं क्षुरप्रशकलीकृतं कृती पक्षिणां व्यभजदाश्रमाद्वहिः ॥ २६

२६ अ। 'सुबाहुः' इति यः अपरः राक्षसः तत्र तत्र मायया विससर्प, क्षुरप्रशकलीकृतं अश्व
 को वायमात् वहिः पक्षिणाम् व्यभजत् ॥ वाच्य—सुबाहुना इति अपरेण राक्षसेन विससर्पे, कतिना
 क्षुरप्रशकलीकृतः स व्यभज्यत ॥

२६। सुबाहुरिति यः अपरो राक्षसः तत्र तत्र मायया शम्बरविद्यया
 विससर्प सञ्चचार । क्षुरप्रैः शकलीकृतं खण्डीकृतं तं सुबाहुं कृती कुशलो
 रामः । 'कृती च कुशलः समौ' इत्यमरः । आश्रमात् वहिः पक्षिणां
 पक्षिणाम् । 'पक्षिणौ शरपक्षिणौ' इत्यमरः । व्यभजत् विभज्य दत्तवान्
 इत्यर्थः ॥

२७। सुबाहुः नाशक वे एक अपर निशांश्वर मारीचान् विद्यापूर्वक सेहे
 हलायुधः शाने विचरण करिजेछिन, रिपुमहाराजदक्ष राम ताहाके कुरथ अश्व द्वारा मशार
 गरुत्मान विद्या आश्रमवर्हिर्भागे विहङ्गमगणेर भङ्गणार्थ विभाग करिवा मिलेन ।

२७। सुबाहुः नाशक वे एक अपर निशांश्वर मारीचान् विद्यापूर्वक सेहे
 हलायुधः शाने विचरण करिजेछिन, रिपुमहाराजदक्ष राम ताहाके कुरथ अश्व द्वारा मशार
 गरुत्मान विद्या आश्रमवर्हिर्भागे विहङ्गमगणेर भङ्गणार्थ विभाग करिवा मिलेन ।

२८। इति अपास्तमखविघ्नयोस्तयोः सांयुगीनमभिनन्द्य विक्रमम् ।
 ऋत्विजः कुलपतेर्यथाक्रमं वाग्यतस्य निरवर्त्तयन् क्रियाः ॥ ३०

३० अ। ऋत्विजः इति अपास्तमखविघ्नयोः तयोः सांयुगीनं विक्रमम् अभिनन्द्य वाग्यतस्य
 कुलपतेः क्रियाः यथाक्रमं निरवर्त्तयन् ॥ वाच्य—ऋत्विग्भिः क्रियाः निरवर्त्तयन् ॥
 ३०। इति अपास्तमखविघ्नयोः तयोः राघवयोः संयुगे रणे साधुः
 सांयुगीनः तम् । 'प्रतिजनादिभ्यः खञ्' इति खञ्प्रत्ययः । 'सांयुगीनो
 रणे साधुः' इत्यमरः । विक्रममभिनन्द्य, ऋत्विजो याज्ञिकाः । वाचि
 यतो वाग्यतो मौनी तस्य कुलपतेः मुनिकुलेश्वरस्य क्रियाः क्रतुक्रियाः
 यथाक्रमं निरवर्त्तयन् निष्पादितवन्तः ॥

३०। एहेरूपे सेहे वृद्धविघ्न शांति करिजे पर तपस्विगण ताहादेर युद्धविक्रमेर
 अपरना करिजे लागिलेन एवम् अङ्गिगण वाग्म्यत कुलपति विद्यामित्रेण वृद्धकार्य
 निष्क्रमे सम्पन्न करिनेन ।

तौ प्रणामचलकाकपक्षकौ भ्रातराववभृथापु तौ मुनिः ।
आशिषामनुपदं समस्पृशद्दर्भपाटिततलेन पाणिना ॥ ३१

३१ अ. । अवभृथापुतः मुनिः प्रणामचलकाकपक्षकौ तौ भ्रातरौ आशिषामनुपदं दर्भपाटित-
तलेन पाणिना समस्पृशत् ॥ वाच्य—अवभृथापु तेन मुनिना समस्पृश्येताम् ॥

३१ । अवभृथे दीक्षान्ते आप्तुतः स्नातो मुनिः । 'दीक्षान्तोऽवभृथो
यज्ञे' इत्यमरः । प्रणामेन चलकाकपक्षकौ चञ्चलचूडौ तौ भ्रातरौ आशिषा-
मनुपदमन्वग् दर्भपाटिततलेन कुशचतान्तःप्रदेशेन पवित्रेण इत्यर्थः ।
पाणिना समस्पृशत् समस्पृष्टवान् । सन्तोषादिति भावः ॥

३१ । अनन्तर अवभृथान्ते गृह्ये विश्वामित्रे चकलकाकपक्षधारी प्रणाम-
जातृद्वयक आशीर्वादं करिष्यां कुशकृत पाणित्तज द्वारा तौ शोभनं शरीरं स्पर्शं करिष्ये ॥

तं न्यमन्वयत सम्भृतक्रतुर्मेथिलः स मिथिलां व्रजन् वशी ।
राघवावपि निनाय विभ्रतौ तद्वनुःश्रवणजं कुतूहलम् ॥ ३२

३२ अ. । सम्भृतक्रतुः मेथिलः तं न्यमन्वयत वशी सः मिथिलां व्रजन् तद्वनुःश्रवणजं कुतूह-
विभ्रतौ राघवौ अपि निनाय ॥ वाच्य—सम्भृतक्रतुना मेथिलेन स न्यमन्वयत । वशिना तेन मुनिना
मिथिलां व्रजता विभ्रतौ राघवौ (मिथिलां) निन्याते ॥

३२ । सम्भृतक्रतुः सङ्कल्पितसम्भारः । मिथिलायां भवो मेथिलः
जनकः तं विश्वामित्रं न्यमन्वयत् आहूतवान् । वशी स मुनिः मिथिलां
जनकनगरीं व्रजन् तस्य जनकस्य यत् धनुः तत् श्रवणजं कुतूहलं विभ्रतौ
राघवौ अपि निनाय नीतवान् ॥

३२ । तत्काले यज्ञदीक्षित मिथिलाधिपति राजा जनक तौ शोभनं शरीरं स्पर्शं करिष्ये ॥
निमग्न करिष्यादित्येन, तथैव जेहे जितेन्द्रिय मुनि, मिथिलाय गमनकाले धर्मद्वय-
कुतूहलवित राम ७ लक्ष्मणक समन्वितवशांरे बहेशादित्येन ।

तैः शिवेषु वसतिर्गताध्वभिः सायमाश्रमत रुष्यगृह्यत ।
येषु दीर्घतपसः परिग्रहो वासवक्षणाकलवतां ययौ ॥ ३३

३३ अ. । गताध्वभिः तैः सायं शिवेषु आश्रमतरुषु वसतिः अगृह्यत येषु दीर्घतपसः परिग्र-
वासवक्षणाकलवतां ययौ ॥ वाच्य—गताध्वान्ते वसतिम् अगृह्यन् । परिग्रहेण वासवक्ष-
कलवता ययौ ॥

३३ । गताध्वभिः तैः त्रिभिः सायं शिवेषु रम्येषु आश्रमतरुषु वसतिः

निः । अमृतं । येषु आश्रमतरुषु दीर्घतपसो गौतमस्य परिग्रहः
 'पत्नोपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इत्यमरः । अहल्येति
 वासवस्य इन्द्रस्य क्षणकलत्रतां ययौ ॥

अनसुत्रं तं शत्रोः क्रमेण अनेकं पथं अतिक्रम्य करिष्यामीत्यनेन नदीर्घतपः
 गोतमस्य रमणीयं आश्रमतरुतले अवधानं करिष्येति, एव आश्रमे गोतमपत्नी
 कालमात्रं शूरराजस्य कलत्रतां प्राप्तुं इच्छति ॥

प्रपद्यत चिराय यत् पुनश्चारु गौतमवधूः शिलामयी ।
 वपुः स किल किल्बिषच्छिदां रामपादरजसामनुग्रहः ३४

३४ । शिलामयी गौतमवधूः चारु स्वं वपुः चिराय पुनः यत् प्रत्यपद्यत, सः किल्बिषच्छिदां
 रामसाम् अनुग्रहः किल ॥ वाच्य—शिलामय्या गौतमवध्वा यत् प्रत्यपद्यत तेन अनुग्रहं
 त ॥

३४ । शिलामयी भर्तृशापात् शिलात्वं प्राप्ता गौतमवधूः अहल्या
 वपुः चिराय पुनः प्रत्यपद्यत प्राप्तवती यत् । स किल्बिषच्छिदां
 रामपादरजसाम् । 'पापं किल्बिषकल्मषम्' इत्यमरः । रामपादरजसाम्
 अनुग्रहः किल प्रसादः किलेति श्रूयते ॥

रोषिकौ वार्ता ।—पुरा किल भगवान् गौतमः कृद्वेशिना इन्द्रेण सह स्वपत्न्या अहल्यायाः
 चारुं वपुः कोपेन तावत् 'शिलामयी भूत्वा अस्मिन्नेव तिष्ठ, यावत् रामपादस्पर्शेण स्वं वपुः
 प्राप्तुमीति शशाप ॥

३४ । शिलामयी गोतमपत्नी अहल्या बलकाटनस्य परं पुनरात्रं ये शीघ्रं मनोज्ञं
 प्राप्तुं इच्छति, तेन केवलं पापपश्यान्नाम रामपदधूनि अग्रहं

राघवान्वितमुपस्थितं मुनिं तं निशम्य जनको जनेश्वरः ।

अर्थकामसहितं सपर्यया देहवद्धमिव धर्ममभ्यगात् ॥ ३५

३५ । जनकः जनेश्वरः राघवान्वितं तं मुनिम् उपस्थितं निशम्य अर्थकामसहितं देहवद्धं
 सपर्यया अभ्यगात् ॥ वाच्य—जनेश्वरेण जनकेन, अर्थकामसहितः देहवद्धः धर्मं इव
 राघवान्वितः उपस्थितः स मुनिः अभ्यगात् ॥

३५ । राघवाभ्यामन्वितं युक्तमुपस्थितमागतं तं मुनिं जनको जनेश्वरो
 अर्थकामाभ्यां सहितं देहवद्धं बद्धदेहम्, मूर्तिमन्तमित्यर्थः ।

हिताभ्यादित्वात् साधुः । धर्ममिव । सपर्यया अभ्यगात् प्रत्युद्धतवान् ॥

३५ । अज्ञानात् जनक—रामो वल्लभः महर्षिं विशाखि आगमनं करिष्याहेन
 नान्यथा शीघ्रं प्राप्तुं इच्छति ॥

तौ विदेहनगरीनिवासिनां गां गताविव दिवः पुनर्वसु
मन्यते स्म पिवतां विलोचनैः पक्ष्मपातमपि वञ्चनां मनः

३६ अ. । दिवः गां गतो पुनर्वसु इव (स्थितौ) विलोचनैः पिवतां विदेहनगरीनिवासिनां
मनः पक्ष्मपातम् अपि वञ्चनां मन्यते स्म ॥ वाच्य—मनसा पक्ष्मपातोऽपि वञ्चना मन्यते स्म ।

३६ । दिवः सुरवर्त्मनः आकाशात् । 'द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः'
विश्वः । गां भुवं गतौ । 'स्वर्गेषु पशुवाग्बृहद्विड्नेत्रष्टणिभूजले'
दृष्ट्यो स्त्रियां पुंसि गौः' इत्यमरः । पुनर्वसु इव तन्नामकनक्षत्रादिदिक्
इव स्थितौ । तौ राघवौ विलोचनैः पिवताम् । अत्यास्थया पक्ष्मपातानामेव
इत्यर्थः । विदेहनगरो मिथिला । तन्निवासिनां मनः कर्तुं पक्ष्म
निमेषमपि तद्दर्शनप्रतिबन्धकत्वात् वञ्चनां विडम्बनां मन्यते स्म मे
'लट् स्म' इति भूतार्थे लट् ॥

३७ । मिथिलावासिनां नटोद्योगेन हृष्टे भूतले अवतीर्ण भूतसंश्रयण
जातृव्यके मत्स्यनयने निरीक्षणं कृत्वा लागिल ; तथन ताहारा चक्षुर पक्ष्मपात
दर्शनव्यापारेण प्रतिबन्धक बलिना मने कद्रिल ।

यूपवत्यवसिते क्रियाविधौ कालवित् कुशिकवंशवर्द्धनः
राममिष्वसनदर्शनोत्सुकं मैथिलाय कथयाम्बभूव सः ॥

३७ अ. । यूपवति क्रियाविधौ अवसिते (सति) कालवित् कुशिकवंशवर्द्धनः सः रामम्
दर्शनोत्सुकं मैथिलाय कथयाम्बभूव ॥ वाच्य—कालविदा कुशिकवंशवर्द्धनेन तेन इष्वसनं
नोत्सुकः रामः मैथिलाय कथयाम्बभूव वा ॥

३७ । यूपवति क्रियाविधौ कर्मानुष्ठाने कालौ इत्यर्थः । अवसिते
समाप्ते सति, कालवित् अवसरज्ञः कुशिकवंशवर्द्धनः स मुनिः रामम्
अस्यते अनेन इति असनम् । इषूणाम् असनम् इष्वसनं चापः तस्य दर्शनं
उत्सुकं मैथिलाय जनकाय कथयाम्बभूव कथितवान् ॥

३७ । अनन्तर राजा जनकेन यूपचिह्नित यागक्रिया सम्पन्न इहेन कृत्रिमवायु
कालविद् विश्वानिज मेहे मिथिलापतिके बलिनेन,—रामच्छे आपनारः मन्त्र
दर्शनेन जज्ञ मातिशय उद्देशक इहेषाहेन ।

तस्य वीक्ष्य ललितं वपुः शिशोः

पार्थिवः प्रथितवंशजन्मनः ।

सं विचिन्त्य च धनुर्दुरानमं

पौडितो दुहितुल्लसंस्थया ॥ ३८

पुनर्वसुः । पार्थिवः प्रथितवंशजन्मनः शिशोः तस्य ललितं वपुः वीच्य, स्वं दुरानमं धनुः विचित्र्य
दुहितृशुल्कसंस्थया पीडितः ॥ वाच्य—दुहितृशुल्कसंस्थया पार्थिवं पीडितवती ॥

३८ । पार्थिवो जनकः । प्रथितवंशे जन्म यस्य तयोक्तस्य । एतन्
न्यातिरुक्ता । शिशोः तस्य रामस्य ललितं कोमलं वपुः वीच्य, स्वं
दुरानमम् आनमयितुम् अशक्यम् । नमेय्यन्तात् खलु । धनु-
विचित्र्य च, दुहितृशुल्कं कन्यामूल्यं जामातृदेयम् । 'शुल्कं घटादिदेये
जामातुर्वन्धकेऽपि च' इति विश्वः । तस्य धनुर्भङ्गरूपस्य संस्थया
नचत्वाधिरुक्ता । 'संस्था स्थितौ शरे नाशे' इति विश्वः । पीडितो बाधितः ।
यथा पश्यमाना रामेण दुष्करमिति दुःखित इति भावः ॥

अत्रात्रैव भगवन् मतङ्गजैर्यद्वृहद्भिरपि कर्म दुष्करम् ।

नाहमनुमन्तुमुत्सहे मोघवृत्तिकलभस्य चेष्टितम् ॥ ३९

३९ । अत्रात्रैव—हे भगवन् ! वृहद्भिः मतङ्गजैः अपि यत् कर्म दुष्करं तव कलभस्य मोघवृत्ति-
ननुमन्तुम् अहं न उत्सहे ॥ वाच्य—पार्थिवेन औचात । मया अनुमन्तुं न उत्सह्यते ॥

३९ । अत्रात्रैव मुनिमिति शेषः । किमिति । हे भगवन् मुने !
मतिः मतङ्गजैः महागजैरपि दुष्करं यत् कर्म तत्र कर्मणि कलभस्य
तजस्य । 'कलभः करिशावकः' इत्यमरः । मोघवृत्ति व्यर्थव्यापारं
चेष्टितं साहसमनुमन्तुमहं नोत्सहे ॥

३९—७० । विथातवशमसुत मेहे शिशु रामेन सूकृता शरीर दर्शन करिष्या राज्ञा
तौहा शत्रा धनुर आनमन असुख जानिष्या श्वोर तनुरार पवहेतु बाधित हहेनेन
। अत्रात्रैव विनेन,—भगवन् ! वृहद्भिर्यद्वृहद्भिरपि कर्म दुष्करं करिष्यादकुर विदुः प्रवृत्त अनु-
निः करिते आनि उन्माहित हहेतेहि ना ।

ऋषिता हि बहवो नरेश्वरा-
स्तेन तात धनुषा धनुर्भूतः ।
ज्यानिघातकठिनत्वचो भुजान्
स्नान् विधूय धिगिति प्रतस्थिरे ॥ ४०

४० । हे तात ! तेन धनुषा बहवः धनुर्भूतः नरेश्वराः ऋषिताः हि ते ज्यानिघातकठिन-
स्नान् भुजान् धिक् इति विधूय प्रतस्थिरे ॥ वाच्य—तत् धनुः बहन् धनुर्भूतः नरेश्वरान्
वदन् । वृहद्भिः धनुर्भूद्भिः नरेश्वरैः ऋषितैः प्रतस्थे ॥

४० । हे तात ! तेन धनुषा बहवो धनुर्भूतो नरेश्वराः ऋषिता
प्रापिता हि । जिह्रतेर्धातोर्णन्तात् कर्मणि क्तः । 'अर्तिर्ऋ'—

इत्यादिना पुगागमः । ते नरेश्वरा ज्यानिघातैः कठिनत्वचः स्नानं धिगिति विधूय अवमत्य प्रतस्थिरे प्रस्थिताः ॥

४० । हे तात ! क्षत्रक्षत्रौ अनेक वीर नरपति आहे क्षत्र निकाटे स्व स्व ज्याघातकठिन भूजप्रभु धिक्कार दिशा अशान करिग्याहेन ।

प्रत्युवाच तमृषिर्निशम्य तां सारतोऽयमथवा गिरा कृतं चाप एव भवतो भविष्यति व्यक्तशक्तिरशनिर्गिराविव ॥

४१ अः । ऋषिः तं प्रत्युवाच—अयं सारतः निशम्यताम् अथवा गिरा कृतं गिरौ चापे एव भवतः व्यक्तशक्तिः भविष्यति ॥ वाचा—ऋषिणा स प्रत्युचे । इमं निशाम्य । गिराविव चापे व्यक्तशक्तिना भविष्यते ॥

४१ । ऋषिस्तं प्रत्युवाच । किमिति ? अयं रामः सारतो निशम्यतां श्रूयताम् । अथवा गिरा सारवर्णनया कृतमलम् । गीर्ण इत्यर्थः । 'युगपत्याप्तयोः कृतम्' इत्यमरः । अयं चेतुः निवारणनिषेधयोः' इति गणव्याख्याने । गिरेति करणे तृतीया क्रियां प्रति करणत्वात् । किन्तु अशनिः वज्रो गिरौ इव, चापे भवतः तव व्यक्तशक्तिदृष्टसारो भविष्यति ॥

४१ । तथन मुनि अत्रातरे राजा जनकके कहिलेन,—ईश्वर बलें विषय करितेछि श्रवण करुन ; अथवा वाक्य द्वारा ईश्वर परिचये अशोकन नाई, पक्ष अशनिर् शाय भवनोय आहे शत्रासनद्वाराहे रात्रेन मारवता अकाशित डेक ।

एवमाप्तवचनात् स पौरुषं काकपक्षकधरेऽपि राघवे । अहधे त्रिदशगोपमात्रके दाहशक्तिमिव कृष्णावर्त्मनि ॥

४२ अः । सः एवमाप्तवचनात् काकपक्षकधरे अपि राघवे पौरुषं त्रिदशगोपमात्रके दाहशक्तिम् इव अहधे ॥ वाचा—तेन दाहशक्तिरिव पौरुषं अहधे ॥

४२ । एवम् आप्तस्य मुनेर्वचनात् स जनकः काकपक्षधरे राघवे पुरुषस्य कर्म पौरुषं पराक्रमम् । 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' युवादित्वाद्ण । 'पौरुषं पुरुषस्योक्तं भावे कर्मणि तेजसि' इति त्रिदशगोप इन्द्रगोपकीटः प्रमाणमस्य त्रिदशगोपमात्रः । 'प्रमाणं सच'—इत्यादिना मातृप्रत्ययः । ततः स्वार्थे कप्रत्ययः । तस्मिन् वर्त्मनि वज्रौ दाहशक्तिमिव । अहधे विश्वस्तवान् ॥

४२ । राजा महर्षि एवश्रविश विश्वस्त वाक्य श्रवण करिग्या । ईश्वरगोपकीटगिरा बह्नितेओ दाहिका शक्तिर शाय काकपक्षधर राघवेओ पराक्रम मनुष्यपर, ईश्वर करिलेन ।

आदिदेश गणशोऽथ पार्श्वगान् कार्मुकाभिहरणाय मैथिलः ।
जसस्य धनुषः प्रवृत्तये तोयदानिव सहस्रलोचनः ॥ ४३

अथ मैथिलः कार्मुकाभिहरणाय पार्श्वगान् सहस्रलोचनः तैजसस्य धनुषः प्रवृत्तये
गणशः व्यादिदेश ॥ वाच्य—सहस्रलोचनेन तोयदा इव, मैथिलेन पार्श्वगाः
विदिशरे ॥

४३ । अथ मैथिलः पार्श्वगान् पुरुषान् कार्मुकाभिहरणाय कार्मुक-
निमुम् । 'तुमर्याच्च'—इति चतुर्थी । सहस्रलोचनः इन्द्रः तैजसस्य तैजो-
स्य धनुषः प्रवृत्तये आविर्भावाय तोयदान् मेघानिव गणान् गणान्
गणः । 'संख्यैकवचनाच्च वोपसायाम्' इति शस्प्रत्ययः । व्यादिदेश
विधाय ॥

४३। अनसुख देवब्राह्म येमन श्रीर तेजोमय धनुष आविकार षष्ठ जनधरनिगके
कन करेन , तद्वप मिथिलापति जनक पार्श्वरगणके मेहे धनुष आनयन निमित्त
इति करिनेन ।

चापे धनुषप्रसुप्तभुजगेन्द्रभीषणं वीक्ष्य दाशरथिराददे धनुः ।

विदुतक्रतुमृगानुसारिणं येन वाणमसृजदृषध्वजः ॥ ४४

४४ अः । दृषध्वजः येन विदुतक्रतुमृगानुसारिणं वाणम् असृजत्, दाशरथिः प्रसुप्तभुजगेन्द्र-
धनुषं तत् धनुः वीक्ष्य आददे ॥ वाच्य—दाशरथिना आददे । दृषध्वजेन विदुतक्रतुमृगानु-
सारो वाणः असृज्यत ॥

४४ । दाशरथिः रामः प्रसुप्तभुजगेन्द्र इव भीषणं भयङ्करं तदनुर्वीक्ष्य
आददे जग्राह । दृषो ध्वजः चिह्नं यस्य सः शिवः येन धनुषा, क्रतुरेव
विदुतं पलायितं क्रतुमृगमनुसरति । ताच्छीले णिनिः । तं विदुत-
क्रतुमृगानुसारिणं वाणमसृजत् सुमोच ॥

पौराणिकी वार्त्ता ।—पुरा किल सतीविरहकातरेण भगवता रुद्रेण दक्षस्य यज्ञं विध्वंसितुम्
तदयदा पिनाकपाणेः सौद्रो मूर्तिम् अवलीक्य भयेन यज्ञः स्वरूपमवलम्ब्य पलायितुमारभे,
रुद्रस्तं पलायमानम् उद्दिश्य अनेन धनुषा वाणमसृजत् इति ।

४४ । भगवान् वृषभक्षज वे शत्रासन द्वारा मृगरूपधारी पनाग्रमान वज्रप्र प्रति
निक्रम करिग्राहिलेन ; दशरथतनय राम, निहित भुजग्राज वांश्चक्रि शत्र
विजय मेहे शत्रासन दर्शन कदिग्रा तांश ग्रहण करिनेन ।

ततज्यमकरोत् स संसदा विस्मयस्तिमितनेत्रमौक्षितः ।
ससारमपि नातियत्नतः पुष्पचापमिव पेशलं स्मरः ॥ ४५

४५ अ. । सः संसदा विस्मयस्तिमितनेत्रम् ईक्षितः (सन्) शैलसारम् अपि (धनुः) पेशलं पुष्पचापम् इव नातियत्नतः आततज्यम् अकरोत् ॥ वाच—स्मरेण पेशलः पुष्पचापः ईक्षितेन तेन अक्रियत ॥

४४। स रामः संसदा सभया विस्मयेन स्तिमिते नेत्रे यस्मिन् कर्मो तदयथा स्यात् तथा ईक्षितः सन् । शैलस्य इव सारो यस्य तच्छैलसारम् धनुः । स्मरः पेशलं कोमलं पुष्पचापमिव । नातियत्नतः नातियत्नतः नजयस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । आततज्यम् अधिज्यम् अकरोत् ॥

४६ । गनोभवेर सूकोमल कूश्मशरासने ज्यारोपणेन शाय राग अतगोत्राज्य भोगतुल्य सूदृढ मेहे धसूते गुणारोपण करिनेन । तथन सभास्थित लोकमकल दिव महकारे निर्निषेधनशने ठांशके निरौक्षण करिते नागिन ।

भज्यमानमतिमात्रकर्षणात्तेन वज्रपरुषस्वनं धनुः ।

भार्गवाय दृढमन्यवे पुनः क्षत्तमुद्यतमिव न्यवेदयत् ॥ ४६ ॥

४६ अ. । तेन अतिमात्रकर्षणात् भज्यमानं वज्रपरुषस्वनं धनुः दृढमन्यवे भार्गवाय क्षत्तं च उद्यतं न्यवेदयत् इव ॥ वाच—भज्यमानेन वज्रपरुषस्वनेन धनुषा न्यवेद्यत इव ॥

५६ । तेन रामेण अतिमात्रकर्षणात् भज्यमानम् अतएव वज्रपरुषस्वनम् । वज्रस्येव परुषः स्वनो यस्य तत् । धनुः कर्तृ । दृढमन्यवे दृढक्रोधाय । 'मन्युः क्रोधे क्रतौ देन्ये' इति विश्वः । भार्गवाय क्षत्तं क्षत्तं कुलं पुनरुद्यतं न्यवेदयदिव ज्ञापयामासेव ॥

४७ । रामेण अतिमात्र कर्षणे वज्रमदृश कठोरनिश्चन इतरथ भग्न इहेन । तत्र शरासनभङ्ग-शक्ये येन अक्षिरकूलेन अति छिन्नमहाकूले जामदग्याके "शूनराय कर्षित कूल उन्नत"—एहेक्षण जानाहेन ।

दृष्टसारमथ रुद्रकामुके वीर्यशुल्कमभिनन्द्य मैथिलः ।

राघवाय तनयामयोनिजां रूपिणीं श्रियमिव न्यवेदयत् ॥ ४७ ॥

४७ अ. । अथ मैथिलः रुद्रकामुके दृष्टसारं वीर्यशुल्कम् अभिनन्द्य राघवाय अयोनिजां रूपिणीं श्रियम् इव (स्थिताम्) तनयां न्यवेदयत् ॥ वाच—मैथिलेन रूपिणी श्रीरिव, अयोनिजा तनया न्यवेद्यत ॥

४७ । अथ मैथिलो जनकः रुद्रकामुके, दृष्टः सारः स्थिरांशो यस्य तद्दृष्टसारम् । 'सारो वले स्थिरांशे च' इति विश्वः । वीर्यमेव शुल्कं धनुर्भङ्गरूपमित्यर्थः । अभिनन्द्य राघवाय रामाय अयोनिजां देवयजन-सम्भवां तनयां सीतां रूपिणीं श्रियमिव साक्षात्क्षमीमिव न्यवेदयत् अर्पितवान्, वाचेति शेषः ॥

४१। अनसुर ग्रिथिनाधिपति, कृषधनु-भक्षे दधुकुलकुमार रागचलेन्द्र तन विक्रम दर्शन
 भूषणौ एतन्मा करिजेन एव तौ शत्रु निकटे धनुर्भक्त रूप शुक्र (जानातुदेव
 भुक्त, पण) [प्राण] स्थापन करिष्ये माक्षां लक्ष्मीकृपिणौ अयोनिजा तनया नीता-
 त्रौक्ये तौ शत्रु कटे अर्पण करिजेन ।

मैथिलः सपदि सत्यसङ्गरौ राघवाय तनयामयोनिजाम् ।

सन्निधौ द्युतिमतस्तपोनिधेरग्निसाक्षिक इवातिष्ठवान् ॥ ४८

४८ अ. । सत्यसङ्गरः मैथिलः द्युतिमतः तपोनिधेः सन्निधौ अग्निसाक्षिक इव राघवाय अयो-
 निजा तनयां सपदि अतिष्ठवान् ॥ वाच्य—सत्यसङ्गरेण मैथिलेन अग्निसाक्षिकेण इव अयोनिजा-
 तनया अतिष्ठत् ॥

४८ । उक्तमेवार्थं सोपस्कारमाह—मैथिल इति । सत्यसङ्गरः सत्य-
 तिष्ठः । ‘अथ प्रतिज्ञाजिज्ञासासंविदापत्सु सङ्गरः ।’ इत्यमरः । मैथिलः
 राघवाय अयोनिजां तनयाम् द्युतिमतस्तेजस्विनः तपोनिधेः कौशिकस्य
 सन्निधौ । अग्निः साक्षी यस्य सः अग्निसाक्षिकः । ‘शेषादिभाषा’ इति
 वृत्त्यर्थः । स इव, सपदि अतिष्ठवान् दत्तवान् ॥

४८। सत्यप्रतिष्ठ ग्रिथिनापति जनक तत्कृपां तेजोनिधि महर्षि विश्वामित्रे
 तनये वन माक्षां अग्निके माक्षी करिष्ये अयोनिजतनयां तनयां राघवेण करे
 तनयां करिजेन ।

प्राहिणोच्च महितं महाद्युतिः
 कोसलाधिपतये पुरोधसम् ॥
 भृत्यभावि दुहितुः परिग्रहा-
 दिश्यतां कुलमिदं निमेरिति ॥ ४९

४९ अ. । महाद्युतिः (जनकः) ‘इदं निमेः कुलं दुहितुः प्रतिग्रहात् भृत्यभावि दिश्यताम्’
 इति महितं पुरोधसे कोसलाधिपतये प्राहिणोत् च ॥ वाच्य—महाद्युतिना महितः पुरोधा-
 त्प्राप्तोऽयम्, दिश्यतु ॥

४९ । महाद्युतिर्जनको महितं पूजितं पुरोधसं पुरोहितं कोसला-
 धिपतये दशरथाय प्राहिणोत् प्रहितवांश्च । किमिति ? निमिर्नाम
 जनकानां पूर्वजः कश्चित् । इदं निमेः कुलं दुहितुः सीतायाः परिग्रहात्
 सुपात्वेन स्वीकारादितोः । भृत्यस्य भावो भृत्यत्वं सोऽस्यास्तीति भृत्य-
 भावि दिश्यताम् अनुमन्यतामिति ॥

४९। परे अयोध्यातेजा जनक, अयोध्यापति राजा दशरथसमीपे पूजित पुरो-
 धाके श्रेष्ठ करिजेन एव तौ शत्रुके अहं निवेदन करिजेन वे, “आपनि आमां
 तनयां कुलवधुत्वेन ग्रहण करिष्ये अहं निमिकूलके भुताभावमप्यत्र मने करुण ।”

অন্বিয়েষ সটর্শী স চ স্রুপা
 প্রাপ চৈনমনুকূলবাগ্‌দ্বিজঃ ।
 সদ্য এব সুকৃতাং হি পচ্যতে
 কল্যবৃদ্ধফলধর্মি কাঙ্ক্ষিতম্ ॥ ৫০

৫০ অঃ । স চ সটর্শী স্রুপাম্ অন্বিয়েষ, অনুকূলবাগ্‌ দ্বিজঃ চ এনং প্রাপ । কল্যবৃদ্ধফলধর্মি
 সুকৃতাং কাঙ্ক্ষিতং সদ্যঃ এব পচ্যতে হি ॥ বাচ্য—তেন সটর্শী স্রুপা অন্বিয়েষ । অন্বিয়েষ
 দ্বিজেন এষ প্রাপে ॥

৫০ । সঃ দশরথস্য সটর্শীমনুরূপাং স্রুপামন্বিয়েষ, রামবিবাহমাম
 কাঙ্ক্ষ ইত্যর্থঃ । অনুকূলবাগ্‌ স্রুপাসিদ্ধিরূপানুকূলার্থবাচী দ্বিজো জনক
 পুরোধাস্ব এনং দশরথং প্রাপ । তথাহি—কল্যবৃদ্ধফলস্য যো ধর্মঃ সদ্য
 পাকরূপঃ সোঃস্যাস্তীতি কল্যবৃদ্ধফলধর্মি । তৎ সুকৃতাং পুণ্যকারিণ
 কাঙ্ক্ষিতং মনোরথঃ সদ্য এব পচ্যতে হি । কর্মকর্ত্তরি লট্ । স্বয়ং
 পক্কং ভবতীত্যর্থঃ । ‘কর্মবত্‌ কর্মণা তুল্যক্রিয়ে’তি কর্মবজ্রাবত্‌ ‘ভা
 কর্মণোঃ’ ইত্যাত্মনেপদম্ ॥

৫০ । তিনিও স্বকূলানুরূপা পুত্রবধু অব্বেষণ করিতেছিলেন, আশ্রয়
 বাদী সেই দ্বিজ রাজার সমীপে উপস্থিত, অতএব বুঝিতে হইবে,—কল্যবৃদ্ধফল
 ফল যেমন সদ্যই পরিণত হয়, তদ্রূপ পুণ্যবান্‌ লোকের মনোরথ আপনা হইতেই
 হইয়া থাকে ।

তস্য কল্পিতপুরস্ক্রিয়াবিধেঃ শৃশ্রুবান্‌ বচনময়জন্মনা
 উচ্চচাল বলমিত্সখো বশী সৈন্যরেণু মুষিতাকর্‌দৌধিতি ॥

৫১ অঃ । বলমিত্সখঃ বশী কল্পিতপুরস্ক্রিয়াবিধেঃ তস্য অয়জন্মনঃ বচনং শৃশ্রুবান্‌
 মুষিতাকর্‌দৌধিতিঃ (সন্‌) উচ্চচাল ॥ বাচ্য—বলমিত্সখেণ বশীনা শৃশ্রুবতা সৈন্যরেণু
 দৌধিতিয়া উচ্চলে ॥

৫১ । বলমিত্সখ ইন্দ্রসহচরঃ বশী স্বাধীনতাবান্‌ । ‘বশ স্বায়ত
 তাযাশ্চ’ ইতি বিশ্বঃ । কল্পিতপুরস্ক্রিয়াবিধেঃ কৃতপূজাবিধেঃ তস্য অয়
 জন্মনো দ্বিজস্য বচনং জনকেণ সন্দিষ্ট শৃশ্রুবান্‌ শ্রুতবান্‌ । শৃশ্রু
 কসুঃ । সৈন্যরেণু মুষিতাকর্‌দৌধিতিঃ সন্‌ উচ্চচাল প্রত্যস্থে ॥

৫১ । অরুণপতির প্রিয়মত্যা জিতেপ্রিয় রাজা দশরথ সেই ব্রাহ্মণের বধোচিত পূজা
 করিলেন এবং তাঁহার মুখে তনয়ের পরিণয়ন্বাদ শ্রবণ করিয়া সৈন্যগণের চরণ
 দ্বারা সূর্য্যমণ্ডল অবরোধপূর্ব্বক গিণিলাভিমুখে গমন করিলেন ।

आससाद मिथिलां स वेष्टयन् पीडितोपवनपादपां बलैः ।
प्रतिरोधमसहिष्ट सा पुरी स्त्रीव कान्तपरिभोगमायतम् ५२

५२ अ. । स बलैः पीडितोपवनपादपां मिथिलां वेष्टयन् आससाद । सा पुरी स्त्री आयतं
कान्तपरिभोगम् इव प्रीतिरोधम् असहिष्ट ॥ वाच्य—तेन वेष्टयता आसेदे । तथा पुण्यां
विद्या आयतः कान्तपरिभोगः इव प्रीतिरोधः असाहिष्ट ॥

५२ । स दशरथः बलैः सैन्यैः पीडितोपवनपादपां मिथिलां वेष्टयन्
प्रीतिकुर्वन् आससाद । सा पुरी, स्त्री युवतिः आयतम् अतिप्रसक्तं कान्त-
परिभोगं प्रियसम्भोगमिव, प्रीत्या रोधं प्रीतिरोधम् असहिष्ट सोढवती ।
प्रीतिरोधं तु न सहत इति भावः ॥

५२ । अनश्वर राजा दैत्यगण द्वारा मिथिला परितेष्टेन करिष्यतां तत्राग्रे उपस्थित
एन लेशां दैत्यगण उपवनतक्रूर शौड़ा उन्नादन करिते नागिनः; युवती-
पुण्यकारिणः एतेन गाढतर प्रियमल्लोभ मष्ट करे, मिथिलापूरी तक्रूर एतन्नावरोध मष्ट
ट । स्वयं करिष्यतां इति ॥

तौ समेत्य समये स्थितावभौ भूपती वरुणवासवोपमौ ।
कन्यकातनयकौतुकक्रियां स्वप्रभावसदृशीं वितेनतुः ॥ ५३

५३ अ. । समये स्थितौ वरुणवासवोपमौ तौ भूपती समेत्य स्वप्रभावसदृशीं कन्यकातनयकौतुक-
क्रियां वितेनतुः ॥ वाच्य—स्थिताभ्यां वरुणवासवोपमाभ्यां ताभ्याम् भूपतिभ्यां प्रभावसदृशी
वरुणकौतुकक्रिया वितेने ॥

५३ । समये स्थितौ आचारनिष्ठौ । 'समयाः शपथाचारकालसिद्धान्त-
विदः' इत्यमरः । वरुणवासवौ उपमा उपमानं ययोस्तौ तथोक्तौ ।
तौ भूपती जनकदशरथौ समेत्य स्वप्रभावसदृशीम् आत्ममहिमानुरूपां
कन्यकानां सीतादीनां तनयानां रामादीनां च कौतुकक्रियां विवाहोत्सवं
वितेनतुर्विस्तृतवन्तौ । तनोतेर्लिट् ॥

५३ । तथेन वरुण उ वासनतुल्या मेहे भूपतिद्वय तथासमये परस्परं समवेत इहेरा
एव विजवाश्वसारे कथापुत्रेण परितग्नमशोऽनव सम्पादन करितेन ।

पार्थिवीमुदवहद्रघ्वहो लक्ष्मणस्तदनुजामयोर्मिलाम् ।
तौ तयोरवरजौ वरौजसौ तौ कुशध्वजसुते सुमध्यमे ॥ ५४

५४ अ. । रघूदहः पार्थिवीम् उदवहत्, अथ लक्ष्मणः तदनुजाम् जर्मिलाम् (उदवहत्) यौ
वरौजसौ तयोः अवरजौ तौ सुमध्यमे कुशध्वजसुते (उदवहताम्) ॥ वाच्य—रघूदहेन पार्थिवी, लक्ष्म-
णेन तदनुजा जर्मिला उदोह्यत । याभ्याम् अवरजाभ्यां वरौजोभ्यां ताभ्यां उदोह्यताम् ॥

५४। उद्वहतीत्युद्वहः। पचाद्यच्। रघूणामुद्वहो रघूद्वहो रा
पृथिव्या अपत्यं स्त्री पार्थिवी। 'तस्यापत्यम्' इत्यणि 'टिङ्गा'—इति जे
तां सीतामुदवहत् परिणीतवान्। अथ लक्षणः तस्याः सीताया य
जनकस्य औरसीम् जर्मिलाम् उदवहत्। यौ वरौजसौ तयोः रामलक्ष्मण
अवरजौ अनुजातौ भरतशत्रुघ्नौ तौ सुमध्यमे कुशध्वजस्य जनकानुजस्य
कन्यके माण्डवीं श्रुतकीर्त्तिं च उदवहताम्। नात्र व्युत्क्रमविवाहदोषो
भिन्नोदरत्वात्। तदुक्तम्—'पितृव्यपुत्रे सापत्ने परनारीसुतेषु च। विवा
धानयन्नादौ परिवृत्ताद्यदूषणम्॥' इति॥

५४। अनञ्जय रघुवर राग, पृथिवीजात मीताक, लक्षण तनीय कनिष्ठा जन
उत्तरमजात उर्मिलाक एव गहातेजस्वी भरत उ शक्र वथाक्रमे जनकाद्वक्ष इत्य
गाण्वी उ अतकीर्ति नामे श्रीगया। कञ्चाद्वयके विवाह करिजेन।

ते चतुर्थसहितास्त्रयो बभुः सूनवो नववधूपरिग्रहात्।
सामदानविधिभेदविग्रहाः सिद्धिमन्त इव तस्य भूपतेः॥

५५ अः। ते चतुर्थसहिताः त्रयः सूनवः नववधूपरिग्रहात् तस्य भूपतेः सिद्धिमन्तः सामदान
भेदविग्रहाः इव बभुः॥ वाच्य—तैः चतुर्थसहितैः विभिः सूनभिः सिद्धिमन्तः, सामदानविधि
विग्रहैरिव बभे॥

५५। ते चतुर्थसहितास्त्रयः चत्वार इत्यर्थः। वृत्तानुसारादेवमुक्तं
सूनवो नववधूपरिग्रहात्, सिद्धिमन्तः फलसिद्धियुक्तास्तस्य भूपतेर्दशरथस्य
सामदानविधिभेदविग्रहाश्चत्वार उपाया इव बभुः। विधीयत इति विधि
दानमेव विधिः। निग्रहो दण्डः। सूनूनामुपायैर्बधूनां सिद्धिभिश्चोपम
मित्यनुसन्धेयम्॥

५५। तथन तेहे राजतनयचतुष्टय, नववधूपरिग्रहनिवक्कन सिद्धिमन्तं नाम त
भेद पणु एहे छत्रि उपायय अत्र शोभा पाहेते नागिजेन।

ता नराधिपसुता नृपात्मजैस्ते च ताभिरगमन् कृतार्थताम्
सोऽभवद्वरवधूसमागमः प्रत्ययप्रकृतियोगसन्निभः॥ ५६

५६ अः। ताः नराधिपसुताः नृपात्मजैः तैः च ताभिः कृतार्थताम् अगमन्। स वरवधूसमागम
प्रत्ययप्रकृतियोगसन्निभः अभवत्॥ वाच्य—ताभिः नराधिपसुताभिः नृपात्मजैः तैः (सूतैः) ताभि
कृतार्थता अगामि। तेन वरवधूसमागमेन प्रत्ययप्रकृतियोगसन्निभेन अभूयत॥

५६। ता नराधिपसुता जनककन्यकाः नृपात्मजैः दशरथपुत्रैः कृतार्थताम्
र्थतां कुलशीलवयोरुपादिसाफल्यमगमन्। ते च ताभिस्तथा। किञ्च
रथिनीं से

वराणां बधूनां च समागमः प्रत्ययानां प्रकृतीनाञ्च योग इव । सन्निभा-
ति सन्निभः अभवत् । पचाद्यच् । प्रत्ययाः सनादयः येभ्यो विधीयन्ते
प्रकृतयः । यथा प्रकृतिप्रत्यययोः सहैकार्यसाधनत्वं तद्वदत्तापीति भावः ॥

६७ । राजनन्दिनीगण राजपूजदिगण मशित मशिमित इहेया पत्रपत्र चरितार्थता
करिनेन, कनतः रुथन मेहे वरवधूनागम येन प्रताग्रप्रकृति-नश्वोपेन ग्रात्र
विवाहदोषापाहेते नागिन ।

च । विवाहमात्तरतिरात्मसम्भवांस्तान् निवेश्य चतुरोऽपि तत्र सः ।
ध्वसु त्रिषु विस्मृष्टमैथिलः स्वां पुरीं दशरथो न्यवर्त्तत ॥ ५७

५७ । एवम् आत्तरतिः सः दशरथः ताञ् चतुरः अपि आत्मसम्भवान् तत्र निवेश्य त्रिषु
(सत्सु) विस्मृष्टमैथिलः स्वां पुरीं न्यवर्त्तत ॥ वाच्य—आत्तरतिना तेन दशरथेन विस्मृष्टमैथिलेन
पुरीं न्यवर्त्तत ॥

हात् ।
५७ । एवमात्तरतिः अनुरागवान् स दशरथः तान् चतुरोऽप्यात्म-
सम्भवान् पुत्रान् तत्र मिथिलायां निवेश्य विवाह्य । 'निवेशः शिविरोद्वाह-
विवासेषु प्रकीर्तितः' इति विश्वः । त्रिष्वध्वसु प्रयाणेषु सत्सु विस्मृष्ट-
मैथिलः सन् । स्वां पुरीं न्यवर्त्तत । उद्देश्यक्रियापेक्षया कर्मत्वं पुर्याः ॥

६१ । पूजवत्सल नृपति दशरथ एहेकूपे तनयगणेर परिगणकारी निरुद्ध करिग्रा
राजधानी अवोधातिगृथे प्रतागमन करिनेन, मिथिनाधिपति जनकः दिवस-
पथ पर्याप्त ताहादर अरुगमन करिग्रा राजा दशरथेर निकटे विदात्र नहेया शीघ्र
राधानोते प्रतावृत्त इहेनेन ।

तस्य जातु मरुतः प्रतीपगा
वर्त्मसु ध्वजतरुप्रमाथिनः ।
चिक्षिशुभृशतया वरुथिनी-
मुत्तटा इव नदीरयाः स्थलीम् ॥ ५८

५८ । जातु वर्त्मसु ध्वजतरुप्रमाथिनः प्रतीपगाः मरुतः, उत्तटा नदीरयाः स्थलीम् इव
वरुथिनीं भृशतया चिक्षिशुः ॥ वाच्य—उत्तटैः नदीरयैः स्थलीव ध्वजतरुप्रमाथिभिः प्रतीपगैः
वरुथिनी चिक्षिशे ॥

५८ । जातु कदाचिद्वर्त्मसु ध्वजा एव तरवस्तान् प्रमथन्ति ये ते
ध्वजतरुप्रमाथिनः, प्रतीपगाः प्रतिकूलगामिनो मरुतः । उत्तटा नदीरयाः
स्थलीं अकृत्रिमभूमिमिव । 'जानपदकुण्ड'—इत्यादिना डीप् । तस्य
वरुथिनीं सेनां भृशतया भृशं चिक्षिशुः क्लिश्यन्ति स्म ॥

৫৮। অনন্তর নদীবৈগ যেমন তীরভূমি অতিক্রম করিয়া বেলাহ্মি নিরী-
করে, তদ্রূপ পশ্চিমদ্যে একদিন মহা এক প্রতিকূলবায়ু উথিত হইয়া ক্ষতরূপে
সকল উন্মূলনপূর্বক মহারাজ দশরথের সৈন্যগণকে অত্যন্ত ক্লিষ্ট করিতে লাগিল।

লক্ষ্যতে স্ম তদনন্তরং রবিবৃদ্ধভীমপরিবেশমণ্ডলঃ ।

বৈনতেয়শমিতস্য ভোগিনো ভোগবেষ্টিত ইব চ্যুতো মণিঃ ॥

৫৯। তদনন্তরং বৃদ্ধভীমপরিবেশমণ্ডলঃ রবিঃ, বৈনতেয়শমিতস্য ভোগিনঃ ভোগবেষ্টিতঃ
মণিঃ ইব লক্ষ্যতে স্ম ॥ বাচ্য—বৃদ্ধভীমপরিবেশমণ্ডলং বেষ্টিতং চ্যুতং মণিমিব রবিং লক্ষ্যতে ॥

৬০। তদনন্তরং প্রতীপপবনানন্তরং, বৃদ্ধং ভীমং পরিবেশস্য পরি-
মণ্ডলং যস্য সঃ । ‘পরিবেশস্য পরিধিরূপসূর্য্যকমণ্ডলে’ ইত্যমরঃ । রবিঃ
বৈনতেয়শমিতস্য গুরুভূতস্য ভোগিনঃ সর্পস্য ভোগিন কায়েন । ‘ভোগিনঃ
সুখে স্ত্যাদিভূতাবহেষ ফণকাযযোঃ’ ইত্যমরঃ । বেষ্টিতঃ, চ্যুতঃ শিরোভূতঃ
মণিরিব, লক্ষ্যতে স্ম ॥

৬১। তদনন্তরং দিবাকরং গুরুভূতানাশিত মর্পের ফণাবেষ্টিত মণির জ্ঞান
পরিবেশমণ্ডলে পরিবৃত্ত হইয়া দৃষ্টিগোচর হইতে লাগিলেন ।

শ্যেনপচপরিধূসরালকাঃ সাম্যমেঘরুধিরার্দ্রবাসসঃ ।

অঙ্গনা ইব রজস্বলা দিশো নো বভূবুরবলোকনচমাঃ ॥

৬২। শ্যেনপচপরিধূসরালকাঃ সাম্যমেঘরুধিরার্দ্রবাসসঃ রজস্বলাঃ দিশঃ (রজস্বলা
অঙ্গনা ইব অবলোকনচমাঃ নো বভূবুঃ ॥ বাচ্য—শ্যেনপচপরিধূসরালকাभिः সাম্যমেঘরুধি-
বাসীभिः দিগ্भिः রজস্বলাभिः অঙ্গনাभिरिव अवलोकनचमाभिः न वभूवुः ॥

৬৩। শ্যেনপচী এব পরিধূসরা অলকা যাসাং তাস্তথোক্তাঃ । সাম্য-
মেঘা এব রুধিরার্দ্রাণি বাসাংসি যাসাং তাস্তথোক্তাঃ । রজো ধূলিরাশা-
স্বীতি রজস্বলাঃ ‘রজঃকণ্ঠাসুতিপরিষদো বলচ্’ ইতি বলচপ্রত্যয়-
দিশঃ রজস্বলা ঋতুমত্যঃ অঙ্গনা ইব । ‘স্যাড্রজঃ পুষ্পমার্জবম্’ ই-
মরঃ । অবলোকনচমা দর্শনার্হা নো বভূবুঃ । একতাদৃষ্টদোষাদপ-
শাস্তদোষাদিতি বিজ্ঞেয়ম্ । অত্র রজোবৃষ্টিরুত্প্রাপ্ত উক্তঃ ॥

৬৪। দিগ্ভ্রনাগণ শ্যেনপক্ষীর পক্ষরূপ ধূসরবর্ণ অলকা ধারণ করিল, সন্ধ্যাকালে
মেঘরূপ রক্তিমবসনে আবৃত হইল এবং ধূলিপটলে সমাকীর্ণ হইয়া রক্তঃস্রাব
দর্শনের অবোধ্য হইয়া গেল ।

भास्करश्च दिशमध्यवास यां
तां श्रिताः प्रतिभयं ववाशिरे ।

क्षत्रशोणितपितृक्रियोचितं
चोदयन्त्य इव भार्गवं शिवाः ॥ ६१

६१ अ. भास्करः यां दिशम् अभ्युवास च तां श्रिताः शिवाः क्षत्रशोणितक्रियोचितं भार्गवं
चोदयन्त्य इव प्रतिभयं ववाशिरे ॥ वाच्य—भास्करेण या दिक् अभ्युपे । श्रिताभिः शिवाभिः चोदय-
मणिः ॥ ववाशिरे ॥

६१ । भास्करो यां दिशमभ्युवास च यस्यां दिशि उषितः । 'उपान्व-
ह्वसः' इति कर्मत्वम् । तां दिशं श्रिताः शिवाः गोमायवः । 'स्त्रियां
शस्य पणिं' भूरिमायगोमायुष्टगधूर्त्तकाः' इत्यमरः । क्षत्रशोणितेन या पितृ-
मरः । रक्षित्या पितृतर्पणं तद्वोचितं परिचितं भार्गवं चोदयन्त्य इव प्रतिभयं भय-
न । 'भो' ववाशिरे रुरुवुः । 'वाश्च शब्दे' इति धातोर्लिट् । 'तिरश्चां वाशितं
नः शिरोभट्टम्' इत्यमरः ॥

७१ । शृंगानकूल श्र्याधिष्ठितपूर्व निर्गुणं आश्रय करिष्यां कृत्रिगशोणितवांरा पितृ-
न श्रव उवाशिरे पत्रश्रामके श्रेयस करिष्यां जगदे येन ववाश्रयं तत्र वव करिष्ये अत्र उवाश्रय इहेन ।

तत्प्रतीपपवनादिवैकृतं
प्रेक्ष्य शान्तिमधिकृत्य कृत्यवित् ।
अन्वयुक्तं गुरुमीश्वरः क्षितेः
स्वन्तमित्यलघयत् स तद्व्ययाम् ॥ ६२

६२ अ. तत् प्रतीपपवनादिवैकृतं प्रेक्ष्य कृत्यवित् क्षितेः ईश्वरः शान्तिम् अधिकृत्य गुरुम् अन्व-
युक्तम् सः स्वन्तम् इति तद्व्ययाम् अलघयत् ॥ वाच्य—कृत्यविदा ईश्वरेण गुरुः अन्वयुज्यत ।
(गुरुणा) तद्व्ययाम् अलघयत् ॥

६२ । तत् प्रतीपपवनादिवैकृतं दुर्निमित्तं प्रेक्ष्य कृत्यवित् कार्यज्ञः
क्षितेरीश्वरः शान्तिम् अनर्थनिवृत्तिमधिकृत्य उद्दिश्य गुरुं वशिष्ठम् अन्व-
युक्तं प्रपृच्छत् । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः । स गुरुः स्वन्तं
प्रोदकं भावोति तस्य राज्ञो व्ययामलघयत् लघूकृतवान् ॥

७२ । कार्यविद् क्षितीश्वरं पश्यन् एतिकूल पवनादि दुर्निमित्तं सकल मन्दर्शन
शान्तिविधानं जगत् कूलशुक्लं वशिष्ठदेवके वनिनेन, तनि ७ तथन "मन्त्रल इहेवे",
कथा वनिषा राजात्र मनोवेदना दूर करिनेन ।

सपदि राशिरुत्थितः प्रादुरास किल वाहिनीमुखे ।
प्रसृज्य नयनानि सैनिकैर्लक्षणीयपुरुषाकृतिश्चिरात् ॥ ६३

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar.

यः सैनिकैः नैराणिकी वार्ता ।—पुरा किल परशुरामजननी रेणुकादेवी जलमात्रेण नदीतीरं गतवती,
 यै नयालटे जम्भानौ गन्धर्वदम्पती विचोक्त तस्याः मनसि महान् विकारोऽजायत,
 यदप्रत्यागतं रेणुकासवलोक्य भगवान् जमदग्निः समाधियोगेन वृत्तान्तमिव गच्छन्
 शिरस्छेदनाय ज्येष्ठं तनयमादिदेश, स च तादृशं दुष्करं कर्म कर्तुं न स्वीकृतवान्,
 पितुर्वचनगोरवात् कनीयान् परशुरामः तमादेशम् प्रतिपालयन् कुटारावातेन जनन्याः
 निच्छेद इति ॥

अक्षवीजबलयेन निर्वर्धभौ दक्षिणश्रवणसंस्थितेन यः ।

क्षियान्तकरणैकविंशतेर्याजपूर्वगणनामिवोदहन् ॥ ६६

॥ अ. ॥ यः दक्षिणश्रवणसंस्थितेन अक्षवीजबलयेन क्षियान्तकरणैकविंशतेः व्याजपूर्वगणनाम्
 उदहन् निर्वर्धभौ ॥ वाच्य—येन उदहता इव निर्वर्धे ।

॥ ६६ ॥ यो भार्गवः दक्षिणश्रवणे संस्थितेन अक्षवीजबलयेन अक्ष-
 यया, क्षियान्तकरणानां क्षक्षियवधानाम् एकविंशतिः एकविंशति-
 व्यायाः व्याजः अक्षमालारूपः पूर्वा यस्यास्तां गणनाम् उदहन्निव
 र्धभौ ॥

नैराणिकी वार्ता ।—पुरा किल हेहयवंशजेन कार्तवीर्यार्जुनेन निरागसं तापसं जमदग्निं
 वसानु तेन प्रज्वलितकीपवह्निना परशुरामेण चक्रकुलं भस्मीकर्तुम् एकविंशतिं वारान् यते ॥

॥ ६७ ॥ विनिर्वाक्यवाग्निं गर्वादानखनकारी पितामह आदेशवशवर्द्धो दृष्ट्वा
 अतः कलवरा जननीं शिरस्छेदनपूर्वकं अथमे युगा एव पत्रे पृथिवीं जगत्प्रिया-
 न्ति, तं येन दक्षिणकर्णे निहितं अक्षमालाच्छेद एकविंशतिवारं क्षक्षियकुल
 कर्तव्यं गणनां वहनं करितेच्छेन ।

पितुर्वधभवेन मन्युना राजवंशनिधनाय दीक्षितम् ।

बालसूनुरवलोक्य भार्गवं स्वां दशाञ्च विषसाद पार्थिवः ॥ ६७

॥ अ. ॥ बालसूनुः पार्थिवः भार्गवं पितुर्वधभवेन मन्युना राजवंशनिधनाय दीक्षितं स्वां दशाञ्च
 विषसाद ॥ वाच्य—बालसूनुना पार्थिवेन विषे ॥

॥ ६७ ॥ पितुर्जमदग्नेर्वधभवेन क्षक्षियकर्तृकवधोद्भवेन मन्युना कोपेन
 वंशानां निधनाय नाशार्थम् । ‘निधनं स्यात् कुले नाशे’ इति विश्वः ।
 वितं प्रवृत्तमित्यर्थः । तं भार्गवं स्वां दशां च अवलोक्य बालाः सूनवो
 स पार्थिवो विषसाद । स्वस्य अतिदीर्घव्यात् शत्रोश्चातिक्रोधात्
 दिशैकोऽभवदित्यर्थः ॥

॥ ६७ ॥ नरपति क्षत्रिय, पितृवधजनित क्रोधे उद्धृष्टं ७ राजवंशविनाशे प्रवृत्त
 वंशान्ते मन्मथनं करिष्या शौर्यं दोषं ७ मृष्टानगणं शिष्टं एवै मरुतं मने करिष्या
 विषादं दृष्ट्वा पडिलेन ।

নাম রাম ইতি তুল্যমাत्मजं वर्त्तमानमहिते च দারুণে
হৃদয়মস্য ভয়দায়ি চাভবদ্রত্নজাতমিব হারসর্পয়োঃ ॥ ৬৮

৬৮ অঃ । আत्मজে দারুণে অহিতে চ তুল্যং বর্ত্তমানং রাম ইতি নাম হারসর্পয়োঃ রত্নজাতমিব
অস্য হৃদয়ং ভয়দায়ি চ ভবত ॥ বাচ্য—হৃদয়ং ন ভয়দায়িনা হারসর্পয়োঃ বর্ত্তমানেন রত্নজাতমিব
ইব ভবত ॥

৬৯ । আत्मজে পুত্রে দারুণে ঘোরে অহিতে গত্রৌ চ তুল্যমবিশেষণ
মানং রাম ইতি নাম, হারসর্পয়োঃ বর্ত্তমানং রত্নজাতং রত্নজাতিরিব ।
দশরথস্য হৃদয়ং হৃদয়ঙ্কমং ভয়দায়ি ভয়ঙ্করং চ ভবত ॥

৬৮ । শ্রীম তনয় ও নিদারুণ শত্রু এই উভয়েই তুল্য 'রাম' নামটি
তঁার পক্ষে সর্প ও কঠোর মনস্তত্ত্ব ব্রহ্মের শাস্ত্র অতীত ঐতিহ্য ও ভয়ঙ্কর
হইতে লাগিল ।

अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यत
क्षत्रकोपदहनार्चिषं ततः सन्दधे दृशमुदग्रतारकाम् ॥ ६९

৬৯ অঃ । সঃ অর্ঘ্যম্ অর্ঘ্যম্ ইতি বাদিনং নৃপম্ অনবেক্ষ্য যতঃ ভারতগ্রজঃ ততঃ ক্ষত্র
দহনার্চিষম্ উদগ্রতারকাম্ দৃশং সন্দধে ॥ বাচ্য—তেন ক্ষত্রকোপদহনার্চিঃ উদগ্রতারকাৎ দৃশং
সন্দধে ॥

৬৯ । সঃ ভার্গবঃ । 'অর্ঘ্যমর্ঘ্যম্' ইতি বাদিনং নৃপমনবেক্ষ্য, যতঃ
যত্র ভারতগ্রজঃ ততস্তত্র । 'ইতরাভ্যোঃপি দৃশ্যন্তে' ইতি সার্ববিমুক্তি
স্তাসিঃ । ক্ষত্রে ক্ষত্রকুলে বিধয়ে যঃ কোপদহনঃ রৌপ্যগ্নিঃ তস্যাবি
জ্বালামিব স্থিতাম্ । 'জ্বালাভাসো নৈধুংসর্চিঃ' ইত্যমরঃ । উদগ্রা তারকা
কনীনিকা যস্যা স্তাম্ । 'তারকাচ্ছাঃ কনীনিকা' ইত্যমরঃ । দৃশং সন্দধে ॥

৬৯ । রাজা দশরথ অতিশয় বাস্তব হইয়া "অর্ঘ্য অর্ঘ্য" এইরূপ বলিতেছেন, যিনি
প্রশস্তরাম সেদিকে দৃষ্টিপাত না করিয়া যেখানে ভরতগ্রজ ব্রাহ্মণ অবস্থান করি
ছিলেন, সেই দিকেই ক্ষত্রকোপানলের শিখারূপ উগ্রতারকাবুঝ চকু নিশ্চয়
করিলেন ।

तेन कार्मुकनिषक्तमुष्टिना राघवो विगतभीः पुरोगतः ।
अङ्गुलीविवरचारिणं शरं कुर्वता निजगदे युयुत्सुना ॥ ७०

৭০ অঃ । তেন কার্मुকনিষক্তমুষ্টিনা শরম্ অঙ্গুলীবিবরচারিণং কুর্বতা যুযুত্সুনা (সত্য)
বিগতভীঃ পুরোগতঃ রাঘবঃ নিজগদে ॥ বাচ্য—কার্मुকনিষক্তমুষ্টিঃ শরম্ অঙ্গুলীবিবরচারিণ্যে
কুর্বন্ যুযুত্সুঃ স বিগতভয়ং রাঘবং নিজগদে ॥

৭০ । কার্मुকনিষক্তমুষ্টিনা যুযুত্সুনা যোদ্ধমিচ্ছতা, শরম্ অঙ্গুলী

विवरारिणं कुर्वता, तेन भागवेण कर्ता । विगतभीः निर्भीकः सन्,
 तिमितोऽग्रगतो राघवः निजगदे उक्तः । कर्मणि लिट् ॥

१० । अनश्वर समराभिजायो पत्रशुभ्राम्, एकमुष्टि शरासने ७ अपत्रमुष्टि अश्वनिविवरे
 राघवोपन करिष्या मन्थुथागत निर्भीक रामचक्रके बलिते नागिनेन ।

चतुजातमपकारवैरि मे तन्निहत्य बहुशः शमं गतः ।

सुतसर्प इव दण्डघट्टनाद्रोषितोऽस्मि तव विक्रमश्रवात् ॥ ७१ ॥

७१ पं । चतुजातं मे अपकारवैरि, तत् बहुशः निहत्य शमं गतः (अस्मि) । (तथापि)
 सुतसर्प इव तव विक्रमश्रवात् रोषितः अस्मि ॥ वाच्य—मया शमो गतः । सुतसर्प
 रोषितेन भूयते ॥

७१ । चतुजातं चतुजातिः मे अपकारेण पितृवधरूपेण वैरि द्वेषि ।

चतुजातं बहुशः एकविंशतिवारान् निहत्य, शमं गतोऽस्मि । तथापि—

सुतसर्प इव दण्डघट्टनादिव तव विक्रमस्य श्रवात् आकर्णनात् रोषितः रोषं
 गतः ॥ ७१ ॥

११ । रुद्रिज्जाति आमार पितृवधरूप अपकार करिष्या वैरि रक्षेष्टाहे, आम्नि
 निशिके एकविंशतिवार विनिपात करिष्या शाशुभाव अवलक्षण करिष्याहि, किञ्च
 जगत्तोमार विक्रम देखिष्या मण्डुघटित शस्त्र मर्षेण शाय रोषाविष्ट रक्षेष्टाहि ।

मैथिलस्य धनुरन्यपार्थिवैस्त्वं किलानमितपूर्वमक्षयोः ।

निशस्य भवता समर्थये वीर्यशृङ्गमिव भग्नमात्मनः ॥ ७२ ॥

७२ पं । त्वम् अन्यपार्थिवैः अनमितपूर्वं मैथिलस्य धनुः अक्षयोः किल । तत् निशस्य भवता
 वीर्यशृङ्गं भग्नम् इव समर्थये ॥ वाच्य—जया धनुः अक्षयत । मया समर्थये ॥

७२ । अन्यैः पार्थिवैः अनमितपूर्वं पूर्वमनमितम् । सुप्तुपेति-

मासः । अस्य मैथिलस्य धनुः त्वम् अक्षयोः क्षतवान् । किलेति

कर्तायाम् । 'वार्त्तासम्भाव्ययोः किल' इत्यमरः । तदनुर्भन्नं निशस्य

शक्यं भवता आत्मनो मम वीर्यमेव शृङ्गं भग्नमिव समर्थये मन्ये ॥

१२ । पूर्वे अत्र कोन राजा जनकर धनु आनत करिते मर्ष ह्य नाहे, किञ्च
 निशाम, तूमि ताहा अनाश्रामे उग्र करिष्याहि, रक्षाते तोमाकर्षक आमार वीर्यशृङ्गहे
 उग्र रक्षेष्टाहे मने करितेहि ।

न्यदा जगति राम इत्ययं शब्द उच्चरित एव मामगात् ।

मोडमात्रहति मे स समाति व्यसवत्तिरुदयोन्मुखे त्वयि ॥ ७३ ॥

७३ अ. । अन्वयादा जगति रामः इति अयं शब्दः उच्चरितः (सन्) साम् एव अगात् । क
त्वयि उदयोन्मुखे (सति) व्यस्तवृत्तिः सः (शब्दः) मे व्रीडम् आवहति ॥ वाच्य-रामि
अनेन शब्देन उच्चरितेन अहम् अगायिषि । व्यस्तवृत्तिना तेन व्रीडः ओक्षते ॥

७३ । अन्यदा अन्यस्मिन् काले जगति राम इत्ययं शब्दः उच्यते । सन् मामेव चगात् । सम्प्रति त्वयि उदयोन्मुखे सति, व्यसहस्रं विपरीतवृत्तिः अन्यगामीति यावत् । स शब्दो मे ब्रीडमावहं लज्जां करोति ॥

৭৩। আরও দেখ,—পূর্বে ‘রাম’ এই শব্দটা উচ্চারিত হইলে স্বগতে একবার আমাকেই বুঝাইত, কিন্তু এক্ষণে অভ্যুদয়োগ্রন্থ তোমাতে ঐ নাম বিস্তৃত হওয়া আনার লজ্জাবোধ হইতেছে।

विभक्तोऽस्वमचलेऽप्यकुण्ठितं द्वौ रिपू मम मतौ समागसौ
धेनुवत्सहरणाच्च हैहयस्त्वच्च कीर्त्तिमपहर्तुमुद्यतः ॥ ७४

७४ अ. । अचले अकुण्ठितम् अस्त्रं विधत्तः सम इव रिपू समागसौ मतौ । धेनुवत्प्रहरणं
हैहयः कौर्त्तिम् अपहर्त्तुम् उद्यतः त्वञ्च ॥ वाच्य—द्वाभ्यां रिपुभ्यां समागमाभ्यां मताभ्यां युद्धं
त्वया उद्यतम् उद्यतेन भूयते वा ॥

७४ । अचले क्रीडाद्रावपि अकुण्ठितम् अस्त्रं विभ्रतो मम
समागसौ तुल्यापराधौ रिपू मतौ । धेनोः पितृहोमधेनोर्वत्सस्य हरणाद्धेतो
हैहयः कार्तवीर्यश्च, कौर्त्तिमपहर्तुमुद्यत उद्युक्तः त्वच्च । वत्सहरणे भात
श्लोकः—‘प्रमत्तश्चाश्रमात्तस्य होमधेन्वास्ततो बलात् । जहार वत्स
क्रोशन्त्या बभञ्ज च महाद्रुमान् ॥’ इति ॥

क्षत्तियान्तकरणोऽपि विक्रम-

स्तेन मामवति नाजिते त्वयि ।

पावकस्य महिमा स गण्यते

कक्षवज्ज्वलति सागरेऽपि यः ॥ ७५

७५ अ. । तेन चन्द्रियान्तकरणः अपि विकृतः त्वयि अजिते (सति) मां न भवति । पावक
महिमा सः गण्यते यः कचवत् सागरे अपि ज्वलति ॥ वाच्य—चन्द्रियान्तकरणेनापि विकृतेषु
न भव्ये । तं महिमानं गणयति, येन ज्वल्यते ॥

७५। तेन कारणेन । क्रियते येनासौ कारणः क्षत्रियान्तस्य करणोऽपि विक्रमः त्वयि अजिते मां न अवति न प्रीणाति । तथाहि—पावकस्य अग्नेर्महिमा स गच्छते यः कक्षवत् कक्षे इव । 'तत्र तस्यैव' इति सप्तम्यर्थः भवति । सागरेऽपि ज्वलति ॥

विद्धि चात्तबलमोजसा हरेरैश्वरं धनुरभाजि यत्त्वया ।
पातमूलमनिलो नदीरयैः पातयत्यपि मृदुस्तटद्रुमम् ॥ ७६

७६। किञ्च । ऐश्वरं धनुर्हरिर्विष्णोरोजसा वलेन आत्तवलं हृत-
मारञ्च विद्धि । यद्धनुस्त्वया अभाजि अभञ्जि । 'भञ्जेच्च विणि' इति
विभाषया नलोपः । तथाहि—नदीरयैः स्वातमूलम् अवदारितपादं तटदुर्गं
सदुरप्यनिलः पातयति । ततः शिशुरपि रौद्रं धनुरभाङ्गमिति सा गर्वी-
रिति भावः ॥

तन्मदीयमिदमायुधं ज्यया सङ्गमय्य सशरं विकृष्यताम् ।
तिष्ठतु प्रधनमेवमप्यहं तुल्यबाहुतरसा जितस्त्वया ॥ ७७

७७। तत् तस्मान्मदीयमिदम् आयुधं कार्मुकं ज्यया सङ्गमस्य सं-
 योज्य । 'त्यपि लघुपूर्वात्' इति णेरयादेशः । सशरं यथा तथा त्वया
 विक्रयेण विक्रय्यताम् । प्रधानं रणस्तिष्ठतु । प्रधानं तावदास्तामित्यर्थः । 'प्रधनं
 मारणे रणे' इति विश्वः । एवमपि मद्भुनः कर्षणेऽप्यहं तुल्यबाहुतरसा
 समबाहुबलेन । 'तरसी बलरंहसौ' इत्यमरः । त्वया जितः ॥

कातरोऽसि यदि वोद्गताचिषा
तर्जितः परशुधारया मम ।

জ্যানিঘাতকঠিনাঙ্গুলির্ঘৃথা

বধ্যতামভয়যাচনাজ্জলি: ॥ ৩৮

৩৮ অ:। যদি বা উদ্ধতার্চিষা মম পরশুধারয়া তর্জিত: কাतर: অসি, বধ্যা-জ্যানি-
কঠিনাঙ্গুলি: অময়যাচনাজ্জলি: বধ্যতাম্ ॥ বাচ্য—তর্জিতেন কাतरৈণ মূযতে। জ্যানি-
কঠিনাঙ্গুলি-ম্ অময়যাচনাজ্জলি-ম্ বধ্যতাম্ (ত্বম্) ॥

৩৯। যদি বা উদ্ধতার্চিষা উদ্ধতলিষা মম পরশুধারয়া তর্জিত: কাतरোঽসি ভীতোঽসি। বৃথা জ্যানিঘাতেন কঠিনাঙ্গুলয়ো যস্য
তথোক্ত: অময়যাচনাজ্জলি: অময়প্রার্থনাজ্জলির্ঘৃথ্যতাম্। 'তৌ যুতাবজ্জিত-
পুমান্' ইত্যমর: ॥

৭৭—৭৮। বাহা হুকে, একগে যুদ্ধে প্রয়োজন নাই, তুমি এই মদীয়ে পরশুধার
শুণারোপণ ও শরসংযুক্ত করিয়া আকর্ষণ কর, তবেই তোমাকে আমার ভূগবন
মনে করিয়া ভোগের নিকটে পরাজয় স্বীকার করিবে। অথবা যদি তুমি কোন
প্রদীপ্ত পরশুধারার তর্জনে নিতান্ত কাतर হইয়া থাক, তবে বৃথা জ্যানিঘাতকর্তৃক
করতল দ্বারা অশ্লিষ্টবন্ধনপূর্বক আমার নিকটে অভয় প্রার্থনা কর।

এবমুক্তবতি ভীমদর্শনে ভার্গবে স্মিতবিকম্পিতাধর:।
তদ্বনুর্গহণমেব রাঘব: প্রত্যপদ্যত সমর্থমুত্তরম্ ॥ ৩৯

৩৯ অ:। ভীমদর্শনে ভার্গবে এবম্ উক্তবতি (সতি) রাঘব: স্মিতবিকম্পিতাধর:
(সন্) তদ্বনুর্গহণম্ এব সমর্থম্ উত্তরং প্রত্যপদ্যত: ॥ বাচ্য—রাঘবেণ স্মিতবিকম্পিতাধর:
প্রত্যপাদি।

৩৯। ভীমদর্শনে ভার্গবে এবমুক্তবতি সতি, রাঘব:, স্মিতেন হৃদয়ে
বিকম্পিতাধর: সন্, তদ্বনুর্গহণমেব সমর্থম্ উচিতমুত্তরং প্রত্যপদ্যত
অঙ্গীচকার ॥

৭৯। ভীমদর্শন পরশুরাম এইরূপ বলিলে, ক্রৈবৎ হস্তযুক্ত কল্পিতাধর নাম, তে
ধনুর্গহণ দ্বারা তাঁহার বাক্যের বশোচিত উত্তর প্রদান করিলেন।

পূর্বজন্মধনুশা সমাগত:

সোঽতিমাত্রলঘুদর্শনোঽभवत्।

কেবলোঽপি সুভগো নবাম্বুদ:

কিং पुनस्त्रिदशचापलाञ्छित: ॥ ৮০

८०. पूर्वजन्मधनुषा समागतः सः अतिमात्रलघुदर्शनः अभवत् । नवाम्बुदः केवलः अपि विदग्धचापलाञ्छितः किं पुनः ॥ वाच्य—समागतेन अतिमात्रलघुदर्शनेन तेन अभूयत । नवाम्बुदेन सुभगेन (भूयते) विदग्धचापलाञ्छितेन पुनः किम् ॥

८०। पूर्वजन्मनि नारायणावतारे यद्वलुस्तेन समागतः सङ्गतः सः अतिमात्रम् अत्यन्तं लघुदर्शनः प्रियदर्शनः अभवत् । तथाहि—नवा- केवलः रिक्तोऽपि सुभगः । विदग्धचापेन इन्द्रधनुषा लाञ्छितः विदितः किं पुनः ? सुभग एवेति भावः ॥

८१। तदन राम पूर्वजन्मधनुष धनु धारण करिष्या मातिभर प्रियदर्शन इहेनेन, तत नवलधनुषे पत्रम रमणीय इहेया थाके, ताशते आवार इन्द्रधनुसमिन्निष्ठ इहेनेन समधिक शोभित इहेवे, ताश आर विचित्र कि ?

भूमिनिहितैककोटि तत् कार्मुकञ्च बलिनाधिरोपितम् ।
भूमश्च रिपुरास भूभृतां धूमशेष इव धूमकेतनः ॥ ८१

८१. बलिना तेन भूमिनिहितैककोटि तत् कार्मुकं च अधिरोपितम् । भूभृतां रिपुः च भूमकेतनः इव निष्प्रभः आस ॥ वाच्य—स बली अधिरोपितवान् । धूमशेषेण धूम- केतन निष्प्रभेण रिपुणा आसि ॥

८१। बलिना तेन रामेण भूमिनिहिता एका कोटिर्यस्य तत् । भूभृतां भवतीति कार्मुकं धनुश्च । 'कर्मण उक्कज्' इत्युक्कज्प्रत्ययः । अधि- रोपितम् । भूभृतां रिपुर्भागवच्च । धूमशेषः धूमकेतनः अग्निरिव, धूमो निस्तेजस्क आस बभूव । आसिति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययं त्रयैकस्यास्तेरूपं वा ॥

८२। अनन्तर महाबलपराक्रम राम येमनि अवनीतले धनुष अग्रभाग निहित करिष्यापण करिलेन, अमनि क्रुद्धिग्रगणेर चिररिपू पत्रशराम धूमावशिष्ट अनलेन धनहीन इहेया पड़िनेन ।

तावुभावपि परस्परस्थितौ

वर्द्धमानपरिहीनतेजसौ ।

पश्यति स्म जनता दिनात्यये

पार्वणौ शशिदिवाकराविव ॥ ८२

८२। परस्परस्थितौ वर्द्धमानपरिहीनतेजसौ तौ उमी अपि दिनात्यये पार्वणौ शशिदिनाः पश्यति स्म ॥ वाच्य—जनतया दृश्यते स्म ॥

८२। परस्परस्थितौ वर्द्धमानपरिहीनतेजसौ । वर्द्धमानश्च परिहीनश्चेति

हन्तुः । वर्द्धमानपरिहीने तेजसो ययोः तौ उभौ राघवभार्गवौ भवि
दिनात्यये सायंकाले पर्वणि भवौ पार्वणौ शशिदिवाकरी इव । जनना
जनसमूहः । 'ग्रामजनद्वयसहायेभ्यस्तत्' इति तत्प्रत्ययः । पश्य
स अपश्यत् । अत्र राघवस्य शशिना भार्गवस्य भानुना औपम्यं द्रष्टव्यम् ।

८२ । दर्शकमण्डली प्रसङ्गपरं अभिप्रेत्य दण्डाग्रमानं वीरवृत्तं यथा रात्रि
रागच्छ ७ शीनवनं प्रपञ्चान्तरे पर्वकालीनं दिनावसाने शशि-दिवाकरौ चारु
करिते नागिन ।

तं कृपामृदुरवेक्ष्य भार्गवं राघवः स्खलितवीर्यमात्मनि ।
स्वञ्च संहितममोघमाशुगं व्याजहार हरसूनुसन्निभः ॥ ८३ ॥

८३ अ. । हरसूनुसन्निभः कृपामृदुः राघवः आत्मनि स्खलितवीर्यं तं भार्गवं स्वं
अमोघम् आशुगञ्च अवेक्ष्य व्याजहार ॥ वाच्य—हरसूनुसन्निभेन कृपामृदुना राघवेण व्याजह

८३ । हरसूनुसन्निभः स्तब्धसमः कृपामृदुः राघवः, आत्मनि वि
स्खलितवीर्यं कुण्ठितशक्तिं तं भार्गवं स्वं स्वकीयं संहितममोघम् आ
वाणञ्च अवेक्ष्य व्याजहार वभाषे ॥

न प्रहर्तुमलमस्मि निर्दयं

विप्र इत्यभिभवत्यपि त्वयि ।

शंस किं गतिमनेन पत्निषा

हन्मि लोकमुत ते मखार्जितम् ॥ ८४ ॥

८४ अ. । अभिभवति अपि त्वयि विप्रः इति हेतोः निर्दयं प्रहर्तुम् अलं न अस्मि । त
पत्निषा किं ते गतिं हन्मि ? उत मखार्जितं लोकं हन्मि ? शंस ॥ वाच्य—मया न मृतं
ते गतिः उत मखार्जितो लोकः हन्यते, शरुतां (त्वया) ॥

८४ । अभिभवत्यपि त्वयि विप्र इति हेतोः निर्दयं प्रहर्तुम्
शक्तो नास्मि । किन्तु अनेन पत्निषा शरेण ते गतिं गमनं हन्मि,
मखार्जितं लोकं स्वर्गं हन्मि, शंस ब्रूहि ॥

८७—८८ । कुमारसदृशं दण्डाग्रदण्डं राग, प्रपञ्चान्तरे एकांशं शीनवनं ७
संयोजितं शरं अवार्थं देखिना कहिलेन,—आपनि आमाके अभिभव करिले ७
बलिना आपनाके निर्दयकृपे प्रहार करिते ईच्छा करि ना, एथन वलून, म
एहै बाणद्वारा आपनारं शैरगति अथवा यज्ञार्जितं स्वर्गपथ अवरोध करि ?

प्रत्युवाच तमृषिर्न तत्त्वत-

स्त्वां न वेद्मि पुरुषं पुरातनम् ।

गां गतस्य तव धाम वैष्णवं
कोपितो ह्यसि मया दिदृक्षुणा ॥ ८५

८५। ऋषिः तं (रामं) प्रत्युवाच—तत्त्वतः त्वां पुरातनं पुरुषं न वेद्मि (इति) न । मया
गतस्य तव वैष्णवं धाम दिदृक्षुणा (सता) कोपितः हि असि ॥ वाच्य—ऋषिणा स प्रवृत्ते,
पुरुषस्य मया न विद्यसे न, कोपितेन भूयते ।

८५। ऋषिर्भागवतः तं रामं प्रत्युवाच । किमिति ? तत्त्वतः स्व-
रूपतः त्वां पुरातनं पुरुषं न वेद्मि इति न, किन्तु वेद्मि एव इत्यर्थः । किन्तु
गतस्य भुवमवतीर्णस्य तव वैष्णवं धाम तेजो दिदृक्षुणा द्रष्टुमिच्छुना
कोपितो ह्यसि ॥

८५। तथन श्रुत्वा त्वरे परशुराम रामचन्द्रके बलिमेन,—पूराणपुरुष बलिग्रा
ह्यः आगि आपनाके विदित इहेते पारि नाहे एमन नहे, तवे आपनि भूतने
ग्रीवा ह्येराछन, मथ्यति आपनार वैष्वक्तेज मन्दर्गनमानसेहै एहेरूपे
आपनाके कोपित करिग्राहि ।

भस्मसात् कृतवतः पितृद्विषः
पात्रसाञ्च वसुधां ससागराम् ।
आहितो जयविपर्ययोऽपि मे
स्नाध्य एव परमेष्ठिना त्वया ॥ ८६

८६। पितृद्विषः भस्मसात्, ससागरां वसुधां च पात्रसात् कृतवतो मे परमेष्ठिना त्वया
आहितः जयविपर्ययः अपि स्नाध्य एव ॥ वाच्य—आहितेन जयविपर्ययेण स्नाध्येन भूयते ॥

८६। पितृद्विषः पितृवैरिणो भस्मसात् कृतवतः कोपेन भस्मीकुर्वतः ।
विभाषा सातिकात् 'स्नेह' इति सातिप्रत्ययः । ससागरां वसुधाञ्च पात्रसात्
नवाधीनं देयं कृतवतः । 'देये त्वा च' इति चकारात् सातिः । कृत-
वतस्य मे परमेष्ठिना परमपुरुषेण त्वया आहितः कृतो जयविपर्ययः
साज्योऽपि स्नाध्य आशस्य एव ॥

८६। आगि पित्रुवैरिगणके लम्पनां ७ मसागरा धरित्रीके पात्रसां करिग्रा
ह्येराछि, आपनि मनातन परम पुरुष, आपनि ये आमाके परातव
बलिमेन, एरूपे हेह आमार पक्षे अतीव श्लाघनीयहे ह्येराछे ।

तद्गतिं मतिमतां वरेप्सितां
पुण्यतीर्थगमनाय रक्ष मे ।

पीडयिष्यति न मां खिलीकृता स्वर्गपद्मतिरभोगलोलुपम् ॥ ८७

८७ अ. । तत् (हे) मतिमतां वर ! पुण्यतीर्थगमनाय ईप्सितां मे गतिं रक्ष । किन्तु स्वर्गपद्मतिः अभोगलोलुपं मां न पीडयिष्यति ॥ वाच्य—ईप्सिता मे गतिः रक्षाताम् । लोलुपः अहं खिलीकृतया स्वर्गपद्मत्या न पीडयिष्ये ॥

८७ । तत् तस्मात् कारणात् हे मतिमतां वर ! पुण्यतीर्थगमनाय आमुमिष्टाम् ईप्सितां मे गतिं रक्ष पालय । किन्तु खिलीकृता दुर्गमकृता अपि स्वर्गपद्मतिः अभोगलोलुपं भोगनिःसृहं मां न पीडयिष्यति अतस्तामेव जहीत्यर्थः ॥

८७ । आम्नि भोगवांमनाय एकांक्षे पराङ्मुख इहेमाहि, अतएव स्वर्गपथं हृष्टा आमात्र पक्षे पीडाजनक नहे, किञ्च हे अधीवर ! पूज्यतीर्थ गमनेन निःसृष्टा आमात्र अतीष्टे शैत्रगति व्रक्षा करुन ।

प्रत्यपद्यत तथेति राघवः प्राङ्मुखश्च विससर्ज सायकम्
भार्गवस्य सुकृतोऽपि सोऽभवत् स्वर्गमार्गपरिधौ दुरत्ययो ॥

८८ अ. । राघवः तथेति प्रत्यपद्यत प्राङ्मुखः (सन्) सायकं विससर्ज च । सः (सः) सुकृतः अपि भार्गवस्य दुरत्ययः स्वर्गमार्गपरिधः अभवत् ॥ वाच्य—राघवेण तथेति प्रत्यपद्यत प्राङ्मुखेन सायको विससर्ज । दुरत्ययेन स्वर्गमार्गपरिधेय अभूयत् ॥

८८ । राघवः तथेति प्रत्यपद्यत अङ्गीकृतवान् । प्राङ्मुखः इन्द्रदिग्मुखः सायकं विससर्ज च । स सायकः सुकृतोऽपि साधुकारिणोऽपि । करोति क्षिप् । भार्गवस्य दुरत्ययो दुरतिक्रमः स्वर्गमार्गस्य परिधः प्रतिवर्धमानः अभवत् ॥

८८ । राघव "ताशे हडेक" वनिश ताशत्र वाटको अङ्गीकारपूर्वक पूर्वमुख इहेमात्र परित्याग करिनेन; तथेन मेहे अत्र पूज्यान् परशुवामेय इततिक्रम स्वर्गमार्ग अवक्रक करिन् ।

राघवोऽपि चरणौ तपोनिधेः

चम्यतामिति वदन् समस्पृशत् ।

निर्जितेषु तरसा तरस्विनां

शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्तये ॥ ८९

८९ अ. । राघवः अपि चम्यताम् इति वदन् तपोनिधेः चरणौ समस्पृशत् । तरस्विनां शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्तये ॥

शतपु प्रणतिः कीर्त्तये एव (भवति) ॥ वाच्य—राघवेण वदता समस्यूयते ताम् ।
वदता भूयते ॥

८८ । राघवोऽपि 'क्षम्यताम्' इति वदन् तपोनिधेर्भागवस्य चरणौ
स्यूयत् प्रणनाम । तथाहि—तरस्विनां बलवतां तरसा बलेन निर्जितेषु
शतपु प्रणतिरेव कीर्त्तये भवतीति शेषः ॥

८९ । रामो तथेन "कृमा ककन" एहं वनिशा उपानिधि मेहं पत्रशुभ्रात्मन चरण-
निर्गमनं करिणेन । बाह्वलपराजित शक्रं ममोपे जगत हंशा वीरगणेश
कीर्त्तये कथा, मन्त्रे नार्हे ।

राजसत्त्वमवधूय मातृकं पित्रामस्मि गमितः शमं यदा ।

अनिन्दितफलो मम त्वया निग्रहोऽप्ययमनुग्रहीकृतः ॥ ९० ॥

९० ॥ यदा मातृकं राजसत्त्वम् अवधूय पितॄं शमं गमितः अस्मि, तदा त्वया मम अनिन्दित-
फलं निग्रहः अपि अनुग्रहीकृतः ननु ॥ वाच्य—शमं गमितेन मया भूयते । त्वम् अनिन्दित-
फलमपि इमम् अनुग्रहीकृतवान् ॥

९१ । मातुरागतं मातृकं राजसत्त्वं रजोगुणप्रधानत्वम् अवधूय पितु-
रगतं पितॄं शमं यदा गमितोऽस्मि । तदा त्वया मम अपेक्षितत्वात्
सः (सत्त्वनिन्दितम् अगर्हितं फलं स्वर्गहानिलक्षणं यस्य सोऽयं निग्रहः अपकारः
अनुग्रहीकृतः ननु उपकारीकृतः खलु ॥

९२ । पत्रशुभ्रं वनिनेन,—हे राम ! आपनि आपांके मातृसङ्कीर्णं राजसिक
परिहारं कराहेया ये, पैतृकं शास्त्रिगुणं अवलक्षणं कराहेयाहेन ; ईशादे
निन्दितं कलनकं शर्गपथरौधकृप एहं निग्रहो आपांरं पत्के अग्रहश्वरूपं हरेयाहे ।

साधयाम्यहमविघ्नमस्तु ते

देवकार्यमुपपादयिष्यतः ।

अचिवानिति वचः सलक्ष्मणं

लक्ष्मणाग्रजमृषिस्तिरोदधे ॥ ९१ ॥

९१ ॥ अहं साधयामि । देवकार्यम् उपपादयिष्यतः ते अविघ्नम् अस्तु । सलक्ष्मणं
इति वचः अचिवान् ऋषिः तिरोदधे ॥ वाच्य—मया साध्यते । अविघ्नेन भूयताम् ।
अचिवान् तिरोदधे ॥

९२ । अहं साधयामि गच्छामि । देवकार्यमुपपादयिष्यतः सम्पाद-
यामि अविघ्नमस्तु विघ्नाभावोऽस्तु । 'अव्ययं विभक्ति'—इत्यादिना
विघ्नाभावे अव्ययौभावः । सह लक्ष्मणेन सलक्ष्मणं तम् । 'तेन सहेति

তুত্বযোগে' ইতি বহুব্রীহিঃ । লক্ষ্মণাশ্রয়ং রামম্ ইতি বচঃ জপি
 উক্তবান্ । ব্রূজঃ কসুঃ । ঋষিস্তিরোদধে অন্তর্দধে ॥

পৌরাণিকী বাৰ্ত্তা।—পুরা কিল তপীবলবৃদ্ধেন দশকন্দরেণ পরিপীড়িতাঃ সেন্সা
 চীরোদশায়িনী ভগবতৌ নারায়ণস্য শরণমাগম্য বিবিধৈস্তবৈঃ তং তুণ্ডম্, তেন হি প্রসন্নঃ স
 দেবাসুরৈরপি অবধ্যং তং নিশাচরং বিনাশয়িতুং নররূপেণ ধরায়ামসবততর ইতি ॥

২১। হে রাঘব! আপনি দেবকার্যসাধনের জন্য এই ধরাধাতম অবতীর
 ছেন, আপনার মঙ্গল হউক; আমি চলিলাম, আমি পরশুরাম সনাতন রাম
 এই কথা বলিয়া অন্তর্হিত হইলেন ।

তস্মিন্ গতে বিজয়িনং পরিরম্য রামং
 স্নেহাদমন্যত পিতা পুনরেব জাতম্ ।
 তস্যাভবচ্ চণ্ডশুচঃ পরিতোষলাভঃ
 কচ্চাঙ্গিলঙ্ঘিততরোরিব হৃষ্টিপাতঃ ॥ ৫২

৫২ অঃ। তস্মিন্ গতে (সতি) পিতা বিজয়িনং রামং স্নেহাৎ পরিরম্য পুনঃ জাতম্ এব
 চণ্ডশুচঃ তস্য পরিতোষলাভঃ কচ্চাঙ্গিলঙ্ঘিততরোঃ হৃষ্টিপাতঃ ইব অভবচ্ ॥ বাচ্য—পিতা
 জাতঃ (রামঃ) অমন্যত । হৃষ্টিপাতেন ইব পরিতোষলাভেন অশ্রুত ॥

৫২। তস্মিন্ ভার্গবে গতে সতি, বিজয়িনং রামং পিতা স্নেহাৎ
 রম্য আলিঙ্গ্য, পুনর্জাতমেব অমন্যত । চণ্ড শূচ্যস্থ্যেতি বিগ্রহঃ ।
 শূচস্তস্য দশরথস্য পরিতোষলাভঃ সন্তোষপ্রাপ্তিঃ, কচ্চাঙ্গিনা দাবানল
 'কচ্চঃ শূক্ষকাননবীৰুধোঃ' ইতি বিখ্যঃ । লঙ্ঘিতস্য অভিহতস্য তরোঃ
 পাত ইব, অভবচ্ ॥

২২। পরশুরাম প্রস্থান করিলে, পিতা দশরথ বিজয়ী রাগকে আলিঙ্গন করি
 মেহবশতঃ মনে করিলেন যেন রামচন্দ্রের পুনর্জন্মলাভ হইল এবং তিনি দাবানল
 কাস্ত বৃক্ষের উপর হৃষ্টিপাতের শাস্ত ক্ষণস্থায়ী শোকে পর পরিতোষপ্রাপ্ত হইলেন ।

অথ পথি গময়িত্বা ক্লৃপ্তরম্যোপকার্য্যে
 কতিচিদবনিপালঃ শর্ৎসরীঃ শর্ৎসকল্যঃ ।
 পুরমবিশদ্যোধ্যাং মৈথিলীদর্শনীনাং
 কুবলয়িতগবাচ্চাং লোচনৈরঙ্জনানাম্ ॥ ৫৩

ইতি শ্রীমহাকবিকালিদাসকৃতৌ রঘুবংশে সীতাপরিণয়ো নাম

एकादशः सर्गः ॥ ११

चः जसि १३ बः । अथ शर्वकल्पः अवनिपालः क्लृप्तरस्योपकार्यं पथि कतिचित् शर्वरीः गमयित्वा मैथिली-
भङ्गनानां लोचनैः कुवलयितगवाक्षां अधोध्यां पुरम् अविशत् ॥ वाच्य—शर्वकल्पं न
कुवलयितगवाक्षा अधोध्या पुरः अविशत् ॥

१३ । अथ ईषदसमाप्तः शर्वः शर्वकल्पः । 'ईषदसमाप्तः'—इति
प्रत्ययः । अवनिपालः क्लृप्ता रस्या नवा उपकार्या यस्मिन् सः तस्मिन्
कतिचित् शर्वरीः रात्रीः गमयित्वा मैथिलीदर्शनानाम् अङ्गनानां
लोचनैः कुवलयानि येषां सञ्जातानि कुवलयिताः । 'तदस्य सञ्जातं
रक्षादिभ्य इतच्' इति इतच्प्रत्ययः । कुवलयिता गवाक्षा यस्यास्तां
न प्रयोध्याम् अविशत् प्रविष्टवान् ॥

१४ । यीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया सञ्जीवनी-
समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे
महाकाव्ये सीतापरिणयो नाम एकादशः सर्गः ॥ ११

१० । अनसुत्र शिवोपम अवनीपति दशरथ पथिगन्धो परिचारकगणकर्तृक विरचित
कलेकरात्रि अतिवाहित करिषा निज राजधानी अवोधापुरे प्रवेश करि-
तः । तथन जनकनन्दिनीर मन्दर्शनमानसे पुरनारीगण गवाक्षविवरे दृष्टिनिकेप
दोष इहेन येन गवाक्षनकले कुवलयकुल विकसित इहेन रश्मिगच्छे ।

एकादश सर्ग समाप्त ॥ ११

द्वादशः सर्गः ।

—००३०४००—

निर्विष्टविषयस्नेहः सः दशान्तमुपेयिवान् ।

आसीदासन्ननिर्वाणः प्रदीपार्चिरिवोषसि ॥ १

१ अः । निर्विष्टविषयस्नेहः दशान्तम् उपेयिवान् सः उपसि प्रदीपार्चिः इव आसन्ननिर्वाणः आसीत् । वाच्य—निर्विष्टविषयस्नेहेन उपेयुषा प्रदीपार्चिंषा इव, आसन्ननिर्वाणेन तेन अपेयुषा

वन्दामहे महोद्दण्डोर्दण्डौ रघुनन्दनौ ॥

तेजोनिर्जितमार्त्तगुण्डमण्डलौ लोकनन्दनौ ॥

१ । स्नेहयन्ति प्रीणयन्ति पुरुषमिति स्नेहाः । पचाद्यच् । सिद्धिं पुरुषा येषु इति वा स्नेहाः । अधिकरणार्थे घञ् । विषयाः शब्दादय एव स्नेहाः निर्विष्टा भुक्ता विषयस्नेहाः येन स तथोक्तः । “निर्वेशो भोगयोः” इति विश्वः । दशा जीवनावस्था तस्य अन्तं वार्द्धक्यम् उपेयिवान् स दशरथः । उपसि प्रदीपार्चिरिव दीपज्वालेव । आसन्नं निर्वाणं मोक्षे यस्य सः तथोक्तः आसीत् । अर्चिःपक्षे तु विषयो देश आश्रयः भावमिति यावत् । ‘विषयः स्यान्द्रियार्थे देशे जनपदेऽपि च’ इति विश्वः स्नेहः तैलादिः । ‘स्नेहस्तैलादिकरसे द्रवे स्यात् सौहृदेऽपि च’ इति विश्वः । दशा वर्त्तिका । ‘दशा वर्त्ताववस्थायाम्’ इति विश्वः । निर्वाणं विनाशः । ‘निर्वाणं निर्वृत्तौ मोक्षे विनाशे गजमज्जने’ इति यादवः ॥

२ । उषाकालेन नौपनिष्ठा येन प्राज्ज्ञितं तैलं ७ वर्द्धिं निःशेषितं निर्वीर्यं ह्य, राज्ञा दशरथेन तद्रूपं प्रार्थितं विवस्वतमत्रा पत्रितागपूर्वकं दशाग्रं उपनौत इदं मोक्षप्राप्तिं सौमित्रवर्द्धी इहेतेन ।

तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीन्यस्यतामिति ।

कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छन्ना जरा ॥ २

२ अः । जरा कैकेयीशङ्कया इव पलितच्छन्ना कर्णमूलम् आगत्य, ‘रामे श्रीः न्यस्यताम्’ इति तम् आह ॥ वाच्य—जरया “रामे श्रियं न्यस्यस्व” इति स उच्यते ॥

२ । जरा कैकेयीशङ्कयेव । पलितस्य, केशादिशौक्लस्य मिषेण । ‘पलितं जरसा शौक्लं केशादौ’ इत्यमरः । कर्णमूलं कर्णपकण्डम् आगत्य रामे श्रीः राज्यलक्ष्मीः न्यस्यतां निधीयताम् इति तमाह

द्वययो वृद्धोऽहम् इति विचार्य रामस्य यौवराज्याभिषेकं चकाङ्क्ष
त्यर्थः ॥

२। क्षरा कैकेयोऽत्र वाञ्छ इहेवाहे येन पतिच्छलेन तं शत्रु कर्तुम् उपहित
होवा "रागच्छक राज्यागच्छी अमान कर" एहे कथा वनिन ।

सा पौरान् पौरकान्तस्य रामस्याभ्युदयश्रुतिः ।

प्रत्येकं ह्लादयाचक्रे कुल्यावोद्यानपादपान् ॥ ३

१ अः । पौरकान्तस्य रामस्य सा अभ्युदयश्रुतिः कुल्या उद्यानपादपान् इव पौरान् प्रत्येकं
ह्लादयाचक्रे ॥ वाच्य—तया अभ्युदयश्रुत्या कुल्या उद्यानपादपा इव पौराः (ह्लादयाचक्रे) ॥

३। सा पौरकान्तस्य रामस्य अभ्युदयश्रुतिः अभिषेकवार्ता, कुल्या
प्रतिमा सरित् । 'कुल्याया कतिमा सरित्' इत्यमरः । उद्यानपाद-
पान् इव, पौरान् प्रत्येकं ह्लादयाचक्रे ॥

३। अनन्तर अजाप्रिय रामेन राज्याभिषेकवांछा विघोषित इहेने, रुद्धिम मरिः
तत्तुप उद्यानहित तत्तुनकलके प्रहृष्ट करे, उद्गुप नेहे अभिषेकवांछा अत्येक
श्रवणमिगक प्रलकित करिण ।

तस्याभिषेकसम्भारं कल्पितं क्रूरनिश्चया ।

दूषयामास कैकेयी शोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिः ॥ ४

४ अः । क्रूरनिश्चया कैकेयी तस्य कल्पितम् अभिषेकसम्भारं शोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिः दूषया-
मास ॥ वाच्य—क्रूरनिश्चया कैकेया कल्पितः अभिषेकसम्भारः दूषयामास ॥

४। क्रूरनिश्चया कैकेयी तस्य रामस्य कल्पितं समृतम् अभिषेकस्य
सम्भारम् उपकरणं शोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिः दूषयामास । स्रदुःखमूलेन
राजशोकेन प्रतिबन्धेत्यर्थः ॥

४। क्रूरवशावा कैकेयी, रागच्छक अभिषेकनिमित्त मनाशत द्रवामडाव
नरपति तत्तुपत्थेन शोकाकाश नमनवारिवावा कनूषित करिण ।

सा किलाश्वासिता चण्डी भर्ता तत् संश्रुतौ वरौ ।

उद्वामेन्द्रसिक्ता भूर्विलमन्नाविवोरगौ ॥ ५

५ अः । सा चण्डी भर्ता आश्वासिता (सती) तत्संश्रुतौ वरौ इन्द्रसिक्ता यः विलमग्री उरगौ
उद्वामेन्द्रसिक्ता ॥ वाच्य—आश्वासितया तथा चण्डी इन्द्रसिक्तया सुवा उद्वामेन्द्रसिक्ता [उद्वामेन्द्रसिक्ता] ॥

५। चण्डी अतिकोपना । 'चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः' इत्यमरः । सा
किल भर्ता आश्वासिता अनुनीता सती तेन भर्ता संश्रुतौ प्रतिज्ञातौ वरौ,

ইত্রেণ সিদ্ধা अभिष्टा भूः विले वल्लीकादी मग्नी उरगौ इव ।
उज्जगार ॥

৫। কোণনশভাব কৈকেয়ী পতিকর্ষক তদ্রূপ আশ্রয়িত ইহা পূর্বে প্রতিপন্ন
ব্রহ্মণ্য বাহ্য্য করিল। বোধ ইহেন—বর্ষাকালীন মেঘধারানিষ্ঠ ভূমি যেন বন্যাদি
বিবরস্থিত নর্প জুইটি উদ্গিরণ করিয়াছিল।

तयोस्तुर्दशैकेन रामं प्रात्राजयत् समाः ।
द्वितीयेन सुतस्यैच्छवैध्व्यैकफलां श्रियम् ॥ ६

৬। (সা) তথ্যোঃ একেন রামং চতুর্দশ সমাঃ প্রাত্রাজয়ত্, দ্বিতীয়েন বৈধ্ব্যৈকফলাং শ্রিয়ম্
শ্রিয়ম্ ऐच्छत् ॥ বাচ্য—রামঃ প্রাত্রাজ্যত। বৈধ্ব্যৈকফলা শ্রীঃ ऐष्यत ॥

৬। সা তথ্যোঃ বর্য্যোঃ মধ্যে একেন বর্য্যে রামং চতুর্দশসমাঃ সংব
রান্। অত্যন্তসংযোগে দ্বিতীয়া। প্রাত্রাজয়ত্ প্রায়াসয়ত্। দ্বিতীয়েন
বর্য্যে সুতস্য ভারতস্য বৈধ্ব্যৈকফলাং স্ববৈধ্ব্যমাत्रफलां न तूपभोगफलात्
इति भावः। श्रियमैच्छदियेष ॥

পৌরাণিকো বার্তা।—অথ কদাচিত্ সমরে असुरपराक्रममसहिष्णु संघवा दशरथं साहाय्यं
नामन्त्रयामास, वासवसखः सोऽपि राजा तदानीमिन्द्रप्रार्थनया असुरैः समं युयुधे, अस्मिन्नेव समे
कैकेयी जयश्रियं लभमानसपि वाणवित्ताङ्गं राजानं बहुशः शुश्रूषामासे, तेन परिहृतः स राज
तस्यै हो वरौ दातुमङ्गीचकार। किन्तु मयराप्रणीदिता क्रूरनिश्चया कैकेयी समयमपेक्षमात्र
तदानीं न तद्वरद्वयमग्रहीत्। इदानीं लब्धावसरा कैकेयी एकैन रामस्य द्वादश समाः वनवासस
मपरेण स्वतनयस्य राज्यप्राप्तिरूपं वरद्वयं ययाच इति ॥

৩। সেহে বরদ্বয়ের মধ্যে একটোতে চতুর্দশবৎসর রাজের বনবাস, দ্বিতীয়েতে শ্রী
বৈধব্যবিশ্রাণক ভরভের রাজ্যাভিষেক অভিলাষ করিলেন।

पित्रा दत्तां रुदन् रामः प्राङ्महीं प्रत्यपद्यत ।
पश्चाद्वनाय गच्छेति तदाज्ञां मुदितोऽग्रहीत् ॥ ७

৩। রামঃ রুদন্ (সন্) প্রাক্ পিতা দত্তাং মহীং প্রত্যপদ্যত, পশ্চাৎ বনায় গচ্ছ ইতি
আজ্ঞাম্ মুদিতঃ (সন্) অগ্রহীত্ ॥ বাচ্য—রামেণ প্রাক্ দত্তা মহী রুদতা প্রত্যপদ্যত, রামতান
ইতি আজ্ঞা অগ্রহীত্ ॥

৩। রামঃ প্রাক্ পিতা দত্তাং মহীং রুদন্ প্রত্যপদ্যত অঙ্গীচকার।
স্বত্যাগদুঃখাদিতি ভাবঃ। পশ্চাৎ বনায় গচ্ছ ইতি এরূপাং তদাজ্ঞাং
পিতাজ্ঞাং মুদিতঃ অগ্রহীত্ পিতাজ্ঞাকরণলাভাদিতি ভাবঃ ॥

৭। রাজা নিজ অধিকার পরিত্যাগ করিতেছেন বলিয়া রাম প্রথমেই ব্রোহ্ম
করিতে করিতে পিতৃভক্ত পৃথিবী গ্রহণ করিলেন, পরে “বনগমন কর” এই আজ্ঞা
শুনিয়া র্ষ্যত্বকালে তাহা গ্রহণ করিলেন।

दधतो मङ्गलक्ष्मीं वसानस्य च वल्कले ।

दृष्टुर्विस्मितास्तस्य सुखरागं समं जनाः ॥ ८

८. मङ्गलक्ष्मीं दधतः वल्कले वसानस्य च तस्य समं सुखरागं जनाः विस्मिताः दृष्टुः ।
विस्मितैः जनैः सुखरागो दृष्टः ॥

८। मङ्गलक्ष्मीं दधतो वल्कले च वसानस्य आच्छादयतश्च तस्य
सममेकविधं सुखरागं सुखवर्णं जना विस्मिता दृष्टुः । सुखदुःखयो-
र्विकृत इति भावः ॥

९। रागं यत्नं राज्याभिव्यक्तञ्च मङ्गलमग्नौ मङ्गलं एव आवातं यत्नं वनवान-
तं कृत्वा प्रविष्टान् करिणान्, तथैव पूर्ववानिगणं तांश्रं एकैकं यत्नं मङ्गलं
विश्रितं हृष्टाङ्गिणम् ।

स सीतालक्ष्मणसखः सत्याद्गुरुमलीपयन् ।

विवेश दण्डकारण्यं प्रत्येकञ्च सतां मनः ॥ ९

९। सः गुरुं सत्यात् अलीपयन् सीतालक्ष्मणसखः (सन्) दण्डकारण्यं सतां मनः च
विवेश ॥ वाच्य—अलीपयता सीतालक्ष्मणसखेन तेन (रामेण) विवेश ॥

९। स रामः गुरुं पितरं सत्यात् वरदानरूपात् अलीपयन् अश्वंश-
न सीतालक्ष्मणयोः सखेति विग्रहः । ताभ्यां सहितः सन्, दण्ड-
कारण्यं विवेश, सतां मनश्च प्रत्येकं विवेश । पितृभक्त्या सर्वे सन्तः
गुहा इति भावः ॥

१०। अनन्तरं रागं पित्र्यमतां पाननञ्च मौतां ७ लक्ष्मणमहं पञ्चकारण्यं अत्रेव
मनः, हृष्टाङ्गं मनः हृष्टं—येन हृष्टाङ्गं अत्येकं माधुर्यमिष्टं मनोमथो अविष्टे
मनः ।

राजापि तद्वियोगार्त्तः स्मृत्वा शापं स्वकर्मजम् ।

शरीरत्यागमात्रेण शुद्धिलाभममन्यत ॥ १०

१०। राजा अपि तद्वियोगार्त्तः (सन्) स्वकर्मजं शापं स्मृत्वा शरीरत्यागमात्रेण शुद्धिलाभम्
अमन्यत ॥ वाच्य—तद्वियोगार्त्तेन राजापि शुद्धिलाभः अमन्यत ॥

१०। तद्वियोगार्त्तः पुत्रवियोगदुःखितः राजा अपि स्वकर्मणा मुनि-
वरूपेण जातः स्वकर्मजातः शापं पुत्रशोकजं सरणात्मकं स्मृत्वा
शरीरत्यागमात्रेण देहत्यागेनैव शुद्धिलाभं प्रायश्चित्तम् अमन्यत । मृत-
मनः ॥

१०। प्रवृत्तिरङ्कात्तर राज्ञा दम्पत्युप भूनिप्रवृत्तिनिवक्तुं शीघ्रं कर्षणं भविष्यति । अत्रगर्भस्य शरीरं परित्रागं कर्तारं शक्यं तापेन उचितं आश्रितं मने करिणम् ।

विप्रोषितकुमारं तद्राज्यमस्मिन्मतेष्वरम् ।

रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ ॥ ११

११ अ. । विप्रोषितकुमारम् अस्मिन्मतेष्वरं तत् राज्यं रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषाम् अमिषतां ययौ ॥ वाच्य—विप्रोषितकुमारेण अस्मिन्मतेष्वरेण तेन राज्येन अमिषतां यये ॥

११। विप्रोषिताः प्रवासं गताः कुमारो यस्मात् तथोक्तम् । अस्मिन्मते ईश्वरो राजा यस्य तत्तथोक्तं तद्राज्यं रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां भोग्यवस्तुतां ययौ । 'अमिषं भोग्यवस्तुनि' इति केशवः ॥

११। कुमारगण वनगमन एवम् राज्ञा दम्पत्युप शरीरं परित्रागं करिणम्, नेत्रे वक्ष्यते राज्ञा येन द्विषावेषणनिपुणं त्रिपुण्येन अलोभमान्गौ इहेया उद्विग्नम् ।

अयानायाः प्रकृतयो मातृवन्मुनिवासिनम् ।

मौलैरानाययामासुर्भरतं स्तम्भिताशुभिः ॥ १२

१२ अ. । अय अनायाः प्रकृतयः मातृवन्मुनिवासिनं भरतं स्तम्भिताशुभिः मौलैः आनाययामासुः ॥ वाच्य—अनायाभिः प्रकृतिभिः मातृवन्मुनिवासी भरतः आनाययामासि ॥

१२। अय अनायाः प्रकृतयः अमात्याः । 'प्रकृतिः सहजं योनात्मा मात्ये परमात्मनि' इति विश्वः । मातृवन्मुनिवासिनं भरतं स्तम्भिताशुभिः पितृमरणगुह्यर्यमिति भावः । मौलैः आतैः सचिवैः आनाययामासुः आगमयाच्चक्रुः ॥

१२। अनन्तरं अजुहीन अमातागण, अक्षमवर्गपूतकं राज्ञा मृत् गौपनं बहिर्गम्य एवैकैकं विश्वं नचिवगण द्वारा मातृगणप्रवानीं तत्रतकं आनयनं कर्तारिणम् ।

श्रुत्वा तथाविधं मृत्युं कैकेयीतनयः पितुः ।

मातुर्न केवलं स्वस्याः श्रियोऽप्यासीत् पराङ्मुखः ॥ १३

१३ अ. । कैकेयीतनयः पितुः तथाविधं मृत्युं श्रुत्वा स्वस्याः मातुः केवलं न (किन्तु) श्रियोऽपि पराङ्मुखः आसीत् ॥ वाच्य—कैकेयीतनवेन पराङ्मुखेण अभूयत् ॥

१३। कैकेयीतनयो भरतः पितुः तथाविधं स्वमातृमूलं मृत्युं मृत्युं श्रुत्वा स्वस्या मातुः केवलं मातुरेव पराङ्मुखः न, किन्तु श्रियोऽपि पराङ्मुखः आसीत् ॥

१३। कैकेयीतनवेन पराङ्मुखेण अभूयत् ॥ वाच्य—कैकेयीतनवेन पराङ्मुखेण अभूयत् ॥

इति शब्द एवैव शब्द करिष्या केवल मात्र एति विरक्त इहेनेन, एन
करिष्या इहेनेन ।
करिष्या इहेनेन ।

ससैन्यश्चान्वगाद्रामं दर्शितानाश्रमालयेः ।

तस्य पश्यन् ससौमित्रेरुदश्रुर्वसतिद्रुमान् ॥ १४

॥ ११

विषयः

विषयः

विषयः

विषयः

विषयः

विषयः

विषयः

विषयः

विषयः

विषयः

विषयः

विषयः

विषयः

विषयः

विषयः

विषयः

विषयः

विषयः

विषयः

विषयः

विषयः

विषयः

विषयः

(सः) ससैन्यः आश्रमालयेः दर्शितान् ससौमित्रेः तस्य वसतिद्रुमान् पश्यन् उदश्रुः
रामम् अन्वगात् च ॥ वाच्य—पश्यता ससैन्येन पश्यता उदश्रुणा (भरतेन) रामः अन्वगात् ॥

१४ । ससैन्यो भरतः रामम् अन्वगाच्च । किं कुर्वन् ? आश्रमालयेः

दर्शितान् एते रामनिवासा इति कथितान् ससौमित्रेः

वसतिद्रुमान् आवासवृक्षान् पश्यन्

उदश्रुः रदन् ॥

१४ । अनन्तर उदश्रुः रदन् रदन् आश्रमालये मूनिगण एतर्हित रामगणैः वान-

निहित तद्रूपकल निरौकण करिते करिते दैवगण समष्टिवाशादेर रामैः अश्रु-

न करिष्येन ।

चितकूटवनस्यश्च कथितस्वर्गतिगुरोः ।

लक्ष्म्या निमन्त्रयाच्चक्रे तमनुच्छिष्टसम्पदा ॥ १५

मौलैः

मौलैः

मौलैः

मौलैः

मौलैः

मौलैः

मौलैः

मौलैः

मौलैः

मौलैः

मौलैः

मौलैः

मौलैः

मौलैः

मौलैः

१५ पः । गुरोः कथितस्वर्गतिः (सः) चितकूटवनस्यं तं च अनुच्छिष्टसम्पदा लक्ष्म्या निम-

न्त्रयाच्चक्रे । वाच्य—कथितस्वर्गतिना चितकूटवनस्यः स निमन्त्रयाच्चक्रे ॥

१५ । चितकूटवनस्यं तं रामश्च गुरोः पितुः कथितस्वर्गतिः कथित-

स्वर्गतिः सन्नित्यर्थः । अनुच्छिष्टाः अननुभूतशिष्टा सम्पद्गुणोत्कर्षी

यसाः सा । 'सम्पद्भूती गुणोत्कर्षे' इति केशवः । तया लक्ष्म्या करणेन

निमन्त्रयाच्चक्रे आहूतवान् ॥

१५ । त्रिचकूटवनस्यं तं रामश्च गुरोः पितुः कथितस्वर्गतिः कथित-

स्वर्गतिः सन्नित्यर्थः । अनुच्छिष्टाः अननुभूतशिष्टा सम्पद्गुणोत्कर्षी

यसाः सा । 'सम्पद्भूती गुणोत्कर्षे' इति केशवः । तया लक्ष्म्या करणेन

निमन्त्रयाच्चक्रे आहूतवान् ॥

स हि प्रथमजे तस्मिन्नकृतश्रीपरिग्रहे ।

परिवेत्तारमात्मानं मेने स्वीकरणाद्भुवः ॥ १६

मुखः

मुखः

मुखः

मुखः

मुखः

मुखः

मुखः

१६ पः । सः हि तस्मिन् प्रथमजे अकृतश्रीपरिग्रहे भुवः स्वीकरणान् आत्मानं परिवेत्तारं

वाच्य—तेन आत्मा परिवेत्ता मेने ॥

१६ । स हि भरतः प्रथमजे अयमेव तस्मिन् रामे अकृतश्रीपरिग्रहे

परिवेत्तारं भुवः स्वीकरणाद्भुवः परिवेत्तारं मेने । 'परिवेत्तानुजोऽनूदे

ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् इत्यमरः । भूपरिग्रहोऽपि
इति भावः ॥

१७। अग्रजं रामं च राज्यालम्ब्य ग्रहणे अग्रयत इहेन
ग्रहणं करामं भवत आपनाके परिवेत्ता वलिग्रा मने करिनेन ।

तमशक्यमपाक्रष्टुं निदेशात् स्वर्गिणः पितुः ।

ययाचे पादुके पश्चात् कर्त्तुं राज्याधिदेवते ॥ १७

१७ अ. । स्वर्गिणः पितुः निदेशात् अपाक्रष्टुम् अशक्यं तं पश्चात् पादुके राज्याधिदेवते
ययाचे । वाचा—(तेन) अशक्यः स ययाचे ॥

१७। स्वर्गिणः पितुर्निदेशात् अपाक्रष्टुं निवर्त्तयितुमशक्यं तं
पश्चाद्राज्याधिदेवते स्वामिन्यौ कर्त्तुं पादुके ययाचे ॥

१७। किञ्च त्रिभिर्दृष्टं पितामह आदेश अतिक्रम करिते ना पारिग्रहे
राज्याधिदेवते देवता करिवार ज्ञा तांशय पादुकायुगल प्रार्थना करिनेन ।

स विस्मृत्येत्युक्त्वा भ्रात्रा नैवाविशत् पुरीम् ।

नन्दियामगतस्तस्य राज्यं न्यासमिवाभुनक् ॥ १८

१८ अ. । सः भ्राता तथा इति उक्त्वा विस्मृतः नन्दियामगतः (सन्) तस्य राज्यं न्यासम्
अभुनक् ॥ वाचा—भ्राता विस्मृतेन तेन पुरी नैवाविशत्, नन्दियामगतेन (तेन) अभुनक्त ।

१८। स भरतः भ्रात्रा रामेण तथेत्युक्त्वा विस्मृतः सन् पुरीमयो
नाविशदेव । किन्तु नन्दियामगतः सन् तस्य रामस्य राज्यं न्यासमि
निक्षेपमिव अभुनक् अपालयत्, न तु उपभुक्तवानित्यर्थः । अन्यथा भुजो
नवने इत्यात्मनिपदप्रसङ्गः । भुजिर्लङ् ॥

१८। रामं च तथेन "तांशय इहेन" एहे कथा वलिग्रा पादुकायुगल प्रार्थनापूर्वक
भरतके विदांश मिलेन, भरतं अवोधापूत्रे प्रवेश ना करिग्रा नन्दिग्रामे प्र
करिनेन एव तांशय अवधानपूर्वक अपश्चर शुद्धनं करामं शायं राज्याभाषन करि
गगिलन ।

दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यदृष्ट्यापराङ्मुखः ।

मातुः पापस्य भरतः प्रायश्चित्तमिवाकरोत् ॥ १९

१९ अ. । ज्येष्ठे दृढभक्तिः राज्यदृष्ट्यापराङ्मुखः भरतः इति (उक्तानुष्ठानेन) मातुः पापस्य
प्रायश्चित्तम् इव अकरोत् ॥ वाचा—दृढभक्तिना राज्यदृष्ट्यापराङ्मुखेन, भरतेन अकियत् ।

१९। ज्येष्ठे दृढभक्तिः राज्यदृष्ट्यापराङ्मुखो भरत इति पूर्वोक्ता
नुष्ठानेन मातुः पापस्य प्रायश्चित्तं तदनुष्ठानं कर्म अकरोदिव । इत्युः

दृढभक्तिरित्यत्र दृढशब्दस्य 'स्त्रियाः पुंवत्'—इत्यादिना पुंवद्भावो
 'अप्रियादिषु' इति निषेधात् । भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठात् ।
 दृढं भक्तिरस्येति नपुंसकपूर्वपदो बहुव्रीहिरिति गणव्याख्याने दृढ-
 भक्तिरित्येवमादिषु पूर्वपदस्य नपुंसकस्य विवक्षितत्वात् सिद्धमिति समाधे-
 र्नु । वृत्तिकारश्च—दीर्घनिवृत्तिमात्रपरो दृढभक्तिशब्दो लिङ्गविशेषस्य
 प्रयोजनकारत्वात् स्त्रीत्वमविवक्षितमेव, तस्मादस्त्रीलिङ्गत्वात् दृढभक्तिशब्द-
 प्रयोग इत्यभिप्रायः । न्यासकारोऽप्येवम् । भोजराजस्तु—कर्म-
 नस्यैव भक्तिशब्दस्य प्रियादिपाठात् भवानीभक्तिरित्यादौ कर्मसाधन-
 त्वात् पुंवद्भावप्रतिषेधः । दृढभक्तिरित्यादौ तु भावसाधनत्वात् पुंवद्भाव-
 विः पूर्वपदस्य इत्याह ॥

अथ ज्ञेयं अति दृढभक्तिवशतः उन्नतं ब्राह्मण-पराङ्मुख इहेरा येन शीघ्रं
 दृढभावेन आश्रित्यते करिष्ये नागिनेन ।

रामोऽपि सह वैदेह्या वने वन्येन वर्त्तयन् ।

चचार सानुजः शान्तो वृद्धेच्छाकुव्रतं युवा ॥ २०

१० अ. । सानुजः शान्तः रामः अपि वैदेह्या सह वने वन्येन वर्त्तयन् युवा (एव) वृद्धेच्छाकु-
 वचर ॥ वाच्य—वर्त्तयता सानुजेन शान्तेन यूना रामेण चरे ।

२० । सामुजः शान्तो रामोऽपि वैदेह्या सह वने वन्येन वनभवेन
 दमूलादिना वर्त्तयन् वृत्तिं कुर्वन् जीवन् वृद्धेच्छाकूणां व्रतं वनवास-
 कं युवा यौवनस्थ एव चचार ॥

२० । ए दिने अशान्तिरिति राग उ अमृज नम्र एव ज्ञानकीर्ति गति वनजात
 उन्नते दिनवापनपूर्वक योवने इ वृद्धेच्छाकूणां व्रत आचरण करिष्ये
 जन ।

प्रभावस्तम्भितच्छायमाश्रितः स वनस्पतिम् ।

कदाचिद्वृद्धे सीतायाः शिष्ये किञ्चिदिव श्रमात् ॥ २१

२१ अ. । सः कदाचित् प्रभावस्तम्भितच्छायं वनस्पतिम् आश्रितः (सन्) किञ्चित् श्रमात् इव
 वृद्धे शिष्ये ॥ वाच्य—आश्रितेन तेन शिष्ये ।

२१ । स रामः कदाचित् प्रभावेण स्तम्भित्वा स्थिरकृता
 यस्य तं वनस्पतिमाश्रितः सन् किञ्चिदीपच्छमादिव सीताया अङ्गे
 सुष्याप ॥

ऐन्द्रिः किल नखैस्तस्या विददार स्तनौ द्विजः ।
प्रियोपभोगचिह्नेषु पौरोभाग्यमिवाचरन् ॥ २२

२२ अः । ऐन्द्रिः द्विजः तस्याः स्तनौ प्रियोपभोगचिह्नेषु पौरोभाग्यम् इव आचरन् नखैः विददार किल । वाच्य—पौरोभाग्यमाचरता इव ऐन्द्रिणा द्विजेन विदद्राते ॥

२२ । ऐन्द्रिः इन्द्रस्य पुत्रो द्विजः पक्षी काकः तस्याः सीतायाः प्रियस्य रामस्य उपभोगचिह्नेषु तत्कृतनखक्षतेषु इत्यर्थः । पुरोभागे दोषैकदर्शिनः कर्म पौरोभाग्यम् । 'दोषैकदृक् पुरोभागी' इत्यमरः दुःस्मिष्टदोषघातम् आचरन् कुर्वन्निव नखैर्विददार विलिलेख । इति ऐतिह्यम् ॥

२१—२२ । एक ममय राम शीघ्रप्रभाते वृक्षच्छायां उडितं करिष्यते । अश्विपतः तद्रुतले मौतार अङ्गश्यायं शयनं करिष्येन । एहे ममय जयसुनाम । रामकृतनखोपभोगचिह्नेषु पौरोभागे इहेयाइ येन नथ दारा मौतारं सुनद्वयं विदारणं करिष्येति ॥

तस्मिन्नास्यदृषीकास्त्रं रामो रामावबोधितः ।

आत्मानं मुमुचे तस्मादेकनेत्रव्ययेन सः ॥ २३

२३ अः । रामावबोधितः रामः तस्मिन् दृषीकास्त्रम् आस्यत् । सः एकनेत्रव्ययेन आत्मानं मुमुचे । वाच्य—रामावबोधितेन रामेण आसि । तेन आत्मा मुमुचे ।

२३ । रामया सीतया अवबोधितो रामः तस्मिन् काके दृषीकाशस्त्रम् । 'दृषीका काशमुच्यते' इति हलायुधः । आस्यत् अस्मिन् 'यसु क्षेपणे' इति धातोर्लुङ् । 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इत्यङ्प्रत्ययः 'अस्यतेष्युक्' इति घृगागमः । सः काकः एकनेत्रस्य व्ययेन तस्मात् अस्मात् आत्मानं मुमुचे मुक्तवान् । मुचेः कर्त्तरि लिट् । 'मुमोच' इतिवत् प्रयोगः ॥

२० । राम मौतारं प्रयत्ने जागरित इहेया तदङ्गश्यायं काकेन उडितं करिष्येति निरूपणं करिष्येन, काकं तथैव एकस्मिन्मात्रेण नेत्रेण अर्पणं करिष्येति चेद्विचार्य इहेया इति वृत्त्या करिष्येति ।

रामस्त्वासन्नदेशत्वाद्भरतागमनं पुनः ।

आशङ्क्योत्सुकसारङ्गां चित्रकूटस्थलीं जहौ ॥ २४

२४ अः । रामः तु आसन्नदेशत्वात् पुनः भरतागमनम् आशङ्क्य उत्सुकसारङ्गां चित्रकूटस्थलीं जहौ ॥ वाच्य—रामेण उत्सुकसारङ्गां चित्रकूटस्थलीं जहौ ॥

२४ । रामस्य आसन्नदेशत्वाद्भरतोः पुनर्भरतागमनमाशङ्क्य उत्सुकसारङ्गां चित्रकूटस्थलीं जहौ ॥

विजः ।
॥ २२ ॥ अत्राणाम् उत्कृष्टतहरिणां चित्रकूटस्थलीं जहौ तत्याज । आसन्नचासी
यथेति विग्रहः ॥

२४ । अयोध्यां अतिनिकटवर्ती वनिशा तत्रतः पुनरात्र तत्रात्र आगमनं करिष्ये
नमः, एते आशङ्काय त्राय चित्रकूटं परित्यागं करिष्ये, तथैव तौ शान्तेर विग्रहे
मृगगणं मातृशयनं उल्लिखितं हरेत् ।

सीतायाः ।
पुरोभाषिणी ।
गी । इत्यमरः ।
लेख ।
प्रययावातिथेयेषु वसन् ऋषिकुलेषु सः ।
दक्षिणां दिशमृक्षेण वार्षिकेष्विव भास्करः ॥ २५ ॥

२५ अः । सः आतिथेयेषु ऋषिकुलेषु वार्षिकेषु ऋक्षेषु भास्करः इव वसन् दक्षिणां दिशं प्रययौ ॥
वसता भास्करेण इव तेन रामेण दक्षिणां दिक् प्रययौ ॥

२५ । सः रामः । अतिथिषु साधूनि आतिथेयानि । 'पथ्यतिथिवसति-
सपतेर्दञ्' इति ठक्प्रत्ययः । तेषु ऋषिकुलेषु ऋष्याश्रमेषु, 'कुलं कुल्ये
दी देहे गृहे जनपदेऽन्वये' इति हैमः । वर्षासु भवानि वार्षिकाणि ।
वर्षाभ्यष्टक्' इति ठक्प्रत्ययः । तेषु ऋक्षेषु नक्षत्रेषु राशिषु वा भास्कर
इव वसन् दक्षिणां दिशं प्रययौ ॥

२६ । दिवाकरं षेकप क्रमशः वर्षाकाशीनं राशिपदकनं मङ्क्रमणपूर्वकं दक्षिणदिक्
गमनं करेत्, रात्रौ तत्रापि अतिथिप्रियं शविगणैर आश्रमे विश्रामं करिष्ये
दक्षिणदिक् गमनं करिष्ये नागिनेन ।

वभौ तमनुगच्छन्ती विदेहाधिपतेः सुता ।
प्रतिषिद्धापि कैकेया लक्ष्मीरिव गुणोन्मुखी ॥ २६ ॥

२६ अः । तम् अनुगच्छन्ती विदेहाधिपतेः सुता कैकेया प्रतिषिद्धा (अपि) गुणोन्मुखी लक्ष्मीः
वभौ ॥ वाचा—गुणोन्मुखी लक्ष्मी इव प्रतिषिद्धापि अनुगच्छन्त्या सुतया वभौ ॥

२६ । तं रामम् अनुगच्छन्ती विदेहाधिपतेः सुता सीता कैकेया
प्रतिषिद्धा निवारिता अपि गुणोन्मुखी गुणोत्सुका लक्ष्मीः राजलक्ष्मीः
इव वभौ ॥

२७ । विदेहश्रुतिं नीतादेवी रामेन अनुगमनं करारं यत्नं हरेत्,—राजलक्ष्मी
नैकेषु कर्तुं निवारिता हरेत् ३० येन रामशृङ्गेण पद्मपातिनी हरेत् ३० तं शत्रुं
अनुगमनं करिष्येत् ।

अनसूयातिसृष्टेन पुण्यगन्धेन काननम् ।
सा चकाराङ्गरागेण पुष्पोच्चलितपटपदम् ॥ २७ ॥

২৩ অঃ । সা অনসূয়াতিষ্ঠে ন পুণ্যগম্ভেন অঙ্করাগেণ কাননং পুষ্পোচ্ছলিতপট্পদং চকার ।
বাচ্য—তথা চক্রে ॥

২৩ । সা সীতা অনসূয়ায়া অত্রিভাষ্যয়া অতিষ্ঠে ন দত্তেন পুণ্যগম্ভেন অঙ্করাগেণ কাননং বনম্ । পুষ্পেভ্য উচ্ছলিতা নির্গতাঃ পট্পদাঃ যস্মিন্ তত্ তথাভূতং চকার ॥

২৭ । অত্রিপত্নী অনসূয়া সীতার অঙ্করাগ রচনা করিলেন, ঐ অঙ্করাগের পুণ্যগম্ভে কাননভূমি এতই আগোদিত হইল যে, অলিকূল পুষ্পপরিভ্রাণ করিয়া উৎফুল্লিত হইল ।

সম্ব্যভকপিশস্তস্য বিরাধো নাম রাচসঃ ।

অতিষ্ঠন্মার্গমাৱৃত্য রামস্যে ন্দোরিৱ গ্রহঃ ॥ ২৮

২৮ অঃ । সম্ব্যভকপিশঃ বিরাধঃ নাম রাচসঃ, গ্রহঃ ইন্দোঃ ইৱ, তস্য রামস্য মার্গম্ অতিষ্ঠত্ ॥ বাচ্য—সম্ব্যভকপিশেন বিরাধেন রাচসেন গ্রহেণ অস্বীয়ত ॥

২৮ । সম্ব্যভকপিশঃ বিরাধো নাম রাচসঃ, গ্রহঃ রাহুঃ ইন্দোরিৱ তস্য রামস্য মার্গম্ অধ্বানম্ আৱৃত্য অবরুদ্ধ্য অতিষ্ঠত্ ॥

২৮ । রাহু যেক্রপ সূচাকরোর পথ অবরোধ করে, সক্রাংকালীন মেঘবৎ কপিশঃ রাক্ষস বিরাধ তক্রপ রাগের পথ অবরোধ করিয়া দণ্ডায়মান হইল ।

স জহার তयोর্মধ্যে মৈথিলীং লোকশোষণাঃ ।

নভোনভস্যযৌর্হৃষ্টমবগ্রহ দুৱান্তরে ॥ ২৯

২৯ অঃ । লোকশোষণাঃ সঃ তয়োঃ মধ্যে মৈথিলীং, নভোনভস্যযৌঃ অন্তরে হৃষ্টম্ অবগ্রহ জহার ॥ তেন শোকশোষণেন মৈথিলী, হৃষ্টিঃ অবগ্রহেণ ইৱ জহ্রে ॥

২৯ । লোকস্য শোষণাঃ শোষকঃ স রাচসঃ তয়োঃ রামলক্ষ্মণয়োর্মধ্যে মৈথিলীম্ নভোনভস্যযৌঃ আৱণভাদ্রপদয়োৱন্তরে মধ্যে হৃষ্টম্ অবগ্রহ বর্ষপ্রতিবন্দ্য ইৱ জহার । 'হৃষ্টির্বর্ষ' তদ্বিঘাতেঃৱগ্ৰাহ্যগ্রহী সমৌ ইত্যমরঃ ॥

২৯ । অবগ্রহ যেমন শ্রাবণ ও ভাদ্রমাসের মধ্যবর্তী হৃষ্টি গ্রহণ করে, তক্রপ লোকনাশক রাক্ষস বিরাধ, রাম লক্ষ্মণের মধ্যগত সীতাদেৱীকে হরণ করিল ।

তং বিনিষিষ্য কাকুতস্থৌ পুরা দূষয়তি স্থলীম্ ।

গম্ভেনাশুচিনা চেতি বসুধায়াং নিচরনতুঃ ॥ ৩০

৩০ অঃ । কাকুতস্থৌ তং বিনিষিষ্য অশুচিনা গম্ভেন স্থলীম্ পুরা দূষয়তি ইতি বচনেন নিচরনতুঃ চ ॥ বাচ্য—কাকুতস্থোঃ কাশ্মিনীয়াং স্থলীম্ দূষয়তি ॥

३०। ककुत्स्थस्य गोत्रापत्ये पुमांसौ काकुत्स्थौ रामलक्ष्मणौ तं
विनाशं विनिष्पिष्य हत्वा, अशुचिना अपवित्रेण गन्धेन स्थलीमाश्रमभुवं
दूषयति दूषयिष्यतीति हेतोः। 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' इति
भविष्यदर्थे लट्। वसुधायां निचखतुः भूमौ खनित्वा निक्षिप्तवन्तौ च ॥

३०। तथैव राम उ नम्रग ए विनाशक विनाश करिष्य, उद्धार गृहदेशेन पृति-
पक्ष पाछे आश्रमपद दूषित ह्य, एहे आश्रमां उद्धारक गृहिकानां शोधित
करिष्येन।

पञ्चवध्यां ततो रामः शासनात् कुम्भजन्मनः।

अनपोदस्थितिस्तस्यौ विन्ध्याद्रिः प्रकृताविव ॥ ३१

३१ अः। ततः रामः कुम्भजन्मनः शासनात् पञ्चवध्यां विन्ध्याद्रिः प्रकृतौ इव अनपोदस्थितिः
तस्यौ ॥ वाच्य—रामेण विन्ध्याद्रिणा अनपोदस्थितिना तस्यै ॥

३१। ततो रामः कुम्भजन्मनोऽगस्त्यस्य शासनात्, पञ्चानां वटानां
समाहारः पञ्चवटी। 'तद्वितार्थ—इति तत्पुरुषः, 'संख्यापूर्वी द्विगुः'
इति द्विगुसंज्ञायां 'द्विगोः' इति डीप्। 'द्विगुरेकवचनम्' इत्येकवचनम्।
तस्यां पञ्चवध्यां विन्ध्याद्रिः प्रकृतौ बुद्धेः पूर्वावस्थायामिव, अनपोदस्थितिः
अनतिक्रान्तमर्थ्यादः तस्यौ ॥

३१। अनसुत्र महर्षि अगस्त्येन आदेशेन विनाशकृतं वेषरूपं वक्ति नो इहेन माया-
याव अवस्थित छिन्, मर्षादांरकक राम तद्रूप अगस्त्येन आदेशेन आरि अथमर नो
इहेन पक्षवटीते वाम करिष्येन नागिनेन।

रावणावरजा तत्र राघवं मदनातुरा।

अभिपेदे निदाघार्त्ता व्यालीव मलयद्रुमम् ॥ ३२

३२ अः। तत्र मदनातुरा रावणावरजा राघवं निदाघार्त्ता व्याली मलयद्रुमम् इव अभिपेदे ॥
माया—मदनातुरया रावणावरजया (शूर्पणखया) राघवः निदाघार्त्ता, व्याल्या मलयद्रुम
इव अभिपेदे ॥

३२। तत्र पञ्चवध्यां मदनातुरा रावणावरजा शूर्पणखा। 'पूर्व-
पदात् संज्ञायाम्' इति णत्वम्। राघवं निदाघार्त्ता घर्मतप्ता व्याकुला
व्याली भुजङ्गी मलयद्रुमं चन्दतद्रुमम् इव, अभिपेदे प्राप ॥

३२। निदाघपौडिता डूङ्ग्री येमन चन्दनतरुमयीपे गमन करे, मदनातुरा
रावणावरजा शूर्पणखा तद्रूप एक मग्न रामचन्द्रेन निकटे गमन करिष्येन।

सा सीतासन्निधावेव तं वव्रे कथितान्वया।

अत्यारुढो हि नारीणामकालक्षो मनोभवः ॥ ३३

३३ अ. । सा सीतासन्निधौ एव कथितान्वया (सती) तं वव्रे । हि (तथाहि) नारीणां मनीभवः अकालज्ञः (भवति) ॥ वाचा—कथितान्वयया तथा स वव्रे । मनीभवेन अत्याददेन भूयते ॥

३३ । सा शूर्पणखा सीतासन्निधावेव कथितान्वया कथितस्ववशात् तं रामं वव्रे वृतवती । तथाहि—अत्यादृष्टोऽतिप्रहृष्टो नारीणां मनीभवः कामः कालज्ञोऽवसरज्ञो न भवतीत्यकालज्ञो हि ॥

३० । मेहे निपाठरी आग्रपरिचय एतान्गुर्वक गौतमगौतमे विवाशर्ष वरुण करिण । कामिनीदिगेर अतिमात्रवर्कित कामप्रौढा कथनहे कानात्र विचार करिते पात्रे ना ।

कलववानहं वाले कनीयांसं भजस्व मे ।

इति रामो वृषस्यन्तीं वृषस्त्वन्धः शशास ताम् ॥३४॥

३४ अ. । वृषस्त्वन्धः रामः वृषस्यन्तीं तां (राक्षसीम्) 'हे वाले ! अहम् कलववान् मे कनीयांसं भजस्व' इति शशास ॥ वाचा—कलववता वृषस्त्वन्धेन मया, (भूयते) त्वया कनीयान् भजन्तां रामेण सा वृषस्यन्ती शशासि ॥

३४ । वृषः पुमान् । 'वृषः स्याद्वासवे धर्मे सौरभेये च शुक्रं पुंराशिभेदयोः शृङ्गां मूषकश्रेष्ठयोरपि' इति विश्वः । वृषं पुरुषमात्मामिच्छतीति वृषस्यन्ती कामुकी । 'वृषस्यन्ती च कामुकी' इत्यमरः । 'सुप आत्मनः क्वच्' इति क्वच्प्रत्ययः, 'अश्वत्थीरहृषलवणानामात्मप्रति क्वचि' इत्यसुगागमः, ततो लटः शलादेशः, 'उगितश्च' इति डीप्, श्लोकार्थस्तु—वृषस्त्वन्धो रामो वृषस्यन्तीं तां राक्षसीं 'हे वाले ! अहं कलववान्, मे कनीयांसं कनिष्ठं भजस्व' इति शशास आज्ञापितवान् ॥

३४ । तथन वृषकृत् राम मेहे काशुकी शूर्पणखाक आदेश करिजेन,—वाचा आगार पञ्जी आछे, तूमि आगार कनिष्ठ लक्षणके उज्जना कर ।

ज्येष्ठाभिगमनात् पूर्वं तेनाप्यनभिनन्दिता ।

सामूद्रामाश्रया भूयो नदीवीभयकूलभाक् ॥३५॥

३५ अ. । पूर्वं ज्येष्ठाभिगमनात् तेन (लक्षणेन) अपि अनभिनन्दिता सा भूयः रामाश्रया (सती) उभयकूलभाक् नदी इव अभूत् ॥ वाचा—अनभिनन्दितया रामाश्रया तथा (राक्षसी) उभयकूलभाजा नद्या इव अभवि ॥

३५ । पूर्वं ज्येष्ठाभिगमनात् तेन लक्षणेनापि अनभिनन्दिता नदी इव भूयः रामाश्रया सा राक्षसी उभे कूले भजतीति उभयकूलभाजा

नदी-
प्रभूत । सा हि यातायाताभ्यां पर्यायेण कूलद्वयगामिनी नदी-
प्रभूतदित्यर्थः ॥

७५। अनन्तर शूर्पणखा लक्ष्मणसमीपे गमनं करिष्ये, पूर्वैः ज्योतिषैः निकटे दिवाशार्धं
करिष्याहि वनिता, त्रिंशो तंशोऽपि अश्वीकारं करिष्ये नो, तदनं उभयकूल-
निनी नदीं याय शूर्पणखा त्रामेन निकटे गमनं करिष्ये ।

संरम्भं मैथिलीहासः क्षणसौम्यां निनाय ताम् ।

निवातस्त्रिमितां वेलां चन्द्रोदय इवोदधेः ॥३६॥

३६। मैथिलीहासः क्षणसौम्यां तां निवातस्त्रिमिताम् उदधेः वेलां चन्द्रोदयः इव संरम्भं
निनाय ॥ वाच्य—मैथिलीहासेन क्षणसौम्या सा, निवातस्त्रिमिता वेला चन्द्रोदयेन इव निन्ये ॥

३६। मैथिलीहासः क्षणं सौम्यां सौम्याकारां तां राक्षसीं, निवातेन
स्त्रिमितां निश्चलाम् उदधेर्वेलाम् अम्बुविकृतिम् अम्बुपूरमित्यर्थः । 'अम्बु-
विकृतिं वेला' इत्यमरः । चन्द्रोदय इव संरम्भं सङ्गोभं निनाय ॥

७६। तथेन एहे वापांश्च दर्शनेन जीता जेदं हाय करिष्ये न, तदर्शने जेहे
अन्तरेण अयं मोमार्थिधार्मिणी राक्षसी प्रवनेन सङ्गोभावे निश्चलं अविज्ञ-
च श्रुतेन चन्द्रोदये उद्भवित इयं तद्गुणं विकृतभावप्राप्तं इहेन ।

फलमस्योपहासस्य सद्यः प्राप्स्यसि पश्य माम् ।

मृग्याः परिभवो व्याघ्रामित्यवेहि त्वया कृतम् ॥३७॥

इत्युक्त्वा मैथिलीं भर्तुरङ्गे निविशतीं भयात् ।

रूपं शूर्पणखा नाम्नः सदृशं प्रत्यपद्यत ॥३८॥

३७-३८। अस्य उपहासस्य फलं सद्यः प्राप्स्यसि, मां पश्य, त्वया कृतं व्याघ्रां मृग्याः परि-
भवो इति अवेहि । भयात् भर्तुः अङ्गे निविशतीं मैथिलीम् इत्युक्त्वा शूर्पणखा नाम्नः सदृशं रूपं
प्रत्यपद्यत ॥ वाच्य—त्वया प्राप्स्यते, अहं दृश्ये (त्वया) व्याघ्रां मृग्याः परिभवः इति अव्ययताम्
(त्वया) । शूर्पणखा ॥

३७। श्लोकद्वयेनान्वयः । अस्य उपहासस्य फलं सद्यः सम्प्रत्येव
प्राप्स्यसि, मां पश्य, त्वया कर्तारं कृतमुपहासरूपं करणं व्याघ्रां विषये
मृग्याः कर्तारः परिभव इति अवेहि ॥

३८। भयात् भर्तुरङ्गे निविशतीं मैथिलीमित्युक्त्वा शूर्प-
णखा नाम्नः सदृशं शूर्पाकारनखयुक्तमित्यर्थः । रूपमाकारं प्रत्यपद्यत
विचकार अदर्शयदित्यर्थः ॥

७७। से जीताके रजिन,—तूनि अविनश्येहे एहे उपहासेन कन प्रीतेव !

মুগী কর্তৃক ব্যাঘীর পরিভবের শ্রায় আগার প্রতি তোমার এই উপহাস মনে করি
আমি কেমন তাহা দেখিতে পাইবে !

৩৮। এই কথা বলিয়া সে “শূর্ণগথা” এই নাগাল্লকপ বিকৃতরূপ ধারণ
তখন জনকনন্দিনী ভীতা হইয়া পতির ক্রোড়ে প্রবেশ করিলেন।

লক্ষ্মণঃ প্রথমং শ্রুত্বা কোকিলামজ্জুবাদিনীম্ ।

শিবাঘোরস্বনাং পশ্চাদ্‌বুবুধে বিকৃত্যেতি তাম্ ॥ ৩৯ ॥

৩৯ অঃ । লক্ষ্মণঃ প্রথমং কোকিলামজ্জুবাদিনীং পশ্চাত্‌ শিবাঘোরস্বনাং তাং শ্রুত্বা বিকৃত্য
বুবুধে ॥ বাচ্য—লক্ষ্মণেন ॥

৪০। লক্ষ্মণঃ প্রথমং কোকিলাবন্মজ্জুবাদিনীং পশ্চাত্‌ শিবাঘোরস্বনাং
তাং শূর্ণগথাং শ্রুত্বা তস্যাঃ স্বনং শ্রুত্বৈত্ব্যর্থঃ । সুস্বনঃ শব্দঃ
ইতিবৎ প্রয়োগঃ । বিকৃত্য মায়াবিনীতি বুবুধে বুধবান্ । কত্মরি লিট্

৩৯। লক্ষ্মণ প্রথম তাহার কোকিলার শ্রায় মধুর স্বর শুনিয়াছিলেন,
শূর্ণগীত শ্রায় বোররব শুনিয়া তাহাকে মায়াবিনী বলিয়া জানিতে পারিলেন।

পর্ণশালামথ চিপ্রং বিকৃষ্টাঙ্গিঃ প্রবিশ্য সঃ ।

বৈরুপ্যপৌনরুত্থেন ভীষণাং তামযোজয়ত্ ॥ ৪০ ॥

৪০ অঃ । অথ সঃ বিকৃষ্টাঙ্গিঃ (সন্) চিপ্রং পর্ণশালাং প্রবিশ্য ভীষণাং তাং বৈরুপ্যপৌনরুত্থেন
অযোজয়ত্ ॥ বাচ্য—বিকৃষ্টাঙ্গিনা তেন ভীষণা সা অযোজ্যত ॥

৪০। অথ স লক্ষ্মণঃ বিকৃষ্টাঙ্গিঃ কোশোদ্ধৃতখড়্গঃ সন্ চিপ্রং
শালাং প্রবিশ্য । ভীষণ্যতীতি ভীষণাম্ । নন্দ্যাদিত্বান্নুরঃ কত্মরি
তাং রাজসীং বৈরুপ্যস্য পৌনরুত্থম্ । লক্ষ্মণয়া হৈগুখ্যম্ । তেন অযোজয়
যোজিতবান্ । স্বभावत एव विकृतां तां कर्णादिच्छेदेन पुनरतिविकृता
অকরোত্‌ ইত্যর্থঃ ॥

৪০। অনন্তর লক্ষ্মণ তৎক্ষণাৎ কোষ হইতে অগ্নি নিক্ষেপিত করিয়া মধুর
শালায় প্রবেশপূর্বক সেই স্বভাবতঃ বিকৃষ্টাঙ্গি নিশাচরীর নামে কর্ণ ছেদন করি
তাহাকে আরও ভয়ঙ্কররূপে করিলেন।

সা বক্রনখধারিণ্যা বেণুকর্কশপর্ব্বয়া ।

অঙ্কুশাকারয়াঙ্কুল্যা তাবতর্জয়দম্বরে ॥ ৪১ ॥

৪১ অঃ । সা অম্বরে (স্থিতা সত্য) বক্রনখধারিণ্যা বেণুকর্কশপর্ব্বয়া অঙ্কুশাকার
অঙ্কুল্যা তৌ অতর্জয়ত্ ॥ বাচ্য—তয়া তৌ অতর্জ্যেতাম্ ॥

৪০। সা, বক্রনখং ধারয়তীতি বক্রনখধারিণী তয়া বেণুপত্‌ কর্কশ

अथ तत्रैव अङ्गुशस्याकार इव आकारो यस्याः सा तथा अङ्गुल्या तौ
 अक्षरे व्योम्नि स्थिता । 'अक्षरं व्योम्नि वाससि' इत्यमरः ।
 अमृतं सयत् 'तर्जं भर्त्सने' इति धातोश्चौरादिकादनुदात्तेत्वादा-
 न्निमित्तं भाव्यं, तथापि चक्षिडो डिल्कारणाज्ज्ञापकानुदात्तेत्वेनित्तस्य
 तत्त्वात् परस्मैपदसूच्यमित्युक्तमाख्यातचन्द्रिकायाम् । तर्जयते भर्त्स-
 नं ॥३८॥ तर्जयतीत्यपि च दृश्यते कविष्विति ॥

प्राप्य चाशु जनस्थानं खरादिभ्यस्तथाविधम् ।

रामोपक्रममाचख्यौ रक्षःपरिभवं नवम् ॥४२॥

४२ । (सा) जनस्थानम् आशु प्राप्य खरादिभ्यः तथाविधं रामोपक्रमं नवं रक्षःपरिभवम्
 वाच्यं । वाच्य—तथाविधः रामोपक्रमः नवः रक्षःपरिभवः आचख्यौ ॥

४२ । सा आशु जनस्थानं प्राप्य खरादिभ्यो राक्षसेभ्यस्तथाविधं
 उपक्रमकम् उपक्रम्यत इत्युपक्रमः । कर्मणि घञ्प्रत्ययाः । रामस्य
 उपक्रमः रामोपक्रमं रामेणादावुपक्रान्तमित्यर्थः । 'उपज्ञोपक्रमं
 तदाद्यावुपक्रान्तमित्यर्थः । 'उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्' इति
 तत्त्वं । तत् नवं रक्षसां कर्मभूतानां परिभवम् आचख्यौ च ॥

४३-४२ । तथन सेहै वक्रनथधारिणी शूर्पगथा वःशवः कर्कश गर्सविशिष्टे अङ्गुली-
 न्मूर्तिधारिणी अक्षरतम हईते रामनक्षत्रके तर्ज्जन करिन एवः मङ्गर जनशाने गगन
 धर-दूतनेर निकट एहै अभिनव राक्षसपरिभव छांपन करिन ।

मुखावयवलूनां तां नैर्ऋता यत् पुरो दधुः ।

रामाभियायिनां तेषां तदेवाभूदमङ्गलम् ॥४३॥

४३ । नैर्ऋताः मुखावयवलूनां तां पुरः दधुः (इति) यत् तत् एव रामाभियायिनां तेषाम्
 अमङ्गलम् अभूत् ॥ वाच्य—नैर्ऋतैः मुखावयवलूना सा पुरो दधे । अमङ्गलेन अभावि ॥

४३ । नैर्ऋता राक्षसाः । 'नैर्ऋतो यातुरक्षसी' इत्यमरः । मुखा-
 वयवेषु कर्णादिषु लूनां छिन्नां तां पुरो दधुः अग्रे चक्रुः इति यत् तदेव
 रामाभियायिनां राममभिद्रवतां तेषाममङ्गलम् अभूत् ॥

४३ । रामेभ्य सहित युक्तायां काले राक्षसगण नांमर्कगरहित शूर्पगथाके वे अग्रे
 दिशि गगन करिशाहिन, देशै तांशदिगेर अमङ्गलशुक्ल हईशाहिन ।

उदायुधानापततस्तान् दृष्टान् प्रेक्ष्य राघवः ।

निदधे विजयाशंसां त्वाये सीताञ्च लक्ष्मणे ॥४४॥

४४ अ. । उदायुधान् आपततः दृष्टान् तान् प्रेक्ष्य राघवः चापे विजयाशंसं लक्ष्मणं
निदधे ॥ वाच्य—राघवेण विजयाशंसा, सीता च निदधे ॥

४४ । उदायुधान् उद्यतायुधान् आपतत आगच्छतः दृष्टान् तान् प्रेक्ष्य
राघवः चापे विजयस्य आशंसाम् आशां लक्ष्मणे सीतां
निदधे । सौतारक्षणे लक्ष्मणं नियुज्य स्वयं युद्धाय संनद्ध इति भावः ॥

४४ । राघव उद्यतायुधं गर्हितं मेहे राक्षसगणके आसिते मेधिशो मौतार
क्षणे लक्ष्मणे एव विजयाशंसां सीतां शरानेन संस्थापितं करिणेन ।

एको दाशरथिः कामं यातुधानाः सहस्रशः ।

ते तु यावन्त एवाजौ तावांश्च दृष्ट्वा स तैः ॥४५॥

४५ अ. । दाशरथिः एकः यातुधानाः कामं सहस्रशः (सन्ति) । तैः सः आजौ ते (यातु-
धानाः) यावन्त एव तावान् च दृष्ट्वा ॥ वाच्य—एकेन दाशरथिना, यातुधानैः तैः यावन्तः
ते तं तावन्तं दृष्ट्वा ॥

४५ । दाशरथिः रामः एकोऽद्वितीयः । यातुधानाः कामं सहस्र-
सन्तीति शेषः । तैर्यातुधानैस्तु सः रामः आजौ ते यातुधाना यावन्त-
यावत्संख्यका एव तावान् तावत्संख्यकांश्च दृष्ट्वा ॥

४५ । राम एकाकी, राक्षसं सहस्रं सहस्रं ; किञ्च युद्धभूमिं तावन्तं तावन्तं
आसितं, तावन्तं तावन्तं समानसंख्यकं रामे देधिते नागिन ।

असज्जनेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमथ दूषणम् ।

न चक्षमे शुभाचारः स दूषणमिवात्मनः ॥४६॥

४६ अ. । अथ शुभाचारः सः काकुत्स्थः असज्जनेन प्रयुक्तं दूषणम् (दूषणम्)
(दूषणम्) इव, न चक्षमे ॥ वाच्य—काकुत्स्थेन शुभाचारेण तेन ॥

४६ । अथ शुभाचारः रणे साधुचारी सद्वृत्तश्च सः काकुत्स्थः
ज्जनेन दुर्जनेन रक्षोजनेन च प्रयुक्तं प्रेषितमुच्चारितं च दूषणं दूषणम्
राक्षसम् आत्मनो दूषणं दोषमिव न चक्षमे न सेहे प्रतिकर्तुं
इत्यर्थः ॥

४६ । अनङ्गं शुभाचारपरायणं काकुत्स्थं रामं, असज्जन-कौर्तिकं निजं दूषणम्
राक्षसं दूषणके कर्मा करिणेन ना ।

तं शरैः प्रतिजग्राह खरचिशिरसौ च सः ।

क्रमशस्ते पुनस्तस्य चापात् सममिवोद्ययुः ॥४७॥

४७ अ. । सः तं खरविशिरसौ च शरैः प्रतिजग्राह । क्रमशः (प्रयुक्ताः अपि) तस्य ते शराः पुनः चापात् समम् इव उद्ययुः । वाच्य—तेन सः खरविशिरसौ च प्रतिजग्राह । तेऽनम् उद्ययुः ॥

४७ । स रामः तं दूषणं खरविशिरसौ च शरैः प्रतिजग्राह प्रतिजग्राह इत्यर्थः । क्रमशो यथाक्रमम् प्रयुक्ता अपीति शेषः । तस्य ते शराः पुनश्चापात् समं युगपदिव उद्ययुः अतिलघुहस्त इति भावः ॥

४९ । त्रिनि नैवे दूषणं, यत्र एव खरविशिरादेकं शरानि कुर्यात् तां शरां करिणम्, यत्र शरजानं पर्यायक्रमेण यथुक्तं दृश्यते ७ तत्र न नैवे नागिन—येन नागिन दृश्यते उशरा एककाले निःशृत दृश्यते ६ ।

तैस्तयाणां शितैर्वाणैर्यथापूर्वविशुद्धिभिः ।

आयुर्देहातिगैः पीतं रुधिरन्तु पतन्निभिः ॥४८॥

४८ अ. । देहातिगैः यथापूर्वविशुद्धिभिः शितैः तैः वाणैः वयाणाम् आयुः (पीतं) रुधिरं तु पतन्निभिः पीतम् ॥ वाच्य—देहातिगाः यथापूर्वविशुद्धयः शिताः ते वाणाः पतन्निभिः पीतवन्तः ॥

४८ । देहमतीत्य भिक्षा गच्छन्तीति देहातिगाः तैः, यथास्थिता पूर्वविशुद्धिर्द्विषां तैः, अतिवेगत्वेन देहभेदात् प्रागिव रुधिरलेपरहितैः इत्यर्थः । शितैस्तीक्ष्णैस्त्वैर्वाणैः वयाणां खरादीनाम् आयुः पीतं, रुधिरन्तु पतन्निभिः पीतम् ॥

४९ । तांशं नागित शरमकन एव राक्षसखण्डेन शरीरे विक्र दृष्ट्या तांशं देहं नागित करिण । तत्र परं पक्षिण तांशं देहं रुधिरं पानं करिण । नैवे नकल शरं एव राक्षसशरीरं भेदं करिण ये, उशरा पूर्ववत् दिशुक्तावश्यां दृष्ट्या गेल,— तांशं देहं नागित विन्मूलाखण्डे नागित स्पर्शं करिण ना ।

तस्मिन् रामशरोत्कृते बले महति रक्षसाम् ।

उत्थितं ददृशेऽन्यच्च कवन्धेभ्यो न किञ्चन ॥४९॥

४९ अ. । तस्मिन् रामशरोत्कृते महति रक्षसां बले उत्थितं कवन्धेभ्यः अन्यच्च किञ्चन न ददृशे । वाच्य—(जनाः न ददृशुः) ॥

४९ । तस्मिन् रामशरैः उत्कृते छिन्ने महति रक्षसां बले उत्थित-युयानक्रियाविशिष्टं प्राणिनां कवन्धेभ्यः शिरोहीनशरीरेभ्यः । 'कवन्धो-क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरम्' इत्यमरः । अन्यच्च अन्यत् किञ्चन न ददृशे । कवन्धेभ्य इत्यत्र 'अन्यारात्' इति पञ्चमी । निःशेषं इति इत्यर्थः ॥

४२। रामशरच्छिन्न मेहे विभूतं राक्षसं मेनात्र मत्स्यं मशूचितं कवकगणं विभूतं
किङ्करे परिमल्लित इहेन ना।

सा बाणवर्षिणं रामं योधयित्वा सुरद्विषाम्।

अप्रबोधाय सुष्वाप गृध्रच्छाये वरूथिनी ॥५०॥

५० अः। सा सुरद्विषां वरूथिनी बाणवर्षिणं रामं योधयित्वा गृध्रच्छाये अप्रबोधाय सुष्वाप
वाच्य—तथा वरूथिनी। सुषुपे ॥

५०। सा सुरद्विषां वरूथिनी खेना, बाणवर्षिणं रामं योधयित्वा
युद्धं कारयित्वा गृध्राणां छाया गृध्रच्छायम्। 'छाया बाहुल्ये'
लीवत्वम्। तस्मिन् अप्रबोधाय अपुनर्बोधाय सुष्वाप समारत्यर्थः।
सुरतश्चान्तकान्तासमाधिर्ध्वन्यते ॥

५०। सुरद्वेषी राक्षसदेनञ्च शत्रवर्षी एकाकी रामेन महितं युद्धं करिष्याति
पक्षच्छायां चित्रनिद्रित इहेन।

राघवास्त्रविदीर्णानां रावणं प्रति रक्षसाम्।

तेषां शूर्पणखैवैका दुष्प्रवृत्तिहराभवत् ॥५१॥

५१ अः। एका शूर्पणखा एव रावणं प्रति राघवास्त्रविदीर्णानां तेषां रक्षसां दुष्प्रवृत्ति
अभवत् ॥ वाच्य—एकया शूर्पणखया एव दुष्प्रवृत्तिहरया अभूयत् ॥

५१। एका शूर्पणखानि यस्याः सा शूर्पणखा। 'पूर्वपदात् संज्ञायाम्—'
इति णत्वम्। 'नखमुखात् संज्ञायाम्' इति डीप्रतिषेधः
सैव रावणं प्रति राघवास्त्रविदीर्णानां हतानां तेषां रक्षसां खरादीनां
दुष्प्रवृत्तिं वार्त्तां हरति प्रापयतीति दुष्प्रवृत्तिहरा अभवत्। 'इति
रनुयमनेऽच' इत्यच्प्रत्ययः ॥

५१। से युक्ते एकस्मिन् राक्षसे अविष्टे रहितं ना, तथन एकमात्रं शूर्पणखाम्
राघवास्त्रविदीर्णं राक्षसदिनेन निधनवार्त्तां रावणकं छापनं करिष्यति।

नियहात् स्वसुराप्तानां वधाच्च धनदानुजः।

रामेण निहितं मेने पदं दशसु मूर्धसु ॥५२॥

५२ अः। धनदानुजः स्वसुः नियहात् आप्तानां वधात् च रामेण दशसु मूर्धसु पदं निहितं
मेने ॥ वाच्य—धनदानुजेन ॥

५२। स्वसुः शूर्पणखायाः नियहात् अङ्गच्छेदात् आप्तानां वधुना
खरादीनां वधाच्च कारणात् धनदानुजो रावणः, रामेण दशसु मूर्धसु
पदं निहितं मेने ॥

१२। उगिनीर निग्रहं उ वाक्कवगणेर निधनवांर्त्ता अवग करिषा कुरेवद्राशुज वारण करिषा, राम ताशान् नगणि मष्टकहे पतायात करिषाहेन ।

रक्षसा मृगरूपेण वञ्चयित्वा स राघवौ
जहार सीतां पक्षीन्द्रप्रयासक्षणविघ्नितः ॥ ५३ ॥

५३। सः मृगरूपेण रक्षसा राघवौ वञ्चयित्वा पक्षीन्द्रप्रयासक्षणविघ्नितः (सन्) सीतां जहार—पक्षीन्द्रप्रयासक्षणविघ्नितम्, तेन सीता जहरे ॥

५३। स रावणः मृगरूपेण रक्षसा सारीक्षेन राघवौ वञ्चयित्वा पक्षीन्द्रस्य जटायुषः प्रयासेन युद्धरूपेण क्षणं विघ्नितः सञ्जातविघ्नः सीतां जहार ॥

५०। अनन्तर रावण मृगरूपधारी मारीक्षद्वारा वानरजङ्गमके अवस्थित करिषा करिषा करिषा करिषा; तथन पक्षिराज जटायुष वद्रे कणकालेन जह्य रावणेन विघ्नित इहेवाञ्छित ।

तौ सीतान्वेषिणौ गृध्रं लूनपक्षमपश्यताम् ।

प्राणैर्दशरथप्रीतेरनृणं कण्ठवर्तिभिः ॥ ५४ ॥

५४। सीतान्वेषिणौ तौ लूनपक्षं कण्ठवर्तिभिः प्राणैः दशरथप्रीतेः अनृणं गृध्रम् अपश्यताम् । सीतान्वेषिण्यौ ताभ्यां लूनपक्षः अनृणः गृध्रः अदृश्यत ।

५४। सीतान्वेषिणौ तौ राघवौ लूनपक्षं रावणेन क्लिप्तपक्षं कण्ठवर्तिभिः प्राणैः, दशरथप्रीतेर्दशरथसख्यस्य अनृणम् ऋणैर्विमुक्तं गृध्रं जटायुषम् अपश्यतां दृष्टवन्तौ । दृष्टेर्लङ्ङि रूपम् ॥

५४। तथन राम उ लक्षण मौतार अदेवग करिषे करिषे क्षिप्रपक्ष पक्षिराज पक्षिरे देहिषे पाहेनेन; तस्कात्वेन जटायु देन कर्णगतथाण राजा नगरथेर रावणेन इहेते मूळ इहेनेन ।

स रावणहतां ताभ्यां वचसाचष्ट मैथिलीम् ।

आत्मनः सुमहत्कर्म व्रणैरावेद्य संस्थितः ॥ ५५ ॥

५५। सः रावणहतां मैथिलीं ताभ्यां वचसा आचष्ट, आत्मनः सुमहत्कर्म व्रणैः आवेद्य संस्थितः ॥ वाच—रावणहता मैथिली आख्यायत तेन, संस्थितम् ॥

५५। सः जटायुः रावणहतां मैथिलीं ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्याम् । 'वचसा वाग्द्वयापि कर्तव्यम्' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । वचसा वाग्द्वयापि कर्तव्यम् । आत्मनः सुमहत्कर्म युद्धरूपं व्रणैरावेद्य संस्थितः मृतः ।

८८ । मेहे पक्षिराज जटायू "रावण जनकननिनौके अपहरण करिवाछे" एहे नम
 राम उ नम्रग मगीपे कीर्तन करिनेन एवम् वणादि (युक्त) धनर्षन पाश निवेदन
 युक्तम महे कार्य निवेदनपूर्वक पक्ष आछे हहेनेन ।

तयोस्तस्मिन्नवीभूतपितृव्यापत्तिशोकयोः ।

पितरीवाग्निसंस्कारात् परा ववृतिरे क्रियाः ॥ ५६

५६ अः । नवीभूत-पितृव्यापत्तिशोकयोः तयोः तस्मिन् पितरि इव अप्रसंस्कारात् पराः क्रियाः
 ववृतिरे ॥ वाच्य-पराभिः क्रियाभिः ववृते ॥

५६ । व्यापत्तिः मरणम् । नवीभूतः पितृव्यापत्तिशोको ययोस्तौ तयोः
 राघवयोः तस्मिन् मृष्टे पितरीव अग्निसंस्कारादग्निसंस्कारसारस्य परा
 उत्ताराः क्रिया ववृतिरे अवर्तन्ते । तस्य पितृवदौर्द्धदेहिकं चक्रतुरित्यर्थः ।

८९ । जटायू कलेवर परित्राग करिने रामनम्रगण पितृविश्रोगशोक
 पुनरात्र नवीभूत हहेया उपस्थित हहेनएवम् तांशरा पितरं आश्रय जटायू अत्रि
 संस्कारादि उर्द्धदेहिक क्रिया सकल सम्पादन करिनेन ।

वधनिर्धूतशापस्य कवन्धस्योपदेशतः ।

सुमूर्च्छं सख्यं रामस्य समानव्यसने हरौ ॥ ५७

५७ अः । वधनिर्धूतशापस्य कवन्धस्य उपदेशतः रामस्य समानव्यसने हरौ सख्यं सुमूर्च्छं
 वाच्य-सख्येन सुमूर्च्छं ॥

५७ । वधेन रामकृतेन निर्धूतशापस्य देवसुखं गतस्य कवन्धस्य
 रक्षोविशेषस्य उपदेशतः रामस्य समानव्यसने सभानापदि सख्यार्थिनीत्यर्थः ।
 हरौ कपौ सुग्रीवे । 'शुकादिकपिभिकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु' इत्यमरः ।
 सख्यं सुमूर्च्छं ववृते ।

८९ । राम ये कवक नामक एक राक्षसके विनाश करिवाछिनेन, मेहे नापक्ष
 कवकेर उपदेशाश्रमात्रेहे तनि मगदःखताजन सुग्रीवेर सहित मित्रता करिनेन ।

स हत्वा बालिनं वीरस्तत्पदे चिरकाङ्क्षिते ।

धातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत् ॥ ५८

५८ अः । वीरः सः बालिनं हत्वा चिरकाङ्क्षिते तत्पदे धातोः स्थाने आदेशम् इव सुग्रीवं
 संन्यवेशयत् ॥ वाच्य-तेन वीरेण आदेश इव सुग्रीवः संन्यवेशयत् ॥

५८ । वीरः स रामः बालिनं सुग्रीवाग्रजं हत्वा चिरकाङ्क्षिते तत्पदे
 बालिस्थाने धातोः स्थाने आदेशमिव आदेशभूतं धात्वन्तरमिवेत्यर्थः ।

संन्यविशयत् स्यापितवान् । यथा 'अस्तेभूः' इत्यस्तिधातोः स्थाने
भूधातुरस्तिकार्यमशेषं समभिधत्ते तद्वदिति भावः । आदेशो
शब्दान्तरस्य स्थाने विधीयमानं शब्दान्तरमभिधीयते ।

अनसुत्र वीर ग्राम वानीके वष करिग्रा शाङ्गाने आप्तेनेत्र ग्राम चित्रा-
कठ वानीत्र शाने श्रुथीयके नशपन करिनेन ।

इतस्ततश्च वैदेहीमन्वेष्टुं भर्तृचोदिताः ।

कपयश्चेकरार्त्तस्य रामस्येव मनोरथाः ॥ ५६

५६। कपयः भर्तृचोदिताः (सन्तः) आर्त्तस्य रामस्य मनोरथा इव इतस्ततः वैदेहीम्
वेदः च ॥ वाच्य—भर्तृचोदितैः कपिभिः मनोरथैरिव चरे ॥

५६। वैदेहीम् अन्वेष्टुं मार्गितुं भर्ता सुग्रीवेण चोदिताः प्रयुक्ताः
इतुमत्प्रमुखाः । आर्त्तस्य विरहातुरस्य रामस्य मनोरथाः कामा
इतस्ततश्चेरुः नानादेशेषु बभ्रमुश्च ।

५६। कपीन् श्रुथीव कर्षुक आदिष्टे वानवगण, विवशकातत्र राट्मेन मनोत्रथेन
प्रशिक्षिते मीतात्र अन्वेषण अत्र विचरण आरभ्य करिन् ।

प्रवृत्तावुपलब्धायां तस्याः सम्पातिदर्शनात् ।

मारुतिः सागरं तीर्थः संसारमिव निर्ममः ॥ ६०

६०। मारुतिः सम्पातिदर्शनात् तस्याः प्रवृत्तौ उपलब्धायां निर्ममः संसारम् इव सागरं
वाच्य—मारुतिना सागरः निर्ममेण संसार इव तीर्थः ॥

६०। सम्पातिर्नाम जटायुषो ज्यायान् भ्राता तस्य दर्शनात् तन्मुख-
त्वात् भावः । तस्याः सीतायाः प्रवृत्तौ वार्त्तायाम् । 'वार्त्ता प्रवृत्तिर्ज्ञानात्' इति
भाष्यः । उपलब्धायां ज्ञातायाम् सत्याम् । मारुतस्यापत्यं पुमान्
मारुतिः इतुमान्, सागरम् । ममेत्येतद्व्ययं ममतावाचि तद्वहितो
ममो निःस्पृहः संसारम् अविद्याबन्धनमिव तीर्थः ततार । तरतेः
प्रवृत्तिः ।

६०। मयताहीन वाक्छि येषूप निर्विद्वे ममता-मागत्र आत्र ह्य, सम्पातित्र मूत्थ
मोत्र वार्त्ता अवगत ह्येया ह्यमान् तद्व्यय मागत्र उडोर्ग ह्येन ।

दृष्टा विचिन्वता तेन लङ्कायां राक्षसीवृता ।

जानकी विषवल्लीभिः परीतेव महौषधिः ॥ ६१

६१। लङ्कायां विचिन्वता तेन विषवल्लीभिः परीता महौषधिरिव राक्षसीवृता जानकी
वाच्य—विचिन्वन् स राक्षसीवृता जानकी विषवल्लीभिः परीता महौषधिरिव दृष्टवान् ॥

५१ । लङ्कायां रावणराजधान्यां विचिन्वता मृगयमाणेन तेन मा-
तिना, राक्षसीभिर्द्विता जानको, विषवस्त्रीभिः परीता परिवृता महीपतिः
सञ्जीवनी लतेव दृष्टा ।

तस्यै भर्तुरभिज्ञानमङ्गुलीयं ददौ कपिः ।

प्रत्युद्गतमिवानुष्णैस्तदानन्दाशु विन्दुभिः ॥ ६२

६२ अः । अनुष्णैः तदानन्दाशुविन्दुभिः । प्रत्युद्गतमिव कपिः भर्तुः अभिज्ञानम् ।
तस्यै ददौ ॥ वाच्य—कपिना ददे ॥

६२ । कपिः हनुमान् भर्तुः रामस्य सम्बन्धि अभिज्ञानं प्रत्यभिज्ञान-
साधकमङ्गुलीयम् ऊर्मिकाम् । 'अङ्गुलीयकमूर्मिका' इत्यमरः । 'जिह्वा-
मूलाङ्गुलिच्छूः' इति छप्रत्ययः । तस्यै जानक्यै ददौ । किंविधमङ्गुलीयम्
अनुष्णैः शीतलैः तस्या आनन्दाशुविन्दुभिः प्रत्युद्गतमिव स्थितम् । भ-
भिज्ञानदर्शनादानन्दवाच्यो जात इत्यर्थः ।

७१—७२ । अनन्तरं हनुमान् लङ्कापुरे अन्वेषणं करिष्ये करिष्ये विषयदर्श-
येष्टित महोदधिर आत्र जानकीकं पेशिष्या रामेन अतिष्ठानश्चक अश्रुवीर्यं
हृष्टे प्रदानं करिष्ये । तथेन जानकीं शनौतन आनन्दाशुविन्दुहं येन मेहे अश्रुवीर्य-
प्रदानं करिष्ये ।

निर्वाप्य प्रियसन्देशैः सीतामक्षवधोद्धतः ।

स ददाह पुरीं लङ्कां क्षणसोढारिनिग्रहः ॥ ६३

६३ अः । सः प्रियसन्देशैः सीतां निर्वाप्य अक्षवधोद्धतः क्षणसोढारिनिग्रहः (सन्) लङ्कां
ददाह ॥ वाच्य—अक्षवधोद्धतेन क्षणसोढारिनिग्रहेण तेन पुरीं लङ्कां देहे ॥

६३ । स कपिः प्रियस्य रामस्य सन्देशैर्वाचिकैः सीतां निर्वाप्य सु-
यित्वा अक्षस्य रावणकुमारस्य वधेन उद्धतः दृप्तः सन्, क्षणसोढः अरि-
जितः कर्तुः निग्रहो बाधा ब्रह्मास्त्रबन्धरूपा येन स तथोक्तः सन्, लङ्कां
पुरीं ददाह भस्मीचकार ।

७३ । हनुमान् प्रियस्य रामस्य जीताटकं मांशनां करिष्ये एवं अक्षनामकं राक्षस-
वधमाशनं करिष्या मातिशय उद्धत इहेषा उठिष्ये, तथेन मेहे हनुमान् क्षणकालेन
इच्छित्तेन निग्रहं गृह्य करिष्या लङ्कापुरीं उन्मथ्यां करिष्ये ।

प्रत्यभिज्ञानरत्नञ्च रामायादर्शयत् कृती ।

हृदयं स्वयमायातं वैदेह्या इव मूर्त्तिमत् ॥ ६४

६४ पः । कृतौ स्वयम् आयातं सूर्तिमत् वेदेष्टा हृदयमिव (स्थितम्) प्रत्यभिज्ञानरत्नं च
न तेन मा-
ता महीपतिः
प्रदश्यत ॥ वाच्य—कृतिना अदर्शयत ॥

६४ । कृतौ कृतकृत्यः कपिः स्वयमायातं सूर्तिमद्वेदेष्टा हृदयमिव
स्थितं तस्या एव प्रत्यभिज्ञानरत्नञ्च रामाय अदर्शयत् ।

६४ । हनूगान् एहेकतेन कृतकार्या ह्येष्टा माकां जानकीं हृदयग्रन्थ उद्योग
प्रतिष्ठानग्रन्थ रामचन्द्रके प्रदर्शनं करादेन ।

६२

प्रधानम्

प्रत्यभिज्ञान

: । 'जिज्ञा

धमङ्गुलीयम्

तम् । भ

विषयता

श्रीशक

ह्ये अश्रीशक

६३

लकां

सन्

सन्

सन्

सन्

सन्

सन्

सन्

सन्

सन्

सन्

सन्

स प्राप हृदयन्यस्तमणिस्पर्शनिमीलितः ।

अपयोधरसंसर्गां प्रियालिङ्गननिर्वृतिम् ॥ ६५

६५ पः । हृदयन्यस्तमणिस्पर्शनिमीलितः सः अपयोधरसंसर्गां प्रियालिङ्गननिर्वृतिं प्राप ।
च—हृदयन्यस्तमणिस्पर्शनिमीलितेन तेन अपयोधरसंसर्गां प्रियालिङ्गननिर्वृतिः प्रापे ॥

६५ । हृदये वक्षसि न्यस्तस्य कृतस्य मणिः अभिज्ञानरत्नस्य स्पर्शेन
निमीलितः मोहितः स रामः । अविद्यमानः पयोधरसंसर्गः स्तनस्पर्शः
स्यास्तां तथाभूतां प्रियाया आलिङ्गनेन या निर्वृतिरानन्दस्तां प्राप ।

६५ । रामचन्द्र उच्यते मेहे जानकीप्रदत्त प्रताडिज्ञान-मणि हृदये धारणं करिष्या
मर्षस्य एकांश अक्षीर ह्येतेन एवम् कणकालेन च सुनम्पर्शश्च प्रियतमार् आलिङ्गन-
प्रभु भव करिष्येन ।

श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्सङ्गमोत्सुकः ।

महार्णवपरिच्छेपं लङ्कायाः परिखालघुम् ॥ ६६

६६ पः । रामः प्रियोदन्तं श्रुत्वा तत्सङ्गमोत्सुकः (सन्) लङ्कायाः महार्णवपरिच्छेपं परिखा-
लघुं मेने ॥ वाच्य—सङ्गमोत्सुकेन रामेण महार्णवपरिच्छेपः परिखालघुः मेने ॥

६६ । प्रियाया उदन्तं वार्ताम् । 'उदन्तः साधुवार्तयोः' इति विश्वः ।
श्रुत्वा तस्याः सीतायाः सङ्गमे उत्सुको रामः, लङ्कायाः संवन्धी यः
महार्णव एव परिच्छेपः परिवेष्टः तम् परिखालघुं दुर्गवेष्टनवत् सुतरं मेने ।

६६ । राम, सीतां कूशलग्नाद अवग करिष्या तांशं महि नश्चिनेन मन्त्रक
हेतेन एवम् लङ्कावेष्टनकारी मङ्गागागरके प्रविशति न्याय अन्यायेन पात्र ह्येवात्र उप-
रि गते करिष्येन ।

स प्रतस्थेऽरिनाशाय हरिसैन्यैरनुद्रुतः ।

न केवलं भुवः पृष्ठे व्योम्नि सम्बाधवर्त्तिभिः ॥ ६७

६७ पः । सः केवलं भुवः पृष्ठे न, व्योम्नि (च), सम्बाधवर्त्तिभिः हरिसैन्यैः अनुद्रुतः (सन्)
रिनाशाय प्रतस्थे ॥ वाच्य—अनुद्रुतेन तेन रामेण प्रतस्थे ॥

६४

६७ । किवलमकांभुयः पृष्ठे भूतले न, किन्तु व्योम्नि च सम्भाषयन्ति ।
सङ्कटगामिभिर्हरिसैन्यैः कपिवलैः अनुद्भुतः अन्वितः सन्, सः रामः परिमृन् ल
माशाय प्रतस्थे चचाल ।

७१ । त्रिनि शकुनिनाशवासनाय तथा हहेते निर्गत हहेतेन, रानरेण
तांशत्र पञ्चाङ्ग पञ्चाङ्ग चलिज ; एहे मरुत सैश्वर्य केवल भूतले नरे, आकाशपथे
हान मङ्गलन हहेल ना ।

निविष्टमुदधेः कूले तं प्रपेदे विभीषणः ।

स्नेहाद्राक्षसलक्ष्म्यैव बुद्धिमाविश्य चोदितः ॥ ६८

६८ अ. । विभीषणः राक्षसलक्ष्म्या स्नेहात् बुद्धिम् आविश्य चोदित इव (सन्) पदरे
निविष्टं तं प्रपेदे ॥ वाच्य—विभीषणेन चोदितेन निविष्टः सः प्रपेदे ॥

६८ । उदधेः कूले निविष्टं तं रामं विशेषेण भीषयते यमनि
विभीषणो रावणानुजः । राक्षसलक्ष्म्या स्नेहाद्बुद्धिं कर्तव्यताया
आविश्य चोदितः प्रणोदित इव प्रपेदे प्राप्तः ।

७८ । अनन्तर राम मागरतीरे सेनामन्निवेश करिनेन, एहे अवसरे रि
आसिया तांशत्र निकट उपस्थित हहेलेन : तथेन मने हहेल येन स्नेहवशतः रा
लक्ष्मीहे विभीषणेन बुद्धि आश्रय करिग्रा तांशके श्रेयस करिग्राहिनेन ।

तस्मै निशाचरैश्चर्य्यं प्रतिशुश्राव राघवः ।

काले खलु समारब्धाः फलं बध्नन्ति नीतयः ॥ ६९

६९ अ. । राघवः तस्मै निशाचरैश्चर्य्यं प्रतिशुश्राव । काले समारब्धाः नीतयः फलं रा
खलु ॥ वाच्य—राघवेण प्रतिशुश्रूवे । समारब्धाभिः नीतिभिः बध्यते ॥

६९ । राघवः तस्मै विभीषणाय । 'प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता
इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । निशाचरैश्चर्य्यं राक्षसाधिपत्यं प्रतिशुश्राव प्रति
ज्ञातवान् । तथाहि—काले अवसरे समारब्धाः प्रक्रान्ता नीतयः प्र
बध्नन्ति गृह्णन्ति जनयन्तीत्यर्थः । खलु ।

७२ । राघव धार्मिक विभीषणके राक्षस-राज्य प्रदान करिदेन वनिश
करिनेन ; फलतः नीति यथाकाले प्रयुक्त हहेलेन फलमात्रक हहेग्रा थादक ।

स सेतुं बन्धयामास प्लवगैर्लवणाम्भसि ।

रसातलादिवोन्मग्नं शेषं स्वप्राय शार्ङ्गिणः ॥ ७०

७० अ. । सः लवणाम्भसि प्लवगैः शार्ङ्गिणः स्वप्राय रसातलात् उन्मग्नं शेषम् इव सेतुं
मास ॥ वाच्य—उन्मग्नः शेष इव तेन सेतुः बन्धयामासि ॥

००। सः रामः । लवणं चारम् अश्वो यस्य असी लवणाश्याः
 यस्मिन् लवणाश्वौ प्लवगैः प्रयोज्यैः । शार्ङ्गिणो विष्णोः स्वप्नाय शयनाय
 सातलात् पातालात् उन्नमनम् उत्थितं शेषमिव स्थितम् सेतुं बन्धयामास ।

१०। ग्रामच्छ्र वानरसेनञ्च द्वारा नवगजलघिते एक सेतुं वक्त्रेन कद्विग्राहिनेन,
 कर्मने मने हृष्टेते नागिन—येन नारायणेर शयनजञ्च शेषनाग द्वातल हृष्टेते
 एक उठोलन करिग्राहेन ।

तेनोत्तीर्य पथा लङ्कां रोधयामास पिङ्गलैः ।

द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वद्भिरिव वानरैः ॥ ७१

०१ अ. । तेन पथा उत्तीर्य पिङ्गलैः (अतएव) द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वद्भिः इव (स्थितैः)
 वानरैः लङ्कां रोधयामास ॥ वाचा—(रामेण) लङ्का रोधयामासे ॥

७१। रामस्तेन पथा सेतुमार्गेण उत्तीर्य सागरमिति शेषः ।
 पिङ्गलैः सुवर्णवर्णैः अतएव द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वद्भिरिव स्थितैः वानरैः
 लङ्कां रोधयामास ।

११। राम सेतु सेतुपथे उद्योत हृष्टा पिङ्गलवर्ण कपिलेनञ्च द्वारा नङ्गापूवो
 रराधा करिनेन; तथन बोध हृष्टेन—येन ए वानरगण द्वारा नङ्गाद आर एकौ सुवर्ण
 धातोर निश्चित हृष्टाच्छ ।

रणः प्रवहते तत्र भीमः प्लवगरक्षसाम् ।

दिग्विजृम्भितकाकुत्स्थपौलस्त्यजयघोषणः ॥ ७२

पादपाविद्धपरिघः शिलानिष्पिष्टमुद्गरः ।

अतिशस्त्रनखन्यासः शैलरुम्रमतङ्गजः ॥ ७३

७२—७३ अ. । तत्र प्लवगरक्षसां भीमः दिग्विजृम्भितकाकुत्स्थपौलस्त्यजयघोषणः पादपाविद्ध-
 परिघः शिलानिष्पिष्टमुद्गरः अतिशस्त्रनखन्यासः शैलरुम्रमतङ्गजः रणः प्रवहते ॥ वाचा—भीमेन
 दिग्विजृम्भित...घोषणेन...परिघेण...मुद्गरेण अतिशस्त्रनखन्यासेन शैलरुम्रमतङ्गजेन रणेन प्रवहते ॥

७२। तत्र लङ्कायां प्लवगानां रक्षसाञ्च भीमः भयङ्करः दिग्विजृम्भितं
 काकुत्स्थपौलस्त्ययोः रामरावणयोः जयघोषणं जयशब्दो यस्मिन् स
 तथोक्तः रणः प्रवहते प्रवृत्तः । 'अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ'
 इत्यमरः ।

७३। किम्विधो रणः—पादपैः वृक्षैराविद्धा भग्नाः परिघा लौहवद्ध-
 काष्ठानि यस्मिन् सः तथोक्तः । 'परिघः परिघातनः' इत्यमरः । शिलाभि-
 निष्पिष्टाः चूर्णिता मुद्गरा अयोधना यस्मिन् स तथोक्तः । 'द्रुवणे मुद्गरघनौ'

ইত্যমরঃ । অতিশস্তাঃ শস্তাণ্যতিক্রান্তা নখন্যা সা যস্মিন্ সঃ তথোক্তাঃ ।
শৈলৈ রুগ্ণা ভগ্না মতঙ্গজা যস্মিন্ সঃ তথোক্তাঃ ।

৭২। তখন রাক্ষস ও বানরে ভীষণ সমগ্র আতঙ্ক হইল এবং রাম ও রামসু-
জয়শব্দে দিক্‌মকল প্রতিধ্বনিত হইতে লাগিল ।

৭৩। সেই যুদ্ধে পাদপদ্বারা পরিবাদ্য বিচূর্ণিত ও শিলাদ্বারা মূৰ্ছগত হইতে
লাগিল এবং রাক্ষসগণের শব্দাঘাত হইতেও বানরদিগের নথ্যাঘাত দ্বারা
ভীষণ হইয়া উঠিল ; এমন কি, হস্তিগণপর্যন্ত প্রস্তরপ্রহারে চূর্ণিত হইয়া গেল ।

অথ রামশিরশ্ছেদদর্শনোদ্ভ্রান্তচেতনাম্ ।

সীতাং মায়েতি শংসন্তী বিজটা সমজীবয়ত ॥ ৩৪

৩৪ অঃ । অথ বিজটা রামশিরশ্ছেদদর্শনোদ্ভ্রান্তচেতনাং সীতাং মায়েতি শংসন্তী সমজীবয়ত
বাচ্য—শংসন্ত্যা বিজটয়া রামশিরশ্ছেদদর্শনোদ্ভ্রান্তচেতনা সীতা সমজীবয়ত ॥

৩৪। অথ অনন্তরম্ । কিম্বত ইতি ছেদঃ খণ্ডঃ, শির এব ছেদ ইতি
বিগ্রহঃ । রামশিরশ্ছেদস্য বিদ্যুজ্জিহ্বাস্বরাচ্চসমাযানিস্তস্য দর্শনো
উদ্ভ্রান্তচেতনাং গতসংজ্ঞাং সীতাং, বিজটা নাম কাचित্ সীতাপক্ষপাতি
রাক্ষসী, 'মায়াকল্পিতং ন ত্বেতৎ সত্যম্' ইতি শংসন্তী ব্রুবাণা । 'মায়-
শ্বনোর্নিত্যম্' ইতি নিত্যং নুমাগমঃ । সমজীবয়ত্ ।

৭৪। অনন্তর একদিন সীতা রাবের ছিন্নগলক দর্শনে অচেতন হইয়া পড়িল
“ইহা রাক্ষসগণের মায়াকল্পিত” এই কথা বলিয়া বিজটা রাক্ষসী মায়াবাদে তাঁহা
সংজ্ঞা লাভ করাইল ।

কামং জীবতি মে নাথ ইতি সা বিজহৌ শুচম্ ।

পাঙ্মত্বা সত্যমস্যান্তং জীবিতাস্মীতি লজ্জিতা ॥ ৩৫

৩৫ অঃ । সা 'মে নাথঃ জীবতি' ইতি (হেতোঃ) শুচং কামং বিজহৌ । (কিন্তু) পাঙ্ম-
অন্তং সত্যং মত্বা জীবিতা অস্মি ইতি (হেতোঃ) লজ্জিতা ॥ বাচ্য—নাথেন জীব্যতে ইতি তথা
বিজহৌ । জীবিতয়া (ভূয়তে) ইতি লজ্জিতয়া (ভূয়তে) ॥

৩৫। সা সীতা, 'মে নাথো জীবতি' ইতি হেতোঃ শুচং শোকং কামং
বিজহৌ । কিন্তু 'পাঙ্ পূর্বম্' অস্য নাথস্য অন্তং নাশং সত্যং যদা
মত্বা জীবিতা 'জীবিতবত্যস্মি' ইতি হেতোঃ লজ্জিতা লজ্জাবতী । কল্যাণ-
কঃ । দুঃখাদপি দুঃসহো লজ্জাভর ইতি भावः ॥

৭৫। প্রিয়তম জীবিত আছেন, ইহা নিঃসন্দেহ জানিতে পারিয়া সীতা
পরিভ্রাণ করিলেন, কিন্তু পূর্বে রাম জীবিত নাই, ইহা সত্য বলিয়া ধারণা হওয়া
তাঁহার জীবন ব্যর্থ নাই, এখন তিনি লজ্জিত হইলেন ।

गरुडापातविस्मिष्टमेवनादास्त्रवन्धनः ।

दाशरथ्योः क्षणक्षेशः स्वप्रवृत्त इवाभवत् ॥ ७६

७६ अ. । गरुडापातविस्मिष्टमेवनादास्त्रवन्धनः क्षणक्षेशः दाशरथ्योः स्वप्रवृत्तः इव अभवत् ॥

तदा गरुडापातविस्मिष्टमेवनादास्त्रवन्धनेन क्षणक्षेशेन स्वप्रवृत्तेन इव अभवत् ॥

७६ । गरुडस्ताड्यः तस्य आपातेन आगमनेन विस्मिष्टं मेवनादस्य
पूजितः अस्त्रेण नागपाशेन बन्धनं यस्मिन् सः तथोक्तः, क्षणक्षेशः दाश-
रथ्योः रामलक्ष्मणयोः स्वप्रवृत्तः स्वप्रावस्थायां भूत इव अभवत् ॥

७७ । एकदिन नगरे राम ७ लक्ष्मण रावणतनय गेयनामदेव नागपाशे आवृत्त इव,
द्विगुणकण्ठे आगमनेन एव वक्रन उन्मुख इहेया गिराक्षिनः, सूत्रां मे वक्रन उंशादेव
गुण्डाद्वय गतन कणकालेन जगत् क्लेशकर इहेयाक्षिनः ।

ततो विभेद पौलस्त्यः शक्त्या वचसि लक्ष्मणम् ॥

रामस्त्वनाहतोऽप्यासीद्विदीर्णहृदयः शुचा ॥ ७७

७७ अ. । ततः पौलस्त्यः शक्त्या लक्ष्मणं वचसि विभेद । रामः तु अनाहतः अपि शुचा
विदीर्णहृदय आसीत् ॥ वाच—पौलस्त्येन लक्ष्मणः विभेद । अनाहतेनापि रामेण विदीर्णहृदयेन
संयुतः ॥

७७ । ततः पौलस्त्यो रावणः शक्त्या कासूनामकेन आयुधेन । 'कासू-
सामर्थ्ययोः शक्तिः' इत्यमरः । लक्ष्मणं वचसि विभेद विदारयामास ।
रामस्तु अनाहतोऽपि अहतोऽपि शुचा शोकेन विदीर्णहृदयः आसीत् ॥

७९ । अनन्तर एकदिन रावण शक्तिद्वारा लक्ष्मणेन वक्रः इव भेद करे, तं काले
राम अनाहत इहेया ७ शोकेन उंशादेव विदीर्ण इहेयाक्षिनः ।

स मारुतिसमानीतमहौषधिहतव्यथः ।

लङ्कास्त्रीणां पुनश्चक्रे विलापाचार्यकं शरैः ॥ ७८

७८ अ. । सः मारुतिसमानीतमहौषधिहतव्यथः (सन्) पुनः शरैः लङ्कास्त्रीणां विलापा-
चार्यकं चक्रे ॥ वाच—मारुतिसमानीतमहौषधिहतव्यथेन तेन ॥

७८ । सः लक्ष्मणः मारुतिना मरुत्सुतेन हनुमता समानीतया
महौषध्या । सञ्जीवन्या हतव्यथः सन्, पुनः शरैः लङ्कास्त्रीणां विलापे
परिदेवने । 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः । आचार्यकम् आचार्य-
कर्म । 'योपधात् गुरुपोत्तमाद् वुञ्' इति वुञ् । चक्रे । पुनरपि
राजसान् जघानेति व्यज्यते ॥

৭৮। পবননন্দন হনুমান কর্তৃক আনীত মহেশ্বরিদ্বারা লক্ষণের বাথ্য দ্রৌত হইল এবং তিনি পুনরায় শরদ্বারা ব্রাহ্মগণকে বিনাশ করিয়া তদীয় পত্নীগণের বিনাশ দিতে লাগিলেন।

স নাদং মেঘনাদস্য ধনুষ্ট্রৈয়াযুধপ্রভম্ ।

মেঘস্যেব শরত্কালা ন কিচ্ছিত্যর্থ্যশেষয়ত্ ॥ ৩৫

৩৫ অঃ। সঃ শরত্কালাঃ মেঘস্য ইব, মেঘনাদস্য নাদম্ ইন্দ্ৰায়ুধপ্রভং ধনুষ্ট্রৈ কিচ্ছিত্যর্থ্যশেষয়ত্ ॥ বাচ্য—তেন শরত্কালা ন নাদঃ পর্য্যশেষয়ত ॥

৩৫। সঃ লক্ষণঃ, শরত্কালা মেঘস্যেব, মেঘনাদস্য ইন্দ্ৰজিতঃ নাদং সিংহনাদম্। অন্যত্র গজিতং চ। ইন্দ্ৰায়ুধপ্রভং শক্রধনুপ্রভং কিচ্ছিত্যর্থ্যমপি ন পর্য্যশেষয়ত্ নাবশেষিতবান্, তমবধৌদিত্যর্থঃ ॥

৩৬। শরত্কালা বেক্রপ মেঘগর্জনে ও ইন্দ্রধনু বিনুষ্ঠ হই, তিনিও তদ্রূপে নাদের নাদ ও ইন্দ্রায়ুধদ্রুণ ধনু ইহার কিছুমাত্র অবশিষ্ট রাখিলেন না।

কুম্ভকর্ণ্যঃ কপীন্দ্রেণ তুল্যাবস্থ্যঃ স্বসুঃ ক্রতঃ ।

রোধ রামং শৃঙ্গীব টঙ্কচ্ছিন্নমনঃশিলঃ ॥ ৫০

৫০ অঃ। কপীন্দ্রেণ স্বসুঃ তুল্যাবস্থ্যঃ ক্রতঃ। কুম্ভকর্ণ্যঃ টঙ্কচ্ছিন্নমনঃশিলঃ শৃঙ্গী ইব রামং রোধ ॥ বাচ্য—কপীন্দ্রঃ কুম্ভকর্ণ্যঃ তুল্যাবস্থ্যঃ ক্রতবান্। টঙ্কচ্ছিন্নমনঃশিলেন শৃঙ্গী (তেন) রামঃ রোধে ॥

৫০। কপীন্দ্রেণ সুর্য্যবেণ স্বসুঃ শূর্ণগায়া তুল্যাবস্থ্যঃ নাসাকর্ণ্যঃ চ্ছেদেন সতৃশঃ ক্রতঃ। কুম্ভকর্ণ্যঃ টঙ্কেন শিলাভেদকশস্ত্রেণ ছিন্না মনঃশিলা রক্তবর্ণধাতুবিশেষঃ यस্য স তথোক্তঃ। ‘টঙ্কঃ পাশাভেদনঃ’ ইতি, ‘ধাতু মনঃশিলাচ্ছদেঃ’ ইতি চ অমরঃ। শৃঙ্গী শিখরীব, রামং রোধ ॥

৮০। অনন্তর বানরবাজ শৃঙ্গীব কুম্ভকর্ণের নাসাকর্ণচ্ছেদনে তাহাকে তরীভগিনী শূর্ণগায়া অরূপ করিলে তখন টঙ্কাস্ত্রবিদানিত মনঃশিলারাজিত পক্ষীশৃঙ্গদ্রুণ কুম্ভকর্ণ রামচক্রকে অবরোধ করিলেন।

অকালে বোধিতো ভ্রাতা প্রিয়স্বপ্নো বৃথা ভবান্ ।

রামেযুভিরিতিবাসৌ দীর্ঘনিদ্রাং প্রবেশিতঃ ॥ ৫১

৫১ অঃ। প্রিয়স্বপ্নঃ ভবান্ ভ্রাতা অকালে বৃথা বোধিতঃ ইতি ইব অসৌ রামেযুভিঃ দীর্ঘনিদ্রাং প্রবেশিতঃ ॥ বাচ্য—ভ্রাতা প্রিয়স্বপ্নঃ ভবন্ত বোধিতবান্। রামেযুভিঃ অসু দীর্ঘনিদ্রাং প্রবেশিতবান্ ॥

৫১। প্রিয়স্বপ্নঃ দ্রষ্টনিদ্রাঃ অনুজঃ ভবান্, বৃথা ভ্রাতা রাবণেন অকালে বোধিতঃ ইত্যেব অসৌ কুম্ভকর্ণ্যঃ রামেযুভিঃ রামবান্। দীর্ঘনিদ্রাং সর্ব

गमितः । यथा लोकेषु इष्टवस्तुविनाशात् दुःखितस्य ततोऽपि
 समुपाद्यते तद्वदिति भावः ॥

७६. 'तुमि अतीव निद्राप्रिय, तनौर लांता दशानन वृथा अकाले तोमात्र जाग्रित
 रात्रि' रामशर एहे कथा बलिग्राहे येन तांशके चित्रनिद्रा अविभूत करिण ।

इतराण्यपि रक्षांसि पेतुर्वानरकोटिषु ।
 रक्षांसि समरोत्यानि तच्छोणितनदीष्विव ॥ ८२

७७. इतराणि रक्षांसि अपि वानरकोटिषु समरोत्यानि रक्षांसि तच्छोणितनदीषु इव
 वाच्य—इतरैः रक्षोभिः समरोत्यैः रजोभिः पेतैः ॥

८२. इतराणि रक्षांसि अपि वानरकोटिषु, समरोत्यानि रक्षांसि
 रक्षासां शोणितनदीषु रक्तप्रवाहेषु इव, पेतुः निपत्य मृतानीत्यर्थः ॥

७८. समरोत्थित धूलिजल वेगन निशाचरगणैर शोणित नदीते पतित हहेते
 तज्जग राक्षसगणो अमंथा वानररैरेणेर उपर पतित हहेता प्राणत्याग करिण ।

निर्ययावथ पौलस्त्याः पुनर्युद्धाय मन्दिरात् ।
 अरावणमरामं वा जगदह्येति निश्चितः ॥ ८३

७९. अथ पौलस्त्याः अद्य जगत् अरावणम् अरामं वा इति निश्चितः (सन्) पुनः युद्धाय
 निर्ययौ ॥ वाच्य—अरावणेन अरामेण वा जगता (भूयते) । इति निश्चितेन
 निर्यये ॥

८३. अथ पौलस्त्यो रावणः । अद्य जगत् अरावणं रावणशून्यम्
 'रामशून्यं' वा भवेदिति निश्चितो निश्चितवान् । कर्त्तरि क्तः ।
 अयमरणयोरन्यतरनिश्चयवान् पुनर्युद्धाय मन्दिरात् निर्ययौ निर्जगाम ॥

८०. अनन्तर "आज धरा अरावण वा रामहीन हहेवे" एकरूप निश्चय करिवा रावण
 पति पुर हहेते निष्काञ्च हहेन ।

रामं पदातिमालोक्य लङ्केशञ्च वरूथिनम् ।
 हरियुग्यं रथं तस्मै प्रजिघाय पुरन्दरः ॥ ८४

८१. रामं पदातिं लङ्केशं च वरूथिनम् अवलोक्य पुरन्दरः हरियुग्यं रथं तस्मै प्रजिघाय ॥
 पुरन्दरेण प्रजिघ्ये ॥

८४. पादाभ्यामततीति पदातिः । तं पादचारिणं रामम् । वरूथो
 'रथयुग्यं' रथं तस्मै प्रजिघाय पुरन्दरः । अत वरूथेन रथो लक्ष्यते ।
 यिनं रथिनं लङ्केशं च मालोक्य पुरन्दरः इन्द्रः । युगं वहन्तीति युग्या

रथाश्वाः । 'तदहति रथयुगप्रासङ्गम्' इति यत्प्रत्ययः । हरियुग्मं
वर्णाश्वम् । 'शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु' इत्यमरः ।
तस्मै रामाय प्रजिघाय प्रहितवान् ॥

८४ । अनसुर प्रुत्तम मगरे रागके पातकारी उ रावणके रथाश्व
रागरे निशित अश्वद्वययुक्त एकत्र स्थरण करिनेन ।

तमाधूतध्वजपटं व्योमगङ्गोर्मिवायुभिः ।

देवसूतभुजालम्बौ जैत्रमध्यास्त राघवः ॥ ८५

८५ अः । राघवः देवसूतभुजालम्बौ (सन्) व्योमगङ्गोर्मिवायुभिः आधूतध्वजपटं
तम् अध्यास्त ॥ वाच्य—देवसूतभुजालम्बिना राघवेण आधूतध्वजपटः जैत्रः सः अध्यास्तः । वाच्य—

८५ । राघवः व्योमगङ्गोर्मिवायुभिराधूतध्वजपटम्, मार्गवशादेव
भावः । जैत्र एव जैत्रो जयनशोलः । तं जैत्रम् । जैत्रशब्दात् तत्त्वमिति अ
'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थेऽणप्रत्ययः । तं रथं देवसूतभुजालम्बौ मार्गवशादेव
हस्तावलम्बः सन् अध्यास्त अधिष्ठितवान् । आसेल्लेड् ॥

८६ । अनसुर राघव देवसूतभिराधूतध्वजपटम् आकाशगङ्गायां
स्थित मगरेण कम्पितध्वजकेतन मेहे अश्वशूल रथे आरोहण करिनेन ।

मातलिलस्य माहेन्द्रमासुमोच तनुच्छदम् ।

यलोत्पलदलक्लैव्यमस्त्राख्यापुः सुरद्विषाम् ॥ ८६

८६ अः । मातलिः माहेन्द्रं तनुच्छदं तस्य आसुमोच । यत्र सुरद्विषाम् अस्त्राणि
क्लैव्यं आपुः ॥ वाच्य—मातलिना माहेन्द्रः तनुच्छदः आसुमोचे । अस्त्रैः आपुः ॥

८६ । मातलिः इन्द्रसारथिः माहेन्द्रम् । तनुः क्वाद्यतेति तस्य
तनुच्छदो वर्मम् । 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति घः । तं तस्य
आसुमोच आसञ्जयामास । यत्र तनुच्छदे सुरद्विषामस्त्राणि
दलानां यत् क्लैव्यं नपुंसकत्वं तदापुः ॥

८७ । ये वस्त्रे अश्वरभिरेण शत्रुनिकर उ उ० पनमनेन शांति विरुण ह्य
मेहे अनेन हेमवर्षद्वारा रागचलेन शरीर आवृत करिष्य निनेन ।

अन्योन्यदर्शनप्राप्तविक्रमावसरं चिरात् ।

रामरावणयोर्युद्धं चरितार्थमिवाभवत् ॥ ८७

८७ अः । चिरात् अन्योन्यदर्शनप्राप्तविक्रमावसरं रामरावणयोः युद्धं चरितार्थम् इव
वाच्य—अन्योन्यदर्शनप्राप्तविक्रमावसरेण चरितार्थम् इव अत्रावसरः ॥

हरियुगं क ८० । चिरादन्योन्यदर्शनेन प्राप्तविक्रमावसरं रामरावणयोर्युद्धं योधनं
इत्यमरः । तार्थं सफलम् अभवदिव । प्राक्पराक्रमावसरदौर्वल्यात् विफलस्य
तत्तत्तत्तत् साफल्यम् उत्प्रेक्ष्यते ॥

क ८१ । राम उ रावण परस्परं नाकांकात्त्र विक्रमश्रकांशेन अवसरं प्राप्तुं २३ वारं
“राम-रावणं युद्धं” एव कथायां चरितार्थे हे इहेन ।

भुजमूर्ध्नीरुवाहुल्यादेकोऽपि धनदानुजः ।

दृष्टे अयथापूर्वं मातृवंश इव स्थितः ॥ ८८

आधूतवक्त्र ८८ अः । अयथापूर्वं एक अपि (सन्) धनदानुजः भुजमूर्ध्नीरुवाहुल्यात् मातृवंशे स्थितः इव
अध्यास्यतः । वाच्य—(जनाः) एकमपि धनदानुजम् अयथापूर्वं स्थितं दृष्टुः ॥

मार्गवशात् ८९ । यथाभूतः पूर्वं यथापूर्वं । सुप्सुपेति समासः । यथापूर्वं न
यत्नात् लभ्यतेति अयथापूर्वं । निहतबन्धुत्वाद्वत्तःपरिवारशून्य इत्यर्थः । अतएव
पालस्यो मातृकोऽपि सन् धनदानुजो रावणः । भुजाश्च मूर्ध्नीरुवाहुः पादाश्च भुज-
गोर्वा । प्राण्यङ्गत्वादङ्गद्वन्द्वैकवद्भावः । तस्य बाहुल्याद्गुत्वाद्देतोः । तद्-
द्वन्द्वे यादवः—‘दशास्यो विंशतिभुजश्चतुष्पात्मातृमन्दिरं’ इति । मातृवंशे
मातृसम्बन्धिनि वर्गे स्थित इव दृष्टे दृष्टो हि । ‘वंशो वेणौ कुले वर्गे’
इति विश्वः । अत्र रावणमातुः रक्षोजातित्वात्तद्गर्भो रक्षोवर्ग इति
व्यथे । अतश्चैकोऽप्यनेकरक्षःपरिवृत इव लक्ष्यत इत्यर्थः ॥

८९ । भूजगिजादितर विनात्म रावण एकाकी इहेने ३ कर, चरण ३ मण्डकवाङ्मो
कमगण-परिवेष्टितेन आश्र पत्रिनक्षित इहेन ।

जितारं लोकपालानां स्वमुखैरर्चितेश्वरम् ।

रामस्तुलितकैलासमरातिं बहुमन्यत ॥ ८९

८९ अः । रामः लोकपालानां जितारं स्वमुखैः अर्चितेश्वरं तुलितकैलासम् अरातिं बहु अमन्यत ॥
रामेण जितारं, अर्चितेश्वरः तुलितकैलासः अरातिः अमन्यत ॥

९० । लोकपालानाम् इन्द्रादीनां जितारम् । ‘कर्तृकर्मणोः कृति’
इति कर्मणि षष्ठी । स्वमुखैः स्वशिरोभिः अर्चितेश्वरं तुलितकैलासम्
तुलितरुद्रादिं तमेवं शौर्यवीर्यसत्त्वसम्पन्नं महावीर्यम् अरातिं शत्रुं रामो
पराग्रहित्वाज्जेतव्योत्कर्षस्य जेतुः स्वीकर्षहेतुत्वाच्च बहु अमन्यत साधु
विक्रमस्यायं पर्याप्तो विषय इति बहुमानमकरोदित्यर्थः । बहु इति
क्रियाविशेषणम् ॥

९१ । ये रावण इन्द्रादिनां लोकपालगणके युद्धे पराजित, श्रीर मण्डकवाङ्मो अश्वर

মহাদেবকে প্রসন্ন ও ভুজবীৰ্য্যপ্রভাব কৈলাসদেশে লইয়া উৎপাটন করিয়াছিল।
হইলেও রাগ মগ্নের তাহার প্রতি নাতিশয় মগ্নাদর প্রদর্শন করিলেন ।

তস্য স্ফুরতি পৌলস্ত্যঃ সীতাসঙ্কমশংসিনি ।

নিচখানাধিকক্রোধঃ শরং সব্যেতরে ভুজে ॥ ৫০

৫০ অঃ । অধিকক্রোধঃ পৌলস্ত্যঃ স্ফুরতি সীতাসঙ্কমশংসিনি তস্য সব্যেতরে ভুজে শরং নিচ-
বাচ্য—অধিকক্রোধে পৌলস্ত্যে শরঃ নিচখনে ॥

৫০ । অধিকক্রোধঃ পৌলস্ত্যঃ স্ফুরতি স্পন্দমানি অতএব সীতাম্
শংসিনি তস্য রামস্য সব্যঃ ইতরো যস্মাৎ সব্যেতরে দক্ষিণে । ‘ন বহুতঃ
ইতীতরশব্দস্য সর্বনামসংজ্ঞাপ্রতিষেধঃ । ভুজে শরং নিচখান নিস্বাতর

২০ । রামের যে দক্ষিণ কর স্ফুরিত হইয়া সীতামগ্নাগ্ন স্ফুট করিয়াছে
একান্ত ক্রোধপরায়ণ রাবণ সেই দক্ষিণকরে একটা শর নিক্ষেপ করিল ।

রাবণস্যাপি রামাস্তৌ ভিত্ত্বা হৃদয়মাশুগঃ ।

বিশেষ ভুজমাখ্যা তুমুরগেভ্য ইব প্রিয়ম্ ॥ ৫১

৫১ অঃ । রামাস্তৌ ভিত্ত্বা রাবণস্য হৃদয়ং ভিত্ত্বা উরগেভ্যঃ প্রিয়ম্ আখ্যা তুম্ ইব ভুজমাখ্যা
বাচ্য—রামাস্তৌ ভিত্ত্বা ভুজমাখ্যা ভূঃ বিবিশে ॥

৫১ । রামেণাস্তৌ ভিত্ত্বা রাবণস্য হৃদয়ং ভিত্ত্বা উরগেভ্যঃ প্রিয়ম্ আখ্যা তুম্ ইব ভুজমাখ্যা
রাবণঃ । বিশ্রবঃ শব্দাদপত্যার্থে অণপ্রত্যয়ে সতি ‘বিশ্রবসো বিশ্রবঃ’ ইতি
রবণো’ ইতি রবণাদেশঃ । তস্য রাবণস্যাপি হৃদয়ং বচৌ ভিত্ত্বা বিদিত্বা
উরগেভ্যঃ পাतालवासिभ्यः प्रियम् आख्यातुमिव, भुवं विवेश ॥

২১ । তখন রাগনিক্ষিপ্ত মায়কও রাবণের হৃদয় ভেদ করিয়া যেন
তাহার নিধনরূপ প্রিয় সংবাদ জ্ঞাপন করিবার জন্য ভূগর্ভে প্রবিষ্ট হইল ।

वचसैव तयोर्वाक्यमस्त्रमस्त्रेण निघ्नतोः ।

अन्योन्यजयसंरम्भो ववृधे वादिनोरिव ॥ ৫২

৫২ অঃ । বাক্যং বচসা এব অস্ত্রম্ অস্ত্রেণ নিঘ্নতোঃ তয়োঃ বাদিনোঃ ইব অন্যোন্যজয়সং-
ববৃধে ॥ বাচ্য—অন্যোন্যজয়সংরম্ভেণ ববৃধে ॥

৫২ । বাক্যং বচসৈব অস্ত্রমস্ত্রেণ নিঘ্নতোঃ প্রতিজুবর্তিতোস্তয়ো
রাবণয়োঃ, বাদিনোঃ কথকয়োরিব, অন্যোন্যবিষয়ে জয়সংরম্ভো ববৃধে ॥

২২ । তখন তাহাদের উভয়ের মধ্যে বাক্যদ্বারা বাক্যের এবং অস্ত্রদ্বারা অস্ত্রের
প্রতিসংহার চলিতে থাকিলে পরস্পর জিগীবাশীল বাদিদ্বয়ের ঞ্চায় তাহাদের বিকল্প

विक्रमव्यतिहारेण सामान्याभूद्वयोरपि ।

जयश्रीरन्तरा वेदिर्मत्तवारणयोरिव ॥ ८३

८३ अ. । जयश्रीः विक्रमव्यतिहारेण द्वयोः अपि अन्तरा वेदिः मत्तवारणयोः इव सामान्या

॥ वाच्य—जयश्रिया वेद्या सामान्या अभवति ॥

८३ । जयश्रीः विक्रमस्य व्यतिहारेण पर्यायक्रमेण तयोर्द्वयोरपि अन्तरा
अव्ययमेतत् । वेदिः वेद्याकारा भित्तिः मत्तवारणयोरिव सामान्या
मत्तवारणा अभूत्, न त्वन्यतरनियतेत्यर्थः । अत्र मत्तवारणयोरित्यत्र च
अन्तरान्तरेण युक्ते' इति द्वितीया न भवति । अन्तराशब्दस्योक्तरीत्या
व्याख्यायात् । मध्ये कामपि भित्तिं कृत्वा गजौ योध्यन्तीति प्रसिद्धिः ॥

२०१ । युकृष्टने मङ्गमात्रव्ययस्य मथावर्त्तो वेदी येनैव काशत्रो निवृत्त अधिकृत ह्यनं,
पर्यायक्रमेण अथ पराजय इत्यादि उद्देश्येन उक्तव्येनैव जयश्री तूनारूप इत्यादिना ।

कृतप्रतिकृतप्रीतैस्तयोर्मुक्तां सुरासुरैः ।

परस्परशरव्राताः पुष्पवृष्टिं न सेहिरे ॥ ८४

८४ अ. । कृतप्रतिकृतप्रीतैः सुरासुरैः तयोः मुक्तां पुष्पवृष्टिं परस्परशरव्राताः न सेहिरे ॥
परस्परशरव्रातैः मुक्ता पुष्पवृष्टिः न सेहे ॥

८४ । कृतं स्वयमस्वप्रयोगः प्रतिकृतं परकृतप्रतीकारः ताभ्यां प्रीतैः
सुरासुरैः यथासंख्यं तयोः रामरावणयोः मुक्तां पुष्पवृष्टिं, द्वयीम् इति
विशेषः । परस्परं शरव्राताः न सेहिरे । अहमेवालं किं त्वयेति चान्तराल
वृद्धिः इतरेतरवाणवृष्टिः इतरेतरपुष्पवृष्टिम् अवारयत् इत्यर्थः ॥

२०१ । सुराशरवण उद्देश्येन अत्र प्रयोगः ३ अतिकार दर्शने औक्त इत्यादि पुष्प-
वृष्टिः कर्तव्येन, किञ्च वीरवृद्धेन अत्र ज्ञानेन उद्देश्येन अवर्त्तक इत्यादि मने इहेन, परस्परवरेन
मग्नयेन तांश मग्न करिते पात्रिन ना ।

अयःशङ्खु चितां रक्षःशतघ्नीमथ शत्रवे ।

हतां वैवस्वतस्येव कूटशाल्मलिमक्षिपत् ॥ ८५

८५ अ. । अथ रक्षः अयःशङ्खु चितां शतघ्नीं हतां वैवस्वतस्य कूटशाल्मलिम् इव शत्रवे अक्षिपत् ॥
अथ रक्षः अयःशङ्खु चिता शतघ्नी हता कूटशाल्मलिरिव अक्षिप्यत् ॥

८५ । अथ रक्षो रावणः अयसः शङ्खुभिः कीलैः चितां कीर्णां शतघ्नीं
लौहकण्टककीलितयष्टिविशेषाम् । 'शतघ्नी तु चतुस्ताला लौहकण्टक-
चिता । यष्टिः' इति केशवः । हतां विजयलब्धां, वैवस्वतस्य अन्तकस्य
कूटशाल्मलिव, शत्रवे राघवाय अक्षिपत् क्षिप्तवान् । कूटशाल्मलिरिव
कूटशाल्मलिरिति व्युत्पत्त्या वैवस्वतगदायाः गीष्णीसंज्ञा । कूटशाल्मलिर्नाम

एकमूलप्रकृतिः कण्टकीवृक्षविशेषः । 'रोचनः कूटशाल्मलिः' इत्यमरः २७ ।
तत्सादृश्यञ्च गदायाः अयःशङ्कुचितत्वात् अनुसन्धेयम् ॥

राघवो रथमप्राप्तां तामाशाञ्च सुरद्विषाम् ।

अर्धचन्द्रमुखैर्बाणैश्चिच्छेद कदलीसुखम् ॥ ८६

८६ अः । राघवः रथम् आप्राप्तां तां सुरद्विषाम् आशां च, अर्धचन्द्रमुखैः बाणैः कदलीसुखं चिच्छेद ॥ वाच्य—राघवेण अप्राप्ता सा (शतघ्नी) आशा च चिच्छेदे ।

८६ । राघवः रथम् अप्राप्तां तां शतघ्नीं सुरद्विषां रक्षसाम् आशां विजयलक्षणाञ्च । 'आशा लक्षणा दिशः प्रोक्ता' इति विश्वः । अर्धचन्द्रमुखं येषां तैः बाणैः कदलीवत् सुखं यथा तथा चिच्छेद । अथवा कदलीमिव सुखम् अक्षेपः यस्मिन् कर्मणि तदिति विग्रहः ॥

२६—२७ । राक्षसराज रावण, वनवाजेन गदां रात्रौ शीघ्रं विजयनरूपेण निश्चित शतघ्नी रात्रेण प्रति निष्कपेन करिणः; रात्रौ शतघ्नी रात्रेण नदी आसिते ना आसितेहै राक्षसदिगेन जराशोर सहित अर्धचन्द्रमूख बाणद्वारा कदलीवत् सुखं अवनोनाक्रमे उेश छेदन करिष्या फेलिलेन ।

अमोघं सन्दधे चास्मै धनुष्येकधनुर्धरः ।

ब्राह्ममस्त्रं प्रियाशोकशल्यनिष्कर्षणौषधम् ॥ ८७

८७ अः । एकधनुर्धरः प्रियाशोकशल्यनिष्कर्षणौषधम् अमोघं ब्राह्मम् अस्त्रम् अस्मै च सन्दधे । वाच्य—एकधनुर्धरेण सन्दधे ।

८७ । एकः अद्वितीयः धनुर्धरः रामः प्रियायाः शोकम् एव शल्यं तन्निष्कर्षणम् उद्धारकं यत् औषधं तत् अमोघं ब्राह्मं ब्रह्मदेवताकम् अस्त्रम् अभिमन्त्रितं बाणम् अस्मै रावणाय च, तद्वधार्थमित्यर्थः, धनुषि सन्दधे ।

२१ । अनन्तर अद्वितीय धनुर्धर राम, रावणके लक्ष्म्य करिष्या मौतार शोकशोक उद्धारक गदोवध यत्न अमोघ वक्राक्ष मन्त्रान करिलेन ।

तद्व्योम्नि शतधा भिन्नं ददृशे दीप्तिमन्मुखम् ।

वपुर्महोरगस्येव करालफणमण्डलम् ॥ ८८

८८ अः । व्योम्नि शतधा भिन्नं दीप्तिमन्मुखं तत् (अस्त्रं) करालफणमण्डलं महोरगस्येव ददृशे । वाच्य—ददृशुः (जनाः)

८८ । व्योम्नि शतधा भिन्नं प्रसृतं, दीप्तिमन्ति मुखानि यस्य तत्तद्व्योम्नि ब्रह्मास्त्रम् । करालं भीषणं तुङ्गं वा फणमण्डलं यस्य तत्तद्व्योम्नि 'करालो दन्तुरे तुङ्गे करालो भीषणेऽपि च' इति विश्वः । महोरगस्येव शेषस्य वपुरिव, ददृशे दृष्टम् ॥

২০। তখন সেই বন্যপ্রাণীরা বক্রাক্ষ আকাশমণ্ডলে শতদা ভিন্ন হইয়া ভীষণ কণা-
চলনানী নাগরাজ বাহুরি শরীরের শাণ্ড পরিমলিত হইতে লাগিল ।

তেন মন্বপ্রযুক্তেন নিমেষাধ্বাৎপাতয়ত ।

স রাবণশিরঃপঙ্ক্তিঃমজ্জাতব্রণবেদনাম্ ॥ ৯৯

৯৯ অ: । স: মন্বপ্রযুক্তেন তেন (অস্ত্রেণ) অজাতব্রণবেদনাং রাবণশিরঃপঙ্ক্তিঃ নিমেষাধ্বাৎ
পাতয়ত । বাচ্য—তেন অজাতব্রণবেদনা রাবণশিরঃপঙ্ক্তিঃ অপাতয়ত ।

৯৯। স রামো মন্বপ্রযুক্তেন তেন অস্ত্রেণ অজাতব্রণবেদনাম্ অতি-
গীত্বাৎ অননুভূতব্রণদুঃখাং রাবণশিরঃপঙ্ক্তিঃ নিমেষাধ্বাৎ অপাতয়ত
পাতয়ামাস ॥

১০০। তিনি মন্বপ্রযুক্ত বক্রাক্ষ দ্বারা অর্কনিমেঘমধ্যে রাবণের মস্তকশ্রেণী পাতিত
করিলেন; এতই শীঘ্র উহা সম্পাদিত হইল যে, রাবণ শিরঃচ্ছেদনজন্ত অগ্নীজও
বিদনা অনুভব করিল না ।

বালার্কপ্রতিমেবাপ্সু বীচিভিন্না পতিষ্যত: ।

ররাজ রক্ত:কাযস্য কণ্ঠচ্ছেদপরম্পরা ॥ ১০০

১০০ অ: । পতিষ্যত: রক্ত:কাযস্য কণ্ঠচ্ছেদপরম্পরা বীচিভিন্না অপ্সু বালার্কপ্রতিমা ইব
রাজ । বাচ্য—কণ্ঠচ্ছেদপরম্পরয়া বীচিভিন্নয়া বালার্কপ্রতিময়া ইব রজে ।

১০০। পতিষ্যত আসন্নপাতস্য রক্ত:কাযস্য রাবণকলেবরস্য ।
ক্ষিয়ন্ত ইতি ছেদা: স্বরূপা: । কণ্ঠানাং যে ছেদা: তेषাং পরম্পরা পঙ্ক্তি:,
বীচিভি: ভিন্না নানাভ্রতা অপ্সু বালার্কস্য প্রতিমা প্রতিবিস্মমিব,
রাজ । অর্কস্য বালবিশেষণম্ আরুহ্যসিদ্ধার্থমিতি ভাব: ॥

১০০। নবোদিত সূর্য্যাকিরণ জলের উপর পতিত হইয়া তরঙ্গদ্বারা যেৰূপ বিভিন্ন
রং, রাক্ষসরাজ রাবণের শরীর ভূতলে পতিত হইবার পূর্বে তদীয় মস্তকশ্রেণীও
সে তরুণ শোভাধারণ করিল ।

মরুতাং পশ্যতাং তস্য শিরাंसি পতিতান্যপি ।

মনো নাতিবিশ্বাসাং পুনঃসম্ভানশঙ্কিনাম্ ॥ ১০১

১০১ অ: । পতিতানি তস্য শিরাंसি পশ্যতাম্ অপি পুন: সম্ভানশঙ্কিনাং মরুতাং মন: ন অতি-
বিশ্বাস । বাচ্য—মনসা ন অতিবিশ্বাসে ।

১০১। পতিতানি তস্য রাবণস্য শিরাंसি পশ্যতামপি পুন:সম্ভান-
শঙ্কিনাং, পূর্বে তথা 'দর্শনাং দি' ভাব: । মরুতাম্ অসরাণাম্ ।
মরুতৌ পবনাসরৌ ইত্যমর: মনো ন অতিবিশ্বাসাং অতিবিশ্বাসং ন প্রাপ ॥

১০১। সেই রাক্ষসরাজ রাবণের মস্তককল ভূতলে পতিত দেখিয়াও পুনরায়
বিনাশকায় দেবগণের মনে সম্পূর্ণ বিশ্বাস জন্মিল না ।

অথ মদগুরুপদৈলীকপালদ্বিপানা-
 মনুগতমলিবৃন্দৈর্গণ্ডভিত্তীর্বিহায় ।
 উপনতমণিবন্ধে মূর্ধ্নি পৌলস্ত্যশত্রোঃ
 সুরমি সুরবিমুক্তং পুষ্পবর্ষং পপাত ॥ ১০২

১০২ অঃ । অথ মদগুরুপদৈঃ অলিবৃন্দৈঃ লীকপালদ্বিপানাং গণ্ডভিত্তীঃ বিহায় অনুগতং সুরবিমুক্তং পুষ্পবর্ষম্, উপনতমণিবন্ধে পৌলস্ত্যশত্রোঃ মূর্ধ্নি পপাত ॥ বাচ্য—অনুগতং সুরবিমুক্তেন পুষ্পবর্ষেণ পেতে ॥

১০২ । অথ মদেন গজনগণ্ডসম্ভারসংক্রান্তেন গুরুপদৈঃ আশ্রয়মা-
 পদৈঃ অলিবৃন্দৈঃ লীকপালদ্বিপানাম্ ঐরাবতাदीनां गजनवर्तिनां गण-
 भित्तीः विहाय अनुगतम् अनुद्भुतं सुरभि सुगन्धि । ‘सुरभिश्चम्यते क्ष-
 जातौफलवसन्तयोः । गन्धोत्पले सौरभेय्यां सल्लकोमाहभेदयोः ॥ सुग-
 च मनोज्ञे च वाच्यवत् सुरभि स्मृतम् ॥’ इति विश्वः । सुरविमुक्तं पु-
 वर्षम् उपनतः आसन्नः मणिवन्धः राज्याभिषेकसमये भावी यस्य तस्मिन्
 पौलस्त्यशत्रोः रामस्य मूর্ध्नि पपাত । इदमेव राज्याभिषेकसूच-
 मिति भावः ॥

১০২ । অনন্তর রাবণবিক্ষেভা রামচন্দ্রের মৃত্যুকের উপর আশ্রয়প্রাপ্তিবিহীন
 সুরগণের কুসুমবৃষ্টি পতিত হইল, তখন মৃত্যুদিগ্ জগণের মঙ্গলারিপ্রভাবে ভারাক্রান্ত
 অনিচ্ছা ভাষাধের গণ্ডস্থল পরিত্যাগ করিয়া ঐ কুসুমগোরতের অনুসরণ করিতে গেল।

यन्ता हरेः सपदि संहतकामुं कज्य-

मापृच्छ राघवमनुष्ठितदेवकार्यम् ।

नामाङ्गरावणशराङ्कितकैतुयष्टि-

मूर्धं रथं हरिसहस्रयुजं निनाय ॥ १०३

১০৩ অঃ । হরেঃ যন্তা সপদি সंहতকামুং কজ্যম্ অনুষ্ঠিতদেবকার্য্যং রাঘবম্ আপৃচ্ছ রা-
 বাবণশরাঙ্কিতকৈতুয়ষ্টিঃ হরিসহস্রযুজং রথম্ মূর্ধং নিনায ॥ বাচ্য—যন্তা নামাঙ্করাবণশরাঙ্কিত-
 কৈতুয়ষ্টিঃ হরিসহস্রযুজং রথঃ নিলে ।

১০৩ । হরেঃ যন্তস্য যন্তা মাতলিঃ সপদি সंहতকামুং কজ্যম্
 ষ্ঠিতং দেবকার্য্যং রাবণমধরূপং যেন তং রাঘবমাপৃচ্ছ সাধু যাসীতি
 আমন্ত্রয়, নামাঙ্কৈঃ নামাশ্রয়চিহ্নৈঃ রাবণশরৈঃ অঙ্কিতা চিহ্নিতা কৈ-
 যষ্টিঃ ধ্বজদণ্ডো यस्य तम् । हरीणां वाजिनां सहस्रेण युज्यत
 हरिसहस्रयुजं, तम् । ‘यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ।
 इत्युभयत्रापि अमरः ॥’

द्वादशः सर्गः ।

४६१

१०७। रघुकूलतिलक रामचन्द्र एतद्वरणीयं नृपमानं करिष्या उन्मत्तं श्रीरामानेन उक्तं उद्घोषनं करिष्येन, मातुलिङ्गं तथैव रामचन्द्रं निकटे विनाशं नयेत्। रावणैः नामाहितं शरज्जालाद्विहितं शरज्जालेन नश्येत् अथैव रथं नयेत् आकाशं गमनं करिष्येन ।

रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रगृह्य प्रियां
प्रियसुहृदि विभीषणे सङ्गमय्य श्रियं वैरिणः ।
रविमुतसहितेन तेनानुयातः ससौमित्रिणा
भुजविजितविमानरत्नाधिरुढः प्रतस्थे पुरीम् ॥ १०४

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ रघुवंशे रावणबधो नाम

द्वादशः सर्गः ॥ १२

१०४। रघुपतिः अपि जातवेदोविशुद्धां प्रियां प्रगृह्य, प्रियसुहृदि विभीषणे वैरिणः श्रियं रविमुतसहितेन ससौमित्रिणा तेन अनुयातः भुजविजितविमानरत्नाधिरुढः (सन्) पुरीं प्रतस्थे । वाच्य—अनुयातेन भुजविजितविमानरत्नाधिरुढेन रघुपतिना पुरीं प्रतस्थे ।

१०४। रघुपतिरपि जातवेदसि अन्वो विशुद्धां जातशुद्धिं प्रियां सीतां प्रगृह्य स्वीकृत्य । प्रियसुहृदि विभीषणे वैरिणो रावणस्य श्रियं राज्य-तर्क्यो सङ्गमय्य सङ्गतां कृत्वा । गमेत्यन्ताक्षरप्रत्ययः । 'मितां क्रुष्वः' इति क्रुष्वः, 'अपि लघुपूर्वात्' इति णेरयादेशः । रविमुतसहितेन सुग्रीव-वृत्तेन ससौमित्रिणा सलक्षणेन तेन विभीषणेनानुयातोऽनुगतः सन् । विमानं रत्नमिव विमानरत्नमिति उपमितसमासः । भुजविजितं यद्विमान-रत्नं पुष्पकं तदारुढः सन् । पुरीम् अयोध्यां प्रतस्थे । 'समवप्रविभ्यः' इत्यात्मनेपदम् । अत्र प्रस्थानक्रियाया अकर्मकत्वेऽपि तदङ्गभूतो-पक्रियापेक्षया सकर्मकत्वम् । अस्ति च धातूनां क्रियान्तरोपसर्जनक-कार्याभिधायकत्वम् । यथा 'कुसूलान् पचति' इत्यादौ आदानक्रियागर्भः प्राको विधीयत इति ॥

इति श्रीमहासहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया सञ्जीवनी-

समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे

महाकाव्ये रावणबधो नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२

१०४। अनन्तरं रामो अग्निप्रतीकाय विवर्तकं श्रियतमा आनकीकृतं ग्रहणं करिष्या-विशुद्धं विभीषणकं राक्षसराजलक्ष्मीं समर्पणपूर्वकं लक्षणं, सुग्रीवो विभीषणं समभि-प्राप्त्यै श्रीरघुविजितं विमानं आदरोहणं करिष्या अयोध्यां प्रतिस्थे वाच्यं करिष्येन ।

द्वादशः सर्गः समाप्तः ॥ १२

तथोदयः सर्गः ।

अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः
पदं विमानेन विगाहमानः ।
रत्नाकरं वौक्ष्य मिथः स जायां
रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥ १

१ अः । अथ गुणज्ञः सः रामाभिधानः हरिः शब्दगुणम् आत्मनः पदम् विसानैव विगाह
(सन्) रत्नाकरम् वीज्य मिथः आयाम् इति उवाच ॥ वाच्य—गुणज्ञेन विगाहमानेन तेन रामा
भिधानेन हरिणा आया ऊचे ।

लैलोक्यशब्दोद्धरणाय सिन्धोस्वकार बन्धं सरणं रिपूनाम् ।
पुण्यप्रणामं भुवनाभिरामं रामं विरामं विपद्नामुपासे ॥

१। अथ प्रस्थानानन्तरम् जानातीति ज्ञः। 'इगुपध'—इत्यस्य
कप्रत्ययः। गुणानां ज्ञः गुणज्ञः। रत्नाकरादिवर्णं स्वर्थगुणमि
द्व्यर्थः। स रामाभिधानो हरिः विष्णुः, शब्दो गुणो यस्य तच्छब्दगुण
आत्मनः स्वस्य पदं विष्णुपदम् आकाशमित्यर्थः। 'वियद्विष्णुपदम्' र
मरः। 'शब्दगुणमाकाशम्' इति तार्किकाः। विमानेन पुष्पकेण विमान
मानः। रत्नाकरं वीक्ष्य मिथो रहसि। 'मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि' र
मरः। जायां पत्नीं सौतामिति बह्व्यमाणप्रकारेणोवाच। रामस्य इति
रित्यभिधानं निरङ्कुशमहिमद्योतनार्थम्। मिथोग्रहणं गोष्ठीविषय
सूचनार्थम्॥

वैदेहि पश्यामलयादिभक्तं मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम
 छायापथेनेव शरत्पसन्नमाकाशमाविष्कृतचारुतारम् ॥ १

२ अः । (हे) वैदेहि ! आ-मलयात् मत्सेतुना विभक्तं फेनिलम् अश्वराशिं हनन्
(विभक्तम्) शरत्प्रसन्नम् आविष्कृतचारुतारम् आकाशम् इव पश्य ॥ वाच्य-वैदेहि ! नि-
फेनिलः अश्वराशिः, क्वायापथेन विभक्तः शरत्प्रसन्नः आविष्कृतचारुतारः आकाश इव त-
दृश्यताम् ॥

२। हे वैदेहि ! सीते ! आ मलयात् मलयपथ्यन्तम् ।
पाङ्परिभिः' इति प्रहस्यती । मलयं चेतत् । मलयत्सेतुना विभक्तं ।

त्रयोदशः सर्गः ।

४६३

तम् । अत्रायतसेतुना इत्यर्थः । हर्षाधिक्याच्च मदप्रवृत्तम् । फेनिलं
तवन्तम् । 'फेनादिलच्च' इतिऽलच्प्रत्ययः । क्षिप्रकारी चायमिति
भावः, अश्वुराशिं, ह्यायापथेन विभक्तं शरत्प्रसन्नम् आविष्कृतचारुतारम्
पाकाशमिव, पश्य । मम महानयं प्रयासः त्वदर्थं इति हृदयम् ।
ह्यायापथो नाम ज्योतिश्चक्रमध्यवर्ती कश्चित्तिरस्त्रीनोऽवकाशः ॥

१-२ । अनसुत्रं गुणञ्च नारायणांशसूत्रं रामनामधारी इति, पूज्यकरत्वे आलो-
कपूर्वकं निर्ज्जनं आकाशपथे अग्रागणाले वृत्ताकरत्वे निरोक्षणं करिष्यां शिष्टतना
दिष्टाकं कश्चिन्न, — हे वैवस्वति ! हे देव, ह्यायापथारा निर्ज्जनं तारकापत्रिपूर्णं
सूत्रकानौन सूत्रमत्र आकाशेन ह्याय आमारं निर्जितं सत्तुवारा विभक्तं इदं क्तेन-
विदित्वाजितं जलधिं मनव्रत्नेन विधा विभक्तं इदं व्रतमत्र मोक्षधारा करिष्याहे ।

रौरियक्षोः कपिलेन मेध्ये रसातलं संक्रमिते तुरङ्गे ।

तदर्थमुर्वीमवदारयद्भिः पूर्वैः किलायं परिवर्द्धितो नः ॥ ३

१ अः । यियक्षोः गुरोः मेध्ये तुरङ्गे कपिलेन रसातलं संक्रमिते (सति) तदर्थम् उर्वीम्
अदारयद्भिः नः पूर्वैः अयं परिवर्द्धितः किल । वाच्य—उर्वीमवदारयन्तः नः पूर्वैः (पुरुषाः) इमं
वर्द्धितवन्तः ॥

३ । यियक्षोः यष्टुमिच्छोः । यजेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । गुरोः सगरस्य
मेध्ये अश्वमेधाहे तुरङ्गे हये कपिलेन सुनिना रसातलं संक्रमिते सति ।
तदर्थमुर्वीमवदारयद्भिः स्वनद्भिः नोऽस्माकं पूर्वैः वृद्धैः सगरसुतेः अयं समुद्रः
परिवर्द्धितः किल । किलेति ऐतिह्ये । अतो नः पूज्य इति भावः ।
ययि तुरङ्गहारी शतक्रतुः तथापि तस्य कपिलसमीपे दर्शनात् स एवेति
यं भ्रान्तिः । तन्मत्वेव कविना कपिलेन इति निर्दिष्टम् ॥

४ । महर्षि कपिल, वृद्धार्थो मगरव्राजैव अतिपरिष्ठ अश्वमेधेन अश्वं लेशेन पातान-
मत्र अत्रेव करिष्ये आमादेव पूर्यपूर्य मगरतनव्रगणं मेहे वृद्धौ वृद्धमेव अत्रेव
अश्वं पूषिवौ शननं करिष्यां एहे मागव मश्वर्द्धितं करिष्याहेन ।

गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्माद्विवृद्धिमन्त्राश्रुवते वसूनि ।
अविम्वनं वज्जिमसौ विभर्ति प्रह्लादनं ज्योतिरजन्यनेन ॥ ४

४ अः । अर्कमरीचयः अस्मात् गर्भम् दधति अत्र वसूनि विवृद्धिम् अश्रुवते, असौ अविम्वनं
विभर्ति । अनेन प्रह्लादनं ज्योतिः अजनि ॥ वाच्य—अर्कमरीचिमिः गर्भः धीयते, वसुभिः
विभर्ति । असुना अविम्वनः वज्जिः धियते । अयं प्रह्लादनं ज्योतिः अजनिट ।

४ । अर्कमरीचयः अस्माद्व्येः अपादानात् गर्भम् अम्ययं दधति ।
अयमर्थो दशमसर्गे 'ताभिः गर्भः'—इत्यत्र स्पष्टीकृतः ।

अयं लोकोपकारीति भावः । अत्राव्यौ वस्सुनि धनानि । 'धने रत्ने कृत्वा स्मृतम्' इति विश्वः । विवृष्टिम् अश्रुवते प्राप्नुवन्ति सम्पद्धानित्यर्थः । आप इन्धनं दाह्यं यस्य तदाहकं वक्त्रिं विभर्त्ति । अपकारेऽप्याश्रितं न त्यजति इति भावः । अनेन प्रह्लादनम् आह्लादकं ज्योतिश्चन्द्रः अनेन जनिताम् । जनेष्णन्तात् कर्मणि लुङ् । सौम्य इति भावः ॥

४। दिवाकर-रश्मिसमूह ईश इहेतेहे जल आकर्षण करिष्या गर्भधारण कर, ईशातेहे रत्ननिष्ठय परिवर्कित इहेतेहे, एहे मागवरे वरवानल वशन करिठेहे ईश इहेतेहे आह्लादकर सूधारक मशूद्धृत इहेयाहे ।

तां तामवस्थां प्रतिपद्यमानं
स्थितं दश व्याप्य दिशो महिम्ना ।
विष्णोरिवास्यानवधारणीय-
मौदृक्तया रूपमियत्तया वा ॥ ५

५ अ. । तां ताम् अवस्थां प्रतिपद्यमानं महिम्ना दश दिशः व्याप्य स्थितं विष्णोः इव अस्य मौदृक्तया इत्यतया वा अनवधारणीयम् ॥ वाच्य—(न अवधारयेयुः, जनाः)

५। तां तामनेकाम् । 'नित्यवीक्ष्योः' इति वीक्ष्यायां ह्रस्विः । अवस्थाम् अक्षोभाद्यवस्थाम् । विष्णुपक्षे सत्त्वाद्यवस्थाम् । प्रतिपद्यमानं भजमानं महिम्ना दशदिशो व्याप्य स्थितं विष्णोः इव अस्य रत्नाकररूपं स्वरूपमुक्तारीत्या बहुप्रकारत्वादव्यापकत्वाच्च मौदृक्तया इत्यतया वा प्रमादतः परिमाणतश्च अनवधारणीयं दुर्निरूपम् ॥

६। मङ्ग रत्नसमूहः प्रभृति विविध अवस्थापन्न मर्स्ववापी विष्णु येरूप श्रृङ्ग वा ईशता करा वाय ना, श्रीय महिमा द्वारा अस्फोभनीयता प्रभृति अवस्थापन्न मर्स्ववापी एहे महार्णवेरु तत्कृप रूपनिरूपण वा ईशता इत्य ना ।

नाभिप्ररूढास्वरूहासनेन
संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ।
अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः
संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिपते ॥ ६

६ अ. । युगान्तोचितयोगनिद्रः पुरुषः लोकान् संहृत्य नाभिप्ररूढास्वरूहासनेन प्रथमेन धात्रा संस्तूयमानः (सन्) अमुम् अधिपते ॥ वाच्य—युगान्तोचितयोगनिद्रेण पुरुषेण संस्तूयमानेन, अधिपश्यते ॥

६। युगान्ते कल्पान्ते उचिता परिचिता योगः स्वात्मनिष्ठेव निद्रेव
 द्रायस्य स पुरुषो विष्णुः लोकान् संहृत्य । नाभ्यां प्ररुद्धं यदम्बुरुहं
 तदासनेन तन्नाभिकमलाम्बयेण प्रथमेन धात्वा दक्षादीनामपि स्रष्टा
 वितामहेन संस्तूयमानः सन् असुम् अधिषेते असुप्तिन् शीते इत्यर्थः ।
 कल्पान्तेऽपि अस्तीति भावः ॥

७। आदिपुरुष उगवान् विष्णुः अंशकाले निशितलोक नःशरपूरक शीघ्र
 निशितलोक इहेते उथित कमनकप आसने नमामौन अथम-विधाता षट्पुंशकईक नःशत
 शीघ्र नोनिदा आश्रय करतः ईशरहे कोड़े अत्रन करिवाहिनेन ।

पक्षिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः शरण्यमेनं शतशो सहोदराः ।
 नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यो धर्मात्तरं मध्यममाश्रयन्ते ॥ ७

७ अ. । पक्षिदा गोत्रभिदा आत्तगन्धाः सहोदराः शतशः शरण्यम् एनं परेभ्यः उपप्लविनः
 नृपा धर्मात्तरं मध्यमम् इव आश्रयन्ते ॥ वाच्य—आत्तगन्धैः सहोदरैः एष शरण्यः, उपप्लविनः
 धर्मात्तरः मध्यमो भूपाल इव आश्रयते ॥

७। पक्षिदा गोत्रभिदा इन्द्रेण । उभयत्र 'सत्सुद्विष'—इत्या-
 दिता किप् । आत्तगन्धा हृतगर्वाः अभिभूता इत्यर्थः । 'गन्धो गन्धक
 शमोदे लेशे सत्सुद्विषगर्वयोः' इति विश्वः । 'आत्तगर्वोऽभिभूतः स्यात्'
 इत्यमरः । सहो धारयन्तीति सहोदराः पर्वताः । मूलविभुजादित्वात्
 शरण्यः । शतं शतं शतशः । शरण्यं रक्षणसमर्थम् एनं समुद्रम् । परेभ्यः
 उपप्लविनो भयवन्तो नृपाः धर्मात्तरं धर्मप्रधानं मध्यमं मध्यम-
 भूपालमिव आश्रयन्ते । 'अरेय विजिगौषोय मध्यमो भूयन्ततरः' इति
 आसन्दकः । आर्त्तबन्धुरिति भावः ॥

१। नृपगण वेगन शक्त इहेते भीत इहेशा धर्मपरायण मथाहेत्र आश्रय नन, शत
 शतीधरत तद्रूप पक्षतपक्षच्छेदी देवबालकईक पत्राभूत इहेशा ईशरहे गर्ते
 शरण्य धरण करिवाहिनेन ।

रसातलादादिभवेन पुंसा भुवः प्रयुक्तोदहनक्रियायाः ।
 रसाच्छमम्भः प्रलयप्रवृद्धं मुहूर्त्तवक्त्राभरणं बभूव ॥ ८

८ अ. । आदिभवेन पुंसा रसातलात् प्रयुक्तोदहनक्रियायाः भुवः प्रलयप्रवृद्धम् अथ पच्छम्
 मुहूर्त्तवक्त्राभरणं बभूव ॥ वाच्य—प्रलयप्रवृद्धेन पच्छेन अम्भसा मुहूर्त्तवक्त्राभरणेन बभूव ।

८। आदिभवेन पुंसा आदिवराहेण रसातलात् प्रयुक्तोदहनक्रियायाः
 आदिवराहक्रियायाः । विवाहक्रिया च व्यन्यते । भुवो भूदेवतायाः प्रलये

प्रवृद्धम् अस्याश्च रेच्छम अम्भः मूहृत्तं वक्ताभरणं लज्जारक्षणार्थं सुखायुक्तं न विवृत्ये
बभूव । तदुक्तम्—‘उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना’ इति ॥

८। आदिपुरुष भगवान् वराहदेव यथन रगातल इहेते वशकरोत
करेन, तथन ईश्वर प्रलयकालमवर्द्धित अतीव श्रौत जनराशि मूहृत्तेन जगत्वे वश
मूथमण्डले अवशुद्धनरूपे शोभा पाह्योछन ।

मुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः स्वयं तरङ्गाधरदानदक्षः ।
अनन्यसामान्यकलववृत्तिः पिवत्यसौ पाययते च सिन्धुः ॥

९ अ. । अनन्यसामान्यकलववृत्तिः तरङ्गाधरदानदक्षः असौ मुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः
स्वयं पिवति पाययते च ॥ वाच्य—अनन्यसाधारणकलववृत्तिना तरङ्गाधरदानदक्षेण अमुना सिन्धु
पीयते पाय्यते च ॥

९। अन्येषां पुंसां सामान्या साधारणा न भवतीति अनन्यसामान्य
कलवेषु वृत्तिर्भोगरूपा यस्य स तयोक्तः । इयमेवार्थं प्रतिपादयति
तरङ्ग इव अधरस्तस्य दाने समर्पणे दक्षश्चतुरः असौ समुद्रः मुखार्पणेषु
प्रकृत्या सख्यादिप्रेषणं विना प्रगल्भा दृष्टाः सिन्धुः नदीः । ‘सिन्धुः समुद्रः
नद्यां च’ इति विश्वः । स्वयं पिवति पाययते च तरङ्गाधरमिति शेषः ।
पादस्याङ्य—इत्यादिना पिवतेत्यन्तान्नित्यं परस्मैपदनिषेधः । ‘नित्यं पादोऽङ्ये’
बुद्धिप्रत्यवसानार्थ—इत्यादिना सिन्धूनां कर्मत्वम् । दम्पत्योः युगपत्पत्न्यां
सराधरपानमनन्यसाधारणमिति भावः ॥

१०। देख, एहे मन्त्रिपतिर प्रियानल्लोभ अनन्त साधारण, केननां तरङ्गरूप अ
शुशान्तेन शनिपुत्र एहे मागत्र शीघ्र मुखार्पणे तरङ्गिणीगणके प्रगल्भित करिष्य
ताशदेर अधरसूक्ष्मा पान करितेतेछ एवं ताशदिगके पान कराहेतेछे ।

ससत्वमादाय नदीमुखाम्भः

सन्मीलयन्तो विवृताननत्वात् ।

अमी शिरोभिलिप्तमयः सरन्ध्रै-

रुद्धं वितन्वन्ति जलप्रवाहान् ॥ १० ॥

१० अ. । अमी तिमयः विवृताननत्वात् ससत्वं नदीमुखाम्भः आदाय सन्मीलयन्तः । सन्
सरन्ध्रैः शिरोभिः जलप्रवाहान् ऊर्ध्वं वितन्वन्ति ॥ वाच्य—अमीभिः तिमिभिः सन्मीलयन्ति
प्रवाहाः वितन्वन्ति ॥

१०। अमी तिमयो मत्स्यविशेषाः । तदुक्तम्—‘अस्ति मत्स्यस्तिमि
नाम शतयोजनमायतः’ इति । विवृताननत्वाद् व्याप्तमुखत्वात्ते ।

सुखावगुणनविद्वल्येत्यर्थः । ससत्त्वं सत्त्वादिप्राणिसहितं नदीसुखात् आदाय
इति ॥ नीलयन्तः चक्षुषुटानि सञ्चटयन्तः सन्तः सरन्ध्रैः शिरोभः जलप्रवाहान्
वितन्वन्ति । जलयन्त्रक्रीडासमाधिः व्यज्यते ॥

१०। ऐ देथ, तिमिगच्छग अन्नाच्छ मच्छनह नदीमदमच्छनेत्र जन एहण करिग्रा
एकवार भूष भूषित, आवार कथन भूष व्यापान करिग्रा मच्छकश्चित्तु वरु वारा उेश
क्रेपण करितेछे ।

जः । मातङ्गनक्रैः सहसोत्पतद्भिर्भिन्नान् द्विधा पश्य समुद्रफेनान् ।
सिम्भुः कपोलसंसर्पितया य एषां व्रजन्ति कर्णक्षणाचामरत्वम् ॥ ११

११। सहसा उत्पतद्भिः मातङ्गनक्रैः द्विधा भिन्नान् समुद्रफेनान् पश्य । ये एषां कपोल-
संसर्पितया कर्णक्षणाचामरत्वम् व्रजन्ति ॥ वाचः—त्वया द्विधा भिन्नाः समुद्रफेनाः दृश्यन्ताम् ।
व्यज्यते ॥

नन्यसामान्य ११। सहसोत्पतद्भिः मातङ्गनक्रैः मातङ्गाकारैः ग्राहैः द्विधा भिन्नान्
नपादयन्ति समुद्रफेनान् पश्य । ये फेना एषां जलमातङ्गनक्राणां कपोलेषु संसर्पितया
सुखादिप्राणैर्हेतुना कर्णेषु क्षणं चामरत्वं व्रजन्ति ॥

सन्धुः सन्धुः ११। आर० देथ, मातङ्गाकृति जनतरमकन मरणा उ०पतित इ०ग्रात्र द्विधा विभक्त
शेषः । सन्धुः सन्धुः शिं छनकरिकुनेत्र रुपोनश्चने मरनत्र इहेग्रा क्षणकान कर्णक्षणे चामरेत्र
। गतिमान् पारेतेछे ।

युगपत्वेला निलाय प्रसृता भुजङ्गा महोर्मिर्विस्फूर्जयुनिर्विशेषाः ।
सूर्याशुसम्पर्कसमृद्धरागैर्व्यज्यन्त एते मणिभिः फणस्थैः ॥ १२

१२। वेलानिलाय प्रसृताः महोर्मिर्विस्फूर्जयुनिर्विशेषः एते भुजङ्गाः सूर्याशुसम्पर्कसमृद्ध-
रागैर्व्यज्यन्ते ॥ वाचासूर्याशुसम्पर्क-समृद्धरागाः फणस्थाः मणयः प्रसृतान् महोर्मि-
र्विशेषान् एतान् भुजङ्गान् व्यज्यन्ति ॥

१२। वेलानिलाय वेलानिलं पातुमित्यर्थः । 'क्रियार्थोपपद'—इत्या-
दिना चतुर्थी । प्रसृता निर्गता महोर्मिणां विस्फूर्जयुः उद्रेकः । 'द्वितो-
युच' इत्ययुचप्रत्ययः । तस्मान्निर्विशेषा दुर्ग्रहमेदा एते भुजङ्गाः सूर्याशुसम्पर्क-
समृद्धरागैः प्रवृद्धकान्तिभिः फणस्थैः मणिभिः व्यज्यन्ते उन्नीयन्ते ॥

१२। थिये ऐ देथ, भुजङ्गग तौरभुनिर मगौरण मेवन जछ थरावित इहेतेछे,
माते नागरेत्र उछान तरेत्रेत्र महित उशादेत्र मत्रौरेत्र किछुमाय भेत नकिंठ
तेछे ना; केवल फणागउलहित मगिसमूह अकणकरणे थदौथ इ०ग्रातेहे उशा-
लवडिः बरुनिके नर्प वनिग्रा जाना पारेतेछे ।

वाधरस्पर्द्धिषु विद्रुमेषु पर्यस्तमेतत् सहसोर्मिवेगात् ।
जहादुरप्रोतमुखं कथञ्चित् केशादपक्रामति शङ्खयूथम् ॥ १३

১৩ অ:। তব অধরসর্দিষু বিদুমেষু সহসা কর্মিবেগাত্ পর্য্যস্তম্ জহাঁঙ্কুরপ্রীতমুখেন
শঙ্কয়ুৎ কথञ্চিত্ ক্লেশাত্ অপক্রাসতি ॥ বাচ্য—পর্য্যস্তেন জহাঁঙ্কুরপ্রীতমুখেন এতেন
অপক্রাস্যতে ॥

১৩। তব অধরসর্দিষু অধরসদৃশেষু ইত্যর্থ:। বিদুমেষু প্রবাসিত
সহস্রোর্মিবেগাত্ পর্য্যস্তম্ প্রীতমুখেন জহাঁঙ্কুরৈ: বিদুমপ্ররোহৈ: প্রীতমুখেন
বদনম্ এতৎ শঙ্কনানাং যুৎ বৃন্দং কথञ্চিত্ ক্লেশাদপক্রাসতি ॥ বিলম্ব
পসরতি ইত্যর্থ: ॥

১২। হে প্রিয়ে! শঙ্কয়ুৎ তব অধরসদৃশেষু মদন বক্রবর্ণ প্রবাসিত
তব সহসা উথিত হইয়া প্রবাসিত উন্মুখ অঙ্গরনিকরে উদ্দেশ্যে যুৎ অশ্রিত হইয়া
যেন অতিকণ্ঠে বহির্গত হইতেছে।

প্রবৃত্তমাত্রাণ্য পয়াংসি পাতুমাবর্ত্তবেগাৎ ভ্রমতা ঘনেন।
আভাতি ভূয়িষ্টময়ং সমুদ্র: প্রমথ্যমানো গিরিণেব ভূয়: ॥

১৪ অ:। পয়াংসি পাতু' প্রবৃত্তমাত্রাণ্য আবর্ত্তবেগাত্ ভ্রমতা ঘনেন অয়ং সমুদ্র: ভূয়: নি
প্রমথ্যমান: ইব ভূয়িষ্টম্ আভাতি ॥ বাচ্য—প্রমথ্যমানেন অনেন সমুদ্রেণ ভূয়িষ্টম্ আভাতি ॥

১৪। পয়াংসি পাতু' প্রবৃত্ত এব প্রবৃত্তমাত্রা ন তু পৌতবান্
আবর্ত্তবেগাত্। 'স্বাভাবর্ত্তী' ভ্রমতা' ইত্যমর:। ভ্রমতা ঘনে
অয়ং সমুদ্রো ভূয়: পুনরপি গিরিণা মন্দরেণ প্রমথ্যমান ইব ভূয়িষ্ট
অত্যন্তমাভাতি ॥

১৪। মেঘগণ জনপানে প্রবৃত্ত হইয়া আসিছে নহশা নাগরেন আবর্ত্ত বৃগবান্
হওয়ায় মনে হইতেছে,—আবার যেন মন্দর পর্ব্বতদ্বারা নাগর মথিত হইতেছে।

দূরাদ্যস্ক্রনিমস্য তন্বী তমালতালীবনরাজিনীলা।
আভাতি বেলা লবণাম্বুরাশে ধারানিবদ্ধেব কলঙ্করেখা ॥

অয়স্ক্রনিমস্য লবণাম্বুরাশে: দূরাৎ তন্বী তমালতালীবনরাজিনীলা বেলা ধারানিবদ্ধা কলঙ্ক
রেখা ইব আভাতি ॥ বাচ্য—তন্বী তমালতালীবনরাজিনীলয়া বেলয়া ধারানিবদ্ধয়া কলঙ্ক
রেখয়া ইব আভাতি ॥

১৫। অয়স্ক্রনিমস্য লবণাম্বুরাশে: দূরাৎ তন্বী অণুত্বেন অবমান
মানা তমালতালীবনরাজিभि: নীলা বেলা তীরভূমি: ধারানিবদ্ধা কলঙ্ক
যিতা কলঙ্করেখা মালিন্যরেখেব আভাতি। 'মালিন্যরেখানু কলঙ্ক
মাধু:' ইতি দণ্ডী ॥

১৫। দূর হইতে স্কন্ধরূপে প্রতীয়মান তমাল ও তালীবনশ্রেণীতে নীলবর্ণিত
বেলাভূমি যেন নৌচক্রনদৃশ লবণজনরাশির ধারাবাহিক কলঙ্করেখার
শোভা পাইতেছে।

लानिलः केतकरेणुभिस्ते सम्भावयत्याननमायताक्षि ।

मण्डनमं मण्डनकालहानेर्वेत्तीव विस्वाधरवद्वटणाम् ॥ १६

१६। (ह) आयताक्षि ! वेलानिलः केतकरेणुभिः ते आननं सम्भावयति । विस्वाधर-
नां मण्डनकालहानेः अक्षमं वेत्ति इव ॥ वाच्य—वेलानिलेन सम्भाव्यते । तेन विस्वाधर-
अक्षमः अहं विद्ये ॥

१६। हे आयताक्षि ! 'वेल'स्यात् तीरनीरयोः' इति विश्वः । वेल-
निलः केतकरेणुभिः ते आननं सम्भावयति । किमर्थमित्यपेक्षायाम्
विस्वाधरे वद्वटणं मां मण्डनेन आभरणक्रियया कालहानिः
तस्या अक्षमम् असहमानम् । कर्मणि षष्ठी । कालहानिमसह-
नेन । वेत्तीव वेत्ति किम् ? नो चेत् कथं सम्भावयेदित्यर्थः ॥

भूयः ॥ १७। हे आग्रतनयने ! तीरभूमिर्न समीपे तोगां विषाधरपात्रेन वक्रकृतं ३
अभिशानार्थं काञ्चिलश्च नष्टं करिते आमात्रे एकाक्ष अमर्षं जानिनाहे येन
एक कूटमरेणु द्वारा तोगां मुखमण्डलं विनष्टं करितेहे ।

एते वयं सैकतभिन्नशुक्ति-

पर्यस्तमुक्तापटलं पयोधेः ।

प्राप्ता मुहूर्त्तेन विमानवेगात्

कूलं फलावर्जितपूगमालम् ॥ १७

१७। एते वयं सैकतभिन्नशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटलं फलावर्जितपूगमालं पयोधेः कूलं विमान-
मुहूर्त्तेन प्राप्ताः । वाच्य—एतैः अस्माभिः प्राप्तम् ।

१७। एते वयं सैकतेषु भिन्नाभिः स्फुटिताभिः शुक्तिभिः पर्यस्तानि
विमानानि मुक्तानां पटलानि यस्मिन् तत् तथोक्तं फलैरावर्जिता आन-
नाः पूगमाला यस्मिन् तत् पयोधेः कूलं विमानवेगात् मुहूर्त्तेन प्राप्ताः ॥

१७। हे शिष्ये ! आग्रत वेगगामी विमानात्रोदने मुहूर्त्तमेव एव सागरतीरे
निपतित इहेनाम, एतानेन निकृताग्र भूनिने विदीर्णं शुक्ति इहेते निपतित मुक्ताजाल
विश्वे ३ पूगश्रेणी फलभरे अवनत इहेनां वृश्चिहे ।

कुरुष्व तावत् कारभोरु पश्चा-

न्मार्गे मृगप्रेक्षिणि दृष्टिपातम् ।

एषा विदूरीभवतः समुद्रात्

सकानना लिप्यतलीव भूमिः ॥ १८

१८ अ. । (हे) करभोर ! (हे) मृगप्रेचिणि ! तावत् पश्चात् मार्गे दृष्टिपातं कुरुष्व ।
एषा सकानना भूमिः विदूरीभवतः समुद्रात् निष्पतति इव ॥ वाचा—(लया) दृष्टिपातः ।
ताम् । सकाननया एतया भूम्या निष्पतत्या इव भूयते ॥

१८ । 'मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः' इत्यमरः ।
इव ऊरू यस्याः सा करभोरः । 'ऊरूत्तरपदादौपम्ये' इत्युङ् ।
सम्बुद्धिः हे करभोर । मृगवत् प्रेक्षत इति विग्रहः । हे मृगप्रेचिणि
तावत् पश्चात् मार्गे लङ्घिताध्वनि दृष्टिपातं कुरुष्व । एषा सकानना भूमिः
विदूरीभवतः समुद्रात् निष्पतति निष्क्रामतीति । विदूरशब्दात् विग्रहे
निघ्नात् चिः ॥

१८ । अग्नि करठोरक, हे मृगाक्षि ! एकवार पश्चात् मार्गे दृष्टिनिष्पत्ति
प्रेक्षिते,—आगता मार्गे उद्यते यत् दूरे गिर्या पङ्क्तिरेह, बोध इहेतेह,—
भूमिः यत्न ततश्च समुद्र इहेते निर्गत इहेतेह ।

क्वचित् पथा सञ्चरते सुराणां
यथाविधो मे मनसोऽभिलाषः ।
क्वचिद्वनानां पततां क्वचिच्च
प्रवर्तते पश्य तथा विमानम् ॥ १९

१९ अ. । विमानं मे मनसः अभिलाषः यथाविधः तथा, क्वचित् सुराणां क्वचित् पततां
क्वचित् घनानां पथा सञ्चरते प्रवर्तते पश्य ॥ वाचा—यथाविधेन अभिलाषेण भूयते । तथा विमानं
प्रवर्तते । लया दृश्यताम् ॥

१९ । "हे देवि ! विमानं पुष्पकं मे मनसोऽभिलाषो यथाविधेन
प्रवर्तते पश्य । क्वचित् सुराणां पथा सञ्चरते । क्वचित् घनानां क्वचित्
पततां पक्षिणाञ्च पथा सञ्चरते । 'समस्तृतीयायुक्तात्' इति सम्प्रसारणे
चरतेरात्मनेपदम् ॥

१९ । हे शिखरे ! आवार देव, एहे विमान आगता अभिलाषां रूपं दृश्यते
पथे, कथन मेवपथे, आवार कथन विहगपथे गमन करितेह ।

असौ महेन्द्रविपदानगन्धिस्त्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतः ।
आकाशवायुर्दिनयौवनोत्थानाचामति स्वेदलवान्मुखे तौ ॥

२० अ. । महेन्द्रविपदानगन्धिः त्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतः असौ आकाशवायुः दिनयौवनोत्थाना
स्वेदलवान् ते मुखे आचामति ॥ वाचा—महेन्द्रविपदानगन्धिना त्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतेन
आकाशवायुना दिनयौवनोत्थानाः स्वेदलवाः आचामते ॥

२०। महेन्द्रद्विपदानगन्धिः ऐरावतमदगन्धिः । त्रिभिर्मार्गैः गच्छति
विमार्गगा गङ्गा । 'तद्विनार्थ'—इत्यादिनात्तरादममासः । तस्या
विचीनां विमर्देन सम्पर्केण शीतः असौ आकाशवायुः दिनयौवनोत्थान्
मध्याह्नसम्भवान् ते मुखे स्वेदलवान् आचामति हरति । अनेन सुरपथ-
द्वारो दर्शितः ॥

२०। हे देव, अर्गगन्धार उदग्रमण्डके सूशीतल ऐरावत मदगन्धि आकाशमौत्रग
आननमन्त्रम मध्याह्नकालमसु त येदविन् अपनयन करितेछे ।

करेण वातायनलम्बितेन स्पृष्टस्त्वया चण्डि कुतूहलिन्या ।
आमुञ्चतीवाभरणं द्वितीयमुद्भिन्नविद्युद्वलयो घनस्ते ॥ २१

२१ अः । (हे) चण्डि ! कुतूहलिन्या त्वया वातायनलम्बितेन करेण स्पृष्टः उद्भिन्नविद्युद्व-
लया घनः ते द्वितीयम् आभरणम् आमुञ्चति इव ॥ वाचा—स्पृष्टेन उद्भिन्नविद्युद्वलयेन घनेन
पुञ्चति इव ॥

२१। हे चण्डि ! कोपने । 'चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः' इत्यमरः ।
कुतूहलिन्या विनोदाथिन्या त्वया कर्त्रा, वातायने गवाक्षे लम्बितेन अव-
सितेन करेण स्पृष्टः उद्भिन्नविद्युद्वलयः घनः, ते द्वितीयमाभरणं वलयम्
आमुञ्चतीव अपर्यतीव । चण्डि इत्यनेन कोपनशीलत्वात् भीतः क्षिप्रं
तां मुञ्चति मेघ इति व्यज्यते ॥

२१। हे कोपने ! कुतूहलवर्णतः येन तुमि विमानेन गवाक्षदेशे कर
आभरण करिष्य मेघ स्पर्श करिते उद्युत ह्येवाह, अनेन विश्वात्वनवधारो मेघ येन
आधार करे द्वितीय आभरण परिधान कराइश नितेछे ।

अमी जनस्थानमपोदविघ्नं
मत्वा समारब्धनवोटजानि ।
अध्यासते चौरभृतो यथास्वं
चिरोज्झितान्याश्रममण्डलानि ॥ २२

२२ अः । अमी चौरभृतः जनस्थानम् अपोदविघ्नं मत्वा समारब्धनवोटजानि चिरोज्झितानि
मण्डलानि यथास्वम् अध्यासते ॥ वाचा—अमीभिः चौरभृद्भिः अध्यासन्ते ॥

२२। अमी चौरभृतः तापसा जनस्थानम् अपोदविघ्नम् अपास्तविघ्नं
आत्वा समारब्धा नवाः उटजाः पर्णशाला येषु तानि । 'पर्णशालो-
स्त्रियाम्' इत्यमरः । चिरोज्झितानि राक्षसभयादित्यर्थः । आश्रम-
मण्डलानि आश्रमविभागान् यथास्वं स्वमनतिक्रम्य अध्यासतेऽधितिष्ठन्ति ॥

২২। হে শ্রিয়ৈ ঐ দেখ, চীরধারী শ্বশিকল ব্রাক্ষসমূহ জনহীনকে নিঃশব্দে
জানিয়া চিরপরিভ্রম আশ্রমে স্ব স্ব বাসস্থানে আবার নূতন নূতন পথ
নিৰ্ম্মাণপূর্বক স্বচ্ছন্দে বাস করিতেছেন ।

সৈষা স্থলী যত্র বিচিন্বতা তাং ভ্রষ্টং ময়া নূপুরমেকমুখ্যম্
অদৃশ্যত ত্বচ্চরণারবিন্দবিশ্লেষদুঃখাদিব বহুমৌনম্ ॥ ২৩

২২ অঃ । সা স্থলী রূপা, যত্বাং বিচিন্বতা ময়া ত্বচ্চরণারবিন্দবিশ্লেষদুঃখাত্মক
মৌনম্ উভাং ভ্রষ্টম্ একং নূপুরম্ অদৃশ্যত । বাচ্য—এতয়া তয়া স্থল্যা মূখ্যতঃ ।
অহম্ অপশ্যম্ ॥

২৩। সা পূর্বানুভূতা স্থল্যেণা দৃশ্যত ইত্যর্থঃ । যত্র স্থল্যাং
বিচিন্বতা অন্বিষ্যতা ময়া । ত্বচ্চরণারবিন্দাৎ[ন্দে] যৌ বিশ্লেষৌ বিশ্লেষ
স্তেন যদুঃখং তস্মাদিব বহুমৌনং নিঃশব্দম্ । উভাং ভ্রষ্টমেকং নূপুরং সম্বন্ধে
'মঞ্জীরো নূপুরোঃস্থিয়াম্' ইত্যমরঃ । অদৃশ্যত দৃষ্টম্ । হেতুতপ্রেচা ॥

২৩। শ্রিয়ৈ! দেখ দেখ, এই সেই বনস্থলী, যেখানে তোমাকে অবশ্যপ
করিতে ভুতলে পতিত একটী নূপুর দেখিতে পাইয়াছিলাম; তখন আমার
হইয়াছিল যেন, উহা তোমার চরণকমল হইতে শ্লিষ্ট হইয়া দুঃখবশতই মৌন
লব্ধন করিয়াছিল ।

ত্বং রক্ষসা ভীক যতোঃপনীতা তং মার্গমেতাঃ ক্লপয়া লতা
অদর্শয়ন্ বক্তুমশক্লবত্যঃ শাখাভিরাবর্জিতপল্লবাभिः ॥ ২৪

২৪ অঃ । (হে) ভীক ! ত্বং রক্ষসা যতঃ অপনীতা তং মার্গং বক্তুম্ অশক্লবত্যঃ এতাঃ
আবর্জিতপল্লবাभिঃ শাখাभिঃ ক্লপয়া মে অদর্শয়ন্ । বাচ্য—এতাभिঃ অশক্লবত্যঃ লতাभिঃ
মার্গঃ অদর্শয়ন্ রক্ষাঃ লতাম্ অপনীতবান্ ॥

২৪। হে ভীক ! ভয়শীলী ! 'জড়ুতঃ' ইত্যুদ্ । ততো নদীত
সম্বুদৌ ক্লমঃ । ত্বং রক্ষসা রাবণেন যতো যেন মার্গেণ । সার্ববিমুক্তি
স্তসি । অপনীতা অপহৃতা তং মার্গং বাগিন্দ্রিয়াভাবাত্ বক্তুম্ অশক্লব
এতা লতা বীৰধঃ, আবর্জিতা নমিতাঃ পল্লবাঃ পাণিস্থানীয়াঃ যামি
তাभिঃ শাখাभिঃ স্বাবয়বভূতাभिঃ ক্লপয়া মে অদর্শয়ন্, হস্তচেষ্ট
অসূচয়নিত্যর্থঃ । 'শাখা বৃক্ষান্তরে ভুজে' ইতি বিশ্বঃ । লতাভীনা
জ্ঞানমস্বয়ৈব । তদুক্তং মনুনা—'অন্তঃসংজ্ঞা ভবন্ত্যেতৌ সুখদুঃখসম
বিতাঃ' ইতি ॥

২৪। অগ্নি ভীক ! নিশাচর দশানন তোমাকে যে পথ দিয়া অপহরণ করিয়াছিল
সেই পথস্থিত লতাকল বাকাধারা তাহা বলিতে অসমর্থ হইলেও আমার প্রতি রক্ষা
প্রকাশ করিয়া অবনত পল্লবদ্বারা ঐ পথ বন্ধিয়া দিয়াছিল ।

मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षा-

स्तवागतिज्ञं समबोधयन्माम् ।

व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्या-

मुत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि ॥ २५

२५ पः । मृग्यः च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षाः उत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि दक्षिणस्यां दिशि व्यापारयन्त्यो तव अगतिज्ञं मां समबोधयन् ॥ वाचा—दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षाभिः व्यापारयन्तोभिः सर्गोभिः अगतिज्ञः पदं समबोधये ॥

२५ । दर्भाङ्कुरेषु भक्ष्येषु निर्व्यपेक्षा निस्पृहाः मृग्यः मृगाङ्गनाश्च उत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि दक्षिणस्यां दिशि व्यापारयन्त्यः प्रवर्तयन्त्यः तवागतिज्ञं गत्यनभिज्ञं मां समबोधयन् । दृष्टिचेष्टया त्वन्नतिमबोधयन् इत्यर्थः ॥

२६ । मृगोगण कूणाङ्कुरैश्च प्रति शृङ्गाशेन हृष्टो भक्ष्यपक्षि उन्मोचनपूर्वकं निजं नयनं पक्षिगणिके पातितं करिशा आकाशपथे इतोत्र गतिरु अनभिज्ञ आमाके उदे शोभते पथं वनिशा दिशांछिन ।

एतद्गिरेर्माख्यवतः पुरस्तादाविर्भवत्यम्बरलेखि शृङ्गम् ।

नवं पयो यत्र घनैर्मया च त्वद्विप्रयोगाशु समं विस्पृष्टम् ॥ २६

२६ पः । माख्यवतो गिरेः अम्बरलेखि एतत् शृङ्गं पुरस्तात् आविर्भवति । यत्र घनैः नवं पयो यत्र च त्वद्विप्रयोगाशु समं विस्पृष्टम् ॥ वाचा—अम्बरलेखिना शृङ्गेण आविर्भूयते । घनाः (विस्पृष्टवतः), अहं च विस्पृष्टवान् ॥

२६ । माख्यवतो नाम गिरेरम्बरलेखि अभ्रद्वयं शृङ्गमेतत् पुरस्तादग्रे आविर्भवति । यत्र शृङ्गे घनैर्मयैः नवं पयोः मया त्वद्विप्रयोगेण यदशु तच्च न युगपद्विस्पृष्टम् । मेघदर्शनात् वर्षतुल्यमशु विमुक्तमिति भावः ॥

२७ । ॐ देव, मन्मथश्च मांलावान् पक्ष्मतेर एक शृङ्ग आकाशं अर्श करिशा आवि- हृष्टो हृष्टो हृष्टो, ॐ शाने मेघगणैश्च नूतनवनधारा ७ तोगात्र विवर्धनित मनीषा एतन्म एककाले पतितं हृष्टो हृष्टो ॥

गन्धश्च धाराहतपल्वलानां

कादम्बमर्द्धाद्गतकेसरश्च ।

स्निग्धाश्च केकाः शिखिनां बभुव-

र्यस्मिन्नसद्धानि विना त्वया मे ॥ २७

२७ अ. । यस्मिन् धाराहतपवथलानां गन्धः च अर्द्धोद्भूतकेसरं कादम्बं च विधाः विविधाः ।
 कैकाः च (एतानि) त्वया विना मे असह्यानि बभूवुः ॥ वाच्य—गन्धेन, अर्द्धोद्भूतकेसरेण, कादम्बेन,
 स्निग्धाभिः कैकाभिः एतैः असह्यैः बभूवुः ॥

२७ । यस्मिन् शृङ्गे धाराभिः वर्षधाराभिः आहतानां पल्लवानां
 गन्धश्च । अर्द्धोद्भूतकेसरं कादम्बं नीपकुसुमं च । स्निग्धाः मधुराः शिथिलाः
 वर्हिणाम् । 'शिथिली वर्हिवर्हिणी' इत्यमरः । कैकाश्च । त्वया विना
 मे असह्यानि बभूवुः । 'नपुंसकमनपुंसकेन' इति नपुंसकैकशेषः ॥

२७ । ऐ शृङ्गेन वर्षाकालीन मलिनधाराभिस्तु पल्लवैश्च गन्धः, अर्द्धोद्भूतकेसरैश्च
 एवम् गन्धगणैश्च मधुरैश्च कैकाश्च ; तेषां विना मे असह्यं अहम् आहारं एकाग्रं
 ब्रूयादिति ।

पूर्वानुभूतं स्मरता च यत्
 कम्पोत्तरं भीरु तवोपगूढम् ।
 गुहाविसारीण्यतिवाहितानि
 मया कथञ्चिद् घनगर्जितानि ॥ २८

२८ अ. । हे भीरु ! यत् पूर्वानुभूतं कम्पोत्तरं तव उपगूढं स्मरता मया गुहाविसारी
 घनगर्जितानि कथञ्चित् प्रतिवाहितानि ॥ वाच्य—स्मरन् अहम् अतिवाहितवान् ॥

२८ । किञ्च हे भीरु ! यत् शृङ्गे पूर्वानुभूतं कम्पोत्तरं कम्पोत्तरं
 तवोपगूढम् उपगूढं स्मरता मया गुहाविसारीणि घनगर्जितानि कथञ्चित्
 अतिवाहितानि, स्मारकत्वेन उद्दीपकत्वात् क्लेशेन गमितानीत्यर्थः ॥

२८ । अग्नि उग्रशीले ! एहे शैलशृङ्गे पूर्वाभूतं तेषां स्मरन् अहम् अतिवाहितवान् ।
 आनिधनं अरणं करिष्यां गुहागात्रं मेवगर्जन् आग्निं अतिक्रष्टुं नृपं करिष्यामि ।

आसारसिक्तचित्तिवाष्पयोगात्सामन्निगोद्यत् विभिन्नकोशैः
 विडम्ब्यमाना नवकन्दलैस्ते विवाहधूमाखणलोचनश्रीः ।

२९ अ. । यत् विभिन्नकोशैः नवकन्दलैः आसारसिक्तचित्तिवाष्पयोगात् विडम्ब्यमाना ते विवाह
 धूमाखणलोचनश्रीः साम् अक्षिणीत् ॥ वाच्य—विरम्ब्यमानया विवाहधूमाखणलोचनश्रिया अहम्

२९ । यत् शृङ्गे विभिन्नकोशैः विकसितकुड्मलैः नवकन्दलैः कन्दलैः
 पुष्पैः अरुणवर्णैः आसारेण धारासम्पातेन । 'धारासम्पात आसारः' इत्यमरः ।
 सित्तायाः चित्तेः वाष्पस्य धूमवर्णस्य योगात् हेतोः विडम्ब्यमाना
 अनुक्रियमाणा ते विवाहधूमेन अरुणा लोचनश्रीः । सादृश्यात् सार्वभौम
 इति शेषः । साम् अक्षिणीत् नृपः ।

२१। एहे पर्वतशृङ्गेर विकसित नूतन कपनोकुसुममण्ड, नवछगयागानिष्ठ
 इहेते उथित धूमवर्ण बाष्पेन सहित मिलित हठग्रान्न परिणमकाले हताननेन
 अरुण वर्ण इदीय नमनकाष्ठिर अशूकव्रण करिब्रा आमादेक नितास्य मष्टापित
 विराहिन ।

उपान्तवानीरवनोपगूढान्यालव्यपारिप्लवसारसानि ।
 दूरावतीर्णा पिवतीव खेदादमूनि पम्पासलिलानि दृष्टिः ॥३०॥

३०। उपान्तवानीरवनोपगूढानि आलव्यपारिप्लवसारसानि अमूनि पम्पासलिलानि दूरावतीर्णा
 दृष्टिः खेदात् पिवति इव ॥ वाच्य—दूरावतीर्ण्या दृष्ट्या पौयन्ते ॥

३०। उपान्तवानीरवनोपगूढानि पार्श्ववचुलवनच्छन्नानि आलव्या
 पट्ट्याः पारिप्लवाः चञ्चलाः सारसा येषु तानि अमूनि पम्पासलिलानि
 मासरोजलानि दूरादवतीर्णा मे दृष्टिः अतएव खेदात् पिवतीव । म
 हातुमुत्सहत इत्यर्थः ॥

३०। दूर इहेते अवतीर्ण गदीय दृष्टि येन अवतरण क्रमवशतः चतुर्दिक्
 वननेन परिबृत्त जेवण अतीव्रमान चपन मांननमाकून पम्पामरौवन्ननिन पान
 विरहेछिन ।

अत्रावियुक्तानि रथाङ्गनाम्ना-
 मन्योन्यदत्तोत्पलकेसराणि ।
 इन्द्रानि दूरान्तरवर्तिना ते
 मया प्रिये सस्पृहमीक्षितानि ॥ ३१ ॥

३१। (३) प्रिये! अत्र अन्योन्यदत्तोत्पलकेसराणि अवियुक्तानि रथाङ्गनाम्ना इन्द्रानि
 दूरान्तरवर्तिना मया सस्पृहम् ईक्षितानि ॥ वाच्य—दूरान्तरवर्ती ऋहम् ईक्षितवान् ॥

३१। अत्र पम्पासरसि अन्योन्यस्मै दत्तोत्पलकेसराणि अवियुक्तानि
 रथाङ्गनाम्ना इन्द्रानि चक्रवाकमिथुनानि ते तव दूरान्तरवर्तिना दूरदेश-
 वर्तिना मया हे प्रिये! सस्पृहं साभिलाषमीक्षितानि । तदानीं त्वाम-
 र्क्षमित्यर्थः ॥

३१। हे प्रिये! आग्रि यथन तौमा इहेते अतिदूरे अवहान करिहेछिनाम्,
 ते पम्पासरौवरेर छिरमग्निनित चक्रवाकमिथुनेन परम्पार पद्मकेशव्रदान मत्कृ
 निरीक्षण करिताम् ।

इमां तटाशोकलताञ्च तन्वीं
 स्तनाभिरामस्तवकाभिनम्राम् ।

त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या परिरम्बुकामः

सौमित्रिणा साश्वरहं निषिद्धः ॥ ३२

३२ अ. । (किञ्च) सनाभिरामस्तवकाभिनसां तन्वीम् इमां तटाशोकलतां त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या परिरम्बुकामः अहं सौमित्रिणा साश्वः निषिद्धः ॥ वाच्य—सौमित्रिः परिरम्बुकामं साश्वं निषिद्धवान् ॥

३२ । किञ्च, स्तनवदभिरामाभ्यां स्तवकाभ्याम् अभिनसां तन्वीमिमां तटाशोकस्य लताम् अतः त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या त्वमेव प्राप्तेति भ्रान्त्या परिरम्बुकात् अलिङ्गितुं कामो यस्य सः अहं सौमित्रिणा लक्ष्मणेन साश्वः निषिद्धः सीतेति निवारितः । परिरम्बुकाम इत्यत्र 'तुमः काममनसोरपि' वचनात् मकारलोपः ॥

३२ । छत्रेण छात्र गच्छन्तं छत्रक क्षत्रां अवनतं च तीव्रस्थितं क्षीणं अनागतं निरीक्षणं करिष्या 'तोमाटक पाहेलाम' एते विवेचनांश्च वचनं उद्देश्यं आनिष्टनं करिष्या उद्देश्यं इहेताम्, तथैव लक्षणं 'ए मौता नरेश' वनिष्या आमाटक निवेद्यं करिष्या तत्कालेन नश्यन्तं आमात्रं वक्ष्यन्ति मित्रं इहेत ।

अमूर्विमानान्तरलम्बिनीनां

श्रुत्वा स्वनं काञ्चनकिङ्किणीनाम् ।

प्रत्युद्व्रजन्तीव खमुत्पतन्ती

गोदावरीसारसपङ्क्तयस्त्वाम् ॥ ३३

३२ अ. । विमानान्तरलम्बिनीनां काञ्चनकिङ्किणीनां स्वनं श्रुत्वा खम् उत्पतन्त्यः अमूर्विमाना वरीसारसपङ्क्तयः त्वां प्रत्युद्व्रजन्ति इव ॥ उत्पतन्तीभिः अमूर्भिः गोदावरीसारसपङ्क्तयः प्रत्युद्व्रजन्त्ये इव ।

३३ । विमानस्य अन्तरेषु अवकाशेषु लम्बन्ते याः तासां काञ्चनकिङ्किणीनां स्वनं श्रुत्वा खयूथशब्दभ्रमात् खम् आकाशम् उत्पतन्त्यः प्रत्युद्व्रजन्तीव गोदावरीसारसपङ्क्तयः त्वां प्रत्युद्व्रजन्तीव ॥

३३ । गोदावरीतीव्रवाणी एते मारमत्तौ, विमानमथाविनष्टितं अर्धविनिष्टं प्रवृत्तं करिष्या आकाशपथे उच्यते इहेता येन आमादिगत्र प्रत्यूषमनं करिष्या

एषा त्वया पेशलमध्ययापि घटाम्बुसंवर्द्धितबालचूता ।
आनन्दयत्यनुमुखकृष्णसारा दृष्टा चिरात् पञ्चवटी मनो मे

३४ अ. । पेशलमध्यया अपि घटाम्बुसंवर्द्धितबालचूता सन् मुखकृष्णसारा चिरात्

पञ्चवटी मे मनः आनन्दयति ॥ वाच्य—घटाम्बुसंवर्द्धितबालचूतया उन्मुखा अस्मदभिमुखः त्वत्संवर्द्धिता

पञ्चवटी आनन्दयति ॥

३४ । पेशलमध्यापि भाराक्षमयापि इत्यर्थः । त्वया घटाम्बुभिः
वर्द्धिता बालचूता यस्याः सा । उन्मुखा अस्मदभिमुखाः त्वत्संवर्द्धिता
पञ्चवटी यस्याः सा चिरादृष्टा एषा पञ्चवटी मे मन आनन्दयति
पञ्चवटीशब्दः पूर्वमेव व्याख्यातः ॥

३४ । तौमात्रं कजेदमं मातिनां अकूमात्रं हरेत्तु भूमि कलम द्वात्रां ननिन जेन
ये हानेन नवकात महकारं त्रुगणके मंवर्यं करिशाहिले एव यथा
मृगगात्रं मुगगात्रं उर्कमृगं हरेत्तु आमादिगेन प्रति मृष्टिपातं करितेछे, वहकात्रेन पर
गङ्गावती मर्शनं करिशा आमात्रं मन आनन्दरत्ने आश्रुतं हरेत्तुछे ।

वानुगोदं मृगयानिवृत्तस्तरङ्गवातेन विनीतखेदः ।

तदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तः ॥ ३५

३५ । अत्र अनुगोदं मृगयानिवृत्तः तरङ्गवातेन विनीतखेदः रङ्गः तदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा
(नृ) वानीरगृहेषु सुप्तः स्मरामि ॥ वाच्य—मृगयानिवृत्तेन विनीतखेदेन तदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा सुप्तं
वर्त्ते ॥

३५ । अत्र पञ्चवट्याम् । गोदा गोदावरी तस्याः समीपे अनुगोदम् ।
'पनुर्यतसमया' इति अव्ययीभावः । मृगयाया निवृत्तः तरङ्गवातेन
विनीतखेदः । रहो रहसि । अत्यन्तसंयोगे दितोया । तदुत्सङ्गनिषण्ण-
मूर्धा सन् अहं वानीरगृहेषु सुप्तः स्मरामि । वाक्यार्थः कर्म । सुप्त इति यत्
तत् स्मरामीत्यर्थः ॥

३५ । हे प्रिये ! आमि मृगयां हरेत्तु प्रतिनिवृत्तं हरेत्तु गोदावरीं तरङ्ग-
वातेन शीतलमश्रीरगं द्वात्रा मृगगात्रं अत्र अपनयनपूर्वकं एते पञ्चवटीवनेन निवृत्तं
गङ्गावती तौमात्रं कजेदमं मञ्जुकरं राशिना ये शयनं करितान्, एतन्ने तां आमात्रं
मृगगात्रं हरेत्तुछे ।

भ्रूभेदमात्रेण पदान्मघोनः

प्रभंशयां यो नहुषं चकार ।

तस्याविलाम्भःपरिशुद्धिहेतो-

र्भोमो मुनेः स्थानपरिग्रहोऽयम् ॥ ३६

३६ । यः भ्रूभेदमात्रेण नहुषं मघोनः पदात् प्रभंशयाश्चकार, आविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोः
भोमो मुनेः भोमः यद्यं स्थानपरिग्रहः (दृश्यते) ॥ वाच्य—येन नहुषः प्रभंशयाश्चकार, भोमेन चनेन
स्थानपरिग्रहं भूयते ॥

३६ । यो मुनिर्भूमिदमात्रेण भूभङ्गमात्रेणैव नहुषं राजानं मनीषी
पदात् इन्द्रत्वात् प्रभञ्जयाच्चकार प्रभञ्जयति स्म । आविलासः परिशुद्धितोः
कलुषजलप्रसादहेतोः तस्य मुनेः अगस्त्यस्य । अगस्त्योदये शरदि जने
प्रसीदति इत्युक्तं प्राक् । भूमौ भवो भौमः स्थानपरिग्रहः आयमात्र
दृश्यत इति शेषः । भौम इत्यनेन दिव्योऽपि अस्ति इत्युक्तम् । परिग्रह
इति परिग्रहः । स्थानमेव परिग्रह इति विग्रहः ॥

पौराणिकी वार्ता ।—पुरा किल असुरपौडितः पलायमानः शचीपतिः हिमवतो गुहास्थिते
आत्मानं जुगोप, तदा न्ये देवाः स्वर्गराज्यपरिरक्षणार्थं भूमण्डलात् मरुदेवं नहुषमारोपयन्
स्वर्गराज्ये अघिष्ठितः स तदानीं शचीं लब्धुकामः ताम् आहूतवान्, सा च कथमहं मातुष्यं
भविष्यामीति भयात् वेपमाना नहुषं प्रत्यवदत्—“राजन् । ब्राह्मणवाहितैः यानेन विना भवतः स्वर्ग
गन्तुं कथमपि नालमस्मीति, शुक्लेदं मदनवशगो राजा नहुषः यदा अगस्त्यादौ तत्काल्यं सापरा
प्रवर्त्तयितुमारेभे तदा स मुनिरगस्त्यः शपेन तं पुनस्त्रिदशालयतः पातयामास ॥

३७ । यिनि कृत्वा गच्छेत् राजा नहुषक इक्ष्वाकु इहेते परिलुके करिग्रहिय
शिशोः उमये मलिग निश्चल इय, ए मेहे महर्षि अगच्छात्र कृष्णश्चित्त एहे आचर
दृष्टिगोचर इहेतेछे ।

वेताग्निधूमाग्रमनिन्द्यकीर्त्त-

स्तस्येदमाक्रान्तविमानमार्गम् ।

प्रात्वा हविर्गन्धि रजोविमुक्तः

समश्नुते मे लघिमानमात्मा ॥ ३७

३७ पः । अनिन्द्यकीर्त्तः तस्य आक्रान्तविमानमार्गं हविर्गन्धि वेताग्निधूमाग्रं प्रात्वा रजो
विमुक्तः मे आत्मा लघिमानं समश्नुते । वाच्य—रजोविमुक्तेन आत्मना लघिमा संमथते ।

३७ । अनिन्द्यकीर्त्तः तस्य अगस्त्यस्य आक्रान्तविमानमार्गं, हवि
र्गन्धोऽस्य अस्तीति हविर्गन्धि, त्रय एव वेता अग्निवयम् । ‘अग्निवय
मिदं वेता’ इत्यमरः । पृषोदरादित्वादेत्वम् । वेताग्नेधूमाग्रमिदं प्रात्वा
आघ्राय रजसोगुणाद्विमुक्तो मे मम आत्मा अन्तःकरणं लघिमानं लघुत
गुणं समश्नुते प्राप्नोति ॥

३७ । अनिन्द्यकीर्त्ति मेहे महर्षिर्गार्हपत्यादि अग्निवयस्य आकाशलोको हविर्गन्धि
धूमनिधौ आघ्राय करिग्रह आमात्र अन्तःकरणं रजोविहीन इत्युक्तं येन विमुक्तता
इहेतेछे ।

एतन्मुनेर्मानिनि शातकर्णेः

पञ्चापसरो नाम विहारवारि ।

आभाति पर्यन्तवनं विदूरा-
मेघान्तरालच्यमिवेन्दुविम्बम् ॥ ३८

३८ पः । (३) मानिनि ! शातकर्णेः पञ्चाप्सरो नाम पर्यन्तवनम् एतत् विहारवारि विदूरात्
मेघान्तरालच्यम् इन्दुविम्बम् इव आभाति ॥ वाच्य—पञ्चाप्सरोनाम्ना पर्यन्तवनेन एतेन विहार-
वारिणा मेघान्तरालच्येण इन्दुविम्बेन इव आभायते ॥

३८ । हे मानिनि ! शातकर्णेर्मनेः सम्बन्धि पञ्चाप्सरो नाम पञ्चाप्सर
प्रसिद्धम् । पञ्च अप्सरसो यस्मिन्निति विग्रहः । पर्यन्तेषु वनानि
एतत् पर्यन्तवनम् एतद्विहारवारिक्रीडासरो विदूरात्, मेघानामन्तरे
मेघान्तरालच्यम् ईषदृश्यम् । 'आ ईषदर्थेऽभिव्याप्तौ' इत्यमरः । इन्दु-
विम्बमिव आभाति ॥

३८ । अग्नि मानिनि ! ऐ ये शातकर्णि मुनिश्च भक्ताश्च नायक विश्वरूपोऽव
विदूरात् इहेतेच्छे, चतुर्दिक् काननपत्रा परिवेष्टित इत्यत्र उश एन दूर इहेते
तस्मात्तत्र जेवन् प्रतीयमानं सुधांशुविद्युश्च शत्रु शोभा प्राहेतेच्छे ।

पुरा स दर्भाङ्कुरमाववृत्तिश्चरन् मृगैः सार्द्धमृषिमघोना ।
समाधिभीतेन किलोपनीतः पञ्चाप्सरोयौवनकूटवन्धम् ॥ ३९

३९ पः । पुरा दर्भाङ्कुरमाववृत्तिः मृगैः सार्द्धं चरन् सः ऋषिः समाधिभीतेन मघोना
पञ्चाप्सरोयौवनकूटवन्धम् उपनीतः ॥ वाच्य—समाधिभीतः मघोना दर्भाङ्कुरमाववृत्तिं चरन्तम् ऋषिं
पञ्चाप्सरोयौवनकूटवन्धम् उपनीतवान् ॥

३९ । पुरा पूर्वस्मिन् काले दर्भाङ्कुरमाववृत्तिः तन्मात्राहारः मृगैः
सार्द्धं सह चरन् स ऋषिः समाधिः तपसो भीतेन मघोना इन्द्रेण पञ्चानाम्
पप्सरसां यौवनम् । 'तद्धितार्थ'—इत्यादिनोत्तरपदसमासः । तदेव कूट-
वन्धं कपटयन्तमुपनीतः । 'उन्माथः कूटयन्तं स्यात्' इत्यमरः । किलेति
रेतिष्ठे । मृगसाहचर्यात् मृगवदेव बद्ध इति भावः ॥

३९ । पूर्वकाले एहे शातकर्णि मुनि मृगगणसह विचरणं कुशाङ्कुरं गच्छ आशर
करिष्ये तपसा कट्वेन, ईश्वरं समाधिदर्शनेन भीत इहेना देवराज इह पाँछो अप्सरा
यौवनरूपं कूटयन् विष्टारं करिष्यादित्येन ।

तस्यायमन्तर्हितसौधभाजः प्रसक्तसङ्गीतमृदङ्गघोषः ।
वियद्वतः पुष्पकचन्द्रशालाः क्षणं प्रतिशुभमुखराः करोति ॥ ४०

४० पः । अन्तर्हितसौधभाजः तस्य अयं प्रसक्तसङ्गीतमृदङ्गघोषः वियद्वतः (सन्) पुष्पकचन्द्र-
शालाः क्षणं प्रतिशुभमुखराः करोति ॥ वाच्य—अनेन प्रसक्तसङ्गीतमृदङ्गघोषेण वियद्वतेन क्रियन्ते ॥

४० । अन्तर्हितसौधभाजः जलान्तर्गतप्रासादगतस्य तस्य शातकस्य
अयं प्रसक्तः सन्ततः सङ्गीतमृदङ्गघोषो वियद्गतः सन् पुष्पकस्य चन्द्रशाला
शिरोऽङ्गाणि । 'चन्द्रशाला शिरोऽङ्गहम्' इति हलायुधः । सद्यं प्रतिश्रुति
प्रतिधानैः सुखरा ध्वनतीः करोति । 'स्त्री प्रतिश्रुतपतिधाने' इत्यमरः ।

४० । मन्थति मलिनासुर्गत आमादेन अधिष्ठित मेहे श्वसि शातकनि मत्ततः
मग्नश्च ७ लघ्वरूढ मद्गीतक्षनि करितेहेन, उद्देश्यते ७ क्षनि आकाशभागे इद्देश्यते
शुष्ककरधेर हृङ्गाग्रं मुखरित करितेहे ।

हविर्भुजामेधवतां चतुर्णां मध्ये ललाटन्तपसप्तसप्तिः ।
असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः ॥

४१ अ. । नाम्ना सुतीक्ष्णः चरितेन दान्तः असौ अपरः तपस्वी एधवतां चतुर्णां मध्ये
अग्रोनां मध्ये ललाटन्तपसप्तसप्तिः (सन्) तपस्यति ॥ वाच्य—नाम्ना सुतीक्ष्णश्च दान्तेन
अपरेण तपस्विना ललाटन्तपसप्तसप्तिना तपस्यते ॥

४१ । नाम्ना सुतीक्ष्णः सुतीक्ष्णनामा चरितेन दान्तः सौम्यो
अपरः तपस्वी एधवताम् इन्धनवताम् । 'काष्ठं दार्विन्धनन्येधः' इत्यमरः ।
चतुर्णां हविर्भुजामनीनां मध्ये ललाटं तपतीति ललाटन्तपः सूर्यः
'असूर्यललाटयोर्दृशितपोः' इति खड्गप्रत्ययः, 'अरुद्धिषत्'—इत्यादि
सुमागमः । ललाटन्तपः सप्तसप्तिः सप्ताश्वः सूर्यो यस्य स तपोक्तः
तपस्यति तपश्चरति । 'कर्मणो रोक्षन्त्यतपोभ्यां वर्त्तिचरोः' इति केशव
'तपसः परस्मैपदं च' इति वक्तव्यम् ॥

४१ । श्रिये ! ७ देव आर एक तपस्वी श्रियाभिमुख इद्देश्यते चतुर्दिके
इताशन चतुर्दिके मध्ये अवस्थानपूर्वक तपस्या करितेहेन, इद्देश्यते नाम वटे इद्देश्यते
किञ्च हेनि शातुचरिज ।

अमुं सहासप्रहितेक्षणानि व्याजार्द्धसन्दर्शितमेखलानि ।
नालं विकर्तुं जनितेन्द्रशङ्कं सुराङ्गनाविभ्रमचेष्टितानि ॥

४२ अ. । सहासप्रहितेक्षणानि व्याजार्द्धसन्दर्शितमेखलानि सुराङ्गनाविभ्रमचेष्टितानि
शङ्कम् अमुं विकर्तुं न नालं (बभूवुः) ॥ वाच्य—जनितेन्द्रशङ्कम् अमुं व्याजार्द्धसन्दर्शितमेखलानि
सहासप्रहितेक्षणेः सुराङ्गनाविभ्रमचेष्टितैः विकर्तुं नालं (भूयते) ॥

४२ । जनितेन्द्रशङ्कं तपसेति शेषः । अमुं सुतीक्ष्णं सहासं प्रहि
तानि ईक्षणाणि दृष्टयो येषु तानि, व्याजेन केनचिन्निषेण । 'पुंस्योर्णि
समेऽशके' इति विश्वः । अर्द्धम् ईषत् सन्दर्शिता मेखला येषु तानि सुरा
ङ्गनानाम् इन्द्रप्रेषितानां विभ्रमा विलासा एव चेष्टितानि विकर्तुं
यितुमलं समर्थानि न बभूवुरिति शेषः ॥

४२। ईश्वर उपशान्तदर्शने शक्ति इहेरा उपोत्पन्नैर कञ्च अत्रराज ईश्वर अपुत्रा-
 ४३। अत्रराज करेन, किञ्च उहादेर हाश्वरुक्त कटाक्षपात ७ छलक्रमे अर्कनिर्गत
 ४४। उपोत्पन्नदर्शने अर्कति दिलासच्छे ईश्वर वोगतत्र करिते नमर्थ इत्र नाहे ।

अञ्जमालावलयं मृगाणां कण्डूयितारं कुशसूचिलावम् ।
 सभाजने मे भुजसूर्ध्वबाहुः सव्येतरं प्राध्वमितः प्रयुक्ते ॥४३॥

४३। अर्धबाहुः एषः अञ्जमालावलयं मृगाणां कण्डूयितारं कुशसूचिलावं सव्येतरं भुजं मे
 ४४। अर्धबाहुः प्राध्वं प्रयुक्ते ॥ बाध्व—अर्धबाहुना एतेन अञ्जमालावलयः कण्डूयिता कुशसूचि-
 ४५। सव्येतरः भुजः प्रयुज्यते ॥

४३। अर्धबाहुः एषः सुतोक्षः अञ्जमालैव वलयं यस्य तं मृगाणां
 ४४। कण्डूयितारं, कुशा एव सूचयस्ता तुनातीति कुशसूचिलावः तम् । 'कर्म-
 ४५। इत्यण् । एभिर्विशेषणैः जयशीलत्वं भूतदया कर्मजसत्वश्च
 ४६। सव्यादितरं दक्षिणं भुजं मे मम सभाजने सम्माननिमित्ते ।

सौम्योत्पत्तितात् कर्मयोगे' इति सप्तमी । इतः प्राध्वं प्रकृतानुकूलवन्धं
 ४७। प्रयुक्ते । 'आनुकूल्यार्थकं प्राध्वम्' इत्यमरः । अव्ययञ्च एतत् ॥

४८। ऐ देव, ऐ उक्तबाह् उपशौर वे इत्यद्वारा मृगगणेर कञ्चन एव कृष्णम्
 ४९। नम्पादित इत्य, अकृष्णशावनवधारी नेहे नक्षिणश्च आमार अति मयान-
 ५०। नञ् अञ्च ऐहिकेक अयुक्त इहेतेछे ।

इति कर्माचंयमत्वात् प्रणतिं समैष कम्पेन किञ्चित् प्रतिगृह्य मूर्ध्नः ।

दृष्टिं विमानव्यवधानमुक्तां पुनः सहस्रार्चिषि सन्निधत्ते ॥४४॥

४४। एषः वाचंयमत्वात् मम प्रणतिं किञ्चित् मूर्ध्नः कम्पेन प्रतिगृह्य विमानव्यवधानमुक्तां
 ४५। पुनः सहस्रार्चिषि सन्निधत्ते ॥ बाध्व—एतेन विमानव्यवधानमुक्ता दृष्टिः सन्निधीयते ॥

४४। एष सुतोक्षः । वाचं यच्छतीति वाचंयमो मौनव्रती ।
 ४५। 'वाचं यमो व्रते' इति खच्प्रत्ययः 'वाचंयमपुरन्दरौ च' इति सुम् ।

भावः तस्मात् मम प्रणतिं किञ्चिमूर्ध्नः कम्पेन प्रतिगृह्य विमानेन
 ४६। विमानं तिरोधानं तस्मान्मुक्ताम् । 'अपेतापोदमुक्तपतित'—इत्यादिना

विमानसमासः । दृष्टिं पुनः सहस्रार्चिषि सूर्ये सन्निधत्ते । सम्यग्धत्त
 ४७। अन्यथा अकर्मकत्वप्रसङ्गात् ॥

४८। ऐ मूनि गोनवतो रनित्रा देव ९ मण्डककल्पन द्वारा आमार अणाम अश्य
 ४९। विमान-वावधान निष्कृष्ट शौर दृष्टि पुनरात्र श्रमानुले कृञ् करितेछेन ।

अदः शरण्यां शरभङ्गनाम्न-

स्तपोवनं पावनमाहिताग्नेः ।

चिराय सन्तर्प्य समिद्धिरग्निं यो मन्त्रपूतां तनुमप्यहोषीत् ॥ ४५

৪৫ অঃ । আহিতাগ্নে: শরভঙ্গনাম্নো: সুনৈ: অদ: শরখ্যং পাবনং তপোবনং, য: (শরভ)
চিরায় অগ্নি' সমিদ্ধি: সন্তর্প্য মন্ত্রপূতাং তনুন্ অপি অহোষীত্ ॥ বাচ্য—অসুনা শরখ্যে ন
তপোবনে (ভূযতে) । যেন মন্ত্রপূতা তনু: অহাবি ॥

৪৫ । শরণে রক্ষণে সাধু শরখ্যম্ । পাবয়তীতি পাবনম্ ।
দৃশ্যমান তপোবনম্ আহিতাগ্নে: শরভঙ্গনাম্নো সুনৈ: সম্বন্ধি । য: শরভ
শ্বিরায অগ্নি' সমিদ্ধি: সন্তর্প্য তর্পয়িত্বা ততো মন্ত্রৈ: পূতাং শুভাং তনু
অহোষীত্ হুতবান্ । জুহোতেলুঙ্ ॥

৪৫ । যে দেখ, মাগ্নিক শরভঙ্গ নামক মুনির শরখ্য পূত তপোবন দৃষ্ট
হইতেছে; হেনি বহুকাল মগ্নিধ্বারা হুতাননের তৃপ্তিলাভন করিয়া সেই হুতানন
শ্রীম মন্ত্রপূত শরীরকেও আহতি প্রদান করিয়াছেন ।

छायाविनीताध्वपरिश्रमेषु भूयिष्ठसम्भाव्यफलेष्वमीषु । तस्यातिथीनामधुना सपर्या स्थिता सुपुत्रेष्विव पादपेषु ॥

৪৬ অঃ । অধুনা তস্য অতিথীনাং সপর্য্যা ছায়াবিনীতাধ্বপরিশ্রমেষু ভূয়িষ্টসম্ভাব্যফলেষু
পাদপেষু সুপুত্রেষু ইব স্থিতা ॥ বাচ্য—সপর্য্যয়া স্থিতয়া (ভূযতে) ॥

৪৬ । অধুনা অস্মিন্ কালে তস্য শরভঙ্গস্য সম্বন্ধিনি অতিথীনাং
সপর্য্যা অতিথিপূজা । 'পূজা নমস্যাপচিতি: সপর্য্যার্চাহঁণা: সমা
ইত্যমর: । ছায়াবি: বিনীত: ॥ অপনীত: অধ্বপরিশ্রমো যৈস্তে ভূয়িষ্ট
বহুতমানি সম্ভাব্যানি স্নাঘ্যানি ফলানি যेषাং তেষু অমীষু পাদপেষু
আশ্রমবৃত্তিষু সুপুত্রেষু ইব স্থিতা । তত্পুত্রৈরিব পাদপৈ: অনুষ্ঠিত
ইত্যর্থ: ॥

৪৬ । অতাপি সেই শরভঙ্গ শ্বির বহুকালশালী আশ্রমতরুসকল ছায়াদানে অতি
গণের পথশ্রম অপনোদন এবং ফলদানে তৃপ্তিলাভন প্রভৃতি শুশ্রূষাদ্বারা যেন তাঁরা
পুত্রের শাস্ত্র কার্য্য করিতেছে ।

धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ शृङ्गाग्रलग्नाम्बुदवप्रपङ्कः । वध्नाति मे बभ्रुरगात्रि चक्षुर्दमः ककुब्धानिव चिवकूटः ॥ ४७

৪৭ অঃ । (হি) বম্বুরগাবি ! ধারাस्वनোদ্গারিदरीमुख: শৃঙ্গাগ্রलग्नाम्बुदवप्रपङ्क: অসৌ চিব-
কূট: দম: ককুब्ধান্ ইব মে চক্ষু: বধ্নাতি ॥ বাচ্য—ধারাस्वनোদ্গারिदरीमुखेण
বপ্রপঙ্কেণ অসুনা চিবকূটেন দমৈব ককুब्ধতা ইব বধ্যতে ॥

४७। धारा निर्भरधाराः । यद्वा धारया सातत्येन स्वनोद्गारि दरी एव
यस्य सः, शृङ्गं शिखरं विषाणञ्च, तस्याग्रे लग्नः अम्बुद एव वप्रपङ्क्तो
नदीडासक्तपङ्क्तो यस्य सः, असौ चित्रकूटः हे वन्धुरगात्रि ! उन्नतान-
ङ्गि ! 'वन्धुरं तून्नतानतम्' इत्यमरः । दृप्तः ककुब्धान् वृषभ इव ।
सुचूर्वाति न अन्यासक्तं करोति ॥

४९। वांशार कन्दरकूपमुत्थे निपतित निर्वर्धनांशस्तनिकूप तत्र कृत इहेतेछे,
विवाणेर अग्रभाग अनधनकूप वथक्रीडार कन्दम मन्त्रध रश्मिग्राहे; हे
वन्धुरगात्रि ! हे देव, चित्रकूटपर्वत गन्धित वृषभेन ग्रात्र आगार दृष्टि आकृष्टे करितेछे ।

एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा

सरिद्विदूरान्तरभावतन्वी ।

मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे

मुक्तावली कण्ठगतैव भूमेः ॥ ४८

४८ अः । प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा विदूरान्तरभावतन्वी मन्दाकिनी (नाम) एषा सरित् नगोप-
कण्ठे भूमेः कण्ठगता मुक्तावली इव भाति ॥ वाच्य—प्रसन्नस्तिमितप्रवाहया विदूरान्तरभावतन्वा
मन्दिन्या एतया सरिता कण्ठगतया मुक्तावल्या इव भायते ॥

४९। प्रसन्नो निर्मलः स्तिमितो निःस्पन्दः प्रवाहो यस्याः सा विदूरस्थ
अतिरिक्ततरस्य मध्यवर्त्यवकाशस्य भावात् तन्वी दूरदेशवर्त्तित्वात् तनुत्वेनाव-
र्णनाः समासमाना मन्दाकिनी नाम काचित् चित्रकूटनिकटगा एषा सरित् नगोप-
कण्ठे भूमेः कण्ठगता मुक्तावलीव भाति । अत्र नगस्य शिखरं तदुप-
रिष्ठस्य कण्ठत्वञ्च गम्यते ॥

४९। हे देव, शृङ्गजलां ७ शिखरवांश स्वरश्मिन् मन्दाकिनी, चित्रकूटपर्वतस्थित भूमि
वृषभगालार ग्रात्र शोभा पाइतेछेन; एवम् अति दूरवर्ती वनित्रा उश अति-
दूर ग्रात्र परिलक्षित इहेतेछे ।

सुजातोऽनुगिरं तमालः प्रवालमादाय सुगन्धि यस्य ।
राङ्गुरापाण्डुकपोलशोभी मयावतंसः परिकल्पितस्ते ॥ ४९

४९ अः । अनुगिरम् अयं सुजातः तमालः (दृश्यते) यस्य सुगन्धि प्रवालम् आदाय मया ते
रापाण्डुकपोलशोभी अवतंसः परिकल्पितः ॥ वाच्य—सुजातम् इमं तमालं (पश्यति) ।
रापाण्डुकपोलशोभिनम् अवतंसम् अहं कल्पितवान् ॥

४९। गिरिः समीपेऽनुगिरम् । 'गिरिश्च सेनकस्य' इति समासान्त-
प्रत्ययः । सुजातः स तमालोऽयं दृश्यते । यस्य तमालस्य शोभनो

गन्धो यस्य तत् सुगन्धिः । 'गन्धस्य—' इत्यादिनेकारः समासात्
प्रबालं पल्लवमादाय सया ते यवाङ्कुरवदापाण्डौ कपोले शोभते यः सोऽपि
तंसः परिकल्पितः ॥

४९ । ऐ छिद्रकूटैरनिकटे एकटी अत्रात्तम तमानतक निरीकृत हरेकक, ते
सुगन्धि पल्लव नरेशा आगि तोगार यवाङ्कुरैर, आग्र, धवलकाष्ठि कपोलमेव क
अर्पण करिषाह्णिनाम् ।

अनियहवासविनीतसत्त्वमपुष्पलिङ्गात् फलवन्निवृत्तम् ।
वनं तपःसाधनमेतद्वेराविष्कृतोदयतरप्रभावम् ॥ ५० ॥

५० अ । अनियहवासविनीतसत्त्वम् अपुष्पलिङ्गात् फलवन्निवृत्तम् आविष्कृतोदयतरप्रभावम्
अत्रैः तपःसाधनम् एतत् वनम् ॥ वाच्य—अनियहवासविनीतसत्त्वेन, फलवन्निवृत्तयेषां
दयतरप्रभावेण तपःसाधनेन एतेन वनेन (भूयते) ॥

५० । अनियहवासा दण्डभयरहिता अपि विनीताः सत्त्वा ज
यन्निस्तत् । अपुष्पलिङ्गात् पुष्परूपनिमित्तं विनैव फलवन्निवृत्तम्
आहिणो वृक्षा यन्निस्तत् । अतएवाविष्कृतोदयतरप्रभावं अवेर्मेतेषां
साधनं वनमेतत् ॥

५० । ऐ तेषां, अतिशुनिर प्रभृतप्रभावसम्भव तपोवन, अत्रात्तम तमानतक निरीकृत हरेकक, ते
विरहित हरेकक, शास्त्राव धातु कतिप्राप्ते एव, एतानकार, तद्वगवन्, प्र
वातिरेकक, कन एतव करिषा आके ।

अत्राभिषेकाय लपोधनानां

सप्तर्षिहस्तोद्धृतहेमपद्मान् ॥

प्रवर्तयामास किलानसूया

विस्तीतसं त्वस्वकमौलिमालाम् ॥ ५१ ॥

५१ अ । अत्र अनसूया सप्तर्षिहस्तोद्धृतहेमपद्मां त्वस्वकमौलिमालां विस्तीतसं तपोवन
अभिषेकाय प्रवर्तयामास किल ॥ वाच्य—अनसूयायाः सप्तर्षिहस्तोद्धृतहेमपद्मां त्वस्वकमौलि
विस्तीताः प्रवर्तयामासे ॥

५१ । अत्र वने अनसूया अत्रिपत्नी ॥ सप्त च ते ऋषयश्च सप्तर्षि
'दिक्संख्ये संजायाम्' इति तत्पुरुषसमासः । तेषां हस्तैः उद्धृतानि
पद्मानि यस्यास्तां त्वस्वकमौलिमालां हरशिरःस्त्रजं विस्तीतसं भागी
तपोधनानाम् ऋषीणामभिषेकाय स्नानाय प्रवर्तयामास प्रवाहयामास
किलेति ऐतिह्ये ॥

ত হইতেছে, যে
পালিশে দাঁত

वृक्षम् ।

म् ॥ ५०

विष्कृतीदृष्टान्त
निवृत्तयेष. चरिद.

सत्त्वा दत्त

लदाभ्यनः

अत्रमुनं

ଜୟଜୟ

महर्षिः श्रीः

वस्तुतस्तं तपोऽप

वासुदेवता

पयश्च सप्तय

उद्धृतानि

तसं भागो व

प्रवाह्याम

14

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar.

५७। हे प्रिये ! पूर्वे तुमि याहार निकटे और अभीष्टमिद्विषय लब्ध करिशाहिले, हे देव, मेहे प्रथित श्रामवटे दृष्टिगोचर रहैतेछे; एहे उरुवर नैक हउवाय पद्मरागमहकृत विषमरगणेर नीलकाञ्चननिशेणौर शाय शोभा पाइतेछे ।

क्वचित् प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैर्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।
अन्यत्र माला सितपङ्कजानामिन्दोवरैरुत्खचितान्तरैव ॥५७॥

५७ अ. । क्वचित् प्रभालेपिभिः इन्द्रनीलैः अनुविद्धा मुक्तामयी यष्टिः इव । अन्यत्र इन्दोव उत्खचितान्तरा सितपङ्कजानां माला इव ॥ वाच्य—अनुविद्धया मुक्तामया यष्टा इव, उत्खचितान्तरया मालया इव विभायते ॥

५८। 'क्वचित्' इत्यादिभिश्चतुर्भिः श्लोकैः प्रयागे गङ्गायमुनासङ्गमवर्णयति—क्वचिदिति । हे अनवद्याङ्गि ! यमुनातरङ्गैर्भिन्नप्रवाहा व्याप्त्यौ गङ्गा जाङ्गवी विभाति, त्वं पश्य । केव, क्वचित् प्रदेशे प्रभया लिम्पन्ति सन्निहितमिति प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैरनुविद्धा, सह गुम्फिता मुक्तामयी यष्टिरिव हारावलि रिव विभाति । अन्यत्र प्रदेशे इन्दोवरैर्नीलोत्पलेकत् खचितान्तरा सह अथिता सितपङ्कजानां पुण्डरीकाणां मालैव विभाति । सर्वत्र सम्बन्धः ॥

क्वचित् खगानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः ।
अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्रा भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव ॥ ५९ ॥

५९ अ. । क्वचित् कादम्बसंसर्गवती प्रियमानसानां खगानां पङ्क्तिः इव । अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्रा भुवः चन्दनकल्पिता भक्तिः इव ॥ वाच्य—कादम्बसंसर्गवत्या पङ्क्त्या इव, कालागुरुदत्तपत्रया चन्दनकल्पितया भक्त्या इव ॥

५९। क्वचित् कादम्बसंसर्गवती नीलहंससंरुष्टां प्रियं मानसं नाम सरो येषां तेषां खगानां राजहंसानां पङ्क्तिरिव । 'राजहंसास्तु ते च चरणैर्लोहितैः सिताः' इत्यमरः । अन्यत्र कालागुरुणा दत्तपत्रा रचितमकरिका भुवश्चन्दनकल्पिता भक्तिरिव ॥

क्वचित् प्रभा चान्द्रमसी तमोभिश्छायाविलीनैः श्वलीकृतैव ।
अन्यत्र शुभा शरदभलेखा रभ्येष्वालयनभःप्रदेशा ॥ ६० ॥

६० अ. । क्वचित् छायाविलीनैः तमोभिः श्वलीकृता चान्द्रमसी प्रभा इव । अन्यत्र शुभालालयनभःप्रदेशा शुभा शरदभलेखा इव ॥ वाच्य—श्वलीकृतया चान्द्रमस्या प्रभया इव । शुभालालयनभःप्रदेशया, शुभया शरदभलेखा इव (विभायते) ॥

६१। क्वचित् छायासु विलीनैः स्थितैस्तमोभिः श्वलीकृता कर्पूरी-

ना चान्द्रमसी प्रभा चन्द्रिकेव । अन्यत्र रम्भे श्वालक्ष्यनभःप्रदेशा शुभ्रा
तद्वत्तत्त्वलेखा शरन्मेषपङ्क्तिरिव ॥

चिच्च कृष्णोरगभूषणैव भस्माङ्गरागा तनुरीश्वरस्य ।

अनवद्याङ्गि विभाति गङ्गा भिन्नप्रवाहा यमुनातरङ्गैः ५७

५७ अ. । क्वचित् कृष्णोरगभूषणा भस्माङ्गरागा ईश्वरस्य तनः इव । यमुनातरङ्गैः भिन्न-
गङ्गा विभाति, (हं) अनवद्याङ्गि ! (त्वम्) पश्य ॥ वाच्य—कृष्णोरगभूषणया भस्माङ्-
गरा तन्वा इव, भिन्नप्रवाहया गङ्गाया विभायते । त्वथा दृश्यताम् ॥

५७ । क्वचित् कृष्णोरगभूषणा भस्माङ्गरागा ईश्वरस्य तनुरिव ।

विभाति । शेषो व्याख्यातः । कलापकम् ॥

५७—५९ । हे अनिन्दितगात्रि ! देय देय, गङ्गाप्रवाह यमुना तरङ्गैः सङ्गत इहैवा—

५७ समुद्रज इह नौलगविद्वारा एषित मूलाशयैः आर. कोशां वा नौलगात्पले

५८ श्वेतकमलमालार आर; कोनस्थले नौलश्वेतपङ्क्तिमन्वित मानसप्रिय राजश्वेत-

५९ आर, अथ कोनस्थले कालाश्वेतपङ्क्तिमन्वित पद्मावती महित भृशित उल्लिखन्मन्त्रिक-

५९ आर; कोनस्थाने छायाशित अक्षकारे श्वेतकृत ज्योत्स्नार आर, कोशां

५९ आर; कोनस्थाने नौल नटोमगुलदर्शिनौ शरितौ विमल मेघमालार आर; आवार

५९ आर; कोनस्थाने येन कृष्णभूषणभूषित भस्माङ्गरागा भगवान् भूषित तद्वत् आर शोभा

५९ आर; कोनस्थाने ।

५९ । असुद्रपत्न्योर्जलसन्निपाते पूतात्मनामत्र किलाभिषेकात् ।

५९ । तत्त्वावबोधेन विनापि भूयस्तनुत्यजां नास्ति शरीरबन्धः ॥ ५८

५८ अ. । अत्र समुद्रपत्नीः जलसन्निपाते अभिषेकात् पूतात्मनां तनुत्यजां तत्त्वावबोधेन विना

५८ अ. । भूयः शरीरबन्धः नास्ति किल ॥ वाच्य—शरीरबन्धेन न भूयते ।

५८ । अत्र समुद्रपत्न्योर्गङ्गायमुनयोर्जलसन्निपाते सङ्गमेऽभिषेकात्

५८ आर; पूतात्मनां तनुत्यजां शुद्धात्मनां तत्त्वावबोधेन तत्त्वज्ञानेन विनापि

५८ आर; शरीरत्यागातन्तरं भूयः पुनः शरीरबन्धः शरीरयोगो नास्ति किल ।

५८ आर; ज्ञानादेव मुक्तिः । अत्र तु स्नानादेव मुक्तिरित्यर्थः ॥

५८ । योशरा एहे समुद्रपत्नी गङ्गा ७ यमुना सङ्गमस्थले अवगाहनपूर्वकं तदुत्थाग

५८ आर; मेहे पुताश्चादिगेर तदुत्थानाभिग्रेह पुनर्जन्म निवृत्ति इहैवा थाके ।

पुरं निषादाधिपतेरिदं तद्-

यस्मिन् मया मौलमणिं विहाय ।

जटासु बद्धास्वरुदत् सुमन्तः

कैकेयि कामाः फलितास्तवेति ॥ ५९

५८ अ. । निषादाधिपतेः तत् पुरम् इदं, यस्मिन् मया मौलिमणिं विहाय जटासु सतीषु (सतीषु) सुमन्तः (हे) कैकेयि ! तव कामाः फलिताः इति अरुदत् ॥ वाच्य—तेन पुरं च (भूयते), सुमन्त्रेण । कामैः फलितैः (अभूयत) इति अरुयत ॥

५९ । निषादाधिपतेर्गृहस्य तत् पुरमिदम् । यस्मिन् पुरे मया मौलिमणिं विहाय जटासु वडासु रचितासु सतीषु सुमन्तः 'हे कैकेयि तव कामा मनोरथाः फलिताः सफला जाताः' इत्यरुदत् । 'रुदिर् यन् विमोचने' इति धातोलुङ् ॥

६० । आम्नि येषथाने मत्तकगणि परित्रागपूस्कं छटावक्त्रं करिणं गात्रं यथा व्रातन करिणं करिणं वनिग्राहिलेन,—“शं कैकेयि ! त्वोमात्र मनोव्रतं हरेण” ऐ मेहे निषादाधिपतिं छहरे नगरं दृष्टे हरेतेछे ।

पयोधरैः पुण्यजनाङ्गनानां निर्विष्टहेमाम्बुजरेण यस्याः । ब्राह्मं सरः कारणमाप्तवाचो बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति ॥ ६० ॥

६० अ. । आप्तवाचः बुद्धेः अव्यक्तम् इव पुण्यजनाङ्गनानां पयोधरैः निर्विष्टहेमाम्बुजरेण यस्याः सरः, यस्याः कारणम् उदाहरन्ति ॥ वाच्य—आप्तवाग्भिः उदाह्रियते ॥

६० । पुण्यजनाङ्गनानां यच्चस्त्रीणां पयोधरैः स्तनैर्निर्विष्ट उपभुक्ते हेमाम्बुजरेण यस्य तत् । तत्र ताः क्रीडन्तीति व्यज्यते । ब्राह्मणं ब्राह्मम् । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । ब्राह्मं सरो मानसाख्यं यस्याः सरयाः बुद्धेर्महत्त्वस्य अव्यक्तं प्रधानमिव कारणम् । आप्तस्य वाच आप्तवाचो वेदाः । यदा बहुब्रीहिणा मुनयः । उदाहरन्ति प्रचक्षते ॥

जलानि या तीरनिखातयूपा वहत्ययोध्यामनु राजधानीम् । तुरङ्गमेधावभृतावतीर्णैरिच्छाकुभिः पुण्यतरीकृतानि ॥ ६१ ॥

६१ अ. । तीरनिखातयूपा या तुरङ्गमेधावभृतावतीर्णैः इच्छाकुभिः पुण्यतरीकृतानि जलानि अयोध्यां राजधानीम् अनु वहति ॥ वाच्य—तीरनिखातयूपा यथा उच्यते ॥

६१ । यूपः संस्कृतः पशुबन्धनार्थो दारुविशेषः । तीरनिखातयूपा या सरयूः तुरङ्गमेधा अश्वमेधास्तेषु अवभृथार्थमेवावतीर्णैरवरुदः इच्छाकु गोत्रापत्येनः पूर्वैः । तद्राजत्वादणो लुक् । पुण्यतरीकृतानि अतिशयेन पुण्यानि कृतानि जलानि अयोध्यां राजधानीं नम्रोमनु समीपे । तत्रा लक्षितयेत्यर्थः । अनुशब्दस्य 'लक्षणेत्यभूत—' इत्यादिना कर्मप्रवचनोपत्त्यात् तदयोगे द्वितीया । वहति प्रापयति ॥

यां सैकतोत्सङ्गमुखोचितानां प्राज्यैः पयोभिः परिवर्द्धितानाम् ।

सामान्यधात्रीमिव मानसं मे सम्भावयत्युत्तरकोशलानाम् ॥ ६२

६२ अ. । यां मे मानसं (कर्तुं) सैकतोत्सङ्गमुखोचितानां प्राज्यैः पयोभिः परिवर्द्धितानाम् उत्तरकोशलानां सामान्यधात्रीम् इव सम्भावयति ॥ वाच्य—मानसेन या सामान्यधात्रीव सम्भाव्यते ॥

६२ । यां सरयू मे मानसं कर्तुं, सैकतं पुलिनम् तदेवोत्सङ्गः, तत्र सुखं तत्रोचितानां, प्राज्यैः प्रभूतैः पयोभिः अश्वभिः क्षीरैश्च । 'पयः पयोऽश्वं च' इत्यमरः । परिवर्द्धितानां पुष्टानाम् उत्तरकोशलानामुत्तरकोशलेखराणां सामान्यधात्रीं साधारणमातरमिव सम्भावयति 'धात्री जनन्यामलकौ वसुमत्युपमाहृषु' इति विश्वः ॥

यं मदीया जननीव तेन मान्येन राज्ञा सरयूर्वियुक्ता ।

वसन्तं शिशिरानिलैर्मां तरङ्गहस्तैरुपगूहतीव ॥ ६३

६३ अ. । मान्येन राज्ञा वियुक्ता सा इयं सरयूः मदीया जननी इव दूरे वसन्तं मां शिशिरानिलैः तरङ्गहस्तैः उपगूहति इव ॥ वाच्य—मान्यः स राजा मदीयां जननीम् इव ताम् इमां सरयूम् उपगूहति । यथा वसन् अहम् उपगृह्णे ॥

६३ । मदीया जननी कीसल्येव मान्येन पूज्येन तेन राज्ञा दशरथेन वियुक्ता सेयं सरयूः दूरे वसन्तं प्रोष्य आगच्छन्तमित्यर्थः, मां पुत्रभूतं शिशिरानिलैस्तरङ्गैरेव हस्तैः उपगूहतीव आलिङ्गतीव ॥

७०—७० । प्रिये ! योहारं स्वर्गकमलद्वेगू वक्ररगनीगणेर सुनयुगले मङ्गलं हरेरा एक, प्रकृति यैरूप महत्तद्वेग कारण, सेहैरूप महर्षिगण मानमनरोवरके योहार उपनिर्दिष्टान बलिगा थाकेन ; योहार तौरभूमिते वज्जीय यूपमकल निखात रहियाछे, योहार जनश्रवाह राजधानी अयोध्यार उपकण्ठ दिवा प्रवाहित, हेकाकुवश्रीगण अश्व-राष्ट्रे अवतृत्तमानेर निमित्त अवतरण करिया योहार जन समधिक पवित्र करियाछेन ; योधायावामीरा योहार निकतामय क्रोडदेशे अवहनपूर्वक परग श्रुतभोग करिया योहार अचूर पयःपाणे संवर्द्धित हहेतेछेन, एवम् आमार मते विनि सकलैरहे योहारूपे परिगणित ; ऐ देव, मदीय जननीर शाय पूजा सेहै मरयू राजा दशरथ योहार विरहित हहेरा वनवास हहेते प्रतिनिवृत्त पुत्रेर शाय आमाके शशीतल योहारमपूक्त तरङ्गरूप करद्वारा वेन आलिङ्गन करितेछेन ।

विरक्तसन्ध्याकपिशं पुरस्ताद्यतो रजः पार्थिवमुज्जिहीते ।

हनुमत्कथितप्रवृत्तिः प्रत्युद्गतो मां भरतः ससैन्यः ॥ ६४

६४ अ. । विरक्तसन्ध्याकपिशं पार्थिवं रजः पुरस्तात् यतः उज्जिहीते (ततः) हनुमत्कथित-

প্রহতি: भरतः ससैन्यः (सन्) मां प्रत्युद्धतः (इति) शङ्के । वाच्य—विरक्तसन्ध्याकपिशेन
वेन रजसा उद्हायते ।...प्रहतिना भरतेन ससैन्येन सता प्रत्युद्धतेन इति मया शङ्क्यते ॥

৬৪। বিরক্তা অতিরক্তা যা সম্ব্য তদ্বৎ কপিশং তাস্মৈ যস্যৈ পৃথিব্যা
ইদং পার্থিবং রজো ধূলি: পুরস্তাদগ্রে যতো যস্মাৎ কারণাদুজ্জিহীতে উ-
চ্ছৃতি, তস্মাৎ হনূরস্যাস্তীতি হনূমান্ । ‘শ্বাদীনাশ্চ’ ইতি দৌঃ-
তেন কথিতা প্রবৃত্তিরস্বদাশমনবার্তা যস্মৈ স भरतः ससैन्यः सन्
प्रत्युद्धत इति शङ्के तर्कयामि । ‘शङ्का भयवितर्कयोः’ इति शङ्का-
र्थवः । अत्र यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् तच्छब्दलाभः ॥

৬৪। এই দেখ, নশুথে স্ব্যাকিরণরঞ্জিত সক্যাকানের শ্যায় কপিশবর্ণ পার্থিব
জান উড্ডীন হইতেছে ; ইহাতে গনে হয়, ভরত হনুগানের মুখে আগ্রাসের আগ্রাস-
বার্তা বিদিত হইয়া সসৈন্যে আগ্রাসের প্রত্যাগমন করিতেছে ।

अद्वा श्रियं पालितसङ्गराय

प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः ।

हत्वा निवृत्ताय मृधे खरादीन्

संरक्षितां त्वामिव लक्ष्मणो मे ॥ ৬৫

৬৫ অ: । সাধু: স: (भरत:) पालितसङ्गराय मे अनघां संरक्षितां श्रियं, लक्ष्मण: खरादीन्
हत्वा निवृत्ताय (मे संरक्षिताम् अनघां) त्वाम् इव प्रत्यर्पयिष्यति अद्वा ॥ वाच्य—साधুना तेन पर-
श्री:, लक्ष्मणेन संरक्षिता त्वमिव प्रत्यर्पयिष्यते ॥

৬৫। কিঞ্চ । সাধু: সজ্জন: স: भरत: । ‘সাধুর্বার্দ্ধষিকে চারী সজ্জন-
চাপি বাচ্যবৎ’ ইতি বিশ্ব: । पालितसङ्गराय पालितपितृप्रतिज्ञाय मे
मह्यमनघामदोषां भोगाभावादनुच्छिष्टां किन्तु संरक्षितां श्रियम् । मृधे
युद्धे खरादीन् हत्वा निवृत्ताय मे लक्ष्मण: संरक्षितामनघां त्वामिव
प्रत्यर्पयिष्यति अद्वा सत्यम् । ‘सत्ये त्वद्वाञ्छसा इयम्’ इत्यमर: ॥

৬৫। আগ্নি সগরে খরাদি রাক্ষসগণকে নিহত করিয়া প্রতিনিবৃত্ত হইলে, লক্ষ্মণের
তোমাকে আগ্রাস করে প্রত্যাগমন করিয়াছিল, তজ্জন এই সাধু ভরত সত্যসত্যই আমার
পিতার আদেশপালনপূর্বক প্রত্যাগমন দেখিয়া অরুচ্ছিতে রাজ্যলক্ষ্মী প্রদান করিলে ।

असौ पुरस्कृत्य गुरुं पदातिः पश्चादवस्थापितवाहिनीकः ।
वृद्धैरमात्यैः सह चीरवासा मामर्घ्यपाणिर्भरतोऽभ्युपैति ॥ ৬৬

৬৬ অ: । पदाति: चीरवासा: असौ भरतः पश्चात् अवस्थापितवाहिनीकः (सन्) गुरुं
स्कृत्य वृद्धैः अमात्यैः सह अर्घ्यपाणिः (सन्) माम् अभ्युपैति ॥ वाच्य—असुना पदातिना
वाससा भरतेन अवस्थापितवाहिनीकेन अर्घ्यपाणिना (सता) अभ्युपैति ॥

६६ । असौ पदातिः पादचारी चीरवासा वल्कलवसनो भरतः पञ्चात्
 भगिःवस्थापिता वाहिनौ सेना येन स तथोक्तः तम् । 'नमृतस्य' इति
 गुणं वशिष्ठं पुरस्कृत्य वृद्धैरमात्यैः सह अर्घ्यपाणिः सन् मामभ्युपैति ॥
 ६७ । ए देव, चीरधारौ भ्रत उ पञ्चात्भागे मैत्रागण मन्त्रागणपूर्वक कुलधर
 निष्ठेनवके अर्घ्य करिष्या वृद्ध अमात्रागणमह अर्घ्यश्रेष्ठ पादचारे आगमन करितेच्छे ।
 पित्रा विष्टां सदपेक्षया यः श्रियं युवाप्यङ्गतामभोक्ता ।
 इयन्ति वर्षाणि तथा सहोद्यमभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम् ॥ ६७

६७ अ. । यः पित्रा विष्टाम् अङ्गताम् अपि श्रियं युवा (अपि) सदपेक्षया अभोक्ता (सन्)
 इति वर्षाणि तथा (श्रिया स्त्रिया च) सह उद्यम् आसिधारं (नाम) व्रतम् अभ्यस्यति इव ॥
 य—येन यूनापि अभोक्ता (सता) अभ्यस्यते ॥

६७ । यो भरतः पित्रा विष्टां दत्ताम् अङ्गमुत्सृज्य च गतामपि यां
 श्रियं युवापि सदपेक्षया मङ्गत्तया अभोक्ता सन् । 'न लोक—' इति पृष्टी-
 निषेधः । इयन्ति वर्षाणि एतावतो वत्सरान् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
 तथा श्रिया सह । स्त्रियेति च गम्यते । उद्यं दुश्चरमासिधारं नाम
 व्रतमभ्यस्यतीव वर्त्तयतीव । 'युवा युवत्या सार्धं यन्मग्धमर्त्तवदाचरेत् ।
 पत्नर्निवृत्तसङ्गः स्यादासिधारव्रतं हि तत् ॥' इति यादवः । इदञ्चासि-
 धाराचङ्क्रमणतुल्यत्वादासिधारव्रतमित्युक्तम् ॥

६७ । ए भ्रत युवा हरेषां पितृवत् अङ्गगत राजानस्य आमात्र अपेक्षां
 विष्टाग ना करिष्या एहे चतुर्दश वत्सरकाल उद्देश नहि त्वेन अति कठोर आसिधार
 उक्त पावन करितेच्छे ।

एतावदुक्तवति दाशरथौ तदीया-
 मिच्छां विमानमधिदेवतया विदित्वा ।
 ज्योतिषयादवततार सविस्मयाभि-
 रुद्बोक्षितं प्रकृतिभिर्भरतानुगाभिः ॥ ६८

६८ अ. । दाशरथौ एतावत् उक्तवति (सति) विमानं (कर्तुं) तदीयाम् इच्छाम् अधिदेव-
 या विदित्वा सविस्मयाभिः भरतानुगाभिः प्रकृतिभिः उद्बोक्षितं (सत्) ज्योतिषयात् अवततार ॥
 य—विमानेन उद्बोक्षितेन अवतरे ॥

६८ । दाशरथौ रामे एतावदुक्तवति सति विमानं पुष्पकं कर्त्तुं,
 दीयां रामसख्यन्विनीमिच्छां अधिदेवतया मिषेण विदित्वा तत् प्रेरि-
 तदित्यर्थः । सविस्मयाभिर्भरतानुगाभिः प्रकृतिभिः प्रजाभिः उद्बोक्षितं
 सत् ज्योतिषयादाकाशादवततार ॥

৬৮। রাম এইরূপ বলিতেছেন, এমন সময় বিমান অবিদেবতাধারা ঠিক
মনোভাব জানিতে পারিয়া আকাশপথ হইতে অবতরণ করিল; তৎকালে ভরত
অনুগামী প্রভাগগ উর্দ্ধমুখ হইয়া সবিশেষে ঐ বিমান নিরীক্ষণ করিতে লাগিল।

তস্মাত্ পুরঃসরবিभीषणदर्शितेन

সেবাবিचक्षणहरीश्वरदत्तहस्तः ।

যানাৎ দ্বাতরদূরমহীতলে

মার্গেণ ভঞ্জিরচিতস্ফটিকেণ রামঃ ॥ ৬৮

৬৮ অঃ। রামঃ সেবাবিচক্ষণহরীশ্বরদত্তহস্তঃ (সন্) পুরঃসরবিभीষणदर्शितेन অদূরমহীত
ভঞ্জিরচিতস্ফটিকেণ মার্গেণ তস্মাত্ যানাৎ স্বদাতরত্ ॥ বাচ্য—সেবাবিচক্ষণহরীশ্বরদত্তহস্ত
রামেণ স্বদাতীর্থ্যত ॥

৬৯। রামঃ সেবায়াং বিচক্ষণঃ কুশলো হরীশ্বরঃ সুগ্রীবস্তেন দত্ত
হস্তো হস্তাবলম্ব্য যস্য তাড়শঃ সন্ । স্থলজ্ঞত্বাৎ পুরঃসরো বিभीष
স্তেন দর্শিতেন অদূরমাসন্নং মহীতলং যস্য তেন ভঞ্জিभिঃ বিচ্ছিত্তিभि
রচিতস্ফটিকেণ সোপানপর্ব্বণা মার্গেণ তস্মাদ্ যানাৎ পুষ্পকাৎ দ্বাতর
স্বতীর্ণবান্, তরতের্লঙ্ ॥

৬৯। তখন রামচন্দ্র শুক্রবানিপুণ স্ত্রীবেদ করধারণ করিয়া সম্মুখবর্তী বিभी
প্রদর্শিত ভূতলসমিহিত মনোহরাকারে স্ফটিকরচিত সোপানপর্ব্বপ্রাধারা বিমান স্তে
স্বতরণ করিলেন।

इक्ष्वाकुवंशगुरवे प्रयतः प्रणम्य

সম্ভাতরং भरतमर्घ्यपरिग्रहान्ते ।

पर्य्यश्चुरस्वজत मूर्धनि चोपजघ्नौ

तद्भक्त्यपोदपित्तराज्यमहाभिषेके ॥ ৬৯

৬৯ অঃ। যঃ প্রযতঃ ইক্ষ্বাকুवंशगुरवे প্রণম্য অর্ঘ্যपरिग्रहान्ते পর্য্যশুঃ (সন্) সম্ভাতরং
স্বজত; তদ্ভক্ত্যপোদপিত্তরাজ্যমহাভিষেকে সূর্ধনি উপজগ্নৌ চ ॥ বাচ্য—যেন প্রযতেন পর্য্যশু
(রামেণ) সম্ভাতা भरतः অস্বজ্যত। উপজগ্নে ॥

৭০। প্রযতঃ স রামঃ ইক্ষ্বাকুवंशगुरवे वशिष्ठाय प्रणम्य नमस्कृत
অর্ঘ্যস্য পরিগ্রহঃ স্বীকারস্তস্যান্তে পর্য্যশুঃ পরিগতানন্দবাণ্যঃ সন্
সম্ভাতরং भरतमस्वजत अलिङ्गत। तस्मिन् रामे भक्त्या अपोदः पितृराज्यमहाभिषेके
পিত্তরাজ্যমহাভিষেকো যেন তস্মিন্ সূর্ধনি উপজগ্নৌ চ। 'প্রা গম্য'-
পাদানে' লিটি রূপম্ ॥

৭০। রাম ভূতলে অবতরণ করিয়া প্রথমে ইক্ষ্বাকুলগ্নর বশিষ্ঠকে

শ্রীমদ্রামায়ণে; পরে ক্রমে ভরতপ্রদত্ত অর্ঘ্যগ্রহণ ও হর্ষাশ্রমশ্রমে শক্রব্রহ্ম ভরতকে
কবিতা জ্যোষ্ঠের প্রতি ভক্তিভাব বশতঃ রাজ্যাভিষেকে পরাশ্রয় ভরতের
করিলেন ।

শ্রমশ্চ প্রবৃদ্ধিজনিতাননবিক্রিয়াংশ্চ

প্লচ্ছান্ প্ররোহজটিলানি ব সন্নিবৃদ্ধান্ ।

অন্বগ্রহীত্ প্রণমতঃ শুভদৃষ্টিপাতৈ-

বার্ত্তানুযোগমধুরাচরয়া চ বাচা ॥ ৩১

৩১ অঃ । শ্রমশ্চ প্রবৃদ্ধিজনিতাননবিক্রিয়াংশ্চ (অতএব) প্ররোহজটিলান্ প্লচ্ছান্ ইব (স্থিতান্)
সন্নিবৃদ্ধান্ চ শুভদৃষ্টিপাতৈঃ বার্ত্তানুযোগমধুরাচরয়া বাচা চ অন্বগ্রহীত্ ॥ বাচ্য—
শ্রমশ্চ প্রবৃদ্ধিজনিতাননবিক্রিয়াঃ প্ররোহজটীলাঃ প্লচ্ছাঃ প্রণমলঃ সন্নিবৃদ্ধাঃ অন্বগ্রাহ্যতঃ ॥

৩১ । শ্রমশ্রুণাং সুখরোজাং প্রবৃদ্ধাং সংস্কারাভাবাদতিবৃদ্ধা জনিতা
ননৈষু বিক্রিয়া বিকৃতির্যেণাং তান্ অতএব প্ররোহৈঃ শাখাবলম্বিभिः অধো-
মূলৈঃ জটিলান্ জটাবতঃ প্লচ্ছান্ ন্যগোধানিব স্থিতান্ প্রণমতো
সন্নিবৃদ্ধাশ্চ শুভৈঃ কৃপাৰ্দ্ৰৈর্দৃষ্টিপাতৈঃ বার্ত্তানুযোগেন কুশলপ্রশ্নেন মধুরা-
চরয়া বাচা চান্বগ্রহীত্ অনুগ্রহীতবান্ ॥

৩১ । রাগ প্ররোহ-জটিল বটতরুর শাখা বর্জিতশৃঙ্গ বিকৃতিজনন প্রণত বৃদ্ধশ্লিগণের
অধোমূল অকূলদৃষ্টিপাতপূর্ব্বক কুশলপ্রশ্ন ও মধুর মণ্ডাষণাদি দ্বারা অনুগ্রহ প্রকাশ
করিলেন ।

দুর্জাতবন্ধুরয়ম্ চ হরীশ্বরো মে

পৌলস্ত্য এষ সমরেণু পুরঃপ্রহর্ত্তা ।

ইত্যাটতেন কথিতৌ রঘুনন্দনে

ব্যুত্ক্রম্য লক্ষ্মণামুভৌ भरतो ववन्दे ॥ ৩২

৩২ অঃ । ‘অয়ং মে দুর্জাতবন্ধুঃ ঋতহরীশ্বরঃ এষ সমরেণু পুরঃপ্রহর্ত্তা পৌলস্ত্যঃ’ ইতি আটতেন
রঘুনন্দন কথিতৌ উভৌ भरतः लक्ष्मणं व्युत्क्रम्य ववन्दे ॥ বাচ্য—অনেন দুর্জাতবন্ধুনা ঋতহরী-
শ্বরেণ, এতেন প্রহর্ত্তা পৌলস্ত্যেন ইতি भरतेन ववन्देति ॥

৩২ । অয়ং মে দুর্জাতবন্ধুরাপদ্বন্ধুঃ । ‘দুর্জাতং ব্যসনং প্রোক্তম্’ ইতি
বাক্যঃ । ঋতহরীশ্বরঃ সুগ্রীবঃ । এষ সমরেণু পুরঃপ্রহর্ত্তা পৌলস্ত্যো
বিমীষণঃ । ইত্যাটতেনাদরবতা । কথিতৌ কতঃ । রঘুণাং নন্দনে রামেণ
কথিতাবুভৌ বিমীষণসুগ্রীবৌ লক্ষ্মণমনুজমপি ব্যুত্ক্রম্য আলিঙ্গনাদি-
পরসম্ভাব্য भरतो ववन्दे ॥

৩২ । ‘ভক্ত’ ও বানপ্রস্থিগণের অধিপতি এই সুগ্রীব আমাদের বিপৎকালের পরমদয়ী

आर पोलस्त्यानमन विभीषण समरभूमि ते आमार मयूथे धाकिरा युक्त करिष्यामि
राम एहेरूप परिचय प्रदान करिने भरत, लक्ष्मणके अतिक्रम करिष्यामि अथे दूत
विभीषणके वन्दना करिनेन ।

सौमित्रिणा तदनु संसृजे स चैन-
मुत्थाप्य नम्रशिरसं भृशमालिलिङ्ग ।
रुदेन्द्रजित्प्रहरणव्रणकर्कशेन
क्लिश्यन्निवास्य भुजमध्यमुरःस्थलेन ॥ ७३

७३ अः । तदनु सः (भरतः) सौमित्रिणा संसृजे । नम्रशिरसम् एनम् उत्थाप्य दत्ते
जित्प्रहरणव्रणकर्कशेन अस्य उरःस्थलेन भुजमध्यं क्लिश्यन् इव भृशम् मालिलिङ्गं च । नम्र-
सौमित्रिः तं संसृजे । तेन क्लिश्यता नम्रशिराः एषः मालिलिङ्गे ॥

७३ । तदनु सुग्रीवादिवन्दनानन्तरं स भरतः सौमित्रिणा संसृज-
सङ्गतः । 'सृज विसर्गे' दैवादिकात् कर्त्तरि लिट् । नम्रशिरसं प्रणतं
सौमित्रिमुत्थाप्य भृशं गाढमालिलिङ्गं च । किं कुर्वन् ? रुदेन्द्र-
प्रहरणव्रणैः कर्कशेन अस्य सौमित्रेरुरःस्थलेन भुजमध्यं स्वकीयं क्लिश्यन्नि-
पीडयन्निव । क्लिश्नातिरयं सकर्मकः । 'क्लिश्नाति भुवनत्रयम्' इति दर्शनात्
ननु रामायणे—'ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीञ्च परन्तपः । अभिवाद्य त-
प्रीतो भरतो नाम चाब्रवीत् ॥' इति भरतस्य कानिष्ठं प्रतीयते । किम-
ज्यैष्ठमवलम्ब्य, आर्जवेन श्लोको व्याख्यातः ? सत्यम् । किन्तु राम-
यणश्लोकार्थः टीकाकृतोक्तः श्रूयताम् । 'ततो लक्ष्मणमासाद्य'—इत्यदि-
श्लोके आसादनं लक्ष्मणवैदेह्योः अभिवादनन्तु वैदेह्या एव । अन्यथा पूर्वो-
भरतस्य ज्यैष्ठं विरुध्यत इति ॥

७३ । अनन्तरं भरत लक्ष्मणसमीपे उपस्थित इहेले लक्ष्मण तौहाके प्रणाम करिनेन
भरतः तौहाके उथापित करिष्या इत्यजि०प्रहारजनित व्रणद्वारा कर्कश तदीय वपु-
श्च शीघ्र वक्षःश्वद्वारा गाढतर निपीडनपूर्वक आलिङ्गन करिनेन ।

रामाज्ञया हरिचमूपतयस्तदानीं
कृत्वा मनुष्यवपुरारुरुहर्गजेन्द्रान् ।
तेषु चरत्सु बहुधा मदवारिधाराः
शैलाधिरोहणसुखान्युपलेभिरे ते ॥ ७४

७४ अः । तदानीं हरिचमूपतयः रामाज्ञया मनुष्यवपुः कृत्वा गजेन्द्रान् आरुहन्, वपु-
मदवारिधारा चरत्सु तेषु ते शैलाधिरोहणसुखानि उपलेभिरे ॥ वाच्य—हरिचमूपतिभिः कजे-
आरुहन्ति ते ।

७४। तदानीं हरिचमूपतयो रामाज्ञया मनुष्यवपुः कृत्वा गजेन्द्रान्
बहुधा मदवारिधाराः क्षरत्सु वर्षत्सु तेषु गजेन्द्रेषु ते
पुण्यनाथाः शैलाधिरोहणसुखानि उपलेभिरनुवभूवुः ॥

७३। वानरसेनापतिं सुश्रीव व्रतगत्र आदेष्टुं गङ्गाशत्रौ व्रतगत्र करिष्या इष्टिपुच्छं
करिष्ये, तत्काले एव गङ्गालगनेन अत्रासु मदधारा करित इवैव सुश्रीव
व्रतगत्रादेष्टुं सुखं अनुभव करिते नागिन ।

सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणां
भेजे रथान् दशरथप्रभवानुशिष्टः ।

मायाविकल्परचितैरपि ये तदीयै-

न स्यन्दनैस्तुलितकृत्रिमभक्तिशोभाः ॥ ७५

७४। सानुप्लवः क्षणदाचराणां प्रभुः अपि दशरथप्रभवानुशिष्टः (सन्) रथान् भेजे । ये
मायाविकल्परचितैः अपि तदीयैः स्यन्दनैः तुलितकृत्रिमभक्तिशोभाः न (भवन्ति) ॥ वाच्य—
सन् प्रभुणापि दशरथप्रभवानुशिष्टेन रथाः भेजिरे । यैः तुलितकृत्रिमभक्तिशोभाः भूयन्ते ।

७५। सानुप्लवः सानुगः । 'अभिसारखनुसरः सहायोऽनुप्लवोऽनुगः'
यादवः । क्षणदाचराणां प्रभुर्विभीषणोऽपि प्रभवति अस्त्रादिति
मो जनकः दशरथः प्रभवो यस्य स दशरथप्रभवो रामः तेनानुशिष्टः
रामः सन् रथान् भेजे । तानेव विशिनष्टि—ये रथा मायाविकल्प-
रहितैः सङ्कल्प-विशेषनिर्मितैरपि तदीयैः विभीषणीयैः स्यन्दनैः रथैः
तुलितकृत्रिमभक्तिशोभाः तुलिता समीकृता कृत्रिमा क्रियया निर्वृत्ता
शोभा येषां ते तथोक्ता न भवन्ति । तेऽपि तत्साम्यं न लभन्ते इत्यर्थः ।
सम्यक् 'द्वितः क्लिः' इति क्लिप्रत्ययः । 'क्लेर्मम् नित्यम्' इति समागमः ॥

७६। वक्रमन्त्राञ्च विभीषणो दाशरथिश्च आदेष्टुं गङ्गाशत्रौ व्रतगत्रादेष्टुं सुश्रीव
व्रतगत्रः, तत्रात्र व्रतगत्रादेष्टुं मायाविकल्पवद्वात्रा व्रतित इहेनो व्रतगत्रादेष्टुं मायाविकल्प
व्रतगत्रादेष्टुं मयर्थ इहेन ना ।

भूयस्ततो रघुपतिविलसत्पताक-

मध्यास्त कामगति सावरजो विमानम् ।

दीपातनं बुधवृहस्पतियोगदृश्य-

स्तारापतिस्तरलविद्युद्विवाभवन्दम् ॥ ७६

७६। ततः रघुपतिः सावरजः (सन्) विलसत्पताकं कामगति विमानं भूयः बुधवृहस्पति-
स्तारापतिः दीपातनं तरलविद्युत् अभवन्दम् इव अध्यास्त ॥ वाच्य—सावरजेन रघुपतिना
मयथियोगदृश्येन तारापतिना अध्यास्त ।

৩৬। ততো রঘুপতিঃ সাবরজো भरतलक्ष्मणसहितः सन्, विलम्ब-
पताकं कामিনेच्छानुसारेण गतिर्यस्य तद्विमानं भूयः पुनरपि सुखद-
स्तभिभ्यां योगेन दृश्यो दर्शनीयः तारापतिः चन्द्रो दोषातनम् 'सायं जि-
प्राह্নে'—इत्यादिना दोषाशब्दात् अव्ययात् व्युप्रत्ययः, तरलविद्युच्च-
तडिदभ्रवृन्दमिव अध्यास्त अधिष्ठितवान् ॥

৩৬। অনন্তর রাম, ভরত ও লক্ষ্মণসহ পতাকাপরিশোভিত এক কামগামী
পুনরায় আরোহণ করিলেন; তৎকালে বোধ হইল যেন তারাপতি চন্দ্র, বৃথ ও বৃহস্পতি
সহিত যোগহেতু চপলবিদ্যাৎসবগ্নিত গগনগণ্ডলস্থিত রাক্ষিকালীন জলদগুণে আচ্ছাদিত
করিতেছেন ।

तत्रेश्वरेण जगतां प्रलयादिवोर्वीं
वर्षाल्ययेन रुचमभघनादिवेन्दोः ।
रामेण मैथिलसुतां दशकण्ठकृच्छात्
प्रत्युद्धतां धृतिमतीं भरतो ववन्दे ॥ ३७

৩৭ অঃ । भरतः जगताम् ईश्वरेण प्रलयात् उर्वीम् इव वर्षाल्ययेन अभघनात् इन्दोः रुच-
रामेण दशकण्ठकृच्छात् प्रत्युद्धतां धृतिमतीं मैथिलसुतां ववन्दे ॥ वाचा—उर्वीम् इव इति
प्रत्युद्धता धृतिमती मैथिलसुता भरतेन ववन्दे ॥

৩৭। তত্র বিমানে । जगतामौश्वरेण आदिवराहेण प्रलयादुर्वी-
वर्षाल्ययेन शरदागमेन अभघनात् मेघसङ्घातादिन्दोः रुचं चन्द्रिका-
रामेण दशकण्ठ एव कृच्छं सङ्घटं तस्मात् प्रत्युद्धतां धृतिमतीं सन्तोष-
मैथिलसुतां सीतां भरतो ववन्दे ॥

৩৭। প্রলয়কালে ভগবান্ হরি যেমন আদিবরাহরূপ ধারণপূর্বক জল-
বহুকরার উদ্ধার করিয়াছিলেন, শরৎকাল যেরূপ গাঢ়তর মেঘাবরণ উন্মোচন করি-
ক্ষোৎস্না প্রকাশিত করে, তদ্রূপ রামচন্দ্র রাক্ষসরূপ মহাসঙ্কট হইতে যে মীতাদেবীকে
উদ্ধার করিয়াছিলেন; ভরত ধৈর্যশালিনী সেই মীতাদেবীকে প্রথমে
করিলেন ।

लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतं तद्-
वन्द्यं युगं चरणयोजनकात्मजायाः ।
ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलञ्च शिरोऽस्य साधो-
रन्योन्यपावनमभूदभयं समेत्य ॥ ३८

৩৮ অঃ । लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतं वन्द्यं तत्, जनकात्मजायां चरणयोः युगं—ज्येष्ठानु-
CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar.

साधोः अथ (भरतस्य) शिरः च,—(इति) उभयं समेत्य अन्योन्यपावनम् अभूत् । वाच्यं
निरपणतिमङ्गदृढव्रतेन वन्द्येन तेन युगेन ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलेन शिरसा अन्योन्यपावनेन
अमावि ॥

७८ । लङ्केश्वरस्य रावणस्य प्रणतीनां भङ्गेन निरासेन दृढव्रतम्
खण्डितपातिव्रत्यम् अतएव वन्द्यं तत् जनकात्मजायाः चरणयोर्युगं ज्येष्ठा-
भ्या जटिलं जटायुक्तं साधोः सज्जनस्य अस्य भरतस्य शिरश्च इत्युभयं
नित्य मिलित्वा अन्योन्यस्य पावनं शोधकम् अभूत् ॥

७९ । विनि दशाननेन अग्निपातभङ्गे दृष्टप्रतिष्ठ इहेरा शीघ्र पातिव्रत्यं अकूश
प्राचिनेन, मेहे गीतार चरणयुगल एव अग्रक्षेत्र अश्रुवृद्धि निवहन् मनाश्रु भ्रूतेन
एहे उभय एकत्र मिलित इहेरा अत्राप्यत्रक पवित्र करिण ।

क्रोशाङ्गं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा

काकुत्स्थः स्मितजवेन पुष्पकेण ।

शत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्यमार्यः

साकेतोपवनमुदारमध्यवास ॥ ७८

श्रीमहाकविकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये दण्डकाप्रत्यागमनो
नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३

७८ पः । आर्यः काकुत्स्थः प्रकृतिपुरःसरेण स्मितजवेन पुष्पकेण क्रोशाङ्गं गत्वा शत्रुघ्नप्रति-
विहितोपकार्यम् उदारं साकेतोपवनम् अर्ध्यवास ॥ वाच्य—आर्येण काकुत्स्थेन अर्ध्यूपे ॥

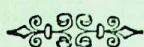
७९ । आर्यः पूज्यः काकुत्स्थो रामः प्रकृतयः प्रजाः पुरःसराः यस्य
स्मितजवेन मन्दवेगेन पुष्पकेण, क्रोशोऽध्वपरिमाणविशेषः, क्रोशाङ्गं
गौकदेशं गत्वा शत्रुघ्नेन प्रतिविहिताः सज्जिता उपकार्याः पटभवनानि
अन्तर्दुदारं महत् साकेतस्य अयोध्याया उपवनमध्यवास अधितष्ठौ ।
साकेतः स्यादयोध्यायां क्रोशला नन्दिनी तथा इति यादवः ॥

श्रीमहामहोपाध्याय कोलाचल मल्लिनाथ सूरि विरचितया सञ्जीवनी-
समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकवि—श्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे
महाकाव्ये दण्डकाप्रत्यागमनो नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३

८० । अनन्तर आर्य रामच्छ्र अज्ञागवके विमानेन अग्रे राशिनां क्षेत्र क्षेत्रे
काश पथ गमनपूर्वकं शीघ्र राजधानौ अवधार मनोरम उपवने शत्रुघ्नविरचित
उपे अवहान करिते नागिनेन ।

त्रयोदश सर्ग समाप्त ॥ १०

चतुर्दशः सर्गः ।

भर्तुः प्रणाशादथ शोचनीयं दशान्तरं तत्र समं प्रपन्ने ।
अपश्यतां दाशरथी जनन्यौ छेदादिवोपघ्नतरोर्व्रतत्यौ ॥

१ अ. । अथ तत्र दाशरथी उपघ्नतरोः छेदात् व्रतत्यौ इव भर्तुः प्रणाशात् शोचनीयं दशान्तरं प्रपन्ने जनन्यौ समम् अपश्यताम् ॥ वाच्य—दाशरथिभ्याम् अदृश्यताम् ॥

सञ्जीवनं मैथिलकन्यकायाः सौन्दर्यसर्वस्वमहानिधानम् ।

शशाङ्कपङ्केरुहयोः समानं रामस्य वन्दे रमणीयमास्यम् ॥

१ । अथ उपवनाधिष्ठानानन्तरं दाशरथी रामलक्ष्मणौ, उपघ्नतरोः आश्रयवृक्षस्य 'उपघ्न आश्रये' इति निपातः । छेदात् व्रतत्यौ लते इव, किं तु व्रततिर्लता इत्यमरः । भर्तुः दशरथस्य प्रणाशात् शोचनीयं दशान्तरं अवस्थान्तरम्, 'अवस्थायां वस्तान्ते स्याद्दशापि' इति विश्वः । प्रपन्ने प्राप्ते जनन्यौ कौशल्यासुमित्रे तत्र साकेतोपवने समं युगपदपश्यताम् दृष्टेः कर्त्तरि लङ् ॥

१ । आश्रयवृक्षं हिमं रहेने नता येकप दूरवशां प्रांशु दय, राम लक्ष्मणौ शशिविनाशनिवर्त्तन मातिशय शोचनीय अवस्थापन्न जननी कोशला ७ शशिविनाशनिवर्त्तन उपवन गन्ध मन्मथन करिनेन ।

उभावुभाभ्यां प्रणतौ हतारी यथाक्रमं विक्रमशोभिनी तौ
विस्मष्टमस्त्रान्वतया न दृष्टौ ज्ञातौ सुतस्पर्शमुखोपलम्भात् ॥

२ अ. । यथाक्रमं प्रणतौ हतारी विक्रमशोभिनी तौ उभौ उभाभ्याम् अस्त्रान्वतया विस्मष्टम दृष्टौ, (किन्तु) सुतस्पर्शमुखोपलम्भात् ज्ञातौ ॥ वाच्य—उभे दृष्टवत्यौ । ज्ञातवत्यौ ।

२ । यथाक्रमं स्वस्वमाहपूर्वकं प्रणतौ नमस्कृतवन्तौ हतारी शत्रुकौ विक्रमशोभिनी तौ उभौ रामलक्ष्मणौ उभाभ्यां माहपूर्वकं अस्त्रैः अश्वभिः अन्वतया हेतुना, 'अस्त्रमश्व च शोणितम्' इति यादवः विस्मष्टं न दृष्टौ, किन्तु सुतस्पर्शेन यत् सुखं तस्य उपलम्भादनुभवाज्ज्ञातौ ॥

२ । तथन निहतवैरी महाबलपराक्रम लाडुदय यथाक्रमे उभय जननीकेहे प्रांशु करिनेन, किञ्च वांष्पजाले तौहारा अकप्राय इव्याय अष्टकपे तौहाराकपे प्रांशु पाहेनेन नो ; केवल स्पर्शसुखद्वाराहे प्रुख बलिवा छानिते पारिनेन ।

आनन्दजः शोकजमशु वाष्पस्तयोरशीतं शिशिरो विभेद ।
गङ्गासरयोर्जलमुष्णतप्तं हिमाद्रिनिस्यन्द इवावतीर्णः ॥ ३

३ अ. । तयोः आनन्दजः शिशिरः वाष्पः उष्णतप्तं गङ्गासरयोर्जलम् अवतीर्णः हिमाद्रिनिस्यन्दः शोकजम् अशीतम् अशु विभेदः । वाच्य—आनन्दजेन शिशिरेण वाष्पेण अवतीर्णेन हिमाद्रि-
भेदेन इव विभेदः ॥

प्रपन्ने । तयोः मातुः आनन्दजः शिशिरो वाष्पः शोकजम् अशीत-
तत्त्वौ ॥ तमशु उष्णतप्तं ग्रीष्मतप्तं गङ्गासरयोः जलं कर्म । अवतीर्णो हिमाद्रेः
स्यन्दो निर्भर इव विभेदः । आनन्देन शोकस्तिरस्कृत इत्यर्थः ॥

०। शिगान्त्रेण निर्वाहवाग्नि निपतित इहेन येमन छाह्वी ७ मरयूर निदाय-
नम । अनवाग्नि शशीतल ह्य, तज्जप मेहे कोशना ७ सुमिद्वार आनन्दजात
॥ ॥ तन नयन जन निर्गत इवात्र तांशादेन शोकाक्षर उक्तता विनष्ट इहेन ।

पुत्रयोर्नैर्ऋतशस्त्रमार्गानाद्रान्निवाङ्गे सदयं स्पृशन्त्यौ ।
अभीषितं क्षत्रकुलाङ्गनानां न वीरसूशब्दमकामयेताम् ॥ ४

४ अ. । ते पुत्रयोः अङ्गे नैर्ऋतशस्त्रमार्गान् आद्रान् इव सदयं स्पृशन्त्यौ क्षत्रकुलाङ्गनानाम्
अभीषितम् अपि वीरसूशब्दं न अकामयेताम् । वाच्य—स्पृशन्तीभ्यां ताभ्यां अभीषितः
सूशब्दः नाकास्यतः ॥

४। ते मातरौ पुत्रयोः अङ्गे शरीरे नैर्ऋतशस्त्राणां राक्षसशस्त्राणां
मार्गान् व्रणान् आद्रान् सरसानिव सदयं स्पृशन्त्यौ क्षत्रकुलाङ्गनानाम्
अभीषितमिष्टमपि वीरसूः वीरमातेति शब्दं न अकामयेताम् । वीरप्रसवो
वहेतुरिति भावः ॥

४। अनसुत्र तांशरा मकरगतावे तनयवत्तरे शरीरे राक्षसशस्त्रजनित कृतचिर
७ अर्ण करिग्रा कृत्रिय-कुलकाभिनीगणेर अतीश्रित 'वीरप्रसविणी' शब्देन
मातिशय इतादत्र इहेनेन ।

लेशावहा भर्तुर्लक्षणाहं सीतेति नाम स्वमुदीरयन्ती ।
स्वर्गप्रतिष्ठस्य गुरोर्महिष्यावभक्तिभेदेन वधूर्ववन्दे ॥ ५

५ अ. । भर्तुः लेशावहा अलक्षणा अहं सीतेति स्वं नाम उदीरयन्ती स्वर्गप्रतिष्ठस्य गुरोः
मयो वधूः अमक्तिभेदेन ववन्दे । वाच्य—'लेशावहा अलक्षणा अहं सीता' इति उदीरयन्त्या
ववन्दते ॥

५। आवहति इति आवहा । भर्तुः लेशावहा लेशकारिणी, अतएव
लक्षणा अहं सीतेति स्वं नाम उदीरयन्ती स्वर्गः प्रतिष्ठा आस्पदं यस्य

তস্য স্বর্গস্থিতস্য গুরোঃ শ্বশুরস্য মহিষ্যৌ শ্বশ্রু বধূঃ সূপা 'বধূঃ' বধূর্জায়া' ইত্যমরঃ । অমুক্তিভেদেন ববন্দে । স্বর্গপ্রতিষ্ঠস্য ইত্যনেন বধূর্জায়া' ইত্যমরঃ । অমুক্তিভেদেন ববন্দে । স্বর্গপ্রতিষ্ঠস্য ইত্যনেন বধূর্জায়া' ইত্যমরঃ ।

উত্তিষ্ঠ বত্সে ননু সানুজোঽসৌ
বৃত্তেন ভর্তা শুচিনা তবৈব ।
কৃচ্ছ' মহতীর্ণা ইতি প্রিয়ার্হাণ
তামূচতুস্তে প্রিয়মপ্যমিথ্যা ॥ ৬

৬ অঃ । তে, 'ননু বত্সে ! উত্তিষ্ঠ ; অসৌ সানুজঃ ভর্তা তব এব শুচিনা বৃত্তেন মহতীর্ণা' ইতি প্রিয়ার্হাণ তাং (বধূ) প্রিয়ম্ অপি অমিথ্যা উচতুঃ ॥ বাচ্য—'মহতীর্ণা' (মহতীর্ণা) সানুজেন অমুনা ভর্তা তীর্ণা ইতি তাভ্যাং প্রিয়মপ্যমিথ্যা উচ্যে ॥

৬ । ননু বত্সে ! উত্তিষ্ঠ অসৌ সানুজো ভর্তা তবৈব শুচিনা বৃত্তেন
মহতীর্ণা দুঃখ' তীর্ণাঃ তীর্ণবান্ ইতি প্রিয়ার্হাণ তাং বধূ' প্রিয়ম্
অমিথ্যা সত্যং তে শ্বশ্রু উচতুঃ । উভয়ং দুর্বচমিতি ভাবঃ ॥

৫—৬ । তদনন্তর বধূ বিদেহনন্দিনী "আগি পতিত ক্লেশদাশিনী অশ্রুভলঙ্গণা যৌ
এইরূপ শীঘ্র নাম উচ্চারণ করিয়া স্বর্গগত মহীপতির মহীয়স্বককে ভক্তিগতকরে
করিলেন । তাঁহারা—“হে বৎস ! গাছোথান কর, তোমারই পুত্রব্রত
এই রাগলক্ষণ ক্লেশকর মহামুগ্ধ হইতে উত্তীর্ণ হইয়াছে” এইরূপ মত ও প্রিয়তা
পূর্ববধূকে মাহুনা করিলেন ।

অথাভিষেকং রঘুবংশকেতোঃ প্রারব্ধমানন্দজলৈর্জনন্যোঃ ।
নির্বর্ত্যামাসুরমাত্যবৃদ্ধাস্তীর্থাহৃতৈঃ কাশ্চনকুম্ভতোয়ৈঃ ॥

৩ অঃ । অমাত্যবৃদ্ধাঃ জনন্যোঃ আনন্দজলৈঃ প্রারব্ধ' রঘুবংশকেতোঃ অভিষেকং তীর্থাহৃতৈঃ কাশ্চনকুম্ভতোয়ৈঃ
কুম্ভতোয়ৈঃ নির্বর্ত্যামাসুঃ ॥ বাচ্য—অমাত্যবৃদ্ধাঃ প্রারব্ধঃ অভিষেকঃ নির্বর্ত্যামাসুঃ ।

৩ । অথ জনন্যোরানন্দজলৈঃ আনন্দবাপ্যৈঃ প্রারব্ধ' প্রকান্ত' রঘুবংশ
কেতোঃ রামস্য অভিষেকম্ অমাত্যবৃদ্ধাঃ তীর্থৈর্যো গঙ্গাপ্রমুখৈশ্চ
আনীতৈঃ কাশ্চনকুম্ভতোয়ৈঃ নির্বর্ত্যামাসুঃ নিষ্পাদয়ামাসুঃ ॥

৭ । প্রথমে জনীষ্যেতর আনন্দাশ্রুদ্বারা এই রঘুবংশভূষণ রামচন্দ্রের
আরম্ভ হয়, তারপর গঙ্গাদিভীর্ণ হইতে আনীত কাঞ্চনকলসপূর্ণ জলদ্বারা বৃদ্ধ অমাত্য
তাঁহার সেই রাজ্যাভিষেক ব্যাপার সম্পন্ন করেন ।

সরিত্সমুদ্রানসরসীশ্চ গত্বা রক্তকপীজ্জৈরুপপাদিতানি
তस्याপতন্য ধ্মি জলানি জিহ্বাওর্বিম্বস্য মেঘপ্রভবা ইবাম

८ अ. । रक्तः कपीन्द्रैः सरित्समुद्रान् सरसीः च गत्वा उपपादितानि जलानि जिष्णोः तस्य विन्यस्य (मूर्ध्नि) मेघप्रभवाः आपः इव अपतन् ॥ वाच्य—उपपादितैः जलैः मेघप्रभवैः सरित् अपत्यत ॥

८ । रक्तः कपीन्द्रैः सरितो गङ्गाद्याः समुद्रान् पूर्वादीन् सरसीः मानसादींश्च गत्वा उपपादितानि उपनीतानि जलानि जिष्णोर्जयशीलस्य, तजिस्थस्य गच्छुः इति गच्छप्रत्ययः । तस्य रामस्य मूर्ध्नि विन्यस्य त्रिस्यद्रेः मूर्ध्नि मेघप्रभवा आप इव अपतन् ॥

८ । प्रधान प्रधान राक्षस उ वानरगण वह मरिच मयूज उ मरौवदे गगन करिग्रा मरुतर तीर्थवाग्नि आनयन करिग्राछिन, उेश एककाले जयशील रागेन मरुके निपठित इग्राय विष्कागिरि निथरे दृष्टिपातेन ग्राय अतीयगान इहेते नागिन ।

तपस्विवेशक्रिययापि तावत् यः प्रेक्षणीयः सुतरां बभूव । राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा तस्योदितासीत् पुनरुक्तदोषा ॥८॥

८ अ. । यः तपस्विवेशक्रियया अपि सुतरां प्रेक्षणीयः बभूव, तस्य उदिता राजेन्द्रनेपथ्यविधान-शोभा पुनरुक्तदोषा आसीत् ॥ वाच्य—येन प्रेक्षणीयेन बभूव । राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभया उदितया पुनरुक्तदोषया अभूयत ॥

९ । यो रामः तपस्विवेशक्रिययापि तपस्विवेशरचनयापि सुतराम् अत्यन्तं प्रेक्षणीयः तावद्दर्शनीय एव बभूव, तस्य राजेन्द्रनेपथ्यविधानेन राजवेशरचनया उदिता या शोभा सा पुनरुक्तं नाम दोषो यस्याः सा पुनरुक्तदोषा द्विगुणा आसीत् ॥

९ । पूर्वैः राग वनवांज जगत्वे तपस्विवेश रचना करिग्रा वेकूप शोभित इहेग्रा छिगेन, अजिषेककाले आंख राजयोग्य वेशभूषा परिधान करिग्रा वे तनपेक्री अधिकतर शोभाधारण करिग्राछेन, इेश वनिने पुनरुक्ति दोष घटे ।

स मौलरक्षोहरिभिः ससैन्यस्तूर्यस्नानानन्दितपौरवर्गः । विवेश सौधोद्धतलाजवर्षामुत्तीरणामन्वयराजधानीम् ॥१०॥

१० अ. । सः ससैन्यः तूर्यस्नानानन्दितपौरवर्गः (सन्) मौलरक्षोहरिभिः (सह) सौधोद्धत-लाजवर्षाम् उत्तीरणाम् अन्वयराजधानीं विवेश ॥ वाच्य—तेन रामेण ससैन्येन तूर्यस्नानानन्दित-पौरवर्गेण सौधोद्धतलाजवर्षा उत्तीरणा अन्वयराजधानी विविशे ॥

१० । स रामः ससैन्यः तूर्यस्नानैः आनन्दितपौरवर्गः सन् मूले भवाः मौलाः मन्त्रिवृद्धास्तैः रक्षोभिः हरिभिश्च सह सौधेभ्य उद्गतलाजवर्षाम् उत्तीरणाम् अन्वयराजधानीम् अयोध्यां विवेश प्रविष्टवान् ॥

১০। অনন্তর রাম প্রধান মন্ত্রী, রাক্ষস, বানর এবং মৈত্ৰগণ সম্মিলিত
পৌরবর্গকে আনন্দিত করিয়া উন্নততোরণা রঘুকুলরাজধানী অয়োধ্যায়
করিলেন, তাঁহার প্রবেশকালে সোধতল হইতে লাক্ষবর্ষণ ও ভূতলে তুর্ধামকল নিমিত্ত
হইতে লাগিল।

সৌমিত্রিণা সাবরজেন মন্দমাধূতবালব্যজনো রথস্বঃ
ধৃতাতপত্বো भरतेन साक्षादुपायसङ्घात इव प्रवृद्धः ॥ ১১।

১১ অঃ। সাবরজেন সৌমিত্রিণা মন্দম্ আধূতবালব্যজনঃ রথস্বঃ भरतेन ধৃতাতপত্বো
সাচাত্ উপায়সঙ্ঘাতঃ ইব (বিশেষ) ॥ বাচ্য—আধূতবালব্যজনে রথস্বেন ধৃতাতপত্বো
উপায়সঙ্ঘাতেন ইব (বিশেষে) ॥

১১। সাবরজেন শতুঘ্নযুক্তেন সৌমিত্রিণা লক্ষ্মণেন মন্দমাধূতবালব্য
ব্যজনে চামরে यस्य स रथस्थो भरतेन धृतातपतः एवं चतुर्व्यूहो राम
प्रवृद्धः साक्षादुपायानां सामादीनां सङ्घातः समष्टिरिवः विवेशिति पूर्व
सम्बन्धः ॥

১১। তখন ভরত তাঁহার মন্ত্ৰকে রাজচ্ছত্র ধারণ করিলেন, লক্ষ্মণ ও শত্ৰু
ধীরে চামর বাজন করিতে লাগিলেন; তৎকালে মনে হইল যেন জাম দান ভেন
এই উপায়চতুষ্টয় শত্রুর ধারণ করিয়া একত্র সম্মিলিত হইয়াছে।

प्रासादकालागुरुधूमराजिस्तस्याः पुरो वायुवशेन भिन्ना
वनान्निवृत्तेन रघूत्तमेन मुक्ता स्वयं वेणिरिवावभासे ॥ ১২।

১২ অঃ। বায়ুবশেন ভিন্না প্রাসাদকালাগুরুধূমরাজিঃ বনাত্ নিবৃতেন রঘূত্তমেন স্বয়ং
তস্যাঃ পুরঃ বেণিঃ ইব আবভাসে ॥ বাচ্য—প্রাসাদকালাগুরুধূমরাজ্যা ভিন্নয়া মুক্তয়া
ইব আবভাসে ॥

১২। বায়ুবশেন ভিন্না প্রাসাদে যঃ কালাগুরুধূমঃ তস্য রাজিঃ
বনাত্ নিবৃতেন রঘূত্তমেন রামেণ স্বয়ং মুক্তা তস্যাঃ পুরঃ পুৰ্য্যা বেণিরি
আবভাসে। পুরোঃপি পতিব্রতা সমাধিকৃতঃ। 'ন প্রোষিতো তু সংস্কৃত্য
বেণী চ প্রমোচয়েত্' ইতি হারীতঃ ॥

১২। রাজধানী অয়োধ্যায় প্রাঙ্গণ হইতে নির্গত কালাগুরুধূমরাজি বায়ুবশে
ভিন্ন হওয়ায় বোধ হইতে লাগিল,—রঘুত্তম রাম বন হইতে প্রত্যাগমন করিয়া
স্বয়ং রাজধানীর বেণী উন্মোচন করিয়াছেন।

श्वश्रू जनानुष्ठितचारुवेषां कर्णैरथस्यां रघुवीरपत्नीम् ।
प्रासादवातायनदृश्यबन्धैः साकेतनार्योऽञ्जलिभिः प्रणेतुः ॥ ১৩।

१३ अः । साकेतनार्यः श्वश्रूजनानुष्ठितचारुवेपां कर्णरियस्यां रघुवीरपत्नीं प्रासादवातायन-
 अञ्जलिभिः प्रणेषुः ॥ वाचा—श्वश्रूजनानुष्ठितचारुवेपां कर्णरियस्यां रघुवीरपत्नीं साकेत-
 नार्यः प्रणेषुः ॥

१३ । श्वश्रूजनैः अनुष्ठितचारुवेपां कृतसौम्यनेपथ्याम्, 'आकल्पवेधौ
 निपथ्यम्' इत्यमरः । कर्णरियः स्त्रीयोग्योऽल्परयः, 'कर्णरियः प्रवहणम्'
 इति यादवः । तत्रस्थां रघुवीरपत्नीं सीतां साकेतनार्यः प्रासादवातायनेषु
 द्वैः ॥ १३ ॥ अञ्जलिभिः प्रणेषुः ॥

१० । भूतनारीगणं शंखं छनविद्वरितं मनोहरवेषधारिणीं रघुवीरपत्नीं मौतापेवौके
 विक्रान्तकृत्यं स्मृष्टे लक्ष्यं करिष्या प्रानामगवाक्षपथं दृष्टेते अञ्जलिवक्त्रनपूरकं प्रणामं
 करिते नागिल ।

स्फुरत्प्रभामण्डलमानसूयं सा विभ्रती शाश्वतमङ्गरागम् ।
 राजशुद्धेति पुनः स्वपुण्यै सन्दर्शिता वज्जिगतेव भर्त्ता ॥ १४ ॥

१४ अः । स्फुरत्प्रभामण्डलम् आनसूयं शाश्वतम् अङ्गरागं विभ्रती सा (सीता) भर्ता स्वपुण्यै
 सा इति सन्दर्शिता पुनः वज्जिगता इव रराज ॥ वाचा—विभ्रत्या तथा शुद्धया इति सन्दर्शितया
 वज्जिगता इव रजे ॥

२४ । स्फुरत्प्रभामण्डलम् आनसूयम् अनसूयया दत्तं शाश्वतं सदा-
 तनमङ्गरागं विभ्रती सा सीता भर्ता स्वपुण्यै शुद्धेति सन्दर्शिता पुनर्वज्जि-
 गतेव रराज ॥

१४ । मौतापेवौके अनश्रुतचित्तं विक्रान्तकाष्ठं चित्रङ्गां श्री अङ्गरागं श्रीरे धारण-
 पूरकं विभ्रतां दृष्टेया येन भूतनागं रामकर्तुं अग्निपरीक्षितारं शत्रुं भूतनारीगणं कर्तुं
 कश्चित् दृष्टेते नागिलेन ।

वैष्मनि रामः परिवर्हन्ति विश्राण्य सौहार्दनिधिः सुहृद्भ्याः ।
 वाष्पायमाणो बलिमन्निकेतमालिख्यशेषस्य पितुर्विवेश ॥ १५ ॥

१५ अः । सौहार्दनिधिः रामः सुहृद्भ्यः परिवर्हन्ति वैष्मनि विश्राण्य आलिख्यशेषस्य पितुः
 बलिमन्निकेतं वाष्पायमाणः (सन्) विवेश ॥ वाचा—सौहार्दनिधिना रामेण वाष्पायमाणेन
 बलिमन्निकेतः विवेश ॥

१५ । सुहृदो भावः सौहार्दं सौजन्यम् । 'हृद्भ्यामिन्वन्ते पूर्वपदस्य'—
 इत्यभयपदवृद्धिः । सौहार्दनिधिः रामः सुहृद्भ्यः सुग्रीवादिभ्यः परिवर्ह-
 न्ति उपकरणवन्ति वैष्मनि विश्राण्य दत्त्वा, आलिख्यशेषस्य चित्रमात्र-
 शेषस्य पितुर्बलिमत् पूजायुक्तं निकेतं गृहं वाष्पायमाणो वाष्पमुदमन्
 विवेश । 'वाष्पोऽभ्यामुदमने' इति क्यङ्प्रत्ययः ॥

१६ । सौहार्दनिधिं रामं सुहृद्भ्यामप्युपकरणेन सुसज्जितं गृहमकलं वितरणं

करिशां वाञ्छाकूललोचने आलेशमात्रावशिष्टे पितामहं पूजयितुं मन्त्रं निवेद्य

कृताञ्जलिस्तव यदस्व सत्यान्नाभश्यत स्वर्गफलाद्गुरुनः ।
तच्चिन्त्यमानं सुकृतं तवेति जहार लज्जां भरतस्य मातुः ॥

१६ अः । तव रामः कृताञ्जलिः (सन्) (हे) अस्व ! नः गुरुः यत् स्वर्गफलात् सत्यान्नाभश्यत, इति यत् तत् चिन्त्यमानं तव सुकृतम्—(इति) भरतस्य मातुः लज्जां जहार ॥ यत्—कृताञ्जलिना रामेण, गुरुणा, नाभश्यत । चिन्त्यमानं तव सुकृतेन लज्जां जह्रे ॥

१६ । तव निकेतने कृताञ्जलिः सन् रामः हे अस्व ! नो गुरुः स्वर्गः फलं यस्य तस्मात् सत्यान्नाभश्यत न भ्रष्टवानिति यदभ्यर्शनं तव चिन्त्यमानं विचार्यमाणं तव सुकृतम् । इत्येवंप्रकारेण भरतस्य मातुः कैकेया लज्जां जहार अपानयत् । राज्ञां प्रतिज्ञापरिपालनं स्वर्गसाधनमित्यर्थः । भरतग्रहणं तदपेक्षयापि कैकेयनुसरणद्योतनार्थम् ॥

१७ । तथाग्र अवेष्ट करिशां राम अञ्जलिबन्धनपूर्वकं भवतमात्रां कैकेयौके कलिन—“मातः ! आगादिगेर पिता ये स्वर्गफलशूलक मत्तु हरेते हृत एन नाहे, केवल आपनारहे पुण्यवले मने करिते हरेवे” एहे वनिशां तङ्काले तौशार मने अपनोदन करिनेन ।

तथैव सुग्रीवविभीषणादीनुपाचरत्कृत्रिमसंविधाभिः ।
सङ्कल्पमात्रोदितसिद्धयस्ते क्रान्ता यथा चेतसि विस्मयेन ॥

१७ अः । सुग्रीवविभीषणादीन् कृत्रिमसंविधाभिः तथा उपाचरत् यथा सङ्कल्पमात्रोदितसिद्धयः ते चेतसि विस्मयेन क्रान्ताः (भवन्ति) ॥ वाचा—सुग्रीवविभीषणादयः उपाचरन्त । सङ्कल्पमात्रोदितसिद्धीन् तान् विस्मयः क्रान्तवान् ॥

१७ । सुग्रीवविभीषणादीन् संविधीयन्त इति संविधा भोग्यवस्तुनि कृत्रिमसंविधाभिस्तथा तेन प्रकारेणैव उपाचरत् यथा सङ्कल्पमात्रेण इच्छामात्रेणोदितसिद्धयस्ते सुग्रीवादयश्चेतसि विस्मयेन क्रान्ता आक्रान्ताः ॥

१७ ! अतःपरं त्रिणि सुग्रीव उ विभीषणादिक विविध भोज्य वस्तुवारा एतन् परिचर्या करिनेन ये, तौशारद्वय अभिगाव उदय हउरा मात्र तङ्कमञ्जु सिद्ध हउरा तौशार मने मने मातिशय विस्मित हरेनेन ।

सभाजनायोपगतान्स दिव्यान्मुनीन् पुरस्कृत्य हतस्य शत्रोः
शुश्राव तेभ्यः प्रभवादि वृत्तं स्वविक्रमे गौरवमादधानम् ॥

१८ अः । सः सभाजनाय उपगतान् दिव्यान् मुनीन् पुरस्कृत्य तेभ्यः हतस्य शत्रोः प्रभवदि स्वविक्रमे गौरवम् आदधानं वृत्तं शुश्राव ॥ वाचा—तेन आदधानेन शुश्राव ॥

১৮। স রামঃ সমাজনাথ্য অধিবন্দনাথ্য উপগতান্ দিবি ভবান্
নীন্ অগস্ত্যাদীন্ পুরস্কৃত্য হতস্য শত্রোঃ রাবণস্য প্রভবাতি জন্মাটিকং
বিক্রমী গৌরবসুত্কার্পমাধধানং বৃত্তং তেভ্যো মুনিভ্যঃ শূন্যাব শ্রুতবান্ ।
মজিতৌল্কাপার্জ্যে তুরূত্কার্প ইত্যর্থঃ ॥

১৮। রাম, তাঁহার প্রতি নয়ানপ্রদর্শনজন্তু মগাগত অগস্ত্যাতি দিবা অবিগণের
করিলেন এবং তাঁহাদের নিকটে রাবণের জন্মাতি বিবরণ শ্রবণ করিয়া শত্রু
গৌরব অল্পভব করিতে লাগিলেন ।

১৯। প্রতিপ্রয়াতেষু তপোধনেষু সুখাদবিজ্ঞাতগতার্হমাसान् ।
সীতাখহস্তোপহৃতায়াপূজান্ রত্নঃ কপীন্দ্রান্বিসসর্জ রামঃ ১৯

১৯। তপোধনেষু প্রতিপ্রয়াতেষু রামঃ সুখাত্ অবিজ্ঞাতগতার্হমাसान् সীতাখহস্তোপহৃতায়-
পূজান্ রত্নঃ কপীন্দ্রান্ বিসসর্জ ॥ বাচ্য—রামেণ অবিজ্ঞাতগতার্হমাसाः সীতাখহস্তোপহৃতায়-
পূজান্ রত্নঃ কপীন্দ্রাঃ বিসসর্জিरे ॥

১৯। তপোধনেষু মুনিষু প্রতিপ্রয়াতেষু প্রতিনিবৃত্ত্য গতেষু সত্সু সুখাদ-
বিজ্ঞাত এব গতোঽর্হমাसो যেষাং তান্ অনন্তরং সীতায়াঃ খহস্তেন উপহৃতা
তায়াপূজা উত্তমসম্ভাবনা যেষ্যঃ তান্, এতেন সীহার্দাতিশয় উক্তঃ ।
রত্নঃ কপীন্দ্রান্ রামো বিসসর্জ বিসৃষ্টবান্ ॥

১৯। অনন্তর তপোধনগণ স্ব স্ব স্থানে প্রতিগমন করিলে রাক্ষসরাজ বিলীষণ ও
শত্রু বীকে সীতার স্বহস্তরচিত অতুল্য উপহার প্রদানে নয়ানপ্রদর্শনপূর্বক
করিয়া দিলেন ; তাঁহারী এতই স্থখে কালান্তিপাত করিয়াছিলেন, যেন অর্দ্ধমাস
হইল ও তাহা জানিতে পারেন নাই ।

২০। তচ্চাत्मचिन्तासुलभं विमानं हृतं सुरारेः सह जीवितेन ।
कैलासनाथोद्वहनाय भूयः पुष्पं दिवः पुष्पकमन्वमंस्त ॥ २०

২০। তচ্চাत्मचिन्तासुलभं सुरारेः জীবিতেন সহ হৃতং দিবঃ পুষ্পং পুষ্পকং বিমানং ভূয়ঃ কৈলাস-
নাথোদ্বহনায় মন্বমংস্ত ॥ বাচ্য—(তেন) অন্বমানি ।

২০। তচ্চাत्मचिन्तासुलभं खेच्छामात्रलभ्यं सुरारेः रावणस्य जीवि-
त सह हृतं दिवः पुष्पं पुष्पवदाभरणभूतं पुष्पकं विमानं भूयः पुनरपि
कैलासनाथस्य कुवेरस्य उद्वहनाय अन्वमंस्त अनुज्ञातवान् मन्थतेर्लुङ् ।
शेषहणेन पूर्वमपि एतत् कौवेरमेवेति सूच्यते ॥

২০। তদনন্তর তিনি সুরারি রাবণকে বিনাশ করিয়া তাহার জীবনের সঙ্গে
সহ হইতে দিবঃ পুষ্পং পুষ্পবদাভরণভূতং পুষ্পকং বিমানং ভূয়ঃ পুনরপি
কৈলাসনাথের কুবেরসের উদ্বহনায় অনুজ্ঞাতবান্ মন্থতের্লুঙ ।
শেষহণে পূর্বমপি এতৎ কৌবেরমেবেতি সূচ্যতে ॥

पितुर्नियोगादनवासमेवं निस्तीर्य रामः प्रतिपन्नराज्यः ।
धर्मार्थकामेषु समां प्रपेदे यथा तथैवावरजेषु वृत्तिम् ॥ २१ ॥

२१ अ. । रामः एवं पितुः नियोगात् वनवासं निस्तीर्य प्रतिपन्नराज्यः ; (सन्) यथा कामेषु तथा एव अवरजेषु समां वृत्तिं प्रपेदे ॥ वाच्य—रामेण प्रतिपन्नराज्येन, (सत्ता) वृत्तिः प्रपेदे ॥

२१ । रामः एवं पितुः नियोगात् शासनात् वनवासं निस्तीर्य प्रतिपन्नराज्यः प्राप्तराज्यः सन् धर्मार्थकामेषु यथा तथा एव अवरजेषु समां वृत्तिं प्रपेदे, अवैषम्येण व्यवहृतवानित्यर्थः ॥

२१ । एहेकूपे राम पितार नियोगाग्नूमात्रे वनवास इहेते उक्तीर इहेवा प्रपन्नराज्येन प्राप्तक धर्म, अर्थ ७ कामेर प्रति येकूप आशा स्थान करिनेन, अवरज ७ शङ्कन एहे अन्नजङ्गलेर प्रति ७ सेहेकूप समान वावहार करिते लागिनेन ।

सर्वासु मातृष्वपि वत्सलत्वात् स निर्विशेषप्रतिपत्तिरासीत् ।
षडाननापीतपयोधरासु नेता चमूनामिव कृत्तिकासु ॥

२२ अ. । सः वत्सलत्वात् सर्वासु मातृषु अपि, चमूनां नेता षडाननापीतपयोधरासु कृत्तिकासु इव, निर्विशेषप्रतिपत्तिः आसीत् ॥ वाच्य—नेत्रा निर्विशेषप्रतिपत्तिना तेन अभ्युद्यत ॥

२२ । स रामो वत्सलत्वात् स्निग्धत्वात् न तु लोकप्रतौत्यर्थम्, 'स्निग्धवत्सलः' इत्यमरः । सर्वासु मातृष्वपि निर्विशेषप्रतिपत्तिः तुल्यमवासीत् । कथमिव ? चमूनां नेता षडाननापीतपयोधराः स्तनायासां तासु कृत्तिकासु इव ॥

२२ । देवसेनापति षडानन येगन छत्रा गृधरा कृत्तिकादि मातृगणेर पालन करिग्रा ताहादेर प्रति समान प्रीतिभाव प्रदर्शन करिग्राछिनेन, मातृगण त्राग ७ उज्ज्वल कोशलादि मातृगणेर समान समानर करिते लागिनेन ।

तेनार्थवान् लोभपराङ्मुखेन

तेन घृता विघ्नमयं क्रियावान् ।

तेनास लोकः पित्रमान् विनेत्रा

तेनैव शोकापनुदेन पुत्री ॥ २३ ॥

२३ अ. । लोकः लोभपराङ्मुखेन तेन अर्थवान् आस । विघ्नमयं घृता तेन क्रियावान् । विनेत्रा तेन पित्रमान् । शोकापनुदेन तेन (रामेण) एव पुत्री (आस) ॥ वाच्य—अर्थवता क्रियवता पित्रमता पुत्रिणा अभ्युद्यत ॥

राज्यः । २१ । लोको लोभपराङ्मुखेन वदाम्येन तेन रामेण अर्थवान् धनिकः ।
 तिमिरवृक्षः । तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययमेतत् । विघ्नेभ्यो भयं क्षता नुदता ।
 क्रियावान् अनुशानवान् आस । विनेत्रा नियामकेन तेन पितृमान्
 पितृवन्नियच्छतीत्यर्थः । शोकमपनुदतीति शोकापनुदो दुःखस्य
 तेन, 'तुन्दशोकयोः परिच्छेदापनुदोः' इति कप्रत्ययः । तेन पुक्षी
 आस, पुत्रवदानन्दयतीत्यर्थः ॥

२२ । त्विनि जगत् लोभपराङ्मुख इहेरा अजागणके धनवान् ३ विघ्नोऽत्र विनाश
 क्रियावान् करिष्याद्विघ्नेन एव विनश्यति अतएव शोकापनुदो दुःखस्य
 अपनुदोऽपि करिष्यात् पुत्रवदान् इहेराद्विघ्नेन ।

२३ । पौरकाव्याणि समीक्ष्य काले रेमे विदेहाधिपतेर्दुहिता ।
 स्थितश्चासुवपुस्तदौयं कृत्वोपभोगोत्सुकयेव लक्ष्म्या ॥ २४

२३ । सः काले पौरकाव्याणि समीक्ष्य विदेहाधिपतेः दुहिता उपभोगोत्सुकया (अतएव)
 चारु वपुः कृत्वा लक्ष्म्या इव उपस्थितः सन् रेमे ॥ वाच्य—उपस्थितेन तेन रेमे ॥

२४ । सः रामः कालेऽवसरे पौराणां काव्याणि प्रयोजनानि समीक्ष्य
 अधिपतेः दुहिता सीतया उपभोगोत्सुकया अतएव तदौयं सीता-
 चारु वपुः कृत्वा स्थितया लक्ष्म्या इव उपस्थितः सन्नतः सन् रेमे ।
 म, 'क्षितं सन्नतिः' इति यादवः ॥

२५ । त्विनि यथाकाले पौराणिकानां पर्याददक्ष्य करिष्या विदेशनभिनी
 मरिहत् क्रौञ्च करिष्येन ; तद्वर्षेन गतेन इहेत येन, राजलक्ष्मी उपलब्धेन गान्धारी
 मरिहत् शत्रोरेव आश्रय करिष्या रागेन मरिहत् विशर करिष्येन ।

तथोर्यथाप्रार्थितमिन्द्रियार्था-
 नासेदुषोः सद्मसु चित्रवत्सु ।
 प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु
 सञ्चिन्तमानानि सुखान्यभूवन् ॥ २५

२५ । चित्रवत्सु सद्मसु यथाप्रार्थितम् इन्द्रियार्थान् आसेदुषोः तयोः दण्डकेषु प्राप्तानि
 अपि सञ्चिन्तमानानि सुखानि अभूवन् ॥ वाच्य—प्राप्तेः दुःखेः सञ्चिन्तमानैः सुखैः

२६ । चित्रवत्सु वनवासवृत्तान्तालेख्यवत्सु सद्मसु यथाप्रार्थितं
 इन्द्रियार्थान् इन्द्रियविषयान् शब्दादीनासेदुषोः प्राप्तवतोः तयोः
 प्राप्तयोः दण्डकेषु दण्डकारण्येषु प्राप्तानि दुःखान्यपि विरहविना-

পান্ অন্বেষণাদীনি সঙ্ঘিন্যমানানি স্মর্যমাণানি সুখানি অমৃতা
স্মারকন্তু চিত্রদর্শনমিতি দ্রষ্টব্যম্ ॥

২৫। তাঁহারা উভয়ে বিচিহ্নগৃহে অবস্থানপূর্বক যথাভিনয়িত ইন্দ্রিয়বস্ত্র
ভোগ্যবস্ত্র উপভোগ করিয়া দণ্ডকারণ্যের সেই অসহ কষ্ট যতই চিন্তা করিতে
লেন, ততই তাঁহাদিগের অধিকতর সুখানুভব হইতে লাগিল।

অথাধিকস্নিগ্ধবিলোচনেন মুখেণ সীতা শরপাণ্ডুরেণ
আনন্দযিত্রী পরিণেতুরাসীত্ অনচরব্যজ্ঞিতদৌহর্দেণ ॥

২৫ অ:। অথ সীতা অধিকস্নিগ্ধবিলোচনেন শরপাণ্ডুরেণ—(অতএব) অনচরব্যজ্ঞিতদৌহর্দেণ
মুখেণ পরিণেতু: আনন্দযিত্রী আসীত্ ॥ বাচ্য—সীতয়া আনন্দযিত্রী অমৃয়ত ॥

২৬। অথ সীতা অধিকস্নিগ্ধবিলোচনেন অত্যন্তমৃগলোচনে
শরবত্ তৃণবিশেষবত্ পাণ্ডুরেণ অতএব অনচরম্ অবাগ্ম্যাপারং য
ভবতি তথা ব্যজ্ঞিতং দৌহর্দং গর্ভী যেন তেন মুখেণ পরিণেতু: পত্যুরান
যিত্রী আসীত্ ॥

২৬। অনন্তর বিদেহনন্দিনীর নয়নদ্বয় অধিকতর স্নিগ্ধভাবে ধারণ করিলে,
মণ্ডল শরভৃগের শায় পাণ্ডুর হইয়া উঠিল; তিনি বাগ্ম্যদ্বারা প্রকাশ না করিয়া
এই সমস্ত গর্ভলক্ষণদ্বারা রামচন্দ্রের অতীব আনন্দদায়িনী হইয়াছিলেন।

তামঙ্কমারোপ্য কৃশাঙ্কযষ্টিং

বর্ণান্তরাক্রান্তপযোধরাগ্রাম্ ।

বিলজ্জমানাং রহসি প্রতীতঃ

পপ্রচ্ছ রামাং রমণীঃ অমিলাষম্ ॥ ২৭

২৭ অ:। প্রতীতঃ রমণঃ কৃশাঙ্কযষ্টিং বর্ণান্তরাক্রান্তপযোধরাগ্রাং বিলজ্জমানাং তাং
রহসি অঙ্কম্ আরোপ্য অমিলাষং পপ্রচ্ছ ॥ বাচ্য—প্রতীতেন রমণেন অমিলাষ: পপ্রচ্ছ ॥

২৭। প্রতীতো গর্ভজ্ঞানবান্, রময়তীতি রমণঃ প্রিয়াং কৃশাঙ্কযষ্টিং
বর্ণান্তরেণ নীলিন্দ্রা আক্রান্তপযোধরাগ্রাং বিলজ্জমানাং তাং রামাং রহসি
অঙ্কমারোপ্য অমিলাষং মনোরথং পপ্রচ্ছ। এতচ্চ—‘দৌহর্দস্যপ্রদান
গর্ভী দৌষমবাপ্নুয়াত্’ ইতি শাস্ত্রাত্, ন তু লৌক্যাদিত্যমুসম্ভেয়ম্ ॥

২৭। রামচন্দ্র সীতার স্তনদ্বয়ের অগ্রভাগ নীলিম ও অঙ্কযষ্টি কৃশ দেখিয়া তাঁহার
গর্ভলক্ষণ জানিতে পারিলেন এবং বিলজ্জমানা জানকীকে নির্জনে স্বীয় জ্যেষ্ঠ
স্বাগনপূর্বক জিজ্ঞাসা করিলেন,—প্রিয়ে! তোমার কোন্ বস্তুতে অভিলাষ হইতেছে?

नि अभूय ॥ दृष्टनीवारवलीनि हिंस्रैः सम्बद्धवैखानसकन्यकानि ।
येष भूयः कुशवन्ति गन्तुं भागीरथीतीरतपोवनानि ॥ २८

२८ अः । सा हिंस्रैः दृष्टनीवारवलीनि सम्बद्धवैखानसकन्यकानि कुशवन्ति भागीरथीतीर-
तपोवनानि भूयः गन्तुम् इयेष ॥ वाच्य—तथा इदं ॥

२८ । सा सीता हिंस्रैः दृष्टा नीवारा एव बलयो येषु तानि । तिर्यग्-
भिक्षुकादिदानं बलिः । सम्बद्धाः कृतसम्बन्धाः कृतसख्या वैखानसानां
कन्यका येषु तानि कुशवन्ति भागीरथीतीरतपोवनानि भूयः पुनरपि गन्तु-
मियेष अभिललाष ॥

२८ । ये शाने हिंस्र छद्मगण भिक्षुकनिग्रेष तृष्टिनाशनं जगत् आनीतं वाञ्छन्
प्राप्तं चर्चनं कर्तुं, एतन् येषाने वैखानस कन्यागण एकत्र मग्ननिष्ठ इहेषां प्रत्यक्षं
भाव दर्शनं कर्तुं, वेपथ्वनन्दिनौ मोठा नेहे कुशप्रमादीर्ष भागीरथीतीरस्थित
तपोवनं श्रुत्वा यत्र दर्शनं करिवात्र इच्छा प्रकाशं करिजेन ।

तस्यै प्रतिश्रुत्य रघुप्रवीर-

स्तदीप्सितं पार्श्वचरानुयातः ।

आलोकयिष्यन् मुदितामयोध्यां

प्रासादमभ्रं लिहमारुरोह ॥ २९

२९ अः । रघुप्रवीरः तस्यै तत् दीप्सितं प्रतिश्रुत्य पार्श्वचरानुयातः (सन्) मुदिताम् अयोध्याम्
आलोकयिष्यन् अभ्रं लिहं प्रासादम् आरुरोह ॥ वाच्य—रघुप्रवीरेण आलोकयिष्यतां रामेण
पार्श्वचरानुयातेन अभ्रं लिहः प्रासादः आरुरोह ॥

२९ । रघुप्रवीरो रामस्तस्यै सीतायै तत् पूर्वोक्तमीप्सितं मनोरथं
प्रतिश्रुत्य पार्श्वचरैः तत्कालोचितैः अनुयातः सन् मुदितां ताम् अयो-
ध्याम् आलोकयिष्यन् अभ्रं लेढीत्यभ्रं लिहम् अभ्रद्वेषं प्रासादमारुरोह ।
'वहाभ्रे लिहः' इति खश्प्रत्ययः । 'अरुर्हिषदजन्तस्य सुम्' इति सुमागमः ॥

२९ । रघुप्रवीरं रामं मौजान् अभिलषितं वाक्ये अश्रीकारं करिष्या अरुचरगणमह
मग्नित अवोधापूत्री मन्दर्शनमानन आकाशमभ्रं आनादमिश्रित आलोचन करिजेन ।

चङ्गापणं राजपथं स पश्यन् विगाह्यमानां सरयूच्च नौभिः ।

विलासिभिश्चाध्युषितानि पौरैः पुरोपकण्ठोपवनानि रेमे ॥ ३०

३० अः । सः चङ्गापणं राजपथं नौभिः विगाह्यमानां सरयू च पौरैः विलासिभिः अध्युषितानि
पुरोपकण्ठोपवनानि च पश्यन् रेमे ॥ वाच्य—पश्यता तेन रेमे ॥

২০। স রামঃ ঋত্বাঃ সমৃদ্ধা আপণাঃ পশ্যভূময়ো যস্মিন্ স
রাজপথং নৌমিঃ সমুদ্রবাহিনৌমিঃ বিগাছমানাং সরযুশ্চ পৌরৈঃ বিলাসিभिः
অধ্যুষিতানি পুরোপকণ্ঠোপবনানি চ পশ্যন্ রেমে। বিলাসিন্যশ্চ বিলা-
সিনশ্চ বিলাসিনঃ 'পুমান্ স্ত্রিয়া' ইত্যেকশেষঃ ॥

৩০। তিনি অযোধ্যার রাজপথ সকল সমৃদ্ধ আপণ শ্রেণীতে সজ্জিত, নগ-
নৌকানিকরে পরিপূরিত এবং পুরবাসী বিলাসিগণ কর্তৃক নগরসমিহিত উপবনসকল
অধ্যুষিত দেখিয়া মাতিশয় মনোহরভাৱে করিলেন।

স কিংবদন্তীং বদতাং পুরোগঃ স্বহৃৎসমুদ্রিশ্য বিশুভ্ধবৃত্তঃ।
সর্পাধিরাজো রুমুজোঃ পসর্পে পপ্রচ্ছ ভদ্রং বিজিতারিভদ্রঃ ॥ ২১

২১ অঃ। বদতাং পুরোগঃ বিশুভ্ধবৃত্তঃ সর্পাধিরাজো রুমুজঃ সঃ স্বহৃৎসমুদ্রিশ্য
ভদ্রং পসর্পে কিংবদন্তীং পপ্রচ্ছ। বাচ্য—পুরোগেণ বিশুভ্ধবৃত্তেন সর্পাধিরাজো রুমুজেন বিজিতারি-
ভদ্রেণ পসর্পে ভদ্রঃ কিংবদন্তীং পপ্রচ্ছ ॥

২১। বদতাং বাসিনাং পুরোগঃ শ্রেষ্ঠো বিশুভ্ধবৃত্তঃ সর্পাধিরাজঃ শ্রেষ্ঠঃ।
তদুরুমুজৌ যস্য স বিজিতারিভদ্রো বিজিতারিশ্রেষ্ঠঃ স রামঃ স্বহৃৎসমুদ্রিশ্য
ভদ্রং ভদ্রনামকমপসর্পে চরং কিংবদন্তীং জনবাদং পপ্রচ্ছ। অথ
'সর্পেশ্বরঃ স্যমঃ' ইতি 'কিংবদন্তী জনশ্রুতিঃ' ইতি চ অমরঃ ॥

৩১। বাসিগণের অগ্রণী পূতচরিত বাসুকিভূজ্য বাহুবলশালী শক্তবিক্রতা রু-
বীর রাম নিজ চরিতবিষয়ে জনশ্রুতি বিদিত হইবার জন্য ভদ্রনামক শুভচরকে জিজ্ঞাসা
করিলেন।

নির্বম্বপৃষ্ঠঃ স জগাদ্ সর্বং স্তুবন্তি পৌরাশ্চরিতং ত্বদীয়ম্।
অন্যত্র রক্ষোভবনোপিতায়াঃ পরিগ্রহান্মানবদেব দেব্যাঃ ॥ ২২

২২ নির্বম্বপৃষ্ঠঃ স জগাদ্, (হে) মানবদেব! রক্ষোভবনোপিতায়াঃ দেব্যাঃ পরিগ্রহাৎ
ত্বদীয়ং সর্বং চরিতং পৌরাঃ স্তুবন্তি ॥ বাচ্য—নির্বম্বপৃষ্ঠেন তেজ জগদে। পৌরৈঃ ত্বদীয়ং সর্বং চরিতং স্তুবন্তি ॥

২২। নির্বম্বেন আগ্রহেণ পৃষ্ঠঃ সোঃ পসর্পে জগাদ্। কিমিতি? হে
মানবদেব! রক্ষোভবনে উপিতায়া দেব্যাঃ সীতায়াঃ পরিগ্রহাৎ স্ত্রীকারাৎ
অন্যত্র ইतरांशे तं वर्जयित्वा इत्यर्थः, तदीयं सर्वं चरितं पौराः स्तुवन्ति ॥

৩২। রাম মাতিশয় নির্বন্ধসহকারে জিজ্ঞাসা করিলেন ভদ্র সমস্ত নিবেদন করিয়া
বলিল,—নরদেব! পুরবাসীরা সর্বদা এই আপনার চরিত্রের প্রশংসা করে; অপর,
রাক্ষসনিবাসে অবস্থানের পর আপনি জীতাদেবীকে যে গ্রহণ করিয়াছেন, এক্ষণে
আপনাকে নিলাও করিয়া থাকে।

कलत्रनिन्दागुरुणा किलैवमभ्याहतं कीर्त्तिविपर्ययेण ।
अथोघनेनाय इवाभितप्तं वैदेहिवन्धोहृदयं विदद्रे ॥ ३३

३३ अ. । एवं कलत्रनिन्दागुरुणा कीर्त्तिविपर्ययेण अभ्याहतं वैदेहिवन्धोः हृदयम् अथोघनेन
अभितप्तम् अथ इव विदद्रे किल ॥ वाच्य — अभ्याहतेन उदयेन अभितप्तेन अयसा इव विदद्रे ॥

३३ । एवं किल कलत्रनिन्दया गुरुणा दुर्वहेण कीर्त्तिविपर्ययेण
अपकीर्त्या अभ्याहतं वैदेहिवन्धो वैदिहीवल्लभस्य, 'व्यापोः संज्ञाच्छन्दसो-
र्बुलम्' इति क्रुलः, कालिदास इतिवत् । हृदयम् अथोघनेन अभितप्तम्
अभितप्तमय इव विदद्रे विदीर्णम् । कर्त्तरि लिट् ॥

३३ । विशाख गोश्रुतगद्रेण आवाते उल्लङ्घ गोश येकप विमणित इय, उल्लङ्घ
गद्रेण अकीर्त्तिकर उल्लङ्घ कलत्रनिन्दा अवाते आहत इहेण जानकोवल्लभ रामचन्द्र
विदीर्ण इहेण ।

किमात्मनिर्वादकयामुपेक्षे

जायामदोषामुत सन्त्यजामि ।

इत्येकपक्षाश्रयविक्लवत्वात्

आसीत् स दोलाचलचित्तवृत्तिः ॥ ३४

३४ अ. । आत्मनिर्वादकयां किम् उपेक्षे ? उत अदोषां सार्धं जायां सन्त्यजामि ? इत्येक-
पक्षाश्रयविक्लवत्वात् सः दोलाचलचित्तवृत्तिः आसीत् ॥ वाच्य — आत्मनिर्वादकया किम् उपेत्यते ?
अथ अदोषा जाया सन्त्यज्यते ? दोलाचलचित्तवृत्तिना तेन अभ्युत ॥

३४ । आत्मनो निर्वादोऽपवाद एव कया तां किमुपेक्षे ? उत
अदोषां सार्धं जायां सन्त्यजामि ? उभयत्रापि प्रश्ने लट् । इत्येकपक्षा-
श्रये अन्यतरपक्षपरिग्रहे विक्लवत्वात् अपरिच्छेत्तृत्वात् स रामो दोला इव
चला चित्तवृत्तिः यस्य स आसीत् ॥

३४ । "अथन कि आश्रयनिम्नार कथा उपेक्षा करि—अथवा दोषहीना पक्षीकेहे
परिठाग करि"—एहेकप पक्षद्वयैर मध्ये कोनूजेके अवलक्षण करिवेन, एहे चिन्ताय
गुरुण इहेण रामेण चित्त दोलाचल चित्त चकन इहेण ।

निश्चित्य चानन्यनिवृत्ति वाच्यं

त्यागेन पत्न्याः परिमार्ष्टुमैच्छत् ।

अपि स्वदेहात् किमुतेन्द्रियार्थाद्-

यशोधनानां हि यशो गरीयः ॥ ३५

३५ अ. । (किञ्च) वाच्यम् अनन्यनिवृत्तिं निश्चित्य पत्राः त्यागेन परिमार्ष्टुम् ऐच्छत् ।
(तथाहि) यशोनानां स्वदेहान् अपि यशः गरीयः, इन्द्रियार्थात् (गरीयः इति) किमु न ।
वाच्य—तेन परिमार्ष्टुम् ऐच्छत ॥

३५ । किञ्च वाच्यमपवादम्, नास्ति अन्येन त्यागातिरिक्तोपाये
निवृत्तिः यस्य तदनन्यनिवृत्तिं निश्चित्य पत्रास्त्यागेन परिमार्ष्टुं परि-
हर्तुमैच्छत् । तथाहि—यशोधनानां पुंसां स्वदेहादपि यशो गरीयो गुणवत्तरः
इन्द्रियार्थात् सूक्ष्मचन्दनवनितादेरिन्द्रियविषयाद्गरीय इति किमु न व-
च्यम् ? 'पञ्चमी विभक्ते' इत्युभयत्रापि पञ्चमी । सीता चेन्द्रियार्थ एव ।

३६ । अनन्तरं राम "अथ उपाद्ये एहे अपवाद अपनोदित इहेतेन" अनेन
चित्तरं पर एहेरूपं स्मृतिं करिष्यां पञ्चमीत्यागवाराहे एहे निन्दारं पत्रिशरं करिष्यां
अभिलाषी इहेतेन ॥ यशोधनगणेर हेत्विग्रभोग्याविषयेर त कथाहे नाहे, उपाद्ये रा-
मेहे अपेक्षां यशहे श्रुततरं ज्ञानं करेन ।

स सन्निपात्यावरजान् हतौजा-

स्तद्विक्रियादर्शनलुप्तहर्षान् ।

कौलीनमात्माश्रयमाचचचे

तेभ्यः पुनश्चेदमुवाच वाक्यम् ॥ ३६

३६ अ. । हतौजाः सः तद्विक्रियादर्शनलुप्तहर्षान् अवरजान् सन्निपात्य आत्माश्रयं को-
तेभ्यः आचचचे, पुनः इदं वाक्यम् उवाच च ॥ वाच्य—हतौजसा तेन (रामेण) आच-
इदं वाक्यं च ऊचे ।

३६ । हतौजा निस्तेजस्तः स रामः तस्य रामस्य विक्रियादर्शनेन
लुप्तहर्षान् अवरजान् सन्निपात्य सङ्गमय्य आत्माश्रयं स्वविषयकं कौलीनं
निन्दां तेभ्य आचचचे, पुनरिदं वाक्यमुवाच च ॥

राजर्षिवंशस्य रविप्रसूतेरुपस्थितः पश्यत कीदृशोऽयम् ।

मत्तः सदाचारशुचेः कलङ्कः पयोदवातादिव दर्पणस्य ॥ ३७

३७ अ. । रविप्रसूतेः राजर्षिवंशस्य सदाचारशुचेः मत्तः दर्पणस्य पयोदवातात् इव, को-
मयं कलङ्कः उपस्थितः ॥ वाच्य—कीदृशेन अनेन कलङ्केन उपस्थितेन भूयते दृश्यताम् ॥

३७ । रवेः प्रसूतिर्जन्म यस्य तस्य राजर्षिवंशस्य सदाचारशुचेः सदा-
वृत्तात् शुद्धात् मत्तो मत्सकाशात्, दर्पणस्य पयोदवातादिव अशुद्धः कणात्
इत्यर्थः, कीदृशोऽयं कलङ्क उपस्थितः प्राप्तः पश्यत ॥

३७—३९ । अनन्तरं विनृष्टप्रथं राम अशुद्धगणके आस्थानं करिजेन, उपाद्ये

অগমনিপে আগমনপূর্বক জ্যেষ্ঠের অতিশয় চিত্তবিক্রিয়া মন্দর্শনে বিষয় হইয়া উপ-
 সন্ন করিলে, তিনি স্বীয় অপবাদবিষয় তাঁহাদিগকে জ্ঞাপন করিলেন এবং বলি-
 লেন,—হে জাতৃগণ ! দেখ, মজ্জন-মগ্নৌরগ মন্দর্শকে বিস্কৃত দর্শন যেমন মলিন হয়, তজ্জপ
 যেন হইতে পুতচরিত রথিপ্রসূত রাজর্ষিবংশের আজ কি এক মহাকলঙ্ক উপস্থিত !।

পৌরষ সোঃহং बहुलीभवन्तमपां तरङ्गेष्विव तैलविन्दुम् ।
 सोढुं न तत्पूर्वमवर्णमौशे आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः ॥ ৩৮

৩৮ অঃ । সঃ অহম্ অপাং तरङ्गेषु তৈলবিन्दুং ইব, পৌরষ बहुलीभवन्तं তত্পূর্বম্ অবর্ণং দ্বিপেन्द्रঃ
 আলানিকং স্থাণুং ইব, সোড়ুং ন ইশে ॥ বাচ্য—তেন ময়া দ্বিপেন্দ্রেণ ন ইশ্যতে ॥

৩৮ । সোঃহম্ অপাং तरङ्गेषु তৈলবিन्दুমিব পৌরষ बहुलीभवन्तं প্রস-
 র-
 ম্, স এব পূর্বী यस्य তম্ তত্পূর্বমবর্ণমপবাদম্ । ‘অবর্ণাচ্চৈপনির্বাদ-
 বাদাপবাদবৎ’ ইত্যমরঃ । দ্বিপেन्द्रঃ, আলানমেব আলানিকম্ ।
 বিনয়াদিত্বাৎ স্বার্থে ঠক্ । অথবা আলানং বন্দনং প্রয়জনমস্যেত্বালা-
 নিকম্, ‘প্রয়জন’ ইতি ঠক্ । স্থাণুং স্তম্ভমিব, চূতহচ্চ ইতিবত্
 সামান্যবিশেষভাবেদপৌনরুক্তং দ্রষ্টব্যম্ । সোড়ুং ন ইশে ন শক্লোমি ॥

৩৮ । বন্ধনস্তস্ত যেকপ গজরাঞ্জর নিতাং অমহ হইয়া উঠে, তজ্জপ তরঙ্গনিক্শি-
 তবিन्दুর জ্ঞান প্রজাগণমধ্যে বিস্তীর্ণ এই প্রথম অপবাদ আমার কিছুতেই ম-
 হেতেছে না ।

तस्यापनोदाय फलप्रवृत्तावुपस्थितायामपि निर्व्यपेक्षः ।
 व्यक्ष्यामि वैदेहसुतां पुरस्तात् समुद्रनेमिं पितुराज्ञयेव ॥ ৩৯

৩৯ অঃ । তস্য অপনোদায় ফলপ্রবৃত্তৌ উপস্থিতায়ামপি নির্য্যপেক্ষঃ (সন্)
 বৈদেসুতাং পুরস্তাত্ পিতুঃ আজ্ঞয়া সমুদ্রনেমিম্ ইব ব্যক্ষ্যামি ॥ বাচ্য—নির্য্যপেক্ষেণ সতা, সমুদ্র-
 নেরিব বৈদেসুতা ব্যচ্যতে ॥

৩৯ । তস্য অবর্ণস্য অপনোদায় ফলপ্রবৃত্তৌ অপব্যোত্পত্তৌ উপ-
 স্থিতায়াং সত্ব্যামপি নির্য্যপেক্ষৌ নিষ্কৃহঃ সন্ বৈদেসুতাম্ পুরস্তাত্ পূর্ব
 পিতুরাজ্ঞয়া সমুদ্রনেমিম্, সমুদ্রো নেমিরিব নেমিঃ যস্যাঃ সা ভূমিঃ তামিব
 ব্যক্ষ্যামি ॥

৩৯ । আমি পূর্বে পিতার নির্দেশে যেকপ মাগরাঙ্করা ধরণীকে পরিত্যাগ করিয়া-
 লাম, এক্ষণে তজ্জপ অপবাদ অপনোদনজন্তু মন্তানোৎপত্তির সময় উপস্থিত হইলেও
 পিতার আশীর্বাদ হইয়া বৈদেসীকে পরিত্যাগ করিতে অভিলাষ করিতেছি ।

অবৈমি চৈনামনঘেতি কিল্তু
লোকাপবাদো বলবান্ মতো মে ।
ছায়া হি ভূমে: শশিনো মলত্বে-
নারোপিতা শুদ্ধিমত: প্রজাভি: ॥ ৪০

৪০ অ: । এনাম্ অনবা ইতি চ অবৈমি, কিল্তু মে লোকাপবাদ: বলবান্ মত: । (হি) যস্মাত্) প্রজাভি: ভূমে: ছায়া শুদ্ধিমত: শশিন: মলত্বেন আরোপিতা ॥ বাচ্য—অনঘেতি অবৈয়তে, লোকাপবাদেন বলবতা মতেন (ভূয়তে) । প্রজা: ছায়াং আরোপিতবল্য: ॥

৪০ । ননু সর্বথা সাধ্বী ন ত্যাজ্যা ইত্যত্র আহ—এনাং সীতাস্ অনব সাধ্বীতি চ অবৈমি কিল্তু মে মম লোকাপবাদো বলবান্ মত:, কুত: হি যস্মাত্ প্রজাভি: ভূমেচ্ছায়া প্রতিবিম্বং শুদ্ধিমতো নির্মলস্য শশিনে মলত্বেন কলঙ্কত্বেন আরোপিতা । অতো লোকাপবাদ এব বলবানিত্যর্থ:

৪০ । আমি জানি যে, জানকীর কোন পাপ নাই, কিন্তু লোকনিষ্ঠা ব্যাপক গুরুতর বগিরা বোধ হইতেছে; দেখ, লোকে ভূমির ছায়াকে নিরুদ্ধ শশীর কলঙ্করূপে আরোপিত করিয়া থাকে ।

রচৌবধান্তো ন চ মে প্রয়াসো
ব্যর্থ: স বৈরপ্রতিমোচনায় ।
অমর্ষণ: শোণিতকাঙ্ক্ষয়া কিং
পদা স্পৃশন্ত দশতি দ্বিজিহ্ব: ॥ ৪১

৪১ অ: । (কিঞ্চ) মে রচৌবধান্ত: প্রয়াস: ব্যর্থ: ন চ (কিল্তু) স: বৈরপ্রতিমোচনার্থ: অমর্ষণ: দ্বিজিহ্ব: পদা স্পৃশন্ত শোণিতকাঙ্ক্ষয়া দশতি কিম্ ? ॥ বাচ্য—রচৌবধান্তেন প্রয়াসে ব্যর্থেন তেন ন ভূয়তে । অমর্ষণেন দ্বিজিহ্বেন স্পৃশন্ত দশ্যতে ॥

৪১ । কিঞ্চ । মে রচৌবধান্ত: প্রয়াসো ব্যর্থো ন । কিল্তু, স বৈরপ্রতিমোচনায় বৈরশোধনায় । তথাহি—অমর্ষণো অসহনো দ্বিজিহ্ব: পদা পাদেন স্পৃশন্ত পুরুষং শোণিতকাঙ্ক্ষয়া দশতি কিম্ ? কিল্তু নির্যাতনায় ইত্যর্থ: ॥

৪১ । আমার রাক্ষসবিনাশপ্রয়াস বিফল হয় নাই, কেননা উহা আমি বৈরপ্রতিমোচনের জগাই করিয়াছি; পদাভ্যন্ত মর্ষণ রোষাধিত হইয়া যে দংশন করে, শোণিতপানোভিনাবে নহে ।

তদেষ সর্গ: করুণার্দ্রচিতৈ-
র্ন মে ভবদ্ভি: প্রতিষেধনীয়: ।

यथार्थिता निर्हृतवाच्यशल्यान्

प्राणान् मया धारयितुं चिरं वः ॥ ४२

४२ अः । निर्हृतवाच्यशल्यान् प्राणान् मया चिरं धारयितुं वः अर्थिता यदि (अस्ति) तत् एषः मे करुणाद्रिचितैः भवद्भिः न प्रतिषेधनीयः । वाच्य—एतं सर्गं करुणाद्रिचिताः भवन्तः न प्रतिषेधयन्ति भूयते ॥

४२ । तत् तस्मादेष मे सर्गो निश्चयः, 'सर्गः स्वभावनिसोर्धनिश्चया-
यस्यष्टिषु' इत्यमरः, करुणाद्रिचितैः भवद्भिः न प्रतिषेधनीयः । निर्हृतं
अथैव शल्यं येषां तान् प्राणान् मया चिरं धारयितुं धारणं कारयितुं
युष्माकम् अर्थिता अर्थित्वमिच्छा यदि, अस्तीति शेषः ॥

४२ । आग्नि एवै परिवादमग्न्या उन्मूनिष्ठ करिष्या अधिकदिन जीवित शक्तिव, देश
तोनादप्ये अभिप्रेत इय, तवे आग्नि वाशं निश्चय करिष्याहि, तोमरा पद्मपत्रवत्
वाग्नाय एवै अश्वयनाप्ये निषेध करिष्ये ना ।

इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां नितान्तरूक्षाभिनिवेशमीशम् ।
त कश्चन भ्रातृषु तेषु शक्तो निषेद्धमासीदनुमोदितुं वा ॥ ४३

४३ अः । इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां नितान्तरूक्षाभिनिवेशम् ईशं तेषु भ्रातृषु कश्चन निषेद्धम्
अनुमोदितुं वा शक्तः न आसीत् ॥ वाच्य—केनचन शक्तेन न अभूयत ॥

४३ । इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां विषये नितान्तरूक्षाभिनिवेशम्
पतिकूराग्रहमीशं स्वामिनं तेषु भ्रातृषु मध्ये कश्चन अपि निषेधं निवार-
यितुम् अनुमोदितुं प्रवर्त्तयितुं वा शक्तो नासीत् । पक्षद्वयस्यापि प्रबल-
वैरप्रतिमीचनत्वादित्यर्थः ॥

४३ । त्रामिच्छ जनकाग्रहा ज्ञानकीर प्रति निर्धूराग्रणे कृतमद्वय इहेया एवैकप
कथावे अग्रोशप्रकाश करिष्ये अनुग्रहणेर मध्ये केह तांशर आदेशेर निषेध वा
नृमोदन करिष्ये जगर्थ इहेमेन ना ।

लक्ष्मणं लक्ष्मणपूर्वजन्मा विलोक्य लोकत्रयगीतकीर्तिः ।
सौम्येति चाभाष्य यथार्थभाषी स्थितं निदेशे पृथगादिदेश ४४

४४ अः । लोकत्रयगीतकीर्तिः यथार्थभाषी लक्ष्मणपूर्वजन्मा सः (रामः) निदेशे स्थितं लक्ष्मणं
(हे) सौम्य ! इति आभाष्य च पृथक् आदिदेश ॥ वाच्य—लक्ष्मणपूर्वजन्मना लोकत्रय-
गीतकीर्तिना यथार्थभाषिणा तेन स्थितः लक्ष्मणः पृथक् आदिदेशे ॥

४४ । लोकत्रयगीतकीर्तिः यथार्थभाषी लक्ष्मणपूर्वजन्मा लक्ष्मणाग्रजः
रामः निदेशे स्थितमाज्ञाकारिणं लक्ष्मणं विलोक्य 'हे सौम्य ! सुभग !'
आभाष्य च पृथग्भरतशत्रुघ्नाभ्यां निराकृत्य आदिदेश आज्ञापयामास ॥

प्रजावती दोहदशंसिनी ते

तपोवनेषु स्पृहयालुरेव ।

स त्वं रथी तद्व्यपदेशनेयां ।

प्रापय्य वाल्मीकिपदं त्यजैनाम् ॥ ४५

४५ अ. । ४५ अ. । दोहदशंसिनी ते प्रजावती, तपोवनेषु स्पृहयालुः एव । सः त्वं रथी (सन्) तद्व्यपदेशनेयाम् एनां वाल्मीकिपदं प्रापय्य त्यज ॥ वाच्य—दोहदशंसिन्या, स्पृहयालुः प्रजावत्या भूयते । तेन त्वया रथिना एषा त्यज्यताम् ॥

४५ । दोहदो गर्भिणीमनोरथः, तत् शंसिनी ते प्रजावती भ्रातृजाया, 'प्रजावती भ्रातृजाया' इत्यमरः, तपोवनेषु स्पृहयालुरेव सस्पृहैव । 'स्पृह्यस्ति'—इत्यादिनालुचप्रत्ययः । सः त्वं रथी सन् तद्व्यपदेशने दोहदमिषेण नेयां नेतव्यामिनां सीतां वाल्मीकिः पदं स्थानं प्रापय्य गमयित्वा । 'विभाषाय' इत्यादिदेशः, त्यज ॥

४५—४६ । अनसुर द्विनोकविधातकौर्द्धि मताभावी नृनक्षत्रांशजं रागं, आकाशमन्त्रेण दिक् दृष्टिपातं करिष्ये पृथक्कृत्य, आदेशं करिष्ये;—हे सोमा ! गौर्द्धिगर्भावस्थां तपोवनदर्शनं अभिलाषं प्रकाशं करिष्याहेन; अतएव तूनि रथावस्थां करिष्या एहेच्छन् गौतांके गह्वरे वाल्मीकिं तपोवने परित्यागं करिष्या आरेम ।

स शशुवान् मातरि भार्गवेण पितुर्नियोगात् प्रहृतं द्विषत्
प्रत्यग्रहीदग्रजशासनं तत् आज्ञा गुरुणां ह्यविचारणीया ॥ ४६

४६ अ. । पितुः नियोगात् भार्गवेण मातरि द्विषत् प्रहृतं शशुवान् सः (लक्षणः) तत् प्रत्यग्रजशासनं प्रत्यग्रहीत्, गुरुणां आज्ञा अविचारणीया हि ॥ वाच्य—शशुषा तेन, तत् प्रत्यग्रजशासनं अविचारणीयया आज्ञया भूयते ॥

४६ । पितुर्जमदग्नेः नियोगात् शासनात् भार्गवेण जामदग्नौ कर्ता । 'न लोक'—इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । मातरि द्विषतीव द्विषत् 'तत्र तस्यैव' इति वतिप्रत्ययः, प्रहृतं प्रहारं शशुवान् श्रुतवान् । 'भार्या' सदवसश्रुवः' इति कसुप्रत्ययः, सः लक्षणः तदग्रजशासनं प्रत्यग्रहीत् । पितृणां गुरुणां आज्ञा अविचारणीया ॥

४७ । लक्षणं गुनिशाक्षिणः,—परशुरामं पितां आदेशं शक्रवत् शीघ्रं कर्तुं शिरश्छेदनं करिष्याक्षिणः; गुरुजनेन आदेशं अविचारणीयं, एज्यं त्रिंशत् तदग्रजं अग्रजैर आदेशं शीकरं करिष्ये ।

अथानुकूलश्रवणप्रतीतामवस्तुभिर्युक्तधुरं तुरङ्गैः ।

रथं सुमन्त्रप्रतिपन्नरश्मिसारोप्य वैदेहसुतां प्रतस्थे ॥ ४७

४७ अः । अथ (असौ लक्षणः) अनुकूलश्रवणप्रतीतां वैदेहसुताम् अवस्नुभिः तुरङ्गैः युक्तधुरं प्रतिपन्नरश्मिं रथम् आरोप्य प्रतस्थे ॥ वाच्य—(तेन लक्षणेन) प्रतस्थे ॥

४७ । अथासौ लक्षणः, अनुकूलश्रवणेन प्रतीतामिष्टाकर्णनेन तृष्टां वैदेहसुताम् अवस्नुभिः अभीरुभिः गर्भिणौवहनयोग्यैः, 'वसिष्ठधृष्टिपि-
पिः क्लृः' इति क्लृप्रत्ययः । तुरङ्गैः युक्तधुरं समन्वेण प्रतिपन्नरश्मिं
हीतप्रग्रहं रथमारोप्य प्रतस्थे ॥

४९ । अनसुर नक्षत्रं अभीष्टवाक्यश्रवणे श्रीतिगती नीतांके निर्भोक तुरङ्गवोजित
अधि सुगन्धपत्रिचालित रथे आरोहणं करारिषा अरण्यावांका करिनेन ।

सा नीयमाना रुचिरान् प्रदेशान्
प्रियङ्करो मे प्रिय इत्यनन्दत् ।
नावुद्ध कल्पद्रुमतां विहाय
जातं तमात्मन्यसिपत्तवृक्षम् ॥ ४८

४८ अः । सा रुचिरान् प्रदेशान् नीयमाना (सती) मे प्रियः प्रियङ्कर इति अनन्दत् । तम्
असिपत्तवृक्षं विहाय असिपत्तवृक्षं जातं न अवुद्ध ॥ वाच्य—नीयमानया प्रियेण प्रियङ्करेण
सति तया अनन्दत । सः असिपत्तवृक्षः जातः नावोधि ॥

४८ । सा सीता रुचिरान् प्रदेशान् नीयमाना प्राप्यमाणा सती मे
मम प्रियः प्रियं करोतीति प्रियङ्करः प्रियकारोति अनन्दत् । 'क्षेमप्रिय-
मद्रेण्च' इति चकारात् खच्प्रत्ययः । तं प्रियमात्मनि विषये कल्पद्रुमतां
विहाय असिपत्तवृक्षं जातं नावुद्ध नाज्ञासीत् । बुध्यतेर्लुङ्, असिपत्तः
वृक्षाकारदलः कोऽपि अपूर्वी वृक्षविशेषः । 'असिपत्तो भवेत् कोषाकारे
च नरकान्तरे' इति विश्वः । आसन्नधातुक इति भावः ॥

४८ । नीता गनोऽख्यप्रदेशेन उपनीत इहेषा "प्रियतम आंगार मातिशय प्रिय
प्रियङ्गोऽहम्" एहेरूप भाविष्य आनन्दित इहेषाङ्गिनेन, किञ्च रागं तौशरं प्रति कन्नतक-
वोव परित्राग करिष्य वे असिपत्त वृक्षभाव धारण करिष्याहेन, इहेषा तिनि वृक्षिते
प्रतिश्लेन ना ।

जुगूह तस्याः पथि लक्ष्मणो यत् सव्येतरेण स्फुरता तदङ्गा ।
आख्यातमस्यै गुरु भावि दुःखमत्यन्तलुप्तप्रियदर्शनेन ॥ ४९

४९ अः । पथि लक्षणः यत् (दुःखं) तस्याः जुगूह, तत् गुरु भावि दुःखम् अत्यन्तलुप्तप्रियदर्शनेन
जुगूहा सव्येतरेण अङ्गा अस्यै आख्यातम् ॥ वाच्य—लक्षणेन जुगूहे । आख्यातवत् अचि ॥

४९ । पथि लक्ष्मणो यद्दुःखं तस्याः सीतायां जुगूह प्रतिसंहतवान्

तद्गुरु भावि भविष्यदुःखम् अत्यन्तलुप्तं प्रियदर्शनं यस्य तेन स्फुरणं दक्षिणेन अक्षा अस्थौ सीतायै आख्यातम् । स्त्रीणां दक्षिणाक्षि

४२। पश्चिमोत्तर गगनकोणे लक्षणं ये हः थ गोपनं कश्चिद्वाञ्छितेन, तौशरं मणि-
नयनं अन्वितं हृदये जन्मैर गतं श्रियैर अपर्जनरूपं मेहे भावो अमङ्गलं शक्तिं कश्चि-

सा दुर्निमित्तोपगताद् विषादात्
सद्यः परिस्त्रा नमुखरविन्दा ।
राज्ञः शिवं सावरजस्य भूयात्
इत्याशशंसे करणैरवाह्यैः ॥ ५०

५० अः । सा दुर्निमित्तोपगताद् विषादात् सद्यः परिस्त्रा नमुखरविन्दा (सती) सावरजस्य भूयात् राज्ञः शिवं भूयात् इति अवाह्यैः करणैः आशशंसे ॥ वाच्य—तया...विन्द्या, शिवेन भविष्येत् ।

५० । सा सीता दुर्निमित्तेन दक्षिणाक्षिस्फुरणरूपेणोपगतात् प्राप्ताद् विषादात् दुःखात् सद्यः परिस्त्रानमुखरविन्दा सती सावरजस्य सानुजस्य राज्ञो रामस्य शिवं भूयादिति अवाह्यैः करणैः अन्तःकरणैः आशशंसे शंसतेः अपेक्षायाम् आत्मनेपदमिष्यते । करणैरिति बहुवचनं क्रियावचनं भिप्रायम् । पुनःपुनः आशशंस इत्यर्थः ॥

५० । एहे दुर्निमित्तजनित विषादे तदङ्गणां तौशरं मूषकमण परिस्त्रानं हृदये गेन, तथेन जानकी "अमङ्गलं गेन सहितं राज्ञां त्रामचक्षेत्र मङ्गलं हृदये" मनेन मन वात्रंवार एहेरूप कायना करिते नागिनेन ।

गुरोर्नियोगाद्वनितां वनान्ते
साध्वीं सुमित्रातनयो विहास्यन् ।
अवार्यतेवोत्थितवोचिहस्तै-
र्जङ्गोर्दहिल्या स्थितया पुरस्तात् ॥ ५१

५१ अः । गुरोः नियोगात् साध्वीं वनितां वनान्ते विहास्यन् सुमित्रातनयः पुरस्तात् स्थिता जङ्गोः दुष्टिवा उत्थितवोचिहस्तैः अवार्यत इव ॥ वाच्य—विहास्यन् सुमित्रातनयं स्थिता दुष्टिता अवारयत् ॥

५१ । गुरोर्ज्येष्ठस्य नियोगात् साध्वीं वनिताम् अत्याज्यामित्यर्थः वनान्ते विहास्यन् त्यज्यन् सुमित्रातनयो लक्ष्मणः पुरस्तादग्रे स्थितया जङ्गोर्दहिल्या

तेन स्फुटं दक्षिणादिभिः हिता जाङ्गया उत्थितैः वीचिहस्तैः अवार्यत इव । अकार्यं सा
इत्यवार्थत इव इत्युत्प्रेक्षा ॥

५१। स्निधानन्तन लक्षण, कोष्ठेन निघादेन भातजायां नास्ती मोठापदौके
परिभाषा करिते उक्त इहेन भगवती जाङ्गो येन तांश अथवर्दिनो
उक्त उन्नतक रूप करवाता तांशके निवेध करिते जागिनेन ।

रथात् स यन्वा निगृहीतवाहात्

तां भ्रातृजायां पुलिनेऽवतार्य ।

गङ्गां निषादाहतनौविशेष-

स्तार सन्ध्यामिव सत्यसन्धः ॥ ५२

५२। सत्यसन्धः सः यन्वा निगृहीतवाहात् रथात् भ्रातृजायां तां पुलिने अवतार्य निषादा-
नौविशेषः (सन्) गङ्गां सन्ध्याम् इव ततार ॥ वाच्य—तेन, निषादाहतनौविशेषेण सत्यसन्धेन
तां पुलिने इव गङ्गा तेरे ॥

५२। सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः सः लक्षणः यन्वा सारथिना निगृहीत-
वाहात् रुद्धाश्वात् रथात् भ्रातृजायां पुलिनेऽवतार्य आरोप्य, निषादेन
सानुजघ्नातेन आहतनौविशेषः आनीतनौकः सन् गङ्गां भागीरथीं सन्ध्यां प्रति-
जामिव ततार । 'सन्ध्या प्रतिज्ञा मर्यादा' इत्यमरः ॥

५२। अनन्तरं सशस्त्र मारुति अथ मश्वरान करितेन लक्षण भातृपदौ जीताके रथ
मेत आरोपित करितेन एव मताप्रतिज्ञ वाञ्छित प्रतिज्ञा उद्धरणेन शय
नौकानीत नौकाय आवेक्षण पूर्वक गङ्गा पार इहेनेन ।

अथ व्यवस्थापितवाक् कथञ्चित्

सौमित्रिरन्तर्गतवाष्पकण्ठः ।

औत्पातिकं मेघ इवाश्मवर्षं

महीपतेः शासनमुज्जगार ॥ ५३

५३। अथ कथञ्चित् व्यवस्थापितवाक् अन्तर्गतवाष्पकण्ठः सौमित्रिः महीपतेः शासनम्,
औत्पातिकम् अश्मवर्षम् इव उज्जगार ॥ वाच्य—व्यवस्थापितवाचा अन्तर्गतवाष्पकण्ठे न
सौमित्रिणा मेघेन इव उज्जगरे ॥

५३। अथ कथञ्चित् व्यवस्थापिता प्रकृतिमापादिता वाक् येन सः,
अन्तर्गतवाष्पः कण्ठो यस्य सः, कण्ठस्तम्बिताश्चरित्यर्थः, सौमित्रिः महीपतेः
शासनं मेघः उत्पाते भवम् औत्पातिकम् अश्मवर्षं शिलावर्षमिव, उज्जगार
उज्जगारवान् । दारुणत्वेन भवाच्चत्वात् उज्जगार इत्युक्तम् ॥

५०। तदनन्तर अतुर्गतवाष्पे रुक्क कर्ष लक्षण अति कष्टे वाक्य निःश्रवण कति
मेघ येमन उं०पातिक शिला वर्षण करे, तद्रूप गहीपति रांगच्छेरे आदेश कति
करिलेन ।

तापही-आ-ततोऽभिषङ्गानिलविप्रविद्धा-
एनानि प्र-प्रभ्रश्यमानाभरणप्रसूना ।

मैरुपेक्षि-स्वमूर्त्तिलाभप्रकृतिं धरित्रीं

तामि; लताप्रेलतेव सीता सहसा जगाम ॥ ५४

सूनाभि-प्र-प्रभ्रश्यमानाभरणप्रसूना सीता लता इव, लता

स्वमूर्त्तिलाभप्रकृतिं धरित्रीं जगाम ॥ वाच्य—अभिषङ्गानिलविप्रविद्धया प्रभ्रश्यमानाभरणप्रसूना
लतया इव सीता स्वमूर्त्तिलाभप्रकृतिः धरित्री जग्मे ॥

मिताभि-५४। ततः अभिषङ्गः पराभवः 'अभिषङ्गः पराभवः' इत्यमरः,

एवानिलस्तेन विप्रविद्धा अभिहता, प्रभ्रश्यमानानि पतन्ति आभरणानि
प्रसूनानि च यस्याः सा सीता लतेव सहसा स्वमूर्त्तिलाभस्य स्वशरी
लाभस्य स्तोत्यत्तेः प्रकृतिं कारणं धरित्रीं जगाम । भूमौ पपात इत्यर्थः
स्त्रीणामापदि माता एव शरणमिति भावः ॥

५४। प्रवल वायुदेगे पुष्पाभरणं लता यैरूप महती भूतले पतित इहेने उर
प्रश्न सकल हेतुतुत विन्निष्ठ इय, वैदेही० तद्रूप अपमानशुच राशेर आदेश
वाक्य श्रवणे श्रौय जननी अवनीते पतित इहेने तांशार अनङ्गारनिकर इहेने
पडिल ।

इक्ष्वाकुवंशप्रभवः कथं त्वां
त्यजेदकस्मात् पतिरार्यवृत्तः ।
इति चितिः संशयितेव तस्यै
ददौ प्रवेशं जननी न तावत् ॥ ५५

५५ अ.। इक्ष्वाकुवंशप्रभवः आर्यवृत्तः साधुचरितः पतिः त्वाम् अकस्मात् कथं त्यजेत् ?
संशयिता इव तावत् जननी चितिः तस्यै प्रवेशं (आत्मनि) न ददौ ॥ वाच्य—इक्ष्वाकुवंशप्रभवः
आर्यवृत्तेन पत्या कथं त्वं त्यजेथाः, संशयितया जनन्या चित्या प्रवेशः न ददे ॥

५५। इक्ष्वाकुवंशप्रभवः महाकुलप्रसूतिः इत्यर्थः, आर्यवृत्तः साधु
चरितः पतिः भर्ता त्वाम् अकस्मात् अकारणात् कथं त्यजेत् ? अकस्मात्
वितमित्यर्थः इति संशयितेव सन्दिहानेव तावत् त्यागहेतुज्ञानावधेः प्राक्
इत्यर्थः । जननी चितिस्तस्यै सीतायै प्रवेशम्, आत्मनीति शेषः, न ददौ ।

२१। "हेतुं कुर्वन्तस्तु विमुक्तं त्रिषु यतोय पतिं वान् मय्या केन दोगाके
कतिचित्छेत्" यात्र बोधेनो एहेकन मन्त्रायात्र इहेवाइ दुवि, जननी इहेने३
काने ठाहाके कोहरे आशा अतान करिनेन ना।

सा लुप्तसंज्ञा न विवेद दुःखं

प्रत्यागतासुः समतप्यतान्तः ।

तस्याः सुमित्रात्मजयत्नलब्धो

मोहादभूत् कष्टतरः प्रबोधः ॥ ५६

५६ अ.। लुप्तसंज्ञा सा दुःखं न विवेद, प्रत्यागतासुः (सती) अन्तः समतप्यत। तस्याः
सुमित्रात्मजयत्नलब्धः प्रबोधः मोहात् कष्टतरः अभूत् ॥ वाच्य—लुप्तसंज्ञया तथा न विविदे।
(दुःखं तां) प्रत्यागतासुं समतप्यत। सुमित्रात्मजयत्नलब्धेन प्रबोधेन कष्टतरेण अभवि ॥

५६। लुप्तसंज्ञा नष्टचेतना स्मृतिहता सा दुःखं न विवेद, प्रत्यागतासुः
संज्ञा सती अन्तः समतप्यत दुःखेन अदह्यत इत्यर्थः, तपेः कर्मणि
तद्, कर्मकर्त्तरीति केचित्, तन्न 'तपस्तपःकर्मकस्य एव' इति यङ्निय-
मात्। तस्याः सीतायाः सुमित्रात्मजयत्नलब्धः प्रबोधो मोहात्—कष्टतरो-
तिदुःखदोऽभूत्। दुःखवेदनासम्भवादिति भावः ॥

५७। सीता प्रथमे (८७)नाशोना इहेवा केन कष्टेवहे अमूठव करिनेन ना, पर-
महे आवात्र मन्त्रायात्र इहेवा अतासु अमूठव इहेनेन। सुमित्रात्मजयत्नलब्धेन
मन्त्रायात्र ठाहाके (८७)ना मन्त्रादन करिनेन, इहेवा वेन उरकाने ठाहाके पक्षे
मन्त्रायात्र अनेकाउ कष्टेवहे इहेवा उठिन।

न चावदङ्गत्तरवर्णाभार्या

निराकरिष्णोवृजिनादृतेऽपि ।

आत्मानमेव स्थिरदुःखभाजं

पुनः पुनर्दुःकृतिनं निनिन्द ॥ ५७

५७ अ.। भार्या (सा सीता) वृजिनात् कृते अपि निराकरिष्णीः भर्तुः अवर्णम् न च
दृतेन, (किन्तु) स्थिरदुःखभाजं दुःकृतिनम् आत्मानम् एव पुनः पुनः निनिन्द ॥ वाच्य—आर्य्या
मार्गः बोधत। स्थिरदुःखभाक् दुःकृती आत्मा निनिन्दे।

५७। आर्य्या साध्वी सा सीता वृजिनादृते एनसो विनापि, 'कलुषं
जिनेनोऽघम्' इत्यमरः। 'अन्याराहितर्त्त'—इत्यादिना पञ्चमी।
निराकरिष्णोर्निरामकस्य। 'अलङ्कृज्—' इत्यादिनिष्पुच् प्रत्ययः। भर्तुर-
सम्पवादे न चावदत् नैव अवादीत्। किन्तु स्थिरदुःखभाजमतएव
न ददौ। 'आत्मानं पुनः पुनर्निनिन्द ॥

৭। সাধ্বী সৌতা পাপহীনা হইলেন যে পতি তাঁহাকে পরিত্যাগ করিয়াছেন
এজন্য তিনি রামচন্দ্রের প্রতি কোনই দোষারোপ করিলেন না, পরন্তু চিরন্তন ধর্ম
ও হৃদয়কারিণী বলিয়া আপনাকেই আপনি বারংবার বিন্দা করিতে লাগিলেন।

আশ্বাস্য রামাবরজঃ সতীং তা-
মাখ্যাৎবাল্মীকিনিকৈতমার্গঃ ।
নিঘ্নস্য মে भर्तुं निदेशरौच्यं
দেবি क्षমস্বেति বমূব নমঃ ॥ ৫৮

৫৮ অঃ । রামাবরজঃ সতীং তাম্ আশ্বাস্য আমাখ্যাৎবাল্মীকিনিকৈতমার্গঃ (সন্) নিঘ্নস্য
ভর্তুনিদেশরৌচ্যং (হে) দেবি ! ক্ষমস্ব ইতি নমঃ বমূব ॥ বাচ্য—আখ্যাৎবাল্মীকিনিকৈতমার্গঃ
রামাবরজে নম্যতাম্ ইতি নমঃ ণ বমূবৈ।

৫৮। রামাবরজো লক্ষ্মণঃ সতীং সাধ্বীং তামাশ্বাস্য আমাখ্যাৎ
দিষ্টো বাল্মীকিনিকৈতমস্যামস্য মার্গো যেন স তথোক্তঃ সন্ নিঘ্নস্য
ধোনস্য ‘অধোনো নিঘ্ন আয়ত্’ ইত্যমরঃ । মে ভর্তুনিদেশে
হেতুনা যদ্রৌচ্যং পারুষ্যং তত্ হে দেবি ! ক্ষমস্ব ইতি নমঃ প্রণতো বমূব।

৫৮। রাগানুজ লক্ষণ সাধ্বী সৌতা দেবীকে আশ্বাস প্রদান করিয়া
বাল্মীকির তপোবনগমনের পথ প্রদর্শনপূর্বক বলিলেন,—“দেবি ! আমি পত্নীর
প্রভুর আত্মপালনহেতু আপনাকে যে রূক্ষবাবহার করিলাম, তাহা ক্ষমা কর
এইরূপ বলিয়া প্রণত হইলেন।

সীতা তমুত্থাপ্য জগাদ বাক্যং
প্ৰীতাस्मि ते सौम्य चिराय जीव ।
विडौजसा विष्णुरिवाग्रजेन
भ्रात्रा यदिदत्तं परवानसि त्वम् ॥ ৫৯

৫৯ অঃ । সীতা তম্ উত্থাপ্য বাক্যং জগাদ । (হে) সৌম্য ! তে প্ৰীতা অস্মি, চিরায় জীব
যত্ বিডৌজসা বিষ্ণুঃ ইব, অগ্রজে ভ্রাতা ত্বম্ ইত্যং পরবান্ অসি । বাচ্য—সীতয়া জগদে, প্ৰীত
ভূয়ন্তে । ত্বয়া জীব্যতাং বিষ্ণুনা ইব পরবতা ভূয়তে।

৫৯। সীতা তং লক্ষ্মণমুত্থাপ্য বাক্যং জগাদ,—কিমিতি ? হে সৌম্য !
সাধো ! তে প্ৰীতা অস্মি । চিরায় চিরং জীব । যত্ যস্মাত্ বিডৌজসা
ইন্দ্রেণ বিষ্ণুরূপেন্দ্র ইব অগ্রজে জ্যেষ্ঠেন ভ্রাতা ত্বমিৎ পরবান্ পর-
তন্মোঃসি ॥

৫৯। তখন সীতা—তাঁহাকে উত্থাপিত করিয়া বলিলেন,—হে সৌম্য !

ग कनिष्ठा... प्रति श्रीगं हरेवाहि, तूनि दोर्वक्रीवी हउ ; उपेक्ष्य देवपुत्र हेलेत्र अनीन,
चित्रहः... तूनिउ कोमार जोछेर अनीन ; अउएव कोमार ए विषये नोय नाहे ।

श्रुजन् सर्वमनुक्रमेण विज्ञापय प्रापितमत्यणामः ।

प्रजानिषेकं मयि वर्त्तमानं सूनोरनुध्यायत चेतसेति ॥ ६०

६० अ. । सर्वं श्रुजन् सर्वमनुक्रमेण प्रापितमत्यणामः (सन्) विज्ञापय । मयि वर्त्तमानं
प्रजानिषेकं चेतसा अनुध्यायत इति ॥ वाच्य—प्रापितमत्य-प्रणामिनः (त्वया) श्रुजन्ः विज्ञा-
पयाम् प्रजानिषेकः मयि वर्त्तमानः अनुध्यायताम् ।

६० । सर्वं श्रुजन् सर्वमनुक्रमेण प्रापितमत्यणामः सन् मत्यणाममुक्ते-
न, विज्ञापय । किमिति ? निषिच्यत इति निषेकः मयि वर्त्तमानं
स्वल्पस्य प्रजानिषेकं गर्भे चेतसा अनुध्यायत शिवमस्त्विति चिन्तयत
ति ॥

७० । हे लक्ष्मण ! तूनि शंको मकलके यथाक्रमे आमार कृत प्रणाम जानाहेया
निष्ठस्य पर-—आमि ये ठाँहापेतर तनयेतर उदयकात गर्भधारण करिवाहि, ठाँहात्रा वेन
स्वाम्यनुष्ठाने मेहे गर्भह मठाटनेत्र कन्याग कागना करेन ।

तो वसूव ।

करिवाहि

आमि प्रतीते

क्या करे

वाच्यस्त्वया महचनात् स राजा

वक्त्रो विशुद्धामपि अत् समक्षम् ।

मां लोकवादश्रवणादहासीः

श्रुतस्य किं तत् सदृशं कुलस्य ॥ ६१

६१ अ. । सः राजा त्वया महचनात् वाच्यः । सत्तत् वक्त्रो विशुद्धाम् अपि मां लोकवाद-
श्रवणात् अहासीः (इति) यत् तत् श्रुतस्य कुलस्य (च) सदृशम् किम् ? वाच्य—त्वं तं राजानं
वाच्यः । विशुद्धा अहं त्वया अहायिषि ।

६१ । स राजा त्वया महचनात् महचनमिति कृत्वा, ल्यब्लोपे
वक्त्रो, वाच्यो वक्तव्यः । किमित्यत आह—‘वक्त्रो’ इत्यादिभिः सप्तभिः
श्लोकैः । अक्षोः समीपे समक्षम्, विभक्त्यर्थेऽव्ययोभावः, सामीप्यार्थे
अव्ययीभावे शरदिति समासान्तष्टचप्रत्ययः । समक्षम् अग्रे वक्त्रो
विशुद्धामपि मां लोकवादस्य मिथ्यापवादस्य श्रवणादहोराहासीरत्याची-
ति यत् तच्छ्रुतस्य प्रख्यातस्य कुलस्य सदृशं किम् ? किन्त्वसदृशमित्यर्थः ।
इहा श्रुतस्य श्रवणस्य कुलस्य चेति योजना । कामचार्यसीति भावः ॥

७० । तूनि आमार वाक्याश्रुतारे राजा रागल्लके करिदेव,—“आपनार नगके
अभिपरीकार परिशुक्रा इहेलउ केवल लोकपवादश्रवणे ये आमार परिशुक्रा
करिदेव, ईहा कि आपनार श्रुतिरिक्त रघुकुलेश्वर अश्रुत कर्षा इहेल ?”

कल्याणवुद्धेरथवा तवायं न कामचारा मयि शङ्कनीयः ।
समैव जन्मान्तरपातकानां विपाकविस्फूर्जयुरप्रसङ्गः ॥ ६२

६२ अ. । अथवा कल्याणवुद्धेः तव मयि अयं कामचारः न शङ्कनीयः (किन्तु) नमः
जन्मान्तरपातकानां अप्रसङ्गः विपाकस्फूर्जयुः ॥ वाच्य—तस्मै इमं कामचारं न शङ्केष्यामः ।
संज्ञेन विपाकविस्फूर्जयुना भूयते ।

६२ । कल्याणेति अथवा कल्याणवुद्धेः सुधियः तव कर्तुः मयि विषये
अयं त्यागो न कामचारः इच्छया करणं नाशङ्कनीयः । कामचार शङ्कापि
न क्रियत इत्यर्थः । किन्तु समैव जन्मान्तरपातकानामप्रसङ्गो विपक्षतः
इति विपाकः फलित एव विस्फूर्जयुरशनिनिर्घोषः । 'स्फूर्जयुर्वज्रनिर्घोषः'
इत्यमरः ॥

७२ । अथवा "आपनि कर्मागप्रकृति, आपनि ये सत्स्थिताः तेषां वशवर्ती दृष्टेः
आगतक परित्राग करिष्येति, आपि कश्चन एव एकप आपन्ना करिष्येति पात्रि नः
देश आगार जन्माश्रयकृत अनन्त पातकेन दुर्स्वित् वञ्चनिर्घोष तुला कन ।

उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीं
वनं मया सार्द्धमसि प्रपन्नः ।
तदास्पदं प्राप्य तयातिरोषात्
सोढास्मि न तद्वने वसन्ती ॥ ६३

६३ अ. । पूर्वम् उपस्थितां लक्ष्मीम् अयाप्य मया सार्द्धं वनं प्रपन्नः असि, तत् तया अतिरोषात्
तद्वने आस्पदं प्राप्य वसन्ती सोढा न अस्मि ॥ वाच्य—प्रपन्नेन भूयते । वसन्त्या मया सोढा
न भूयते ।

६३ । पूर्वमुपस्थितां प्राप्तां लक्ष्मीमपास्य मया सार्द्धं वनं प्रपन्नोऽसि
प्राप्तोऽसि । तत् तस्मात्—तया लक्ष्म्या अतिरोषात् तद्वने आस्पदं
प्रतिष्ठाम् । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' इति निपातः । प्राप्य वसन्ती अहं सोढा
नास्मि ॥

७३ । "पूर्व आपनि उपस्थित राजलक्ष्मी परित्राग करिष्या आगार सहित वन
गमन करिष्याहिलेन ; एकमेव नमः वृक्षिणा मेहे राजलक्ष्मी आपन्ना आवासे आगतके
ज्ञान लाभ करिष्येति देविषा रोषवशतः वेन ताहा मय करिष्येति पात्रिचेहेन न ।

निशाचरोपप्लुतमर्तृकाणां तपस्विनीनां भवतः प्रसादात् ।
भूत्वा शरण्या शरणार्थमन्यं कथं पपत्ये त्वयि दीप्यमाने ॥ ६४

नैयः । निशाचरोपप्लुतभृङ्गाणाम् तपस्विनीनां भवतः प्रसादात् शरण्या भूत्वा त्वयि
 च्छः ॥६२॥ (सति) शरणार्थम् अन्यं कथं प्रपत्स्ये ॥ वाच्य—मया शरण्याया अन्यः कथं प्रपत्स्यते ।

६४ । निशाचरैरुपप्लुताः षोडशिता भर्तारो यासां ता निशाचरोपप्लुत-
 काः 'नद्युतश्च' इति कपप्रत्ययः, तासां तपस्विनीनां भवतः प्रसादात्-
 शरणार्थम् अन्त्यं तपस्विनं कथं प्रपत्स्ये प्राप्स्यामि ॥

६४ । "शूर्पे निशाचरैरा श्विगणैरा प्रति उपद्रव करिते श्विपक्षीरा आश्रये
 नदेतेन, आशि तत्काले आपनारहे अग्रगृहे उद्दिगिगके आश्रयं प्रदानं करित-
 तः, एकमे सहे आपनि जाञ्जलानान प्राकिते आशि काशत्र शत्रुगणत इहेव ?"

किंवा तवात्यन्तवियोगमोघे कुर्यामुपेक्षां हतजीवितेऽस्मिन् ।
 रक्षणीयं यदि मे न तेजस्त्वदीयमन्तर्गतमन्तरायः ॥ ६५

६५ अ. । किंवा, तव अत्यन्तवियोगमोघे अस्मिन् हतजीविते उपेक्षां कुर्याम् ? रक्षणीयम्
 मन्तर्गतं त्वदीयं तेजः मे मम अन्तरायः न स्यात् ॥ वाच्य—मया उपेक्षां क्रियेत रक्षणीयेन अत्य-
 न्त त्वदीयेन तेजसा अन्तरायेण न भूयेत ।

६५ । किंवा अथवा तव सख्यन्धिना अत्यन्तेन पुनःप्राप्तिरहितेन
 वियोगेन मोघे निष्फलेऽस्मिन् हतजीविते तुच्छजीविते उपेक्षां कुर्यां
 कुर्यामिव रक्षणीयं रक्षणार्हमन्तर्गतं कुक्षिस्थं त्वदीयं तेजः शुक्रं गर्भ-
 म् 'शुक्रं तेजोरितसी च बीजवोर्येन्द्रियाणि च' इत्यमरः । मे मम
 अन्तरायो विघ्नो न स्यात् यदि ॥

६६ । "मच्छति यदि आश्रयं गर्भस्थितं अवशुद्धकृत्वा आपनारं मच्छानं अशुद्धं नो
 भवेत्, त्वेव किं आपनारं छिन्नविरहे एहे निष्कनं तूष्णं जीवनं क्षत्रं कारितान् ?" ।

साहं तपः सूर्यनिविष्टदृष्टि-

रूढं प्रसूतेश्चरितुं यतिष्ये ।

भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि

त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः ॥ ६६

६६ अ. । सा अहं तपः सूर्यनिविष्टदृष्टिः (सती तयाविधं) तपः चरितुं यतिष्ये, यथा
 मे जननान्तरे अपि त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः । वाच्य—तया सूर्यनिविष्टदृष्ट्या मया
 यतिष्यते । त्वया भर्ता भूयेत । विप्रयोगेण न भूयेत ।

६६ । साहं प्रसूतरूढं सूर्यनिविष्टदृष्टिः सती तयाविधं तपश्चरितुं
 यतिष्ये, यथा भूयस्त्वेन तपसा मे मम जननान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता स्याः
 विप्रयोगश्च न स्यात् ॥

७७। “आग्नि प्रसवात्ते शृङ्गारं प्रति उर्द्धदृष्टिं निवृत्तं करिष्या एहे वलिष्या उपपन्नं
करिव ये, जगत्सुरोऽयेन आपनिहे आगारं श्वाभी हन एवम् एहेरूपं निराकरणं विवृ-
यज्ञगा येन पुनराय सद्यः करिते ना इव ।”

नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यत् स एव धर्मी मनुना प्रणीतः ।
निर्व्वसिताप्येवमतस्त्वयाहं तपस्विसामान्यमवेक्षणीया ॥ ६७

६७ अ. । वर्णाश्रमपालनं यत् सः एव नृपस्य धर्मः मनुना प्रणीतः, अतः त्वया एवम् अहं निर्व्व-
सिता अपि तपस्विसामान्यम् अवेक्षणीया ॥ वाच्य—वर्णाश्रमपालनेन येन तेन एव धर्मेण मनुना
प्रणीतेन भूयते । त्वम् एवं निर्व्वसितां माम् अवेक्षयाः ।

६७। वर्णानां ब्राह्मणादीनामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनाञ्च पालनं यत्
स एव नृपस्य धर्मी मनुना प्रणीत उक्तः । अतः कारणात् एवं त्वया
निर्व्वसिता निष्कासिताप्यहं तपस्विभिः सामान्यं साधारणं यथा भवति
तथा अवेक्षणीया । कलत्रदृष्ट्यभावेऽपि वर्णाश्रमदृष्टिः सीताया
कर्त्तव्येत्यर्थः ॥

७७। “नृपगणेर ये ब्राह्मणादि वर्ण एवम् ब्रह्मचर्यादि आश्रमपालन, भगवान् इ-
ताहाहं धर्मं वलिष्या प्रणयनं करिष्याहेन ; अतएव आपनि आमादेक निर्व्वसित करिष्या
सामान्य उपपन्ननीवोपेऽववश दृष्टिं करिवेन ।”

तथेति तस्याः प्रतिगृह्य वाचं

रामानुजे दृष्टिपथं व्यतीते ।

सा मुक्तकण्ठं व्यसनातिभारा-

चक्रन्द विग्ना कुररीव भूयः ॥ ६८

६८ अ. । तस्याः वाचं तथेति प्रतिगृह्य रामानुजे दृष्टिपथं व्यतीते (सति) सा व्यसनाति-
भारात् मुक्तकण्ठं विद्या कुररी इव भूयो चक्रन्द ॥ वाच्य—तया विद्यया कुरर्या इव चक्रन्द ।

६८। तथेति तस्याः सीताया वाचं प्रतिगृह्य अङ्गीकृत्य रामानुजे
लक्ष्मणे दृष्टिपथं व्यतीते अतिक्रान्ते सति सा सीता व्यसनातिभाराद् मुक्त-
तिरेकात्—मुक्तकण्ठं यथा स्यात् यथा वाग्वृत्त्येत्यर्थः, विग्ना भीता कुररी
इव ‘उत्क्रोशकुररी समी’ इत्यमरः, भूयः भूयिष्ठं चक्रन्द चुक्रोश ॥

७८। अनन्तरं लक्ष्मण “आग्नि ए मगलहे निवेदनं करिव” एहेरूपं अङ्गीकारं करिष्या
दृष्टिपथेर अतीतं हहेले जानकी इःथत्वेर उद्विग्नं हहेया जीता कुररीर आग्र पुनराय
यूक्तं १८६ क्रान्त करिते नागिजेन ।

मयूराः कुसुमानि वृक्षा दर्भानुपात्तान् विजहृर्हरिण्यः ।

तस्याः प्रपन्ने समदुःखभावमत्यन्तमासौद्रुदितं वनेऽपि ॥ ६६

६६ अः । मयूराः नृत्यं, वृक्षा कुसुमानि, हरिण्यः उपात्तान् दर्भान् विजहृ, तस्याः समदुःखभावं प्रपन्ने अपि अत्यन्तं रुदितम् आसौत् । वाच्य—मयूरैः नृत्यं, वृक्षैः कुसुमानि, हरिण्यैः उपात्तान् दर्भान् विजहरे । अत्यन्तेन रुदितेन अभूयत् ।

६६ । मयूराः नृत्यं विजहृस्त्यक्तवन्तः, वृक्षाः कुसुमानि, हरिण्यः उपात्तान् दर्भान्, इत्यं तस्याः सीतायाः समदुःखभावं प्रपन्ने तुल्यदुःखत्वं वने अपि अत्यन्तं रुदितमासौत् । यथा रामगेहेऽपीत्यपिशब्दार्थः ॥

६७ । तथैव मयूरगणं नृत्ता, वृक्षमकणं कुसुमं एवम् इतिगमितम् नृत्तशौकं कृत्वा नृत्तभागं कर्तुम् ; एतेकपक्षे वनमध्यं सकलेश्च येन मौञ्जं नृत्तः यथावत् आश्रित्य तत्राद्यं नृत्तं कर्तुम् नाशितम् ।

रामभ्यगच्छद्रुदितानुसारौ कविः कुशेष्माहरणाय यातः ।

निषादविद्वाण्डजदर्शनीत्यः श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ७०

७० अः । कुशेष्माहरणाय यातः कविः रुदितानुसारी (सन्) ताम् अभ्यगच्छत् निषाद-विद्वाण्डजदर्शनीत्यः यस्य शोकः श्लोकत्वम् आपद्यत ॥ वाच्य—यत्नेन रुदितानुसारिणा कविना अभ्यगम्यत । निषादविद्वाण्डजदर्शनीत्येन शोकेन श्लोकत्वम् आपद्यत ।

७० । कुशेष्माहरणाय यातः कविर्वाल्मीकिः रुदितानुसारी सन् ताम् सीतामभ्यगच्छत् । अभिगमनञ्चक्रे, दयालुतयेत्याह—निषादेति, निषादेन निषाधेन विद्वस्य अण्डजस्य क्रीचस्य दर्शनेन उद्यः उत्पन्नो यस्य शोकः श्लोकत्वमापद्यत, श्लोकरूपेणावोचदित्यर्थः । स च श्लोकः पद्यते—‘मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः । यत् क्रीचमिदमनादेकमवधोः राममोहितम् ॥’ इति । तिरश्चामपि दुःखं न सेहे । किमुतान्येषां निमित्तं भावः ॥

पौराणिकी वार्ता ।—आसीत् पुरा रत्नाकरो नाम कथिद्रिजः, स तु दस्युवृत्तिमास्थाय जीवनमया-पन्नम् । अथैकदा स काननं पथ्यटन् ब्रह्म-नारदावासादितवान्, आसाद्य च तौ दस्युधर्मतया हनुमिषम् । तयोः करो ववन्, तदा नारदस्तमकथयत्—विलुप्तमते ! किं त्वया पापकर्मणा कृतं—दुर्लभे-न विजकुले जन्म परिगृह्य दूरमास्तां ब्रह्मण्यं, किमिहो पापाश्रयसाधेन रौरवपथं परिष्करोषि ! त्वया प्रत्युवाच—मेने तावदियं मे पापप्रवृत्तिः, किन्तु शतसंयकार्यं कृत्वा यत् परिवाराणां वदन्मदादीनां न दीषावहन्ति । उत वा येषामर्थमर्थं मेऽव्यवसायः पापाजित्त्यार्थसाध-नेऽपि पापिनः स्युः, तेन हि तैः साईमहमपि रौरवं गमिष्यामीति न तन्मे दुःखावहम् । किन्तु देवधैरवोचत्—आत्मीयसि ! संसारेऽस्मिन् पिता वा माता वा पुत्रः कलवं वा न कोऽपि कृतपापस्य फलं भोक्ष्यते । अथ यदि ते नञ्चने आस्था न जायते तदा गृहं गत्वा पितादीन्

प्रत्येकं पृच्छ, यदि ते पापभागं ग्रहीष्यन्ति तदा यथेष्टमनुष्ठीयताम् । एतदाकर्ण्य गृहं गन्ता पृच्छन्
रत्नाकरस्य तथाविधानुष्ठानजनितपापभारभागं वीढुं कोऽपि न स्वजनः स्वीचकार । तदानीं
पुनर्नारदमसीपमागत्य आत्मनिकृतये तं शरणमाजगाम । नारदस्तु तं रामनाम्ना अदीक्षत, किन्तु
रत्नाकरेण एतादृक् पापमाचरितं, यत् जिह्वाजडतया रामनामापि उच्चारयितुं न शक्नोति
अथ “मरामरे”ति द्विचरणेन राम इति सकृत् सञ्जायते इत्यालोच्य देवर्षिः पुनश्चापि
“मरा”-मन्त्रेण तं दीक्षयित्वा प्रस्थितः । रत्नाकरोऽपि बहुशो “मरामरा” इति प्रजपन् वन्धोकेनाहत
सञ्चाङ्गतस्या । अथ गते बहुतिथे काले देवर्षिः पुनस्तवागत्य निर्विकारं तं तथाविधमात्रेण
वन्धोकेनाहतसञ्चाङ्गतात् तं “वाण्मोकि”रिति नाम्ना अभिहितवान् । किमहो रामनामाहाकारो
पूर्वं यः खलु त्यक्तभूतस्य आसीत्, असीममहापापापागुष्ठानरततया यः कदाचित् रामनामापि
उच्चारयितुमसमर्थः दयालुः स इदानीं क्रौञ्चमिथुनहननोद्यतं निषादं “मा निषाद प्रतप्तं त्वं
इत्यादिश्लोकेन निवारयितुमध्यवस्यति । या तु तावदन्यदा नारदः वाण्मोकेः श्लोकम् तिस्रोक्षरं
“आदिक्वि”रित्युपादिना ध्वलच्चकार । एवं स मुनिर्वाण्मोकिः स्थाकरचनापयप्रविष्टस्तु पटितस्य
तवभवता भगवता देवर्षिणा “रामायणं” नाम साधु काव्यं प्रणीतवान् । इति ।

१० । व्याधिविह्वलः क्रोशग्रिथुन दर्शनेन यौशव उच्छ्वलितः शोकः शोकरूपेण परिवर्तितः
इहेवाहिल, मेहे आदिकवि वाण्मोकि हेतावमत्रे नमिः कुशादि आहवनेन छन्न विह्वलः
कारिते करिते रोदननक्षनिव अन्ननरुणे आगिरा नीतार मगोपे उपनीत इहेनेन ।

तमश्रु नेत्रावरणं प्रमृज्य सीता विलापाद्विरता ववन्दे ।
तस्यै मुनिर्दोहदलिङ्गदर्शी दाश्वान् सुपुत्राशिषमित्युवाच ॥

७१ अ. । सीता विलापात् विरता (सती) नेत्रावरणम् अश्रु प्रमृज्य तं ववन्दे । दोहदलिङ्गदर्शी मुनिः तस्यै सुपुत्राशिषं दाश्वान् दत्तवान्, इति उवाच ॥ वाच्य—विरतया सीतया स ववन्दे
दोहदलिङ्गदर्शिना दाशुषा मुनिना इति ऊचे ।

७१ । सीता विलापात् विरता सती नेत्रावरणं दृष्टिप्रतिवन्धकमश्रु
प्रमृज्य तं मुनिं ववन्दे । दोहदलिङ्गदर्शी गर्भचिह्नदर्शी मुनिस्तस्यै
सीतायै सुपुत्राशिषं तत्प्राप्तिहेतुभूतां दाश्वान् दत्तवानिति वक्ष्यमाणप्रका
रेणोवाच । ‘दाश्वान् साह्वान् मीढांश्च’ इति क्लृप्तो निपातः ॥

जाने विस्मृष्टां प्रणिधानतस्त्वां
मिथ्यापवादचुम्बितेन भर्त्ता ।
तन्मा व्यधिष्टा विषयान्तरस्य
प्राप्तासि वैदेहि पितुर्निकेतम् ॥ ७२

७२ अ. । त्वां मिथ्यापवादचुम्बितेन भर्त्ता विस्मृष्टां प्रणिधानतः जाने । (हे) वैदेहि ! विषयान्तरस्य पितुः निकेतं प्राप्ता असि, तत् मा व्यधिष्टा ॥ वाच्य—विस्मृष्टा त्वं मया ज्ञायसी ।
भूयते सा व्यधिष्ट ।

७२ । त्वां मिथ्यापवादेन क्षुभितेन भर्ता विस्मृष्टां त्यक्तां प्रणिधानतः
माषिष्ट्या जानि । हे वैदेहि ! विषयान्तरस्य देगान्तरस्य पितुर्जनकस्यैव
किं गृहं प्राप्तासि । तत् तस्मात्मा व्यथिष्टा मा गोचीः । व्यथेर्लुङ् । 'न
गृह्योगे' इत्यङ्गागमप्रतिषेधः । भर्त्सोपेक्षितानां पितृगृहवास एवोचित
ति भावः ।

११-१२ । तथन नेत्रजलेन मीतां नयन अवक्रक छिन, तनि अक्षधारा मार्जन-
क विनाश हहेते विरत हहेया मूनिवरके वन्दना करिनेन ; महर्षि वाक्यकिं
शर गडनकण मन्दर्शन करिया "सुपुत्र प्रभव कर" एहेरूप आनीसीत करतः कहि-
त, -हे वैदेहि ! तोगार आमी अनौक अपवादे कोभित हहेया ये तोगाके
विभाग करियाछेन, ईश आमी ध्यानवने आनिते पारियाछि ; तूमि देशासुरद्वित
तोगार पितामहये आमियाछ, अतएव बाधित हहेण ना ।

उत्खातलोकत्रयकण्टकेऽपि सत्यप्रतिज्ञेऽप्यविकल्पनेऽपि ।
त्वां प्रत्यक्षमात् कलुषप्रवृत्तावस्थेव मन्युर्भरताग्रजे मे ॥ ७३

७३ अः । उत्खातलोकत्रयकण्टके अपि सत्यप्रतिज्ञे अपि अविकल्पने अपि त्वां प्रति अकस्मात्
कलुषप्रवृत्तौ भरताग्रजे मे मन्युः अस्ति एव ॥ वाच्य—मन्युना भूयते ।

७३ । उत्खातलोकत्रयकण्टकेऽपि रावणादिकण्टकोद्धरणेन सर्व-
लोकोपकारिण्यपीत्यर्थः, सत्यप्रतिज्ञे सत्यसन्धेऽपि अविकल्पनेऽनात्म-
विषयपि इत्थं स्नेहपात्रेऽपि त्वां प्रति अकस्मादकारणात्—कलुषप्रवृत्तौ
गर्हितव्यापारे भरताग्रजे मे मन्युः कोपोऽस्त्येव । सर्वगुणाच्छादकोऽयं
सोप इत्यर्थः । सीतानुनयार्थोऽयं रामोपलम्भः ॥

१० । भरताग्रज राम, रावणके विनाश करिया छिनाकेर कण्टक उखात
करियाछेन, तनि सत्यप्रतिज्ञ एव अहंकारहीन ; तथापि तोगार प्रति ये अकस्मात्
रूप गर्हिताचरण करियाछेन, एज्ज तौशर प्रति आमार क्रोध छमियाछे ।

तवोरुकीर्तिः श्वशुरः सखा मे
सतां भवोच्छेदकरः पिता ते ।
धुरि स्थिता त्वं पतिदेवतानां
किं तन्न येनासि ममानुकम्पया ॥ ७४

७४ अः । उदारकीर्तिः तव श्वशुरः मे सखा, ते पिता सतां भवोच्छेदकरः, त्वं पतिदेवतानां
स्थिता येन मम अनुकम्पया न असि तत् किम् ? ॥ वाच्य—उदारकीर्तिना श्वशुरेण भवोच्छेद-
रूप पिता सखा (भूयते) स्थितया त्वया अनुकम्पया (भूयते) ।

७४ । उरुकीर्तिस्तव श्वशुरो दशरथो मे सखा । ते पिता जनकः

সতাং বিদুষাং ভবোচ্চৈদকরো জ্ঞানোপদেশাদিনা সংসারদুঃস্বাংসকারী।
পতিদেবতানাং পতিব্রতানাং ধুরি অগ্রে স্থিতা। যেন নিমিত্তেন মমাত্ম
কম্পয়া অনুগাহ্য নাসি তত্ কিম্ ন কিञ্চিদিত্যর্থঃ ॥

৭৪। তোমার স্বপুত্র উপারকীৰ্ত্তি রাজা দশরথ আমার সখা ছিলেন, তোমার
পিতা জনক জ্ঞানোপদেশ দ্বারা সাধুদিগের ভববন্ধন ছিন্ন করেন এবং তুমি পতিব্রত
দিগের অগ্রগণ্য; অতএব তুমি কেন না আমার অশুকম্পার পাঞ্জী হইবে?

তপস্বিসংসর্গবিনীতসত্বে তপোবনে বীতভয়া বসাস্মিন্।
ইতো ভবিষ্যত্যনঘপ্রসূতৈরপত্যসংস্কারমযৌ বিধিস্তে ॥ ৩৫ ॥

৩৫ অঃ। অস্মিন্ তপস্বিসংসর্গবিনীতসত্বে তপোবনে বীতভয়া বস। ইতঃ 'অনঘপ্রসূতৈঃ' অর্থাৎ
সংস্কারমযৌ বিধিঃ ভবিষ্যতি ॥ বাচ্য—বীতভয়য়া চ্যুতাম্। অপত্যসংস্কারমযৌ
ভবিষ্যতে।

৩৬। তপস্বিসংসর্গেণ বিনীতসত্বে শান্তজন্তুকেঃ স্মিন্ তপোবনে বীত
ভয়া নির্ভীকা বস। ইতোঃ স্মিন্ বনেঃ অনঘপ্রসূতৈঃ সুখপ্রসূতৈঃ অপত্যসংস্কার
মযৌ জাতকর্মাদিরূপো বিধিরনুষ্ঠানং ভবিষ্যতি ॥

৭৫। তপস্বীদিগের সংসর্গে এই তপোবনস্থিত হিংস্র জন্তুগণ সাতিশর শাখার
শারণ করিয়াছে, অতএব তুমি নির্ভয়ে এখানে বাস কর, এখানে তুমি বিনা
সঙ্কান প্রসব করিবে এবং তাহাদের জাতকর্মাদি সংস্কার যথাবিধি সম্পাদিত হইবে।

অশূন্যতীরাং মুনিসন্নিবেশৈস্তমোপহৃত্বীং তমসাং বগাছ।
তস্মৈকতোল্লঙ্গবলিক্রিয়াভিঃ সম্পত্যতে তে মনসঃ প্রসাদঃ ॥ ৩৬ ॥

৩৬ অঃ। মুনিসন্নিবেশৈঃ অশূন্যতীরাং তমোপহৃত্বীং তমসাং (নদীং) বগাছ তস্মৈকতোল্লঙ্গ
ক্রিয়াভিঃ তে মনসঃ প্রসাদঃ সম্পত্যতে ॥ বাচ্য—প্রসাদেন সম্পত্যতে।

৩৭। সন্নিবিগন্তে যেষ্বিতি সন্নিবেশা উটজাঃ, অধিকরণার্থে ষ্ণ
প্রত্যয়ঃ। মুনীনাং সন্নিবেশৈরুটজৈরশূন্যতীরাং পূর্ণতীরাং তমসঃ শোক
পাপস্য বা অপহৃত্বীম্। 'তমসু ক্লীবে পাপে নরকশোকযৌ' ইত্যমরঃ।
তমসাং নদীং বগাছ তত্র স্নাত্বা, বলিক্রিয়াপেক্ষয়া পূর্বকালতা, তস্মৈ
সৈকতোল্লঙ্গেষু বলিক্রিয়াভিরিষ্টদেবতাপূজাবিধিভিস্তে মনসঃ প্রসাদঃ
সম্পত্যতে ভবিষ্যতি ॥

৭৬। ঐ দেখ, মুনিগণের পর্ণকূটীরদ্বারা তমসাতীর সর্বত্র পরিপূর্ণ রহিয়াছে
তুমি এই কলুবনাশিনী তমসার জলে অবগাহন এবং তাহার পুনিনে অজীহ
পূজা কর, তোমার মন সুপ্রসন্ন হইবে।

पुष्पं फलं चार्त्तवमाहरन्त्यो

बीजञ्च बालियमकृष्टरोहि ।

विनोदयिष्यन्ति नवाभिषङ्गा-

मुदारवाचो मुनिकन्यकास्त्वाम् ॥ ७७

७७ अ. । आर्त्तवं पुष्पं फलं च अकृष्टरोहि बालियं बीजं च आहरन्त्यः उदारवाचः मुनि-

कन्यकाः नवाभिषङ्गां त्वां विनोदयिष्यन्ति ॥ वाच्य—आहरन्तीभिः उदारवाग्भिः मुनिकन्यकाभिः

नवाभिषङ्गा त्वं विनोदयिष्यसे ।

७७ । ऋतुरस्य प्राप्त आर्त्तवं स्वकालप्राप्तमित्यर्थः । पुष्पं फलञ्च, अकृष्टरोहि अकृष्टक्षेतोत्थम् अकृष्टपच्यमित्यर्थः । बलये हितं बालियं जायोम्यम्, 'छर्दिरुपधिवलेढञ्' इति ढञ्प्रत्ययः, बीजं नीवारादिधान्यञ्च आहरन्त्य उदारवाचः प्रगल्भगिरो मुनिकन्यका नवाभिषङ्गां नूतनदुःखां विनोदयिष्यन्ति ॥

७७ । मुनिकन्यागणं मग्नोचितं कल, पुष्प एवम् अकृष्टे-पच्य पूष्टोपचारवर्गाणां नवाभिषङ्गां नूतनदुःखां विनोदयिष्यन्ति ॥

योषटेराश्रमबालहृच्चान् संवर्द्धयन्ती स्वबलानुरूपैः ।

असंशयं प्राक्तनयोपपत्तेः स्तनन्वयप्रीतिमवाप्स्यसि त्वम् ७८

७८ अ. । स्वबलानुरूपैः योषटैः आश्रमबालहृच्चान् संवर्द्धयन्ती त्वं तनयोपपत्तेः प्राक् असंशयं तनयोपपत्तिम् अवाप्स्यसि ॥ वाच्य—संवर्द्धयन्त्या त्वया स्तनन्वयप्रीतिः अवाप्स्यते ।

७८ । स्वबलानुरूपैः स्वशक्त्यनुसारिभिः पयसामश्रसां योषटैः, स्तन्येति च ध्वन्यते । आश्रमबालहृच्चान् संवर्द्धयन्ती त्वं तनयोपपत्तेः प्राक् त्वम् असंशयं यथा तथा स्तनं धयति पिवतीति स्तनन्वयः शिशुः, आश्रमिकास्तनयोर्भाषेटीः इति खश्प्रत्ययः, 'अरुर्दिषत्' इत्यादिना आश्रमगमः । तस्मिन् या प्रीतिस्ताम् अवाप्स्यसि । ततः परं सुलभ एव विनोद इति भावः ॥

७८ । त्वम् श्वीय माश्रमभूकृप सेचनघटे द्वारा आश्रमश्च वानपादप सकल संवर्द्धित शिशु निश्चयै सन्तानोत्पत्तिर पूष्टैश्च सुशपात्री निष्ठुर पाननजनित सूत्रेण अशु- करिष्यते पारिवे ।

नृगहप्रत्यभिनन्दिनीं तां वाल्मीकिरादाय दयार्द्रचेताः ।

माय मृगाध्यासितवेदिपार्श्वं स्वमाश्रमं शान्तमृगं निनाय ७९

७२ अ. । दयार्द्रचेताः वाल्मीकिः अनुग्रहप्रत्यभिनन्दिनीं ताम् आदाय सायं मृगाध्यासितवेदि-
पार्श्वं शान्तमृगं स्वम् आश्रयं निनाय ॥ वाच्य—दयार्द्रचेतसा वाल्मीकिना (सा) निने ।

७६ । दयार्द्रचेता वाल्मीकिः अनुग्रहं प्रत्यभिनन्दतीति तयोक्तां तां
सीताम् आदाय सायं मृगैरध्यासितवेदिपार्श्वमधिष्ठितवेदिप्रान्तं शान्तमृगं
स्वमाश्रयं निनाय ॥

१२ । दयार्द्रहृदयं महर्षि वाल्मीकि एहेरूपं अनुग्रहवाक्ये प्रत्यभिनन्दिनीं कश्चि-
मेहे मीतादेवीके ग्रहणपूर्वकं सायं समये श्रीय आश्रये ज्ञेया गेनेन, तथैव
अत्राव मृगगणं तांशं यज्जवेदिन पार्श्वे उपविष्टे रश्मिश्चाहिल ।

तामर्पयामास च शोकदीनां तदागमप्रीतिषु तापसीषु ।
निर्विष्टसारां पितृभिर्हिमांशोरन्यां कलां दर्श इवौषधीषु ।

८० अ. । शोकदीनां तदागमप्रीतिषु तापसीषु पितृभिः निर्विष्टसारां हिमांशोः अन्याम् कलां
दर्शः औषधीषु इव, अर्पयामास च ॥ वाच्य—(तेन वाल्मीकिना) शोकदीनां सा दर्शेन निर्विष्टसारां
अन्या कला अर्पयामासि ।

८० । शोकदीनां तां सीतां तस्याः सीताया आगमेन प्रीतिर्यासां
तासु तापसीषु, पितृभिरग्निष्वान्तादिभिर्निर्विष्टसारां भुक्तसारां हिमांशो-
रन्यामवशिष्टां कलां दर्शोऽस्मावास्याकाल औषधीष्विव अर्पयामास च ।
अत्र पराशरः—‘पिवन्ति विमलं सोमं विशिष्टा तस्य या कला । सुधा-
मृतमयीं पुण्यां तामिन्दोः पितरो मुने ॥’ इति । व्यासश्च—‘अमायानु
सदा सोम औषधीः प्रतिपद्यते’ इति ॥

८० । अनन्तरं अमावस्या तिथिं यैरूपं अग्निष्वान्तादि पितृगणैः भूक्तावशिष्टं चत्वर-
चरमकलां औषधिसमूहे प्रत्यार्पणं करो, तदाप तांशं आगमने प्रीतिमयौ अग्निगणै-
दिगेर हस्ते शोकमशुभं मीताके प्रत्यार्पणं करिष्येन ।

ता इङ्गदीक्षेहकृतप्रदीपमास्तीर्णमेध्याजिनतल्पमन्तः ।
तस्यै सपर्यानुपदं दिनान्ते निवासहेतोरुटजं वितेरुः ॥८१

८१ अ. । ता. तस्यै सपर्यानुपदं दिनान्ते निवासहेतोः इङ्गदीक्षे हकृतप्रदीपम् अन्तः आस्तीर्ण-
मेध्याजिनतल्पम् उटजं वितेरुः ॥ वाच्य—ताभिः इङ्गदीक्षे हकृतप्रदीपं, अन्तः आस्तीर्णमेध्याजिन-
तल्पः, उटजः वितेरि ।

८१ । तास्तापस्यः तस्यै सीतायै सपर्यानुपदं पूजानन्तरं दिनान्ते
सायंकाले निवास एव हेतुस्तस्य निवासहेतोः निवासार्थमित्यर्थः ।
‘षष्ठी हेतुप्रयोगे’ इति षष्ठी । ‘इङ्गदी तापसतर्कः’ इत्यमरः । इङ्गदीक्षेहेन
कृतप्रदीपम् अन्तरास्तीर्णं मेध्यं शुद्धमजिनमेव तलां शय्या यस्मिन् तमुटजं
पर्णशालां वितेरुः ददुः ॥

୧୧। ତାମ୍ରମପଦ୍ମିଗଂ ଓ ମୌତାମ୍ର ମନୁଷ୍ଟିତ ମଂକାର କରିଲେନ ଏବଂ ମାଂସକାଳେ ହୃଦ୍ମୌ-
ପଦ୍ମ ପ୍ରସ୍ଥାପିତ କରିବା ଓ ମାଂସର ବାସେର ନିଗିତ ପୂତ-ଅଜ୍ଞାନମାନବିତ ଏକତା
ହୃଦ୍ମୌ ପ୍ରଦାନ କରିଲେନ ।

ଆଭିଷେକପ୍ରୟତା ବସନ୍ତୀ ପ୍ରଯୁକ୍ତପୂଜା ବିଧିନାତିଥିଭ୍ୟଃ ।
ଦ୍ବିନି ସା ବଲ୍ଲଲିନୀ ଶରୀରଂ ପତ୍ୟୁଃ ପ୍ରଜାସନ୍ତତୟେ ବଭାର ॥୮୨

୮୨ ଅ. । ତତ୍ର ଆଭିଷେକପ୍ରୟତା ବସନ୍ତୀ ବିଧିନା ଅତିଥିଭ୍ୟଃ ପ୍ରଯୁକ୍ତପୂଜା ବଲ୍ଲଲିନୀ ସା ପତ୍ୟୁଃ ପ୍ରଜା
ସନ୍ତତୟେ ବସନ୍ତୀ ଶରୀରଂ ବଭାର ॥ ବାଚ୍ୟ—ଆଭିଷେକପ୍ରୟତା ବସନ୍ତୀ ପ୍ରଯୁକ୍ତପୂଜା ବଲ୍ଲଲିନୀ ତଥା ବସେ ।

୮୩। ତତ୍ର ଆୟତ୍ତେ ଆଭିଷେକେଣ ସ୍ଥାନେନ ପ୍ରୟତା ନିୟତା ବସନ୍ତୀ ବିଧିନା
ସ୍ଥାନେନ ଅତିଥିଭ୍ୟଃ ପ୍ରଯୁକ୍ତପୂଜା କୃତସଙ୍କାରା ବଲ୍ଲଲିନୀ ସା ସୌତା ପତ୍ୟୁଃ
ପ୍ରଜାସନ୍ତତୟେ ସନ୍ତାନାବିଚ୍ଛେଦାୟ ହେତୋଃ ବନ୍ଧ୍ୟେନ କନ୍ଦମୂଳାଦିନା ଶରୀରଂ
ସମାର ପୁଷୋ ॥

୮୩। ମୌତା ତମ୍ରମାମ୍ର ଜଳେ ଅବଗାହନ, ବଦ୍ଧନପରିଧାନ ଏବଂ ବିଧିପୂର୍ବକ ଅତିଥିଗଣେନ
କରିବା ଅତି ପବିତ୍ରତାରେ ଅବଦାନପୂର୍ବକ ଆତ୍ମୀ ରାମଚନ୍ଦ୍ରେନ ମନ୍ତ୍ରାନୁଷ୍ଠାନରୁପର ବସ୍ତ୍ର
ଦ୍ବାରା ଶରୀର ରକ୍ଷଣ କରିତେ ଲାଗିଲେନ ।

ଅପି ପ୍ରଭୁଃ ସାନୁଶୟୋଽଧୁନା ସ୍ୟାତ୍

କିମୁତ୍ସୁକଃ ଶକ୍ରଜିତୋଽପି ହନ୍ତା ।

ଶଶଂସ ସୀତାପରିଦେବନାନ୍ତ-

ମନୁଷ୍ଟିତଂ ଶାସନମଗ୍ରଜାୟ ॥ ୮୩

୮୩ ଅ. । ପ୍ରଭୁଃ ଅଧୁନା ଅପି ସାନୁଶୟଃ ସ୍ୟାତ୍ କିମ୍ ? ଉତ୍ସୁକଃ ଶକ୍ରଜିତଃ ହନ୍ତା ଅପି ସୀତା-
ପରିଦେବନାମ୍ ଅନୁଷ୍ଠିତଂ ଶାସନମ୍ ଅଗ୍ରଜାୟ ଶଶଂସ ॥ ବାଚ୍ୟ—ପ୍ରସୁଣା ସାନୁଶୟେନ ଭୂୟେତ କିମ୍ ? ଉତ୍-
ସୁକେନ ହନ୍ତା ଶଶଂସେ ?

୮୩। ପ୍ରଭୁଃ ରାଜା ଅଧୁନାପି ସାନୁଶୟଃ ସାନୁତାପଃ ସ୍ୟାତ୍ କିମ୍ ? ଇତି
ବାକ୍ୟୁଃ । ଉତ୍ସୁକଃ ଶକ୍ରଜିତଃ ଇନ୍ଦ୍ରଜିତୋ ହନ୍ତା ଲକ୍ଷ୍ମଣୋଽପି ସୀତାପରି-
ଦେବନାନ୍ତଂ ସୀତାବିଳାପାନ୍ତମ୍ ଅନୁଷ୍ଠିତଂ ଶାସନମ୍ ଅଗ୍ରଜାୟ ଶଶଂସ ॥

୮୩। ଏମିତେ ହେଉଛି ୧-ନିହତା ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଓ “ଏଥନଓ କି ଏହୁ ରାମଚନ୍ଦ୍ରେନ ଗଲେ ଅନୁତାପ
କରିବୁଁ ହେ ନାହିଁ” ଏହିରୂପ ବିତର୍କ କରିବା ଅଗ୍ରଜ ରାମେର ନିକଟେ ବୈଦେହୀବିଶ୍ରୋଗାନ୍ତ
ରୂପେ ବୁଝାଉ ନିବେଦନ କରିଲେନ ।

ସମୁଦ୍ର ରାମଃ ସହସା ସବାଞ୍ଚସ୍ତୁଷାରବର୍ଷୀବ ସହସ୍ରଚନ୍ଦ୍ରଃ ।
କୌଳୀନଭୀତେନ ଗୃହାନ୍ନିରସ୍ତା ନ ତେନ ବୈଦେହସୁତା ମନସ୍ତାଃ ॥ ୮୪

८४ अ. । सहसा सवाप्यः रामः, तुषारवर्षी सहस्यचन्द्रः इव बभूव, कौलीनभीतेन तेन वैदेहसुता गृहात् निरस्ता न मनस्तः ॥ वाच्य—तुषारवर्षिणा सहस्यचन्द्रेणैव सवाप्येण रामेण बभूव । कौलीनभीतः स वैदेहसुतां निरस्तवान् ।

८४ । सहसा सपदि सवाप्यो रामः तुषारवर्षी सहस्यचन्द्र इव बभूव, अत्यश्रुतया तुषारवर्षिणा पौषचन्द्रेण तुल्योऽभूत् । 'पौषे तैपसहस्यौ हो इत्यमरः । युक्तं चैतदित्याह,—कौलीनात् लोकापवादाद् भीतेन तेन रामेण वैदेहसुता सीता गृहात् निरस्ता, न मनस्तो मनसश्चितात् न निरस्ता । पञ्चम्यास्तसिल् ॥

१४ । उच्छ्वसेन रामं तुषारवर्षी पौषवर्षेण स्यात्सुखं श्रुत्वा महता वाक्पाकून हरे-
लेन ; केनना, त्विनि लोकापवादभये जीत इहेयाइ मीठाके गृह इहेते निरस्तानि
करिग्राहिलेन ; किञ्च मीठा ठीशर अतःकरण इहेते अश्रुति एन नाहे ।

निगृह्य शोकं स्वयमेव धीमान् वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः ।
स भ्रातृसाधारणभोगमृद्धं राज्यं रजोरिक्तमनाः शशास ॥ ८५ ॥

८५ अ. । धीमान् वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः रजोरिक्तमनाः सः स्वयमेव शोकं निगृह्य भ्रा-
तृसाधारणभोगम् मृद्धं राज्यं शशास ॥ वाच्य—धीमता, वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकेण रजोरिक्तमन-
सेन, शशास ।

८५ । धीमान् वर्णाश्रमाणाञ्च अवेक्षणेऽनुसन्धाने जागरूकोऽप्रमत्तः ।
'जागरूकः' इत्युक्तप्रत्ययः । रजोरिक्तमना रजोगुणशून्यचेताः स रामः
स्वयमेव शोकं निगृह्य निरुध्य भ्रातृभिः साधारणभोगं शरीरस्थितिमात्रो-
पयुक्तमित्यर्थः, 'मृद्धं' राज्यं शशास ॥

८६ । धीमान् रागद्वेषादश्रुत्यै शोकमश्रुतवत्पूर्वकं वर्णाश्रमपर्यावेक्षणं सततं जा-
गरूकं च रजोगुणनिर्मुक्तं इहेया अश्रुतवत्पूर्वकं महितं महान् भोगस्यैव मृद्धं राज्यापन्नं
करिते लागिलेन ।

तामेकभार्यां परिवादभीरोः साध्वीमपि त्यक्तवतो नृपस्य ।
वक्षस्यसङ्घट्टसुखं वसन्ती रेजे सपत्नोरहितेव लक्ष्मीः ॥ ८६ ॥

८६ अ. । परिवादभीरोः (अतएव) एकभार्याम् (अपि) साध्वीम् अपि तां त्यक्तवतः नृपस्य
वक्षसि असङ्घट्टसुखं वसन्ती लक्ष्मीः सपत्नोरहिता इव रेजे ॥ वाच्य—वसन्त्या सपत्नोरहितया इव
लक्ष्म्या रेजे ।

८६ । परिवादभीरोर्निन्दाभीरोः अतएवैकभार्यामपि साध्वीमपि तां
सीतां त्यक्तवतो नृपस्य वक्षसि असङ्घट्टसुखम् असम्भाव्यसुखं वसन्ती लक्ष्मीः
सपत्नोरहिता इव रेजे दिदौपे । तस्य स्वान्तरपत्निराहो नाभूदिति भावः ॥

८७। राधा रामञ्च लोकापवादभये भीत इहेरा—एकमात्र प्रतिप्राणा नाशो
 त्रैलोक्ये परित्याग करिजे विघ्नविरहिता राजनश्री तंशत्र वरुण निःसपत्नीकेर अत्र
 राज करिजे नागिनेन ।

सीतां हित्वा दशमुखरिपुर्नोपयेमे यदन्यां
 तस्या एव प्रतिकृतिसखो यत् क्रतूनाजहार ।
 वृत्तान्तेन श्रवणविषयप्रापिणा तेन भर्तुः
 सा दुर्वारं कथमपि परित्यागदुःखं विषेहे ॥ ८७

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ सीतापरित्यागो
 नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४

८७ अः । दशमुखरिपुः रामः सीतां हित्वा अन्यां (स्त्रियं) न उपयेमे (इति) यत्, तस्याः
 प्रतिकृतिसखः (सन्) क्रतून् आजहार (इति) यत्, तेन श्रवणविषयप्रापिणा भर्तुः वृत्तान्तेन
 सा दुर्वारं परित्यागदुःखं कथमपि विषेहे ॥ वाच्य—दशमुखरिपुणा रामेण अन्या (स्त्री) नोप-
 येमे । प्रतिकृतिसखेन सता क्रतवः आजहरे । तथा विषेहे ।

८७। दशमुखरिपुः रामः सीतां हित्वा त्यक्त्वा अन्यां स्त्रियं न उप-
 येमे न परिणीतवानिति यत्, 'उपादयमः स्त्रीकरणे' इत्यात्मनेपदम्, किञ्च,
 तस्याः सीताया एव प्रतिकृतेः प्रतिमाया हिरण्मय्याः सखा प्रतिकृतिसखः
 न क्रतून् आजहार आहृतवानिति यत् तेन श्रवणविषयप्रापिणा श्रोत्र-
 श्रवणमिना भर्तुर्वृत्तान्तेन वार्त्तया हेतुना सा सीता दुर्वारं दुर्निरोधं परि-
 त्यागेन यत् दुःखं तत् कथमपि विषेहे विसोढवती ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय-कोलाचल-मल्लिनाथ-सूरिविरचितया सञ्जीवनी-
 समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकवि—श्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे
 महाकाव्ये सीतापरित्यागो नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४

८९। एतद्विषये दशानननिहन्ता राम जानकीके परित्याग करिषा अत्र रामगीर
 विषय कटन नाई एव तनि ये सीतां प्रतिप्राणा मंहोगी इहेरा यज्ञसकल
 निषेध करिषाछेन, प्रतिप्राणा जीता लोकापरम्परा एहे सकल वृत्तान्त श्रवण करिषा
 निषेध पतिपरित्यागदुःख अति कष्टे सह करिजे नागिनेन ।

चतुर्दश सर्ग समाप्त ॥ १४

पञ्चदशः सर्गः ।

—००००००—

कृतसीतापरित्यागः स रत्नाकरमेखलाम् ।

बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् ॥ १

१ अः । कृतसीतापरित्यागः सः पृथिवीपालः रत्नाकरमेखलां केवलां पृथिवीम् एव बुभुजे ।

अरण्यकं गृहस्थानं श्वशुरी यद्वजःकणाः (?) ।

स्वयमौद्वाहिकं गेहं तस्मै रामाय ते नमः (?) ॥

१ । कृतसीतापरित्यागः स पृथिवीपालो रामो रत्नाकर एव मेखला
यस्यास्ताम् सार्णवामित्यर्थः, केवलां एकामित्यर्थः पृथिवीमेव बुभुजे भुज-
वान्, न तु पार्थिवीमित्यर्थः । सापि रत्नखचितमेखला पृथिव्या-
कान्तासमाधिर्यज्यते । रामस्य स्त्रान्तरपरिग्रहो नास्तीति श्लोकाभिप्रायः ।

१ । पृथिवीपालं रागच्छ एहेकपे नौतांके परित्रागं करिष्यां केवलं मांशर-
क्षत्रिजोके पावनं करिते नागिनेन ।

लवणेन विलुप्तेज्यास्तामिस्रेण तमभ्ययुः ।

मुनयो यमुनाभाजः शरण्यं शरणार्थिनः ॥ २

२ अः । लवणेन तामिस्रेण विलुप्तेज्याः (अतएव) शरणार्थिनः यमुनाभाजः मुनयः प्रा-
तम् अभ्ययुः ॥

२ । लवणेन लवणाख्येन तामिस्रेण तमिस्राचारिणा रक्षसेत्यर्थः
विलुप्तेज्या लुप्तयागक्रिया अतएव शरणार्थिनो रक्षणार्थिनो यमुनाभाजो
यमुनातीरवासिनो मुनयः शरण्यं शरणाहं रक्षणसमर्थं तं रामं रक्षित-
मभ्ययुः प्राप्ताः । यातेर्लङ् ।

२ । अनन्तरं लवणनामकं निशाचरं यमुनातीरवासी क्षत्रिगणैः रागच्छ लोपं करि-
ष्यन्त इहेन तांशरा शरणार्थी इहेन शरणगतवत्सलं रागच्छेन मन्त्रिधाने उप-
हृतेन ।

अवेक्ष्य रामं ते तस्मिन् न प्रजङ्गुः स्वतेजसा ।

चाणाभावे हि शापास्त्राः कुर्वन्ति तपसो व्ययम् ॥ ३

३ अः । ते रामम् अवेक्ष्य तस्मिन् स्वतेजसा न प्रजङ्गुः, चाणाभावे शापास्त्राः
व्ययं कुर्वन्ति ॥

১। তে মুনয়ো রামমবেচ্ছ্য রচিতারমিতি য়ৈঃ, তস্মিন্ লবণে
 ত্রিসা শাপরূপেণ ন প্রজচ্চুঃ। তথাহি—তায়ত ইতি ত্রাণঃ রক্ষকঃ,
 তিঁ ল্যুট্। তদভাবে শাপ এবাচ্ছং যৈশাং তে শাপাচ্ছাঃ সন্তস্তপসী ব্যয়ং
 বৃন্তি। শাপদানাৎ তপসী ব্যয় ইতি প্রসিদ্ধেঃ ॥

৩। তপোধনগণ ব্রাহ্মচর্য্যে রক্ষণকার্য্যে নিরত দেবিতা তৎকালে দীপ্ত তেজোজ্বারা
 শাপদে গম্ভীর করিলেন না; কেননা রক্ষকের অভাবেই শাপাচ্ছ প্রয়োগ করিয়া
 দ্বিগুণ দুঃখাঙ্কিত তপস্কার ব্যয় করিয়া থাকেন।

প্রতিশ্রুশ্রাব কাকুতস্থ্যসেভ্যো বিঘ্নপ্রতিক্রিয়াস্ম।

ধর্ম্মসংরক্ষণার্থৈব প্রহৃতির্ভুবি শার্ঙ্গিণঃ ॥ ৪

৪ অঃ। কাকুতস্থ্যঃ তেভ্যঃ বিঘ্নপ্রতিক্রিয়াং প্রতিশ্রুশ্রাব। ভুবি শার্ঙ্গিণঃ প্রহৃতিঃ ধর্ম্ম-
 সংরক্ষণার্থৈব ॥

৪। কাকুতস্থ্যো রামসেভ্যো মুনিভ্যো বিঘ্নপ্রতিক্রিয়াং লবণবধরূপাং
 প্রতিশ্রুশ্রাব প্রতিজ্ঞে। তথাহি—ভুবি শার্ঙ্গিণ্যো বিশ্ব্যোঃ প্রহৃতিঃ রাম-
 স্যোপাভ্যবরণং ধর্ম্মসংরক্ষণমেবার্থঃ প্রযোজনং যস্যঃ সা তথৈব ॥

৪। কাকুতস্থ্য রাম ঋষিগণনমোপে বিঘ্নপ্রতিকারার্থে অশ্রীকার করিলেন, যেহেতু
 রক্ষণকল্পে ভগবান্ বিষ্ণু অবনীতলে অবতীর্ণ হইয়া থাকেন।

তে রামাশ্চ বধোপায়মাচক্ষ্যুর্বিবুধদ্বিধঃ।

দুর্জয়ো লবণঃ শূলী বিশূলঃ প্রার্থ্যতামিতি ॥ ৫

৫ অঃ। তে রামাশ্চ বিবুধদ্বিধঃ বধোপায়ম্ আচক্ষ্যুঃ। লবণঃ শূলী দুর্জয়ঃ (কিন্তু)
 বিঘ্নঃ প্রার্থ্যতাম্ अभिमन्यताम् ॥

৫। তে মুনয়ো রামাশ্চ বিবুধদ্বিধঃ সুরারির্বলবণস্য বধোপায়মাচক্ষ্যুঃ।
 প্রার্থ্যতামিতি লবণঃ নন্দ্যাদিত্যাত্ ল্যুঃ। তত্রৈব নিপাতনাৎ গত্বম্। লবণঃ
 শূলী শূলবান্ দুর্জয়োজয়ঃ, কিন্তু বিশূলঃ শূলরহিতঃ প্রার্থ্যতাম্
 अभिमन्यताम्। 'याज्ञायामभियाने च प्रार्थना कथ्यते बुधैः' इति केशवः ॥

৬। ঋষিগণ ব্রাহ্মচর্য্যের নিকটে দেবদেবী নিশাচর লবণের এইরূপ বধোপায়
 দিলেন,—ইহার হস্তে যখন শূল থাকিবে, তখন এই অসুর অত্যন্ত উজ্জয়,
 এবং বৎকালে সে শূল পরিত্যাগ করিবে, তখন উহাকে যুদ্ধার্থে আহ্বান করিবেন।

আদিদৈশাথ শতদ্ব্যং তৈশাং জৈমাথ রাঘবঃ।

করিষ্যন্নিব নামাস্থ যথার্থমরিনিগ্রহাৎ ॥ ৬

६ अ. । अथ तेषां क्षेमाय राघवः शत्रुघ्नम् आदिदेश । अस्य नाम अरिनिग्रहात् शत्रुघ्नं करिष्यन् इव ॥

६ । अथ तेषां मुनीनां क्षेमाय क्षेमकरणाय राघवो रामः शत्रुघ्नम् आदिदेश । अतोऽप्येक्षते—अस्य शत्रुघ्नस्य नाम अरिनिग्रहात् शत्रुघ्ननाम्नेतोः, यथाभूतोऽर्थो यस्य तद् यथार्थं करिष्यन्निव, शत्रून् हन्तीति शत्रुघ्नः । 'अमनुष्यकर्तृके च' इति चकारात् 'क्षतघ्नशत्रुघ्नादयः सिद्धाः' इति दुर्गसिंहः । पाणिनीयेऽपि बहुलग्रहणाद् यथेष्टसिद्धिः, 'क्षत्युयो बहुलम्' इति ॥

७ । अनन्तरं रघुकुन्तिनक राम मुनिदिगेर कुशलकामनाय शक्तिप्रीडनपूर्वकं 'शक्त' नाम अर्थयुक्तं करिष्यन् जगद्देवेन लवणवधेर निमित्तं तौशके आश्रितं करिष्यन् ।

यः कश्चन रघूणां हि परमेकः परन्तपः ।

अपवाद इवोत्सर्गं व्यावर्तयितुमीश्वरः ॥ ७

७ अ. । हि परन्तपः रघूणां मध्ये यः कश्चन एकः अपवादः उत्सर्गम् इव परं व्यावर्तयितुमीश्वरः ।

७ । रामस्य स्वयमप्रयागे हेतुमाह—य इति । हि यस्मात् परान् शत्रून् तापयतीति परन्तपः । 'हिषत्परयोस्तापेः' इति 'खच्प्रत्ययः । 'खच्' क्लृप्तः' इति क्लृप्तः । रघूणां मध्ये यः कश्चन एक अपवादो विशेषशास्त्रोत्सर्गं सामान्यशास्त्रमिव परं शत्रुं व्यावर्तयितुं बाधितुमीश्वरः समर्थः । अतः शत्रुघ्नमेवादिदेशेति पूर्वणान्वयः ॥

१ । अपवादा विधिं येषूप उत्सर्गविधिके बाधा करिते समर्थ इव, तेषूप वंशौघगणेर मध्ये ये केह इडेक ना केन, एकाकौह शक्तिप्रीडने समर्थ, नाके नार्ह ।

अग्रजेन प्रयुक्ताशीस्ततो दाशरथी रथी ।

ययौ वनस्थलीः पश्यन् पुष्पिताः सुरभीरभीः ॥ ८

८ अ. । ततः अग्रजेन प्रयुक्ताशीः रथी अभीः दाशरथिः पुष्पिताः सुरभीः वनस्थलीः पश्यन् ययौ ॥

८ । ततोऽग्रजेन रामेण प्रयुक्ताशीः कृताशीर्वादो रथी रथिकोऽभीः निर्भीको दाशरथिः पुष्पाणि सञ्जातानि यासां ताः पुष्पिताः सुरभीरामोदना वनस्थलीः पश्यन् ययौ ॥

अनन्तर निर्भीक तर्जयत्तत्र शङ्क, अथवा रामछत्र आशीर्षात् धृष्टपुत्रक
विक्रान्त कृष्णमभूत् शत्रुभिः धनश्रौ अवलोकन करिते करिते गमन
रिनेन ।

रामादेशादनुगता सेना तस्यार्थसिद्धये ।

पश्चादध्ययनार्थस्य धातोरधिरिवाभवत् ॥ ८

८ अ. । रामादेशात् अनुगता सेना तस्य अध्ययनार्थस्य धातोः पश्चात् अधिः इव अर्थसिद्धये
भवत् ॥

८। रामादेशादनुगता सेना तस्य शत्रुघ्नस्य, अध्ययनमर्थोऽभिधेयो
तस्य तस्य, धातोः 'इङ् अध्ययने' इत्यस्य धातोः, पश्चादधिरूपसर्ग इव, अर्थ-
सिद्धये प्रयोजनसाधनाय इत्येकत्र, अन्यत्राभिधेयसाधनाय अभवत् ।
प्रथोऽभिधेयैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः । यथा 'इङ्कावध्युपसर्गं
अभिचरते' इति न्यायेनाध्युपसर्गः स्वयमेवार्थसाधकस्य धातोः सन्निधि-
मात्रेणोपकरोति, सेनापि तस्य तद्वदिति भावः ॥

९। येषाम् 'अधि' उपसर्ग अक्षरानर्थ इङ्कातूर अक्षरार्थे ह्य, तज्जप रामछत्र
शत्रुघ्नस्य अङ्गीकृतिक्रिज कृत्त ननागण तांशर अक्षरगमन करित ।

आदिष्टवर्त्मा मुनिभिः स गच्छन्तपतां वरः ।

विरराज रथप्रष्ठैर्वालखिल्यैरिवांशुमान् ॥ १०

१० अ. । रथप्रष्ठैः मुनिभिः आदिष्टवर्त्मा गच्छन् तपतांवरः सः वालखिल्यैः अंशुमान् इव
विरराज ॥

१०। रथप्रष्ठैः रथाग्रगामिभिः, 'प्रष्ठोऽग्रगामिनि' इति निपातः ।
मुनिभिः पूर्वाङ्गैरादिष्टवर्त्मा निर्दिष्टमार्गं गच्छन् तपतां देदीप्यमानानां
मध्ये वरः श्रेष्ठः स शत्रुघ्नः वालखिल्यैर्मुनिभिः अंशुमान् सूर्य इव
विरराज । तेषां रथप्रष्ठा इत्यनुसन्धेयम् ॥

१०। तेजस्विश्रेष्ठ शत्रुघ्न स्वविगणेर आदिष्टेपथे गमन करित्वा वानथिन्य मुनिगण
प्रतिष्ठे पथे गमनकारौ अंशुमानेर शत्रु शोभा धारण करितेन ।

तस्य मार्गवशादेका बभूव वसतिर्यतः ।

रथस्वनोत्कण्ठमृगे वाल्मीकीये तपोवने ॥ ११

११ अ. । यतः तस्य मार्गवशात् रथस्वनोत्कण्ठमृगे वाल्मीकीये तपोवने एका वसतिः बभूव ॥

११। यतो गच्छतः । इण्धातोः श्लघप्रत्ययः । तस्य शत्रुघ्नस्य
मार्गवशात् रथस्वने उत्कण्ठा उदयोवा मृगा यस्मिन् तस्मिन् वाल्मीकीये

वाल्मीकिसम्बन्धिनि, 'हृडाच्छुः' इति ह्यप्रत्ययः, तपोवने एका वसतिः
 रात्रिर्बभूव । तत्रैकां रात्रिमुपित इत्यर्थः । 'वसती रात्रिवेश्मनोः'
 इत्यमरः ॥

११ । त्रिणि पथगमन क्रमे एकरात्रि वाच्योक्तिरु तपोवने अवधानं कर्तुं
 आश्रमे अवेशनकाले तांशरं रथगन्धे आश्रमश्च भृगुगण उरुगच्छित हरेरा उडिगच्छित ।

तमृषिः पूजयामास कुमारं क्लान्तवाहनम् ।

तपःप्रभावसिद्धाभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिः ॥ १२

१२ अ. । क्लान्तवाहनं तं कुमारम् ऋषिः तपःप्रभावसिद्धाभिः विशेषप्रतिपत्तिभिः पूजयामास ।

१२ । क्लान्तवाहनं आन्तयुग्मं तं कुमारं शत्रुघ्नम् ऋषिर्वाल्मीकिः
 तपःप्रभावसिद्धाभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिर्बलवृष्टसम्भावनाभिः पूजयामास ॥

१२ । महर्षि वाच्योक्ति आश्रवाहन कुमारं शत्रुघ्नके श्रीरु तपःप्रभावसिद्धाभिः
 उपचारद्वारा यथाविधि मन्त्रकारं करिमेन ।

तस्यामेवाय यासिन्यामन्तर्वती प्रजावती ।

सुतावसूत सम्पन्नौ कोशदण्डाविव क्षितिः ॥ १३

१३ अ. । तस्याम् एव यासिन्याम् अयं अन्तर्वती प्रजावती क्षितिः सम्पन्नौ कोशदण्डौ
 सुतौ असूत ॥

१३ । तस्यामेव यासिन्यां रात्री अयं शत्रुघ्नस्य । अन्तरस्या अस्ती
 अन्तर्वती गर्भिणी । 'अन्तर्वती च गर्भिणी' इत्यमरः । 'अन्तर्वती-
 वतोर्नक' इति डीप्, नृगागमश्च । प्रजावती आहजाया सीता क्षितिः
 सम्पन्नौ सम्पन्नौ कोशदण्डाविव सुतौ असूत ॥

१० । धरिजो यैरूप समस्त कोश उ. १३० अगव करेन, तांशर गर्भवती तांशरी
 गौता उ तद्रूप मेहे रात्रिमेहे हरेति पूज अगव करिमेन ।

सन्तानश्रवणाद्भातुः सौमित्रिः सौमनस्यवान् ।

प्राञ्जलिर्मुनिमामन्त्रा प्रातर्युक्तरथो ययौ ॥ १४

१४ अ. । भातुः सन्तानश्रवणात् सौमनस्यवान् सौमित्रिः प्रातः युक्तरथः (सन्) प्राञ्जलिः
 मुनिम् आसन्त्रा ययौ ।

१४ । भातुः ज्येष्ठस्य सन्तानश्रवणात् हेतोः सौमनस्यवान् प्रीतिमान्
 सौमित्रिः शत्रुघ्नः प्रातर्युक्तरथः सज्जरथः सन् प्राञ्जलिः कृताञ्जलिः
 मुनिमामन्त्रा आपृच्छ ययौ

১৪। সূনিত্রাতনয় শত্রু অগ্রতের সন্তানোৎপত্তিশব্দে অতীব দীর্ঘ হইলেন
রাত্রি প্রভাত হইলেন যুদ্ধকরে সুনিকে অভিষেক করিয়া পূর্নক রথারোহণে প্রধান
হইলেন ।

স চ প্রাপ মধুপত্র' কুম্বীনস্যাশ্চ কুচ্চিজঃ ।

বনাৎ করাসিমাধায় সত্বরাগ্নিমুপস্থিতঃ ॥ ১৫

১৫ অঃ। সঃ চ মধুপত্র' (নাম লবণপুরং) প্রাপ, কুম্বীনস্যাঃ কুচ্চিজঃ বনাৎ করস্ ইব
করাসিমাধায় উপস্থিতঃ ॥

১৫। স মধুপত্রম্ মধুপত্রং নাম লবণপুরং প্রাপ । কুম্বীনসী নাম
লবণস্রবাসা, তস্যাঃ কুচ্চিজঃ পুত্রো লবণশ্চ বনাৎ করং বলিমিব সত্বানাং
গুণিনাং রাগিমাধায় উপস্থিতঃ প্রাপ্তঃ ॥

১৫। তিনি লবণের মধুপত্র নামক পুত্রীতে উপস্থিত হইলেন ; কুম্বীনসীনন্দন
১৫ তখন বন হইতে রাজকররূপে আগ্নিচিত্র আশ্রয়পূর্নক গৃহে প্রত্যাবৃত্ত
হইলেন ।

ধূমধূম্বী বসাগম্বী জ্বালাবম্ শিরোরুহঃ ।

ক্রব্যাঙ্গণপরীবারস্থিতাগ্নিরিব জঙ্ঘমঃ ॥ ১৬

১৬ অঃ। ধূমধূম্বঃ বসাগম্বী জ্বালাবম্ শিরোরুহঃ ক্রব্যাঙ্গণপরীবারঃ (অতএব) জঙ্ঘমঃ
আগ্নিঃ ইব (স্থিতঃ) ॥

১৬। কিম্বূতো লবণঃ? ধূম ইব ধূম্বঃ কৃষ্ণালোহিতবর্ণঃ 'ধূম্ব-
মূলী কৃষ্ণালোহিত' ইত্যমরঃ । বসাগম্বী হৃদ্যেদোগম্বঃ সোঃস্যাস্তীতি,
বসাগম্বী । 'হৃদ্যেদন্তু বপা বসা' ইত্যমরঃ । জ্বালা ইব বস্রবঃ
গজ্জাঃ শিরোরুহাঃ কেশাঃ, यस्य স তথোক্তঃ । 'বিপুলে নকুলে বিপুলী বস্রবঃ
সম্পিঙ্কলে ত্রিধু' ইত্যমরঃ । ক্রব্যং মাংসমদন্তীতি ক্রব্যাদৌ রাক্ষসাঃ,
মাংস গণ এব পরীবারো यस्य স তথোক্তঃ, অতএব জঙ্ঘমঃ চরিত্ত্বস্থিতাগ্নি-
ব স্থিতঃ । কৃষ্ণালুপদৌ ধূমধূম্ববর্ণঃ, জ্বালা এব শিরোরুহাঃ, ক্রব্যাদৌ
রাক্ষাদয় ইত্যনুসন্ধ্য যম্ ॥

১৬। সেই নিশাচর লবণের বর্ণ ধূম্বের ভায়, তাহার গায়ে গন্ধ বসার তুল্য,
সকলাপ অনল শিখাসদৃশ পিঙ্কল এবং সে মাংসগামী রাক্ষসসমূহে পরিবৃত্ত ; তাহাকে
দিলে বোধ হয় যেন চিত্তানল সঞ্চরণ করিতেছে ।

অপশূলং তমাশাঢ়্য লবণং লক্ষ্মণানুজঃ ।

রোধ সমুখীনো হি জযো রম্ভপ্রহারিণাম্ ॥ ১৭

১৭ অঃ। লক্ষ্মণানুজঃ অপশূলং তং লবণম্ আশাঢ়্য রোধ । রম্ভপ্রহারিণাং জযঃ সমুখীনঃ হি ॥

লবণমাগ্ন তঁহার শরীর স্পর্শ করিতে পারিল না ; কেবল বৃক্ষের পুষ্পপরাগমাত্র তঁহার স্পর্শ করিয়াছিল।

विनाशात् तस्य वृक्षस्य रक्षस्तस्मै महोपलम् ।

प्रजिघाय कृतान्तस्य मुष्टिं पृथगिव स्थितम् ॥ २१

११ बः । रचः तस्य हृद्यस्य विनाशात् सहोपलं पृथक् स्थितं कृतान्तस्य मुष्टिम् इव, तस्मै

२१ । रक्षो लवणस्तस्य वृक्षस्य विनाशाद्वेतोः, महोपलं महान्तं
पाणम्, पृथक् स्थितं कृतान्तस्य यमस्य मुष्टिमिव, मुष्टिगद्दो द्विलिङ्गः ।
शत्रुघ्नाय प्रजिघाय प्रतिहतवान् ॥

২১। বৃক্ষ ব্যর্থ হইল দেখিয়া রাক্ষস লবণ, শক্রব্রের উদ্দেশ্যে এক প্রকাণ্ড প্রস্তর
দগ্ধ করিল, ঐ প্রস্তরের সর্বত্রই বেন কৃতান্তের মৃষ্টি পৃথগ্ভাবে অবস্থিত ছিল।

१६ ऐन्द्रमस्त्रमुपादाय शत्रुघ्ने न स ताडितः ।

सिक्तात्वाद्दपि परां प्रपेदे परमाणुताम् ॥ २२

२२ अः । सः शतृघ्नेन ऐन्द्रम् अस्त्रम् उपादाय ताडितः (सन्) सिकतात्वात् अपि परां
प्राणापतां प्रपेदे ॥

२२। स महोपलः शत्रुघ्नेन ऐन्द्रम् इन्द्रदेवताकमस्तमुपादाय
 षडितोऽभिहतः सन् सिकतात्वात् सिकताभावादपि परां परमाणुतां
 विदे। यतोऽणुर्नास्ति स परमाणुरित्याहुः ॥

২২। শক্রব্রুও ঐন্দ্র অস্ত্র গ্রহণপূর্বক ঐ প্রস্তরকে একপভাবে আহিত করিলেন
উহা বালি হইতেও সূক্ষ্ম পরমাণুরূপে পরিণত হইল।

तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोर्निशाचरः ।

विनाशवादिना।
एकताल द्वोत्पातपवनप्रेरितो गिरिः ॥ २३

२३ अ. । निशाचरः दक्षिणं दीः उद्यम्य एकतालः उत्थातपवनम्रैरितः गिरिः इव, तं उपा-

२० २३ । निशाचरो राक्षसो दक्षिणं दोः, 'ककुद्दोषणी' इति भगवतो
 नायकारस्य प्रयोगाद्दोषशब्दस्य नपुंसकत्वं द्रष्टव्यम् । 'भुजबाहू प्रवेष्टो
 दोः' इति पुलिङ्गसाहचर्यात् पुंस्त्वञ्च । तथा च प्रयोगः—'दोषं तस्य
 अविधस्य भजत' इति । सव्येतरं बाहुमुद्यम्य एकस्तालस्तदाख्यो वृक्षो
 तस्मिन् स एकतालः उत्पातपवनेन प्रेरितो गिरिरिव तं शत्रुघ्नं उपाद्रवत्
 अभिद्रुतः ॥

২৩। অনন্তর নিশাচর দক্ষিণ বাহু উত্তোলন করিয়া উপাতিপদনচালিত এবং
তালতরঙ্গম্পন্ন পর্ষতের দ্বারা তাঁহার প্রতি প্রধাবিত হইল ।

কার্ষ্যেন পল্লিণা শত্রুঃ স ভিন্নহৃদয়ঃ পতন্ ।

আনিমায় ভুবঃ কম্পং জহারাশ্রমবাসিনাম্ ॥ ২৪

২৪ অঃ । সঃ শত্রুঃ কার্ষ্যেন পল্লিণা ভিন্নহৃদয়ঃ পতন্ ভুবঃ কম্পন্ আনিমায়, আশ্রমবাসিনা
(কম্পন্) জহার ।

২৪। সঃ শত্রুর্লবণঃ কার্ষ্যেন বৈষ্ণবেন পল্লিণা বাণেন । উক্ত
রামায়ণে—‘এবমেব প্রজনিতো বিষ্ণোস্কোজোময়ঃ শরঃ’ ইতি । ‘বিষ্ণু-
নারায়ণঃ কৃষ্ণঃ’ ইত্যমরঃ । ভিন্নহৃদয়ঃ পতন্ ভুবঃ কম্পন্ আনিমায়
অনৌতবান্ । দেহভারাদিত্যর্থঃ । আশ্রমবাসিনাং কম্পং জহার, তদা
শাদকুতোভয়া বস্মূবরিত্যর্থঃ ॥

২৪। শত্রুঘ্ন বৈষ্ণবদ্বারা শত্রু লবণের হৃদয় বিনোদ করিলেন, সে ক্রিতি
পতিত হইলে তাহার দেহভারে ভুকম্প উপস্থিত হইল, কিন্তু তাহার বিনা
আশ্রমবাসীদিগের ক্রুকম্প অপনীত হইয়াছিল ।

বয়সাং পঙ্কযঃ পেতুর্হতস্যোপরি বিদ্বিষঃ ।

তত্প্রতিবন্ধিনো মূর্ধ্নি দিব্যাঃ কুসুমবৃষ্টয়ঃ ॥ ২৫

২৫ অঃ । হতস্য বিদ্বিষঃ উপরি বয়সাং পঙ্কযঃ পেতুঃ, তত্প্রতিবন্ধিনঃ সূর্ধ্নি কুসুমবৃষ্টয়ঃ (পেতুঃ)

২৫। হতস্য, বিদ্বিষ্টোতি বিদ্বিষ্ট তস্য বিদ্বিষো রাक्षসস্যোপরি বয়সাং
পল্লিণাং পঙ্কযঃ পেতুঃ । তত্প্রতিবন্ধিনঃ শত্রুঘ্নস্য মূর্ধ্নি তু দিব্যাঃ
কুসুমবৃষ্টয়ঃ পেতুঃ ॥

২৫। তখন সেই মৃত শত্রুর উপর পক্ষিগণ নিপতিত হইল এবং তাহার প্রতি
শত্রুঘ্নের মস্তকে আকাশ হইতে কুশল বৃষ্টি হইতে লাগিল ।

স হত্বা লবণং বীরস্তদা মেনে মহৌজসঃ ।

ভাতুঃ সৌদর্য্যমাআত্মানমিन्द्रজিহ্ববধশোভিনঃ ॥ ২৬

২৬ অঃ । সঃ বীরঃ লবণং হত্বা তদা আত্মানং মহৌজসঃ ইन्द्रজিহ্ববধশোভিনঃ ভাতুঃ সৌদর্য্যম্

২৬। স বীরঃ শত্রুঘ্নো লবণং হত্বা তদা আত্মানং মহৌজসো মহা-
বলস্য ইन्द्रজিহ্বধেন শোভিনো ভাতুর্লব্ধ্যস্য সমানোদরে শয়িতং সৌদর্য্য-
মেকোদরং মেনে । ‘সৌদর্য্যঃ’ ইতি যত্প্রত্যয়ঃ ॥

২৬। সেই বীর শত্রুঘ্ন লবণকে বধ করিয়া আপনাকে ইন্দ্রজিহ্ববধশোভী মহাবল
পরাক্রান্ত ভাতা লব্ধ্যের সোদর বলিয়া গৌরবাবৃত মনে করিলেন ।

11

॥ २४

य, आश्रमवादि

नि । स

त । 'विष्णु'

जहाँ बह

(8) विनिर्देश

তাঁহাৰ বিনাঃ

10

॥ २५

सर्वप्रथमः (पेठः)।

शोपार वयना
= विना

3

শাহর প্রতিদ্বন্দী

: ॥ २६

७: सोदयं मेते ।

भाभी महादेव

तत्र सौधगतः पश्यन् यमुनां चक्रवाकिनीम् ।
हेमभक्तिमतीं भूमेः प्रवेणीमिव पिप्रिये ॥ ३०

३० अः । तत्र सौधगतः चक्रवाकिनीं यमुनां हेमभक्तिमतीं भूमेः प्रवेणीं इव, पश्यन् पिप्रिये ।

३० । तत्र सयरायां सौधगतो हर्म्यारूढः स चक्रवाकिनीं चक्रवाकिनीं यमुनां हेमभक्तिमतीं सुवर्णरचनावतीं भूमेः प्रवेणीं वेणीमिव । 'वेणी प्रवेणी' इत्यसरः । पश्यन् पिप्रिये प्रीतः । 'प्रीञ् प्रीणने' इति धातोर्देवादिकाक्षिप् ॥

३० । त्रिनि तथोक्तं मोक्षोपनि आत्रोश्चपूरुषं हृदि श्रवणं चित्तं देवीं च चक्रवाक-मिधून-परिवृत यमुनां च मन्मथं करिष्या पत्रं औत इहेन ।

सखा दशरथस्यापि जनकस्य च मन्त्रकृत् ।
सच्चस्कारोभयप्रीत्या मैथिलेयौ यथाविधि ॥ ३१

३१ अः । दशरथस्य जनकस्य च सखा मन्त्रकृत् (वाङ्मोक्षः) अपि सभयप्रीत्या मैथिलेयौ यथाविधि सच्चस्कारः ॥

३१ । सम्प्रति रामसन्तानवृत्तान्तमाह—सखा इति । दशरथस्य जनकस्य च सखा मन्त्रकृत् मन्त्रद्रष्टा स वाङ्मोक्षिरपि । 'सुकर्मपाप-मन्त्रपुण्येषु कृज' इति कृप् । सभयोर्दशरथजनकयोः प्रीत्या स्नेहेन मैथिलेयौ मैथिलीपुत्रौ यथाविधि यथाशास्त्रं सच्चस्कारं संस्कृतवान् । जातकस्मादिभिरिति शेषः ॥

३१ । एतदेकं दशरथं ७ जनकं तथा मन्त्रकृत् मन्त्रिं वाङ्मोक्षि उभयं मित्रं चित्तं औचित्यं तथाविधि वैदिकीतनत्रयस्य जातकस्मादि संस्कारं मन्त्रं करिष्येन ।

स तौ कुशलवोन्मृष्टगर्भकौ तदाख्यया ।

कविः कुशलवावेव चकार किल नामतः ॥ ३२

३२ अः । सः कविः (वाङ्मोक्षः) कुशलवोन्मृष्टगर्भकौ तौ तदाख्यया नामतः कुशलवो एव चकार किल ॥

३२ । स कविर्वाङ्मोक्षः कुशैः दम्भैः लवैर्गोपुच्छलोमभिः । 'लवो लवणकिञ्चलपद्मगोपुच्छलोमसु' इति वैजयन्ती । उन्मृष्टो गर्भकौ दो गर्भोपद्रवो ययोस्तौ कुशलवोन्मृष्टगर्भकौ तौ मैथिलेयौ तेषां कुशानां लवानां चाख्यया नामतो नाम्ना यथासंख्यं कुशलवावेव चकार किल । कुशोन्मृष्टः कुशः लवोन्मृष्टः लवः ॥

३२ । तेन शिष्यस्य एकं च कुश एव अपरं च लव अर्थात् गोपुच्छलोमवारा

उत्कृष्टं गच्छितं हरेर्वाहिनं वनित्रा आनिकवि वाग्यौकि तांशान्तरं नाम यथाक्रमेण कृत्वा
नव राधिनेन ।

साङ्गश्च वेदमध्याप्य किञ्चिदुत्क्रान्तशैशवी ।

स्वकृतिं गापयामास कविप्रथमपद्धतिम् ॥ ३३

३३ अ. । किञ्चित् उत्क्रान्तशैशवी (तौ) साङ्गं च वेदम् अध्याप्य कविप्रथमपद्धतिं स्वकृतिं
गापयामास ॥

३३ । किञ्चिदुत्क्रान्तशैशवी अतिक्रान्तवाक्यौ तौ साङ्गश्च वेदमध्याप्य
कवीनां प्रथमपद्धतिम् कवितावीजमित्यर्थः । स्वकृतिं काव्यं रामायणाख्यं
गापयामास । गापयतेर्लिट् । शब्दकर्मत्वात् 'गतिबुद्धि-' इत्यादिना
दिकर्मकत्वम् ॥

३३ । कुमारव्रत कथंकिं नैश्वर्यकाल अतिक्रम करिने तनि तांशान्तरं नाम
नव राधिनेन कविप्रथमं अथमं मोपानयनरूपं अकृतं रागांशं काव्यं गानं कथा-
नेन नागिनेन ।

रामस्य मधुरं वृत्तं गायन्ती मातुरग्रतः ।

तद्वियोगव्यथां किञ्चिच्छिथिलीचक्रतुः सुतौ ॥ ३४

३४ अ. । सुतौ रामस्य वृत्तं मातुः अग्रतः मधुरं गायन्ती तद्वियोगव्यथां किञ्चित् शिथिलीचक्रतुः ॥

३४ । तौ सुतौ रामस्य वृत्तं मातुरग्रतो मधुरं गायन्ती तद्वियोगव्यथां
रामविरहवेदनां किञ्चित् शिथिलीचक्रतुः ॥

३४ । मेहे तनयव्रतं खननीमग्निशानेन रात्रिमेव मधुरं चरितं गानं करिष्यातांशान्तरं नाम
नव राधिनेन कथंकिं नागिनेन ।

इतरेऽपि रघोर्वंश्यास्त्वयस्तेताग्नितेजसः ।

तद्योगात् पतिवन्नीषु पत्नीध्वासन् द्विसूनवः ॥ ३५

३५ अ. । रघोः वंश्याः ते ताग्नितेजसः इतरे त्रयः अपि तद्योगात् पतिवन्नीषु द्विसूनवः आसन् ॥

३५ । रघोर्वंश्या वंशे भवाः, तेतेत्यग्नयस्तेताग्नेयः, तेषां तेज इव तेजो
तेषां ते तेताग्नितेजसः, इतरे रामादन्ये त्रयो भरतादयोऽपि तद्योगात्
तेषां योगात् भरतादिसम्बन्धात् पतिवन्नीषु भर्तृमतीषु जीवत्यतिकासु
आतिमतीष्वित्यर्थः । 'पतिवन्नी सभर्तृका' इत्यमरः । 'अन्तर्वत्यति-
तोर्लुक्' इति ङीप्प्रत्ययो नुमागमश्च । पत्नीषु द्विसूनव आसन् । द्वौ द्वौ
सूनव येषां ते द्विसूनव इति विग्रहः, क्वचित् संख्याशब्दस्य वृत्तविशेषे
नौसार्थत्वं सप्तपर्णादिवत् ॥

३५। एषिके गार्हपत्यादि अग्निद्वय-तेजःमदृश रयुवन्मृदुषण उन्नत, नाम ३० मन्त्र
 एहे अपर लातृवयोर स स पञ्चोते इहे इहेजे करिमा पूज कश्चिमाहिग।

शत्रुघातिनि शत्रुघ्नः सुवाहौ च बहुश्रुते ।

मयुराविदिशे सूक्तोर्निदधे पूर्वजोत्सुकः ॥ ३६

३६ अः । पूर्वजोत्सुकः शत्रुघ्नः बहुश्रुते शत्रुघातिनि सुवाहौ च सूक्तोः मयुराविदिशे निदधे ।

३७। पूर्वजोत्सुको ज्येष्ठप्रियः शत्रुघ्नो बहुश्रुते शत्रुघातिनि सुवाहौ
 च तन्नामकयोः सूक्तोर्मथुरा च विदिशा च ते नगय्यौ निदधे, निधाय गत
 इत्यर्थः ॥

३७। शत्रुघ्न ज्येष्ठतनय दर्शने मयुरसूक्त इहेया प्रभूत शत्रुघ्नानमन्त्र शत्रुघ्नो
 ३ सुवाह नामक तनयद्वयके मथुरा ३ विदिशार आधिपत्य प्रदान करिनेन।

भूयस्तपोव्ययो मा भूहालमीकेरिति सोऽत्यगात् ।

मैथिलीतनयोद्गीतनिःस्पन्दमृगमाश्रमम् ॥ ३७

३७ अः । सः मैथिलीतनयोद्गीतनिःस्पन्दमृगं वाल्मीकिः आश्रमं भूयः (अपि) तपोव्ययो मा भू
 इति अत्यगात् ॥

३७। स शत्रुघ्नः मैथिलीतनययोः कुशलवयोद्गीतेन निःस्पन्दमृ
 गीतप्रियतया निञ्चलहरिणं वाल्मीकेराश्रमं भूयः पुनरपि तपोव्यः
 संविधानकरणार्थं तपोहानिर्मा भूदिति हेतोः, अत्यगात्, अतिक्रम्य गत
 इत्यर्थः ॥

३७। शत्रुघ्न पुनराय तथाय अवस्थान करिने तंशार आतिथा करिते पादे
 वाल्मीकिर तपोविघ्न घटे, एषञ्च तनि जानकीतनयद्वयोर मन्त्रीतत्त्ववेगे निष्पन्न मृगद
 मगाकौर्ण तनीय आश्रम अतिक्रमपूर्वक गमन करिनेन।

वशी विवेश चायोध्यां रथ्यासंस्कारशोभिनीम् ।

लवणस्य बधात् पौरैरीक्षितोऽत्यन्तगौरवम् ॥ ३८

३८ अः । वशी लवणस्य बधात् पौरैः अत्यन्तगौरवम् ईक्षितः (सन्) रथ्यासंस्कारशोभिनीम्
 अयोध्यां विवेश च ॥

३८। वशी स लवणस्य बधादेतोः पौरैः पौरजनैरत्यन्तं गौरवं
 यस्मिन् कर्मणि तत् तथा ईक्षितः सन् रथ्यासंस्कारैस्तोरणादिभिः शोभते
 या तामयोध्यां विवेश च ॥

३८। अनन्तर वशी शत्रुघ्न पथसंस्कार द्वारा परिशोधित अयोध्याय प्रवेश
 करिनेन, तत्काले पौरगण लवणवधञ्च तंशार अत्यन्त गौरवसंस्कारे निरीक्षण
 करिते गगिन।

स ददर्श सभामध्ये सभासद्भिरुपस्थितम् ।

रामं सीतापरित्यागादसामान्यपतिं भुवः ॥ ३६

३६ अः । स सभामध्ये सभासद्भिः उपस्थितं सीतापरित्यागात् भुवः असामान्यपतिं रामं ददर्श ॥

३६ । स शत्रुघ्नः सभामध्ये सभासद्भिः सभ्यैरुपस्थितं सेवितं सीता-
परित्यागाद्भवोऽसामान्यपतिम् असाधारणपतिं रामं ददर्श ॥

३७ । त्रिनि तथाय उपस्थित इहैवा मठासङ्गणे मेवेत गीतापरित्यागाद्भू-
तप्राय श्रुतिवैरहे पतिं रामचन्द्रके दर्शनं करिणेन ।

तमभ्यनन्दत् प्रणतं लवणान्तकमग्रजः ।

कालनेमिवधात् प्रीतस्तुराषाडिव शार्ङ्गिणम् ॥ ४०

४० अः । अग्रजः लवणान्तकं प्रणतं तं कालनेमिवधात् प्रीतः तुराषाड शार्ङ्गिणम् इव अभ्यनन्दत् ॥

४० । अग्रजो रामो लवणस्यान्तकं हन्तारं प्रणतं तं शत्रुघ्नं,
कालनेमिर्नाम राक्षसः, तस्य वधात् प्रीतः । तुर वेगं सहत इति तुरा-
षाडिन्द्रः । 'छन्दसि सहः' इति शिवः, यद्वा सहतेर्णिचि कृते साहयतेः

किं, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घः 'सहेः साढः सः' इति
शब्दम् । शार्ङ्गिणम् उपेन्द्रमिव अभ्यनन्दत् ॥

४० । अनसुर हेतु यत्कृप कालनेमिवधाद्भू प्रीत इहैवा विभूत अभिनन्दनं करिष्या-
नन, अग्रज रामचन्द्र उ तत्कृप लवणाशु क प्रणत शत्रुघ्न अभिनन्दनं करिणेन ।

स पृष्ठः सर्वतो वार्त्तमाख्यद्राक्षे न सन्ततिम् ।

प्रत्यर्पयिष्यतः काले कवेराद्यस्य शासनात् ॥ ४१

४१ अः ॥ सः पृष्ठः (सन्) सर्वतो वार्त्तं राक्षे आख्यत्, सन्ततिं नाख्यत्, (कुतः) ? काले
प्रतिषिद्यतः आद्यस्य कवेः शासनात् ॥

४१ । स शत्रुघ्नः पृष्ठः सन् सर्वतो वार्त्तं कुशलं राक्षे रामाय आख्यत्
आख्यातवान् । चक्षिडो लुब्धः, 'चक्षिडः खराज' इति खराजादेशः,
अस्यतिवक्ति—' इत्युब्धः, 'आतो लोप इति च' इत्याकारलोपः, खरातेर्वा
इति । सन्ततिं कुशलवोत्पत्तिं न आख्यात् । कुतः ? कालेऽवसरे प्रत्यर्प-
यिष्यत आद्यस्य कवेर्वाल्मीकेः शासनात् ॥

४१ । राजा रामचन्द्र तैशांके कुशलसंवाप जिज्ञासा करिणे त्रिनि सकलविवश्वरहे
निवेदनं करिणेन, किञ्च तनयोऽपत्तिर विषय किञ्चूरे बलिनेन ना ; आदिकवि
वैदिक श्रम आनिग्राहै तथाकाले तैशांके पूज्यश्रममर्पणं करिणेन, एज्ज त्रिनि
निवेदनं एकांश करिणे निवेदनं करिष्याहिनेन ।

अथ जानपदो विप्रः शिशुमप्राप्तयौवनम् ।

अवतार्य्य अङ्गशय्यास्थं द्वारि चक्रन्द भूपतेः ॥ ४२

४२ अ. । अथ जानपदो विप्रः अप्राप्तयौवनं शिशुं भूपतेः द्वारि अङ्गशय्यास्थं (यथा तदा) अवतार्य्य चक्रन्द ।

४२ । अथ जनपदे भवो जानपदो विप्रः, कश्चिदिति शेषः, अप्राप्तयौवनं शिशुम् सृतमिति शेषः, भूपतेः रामस्य द्वारि अङ्गशय्यास्थं यथा तदा अवतार्य्य अङ्गशय्यत्वेनैव अवरोप्य चक्रन्द चुक्रोश ॥

४२ । अनन्तर कोन मगस्य जनपदवासी एक जाकण अश्वशुशोवन एकेने निगम्य श्वशवांश्च हेते राजद्वारे नामाहेया ज्वाड़े करिया कन्नन करिते नागिनेन ।

शोचनीयासि वसुधे या त्वं दशरथाच्युता ।

रामहस्तमनुप्राप्य कष्टात् कष्टतरं गता ॥ ४३

४३ अ. । (हे) वसुधे! शोचनीया असि या त्वं दशरथात् च्युता रामहस्तमनुप्राप्य कष्टात् कष्टतरं गता ॥

४३ । हे वसुधे! दशरथात् च्युता या त्वं रामहस्तमनुप्राप्य कष्टात् कष्टतरं गता सती शोचनीयासि ॥

४३ । "हे वसुधे! एकेहे तूमि राजा दशरथेर हस्तछूत हरेया शोचनीयासि । मनाय उपनीत हरेयाहिले, तारपर मस्थिति रागेर हस्तगत हरेया कष्टे हरेतेउ वरेया मना आशु हरेयाहिले ।"

श्रुत्वा तस्य शुचो हेतुं गोप्ता जिह्वाय राघवः ।

न ह्यकालभवो मृत्युरिच्छाकुपदमस्मृशत् ॥ ४४

४४ अ. । गोप्ता "राघवः तस्य शुचः हेतुं श्रुत्वा जिह्वाय, हि (यस्मात्) अकालभवः मृत्युश्चाकुपदं न अस्मृशत् ॥

४४ । गोप्ता रक्षको राघवस्तस्य विप्रस्य शुचः शोकस्य हेतुं पुनः मरणरूपं श्रुत्वा जिह्वाय लज्जितः । कुतः ? हि यस्मात् अकालमृत्युमिति मृत्युरिच्छाकुपदं राघवं न अस्मृशत् । वृद्धे जीवति यवीयान् न म्रियत इत्यर्थः ॥

४४ । प्रजापतिपाणक राजा रामस्य जाकणेर शोककारण श्रवण करिया नज्जित हरेलेन, केनना, हेतःपूर्वे अकालमृत्यु हेक्काकुपदक कथमउ स्पर्श करे नाहे ।

स मुहूर्तं क्षमस्वेति द्विजमाश्रया दुःखितम् ।

यानं सस्मार कौवेरं वैवस्वतजिगीषया ॥ ४५

४५। सः दुःखितं हिजं मुहूर्त्तं चमस्य इति आश्रय वैवस्वतजिगीषया कौवेरं यानं सस्मार ॥

४५। स रामो दुःखितं हिजं मुहूर्त्तं चमस्य इत्याश्रयस्य वैवस्वतस्य तस्यापि जिगीषया जेतुमिच्छया कौवेरं यानं पुष्पकं सस्मार ॥

४६। त्रिणि "आपनि गृह्णन्त्या अपेक्षा करुण" इति धिक्क एहे कथा आश्रयानान्पूर्वक यमके अत्र करिदार जञ्ज कुरेवरेण पुष्पकरथ अत्रण

आत्तशस्त्रस्तदध्यास्य प्रस्थितः स रघूदहः ।

उच्चचार पुरस्तस्य गूढरूपा सरस्वती ॥ ४६

४६। सः रघूदहः आत्तशस्त्रः (सन्) तत् अध्यास्य प्रस्थितः । तस्य पुरः गूढरूपा सरस्वती उच्चचार ॥

४६। स रघूदहो रामः आत्तशस्त्रः सन् तत् पुष्पकमध्यास्य प्रस्थितः । तस्य पुरो गूढरूपा सरस्वती अशरीरा वाक् उच्चचार उद्वभूव ॥

राजन् प्रजासु ते कश्चित् अपचारः प्रवर्तते ।

तमन्विष्य प्रशमयेर्भवितासि ततः कृती ॥ ४७

४७। (हे) राजन् ! ते प्रजासु कश्चित् अपचारः प्रवर्तते, तम् अन्विष्य प्रशमये, ततः कृती भवितासि ॥

४७। हे राजन् ! ते प्रजासु कश्चिदपचारो वर्णधर्मव्यतिरेकः प्रवर्तते । तमपचारमन्विष्य प्रशमये, ततः कृती कृतकृत्यो भवितासि ॥

४७-४९। अनन्तरं रघुकुलतिलकं त्रानं शङ्खग्रहणपूर्वकं पुष्पकरथे आरोहणं करिष्यामि इति, तांशरं समुत्थतागे नमः । "राजन् ! आपनारं प्रजागणमध्ये कोन एकं पटिषाच्छे, असुसक्तानं करिष्या तांशरं शांतिविधानं करुण, एहेरूपं करिनेहे नि कृतकार्यं इहेते, पारिवेन ।" एहेरूपं एकं अशरीरिणी आकाशवाणी उच्यते

इत्याप्तवचनाद्रामो विनेष्यन् वर्णविक्रियाम् ।

दिशः पपात पक्षेण वेगनिष्क्रम्यकेतुना ॥ ४८

४८। इति आप्तवचनात् रामः वर्णविक्रियां विनेष्यन् वेगनिष्क्रम्यकेतुना पक्षेण दिशः पपात ॥

४८। इत्याप्तवचनात् रामो वर्णविक्रियां वर्णापचारं विनेष्यन् अपने-वेगेन निष्क्रम्यकेतुना पक्षेण वाहनेन पुष्पकेण । 'पक्ष' वाहनपक्षयोः

दिशः पपात धावति स्म ॥

४९। राम एवमपि विश्वस्तवाक्यं अत्रण करिष्या आश्रयादि चतुर्लक्षेण धर्मविकार

निवारणकामनाय अत्यन्त वेगवशतः निरुपपत्ताकाङ्क्षितं व्रथद्वारा चतुर्दिक् क्षमण
नागिमेन ।

अथ धूमाभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बिनम् ।

ददर्श कञ्चिदैक्षाकस्तपस्यन्तमधोमुखम् ॥ ४८

४८ अ. । अथ ऐच्छाकः धूमाभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बिनम् अधोमुखं तपस्यन्तं कञ्चित् ददर्श ।

४९ । अथ इच्छाकुवंशप्रभव ऐच्छाको रामः 'कोपधादण' इत्यदिनायन—
'दाण्डिनायन—' इत्यादिनोकारलोपनिघातः । धूमेन पीयमानेन अभिताम्राक्षं
वृक्षशाखावलम्बिनमधोमुखं तपस्यन्तं तपस्वरन्तं कञ्चित् ददर्श ॥

४९ । अनन्तर इच्छाकुवंशभूषण राम देवहिते पाईलेन,—एक बाळी वृक्षशाखा
लम्बमान इहेया अधोमुखे तपस्या करितेहे एवं ऐ वृक्षेन तनदेवहिते वृक्षशाखा
धूमपाने ताहार नयनवर्ण तावर्ण धारण करियाहे ।

पृष्ठनामान्वयो राज्ञा स किलाचष्ट धूमपः ।

आत्मानं शम्बुकं नाम शूद्रं सुरपदार्थिनम् ॥ ५०

५० अ. । राज्ञा पृष्ठनामान्वयः धूमपः सः आत्मानं शम्बुकं नाम शूद्रं सुरपदार्थिनं
किल ।

५० । राज्ञा नाम च अन्ययश्च तौ पृष्ठौ नामान्वयो यस्य स तयोर्धूमं
धूमं पिवतीति धूमपः । 'सुपि' इति योगविभागात् कप्रत्ययः स पृष्ठौ
आत्मानं सुरपदार्थिनं स्वर्गार्थिनम् अनेन प्रयोजनमपि पृष्ठ इति ज्ञेयम्
शम्बुकं नाम शूद्रम् आचष्ट वभाषे किल ॥

५० । राजा रामचन्द्र ताहार नाम ७ वंशान्तर परिचय जिज्ञासा करिले ऐ धूम
पायी तपशी उठर करिल,—आमि शम्बुकनामक शूद्र, स्वर्गकामनाय तपस्या
करितेहि ।

तपस्यनधिकारित्वात् प्रजानां तमघावहम् ।

शीर्षच्छेदां परिच्छिद्य नियन्ता शस्त्रमाददे ॥ ५१

५१ अ. । तपसि अनधिकारित्वात् प्रजानाम् अघावहं तं शीर्षच्छेदम् परिच्छिद्य
शस्त्रम् आददे ॥

५१ । तपसि अनधिकारित्वात् प्रजानामघावहं दुःखावहं तं शूद्रं शीर्षच्छेदम् ।
शीर्षच्छेदादयच्च' इति यत् प्रत्ययः । परिच्छिद्य नियन्ता रक्षको रामः शस्त्रमाददे जगाह ॥

१० । लोकनिश्चयं तत्र तपस्याय अनधिकारिणां हेतु प्रजागणने अष्टउपायक नेहे
निराश्रय कर्तव्य मने करिष्या अष्टादश करिष्येन ।

स तद्वत्तं हिमस्निग्ध-स्निग्धमिव पङ्कजम् ।

ज्योतिष्कणाहतश्मश्रु कण्ठनालादपातयत् ॥ ५२

११ अ । सः ज्योतिष्कणाहतश्मश्रु इत्तं हिमस्निग्धकिसलं पङ्कजम् इव, कण्ठनालात्
पातयत् ॥

१२ । स रामो ज्योतिष्कणैः स्फुल्लिङ्गैराहतानि दग्धानि श्मश्रुणि यस्य
तस्य वत्तं हिमस्निग्धकिसलं पङ्कजमिव कण्ठ एव नालं तस्मात्
पातयत् ॥

१३ । त्वि अत्रिकृनिश्च दग्धश्मश्रु कण्ठे वदनमञ्जु नौशत्रकृष्टेपराग पञ्चैव
कण्ठनाल रहते पातित करिष्येन ।

कृतदण्डः स्वयं राज्ञा लिभे शूद्रः सतां गतिम् ।

तपसा दुश्चरेणापि न स्वमार्गविलङ्घिना ॥ ५३

१४ अ । शूद्रः राज्ञा स्वयं कृतदण्डः सन् सतां गतिं लिभे, दुश्चरेण अपि स्वमार्गविलङ्घिना
न लिभे ॥

१५ । शूद्रः शस्त्रकः राज्ञा स्वयं कृतदण्डः कृतशिक्षः सन् सतां गतिं
दुश्चरेणापि स्वमार्गविलङ्घिना अनधिकारदुष्टेनेत्यर्थः, तपसा न
अत मनुः—'राजभिः कृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।

स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥' इति ॥

१६ । शूद्रक, शस्त्र राज्ञा कर्तुं दण्डित इहेना वस्त्रक माधुनिगेव नृपति नात
न, अनधिकारदुष्टे कृष्टे तपस्यावाप्ता तज्जप कननात ताश्वर वडित ना ।

रघुनाथोऽप्यगस्त्येन मार्गसन्दर्शितात्मना ।

महौजसा संयुयुजे शरत्काल इवेन्दुना ॥ ५४

१७ अ । रघुनाथः अपि मार्गसन्दर्शितात्मना महौजसा अगस्त्येन, इन्दुना शरत्काल इव

१८ । रघुनाथोऽपि मार्गसन्दर्शितात्मना महौजसा अगस्त्येन इन्दुना
शरत्काल इव संयुयुजे सङ्गतः । इन्दावपि विशेषणं योज्यम् । रघुनाथ
सुखादित्वात्त्वाभावः ॥

१९ । रघुनाथि रागचन्द्रेण पथिगत्वा महातेजा महर्षि अगस्त्येन सहित मार्गात्कार
तथन मने इहेन वेन वर्षापगमे अत्रकाल, शीतप्रश्नि अनधरेण सहित शूद्र-
निहित इहेनेन ।

कुम्भयोनिरलङ्कारं तस्मै दिव्यपरिग्रहम् ।

ददौ दत्तं समुद्रेण पीतेनेवात्मनिष्क्रयम् ॥ ५५

५५ अः । कुम्भयोनिः पीतेन समुद्रेण आत्मनिष्क्रयम् इव, दत्तं दिव्यपरिग्रहम् तस्मै ददौ ॥

५५ । कुम्भयोनिरगस्त्यः पीतेन समुद्रेण आत्मनिष्क्रयमिव आत्मोचनमूल्यमिव दत्तम्, अतएव परिग्रह्यत इति व्युत्पत्त्या परिग्रहं दिव्यानां परिग्रहः परिग्राह्य इत्यर्थः, तमलङ्कारं तस्मै रामाय ददौ ॥

५५ । कुम्भसंभव महर्षि अगस्त्य मांगरके निःशेषरूपेण पानं करिष्ये आत्मनिष्क्रयं कञ्च मांगर वे देववाञ्छितं दिव्यं अलङ्कारं प्रदानं करिष्याह्विन, तत्काले मेरे वामनां ब्राह्मणके प्रदानं करिष्ये ॥

तं दधन्मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना ।

पश्चान्निववृते रामः प्राक् परासुर्विजात्मजः ॥ ५६

५६ अः । मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना तं दधत् रामः पश्चात् निववृते, परासुर्विजात्मजः प्राक् (निववृते) ॥

५६ । मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना तमलङ्कारं दधत् रामः पश्चान्निववृते निवृत्तः । परासुर्विजात्मजः प्राक् रामात् पूर्वं निववृते ॥

५६ । राम गीतारं कर्णश्लेषसम्पर्कशून्यं बाहुते अगस्त्यप्रदत्तं अलङ्कारं ग्रहणं करिष्ये अयोध्याय प्रत्यारुतं हर्षेण, एतद्विषयं तौशारं आनिवारं पूर्वमेव गृह्यते ब्राह्मणं निश्चितं हर्षेण उच्यते ॥

तस्य पूर्वोदितां निन्दां द्विजः पुत्रसमागतः ।

स्तुत्या निवर्त्तयामास वातुर्वैवस्वतादपि ॥ ५७

५७ अः । पुत्रसमागतः द्विजः वैवस्वतात् अपि वातुः तस्य पूर्वोदितां निन्दां स्तुत्या निवर्त्तयामास ॥

५७ । पुत्रसमागतः पुत्रेण सङ्गतो द्विजो वैवस्वतादन्तकादपि वातुर्वैवस्वतात्, 'भीतार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानात् पञ्चमी । तस्य रामस्य पूर्वोदितां पूर्वोक्तां निन्दां स्तुत्या निवर्त्तयामास ॥

५७ । ब्राह्मण पुत्रके प्राप्तं हर्षेण यत्र निकटं हर्षेण तनयैर्यं तौशारं करिष्ये ॥

तमध्वराय मुक्ताश्रवं रक्षःकपिनरेश्वराः ।

मेघाः शस्यमिवाभ्योभिरभ्यवर्षन् पायनैः ॥ ५८

५८ अः । अध्वराय सुक्ताश्वं तं रत्नः कपिनरेश्वराः मेवाः अश्वोभिः शस्यम् इव, उपायनेः
वर्षन् ।

॥ ५५

५८ । अध्वराय अश्वमेधाय सुक्ताश्वं तं रामं रत्नः कपिनरेश्वराः
शिवविभीषणादयो राजानश्च मेवाः अश्वोभिः शस्यमिव उपायनैरभ्यवर्षन् ॥

५८ । अनन्तरं रामः अश्वमेधं सम्पादनं गान्धर्वेण अवाधविचरणं कञ्च वञ्च्योऽत्र अश्वमेधं
सम्पादनं करिणे—मेव येन नष्टेऽत्र उपरं वान्निवर्षणं करे, तद्वत् रामः कपिनरेश्वराः
शिवं, कपिराजं चूड्यैव एवम् अश्वोभिः नरनाथेन विविध उपायनं द्वारा तं शक्यं अभि-
वर्षन् करिणेन ।

दिग्भ्यो निमन्त्रिताश्चैनमभिजग्मुर्महर्षयः ।
न भौमान्येव धिष्णाग्रानि हित्वा ज्योतिर्मथान्यपि ॥ ५९

५९ अः । निमन्त्रिताः महर्षयश्च भौमानि धिष्णाग्रानि न (किन्तु) ज्योतिर्मथानि अपि
(धिष्णाग्रानि) हित्वा दिग्भ्यः एनम् अभिजग्मुः ॥

५९ । निमन्त्रिता आहूता महर्षयश्च भूम्याः सस्वन्ध्यानि भौमानि
ग्रामानि स्थानान्येव न । 'धिष्णाग्रं स्थाने गृहे मेऽग्नौ' इत्यमरः । किन्तु
ज्योतिर्मथानि नक्षत्ररूपाणि धिष्णाग्रान्यपि हित्वा दिग्भ्य एनं राम-
ं निवर्षते । अभिजग्मुः ॥

५९ । निमन्त्रित महर्षि सकल तत्काले केवलं भूनाकं हृष्टे नष्टे, ज्योतिर्मथं
सकल परित्याग करिष्यन् दिग्दिग्भ्यः हृष्टे मेहे वञ्चे आगमनं करिष्यन् नागिनेन ।

उपशल्यनिविष्टैस्तैः चतुर्द्वारमुखी बभौ ।
अयोध्या सृष्टलोकेव सद्यः पैतामही तनुः ॥ ६०

६० अः । चतुर्द्वारमुखी अयोध्या उपशल्यनिविष्टैः तैः सद्यः सृष्टलोका पैतामही तनुः इव बभौ ॥

६० । चत्वारि द्वाराणि एव मुखानि यस्याः सा चतुर्द्वारमुखी
अयोध्या उपशल्येषु ग्रामान्तेषु निविष्टैः । 'ग्रामान्तं उपशल्यं स्यात्'
अमरः । तैर्महर्षिभिः सद्यः सृष्टलोका पैतामहस्येयं पैतामही तनु-
तिरिव बभौ ॥

६० । नगराणां अवाधितं प्रतापं महर्षिगणद्वारा चतुर्द्वारमुखी अवोधाप्रती
लाकृष्टिकारिणी पितामहतनुः शय उपशोभितं हृष्टे नागिने ।

श्लाघ्यस्यागोऽपि वैदेह्याः पत्युः प्राग्वंशवासिनः ।
अनन्यजानेः सैवासीत् यस्माज्जाप्रा हिरण्यमयी ॥ ६१

६१ अः । वेदेद्याः त्यागः अपि ज्ञाप्यः, यस्मात् प्राग्वंशवासिनः अनन्वजयैः पत्युः रिक्तः
सा एव जाया आसीत् ॥

६१ । वेदेद्यास्यागोऽपि ज्ञाप्यो वक्ष्य एव । कुतः ? यस्मात् प्राग्वंशवासिनः
प्राचीनस्थूणः यज्ञशालाविशेषः तदासिनः, नास्त्यन्या जाया यस्य तस्य अनन्व
जानेः । 'जायाया निड्' इति समासान्तो निडादेशः । पत्युः राम
हिरण्यमयी सौवर्णी । 'दाण्डिनायन—' आदिस्त्वेष निपातः । सा नि
जाया पत्नी आसीत् । कविवाक्यमेतत् ॥

७१ । रामचन्द्र प्राग्वंश नामक यज्ञशालाय रामकाले अत्र पत्नी परिधाय
करिषा वैवदेहीर हिरण्यमयी मूर्ति निर्माणपूर्वकं भार्याय कार्या सम्पादन करिषाहि
अतएव पतिकर्तृक प्रतिभागो गौतम पक्षे ज्ञापनीय इहेवाहिन ।

विधेरधिकसम्भारस्ततः प्रवहते सखः ।

आसन् यत् क्रियाविघ्ना राक्षसा एव रक्षिणः ॥ ६२ ॥

६२ अः । ततः विधेः अधिकसम्भारः सखः प्रवहते । तत् क्रियाविघ्नाः राक्षसाः एव रक्षि
आसन् ॥

६२ । ततो विधेः शास्त्रादधिकसम्भारोऽतिरिच्यमानपरिकरः स
प्रवहते प्रवृत्तः । यत् सखे, विहन्यन्त एभिरिति विघ्नाः प्रत्यूहाः । स
'यज्ञार्थे कविधानम्' इति कः । क्रियाविघ्ना अनुष्ठानविघातकाः राक्ष
एव रक्षिणो रक्षका आसन् ॥

७२ । अनन्तरं विधिविहित उपकरण इहेतेऽधिकं ज्ञाप्यमात्रं शत्रा राम
यज्ञ अशुभित इहेले पूर्वे वाशत्रा यज्ञविघ्नकारी हिन, मेहे राक्षसगणहे तीक्ष्ण यज्ञ
करिते नागिन ।

अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः ।

मैथिलेयौ कुशलवौ जगदगुरुचोदितौ ॥ ६३ ॥

६३ अः । अथ मैथिलेयौ कुशलवौ गुरुचोदितौ (सन्तौ) प्राचेतसोपज्ञं रामायणम्
जगत्तुः ॥

६३ । अथ मैथिलेयौ मैथिलीतनयौ । 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक् । कुशल
गुरुणा वाल्मीकिना चोदितौ प्रेरितौ सन्तौ, प्राचेतसः वाल्मीकिः, उपज्ञा
इत्युपज्ञा, 'आतश्चोपसर्ग' इति कर्मणि अङ्प्रत्ययः । प्राचेतसस्योप
प्राचेतसोपज्ञम्, प्राचेतसेनादौ ज्ञातमित्यर्थः । 'उपज्ञा ज्ञानमात्रं स
इत्यमरः । 'उपज्ञोपक्रमं तदाचिख्यासायाम्' इति नपुंसकत्वम् ।

প্রায়তেনৈতল্যনম্, রামস্বায়নং চরিতং রামায়ণং রামায়ণাখ্যং কাব্যম্ ।
 'পূর্বপদাত্ সংজ্ঞায়াম্' ইতি শব্দম্ উত্তরায়ণমিতিবৎ । ইতস্ততো জগতুঃ ।
 গায়তিলিট্ ॥

৩৩। তদনন্তর জ্ঞানকৌতনম্ নব ও কুশ এই অবসরে গুরু মহর্ষি বাম্বীকির
 নিবেদন কর্তব্য ব্রাহ্মায়ণ ইত্যন্ত গান করিতে লাগিলেন ।

বৃহৎ রামস্য বাল্মীকিঃ কৃতিস্তৌ কিন্নরস্বনৌ ।

কিং তদ্ যেন মনো হর্তুমলং স্যাতাং ন শৃণ্বতাং ॥ ৬৪

৬৪ অঃ । রামস্য বৃহৎ, বাম্বীকিঃ কৃতিঃ, তৌ কিন্নরস্বনৌ, (অতএব) তৎ কিম্ ? যেন
 মনো হর্তুম্ অলং ন স্যাতাং ॥

৬৪। রামস্য বৃহৎ বর্ণ্যং বস্তুমিতি শ্রেয়ঃ । বাল্মীকিঃ কৃতিঃ কাব্যম্
 গীতমিতি শ্রেয়ঃ । তৌ কুশলবৌ কিন্নরস্বনৌ কিন্নরকণ্ঠৌ গায়কৌ, পুনরিতি
 শ্রেয়ঃ । অতএব তৎ কিম্ ? যেন নিমিত্তেন তৌ শৃণ্বতাং মনো হর্তুমলং
 যতী ন স্যাতাং । সর্ব্বং সরসমিত্যর্থঃ ॥

৩৪। এতৎ ত ব্রাহ্মায়ণ চরিত্র, বিশেষতঃ বাম্বীকি-বিত্তচিত্র, তাহাতে আবার
 গীত নব ও কুশ কিন্নরস্বরশালী ; ইহা ভিন্ন আর কোন্ বস্তু শোভাগণের চিত্র রচনা
 করিতে সমর্থ হইতে পারে ?

রূপে গীতে চ মাধুর্য্যং তয়োস্তজ্জৈর্নিবেদিতম্ ।

দদর্শ সানুজো রামঃ শ্রুশ্রাব চ কুতূহলী ॥ ৬৫

৬৫ অঃ । তজ্জৈঃ নিবেদিতং তয়োঃ রূপে গীতে চ মাধুর্য্যং সানুজঃ রামঃ কুতূহলী (সন্) দদর্শ
 শ্রবণ চ ॥

৬৫। তে জানন্তীতি তজ্জ্ঞাঃ তৈস্তজ্জৈর্মিভিন্নৈর্নিবেদিতং তয়োঃ কুশ-
 লবয়োঃ রূপে আকারে গীতে চ মাধুর্য্যং রামণীয়কং সানুজো রামঃ কুতূহলী
 সানন্দঃ সন্ যথাসংখ্যং দদর্শ শ্রুশ্রাব চ ॥

৩৫। অতিষ্ঠ লোকসকল সেই কুশ ও নলের রূপ ও গীতের মাধুর্য্য বিদিত
 হইয়া রামচন্দ্রের নিকটে নিবেদন করিল ; অল্পজগৎমহ রাম কুতূহলী হইয়া তাঁহাদিগকে
 রূপ ও তাঁহাদিগের কৃত গীত শ্রবণ করিলেন ।

তদগীতশ্রবণৈকাগা সংসদশ্রু মুখী বমৌ ।

হিমনিষ্যন্দ্দিনী প্রাতঃ নির্বাতিব বনস্যলী ॥ ৬৬

৬৬ অঃ । তদগীতশ্রবণৈকাগা শ্রু মুখী সংসৎ প্রাতঃ হিমনিষ্যন্দ্দিনী নির্বাতিব বনস্যলী
 বমৌ ॥

६६। तयोर्गीतश्रवणे एकाग्र आसक्ता अश्रुमुखी आनन्दारिता
भावः। संसत् सभा प्रातः हिमनिष्पन्दिनी निर्वाता वातरहिता वनसन्नि
इव बभौ शुशुभे। आनन्दपारवश्यान्निष्पन्दमास्ते इत्यर्थः॥

७७। मञ्जोत श्रवणे एकाग्रमना मञ्जोत मग्न लोके अश्रुवर्षण करिते शक्ति
मञ्जो येन प्रातःकाले हिमवर्षिणी पवनविरहिता वनशूलैर श्या शोभा पाहेते नागिन।

वयोवेशविसंवादि रामस्य च तयोस्तदा।

जनता प्रेक्ष्य सादृश्यं नाचिकम्पं व्यतिष्ठत ॥ ६७

६७ अः। जनता वयोवेशविसंवादि तदा तयोः रामस्य च सादृश्यं प्रेक्ष्य, नाचिकम्पं व्यतिष्ठत।

६७। जनता जनानां समूहः। 'ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तत्' इति
तत्प्रत्ययः। वयोवेशाभ्यामेव विसंवादि विलक्षणं तदा तयोः कुशलवयोः
रामस्य च सादृश्यं प्रेक्ष्य नास्ति अचिकम्पो यस्मिन् कर्मणि तद् यथा
तथा। नञर्थस्य नञ्दस्य बहुव्रीहिः। व्यतिष्ठत व्यतिष्ठत्। 'सम-
प्रविभ्यः स्यः' इत्यात्मनेपदम्। विस्मयादनिमिषमद्राक्षीदित्यर्थः॥

७९। तत्काले जनसङ्घः सेहै लव ओ कुशेर, रामचन्द्रेण वयस ओ वेश दाते
आकारगत सौमार्द्रा मन्मर्शन करिग निनिमेष नयने अवधान करिते नागिन।

उभयोर्न तथा लोकः प्रावीण्येन विसिम्पिये।

नृपतेः प्रीतिदानेषु वीतस्पृहतया यथा ॥ ६८

६८ अः। लोकः उभयोः प्रावीण्येन तथा न विसिम्पिये, यथा नृपतेः प्रीतिदानेषु वीतस्पृहतया
(विसिम्पिये) ॥

६८। लोको जनः सभयोः कुमारयोः प्रावीण्येन नैपुण्येन तथा न
विसिम्पिये न विस्मितवान्, यथा नृपतेः प्रीतिदानेषु वीतस्पृहतया नैस्पृहेण
विसिम्पिये ॥

७७। नृपति रामचन्द्र श्रद्धा पारितोषिक ग्रहणे लव ओ कुशेर स्पर्शाहीनता
लोके यैरूप विस्मित हईयाछिन, तांहादेर मञ्जोत नैपुणादि दर्शने तांश विस्म-
आशु हईल ना।

मेये को नु विनेता वां कस्य चेयं कृतिः कवेः।

इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ वाल्मीकिमशंसताम् ॥ ६९

६९ अः। मेये कः नु वां विनेता, इयञ्ज कस्य कवेः कृतिः इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ वाल्मीकि-
मशंसताम् ॥

६८। गेये गीते को नु वां युवयोर्विनेता शिक्तकः, नुशब्दः प्रश्ने, 'नु वितर्के च' इत्यमरः। विनेतारं कविचेत्यर्थः। 'गेये केन विनीतो वाम्' इति पाठे वामिति युष्मदर्थप्रतिपादकमव्ययं द्रष्टव्यम्। व्यायमर्थः—केन पुंसा वां युवां गेये गीतविषये विनीतो शिक्तिता। कर्माणि निष्ठाप्रत्ययः। इयञ्च कस्य कवेः कृतिरिति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ युगलवौ वाल्मीकिम् अशंसताम् उक्तवन्तौ ॥

७२। अनन्तर "एहे गीत काशर कृत एवः कोन वाञ्छि ऐश) तोगादिगके शिक्ता विनेतारं" अशंसताम् एहेकप जिज्ञासां करिनेन नव ओ कूश वाञ्छीकिर नाम निर्देश करिनेन।

अथ सावरजो रामः प्राचेतसमुपेयिवान्।

उरीकृत्यात्मनो देहं राज्यमस्मै न्यवेदयत् ॥ ७०

७० अः। अथ सावरजः रामः प्राचेतसम् उपेयिवान् (सन्) देहम् आत्मनः उरीकृत्य राज्यम् अस्मै न्यवेदयत् ॥

७०। अथ सावरजो रामः प्राचेतसं वाल्मीकिमुपेयिवान् प्राप्तः सन् देहात्मन उरीकृत्य आत्मानं स्थापयित्वेत्यर्थः राज्यम् अस्मै प्राचेतसाय न्यवेदयत् समर्पितवान् ॥

१०। तदनन्तर अल्लुङ्गगणसह राम वाञ्छीकिर मगोपे गमन करिवा श्रीय शरीर मगोत मगल राज्य तौशंक श्रदान करिनेन।

स तावाख्याय रामाय मैथिलेयौ तदात्मजौ।

कविः कारुणिको बभ्रे सीतायाः सम्परिग्रहम् ॥ ७१

७१ अः। कारुणिकः स कविः रामाय तौ मैथिलेयौ तदात्मजौ आख्याय सीतायाः सम्परिग्रहं बभ्रे ॥

७१। करुणा प्रयोजनमस्य कारुणिको दयालुः। 'प्रयोजनम्' इति ज्ञ्। 'स्यादयालुः कारुणिकः' इत्यमरः। स कविः रामाय तौ मैथिलेयौ तदात्मजौ रामसुतावाख्याय सीतायाः सम्परिग्रहं स्वीकारं बभ्रे ययाचे ॥

११। तथेन पत्रम कारुणिक कवि वाञ्छीकि "एहे कूमारद्वय खानकीर गर्जनलूत,— आपनारहे पूज" एहेकप परिचय, श्रदान करिवा श्रीताके श्रवण करिवा लल अल्लुङ्गोष करिनेन।

तात शुद्धा समक्षं नः सुषा ते जातवेदसि।

दौरात्मग्राह्यसस्तानु नात्रत्याः श्रद्धुः प्रजाः ॥ ७२

७२ अ.। (हे) तात ! ते स्त्रुपा नः समञ्जं जातवेदसि. युद्धा, (किन्तु) रक्षसः दौरात्म्यादत्रत्याः
अत्रत्याः प्रजाः तां न शृद्धुः ॥

७२ । हे तात ! ते स्त्रुपा सीता नोऽस्माकम् अक्षोः समीपं समञ्जम् ।
'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' इति समासान्तष्टच् । जातवेदसि वक्ष्ये युद्धा ।
नास्माकमविश्वास इत्यर्थः । किन्तु रक्षसो रावणस्य दौरात्म्यादत्रत्याः
प्रजास्तां न शृद्धुः न विशश्वसुः ॥

ताः स्वचारित्र्यमुद्दिश्य प्रत्याययतु मैथिली ।

ततः पुत्रवतीमेनां प्रतिपत्त्ये त्वदाज्ञया ॥ ७३

७३ अ.। मैथिली स्वचारित्र्यम् उद्दिश्य ताः प्रत्याययतु । ततः पुत्रवतीम् एनां त्वदाज्ञया
प्रतिपत्त्ये ॥

७३ । मैथिली स्वचारित्र्यम् उद्दिश्य ताः प्रजाः प्रत्याययतु विश्वासयतु ।
विश्वासस्य बुद्धिरूपत्वात् । 'णौ गभिरबोधने' इति इणो गभ्यदेशो
नास्ति । ततोऽनन्तरं पुत्रवतीम् एनां सीतां त्वदाज्ञया प्रतिपत्त्ये
स्वीकरित्ये ॥

१२-१७ । राग उठत करिनेन,—हे तात ! आपनार वधू वैदेही आंयामे
समकेहे अग्निपरीक्षाय विष्ठाका इहेयाछेन, किन्तु राक्षसराज रावणेर दुराश्रिता निवृत्त
अज्ञता अज्ञागण ठांशके पवित्र बलिवा विश्वास करितेछे ना । अतएव एकए
मैथिली शीघ्र चरित्रविवरणे मेहे अज्ञागणेर विश्वास उपपादन करुन, तारपर आपनार
निर्देशे तनयमह ठांशके ग्रहण करिव ।

इति प्रतिश्रुते राज्ञा जानकीमाश्रमान्मुनिः ।

शिष्यैरानाययामास स्वसिद्धिं नियमैरिव ॥ ७४

७४ अ.। राज्ञा इति प्रतिश्रुते (सति) मुनिः आश्रमात् जानकीं शिष्यैः स्वसिद्धिं नियमैः
इव आनाययामास ॥

७४ । राज्ञा इति प्रतिश्रुते प्रतिज्ञाते सति मुनिराश्रमाज्जानकीं शिष्यैः
प्रयोज्यैः स्वसिद्धिं स्वार्थसिद्धिं नियमैस्तपोभिरिव आनाययामास ॥

१४ । राज्ञा रागच्छ एहेरूप प्रतिकृत इहेने मुनिवर बांझीक निग्रमद्वारा
आश्रमिकिर शांति शिवागण द्वारा जानकीके आश्रम इहेते आनयन करिनेन ।

अन्येदुरथ काकुत्स्थः सन्निपात्य पुरौकसः ।

कविमाह्वययामास प्रसूतप्रतिपत्तये ॥ ७५

४१ अ. । अथ जाकुत्स्यः रामः अन्यद्युः प्रस्तुतप्रतिपत्तये पुरीकसः सन्निपात्य कविम्
प्रापयामास ॥

७५ । अथ कानुत्थो रामः अन्येद्युः अन्यस्मिन्नहनि प्रसुतप्रतिपत्तये
सप्तकार्यानुसन्धानाय पुरोकसः पौरान् सन्निपात्य मेलयित्वा कविं
समीक्षितमाह्वययामास आकारयामास ॥

১৫। ককুৎস্থকুলভিত্তিক রায় অপর একদিনে জানকীর পরীক্ষার জন্ত পৌরগণকে দাবত করিয়া মুনিবর আদিকবি বাগ্ম্যিককে আহ্বান করাইলেন।

स्वरसंस्कारवत्यासौ पुच्छाभ्यामथ सीतया ।

षट्पदेवोद्विषं सूर्यं रामं मुनिरुपस्थितः ॥ ७६

ॐ अ. । अथ असौ सुनिः स्वरसंस्कारवत्या ऋवा उदचिपं सूर्यम् इव पुवाभ्याम् (उपलक्षितया)
 रावाम् उपस्थितः ॥

७६ । अथ स्वर उदात्तादिः संस्कारः शब्दशुद्धिः तद्वत्या ऋचा
गम्यादेशो विवरा उदर्चिषं सूर्यमिव, पुत्राभ्यामुपलक्षितया सीतया करणेन उद-
प्रतिपत्ये विषं रामम् असौ सुनिरूपस्थित उपतस्थे ॥

১৬। উদাত্তাদি স্বরসম্বিত ঋক্‌দ্বারা বেরূপ উষ্ণরশ্মি রবির উপাসনা করিতে হয়, তাহা আমাদের ভ্রম সেই মূনিবর বাব্র্যাকি লব, কুশ ও সীতাদ্বারা মনোরঞ্জনার্থ তেজস্বী রামের নিকট প্রদর্শিত হইলেন।

काषायपरिवीतेन स्वपदार्पितचक्षुषा ।

अन्वमीयत शुद्धेति शान्तेन वपुषैव सा ॥ ७७

७७ पः । काषायपरिवीतेन स्वपदार्पितचक्षुषा शान्तेन वपुषा एव सा गृह्णा इति श्रन्वसीयत ।

७७। कषायेण रक्तं काषायम् 'तेन रक्तं रागात्' इत्यण् । तेन परि-
 तिन संवृतेन स्वपदार्पितचक्षुषा शान्तेन प्रसन्नेन वपुषैव सा सीता शुद्धा
 भाषी इत्यन्वमोयत अनुमिता ॥

১৭। কাষায়বসনাবৃত্তা সীতা নিজচরণে নয়নদ্বয় সমর্পণ পূর্বক তথায় উপস্থিত হইলে তাঁহার প্রশান্ত শরীর দর্শনে লোকসকল তাঁহাকে দেখিয়াই পবিত্র বলিয়া বিশ্বাস করিল।

जनास्तदालोकपथात् प्रतिसंहतचक्षुषः ।

तस्युक्तेऽवाङ्मखाः सर्वे फलिता इव शालयः ॥ ७८

तदालोकप्रकाशः । तदालोकप्रकाशः प्रतिबिम्बितचक्षुषः ते सर्वे जनाः, फलिताः शालयः इव, अवाप्तः सुखः

७८ । तस्याः सीतायाः कर्मण आलोकपथात् दर्शनमार्गात् प्रति-

সংকটবিশ্রমো নিবর্তিতদৃষ্টয়ঃ তে সর্বে জনাঃ ফলিতাঃ শালয় ইব অবাধমুখাঃ
অবনতমুখাঃ তস্মুঃ ॥

৭৮। তখন প্রজাগণ জীতা হইতে দৃষ্টি প্রত্যাহৃত করিয়া কনিষ্ঠ শালিতা
শ্রাব অবনতমুখকে অবস্থান করিতে লাগিল।

তাং দৃষ্টিবিষয়ে মর্তুমনিরাখ্যতবিষ্ণুঃ ।

কুরু নিঃসংশয়ং বস্ত্রে স্তব্ধে লোকানিত্যশাৎ ॥ ৩৫

৩৫ শঃ। আখ্যতবিষ্ণুঃ মুনিঃ (হে) বস্ত্রে ! মর্তুঃ দৃষ্টিবিষয়ে স্তব্ধে লোকানিত্যশাৎ
কুরু ইতি তাম্ অশাৎ ।

৩৬। আখ্যতবিষ্ণুরোধিষ্ঠিতাসনো মুনিঃ বস্ত্রে ! মর্তুর্দৃষ্টিবিষয়ে
সমস্তং স্তব্ধে স্তব্ধে লোকানিত্যশাৎ কুরু ইতি তাং সীতাসমুদায়
শাস্তি স্ম ।

৩৭। পরে মুনিবর বাণীকি আশ্রমে উপবেশন করিয়া জীতাকে আদেশ করিলেন—
বৎস! তুমি স্বামিসমক্ষে স্বীয় চরিত্রবিশেষে লোক সকলের সংশয় দূর কর।

অথ বাল্মীকিশিষ্যেণ পুণ্যমাবর্জিতং পয়ঃ ।

আচম্যোদীরয়ামাস সীতা সত্যাং সরস্বতীম্ ॥ ৬০

৬০ শঃ। অথ বাল্মীকিশিষ্যেণ আবর্জিতং পুণ্যং পয়ঃ আচম্য সীতাং সত্যাং সরস্বতীম্
উদীরয়ামাস ॥

৬১। অথ বাল্মীকিশিষ্যেণ আবর্জিতং দত্তং পুণ্যং পয়ঃ আচম্য সীতা
সত্যাং সরস্বতীং বাচমুদীরয়ামাস উচ্চারয়ামাস ॥

৬২। অনন্তর জীতা বাণীকিশিষ্যসমাক্রান্ত পবিত্র জলে আশ্রয় করিয়া জীতা
জাত্য বাক্য উচ্চারণ করিলেন।

বাস্তনঃকর্মभिः पत्यौ व्यभिचारो यथा न मे ।

तथा विश्वम्भरे देवि मामन्तर्धातुमर्हसि ॥ ৬১

৬১। বাস্তনঃকর্মभिঃ পত্যৌ মে ব্যম্ভিচারঃ ন যথা, তথা (হে) বিশ্বম্ভরে! দেবি!
অন্তর্ধাতুমর্হসি ॥

৬২। বাস্তনঃকর্মभिঃ পত্যৌ বিষয়ে মে ব্যম্ভিচারঃ স্বাভাবিক ন যথা
নাস্তি যদি, তথা তর্হি বিশ্বং বিমর্ত্তীতি বিশ্বম্ভরা ভূমিঃ 'সংসার'
মৃত'—ইत्यादिना स्वप्नप्रत्ययः, 'अनुर्धित'—इत्यादिना सुमागमः
विश्वम्भरे! देवि! माम् अन्तर्धातुं गर्भे वासयितुमर्हसि ॥

৬৩। হে বিশ্বম্ভরে! আমি তোমার গর্ভে বাস করিতে পারি।

मान रात्रिचारं न कर्तव्यं भावि, तत्र हे मेवि ! आमाटक त्वेनात्र गर्तं जान
न कर ।

एवमुक्ते तथा साध्व्या रन्ध्रात् सद्योभवाद्भवः ।

शातक्रदमिव ज्योतिः प्रभामण्डलमुदययौ ॥ ८२

८२ अ. । साध्व्या तथा एवम् उक्ते (सति) सद्योभवात् भवः रन्ध्रात् शातक्रदं ज्योतिः इव,
मण्डलम् उदययौ ॥ ८२

८२ । साध्व्या पतिव्रतया तथा सीतया एवमुक्ते सति सद्योभवाद्भवो
भवात् शातक्रदं वैद्युतं ज्योतिरिव प्रभामण्डलमुदययौ ॥

८२ । गङ्गोत्री नौका एकाप रजिणे नदीनां वात ज्विवत्त हरेत्ते विद्यापतिरात्र शात्र एक
मानुष उद्गत हरेत्त ।

तत्र नागफणोत्क्षिप्तसिंहासननिषेदुषी ।

समुद्ररशना साक्षात् प्रादुरासीद्वसुन्धरा ॥ ८३ ॥

८३ अ. । तत्र नागफणोत्क्षिप्तसिंहासननिषेदुषी समुद्ररशना साक्षात् वसुन्धरा प्रादुरासीत् ॥

८३ । तत्र प्रभामण्डले नागफणोत्क्षिप्ते सिंहासने निषेदुषी आसीना
समुद्ररशना समुद्रमेखला साक्षात्, वसूनि धारयतीति वसुन्धरा भूमिः,
विस्त्रुः इति क्रुः । प्रादुरासीत् ॥

८३ । मेहे अंतामण्डल मया हरेत्ते ज्जगत्तकणोक्तं मिःशानेन नमोनां गगत्र-
नां नाकां धरिजोदेवो आश्रुता हरेत्तन ।

सा सीतामङ्गमारोप्य भर्तृप्रणिहितेक्षणाम् ।

मा मेति व्याहरत्येव तस्मिन् पातालमभ्यगात् ॥ ८४

८४ अ. । सा भर्तृप्रणिहितेक्षणां सीताम् अङ्गम् आरोप्य तस्मिन् (भर्तृ) मा मेति व्याह-
(सति) एव पातालम् अभ्यगात् ॥

८४ । सा वसुन्धरा भर्तृप्रणिहितेक्षणां दत्तदृष्टिं सीतामङ्गमारोप्य
तस्मिन् भर्तृरामे मा मा इति मा हरेति व्याहरति वदत्येव, व्याहरन्त-
वदत्येत्यर्थः, 'षष्ठो चानादरे' इति सप्तमी, पातालमभ्यगात् ॥

८४ । त्विनि शशिनिक्षिप्तनेत्रा तनया मौञ्जाके शीघ्रं क्रोडे हाननपूर्वकं द्राघ
रात्र निवेध करिणे ३ द्रमातले अवेश करिणेन ।

धरायां तस्य संरम्भं सीताप्रत्यर्पणैषिणः ।

गुरुर्विधिवलापेक्षी शमयामास धन्विनः ॥ ८५

८५ अ. । विधिवलापेक्षी गुरुः सीताप्रत्यर्पणैषिणः धन्विनः तस्य धरायां संरम्भं शमयामास ॥

৮৫। সীতাপ্রত্যাগমনমিচ্ছতীতি তথোক্তস্য ধন্বিনঃ প্রাত্তদনুপস্থাপ্য
রামস্য ধরায়াং বিষয়ে সরস্বতীং বিধিবল্লাপেদ্বা দৈবশক্তির্দর্শী গুরুবিশিষ্টঃ
শ্রময়ামাস । অবশ্যম্ভাবী বিধিরিতি ভাবঃ ॥

৮৬। সীতার প্রত্যানয়নান্তিনাশী কোধাবিষ্টে রাগ ধরার প্রতি ধর্কাক্রম করিয়া
দৈবশক্তির্দর্শী কুলগুরু বশিষ্ঠ তাঁহার কোধের শাস্তি করিলেন ।

ঋষীন্ বিসৃজ্য যজ্ঞান্তে সুহৃদশ্চ পুরস্কৃতান্ ।

রামঃ সীতাগতং স্নেহং নিদধে তদপত্যযোঃ ॥ ৮৬

৮৬ অঃ । রামঃ যজ্ঞান্তে পুরস্কৃতান্ ঋষীন্ সুহৃদশ্চ বিসৃজ্য সীতাগতং স্নেহং তদপত্যযোঃ নিদধে ॥

৮৬। রামো যজ্ঞান্তে পুরস্কৃতান্ পূজিতান্ ঋষীন্ সুহৃদশ্চ বিসৃজ্য
সীতাগতং স্নেহং তদপত্যযোঃ কুশলবয়োনিদধে ॥

৮৭। রাগ গচ্ছসমাপনান্তে সগাগত শ্বশুরকল ও স্নহৃদগণকে পুরস্কৃত করিয়া
বিদায় দিলেন এবং তাঁহার সীতাগত স্নেহতার তনয়দ্বয়ে গুপ্ত করিলেন ।

যুধাজিতশ্চ সন্দেশাৎ স দেশং সিন্ধুনাংকম্ ।

দদৌ দত্তপ্রভাবায় भरताय भृतप्रजः ॥ ৮৭

৮৭ অঃ । যুধাজিতঃ সঃ সন্দেশাৎ সিন্ধুনাংকং দেশং দত্তপ্রভাবায় भरताय দদৌ ॥

৮৭। কিম্ব, ভৃতপ্রজঃ স রামো যুধাজিতো भरतमातুলस्य सन्देशात्
सिन्धुनामकं देशं दत्तप्रभावाय दत्तैश्वर्याय, रामेणेति शेषः, भर्ता
ताय ददौ ॥

৮৭। অনন্তর প্রজাপালক রাগ ভরতমাতুল যুধাজিতের নিবেদন ভরতকে বিশেষ
ঐশ্বর্য প্রদানপূর্বক সিন্ধুনামক দেশের আধিপত্য প্রদান করিলেন ।

भरतस्तत्र गन्धर्वान् युधि निर्जित्य केवलम् ।

आतोद्यं ग्राहयामास समत्याजयदायुधम् ॥ ৮৮

৮৮ অঃ । তব भरतः युधि गन्धर्वान् निर्जित्य केवलम् आतोद्यं ग्राहयामास समत्याजयत् ॥

৮৮। তব সিন্ধুদেশে भरतोऽपि युधि गन्धर्वान् निर्जित्य केवलमेकम्
आतोद्यं वीणाम् । 'ततं वीणादिकं वाद्यमानद्वं सुरजादिकम् ।
दिकन्तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् । चतुर्विधमिदं वाद्यं वादि
तातोद्यनामकम् ॥' इत्यमरः । ग्राहयामास, आयुधं समत्याजय
त्याजितवान् । ग्रहित्यज्योर्ण्यन्तयोर्द्विकर्मकत्वं नित्यमित्यनुसम्बेयम् ॥

৮৮। তথায় ভরত গন্ধর্বগণকে সমগ্র পরাজিত করিলেন এবং তাহাদিগকে
নিরস্ত্র করিয়া কেবল একটা বীণাকে গ্রহণ করিলেন ॥

स तच्चपुष्कलौ पुत्रौ राजधान्योस्तदाख्ययोः ।

अभिषिच्याभिषेकाहौ रामान्तिकमगात् पुनः ॥ ८६

८६ अः । सः अभिषेकाहौ तच्चपुष्कलौ, (नाम) पुत्रौ तदाख्ययोः राजधान्योः अभिषिच्य
रामान्तिकम् अगात् ॥

८८ । स भरतः, अभिषेकाहौ तच्चपुष्कलौ नाम पुत्रौ तदाख्ययोः
तच्चपुष्कलाख्ययोरित्यर्थः । पुष्कलं पुष्कलावत्यां तच्च तच्चशिलायामिति
राजधान्योर्नगर्याः अभिषिच्य पुनः रामान्तिकम् अगात् ॥

८९ । अनन्तर उन्नत तक्ष ७ पुष्कल नामक तनयद्वयके तौशेदेन निज नामकित्त
उत्तमिना ७ पुष्कलावती नामक राजधानीद्वये अभिषिक्त करिष्या प्रनरात्र त्राम मनीषे
भागमन करिनेन ।

अङ्गदं चन्द्रकेतुञ्च लक्ष्मणोऽप्यात्मसम्भवौ ।

शासनाद् रघुनाथस्य चक्रे कारापथेश्वरौ ॥ ८७

८७ अः । लक्ष्मणः अपि रघुनाथस्य शासनात् अङ्गदं चन्द्रकेतुञ्च आत्मसम्भवौ कारा-
पथेश्वरौ चक्रे ॥

८८ । लक्ष्मणोऽपि रघुनाथस्य रामस्य शासनादङ्गदं चन्द्रकेतुञ्च
तदाख्यौ आत्मसम्भवौ पुत्रौ, कारापथो नाम देशः तस्येश्वरौ चक्रे ॥

८९ । लक्ष्मण ७ रघुनाथ त्रामेन आदेशेन अङ्गद ७ चन्द्रकेतू नामक आश्वजित्यके
शरापथेन अधीश्वर करिष्या मिनेन ।

इत्यारोपितपुत्रास्ते जननीनां जनेश्वराः ।

भर्तृलोकप्रपन्नानां निवापान् विदधुः क्रमात् ॥ ८८

८८ अः । इति आरोपितपुत्राः ते जनेश्वरा भर्तृलोकप्रपन्नानां जननीनां क्रमात् निवापान्
विदधुः ॥

८९ । इत्यारोपितपुत्राः ते जनेश्वरा रामादयो भर्तृलोकप्रपन्नानां
सूर्यातानां जननीनां क्रमात् निवापान् आद्यादीन् विदधुः चक्रुः ॥

९० । राधादि नरनाथगणश्च तनयदिगके एहेकपे राध्या प्रतिष्ठित करिष्या
अनोक्तगत जननीगणेर यथाक्रमे उक्तेदेशिक क्रिया सम्पन्न करिनेन ।

उपेत्य मुनिवेशोऽथ कालः प्रोवाच राघवम् ।

रहःसंवादिनौ पश्येदावां यस्तं त्यजेरिति ॥ ८९

८९ अः । अथ कालः मुनिवेशः (सन्) उपेत्य राघवं प्रोवाच । रहःसंवादिनौ आवां यः
त्यजेत् तं त्यजेः इति ।

८२। अथ कालोऽन्तको मुनिवेशः सन् उपेत्य राघवं प्रोवाच, किम् ? इत्याह, रक्षस्येकान्ते संवादिनौ सन्धाषिणौ आवां यः पश्येत् रक्षसम्भक्त्युर्क्यादित्यर्थः । तं त्यजेरिति ॥

८२। अन्तस्तु एक दिन कृताञ्छ मुनिवेश धारणपूर्वकं राम मशौषेण आपन्नं करिष्या वनिनेन,—“आगता उभये निर्ज्जने कोन कथापकथनं करिष्ये, एहे नमो ये व्यक्ति आमादिगके गन्दर्भन करिष्ये, तुमि ताहाके परिताग करिष्ये ॥”

तथेति प्रतिपन्नाय विवृतात्मा नृपाय सः ।

आचक्ष्यौ दिवमध्यास्व शासनात् परमेष्ठिनः ॥ ८३ ॥

८३ अः । सः तथेति प्रतिपन्नाय नृपाय विवृतात्मा (सन्) परमेष्ठिनः शासनात् दिवं अध्यास्य (इति) आचक्ष्यौ ॥

८३। स कालस्तथेति प्रतिपन्नाय नृपाय रामाय विवृतात्मा प्रकाशितनिजस्वरूपः सन् परमेष्ठिनो ब्रह्मणः शासनाद्विममध्यास्व इत्याचक्ष्यौ ।

८३। राधा रामकृष्ण “ताहाई हउक” वनिषा अश्रीकार करिने कृताञ्छ निःसृष्टि परिग्रह करिष्या ताहाके वनिनेन,—परमेष्ठी वक्ता निमेषेण तुमि एकदिवस गमन कर ।

विद्वानपि तयोर्द्वारस्थः समयं लक्ष्मणोऽभिनत् ।

भीतो दुर्वाससः शापात् रामसन्दर्शनार्थिनः ॥ ८४ ॥

८४ अः । द्वारस्थः लक्ष्मणः विद्वान् अपि रामसन्दर्शनार्थिनः दुर्वाससः शापात् भीतः (सन्) तयोः समयम् अभिनत् ॥

८४। द्वारस्थो द्वारि नियुक्तो लक्ष्मणो विद्वानपि पूर्वज्ञोक्तं जानन्नपि रामसन्दर्शनार्थिनो दुर्वाससो मुनेः शापाद्धीतः सन् तयोः समयं संवादम् अभिनत् विभेद ॥

८४। ईश्वरसद्वैत रामदर्शनार्थी दुर्वासो तथाश्च उपस्थित इहेन तांशर भाषणं तीत इहेया द्वारस्थित लक्ष्मण पूर्वोक्त विवरण विदित थाकिने उहेदिगैर ब्रह्म निरुद्ध भ्रम करिनेन ।

स गत्वा सरयूतीरं देहत्यागेन योगवित् ।

चकारावितथां भ्रातुः प्रतिज्ञां पूर्वजन्मनः ॥ ८५ ॥

८५ अः । योगवित् सः सरयूतीरं गत्वा देहत्यागेन पूर्वजन्मनः भ्रातुः प्रतिज्ञाम् अवितचकार ।

८५। योगविद् योगमार्गवेदी स लक्ष्मणः सरयूतीरं गत्वा देहत्यागेन पूर्वजन्मनो भ्रातुः प्रतिज्ञाम् अवितचकार ।

२६ । अनन्तर वोगच्छ लक्षण मत्रयूतीरे गमनपूर्वक देशभाग करिष्ये अथक
मन्त्रेण प्रतिष्ठा रक्ता करिष्येन ।

तस्मिन्नात्मचतुर्भागे प्राङ्नाकमधितस्युषि ।

राघवः शिथिलं तस्यौ भुवि धर्मस्त्रिपादिव ॥ ८६

८६ अ. । आत्मचतुर्भागे तस्मिन् प्राक् नाकम् अधितस्युषि (सति) राघवः भुवि त्रिपात् धर्मः
शिथिलं तस्यौ ॥

८६ । चतुर्थो भागश्चतुर्भागः । संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वं
प्रतिपादयत्, आत्मचतुर्भागे तस्मिन् लक्षणे प्राङ्नाकमधितस्युषि पूर्वं स्वर्गं
नामुषि सति राघवो रामः, भुवि त्रिपादधर्म इव, शिथिलं तस्यौ । पाद-
विकलो हि शिथिलं तिष्ठतीति भावः । वेतायां धर्मस्त्रिपादित्याहुः ।
पद्विष्व ध्वन्यते । 'पादा रश्म्याङ्घ्रितुर्यांशाः' इत्यमरः । त्रयः पादा पाद-
तुर्यांशो यस्यासौ त्रिपात् । 'संख्यासुपूर्वस्य' इत्यकारलोपः समासान्तः ॥

२७ । शौर्ये चतुर्थांशे सरे लक्षण प्रथम पत्रलोकागमन करिष्ये त्रय विपात धर्मैश्च
मित्रनिष्ठतावे लूतले अवधान करिते नागिनेन ।

स निवेश्य कुशावल्यां रिपुनागाङ्कुशं कुशम् ।

शरावल्यां सतां सूक्तैर्जनिताश्चुलवं लवम् ॥ ८७

उदक् प्रतस्थे स्थिरधौः सानुजोऽग्निपुरःसरः ।

अन्वितः पतिवात्मल्याद् गृहवर्जमयोध्यया ॥ ८८

८७-८८ अ. । स्थिरधौः सः रिपुनागाङ्कुशं कुशं कुशावल्यां निवेश्य सूक्तैः सतां जनिताश्चुलवं
शरावल्यां (निवेश्य) सानुजः, अग्निपुरःसरः (सन्) पतिवात्मल्यात् गृहवर्जम् अयोध्यया
अन्वितः उदक् प्रतस्थे ॥

८७-८८ । युग्मम् । स्थिरधौः स रामः रिपव एव नागा गजास्तेषामङ्कुशं
निवारकं कुशं कुशावल्यां पुर्यां निवेश्य स्थापयित्वा, सूक्तैः समीचीनवचनैः
सतां जनिता अश्चुलवा अश्चुलेशा येन तं लवं लवाख्यं पुत्तम् । 'लवो लेशे
विलाशि च छेदने रामनन्दने' इति विश्वः । शरावल्यां पुर्याम् । 'शरादी-
नाञ्च' इसि शरकुशशब्दयोर्दीर्घः । निवेश्य, सानुजोऽग्निपुरःसरः सन् पत्न्यौ
सर्त्तारि वात्मल्यादनुरागात् गृहान् वर्जयित्वा गृहवर्जम् । 'द्वितीयायाञ्च'
सति णमुल् । अयं कचिदपरीक्षायामपीष्यते । 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्'
अधिकाचः शेषतया व्याख्यातत्वात् । परीक्षा त्वरा । अयोध्यया अन्वि-
तोऽनुगत उदक् प्रतस्थे ॥

२९-३० । अनन्तर शिवमति रूपति अत्रिरूप करीर अङ्गणरूप कृष्णक कृष्ण-

বতীতে এবং যিনি স্তম্ভের বাঁকাবিশ্রামে সাধুগণের অশ্রুপাত করাইয়া থাকেন, সেই
স্বকে শরাবতীতে প্রতিষ্ঠিত ও অনুজগৎসহ হতাননকে অগ্রে করিয়া উত্তর দিকে গমন
করিলেন। তখন মনে হইতে লাগিল, - পতিবাৎসল্যবশতঃ অবোধাও বেন পূহ
পরিভাগ করিয়া তাঁহার অনুগমন করিয়াছিলেন।

জগৎস্থস্য চিত্তজ্ঞাঃ পদবীং হরিরাক্ষসাঃ ।

কদম্বমুকুলস্থলৈরভিঘৃষ্টাং প্রজাশুভিঃ ॥ ৫৫

৫৫ অঃ । চিত্তজ্ঞাঃ হরিরাক্ষসাঃ কদম্বমুকুলস্থলৈঃ প্রজাশুভিঃ অভিঘৃষ্টাং তস্য পদবীং লঘুঃ ।

৫৫ । চিত্তজ্ঞা হরিরাক্ষসাঃ কদম্বমুকুলস্থলৈঃ প্রজাশুভিরভিঘৃষ্টাং
তস্য রথস্য পদবীং মাগং জগৎস্থঃ । তেঃ পুণ্যজগৎসুরিত্যর্থঃ ॥

৯৯ । রাগের অভিপ্রায়ে অভিষক্ত রাক্ষস ও বানর প্রজাগণের কদম্বমুকুলস্থল
স্থল অশ্রুবিদ্ধারা অভিষিক্ত রাগপদবীর অনুসরণ করিল।

উপস্থিতবিমানেন তেন ভক্তানুকম্পিনা ।

চক্রে ত্রিদিবনিঃশ্রেণিঃ সরযূরনুযায়িনাম্ ॥ ১০০

১০০ অঃ । উপস্থিতবিমানেন ভক্তানুকম্পিনা তেন অনুযায়িনাং সরযুঃ ত্রিদিবনিঃশ্রেণিঃ চক্রে ।

১০০ । উপস্থিতং প্রাপ্তং বিমানং যস্য তেন, ভক্তানুকম্পিত ইতি
ভক্তানুকম্পিনা তেন রামেণানুযায়িনাং সরযুঃ ত্রিদিবনিঃশ্রেণিঃ স্বর্গাধি-
রোহণী চক্রে । 'নিঃশ্রেণীস্বধিরোহণী' ইত্যমরঃ ॥

১০০ । বিমানাক্রুত ভক্তবৎসল রাম সরযুকে অনুগামীগণের স্বর্গারোহণের গোপন
করিয়া দিলেন ।

যদগোপ্রতরকল্যোঃমুত্ সম্মর্দস্তত মজ্জতাং ।

অতস্তদাখ্যয়া তীর্থং পাবনং ভুবি পপ্রথ্যে ॥ ১০১

১০১ অঃ । যত্ তত মজ্জতাং সম্মর্দঃ গোপ্রতরকল্যঃ অমুত্, অতঃ তদাখ্যয়া পাবনং তীর্থং ভুবি পপ্রথ্যে ।

১০১ । যদ্যস্মাত্ তত সরযুং মজ্জতাং সম্মর্দঃ গোপ্রতরো গোপ্রতর-
তকল্যঃ অমুত্ অতস্তদাখ্যয়া গোপ্রতরাখ্যয়া পাবনং শোধকং তীর্থং ভুবি
পপ্রথ্যে ॥

১০১ । তৎকালে সরযুতে মজ্জনকারী জনগণের সংগর্দ যেন গোপ্রতর
অনুরূপ হইয়াছিল, একজ্ঞ ঐ স্থান 'গোপ্রতরন' নামে পৃথিবীর পবিত্র তীর্থ বলিয়া
প্রখ্যাত হইয়াছে ।

স বিমুর্বিবুধাংশেষু প্রতিপন্নাভ্যমূর্তিষু ।

ত্রিংশভূতপৌরাণাং স্বর্গান্তরমকল্যয়ত্ ॥ ১০২

১০১ অ: । বিষ্ণু: স: বিবুধাংশু প্রতিপত্ত্বমূর্তিষু (সন্তু) বিদশীভূতপৌরাণা স্বর্গান্তরম্
কল্পয়ত ॥

১০২ । বিষ্ণু: প্রভু: স রাসো বিবুধানামংশেযু সুগ্রীবাदिषু প্রতি-
পত্ত্বমূর্তিষু সন্তু ত্বিদশীভূতা দেবভূয়ং গতা যে পৌরাস্তোপা নূতনসুরাণা
স্বর্গান্তরমকল্পয়ত ॥

১০২ । দেবাংশ স্ত্রীবাदि স্ব মূর্তি পরিত্রয়শ্চ পূৰ্ণক স্বর্গে গমন করিলে বিষ্ণু দ্বারা
সুগ্রীবাদি পৌরগণের জন্ত স্বর্গান্তর নির্দেশ করিয়া দিলেন ।

নির্বৃত্ত্যেব দশমুখশিরস্ক্বেদকার্য্যং সুরাণা
বিষ্বক্সেন: স্বতনুমবিশত্ সর্বলোকপ্রতিষ্ঠাম্ ।
লঙ্কানাথং পবনতনয়শ্চোভয়ং স্থাপয়িত্বা
কীৰ্ত্তিস্তম্ভদ্বয়মিব গিরৌ দক্ষিণে চোত্তরে চ ॥ ১০৩

ইতি শ্রীরঘুবংশে মহাকাব্যে কালিদাসকৃতৌ রাসস্বর্গারোহণং
নাম পঞ্চদশ: সর্গ: ॥ ১৫

১০৩ অ: । বিষ্বক্সেন: এবং সুরাণা দশমুখশিরস্ক্বেদকার্য্যং নির্বৃত্ত্য লঙ্কানাথং পবনতনয়ং
চোভয়ং কীৰ্ত্তিস্তম্ভদ্বয়ম্ ইব দক্ষিণে গিরৌ চ উত্তরে (গিরৌ) চ স্থাপয়িত্বা, সর্বলোকপ্রতিষ্ঠা
স্বতনুম্ অবিশত্ ॥

১০৩ । বিষ্বক্সেনো বিষ্ণু: এবং সুরাণা দশমুখশিরস্ক্বেদকার্য্যং
নির্বৃত্ত্য নিষ্পাদ্য, লঙ্কানাথং বিধৌষণং পবনতনয়ং হনুমন্ত্ চোভয়ং কীৰ্ত্তি-
স্তম্ভদ্বয়মিব দক্ষিণে গিরৌ চিত্রকূটে চোত্তরে গিরৌ হিমবতি চ স্থাপ-
য়িত্বা, সর্বলোকপ্রতিষ্ঠাং সর্বলোকাশ্রয়ভূতাং স্বতনুং স্বমূর্তিঞ্চ অবিশত্ ॥

ইতি শ্রীমহামহোপাধ্যায়-কোলাচল-মল্লিনাথ-সুরিবিরচিতয়া সম্ভোবনী-
সমাখ্যয়া ব্যাখ্যয়া সমেতো মহাকবি-শ্রীকালিদাসকৃতৌ রঘুবংশে
মহাকাব্যে শ্রীরাসস্বর্গারোহণং নাম পঞ্চদশ: সর্গ: ॥ ১৫

১০৩ । ভগবান্ বিষ্ণু এইরূপে নিশাচর দশাননের বধরূপ স্বরূপের হিতনাথন
বিষ্ণুর লঙ্কাধিপতি বিভৌষণ এবং পবনতনয় হনুমান্ এই উভয়কে দক্ষিণে চিত্রকূট
উত্তরে হিমালয়পর্বতে এই কীৰ্ত্তিস্তম্ভের আশ্রয় সংস্থাপিত করিয়া নিধিন লোকের
আশ্রয়রূপ স্বমূর্তিতে পুনরায় প্রবেশ করিলেন ।

পঞ্চদশ সর্গ সমাপ্ত ॥ ১৫

षोडशः सर्गः ।

—००२०३००—

अथेतरे सप्त रघुप्रवीरा ज्येष्ठं पुरोजन्मतया गुणैश्च ।

चक्रुः कुशं रत्नविशेषभाजं सौभ्रातृमेषां हि कुलानुसारि ॥

१ अ. । अथ इतरे सप्त रघुप्रवीराः पुरोजन्मतया गुणैः च ज्येष्ठं कुशं रत्नविशेषभाजं च सौभ्रातृमेषां कुलानुसारि हि ॥

हृन्दारका यस्य भवन्ति शृङ्गा मन्दाकिनौ यन्मकरन्दविन्दुः ।

तवारविन्दाक्ष ! पदारविन्दं वन्दे चतुर्वर्गचतुष्पदं तत् ॥

१ । अथ रासनिर्वाणानन्तरमितरे लवादयः सप्त रघुप्रवीराः, पुरो जन्म यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा, गुणैश्च ज्येष्ठं कुशं रत्नविशेषभाजं तत्तच्छ्रेष्ठवस्तुभागिनं चक्रुः । तदुक्तम्—‘जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्वत्तमभिधीयते ।’ इति । तथाहि—सुभ्रातृणां भावः सौभ्रातृम्, ‘हायनात्’—स्त्र्यादिना युवादित्वादन् प्रत्ययः । एषां कुशलवादीनां कुलानुसारि वंशानुगतं हि ॥

२ । रागञ्ज निर्व्वाणपत्रं प्राप्नु इष्टेन पत्रे नव प्रभृति अपत्रं नष्टं रघुप्रवीराः सप्त रघुप्रवीराः ३ वरप्रोक्ताः वनिता कुशके उरुकृष्टे रत्नमकलेन आविष्यतां अदानं करिष्यन्तः केनना जातृवापनया ईशेदेन वरपत्रपत्रागत ।

ते सेतुवार्तागजबन्धमुख्यैरभ्युक्षिताः कर्मभिरप्यबन्धैः ।

अन्योन्यदेशप्रविभागसीमां वेलां समुद्रा इव न व्यतीयुः ॥

२ अ. । सेतुवार्तागजबन्धमुख्यैः अबन्धैः कर्मभिः अभ्युक्षिताः अपि ते अन्योन्यदेशप्रविभागसीमां वेलां समुद्राः इव न व्यतीयुः ॥

२ । सेतुर्जलबन्धः वार्ता कृषिगोरक्षणादिः । ‘वार्ता कृष्याद्युदन्तयोः’ इति विश्वः । गजबन्ध आकरेभ्यो गजग्रहम्, तं मुख्यं प्रधानं येषां तैरबन्धैः, सफलैः कर्मभिरभ्युक्षिताः अतिसमर्था अपील्यर्थः । ते कुशादयः प्रविभज्यन्त इति प्रविभागाः, अन्योन्यदेशप्रविभागानां या सीमा ताम् वेलां समुद्रा इव न व्यतीयुर्न अतिचक्रुः । अत्र कामन्दकः—‘कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् । खन्याकारधनादानं शून्यानाञ्च निदेशनम् । अष्टवर्गमिमं साधः स्वयं वृद्धोऽपि वर्द्धयेत् ॥’ इति ॥

२। तींशरा नेत्रनिर्माण, आकर इहेते करिग्रहण एवम् कृति ३ पशुपानन
प्रति प्रधान प्रधान कलपान् कार्याजात प्रभावे अतिमात्र प्रभावात् इहेते ३
मर वेक्षण शीघ्र तीरङ्गि अतिक्रम करे नो,—तींशरा ३ उक्त निष निष राज्ञोर
नेत्रो डल्लङ्घन करेन नहि ।

चतुर्भुजांशप्रभवः स तेषां दानप्रवृत्तेरनुपारतानाम् ।

सुरद्विपानामिव सामयोनिः भिन्नोऽष्टधा विप्रससार वंशः ॥३॥

३ अः । चतुर्भुजांशप्रभवः दानप्रवृत्तेः अनुपारतानां तेषां सः वंशः सामयोनिः (दानप्रवृत्ते
अनुपारतानां) सुरद्विपानां (वंशः) इव, अष्टधा भिन्नः (सन्) विप्रससार ॥

३। चतुर्भुजो विष्णुः, तस्यांशा रामादयः, ते प्रभवाः कारणानि यस्य
तयोक्तः, दानं त्यागो मदस्य । 'दानं गजमदे त्यागे' इति विश्वः ।

वृत्तिः व्यापारः प्रवाहश्च, दानप्रवृत्तेरनुपारतानां तेषां कुशलवादीनां स
वंशः सामयोनिः सामवेदप्रभवो दानप्रवृत्तेरनुपारतानां सुरद्विपानां
दिग्गजानां वंश इव अष्टधा भिन्नः सन् विप्रससार विस्तृतोऽभूत् । सामयो-
निरित्यत्र पालकायः—“सूर्यस्याण्डकपाले द्वे समानीय प्रजापतिः ।
इत्याभ्यां परिगृह्याय सप्त सामान्यगायत । गायतो ब्रह्मणस्तस्मात् समुत्-
पेतुर्मतङ्गजाः ॥” इति ॥

०। नारायणेर अंशावतार दानचक्र अङ्गि इहेते समुद्भूत दानवर्षे एकां
स्यक्त कृश लवानिर वंश नामवन्तः २५३ अष्ट दिग्गजैर वंशैर आटे अंशे
विभक्त इहेरा विस्तृतिनाभ करिण ।

अथाङ्गरात्रे स्तिमितप्रदीपे शय्यागृहे सुप्तजने प्रबुद्धः ।

कुशः प्रवासस्थकलत्रवेशाम् अदृष्टपूर्वां वनितामपश्यत् ॥४॥

४ अः । अथ अङ्गरात्रे स्तिमितप्रदीपे सुप्तजने शय्यागृहे प्रबुद्धः कुशः प्रवासस्थकलत्रवेशाम्
अदृष्टपूर्वां वनिताम् अपश्यत् ॥

४। अथ अङ्गं रात्रेरङ्गरात्रः, 'अङ्गं नपुंसकम्' इत्येकदेशसमासः । 'अङ्गः-
वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः' इति समासान्तोऽच् प्रत्ययः । 'रात्राङ्गाहा
' इति नियमात् पुंस्त्वम् । अङ्गरात्रे निशीथे स्तिमितप्रदीपे सुप्तजने
शय्यागृहे प्रबुद्धः न तु सुप्तः कुशः प्रवासस्थकलत्रवेशां प्रोक्षितभर्तृकावे-
शाम्, अदृष्टा पूर्वमित्यदृष्टपूर्वा ताम् सुप्सुपेति समासः वनितामपश्यत् ॥

४। अनसुत्र एकदा निशीथ समये दौपथिना श्रुति ३ आवागच्छ समस्त लोक
मनुष्ये सुप्त इहेते, कुश नृणां प्रवृत्त इहेरा विरश्चेशवात्रिणौ अदृष्टपूर्वा एक
मनोदक मन्त्रन करिण

सा साधुसाधारणपार्थिवर्द्धः स्थित्वा पुरस्तात् पुरुहूतभासः
जितुः परेषां जयशब्दपूर्वं तस्याञ्जलिं बन्धुमतो बबन्ध ॥ ५

५ अ. । साधुसाधारणपार्थिवर्द्धः पुरुहूतभासः जितुः बन्धुमतः तस्य (कुशस्य) पुरस्तात् स्थित्वा जयशब्दपूर्वम् (यथा तथा) अञ्जलिं बबन्ध ॥

५ । सा वनिता साधुसाधारणपार्थिवर्द्धः सज्जनसाधारणराज्यनिधिः
पुरुहूतभासः इन्द्रतेजसः परेषां शत्रूणां जितुर्बन्धुमतस्तस्य कुशस्य पुरस्तात्
स्थित्वा जयशब्दपूर्वं यथा तथा अञ्जलिं बबन्ध ॥

५ । अनन्तरं कर्गनीशकृति मेहे कानिनी पुरस्कृतप्रधानानी माधुजनोपदेश
राजश्रीमन्त्र शक्तिविजयी कृतेर मश्रीपे जय शब्द उच्चारणपूर्वकं कृताञ्जलिशुद्धे अर्पित
कहेतेन ।

अथानपोढार्गलमप्यगारं छायामिशादर्शतलं प्रविष्टाम् ।
सविस्मयो दाशरथेस्तनूजः प्रोवाच पूर्वार्द्धविसृष्टतल्पः ॥ ६

६ अ. । अथ सविस्मयः पूर्वार्द्धविसृष्टतल्पः दाशरथेः तनूजः अनपोढार्गलम् अपि अगारम्
आदर्शतलं छायां इव, प्रविष्टां (तां) प्रोवाच ॥

६ । अथ सविस्मयः पूर्वार्द्धेन शरीरपूर्वभागेन विसृष्टतल्पः त्यक्तशयो
दाशरथेस्तनूजः कुशः अनपोढार्गलम् अनुद्वाटितविष्कम्भमपि । 'तद्विष्कम्भो
र्गलं न ना' इत्यमरः । अगारम् आदर्शम् आदर्शतलं छायामिव प्रतिभा
तां वनितां प्रोवाच अवदत् ।

लब्धान्तरा सावरणेऽपि मेहे योगप्रभावो न च लक्ष्यते ।
विभर्षि चाकारमनिर्वृतानां मृणालिनी हैममिवोपरागमा
का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा किं वा मदभ्यागमकारणं ते
आचक्ष्व मत्वा वशिर्नां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्तिः

७-८ अ. । सावरणे अपि मेहे लब्धान्तरा, योगप्रभावश्च ते न लक्ष्यते, मृणालिनी हैममिव
उपरागम् इव, अनिर्वृतानाम् आकारं विभर्षि च । (किञ्च) (हे) शुभे ! त्वं का, कस्य
परिग्रहः, ते मदभ्यागमकारणं वा किम् ? वशिर्नां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्तिं मया आचक्ष्व ।

७-८ । युस्मत् । सावरणेऽपि मेहे लब्धान्तरा लब्धावकाशा लक्ष्मि
शेयः । योगप्रभावश्च ते न लक्ष्यते । मृणालिनी हैमं हिमलतमुपराग-
मुपद्रवमिव अनिर्वृतानां दुःखितानामाकारं विभर्षि च, न हि योगिनी
दुःखमस्तीति भावः ॥ ७-८ ॥

ইতম্ভাঃ তব মদভ্যাগমে কারণং বা কিম্? বগিনাং জিতেन्द्रিয়াণাং রঘুণাং মনঃ
রস্বীষু বিষয়ে বিমুখা প্রভৃতির্যস্য তত্ তথাভূতং সত্বা আচক্ষ ॥

৬-৭। তদনন্তর দাঁশরথিতনয় ধর্ম্মের কুশ শয়নগৃহের দ্বার রুদ্ধ থাকিলেও দর্পণ-
নিত প্রতিবিম্বের দ্বারা সেই রমণীকে গৃহে প্রবেশ করিতে দেখিয়া বিস্ময়সহকারে
বীরের পূর্বভাগ উল্লিখিত করিয়া কহিলেন,—ভদ্রে! তুমি কল্পনার এই শয়নাগারে
কল্পে প্রবেশ করিলে? এক্ষণে তোমার বিশেষ কোন যোগপ্রভাবও পরিনিক্ষিত
হইতেছে না, এবং দেখিতেছি,—তুমি নীহারসম্পাতশীর্ণ কমলিনীর দ্বারা সজ্জা
প্রভাভার ধারণ করিয়াছ!।

৮। হে শুভে! তুমি কে, কাহার রমণী, আর আমার নিকটে তোমার আগমন
কিবার কারণই বা কি? রঘুবংশীয়েরা জিতেন্দ্রিয়, ইহাঁদের পররমণীতে মন মতভ
স্থ, এই সকল অন্তর্ধান করিয়া নির্ভয়ে আমার এই সকল বাক্যের উত্তর
প্রদান কর।

তমব্রবীত্ সা গুরুণানবদ্যা
যা নীতপৌরা স্বপদোন্মুখেন।
তস্যা: পুর: সম্মতি বীতনাথ্যা
জানীহি রাজন্বধিদেবতাং মাম্ ॥ ৬

৬। সা তম্ অবব্রবীত্, অনবদ্যা যা স্বপদোন্মুখেন গুরুণা নীতপৌরা, (হে) রাজন্! মাঁ
সম্মতি বীতনাথ্যাম্ তস্যা: পুর: অধিদেবতাং জানীহি ॥

৭। সা বনিতা তং কুশমব্রবীত্। অনবদ্যা অদোষা যা পূ:
স্বপদোন্মুখেন বিষ্ণুপদোন্মুখেন গুরুণা ত্বত্বিত্বা নীতপৌরা, হে রাজন্! মাঁ
সম্মতি বীতনাথ্যাম্ অনাথ্যাং তস্যা: পুরো নগর্যা অযোধ্যায়া অধিদেবতাং
জানীহি ॥

৮। অনিন্দনীয়! সেই কাগিনী কুশের এবংবিধ বাক্য শ্রবণ করিয়া উত্তর
দিল,—“রাজন্! আপনার পিতা স্বপদে প্রস্থানকালে দোষপরিশূণ বে অবোধাপুরীর
বিবানিগণকে সঙ্গে লইয়া গমন করিয়াছেন, আমাকে সেই নাহইনা অবোধার
অধিদেবতা বলিয়া বিদিত হউন।”

সখৌকসারামভিমূয় সাহং সৌরাজ্যবডীত্ববয়া বিমূঢ়া।
সময়শতৌ ত্বয়ি সূর্য্যবংশ্যে সতি প্রপন্না করুণামবস্থাম্? ০

৯। সা অহং সৌরাজ্যবডীত্ববয়া বিমূঢ়া সখৌকসারাম্ অভিমূয় মনঃশতৌ সূর্য্যবংশ্যে
সতি করুণাম্ অবস্থাম্ প্রপন্না ॥

१२। निशासु भास्वन्ति दीप्तिमन्ति कलानि अव्यक्तमधुराणि
 प्राणि यासां तासामभिसारिकाणाम् । 'कान्तार्थिनी तु या याति
 कृतं साभिसारिका' इत्यमरः । यो राजपथः, सचरत्यनेनेति सचरः
 धारसाधनम् अभूत् । 'गोचरसचर'—इत्यादिना घप्रत्ययान्तो
 व्यातः । नदत्सु मुखेषु या उक्तास्ताभिर्विचितामिषाभिरन्विष्टमांसाभिः
 विषाभिः क्रोद्धीभिः स राजपथो वाह्यते गम्यते । वहेरन्यो वहिधातुर-
 नीत्युपदेशः ॥

१२। "पूर्वैः रात्रिनौद्योतग्रे अभिमारिकाग्रे वे राजपथं दिशो मगञ्जल नूपुरैर-
 कृत्स्नं करिष्य निर्भरे विचरणं करित, एकत्र शुभानौरा मशकं मुखनिःसृत उक्ता-
 धार माहाव्य मेहे राजपथे माहनेन अन्नमकान करितेहे ।"

आस्फालितं यत् प्रमदाकरायै-

मृदङ्गधोरध्वनिमन्वच्छत् ।

वन्यैरिदानीं महिषैस्तदम्भः

शृङ्गाहतं क्रोशति दीर्घिकाणाम् ॥ १३

१३ अः । यत् अम्भः प्रमदाकरायैः आस्फालितं (सत्) मृदङ्गधोरध्वनिम् अन्वगच्छत् तत्
 वन्याणां (अम्भः) इदानीं वन्यैः महिषैः शृङ्गाहतं (सत्) क्रोशति ॥

१३। यदम्भः प्रमदाकरायैरास्फालितं ताडितं सत् जलक्रीडाविति
 १३। मृदङ्गानां यो धोरध्वनिः तम् अन्वगच्छत् अन्वकरोत् । तदीर्घि-
 काणां अम्भः इदानीं वन्यैर्महिषैः कर्तृभिः शृङ्गेर्विषाणैराहतं सत् क्रोशति ।
 त मृदङ्गध्वनिमनुकरोतीत्यर्थः ॥

१०। पूर्वैः जलकलिकाले दीर्घिकार वे निर्ध्वज जल प्रमदादिग्रेण करांशं द्वारा
 कानित इहेरा कृतिस्थकर मृदङ्गेण गञ्जौर श्वरेण अन्नकरणं करित, आज मेहे
 लमनिन दश भस्विममूहेण शृङ्गवारा आहत इहेरा आत्र नेकप मधुर रव उपपादन
 नाना ।

वृक्षेण या यष्टिनिवासभङ्गान्मृदङ्गशब्दापगमादलास्याः ।

प्राप्ता दवोल्काहतशेषवर्हाः क्रौडामयूरा वनवर्हिण्यत्वम् ॥ १४

१४ अः । यष्टिनिवासभङ्गात् वृक्षेण मृदङ्गशब्दापगमात् अलास्याः दवोल्काहतशेषवर्हाः
 क्रौडामयूराः वनवर्हिण्यत्वं प्राप्ताः ॥

१४। यष्टिरेव निवासः स्थानं तस्य भङ्गात् वृक्षे प्रेरत इति वृक्षे-
 ण । 'अधिकरणे येति' इत्यत्र प्रत्ययः । 'शयवासवाशिवकालात्'

১৪। আবাসঘটি ভগ্ন হওয়ার ক্রীড়াময়ূরগণ বক্ষে শয়ন ও মৃদঙ্গধ্বনির আত্ম
নৃত্য পরিত্যাগ করিয়াছে এবং অগ্নিক্ষুদ্রিঙ্গে তাঁহাদের কলাপের কিয়দংশ
হওয়ার তাহারা এখন বনময়ূরের ভাব প্রাপ্ত হইয়াছে।

सोपानमार्गेषु च येषु रामाः निक्षिप्तवत्यश्चरणान् सरागान्
सद्यो हतन्यङ्कुभिरस्रदिग्धं व्याध्रैः पदं तेषु निधीयते मे॥१॥

१५ अ. । येषु सोपानमार्गेषु रासाः सरागान् चरणान् निक्षिप्तवत्यः, तेषु मे सस्यः हतव्यः ।
ज्यात्रोः अस्त्रदिग्धं पदं निधीयते ॥

१५ । किञ्च, येषु सोपानमार्गेषु रामा रमण्यः सरागान् लाजान्
सार्द्रान् चरणान् निक्षिप्तवत्यः, तेषु मे मम मार्गेषु सदो हतव्यङ्गुभिर्मरित
मृगैर्व्याघ्रै रस्त्रदिग्धं रुधिरलिप्तं पदं निधीयते ॥

১৫। পূর্বে পুররমণীগণ আমার যে সমস্ত সোপানপথে অলঙ্কাসিত চরণ নিঃশব্দে করিত, এক্ষণে তথায় শাদ্দুলগণ মৃগবৎ করিয়া তাহাদের উষ্ণকধিরলিপ্ত পদক্ষেপ করিতেছে।

चित्रद्विपाः पद्मवनावतीर्णाः करेणुभिर्दत्तमृणालभङ्गाः ।
नगनाडुशाघातविभिन्नकुम्भाः संरब्धसिंहप्रहृतं बहन्ति ॥ १४

१६। पञ्चवनावतीर्णा करिणुभिः दत्तमृणालभङ्गाः चित्रदिपा नखाद्गुशाघातविभिन्नकृपा
(सन्तः) संरब्धसिंहप्रहतं वहन्ति ॥

१६ । पञ्चवनमवतीर्णाः प्रविष्टाः तथा लिखिता इत्यर्थः । करेणुभिः करिणीभिः चित्रगताभिरेव । 'करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे' इत्यमरः । दन्त-
मृणालभङ्गाश्चित्रद्विपा आलेख्यमातङ्गाः नखा एवाङ्गुशाः तेषाम् आघातै-
र्विभिन्नकुम्भाः सन्तः संरब्धसिंहप्रहृतं कुपितसिंहप्रहारं वहन्ति ॥

১৬। চিত্রপটে চিত্রিত যে সকল করেণু পদ্মবন হইতে অবতীর্ণ হইয়া
করিগণকে মৃগালখণ্ড অর্পণ করিত এবং যাহারা নিঃশঙ্কচিত্তে যেন সতত বনে
করিত, এক্ষণে ক্রোধাবিষ্ট সিংহগণ জীবিতবোধে নখাঙ্কুশের আঘাতে সেই
আলেকখ্যলিখিত, মাতঙ্গগণের কুন্ত বিদারণ করিতেছে।

स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनाना-

मुत्क्रान्तिवर्णनामधूसराणाम् ।

स्तनोत्तरीयाणि भवन्ति सङ्गा-

निर्मोक्तपथ्यः फणिभिर्विमुक्ता ॥ १७

१७ अ. । उत्क्रान्तवर्णक्रमधूसराणां स्तम्भेषु योषित्प्रतिधातनानां फणिभिः निर्मुक्ताः निर्मोक्त-
पथ्याः सङ्गात् स्तनोत्तरीयाणि भवन्ति ॥

१७ । उत्क्रान्तवर्णक्रमा विशीर्णवर्णविन्यासास्ताश्च धूसराश्च यास्तासां
स्तम्भेषु योषित्प्रतिधातनानां स्त्रीप्रतिष्ठतीनां दारुमयीणां फणिभिर्वि-
मुक्ता निर्मोक्ताः कञ्चुका एव पथ्यः । 'समौ कञ्चुकनिर्मोक्तौ' इत्यमरः ।
सङ्गात् सक्तत्वात् स्तनोत्तरीयाणि स्तनाच्छादनवस्ताणि भवन्ति ॥

१७ । कालक्रमेण वर्णविच्छादं विनूय इत्यत्र धूम्रतां प्राप्य लुप्तोपरि विनूय
तत्रोपरि लोप्यतिकृतिनशूत्रेण उपरं लूयन्निनूय क निर्मोक्त सकल पठित इत्यत्र
नावरणेन कार्यं करितेच्छे ।

कालान्तरश्यामसुधेषु नक्त-

मितस्ततो रुद्धहृणाङ्गुरेषु ।

त एव मुक्तागुणशुद्धयोऽपि

हस्येषु मूर्च्छन्ति न चन्द्रपादाः ॥ १८

१८ अ. । कालान्तरश्यामसुधेषु इतस्ततः रुद्धहृणाङ्गुरेषु हस्येषु नक्तं मुक्तागुणशुद्धयः अपि
(१) मूर्च्छन्ति स्म, ते एव चन्द्रपादाः न मूर्च्छन्ति ॥

१८ । कालान्तरेण कालभेदवशेन श्यामसुधेषु मलिनचूर्णेषु इतस्ततो
रुद्धहृणाङ्गुरेषु हस्येषु गृहेषु नक्तं रात्रौ मुक्तागुणानां शुद्धिरिव शुद्धिः
प्राप्य येषां तादृशा अपि ततः पूर्वं ये मूर्च्छन्ति स्म त एव चन्द्रपादा
निरक्षयः । 'पादा रश्यङ्घ्रितुर्यांशा' इत्यमरः । न मूर्च्छन्ति न
तिफलन्तीत्यर्थः ॥

१८ । कालवशेन राक्षसांशान्तेन धवनवर्णं सूया विनूय इत्यत्र मलिनभावं धारण
विशेषेण एव इत्युक्तं : तृणाङ्गुरं सकल उपरं इत्यत्रोच्छेदः ; सूत्रांशं राक्षिकानो न मुक्तांशं
यत्र यच्छ चक्रकिरणं आरं नगरमथो प्रतिकलितं श्येतेच्छे न ।

आवर्ज्य शाखाः सदयञ्च यासां

पुष्पाण्युपात्तानि विलासिनीभिः ।

वन्यैः पुलिन्दैरिव वानरैस्ताः

क्लिश्यन्त उद्यानलता मदीयाः ॥ १९

१६ षः । (किञ्च) *विलासिनीभिः सदयं शाखाः आवृज्यं यासां पुष्पाणि उपासन्ति ।
मदीया उद्यानलताः, वन्यैः पुलिन्दैः इव वानरैः क्लिश्यन्ते ॥

१८। किञ्च, विलासिनीभिः सदयं शाखा लतावयवान् आकृष्टान्
आनमय्य यासां लतानां पुष्पाणि उपात्तानि गृह्णीतानि, ता मदीया उद्यान-
लताः वन्यैः पुलिन्दैः स्नेच्छविशेषैरिव वानरैः उभयैरपीत्यर्थः, क्षिप्यन्ते
पीड्यन्ते। क्षिप्नातेः कर्मणि लट्। 'भेदाः किरातशवरपुलिन्दा स्नेह-
जातयः' इत्यमरः ॥

১৯। পূর্বে বিলাসিনী কামিনীগণ উত্থানস্থিত যে লতাসমূহের শাখা দম্বাভাষে আনত করিয়া কুসুমচয়ন করিত, এক্ষণে বহু পুলিন্দগণের স্থায় বানরেরা আমার সে উপবনলতা ছিন্ন ভিন্ন করিতেছে।

रात्रावनाविष्कृतदीपभासः कान्तामुखश्रीवियुता दिवापि
तिरस्क्रियन्ते क्लमितास्तुजालैर्विच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षाः ॥२॥

२० अ. । रात्रौ अनाविष्कृतदोषभासः दिवापि कान्तामुख-श्रीविद्युता विस्मिन्मधुसूता
गवाचाः क्षमितन्तुजालैः तिरस्त्रियन्ते ॥

२०। रात्रौ अनाविष्कृतदीपभासः दीपप्रभाशून्या इत्यर्थः, दिवापि दिवसेऽपि कान्तामुखानां श्रिया कान्त्या वियुता रहिताः विच्छिन्नो नरो धूमप्रसरो येषां ते गवाक्षाः क्षमितन्तुजालैर्लूतातन्तुवितानैस्तिरस्त्रियन्ते कायन्ते ॥

২০। এক্ষণে রজনীবোণে মদীয় গবাফ দিয়া নগরমধ্যে দীপশিখা বহির্গত হইয়া, দিবাভাগে রমণীগণের মুখকান্তিতে গবাফদ্বারশোভিত হয় না এবং কালব্যয় অশুভচন্দনসংযুক্ত পবিত্র ধূমনির্গম একেবারে রহিত হওয়ায় অষ্টালিকাসমূহে এবং কেবল কুমিকুল নিরন্তর তন্তুজাল বিস্তার করিতেছে।

बलिक्रियावर्जितसैकतानि स्नानीयसंसर्गमनाप्नुवन्ति ।
उपान्तवानौरगृहाणि दृष्ट्वा शून्यानि दूये सरयूजलानि ॥२॥

२१ अः । बलिक्रियावर्जितैस्सैकतानि स्नानीयसंसर्गम् अनाप्नुवन्ति, सरयूजलानि श्रयानि
उपान्तवानौरगृहाणि दृष्ट्वा दूये ॥

२१। 'बलिः पूजोपहारः स्यात्' इति शाश्वतः। बलिक्रियावर्जितानि सैकतानि येषां तानि स्नानीयानि स्नानसाधनानि चूर्णादीनि। 'क्षत्यव्यटो बहुलम्' इति करणेऽनौयर् प्रत्ययः। स्नानीयसंसर्गम् श्रुतं प्रवृत्तिः। सरयूजलानि शून्यानि रिक्तानि उपान्तेषु वानौरगृहाणि येषां तानि च दृष्ट्वा दूये परितोष्ये॥

२१। नववृत्तं पुनिने आर वलि अतः इत्तं ना, तांशर छमे अनमन्यन युगकि
 उवात्र नम्यर्क नाहे एवः तीरय वेतनकुञ्ज नकन अनमन्यनहीन; एहे नकन अदृष्ट
 नमन्यन करिषा आमि इःथित हहेतेहि ।

तदहंसीमां वसतिं विसृज्य
 मामभ्युपेतुं कुलराजधानीम् ।
 हित्वा तनुं कारणमानुषीं तां
 यथा गुरुस्ते परमात्ममूर्तिम् ॥ २२

२२ अः । ते गुरुः तां कारणमानुषीं तनुं हित्वा परमात्ममूर्तिं यथा, तत् इमां वसतिं विसृज्य
 कुलराजधानीं माम् अभ्युपेतुम् अहंसि ।

२२। तत् तस्मात् इमां वसतिं कुणावतीं विसृज्य कुलराजधानीम्
 प्रयोध्यां मामभ्युपेतुमर्हसि । कयमिव ? ते गुरुः पिता रामस्तां प्रसिद्धां
 कारणवशात् मानुषीं तनुं मानुषमूर्तिं हित्वा परमात्ममूर्तिं यथा विष्णु-
 मूर्तिमिव ॥

२२। हे राजन् ! आपनार पिता कार्याद्वेत्ता ये रूपं मानवौगृहिं परिताग
 करिषा शीघ्र विष्णुगृहिं परिग्रहं करिषाहेन, तद्रूप आपनिउ कुणावती परिताग करिषा
 ऐहिक राजधानी अवोधापुत्रीते अवेशं करुन ।

तथेति तस्याः प्रणयं प्रतीतः प्रत्यग्रहीत् प्राग्रहरो रघूणाम् ।
 पूर्यभिव्यक्तमुखप्रसादा शरीरबन्धेन तिरोबभूव ॥ २३

२३ अः । रघूणां प्राग्रहरः तस्याः प्रणयं प्रतीतः (सन्) तथा इति प्रत्यग्रहीत्, पूः अपि
 अभिव्यक्तमुखप्रसादा (सती) शरीरबन्धेन तिरोबभूव ॥

२३। रघूणां प्राग्रहरः श्रेष्ठः कुशस्तस्याः पुरः प्रणयं याच्ञां प्रतीतो
 इष्टः सन् तथेति प्रत्यग्रहीत् स्वीकृतवान् । पूः पुराधिदेवतापि अभिव्यक्त-
 मुखप्रसादा सती इष्टलाभादिति भावः । शरीरबन्धेन शरीरयोगेन
 कारणेन तिरोबभूव अन्तर्दधे । मानवं रूपं विहाय देवं रूपमग्रहीदित्यर्थः ॥

२०। रघुवर कुश 'तांशहे इडेक वलिषा' श्रुत्वाचिते तांशर वाको अन्नी करि-
 लेन । तथन पूरदेवोर युथकशले अनाप छिन्न कूटिषा उठिन्न एवः तिनि मानवौ तश्च
 परिताग करिषा देवरूप धारण करत तथा हहेते अस्तर्हित हहेलेन ।

तदङ्गुतं संसदि रात्रिवृत्तं
 प्रातर्द्विजेभ्यो नृपतिः शशंस ।

শ্রুত্বা ত এনং কুলরাজধান্যা

সাদ্ভাৎ পতিলে বৃতমম্মনন্দন্ ॥ ২৪

২৪ অঃ। নৃপতিঃ তত্ অঙ্গুতং রাত্রিবৎ প্রাতঃ সংসদি দ্বিজৈঃ শশংস, তে শ্রুত্বা এনং কুলরাজধান্যা সাদ্ভাৎ পতিলে বৃতম্ অম্মনন্দন্ ॥

২৪। নৃপতিঃ কুশস্রুত্ অঙ্গুতং রাত্রিবৎ রাত্রিবচ্ছান্তং প্রাতঃ সংসদি সন্ধ্যায়াং দ্বিজৈঃ শশংস। তে দ্বিজাঃ শ্রুত্বা এনং কুশং কুলরাজধান্যা সাদ্ভাৎ স্বয়মেব পতিলে বিধয়ে বৃতম্ অম্মনন্দন্। পতিলে বৃতোঽসৌল্যমুজয়ন্ আভিরিতি শিখঃ। অত্র গার্ম্যঃ—‘দৃষ্ট্বা স্বপ্নং শোভনং নৈব সূচ্যাত পশ্চাদৃষ্টো যঃ সঃ পাকং বিধতে। শংসিদিষ্টং তত্র সাধুর্দ্বিজৈঃ চাগৌষিগৌণয়েয়ুর্নরেন্দ্রম্’ ॥ ইদমপি স্বপ্নতুল্যমিতি ভাবঃ ॥

২৪। পরদিন প্রভাতকালে নৃপতি কুশ সভামধ্যে সমাগত দ্বিজগণ সমীপে থাকিতেই অদ্ভুত স্বপ্ন বৃত্তান্ত জ্ঞাপন করিলেন। তাঁহারা তৎসমুদয় শ্রবণপূর্বক “কুলরাজধানী স্বপ্নং তাঁহাকে পতিবে বরণ করিয়াছেন” এজ্ঞ কুশকে আশীর্বাদাদি বাক্য অভিনন্দিত করিলেন।

কুশাবর্তী শ্রীত্রিয়সাৎ স কৃত্বা

যাত্নানুকূলেহনি সাবরোধঃ।

অনুদ্রুতো বায়ুরিবাভ্রবৃন্দৈঃ

সৈন্যৈরযোধ্যাভিমুখঃ প্রতস্থ্যে ॥ ২৫

২৫ অঃ। সঃ কুশাবর্তী শ্রীত্রিয়সাৎ কৃত্বা যাত্নানুকূলে অহনি সাবরোধঃ (সন্) অম্মনন্দে ইব সৈন্যৈঃ অনুদ্রুতঃ (সন্) অযোধ্যাভিমুখঃ প্রতস্থ্যে ॥

২৫। স কুশঃ কুশাবর্তী শ্রীত্রিয়েষু ক্লেদসেযু অধীনাং শ্রীত্রিয়সাৎ ‘তদধীনবচনে’ ইতি সাতিপ্রত্যয়ঃ। ‘শ্রীত্রিয়চ্ছন্দোঽধীতে’ ইতি নিপাতঃ। ‘শ্রীত্রিয়চ্ছন্দসৌ সমৌ’ ইত্যমরঃ। কৃত্বা যাত্নানুকূলেহনি সাবরোধঃ সান্তঃপুরঃ সন্ বায়ুঃ অভ্রবৃন্দৈরিব সৈন্যৈরনুদ্রুতঃ অনুগতঃ সন্ অযোধ্যাভিমুখঃ প্রতস্থ্যে ॥

২৫। নৃপতি কুশ বেদজ্ঞ ব্রাহ্মণগণের করে কুশাবর্তীর ভার গ্ৰহণ করিয়া অস্তঃপুর মহিলাগণসহ শুভদিনে অযোধ্যাভিমুখে গমন করিলেন। তৎকালে মেঘমাত্রা যেরূপ বায়ুর অনুসরণ করে, তদ্রূপ তদীয় সৈন্যগণ তাঁহার পশ্চাৎ পশ্চাৎ গমন করিয়া সা কেতুমালাপবনা বৃহদ্বিহাঙ্গৈলানুগতেব নাগৈঃ।

সৈনা রথোদারগৃহা প্রয়াগে তস্যামবজ্জহসরাজধানী ॥ ২৬

२६ अ. । केतुमालीपवना सा बृहन्निः नायैः विहारशैलानुगता इव (स्थिता) रथोदारगृहा
तस्य प्रयाणे, जङ्गमराजधानी इव, अभवत् ॥

२६ । केतुमाला एव उपवनानि यस्याः सा बृहन्निर्नागैर्गजैर्वि-
हारशैलैः क्रीडाशैलैरनुगता इव स्थिता, रथा एव उदारगृहा यस्याः सा,
सेना तस्य कुशस्य प्रयाणे जङ्गमराजधानी सञ्चारिणी नगरी इव अभ-
वत् ॥

२७ । सेनागणैर गमनकाले श्वजश्रेणी उद्यानेन, अष्टाक्ष मातृगण विद्वान्
गणैर एवम् व्रथमगृहं स्रष्टुं गृहेन शोभा धारणं करान्न ननेन हरेल येन स्रष्टुं राक्ष-
सोऽपि गमनं करिष्ये ॥

आतपत्वामलमण्डलेन प्रस्थापितः पूर्वनिवासभूमिम् ।

भौ बलौघः शशिनोदितेन वेलामुदन्वानिव नीयमानः २७

२७ अ. । आतपत्वामलमण्डलेन तेन पूर्वनिवासभूमिं प्रस्थापितः बलौघः (आतपत्वामलमण्डलेन)
उदितेन शशिना वेलाम् नीयमान उदन्वान् इव बभौ ॥

२७ । आतपत्वमेव अमलं मण्डलं विस्वं यस्य तेन, तेन कुशेन
पूर्वनिवासभूमिर्मयोध्यां प्रति प्रस्थापितो बलौघः आतपत्ववदमलमण्डलेन
उदितेन शशिना वेलाम् नीयमानः प्राप्यमाणः उदकमस्यास्तीत्युदन्वान्
वदधिरिव बभौ । 'उदन्वानुदधौ च' इति निपातनात् साधुः ॥

२९ । विगल आतपत्रमग्निसमन्वितं कुश एहेकपे नैऋतगणके भूर्ध्व निवासभूमि
धवाधाम् प्रेरणं करिष्ये नैऋतगण येन चन्द्रोदये वेनाभूमिगतं जलधिराश्रयं शोभा
धारणं करिष्ये ॥

तस्य प्रयातस्य वरूथिनीनां पीडामपर्याप्तवतीव सोढुम् ।

वसुन्धरा विष्णुपदं द्वितीयमध्यारुरोहिव रजश्चलेन ॥ २८

२८ अ. । प्रयातस्य तस्य वरूथिनीनां (कर्त्तव्याम्) पीडाम् सोढुम् अपर्याप्तवती इव वसुन्धरा
रजश्चलेन द्वितीयं विष्णुपदम् अध्यारुरोह इव ॥

२८ । प्रयातस्य प्रस्थितस्य तस्य कुशस्य वरूथिनीनां सेनानां
कर्त्तव्याम् 'कर्त्तृकर्मणोः कृति' इति कर्त्तरि षष्ठी, पीडाम् सोढुम् अप-
र्याप्तवती इव अशक्ता इव वसुन्धरा रजश्चलेन द्वितीयं विष्णुपदं आकाशम्
अध्यारुरोह इव इत्युत्प्रेक्षा ॥

२८ । कुशेन प्रस्थानकाले वसुधादेवी नैऋतगणैर वाधां नष्टं करिष्ये असमर्थः
॥ २८ ॥ इति येन धूलिजालच्छले नभोगण्डेन आरोहणं करिष्ये ॥

उद्यच्छमाना गमनाय पश्चात् पुरो निवेशे पथि च व्रजन्ती
सा यत्र सेना दृष्टे नृपस्य तत्रैव सामग्रामतिं चकार ॥

२८ अ. । पश्चात् गमनाय पुरः निवेशे उद्यच्छमाना पथि च व्रजन्ती नृपस्य सा सेना दृष्टे तत्रैव सामग्रामतिं चकार ॥

२८ । पश्चात् कुशावत्याः सकाशात् गमनाय प्रयाणाय तथा पुरो निवेशे निमित्ते निवेष्टुं चेत्यर्थः । उद्यच्छमाना उद्योगं कुर्वन्ती । 'समो द्राङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे' इत्यस्य सकर्मकाधिकारत्वादात्मनेपदम् । पथि व्रजन्ती नृपस्य कुशस्य सा सेना यत्र पश्चात् पुरो मध्ये वा दृष्टे, तत्रैव सामग्रामतिं कृतस्मृतावुद्धिं चकार अपरिमिता तस्य सेनेत्यर्थः ॥

२९ । सेनागणैः कियदंशं कुशावती इहेते निष्क्रमणैः ऐक्यं, कतकं मन्मथभागे अवशानेर जगु वाञ्छ एवम् अपर कतकं गुणि पथिगणैः गमनं करितं नागिनः ; किञ्च दर्शकगण ये अंशं दर्शनं करिन, तांशे येन मग्नं वनिता रिदंशं करिते नागिन ।

तस्य द्वीपानां मदवारिसेकात् खुराभिघाताच्च तुरङ्गमाणां
रेणुः प्रपेदे पथि पङ्कभावं पङ्कोऽपि रेणुत्वमियाय नेतुः ॥

३० अ. । नेतुः तस्य द्वीपानां मदवारिसेकात् तुरङ्गमाणां खुराभिघातात् च पथि रेणुः प्रपेदे, पङ्कः अपि रेणुत्वम् इयाय ॥

३० । नेतुस्तस्य कुशस्य द्वीपानां मदवारिभिः सेकात् तुरङ्गमाणां खुराभिघाताच्च यथासंख्यं पथि रेणुः रजः पङ्कभावं पङ्कतां प्रपेदे । पङ्कोऽपि रेणुत्वमियाय । तस्य तावदस्तीत्यर्थः ॥

३० । सेनानां गणैः नृपति कुशेन मातङ्गगणैः मदवारि क्रूरण एवम् अश्वगणैः खुरावाते पथिगणैः धूलिजालं पङ्कतां ७ पङ्कमकलं लुक् इहेतां धूलिभावं प्राञ्च इहेत ।

मार्गेष्विणी सा कटकान्तरेषु वैश्वेषु सेना बहुधा विभिन्ना
चकार रेवेव महाविरावा बह्वप्रतिसृजन्ति गुहामुखानि ॥

३१ अ. । वैश्वेषु कटकान्तरेषु मार्गेष्विणी (अतएव) बहुधा विभिन्ना महाविरावा सा सेना रेवा इव गुहामुखानि बह्वप्रतिसृजन्ति चकार ॥

३० । वैश्वेषु विन्ध्यसम्बन्धिषु कटकान्तरेषु नितम्बावकाशेषु 'कटकोऽस्त्री नितम्बोऽङ्ग्रे' इत्यमरः । मार्गेष्विणी मार्गावलोकिनी अतएव बहुधा विभिन्ना महाविरावा दीर्घगुह्या सा सेना रेवा इव नर्मदा इव

চ ব্রজলীলা তু নন্দা সোমোজ্জ্বলা মেঘলকন্যকা' ইত্যমরঃ । গুহ্যমুখানি বদ্ধ-
কার ॥ ১১ ॥ বিক্রাপর্ষতের সাংস্পর্শে পথোন্মেষী সেনাগণ বদ্ধা বিভিন্ন হইয়া গয়া কলরব
করিতে রেবা নদীর শায়ে শুশুমুখ সকল প্রতিশ্বসিত করিয়াছিল ।

১১ । বিক্রাপর্ষতের সাংস্পর্শে পথোন্মেষী সেনাগণ বদ্ধা বিভিন্ন হইয়া গয়া কলরব
করিতে রেবা নদীর শায়ে শুশুমুখ সকল প্রতিশ্বসিত করিয়াছিল ।
ধাতুমেদারুণযাননেমিঃ প্রমুঃ প্রয়াণধ্বনিমিশ্রতূর্য্যঃ ।
বলঙ্ঘ্যদ্বিম্ব্যমুপায়নানি পশ্যন্ পুলিন্দৈরুপপাদিতানি ১২

১২ অঃ । ধাতুমেদারুণযাননেমিঃ প্রয়াণধ্বনিমিশ্রতূর্য্যঃ সঃ প্রমুঃ পুলিন্দৈঃ উপপাদিতানি
পশ্যন্ বলঙ্ঘ্যদ্বিম্ব্যমুপায়নানি ॥

১২ । ধাতুনাং গৈরিকাদীনাং মেদেন অরুণা যাননেমি রথচক্রধারা
য, প্রয়াণে যে ধ্বনয়ঃ চ্বেড়ক্ৰোধাদয়ঃ তন্মিশ্রাণি তূর্য্যাণি यस्य,
বলঙ্ঘ্যঃ স প্রমুঃ কুশঃ পুলিন্দৈঃ ক্রিান্তৈরুপপাদিতানি সমর্পিতানি
পায়নানি পশ্যন্ বলঙ্ঘ্যদ্বিম্ব্যমুপায়নানি ॥

১২ । তাঁহার রথচক্রের অগ্রভাগ গৈরিকাদি ধাতু ভেদ করিয়া রক্তবর্ণ এবং তূর্য্য-
নাগ সৈন্যগণের গমন শব্দ মিশ্রিত হইয়া গেল । এইরূপে নরপতি কুশ শুম্ভনগণ
উপচোকন দর্শন করিতে করিতে বিক্রাগিরি অতিক্রম করিতে লাগিলেন ।

১৩ । তদীয়ে গজসেতুবন্ধাৎ প্রতীপগামুত্তরতোঃস্য গঙ্গাম্ ।

১৩ অঃ । তদীয়ে তীর্থে গজসেতুবন্ধাৎ প্রতীপগাং গঙ্গাম্ উত্তরতঃ অস্য নমোলঙ্ঘনলোলপচাঃ হংসাঃ
বালব্যজনীষমুভুঃ ॥

১৩ অঃ । তদীয়ে তীর্থে গজসেতুবন্ধাৎ প্রতীপগাং গঙ্গাম্ উত্তরতঃ অস্য নমোলঙ্ঘনলোলপচাঃ হংসাঃ
বালব্যজনীষমুভুঃ ॥

১৩ । তদীয়ে বৈম্ব্যে তীর্থেঃস্বতারে গজা এব সেতুস্তস্য বন্ধাভিতোঃ
প্রতীপগাং পশ্চিমবাহিনীং গঙ্গাম্ উত্তরতোঃস্য কুশস্য নমোলঙ্ঘনে লোলপচা
অয়ত্নেন বালব্যজনীষমুভুঃ চামরাণি অমুভবন্ । অমুভতত্জাবি চিঃ ॥

১৩ । কুশ যখন বিক্রাপর্ষতের অবতরণপথে হস্তী দ্বারা সেতু প্রস্তুত করিয়া পশ্চিম-
বাহিনী পক্ষা পার হন, তৎকালে হংসগণ অবনত পক্ষ সঞ্চালনপূর্ব্বক ক্রমকাল তাঁহার
সঞ্চালিত চামরের কার্য্য করিয়াছিল ।

১৪ । পূর্বজানাং কপিলিন রোষাৎ ভস্মাবশেষীকৃতবিগ্রহাণাম্ ।

১৪ অঃ । পূর্বজানাং কপিলিন রোষাৎ ভস্মাবশেষীকৃতবিগ্রহাণাং পূর্বজানাং সুরালয়প্রাপ্তিনিমিত্তং
বল্লবিত বৈস্মিতসম্ অম্বঃ বৃন্দে ॥

১৪ অঃ । সঃ কপিলিন রোষাৎ ভস্মাবশেষীকৃতবিগ্রহাণাং পূর্বজানাং সুরালয়প্রাপ্তিনিমিত্তং
বল্লবিত বৈস্মিতসম্ অম্বঃ বৃন্দে ॥

২৪। স কুশঃ কপিলেন সুনিলা রোষাৎ ভস্মাবশেষীকৃতা বিধি
দেহা যेषাং তेषাং পূর্বজানাং বৃদ্ধানাং সাগরাণাং সুরালয়স্য স্বর্গস্য প্রাপ্তে
নিমিত্তং নৌভিলূলিতং লুপ্তিতং তিস্রোতস ইদং তৈস্রোতসং গাঙ্গমস্মৈ ববন্দে ॥

৩৪। তখন নরনাথ কুশ কপিলকোপানলে ভস্মীভূত পূর্বপুরুষ সাগরগণের
লোকনাভের কারণ নৌকাদ্বারা আলোড়িত সুরতরঙ্গিনীকে প্রণিপাত করিলেন।

ত্বত্বধ্বনঃ কৈশ্বিদহোমিরন্তে

কূলং সমাসায কুশঃ সরযাঃ ।

বেদিপ্রতিষ্ঠান্ বিততাধ্বরাণাং

যুপানপশ্যচ্ছতশো রঘুণাম্ ॥ ২৫

২৫ অঃ। ইতি কৈশ্বিত্ অহোমিঃ অধ্বনঃ অন্তে কুশঃ সরযাঃ কূলং সমাসায বিততাধ্বরাণাং
রঘুণাং বেদিপ্রতিষ্ঠান্ শতশঃ অপশ্যত্ ॥

২৫। ইতি কৈশ্বিত্ অহোমিরধ্বনোন্তে ঽবসানে কুশঃ সরযাঃ কূলং
সমাসায বিততাধ্বরাণাং বিস্তৃতমস্থানাং রঘুণাম্, বেদিঃ প্রতিষ্ঠাসদং যো
তান্ যুপান্ শতশঃ অপশ্যত্ ॥

৩৫। নরপতি কুশ এইরূপে কয়েক দিবসের পথ অতিক্রম করিয়া সরযুতীরে
উপনীত হইলেন। তিনি তথায় উপস্থিত হইয়া দেখিলেন,—নিম্নত যজ্ঞাঙ্কনকারী
রঘুবংশীয় রাজগণের বেদিপ্রতিষ্ঠিত শত শত যুপ ভীরে নিখাত রহিয়াছে।

আধূয় শাখাঃ কুসুমদ্রুমাণাং

স্পৃষ্টা চ শীতান্ সরযূতরঙ্গান্ ।

তং ক্লান্তসৈন্যং কুলরাজধান্যাঃ

প্রলুজ্জগামোপবনান্তবায়ুঃ ॥ ২৬

২৬ অঃ। কুলরাজধান্যাঃ উপবনান্তবায়ুঃ কুসুমদ্রুমাণাং শাখাঃ আধূয় শীতান্ সরযূতরঙ্গান্
স্পৃষ্টা চ ক্লান্তসৈন্যং তং প্রলুজ্জগাম ॥

২৬। কুলরাজধান্যা উপবনান্তবায়ুঃ কুসুমদ্রুমাণাং শাখা আধূয়
ইষদ্বত্বা, সরমির্মন্দস্ত্যর্থঃ। শীতান্ সরযূতরঙ্গান্ চ স্পৃষ্টা, অন্তে
শৈল্যোক্তিঃ। ক্লান্তসৈন্যং তং কুশং প্রলুজ্জগাম ॥

৩৬। তৎকালে কুলরাজধানী অবোধার উপবনবায়ু সরসুর তরঙ্গসম্পর্কে
এবং কুশমিত তরুশাখা কম্পিত করিয়া পথপ্রাপ্ত দৈবগুণপরিবৃত নৃপতি কুশকে
প্রত্যাগমন করিল। CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar.

उपशल्ये रिपुमग्नशल्यस्तस्याः पुरः पौरसखः स राजा ।
कुलध्वजस्तानि चलध्वजानि निवेशयामास वली बलानि ॥ ३०

३० अ. । अथ रिपुमग्नशल्यः पौरसखः कुलध्वजः वली सः राजा चलध्वजानि तानि बलानि
पुरः उपशल्ये निवेशयामास ॥

३१ । अथ रिपुषु मग्नं शल्यं शङ्खुः शरो वा यस्य सः, 'शल्यं' शङ्खौ
परिवंशे इति विश्वः । पौराणां सखा पौरसखः, कुलस्य ध्वजश्चिह्नभूतो
वली स राजा चलाश्चलन्त्यो वा ध्वजा येषां तानि, तानि बलानि सैन्यानि
स्तस्याः पुरः पुर्या उपशल्ये ग्रामान्ते, 'ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्' इत्यमरः ।
निवेशयामास ॥

३१ । अनन्तर शङ्खविजयी पुरप्रिय वनवान् कूलश्रेष्ठ नृपति कूश चपल क्षत्रज-
गणित जेनांगणके राजधानी अवोधांशे प्रोष्ठभागे मन्निवेशित करिनेन ।

वितताधरा

सखाः कुल-
ध्वजस्तानि

मग्नशल्ये
शङ्खविजयी

तां शिल्पिसङ्घाः प्रमुखा नियुक्ता-

स्तथागतां सम्भृतसाधनत्वात्

पुरं नवीचक्रुरपां विसर्गात् ।

मेघा निदाघग्लपितामिवोर्वीम् ॥ ३८

३८ अ. । प्रमुखा नियुक्ताः शिल्पिसङ्घाः सम्भृतसाधनत्वात् तां तथागतां पुरं मेघाः अपां
मग्नानि निदाघग्लपिताम् उर्वीम् इव नवीचक्रुः ॥

३८ । प्रमुखा नियुक्ताः शिल्पिनां तच्चादीनां सङ्घाः सम्भृतसाधनत्वात्
मिलितोपकरणत्वात् तां तथागतां, शून्यामित्यर्थः । पुरम् अयोध्यां, मेघा
पां विसर्गात् जलसेकात् निदाघग्लपितां ग्रीष्मतप्तम् उर्वीमिव नवीचक्रुः
रिपूरयाञ्चक्रुः ॥

३८ । मेघगण वेगन वारिवर्षण द्वारा निदाघतापित पृथिवीके नूतनावस्थापन करे,
नृपतिनिबुद्ध शिल्पिगण प्रचूर उपकरणद्वारा सेहै इन्द्रिशाश्रुत अवोधा नगरीके
मन्निवेशित करिना तुलिल ।

ततः सपर्यां सपशूपहारां पुरः परार्द्धप्रतिमागृहायाः ।
सपोषितैर्वास्तुविधानविद्धिर्निवर्तयामास रघुप्रवीरः ॥ २६

३९ अ. । ततः रघुप्रवीरः परार्द्धप्रतिमागृहायाः पुरः उपोषितैः वास्तुविधानविद्धिः (प्रयोज्यैः)
नीतव्यपहारां सपर्यां निवर्तयामास ॥

३९ । ततो रघुप्रवीरः कुशः प्रतिमा देवताप्रतिमृतयः, अर्च्या इत्यर्थः ।

पराङ्मतिमागृहायाः प्रशस्तदेवतायतनायाः पुरः उपोषितैः वासुविधान-
विद्भिः प्रयोज्यैः पशूपहारैः सहितां सपशूपहारां सपर्यां निवर्तयामास
कारयामास । अत्र ग्यन्तात् णिच् पुनरित्यनुसन्धेयम् । अन्यथा हृतेर-
कर्मकस्य करोत्यर्थत्वे कारयत्यर्थाभावप्रसङ्गात् । भवितव्यं हृतेरग्यन्तकरो
प्रयोज्यत्वेन तन्निर्देशात् प्रयोगान्तरस्यापेक्षितत्वात् ॥

७९ । तदनन्तरं पशूपहारं कृत्वा अयोध्यां सूत्रशालां देवायतने उपोषितं वासु-
विधानं च यजिष्ठगवामां पशूपहारसंयुक्तं पूजाविधिं सम्पादितं करिनेन ।

तस्याः स राजोपपदं निशान्तं कामीव कान्ताहृदयं प्रविश्य ।
यथार्हमन्यैरनुजीविलोकं सम्भावयामास यथाप्रधानम् ॥ ४९ ॥

४९ अ. । सः तस्या राजोपपदं निशान्तं कामी कान्ताहृदयमिव प्रविश्य अन्यैः (निशान्ते-
रनुजीविलोकं यथाप्रधानं यथार्हं सम्भावयामास ॥

४० । स कुशस्तस्याः पुरः सम्बन्धि राजोपपदं राजशब्दपूर्वं निशान्तं
राजभवनमित्यर्थः । 'निशान्तं भवनोपसोः' इति विश्वः । कामी
कान्ताहृदयमिव प्रविश्य, अन्यैर्निशान्तेरनुजीविलोकम् अमात्यादिभिः
यथाप्रधानं मान्यानुसारेण यथार्हं यथोचितं तत्तदुचितगृहैरित्यर्थः ।
सम्भावयामास ॥

४० । नरपति कुश, कामी यजिष्ठ कान्ताहृदये अवेशेन शय्य अयोध्या-राजभवन-
प्रविष्टे ईश्या प्रधानं प्रधानं अमात्यवर्गके मर्यादाभूमांरे वामभवनं प्रधानं करि-
षथायोगां मन्त्रान् अदर्शनं करिनेन ।

सा मन्दुरासंश्रयिभिस्तुरङ्गैः शालाविधिस्तम्भगतैश्च नागैः ।
पूरावभासे विपणिस्थपण्या सर्वाङ्गनद्धाभरणेव नारी ॥ ४१ ॥

४१ अ. । विपणिस्थपण्या सा मन्दुरासंश्रयिभिः तुरङ्गैः शालाविधिस्तम्भगतैः नागैः च सर्वा-
ङ्गभरणा नारी इव आवभासे ॥

४१ । विपणिस्थानि पण्यानि क्रयविक्रयार्हवस्तूनि यस्याः सा
'विपणिः पण्यवीथिका' इत्यमरः । सा पूरयोध्या मन्दुरासंश्रयिभिरश्र-
यालासंश्रयशीलैः, 'वाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरः । 'जिह्वि-
इत्यादिना इतिप्रत्ययः । तुरङ्गैरश्वैः शालासु गृहेषु ये विधिना स्थापिताः
स्तम्भास्तान् गतैः प्राप्तेर्नागैश्च सर्वाङ्गेषु नद्धानि आभरणानि यस्याः सा
नारी इव आवभासे ॥

४१ । विपणिस्थितं च पीकृतं वृद्धि-पुनरावृत्तं प्रविष्टं मेहे पूरी निशान्ता-
CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

सुविधान-
वर्त्तयामास-
यथा हतेर-
रखन्तको-
प्रोविष्टा-
प्रविश्य-
नम् ॥ ४१-
निशाल-
कामौ-
मालादि-
गृहेरित्ये-

प्रमाणं अथ ७ सुखनिवक्तुं गच्छन्तीनां आभरणं वृत्तिरुत्तमैश्च शोभां
प्रेतं नागिन ।
वसन् स तस्यां वसतौ रघूणां पुराणशोभामधिरोपितायाम्
न मैथिलियः स्पृहयाम्बभूव भर्त्रे दिवो नाप्यलकेष्वराय ॥ ४२

४२ अ. । सः मैथिलियः पुराणशोभाम् अधिरोपितायां तस्यां रघूणां वसतौ वसन् दिवः भर्त्रे
लकेष्वराय अपि न स्पृहयाम्बभूव ॥

प्रविश्य-
नम् ॥ ४१-
(निशाल-
वै निशाल-
। कामौ-
मालादि-
गृहेरित्ये-

४२ । स मैथिलियः कुशः पुराणशोभां पूर्वशोभाम् अधिरोपितायां
तस्यां रघूणां वसतौ अयोध्यायां वसन् । दिवो भर्त्रे देवेन्द्राय तथा
लकेष्वराय कुबेराय अपि न स्पृहयाम्बभूव, तावपि न गणयामास
स्यर्थः । 'स्पृहेरोप्सितः' इति सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी । एतेन अयोध्याया
नगरीतिशयित्वं गम्यते ॥

४२ । एतेनैव पुनरात्रि पूर्वकृतं अयोध्यां शोभां सम्प्रदातुं इहेन मैथिलीतनय
शिशुं कुशं तथाय वाम करिणा देवेन्द्रभवनं अमरावती एवं कुबेरभवनं अनकापूरी
तिष्ठति वीतस्पृह इहेनेन ।

अथास्य रत्नयथितोत्तरीय-

मेकान्तपाण्डुस्तनलम्बिहारम् ।

निश्वासहार्यांशुकमाजगाम

धर्मः प्रियावेशमिवोपदेष्टुम् ॥ ४३

री ॥ ४१-
तागैः वसन्-
यस्याः स-
प्रथमि-
'जिह्व-
ना स्थापि-
यस्याः स-

४३ अ. । अथ अस्य रत्नयथितोत्तरीयम् एकान्तपाण्डुस्तनलम्बिहारं निश्वासहार्यांशुकं प्रियावेशम्
उपदेष्टुम् इव धर्मः आजगाम ॥

यस्याः स-
प्रथमि-
'जिह्व-
ना स्थापि-
यस्याः स-

४३ । कुशस्य कुमुदतीसङ्गमं प्रसीति—अथेति । अथ अस्य कुशस्य
वैर्मैकामणिभिर्ग्रथितानि उत्तरीयाणि यस्मिन् तम् एकान्तम्, अत्यन्तं
पाण्डुः स्तनयोर्लम्बिनो हारा यस्मिन् तं, निश्वासहार्याणि अतिसूक्ष्माणि
शुकानि यत्र तम्, एवं शीतलप्रायं प्रियाया वेशं नेपथ्यम् उपदेष्टुम् इव
धर्मो ग्रीष्म आजगाम ॥

यस्याः स-
निशाल-
निशाल-
निशाल-

४३ । अनन्तरं अवनीपति कुशेन रुमतीदिगके मूलागनिधित उडरीय धारण,
धुवर्ग लनमण्डले हारपरिधान एवं निशामसमीरणे मङ्गरगनीन अति हृष्ट वसन धारण
इति वेशविज्ञानं विवरे उपदेशं प्रदानं करिष्यति इहेन येन ग्रीष्मकाल आसिद्धा

अगस्त्यचिह्नादयनात् समीपं दिगुत्तरा भास्वति सन्निवृत्ते नारीनितम् ।
आनन्दशीतामिव बाष्पवृष्टिं हिमस्रुतिं हैमवतीं ससर्ज ॥ ४४ ॥ इत्यर्थः ।

४४ अः । अगस्त्यचिह्नात् अयनात् भास्वति समीपं सन्निवृत्ते (सति) उत्तरा दिक्, आनन्दशीतामिव बाष्पवृष्टिम् इव, हैमवतीं हिमस्रुतिं ससर्ज ॥

४४ । अगस्त्यचिह्नं यस्य तस्मात् अयनात् मार्गात् दक्षिणायनात् भास्वति समीपं सन्निवृत्ते सति, उत्तरा दिक् आनन्दशीतां बाष्पवृष्टिमिव हैमवतीं हिमवत्सम्बन्धिनीं हिमस्रुतिं हिमनिष्यन्दं ससर्ज । अतः प्रोक्तं प्रियासमागमसमाधिर्गम्यते ॥

४४ । दिवाकरं अगस्त्याधिष्ठितं दक्षिणदिक् इहेते उदराश्रयं अवगन्तुं दक्षिणदिक् आनन्दं शीतलं अश्वत्थेन शीतं तूषारजनं वर्षणं कर्तव्यं नागिन ।

प्रवृद्धतापो दिवसोऽतिमात्र-

मत्यर्थमेव क्षणदा च तन्वी ।

उभौ विरोधक्रियया विभिन्नौ

जायापती सानुशयाविवास्ताम् ॥ ४५ ॥

४५ अः । अतिसावं प्रवृद्धतापः दिवसः अत्यर्थमेव तन्वी क्षणदा च उभौ विरोधक्रियया विभिन्नौ सानुशयी जायापती इव आस्ताम् ।

४५ । अतिमात्रं प्रवृद्धतापो दिवसः, अत्यर्थमेव अनल्पं तन्वी क्षणदा च इत्येतावुभौ, विरोधक्रियया प्रणयकलहादिना विरोधाचरिते विभिन्नौ सानुशयी सानुतापौ जायापती दम्पती इव आस्ताम् । तयोरपि तापकार्यसम्भवात् तत्सदृशावभूतामित्यर्थः ॥

४५ । तत्काले दिवसेन उदरां अतिमात्रं वर्धितं इहेन, यामिनी अतः शीतं इहेन गेल; तथैव दिवस-रजनी उदरे येन प्रणयकलहद्वारा विरोधाचरणं कर्तव्यं दम्पतीर शीतं अतः शीतानले दक्ष इहेते नागिन ।

दिने दिने शैवलवन्त्यधस्तात् सोपानपर्वाणि विमुञ्चदम् ॥ ४६ ॥

उद्वहपद्मं गृहदीर्घिकाणां नारीनितम्बद्वयसं बभूव ॥ ४६ ॥

४६ अः । दिने दिने शैवलवन्ति अधस्तात् सोपानपर्वाणि विमुञ्चत (अतएव) उद्वहपद्मं गृहदीर्घिकाणाम् अभः नारीनितम्बद्वयसं बभूव ॥

४६ । दिने दिने प्रतिदिनं शैवलवन्ति अधस्तात् यानि सोपानानि पर्वाणि भङ्गास्तानि विमुञ्चत, अतएव उद्वहपद्मं गृहदीर्घिकाणाम् अभः नारीनितम्बद्वयसं बभूव ॥

नारीनितम्बः प्रमाणमस्य नारीनितम्बद्वयसं बभूव । विहारयोग्यमभूत्
इत्यर्थः । 'प्रमाणे द्वयसच्'—इति द्वयसच् प्रत्ययः ॥

४७ । दिने दिने गृहदौर्बिकारं शैवात्मकं निश्चितं नोपागच्छन्ती परितापं
कृते नागिन, कमलेश्वरं गङ्गावतीं उद्धृष्टां जागृतां उठिन; एतेनैव क्रमे क्रमे
विदित्वा नारीनितम्बेन ममपरिमाणं श्रेया उठिन ।

वनेषु सायन्तनमल्लिकानां विजृम्भणोद्गमिषु कुट्मलेषु ।

प्रत्येकनिक्षिप्तपदः सशब्दं संख्यामिवैषां भ्रमरश्चकार ॥ ४७ ॥

४७ अ. । वनेषु विजृम्भणोद्गमिषु सायन्तनमल्लिकानां कुट्मलेषु सशब्दं प्रत्येकनिक्षिप्तपदः भ्रमरः
तां संख्यां चकार इव ॥

४७ । वनेषु विजृम्भणेन विकासेन उद्गमिषु उद्गमसौरभेषु 'गन्धस्य'
इत्यादिना समाप्तान्त इकारादेशः । सायन्तनमल्लिकानां कुट्मलेषु
सशब्दं यथा तथा प्रत्येकमेकैकस्मिन् निक्षिप्तपदः मकरन्दलोभादित्यर्थः ।
भ्रमर एषां कुट्मलानां संख्यां गणनां चकार इव ॥

४७ । काननमध्ये मारुतं मल्लिकाकुसुमकलं प्रफुल्लितं श्रेया सौरभं विकिरण
कृते अनिकूलं प्रत्येकं कुसुमेन पदनिक्षेपपूर्वकं गुणं गुणं क्षतिं करिष्या येन
गणनेन संख्यां गणनां कृते नागिन ।

खेदानुविद्धार्द्रनखचताङ्के

भूयिष्ठसन्दृष्टशिखं कपोले ।

च्युतं न कर्णादपि कामिनीनां

शिरोषपुष्पं सहसा पपात ॥ ४८ ॥

४८ अ. । खेदानुविद्धार्द्रनखचताङ्के कामिनीनां कपोले भूयिष्ठसन्दृष्टशिखं (अतएव) कर्णात्
नपि शिरोषपुष्पं सहसा न पपात ॥

४८ । खेदानुविद्धम् आर्द्रं नूतनं नखचतम् अङ्गो यस्य तस्मिन्
कामिनीनां कपोले भूयिष्ठमत्यर्थं सन्दृष्टशिखं संक्षिप्तकेशरम् अतएव कर्णात्
च्युतमपि शिरोषपुष्पं सहसा न पपात ॥

४८ । शिरीषकुसुमं कामिनीगणेशं कर्णं श्रेते अनितं श्रेते नूतनं नखचत-
कृते श्वेतजनितं कपोलान्देशे उद्गमं केशरं संलग्नं हृदयात् उद्गमं मर्यादा
कृते श्रेते मर्यादा श्रेते ना ।

यन्तप्रवाहैः शिशिरैः परीतान् रसेन धौतान् मलयोज्ज्वलस्य ।

शिलाविशेषानधिगम्य निन्युर्धाराग्रहेष्वातपमृद्विमन्तः ॥ ४९ ॥

४९ अ. । ऋद्धिमन्तः धारागृहेषु शिशिरैः यन्प्रवाहैः परीतान् मलयोद्भवस्य रसेन शिलाविशेषान् अधिशय्य आतपं नित्युः ॥

४९ । ऋद्धिमन्तो धनिका धारागृहेषु यन्धारागृहेषु शिशिरैर्यन्-
प्रवाहैर्यन्तसञ्चारितसलिलपूरैः परीतान् व्याप्तान् मलयोद्भवस्य रसेन
चन्दनोदकेन धौतान् क्षालितान् शिलाविशेषान् मणिमयासनानि अधिशय्य
तेषु शयित्वा आतपं नित्युरातपपरिहारं चक्रुः ॥

४९ । मृद्धिमन्तश्च वाङ्मिगण यद्यमक्षानित शूनीतल मणिले मणिकु सुवर्णमन्त-
धौत शिनातले शयन करिष्य आतपताप निवारण करिते नागिन ।

स्नानार्द्रमुक्तेष्वनुधूपवासं विन्यस्तसायन्तनमल्लिकेषु ।

कामो वसन्तात्ययमन्दवीर्यः केशेषु लेभे बलमङ्गनानाम् ॥

५० अ. । वसन्तात्ययमन्दवीर्यः कामः स्नानार्द्रमुक्तेषु विन्यस्तसायन्तनमल्लिकेषु अनुधूपवा-
सङ्गनानां केशेषु बलं लेभे ॥

५० । वसन्तस्य आत्मसहकारिणोऽत्ययेन अतिक्रमेण मन्दवीर्यो-
ऽतिदुर्बलः कामः स्नानार्द्राश्च धूपसञ्चारणार्थमित्यर्थः । तेषु अनुधूपवा-
धूपवासानन्तरं विन्यस्ताः सायन्तनमल्लिका येषु तेषु अङ्गनानां केशेषु व-
लेभे । तैरुद्दीपित इत्यर्थः ।

५० । वसन्तागमे अङ्गनागणैर उन्मूलक धूपगङ्गे सुवासित मायुञ्जत मल्लिकारू-
विशुद्धित केशपाणैर विलासप्रभावे मन्दवीर्य अनङ्ग उन्मूलित इहेते नागिन ।

आपिञ्जराबद्धरजःकणत्वात्

मञ्जुर्युद्धारा शुशुभेऽर्जुनस्य ।

दग्ध्वापि देहं गिरिशेन रोषात्

खण्डीकृता ज्येव मनीभवस्य ॥ ५१

५१ अ. । बद्धरजःकणत्वात् आपिञ्जरा उद्धारा अर्जुनस्य मञ्जुरी देहं दग्ध्वा अपि रोषा-
गिरिशेन खण्डीकृता मनीभवस्य ज्या इव शुशुभे ॥

५१ । बद्धरजःकणत्वात् व्यासरजःकणत्वात् आपिञ्जरा उद्धारा द्रष्ट-
यसी अर्जुनस्य ककुभट्टस्य 'इन्द्रदुः ककुभोऽर्जुनः' इत्यमरः । मञ्जुरी,
देहं दग्ध्वापि रोषात् गिरिशेन गिरिरस्यस्य निवासत्वेन गिरिशः त-
लोमादित्वाच्छप्रत्ययः । गिरौ शेत इति विग्रहे तु 'गिरौ शेतैर्दः' इत्यस्य
छन्दसि विधानात् लोके प्रयोगानुपपत्तिः स्यात् । तस्मात् पूर्वोक्तमिव
विग्रहवाक्यं न्यायम् । खण्डीकृता मनीभवस्य ज्या मौर्वी इव शुशुभे ॥

৫১। পরাগপূর্ণ অর্জুনপুষ্পে প্রবল পিকলবর্ণ স্নানীর্ঘমঞ্জরী, স্বকোপাননে ভগ্নীভূত
নর খণ্ডীকৃত ধ্বংসের শত্রু শোভা পাইতে বাগিন।

মনোজগম্বং সহকারভঙ্গং

পুরাণশীধুং নবপাটলচ

সম্বধতা কামিজনেষু দোষা:

সর্বে নিদাঘাবধিনা প্রমৃষ্টা: ॥ ৫২

৫২ অ:। মনোজগম্বং সহকারভঙ্গং পুরাণশীধুং নবপাটলচ সম্বধতা নিদাঘাবধিনা কামি-
জনেষু (বিষয়ে, সর্বে) দোষা: প্রমৃষ্টা: ॥

৫২। মনোজগম্বমিতি সর্বত্র সম্বধ্যতে। সহকারভঙ্গং চূতপল্লব-
পুষ্পং, পুরাণং বাসিতং শ্রুতেনেতি শীধু:। ইচ্ছুরসপ্রকৃতিক: সুরা বিশেষ-
কম, 'শীডো ধুক্' ইত্যুণাদিসূত্রেণ 'শীড্ স্বপ্ৰে' ইত্যস্মাদ্বাতো: ধুক্-
কথ্য:। 'পক্কৈরিচ্ছুরসৈরস্বী শীধু: পক্করস: শিব:' ইতি যাদব:। নবং
পাটলায়া: পুষ্পং পাটলং চ সম্বধতা সংঘট্যতা নিদাঘাবধিনা গ্রীষ্মকালে
সম্বধিস্থবধানে স্যাৎ সৌম্নি কালে বিলেপি চে'তি বিশ্ব:। কামিজনেষু
বিষয়ে সর্বে দোষাঃস্তাপাদয়: প্রমৃষ্টা: পরিহৃতা: ॥

৫২। মনোহরগন্ধ চূতপল্লব, স্বানিত শ্রুতান শীধু (মঞ্জ) ও নূতন পাটলপুষ্প
হইত মনোরম বস্তু সকল যোজনা করিয়া নিদাঘকাল যেন কামিজনের নিকট স্বীয়
স্বপতাপপ্রদানরূপ অপরাধ হইতে মুক্তি পাইয়াছিল।

জনস্য তস্মিন্ সময়ে বিগাড়ে বভূবতুর্দ্বৌ স বিশেষকান্তৌ।
তাপাপনোদচমপাদসেবৌ স চোদয়স্বৌ নৃপতি: শশী চ ॥ ৫৩

৫৩ অ:। তস্মিন্ সময়ে বিগাড়ে (সতি) জনস্য দ্বৌ বিশেষকান্তৌ বভূবতু:, তাপাপনোদচম-
পাদসেবৌ চোদয়স্বৌ স: নৃপতি: শশী চ ॥

৫৩। তস্মিন্ সময়ে গ্রীষ্মে বিগাড়ে কঠিনে সতি জনস্য দ্বৌ সবি-
শেষ সাতিশয়ং যথা তথা কান্তৌ বভূবতু:। কৌ দ্বৌ? তাপাপনোদে চমা
পাদয়োঃ পাদানাং রক্ষীনাং চ সেবা যযোস্বৌ উদয়স্বৌ অমু-
দয়স্বৌ স নৃপতি: শশী চ ॥

৫৩। গ্রীষ্মে অসংখ্য গাঢ়তর আর্দ্রতা হইলে তৎকালে কেবলমাত্র অভ্যদ্রশীল
চমা ও নরপতি কুশের চরণযুগল এই ছইটি বস্তু মানবগণের সন্তাপহারক হইয়াছিল।

অথোর্মিলোলোন্মদরাজহংসে

রোধোলতাপুষ্পবহে সরযা:।

विहर्तुमिच्छा वनितासखस्य

तस्याश्वसि ग्रीष्मसुखे बभूव ॥ ५४

५४ अः । ऊर्मिलीलोलनदराजहंसे रोधीलतापुष्पवहे ग्रीष्मसुखे सरया अश्वसि तस्य वनिता-
सखस्य विहर्तुम् इच्छा बभूव ॥

५४ । अथ ऊर्मिषु लोलाः सटण्णा उन्मदा राजहंसा यस्मिन् तस्मिन्,
'लोलश्चलसटण्योः' इत्यमरः । रोधी लतापुष्पाणां वहे प्रापके, पचाद्यच् ।
ग्रीष्मेषु सुखे सुखकरे सरया अश्वसि पयसि तस्य कुशस्य वनितासखस्य
वनिताभिः सहेत्यर्थः । विहर्तुमिच्छा बभूव ॥

५४ । तदनन्तरं नरपति कुशं तरङ्गविशरीं चक्षुः उन्मत्तं राजहंसगणमकीर्णं, तीक्ष्ण-
नलजालेन कुशमपरागवांशीं ग्रीष्मकाल-सूत्रतः नरगुञ्जने कामिनीगणं मगधियाशय-
विशरं करिवारं जगुः अभिनायं करिनेन ।

स तीरभूमौ विहितोपकार्यामानायिभिस्तामपकृष्टनक्राम्
विगाहितुं श्रीमहिमानुरूपं प्रचक्रमे चक्रधरप्रभावः ॥ ५५

५५ अः । चक्रधरप्रभावः सः तीरभूमौ विहितोपकार्याम् आनायिभिः अपकृष्टनक्रां तां
श्रीमहिमानुरूपं विगाहितुं प्रचक्रमे ।

५५ । चक्रधरप्रभावो विष्णुतेजाः स कुशस्तोत्रभूमौ विहितोपकार्या-
यस्यास्ताम्, आनायो जालमेषामस्तीति आनायिनो जालिकाः, 'जाल-
मानायः' इति निपातः । 'आनायः पुंसि जालं स्यात्' इत्यमरः । तैरप-
कृष्टनक्राम् अपनीतग्राहां तां सरयूं श्रीमहिम्नोः सम्पत्प्रभावयोरनुरूपं
योग्यं यथा तथा विगाहितुं प्रचक्रमे । अत्र कामन्दकः—'परितापि-
वासरेषु पश्यन् तटलेखास्थितमाप्तसैन्यचक्रम् । सुविशोधितनक्रमीनजालं
व्यवगाहेत जलं सुहृत्समेतः ॥' इति ॥

५५ । विष्णुत्वा अभावशाली नरपति कुशं, तीक्ष्णचित्ते पटङ्गपुंशं प्रवृत्तं करि-
जालजीवी दीवरगणद्वारा कुञ्जीरादि शिंखं जङ्गमकनं अपमार्जितं करारैश्च तत्परां नि-
विधेयं च अतापानुरूपं जनविशारे प्रवृत्तं इत्येनेन ।

सा तीरसोपानपथावतारादन्योन्यकेयूरविघट्टिनीभिः ।

सनूपुरचोभपदाभिरासौदुहिग्नहंसा सरिदङ्गनाभिः ॥ ५६

५६ अः । सा सरित् तीरसोपानपथावतारात् अन्योन्यकेयूरविघट्टिनीभिः सनूपुरचोभपदाभि-
रङ्गनाभिः उद्विग्नहंसा आसीत् ॥

५६ । सा सरित् सरयास्तोत्रसोपानपथेन अवतारात् अवतरणात् विधुती

ন্যোন্যং কেয়ূরবিঘট্টিনৌভিঃ সন্নদ্ধাঙ্গদসঙ্ঘর্ষিণীভিঃ সনুপুরচৌমাণি সনু-
রস্বলনানি পদানি যাসাং তাভিরঙ্গনাভির্হেতুভিরুদ্ভিগ্নহংসা ভীতহংসা
মাসীত ॥

৫৬। তীব্র হইতে সোপানপথে অবতরণকালে কুলকাগিনীগণের পদস্পর্শে অঙ্গ-
স্বলনপথে ও চরণস্থিত নুপুরধ্বনিতে মত্তবিশারী হংসখ্যে উদ্ভিগ্ন হইয়া উঠিল।

পরস্পরাভ্যুজ্জগতত্পরাণাং

তাसां नृपो मज्जनरागदर्शी ।

नौसंश्रयः पार्श्वगतां किराती-

मुपात्तवालव्यजनां वभाषे ॥ ५७

৫৭। নৌসংশ্রয়ঃ পরস্পরাভ্যুজ্জগতত্পরাণাং তাসাং মজ্জনরাগদর্শী নৃপঃ পার্শ্বগতাম্ উপা-
ত্তবালব্যজনাং কিরাতী বভাষে ॥

৫৭। নৌসংশ্রয়ঃ পরস্পরং অভ্যুজ্জগে স্বেচনে তত্পরাণামাসক্তানাং তাসাং
মজ্জনে রাগোঃমিলাপস্তদর্শী নৃপঃ পার্শ্বগতাম্ উপা-
ত্তবালব্যজনাং কিরাতী চামরবাহিণী বভাষে। 'কিরাতস্তু দ্রুমান্তরে।'
স্নিগ্ধাং চামরবাহিন্যাং মত্থ্যজাত্যন্তরে দ্বয়োঃ।' ইতি কেশবঃ ॥

पश्चाद्वरोधैः शतशो मदीयैर्विगाह्यमानो गलिताङ्गरागैः ।

सम्योदयः साभ्र इवैष वर्णं पुष्यत्यनेकं सरयूप्रवाहः ॥ ५८

৫৮। গলিতাঙ্গরাগৈঃ মদীযৈঃ শতশঃ অবরোধৈঃ বিগাহ্যমানঃ এষঃ সরযুপ্রবাহঃ সা-
ম্যোদয়ঃ ইব অনেকং বর্ণং পুষ্যতি, পশ্য ॥

৫৮। গলিতাঙ্গরাগৈর্মদীযৈঃ শতশঃ অবরোধৈঃ বিগাহ্যমানো বিলোড়মান
সরযুপ্রবাহঃ সাভ্রঃ সমীঘঃ সম্যোদয়ঃ সম্ভ্রাবির্ভাব ইব, অনেক
বর্ণাধি বর্ণং রক্তপীতাদিকং পুষ্যতি পশ্য। বাক্যার্থঃ কর্ম ॥

৫৯—৬০। মহিলাকুলে মলিলে অবতীর্ণ হইয়া পদস্পর্শের শব্দে জলস্রো-
তে তৎপর হইলেন। তখন নৌকাধিপতি কুলে অবতীর্ণ হইয়া তাঁহাদের
পদস্পর্শে সন্মর্শন করিয়া চামরবাহিনী পার্শ্ববর্তিনী এক কিরাতরমণীকে কহি-
লেন, —ভায়ে! ত্রি দেখ, সরযুপ্রবাহ আমার শত শত অনন্তপূর-মহিলাগণের অবগাহস্থিত
কিরাতগণেরা মেঘমালাসমল্লভ সঙ্কাটকালের ক্রান্তি বিবিধ বর্ণ ধারণ করিয়াছে।

विलुप्तमन्तःपुरसुन्दरीणां यदञ्जनं नौललिताभिरद्भिः ।

हृद्भूतीभिर्मदरागशीभां विलोचनेषु प्रतिमुक्तमासाम् ॥ ५९

५८ अ. । नौलुलिताभिः अङ्गिः अन्तःपुरसुन्दरीणां यत् अञ्जनं विलोचनेषु तत् विलोचनेषु
महारागशोभां वध्नतीभिः (अङ्गिः) आसां प्रतिमुक्तम् ॥

५९ । नौलुलिताभिः नौलुभिताभिः अङ्गिः अन्तःपुरसुन्दरीणां यत्
अञ्जनं कज्जलं विलुप्तं हृतं तत् अञ्जनं विलोचनेषु नयनेषु मदेन या राग-
शोभा तां वध्नतीभिर्वटयन्तीभिः अङ्गिः आसां प्रतिमुक्तं प्रत्यर्पितम् ।
प्रतिनिधिदानमपि तत्कार्यकारित्वात् प्रत्यर्पणमेवेति भावः ॥

६० । नोकाक्षरा आलोडित जगन्नाथि अवगाहनकाले पुरनारीगणैः
कज्जलराग विलुप्त करिशाहिन, तत्परिवर्ते तांशदिगैः नयने ममरागवन्ति शोभा
जम्पादन करितेछे ।

एता गुरुश्रीणिपयोधरत्वादात्मानमुद्बोद्धुमशक्नुवत्यः ।

गाढाङ्गदैर्बाहुभिरप्सु बालाः क्लेशोत्तरं रागवशात् प्लवन्ते ॥ ६० ॥

६० अ. । गुरुश्रीणिपयोधरत्वात् आत्मानम् उद्बोद्धुम् अशक्नुवत्यः एताः बालाः गाढाङ्ग-
बाहुभिः अप्सु क्लेशोत्तरं (यथा तथा) रागवशात् प्लवन्ते ॥

६० । गुरु दुर्वहं श्रीणिपयोधरं यस्य आत्मन इति विग्रहः । गुरु-
श्रीणिपयोधरत्वात् आत्मानं शरीरम् उद्बोद्धुम् अशक्नुवत्य एता बाला
गाढाङ्गदैः श्लिष्टाङ्गदैर्बाहुभिः क्लेशोत्तरं दुःखप्रायं यथा तथा रागवशात्
क्रीडाभिनिवेशपारतन्त्र्यात् अप्सु प्लवन्ते तरन्ति ॥

६० । ऐ सकल रमणी निवृत्त ७ पयोधरैः गुरुद्वयेषु शरीरवहने श्रीणिपयोधर-
इहेने ७ जलविहारे एकाञ्च अश्वरागहेतु केयूरवृषित बाहपाश द्वारा अतिरुद्ध
सङ्गरण करितेछे ।

अमी शिरीषप्रसवावतंसाः

प्रभंशिनो वारिविहारिणीनाम् ।

पारिप्लवाः स्तोतसि निम्नगायाः

शैवाललोलान् क्ललयन्ति मीनान् ॥ ६१ ॥

६१ अ. । वारिविहारिणीनाम् प्रभंशिनः निम्नगायाः स्तोतसि पारिप्लवाः अमी शिरीष-
प्रसवावतंसाः शैवाललोलान् मीनान् क्ललयन्ति ।

६१ । वारिविहारिणीनाम् आसां प्रभंशिनो भ्रष्टा निम्नगायाः स्तोतसि
पारिप्लवाश्चञ्चलाः । 'चञ्चलं तरलञ्चैव पारिप्लवपरिप्लवे' इत्यमरः । अमी
शिरीषप्रसवा एव अवतंसाः कर्णभूषाः शैवाललोलान् जलनीलीप्रियान् ।

जलनीली तु शैवालम्' इत्यमरः । मौनान् कलयन्ति प्रादुर्भावयन्ति ।
शैवालप्रियत्वात् शिरीषेषु शैवालभ्रमात् प्रादुर्भावयन्तीत्यर्थः ॥

७१ । वारिविशारिणी त्रमणीगणत्र कर्णछात शिरीषकुसुमेन कर्णवृषणमूह नदीजन-
व्यादेः पतित इत्यत्र शैवान्मोनां मौनगण उेश उक्ता करिष्ठे आनित्रा अत्रिष्ठ
हेतुहे ।

आसां जलास्फालनतत्पराणां

मुक्ताफलस्पर्दिषु शीकरेषु ।

पयोधरोत्सर्पिषु शीर्य्यमाणः

संलक्ष्यते न छिदुरोऽपि हारः ॥ ६२

६२ अ. । जलास्फालनतत्पराणाम् आसां मुक्ताफलस्पर्दिषु पयोधरोत्सर्पिषु शीकरेषु शीर्य्यमाणः
हारः (अतएव) छिदुरः अपि न संलक्ष्यते ॥

६२ । जलस्य आस्फालने तत्पराणाम् आसक्तानाम् आसां स्त्रीणां
मुक्ताफलस्पर्दिषु मौक्तिकानुकारिषु पयोधरेषु स्तनेषु उत्सर्पन्ति उत्पतन्ति
येषु शीकरेषु शीकराणां मध्ये शीर्य्यमाणो गलन् हारः अतएव छिदुरः
संलक्ष्यते न छिदुरोऽपि न संलक्ष्यते । 'विदिभिदिच्छिदेः कुरच्' इति कुरच्-
प्रत्ययः । शीकरसंसर्गाच्छिन्न इति न ज्ञायत इति भावः ॥

७२ । मज्जिनास्फालने एकांशु अमृतं कामिनीगणत्र पद्माधरमृगत्र मुक्ताफल-
निम्नो जलकणत्र मध्य मुक्ताहारं छिन्नं अलितं हरेण उ उेश मज्जितं हरेतेहे ना ।

आवर्तशोभा नतनाभिकान्ते-

भङ्गो भ्रुवां हन्वचरास्तनानाम् ।

जातानि रूपावयवोपमाना-

न्यदूरवर्तीनि विलासिनीनाम् ॥ ६३

६३ अ. । विलासिनीनां रूपावयवोपमानानि अदूरवर्तीनि जातानि । नतनाभिकान्ते-
नतशोभा भ्रुवां भङ्गः स्तनानां हन्वचराः ॥

६३ । विलासिनीनां विलसनशीलानां स्त्रीणाम् । 'वी कषलसकथ-
नभाः' इति धिनुन्प्रत्ययः । रूपावयवानामुपमेयानां यानि उपमानानि
कप्रसिद्धानि तानि अदूरवर्तीनि अन्तिकगतानि जातानि । कस्य
उपमानमित्यत्राह ?—नतनाभिकान्ते निम्ननाभिशोभाया आवर्तशोभा ।

‘स्यादावतीऽम्भसां भ्रमः’ इत्यमरः । भ्रुवां भङ्गस्तरङ्गः स्तनानां इन्दुचरा-
श्चक्रवाकाः, उपमानमिति सर्वत्र सम्बध्यते ॥

७३ । नतनाभिर सहित आवर्तशोभा, कञ्जस्य सहित तरङ्गशरीर एव पराशर-
शोभा सहित चक्रवाकमिथूनैर—शरीरैर अस्मिन् उपमान वस्तु सकल एहे विगानिने
रवनीगणैर मन्निहितहे रहियाछे ।

तीरस्थलीवर्हिभिरुत्कलापैः प्रस्निग्धकैकैरभिनन्द्यमानम् ।
श्रोत्रेषु सम्मूर्च्छति रक्तमासां गीतानुगं वारिचदङ्गवाद्यम् ॥

६४ अः । उत्कलापैः प्रस्निग्धकैः तीरस्थलीवर्हिभिः अभिनन्द्यमानं रक्तं गीतानुगं वा-
वारिचदङ्गवाद्यं श्रोत्रेषु सम्मूर्च्छति ॥

६४ । उत्कलापैरुच्चवर्हेः प्रस्निग्धा मधुराः केका येषां तैस्तीरस्थलीषु
स्थितैर्वर्हिभिरमयूरैरभिनन्द्यमानं रक्तं श्राव्यं गीतानुगं गीतानुसारि आसा-
स्त्रीणां सम्बन्धि वारि एव चदङ्गस्तस्य वाद्यं वाद्यध्वनिः श्रोत्रेषु सम्मूर्च्छति
व्याप्नोति ॥

७४ । तीरवांगी उन्नतकणाप अस्मिन्केकांरव मयूरगण कर्तृक अभिनन्दाय
मयूर मञ्जीताभूगत विगानिनीगणकृत एहे सकल वाक्त्रिकप मयूरध्वनि कर्णकृशर परि-
पूत्रित करितेछे ।

सन्दष्टवस्त्रेष्वबलानितस्वेष्विन्दुप्रकाशान्तरितोडुतुल्याः ।
अमी जलापूरितसूत्रमार्गा मौनं भजन्ते रशनाकलापाः ॥

६५ अः । सन्दष्टवस्त्रेषु अबलानितस्वेषु इन्दु प्रकाशान्तरितोडुतुल्याः अमी जलापूरितसूत्रमार्गा-
रशनाकलापाः मौनं भजन्ते ॥

६५ । सन्दष्टवस्त्रेषु जलसेकात् संश्लिष्टांशुकेषु अबलानां नितस्वेषु
अधिकरणेषु इन्दुप्रकाशेन ज्योत्स्नान्तरितानि आवृतानि यानि उडुति
नक्षत्राणि तत्तुल्याः सुक्तामयत्वादिति भावः । अमी जलापूरितसूत्रमार्गा-
निश्चला इत्यर्थः । रशना एव कलापा भूषाः । ‘कलापो भूषणे वहे’
इत्यमरः । मौनं निःशब्दतामित्यर्थः, भजन्ते ॥

७५ । एहे कागिनीगणैर मूल्यामयी काको वसनमन्निष्ठ नितश्वदेशे ज्योत्स्ना-
कृतित तारकाराजीर श्राय सुशोभित हहेतेछे एवः मलिनद्वारा उहार श्वश्रवणेषु
रुद्ध हउग्राय उहा आर ध्वनित हहेतेछे ना ।

एताः करोत्पीडितवारिधारा

दर्पात् सखीभिर्वदनेषु सिक्ताः ।

वक्रैतराग्रैरलकैस्तरुण्य-

श्रृणारुणान् वारिलवान् वमन्ति ॥ ६६

६६ अ. । दर्पात् करोत्योडितवारिधाराः सखीभिः वदनेषु सिक्ताः एताः तरुण्यः वक्रैतराग्रैः श्रृणारुणात् वारिलवान् वमन्ति ।

६६ । दर्पात् सखीजनं प्रति करैरुत्पीडिता उत्सारिता वारिधारा अभिस्ताः स्वयमपि पुनस्तथैव सखीभिर्वदनेषु सिक्ता एतास्तरुण्यो वक्रैत-
राग्रैर्जलसेकात् ऋज्वयैरलकैः करणैश्चूर्णैः कुङ्कुमादिभिः अरुणान् वारि-
लवान् उदकविन्दून् वमन्ति वर्धन्ति ॥

७७ । ऐ न्नेथ, एक कामिनी मधोर प्रति गर्वशकाशपूर्वक करणवद्वारा ताश्वर्य-
मयैरलनिष्कपे कराते ऐ मधो आवार उश्वर मृथे जनमेक करिटेछे ।
ऐरूपे कामिनीगण अवक अलकाधे मन्त्र कूङ्कुमादिचूर्ण अरुणवर्ण अलकणा सकल वर्धन
करिटेछे ।

उदन्धकेशश्च्युतपत्रलेखो

विश्वे प्रिमुक्ताफलपत्रवेष्टः ।

मनोज्ञ एव प्रमदामुखाना-

मम्भोविहाराकुलितोऽपि वेशः ॥ ६७

६७ अ. । उदन्धकेशः च्युतपत्रलेखः विश्वे प्रिमुक्ताफलपत्रवेष्टः मम्भोविहाराकुलितः अपि प्रमदा-
मुखानां वेशः मनोज्ञः एव ॥

६७ । उदन्धा उद्धृष्टाः केशा यस्मिन् सः, च्युतपत्रलेखः चतपत्र-
लेखः, विश्वे प्रिणो विश्वसिनो मुक्ताफलपत्रवेष्टाः मुक्तामयताडङ्का यस्मिन्
मम्भो विहाराकुलितोऽपि प्रमदामुखानां वेषो नेपथ्यं मनोज्ञ एव ।
म्याणां विकृतिरपि श्रियं तनोति इति भावः ॥

७१ । अमदागणेर केशवक्त्रे शिथिल, मुखकमलेन पत्ररचना विनूष एव मूला-
गणेर वेषेन सकल पत्रिलेखे इहेशाछे ; ऐरूपे जनविहारे उश्वदिगेर केशरचना
इर भिन्न इहेले उश्वदिगेर शोभा नूनता इय नई ।

नौविमानादवतोर्य रेमे विलोलहारः सह ताभिरप्सु ।
क्ष्मांवलग्नोद्धृतपद्मिनीकः करेणुभिर्वन्य इव द्विपेन्द्रः ॥ ६८

६८ अ. । सः नौविमानात् अवतोर्य विलोलहारः (सन्) ताभिः सह, करेणुभिः (सह)
क्ष्मांवलग्नोद्धृतपद्मिनीकः वन्यः द्विपेन्द्रः इव अप्सु रेमे ॥

६८ । स कुशो नौविमानमिव नौविमानम् । उपमितसमासः ।

तस्मादवतीर्य विलोलहारः सन् ताभिः स्त्रीभिः सह करेणुभिः
स्कन्धावलगना उद्धृतपद्मिनी उत्पाटितनलिनी यस्य स तथोक्तः सन्
'नद्यृतश्च' इति कप्रत्ययः । वन्यो द्विपेन्द्र इव अश्वरेमे ॥

७८। गहौपति कृष्ण किरातत्रयगीके एहेरूप कहिया अश्वरे नोका हहेते अवतार
पूर्वक वग्न मातङ्ग धेरूप उग्न नित नलिनीके ककपेधे धारण करिया करिगीर
विहार करे, सेहेरूप वक्कःश्वले हारयष्टि आन्दोलित करतः कामिनीगणेर सहि
विहार करिते आरुष्ट करिलेन ।

ततो नृपेणानुगताः स्त्रियस्ता
भ्राजिष्णुना सातिशयं विरेजुः ।
प्रागेव मुक्ता नयनाभिरामाः
प्राप्येन्द्रनीलं किमुतोन्मयूखम् ॥ ६८

६८ अः । ततः भ्राजिष्णुना नृपेण अनुगताः ताः स्त्रियः सातिशयं विरेजुः, प्रागेव मुक्ता
नयनाभिरामाः, उन्मयूखम् प्राप्य किमुत ?

६८ । ततो भ्राजिष्णुना प्रकाशनशीलेन । 'भुवश्च' इति चकारादि-
ष्णुच् । नृपेण अनुगताः सङ्गतास्ताः स्त्रियः सातिशयं यथा तथा विरेजुः ।
प्रागेव इन्द्रनीलयोगात् पूर्वमेव केवला अपीत्यर्थः । मुक्ता मणयो नयना-
भिरामाः उन्मयूखमिन्द्रनीलं प्राप्य किमुत, अभिरामा इति किमु वक्तव्य-
मित्यर्थः ॥

७९ । अमरागण दीपागण नरपति कृष्णर सहित मिलित इहेरा सातिशय शोभा
पाहेते लागिल ; मुक्ता निजेहे नयनमनोरम, ताहाते आवांर उख्खल हेखनीनमि
सहित मण्युक्त इहेले ये अपूर्व शोभा धारण करिबे, ताहाते आर वैचिछा कि ?

वर्णोदकैः काञ्चनशृङ्गमुक्तैस्तमायताढ्यः प्रणयादसिञ्चन् ।
तथागतः सोऽतितरां बभासे सधातुनिष्यन्द इवाद्विराजः ॥ ७०

७० अः । आयताढ्यः तं काञ्चनशृङ्गमुक्तैः वर्णोदकैः प्रणयात् असिञ्चन्, तथागतः सः सधातु
निष्यन्दः अद्विराजः इव अतितरां बभासे ॥

७० । तं कुशमायताढ्यः काञ्चनस्य शृङ्गेर्मुक्तानि तैर्वर्णोदकैः कुङ्कुमा-
दिवर्णद्रव्यसहितोदकैः प्रणयात् स्नेहात् असिञ्चन् । तथागतस्तथा स्थितः
वर्णोदकसिक्त इत्यर्थः । स कुशः सधातुनिष्यन्दो गैरिकद्रवयुक्तोऽद्विराज
इव अतितरां बभासे इत्यर्थः चकारादि ॥

१०। अनन्तर विशाललोचना अक्षनागं प्रणयत्तरे स्वर्णभूषणैः कङ्कमादि
विभूषणैः कुशेन शरीरं अभिविक्रम्य कत्रात्र त्रिंशैः त्रिंशैः धातुप्रवणैः त्रिंशैः
अतिशय शोभा धारण करिष्येन ।

अवरोधप्रमदासखेन विगाहमानेन सरिद्वरां ताम् ।

आकाशगङ्गारतिरप्सरोभिर्वृतो मरुत्वाननुयातलीलः ॥ ७१

७१ अ.। अवरोधप्रमदासखेन तां सरिद्वरां विगाहमानेन तेन आकाशगङ्गारतिः अप्सरोभिः
मरुत्वान् अनुयातलीलः (अमृत) ।

७१। अवरोधप्रमदासखेन अन्तःपुरसुन्दरीसहचरेण तां सरिद्वरां
युं विगाहमानेन तेन कुशेन आकाशगङ्गायां रतिः क्रीडा यस्य सोऽप्स-
भिर्वृत आहतो मरुत्वान् इन्द्रः अनुयातलीलोऽनुकृतश्रीः, अभूदिति शेषः,
इमनुकृतवानित्यर्थः ॥

१०। तत्काले त्रिंशः पूत्रप्रणयैः सहित मन्त्रिद्वरां मन्त्रवृत्ते अवगाहन
काले मन्त्रिकनीत्रं स्यात्ते अश्वरागणपरिवृतं देवराष्ट्रेण शत्रु शोभा धारण
करिष्येन ।

कुम्भयोनेरधिगम्य रामः कुशाय राज्येन समं दिदेश ।

विरजः स जैत्राभरणं विहर्तुरज्ञातपातं सलिले ममज्ज ॥ ७२

७२ अ.। यत् रामः कुम्भयोनेः अगस्त्यात् अधिगम्य कुशाय राज्येन समं दिदेश, सलिले विहर्तुः
तत् जैत्राभरणं अज्ञातपातं (सन्) ममज्ज ।

७२। यदाभरणं रामः कुम्भयोनेरगस्त्यादधिगम्य प्राप्य कुशाय
ज्येन समं दिदेश ददौ राज्यसममूल्यमित्यर्थः । सलिले विहर्तुः
विहर्तुरस्य कुशस्य तत् जैत्राभरणं जयशीलम् आभरणम् अज्ञातपातं सत्
मज्ज बुबोद्ध ॥

१२। रामः कल महर्षि अगस्त्यात् निकटं ये दिव्य आभरणं प्राप्तं ह्येवाह्निन, तां
शत्रु सहितं कुशके अर्पणं करेन ; जनविशारकाने मेहे जयशीलं अनन्तरं तांशत्रु
तन्नादेन जलमध्यं श्वनितं ह्येवाह्नि ।

स्नात्वा यथाकाममसौ सदारस्तीरोपकार्यां गतमात्र एव ।

द्विजेन शून्यं बलयेन बाहुमपोदनेपथ्यविधिर्ददर्श ॥ ७३

७३ अ.। असौ सदारः (सन्) यथाकामं स्नात्वा तीरोपकार्यां गतमात्र एव अपोदनेपथा-
द्विजेन बलयेन शून्यं बाहुं ददर्श ॥

७३। असौ कुशः सदारः सन् यथाकामं यथेच्छं स्नात्वा विगाह्य

यविधिरक्तः । तस्यैवमा विफलप्रयासाः तथापि तद्वृत्तिं ज्ञात्वा अस्मान्मुखप्रसादाः
वृत्तिकमुखाः सन्तः तं कुशमूचुः ॥

पुत्रनाशोपपन्न
वधान करिष्या

कृतः प्रयत्नो न च देव लब्धं
मग्नं पयस्याभरणोत्तमं ते ।
नागेन लौल्यात् कुमुदेन नून-
मुपात्तमन्तर्द्धवासिना तत् ॥ ७६

७६ अ. । (हे) देव ! प्रयत्नः कृतः, पयसि मग्नं ते आभरणोत्तमं न च लब्धं, (किन्तु)
तत् अन्तर्द्धवासिना कुमुदेन नागेन लौल्यात् उपात्तं, नूनम् (वितर्कं) ॥

अस्य धर्मं न वि

७६ । हे देव ! प्रयत्नः कृतः, पयसि मग्नं ते आभरणोत्तमं न च
लब्धम् । किन्तु तत् आभरणं अन्तर्द्धवासिना कुमुदेन कुमुदाख्येन
नागेन पन्नगेन लौल्यात् लोभात् उपात्तं गृहीतम् । नूनमिति वितर्कं ॥

वशीकरणम्

मुक्तपूर्व पूर्व

य आभरणम्

न स कुशम्

पु आभरणम्

वशीकरणम्

मुक्तपूर्व पूर्व

य आभरणम्

न स कुशम्

पु आभरणम्

वशीकरणम्

मुक्तपूर्व पूर्व

य आभरणम्

न स कुशम्

पु आभरणम्

वशीकरणम्

मुक्तपूर्व पूर्व

य आभरणम्

न स कुशम्

पु आभरणम्

वशीकरणम्

मुक्तपूर्व पूर्व

य आभरणम्

न स कुशम्

पु आभरणम्

१५-१७ । अनसुत्र महापति कुश अविनश्ये नदीजले मञ्जननिपुण जानकौतो
तीव्रगणक अनङ्कार अहमकार्थ आदेश करिलेन, ताहारा मरयूजले मञ्जनपूर्वक
रिक्तप्रवृत्त हईया छः थितछिछे राजाके कहिन, — “अनेक छेछे करिनाम, कोनकमेहे
थापना मलिनलक्ष्णे उरुछे अनङ्कार प्राप्त हईलान नो । हे देव ! आमादेर
कृपान हय — मरयूमलिनभायी कृपानाग लोभप्रवृत्त हईया एहे अनङ्काररत्न अपहरण
करिछाछे ।”

जुनाहे हि

न पूर्व

मरयू

न स कुशम्

पु आभरणम्

वशीकरणम्

मुक्तपूर्व पूर्व

य आभरणम्

न स कुशम्

पु आभरणम्

वशीकरणम्

मुक्तपूर्व पूर्व

य आभरणम्

न स कुशम्

पु आभरणम्

वशीकरणम्

मुक्तपूर्व पूर्व

ततः स कृत्वा धनुराततज्यं धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षः ।
गारुत्मतं तीरगतस्तरस्वी भुजङ्गनाशाय समाददेऽस्त्रम् ॥ ७७

जुनाहे हि

न पूर्व

मरयू

न स कुशम्

पु आभरणम्

वशीकरणम्

मुक्तपूर्व पूर्व

य आभरणम्

न स कुशम्

पु आभरणम्

वशीकरणम्

मुक्तपूर्व पूर्व

य आभरणम्

न स कुशम्

पु आभरणम्

वशीकरणम्

मुक्तपूर्व पूर्व

७७ अ. । ततः धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षः तरस्वी सः तीरगतः (सन्) धनुः आततज्यम् कृत्वा
भुजङ्गनाशाय गारुत्मतम् अस्त्रं समाददे ॥

दीष्टान्

दाः ॥ ७७

ते मरयू

न स कुशम्

पु आभरणम्

वशीकरणम्

मुक्तपूर्व पूर्व

य आभरणम्

न स कुशम्

पु आभरणम्

वशीकरणम्

मुक्तपूर्व पूर्व

य आभरणम्

७७ । ततो धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षः तरस्वी बलवान् स कुशः तीर-
गतः सन् धनुराततज्यम् अधिज्यं कृत्वा भुजङ्गस्य कुमुदस्य नाशाय गारुत्मतं
गारुह्येवताकम् अस्त्रं समाददे ॥

दीष्टान्

दाः ॥ ७७

ते मरयू

न स कुशम्

पु आभरणम्

वशीकरणम्

मुक्तपूर्व पूर्व

य आभरणम्

न स कुशम्

पु आभरणम्

वशीकरणम्

मुक्तपूर्व पूर्व

य आभरणम्

११ । अनसुत्र महाबलपराक्राण्ट धनुर्धरौ क्रोधलोहितलोचन नरपति कुश
पराजनेन आ आरोग्य करिष्या मरयूतीरे उपनीत हईलेन एव कृपानागेर विनाश-
पाननाश गरुडाञ्च ग्रहण करिलेन ।

दीष्टान्

दाः ॥ ७७

ते मरयू

न स कुशम्

पु आभरणम्

वशीकरणम्

मुक्तपूर्व पूर्व

य आभरणम्

न स कुशम्

पु आभरणम्

वशीकरणम्

मुक्तपूर्व पूर्व

य आभरणम्

तस्मिन् ऋदः संहितमात्र एव लोभात् समाविद्धतरङ्गहस्तः ।
रोधांसि निघ्नन्नवपातमग्नः करौव वन्यः प्ररुषं ररास ॥ ७८

तीरे या उपकार्या पूर्वीक्ता तां गतमात्रो गत एव अपोदनेपथ्यविधिरक्त-
प्रसाधन एव दिव्येन बलयेन शून्यं बाहुं ददर्श ॥

१०। यहीपति कुश अतिनाशरूप जलक्रीड़ा मगपनपूर्वक पुत्रनारोग्यसह
पटगुपे अवेश करिलेन; तथाय अवेश करिवांछा बद्धादि परिधान करिवा
पूर्वसे ही शहर बलशून्य बाहू निरीक्षण करिलेन।

जयश्रियः संवननं यतस्त-

दामुक्तपूर्वं गुरुणा च यस्मात् ।

सेहेऽस्य न भ्रंशमतो न लोभात्

स तुल्यपुष्पाभरणो हि धीरः ॥ ७४

७४ अ. । यतः तत् जयश्रियः संवननं, यस्मात् स गुरुणा दामुक्तपूर्वम्, अतः अस्य भ्रंशं न सी-
लोभात् न, हि धीरः सः तुल्यपुष्पाभरणः ॥

७४। यतः कारणात् तदाभरणं जयश्रियः संवननं वशीकरणम् ।
'वशक्रिया संवननम्' इत्यमरः । यस्माच्च गुरुणा पित्रा दामुक्तपूर्वं पूर्वम्
आमुक्तं, धृतमित्यर्थः । सुप्तपेति समासः । अतो हेतोरस्य आभरणस्य
भ्रंशं न सेहे लोभान्न । कुतः ? हि यस्मात् धीरो विद्वान् स कुशसु-
ल्यानि पुष्पाणि आभरणानि च यस्य सः, पुष्पेषु इव धृतेषु आभरणेषु
निर्माल्यबुद्धिं करोतीत्यर्थः ॥

१४। लोभहीन धीर मशकिसम्पन्न कुशेश कूष्माभरण ७ रत्नाभरण तुलाई हिल;
केवल सेहे अलङ्कारप्रभावे जयनन्मा वशीभूत इन एवम् तांशर पिता पूर्वसे ही
परिधान करितेन; एहे सकल कारणे तनि ऐ अलङ्कारविनाश मश करिते
पारिलेन ना।

ततः समान्नापयदाशु सर्वानानायिनस्तद्विचये नदीषान् ।

बन्ध्यश्रमास्ते सरयू विगाह्य तमूचुरम्भानमुखप्रसादाः ॥ ७५

७५ अ. । ततः नदीषान् सर्वान् आनायिनः तद्विचये आशु समान्नापयत्, ते सरयू विगा-
ह्यश्रमाः अम्भानमुखप्रसादाः (सन्तः) तम् ऊचुः ॥

७५। ततः नद्यां स्नान्ति कौशलेनेति [नदीषाः तान् । 'सुपि' इति नदीषां गुरु-
योगविभागात् कप्रत्ययः, 'निनदीभ्यां स्नातेः कौशले' इति षत्वम्
सर्वान् आनायिनो जालिकान् तस्य आभरणस्य विचयेऽन्वेषणे निमित्त-
आशु समान्नापयत् आदिदेश । ते आनायिनः सरयू विगाह्य विलो-
पितांसि

विफलप्रयासाः तथापि तद्वृत्तिं ज्ञात्वा अस्त्रानमुखप्रसादाः
धरकृत-
कमुखाः सन्तः तं कुशसूचुः ॥

कृतः प्रयत्नो न च देव लब्धं
मग्नं पयस्याभरणोत्तमं ते ।
नागेन लौल्यात् कुमुदेन नून-
मुपात्तमन्तर्द्धवासिना तत् ॥ ७६

७६। (हे) देव ! प्रयत्नः कृतः, पयसि मग्नं ते आभरणोत्तमं न च लब्धं, (किन्तु)
मन्तर्द्धवासिना कुमुदेन नागेन लौल्यात् उपात्तं, नूनम् (वितर्कं) ॥

७६। हे देव ! प्रयत्नः कृतः, पयसि मग्नं ते आभरणोत्तमं न च
लब्धम् । किन्तु तत् आभरणं अन्तर्द्धवासिना कुमुदेन कुमुदाख्येन
नागेन लौल्यात् लोभात् उपात्तं गृहीतम् । नूनमिति वितर्कं ॥

१६-१७। अनसुर महोपति कुश अविनये नदीजले मञ्जननिपुण जालक्रीवी
करणम्
पूर्वं पूर्वम्
अभरणम्
कुशसू-
प्रामभरणेषु प्राप्ते ।
अनसुर महोपति कुश अविनये नदीजले मञ्जननिपुण जालक्रीवी
करणात् अलङ्कार अलङ्कारार्थ आदेश करिलेन, ताहारा मरुयुजले मञ्जनपूर्वक
प्रवृत्ति इहेया दुःखितचित्ते राजाके कहिन,—“अनेक चेत्ये करिलाग, कोनक्रमेहे
मलिलजले उरुकृष्ट अलङ्कार प्राप्त इहेलान ना। हे देव ! आमादेर
मान इय—मरुयुमलिलशायी कुशदनाग लोभपरवश इहेया एहे अलङ्काररत्न अपहरण
प्राप्ते ।”

तः स कृत्वा धनुराततज्यं धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षः ।
तत्ततं तीरगतस्तरस्त्री भुजङ्गनाशाय समाददेऽस्त्रम् ॥ ७७

७७। ततः धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षः तरस्त्री सः तीरगतः (सन्) धनुः आततज्यम् कृत्वा
भुजङ्गनाशाय गारुत्मतम् अस्त्रं समाददे ॥

७७। ततो धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षः तरस्त्री बलवान् स कुशः तीर-
गतः सन् धनुराततज्यम् अधिज्यं कृत्वा भुजङ्गस्य कुमुदस्य नाशाय गारुत्मतं
अस्त्रं वताकम् अस्त्रं समाददे ॥

११। अनसुर महाबलपराक्राण्ट धनुर्धारी क्रोधलोहितलोचन नरपति कुश
आने जा आरोग्य करिया मरुयुतीरे उपनीत इहेलेन एव कुशदनागेर विनाश-
मुपि इति भाग्य गुरुडाक्ष ग्रहण करिलेन ।

पञ्चम्
निमित्तम्
विलो-
मिन् क्रुद्धः संहितमात्र एव लोभात् समाविद्धतरङ्गहस्तः ।
धांसि निघ्नन्नवपातमग्नः कर्षीव कृत्वा प्ररुषं ररात् ॥ ७८

७८ अ. । तस्मिन् संहितमाले एव ऋदः शोभाति निघ्नन् अवपात-
मपः यन्मः करो इव पक्षं ररास ।

७८ । तस्मिन् अस्त्रे संहितमाले सति एव ऋदः चोभातेतोः समा-
विदाः सङ्घटितास्तरङ्गा एव हस्ता यस्य स शोभाति निघ्नन् पातयन् अव-
पाते गजग्रहणगते मग्नः पतितः । 'अवपातस्तु हस्त्यये गतेऽन्वस्तृणादिना'
इति यादवः । वन्मः करो इव पक्षं घोरं ररास दध्वा ॥

१८ । शत्रुसङ्घान् करिवागाद्य इत मङ्कलाभित्त इहेया उठिन एव तत्रप्रकरण कत्र-
प्रसारणपुर्णक औन्नत्य निपातित करत विवरमथा निपातित करीय आर औन्न-
आर्धनाप करिते लागिन ।

तस्मात् समुद्रादिव मथ्यमानात्

उद्धृत्तनक्रात् सहसोन्ममज्ज ।

लक्ष्म्या साधं सुरराजवृक्षः

कन्यां पुरस्कृत्य भुजङ्गराजः ॥ ७९

७९ अ. । मथ्यमानात् समुद्रात् इव उद्धृत्तनक्रात् तस्मात् (ऋदात्) लक्ष्म्या साधं सुरराजवृक्षः
इव कन्यां पुरस्कृत्य भुजङ्गराजः सहसा उन्ममज्ज ॥

७९ । मथ्यमानात् समुद्रादिव उद्धृत्तनक्रात् क्षुभितग्राहात् तस्मात्
ऋदात् लक्ष्म्या साधं सुरराजस्य इन्द्रस्य वृक्षः पारिजात इव कन्यां पुरस्कृत्य
भुजङ्गराजः कुमुदः सहसा उन्ममज्ज ॥

१९ । तथेन मोगरमङ्गनाले येरूप लक्ष्मीर महित कन्नवृक्ष मथित इहेयाहित,
तद्रूप कृष्णनाग एक कर्णारव करे नहेया मेहे कुञ्जौरममाकीर्ण इत इहेते महता
उत्थित इहेन ।

विभूषणप्रत्युपहारहस्तमुपस्थितं वीक्ष्य विशाम्पतिस्तम् ।

सौपर्णमस्त्रं प्रतिसञ्जहार प्रह्वेष्वनिर्वन्धरुषो हि सन्तः ॥ ८०

८० अ. । विशाम्पतिः विभूषणप्रत्युपहारहस्तम् उपस्थितं तं वीक्ष्य सौपर्णम् अस्त्रं प्रतिसञ्जहार,
सन्तः प्रह्वेषु अनिर्वन्धरुषः हि ॥

८० । विशाम्पतिर्मनुजपतिः कुशः 'हौ विशौ वैश्यमनुजौ' इत्यमरः ।
विभूषणं प्रत्युपहरति प्रत्यर्पयतीति विभूषणप्रत्युपहारः, कर्मण्यण् ।
विभूषणप्रत्युपहारो हस्तो यस्य तं उपस्थितं प्राप्तं तं कुमुदं वीक्ष्य सौपर्णं
गारुत्मतम् अस्त्रं प्रतिसञ्जहार । तथाहि—सन्तः प्रह्वेषु नम्नेषु अनिर्वन्ध-
रुषः अनियतकोपा हि ॥

४०। पृथिवीपति कूश तांशके भुवनहृदयं नमूनादित प्रेषित्वा नःशरांश्च अतिनःशरं
 रत्ननः; केनना माधुनिगेर क्रोध विनय उ नरगर्वा वाक्त्रि अति कदाच चित्र-
 तो ह्य ना ।

लोक्यनाथप्रभवं प्रभावात् कुशं द्विषामङ्कुशमस्त्रविद्वान् ।
 मानोन्नतेनाप्यभिवन्द्य मूर्ध्ना मूर्ध्नाभिषिक्तं कुमुदो वभाषे ॥ ८१ ॥

८१ अः । अस्त्रविद्वान् कुमुदः तैलोक्यनाथप्रभवं (अतएव) प्रभावात् द्विषाम् अङ्कुशं मूर्ध्नाभि-
 कुशं मानोन्नतेन अपि मूर्ध्ना अभिवन्द्य वभाषे ॥

८२ । अस्त्रं विद्वान् अस्त्रविद्वान्, 'न लोक'—इत्यादिना षष्ठीसमास-
 प्रथः । 'द्वितीया अत्रित'—इत्यत्र गम्यादीनामुपसंख्यानात् द्वितीयेति,
 विभागाद्वा समासः । गारुडास्त्रमहिमाभिज्ञ इत्यर्थः । कुमुदः तयो
 कास्त्रैलोक्यम्, चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे अज्प्रत्ययः । तैलोक्यनाथो
 नः प्रभवो जनको यस्य तम्, अतएव प्रभावात् द्विषामङ्कुशं निवारकं
 मभिषिक्तं राजानं कुशं मानोन्नतेन अपि मूर्ध्ना अभिवन्द्य प्रणम्य वभाषे ॥

सुरराजहृषः

तस्मात्

पुरस्कृत्य

हृष्टाश्चिह्न,

उत्तमशः

म् ।

तः ॥ ८०

तिस्रश्चक्र

इत्यमरः ।

स्मरणम् ।

य सौपण

प्रतिवर्ष-

अवैमि कार्यान्तरमानुषस्य

विष्णोः सुताख्यामपरां तनुं त्वाम् ।

सोऽहं कथं नाम तवाचरेय-

माराधनीयस्य धृतेर्विधातम् ॥ ८२ ॥

८२ अः । त्वाम्, कार्यान्तरमानुषस्य विष्णोः सुताख्याम् अपरां तनुम् अवैमि, सः अहं आरा-
 धनीयस्य तव धृतेः विधातं कथं नाम आचरेयम् ॥

८२ । त्वाम्, ओदनान्तरस्तण्डुल इतिवत् कार्यान्तरः कार्यार्थः ।
 आत्मीयान्यतादृश्यं रन्ध्रान्तर्येषु चान्तरम् इति शास्त्रतः । स चासौ
 नुपपद्येति तस्य विष्णोः रामस्य सुताख्यां पुत्रसंज्ञामपरां तनुं मूर्ति-
 मिति । 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेरित्यर्थः । स जानन् अहम् आरा-
 धनीयस्य उपास्यस्य तव धृतेः प्रीतेः 'धृ प्रीतौ' इति धातोः स्त्रियां क्तिन् ।
 धातं कथं नाम आचरेयम्, असम्भावितमित्यर्थः ॥

८१-८२ । गारुडास्त्रप्रभावञ्च कूम्भनागं द्विलोकनाथं रामाश्रयं विपक्षविजयो-
 नाञ्च कूशके मानोन्नतगन्तुकवारांश्च अश्विपाननपूर्वकं कहिल,—राजन् ! आसि
 नाके भुवनहृदयं नमूनादित्वा नरदेहधारी भगवान् विष्णुः तनयसंख्यकं देहाश्रयं वज्रि-
 नाञ्च आपनि आभारं पूजनीयं, अतएव आसि किकपे आपनारं विरागं उपासनं
 तं माहन्ती हरेव ?

कराभिघातोत्थितकन्दुकेय-
मालोक्य बालातिकृतूहलेन ।
ऋदात् पतज्ज्योतिरिवान्तरिक्षा-
दादत्त जैत्राभरणं त्वदीयम् ॥ ८३

८३ अः । कराभिघातोत्थितकन्दुका इयं बाला अतिकृतूहलेन अन्तरिक्षात् ज्योतिः इव ऋदात् पतत् त्वदीयं जैत्राभरणम् आलोक्य आदत्त ॥

८३ । कराभिघातेन उत्थित ऊर्द्धं गतः कन्दुको यस्याः सा. कन्दुकार्यम् ऊर्द्धं पश्यन्तीत्यर्थः । इयं बाला अतिकृतूहलेन अत्यन्तकौतुकेन अन्तरिक्षात् ज्योतिर्नक्षत्रमिव 'ज्योतिर्भयोतदृष्टिषु' इत्यमरः । ऋदात् पतत् त्वदीयं जैत्राभरणम् आलोक्य आदत्त अगृह्णात् ॥

तदेतदाजानुविलम्बिना ते ज्याघातरेखाकिणलाञ्छनेन ।
भुजेन रक्षापरिधेयं भूमेरुपेतु योगं पुनरंसलेन ॥ ८४

८४ अः । तत् एतत् आजानुविलम्बिना ज्याघातरेखाकिणलाञ्छनेन भूमेः रक्षापरिधेयं अंसलेन ते भुजेन पुनः योगम् उपेतु ॥

८४ । तदेतत् आभरणम् आजानुविलम्बिना दीर्घेण ज्याघातेन या रेखा रेखाकाराः ग्रन्थयस्तासां किणं चिह्नं तदेव लाञ्छनं यस्य तेन, भूमेः रक्षायाः परिधेयं रक्षागलेन, 'परिधौ योगमेदास्त्वमुद्गरेऽर्गलघातयोः' इत्यमरः । अंसलेन बलवता ते भुजेन पुनर्योगं सङ्गतिम् उपेतु । एतैर्विशेषणैर्महाभाग्यशौर्यधुरन्धरत्वबलवत्त्वादि गम्यते ॥

इमां स्वसारञ्च यवीयसीं मे
कुमुदतीं नार्हसि नानुमन्तुम् ।
आत्मापराधं नुदतीं चिराय
शुश्रूषया पार्थिव पादयोस्ते ॥ ८५

८५ अः । (हे) पार्थिव ! ते पादयोश्चिराय शुश्रूषया आत्मापराधं नुदतीम् इमां मे यवीयसीं स्वसारं च कुमुदतीम् अनुमन्तुं न अर्हसीति न ॥

८५ । किञ्च, हे पार्थिव ! ते तव पादयोश्चिराय शुश्रूषया परिचर्यया 'शुश्रूषा श्रोतुमिच्छायां परिचर्याप्रदानयोः' इति विश्वः । आत्मापराधं आभरणग्रहणरूपं नुदतीं, परिजिहीर्षन्तीमित्यर्थः 'आजंसायां भूतवच्च'

বকারাহতমানার্থে শতপ্রত্যয়ঃ । 'আচ্ছীনদ্যোন্ব' ইত্যস্য বৈকল্য-
 বাত্ অনুমাবঃ । ইমাং মে যবীয়সী কনিষ্ঠাং স্বসারং ভগিনীং কুমুদতীম্
 সন্তু ন অর্হসীতি অর্হস্যেবেত্যর্থঃ ॥

১০—৮৫। যখন যৌবনস্বভাবচপলা এই বালিকা ক্রীড়ামগ্নে একটি কন্দুক
 উৎকৃষ্ট করিয়া তৎপ্রতি দৃষ্টিপাত করিতেছিল, তখন অনুরীক্ষ হইতে নিপতিত
 হইয়া, হৃদতীর হইতে পতিত আপনার এই জয়শীন আভরণ দর্শন করিয়া
 বহুদূর বশতঃ গ্রহণ করিয়াছিল। হে রাজন! আপনার জ্যাঘাতরেখায় কিংনাঙ্কিত
 প্রসূনস্বিত পৃথিবীরক্ষণেব অর্গলস্বরূপ প্রচণ্ড ভূজদণ্ডে পুনরায় এই আভরণ মিলিত
 হইল। হে রঘুকুলতিলক! এক্ষণে আমার প্রার্থনা—আমার কনিষ্ঠা ভগিনী কুমুদ-
 তীরকাল ভবদীয় চরণশঙ্খাধারা অনঙ্কারগ্রহণরূপ অপরাধ পরিশ্রব করিতে
 সক্ষম হউন।

দ্ব্যুচিবানুপহৃতাভরণাঃ দ্বিতীয়াঃ

শ্লাঘ্যো ভবান্ স্বজন ইত্যনুভাষিতারম্ ।

সংযোজয়াং বিধিবদাস সমেতবন্মুঃ

কন্যাময়েন কুমুদঃ কুলভূষণেন ॥ ৮৬

৮৬। ইতি উচিবান্ উপহৃতাভরণাঃ কুমুদঃ (হে কুমুদ !) ভবান্ শ্লাঘ্যঃ স্বজন ইত্যনু-
 ভাষিতারং দ্বিতীয়াং সমেতবন্মুঃ (সন্) কন্যাময়েন কুলভূষণেন বিধিবৎ সংযোজয়ামাস ॥

৮৬। ইতি পূর্বশ্লোকে কুমুদঃ উক্তবান্, ব্রুবঃ কুমুদঃ । উপহৃতা-
 ভরণাঃ প্রত্যর্পিতাভরণাঃ কুমুদঃ, হে কুমুদ ! ভবান্ শ্লাঘ্যঃ স্বজনো বন্মুঃ,
 অনুভাষিতারম্ অনুবক্তারং দ্বিতীয়াং কুমুদং সমেতবন্মুর্যুক্তবন্মুঃ সন্, কন্যা-
 ময়েন কন্যারূপেণ কুলভূষণেন বিধিবৎ সংযোজয়ামাস । ন কেবলং
 সৌম্যমেব কিন্তু স্বকীয়মপি ভূষণং তস্মৈ দত্তবানিতি ধ্বনিঃ । আম-
 যানুপ্রয়োগযোব্যবধানন্তু প্রাগৈব সমাহিতম্ ॥

৮৬। নাগরাজ কুমুদ আভরণ প্রদানপূর্বক এইরূপ কহিলে, নরপতি কুমুদ তাহার
 তৎপ্রদত্ত হইয়া বলিলেন,—হে ভূজগরাজ ! তোমার সহিত সম্বন্ধ বন্ধন হওয়া
 আমার বিষয়, সন্দেহ নাই ; তখন কুমুদনাগ বন্ধুবান্ধবের সহিত সমবেত হইয়া উভয়-
 পক্ষ ভূষণস্বরূপ সৌম্য ভগিনী কুমুদবতীকে কুমুদের করে সমর্পণ করিলেন ।

তस्याঃ স্পৃষ্টে মনুজপতিনা সাহচর্যাং হস্তে

মাঙ্গুল্যোর্ণাৱলয়িনি পুরঃ পাবকস্যাচ্ছিবস্য ।

দ্যিস্ত্যু্যধ্বনিরুদচরদ্বাশ্রুবানো দিগন্তান্

গম্বোদগং তদনু ববুধুঃ পুষ্পমাশ্বর্য্যমেধাঃ ॥ ৮৭

গরুড়াৎ। গুরুণা বৈষ্ণবাংশেন কুশেন ত্যাজিতক্রৌর্যাদিতি ভাবঃ।
 ভয়ম্ অত্ৰজত্। অপর: কুশ: শান্তব্যালাং কুসুদাশ্চয়া বীতসর্পভয়াম্
 ভিত্ত্ব অত এব পৌরকান্ত: পৌরপ্রিয়: সন্ শশাস ॥

শ্রীমহামহোপাধ্যায়-কোলাচল-মল্লিনাথ-সুরিবিরচিতয়া সস্বীবনী-
 সমাখ্যয়া ব্যাখ্যয়া সমেতো মহাকবি—শ্রীকালিদাসকৃতৌ রঘুবংশে
 মহাকাব্যে কুসুদতীপরিণয়ো নাম ষোড়শ: সর্গ: ॥ ১৬

এইরূপে নাগরাজ কুমুদ খিলোকগুরু নৃপবর রাগচন্দ্রের উরস ও পতিত্বতা-
 নীতার গর্ভজাত কুশকে বন্ধরূপে লাভ করিয়া ভূজগকুলাঙ্কর গরুড় হইতে
 পরিভাগ করিল; প্রভারজন রাজা কুশও তরুকের পঞ্চমপুত্র কুমুদকে স্নেহরূপে
 হইয়া ভূজগভয় নিবারণপূর্বক পৃথিবী পালন করিতে লাগিলেন।

ঘোড়শ সর্গ সমাপ্ত ॥ ১৬

৫৫

যৌ

স পঞ্চমং
 (অতএব)

ভবনম্

স্তব্র-

তস্য

ইতি

পঞ্চম

পৌর্বন-

सप्तदशः सर्गः ।

—००५००—

अतिथिं नाम काकुत्स्थात् पुत्रमाप कुमुदती ।
पश्चिमाद्यामिनीयामात् प्रसादमिव चेतना ॥१॥

१ अ. । कुमुदती काकुत्स्थात् अतिथिं नाम पुत्रं चेतना पश्चिमात् यामिनीयामात् प्रसादमिव
इव आप ॥

नमो रामपदाम्भोजं रेणवो यत्र सन्ततम् ।

कुर्वन्ति कुमुदप्रीतिमरण्यगृहमेधिनः ॥

१ । कुमुदती काकुत्स्थात् कुशात् अतिथिं नाम पुत्रम् चेतना बुद्धिः
पश्चिमात् अन्तिमात् यामिन्या रात्रेर्यामात् प्रहरात् । 'ह्रीं यामप्रहरो
समी' इत्यमरः । प्रसादम् वैशद्यं इव प्राप । ब्राह्मे सर्वेषां बुद्धिवैशद्यं
भवतीति प्रसिद्धिः ॥

२ । बुद्धिं यैरूपं यामिनोर शेषं याम इहेते प्रसादमिव नाभ करे, मेहेरूपं नाभ-
राजभगिनी राजमहिषी कूशत्वती महाराज कुशेन उरमे "अतिथि" नाम्ने एकं पुत्रं
नाभ करिनेन ।

सः पितुः पित्रमान् वंशं मातुश्चानुपमद्युतिः ।

अपुनात् सवितुर्वीभौ मार्गावुत्तरदक्षिणौ ॥२॥

२ अ. । पित्रमान् अनुपमद्युतिः सः पितुः मातुः च वंशं सविता उत्तरदक्षिणौ उभौ मार्गौ इव
अपुनात् ॥

२ । पित्रमान् प्रशंसार्थं मतुप् । सुशिक्षित इत्यर्थः । अनुपमद्युतिः,
सवितुश्च इदं विशेषणम् । सोऽतिथिः पितुः कुशस्य मातुः कुमुदत्या
वंशं सविता उत्तरदक्षिणौ उभौ मार्गौ इव अपुनात् पवित्रीकृतवान् ॥

२ । अशूपमद्युतिं दिवाकरं यैरूपं उत्तरं उ दक्षिणं एहे उभयदिक् पवित्रं करिनेन
अशूपमद्युतिं पित्रमान् अतिथिं त्र्यम्बकं पित्रकूलं मातृकूलं एहे उभयकूलहे पवित्रं करिनेन

तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थविदांवरः ।

पश्चात् पार्थिवकन्यानां पाणिमग्राहयत् पिता ॥३॥

३ अ. । अर्थविदांवरः पिता तम् आदौ कुलविद्यानाम् अर्थम्, पश्चात् पार्थिवकन्यानां पाणि-
मग्राहयत् ॥

३। अर्थान् शब्दार्थान् दानसंग्रहादिक्रियाप्रयोजनानि च विदन्ती-
 र्यविदः, तेषां वरः श्रेष्ठः पिता कुशः तम् अतिथिम् आदौ प्रथमं कुल-
 न्यानाम् आन्वीक्षिकौतव्योवार्तादण्डनीतीनाम् अर्थम् अभिधेयम् अग्राहयत्
 बोधयत्। पश्चात् पार्थिवकन्यानां पाणिम् अग्राहयत् स्वीकारितवान्।
 दवाहयदित्यर्थः। अहेण्यन्तस्य सर्वत्र द्विकर्मकत्वमस्तीत्युक्तं प्राक् ॥

७। अर्थाविदगणेर श्रेष्ठं कुशं प्रथमे आन्वीक्ष अतिथिके कुलपत्रम्परागत आन्वीक्षिकी,
 वरः, पिता एवं मन्त्रोक्तिर मयूचित शिक्षा प्रदान कराइयो परे राजकक्षागणेर
 प्रसादम् निग्रहण कराइयेन।

जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्यवता कुशः ।

अमन्यतैकमात्मानमनेकं वशिना वशी ॥ ४

उद्धिः ४ अः। जायः शूरः वशी कुशः अभिजातेन शौर्यवता वशिना तेन एकम् आत्मानम् अनेकम्
 न्यत ॥

४। जातो भवो जात्यः कुलीनः शूरो वशी कुशोऽभिजातेन कुलीनेन
 अभिजातः कुलीनः स्यात् इत्यमरः। शौर्यवता वशिना तेन अतिथिना
 णेन एकम् आत्मानम् एको न भवतीत्यनेकस्तम् अमन्यत। सर्वगुणसाम-
 दात्मजमात्मन एव रूपान्तरममंस्त इत्यर्थः ॥

४। महाकुलप्रसूत वीराश्रयणा क्षितेक्ष्मिण नरपति कुश कोनीश्वरम्पन्न शौर्याशानी
 शूर अतिथिके आपनार शाय मर्कषणे षण्वान् मेदिनी निजेरहे कृपाश्रुत वशिना
 न करिनेन।

स कुलोचितमिन्द्रस्य साहायकमुपेयिवान् ।

जघान समरे दैत्यं दुर्जयं तेन चावधि ॥ ५

५ अः। सः कुलोचितम् इन्द्रस्य साहायकम् उपेयिवान् (सन्) समरे दुर्जयं दैत्यं जघान, तेन
 च ॥

५। स कुशः कुलोचितं कुलाभ्यस्तम् इन्द्रस्य साहायकं सहकारित्वं
 उपेधात् इत्यादिना बुज्। उपेयिवान् प्राप्तः सन् समरे मामतोऽर्थतश्च
 र्जयं दैत्यं जघान अवधीत्। तेन दैत्येन अवधि हतश्च। 'लुङि च'
 ति हनो वधादेशः ॥

९। अनश्रुत कुश कुलप्रथाश्रुतारे मयरे ईक्षर साहाय्यार्थं गमन करिशा पूज्य
 त्रिके निहत करेन एवं तिनिष्ठ मेहे पैंलाइए निहत हन।

তং স্বসা নাগরাজস্য কুমুদস্য কুমুদতী ।

অন্বগাৎ কুমুদানন্দং শশাঙ্কমিব কৌমুদী ॥ ৬

৬ অ.। কুমুদস্য নাগরাজস্য স্বসা কুমুদতী কুমুদানন্দং শশাঙ্কং কৌমুদী ইব তন্ম অন্বগাৎ ।

৬ । কুমুদস্য নাম নাগরাজস্য স্বসা কুমুদতী কুশপত্নী কুমুদানন্দং শশাঙ্কং কৌমুদী জ্যোত্স্না ইব তং কুশম্ অন্বগাৎ । কুশস্য, কুঃ পৃথ্বী তস্যা সুত্ প্রীতিঃ সৈব আনন্দো यस্যেতি কুমুদানন্দঃ । পরানন্দেন স্বয়মানন্দতীত্বার্থঃ ॥

৬ । জ্যোত্স্না যেক্ষণ কুমুদানন্দপ্রদ শশধরের অঙ্গগমন করে, নাগনাথভগিনী কুমুদতী তদ্রূপ স্বীয় পতি অতিথির অঙ্গগমন করিলেন ।

তयोर्दिवस्पतेरासीদেকঃ সিंহাসনাईभाक् ।

द्वितीयापि सखी शच्याः पारिजातांशभागिनी ॥ ७

৭ অ.। তयोঃ একঃ দিবস্পতেঃ সিংহাসনাইভাক্, দ্বিতীয়া অপি শচ্যাঃ পারিজাতাংশভাগিনী সখী আসীত্ ॥

৭ । তয়োঃ কুশকুমুদভ্যোর্মধ্যে একঃ কুশো দিবস্পতেঃ ইন্দ্রস্য সিংহাসনাই সিংহাসনৈকদেশং তজ্জাক্ আসীত্, দ্বিতীয়া কুমুদতী শচ্যা ইন্দ্রাণ্যঃ পারিজাতাংশস্য ভাগিনী আহ্নিণো 'সংঘৃচ' ইत्याদিনা ভজির্ঘিনুণ্ প্রত্যয়ঃ । সখী আসীত্ । কঙ্কাদিত্বাৎ দিবস্পতিঃ সাধুঃ ॥

৭ । তাঁহাদের উভয়ের মধ্যে একজন দ্বিদেশনাথের অর্দ্ধাঙ্গভাগিনী হইলেন এবং অপর কুমুদতী শচীর সখী হইয়া পারিজাত কুমুদের অর্দ্ধাংশভাগিনী হইলেন ।

तदात्मसम्भवं राज्ये मन्त्रिहृद्वाः समादधुः ।

स्मरन्तः पश्चिमामाज्ञां भर्तुः संग्रामयायिनः ॥ ८

৮ অ.। সংগ্রাময়ায়িনঃ ভর্তুঃ পশ্চিমাম্ আজ্ঞা স্মরন্তঃ মন্ত্রিহৃদ্বাঃ তদাত্মসম্ভবং রাজ্যং সমাদধুঃ ॥

৮ । সংগ্রাময়ায়িনঃ সংগ্রামং যাস্যতঃ, আবশ্যকার্য্যঃ পিণিঃ । 'অকৌর্ভবিষ্মদধর্মণ্যোঃ' ইতি পঠ্যনিষেধঃ । ভর্তুঃ স্বামিনঃ কুশস্য পশ্চিমাম্ অন্তিমাম্ আজ্ঞাং বিপর্য্যয়ে পুত্রোঃ ভিষেক্তব্য ইত্যেবং স্মরন্তী মন্ত্রিহৃদ্বাস্তদাত্মসম্ভবম্ অতিথিং সমাদধুর্নিদধুঃ ॥

৮ । তদনন্তর বৃদ্ধ অমাত্যগণ সমরগমনোচ্ছিত নৃপতির অস্তিম আদেশ শ্রবণ করিয়া তদৌপ তনয় অতিথিকৃত বৃত্তিগণের অস্তিমকৃত বৃত্তিগণের নিকট করিলেন ।

ते तस्य कल्पयामासुरभिषेकाय शिल्पिभिः ।

विमानं नवमुद्देदि चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितम् ॥ ८

८ अ. । ते तस्य अभिषेकाय शिल्पिभिः उद्देदि चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितं नवं विमानं कल्पयामासुः ॥

८ । ते सन्निवृत्तस्य अतियेः अभिषेकाय शिल्पिभिः उद्देदि उन्नत-
दिकं चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितं चतुर्षु स्तम्भेषु प्रतिष्ठितं नवं विमानं कल्पयामासुः कारयामासुः ॥

९ । मन्त्रिगण उद्देश्य अभिषेकार्थं शिल्पिगणद्वारा उन्नत वेदिमग्नवित्, शुक्लकृष्टेश्वर
प्रतिष्ठित एक मूठन पट्टगुण निग्राह्य कराहेनेन ।

तत्रैनं हेमकुम्भेषु सम्भृतैस्तोर्थवारिभिः ।

उपतस्थुः प्रकृतयो भद्रपीठोपवेशितम् ॥ १०

१० अ. । प्रकृतयः तत्र भद्रपीठोपवेशितम् एनं हेमकुम्भेषु सम्भृतैः तोर्थवारिभिः उपतस्थुः ॥

१० । तत्र विमाने भद्रपीठे पीठविशेषे उपवेशितम् एनम् अतिथिं हेम-
कुम्भेषु सम्भृतैः संगृहीतैस्तोर्थवारिभिः करणैः प्रकृतयः सन्निवृत्तः उपतस्थुः ॥

११ । अजागण मेहे मण्डपमध्ये भद्रपीठोपरि उपविष्टे अतिथिके अभिषेक-
कारि कञ्च स्वर्णकूटस्थित तीर्थजन महेशा मग्नपश्चित इहेन ।

नदद्भिः स्निग्धगम्भीरं तूय्यैराहतपुष्करैः ।

अन्वमीयत कल्याणं तस्याविच्छिन्नसन्तति ॥ ११

११ अ. । आहतपुष्करैः स्निग्धगम्भीरं नदद्भिः तूय्यैः तस्य अविच्छिन्नसन्तति कल्याणम् अन्वमीयत ॥

११ । आहतं पुष्करं सुखं येषां तैः, 'पुष्करं करिहस्ताग्रे वायभाण्ड-
लोपि च' इत्यमरः । 'स्निग्धं मधुरं गम्भीरञ्च नदद्भिस्तूय्यैस्तस्य अतियेः
विच्छिन्नसन्तति अविच्छिन्नपारम्पर्यं' कल्याणं भावि शुभम् अन्वमीयत
मितम् ॥

११ । तत्काले करताडित तूय्यैर मधुर गम्भीर क्षनि (यन् उद्देश्य तावी-
रव्याह कन्यागनिकर विषोषित करिते नागिन ।

दूर्वायवाङ्कुरप्लव-त्वगभिन्नपुटोत्तरान् ।

जातिवृद्धैः प्रयुक्तान् स भेजे नीराजनाविधीन् ॥ १२

१२ अ. । सः दूर्वायवाङ्कुरप्लव-त्वगभिन्नपुटोत्तरान् जातिवृद्धैः प्रयुक्तान् नीराजनाविधीन् भेजे ॥

१२ । सः अतिथिः, दूर्वायवाङ्कुरप्लव-त्वगभिन्नपुटाः बाल-

पल्लवाश्च उत्तराणि प्रधानानि येषु तान्, अभिन्नपुटानि सधूकपुष्पाणीति
केचित् । कमलानीत्यर्थे । ज्ञातिषु ये वृद्धास्तैः प्रयुक्तान् नीराजना-
विधीन् भिजे ॥

१२ । वृद्ध ज्ञातिगण दूर्वा, यवाङ्गूर, वटतक्रय चक्र एवं नव पल्लवद्वारा तांशर
नीराजनाविधि सम्पादन करिते जागिलेन ।

पुरोहितपुरोगास्तं जिष्णुं जैत्रैरथर्वभिः ।

उपचक्रमिरे पूर्वमभिषेक्तुं द्विजातयः ॥ १३

१२ अ. । पुरोहितपुरोगाः द्विजातयः जिष्णुं तं जैत्रैः अथर्वभिः पूर्वम् अभिषेक्तुम् उपचक्रमिरे ।

१३ । पुरोहितपुरोगा पुरोहितप्रमुखा द्विजातयो ब्राह्मणा जिष्णुं
जयशीलं तम् अतिथिं जैत्रैर्जयशीलैः अथर्वभिर्मन्त्रविशेषैः करणैः पूर्वम्
अभिषेक्तुम् उपचक्रमिरे ॥

१० । पुरोहितप्रमुख दिङ्गण प्रथमे ऊरु साधन अथर्ववेदोक्त मन्त्रद्वारा जयशील
अतिथिं अभिषेक क्रिया आरम्भ करिलेन ।

तस्यौघमहती मूर्ध्नि निपतन्ती व्यरोचत ।

सशब्दमभिषेकश्रीः गङ्गेव त्रिपुरद्विषः ॥ १४

१४ अ. । तस्य मूर्ध्नि सशब्दं निपतन्ती औघमहती अभिषेकश्रीः त्रिपुरद्विषः (मूर्ध्नि) निपतन्ती
गङ्गा इव, व्यरोचत ॥

१४ । तस्य अतिथेर्मूर्ध्नि सशब्दं निपतन्ती औघमहती महाप्रवाहा,
अभिषिच्यतेऽनेन इत्यभिषेको जलम्, स एव श्रीः, यदा तस्य श्रीः, समृद्धिः
त्रिपुरद्विषः शिवस्य मूर्ध्नि निपतन्ती गङ्गा इव व्यरोचत । त्रयाणां पुराणां
इष्टीति विग्रहः ॥

१४ । तद्विष गङ्गके मशके निपतित प्रवल वाहिनीया येन त्रिपुराणि हरण
गङ्गके पतित गङ्गाप्रवाहेन शान्ति शोभा धारण करिल ।

स्तूयमानः क्षणे तस्मिन् अलक्ष्यत स वन्दिभिः ।

प्रवृद्ध इव पर्जन्यः सारङ्गैरभिनन्दितः ॥ १५

१५ अ. । तस्मिन् क्षणे वन्दिभिः स्तूयमानः सः प्रवृद्धः सारङ्गैः अभिनन्दितः पर्जन्यः इव
अलक्ष्यत ॥

१५ । तस्मिन् क्षणे अभिषेककाले वन्दिभिः स्तूयमानः सः अतिथिः

प्रवृद्धवान् कर्त्तरि क्तः । अतएव सारङ्गैश्चातकैरभिनन्दितः पर्जन्यो
इव अलक्ष्यत ॥

१६। मेघमाला समुदित हरेणै चातक यैरूप तांशर अभिनन्दन करे, तद्वप
तांशर उतिवाद करिठे लागल ।

तस्य सन्मन्त्रपूताभिः स्नानमद्भिः प्रतीच्छतः ।

ववृधे वैद्यु तस्याग्नेः वृष्टिसेकादिव द्युतिः ॥१६

१६। सन्मन्त्रपूताभिः अद्भिः स्नानं प्रतीच्छतः तस्य वृष्टिसेकात् वैद्यु तस्य अग्नेः इव द्युतिः

कसिरे ।

१६। सन्मन्त्रैः पूताभिः शुद्धाभिरद्भिः स्नानं प्रतीच्छतः कुर्वतस्तस्य,
सेकात् विद्युतोऽयं वैद्युतः तस्य अविन्धनस्य अग्नेः इव द्युतिर्ववृधे ॥

१७। अतिथि शुद्धपूत शुद्ध मणिने अभिविद्ध हरेणै वर्षाकालीन वैष्णव बहिर
शुद्धिकतर प्रदीप्त हरेणै ।

शमीन

स तावदभिषेकान्ते स्नातकेभ्यो ददौ वसु ।

यावतैषां समाप्येरन् यज्ञाः पर्याप्तदक्षिणाः ॥१७

१७। सः अभिषेकान्ते स्नातकेभ्यः तावत् वसु ददौ यावता एषां पर्याप्तदक्षिणा यज्ञाः
पेरन् ।

नपतली

१७। सः अतिथिः अभिषेकान्ते स्नातकेभ्यो गृहस्थेभ्यस्तावत् तावत्-
मात्रं वसु धनं ददौ यावता वसुना एषां स्नातकानां पर्याप्तदक्षिणाः
पदक्षिणा यज्ञाः समाप्येरन् । तावद्ददवित्यन्वयः ॥

ग्राहा,

मृद्धिः

राणां

१८। तिनि अतिथेक समापेनांस्ते स्नातक ब्राह्मणगणके एरैरूप धनदान करिलेन
तांशरैः तांशदिगेरैः भूरिपक्षिण बह्वृक्ष निरक्षित ह्य ।

हरेर

ते प्रीतमनसस्तस्मै यामाशिषमुदैरयन् ।

सा तस्य कर्मनिर्वृत्तैर्दूरं पश्चात् कृता फलैः ॥१८

१८। प्रीतमनसः ते तस्मै याम् आशिषम् उदैरयन्, सा तस्य कर्मनिर्वृत्तैः फलैः दूरं
कृता ॥

न्यः इव

तिथिः

१८। प्रीतमनसस्ते स्नातकाः तस्मै अतिथये याम् आशिषम् उदैरयन्,
याहरन्, सा, आशीस्तस्य अतिथेः कर्मनिर्वृत्तैः पूर्वपुण्यनिष्पन्नैः फलैः
याज्यादिभिर्दूरं दूरतः पश्चात्कृता । सफलदानस्य तदानीमनवकाशात्
प्राप्तरोषीक्षणं न चकारेत्यर्थः ॥

१८। ब्राह्मणगण रुष्टास्तुःकरणे नरपति अतिथिं के वे आभीक्ष्णिक करिगेलन, तांशर
पूज्यजन्म कृत पुण्य प्रभावे उशर फन तत्काले फनवान् हरेवार अवसर प्राप्त हरेन ना।

बन्धच्छेदं स बद्धानां बधार्हाणामवध्यताम् ।

धुर्याणाञ्च धुरो मोक्षमदोहश्चादिशद्गवाम् ॥ १९

१९ अ.। सः बद्धानां बन्धच्छेदं बधार्हाणाम् अवध्यतां धुर्याणां च धुरः मोक्षं गवाम् अदोहं
च आदिशत् ॥

१९। सोऽतिथिर्बद्धानां बन्धच्छेदम्, बधार्हाणाम् अवध्यताम्, धुरं
वहन्तीति धुर्या बन्धोवर्हादयः, तेषां धुरो भारस्य मोक्षम्, गवाम् अदोहं
वत्सानां पानार्थं दोहनिवृत्तिञ्च आदिशत् आदिदेश ॥

१९। अनन्तर नरपति अतिथि कारारुद्ध जनगणेर कारागोचन, बधार्हाणाम् अवध्यतां
वधदण्ड निवारण, भारवाही बन्धोवर्द्ध प्रवृत्तिर भारगोचन एवम् वत्सगणेर दुग्ध पान कृत्य
धेनुगणेर दोहन निषेध करिगेलन ।

क्रीडापतत्रिणोऽप्यस्य पञ्जरस्थाः शुकादयः ।

लब्धमोक्षास्तदादेशात् यथेष्टगतयोऽभवन् ॥ २०

२० अ.। पञ्जरस्थाः शुकादयः अस्य क्रीडापतत्रिणः अपि तदादेशात् लब्धमोक्षाः (सन्तः)
यथेष्टगतयः अभवन् ॥

२०। पञ्जरस्थाः शुकादयोऽस्यातिथेः क्रीडापतत्रिणोऽपि किमु-
तान्यः ? इत्यपिशब्दार्थः । तदादेशात् तस्य अतिथेः शासनात् लब्ध-
मोक्षाः सन्तः यथेष्टं गतिर्येषां ते स्वेच्छाचारिणः अभवन् ॥

२०। तांशर आदेशेन पिञ्जरावकं चकामि क्रीडा पक्षिगणं श्रुति नात् करिष्ये
यथेच्छांतेन गमन करिष्ये ।

ततः कक्ष्यान्तरन्यस्तं गजदन्तासनं शुचि ।

सोत्तरच्छेदमध्यास्त नेपथ्यग्रहणाय सः ॥ २१

२१ अ.। ततः सः नेपथ्यग्रहणाय कक्ष्यान्तरन्यस्तं शुचि सोत्तरच्छेदं गजदन्तासनम् अध्यास्त ।

२१। ततः सः अतिथिः नेपथ्यग्रहणाय प्रसाधनस्वीकाराय कक्ष्यान्तरं
हर्म्याङ्गणविशेषः । 'कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादे' इत्यमरः । तत्र न्यस्तं
स्थापितं शुचि निर्मलं सोत्तरच्छेदम् आस्तरणसहितं गजदन्तस्य आसनं
पीठम् अध्यास्त । तत्रोपविष्ट इत्यर्थः ॥

२१। अनन्तर महीपति कुश अगङ्गा हरेवारं कृत्य अत्र एक प्रकोष्ठे आस्तर
मगामोर्ग गजदन्त निर्मित पवित्र आसने उपवेशन करिगेलन ।

तं धूपाश्यानकेशान्तं तोयनिर्णिक्तपाणयः ।

आकल्पसाधनैस्तैस्तैरुपसेदुः प्रसाधकाः ॥ २२

२२ अ. । तोयनिर्णिक्तपाणयः प्रसाधकाः धूपाश्यानकेशान्तं तं तैः तैः आकल्पसाधनेः उपसेदुः ॥

२२ । तोयेन निर्णिक्तपाणयः क्षालितहस्ताः प्रसाधका अलङ्कृत्तरो
त गन्धद्रव्यधूपेन आश्यानकेशान्तं शोधितकेशपाशान्तं तम् अतिथिं तैस्तैः
कल्पस्य नेपथ्यस्य साधनैर्गन्धमाल्यादिभिः उपसेदुः उपतस्थुः । अल-
नित्यर्थः ॥

तेऽस्य मुक्तागुणोन्नद्धं मौलिमन्तर्गतस्रजम् ।

प्रत्युपुः पद्मरागेण प्रभामण्डलशोभिना ॥ २३

२३ अ. । ते मुक्तागुणोन्नद्धम् अन्तर्गतस्रजम् अस्य मौलिं प्रभामण्डलशोभिना पद्मरागेण प्रत्युपुः ॥

२३ । ते प्रसाधका मुक्तागुणेन मौक्तिकसरेण उन्नद्धम् उद्वद्धम् अन्त-
स्रजम् अस्य अतिथेमौलिं धम्मिल्लं प्रभामण्डलशोभिना पद्मरागेण
गुण्येन प्रत्युपुः, प्रत्युप्तं चक्रुः ॥

२२-२३ । असाधकगण मलिनद्वारा कर प्रकाशन करिष्य गङ्गाया अङ्गति
पराङ्मयाद्वारा धूपातापे लुककेश अतिथिर वेष करिष्य दिव एव तादृशं
(सनाः) यथौ मण्डलमित गान्धावेष्टित मन्वत केश-कलाप उज्ज्वल पद्मराग गणि निश्चित
न ।

चन्दनेनाङ्गरागञ्च मृगनाभिसुगन्धिना ।

समापय्य ततश्चक्रुः पत्रं विन्यस्तरोचनम् ॥ २४

२४ अ. । (किञ्च) मृगनाभिसुगन्धिना चन्दनेन अङ्गरागं समापय्य ततः विन्यस्तरोचनं पत्रं
चक्रुः ॥

२४ श. किञ्च, मृगनाभ्या कस्तूरिकाया सुगन्धिना चन्दनेन अङ्गरागम्
विलेपनं समापय्य समाप्य ततः अनन्तरं विन्यस्ता रोचना गोरोचना
नन् तत् पत्रं पत्ररचनं चक्रुः ॥

२४ । अनन्तरं कस्तूरीसूवासित चन्दनद्वारा तादृशं अङ्गरागं सम्पादन करिष्य
रोचनाद्वारा पत्रावली रचना करिष्य दिव ।

आमुक्ताभरणः स्रग्वी हंसचिह्नदुकूलवान् ।

आसीदतिशयप्रेक्ष्यः स राज्यश्रीवधूवरः ॥ २५

२५ अ. । आमुक्ताभरणः स्रग्वी हंसचिह्नदुकूलवान् राज्यश्रीवधूवरः सः अतिशयप्रेक्ष्यः आसीत् ॥

२५ । आमुक्ताभरणः आसञ्जिताभरणः स्रग्वीऽस्य सन्तीति स्रग्वी ।

‘अस्मायामेधाजो विनिः’ इति विनिप्रत्ययः । हंसाश्चिह्नमस्येति हंसचिह्नं यदुदकूलं तद्वान् । अत्र बहुव्रीहिणा एवार्थसिद्धेर्मतुवानर्थकोऽपि सर्व- धनीत्यादिवत् कर्मधारयादपि मत्वर्थीयं प्रत्ययमिच्छन्ति, एवमन्यतापि द्रष्टव्यम् । राज्यश्रीरेव बधून्वोढा तस्या वरो वोढा । ‘बधूः स्रुषा नवोढा स्त्री वरो जामातृषिङ्गयोः’ इति विश्वः । सोऽतिथिः अतिशयेन प्रेक्ष्यो दर्शनीय आसीत् । वरोऽप्येवंविशेषणः ॥

२५ । गान्धात्री नरपति कुश मगधस्य आभरणं ७ हंसचिह्नितं पट्टेवद्धं परिधानं करिष्ये बधून् राजलक्ष्मणं परिणेतारं शत्रुं शत्रुदर्शनं दृष्ट्वा उठिनैन ।

नेपथ्यदर्शिनश्चाया तस्यादर्शं हिरण्मये ।

विरराजोदिते सूर्ये मेरौ कल्पतरोरिव ॥ १६

२६ अ. । हिरण्मये आदर्शं नेपथ्यदर्शिनः तस्य छाया उदिते सूर्ये मेरौ कल्पतरोः (छाया) इव विरराज ॥

२६ । हिरण्मये सौवर्णे आदर्शं दर्पणे नेपथ्यदर्शिनो वेषं पश्यतस्तस्य अतिथेः छाया प्रतिबिम्बम् उदिते सूर्ये दर्पणकल्पे मेरौ यः कल्पतरुस्तस्य छाया इव विरराज । तस्य सूर्यसंक्रान्तविम्बस्य सम्भवात् मेरावित्युक्तम् ॥

२७ । सूर्यवर्णस्य दर्पणे शीघ्रं वेशरिक्तं दर्शनकाले अतिथिर प्रतिविष्य तन्मूर्ध्ना पतितं दृष्ट्वा सूर्योदयकाले सूर्येण परितः कल्पतरुं प्रतिच्छाद्य शत्रुं शोभितं दृष्ट्वा नागिन ।

स राजककुदव्यग्रपाणिभिः पार्श्ववर्तिभिः ।

यथावद्वीरितालोकः सुधर्मानवमां सभाम् ॥ २७

२७ अ. । सः राजककुदव्यग्रपाणिभिः पार्श्ववर्तिभिः (जनेः) सद्वीरितालोकः सुधर्मानवमां सभां ययौ ।

२७ । सः अतिथिः राजककुदानि राजचिह्नानि कृत्रिमामरादीनि ‘प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः । तेषु व्यग्रा पाणयो येषां तैः, पार्श्ववर्तिभिर्जनैरुद्वीरितालोक उच्चारितजयशब्दः ‘आलीको जयशब्दः स्यात्’ इति हलायुधः । सुधर्माया देवसभाया अनवमाम् अन्यनां सभामास्थानीं ययौ । ‘स्यात् सुधर्मा देवसभा’ इत्यमरः ॥

२८ । अनन्तरं अश्वत्थगणं ह्युद्यमरादि राजचिह्नं शत्रुपक्षकं जयं शत्रुं उक्ता करिष्ये तैः शत्रुं पार्श्वे गजानकप्रियाभूतवर्तिना Collection, Haridwar.

वितानसहितं तत्र भेजे पैटकमासनम् ।

चूड़ामणिभिरुदघृष्ट-पादपीठं महीक्षिताम् ॥ २८

२८ अ. । तत्र वितानसहितं महीक्षितां चूड़ामणिभिः उदघृष्टपादपीठं पैटकम् आसनं भेजे ॥

२८ । तत्र सभायां वितानेन उल्लोचेन सहितम् । 'अस्त्री वितान-
त्रोचे' इत्यमरः । महीक्षितां राज्ञां चूड़ामणिभिः शिरोरत्नैः उदघृष्टम्
त्रिखितं पादपीठं यस्य तत्, पितुरिदं पैटकम् । 'ऋतष्ठड्' इति ठङ्-
प्रत्ययः । आसनं सिंहासनं भेजे ॥

२८ । त्रिणि देवमन्त्रादृशं राजमन्त्राय गमनपूर्वकं प्रथमतः नृपतिगणेर चूड़ामणि-
भिः त्रैलोक्येन पादपीठमयं चक्रातपपरिशोभितं पैटकं सिंहासनेन मन्त्रासीन-
मननम् ।

शुशुभे तेन आक्रान्तं मङ्गलायतनं महत् ।

श्रीवत्सलक्षणं वक्षः कौस्तुभेनेव कैशवम् ॥ २९

२९ अ. । तेन च आक्रान्तं श्रीवत्सलक्षणं महत् मङ्गलायतनं कौस्तुभेन (आक्रान्तम् श्रीवत्स-
लक्षणेन) कैशवं वक्षः इव शुशुभे ॥

२९ । तेन च आक्रान्तं, श्रीवत्सो नाम गृहविशेषः, तल्लक्षणं श्रीवत्स-
लक्षणेन । 'श्रीवत्सनन्द्यावर्त्तादिविच्छेदा बहवो द्वयोः' इति सज्जनः । महत्
वर्त्तकं मङ्गलायतनं मङ्गलगृहसमारूपं कौस्तुभेन मणिना आक्रान्तं
वत्सलक्षणं, कैशवस्य इदं कैशवं वक्ष इव शुशुभे ॥

२९ । त्रिणि मिश्रमने उपवेशनं करिणे श्रीवत्सनाम्नकं सुवृहत् मङ्गलगृह-
मयं यत्र श्रीवत्सनाम्नितं कौस्तुभमणिशोभितं कैशववक्त्रेण न्यायं शोभा
यति नागिनि ।

बभौ भूयः कुमारत्वादधिराज्यमवाप्य सः ।

रेखाभावादुपारूढः सामग्रामिव चन्द्रमाः ॥ ३०

३० अ. । सः कुमारत्वात् भूयः अधिराज्यम् अवाप्य, रेखाभावात् सामग्राम् उपारूढः चन्द्रमा

३० । सोऽतिथिः कुमारत्वात् बाल्यात् भूयो यौवराज्यम् अवाप्य एव
राज्यम्, अधिराज्यस्य भावः अधिराज्यं, महाराज्यम् अवाप्य रेखाभावात्
पुलकमवाप्य एव सामग्रामुपारूढः पूर्णतां गतः चन्द्रमा इव बभौ इति
ख्यातम् । तदपि यौवराज्याभावनिश्चये ज्याय एव ॥

३०। राजकुमार अतिथि बालावयसे योवराज्य प्राप्तुं हईराखिनेन, तदनन्तर अधिराज्य नाभ करिषा अर्द्धचन्द्र रेखार अन्ते पूर्णताप्राप्तुं शशधरेन न्याय सुशोभित हईते नागिनेन ।

प्रसन्नमुखरागं तं स्मितपूर्वाभिभाषिणम् ।

मूर्त्तिमन्तममन्यन्त विश्वासमनुजीविनः ॥ ३१

३१ अ.। प्रसन्नमुखरागं स्मितपूर्वाभिभाषिणं तम् अनुजीविनः मूर्त्तिमन्तं विश्वासम् अमन्यन्त ॥

३। प्रसन्नो मुखरागो मुखकान्तिर्यस्य तं स्मितपूर्वं यथा तथा अभिभाषिणम् आभाषणशीलं तम् अतिथिम् अनुजीविनो मूर्त्तिमन्तं विग्रहवन्तं विश्वासं विस्मयम् अमन्यन्त । 'समौ विश्वासविस्मयौ' इत्यमरः ॥

३१। अनुजीवी जनगण सेह प्रसन्नमुखकान्ति स्मितपूर्वभाषी महीपति अतिथिके मूर्त्तिमान् विश्वासेन शीघ्र मने करिते नागिन ।

स पुरं पुरुहूतश्रीः कल्पद्रुमनिभध्वजाम् ।

क्रममाणश्चकार द्यां नागेनैरावतौजसा ॥ ३२

३२ अ.। पुरुहूतश्रीः सः कल्पद्रुमनिभध्वजां पुरम् ऐरावतौजसा नागेन क्रममाणः द्यां चकार ।

३२ पुरुहूतश्रीः सोऽतिथिः कल्पद्रुमाणां निभाः समाना ध्वजा यस्यास्तां पुरम् अयोध्याम् ऐरावतस्य ओज इव ओजो बलं यस्य तेन नागेन कुञ्चरेण क्रममाणश्चरन् । 'अनुपसर्गाद्वा' इति वेकल्पिकमात्मनेपदम् । द्यां चकार । स्वर्गलोकसदृशीं चकारेत्यर्थः । 'द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः' इति विश्वः ॥

३२। पुरुहूतप्रभाव अतिथि ऐरावततुल्या बलशाली गजराजे आरोहणपूर्वक हैतुतः उभय करिषा कन्नतकसमृद्ध ध्वजदण्डमनकृत राजधानी अयोध्याके सुरपुरे अरूप करिषा तुनिनेन ।

तस्यैकस्याच्छितं ह्रवं मूर्ध्नि तेनामलत्विषा ।

पूर्वराजवियोगौघ्मां कृतस्त्रस्य जगतो हृतम् ॥ ३३

३३ अ.। तस्य एकस्य मूर्ध्नि ह्रवम् उच्छितम्, अमलत्विषा तेन कृतस्त्रस्य जगतः पूर्वराजवियोगौघ्मां हृतम् ॥

३३। तस्य एकस्य मूर्ध्नि ह्रवम् उच्छितम् उन्नमितम्, अमलत्विषा तेन ह्रवम् कृतस्त्रस्य जगतः पूर्वराजस्य कुशस्य वियोगेन यत् औघ्मां हृतम् । अत्र ह्रवोन्नमनसन्तापहरणलक्षणयोः कारण-

অযোভিন্দ্রদেশত্বাদসঙ্কতিরলঙ্কারঃ । তদুক্তস্—‘কার্য্য কারণয়োভিন্দ্রদেশত্বে
সঙ্কতিঃ’ ইতি ॥

৩৩। সেই অদ্বিতীয় নরপতি অতিথির মন্তকোপরি বিধৃত নির্যমকাস্তি আতপত্র—
রাজগণের বিরহজনিত জগতের সমস্ত মন্তাপ অপনীত করিল ।

ধূমাদগ্নেঃ শিখাঃ পশ্চাদ্ উদয়াদংশবো রবেঃ ।

সৌতীত্য তৈজসাং হৃচ্চিঁ সমমেবোত্থিতো গুণৈঃ ॥ ৩৪

৩৪। অগ্নেঃ ধূমাৎ পশ্যাৎ শিখাঃ রবেঃ উদয়াৎ (পশ্যাৎ) অংশবঃ সঃ তৈজসাং হৃচ্চিঁ
গুণৈঃ সমম্ এব উত্থিতঃ ॥

৩৪। অগ্নে ধূমাৎ পশ্যাৎ অনন্তরমিত্যর্থঃ । শিখা জ্বালাঃ,
উদয়াৎ পশ্চাদনন্তরম্ অংশবঃ উচ্চিষ্টন্ত ইতি শ্রেণঃ । সৌতীতি-
তসাম্ অন্যাदीনাং হৃচ্চিঁ স্বभावमतীত্য গুণৈঃ সমং সহ এব উত্থিতঃ
ইতি । অপূর্ব্বমিহমিত্যর্থঃ ॥

৩৪। ধূমোদ্ধারের পর অনলের শিখা নির্গত হয়, অশ্রুকার উদ্ভিত হইলে কিরণ-
বর্হিগত হয় ; কিন্তু অতিথি তেজস্বীদিগের এই স্বভাবমিত্র গুণগাং অতিক্রম-
িত। এককালে সমস্ত গুণের সহিত অভ্যুদয় লাভ করিলেন ।

তং প্রীতিবিশদৈর্নেচৈরন্বযুঃ পৌরযোষিতঃ ।

শরত্‌প্রসন্নৈর্জ্যোতির্ভির্বিभावय्यै इव ध्रुवम् ॥ ৩৫

৩৫। শরত্‌প্রসন্নৈঃ জ্যোতির্ভিঃ বিभावय्यৈঃ ধ্রুবম্ ইব পৌরযোষিতঃ প্রীতিবিশদৈঃ নৈবৈঃ তম্
ইতি ॥

৩৫। পৌরযোষিতঃ প্রীত্যা বিশদৈঃ প্রসন্নৈর্নেত্রৈঃ করণৈস্তম্ অতিথিম্
ন্বযুঃ অনুজগমুঃ । সট্‌ষ্টিপ্রসারমদ্রাচুরিত্যর্থঃ । কথমিব ? শরদি
জ্যোতির্ভির্ভিন্নত্বৈর্বিभावय्यৈ রাবয়ো ধ্রুবমিব । ধ্রুবপাশবদ্ধত্বাৎ
চক্রস্য ইত্যর্থঃ ॥

৩৫। শরৎকালের বাগিনী যেমন প্রসন্নতারকারূপ নেত্রদ্বারা প্রবতার দর্শন
পূরণার্থীগণ তদ্রূপ প্রীতিপ্রফুল্ল-লোচনে অতিথিকে সমদর্শন করিতে লাগিল ।

অযোধ্যা দেবতাশ্চৈনং প্রশস্তায়তনার্চिताঃ ।

অনুদধ্যুরনুध्येयं সান্নিধ্যৈঃ প্রতিমাগতৈঃ ॥ ৩৬

৩৬। প্রশস্তায়তনার্চিতাঃ অযোধ্যাদেবতাঃ চ অনুध्येয়ম্ এনম্ প্রতিমাগতৈঃ সান্নিধ্যৈঃ
ইতি ॥

३६ । प्रशस्तेषु आयतनेषु आलयेषु अर्चिता अयोध्यादेवताश्चानुध्येयम् अनुग्राह्यम् एनम् अतिथिं प्रतिमागतैः अर्चासंक्रान्तैः सान्निध्यैः सन्निधानैः अनुदध्युः अनुजगृहः । 'अनुध्यानमनुग्रहः' इत्युत्पलमालायाम् । तदनुग्रहबुद्ध्या सन्निदधुरित्यर्थः ॥

७७ । अयोध्याय देवता सकल प्रशस्त आयतने अर्चित इहेना यस्य प्रतिमागतं अधिकानपूर्वकं अनुग्रहयोग्यं अतिथिरं शुभाशुधाने प्रवृत्त इहेनेन ।

यावन्नाश्यायते वेदिरभिषेकजलाप्लुता ।

तावदेवास्य वेलान्तं प्रतापः प्राप दुःसहः ॥ ३७

३७ अ. । अभिषेकजलाप्लुता वेदिः यावत् न आश्यायते तावत् एव अस्य दुःसहः प्रतापः वेलान्तं प्राप ।

३७ । अभिषेकजलैः आप्लुता सिक्ता वेदिः अभिषेकवेदिः यावत् न आश्यायते न शुष्यति । कर्त्तरि लट् । तावदेव अस्य राज्ञो दुःसहः प्रतापी वेलान्तं विलापयन्तं प्राप ॥

७९ । अभिषेकजले सिक्तं तौशरं अभिषेकवेदीं शुक्र इहेते ना इहेतेहै तौशरं दुःसहं प्रतापं मांगरतीं पर्याप्तं गगनं करिण ।

वशिष्ठस्य गुरोर्मन्त्राः सायकास्तस्य धन्विनः ।

किन्तत् साध्यं यदुभये साधयेयुर्न सङ्गताः ॥ ३८

३८ अ. । गुरोः वशिष्ठस्य मन्त्राः धन्विनः तस्य सायकाः उभये सङ्गताः (सन्तः अस्य) यत् न साधयेयुः तत् साध्यं किम् ? ॥

३८ । गुरोर्वशिष्ठस्य मन्त्राः, धन्विनस्तस्य अतिथेः सायकाः, इत्युभये सङ्गताः सन्तः यत् साध्यं न साधयेयुस्तत् तादृक् साध्यं किम् ? न किञ्चिदित्यर्थः, तेषामसाध्यं नास्तीति भावः ॥

७८ । शुक्रं महर्षिं वशिष्ठं गुरुं एवम् धनुर्धारी मेहे अतिथिरं शरजान—एहे उभयं मिलित इहेने तौशरं कोनं कार्यहै असाध्यं छिन ना ।

स धर्मस्य सखः शश्वदर्थिप्रत्यर्थिनां स्वयम् ।

ददर्श संशयच्छेद्यान् व्यवहारानतन्द्रितः ॥ ३९

३९ अ. । धर्मस्य सखः अतन्द्रितः सः शश्वत् अर्थिप्रत्यर्थिनां संशयच्छेद्यान् व्यवहारान् सधं ददर्श ॥

३९ । धर्मो तिष्ठन्तीति धर्मस्थाः सभ्याः । 'राज्ञा सभासदः कार्या रिपो मित्रे च ये समाः' इत्युक्तलक्षणाः, तेषां सखा धर्मस्य सखः, तत्सहितं

ननु ध्येयम् अर्थः । अतन्द्रितोऽनलसः स नृपः शश्वत् अन्वहमित्यर्थः । अर्थिनां
 ध्येयवतां प्रत्यर्थिनां तद्विरोधिनाञ्च संशयच्छेद्यान् संगयाद्धेतोश्छेद्यान्
 तदनु-रिच्छेद्यान् सन्दिग्धत्वात् अवश्यनिर्णयानित्यर्थः । व्यवहारान् ऋणादा-
 दिविवादान् स्वयं ददर्श अनुसन्दधौ, नतु प्राड्विवाकमेव नियुक्त-
 नित्यर्थः । अत्र याज्ञवल्क्यः—‘व्यवहारान् नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः
 इ’ इति ॥

७० । त्रिं सतत धर्मनिरत सभागणे परिवृत इहेया प्रतिदिन आनञ्च प्रतिताग
 अर्थ-प्रतीतिगणैः संशयप्रसूक्त अवस्थनिर्णय श्लाघादीनां विवाद सकल श्रद्धा
 निवेदन करितेन ।

हः प्रतापः

ततः परमभिव्यक्त-सौमनस्यनिवेदितैः ।

युयोज पाकाभिमुखैर्भृत्यान् विज्ञापनाफलैः ॥ ४०

४० अ. । ततः परं भृत्यान् अभिव्यक्तसौमनस्यनिवेदितैः पाकाभिमुखैः विज्ञापनाफलैः युयोज ॥

४० । ततः परं व्यवहारदर्शनानन्तरं भृत्यान् अनुजीविनः अभिव्यक्तं
 सुप्रसादादिलिङ्गैः स्फुटीभूतं यत् सौमनस्यं स्वामिनः प्रसन्नत्वं तेन निवे-
 दितैः सूचिनैः पाकाभिमुखैः सिद्धुन्मुखैर्विज्ञापनानां विज्ञप्तीनां फलैः
 सतार्थैर्युयोज योजयामास । अत्र बृहस्पतिः—‘नियुक्तः कर्मनिष्पत्तौ
 सौमं च यदृच्छया । भृत्यान् धनैर्मानयन्तु नवोऽप्यक्षोभ्यतां व्रजेत् ॥’
 इति । कविश्च वक्ष्यति—अक्षोभ्य इति । अत्र सौमनस्यफलयोजनादिभि-
 र्यस्य वृत्तसमाधिध्वन्यत इत्यनुसन्धेयम् ॥

४० । भूतगण तांशके विविध संवाद प्रदान करितेन वावश्रादि दर्शनेन पर
 तांशदिगके आशातिरिक्त प्रचूर धन दान करितेन । तत्काले तांशर
 शिकामादि चिह्नं चित्तप्रसन्नता मयाक् अलूमित इहेया प्रारितोषिक दानरूप फल
 निराहे, ईश सम्पद अलूभूत इहेत ।

प्रजास्तद्गुरुणा नद्यो नभसेव विवर्द्धिताः ।

तस्मिंस्तु भूयसीं वृद्धिं नभस्ये ता इवाययुः ॥ ४१

४१ अ. । तद्गुरुणा नभसा नद्यः इव विवर्द्धिताः प्रजाः तस्मिन् तु नभस्ये ताः, इव भूयसीं
 आययुः ।

४१ । प्रजास्तस्य अतिथिर्गुरुणा पिता कुशेन नभसा आवणमासेन
 इव विवर्द्धिताः । तस्मिन् अतिथौ तु नभस्ये भाद्रपदे मासे ता इव
 इव भूयसीं वृद्धिम् अभ्युदयम् आययुः । प्रजापोषणेन पितरम्
 तिष्ठयितवानित्यर्थः ॥

४१ । तदीय पिता कुशेन शोभन समये प्रजागण आवणमासेन नदीर शाय वर्द्धित

ইহেয়াছিন, এক্ষণে তাঁহার অধিকারকালে যেন ভাদ্রমাসীয় নদীর শাখ অত্যধিক সমৃদ্ধিলাভ করিল।

যদুবাচ ন তন্মিথ্যা যদ্বদৌ ন জহার তত্ ।

সোঃভূজগ্নব্রতঃ শত্রুনুজ্জ্বল্য প্রতিরোপয়ন্ ॥ ৪২

৪২ অঃ। সঃ যত্ উবাচ তত্ ন মিথ্যা অমৃত, যত্ দদৌ তত্ ন জহার (কিন্তু) শত্রুনু উজ্জ্বল্য প্রতিরোপয়ন্ ভগ্নব্রতঃ (অমৃত)।

৪২। সোঃতিথির্যদ্বাক্যং দানত্বাণাদিবিষয়ম্ উবাচ তত্ ন মিথ্যা অনৃতং ন অমৃত। যত্ বস্তু দদৌ তত্ ন জহার ন পুনরাদদে। কিন্তু শত্রুনু উজ্জ্বল্য উত্থায প্রতিরোপয়ন্ পুনঃ স্থাপয়ন্ ভগ্নব্রতো ভগ্ন-নিয়মোঃভূত্ ॥

৪২। তিনি যাঁহ বনিতেন, কদাচ তাঁহা মিথ্যা ইহেত না, যাঁহ দান করিতেন, কখন তাঁহা আর পুনরায় গ্রহণ করিতেন না; তিনি যে শত্রুগণকে একবার উৎপাটিত করিয়া পুনরায় স্বপদে স্থাপিত করিতেন, সেই স্থলেই কেবল তাঁহার নিয়মের ব্যতিক্রম ঘটত।

বয়োরূপবিভূতীনামেকৈকং মদকারণম্ ।

তানি তস্মিন্ সমস্তানি ন তস্যোত্সিষিচে মনঃ ॥ ৪৩

৪৩ অঃ। বয়োরূপবিভূতীনাম্ একৈকং মদকারণম্, তানি তস্মিন্ সমস্তানি, (তথাপি) তস্য মনঃ ন উত্সিষিচে ॥

৪৩। বয়োরূপবিভূতীনাং যৌবনসৌন্দর্যৈশ্বর্যাণাং মধ্যে একৈকং মদ-কারণং মদহেতুঃ, তানি মদকারণানি তস্মিন্ রাজ্জি সমস্তানি, মিলিতা-নীতি শेषঃ। তথাপি তস্য অতিথের্মনো ন উত্সিষিচে ন জগর্ব। সিদ্ধুতিঃ স্বরিতেচ্ছাদাভ্যনেপদম্। অত্র বয়োরূপাদীনাং গর্বহেতুত্বাৎ মদস্য চ মদীরাকার্যত্বেন অতল্কারকত্বাৎ মদশব্দেন গর্বো লচ্চ্যত ইत्याहुঃ। উক্তম্—‘এশ্বর্যরূপতারুণ্যকুলবিদ্যাবলৈরপি। ইষ্টলাভাদিনা হ্যেষামবজ্জা গর্ব ইরিতঃ। মদস্বানন্দসম্মোহঃ সম্ভেদো মদীরাক্রতঃ ॥’ ইতি। অত এক কবিনাপি ‘উত্সিষিচে’ ইত্যুক্তম্। নতু ‘অন্যমাদ’ ইতি ॥

৪৩। রূপ, যৌবন, ঐশ্বর্য এই তিনের প্রত্যেকটাই গর্বের কারণ; কিন্তু বিশ্বরের বিষয় এই যে, এই সমস্ত এককালে তাঁহাতে মিলিত ইহেনেও তাঁহার কিছুমাত্র মনোবিকার সংঘটিত হয় নাই।

দ্ব্যং জবিতরাগাসু প্রকৃতিষ্বনুবাসরম্ ।

অদ্বোম্যঃ স নবোঃসাম্যসৌত্ দৃঢ়মূলং দ্বং দ্রুমঃ ॥ ৪৪

४४ अ. । इत्थम् अनुवासरं प्रकृतिषु जनितरागासु (सतीषु) सः नवः अपि, दृढमूलः द्रुमः
द्वीभ्यः आसीत् ॥

४४ । इत्थम् अनुवासरम् अन्वहं प्रकृतिषु प्रजासु जनितरागासु सतीषु
स राजा नवोऽपि दृढमूलो द्रुम इव अक्षोभ्योऽप्रष्टुश्च आसीत् ॥

४४ । এইরূপে প্রকৃতিপুঞ্জ তাঁহার প্রতি প্রতিদিন অল্পরক্ত হইতে লাগিল ; নূতন
প্রাণে প্রতিষ্ঠিত হইলেও তিনি দৃঢ়মূল মরীকশের স্থায় দুর্দ্বন্দ্ব হইয়া উঠিলেন ।

अनित्याः शत्रवो बाह्या विप्रकृष्टाश्च ते यतः ।

अतः सोऽभ्यन्तरान्नित्यान् षट् पूर्वमजयद्रिपून् ॥ ४५

४५ अ. । अतः ते बाह्याः शत्रवः अनित्याः विप्रकृष्टाश्च, अतः सः अभ्यन्तरान् नित्यान् षट्
पूर्वम् अजयत् ॥

४५ । यतो बाह्याः शत्रवः प्रतिनृपा अनित्याः, द्विषन्ति स्निह्यन्ति
त्यर्थः । किञ्च, ते बाह्या विप्रकृष्टा दूरस्थाश्च, अतः सोऽभ्यन्तरान् अन्त-
र्जितो नित्यान् षट् रिपून् कामक्रोधादीन् पूर्वम् अजयत् । अन्तःशत्रुजये
ह्यपि न दुर्जया इति भावः ॥

४५ । বাহ্যশত্রু অনিত্য, কারণ তাঁহারা দূরস্থ ; এজন্য তিনি প্রথমেই অভ্যন্তরস্থিত
যদি নিত্য ছয় রিপু জয় করিলেন ।

प्रसादाभिमुखे तस्मिन् चपलापि स्वभावतः ।

निकषे हेमरेखेव श्रीरासीदनपायिनी ॥ ४६

४६ अ. । स्वभावतः चपला अपि श्रीः प्रसादाभिमुखे तस्मिन् निकषे हेमरेखा इव, अनपायिनी
सीत् ॥

४६ । स्वभावतश्चपला चञ्चलापि श्रीः प्रसादाभिमुखे तस्मिन् नृपे
निकषे निकषोपले हेमरेखा इव अनपायिनी स्थिरा आसीत् ॥

४६ । স্বভাবচপলা কমলাদেবী প্রসন্নবদন নরপতি অতিথির নিকট নিকষপ্রস্তরে
প্রস্তরের স্থায় অচলা রহিলেন ।

कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।

अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः ॥ ४७

४७ अ. । केवला नीतिः कातर्यं, शौर्यं श्वापदचेष्टितम्, अतः सः समेताभ्याम् उभाभ्यां
सिद्धिम् अन्वियेष ॥

४७ । কেবলা শৌর্যবর্জিতা নীতিঃ কাतर्यं भीरুत्वम्, शौर्यं केवल-
मिदं अनुषङ्गनीयम्, केवलं नातिरहितं शौर्यं श्वापदचेष्टितम् व्याघ्रादि-

চেষ্টাপ্রায়মিত্যর্থঃ । “ব্যাঘ্রাদয়ো বনচরাঃ পশবঃ শ্বাপদা মতাঃ” ইতি
হলাযুধঃ । অতো হেতোঃ সোঽতিথিঃ সমেতাভ্যাং সঙ্গতাভ্যাসুভাভ্যাং সিদ্ধি-
জয়প্রাপ্তিস্মু অন্বিয়েষ গবেষিতবান্ ॥

৪৭। শৌর্যশীন নীতি ভীকৃতার লক্ষণ এবং কেবল শৌর্য্য শিঃসজ্জর আচরণ,
এজ্ঞ তিনি কাতরতা ও শৌর্য্য উভয়নীতি অবলম্বনেই জয়প্রাপ্তির অন্বেষণ করিতেন ।

ন তস্য মণ্ডলে রাজ্ঞো ন্যস্তপ্রণিধিদৌধিতৈঃ ।

অদৃষ্টমভবত্ কিञ্চিত্ व्यभ्रस्येव विवस्वतः ॥ ৪৮

৪৮ অঃ । ন্যস্তপ্রণিধিদৌধিতৈঃ তস্য রাজ্ঞঃ व्यभ्रस्य विवस्वतः ইব মণ্ডলে কিञ্চিত্ অদৃষ্ট-
ন অভবত্ ।

৪৮ । ন্যস্তাঃ সর্বতঃ প্রহিতাঃ প্রণিধয়শ্চরা এব দৌধিতয়ো রশ্ময়ো
যস্য তস্য । ‘প্রণিধিঃ প্রার্থনে চরে’ ইতি শাস্বতঃ । তস্য রাজ্ঞঃ, व्यभ्रस्य
নির্মেঘস্য বিবস্বতঃ সূর্য্যস্য ইব, মণ্ডলে স্ববিষয়ে কিञ্চিদল্যমপি অদৃষ্টম্
অজ্ঞাতং ন অভবত্ ন আসীত্ । স চারচক্ষুষা সর্বমপশ্যদিত্যর্থঃ ॥

৪৮ । তিনি চাররূপ কিরণ প্রেরণ করিত্তা মেঘনির্মুক্ত দিবাকরের শাশ্ব শীত
রাজ্যের সমস্ত বৃত্তান্ত বিদিত হইতেন ।

रात्रिन्दिवविभागेषु यदादिष्टं महीचिताम् ।

तत् सिषेवे नियोगेन स विकल्पपराङ्मुखः ॥ ৪৯

৪৯ অঃ । রাত্রিন্দিববিभागेषু মহীচিতাং যত্ আদিষ্টং, তত্ সঃ विकल्पपराङ्मुखः (সন্)
নিয়োগেন সিষেবে ॥

৪৯ । রাত্রৌ চ দিবা চ রাত্রিন্দিবম্, ‘অচতুর’—ইত্যাदिनाधि-
করণার্থে দ্বন্দ্বে ঽচ্প্রত্যয়ান্তো নিপাতঃ, অচ্যয়ান্তত্বাদব্যয়ত্বম্ । অত্র ষষ্ঠ্যর্থ-
সচণয়া রাত্রিন্দিবমিতি, অহোরাত্রয়ো রিত্যর্থঃ । তয়োর্বিভাগা অংশাঃ
প্রহরাদয়ঃ, তेषু মহীচিতাং রাজ্ঞাং যত্ আদিষ্টম্, ইদম্ অস্মিন্ কালি
কর্তব্যমিতি মন্বাদিভিরুপদিষ্টং তত্ স রাজা विकल्पपराङ्मुखः সংশয়-
রহিতঃ সন্ নিয়োগেন নিশ্চয়েন সিষেবে । অনুষ্ঠিতবানিত্যর্থঃ । অত্র
কৌটিল্যঃ—‘কার্য্যাণাং নিয়োগবিকল্পসমুচ্চয়া ভবন্তি । অনেনৈবোপায়েন
নান্যেনেতি নিয়োগঃ । অনেন বা অন্যেন বেতি বিকল্পঃ । অনেন চেতি
সমুচ্চয়ঃ’ ইতি ॥

৪৯ । গুরু প্রভৃতি মহর্ষি কর্তৃক রাজগণের দিবারাত্রি বিভাগে যে যে সময়ে যে
সকল কার্য্য নির্দিষ্ট হইয়াছে, তিনি সংশয়শূন্য হইয়া তাহা নিরীক্ষা করিতেন, কখন
তদ্বিষয়ে পরাভূত হন নাই ।

मन्त्रः प्रतिदिनं तस्य बभूव सह मन्त्रिभिः ।

स जातु सेव्यमानोऽपि गुप्तद्वारो न सूच्यते ॥ ५०

५० अ. । तस्य प्रतिदिनं मन्त्रिभिः सह मन्त्रः बभूव, सेव्यमानः अपि गुप्तद्वारः सः जातु न सूच्यते ।

५० । तस्य राज्ञः प्रतिदिनं मन्त्रिभिः सह मन्त्रो विचारो बभूव ।

मन्त्रः सेव्यमानः अपि अन्वहम् आवर्त्यमानोऽपि जातु कदाचिदपि न सूच्यते न प्रकाशयते । नत्र हेतुः—गुप्तद्वार इति । संवत्तेजिताकारादिज्ञान-मार्ग इत्यर्थः ॥

६० । त्रिणि अतिदिनं मन्त्रिगणेत्र महितं मन्त्रणा करितेन ; ॐ मन्त्रणा अत्राह मन्त्राणां चित्तेन इहेने ७ अन्तर्गतभाव ७ वाशिक आकृति अङ्गुति परिष्कृते ना इवशात्र मन्त्राणि अकाश पाहेत ना ।

परेषु स्वेषु च क्षिप्रैरविज्ञातपरस्परैः ।

सोऽपसर्पैर्जजागार यथाकालं स्वपन्नपि ॥ ५१

५१ अ. । यथाकालं स्वपन् अपि सः परेषु स्वेषु च क्षिप्रैः अविज्ञातपरस्परैः अपसर्पैः जजागार ॥

५१ । यथाकालम् उक्तकालानतिक्रमेण स्वपन् अपि सः अतिथिः परेषु स्वेषु स्वकीयेषु च मन्त्रादितौर्येष्विति शेषः । क्षिप्रैः प्रहितैरविज्ञाताः परस्परं येषां तैः, अन्योन्याविज्ञातैरित्यर्थः । अपसर्पैश्चरैः, 'अपसर्पश्चरः स्पर्शः' इत्यमरः । जजागार बुद्धवान् । चारमुखेन सर्वमज्ञासौ-दित्यर्थः । अत्र कामन्दकः—'चारान् विचारयेत् तीर्थेष्वात्मनश्च परस्य च । पाषण्ड्यादनविज्ञातान्योन्यमितरैरपि ॥' इति ॥

६१ । अत्राह वा पत्रपत्रे त्रिणि ये सकल चर नियुक्त करितेन, त्रिंशत्रा पत्रपत्र पत्रपत्रके जानिते पात्रित ना, अतएव त्रिणि यथाकाले निहित इहेने ७ चरपत्रा पात्रकक थाकितेन ।

दुर्गाणि दुर्गहाण्यासंस्तस्य रोद्धुरपि द्विषाम् ।

न हि सिंहो गजास्कन्दौ भयाद्भिरिगुहाशयः ॥ ५२

५२ अ. । द्विषां रोद्धुः अपि तस्य दुर्गाणि दुर्गहाणि आसन्, गजास्कन्दौ सिंहः भयात् गिरि-द्विषाशयः न हि ॥

५२ । द्विषां रोद्धुः रोधकस्य अपि न तु स्वयं रोध्यस्येत्यर्थः । तस्य राज्ञो दुर्गहाणि परैर्दूर्धर्षाणि दुर्गाणि महीदुर्गादीनि आसन् । न च निर्भीकस्य किं दुर्गैरिति वाच्यमित्यर्थान्तरन्यासमुखेनाह—न हीति । गजान् आस्कन्दति हिनस्तीति गजास्कन्दौ सिंहः भयाद्वेतोः, मिरिगुहासु

शेते इति गिरिगुहाशयो लङ्घि । किन्तु स्वभावत एवेति शेषः । 'अवि-
करणे शेतेः' इत्यच्प्रत्ययः । अत्र मनुः—'धन्वदुर्गं महीदुर्गमवदुर्गं वाच्यं-
मेव वा । नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम् ॥' इति ॥

६२ । शङ्कगणेर अवरोधकारी नृपति अतिथिर दूर्गमकल दूरतिल्लमा हिन,
तिनि ये शङ्कद्वये पृष्ठ दूर्ग निश्रीण करितेन, एमन नदह; केनना दृष्टिदृष्टा सिंहा
कथनं गजद्वये गिरिगुहाशय मग्न कटेर ना ।

भव्यमुख्याः समारम्भाः प्रत्यवेक्ष्या निरत्ययाः ।

गर्भशालिसधर्माणस्तस्य गूढं विपेचिरे ॥ ५३

५३ अ. । भव्यमुख्याः प्रत्यवेक्ष्याः (अतएव) निरत्ययाः गर्भशालिसधर्माणः तस्य समारम्भाः गूढं
विपेचिरे ॥

५३ । भव्यमुख्याः कल्याणप्रधानाः न तु विपरीताः, प्रत्यवेक्ष्या
एतावत् कृतमेतावत् कर्तव्यमित्यनुसन्धानेन विचारणीयाः अतएव
निरत्ययाः निर्वाधाः गर्भेऽभ्यन्तरे पच्यन्ते ये शालयः तेषां सधर्माणः अति-
निगूढा इत्यर्थः । 'धर्मादनिच् केवलात्' इत्यनिच्प्रत्ययः समासान्तः ।
तस्य राज्ञः समारभ्यन्त इति समारम्भाः कर्माणि गूढमप्रकाशं विपेचिरे
फलित इत्यर्थः । 'फलानुमेयाः प्रारम्भाः' इति भावः ॥

६० । तांशार मयाक् पर्यालोचोचित विद्वविरहित सुतकमजनक कार्याणां गर्भ
रूपक शालिशालेर शाल अतिगूढभावे निपन्न इहेत ।

अपथेन प्रवहते न जातूपचितोऽपि सः ।

वृद्धौ नदीमुखेनैव प्रस्थानं लवणाम्भसः ॥ ५४

५४ अ. । सः उपचितः अपि (सन्) जातु अपथेन न प्रवहते, लवणाम्भसः वृद्धौ (सत्यां) नदी-
मुखेन एव प्रस्थानम् ॥

५४ । सः अतिथिः उपचितोऽपि वृद्धिं गतोऽपि सन् जातु कदाचिदपि
अपथेन कुमार्गेण न प्रवहते न प्रवृत्तः, मर्यादां न जहावित्यर्थः । तथा-
हि—लवणाम्भसो लवणसागरस्य वृद्धौ पुरोत्पीडे सत्यां नदीमुखेनैव नदी-
प्रवेशमार्गेणैव प्रस्थानं निःसरणम्, न तु अन्यथेत्यर्थः ॥

६४ । गागरमलिज यज्ञप उल्लिखित इहेले तांश विपथगात्रौ ना इहेता नदीमुखे
अशक्ति हत, तदप तिनि एकाञ्च अज्ञातशाली इहेतां कदाच कुपथगात्रौ हन नाहे ।

कामं प्रकृतिवैराग्यं सद्यः शमयितुं क्षमः ।

यस्य कार्यः प्रतीकारः स तन्नैवोदपादयत् ॥ ५५

५५ अ. । प्रकृतिवैराग्यं सद्यः कामं शमयितुं क्षमः सः यस्य प्रतीकारः कार्यः, तत् न उद-
दयत् ॥

५५ । प्रकृतिवैराग्यं प्रजाविरागं, देवादुत्पन्नमिति शेषः । सद्यः
कामं सम्यक् शमयितुं प्रतिकर्तुं क्षमः शक्तः स राजा यस्य प्रकृतिवैराग्यस्य
प्रतीकारः कार्यः कर्त्तव्यः, अनर्थहेतुत्वादित्यर्थः । तत् वैराग्यं न उद-
दयत् । उत्पन्नप्रतीकारादनुत्पादनं वरमिति भावः । अत्र कौटिल्यः—
क्षीणाः प्रकृतयो लोभं लुब्धा यान्ति विरागताम् । विरक्ता यान्त्यमित्रं
भर्त्तारं ध्नन्ति वा स्वयम्” । तस्मात् प्रकृतौनां विरागकारणानि न
उत्पादयेदित्यर्थः ॥

५६ । देवान् कथनं प्रकृतिपूज्यं विरागं ननुपपन्नं हरेत्तेन त्विनि नदाहे तांशं प्रशम्यित
रितेन, किञ्च ये विरागैर प्रतीकारं करिते हरेत्ते, त्विनि स्वयं प्राणास्तु तांशं
प्रशमनं करितेन न ।

शक्येष्वैवाभवद्यात्रा तस्य शक्तिमतः सतः ।

समीरणसहायोऽपि नाश्वः प्रार्थी दवानलः ॥ ५६

५६ अ. । शक्तिमतः सतः तस्य शक्येषु एव यात्रा अभवत्, समीरणसहायः अपि दवानलः
प्रार्थी न ।

५६ । शक्तिमतः शक्तिसम्पन्नस्यापि सतस्तस्य राज्ञः शक्येषु शक्ति-
शेषेषु स्वस्मात् हीनबलेषु एव विषये यात्रा दण्डयात्रा अभवत्, न तु
समधिकेषु इत्यर्थः । तथाहि—समीरणसहायोऽपि दवानलः अश्वः प्रार्थी
नान्वेषी न, दग्धमिति शेषः । किन्तु दण्डकाशादिकमेवान्विष्यतीत्यर्थः ।
अत्र कौटिल्यः—‘समन्यायोभ्यां सन्दधीत हीनेन विगृह्णीयात्’ इति ॥

५७ । त्विनि समग्रं प्रभूशक्ति-सम्पन्नं हरेत्तेन वांशके पराजितं करिते समर्थ
रितेन, एतेन रूपं वाञ्छितं महिम्नं वृद्धं करितेन ; कारणं दवानलं समीरणसहायं पाहिले
नानिकेहे अन्वेषणं करितं थाके, कदाच जलेन निकटे गमनं करे न ।

न धर्ममर्थकामाभ्यां बबाधे न च तेन तौ ।

नार्थं कामेन कामं वा सोऽर्थेन सदृशस्त्रिषु ॥ ५७

५७ अ. । सः अर्थकामाभ्यां धर्मं न बबाधे, तेन च तौ न, अर्थं कामेन कामं वा अर्थेन न
बबाधे, (किन्तु) त्रिषु सदृशः ॥

५७ । स राजा अर्थकामाभ्यां धर्मं न बबाधे न नाशितवान् । तेन
समीरणं च तौ अर्थकामौ न, अर्थं कामेन कामं वा अर्थेन न बबाधे ।

একত্রৈব আসক্তি ন অমূদিত্যর্থঃ । কিন্তু ত্রিষু ধর্ম্মার্থকামেষু সৃষ্ণ-
সুখবৃদ্ধিঃ, অমূদিত্যর্থঃ ॥

৫৭। রাজা অতিথি কখনও অর্থ ও কাগদ্বারা ধর্ম্মের, ধর্ম্মদ্বারা অর্থ ও কামের
এবং কামনা দ্বারা অর্থের কিংবা অর্থদ্বারা কামনার অবহেলা করেন নাই। তিনি
ধর্ম্ম, অর্থ ও কামনা এই তিনটীতে তুল্যরূপ আনক্ত হিনেন।

হীনান্যনুপকর্তৃণি প্রবৃদ্ধানি বিকুর্বতে ।

তেন মধ্যমশক্তৌনি মিলাণি স্থাপিতান্যতঃ ॥ ৫৮

৫৮ অঃ। মিলাণি হীনানি অনুপকর্তৃণি বিকুর্বতে, (অতঃ) প্রবৃদ্ধানি তেন মধ্যমশক্তৌনি
স্থাপিতানি ॥

৫৮। মিলাণি হীনানি অতিচীর্ণানি চেৎ অনুপকর্তৃণি অনুপ-
কারীণি। প্রবৃদ্ধানি অতিসমৃদ্ধানি চেৎ বিকুর্বতে বিকুর্ভব' চেষ্টন্তে, অপ-
কুর্বত ইত্যর্থঃ। 'অকর্ম্মকাস্ত' ইত্যাत्मনেপদম্। অতঃ কারणात् তেন
রাজা মিলাণি সৃষ্টদঃ, 'মিলং সৃষ্টদি মিলাওক' ইতি বিশ্বঃ। মধ্যম-
শক্তৌনি ন অতিচীর্ণোচ্ছিন্নানি যথা তথা স্থাপিতানি ॥

৫৮। হীনদশাগ্রস্ত বাস্তির সহিত মিজতার কোন উপকার নাই; পরন্তু অতি-
নম্র বাস্তির সহিতও বহুতায় কুক্ষন কনিয়া থাকে; এজন্ত তিনি মধ্যবস্ত্রবাস্তি-
গণের সহিত মিজতা করিতেন।

পরাत्मनো: পরিচ্ছদ্য শক্ত্যাদীনং বলাবলম্ ।

যযাবেমির্বলিষ্টশ্চেৎ পরস্মাদাস্ত সৌন্যথা ॥ ৫৯

৫৯ অঃ। যঃ পরাत्मনো: শক্ত্যাদীনং বলাবলং পরিচ্ছদ্য এমিঃ পরস্মাৎ বলিষ্টঃ চেৎ যযৌ,
অন্যথা ন (যযৌ) ॥

৫৯। 'শক্যেষু এব অমবত্ যাতা' ইত্যাदिनোক্তমর্থং সৌপস্কারসাহ-
পরেতি। সঃ অতিথিঃ পরাत्मনো: শত্রোরাत्मনশ্চ শক্ত্যাদীনং শক্তিদেশকালাদীনং
বলাবলং ন্যূনাধিকভাবং পরিচ্ছদ্য নিশ্চিত্য এমিঃ শক্ত্যাদিभिঃ পরস্মাৎ
শত্রোর্বলিষ্টঃ স্বয়মতিশয়েন বলবান্ চেৎ, বলশব্দাৎ মতুবন্তাদিষ্ট-
প্রত্যয়ঃ, 'বিস্ততপোর্লুক্' ইতি মতুপো লুক্। যযৌ যাতাং চক্রে। অন্যথা
অবলিষ্টশ্চেৎ আস্ত অতিষ্টত্ ন যযৌ ইত্যর্থঃ। অত্র মনুঃ—“যদা মন্যেত
ভাবেন হৃষ্টং পুষ্টং বলং স্বকম্। পরস্য বিপরীতং চেৎ তদা যাযাদরীন্
প্রতি ॥ যদা তু স্যাৎ পরিচীর্ণো বাহনেন বলেন চ। তদা সীত প্রযত্নে
শনকৈঃ শাস্ত্রব্যবরীন্ ॥” ইতি ॥

৫৯। তিনি শত্রু ৬০-অঃ অমবত্ যাতা' ইত্যাदिনোক্তমর্থং সৌপস্কারসাহ-
পরেতি। সঃ অতিথিঃ পরাत्मনো: শত্রোরাत्मনশ্চ শক্ত্যাদীনং শক্তিদেশকালাদীনং
বলাবলং ন্যূনাধিকভাবং পরিচ্ছদ্য নিশ্চিত্য এমিঃ শক্ত্যাদিभिঃ পরস্মাৎ
শত্রোর্বলিষ্টঃ স্বয়মতিশয়েন বলবান্ চেৎ, বলশব্দাৎ মতুবন্তাদিষ্ট-
প্রত্যয়ঃ, 'বিস্ততপোর্লুক্' ইতি মতুপো লুক্। যযৌ যাতাং চক্রে। অন্যথা
অবলিষ্টশ্চেৎ আস্ত অতিষ্টত্ ন যযৌ ইত্যর্থঃ। অত্র মনুঃ—“যদা মন্যেত
ভাবেন হৃষ্টং পুষ্টং বলং স্বকম্। পরস্য বিপরীতং চেৎ তদা যাযাদরীন্
প্রতি ॥ যদা তু স্যাৎ পরিচীর্ণো বাহনেন বলেন চ। তদা সীত প্রযত্নে
শনকৈঃ শাস্ত্রব্যবরীন্ ॥” ইতি ॥

सदृश-नाके अधिक बलशाली मने करिने जेहे रूप शक्ति सहित युद्धयात्रा करितेन ;
ता शहर विपरीत स्थितिने युद्ध हउते काष्ठ थाकितेन ।

काशेनाश्रयणीयत्वमिति तस्यार्थसंग्रहः ।

अश्वगर्भो हि जीमूतश्चातकैरभिनन्द्यते ॥ ६०

६० अ. । कोशेन आश्रयणीयत्वं (भवति) इति तस्य अर्थसंग्रहः, हि अश्वगर्भः जीमूतः
हि अभिनन्द्यते ॥

६० । कोशेन अर्थचयेन आश्रयणीयत्वं भजनीयत्वम्, भवतीति शेषः ।

हेतोस्तस्य राज्ञः कर्तुः अर्थसंग्रहः, न तु लोभादित्यर्थः । तथाहि—

अश्वगर्भे यस्य सः अश्वगर्भः, जीवनस्य जलस्य मृतः पटवन्धो जीमूतो

यः । 'मूढ् बन्धने' पृषोदरादित्वात् साधुः । चातकैरभिनन्द्यते

यति । अत्र कामन्दकः—“धर्महेतोस्तयार्थाय भृत्यानां रक्षणाय च ।

परदयश्च संरक्ष्यः कोशो धर्मवता सदा ॥” इति ॥

६० । कोश परिपूर्ण थाकिनेहे सकल वशीकृत हय, एकज तिनि अर्थसंग्रह
करितेन ; येहेतु चातकगण जलपूर्ण गेवरहे सेवा करिवा थाके ।

परकर्मापहः सोऽभूदुद्यतः स्वेषु कर्मसु ।

आवृणोदात्मनो रन्ध्रं रन्ध्रेषु प्रहरन् रिपून् ॥ ६१

६१ अ. । सः परकर्मापहः (सन्) स्वेषु कर्मसु उद्यतः अभूत्, रिपून् रन्ध्रेषु प्रहरन् आत्मनः
रन्ध्रेषु आवृणोत् ॥

६१ । स राजा परेषां कर्माणि सेतुवार्त्तादीनि अपहन्तीति परकर्मा-

पहः सन्, 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इत्यपिशब्दसामर्थ्यादन्तेर्दप्रत्ययः । स्वेषु

कर्मसु उद्यतः उद्युक्तः अभूत् । किञ्च, रिपून् रन्ध्रेषु प्रहरन् आत्मनो

रन्ध्रेषु व्यसनादिकमावृणोत् संवृतवान् । अत्र मनुः—“नास्य छिद्रं परो

व्यात् विद्याच्छिद्रं परस्य तु । गूहेत् कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विर-

ात्मनः ॥” इति ॥

६१ । तिनि सर्वांगे शक्ति कार्यो विघ्न उपोदन करिवा तदनन्तर निघ्न उद्गुल
करितेन एव ताशानेर छिद्रावेषण करिवा अशर करितेन ; परन्तु निघ्नर छिद्र
विघ्न राखितेन ।

पित्वा संवर्द्धितो नित्यं कृतास्त्रः साम्प्रदायिकः ।

तस्य दण्डवतो दण्डः स्वदेहान्न व्यशिष्यत ॥ ६२

तपो रक्षन् स विघ्नेभ्यस्तस्करेभ्यश्च सम्पदः ।

यथास्वमाश्रमैश्चक्रे वरुणैरपि षडंशभाक् ॥ ६५

स्य तस्य (१) च । विघ्नेभ्यः तपः तत्क्षरेभ्यः सम्पदः च रत्नं सः आश्रयैः वर्यैः (च) यथास्व' पङ्क-
सम्परायो वक्रो ॥

रायिकः ६५ । विघ्नेभ्यः तपो रक्षन्, तस्करेभ्यः सम्पदश्च रक्षन्, स राजा

मैः ब्रह्मचर्यादिभिः वर्णैरपि ब्राह्मणादिभिश्च यथास्व' स्वसनतिक्रम्य

षष्ठोऽंशः षडंशः संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वमुक्तं प्राक् ॥

৩৫। তিনি বিদ্য হইতে তপস্যা ও তত্ত্ব হইতে ধনরক্ষা করিতেন এবং ইহার
বশত ব্রহ্মচর্যাগি তাশ্রমচতুষ্টয়ে স্থিত ব্রাহ্মণাদি বর্ণচতুষ্টয়ের নিকট যথাযোগ্য
নিগের উপার্জিত তপস্যা ও শাস্ত্রাদি সম্পদের বর্ধাংশ কররূপে গ্রহণ করিতেন।

खनिभिः सुषुवे रत्नं क्षत्रैः शस्यं वनैर्गजान् ।

दिदेश वेतनं तस्मै रक्षासदृशमेव भूः ॥ ६६

॥ अ. । भूः तस्मै रक्षासदृशम् एव वितनं दिदेश, खनिभिः रत्नं चैवैः शस्यं वनैः गजान् सुपुत्रे ॥

॥ अथ मिः तस्मै गाचे गच्छामदणं गच्छानावकामिव विवर्णं भविं

आयसं

ददौ । कथम् ? खनिभिः आकरः । खनिः स्त्रियामाकरः ।

इत्यमरः । रत्नं साणिक्यादिकं सुषुवे अजीजनत्, चैत्रैः शस्यं,

वि. सप्तमः । राजान् हस्तिनः सुषुवे ॥

৫। তৎকালে বনধা আকবরকালে বহু ক্ষেত্রে সমাহে শস্য এবং বননিচাষে হস্তী

করিয়া। তাঁহার বঙ্গলক্ষ্যার্থে অনেক পুস্তক রচিত।

स गुणानां बलानाञ्च षष्ठां षष्ठमुखविक्रमः ।

बभूव विनियोगज्ञः साधनीयेषु वस्तुषु ॥ ६७

(१०) पः । षण्णु गृहविक्रमः सः षण्णां गुणानां बलानां च साधनीयेषु वस्तुषु विनियोगज्ञः बभूव ॥

ॐ । षष्ठमः त्रिक्रमः स राजा षष्ठां गणानां सन्निविष्टाटीनां

पुष्पम, खावक्रमः स राजा पुष्पा गुणानां सन्ध्यावग्रहादाना

नूलभृत्यादीनाञ्च साधनौघेषु वस्तुषु साध्येषु अथेषु, विनियोगं

प्रभृत्यः नातीति, विनियोगस्य न्न इति वा, विनियोगज्ञः, कर्मविवक्षायाम्

पदसमासः, 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । शेषविवक्षायां षष्ठी-

श्री ३. भासः, 'इगपध'—इत्यादिना कप्रत्ययः । बभूव । 'इदमत्र प्रयोक्तव्यम्'

विद्यप्रवादि भ्रज्यामीदित्यर्थः ॥

॥ अत्रासिद्धित्यर्थः ॥

৬৭। কাস্তিকের তুল্য পরাক্রমশালী বিনিয়োগবিৎ অতিথি সন্ধিবিগ্রহাদি হরণ এবং মূল ভৃত্যাদি ছয় বল এই উভয়ের যথোপযুক্ত স্থানেই নিয়োগ করিতেন।

इति क्रमात् प्रयुञ्जानो राजनीतिं चतुर्विधाम् ।
आतीर्यादप्रतीघातं स तस्याः फलमानशे ॥ ६८

६८ अः । इति चतुर्विधां राजनीतिं क्रमात् प्रयुञ्जानः सः आतीर्यात् तस्याः फलम् अप्रतो
घातम् आनये ॥

६८ । इति चतुर्विधां, सामाद्युपायैरिति शेषः । राजनीतिं दण्ड
नीतिं क्रमात् सामादिक्रमादेव प्रयुञ्जानः स राजा आतीर्थात् मन्त्राद्य
ष्टादशात्मकतीर्थपर्यन्तम् । 'योनौ जलावतारे च मन्त्राद्यष्टादशस्वपि
पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्यात्' इति हलायुधः । तस्याः नीतेः फलम्
अप्रतीक्षातम् अप्रतिबन्धं यथा तथा आनशे प्राप्तवान् । मन्त्रादि
यमुद्दिश्य य उपायः प्रयुज्यते, स तस्य फलति इत्यर्थः ॥

৬৮। নৃপতি অতিথি এইরূপে চতুর্বিধ রাজনীতি, যথাক্রমে প্রয়োগ করিয়া
মহাদ্বাদশ বিষয়ে বিনা বাধায় ফললাভ করিয়াছিলেন।

कूटयुद्धविधिज्ञोऽपि तस्मिन् सन्मार्गयोधिनि ।
भेजेऽभिसारिकावृत्तिं जयश्रीर्वीरगामिनी ॥ ६६

६९ अ. । कूटयुद्धविधिज्ञे अपि सन्मार्गयोधिनि तस्मिन् वीरगामिनौ जयश्रीः अभिवारिण
वृत्तिं भेजे ॥

६८ । कूटयुद्धविधिज्ञेऽपि कपटयुद्धप्रकाराभिज्ञेऽपि सन्मार्गेण यो धिनि
धर्मयोद्धरि तस्मिन् अतिथौ वीरगाभिनी जयश्रीः अभिसारिकावृत्तिं भजे
'कान्तायिनी तु या याति सङ्केतं साभिसारिका' इत्यमरः । जयश्री
तमन्विष्य आगच्छदित्यर्थः ॥

৬৯। তিনি কপটযুদ্ধপ্রণালী জানিলেও ত্রায়যুদ্ধ করিতেন এবং বীরপুরুষগামিনী
জয়শ্রী অভিসারিকাবর্ত্তি অবলম্বন করিয়া যেন তাঁহার সমীপে আগমন করিতেন।

प्रायः प्रतापभग्नत्वादरीणां तस्य दुर्लभः ।
रणी गन्धद्विपस्यव गन्धभिन्नान्यदन्तिनः ॥ ७०

७० अ. । अरीणां प्रतापप्रत्वात् सस्य गन्धभिन्नान्यदन्तिनः गन्धपिपस्य इव प्रायः रणः दुर्लभः ।

७०। अरीणां सर्वेषामपि प्रतापेन अतितेजसा एव भग्नत्वात् त
राज्ञः, गन्धेन मन्दगन्धेन एव भिन्ना भग्ना अन्ये दन्तिनो येन त

अधिपस्य इव प्रायः प्रायेण रणो दुर्लभः । खलर्ययोगेऽपि शेषविवक्षायां
भीमिच्छन्ति इत्युक्तम् ॥

१०। मद्रावी मातङ्गेर मद्राके येमन गक्रहीन अग्र इहो भद्राणाह इहेरा
राधु इय, तक्रप विक्रमशारा भद्रनाहन शक्रगणेर इहेरा महित युक्र सुदर्नभ
इहाछिन ।

प्रवृद्धौ हीयते चन्द्रः समुद्रोऽपि तथाविधः ।

स तु तत्समवृद्धिश्च न चाभूत्ताविव क्षयी ॥ ७१

७१ अः । प्रवृद्धौ (सत्यां) चन्द्रः हीयते, समुद्रः अपि तथाविधः, सः तु तत्समवृद्धिः च, तौ
क्षयी न अभूत् ॥

७१। प्रवृद्धौ सत्यां चन्द्रो हीयते । समुद्रोऽपि तथाविधः चन्द्रवदेव
मन्वादिप्रवृद्धौ हीयते । 'प्रवृद्धः' इति वा पाठः । स राजा तु ताभ्यां चन्द्रसमुद्राभ्यां
मा वृद्धिर्यस्य सः तत्समवृद्धिश्च अभूत् । तौ चन्द्रसमुद्रौ इव क्षयी,
ग करिष्यति' इत्यादिना इनिप्रत्ययः । न अभूत् ॥

११। राजा अतिथिं चक्र ७ ममुद्धेर श्रात्र वृक्किप्राप्त इहेतेन, किञ्च वृक्किर आति-
गनिवक्कन चक्र ७ ममुद्ध येमन क्रयप्राप्त इहेरा थाके, तनि तांशदिगेर श्रात्र कमाठ
गता प्राप्त इन नाहे ।

सन्तस्तस्याभिगमनादत्यर्थं महतः कृशाः ।

उदधेरिव जीमूताः प्रापुर्दाहत्वमर्थिनः ॥ ७२

७२ अः । अत्यर्थं कृशाः (अतएव) अर्थिनः सन्तः महतः तस्य अभिगमनात् उदधेः (अभि-
गमनात्), जीमूताः इव दाहत्वं प्रापुः ॥

७२। अत्यर्थं कृशा दरिद्रा अतएव अर्थिनो याचनशीलाः सन्तो
तेषां महतः तस्य राज्ञः अभिगमनात् उदधेः अभिगमनात् जीमूता
दाहत्वं प्रापुः । अर्थिषु दानभोगपर्याप्तं धनं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

१२। मेष येमन जलधि इहेते जलग्रहण करिषा तांश शूनराय वर्षण करे, तक्रप
मि माधु अर्थिगण मेहे मद्राणय अतिथिर निकटे प्रार्थनातिरिक्त अर्थ प्राप्त इहेरा
रा मान शारा आपनारा दाता नामे थात इहेराछिनेन ।

सूयमानः स जिज्ञाय स्तुत्यमेव समाचरन् ।

तथापि ववृधे तस्य तत्कारिद्वेषिणो यशः ॥ ७३

७३ अः । सः सूयम् एव समाचरन् (अतएव) सूयमानः (सन्) जिज्ञाय, तथापि तत्कारि-
रिषः तस्य यशः ववृधे ॥

७३। स राजा सुखं स्तोत्रार्हमेव यत् तदेव समाचरन् अतएव सुख-
मानः सन् जिज्ञासुः ललज्ज । तथापि स्तोत्रार्हमेव तत्कारिणः स्तोत्रकारिणो
हेष्टीति तत्कारिणोऽपि तस्य राज्ञो यशो वदन्ति । गुणान्वयस्य सतः पुंसः
सुतो लज्जेव भूषणम् इति भावः ॥

७०। त्रिनिष्ठित्वापेक्ष उपश्रुतं कार्यं करिष्ये, किञ्च केह प्रशङ्गा करिष्ये
मातिशयं शङ्कित इहेतेन; तथापि शिवकविदिष्टे अतिथिं यत् भवति परिवाद्य
इहेष्टादिन ।

दुरितं दर्शनेन घ्नन् तत्त्वार्थेन नुदंस्तमः ।

प्रजाः स्वतन्त्रयाञ्चक्रे शश्वत् सूर्य इवोदितः ॥ ७४

७४ अः । (सः) उदितः सूर्यः इव दर्शनेन दुरितं घ्नन् तत्त्वार्थेन तमः नुदन् शश्वत् प्रजाः
स्वतन्त्रयाञ्चक्रे ॥

७४। स राजा उदितः सूर्य इव दर्शनेन दुरितं घ्नन् निवर्त्तयन् ।
तथाच स्मर्यते—“अग्निचित् कपिला सत्री राजा भिक्षुर्गोदधिः । दृष्ट-
मावाः पुनन्येते तस्मात् पश्येत जित्यशः ॥” इति । तत्त्वस्य वस्तुतत्त्वस्य
अर्थेन समर्थनेन प्रकाशेन च तमोऽज्ञानं ध्वान्तञ्च नुदन् शश्वत् प्रजाः
स्वतन्त्रयाञ्चक्रे स्वाधीनाश्चकार ॥

७४। त्रिनिष्ठित्वापेक्ष उपश्रुतं कार्यं करिष्ये, किञ्च केह प्रशङ्गा करिष्ये
मातिशयं शङ्कित इहेतेन; तथापि शिवकविदिष्टे अतिथिं यत् भवति परिवाद्य
इहेष्टादिन ।

इन्दोरगतयः पद्मे सूर्यस्य कुमुदेऽंशवः ।

गुणास्तस्य विपक्षेऽपि गुणिनो लेभिरेऽन्तरम् ॥ ७५

७५ अः । इन्दोः अंशवः पद्मे अगतयः सूर्यस्य (अंशवः) कुमुदे (अगतयः) गुणिनः तस्य
गुणाः विपक्षे अपि अन्तरं लेभिरे ॥

७५। इन्दोः अंशवः पद्मे अगतयः प्रवेशरहिता इत्यर्थः । सूर्यस्य
अंशवः कुमुदे अगतयः, गुणिनः तस्य गुणास्तु विपक्षे शत्रौ अपि अन्तरम्
अवकाशं लेभिरे प्रापुः ॥

पराभिसम्मानपरं यद्यप्यस्य विचेष्टितम् ।

जिगीषोरप्रमेधाय धर्ममेव बभूव तत् ॥ ७६

७६ अः । अयमेधाय जिगीषोः अयं विचेष्टितं यद्यपि पराभिसम्मानपरं, (तथापि) तत् धर्मम्
एव बभूव ॥

স্তূয়-
স্মিতা
পুংস-
করিত
ব্রিহা
৩৬। অশ্বমেধায় জিগীষোঃ অস্ব্য বিচেষ্টিতং দিগ্বিজয়রূপং যদ্যপি
সামিসম্ভানপরং শত্রুবস্বনপ্রধানং তথাপি তত্ ধর্ম্যে ধর্মান্দনপেতমেব। 'ধর্ম-
পর্যন্যায়াদনপেত' ইতি যত্ প্রত্যয়ঃ। বম্ভূব। 'মন্দ্রপ্রভাবোক্তা-
কৃতিभिः परान् सन्दध्यात्' इति कौटिल्यः ॥

৩৫—৩৬। কখনে চক্রকিরণের গতি নাই এবং কখনেও দিগ্বিকিরণ প্রবেশ
কর না; কিন্তু গুণশালী রাজা অতিথির গুণানুযায়ী কি উপকর কি বিপকর সন্তোষই
প্রদেয় প্রবেশলাভ করিত; এমন কি, অশ্বমেধের জন্ত দিগ্বিজয়ভিনায়ী মহীপতির
কুণৌড়নও ধর্মমগ্নত ইহঁরাছিল।

৩৪
তু প্রজা:
তীয়ন।
৩৭।
৩৮।
৩৯।
৪০।
৪১।
৪২।
৪৩।
৪৪।
৪৫।
৪৬।
৪৭।
৪৮।
৪৯।
৫০।
৫১।
৫২।
৫৩।
৫৪।
৫৫।
৫৬।
৫৭।
৫৮।
৫৯।
৬০।
৬১।
৬২।
৬৩।
৬৪।
৬৫।
৬৬।
৬৭।
৬৮।
৬৯।
৭০।
৭১।
৭২।
৭৩।
৭৪।
৭৫।
৭৬।
৭৭।
৭৮।
৭৯।
৮০।
৮১।
৮২।
৮৩।
৮৪।
৮৫।
৮৬।
৮৭।
৮৮।
৮৯।
৯০।
৯১।
৯২।
৯৩।
৯৪।
৯৫।
৯৬।
৯৭।
৯৮।
৯৯।
১০০।
১০১।
১০২।
১০৩।
১০৪।
১০৫।
১০৬।
১০৭।
১০৮।
১০৯।
১১০।
১১১।
১১২।
১১৩।
১১৪।
১১৫।
১১৬।
১১৭।
১১৮।
১১৯।
১২০।
১২১।
১২২।
১২৩।
১২৪।
১২৫।
১২৬।
১২৭।
১২৮।
১২৯।
১৩০।
১৩১।
১৩২।
১৩৩।
১৩৪।
১৩৫।
১৩৬।
১৩৭।
১৩৮।
১৩৯।
১৪০।
১৪১।
১৪২।
১৪৩।
১৪৪।
১৪৫।
১৪৬।
১৪৭।
১৪৮।
১৪৯।
১৫০।
১৫১।
১৫২।
১৫৩।
১৫৪।
১৫৫।
১৫৬।
১৫৭।
১৫৮।
১৫৯।
১৬০।
১৬১।
১৬২।
১৬৩।
১৬৪।
১৬৫।
১৬৬।
১৬৭।
১৬৮।
১৬৯।
১৭০।
১৭১।
১৭২।
১৭৩।
১৭৪।
১৭৫।
১৭৬।
১৭৭।
১৭৮।
১৭৯।
১৮০।
১৮১।
১৮২।
১৮৩।
১৮৪।
১৮৫।
১৮৬।
১৮৭।
১৮৮।
১৮৯।
১৯০।
১৯১।
১৯২।
১৯৩।
১৯৪।
১৯৫।
১৯৬।
১৯৭।
১৯৮।
১৯৯।
২০০।
২০১।
২০২।
২০৩।
২০৪।
২০৫।
২০৬।
২০৭।
২০৮।
২০৯।
২১০।
২১১।
২১২।
২১৩।
২১৪।
২১৫।
২১৬।
২১৭।
২১৮।
২১৯।
২২০।
২২১।
২২২।
২২৩।
২২৪।
২২৫।
২২৬।
২২৭।
২২৮।
২২৯।
২৩০।
২৩১।
২৩২।
২৩৩।
২৩৪।
২৩৫।
২৩৬।
২৩৭।
২৩৮।
২৩৯।
২৪০।
২৪১।
২৪২।
২৪৩।
২৪৪।
২৪৫।
২৪৬।
২৪৭।
২৪৮।
২৪৯।
২৫০।
২৫১।
২৫২।
২৫৩।
২৫৪।
২৫৫।
২৫৬।
২৫৭।
২৫৮।
২৫৯।
২৬০।
২৬১।
২৬২।
২৬৩।
২৬৪।
২৬৫।
২৬৬।
২৬৭।
২৬৮।
২৬৯।
২৭০।
২৭১।
২৭২।
২৭৩।
২৭৪।
২৭৫।
২৭৬।
২৭৭।
২৭৮।
২৭৯।
২৮০।
২৮১।
২৮২।
২৮৩।
২৮৪।
২৮৫।
২৮৬।
২৮৭।
২৮৮।
২৮৯।
২৯০।
২৯১।
২৯২।
২৯৩।
২৯৪।
২৯৫।
২৯৬।
২৯৭।
২৯৮।
২৯৯।
৩০০।
৩০১।
৩০২।
৩০৩।
৩০৪।
৩০৫।
৩০৬।
৩০৭।
৩০৮।
৩০৯।
৩১০।
৩১১।
৩১২।
৩১৩।
৩১৪।
৩১৫।
৩১৬।
৩১৭।
৩১৮।
৩১৯।
৩২০।
৩২১।
৩২২।
৩২৩।
৩২৪।
৩২৫।
৩২৬।
৩২৭।
৩২৮।
৩২৯।
৩৩০।
৩৩১।
৩৩২।
৩৩৩।
৩৩৪।
৩৩৫।
৩৩৬।
৩৩৭।
৩৩৮।
৩৩৯।
৩৪০।
৩৪১।
৩৪২।
৩৪৩।
৩৪৪।
৩৪৫।
৩৪৬।
৩৪৭।
৩৪৮।
৩৪৯।
৩৫০।
৩৫১।
৩৫২।
৩৫৩।
৩৫৪।
৩৫৫।
৩৫৬।
৩৫৭।
৩৫৮।
৩৫৯।
৩৬০।
৩৬১।
৩৬২।
৩৬৩।
৩৬৪।
৩৬৫।
৩৬৬।
৩৬৭।
৩৬৮।
৩৬৯।
৩৭০।
৩৭১।
৩৭২।
৩৭৩।
৩৭৪।
৩৭৫।
৩৭৬।
৩৭৭।
৩৭৮।
৩৭৯।
৩৮০।
৩৮১।
৩৮২।
৩৮৩।
৩৮৪।
৩৮৫।
৩৮৬।
৩৮৭।
৩৮৮।
৩৮৯।
৩৯০।
৩৯১।
৩৯২।
৩৯৩।
৩৯৪।
৩৯৫।
৩৯৬।
৩৯৭।
৩৯৮।
৩৯৯।
৪০০।
৪০১।
৪০২।
৪০৩।
৪০৪।
৪০৫।
৪০৬।
৪০৭।
৪০৮।
৪০৯।
৪১০।
৪১১।
৪১২।
৪১৩।
৪১৪।
৪১৫।
৪১৬।
৪১৭।
৪১৮।
৪১৯।
৪২০।
৪২১।
৪২২।
৪২৩।
৪২৪।
৪২৫।
৪২৬।
৪২৭।
৪২৮।
৪২৯।
৪৩০।
৪৩১।
৪৩২।
৪৩৩।
৪৩৪।
৪৩৫।
৪৩৬।
৪৩৭।
৪৩৮।
৪৩৯।
৪৪০।
৪৪১।
৪৪২।
৪৪৩।
৪৪৪।
৪৪৫।
৪৪৬।
৪৪৭।
৪৪৮।
৪৪৯।
৪৫০।
৪৫১।
৪৫২।
৪৫৩।
৪৫৪।
৪৫৫।
৪৫৬।
৪৫৭।
৪৫৮।
৪৫৯।
৪৬০।
৪৬১।
৪৬২।
৪৬৩।
৪৬৪।
৪৬৫।
৪৬৬।
৪৬৭।
৪৬৮।
৪৬৯।
৪৭০।
৪৭১।
৪৭২।
৪৭৩।
৪৭৪।
৪৭৫।
৪৭৬।
৪৭৭।
৪৭৮।
৪৭৯।
৪৮০।
৪৮১।
৪৮২।
৪৮৩।
৪৮৪।
৪৮৫।
৪৮৬।
৪৮৭।
৪৮৮।
৪৮৯।
৪৯০।
৪৯১।
৪৯২।
৪৯৩।
৪৯৪।
৪৯৫।
৪৯৬।
৪৯৭।
৪৯৮।
৪৯৯।
৫০০।
৫০১।
৫০২।
৫০৩।
৫০৪।
৫০৫।
৫০৬।
৫০৭।
৫০৮।
৫০৯।
৫১০।
৫১১।
৫১২।
৫১৩।
৫১৪।
৫১৫।
৫১৬।
৫১৭।
৫১৮।
৫১৯।
৫২০।
৫২১।
৫২২।
৫২৩।
৫২৪।
৫২৫।
৫২৬।
৫২৭।
৫২৮।
৫২৯।
৫৩০।
৫৩১।
৫৩২।
৫৩৩।
৫৩৪।
৫৩৫।
৫৩৬।
৫৩৭।
৫৩৮।
৫৩৯।
৫৪০।
৫৪১।
৫৪২।
৫৪৩।
৫৪৪।
৫৪৫।
৫৪৬।
৫৪৭।
৫৪৮।
৫৪৯।
৫৫০।
৫৫১।
৫৫২।
৫৫৩।
৫৫৪।
৫৫৫।
৫৫৬।
৫৫৭।
৫৫৮।
৫৫৯।
৫৬০।
৫৬১।
৫৬২।
৫৬৩।
৫৬৪।
৫৬৫।
৫৬৬।
৫৬৭।
৫৬৮।
৫৬৯।
৫৭০।
৫৭১।
৫৭২।
৫৭৩।
৫৭৪।
৫৭৫।
৫৭৬।
৫৭৭।
৫৭৮।
৫৭৯।
৫৮০।
৫৮১।
৫৮২।
৫৮৩।
৫৮৪।
৫৮৫।
৫৮৬।
৫৮৭।
৫৮৮।
৫৮৯।
৫৯০।
৫৯১।
৫৯২।
৫৯৩।
৫৯৪।
৫৯৫।
৫৯৬।
৫৯৭।
৫৯৮।
৫৯৯।
৬০০।
৬০১।
৬০২।
৬০৩।
৬০৪।
৬০৫।
৬০৬।
৬০৭।
৬০৮।
৬০৯।
৬১০।
৬১১।
৬১২।
৬১৩।
৬১৪।
৬১৫।
৬১৬।
৬১৭।
৬১৮।
৬১৯।
৬২০।
৬২১।
৬২২।
৬২৩।
৬২৪।
৬২৫।
৬২৬।
৬২৭।
৬২৮।
৬২৯।
৬৩০।
৬৩১।
৬৩২।
৬৩৩।
৬৩৪।
৬৩৫।
৬৩৬।
৬৩৭।
৬৩৮।
৬৩৯।
৬৪০।
৬৪১।
৬৪২।
৬৪৩।
৬৪৪।
৬৪৫।
৬৪৬।
৬৪৭।
৬৪৮।
৬৪৯।
৬৫০।
৬৫১।
৬৫২।
৬৫৩।
৬৫৪।
৬৫৫।
৬৫৬।
৬৫৭।
৬৫৮।
৬৫৯।
৬৬০।
৬৬১।
৬৬২।
৬৬৩।
৬৬৪।
৬৬৫।
৬৬৬।
৬৬৭।
৬৬৮।
৬৬৯।
৬৭০।
৬৭১।
৬৭২।
৬৭৩।
৬৭৪।
৬৭৫।
৬৭৬।
৬৭৭।
৬৭৮।
৬৭৯।
৬৮০।
৬৮১।
৬৮২।
৬৮৩।
৬৮৪।
৬৮৫।
৬৮৬।
৬৮৭।
৬৮৮।
৬৮৯।
৬৯০।
৬৯১।
৬৯২।
৬৯৩।
৬৯৪।
৬৯৫।
৬৯৬।
৬৯৭।
৬৯৮।
৬৯৯।
৭০০।
৭০১।
৭০২।
৭০৩।
৭০৪।
৭০৫।
৭০৬।
৭০৭।
৭০৮।
৭০৯।
৭১০।
৭১১।
৭১২।
৭১৩।
৭১৪।
৭১৫।
৭১৬।
৭১৭।
৭১৮।
৭১৯।
৭২০।
৭২১।
৭২২।
৭২৩।
৭২৪।
৭২৫।
৭২৬।
৭২৭।
৭২৮।
৭২৯।
৭৩০।
৭৩১।
৭৩২।
৭৩৩।
৭৩৪।
৭৩৫।
৭৩৬।
৭৩৭।
৭৩৮।
৭৩৯।
৭৪০।
৭৪১।
৭৪২।
৭৪৩।
৭৪৪।
৭৪৫।
৭৪৬।
৭৪৭।
৭৪৮।
৭৪৯।
৭৫০।
৭৫১।
৭৫২।
৭৫৩।
৭৫৪।
৭৫৫।
৭৫৬।
৭৫৭।
৭৫৮।
৭৫৯।
৭৬০।
৭৬১।
৭৬২।
৭৬৩।
৭৬৪।
৭৬৫।
৭৬৬।
৭৬৭।
৭৬৮।
৭৬৯।
৭৭০।
৭৭১।
৭৭২।
৭৭৩।
৭৭৪।
৭৭৫।
৭৭৬।
৭৭৭।
৭৭৮।
৭৭৯।
৭৮০।
৭৮১।
৭৮২।
৭৮৩।
৭৮৪।
৭৮৫।
৭৮৬।
৭৮৭।
৭৮৮।
৭৮৯।
৭৯০।
৭৯১।
৭৯২।
৭৯৩।
৭৯৪।
৭৯৫।
৭৯৬।
৭৯৭।
৭৯৮।
৭৯৯।
৮০০।
৮০১।
৮০২।
৮০৩।
৮০৪।
৮০৫।
৮০৬।
৮০৭।
৮০৮।
৮০৯।
৮১০।
৮১১।
৮১২।
৮১৩।
৮১৪।
৮১৫।
৮১৬।
৮১৭।
৮১৮।
৮১৯।
৮২০।
৮২১।
৮২২।
৮২৩।
৮২৪।
৮২৫।
৮২৬।
৮২৭।
৮২৮।
৮২৯।
৮৩০।
৮৩১।
৮৩২।
৮৩৩।
৮৩৪।
৮৩৫।
৮৩৬।
৮৩৭।
৮৩৮।
৮৩৯।
৮৪০।
৮৪১।
৮৪২।
৮৪৩।
৮৪৪।
৮৪৫।
৮৪৬।
৮৪৭।
৮৪৮।
৮৪৯।
৮৫০।
৮৫১।
৮৫২।
৮৫৩।
৮৫৪।
৮৫৫।
৮৫৬।
৮৫৭।
৮৫৮।
৮৫৯।
৮৬০।
৮৬১।
৮৬২।
৮৬৩।
৮৬৪।
৮৬৫।
৮৬৬।
৮৬৭।
৮৬৮।
৮৬৯।
৮৭০।
৮৭১।
৮৭২।
৮৭৩।
৮৭৪।
৮৭৫।
৮৭৬।
৮৭৭।
৮৭৮।
৮৭৯।
৮৮০।
৮৮১।
৮৮২।
৮৮৩।
৮৮৪।
৮৮৫।
৮৮৬।
৮৮৭।
৮৮৮।
৮৮৯।
৮৯০।
৮৯১।
৮৯২।
৮৯৩।
৮৯৪।
৮৯৫।
৮৯৬।
৮৯৭।
৮৯৮।
৮৯৯।
৯০০।
৯০১।
৯০২।
৯০৩।
৯০৪।
৯০৫।
৯০৬।
৯০৭।
৯০৮।
৯০৯।
৯১০।
৯১১।
৯১২।
৯১৩।
৯১৪।
৯১৫।
৯১৬।
৯১৭।
৯১৮।
৯১৯।
৯২০।
৯২১।
৯২২।
৯২৩।
৯২৪।
৯২৫।
৯২৬।
৯২৭।
৯২৮।
৯২৯।
৯৩০।
৯৩১।
৯৩২।
৯৩৩।
৯৩৪।
৯৩৫।
৯৩৬।
৯৩৭।
৯৩৮।
৯৩৯।
৯৪০।
৯৪১।
৯৪২।
৯৪৩।
৯৪৪।
৯৪৫।
৯৪৬।
৯৪৭।
৯৪৮।
৯৪৯।
৯৫০।
৯৫১।
৯৫২।
৯৫৩।
৯৫৪।
৯৫৫।
৯৫৬।
৯৫৭।
৯৫৮।
৯৫৯।
৯৬০।
৯৬১।
৯৬২।
৯৬৩।
৯৬৪।
৯৬৫।
৯৬৬।
৯৬৭।
৯৬৮।
৯৬৯।
৯৭০।
৯৭১।
৯৭২।
৯৭৩।
৯৭৪।
৯৭৫।
৯৭৬।
৯৭৭।
৯৭৮।
৯৭৯।
৯৮০।
৯৮১।
৯৮২।
৯৮৩।
৯৮৪।
৯৮৫।
৯৮৬।
৯৮৭।
৯৮৮।
৯৮৯।
৯৯০।
৯৯১।
৯৯২।
৯৯৩।
৯৯৪।
৯৯৫।
৯৯৬।
৯৯৭।
৯৯৮।
৯৯৯।
১০০০।

एवमुद्यन् प्रभावेण शास्त्रनिर्दिष्टवर्त्मना ।

वृषेव देवो देवानां राज्ञां राजा बभूव सः ॥ ३७

৩৭ অঃ। এবং শাস্ত্রনির্দিষ্টবর্ত্মনা প্রभावेण উদ্যন্ সঃ বৃষা দেবানাং দেবঃ ইব রাজা রাজা
বম্ভূব।

৩৮। এবং শাস্ত্রনির্দিষ্টবর্ত্মনা শাস্ত্রোপদিষ্টমার্গেণ প্রभावेण কোশ-
দণ্ডজেন তেজসা। 'স প্রभावः प्रतापश्च यत्तेजः काशदण्डजम्' इत्यमरः।
৩৯। উদ্যন্ উদ্যুজ্ঞানঃ সঃ বৃষা বাসবো দেবানাং দেবো দেবদেব ইব রাজা রাজা
রাজরাজো বম্ভূব ॥

৪০। ইহ প্রথম দেবগণের দেব, তৎকালীন নৃপতি অতিথি বিদিতবাধিত পথে
প্রদেয় থাকিয়া স্বীয় প্রভাববাহী রাজগণেরও রাজা ইহঁরাছিলেন।

पञ्चमं लोकपालानामूचः साधर्म्ययोगतः ।

भूतानां महतां षष्ठमष्टमं कुलभূभृताम् ॥ ३८

৩৮ অঃ। (তং) সাধর্ম্যযোগতঃ লোকপালানাং পঞ্চমং মহতাং ভূতানাং ষষ্ঠং কুলভূভৃতাং
ষষ্ঠম্ জচুঃ।

৩৯। তং রাজানমিতি শ্রেষ্ঠঃ। সাধর্ম্যযোগতঃ যথাক্রমং লোকসংরক্ষণ-
প্রোপকারভূধারণরূপসমানধর্ম্যত্ববলাৎ লোকপালানাং ইন্দ্রাদীনাং চতুর্গাং
পঞ্চমম্ জচুঃ। মহতাং ভূতানাং পৃথিব্যাদীনাং পঞ্চানাং ষষ্ঠম্ জচুঃ।
কুলভূভৃতাং কুলাচলানাং মহেন্দ্রমলয়াদীনাং সন্তানাম্ ষষ্ঠমম্ জচুঃ ॥

৪০। সন্তান গুণবত্তাহেতু তাঁহাকে লোকে ইন্দ্রাদি চতুর্লোকপালের পঞ্চম, পৃথিবী
পানি পঞ্চভূতের ষষ্ঠ এবং মহেন্দ্র মলয়াদি গন্তুনাচলের ষষ্ঠম বনিয়া নির্দেশ করিত।

दूरापवर्जितच्छत्रैस्तस्याज्ञां शासनार्पिताम् ।

दधुः शिरोभिर्भূपाला देवाः पौरन्दरीमिव ॥ ३९

७९ अ. । भूपालाः शासनापितां तस्य आज्ञां देवाः पौरन्दरीम् (आज्ञाम्) इव दूरापवर्जित-
च्छत्रैः शिरोभिः दधुः ॥

७९ । भूपालाः शासनेषु अर्पिताम् उपन्यस्तां तस्य राज्ञ आज्ञां
देवाः पौरन्दरीम् ऐन्द्रीम् आज्ञाम् इव दूरापवर्जितच्छत्रैः दूरात् परिहृता-
तपत्रैः शिरोभिः दधुः ॥

१० । सूरगण वेक्रप सूरराज पुरन्दरेश आज्ञापानम करेन, तद्वप राजगण—
पूर हहेते मञ्चकश्चित आतपञ्च परित्यागपूर्वक छत्रशेन मञ्चके ऊँशर आञ्छा-
प्रतिपानन करितेन ।

ऋत्विजः स तथानर्चं दक्षिणाभिर्महाक्रतौ ।

यथा साधारणीभूतं नामास्य धनदस्य च ॥ ८०

८० अ. । सः महाक्रतौ ऋत्विजः दक्षिणाभिः तथा आनर्चं, यथा अस्य धनदस्य च नाम
साधारणीभूतम् ॥

८० । स राजा महाक्रतौ अश्वमेधे ऋत्विजो याजकान् दक्षिणाभिः
तथा आनर्चं अर्चयामास । अर्चतेः भौवादिकात् लिट् । यथा अस्य
राज्ञो धनदस्य च नाम साधारणीभूतम् एकीभूतम् । उभयोरपि धनद-
संज्ञा यथा स्यात् तथेत्यर्थः ॥

८० । त्रिनि अश्वमेधच्छेद याजिकगणके एतद्दे प्रचुर दक्षिणादानं करिष्यादिति
मे, तत्काले त्रिनि कुवेरेश जूला विख्यात हेशादिति ।

इन्द्रादृष्टिर्नियमितगदोद्रेकवृत्तिर्यमोऽभूत्

यादोनाथः शिवजलपथः कर्मणे नौचराणाम् ।

पूर्वापेक्षी तदनु विदधे कोषवृद्धिं कुवेर-

स्तस्मिन् दण्डोपनतचरितं भेजिरे लोकपालाः ॥ ८१

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ अतिथिचरितवर्णनो

नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७

८१ अ. । इन्द्रात् वृष्टिः अभूत्, यमः नियमितगदोद्रेकवृत्तिः (अभूत्) यादोनाथः नौचराणां
कर्मणे शिवजलपथः (अभूत्) तदनु पूर्वापेक्षी कुवेरः कोषवृद्धिं विदधे, (इत्थं) लोकपालाः तस्मिन्
(विषये) दण्डोपनतचरितं भेजिरे ॥

८१ । इन्द्रात् वृष्टिरभूत्, यमो नियमिता निवारिता गदस्य रोगस्य
उद्रेके एव वृत्तिर्येन सः अभूत् । यादोनाथो वरुणो नौचराणां नाविकानां

पयजित-
आज्ञां
हता-
जगण—
आज्ञा-
श्रीमहामहोपाध्याय-कोलाचल-मल्लिनाथ-सूरिविरचितया सञ्जोवनी-
समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकवि—श्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे
महाकाव्ये अतिथिचरितवर्णनो नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७

च नाम
एभिः
अस्य
धनद-
छलेन
१। देवराज इत्यु तौशर राज्ञो प्रचुर वारिवर्षण, यमराज पौडार डेद्रेक
एवः जनाधिपति वरुण नौकाविहारिगणेर सूत्रमकरण जगु जलपथ निरापद्
तन। कुवेर रघुप्रभृति पूर्वतन महावीर राजगणेर महिमा श्रवण करिष्य
कोशांगार पूर्ण राखितेन ; ऐक्ये लोकापानगण शरणागतैर आग्र तौशर
करिष्यछिलेन।

सप्तदश सर्ग समाप्त ॥ १७

२१

चराणां
तस्मिन्

गस्य
तानां

अष्टादशः सर्गः ।

—००२०००—

स नैषधस्यार्थपतेः सुतायामुत्पादयामास निषिद्धशत्रुः ।
अनूनसारं निषधान्नगेन्द्रात् पुत्रं यमाहुर्निषधाख्यमेव ॥

१ अः । निषिद्धशत्रुः सः नैषधस्य अर्थपतेः सुतायां निषधात् नगेन्द्रात् अनूनसारं पुत्रम् उत्पादयामास, यं निषधाख्यम् एव आहुः ॥

यत्पादपांसुसम्पर्कादहल्यासीदपांसुला ।

कारुण्यसिन्धवे तस्मै नमो वैदेहियन्धवे ॥

१ । निषिद्धशत्रुः निवारितरिपुः सः अतिथिः नैषधस्य निषधदेशात्
घोषरस्य अर्थपतेः राज्ञः सुतायां निषधात् निषधाख्यात् नगेन्द्रात् पर्वतात्
अनूनसारम् अन्यूनवलं पुत्रम् उत्पादयामास । यं पुत्रं निषधाख्यं निषध-
नामकम् एव आहुः ॥

१ । शत्रुविजयी नृपति अतिथि, निषधपति अर्थपतिर तनयां गर्भे नगरात्
निषधेन तुल्यं मारवान् "निषध" नाम्ने एकं पुत्रं उत्पादनं करेन ।

तेनोरुवीर्येण पिता प्रजायै कल्पिष्यमाणेन ननन्द यूना ।
सुवृष्टियोगादिव जीवलोकः शस्येन सम्पत्तिफलोन्मुखेन ॥

२ अः । सुवृष्टियोगात् सम्पत्तिफलोन्मुखेन शस्येन जीवलोकः इव उरुवीर्येण (अतएव) प्रजायै
कल्पिष्यमाणेन तेन यूना पिता मनन्द ॥

२ । उरुवीर्येण अतिपराक्रमेण अतएव प्रजायै लोकरक्षणाय
कल्पिष्यमाणेन तेन यूना निषधेन पिता अतिथिः सुवृष्टियोगात् सम्पत्ति-
फलोन्मुखेन पाकोन्मुखेन शस्येन जीवलोक इव ननन्द जहर्ष ॥

२ । सुवृष्टिवर्षणे शयमकल फलोन्मुख इहेन जीवलोकं येषूप सन्तोषलाभं करोति
तद्वत् अतिथिः प्रभूतपराक्रमशाली युवा निषधके प्रजां रक्षणाय निष्कृतं करिष्येति
एवैकं निश्चयं करिष्या आह्वानित इहेनेन ।

शब्दादिनिर्विष्य सुखं चिराय

तस्मिन् प्रतिष्ठापितराजशब्दः ।

कौमुदतेयः कुमुदावदातै-

द्यामर्जितां कर्मभिराकरोह ॥ ३ ॥

१. कौमुदितेयः शब्दादिसुखं निर्विश्व चिराय तस्मिन् प्रतिष्ठापितराजशब्दः (सन्) कुमु-
दातेः कर्मभिः अर्जितां धाम आरुह ॥

२. कुमुदित्या अपत्यं पुमान् कौमुदितेयः अतिथिः शब्दादि शब्द-
दि सुखं सुखसाधनं विषयवर्गं निर्विश्व उपभुज्य चिराय तस्मिन् निष-
ये पुत्रे प्रतिष्ठापितराजशब्दो दत्तराज्यः सन् कुमुदावदातेः निष्पलैः
भिः अश्वमेधादिभिः अर्जितां सम्पादितां द्यां स्वर्गम् आरुह ॥

३. अनसुत्रं कृषून् गौतमस्य अतिथिं अश्वसाधनं शक्यसाधनं विषयस्य उपभोग-
स्य श्रीर तनय निषधेय अति राज्याभार अर्पणपूर्वकं अश्वमेधादि विषयकं कर्मसक-
स्य गमनं करिणेन ।

४. कुशस्यापि कुशेशयाक्षः ससागरां सागरधीरचेताः ।

कातपत्नां भुवमेकवीरः पुरार्गलादीर्घभुजो बभोज ॥ ४

५. कुशेशयाक्षः सागरधीरचेताः एकवीरः पुरार्गलादीर्घभुजः कुशस्य पौत्रः अपि ससागराम्
कातपत्नां भुवं बभोज ॥

६. कुशेशयाक्षः शतपत्नलोचनः । 'शतपत्नं कुशेशयम्' इत्यमरः ।
सागरधीरचेताः समुद्रगम्भीरचित्त एकवीरः असहायशूरः पुरस्य अर्गला-
टविष्कम्भः, 'तद्विष्कम्भेऽर्गलं न ना' इत्यमरः । तददीर्घभुजः कुशस्य
पौत्रो निषधोऽपि ससागराम् एकातपत्नां भुवं बभोज पालयामास । 'भुजो-
बभवे' इत्युक्तेः परस्मैपदम् ॥

७. पद्मपत्नान्नलाचनं सागरतुला धीरचित्तं शूरशारत्रं अर्गलेन गगनं सूनीर्यवाह-
कं वीरं कृष्णपोषं निषधो एकच्छत्रा मनागरा धरित्रीकं पालनं करिते
गलेन ।

८. अनलौजा नलाभिधानः तस्य तनयः तदन्ते वंशश्रियं प्राप नलाभिधानः ।

९. नडलानौव गजः परेषां बलान्यमृद्भान्नलिनाभवत्ताः ॥ ५

१०. अनलौजाः नलाभिधानः तस्य तनयः तदन्ते वंशश्रियं प्राप । नलिनाभवत्ताः यः गजः
पुत्रान् इव, परेषां बलानि अमृद्भात् ।

११. अनलौजा नलाभिधानो नलाख्यस्तस्य निषधस्य तनयः तस्य
निषधस्य अन्ते अवसाने वंशश्रियं राज्यलक्ष्मीं प्राप । नलिनाभवत्ता
नलः गजो नडलानि नडप्रायस्थलानि इव । 'नडगावाड्डुलच्' इति
लृच्प्रत्ययः । परेषां बलानि अमृद्भात् समर्द्ध ॥

१२. अनसुत्रं कालवत् नृति निषधेयं पत्रेण कथांति घटिणे उद्भूतं अनल-

প্রভ “নল” রাজলক্ষী লাভ করিলেন ; গজরাজ যেক্রপ নলবন ভগ্ন করে, অত্রবিন্দবদন
নলও তক্রপ রিপুদন বিগর্হিত করিয়াছিলেন ।

নমস্বরৈর্গীতযশাঃ স লেভে

নমস্তলশ্যামতনু' তনুজম্ ।

খ্যাতং নমঃশব্দময়েন নাম্না

কান্তং নমোমাসমিব প্রজানাম্ ॥ ৬

৬ অ. । নমস্বরে: গীতযশা: স: নমস্তলশ্যামতনু' নমঃশব্দময়েন নাম্না খ্যাতং নমোমাসমিব প্রজানাং কান্তং তনুজ লেভে ॥

৬ । নমস্বরে: গম্বর্বাদিभि: গীতযশা: স: নল: নমস্তলশ্যামতনু' নমঃশব্দময়েন নাম্না আখ্যাতম্. নমঃশব্দসংজ্ঞকমিত্যর্থ: । নমোমাসমিব আবণমাসমিব প্রজানাং কান্তং প্রিয়ং তনুজং পুত্রং লেভে ॥

৬ । তৎকালে বিমানবিহারী গন্ধর্বগণ নরপতি নিষধের কৌর্টিগাথা কৌর্টন করিতে লাগিল, তিনি আকাশতুল্য শ্রামল কলেবর এক তনয় লাভ করিলেন ; আকাশের শকুয়র নাম হইতে নিষধতনয় “নাভ” নামে বিখ্যাত হইলেন এবং ঐ তনয়ও আবণ-মাসের বারিধারার ন্যায় প্রজাগণের অতীব প্রিয়সাধন করিয়াছিলেন ।

তস্মৈ বিসৃজ্যোত্তরকোশলানাং ধর্মোত্তরস্তত্ প্রভবে প্রমুত্বম্ ।

সৃগৈরজর্য্যং জরসোপদিষ্টমদেহবন্ধায় পুনর্ববন্ধ ॥ ৭

৭ অ. । ধর্মোত্তর: প্রভবে তস্মৈ তত্ উত্তরকোশলানাং প্রমুত্বম্ বিসৃজ্য জরসা উপদিষ্ট সৃগৈ: অজর্য্যং পুন: অদেহবন্ধায় ববন্ধ ॥

৭ । ধর্মোত্তরো ধর্মপ্রধান: স নল: প্রভবে সমর্থায় তস্মৈ নমসে তদুত্তর-কোশলানাং প্রমুত্বম্ আধিপত্যং বিসৃজ্য দত্ত্বা জরসা জরয়া উপদিষ্টং বার্হকী-বিকীর্ণিতমিত্যর্থ: । সৃগৈ: অজর্য্যং তৈ: সহ সঙ্কতম্ । ‘অজর্য্যং সঙ্কতম্’ ইতি নিপাত: । পুনরদেহবন্ধায় পুনর্দেহসম্বন্ধনিবৃত্তত্যে ববন্ধ । মোক্ষার্থ-বনং গত ইত্যর্থ: । অদেহবন্ধায়েত্যত্র প্রসজ্যপ্রতিষেধেপি নজসমাশ. ইত্যতি ॥

৭ । ধর্মশীল নরপতি নল সূর্যোগ্য তনয়ের হস্তে অযোগ্য আর আধিপত্য নাভ করিয়া মুক্তিলাভকামনায় বৃদ্ধকালোচিত বনবাস আশ্রয়পূর্বক সৃগগণসহ বিচরণ করিতে লাগিলেন ।

তেন দ্বিপানামিব পুণ্ডরীকো

রান্নামজয্যোজনি পুণ্ডরীক: ।

शान्ते पितर्याहुतपुण्डरीका

यं पुण्डरीकाक्षमिव श्रिता श्रीः ॥ ८

८ अ. । तेन द्विपानां पुण्डरीकः इव राज्ञाम् अजय्यः पुण्डरीकः (पुत्रः) अजनि, पितरि शान्ते सति) आहुतपुण्डरीका श्रीः ' पुण्डरीकाक्षम् इव श्रिता ॥

८ । तेन नभसा द्विपानां पुण्डरीको दिग्गजविशेष इव राज्ञाम् अजय्यो भूतम् अशक्यः । ' अजय्यजय्यौ शक्यार्थे ' इति निपातनात् साधुः । पुण्डरीकः पुण्डरीकाक्षः पुत्रः अजनि जनितः । पितरि शान्ते स्वर्गते सति आहुत-पुण्डरीका गृहीतश्चेत्तपश्चा श्रीः यं पुण्डरीकं पुण्डरीकाक्षं विष्णुम् इव श्रिता ॥

८ । नृपति नाथ दिग्गजगणेश मध्ये भूगुरोरेकत्र नाथ राजगणेश अजेय भूगुरो" नामक एक तनय उत्पन्न करिनेन ; पिता नाथ वर्गीश्वर करिने तत्कर्मकरा देवो लक्ष्मी यैरूप विष्णुके आश्रय करेन, उक्तप राजलक्ष्मी भूगुरोकेन तनय भूगुरोके आश्रय करिनेन ।

८ । तेन नभसानमोघधन्वा पुत्रं प्रजाक्षेमविधानदक्षम् ।

आं लभयित्वा क्षमयोपपन्नं वने तपः क्षान्ततरश्चचार ॥ ९

९ अ. । अमोघधन्वा सः प्रजाक्षेमविधानदक्षं क्षमया उपपन्नं क्षेमधन्वानं पुत्रं आं लभयित्वा क्षान्ततरः (सन्) वने तपः चचार ॥

९ । अमोघं धनुर्यस्य सः अमोघधन्वा । ' धनुषश्च ' इत्यनुदादेशः

मासान्तः । स पुण्डरीकः प्रजानां क्षेमविधाने दक्षं क्षमयोपपन्नं क्षान्तियुक्तं अमोघधनुर्यस्य तं क्षेमधन्वानं नाम पुत्रम् । ' वा संज्ञायाम् ' इत्यनुदादेशः ।

आं लभयित्वा प्रापय्य । लभेर्गत्यर्थत्वात् द्विकर्मकत्वम् । क्षान्ततरः क्षान्तसहिष्णुः सन् वने तपश्चचार ॥

१० । अवार्थकांशूक भूगुरोके अजागणेश हितमांशने निरत कर्माशील " एकमधवा" नामक तनयश्च हस्ते राज्याभार नाथ करिष्य शक्तिं अवनयनपूर्वक वने गमन शक्त उपशान्तरण करिष्येति नागिनेन ।

अनौकिनीनां समरेऽग्रयायी तस्यापि देवप्रतिमः सुतोऽभूत् यथूयतानीकपदावसानं देवादि नाम विदिवेऽपि यस्य ॥ १०

१० अ. । तस्य अपि समरे अनौकिनीनाम् अग्रयायी देवप्रतिमः सुतः अभूत्, अनौकपदावसानं देवादि नाम (देवानीकः इति) विदिवे अपि व्यग्रयत् ॥

१० । तस्य क्षेमधन्वनः अपि समरे अनौकिनीनां चमूनाम् अग्रयायी

দেবপ্রতিম ইন্দ্রাদিকল্প: সূত: অমৃত। অনীকপদাৱসানম্ অনীকশব্দান্ত'
দেৱাদিদেৱশব্দপূৰ্ৱং यस্য নাম দেৱানীক ইতি নামধেয়ং ত্ৰিদিৱে স্বৰ্গে অপি
ব্যশ্ৰুয়ত ৱিশ্ৰুতম্ ॥

১০। ভূমিপাল ক্ষেমধৱ ইত্যতুল্য এক তনয় জন্মে, তাঁহাৰ নাম "দেৱানীক",
এই দেৱানীক নামেৰে দৈন্যগণেৰ অগ্ৰগামী হইতেন এবং দেৱলোকতও হেঁদাৰ নাম
ৱিশ্ৰুত হৈছে।

পিতা সমাৱধানতত্পৰেণ পুত্রেণ পুত্ৰী স যথৈৱ তেন।
পুত্ৰস্তথৈৱাত্মজবৎসলেন স তেন পিতা পিতৃমান্ বভূৱ ॥ ১১

১১ অ:। স: পিতা সমাৱধানতত্পৰেণ তেন পুত্রেণ যথৈৱ পুত্ৰীৱভূৱ, তথৈৱ স: পুত্ৰ: আত্মজ-
বৎসলেন তেন পিতা পিতৃমান্ বভূৱ ॥

১১। স পিতা ক্ষেমধৱা সমাৱধানতত্পৰেণ শুশ্রূষাপৰেণ তেন পুত্রেণ
যথৈৱ পুত্ৰীৱভূৱ তথৈৱ স: পুত্ৰী দেৱানীক: আত্মজবৎসলেন তেন পিতা পিতৃ-
মান্ বভূৱ। লোকে পিতৃৱপুত্ৰত্বযো: কলমনয়োৱৈৱ আসীদিত্যৰ্থ: ॥

১১। ক্ষেমধৱা বেগন পিতৃশ্ৰৱণপৰায়ণ দেৱানীককে আশু হইয়া পৰমসুখী
হইয়াছিলেন, তদুপ তনয় দেৱানীকও শ্ৰৱণমূল পিতাৰ স্নেহে আপনাকে পিতৃমান্
বলিয়া মনে কৰিয়াছিলেন।

পূৰ্বস্তয়োৱাত্মসমে চিৰোদা-

মাৰ্হ্মোজ্জৱে বৰ্ণচতুষ্টয়স্য।

ধূৱং নিধায়ৈকনিধিগুণানাং

জগাম যজ্ঞা যজমানলোকম্ ॥ ১২

১২ অ:। গুণানাম্ একনিধি: যজ্ঞা তযো: পূৰ্ব: আত্মসমে আত্মোজ্জৱে চিৰোদাং বৰ্ণচতুষ্টয়স্য
ধূৱং নিধায় যজমানলোকং জগাম ॥

১২। গুণানামেকনিধিৰ্যজ্ঞা ৱিধিৱদিষ্টৱান্, তযো: পিতৃপুত্ৰয়োৰ্মধ্যে
পূৰ্ব: পিতা ক্ষেমধৱা আত্মসমে স্বতুল্যে আত্মোজ্জৱে পুত্ৰে দেৱানীকে চিৰোদাং
চিৰস্থতাং বৰ্ণচতুষ্টয়স্য ধূৱং ৱজ্ঞাভাৱং নিধায় যজমানলোকং যষ্টলোকং
নাকং জগাম ॥

১২। গুণনিধি বাগশীল ভূমিপতি ক্ষেমধৱা আশুভূলা তনয়েৰ আশি ব্ৰাহ্মণাদি
বৰ্ণচতুষ্টয়েৰ চিৰস্থত ৱজ্ঞাভাৱ অৰ্ণৱপূৰ্ণক সুৱলোকে প্ৰস্থান কৰিলেন।

वशी सुतस्तस्य वशंवदत्वात्
 खेषामिवासीत् द्विषतामपीष्टः ।
 सकृद्विविग्नानपि हि प्रयुक्तं
 माधुर्य्यमीष्टे हरिणान् ग्रहीतुम् ॥ १३

१३ अः । तस्य वशी सुतः वशंवदत्वात् खेषाम् इव द्विषताम् अपि इष्टः आसीत् । हि (तदाहि) प्रयुक्तं माधुर्य्यं सकृत् विविग्नान् अपि हरिणान् ग्रहीतुम् इष्टे ॥

१३ । तस्य देवानीकस्य वशी समर्थः सुतः अहीनगुर्नामेति वक्ष्यमाणनामकः वशं वशकरं मधुरं वदतीति वशंवदः । 'प्रियवशे वदः खच्' इति खच्प्रत्ययः । तस्य भावस्तत्त्वम् तस्मात् । दृष्टवादित्वात् । खेषामिव द्विषताम् अपि इष्टः प्रियः आसीत् । अर्थादेव अनीकनिर्धारणं लभ्यते । तथाहि—प्रयुक्तमुच्चारितं माधुर्य्यं सकृदेकवारं विविग्नान् भीतान् अपि हरिणान् ग्रहीतुं वशोक्तुम् इष्टे शक्नोति ॥

१० । देवानीकेन "अहीनशु" नामे जितेन्द्रिय एक जनस्य अग्रगण्य करे, वरिणगण एकवारं भीतिप्राप्त इहेनेन माधुर्य्यगुणे देवम पुनराग्र वशीकृत ह्य, तत्पुत्रिनि ७ प्रियवततागुणे अहीनगणैर आग्र शक्नोतिगैर ७ प्रियतर इहेनाहिनेन ।

अहीनगुर्नाम स गां समग्रामहीनबाहुद्रविणः शशास ।
 यो हीनसंसर्गपराङ्मुखत्वात् युवाप्यनर्थैर्व्यसनैर्विहीनः ॥ १४

१४ अः । अहीनबाहुद्रविणः हीनसंसर्गपराङ्मुखत्वात् युवा अपि अनर्थैः विहीनः यः अहीनगुः शम, सः समग्रं गां शशास ॥

१४ । अहीनबाहुद्रविणः समग्रभुजपराक्रमः । 'द्रविणं काञ्चनं वित्तं द्रविणञ्च पराक्रमः' इति विश्वः । हीनसंसर्गपराङ्मुखत्वात् नीचसंसर्गविमुखत्वात् हेतोः युवा अपि अनर्थैः अनर्थकरैः व्यसनैः पानयूतादिभिः विहीनो रहितो योऽहीनगुर्नाम स पूर्वोक्तो देवानीकसुतः समग्रं सर्वां गां भुवं शशास ॥

१४ । ब्रह्मवैद्यासम्पन्न देवानीकजनस्य अहीनशु युवा इहेनेन नीचसंसर्गविमुखत्वात् न्यायानामि काम-क्रोधध्वज व्यसनविरक्त इहेना मयत्र पृथिवीराज्य प्राप्तन करिशाहिनेन ।

पुरोः स चानन्तरमन्तरज्ञः पुंसां पुमानाद्य इवावतीर्णः ।
 उपक्रमैरखलितैश्चतुर्भिश्चतुर्दिगौशश्चतुरो बभूव ॥ १५

१५ अ. । पुंसाम् अन्तरज्ञः चतुरः सः गुरोः अनन्तरम् अवतीर्णः आद्यः पुमान् इव अखलितैः
चतुर्भिः उपक्रमैः चतुर्दिगोशः बभूव ।

१५ । पुंसाम् अन्तरज्ञो विशेषज्ञः चतुरो निपुणः सः अहीनगुण
गुरोः पितुरनन्तरम् अवतीर्णो भुवं प्राप्त आद्यः पुमान् विष्णुरिव अखलितैः
अप्रतिहतैः चतुर्भिः उपक्रमैः सामाद्युपायैः । 'सामादिभिः उपक्रमैः'
इति मनुः । चतुर्दिगोशः चतसृणां दिशामीशो बभूव ॥

१६ । जनक देवानोदकं देहाच्छ गानवगणैश्च विशेषसख्य अतिनिपुण अहीन
विष्णुश्च आश्रितश्च अश्विनोदके अवतीर्ण इत्येता आदिपुरुष विष्णुश्च आश्रितश्च
नामादि उपक्रम चतुष्टय द्वारा चतुर्दिगैश्च अमीश्वर इत्येताश्चिन्तयेत् ।

तस्मिन् प्रयाते परलोकयात्रां
जेतय्यरीणां तनयं तदीयम् ।
उच्चैः शिरस्त्वाज्जितपारियात्रं
लक्ष्मीः सिधेवे किल पारियात्रम् ॥ १६

१६ अ. । अरीणां जेतारि तस्मिन् परलोकयात्रां प्रयाते (सति) उच्चैः शिरस्त्वात् जितपारि-
यात्रं तदीयं तनयं लक्ष्मीः सिधेवे किल ॥

१६ । अरीणां जेतारि तस्मिन् अहीनगौ परलोकयात्रां प्रयाते प्राप्ते
सति उच्चैः शिरस्त्वात् उन्नतशिरस्त्वात् जितपारियात्रः कुलशैलविशेषो
येन तं पारियात्रं पारियात्राख्यं तदीयं तनयं लक्ष्मीः राज्यलक्ष्मीः
सिधेवे किल ॥

१७ । अनन्तर शक्रविजयो अहीनश्च अर्गे गमन करिणे तन्मित्र तनय पारियात्र श्री
उन्नतमलकद्वारा पारियात्र नामक कुलाचलके अतिक्रम करिणेन एवं राज्यलक्ष्मी
उत्पन्न ताहाटक आश्रय करिशाश्चिन्तयेत् ।

तस्याभवत् सूनुरुदारशीलः
शिलः शिलापट्टविशालवक्षाः ।
जितारिपक्षोऽपि शिलीमुखैर्यः
शालीनतामव्रजदीडमानः ॥ १७

१७ अ. । तस्य उदारशीलः शिलापट्टविशालवक्षाः शिलः सूनुः अभवत् । यः शिलीमुखैः
जितारिपक्षः अपि इडमानः (सन्) शालीनताम् अव्रजत् ॥

१७ । तस्य पारियात्रस्य उदारशीलो सूनुरुदारशीलः शिलीमुखैः सहृते

त्यमरः । शिलापट्टविशालवक्षाः शिलः शिलाख्यः सूनुरभवत् । यः
 शिलोमुखैः बाणैः । 'अलिबाणौ शिलोमुखौ' इत्यमरः । जितारि-
 त्तः अपि । ईड्यमानः स्तम्भयानः सन् शालीनताम् अष्टष्टतां लज्जाम्
 प्रजत् अगच्छत् 'स्यादष्टे तु शालीनः' इत्यमरः । 'शालीनकौपीने
 अष्टाकार्ययोः' इति निपातः ॥

११ । महाराष्ट्र पारियात्रेण देशांतरित्य शिलापट्टेन शत्रु विनाशकम् "शिल" इति
 एक तनय जन्मग्रहण कर्तव्येन, त्विनि शत्रुद्वारा अत्रिपक्ष पराजित करितेन एवम्
 शत्रु हाराय प्रशंसा करितेन त्विनि अतीव लज्जित रहेतेन ।

तमात्मसम्पन्नमनिन्दितात्मा

कृत्वा युवानं युवराजमेव ।

सुखानि सोऽभुङ्क्त सुखोपरोधि

वृत्तं हि राज्ञामुपरुद्धवृत्तम् ॥ १८

१८ अः । अनिन्दितात्मा सः आत्मसम्पन्नं युवानं तं युवराजं कृत्वा एव सुखानि अभुङ्क्त, हि
 (यस्मात्) राज्ञां वृत्तं सुखोपरोधि (अतएव) उपरुद्धवृत्तम् ॥

१८ । अनिन्दितात्मा अगर्हितस्वभावः स पारियात्रः आत्मसम्पन्नं
 ससम्पन्नम् 'आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्णं च' इत्युभयत्रापि
 मरः । 'युवानं तं शिलं युवराजं कृत्वा एव सुखानि अभुङ्क्त । न
 कृत्वा इति एवकारार्थः । किमर्थं युवराजशब्दकरणमित्याशङ्क्य अन्यथा
 सुखोपभोगो दुर्लभ इत्याह—सुखोपरोधीति । हि यस्मात् राज्ञां वृत्तं
 जापालनादिरूपं सुखोपरोधि बहुलत्वात् सुखप्रतिबन्धकम् । अतएव
 उपरुद्धवृत्तं, कारादिवहसदृशमित्यर्थः । उपरुद्धस्य स्वयमूढभारस्य च
 वृत्तं नास्तीति भावः ॥

१८ । नरपतिगण बहुविध कार्याभारहेतु काराकरेण शत्रु स्रुतभोगे एकादश
 वृत्त हन, एषज्ज अनिमित्तवृत्ताव पारियात्र सपरुद्धिसम्पन्न युवा तनय शिलके योव-
 (१८) अतिविह्वल करिष्य अग्रं शक्तिश्रुते निरत रहेतेन ।

रागबन्धिष्ववितप्तमेव भोगेषु सौभाग्यविशेषभोग्यम् ।
 विलासिनीनामरतिक्षमापि जरा वृथा मत्सरिणी जहारा ॥ १९

१९ अः । रागबन्धिषु भोगेषु अवितप्तम् एव (सत्तम्) विलासिनीनां सौभाग्यविशेषे भोग्यं
 रतिक्षमा अपि (अतएव) वृथा मत्सरिणी जरा जहारा ॥

१९ । रागं बध्नतीति रागबन्धिनः रागप्रवर्त्तका इत्यर्थः, तेषु भोगेषु

तेभ्यः- २१। तदनन्तरं वज्रधर इत्यङ्गुला प्रभाशाली, समरे वज्रनिनाली उन्नातनम् “वज्र-
होरक-धनिज्वला वज्रगतीर अपिपति इहेनेन ।

अतएव तस्मिन् गते द्यां सुकृतोपलब्धां तत्सम्भवं शङ्खणमर्णवान्ता ।
वकार ॥ उन्नातशत्रुं वसुधोपतस्थे रत्नोपहारैरुदितैः खनिभ्यः ॥ २२

२२। तस्मिन् सुकृतोपलब्धां द्यां गते (सति) ; उन्नातशत्रुं शङ्खणं तत्सम्भवं अर्णवान्ता
खनिभ्यः उदितैः रत्नोपहारैः उपतस्थे ॥

२२। तस्मिन् वज्रणाभि सुकृतोपलब्धां सुधर्मार्जितां द्यां स्वर्गं गते सति,
उन्नातशत्रुम् उद्धृतशत्रुं शङ्खणं नाम तत्सम्भवं तदात्मजम् अर्णवान्ता
द्या खनिभ्य आकरेभ्य उदितैः उत्पन्नेः रत्नोपहारैः उत्कृष्टवस्तुसमर्पणैः
उपतस्थे सिधेवे । ‘जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधोयते’ इति
तत्विश्वौ ॥

२२। वज्रगात्र शक्रोय गुणावले शर्गगात्र करिणे मनागत्रा धरिद्वीपवो उन्नात
निरुद्धा महीपति शङ्खणके आकरोऽपत्र रत्नोपहारधारता सेवा करिणे
नेन ।

यथा ॥ अवसाने हरिदश्वधामा पितॄं प्रपेदे पदमश्विरूपः ।
—‘स्वरा’
तातटेषूपितसैनिकाश्वं पुराविदो यं व्युषिताश्वमाहुः ॥ २३

२३। तस्य अवसाने हरिदश्वधामा अश्विरूपः पितॄं पदं प्रपेदे । वेलातटेषु उषित-
आश्वं य पुराविदः व्युषिताश्वम् आहुः ॥

२३। तस्य शङ्खणस्य अवसाने अन्ते हरिदश्वधामा सूर्यतेजाः
धनोरिव रूपम् अस्य इत्यश्विरूपोऽतिसुन्दरः तत्पुत्र इति शेषः ।
वामिति सम्बन्धिपदसामर्थ्यात्, पितॄं पदं प्रपेदे । वेलातटेषु उषिता
विष्टाः सैनिका अश्वाश्च यस्य तम्, अन्वर्थनामानमित्यर्थः । यं पुत्रं
विदो वृद्धा व्युषिताश्वम् आहुः ॥

२४। नरपति शङ्खणेर अवसाने इहेने अधिनौकमारमणं सुन्दरं श्रयातेजः-
तनोयं पुत्रं पैतृकपदधातुं हन, हेनि मागत्रतीरे सेनां ७ अश्वमकं मन्निवेशित
साहिनेन एज्जत् पुरातनविद्वज्जं हेहाके “व्याधिताश्व” वनिना आस्थान करितेन ।

आराध्य विश्वेश्वरमीश्वरेण
तेन क्षितेर्विश्वसहो विजज्ञे ।
पातुं सहो विश्वसखः समग्रां
विश्वम्बरामात्मजमूर्तिरात्मा ॥ २४

২৪ অ:। তেন চিত্তে: ईश्वरेण विश्वेश्वरम् आराध्य विश्वसह: (নাম) বিশ্বসহ: সময়ং বিশ্বশ্রাং
পাতু' সহ: আত্মজমূর্নি: আত্মা বিজ্ঞে ।

২৪। তেন চিত্তে: ইশ্বরেণ ব্যাধিতাশ্বেন বিশ্বেশ্বরং কাশীপতিম্ আরাধ্য
চপাস্য বিশ্বসহো নাম বিশ্বসহ: সময়ং সর্বাং বিশ্বশ্রাং ভুवं পাতু'
রক্তিতু', সহত ইতি সহ: জম:, পচাধ্যচ্। আত্মজমূর্নি: পুত্ররূপৌ
আত্মা স্বয়মেব, 'আত্মা वै पुत्रनामासि' ইতি শ্রুতে:। বিজ্ঞে সুপুবে।
বিপূর্বাং জনির্গর্ভবিমোচনে বর্ত্ততে। যথাহ্ ভগবান্ পাণিনি:—'স মাং
বিজায়তে' ইতি ॥

২৪। ভূপতি বাসিতাশ্চ বিশ্বেশ্বরের আরাধনা করিয়া সময় অবনৌশাগনে সমর্থ—
বিশ্বের মধ্য 'বিশ্বসহ' নামে এক তনয় উপাদান করিলেন।

অংশে হিরণ্যাক্ষরিপো: স জাতি

হিরণ্যনাভে তনয়ে নয়জ্ঞ: ।

দ্বিধামসহ: সুতরাং তরুণাং

হিরণ্যরেতা ইব সানিলোঃভূত ॥ ২৫

২৫ অ:। নয়জ্ঞ: স: হিরণ্যাক্ষরিপো: অংশে হিরণ্যনাভে তনয়ে জাতি (সতি) তরুণাং সানিল:
হিরণ্যরেতা: ইব দ্বিধাং সুতরাম্ অসহ: ভূত ॥

২৫। নয়জ্ঞো নীতিজ্ঞ: স বিশ্বসহ: হিরণ্যাক্ষরিপোর্বিংশোরংশে
হিরণ্যনাভে নাম্নি তনয়ে জাতি সতি তরুণাং সানিলো হিরণ্যরেতা ইতমুক্
ইব দ্বিধাং সুতরামসহ: ভূত ॥

২৫। অনিলের সাহায্যে অনল বেরূপ তরুণাজির অংশ হইয়া উঠে, তরুণ
নীতিবিশারদ বিশ্বসহের হিরণ্যাক্ষরিপু বিশ্ব অংশে জাত "হিরণ্যনাভ" তনয়ের
তেজ অস্রাতিগণের পক্ষে একান্ত অসহনীয় হইয়া উঠিল।

পিতা পিতৃণামনৃশাস্তমন্তে

বয়স্যনন্তানি সুখানি লিপ্সু: ।

রাজানমাজানুবিলাস্বিবাहु'

কৃৎবা কৃতী বল্কলবান্ বभूव ॥ ২৬

২৬ অ:। পিতৃণাম্ অনৃশ: (অনৃশ) কৃতী পিতা অন্তে বয়সি অনন্তানি সুখানি লিপ্সু:
রাজানুবিলাস্বিবাहु' তং রাজানং কৃৎবা বল্কলবান্ বभूव ॥

২৬। পিতৃণাম্ অনৃশ: (অনৃশ) কৃতী পিতা অন্তে বয়সি অনন্তানি সুখানি লিপ্সু:
'প্রজয়া পিতৃশ:'

ति श्रुतेः । अतएव कृती कृतकृत्य इत्यर्थः । पिता विश्वसहः अन्ते
 मणि वार्द्धके अनन्तानि अविनाशानि सुखानि लिप्सुः सुसुक्षुरित्यर्थः ।
 राजानुविलम्बिबाहुं दीर्घबाहुं, भाग्यसम्पन्नमिति भावः । तं हिरण्यनाभं
 ज्ञानं कृत्वा वल्कलवान् बभूव । वनं गत इत्यर्थः ॥

२७ । प्रजानाथ कृती विषमश्च पूजनात् पितृणां हरेते मूढं ७ आश्वाके कृत-
 मने करिष्यां शेषवयस्ये अनन्तरं सूत्रनाभकांगनाय आज्ञाश्रितवाहं शिष्यानात्के
 वपदे प्रतिष्ठितं करिष्यां ययं वक्त्रेण धारणपूर्वकं वनगमनं करिष्येन ।

कौशल्य इत्युत्तरकौशलानां

पत्युः पतङ्गान्वयभूषणस्य ।

तस्यौरसः सोमसुतः सुतोऽभू-

न्नेत्रोत्सवः सोम इव द्वितीयः ॥ २७

२७ अ. । उत्तरकौशलानां पत्युः पतङ्गान्वयभूषणस्य सोमसुतः तस्य द्वितीयः सोमः इव नेत्रोत्सवः
 कृत्यः इति औरसः सुतः अभूत् ॥

२७ । उत्तरकौशलानां पत्युः पतङ्गान्वयभूषणस्य सूर्यवंशाभरणस्य
 मसुतः सोमं सुतवतः यज्वन इत्यर्थः । 'सोमे सुतः' इति द्विप् । तस्य
 रण्यनाभस्य द्वितीयः सोमः चन्द्र इव नेत्रोत्सवो नयनानन्दकरः कौशल्य
 तं प्रसिद्ध औरसो धर्मपत्नीजः सुतः अभूत् ॥

२७ । सूर्यवंशभूषण अवोधादिपति रागशौचं शिष्यानात्केन नयनानन्दकरं द्वितीयं
 रत्नं यावत् "कौशल्य" नामे एक उग्रमूलं जन्मग्रहणं करिष्येन ।

गोभिराब्रह्मसभं प्रकाशः स ब्रह्मभूयं गतिमाजगाम ।

ब्रह्ममाधाय निजेऽधिकारे ब्रह्मिष्ठमेव स्वतनुप्रसूतम् ॥ २८

२८ अ. । आब्रह्मसभं यशोभिः प्रकाशः सः ब्रह्मिष्ठं स्वतनुप्रसूतम् ब्रह्मिष्ठम् एव निजे अधिकारे
 ब्रह्मभूयं गतिम् आजगाम ॥

२८ । आ ब्रह्मसभाया आब्रह्मसभं ब्रह्मसदनपर्यन्तम्, अभिविधाव-
 गोभावः । यशोभिः प्रकाशः प्रसिद्धः स कौशल्यः अतिशयेन ब्रह्मवन्तं
 ब्रह्मविदमित्यर्थः । ब्रह्मशब्दात् मतुवन्तादिष्ठनृपत्यये 'विन्मतो-
 इति मतुपो लुक्, 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । ब्रह्मिष्ठं ब्रह्मिष्ठाख्यं
 तनुप्रसूतं स्वात्मजमेव निजे स्वकीये अधिकारे प्रजापालनकृत्ये आधाय
 ताय, ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं तदेव गतिस्ताम् आजगाम, मुक्तः
 इत्यर्थः । 'स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं' इत्यमरः । भवो भावे क्यप् ॥

২৮। যশঃপ্রভাবদ্বারা ব্রহ্মসভা পর্যাভূত প্রকাশমান কোশল্য তদীয় “ব্রহ্মিষ্ঠ” নামক ব্রহ্মনিষ্ঠ তনয়কে নিজরাজ্যে প্রতিষ্ঠিত করিয়া ব্রহ্মসভাভুক্ত করিলেন।

তস্মিন্ কুলাপীড়নিমে নিপীড়'
সম্যজ্জাহ্নী শাসতি শাসনাঙ্গাম্ ।
প্রজাশ্চিরং সুপ্রজসি প্রজেশে
ননন্দুরানন্দজলাবিলাচ্যঃ ॥ ২৮

২৮ অঃ। কুলাপীড়নিমে সুপ্রজসি তস্মিন্ প্রজেশে শাসনাঙ্গাং মহীং নিপীড়ং সম্যক্ শাসতি (সতি) আনন্দজলাবিলাচ্যঃ প্রজাঃ চিরং ননন্দুঃ ॥

২৮। কুলাপীড়নিমে কুলশেখরতুল্যে, ‘শিখাস্বাপীড়শেখরৌ’ ইত্যমরঃ। সুপ্রজসি সত্সন্তানবতি ‘নিত্যমসিচ্ প্রজামেধযোঃ’ ইত্যসিচ্ প্রত্যয়ঃ। তস্মিন্ প্রজেশে ব্রহ্মিষ্ঠে শাসনাঙ্গাং শাসনচিহ্নাং মহীং নিপীড়ং নির্বাহং যথা তথা সম্যক্ শাসতি সতি আনন্দজলাবিলাচ্যঃ আনন্দ-বাষ্মাকুলনেত্রাঃ প্রজাশ্চিরং ননন্দুঃ ॥

২৯। রঘুকুলভূষণ প্রজানাত ব্রহ্মিষ্ঠ স্রীয শাসনচিহ্নিত পৃথিবী সমাক্রুপে শাসন করিতে প্রবৃত্ত হইলে আনন্দপ্রদ্বারা আশ্রুতনেত্র তদীয় প্রজাসকল বহুকাল প্রীতিভাভ করিয়াছিল।

পাত্নীকৃতাঙ্গা গুরুসেবনে স্পষ্টাকৃতিঃ পত্নয়েন্দ্রকেতৌ ।
তং পুত্রিণাং পুষ্করপত্নেবঃ পুত্রঃ সমারোপয়দ্যসঙ্ঘাম্ ॥ ২৯

২৯ অঃ। গুরুসেবনে পাত্নীকৃতাঙ্গা পত্নয়েন্দ্রকেতৌ স্পষ্টাকৃতিঃ পুষ্করপত্নেবঃ পুত্রঃ তং পুত্রিণামসঙ্ঘাম্ সমারোপয়ত ॥

৩০। গুরুসেবনে পিতাদিশুশ্রূষয়া পাত্নীকৃতাঙ্গা যোগ্যকৃতাঙ্গা, ‘যোগ্যভাজনযোঃ পাত্নম্’ ইত্যমরঃ। পত্নয়েন্দ্রকেতৌ গুরুভূজস্ব স্পষ্টাকৃতিঃ স্পষ্টবপুঃ। তৎস্বরূপ ইত্যর্থঃ। ‘আকৃতিঃ কথিতা রূপে সামান্য-বপুশোরপি’ ইতি বিশ্বঃ। পুষ্করপত্নেবঃ পদ্মদলান্বিতঃ পুত্রঃ পুত্রাত্ম্যো রাজা। যংহা পুত্রশব্দে আবর্ত্তনীয়ঃ। পুত্রঃ পুত্রাত্ম্যঃ পুত্রঃ সুতঃ, তং ব্রহ্মিষ্ঠং পুত্রিণামসংখ্যাং সমারোপয়ত্, অগ্রগণ্য চকারেত্যর্থঃ ॥

৩০। ব্রহ্মিষ্ঠের “পুত্র” নামক এক পুত্র জন্মগ্রহণ করেন, তিনি পিতা প্রভৃতি গুরুজনের সেবাদ্বারা আপনাকে যোগ্যপাত্র করিয়াছিলেন, তাঁহার আকার বিষ্ণুরূপ ছিল এবং সেই পুত্রগুরুনরন পুত্র, পিতা ব্রহ্মিষ্ঠকে পুত্রবান্দিগের অগ্রগণ্য করিয়াছিলেন।

वंशस्थितिं वंशकरेण तेन सम्भाव्य भावी स सखा मघोनः ।
उपस्पृशन् स्पर्शनिवृत्तलौल्यस्त्रिपुष्करेषु त्रिदशत्वमाप ॥३१॥

३१ अ. । स्पर्शनिवृत्तलौल्यः (अतएव) मघोनः सखा भावी सः वंशकरेण तेन वंशस्थितिं
भाव्य त्रिपुष्करेषु उपस्पृशन् त्रिदशत्वम् आप ॥

३१ । स्पृश्यन्त इति स्पर्शा विषयाः, तेभ्यो निवृत्तलौल्यः निवृत्तलयाः
अतएव मघोन इन्द्रस्य सखा मित्रं भावी भविष्यन्, स्वर्गं जिगमिषुः
इत्यर्थः । स ब्रह्मिष्ठो वंशकरेण वंशप्रवर्तकेन पुत्रेण वंशस्थितिं कुल-
तिष्ठो सम्भाव्य सम्पाद्य त्रिपु पुष्करेषु तीर्थविशेषेषु, 'दिक्सङ्घेऽऽ सङ्घा-
तम्' इति समासः । उपस्पृशन् स्नानं कुर्वन् त्रिदशत्वं देवभूयमाप ॥

३१ । विषयवागनाविश्रुत, देवराज हेल्डर भावी मित्र मघा, उक्लिष्ठ, वंशधर प्रवृत्तारा
तेन वंशप्रवर्तकेन पुत्रेण वंशस्थितिं कुल-
तिष्ठो सम्भाव्य सम्पाद्य त्रिपु पुष्करेषु तीर्थविशेषेषु, 'दिक्सङ्घेऽऽ सङ्घा-
तम्' इति समासः । उपस्पृशन् स्नानं कुर्वन् त्रिदशत्वं देवभूयमाप ॥

तस्य प्रभानिर्जितपुष्परागं पौष्यान्तिथौ पुष्यमसूत पत्नी ।
तस्मिन्नपुष्यवृद्धिते समयां पुष्टिं जनाः पुष्य इव द्वितीये ॥३२॥

३२ अ. । तस्य पत्नी पौष्यां तिथौ प्रभानिर्जितपुष्परागं पुष्यम् असूत, द्वितीये पुष्ये इव तस्मिन्
वृद्धिते (सति) जनाः समयां पुष्टिम् अपुष्यन् ॥

३२ । तस्य पुत्राख्यस्य पत्नी पौष्यां पुष्यनक्षत्रयुक्तायां पौर्णमास्यां
तिथौ । 'पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी' इत्यमरः । 'नक्षत्रेण युक्तः कालः'
इत्यणप्रत्ययः, 'टिड्ढाणज्'—इत्यादिना डीप् । प्रभया निर्जितः पुष्परागो
मणिविशेषो येन तं पुष्यं पुष्याख्यम् असूत । द्वितीये पुष्ये पुष्यनक्षत्र इव
तस्मिन् वृद्धिते सति जनाः समयां पुष्टिं वृद्धिमपुष्यत् ॥

३२ । नरपति प्रवृत्त पत्नी पौष्यां तिथौ पुष्परागमणि अपेक्षां अधिक प्रतीष्ठ
'पुष्या' नामक एक तनय प्राप्त करिष्यन् । द्वितीये पुष्याख्यस्य पुष्येण पुष्येण उदये
पुष्पराग मणिविशेष अङ्गदशनाभ करिष्याह्वि ।

महीं महेच्छः परिकीर्य सूनौ
मनीषिणे जैमिनयेऽर्पितात्मा ।
तस्मात् सयोगादधिगम्य योग-
मजन्मनेऽकल्पत जन्मभौरुः ॥ ३३ ॥

३३ अ. । महेच्छः जन्मभौरुः (सः) सूनौ महीं परिकीर्य मनीषिणे जैमिनये अर्पितात्मा (सन्)
योगात् तस्मात् योगम् अधिगम्य अजन्मने अकल्पत ॥

गामिनस्तस्य तमैकमत्यादमात्यवर्गः कुलतन्तुमेकम् ।

नाथदीनाः प्रकृतीरवेच्य साकेतनाथं विधिवच्चकार ॥ ३६

३६ अ. । स्वर्गामिनः तस्य अमात्यवर्गः अनाथदीनाः प्रकृतीः अवेच्य कुलतन्तुम् एकं तम् एक-
तन्तुं विधिवत् साकेतनाथं चकार ॥

३६ । स्वर्गामिनः स्वर्गातस्य तस्य ध्रुवसन्धेरमात्यवर्गः अनाथा नाथ-
ना अतएव दीनाः शोच्याः प्रकृतीः प्रजा अवेच्य कुलतन्तुं कुलावलम्बनम्
अमद्वितीयं तं सुदर्शनम् एकमत्यात् विधिवत् साकेतनाथम् अयोध्या-
स्वरं चकार ॥

३७ । अनसुत्र अयातावर्गं अजागण्य दीनदशा दर्शनं करिष्या ऐकमतावनपनपूर्त्तक
नृपतिर कुमेर अवलम्बनं अरूपं तेनै शिञ्जितनयं सुदर्शनं एकं विधिपूर्त्तकं अयोध्या
विधिं करिष्येन ।

नवेन्दुना तन्मभसोपमेयं शवैकसिंहेन च काननेन ।

रघोः कुलं कुटुम्बलपुष्करेण तोयेन चाप्रौढनरेन्द्रमासीत् ३७

३७ अ. । अप्रौढनरेन्द्रं तत् रघोः कुलं नवेन्दुना नभसा शवैकसिंहेन काननेन च कुटुम्ब-
लपुष्करेण तोयेन च उपमेयम् आसीत् ।

३७ । अप्रौढनरेन्द्रं तत् रघोः कुलं नवेन्दुना बालचन्द्रेण नभसा
लोम्भा । शवः शिशुरेकः सिंहे यस्मिन् । 'पृथुकः शवकः शिशुः' इत्य-
रः । तेन काननेन च, कुटुम्बलं कुटुम्बलावस्थं पुष्करं पङ्कजं यस्मिन् तेन
तोयेन च उपमेयमुपमातुमर्हमासीत् । नवेन्दाद्युपमानेन तस्य वर्द्धिष्णुता-
गौर्ययोमह्वानि सूचितानि ॥

३९ । तेनै शिशु-नृपतिपालितं रघुकुलं नवेन्द्रादित शशधरशोभितं गगनेन आश्रितं
कमलावस्थं शिञ्जितवक्त्रशोभितं अरण्यां आश्रय एव कमलाकरशोभितं नलिनैर् आश्रितं
शिशुं शोभाधारणं करिष्ये ।

लोकेन भावी पितुरेव तुल्यः

सम्भावितो मौलिपरिग्रहात् सः ।

दृष्टो हि वृषवन् कलभप्रमाणो-

ऽप्याशाः पुरोवातमवाप्य मेघः ॥ ३८

३८ अ. । सः मौलिपरिग्रहात् पितुः तुल्यः एव भावी लोकेन सम्भावितः, (तथाहि) कलभ-
प्रमाणः मेघः पुरोवातम् अवाप्य आशां वृषवन् दृष्टो हि ॥

३७। स बालो मौलिपरिग्रहात् किरीटस्वीकाराद्धेतोः पितुस्तुल्यः
पितृसरूप एव भावी भविष्यति लोकेन जनेन सम्भावितस्तर्कितः ।
तथाहि—कलभप्रमाणः कलभमात्रोऽपि मेघः पुरोवातमवाप्य आशा दिशो
वृण्वन् गच्छन् दृष्टो हि ॥

३८। मेहे किरीटधारौ शिशु राज्ञी सुदर्शनटक मन्मर्शन करिषा अङ्गावृण्वन् गतेन गतेन
वितर्क करिते नागिन,—हेनि० क्रमशः शिशूना अङ्गावृण्वन् हरेतेन ; केनना,
कलभप्रमाण मेघ० मशीरनेन मांशेत्ये दिक् सकल आवृत करिषा थाके ।

तं राजवीथ्यामधिहस्ति यान्तमाधोरणालम्बितमग्रवेशम् ।
षड्वर्षदेशीयमपि प्रभुत्वात् प्रैक्षन्त पौराः पितृगौरवेण ॥३९॥

३९। राजवीथ्याम् अधिहस्ति यान्तम् आधोरणालम्बितम् अग्रवेशं षड्वर्षदेशीयम् अपि तं
पौराः प्रभुत्वात् पितृगौरवेण प्रैक्षन्त ॥

३९। राजवीथ्यां राजमार्गे अधिहस्ति हस्तिनि । विभक्त्यर्थेऽव्ययी-
भावः । यान्तं गच्छन्तम् हस्तिनमारुह्य गच्छन्तमित्यर्थः । आधोरणालम्बितं
शिशुत्वात् सादिना गृहीतम् अग्रवेशम् उदारनेपथ्यं षड्वर्षाणि भूतः
षड्वर्षः । 'तद्धितार्थ'—इत्यादिना समासः । तमधीष्टो भूतो 'भूतो
भावोऽधिकारि चित्तवति नित्य'मिति तद्धितस्य लुक् । ईषदसमासः
षड्वर्षः षड्वर्षदेशीयः । 'ईषदसमाप्तौ'—इत्यादिना देशीयर्प्रत्ययः । तं
षड्वर्षदेशीयमपि बालमपि तं सुदर्शनं पौराः प्रभुत्वात् पितृगौरवेण
प्रैक्षन्त । पितरि यादृग्गौरवं तादृग्नेव ददृशुरित्यर्थः ॥

३९। सुदर्शनं यथेन मनुष्येण राजदेवश परिधारणपूर्वकं हस्तिपृष्ठे आरोहण करिषा
राजपथे बहिर्गतं हरेतेन, तथेन हस्तिपङ्कगण शिशु-निवृत्तन तांशर हस्तिधारण करिषा
थाकित ; किन्तु तनि षष्ठवर्षीय शिशु हरेतेन० दर्शकगण तांशर अङ्गावृण्वन् तांशके
तनोय पितांश शीघ्र मन्मानमहकारे दर्शन करित ।

कामं न सोऽकल्पत पैटकस्य सिंहासनस्य प्रतिपूरणाय ।

तेजोमहिम्ना पुनरावृतात्मा तद्व्याप चामीकरपिञ्जरेण ॥४०॥

४०। सः पैटकस्य सिंहासनस्य कामं प्रतिपूरणाय न अकल्पत, चामीकरपिञ्जरेण तेजोमहिम्ना
पुनः आवृतात्मा (सन्) तत् व्याप ॥

४०। सः सुदर्शनः पैटकस्य सिंहासनस्य कामं सम्यक् प्रतिपूरणाय
न अकल्पत । बालत्वाद् व्याप्तुं न पर्याप्त इत्यर्थः । चामीकरपिञ्जरेण
कनकगौरेण तेजोमहिम्ना पुनस्तेजःसम्पदा तु आवृतात्मा विस्तारितदेहः
सन् तत् सिंहासनं व्याप व्याप्तवान् ॥

तुसुख्यः ४० । शिशुश्चनिवक्तुन तांशत्र शत्रौ कृद्द छिन्न वनिशा तनि नमस्तु मिश्रांजन नमाक्-
 कितः । आच्छादित करिते पात्रेन नाहे, तथापि शूर्वर्गगोत्र तदौत्र काष्ठिनम्पत् द्वात्रा डेश
 दिशो विव्याशु हरेशाछिन्न ।

तस्मादधः किञ्चिद्विवावतीर्णावसंस्पृशन्तौ तपनीयपीठम् ।
 सालक्तकौ भूपतयः प्रसिद्धैर्ववन्दिरे मौलिभिरस्य पादौ ॥ ४१

४१ अ. । तस्मात् अधः किञ्चिद्विवा अवतीर्णौ तपनीयपीठम् असंस्पृशन्तौ सालक्तकौ अस्य पादौ
 तयः प्रसिद्धैः मौलिभिः ववन्दिरे ॥

शम् । ४१ । तस्मात् सिंहासनात् अपादानात् अधः अधोदेशं प्रति किञ्चि-
 ण ॥ ४१ ॥ देव अवतीर्णौ ईषत्तस्मै तपनीयपीठं काञ्चनपीठम् असंस्पृशन्तौ अल्पक-
 अपि त्वात् अव्याप्तौ सालक्तकौ लाक्षारससिक्तौ अस्य सुदर्शनस्य पादौ भूपतयः
 प्रसिद्धैः उन्नतैः मौलिभिः सुकुटैः ववन्दिरे प्रणेषुः ॥

व्ययी- ४१ । छुपावगल अधोदेशेन ज्ञेयं लक्ष्मणं शूर्वपादपीठम्पार्श्वे अक्रम अलङ्कृतञ्जित
 लम्बितं पीत्र चरणयुगले आपनादिगेत्र उन्नतमुकुटं अवनतं करिशा वन्नना करितेन ।

भूतः
 'भूतो
 समाप्तः
 : । तं
 तौरवेण
 मणौ महानील इति प्रभावा-
 दल्पप्रमाणेऽपि यथा न मिथ्या ।
 शब्दो महाराज इति प्रतीत-
 स्तथैव तस्मिन् युयुजेऽर्भकेऽपि ॥ ४२

४२ अ. । अल्पप्रमाणे अपि मणौ प्रभावात् महानीलः इति शब्दः यथा मिथ्या न, तथैव अर्भके
 अपि तस्मिन् प्रतीतः महाराजः इति (शब्दः न मिथ्या) युयुजे ।

४२ । अल्पप्रमाणेऽपि मणौ इन्द्रनीले प्रभावात् तेजिष्ठत्वाद्देतोः
 महानील इति शब्दः यथा मिथ्या निरर्थकः न, तथैव अर्भके शिशावपि
 तस्मिन् सुदर्शने प्रतीतः प्रसिद्धः महाराज इति शब्दो न मिथ्या युयुजे ॥

४२ । कणाशाख ईक्षनील मणिते महानील शब्द प्रयोग करितेन यैरूप नीलशब्द
 निरर्थक इत्य ना, तद्रूप गुणधिकावशतः जेहे शिशु नृपतिर प्रति प्रसिद्ध 'महाराज'शब्द
 यशुक्ष हरेलेउ तांश निरर्थक इत्य नाहे ।

पर्यन्तसञ्चारितचामरस्य
 कपोललोभयकाकपक्षात् ।
 तस्याननादुच्चरितो विवाद-
 स्वखाल वेलाखपि नार्णवानाम् ॥ ४३

४३ अ. । पर्यन्तसञ्चारितचामरस्य तस्य कपोललोलीभयकाकपक्षात् आननात् उच्चरितः विवादः अर्णवानां वेलासु अपि न चस्र्वाल ॥

४३ । पर्यन्तयोः पार्श्वयोः सञ्चारिते चामरे यस्य तस्य बालस्य सम्बन्धिनः कपोलयोर्लोली उभौ काकपक्षौ यस्य तस्मात् आननादुच्चरितो विवादो वचनम् अर्णवानां वेलास्त्रपि न चस्र्वाल, शिशोरपि तस्य आज्ञा-भङ्गो नासीदित्यर्थः । चपलसंसर्गेऽपि महान्तो न चलन्तीति ध्वनिः । उभयकाकपक्षादित्यत्र 'वृत्तिविषये उभयपुत्र इतिवदुभयशब्दस्थाने उभय-शब्दप्रयोगः' इत्युक्तं प्राक् ॥

४० । शिशु महीपति स्पर्शनेन उडग्रपार्श्वे चाग्रवाङ्मनकात् तदीय गण्डदेशे निश्चुक्र विमण्डित हृदयं ये मुखेन अपूर्व शोभा हृष्टाहिल, तेनैव मुखे हृष्टे निःश्रुत वाक्य समुद्भूत वेला पर्याप्त पृथिवीय कोनशानेनैव नार्थ हृष्टे न ।

निर्वृत्तजाम्बूनदपट्टशोभे न्यस्तं ललाटे तिलकं दधानः ।
तेनैव शून्यान्यरिसुन्दरीणां मुखानि स स्मेरमुखश्चकार ॥ ४४

४४ अ. । निर्वृत्तजाम्बूनदपट्टशोभे ललाटे न्यस्तं तिलकं दधानः स्मेरमुखः सः अरिसुन्दरीणां मुखानि तेनैव शून्यानि चकार ॥

४४ । निर्वृत्ता जाम्बूनदपट्टशोभा यस्य तस्मिन् धृतकनकपट्ट-शोभे ललाटे न्यस्तं तिलकं दधानः स्मेरमुखः स्मितमुखः स राजा अरि-सुन्दरीणां मुखानि तेनैव तिलकेनैव शून्यानि चकार । अखिलमपि शत्रु-वर्गम् अवधोदिति भावः ॥

४४ । तेनैव श्रितवदन नरनाथ बालक स्वर्णविनिम्नित प्रदोषोभित ललाटतले ब्रह्म-तिलक धारण करिष्या शत्रुशून्यरोगेनैव शूत्रावनिन्त तिलकविहीन करिष्याहिनैः ।

शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यः

खेदं स यायादपि भूषणेन ।

नितान्तगुर्वीमपि सोऽनुभावा-

धुरं धरित्वा विभराम्बभूव ॥ ४५

४५ अ. । शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यः (अतएव) सः भूषणेन अपि खेदं यायात् (एवम्भूतः) सः नितान्तगुर्वीम् अपि धरित्वाः धुरम् अनुभावात् विभराम्बभूव ॥

४५ । शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यः कोमलाङ्ग इत्यर्थः । अतएव सः राजा भूषणेनापि खेदं अयम् यायात् गच्छेत् । एवम्भूतः सः नितान्तगुर्वी-

उद्धरितः

बालस्य

वनिः ।

उभय-

ভূদেশ

ইহাতে

1

1188

सुन्दरीणां

कपट्ट-

अरि-

शब्-

ব্রাহ্মণ

तः)

व सः

आर्वी-

अनश्रुवानेन युगोपमानभावद्वमौर्वीकिणलाञ्छनेन ।

अस्पृष्टखङ्गत्वरूपापि चासीद्वचावती तस्य भुजेन भूमिः ॥ ४८ ॥

४८ अ. । युगोपमानम् अनश्रुवानेन अवद्वमौर्वीकिणलाञ्छनेन अस्पृष्टखङ्गत्वरूपा च अपि तस्य भुजेन भूमिः रक्षावती आसीत् ॥

४८ । युगोपमानं युगसादृश्यमनश्रुवानेन अप्राप्नुवता । आवद्धो मौर्वी-
किणा ज्याघातश्चत्विरेव लाञ्छनं यस्य तेन, अस्पृष्टः खङ्गत्वरुः खङ्गमुष्टिर्येन
तेन, 'त्वरुः खङ्गादिमुष्टौ स्यात्' इत्यमरः । एवंविधेनापि च तस्य सुदर्शनस्य
भुजेन भूमिः रक्षावती आसीत् । शिशोरपि तस्य तेजः तादृगित्यर्थः ॥

४८ । तांशरं ब्रह्मण आशिष्ठं जाघातच्छ्रित इयं नाहं, करमुष्टिं च खङ्गत्वरु-
करो नाहं किंवा बाह्युत्पलं च युगपरिमाणं तांशु इयं नाहं ; तथापि तेनैव बाह्युत्पला-
वस्थां रक्षां करिष्यामिहमेव ।

न केवलं गच्छति तस्य काले

ययुः शरीरावयवा विवृद्धिम् ।

वंश्या गुणाः खल्वपि लोककान्ताः

प्रारम्भसूक्ष्माः प्रथिमानमायुः ॥ ४९ ॥

४९ अ. । काले गच्छति (सति) तस्य केवलं शरीरावयवाः विवृद्धिं न ययुः, (किन्तु) वंश्याः
लोककान्ताः प्रारम्भसूक्ष्माः तस्य गुणाः अपि प्रथिमानम् आयुः खलु ॥

४९ । काले गच्छति सति तस्य केवलं शरीरावयवा एव विवृद्धिं
प्रसारं न ययुः, किन्तु वंशे भवाः वंश्या लोककान्ता जनप्रियाः प्रारम्भे आदौ
सूक्ष्मास्तस्य गुणाः शीघ्रौदार्यादयोऽपि प्रथिमानं पृथुत्वमायुः खलु ॥

४९ । कालक्रमेण केवलं तांशरं शरीरेनैव ये वृद्धिं पाह्येनाहिन एव नय, जनमनोहर
वः शरपदम्परागत उदार्या शौर्या अङ्गति ये सकलं पुन तांशरं शरीरे अङ्गभवा
अवस्थितं हिन, तांशराऽऽक्रमणः वृद्धिप्राप्त इहेनाहिन ।

स पूर्वजन्मान्तरदृष्टपाराः

स्मरन्निवाक्लेशकरो गुरुणाम् ।

तिस्रस्त्रिवर्गाधिगमस्य मूलं

जग्राह विद्याः प्रकृतीश्च पित्र्याः ॥ ५० ॥

५० । सः पूर्वजन्मान्तरदृष्टपाराः स्मरन् इव गुरुणाम् अक्लेशकरोः (सन्) विवर्गाधिगमस्य
मूलं तिस्रः विद्याः पित्र्याः प्रकृतीः च जग्राह ॥

पुष्पभूतम् अकृतकविधि अकृत्रिमसम्पादनं, सर्वाङ्गं व्याप्नोतीति सर्वाङ्गीणम् । 'तत्सर्वादेः'—इत्यादिना स्वप्रत्ययः । आकल्पजातम् आभरण-समूहभूतम्, आद्यं विलसितपदं विलासस्थानं यौवनं प्रपेदे । विशिष्ट-मधुपुष्पाकल्पजातविलासपदत्वेन यौवनस्य चतुर्धाकरणात् सविशेषणमाला-रूपकमेतत् ॥

५२ । अनन्तरं त्रिणि कागिनौगणेर नयनाभिराम मधुश्चक्रप, अश्वरागवकनरूप पञ्चव-गम्पन्न, गनोभव-तकर कूश्मन्धररूप, मर्त्ताप्रव्यापी, अभावजात, आभरणरूप, एकमात्र विलासस्थान यौवन प्राप्तुं हरेल्लेन ।

प्रतिहृतिरचनाभ्यो दूतिसन्दर्शिताभ्यः

समधिकतररूपाः शुद्धसन्तानकामैः ।

अधिविविदुरमात्यैराहतास्तस्य यूनः

प्रथमपरिगृहीते श्रीभुवौ राजकन्याः ॥ ५३

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ वंशानुक्रमो

नाम अष्टादशः सर्गः ॥ १८

५२ अ. । दूतिसन्दर्शिताभ्यः प्रतिहृतिरचनाभ्यः समधिकतररूपाः शुद्धसन्तानकामैः अमात्यैः आहताः राजकन्याः यूनः तस्य प्रथमपरिगृहीते श्रीभुवौ अधिविविदुः ॥

५३ । दूतिभिः कन्यापरीक्षणार्थं प्रेषिताभिः सन्दर्शिताभ्यो दूति-सन्दर्शिताभ्यः, प्रतिहृतीनां तूलिकादिलिखितकन्याप्रतिमानां रचनाभ्यो तत्र तौ विन्यासेभ्यः, 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी । समधिकतररूपाः चित्र-निर्माणादपि रमणीयनिर्माणा इत्यर्थः । शुद्धसन्तानकामैः अमात्यैः आहृता आनीता राजकन्या यूनस्तस्य सुदर्शनस्य सख्यमिन्धौ प्रथमपरि-गृहीते श्रीभुवौ श्रीश्च भूश्च ते अधिविविदुरधिविद्वे चक्रुः । आत्मनो सपत्नीभावं चक्रुरित्यर्थः । 'कृतसापत्निकाध्युदाधिविन्ना' इत्यमरः ॥ इति श्रीमहामहोपाध्याय-कोलाचल-मल्लिनाथ-सूरिविरचितया सञ्जीवनी-

समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकवि-श्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे

महाकाव्ये वंशानुक्रमो नाम अष्टादशः सर्गः ॥ १८

५० । गङ्गिण तदीय संपूत्रकागनाय दूतिसन्दर्शित चित्रित रमणी प्रतिकृति हरेतेऽ अधिकतर सुन्दरी राजकन्या आनयन करिल्लेन, सेहै राजनन्दिनी अभिनव यौवनगम्पन्न राजकुमार सुदर्शनेन अङ्गलक्ष्मी हरेया प्रथम परिगृहीता राजलक्ष्मी वञ्चकरार सपत्नीभाव अवलम्बन करियाछिल्लेन ।

अष्टादश सर्ग समाप्त ॥ १८

ऊनविंशः सर्गः ।

—००५०३००—

अग्निवर्णमभिषिच्य राघवः स्वे पदे तनयमग्नितेजसम् ।
शिश्रिये श्रुतवतामपश्चिमः पश्चिमे वयसि नैमिषं वशी ॥ १

१ अ. । श्रुतवताम् अपश्चिमः वशी राघवः पश्चिमे वयसि स्वे पदे अग्नितेजसं तनयम् अग्निवर्णम् अभिषिच्य नैमिषं शिश्रिये ॥

मनसो मम संसारवन्धमुच्छेत्तुमिच्छतः ।
रामचन्द्रपदाम्भोजयुगलं निविडायताम् ॥

१ । श्रुतवतां श्रुतसम्पन्नानाम् अपश्चिमः प्रथमो वशी जितेन्द्रियो राघवः सुदर्शनः पश्चिमे वयसि वार्द्धके स्वे पदे स्थाने अग्नितेजसं तनयम् अग्निवर्णम् अभिषिच्य नैमिषं नैमिषारण्यं शिश्रिये श्रितवान् ॥

१ । छानिगणेर अग्रगण्यं रघूवंशमख्यं जितेन्द्रियं राज्ञा सुदर्शनं अतिमदशायं पश्चितुन्या तेजस्यै तनयं अग्निवर्णकं स्वपदे अतिविष्णुं करिष्या नैमिषारण्यं आश्रयं करिणेन ।

तत्र तीर्थसलिलेन दीर्घिकास्तल्पमन्तरितभूमिभिः कुशैः ।
सौधवासमुटजेन विस्मृतः सञ्चिकाय फलनिस्पृहस्तपः ॥ २

२ अ. । तत्र तीर्थसलिलेन दीर्घिकाः, अन्तरितभूमिभिः कुशैः तल्पम्, उटजेन सौधवासं विस्मृतः स. फलनिःस्पृहः (सन्) तपः सञ्चिकाय ॥

२ । तत्र नैमिषे तीर्थसलिलेन दीर्घिकाः विहारवापीः, अन्तरित-भूमिभिः कुशैस्तल्पं शय्याम्, उटजेन पर्णशालया सौधवासं विस्मृतः, विस्मृतवान् सः । कर्त्तरि क्तः । फले स्वर्गादिफले निस्पृहस्तपः सञ्चिकाय सञ्चितवान् ॥

२ । त्रिणि तथाय तीर्थमनिजद्वारा गृहदीर्घिका, भूमिभूतने आश्रितं कुशद्वारा शय्या एवं पर्णकुटीरद्वारा प्राप्ता विस्मृत इहेया कागनाविहीनचित्ते तपोऽश्रुधानं करिते वागिनेन ।

लब्धपालनविधौ न तत्सुतः खेदमाप गुरुणा हि मेदिनी ।
भोक्तुमेव भुजनिर्जितद्विषा न प्रसाधयितुमस्य कल्पिता ॥ ३

३ अ. । तत्सुतः लब्धपालनविधौ खेदं न आप, हि (यस्मात्) भुजनिर्जितविषा गुरुणा मेदिनी अस्य भोक्तुम् एव कल्पिता, प्रसाधयितुं न ॥

३ । तत्सुतः सुदर्शनपुत्रः अग्निवर्णो लब्धपालनविधौ लब्धस्य राज्यस्य पालनकर्मणि खेदं न आप, अक्लेशेन, अपालयत् इत्यर्थः । कुतः ? हि यस्मात् भुजनिर्जितविषा गुरुणा पिता मेदिनी अस्य अग्निवर्णस्य भोक्तुमेव कल्पिता, प्रसाधयितुं न । प्रसाधनं कण्टकशोधनम् अलङ्कृति-ध्वन्यते । तथाच—‘यथा लङ्कृता नीता युवतिः केवलमुपभुज्यते’ तद्वदिति भावः ॥

७ । अग्निवर्णं राज्याश्राप्तं हृष्टं तत्पानने कोन कष्टं अनुभव कर्तन नाहे, कारणं तैश्वर्यं जनकं सुदर्शनं निष्कलुषवले शत्रुकुलं निर्मूलं करिष्य केवल उपलब्धगार्ह्ये तैश्वर्यं पृथिवी प्रदानं करिष्य गिर्याङ्गिनेन ; कोन कष्टकं उक्ता करिष्ठे हृष्टे, एकरूप किङ्करी तनि रात्रिषा यान नाहे ।

सोऽधिकारसमिकः कुलोचितं काञ्चन स्वयमवर्त्तयत् समाः । सन्निवेश्य सचिवेष्वतः परं स्त्रीविधेयनवयौवनोऽभवत् ॥ ४

४ अ. । अभिकः सः कुलोचितम् अधिकारं काञ्चन समाः स्वयम् अवर्त्तयत्, अतः परं सचिवेषु सन्निवेश्य स्त्रीविधेयनवयौवनः अभवत् ॥

४ । अभिकः कामुकः ‘अनुकामिकाभीकः कमिता’ इति निपातः । ‘कम्पः कामयिताभीकः कमनः कामनोऽभिकः’ इत्यमरः । सः अग्निवर्णः कुलोचितम् अधिकारं प्रजापालनं काञ्चन समाः कतिचित् वत्सरान् स्वयम् अवर्त्तयत् अकरोत् । अतः परं सचिवेषु सन्निवेश्य निधाय स्त्रीविधेयं स्वयधीनं नवं यौवनं यस्य सः अभवत् । स्यासक्तः अभूदित्यर्थः ॥

४ । भोगाङ्गिनीषौ अग्निवर्णं कष्टकवत्तरं शत्रुं कुलोचितं राज्यापालनं करिष्य अत्रात्यगणेरं प्रति राज्याभारं समर्पणपूर्वकं एकांशं नारीपराग्रहं हृष्टं पङ्क्तिनेन ।

कामिनीसहचरस्य कामिनस्तस्य वेश्मसु मृदङ्गनादिषु । ऋद्धिमन्तमधिकार्द्धिरुत्तरः पूर्वमुत्सवसपोहदुत्सवः ॥ ५

५ अ. । कामिनीसहचरस्य कामिनस्तस्य वेश्मसु अधिकर्द्धिः उत्तरः उत्सवः ऋद्धिमन्तं पूर्वम् उत्सवम् अपोहत् ॥

५ । कामिनीसहचरस्य कामिनस्तस्य मृदङ्गनादिषु मृदङ्गनादवत्सु वेश्मसु अधिकर्द्धिः पूर्वस्मादधिकसम्भार उत्तर उत्सवः ऋद्धिमन्तं साधन-सम्पन्नं पूर्वम् उत्सवम् अपोहत् अपानुदत् । उत्तरोत्तरमधिका तस्योत्सव-परम्परा वृत्तेत्यर्थः ॥

५ । कामिनीसहचरस्य कामिनस्तस्य मृदङ्गनादिषु मृदङ्गनादवत्सु वेश्मसु अधिकर्द्धिः पूर्वस्मादधिकसम्भार उत्तर उत्सवः ऋद्धिमन्तं साधन-सम्पन्नं पूर्वम् उत्सवम् अपोहत् अपानुदत् । उत्तरोत्तरमधिका तस्योत्सव-परम्परा वृत्तेत्यर्थः ॥

৬। সেই বিলাসী অগ্নিবর্ণ মত্ত কাগিনীজনসংসর্গে কালান্তিপাত করিতে গিলেন, তাঁহার মৃদঙ্গনাট্যতিক্ষণিত গৃহে উত্তরোত্তর সমধিক সমৃদ্ধিসম্পন্ন উৎসবে তাঁর পূর্বপুরুষগণের অতিসমৃদ্ধ উৎসব সকলও সমাচ্ছাদিত হইয়া গেল।

इन्द्रियार्थपरिशून्यमक्षयः सोढुमेकमपि स क्षणान्तरम् ।

অন্তরেব বিহরন্ দিবাশিশং ন ব্যপেक्षত সমুत्সুকাঃ প্রজাঃ॥ ৬

৬ অঃ। ইন্দ্রিয়ার্থপরিশূন্যম্ একম্ অপি ক্ষণান্তরং সোড়ম্ অক্ষয়ঃ সঃ দিবাশিশম্ অন্তঃ এব হরন্ সমুৎসুকাঃ প্রজা ন ব্যপেক্ষত ॥

৬। ইন্দ্রিয়ার্থপরিশূন্য শব্দাদিবিষয়রহিতমেকমপি ক্ষণান্তরং ক্ষয়-
সোড়ম্ অক্ষয়ঃ অশক্তঃ সঃ অগ্নিবর্ণঃ দিবাশিশম্ অন্তরেব বিহরন্
সুসুকা দর্শনাকাঙ্ক্ষিণীঃ প্রজা ন ব্যপেক্ষত ন অপেক্ষিতবান্ ॥

৬। তিনি নিরন্তর অস্তঃপুরমধ্যে বিহার করিতেন এবং ভোগ্যবস্তু উপভোগ-
তিরেকে ক্ষণকালও অতিক্রম করিতে পারিতেন না ; এমন কি, তাঁর দর্শনবাসনার
গত প্রজাগণের কথা একবারও মনে করিতেন না ।

गौरवाद्यदपि जातु मन्त्रिणां दर्शनं प्रकृतिकाङ्क्षितं ददौ ।
गवाक्षविवरावलम्बिना केवलेन चरणेन कल्पितम् ॥ ७

৭ অঃ। জাতু মন্ত্রিণাং গৌরবাত্ প্রকৃতিকাঙ্ক্ষিতং যত্ অপি দর্শনং দদৌ, তত্ গবাক্ষবির-
লম্বিনা কেবলেন চরণেन কল্যিতম্ ॥

৭। জাতু কদাচিত্ মন্ত্রিণাং গৌরবাত্ গুরুত্বাহিতোঃ মন্ত্রিবচনা-
গোষাদিত্যর্থঃ। প্রকৃতিभिঃ প্রজাभिঃ কাঙ্ক্ষিতং যত্ অপি দর্শনং দদৌ
ত্ অপি গবাক্ষবিরলম্বিনা কেবলেন চরণেन চরণমাত্রেন কল্যিতং
ল্যাদিতম্। ন তু মুখাবলোকনপ্রদানেন ইত্যর্থঃ ॥

৭। যদি বা কখন সম্মানার্থে মন্ত্রীগণের অনুরোধে প্রজাদিগের অভিলষিত দর্শন-
ন করিতেন, তাহাও কেবল গবাক্ষদ্বারে চরণব্রক্ষিত করিয়া তদ্বারাই সম্পন্ন
করিতেন, প্রজাগণ তাঁহার মুখ কখনও দেখিতে পাইত না ।

क्षतप्रणतयोऽनुजीविनः कीमलात्मनखरागरूपितम् ।

জিরে নবদিবাকরাতপস্পৃষ্টপঙ্কজতুলাধিরোহণম্ ॥ ৮

৮ অঃ। কীমলাত্মনখরাগরূপিতম্ (অতএব) নবদিবাকরাতপস্পৃষ্টপঙ্কজতুলাধিরোহণং তম্
জীবিनः ক্ষতপ্রণতयः (সন্ত:) ভেজিরে ।

৮। কীমলেন মৃদুলেন আত্মনখানাং রাগিণারূপেণ কুরিতম্। অত-

এব নবদিবাকরাতপেন সৃষ্টং ব্যাসং তত্ পঙ্কজং তস্য তুলাং সাম্যমধি-
 রোহতি প্রাপ্নোতীতি তুলাধিরোহণম্ তং চরণম্ অনুজীবিনঃ কৃতপ্রণতয়ঃ
 কৃতনমস্কারাঃ সন্তো মেজিরে সিপেবিরে ॥

৮। অনুজীবীগণ বাল্যতপস্পৃষ্টে কমনের শায় কোমল নখরাগরজিত তদীয় চরণে
 প্রণামপূর্বক ভজন করিত।

যৌবনোন্নতবিলাসিনীস্তনদ্বীভলীলকমলাশ্চ দীর্ঘিকাঃ ।
 গূঢ়মোহনগৃহাস্তদম্বুভিঃ স ব্যগাহত বিগাঢ়মন্মথঃ ॥ ৯

৯ অঃ। বিগাঢ়মন্মথঃ সঃ যৌবনোন্নতবিলাসিনীস্তনদ্বীভলীলকমলাঃ তদম্বুভিঃ গূঢ়মোহন-
 গৃহা চ দীর্ঘিকাঃ ব্যগাহত ॥

৯। বিগাঢ়মন্মথঃ প্রৌঢ়মদনঃ সোঃগ্নিবর্ণো যৌবনেন হেতুনা উন্নতানাম্
 বিলাসিনীস্তনানাম্ দ্বীভেণ আঘাতেন লোলানি চঞ্চলানি কমলানি যাসাং
 তাঃ। তদম্বুভিস্তাসাং দীর্ঘিকাণামম্বুভিঃ গূঢ়ানি অন্তরিতানি মোহন-
 গৃহাণি সুরতভবনানি যাসু, তাশ্চ দীর্ঘিকা ব্যগাহত। স্ত্রীভিঃ সহ
 দীর্ঘিকাসু বিজহারেত্যর্থঃ ॥

৯। কাঃগ্নোন্নত অগ্নিবর্ণ যখন কাঃগ্নিনীগণসহ দীর্ঘিকাসনিলে বিশার করিতে
 লাগিলেন, তখন প্রমদাগণের উন্নত কুচকুণ্ডলা জল আলোড়িত হওয়ায় কমনদল
 চঞ্চল হইতে লাগিল। এই সকল দীর্ঘিকাসনিল মধ্য যে সকল গূঢ় সুরতগৃহ নির্মিত
 হইয়াছিল, তাহাও তাঁহাঃ বিশারকৌড়ী সম্পাদিত হইত।

তত্র সেকহতলীচনাশ্চনৈর্ধৌতরাগপরিপাটলাধরৈঃ ।

অঙ্কনাস্তমধিকং ব্যলোভয়ন্নর্পিতপ্রকৃতকান্তিভির্মুখৈঃ ॥ ১০

১০ অঃ। তত্র অঙ্কনাঃ সেকহতলীচনাশ্চনৈঃ ধৌতরাগপরিপাটলাধরৈঃ (অতএব) অর্পিত-
 প্রকৃতকান্তিভিঃ (এবম্ভূতৈঃ) মুখৈঃ তন্ম অধিকং ব্যলোভয়ন্ ॥

১০। তত্র দীর্ঘিকাঃস্বঙ্কনাঃ সেকেন হৃতং লোচনাশ্চনং নেত্রকজ্জলং যेषাং
 তৈঃ। রজ্যতেঃনেতি রাগঃ রাগদ্রব্যং লাল্লাদিরাগস্য পরিপাটলোঙ্ক-
 গুণঃ। 'গুণে শুক্লাদয়ঃ পুংসি' ইত্যমরঃ। ধৌতো রাগপরিপাটলো যेषাং তৈঃ
 তথোক্তাঃ অধরা যেষাং তৈঃ। নিবৃত্তসাঙ্কমিকরাগৈরিত্যর্থঃ অতএব অর্পিত-
 প্রকৃতকান্তিভিঃ অবিব্যঞ্জিতস্বাভাবিকরাগৈরিত্যর্থঃ। এবম্ভূতৈঃ মুখৈঃ
 তমগ্নিবর্ণমধিকং ব্যলোভয়ন্ প্রলোভিতবত্যঃ ॥

১০। জনবিশারকালে জনসেচনহেতু অবলাকুলের লোচনকজ্জল ও অধরবর্ণ
 বিধোত হওয়াতে এই জনপাটলবর্ণ ধারণ করিয়াছিল, সুরতঃ তৎকালে প্রমদাগণের
 বদনমণ্ডলের প্রকৃতশোভা-সুন্দর-নরপতি-অধিকতর আলোড়িত হইয়াছিলেন।

ব্রাণকান্তমধুগন্ধকর্ষিণী:

পানভূমিরচনা: প্রিয়াসখ: ।

অভ্যপদ্যত স বাসিতাসখ:

পুষ্পিতা: কমলিনীরিব দ্বিপ: ॥ ১১

১১ অ: । প্রিয়াসখ: স: ব্রাণকান্তমধুগন্ধকর্ষিণী: পানভূমিরচনা: বাসিতাসখ: দ্বিপ: পুষ্পিতা: কমলিনী: ইব অভ্যপদ্যত ॥

১১ । প্রিয়াসখ: স: অগ্নিবর্ণ: ব্রাণকান্তেন ব্রাণতর্পণেন মধুগন্ধেন কর্ষিণী: মনোহারিণী:, রচ্যন্ত ইতি রচনা: পানভূময় এব রচনা:, বাসিতা: পানভূময় ইত্যর্থ: । বাসিতাসখ: করিণীসহচর: । 'বাসিতা কীরিণ্যোশ্চ' ইত্যমর: । দ্বিপ: পুষ্পিতা: কমলিনীরিব অভ্যপদ্যত ভিগত: ॥

১১ । করী যেক্রপ করিণীমশায় হইয়া বিকসিত কমলদল উপভোগ করে, রাজা বর্ণ তক্রপ নারীগণসহ সুরচিত পানভূমিতে গমন করিয়া ঘাণেজ্বিত্তৃষ্ণিকর মধুগন্ধ পান করিতেন ।

সাতিরেকমদকারণং রহস্তুন দত্তমভিলেপুর্জনা: ।

অভিরপ্যুপহৃতং মুখাসবং সোঽপিবত্ বকুলতুল্যদোহদ: ॥ ১২

১২ অ: । অঙ্গনা: রহ: সাতিরেকমদকারণং তেন দত্তং মুখাসবম্ অভিলেপু:, বকুলতুল্যদোহদ: অভিরপ্যুপহৃতম্ (মুখাসবং) অপিবত্ ॥

১২ । অঙ্গনা: রহো রহসি সাতিরেকস্য সাতিশয়স্য মদস্য কারণং অগ্নিবর্ণেন দত্তং মুখাসবম্ অভিলেপু: । বকুলেন তুল্যদোহদ: তুল্য-
লাপ: 'অথ দোহদম্ । ইচ্ছাকাঙ্ক্ষা স্বেহেহা টট্' ইত্যমর: । বকুল-
স্য অঙ্গনামদ্যার্থিত্বাৎ তুল্যাবিলাপিত্বম্ । সোঽপি তাভি: অঙ্গনাভি:
দত্তং মুখাসবম্ অপিবত্ ॥

১২ । মহিলাগণ মদাতিশয়োঁর নিদানভূত মশীপতিপ্রদত্ত মুখাসব নিৰ্জ্জনে অভিনাষ
কত, বকুলের আঁয় অভিনাষী মশীপতিও তাহাদিগের মুখমণ্ড পান করিতেন ।

হৃদমঙ্গপরিবর্তনোচিতং তস্য নিন্যতুরশূন্যতামুভে ।

বকী চ হৃদয়ঙ্গমস্বনা বল্লুগুবাগপি চ বামলোচনা ॥ ১২

১২ অ: । হৃদয়ঙ্গমস্বনা বকী চ, বল্লুগুবা বামলোচনা অপি চ হৃদয়পরিবর্তনোচিতং উভে
পদম্ অশূন্যতাং নিন্যতু: ॥

१३। अङ्गपरिवर्त्तनोचिते उत्सङ्गविहारार्थे उमे तस्य अग्निवर्णस्य अङ्गम् अशून्यतां पूर्णतां निन्यतुः ? के उमे ? हृदयङ्गमस्वना मनोहर-
ध्वनिः वल्लकी वीणा च, वलगुवाक् मधुरभाषिणी वामलोचना कामिन्यपि
च । हृदयं गच्छतीति हृदयङ्गमः । 'खच् प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानात्'
इति खच्प्रत्ययः । अङ्गाधिरोपितयोः वीणावामाक्ष्योः वाद्यगीताभ्याम्
अरंस्तेत्यर्थः ॥

१३। मधुरनादिनी वीणा ও বহুভাষিণী ললনা—এই দুইটী উৎসঙ্গ বিশারদ নিরন্তর তাঁহার কোড়ে বিরাজিত থাকিত, তিনি কোড়াধিরোপিত বীণার ধ্বনি ও কামিনীর গীতশ্রবণে স্খানুভব করিতেন ।

स खयं प्रहतपुष्करः कृतौ लोलमाल्यवलयो हरन्मनः ।

नर्त्तकीरभिनयातिलङ्घिनीः पार्श्ववर्त्तिषु गुरुष्वलज्जयत् ॥ १४

१४ अः । कृतौ खयंप्रहतपुष्करः लोलमाल्यवलयः मनः हरन् सः अभिनयातिलङ्घिनीः नर्त्तकी
गुरुषु पार्श्ववर्त्तिषु (सत्सु) अलज्जयत् ॥

१४। कृतौ कुशलः खयंप्रहतपुष्करो वादितवाद्यमुखो लोलानि
माल्यानि वलयानि च यस्य स तथोक्तः मनो हरन् नर्त्तकीनामिति शेषः ।
सोऽग्निवर्णः अभिनयातिलङ्घिनीः अभिनयेषु खलन्तीरित्यर्थः । नर्त्तकीः
विलासिनीः 'शिल्पिनि ष्वन्' इति ष्वन्प्रत्ययः । 'षिद्धीरादिभ्यश्च' इति डीष् ।
'नर्त्तकीलासिके समे' इत्यमरः । गुरुषु नाद्याचार्येषु पार्श्ववर्त्तिषु समी-
पस्थेषु सत्सु एव अलज्जयत् लज्जाम् अगमयत् ॥

१४। নর্তকীগণ নৃত্য করিতে থাকিলে কলাবিশাকুশল অগ্নিবর্ণ স্বয়ং বলয় ও মালা আন্দোলিত করত বাণবাদন করিয়া তাহাদিগের চিত্ত হরণ করিতেন, তৎকালে তাহারা অভিনয় নিয়ম হইতে অনিত হওয়ায় পার্শ্ববর্তী নাট্যচাৰ্যগণের সমক্ষে লজ্জাপ্রাপ্ত হইত ।

चारु नृत्यविगमे च तन्मुखं खेदभिन्नतिलकं परिश्रमात् ।

प्रेमदत्तवदनानिलः पिवन्नत्यजीवदमरालकेश्वरौ ॥ १५

१५ अः । (किञ्च) चारु नृत्यविगमे परिश्रमात् खेदभिन्नतिलकं तन्मुखं प्रेमदत्तवदनानिलः
पिवन् अमरालकेश्वरौ अत्यजीवत् ॥

१५। किञ्च, चारु सुन्दरं नृत्यविगमे लास्यावसाने परिश्रमात्
नर्त्तनप्रयासात् खेदेन भिन्नतिलकं विशेषतिलकं तन्मुखं नर्त्तकीमुखं
प्रेम्णा दत्तवदनानिलः प्रवर्त्तितमुखमारुतः पिवन् अमराणामलकायाश्च
ईश्वरौ इन्द्रज्वरौ अत्यजीवत् अतिक्रम्य अजीवत् । ततोऽत्युत्कृष्टजीवित
आसीदित्यर्थः । इन्द्रदेवपि दुर्लभमौष्ठं सौभाग्यमिति भावः ॥

বর্ণস্য
মৌহর-
ন্যপি
মানাত্
ভ্যাম্

নিরন্তর
গিণীর

: ।

১১৪

: নচঁকী

লানি

শেষ: ।

চঁকী:

ডীপ্ ।

সমী-

বলয় ও

রিতেন,

গণের

াত্ ।

পু

নানিল:

স্রমাৎ

মৌমুখং

দায়াশ্চ

জীবিত

১৫। নৃত্যাবসানে শান্তিনিবন্ধন নর্তকীগণের মুখ ইহাতে মন্দ মন্দ যেরূপ
নির্গত হইয়া তাহাদের তিনকাবনী বিনুশ করিত। মহীপতি তখন প্রেমবশে তাহাদিগের
মুখাবদনে স্বীয় মুখসঙ্গীরণ প্রদান করিতে করিতে তাহাদিগের মুখচূষন করিয়া
প্রাপনাকে অগ্রাবতী ও অনকাপুত্রীর অধীশ্বর হৈল এবং কুবের অপেক্ষাও অধিকতর
সৌভাগ্যশালী মনে করিতেন।

তস্য সাবরণদৃষ্টসম্বয়: কাম্যবস্তুষু নবেষু সঙ্গিন: ।

বল্লভাভিরূপস্য চাক্রিরে সামিভুক্তবিষয়া: সমাগমা: ॥ ৩৬

১৬ অ: । উপস্থিত নবেষু কাম্যবস্তুষু সঙ্গিন: (সত:) তস্য সাবরণদৃষ্টসম্বয়: সমাগমা:
বল্লভাভি: সামিভুক্তবিষয়া: চাক্রিরে ॥

১৬। উপস্থিত অন্যত্র গত্বা নবেষু নূতনেষু কাম্যবস্তুষু শব্দাদিষু
ইন্দ্রিয়ার্থেষু সঙ্গিন আসক্তিমত: সতস্তস্য সাবরণা: প্রচ্ছিন্না: দৃষ্টা:
প্রকাশ্য সম্বয়: সাধনানি যেষু তে সমাগমা: সঙ্গমা: বল্লভাভি:
প্রেয়সীভি: সামিভুক্তবিষয়া অর্জোপভুক্তেন্দ্রিয়ার্থাশ্চাক্রিরে। যথেষ্টং ভুক্তম্ভেত
তর্হি অয়ং নি:স্পৃহ: সন্ অস্মত্সমীপং ন আয়াস্যতীতি ভাব: । অত্র
গৌনর্হীয: “সম্বির্হিবিধ:—সাবরণ: প্রকাশ্য: সাবরণো ভিক্ষুকা-
দিনা, প্রকাশ: স্বয়মুপেত্য কেনাপি” ইতি। ‘ইত: স্বয়মুপস্থিত্য বিশেষার্থ
গত স্থিতো’নুপজাপং স্বয়ং সম্বয়:’ ইতি বাসায়ন: । অন্যত্র গতং কথঞ্চিত
সম্বায় পুনরনুপগমার্জোপভোগেন অনিবৃত্তত্বাৎ চক্ররিত্যর্থ: ॥

১৬। প্রমদাগণ, অশ্রদ্ধা গমন করিয়া নূতন নূতন কাম্য বস্তুতে আসক্ত ভূপতিকে
তখন গুপ্তভাবে কখনো ব্যক্তভাবে সন্ধানপূর্বক আনয়ন করিয়া উপভোগ্য বিষয়
কল অর্জোপভোগ করাইত। ‘যথেষ্ট উপভোগে নিস্পৃহ হইয়া ইনি আশাদিগের
নিকটে আর আসিবেন না’ এই আশঙ্কায়ই তাহারা ঐরূপ করিত।

অঙ্কুলীকিসলয়াগতর্জনং ভূবিমঙ্ককুটিলম্ বীচিতম্ ।

মেখলাভিরসকৃচ্ছ বন্ধনং বচ্চয়ন্ প্রণয়িনীরবাপ স: ॥ ১৩

১৩ অ: । স: প্রণয়িনী: বচ্চয়ন্ অঙ্কুলীকিসলয়াগতর্জনং ভূবিমঙ্ককুটিলং চ বীচিতম্, অসকৃচ্ছ
মেখলাভি: বন্ধনং চ অবাপ ॥

১৩। স: অগ্নিবর্ণ: প্রণয়িনী: প্রেয়সীর্বচ্চয়ন্ অন্যত্র গচ্ছন্ অঙ্কুল্য:
কিসলয়ানি তেষামগ্রাণি তৈ: তর্জনং ভর্ত্সনং ভূমেদে ন কুটিলং বক্রং বীচিতং বীচ-
চ্ছ অসকৃচ্ছ মেখলাভি: বন্ধনম্ অবাপ। অপরাধিনো দণ্ডা ইতি ভাব: ॥

১৩। নৃপতি অশ্রদ্ধা রমণীর নিকটে গমন করিয়া প্রণয়িনীদিগকে বধনা করিতেন,
এক তাহারাও অঙ্কুল-কিসলয়াগ্র দ্বারা তর্জন, ক্রকটদ্বারা কুটিল নিরীক্ষণ এবং
মেখলানিগড় দ্বারা কারুণ্যের তাঁহাকে বন্ধন করিত।

তেন দূতিবিদিতং নিষেদুশা পৃষ্ঠতঃ সুরতবাররাত্রিষু ।

শুশ্রুবে প্রিয়জনস্য কাतरং বিপ্রলম্বপরিশঙ্কিনো বচঃ ॥ ১৮

১৮ অঃ । সুরতবাররাত্রিষু দূতিবিদিতং পৃষ্ঠতঃ নিষেদুশা তেন বিপ্রলম্বপরিশঙ্কিনঃ প্রিয়জনস্য কাतरং বচঃ শুশ্রুবে ॥

১৮ । সুরতস্য বারো বাসরঃ তস্য রাত্রিষু দূতীনাং বিদিতং যথা তথা পৃষ্ঠতঃ প্রিয়জনস্য পশ্চাদ্ভাগে নিষেদুশা তেন অগ্নিবর্ণেন বিপ্রলম্বপরিশঙ্কিনো বিরহশঙ্কিনঃ প্রিয়স্বাসী জনস্ব প্রিয়জনঃ তস্য কাतरং বচঃ প্রিয়াননে মাং পাছি ইত্যেবমাदि দীনবচনং শুশ্রুবে ॥

১৮ । তিনি পর্যাগত সুরতরায়ে বিরহশঙ্কিনী প্রেমজীর পশ্চাদ্ভাগে দূতীর জাতারে অবশানপূর্বক প্রিয়মুখে “আমাকে রক্ষা কর” ইত্যাদি কাतरবাচ্য শব্দ করিতেন ।

লৌল্যমেত্য় গৃহিণীপরিগ্রহান্নর্তকীষ্মসুলভাসু তদ্বপুঃ ।

বর্ততে স্ম স কথঞ্চিদালিখন্নঙ্গুলীচরণসন্নবর্তিকঃ ॥ ১৯

১৯ অঃ । গৃহিণীপরিগ্রহাত নর্তকীষ্ম অসুলভাসু (সতীষ্ম) লৌল্যম্ এত্য় অঙ্গুলীচরণসন্নবর্তিকঃ সঃ তদ্বপুঃ আলিখন্ কথञ্চিত্ বর্ততে স্ম ।

১৯ । গৃহিণীপরিগ্রহাত রাঙ্গীभिঃ সমাগমাৎ হেতোঃ নর্তকীষ্ম বেশ্যাসু অসুলভাসু দুর্লভাসু সতীষ্ম লৌল্যম্ অীষ্ম ক্য়ম্ এত্য় প্রাপ্য অঙ্গুল্যোঃ চরণেণ স্বেদনে সন্নবর্তিকো বিগলিতশলাকঃ সঃ অগ্নিবর্ণস্তাসাং নর্তকীনাং বপুস্তদ্বপুঃ আলিখন্ কথञ্চিত্ বর্ততে স্ম অবচত ॥

১৯ । তিনি যখন মহিষীগণ সমভিব্যাহারে থাকিতেন, তখন নর্তকীদিগের প্রতি তাঁহার ঔৎসুক্য জন্মিলে তাহাদিগের সম্মুখে বসিত হইতেন ; তৎকালে তাহাদের বিরহে অধীর হইয়া স্বেদাপ্ত অঙ্গুলি হইতে শ্লিত চিত্রশলাকা দ্বারা তাহাদের প্রতিকৃতি চিত্রিত করত অতিকষ্টে দৈর্ঘ্যধারণ করিতেন ।

প্রেমগর্বিতবিপক্ষমত্সরাদায়তাচ্ছ মদনান্মহীচিতম্ ।

নিन্যুরুত্সববিধিচ্ছলেন তং দেব্য উজ্জ্বিতরূপঃ কৃতার্থতাম্ ২০

২০ অঃ । প্রেমগর্বিতবিপক্ষমত্সরাৎ আয়তাৎ মদনাচ্ছ দেব্যঃ উজ্জ্বিতরূপঃ (সত্যঃ) তম্ উত্সববিধিচ্ছলেন কৃতার্থতাং নিন্যুঃ ॥

২০ । প্রেম্ণা স্ববিষয়ে প্রিয়স্য অনুরাগেণ হেতুনা গর্বিতো বিপক্ষে সপত্নজনে মত্সরাৎ বৈরাৎ আয়তাৎ প্রহৃষ্টাত্ মদনাচ্ছ হেতোঃ দেব্যো রাজ্ঞঃ উজ্জ্বিতরূপঃ ত্যক্তরোষাঃ সত্যসং মহীচিতম্ উত্সববিধিচ্ছলেন মহীত্সব-

कर्मव्याजेन कृतः अर्थः प्रयोजनं येन स कृतार्थः तस्य भावस्तत्तां निन्युः ।
मदनमहोत्सवव्याजात् नीतेन तेन स्वमनोरथं कारयामासुरित्यर्थः ॥

२० । महिषीगण अनङ्गजानां उन्मत्त इहेषा महोपतिर प्रेमलाभे गर्हित प्रमदा-
प्रेमर प्रति देखा ७ दुःसह रोष परिशरपूर्वक मदनमहोत्सव-वापदेषे महाराजके
मानयन करिषा आपनादेर अभीष्टमिच्छि करिषा नहेतेन ।

प्रातरेत्य परिभोगशोभिना

दर्शनेन कृतखण्डनव्यथाः ।

प्राञ्जलिः प्रणयिनीः प्रसादयन्

सोऽदुनोत् प्रणयमन्यरः पुनः ॥ २१

२१ अ. । सः प्रातः एव परिभोगशोभिना दर्शनेन कृतखण्डनव्यथाः प्रणयिनीः प्राञ्जलिः
प्रसादयन् (तथापि) प्रणयमन्यरः (सन्) पुनः अदुनोत् ।

२१ । सः अग्निवर्णः प्रातरेत्य आगत्य परिभोगशोभिना दर्शनेन
हेतुना दृश्येयं न्ताल्लुप्ट । कृता खण्डनव्यथा यासां ताः तयोक्ताः खण्डिता
इत्यर्थः । तदुक्तम्—‘ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्थाकषायिता’ इति ।
प्रणयिनीः प्राञ्जलिः प्रसादयन् तथापि प्रणयमन्यरः प्रणयेन नर्तकीगतेन
मन्यरः अलसः अत्र शिथिलप्रयत्नः सन् इत्यर्थः । पुनरदुनोत् पर्थ्यतापयत् ॥

२१ । अग्निवर्ण प्रभातकाले गृहे आगमन करिने अपर रमणीर उपभोगिच्छ
मर्शन करिषा महिषीरा अभिमानिनी इहेतेन; तथन तनि कृताञ्जलिपुटे विनम्र-
गवशारे तांशदिगेर वाथा दूर करितेन; किन्तु अंगश्लेथिना अदर्शन करिषा
शतरां स्वयं वाथित इहेतेन ।

स्वप्नकीर्तितविपक्षमङ्गनाः प्रत्यभैत्सुरवदन्य एव तम् ।

प्रच्छदान्तगलिताश्रुविन्दुभिः क्रोधभिन्नवलयैर्विवर्त्तनैः ॥ २२

२२ अ. । अङ्गनाः स्वप्नकीर्तितविपक्षम् तम् अवदन्यः एव प्रच्छदान्तगलिताश्रुविन्दुभिः क्रोध-
भिन्नवलयैः विवर्त्तनैः प्रत्यभैत्सुः ।

२२ । स्वप्ने कीर्त्तितो विपक्षः सपत्नजनो येन तं, तमग्निवर्णम् अव-
दन्य एव त्वया गोतस्वलनं कृतमित्यनुपालम्भमाना एव प्रच्छदस्य आस्त-
रणपटस्य अन्ते मध्ये गलिता अश्रुविन्दवो येषु तैः, क्रोधेन भिन्नानि
भग्नानि वलयानि येषु तैः विवर्त्तनैः पराग्विलम्बनैः प्रत्यभैत्सुः प्रतिचक्रु-
रित्यर्थः ॥

२२ । नृपति स्वप्नवशे कथन ७ कान रमणीर नाम उच्चारण करिने अङ्गनागण

বাঁকানাপ না করিয়াই পার্শ্বপরিবর্তনপূর্বক অশ্বজনে শয্যা সিঁড় করিত; তখন
ক্রোধভরে তাহাদিগের বলয় চূর্ণ হইয়া যাইত এবং তাহারা রাজাকে ভৎসনা করিত।

ক্লৃপপুষ্পশয়নান্ লতাগৃহানৈত্য দূতীকৃতমার্গদর্শনঃ ।

অন্বভূত্ পরিজনাঙ্গনারতং সৌবরোধময়বেপথুতরম্ ॥ ২৩

২৩ অঃ । সঃ দূতীকৃতমার্গদর্শনঃ (সন্) ক্লৃপপুষ্পশয়নান্ লতাগৃহান্ এত্ অবরোধময়বেপথুতরং
পরিজনাঙ্গনারতম্ অন্বভূত্ ॥

২৩ । সঃ অগ্নিবর্ণী দূতিभिः কৃতমার্গদর্শনঃ সন্ ক্লৃপপুষ্পশয়নান্
লতাগৃহান্ এত্ অবরোধাদন্তঃপরিজনাঙ্গয়েন যৌ বেপথুঃ কম্পস্তদুতরং তত্-
প্রধানং যথা তথা পরিজনাঙ্গনারতং দাসীরতম্ অন্বভূত্ । পরিজনস্ব
অসৌ অঙ্গনাচ ইতি বিগ্রহঃ । অত্র ভীষ্মস্তস্যাপি দূতীশব্দস্য কন্দো-
ভঙ্গমহাভাৎ ক্লৃপত্বং কৃতম্ । ‘অপি মাধং মধং কুর্থাচ্ছন্দোভঙ্গ’ ত্যজিহ্বারাম্
ইত্যুপদেশাত্ ॥

২৩ । যখন তিনি দূতীপ্রদর্শিত পথে ক্লৃপশয্যাশোভিত লতাকূঞ্জে আসিয়া
রমণীগণের সহিত বিহার করিতেন, তখন অন্তঃপুত্রকামিনীদিগের ভয়ে তাঁহার কলেবর
কম্পিত হইত ।

নাম বল্লভজনস্য তে ময়া প্রাপ্য ভাগ্যমপি তস্য কাঙ্ক্ষ্যতে ।

লৌলুপং ননু মনো মমেতি যং গোত্রবিস্বলিতমূচুরঙ্গনাঃ ॥ ২৪

২৪ অঃ । ময়া তে বল্লভজনস্য নাম প্রাপ্য তস্য ভাগম্ অপি কাঙ্ক্ষ্যতে । ননু মম মনঃ
লৌলুপম্ ইতি গোত্রবিস্বলিতম্ অঙ্গনাঃ জচুঃ ।

২৪ । ময়া তে বল্লভজনস্য প্রিয়জনস্য নাম প্রাপ্য তন্মাম্মা আহ্বানং
লব্ধ্বা তস্য ত্বদ্বল্লভজনস্য যজ্ঞাগ্ন্যং, তত্ পরিহাসধারণম্ ইতি শ্রেষ্ঠঃ ।
তদপি কাঙ্ক্ষ্যতে । ননু বত মম মনো লৌলুপং গৃধ্রু ইতি অনেন প্রকারেণ
গোত্রে নান্নি বিস্বলিতং স্বলিতবন্তং তম্ অগ্নিবর্ণম্ জচুঃ । ‘গোত্রং
নান্নি কুলেচলে’ ইতি যাদবঃ । তন্মামলাভে সতি তজ্ঞাগ্ন্যমপি কাঙ্ক্ষ্যণৌ
মনঃ অহৌ লক্ষ্যেতি সৌলুগৃহমুপালভন্ত ইত্যর্থঃ ॥

২৪ । মহীপতির মুখে যদি কখন কোন কামিনীর নাম উচ্চারিত হইত, তখন
তাঁহার অঙ্গনাগণ বলিত,—হে কামুক ! আমি তোমার প্রেমসীর নাম জানিলাম,
একরূপে তাঁহার সৌভাগ্য পাইবার জন্ত আমার মন একান্ত লৌলুপ হইয়াছে ।

চূর্ণাবম্ লুলিতস্রগাকুলং ক্রিষ্টমেখলমলককাক্ষিতম্ ।

উল্লিতস্য শয়নং বিলাসিনস্তস্য বিম্বমরতান্যপাবৃণোত্ ॥ ২৪

২৪ অঃ । চূর্ণবম্বু লুলিতস্রগাকুলং ছিন্নমেখলম্ অলককাঙ্কিতং শয়নং (কৰ্তৃ) উল্লিখিতস্য
বিলসিনঃ তস্য বিম্বমরতানি অপাষণাৎ ॥

২৫ । চূর্ণবম্বু চূর্ণৈঃ ব্যানতকরণৈঃ অধোমুখাবস্থিতায়াঃ স্থিয়াঃ
কুরগলিতৈঃ কুঙ্কমাदिभिः बम्बु पिङ्गलं 'बम्बु स्यात् पिङ्गले विषु' इत्य-
২৩ ২৬ । লুলিতস্রগাকুলং করিপদাখ্যবম্বে স্থিয়া ভূমিগতমস্তকতয়া
তিতাभिः लुलितस्रग्भिः आकुलं, छिन्नमेखलं हरिविक्रमकरणैः स्थिया
च्छিত্তৈকचरणत्वात् गलितमेखलम्, अलक्तकाङ्कितं धेनुकबन्धे भूतल-
हृतिकान्ताचरणत्वात् लाक्षारामरूपितं शयनं कर्तृ, उल्लिखितस्य शयना-
तत्- ২৪ ২৫ । বিলাসিনস্তস্য অগ্নিবর্ণস্য বিম্বমরতানি লোলারতানি
রতবম্ববিশেষানিত্যর্থঃ । অপাষণাৎ স্ফুটীচকার । ব্যানতাदीनां लक्षणं
तिरहस्ये—“व्यानतं रतमिदं प्रिया यदि स्यादधोमुखचतुष्पदाकृतिः ।
कृष्टिं समधिरुह्य वल्लभः स्यादृषादिपशुसंस्थितस्थितिः ॥ भूगतस्तन-
जास्यमस्तकामुन्नतां स्वयमधोमुखीं स्थियम् । कामति स्वकरकृष्टमेहने
अग्निवर्णं करिपदं तदुच्यते ॥ योषिदेकचरणे समुल्लिखिते जायते हि हरि-
कृष्णमाह्वयः । न्यस्तहस्तयुगला निजे पदे योषिदेति कटिरुद्वल्लभा ॥
यतो यदि शनैरधोमुखी धेनुकं वृषवदुन्नते प्रिये ॥” इति ॥

২৫ । অগ্নিবর্ণ যখন শয়্যাইহতে গাভোঁথান করিতেন, তখন তাঁহার শয়্যার
শনশ্লে অনন্তচ্ছিন্ন, কোঁথাও ছিন্নকাঁধী, কোঁথাও কুঙ্কমের পিঙ্গলরাগ, কোনশ্লে
বিনুলিত গাভা অজ্ঞতি তদীয় বিবিধ রতিনীলা ব্যক্ত করিত ।

২৬ । সঃ স্বয়ং চরণারাগমাদধে যোষিতাং ন চ তথা সমাহিতঃ ।
লোভ্যমাননয়নঃ স্লথাংশুকৈর্মেখলাগুণপদৈর্নিতম্বিभिঃ ॥ ২৬

২৬ অঃ । সঃ স্বয়ং যোষিতাং চরণারাগম্ আদধে, (কিঞ্চ) স্লথাংশুকৈঃ নিতম্বিभिঃ মেখলাগুণ-
পদৈঃ লোভ্যমাননয়নঃ (সন্) তথা সমাহিতঃ ন (আদধে) ॥

২৬ । সঃ অগ্নিবর্ণঃ স্বয়মেব যোষিতাং চরণায়োঃ রাগং লাচারমসাদধে
পরিণাম্যমাশ । কিঞ্চ, স্লথাংশুকৈঃ প্রিয়াঙ্কস্পর্শাদিতি ভাবঃ, নিতম্বিभिঃ
নিতম্ববদ্ধিঃ মেখলাগুণপদৈঃ জঘনৈঃ 'পশ্যান্নিতম্বঃ স্ত্রীকথ্যাঃ স্ত্রীবে তু
জঘনং পুরঃ' ইত্যমরঃ । লোভ্যমাননয়ন আকৃষ্টমাণদৃষ্টিঃ সন্, তথা
সমাহিতোঃবহিতো ন আদধে, সম্যক্ৰাগরচনা স্যাদিতি ভাবঃ ॥

২৬ । তিনি স্বহস্তে রমণীগণের চরণ অনন্তরাগে রঞ্জিত করিতেন, কিন্তু যখন
শিখর মন তাঁহাদিগের প্রতি আকৃষ্ট ইহেত, তখন আর রাগরচনায় মন স্থির
পাকিত না ।

চুম্বনে বিপরিবর্তিতাধরং হস্তরোধি রসনাবিঘটনে ।

বিঘ্নিতেচ্ছমপি তস্য সর্বতো মনমথেন্মনমভূবধূরতম্ ॥ ২৩

২৩ অঃ । চুম্বনে বিপরিবর্তিতাধরং রসনাবিঘটনে হস্তরোধি সর্বতঃ বিঘ্নিতেচ্ছ' বধূরতং তস্য মনমথেন্মনম্ अभूत् ॥

২৩ । চুম্বনে প্রবৃত্তে সতি বিপরিবর্তিতাধরং পরিহৃতোষ্ঠং রসনাবিঘটনে
গ্রন্থিবিচ্ছিন্নে প্রসক্তে সতি হস্তং রূপাঙ্ঘ্রি বারয়তীতি হস্তরোধি ইত্যং সর্বতঃ
সর্বত্র বিঘ্নিতেচ্ছং প্রতিহতমনোরথমপি বধূনাং রতং সুরতং তস্য অগ্নিবার্ণস্য
মনমথেন্মনং কামোদীপনম্ अभूत् ॥

২৭ । তিনি রমণীগণের মুখচুম্বনে উদ্যত হইলে তাহারা মুখ পরিবর্তিত করিত,
বস্ত্রাকর্ষণে প্রবৃত্ত হইলে তাঁহারা হস্তরোধ করিত—এইরূপে তাহারা নৃপতির অভিনা-
য়গণের বিঘ্ন আচরণ করিতে থাকিলে উহা যেন মদনবহির ইকানশ্বরূপ হইত ।

दर्पणेषु परिभोगदर्शिनौ-

नर्मपूर्वमनुपृष्ठसंस्थितः ।

छायया स्मितमनोज्ञया बधू-

क्रीनिमीलितमुखीश्चकार सः ॥ ২

২৮ অঃ । সঃ দর্পণেষু পরিভোগदर्शिनौ: বধূ: নর্মপূর্বম্ অনুপৃষ্ঠসংস্থিতঃ (সন্) স্মিতমনোজ্ঞয়া
ছায়য়া ক্রীনিমীলিতমুখী: চকার ॥

২৮ । সঃ অগ্নিবার্ণো দর্পণেষু পরিভোগदर्शिनौ: সম্মোগচিহ্নানি
পশ্যন্তী: বধূর্নর্মপূর্বং পরিহাসপূর্বম্ অনুপৃষ্ঠং তাসাং পৃষ্ঠভাগে সংস্থিতঃ সন্
স্মিতেন মনোজ্ঞয়া ছায়য়া দর্পণগতেন স্বপ্রতিবিম্বেন ক্রীনিমীলিতমুখী:
লজ্জাবনতমুখীশ্চকার, তমাগতং দৃষ্টা লজ্জিতা ইত্যর্থঃ ॥

২৮ । বিলাসিনীগণ যখন দর্পণপ্রতিবিম্বে স্বস্ব উপভোগচিহ্ন দর্শন করিত, রাজা
তখন তাহাদের পশ্চাদভাগে আসিয়া উপস্থিত হইতেন, তখন তাহারা ভূপতির
মুহূর্ত্ত মনোরম আদর্শচ্ছায়াগত দর্শনে লজ্জাবনতমুখী হইত ।

कण्ठसक्तमृदुबाहुबन्धनं न्यस्तपादतलमग्रपादयोः ।

प्रार्थयन्त शयनोत्थितं प्रियास्तं निशात्ययविसर्गचुम्बनम् ॥ ২৯

২৯ অঃ । প্রিয়া: শয়নোत्थিতং কণ্ঠসক্তমৃদুবাहुবন্ধনম্ অগ্রপাদयो: ন্যস্তপাদতলং নিশাত্য-
বিসর্গচুম্বনং প্রার্থয়ন্ত ॥

२७

तत् तस्य

घटने

उर्वतः

र्णस्य

कृतित,

उनाश-

।

नीज्या

हानि

सन्

खीः

राजा

भित्त

॥२६

माल्यः

२८ । प्रियाः शयनादुत्थितं तमग्निवर्णं कण्ठसक्तं कण्ठार्पितं मृदु-
बाहुवन्धनं यस्मिन् तत् अग्रपादयोः स्त्रकौघयोर्न्यस्ते पादतले यस्मिन् तत्
निशात्यये विसर्गो विस्तृत्य गमनं, तत्र यत् चुम्बनं तत् प्रार्थयन्त ।
'दुह्याच्'—इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् । अत्र गोनर्दीयः—“रतावसाने यदि
चुम्बनादि प्रयुज्य यायान्मदनोऽस्य वासः” इति ॥

२९ । निशावसाने अवनौपति अग्निवर्णं यथन शयापद्विभागं करितेन, विनामिनी-
पत्रं तथन कोमलं बाह्याशङ्करां तांशरं कर्णदेशं आवक्तुं चरणैरुपेयं चरणं विस्तृत्य
करिष्या तांशरं मुखचूषनं कामनां करितम् ।

प्रेक्ष्य दर्पणतलस्यमात्मनो

राजवेषमतिशक्रशोभिनम् ।

पिप्रिये न स तथा यथा युवा

व्यक्तलक्ष्म परिभोगमण्डनम् ॥ ३०

३० अ. । युवा सः अतिशक्रशोभिनं दर्पणतलस्यम् आत्मनः राजवेषं प्रेक्ष्य तथा न पिप्रिये,
यथा व्यक्तलक्ष्म परिभोगमण्डनम् (प्रेक्ष्य) ॥

३० । युवा सः अग्निवर्णः अतिशक्रं यथा तथा शोभमानम् अतिशक्र-
शोभिनं दर्पणतलस्यं दर्पणसंक्रान्तम् आत्मनो राजवेषं प्रेक्ष्य तथा न पिप्रिये
न तुतोष, यथा व्यक्तलक्ष्म प्रकटचिह्नं परिभोगमण्डनं प्रेक्ष्य पिप्रिये ॥

३० । युवा नृपति अग्निवर्णः दर्पणतले स्मरप्रेनका मल्लोपचिह्नरूपं धृत्य आपनादेक
विभूषितं पेशिया यैरूपं प्रीतिनाभं करितेन, वृक्षि वा ऐक्योभाविनिमित्त
शेयं राजवेषं दर्शनं करिष्यात् तद्वप प्रीतिश्रांतिं हरेतेन न ।

मित्रकृत्यमपदिश्य पार्श्वतः प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रियाः ।

विद्य हे शठ पलायनक्ललान्यञ्जसेति रुरुधुः कचग्रहैः ॥ ३१

३१ अ. । मित्रकृत्यम् अपदिश्य पार्श्वतः प्रस्थितम् अनवस्थितं तं प्रियाः हे शठ ! पलायन-
क्ललानि अञ्जसा विद्य इति कचग्रहैः रुरुधुः ॥

३१ । मित्रकृत्यं सुहृत्कार्यम् अपदिश्य व्याजीकृत्य पार्श्वतः प्रस्थितम्
अन्यतो गन्तुमुद्युक्तम् अनवस्थितम् अवस्थातुमक्षमं तम् अग्निवर्णं प्रियाः हे
शठ ! हे गूढविप्रियकारिन् ! 'गूढविप्रियकच्छठः' इति दशरूपके । तव
पलायनस्य कलानि अञ्जसा तत्पतः 'तत्त्वे त्वदाञ्जसा हयम्' इत्यमरः ।
विद्य जानीमः । 'विदो लटो वा' इति वैकल्पिक आदेशः । इति उक्तेति
शेषः । कचग्रहैः केशाकर्षणैः रुरुधुः । अत्र गोनर्दीयः—'ऋतुस्माताभिगमने
मित्रकार्यं तथापि । त्रिष्वेतेषु प्रियतमः क्षन्तव्यो वारगम्यया ॥' इति

অজ্ঞানসা বিরক্তলক্ষণপ্রস্তাবে বাত্সায়নঃ—‘সিতকৃত্য’ চাপদিষ্টান্যত্র
শ্রুতি ইতি ॥

৩১। সুদ্রংকার্যাক্ষণে অগ্নিবর্ণ যখন পার্শ্বদেশে হইতে প্রস্থানোদাত হইতেন,
তখন প্রয়োগ “হে শঠ! আমরা তোমার পনায়নের ছল বুঝিতে পারিয়াছি” এইরূপ
বলিয়া কেশপাশ গ্রহণপূর্বক তাঁহাকে অবরোধ করিত।

তস্য নির্দয়রতিশ্রমালসা: কণ্ঠসূত্রমপদিষ্ট যোষিত: ।

অধ্যগীরত বৃহদ্ভুজান্তরং পৌবরস্তনবিলুপচন্দনম্ ॥ ৩২

৩২ অ:। নির্দয়রতিশ্রমালসা: যোষিত: কণ্ঠসূত্রম্ অপদিষ্ট পৌবরস্তনবিলুপচন্দনং তস্য
বৃহদ্ভুজান্তরম্ অধ্যগীরত ॥

৩২। নির্দয়রতিশ্রমেণ অলসা নিশ্চেষ্টা যোষিত: কণ্ঠসূত্রম্ আলি-
ঙ্গনবিশেষমপদিষ্ট ব্যাজোক্ত্য পৌবরস্তনাভ্যাং বিলুপচন্দনং প্রস্থষ্টাঙ্গরামং
তস্য অগ্নিবর্ণস্য বৃহদ্ভুজান্তরমধ্যগীরত বচ:স্থলে গীরতে স্ত্র। কণ্ঠসূত্র-
লক্ষণন্তু—‘যা: কুর্বেত বচসি বহুভস্য স্তনাভিঘাতং নিবিড়োপগৃহাৎ ।
পরিশ্রমার্থং শনকৈর্বিদগ্ধাস্তত্ কণ্ঠসূত্রং প্রবদন্তি সন্ত: ॥’ ইদমেব রতি-
রহস্যে, স্তনালিঙ্গনমিত্যুক্তম্ । তথাচ—‘উরসি চ প্রিয়মুচ্চৈরাদিশন্তী
বরাঙ্গী স্তনযুগমুপধত্তে যত্ স্তনালিঙ্গনং তত্’ ইতি ॥

৩২। রাজার নির্দয় রতিশ্রমে হু অবগতাদ্রৌ অজ্ঞানাগ্ন কণ্ঠস্থ নাগক আলিঙ্গন-
ক্ষেণে তাঁহার বিশাল বাহুবিশিষ্টে বক্ষ:স্থলে শয়ন করিত, তখন উহাদের স্থল স্তনযুগলের
আঘাতে তাঁহার অঙ্গরাগ বিজুত হইত।

সঙ্গমায নিশি গূঢ়চারিণ্যং চারদূতিকথিতং পুরোগতা: ।

বস্তুযিষ্যসি কুতস্তমোহত: কামুকৈতি চক্ৰপুস্তমঙ্গনা: ॥ ৩৩

৩৩। সঙ্গমায নিশি গূঢ়চারিণ্যং চারদূতিকথিতং (তম্) অঙ্গনা: পুরোগতা: (সত্য:) (ই)
কামুক! তমোহত: (সন্) কুত: বস্তুযিষ্যসি ইতি চক্ৰপু: ॥

৩৩। সঙ্গমায সুরতার্থ্য নিশি গূঢ়মজ্ঞাতং চরতি ইষ্টগৃহং প্রতি গচ্ছ-
তীতি গূঢ়চারী তং চারদূতিকথিতং, চরন্তোতি চারা গূঢ়চারিণ্য:, ‘জ্বলিতি
‘কসন্তেভ্যো য:’ ইতি ণপ্রত্যয়: । চারাশ্চ তা: দূতয়শ্চ চারদূতয়:, তাभि:
কথিতং নিবেদিতং তমগ্নিবর্ণম্ অঙ্গনা: পুর: অগ্রে গতা: অবরুদ্ধমার্গা:
সত্য ইত্যর্থ: । হে কামুক! তমসা হতো গূঢ়: সন্ কুতো বস্তুযিষ্যসীতি
উপালভ্যেতি শ্রেষ:, চক্ৰপু:, স্বাভাসং নিব্বুরিত্যর্থ: ॥

৩৩। তিনি যখন কোন রমণীর সঙ্গমকামনায় রজনীতে প্রচ্ছন্নভাবে রতিগৃহে
গমন করিতেন, তখন অপর রমণীরা গূঢ়চারিণী প্রতিদ্বন্দ্বী ও সংবাদ বিদিত হইয়া

ঠাহার সম্মুখে অবস্থান করত পথরোধপূর্বক “হে কামুক! আমাদিগকে বন্ধিত
করিয়া কোথায় গিয়া গোপনে বাসিন্দাশপন করিবে” এইরূপ বলিয়া ঠাহাকে আকর্ষণ-
পূর্বক স্বয়ং গৃহে আনয়ন করিত।

যৌষিতামুডুপতেরিবার্চ্চিষাং স্পর্শনির্হতিমসাববাপ্রবন্ ।
আরুরোহ কুমুদাকরোপমাং রাত্রিজাগরপরো দিবাশয়ঃ ॥ ৩৪

৩৪ অঃ। উডুপতে: অর্চ্চিষাম্ ইব যৌষিতাং স্পর্শনির্হতিম্ অবাপ্রবন্, রাবিজাগরপর:
দিবাশয়ঃ অসৌ কুমুদাকরোপমাং প্রাপ ॥

৩৪। উডুপতেরিন্দোরর্চ্চিষাং ভাসামিব ‘জ্বালাভাসোর্নপুংস্বর্চ্চিঃ’ ইত্য-
মরঃ। যৌষিতাং স্পর্শনির্হতিং স্পর্শসুখমবাপ্রবন্ । কিঞ্চ, রাত্রিষু জাগর-
পরঃ দিবা দিবসেষু শেতে স্বপিতীতি দিবাশয়ঃ, ‘অধিকরণে শেতে:’ ইত্য-
প্রত্যয়ঃ। অসৌ অগ্নিবর্ণঃ কুমুদাকরস্য উপমাং সাট্যস্মারুরোহ প্রাপ ॥

৩৪। অগ্নিবর্ণ হিমাংশুর অংশুজালের দ্বারা স্পর্শকর রমণীগণের স্পর্শসুখ অনুভব
করিয়া বাসিন্দাশপনে জাগরিত ও দিবাভাগে নিদ্রিত থাকিয়া কুমুদাকরের অনুরূপ
করিয়াছিল।

বেণুনা দশনপীড়িতাধরা

বীণয়া নখপদাঙ্কিতোরবঃ ।

শিল্পকার্য্য উভয়েন বেজিতা-

স্তং বিজিহ্মনয়না ব্যলোভয়ন্ ॥ ৩৫

৩৫ অঃ। দশনপীড়িতাধরা: নখপদাঙ্কিতোরব: বেণুনা বীণয়া (ব) উভয়েন বেজিতা:
শিল্পকার্য্য: তং বিজিহ্মনয়না: (সত্য:) ব্যলোভয়ন্ ॥

৩৫। দশনৈ: পীড়িতাধরা দৃষ্টোষ্ঠা:। নখপদৈ: নখদ্বৈতৈ: অঙ্কিতো-
রব: চিহ্নিতোস্তম্ভা:, ব্রণিতাধরোরুত্বাদ্ভুতম ইত্যর্থ:। তথাপি বেণুনা
বীণয়া চেত্য়ভয়েন। অধরোরুপীড়াকারিণ্য:। বেজিতা: পীড়িতা: শিল্প-
বেণুবীণাবাদ্যাদিকং কুর্বন্তীতি শিল্পকার্য্য: গায়িকা:। ‘কর্ম্মশয়ণ’
ইত্যণ:। ‘টিঙ্কাণজ্’—ইত্যাदिना ভৌপ্। তং বিজিহ্মনয়না: কুটিল-
দৃষ্টয়: সত্য:, স্বং চেষ্টিতং জানন্নপি তথা ন: পীড়য়তীতি স্বাভিপ্রায়ং পশ্যন্ত্য-
ইত্যর্থ: ব্যলোভয়ন্। তথাবিধালোকনমপি তস্যা কর্ণকর্মেবাভূদিতি ভাব: ॥

৩৫। তিনি অধরদ্বারা নর্ভকৌগণের অধরদংশন ও নখদ্বারা বক্ষঃস্থল বিকৃত
করিতেন; কিন্তু তাহারা দৃষ্ট-অধরদ্বারা বেণুবাদন ও কৃত বক্ষঃস্থলে বীণা স্থাপন
এই উভয় কার্য্যে নিতান্ত ক্লিষ্ট হইলেও কুটিল-কটাকবিক্ষেপ করিয়া ঠাহার প্রতি
অসুরাগপ্রদর্শন করত ঠাহার মন অপহরণ করিত।

अङ्गसत्त्ववचनाश्रयं मिथः स्त्रीषु नृत्यमुपधाय दर्शयन् ।

स प्रयोगनिपुणैः प्रयोक्तृभिः सञ्जघर्ष सह मितसन्निधौ ॥ ३६

३६ अ. । अङ्गसत्त्ववचनाश्रयं नृत्यम् मिथः स्त्रीषु उपधाय दर्शयन् सः मितसन्निधौ प्रयोगनिपुणैः प्रयोक्तृभिः सह सञ्जघर्ष ॥

३६ । अङ्गं हस्तादि, सत्त्वमन्तःकरणं, वचनं गेयञ्च आश्रयः कारणं यस्य तदङ्गसत्त्ववचनाश्रयम् । आङ्गिकसात्त्विकवाचिकरूपेण त्रिविधम् इत्यर्थः । यथाह भरतः—‘सामान्याभिनयो नाम ज्ञेयो वागङ्गसत्त्वजः’ इति । नृत्यमभिनयं मिथो रहसि स्त्रीषु नर्तकीषु उपधाय निधाय दर्शयन् सः मितसन्निधौ सहचरसमक्षं प्रयोगे अभिनये निपुणैः कृतिभिः प्रयोक्तृभिः अभिनयार्थप्रकाशकैः नाट्याचार्यैः सह सञ्जघर्ष संघर्षं कृतवान् । संघर्षः पराभिभवेच्छा ॥

३७ । तानि निर्वर्जने नर्तकीगणके त्रिविध आङ्गिक वाचिक ७ सात्त्विक अभिनय शिक्षा दिशः यथन सूक्ष्मगणमगच्छे ताहादिगणैर द्वाया उशार परीक्षाप्रदर्शन करितेन, तथन प्रयोगकलाकुशल नाट्याचार्यागणैर सहित ताशार विषय वादाश्रवाद उपहित रहैत ।

अंसलम्बिकुटजार्जुनस्रजस्तस्य नौपरजसाङ्गरागिणः ।

प्रावृषि प्रमदवर्हिणेष्वभूत् कृत्रिमाद्रिषु विहारविभ्रमः ॥ ३७

३७ । प्रावृषि अंसलम्बिकुटजार्जुनस्रजः नौपरजसाङ्गरागिणः तस्य प्रमदवर्हिणेषु कृत्रिमाद्रिषु विहारविभ्रमः अभूत् ॥

३७ । इतः प्रभृति तस्य कृत्रिमाद्रिषु विरचितविहारप्रकारमाह—अंसेति । प्रावृषि अंसलम्बिन्यः कुटजानामर्जुनानां ककुभानाञ्च स्रजो यस्य तस्य । नौपानां कदम्बकुसुमानां रजसा अङ्गरागिणः अङ्गरागवतस्तस्य अग्निवर्णस्य प्रमदवर्हिणेषु उन्मत्तमयूरेषु कृत्रिमाद्रिषु विहार एव विभ्रमो विलासः अभूत् अभवत् ॥

३७ । राज्ञा अग्निवर्ण वर्षासमागमे कुटज ७ अर्जुनपुष्पैर मालाधारण एवम् कदम्ब-कुसुमैर परागद्वारा अङ्गरागसम्पादन करिष्या मत्तमयूरमूत्रवित कृत्रिमपक्ष्मते विशार करितेन ।

विग्रहाच्च शयने पराङ्मुखी-

नानुनेतुमबलाः स तत्त्वरे ।

आचकाङ्ग घनशब्दविक्रवास्ता

विहृत्य विशतीर्भजान्तरम् ॥ ३८

३८ अः । स विग्रहात् च शयने पराङ्मुखीः अवलाः अनुनेतुं न तत्परे, घनशब्दविकल्पाः विवृत्य
मुजान्तरं विशतीः ताः आचकाङ्क्ष ॥

३८ । प्रावृषीत्यनुपज्यते । सः अग्निवर्णी विग्रहात् प्रणयकलहात्
शयने पराङ्मुखीरवला अनुनेतुं न तत्परे न त्वरितवान् । किन्तु घन-
शब्देन घनगर्जितेन विकल्पाः चकिताः अतएव विवृत्य स्वयमेवाभिमुखीभूय
मुजान्तरं विशतीः प्रविशन्तीः 'आच्छेदनद्योर्नुम्' इति नुम्विकल्पः । ता
अवला आचकाङ्क्ष । स्वयंग्रहादेव सास्वस्वमेच्छदित्यर्थः ॥

७८ । एहे सगश्चेति त्रिणि अग्रकलहहेतु पराङ्मुखशाश्विनी कागिनीगणक अग्रन-
रा अग्र करिते वाश हहेतेन ना ; किञ्च गेवेर घनगर्जने एकासु विद्यासु
हया ताशारा श्रशहे पार्श्वविवर्तनपूर्वक ताशार वक्त्रेऽने अवशेर आकाङ्क्षा करित ।

कार्तिकीषु सवितानहर्म्यभाग-

यामिनीषु ललिताङ्गनासखः ।

अन्वभुङ्क्त सुरतश्रमापहं

मेघमुक्तविषदां स चन्द्रिकाम् ॥ ३८

३८ । कार्त्तिकीषु यामिनीषु सवितानहर्म्यभाक् ललिताङ्गनासखः सः सुरतश्रमापहं मेघमुक्त-
विषदां चन्द्रिकाम् अन्वभुङ्क्त ॥

३८ । कार्तिकस्येमाः कार्तिकः, 'तस्येदम्' इत्यण् । तासु यामि-
नीषु निशासु । शरद्रात्रिषु इत्यर्थः । सवितानानि उपरि वस्त्रावृतानि
हर्म्याणि भजतीति सवितानहर्म्यभाक् । भजेर्ण्विप्रत्ययः । हिमवारणार्थं
सवितानमुक्तम् । ललिताङ्गनासखः स अग्निवर्णः सुरतश्रमापहं मेघमुक्ता
विषदा च तां बहुलग्रहणात् सविशेषणसमासः । चन्द्रिकामन्व-
भुङ्क्त ॥

७९ । नरपति कथनं रगगौगणसह छातपशुशोभित श्र्यातने आरोग्यपूर्वक
प्रादौय व्रजनौर श्रुनिर्गल ज्योत्स्ना सेवन करिषा श्रुतश्रम अपनयन करितेन ।

सैकतञ्च सरयूं विवृण्वतीं

श्रीणिविम्बमिव हंसमेखलम् ।

स्वप्रियाविलसितानुकारिणीं

सौधजालविवरैर्व्यलोकयत् ॥ ४०

४० अः । हंसमेखलं सैकतं श्रीणिविम्बम् इव विवृण्वतीं स्वप्रियाविलसितानुकारिणीं सरयूं च
सौधजालविवरैः व्यलोकयत्

३० । किञ्च. हंसा एव मेखला यस्य तत् सैकतं पुलिनं ओणिविस्म-
मिव विवृण्वतीम् अतएव स्वप्रियाविलसितानि अनुकरोतीति तद्विधां सरयुं
सौधस्य जालानि गवाक्षाः त एव विवराणि तैर्व्यलोकयत् ॥

४० । हंसकूप मेखलादामे शोभित ये सरयू, सैकतकूप नित्यविस्तारपूर्वक
तैश्च प्रगल्भिनौगणेर विनामालकारिणी हृष्टाश्चिन. मशैपति अश्विनर्ग गवाक्षवात्रे
मथा दिशा तांश गन्धर्जन करितेन ।

मर्मरैरगुरुधूपगन्धिभिर्व्यक्तहेमरशनैस्तमेकतः ।

जङ्गराग्रथनमोक्षलोलुपं हैमनैर्निवसनैः सुमध्यमाः ॥ ४१

४१ अ. । मर्मरैः अगुरुधूपगन्धिभिः व्यक्तहेमरशनैः हैमनैः निवसनैः सुमध्यमाः एकतः आग्रथन-
मोक्षलोलुपं तं जङ्गः ॥

४१ । मर्मरैः संस्कारविशेषात् शब्दायमानैः 'अथ मर्मरः । स्निग्ध-
वस्त्रवर्णानाम्' इत्यमरः । अगुरुधूपगन्धिभिः व्यक्तहेमरशनैः लोल्यात्
लक्ष्यमाणकनकमेखलागुणैः हैमनैः हैमन्ते भवैः 'सर्वत्राण् च तलोपश्च'
इति हैमन्तशब्दादण्प्रत्ययस्तलोपश्च । निवसनैः अंशुकैः सुमध्यमाः
स्त्रिय एकतो नितम्बकदेश आग्रथनमोक्षयोर्नीवीबन्धविस्रंसनयोः लोलुपम्
आसक्तं तं जङ्ग राचकुपुः ॥

४१ । सुमध्यमा रमणीय गन्धर्वस्वनिमम्पन्न अञ्जक धूपगन्धि वर्षाकालोचित वसन-
परिधान करिषा वस्त्रशृङ्गोष्ठेन लोलुप नृपतिर मन हरण करित ; तत्काले वसनेन
मथा हृष्टेते सेरे विनामिनीगणेर (हंसगण काक्षी) परिलम्बित इहेत ।

अर्पितस्तिमितदीपदृष्टयो गर्भवेश्मसु निवातकुक्षिषु ।

तस्य सर्वसुरतान्तरक्षमाः साक्षितां शिशिररात्रयो ययुः ॥ ४२

४२ अ. । निवातकुक्षिषु गर्भवेश्मसु अर्पितस्तिमितदीपदृष्टयः सर्वसुरतान्तरक्षमाः शिशिररात्रयः ४२ ।
तस्य साक्षितां ययुः ॥

४२ । निवाताः वातरहिताः कुक्षयोऽभ्यन्तराणि येषां तेषु गर्भवेश्मसु
गृहान्तर्गृहेषु अर्पिताः दत्ताः स्तिमिताः निवातत्वात् निचला दीपा एव
दृष्टयो याभिस्ताः, अत्र अनिमिषदृष्टित्वं च गम्यते । सर्वसुरतान्तरक्षमाः
तापस्वेदापनोदनत्वात् दीर्घकालत्वाच्च सर्वेषां सुरतान्तराणां सुरतभेदानां
क्षमाः क्रियार्हाः शिशिररात्रयस्तस्य अग्निवर्णस्य साक्षितां ययुः । विविक्त-
कालदेशत्वात् यथेच्छं विजहारेत्यर्थः ॥

४२ । शिवतौर स्रतकार्योद्यम उपयोगी शीतयागिनौ मकल मशौरगमकारविरहित
अश्वत्थमध्य दीपकूप तिमित दृष्टि मक्षर करिषा नृपति अश्विनर्ग मशौरगमकारविरहित
प्रदान करित ।

निविश- निशिणेन पवनेन सम्भृतं प्रेक्ष्य चूतकुसुमं सपल्लवम् ।
धां सरयु- त्वनैषुरवधूतविग्रहास्तं दुरुत्सहवियोगमङ्गनाः ॥ ४३

४३ अ. । अङ्गनाः दक्षिणेन पवनेन सम्भृतं सपल्लवं चूतकुसुमं प्रेक्ष्य अवधूतविग्रहाः (सत्यः)
दुरुत्सहवियोगं तम् अन्वनेषु ॥

४३ । अङ्गनाः दक्षिणेन पवनेन मलयानिलेन सम्भृतं जनितं सपल्लवं
कुसुमं प्रेक्ष्य अवधूतविग्रहाः त्यक्तविरोधाः सत्यो दुरुत्सहवियोगं दुःसह-
हं तम् अन्वनेषु । तद्विरहमसहमानाः स्वयमेव अनुनीतवत्य इत्यर्थः ॥

४३ । अलनागण मलयमारुतजनित नवपल्लवशोभित चूतकुसुम मन्दर्शन करिष्या कलह
तागपूस्क विद्यागविधूत वसुधाधिपति अग्निवर्णके शयने अलनय करित ।

स्वनि- ताः स्वमङ्गमधिरोप्य दोलया
लौल्या- प्रेङ्खयन् परिजनापविड्यया ।
तलोप- सुक्तरज्जु निविडं भयच्छलात्
मध्यमाः कण्ठबन्धनमवाप बाहुभिः ॥ ४४

४४ अ. । ताः स्वम् अङ्गम् अधिरोप्य परिजनापविड्यया दोलया सुक्तरज्जु (यथा तथा) प्रेङ्खयन्
कण्ठलात् बाहुभिः निविडं कण्ठबन्धनम् अवाप ॥

४४ । ताः अङ्गनाः स्वम् अङ्गं स्वकीयमुत्सङ्गमधिरोप्य परिजनेन अप-
रया सम्प्रेषितया दोलया सुक्तरज्जु त्यक्तदोलासूत्रं यथा तथा प्रेङ्खयन्
तयन् भयच्छलात् पतनभयमिषात् बाहुभिः अङ्गनाभुजैः निविडं कण्ठ-
युः ॥ ४४ अन्तम् अवाप प्राप । स्वयं ग्रहास्तेषु सुखमन्वभूदित्यर्थः ॥

४४ । तिनि प्रमदागणके निज कोठे आरोग्यपूस्क ताशदिगटे दोनारङ्कु
ताग करिते आदेश दिया परिजनद्वारा ए दोना सङ्कलित करिले ताहारा
मले दोना परितागपूस्क बाहलताद्वारा ठाहार कथे दृढरूपे अनिश्रन करित ।

तं पयोधरनिषिक्तचन्दनै-
मौक्तिकग्रथितचारुभूषणैः ।
ग्रीष्मवेषविधिभिः सिधेविरे
श्रीणिलम्बिमणिमेखलैः प्रियाः ॥ ४५

४५ अ. । प्रियाः पयोधरनिषिक्तचन्दनैः मौक्तिकग्रथितचारुभूषणैः श्रीणिलम्बिमणिमेखलैः ग्रीष्म-
विधिभिः तं सिधेविरे ।

४५। प्रियाः पयोधरेषु स्तनेषु निषिक्तम् उचितं चन्दनं येषु तैः, मौक्तिकैः ग्रथितानि प्रोतानि चारुभूषणानि येषु तैः, सुक्ताप्रायाभरणैः इत्यर्थः। शोणिलञ्जिन्यो मणिमेखलाः सरकतादिमणियुक्तकटिसूत्राणि येषु तादृशैः शोणवेष्टविधिभिः उष्णकालोचितनैपथ्यविधानैः शीतलोपायैः इत्यर्थः। तम् अग्निवर्णं सिधिविरे ॥

४६। निदाघदिने उदीय अग्निसौम्यं शुभयोगेन चन्दनलेपनं, नित्यदशेन लक्ष्मणं काकी अर्पणं एवं मूलावहलं मनोहरं अनङ्गारं धारणं प्रभृति औष्णोचितं वेशविशेषं करिष्ये उद्देशं सेवां करिष्ये ।

यत् स लग्नसहकारमासवं रक्तपाटलसमागमं पपौ ।
तेन तस्य मधुनिर्गमात् कृशश्चित्तयोनिरभवत् पुनर्नवः ॥ ४६

४६ अः। सः लग्नसहकारं रक्तपाटलसमागमम् आसवं पपौ (इति) यत्, तेन मधुनिर्गमात् कृशः तस्य चित्तयोनिः पुनः नवः अभवत् ॥

४७। सः अग्निवर्णी लग्नः सहकारश्चूतपल्लवो यस्मिन् तं रक्तपाटलस्य पाटलकुसुमस्य समागमो यस्य तम् आसवं मद्यं पपौ इति यत्, तेन आसवपानेन मधुनिर्गमात् वसन्तापगमात् कृशो मन्दवीर्यस्तस्य चित्तयोनिः कामः पुनर्नवः प्रबलः अभवत् ॥

४८। एहे समये महीपति अग्निवर्णं रक्तपाटलकुसुमे स्पर्शोचितं सहकारपल्लवशुक्र आसवपानं करिष्ये वसन्तापगमे नितास्तु कृशं मनोभवके येन पुनराय नवीनं करिष्ये तुलितेन ।

एवमिन्द्रियसुखानि निर्विशन्नन्यकार्यविमुखः स पार्थिवः ।
आत्मलक्षणनिवेदितानृतूनत्यवाहयदनङ्गवाहितः ॥ ४७

४७ अः। अनङ्गवाहितः अन्यकार्यविमुखः सः पार्थिवः एवम् इन्द्रियसुखानि निर्विशन् आत्मलक्षणनिवेदितान् ऋतून् अत्यवाहयत् ॥

४८। एवमनङ्गवाहितः कामप्रेरितो अन्यकार्यविमुखः स पार्थिवः इन्द्रियाणां सुखानि सुखकराणि शब्दादीनि निर्विशन् अनुभवन् आत्मनो लक्षणैः कुटजस्रग्धारणादिचिह्नैः निवेदितान् अयम् ऋतुः इदानीं वर्तते इति ज्ञापितान् ऋतून् वर्षादीन् अत्यवाहयत् अगमयत् ॥

४९। एहेरूपे अनङ्गकर्म सेहे कामपरायणं नृपति अग्निवर्णं यदनेन प्रवर्तमानं हेत्विग्रसूत्रे आसक्तं थाकिया शीघ्रं शरीरशुद्धं कुटजमालादि चिह्नद्वारा निवेदितं ऋतून् अतिवाहितं करिष्ये ।

পু তৈ;
মরণৈ;
সুতানি
লোপায়ৈ;

তং প্রমত্তমপি ন প্রভাবত:
শেকুরাক্রমিতুমন্যপাথিবা: ।

আময়স্তু রতিরাগসম্ভবো

দ্ব্যশাপ ইব চন্দ্রমচ্চিণোত ॥ ৪৮

লক্ষণান
বশবিজ্ঞান

৪৮ অ: । প্রমত্তম্ অপি তং প্রভাবত: অন্যপাথিবা: আক্রমিতুং ন শেকু:, রতিরাগসম্ভব: আময়:
দ্ব্যশাপ: চন্দ্রম্ ইব অচ্চিণোত ॥

: ॥ ৪৬

ধুনিংসাত

পাটলস্য

ত, তেন

চিত্ত-

পল্লবশুক

ন করিষা

র্থব: ।

৩০

ন আম-

পাথিবা:

আত্মনো

বর্ত্তত-

প্রবর্ত্তনায়

স্বভূতকল

৪৮ । প্রমত্তং ব্যসনাসক্তমপি তং নৃপং প্রভাবত: অন্যপাথিবা আক্র-
মিতুম্ অবিভবিতুং ন শেকুর্ন শক্তা: । রতিরাগসম্ভব আময়ো ব্যাধিস্তু
ন্যরোগ ইত্যর্থ: । দ্ব্যশপ দ্ব্যশপ্রভাপতি: শাপ: চন্দ্রমিব অচ্চিণোত অকর্শ-
য়ত । শাপোঽপি রতিরাগসম্ভব ইতি । তত্র দ্ব্যশ: কিল অন্যা: স্বকন্যা
উপেত্ব রোহিণ্যামিব রমমাণং রাজানং সোমং শশাপ । স শাপস্ত অত্যাপি
ন্যরূপেণ তং চ্চিণোতীল্যুপাখ্যায়তে ॥

৪৮ । শকুণগণ তাঁহাকে এতাদৃশ ব্যসননিরত দেখিয়াও তাঁহার শ্রবণ পরাক্রমহেতু
সাক্ষরগণ করিতে নাহিলে হয় নাহি, কিন্তু চন্দ্রের দৃশ্যশাপের দ্বারা জীবন্তোৎপন্নিত ভৌবণ
করোগে তাঁহাকে একেবারে ক্ষয় করিয়া ফেলিল ।

দৃষ্টদোষমপি তন্ন সৌল্যজত্ সঙ্কবস্তু ভিষজামনাশ্রব: ।

স্বাদুভিস্তু বিষয়ৈর্হৃতস্ততো দু:খানিন্দ্রিয়গণো নিবার্য্যতে ॥ ৪৯

৪৯ অ: । ভিষজাম্ অনাশ্রব: স: দৃষ্টদোষম্ অপি তত্ সঙ্কবস্তু ন সৌল্যজত্, (তথাহি)
ইন্দ্রিয়গণ: স্বাদুভি: বিষয়ৈ: হৃত: তু (চিত্) তত: দু:খং নিবার্য্যতে ॥

৪৯ । ভিষজাং বৈদ্যানামনাশ্রবো বচসি ন স্থিত: । 'বচনে স্থিত
শাস্ত্রব:' ইত্যমর: । অবিধেয় ইত্যর্থ: । স দৃষ্টদোষমপি রোগজননাদিতি
শেষ: । তত্ সঙ্কবস্তু সঙ্কবস্তু স্বীমদ্যাদিকং সঙ্কজনকং বস্তু ন সৌল্যজত্ ।
তথাহি—ইন্দ্রিয়গণ: স্বাদুভি: বিষয়ৈ: হৃতস্তু হৃতস্তে ততস্তেভ্যো
বিষয়েভ্য: দু:খং কচ্ছ্রেণ নিবার্য্যতে যদি, বার্য্যতেতি শেষ: । দু:খজা: স্তু
বিষয়া ইত্যর্থ: ॥

৪৯ । তিনি চিকিৎসকগণের নিবেদন কর্ণপাত করিতে ন না এবং রমণী ও স্ত্রী-
গণের দোষদর্শন করিয়াও তাহা পরিত্যাগ করিতে পারিলেন না । বস্তুত:—
ইন্দ্রিয়গণ রমণীর বিষয়দ্বারা একবার আকৃষ্ট হইলে উহাদিগকে তাহা হইতে নিবৃত্ত
করা নিতান্ত ক্লেশকর হইয়া থাকে ।

তস্য পাণ্ডুবদনাল্পভূষণা
সাবলম্বগমনা মৃদুস্বনা ।
রাজযজ্ঞপরিহানিরায়য়ৌ
কাময়ানসমবস্থয়া তুলাম্ ॥ ৫০

৫০ অঃ । তস্য পাণ্ডুবদনা অল্যভূষণা সাবলম্বগমনা মৃদুস্বনা রাজযজ্ঞপরিহানিঃ কাময়ান-
সমবস্থয়া তুলাম্ : আয়য়ৌ ॥

৫০ । তস্য রাজঃ পাণ্ডুবদনা অল্যভূষণা পরিমিতাভরণা সাবলম্বং
দাসাদিহস্তাবলম্বসহিতং গমনং যस्याং সা সাবলম্বগমনা মৃদুস্বনা
হীনস্বরা রাজঃ সোমস্য যজ্ঞা রাজযজ্ঞা ক্ষয়রোগঃ তেন যা পরিহানিঃ
ক্ষীণাবস্থা সা, কাময়তে বিধয়ান্ ইচ্ছতি কাময়ানঃ, কসেণি ভুক্তা
শানচ্, 'অনিত্যমাগমশাসনম্' ইতি সুমাগমভাবঃ । এতদেব অমিথৈল্য
উক্তং বামনেনাপি—'কাময়ানশব্দঃ সিদ্ধোঽনাদিষ্ম' ইতি । তস্য সমবস্থয়া
কামুকাবস্থয়া তুলাং সাম্যমায়য়ৌ প্রাপ কালকৃতৌ বিশেষাবস্থা ।
'বিশেষঃ কালিকোঽবস্থা' ইত্যমরঃ ॥

৫০ । তাঁহার মৃদুগুণ পাণ্ডুবর্ণ ধারণ করিল, আভরণপরিধানেন রুচি তিরোহিত
হইল, কষ্টস্বর ক্ষীণ হইয়া আসিল এবং যষ্টি অবলম্বন ভিন্ন তাঁহার আর গমনাগমনের
সার্থ্য রহিল না । এইরূপ যক্ষ্মা রোগে ক্ষয়প্রাপ্ত হইয়া তিনি কামিজনের তুল্য অবস্থা
লাভ করিলেন ।

ব্যোম পশ্চিমকলাস্থিতেন্দু বা
পঙ্কশেষমিব ঘর্ম্মপল্বলম্ ।
রাজ্ঞি তত্কুলমভূত্ চয়াতুরে
বামনার্চিরিব দীপভাজনম্ ॥ ৫১

৫১ অঃ । রাজ্ঞি চয়াতুরে (সতি) তৎ কুলং পশ্চিমকলাস্থিতেন্দু ব্যোম বা, পঙ্কশেষং ঘর্ম্মপল্বলম্
ইব, বামনার্চিঃ দীপভাজনম্ ইব অভূত ॥

৫১ । রাজ্ঞি চয়াতুরে সতি তত্কুলং রঘুকুলং পশ্চিমকলায়াং স্থিত
ইন্দুঃ যস্মিন্ তৎ কলাবশিষ্টেন্দু ব্যোম বা ব্যোম ইব । বাশব্দ ইবার্যে ।
যথাহ দণ্ডী—'ইববদ্ বাযথাশব্দৌ' ইতি । পঙ্কশেষং ঘর্ম্মপল্বলমিব
বামনার্চিঃ অল্যশিখং দীপভাজনং দীপপাत्रমিব অভূত ॥

৫১ । মহীপতি ক্ষয়কাতর হইলে সেই রঘুকুল কলামায়াবশিষ্টে শশধরশূক আকাশ-
মণ্ডলের গ্রাণ, পঙ্কাবশিষ্টে নিদাষপঙ্কলের গ্রাণ এবং অল্পশিখাসমবহিত নিক্সাগোমুখ
প্রদীপপাত্রে গ্রাণ প্রদীপসীমী হইতে বাসিল ।

বাত
দ্ব্যত

৫২
মস ম

৫২
জপা
রাজী

৫২
মহা
ঠা

৫২
মাবিন

৫২
মোচ
গদ

৫৩
পারি
করি

৫৩
সম

वाढमेष दिवसेषु पार्थिवः कर्म साधयति पुत्रजन्मने ।
इत्यदर्शितरुजोऽस्य मन्त्रिणः शश्वदूचुरघशङ्किनीः प्रजाः॥५२

५२ अः । वाढम् एषः पार्थिवः दिवसेषु पुत्रजन्मने कर्म साधयति इति अदर्शितरुजः (सन्तः)
अस्य मन्त्रिणः अघशङ्किनीः प्रजाः शश्वत् ऊचुः ॥

५२ । वाढं सत्यम् एषः पार्थिवः दिवसेषु पुत्रजन्मने पुत्रोदयार्थं कर्म
जपादिकं साधयति इत्येवम् अदर्शितरुजो निगूहितरोगाः सन्तः अस्य
राज्ञो मन्त्रिणः अघशङ्किनीः व्यसनशङ्किनीः प्रजाः शश्वत् ऊचुः ॥

५२ । पृथिवीपति अधिवर्णेन मन्त्रिण अनिष्टोशङ्किनी अजादिगते “राजा एवमेव
मृष्टानोऽपानेन जगु दिवसे कान् दैवकार्येण अरुष्टान् करितेहेन” एहेरूप वनित्रा
ठाशरं पौडा गोपन करितेन ।

स त्वनेकवनितासखोऽपि सन्

पावनीमनवलोक्य सन्ततिम् ।

वैद्ययत्नपरिभाविनं गदं

न प्रदीप इव वायुमत्यगात् ॥ ५३

५३ अः । सः तु अनेकवनितासखः (सन्) अपि पावनीं सन्ततिम् अनवलोक्य वैद्ययत्नपरि-
भाविनं गदं प्रदीपः वायुम् इव न अत्यगात् ॥

५३ । स तु अग्निवर्णः अनेकवनितासखः सन् अपि पावनीं पितृण-
मोचनीं सन्ततिम् अनवलोक्य पुत्तमनवाप्येत्यर्थः । वैद्ययत्नपरिभाविनं
गदं रोगं प्रदीपो वायुमिव न अत्यगात् न अतिचक्राम, समारेत्यर्थः ॥

५३ । नृपति अनेक वनितासखेः कूलपावनं पुत्रेण मूर्ध्निर्धनं करिते ना
पारित्रा चिकित्सार असाध्य मेहे क्रूररोगे वाताहत प्रदीपेण शत्रु ईशनीना मन्त्रेण
करितेन ।

तं गृहोपवन एव सङ्गताः

पश्चिमक्रतुविदा पुरोधसा ।

रोगशान्तिमपदिश्य मन्त्रिणः

सम्भृते शिखिनि गूढमादधुः ॥ ५४

५४ अः । पश्चिमक्रतुविदा पुरोधसा सङ्गताः मन्त्रिणः गृहोपवने एव रोगशान्तिम् अपदिश्य
ते सम्भृते शिखिनि गूढमादधुः ॥

५४। पश्चिमक्रतुविदा अन्त्येष्टिविधिज्ञेन पुरोधसा सङ्गताः समेताः
मन्त्रिणां गृहोपवन एव गृहाराम एव । 'आरामः स्यादुपवनम्' इत्य-
मरः । रोगशान्तिप्रपदिश्य शान्तिकर्म व्यपदिश्य तम् अग्निवर्णं सम्भृते
समिधे शिखिनि अन्नौ गूढम् अप्रकाशम् आदधुर्निदधुः ॥

৫৪। অমাত্যগণ অন্তোষ্টিক্রিয়াভিঃ পুরোহিতের সহিত পরামর্শ করিয়া রোগ-শাস্তি ব্যপদেশে তাঁহাকে গৃহোপবনে আনয়নপূর্বক গোপনে রাজার শবদেহ প্রজ্জ্বলিত অগ্নিতে দগ্ধ করিলেন।

तैः कृतप्रकृतिमुत्थसंग्रहैराशु तस्य सहधर्मचारिणी ।

साधु दृष्टशुभगर्भलक्षणा प्रत्यपद्यत नराधिपश्रियम् ॥ ५५

५५ अ. । आगु क्रतप्रकृतिमुख्यसगृहैः तैः नन्विभिः साधु दृष्टगुभगर्भजक्षणा तस्य सद्वर्ष्यचारिणी
नराधिपश्रियं प्रत्यपद्यत ॥

५५। आशु शीघ्रं कृतं प्रकृतिसुख्यानां पौरजनप्रधानानां संग्रहः
सन्निपातनं यैः तादृशैः तैः मन्त्रिभिः साधु निपुणं दृष्टशुभगर्भलक्षणा
परीक्षितशुभगर्भचिह्ना तस्य अग्निवर्णस्य सहधर्मेचारिणी नराधिपश्रियं
प्रत्यपद्यत राजलक्ष्मीं प्राप ॥

৫৫। অনন্তর মন্ত্রিগণ সত্ত্বর প্রধান প্রধান পুৰবমণীগণকে আনয়নপূৰ্বক পরীক্ষা করিয়া প্রত্যক্ষদৃষ্ট শুভ গৰ্ভলক্ষণা তদীয় প্রধানা মহিষীকে রাজলক্ষ্মী অৰ্পণ করিলেন।

तस्यान्तथाविधनरेन्द्रविपत्तिशाका-

दृष्टौर्विलोचनजलैः प्रथमाभितप्तः ।

निर्वापितः कनककुम्भमुखोन्मितातेन

वंशाभिषेकविधिना शिशिरेण गर्भः ॥ ५६

५६ अ. । तथाविधनरेन्द्रविपत्तिशीकात् उण्यैः विलीचनजलैः प्रथमाभितप्तः तस्याः गर्भः
 खनककुम्भमुखीज्झितेन शिशिरेण वंशाभिषेकाविधिना निर्वपितः ॥

५६ । तथाविधया नरेन्द्रविपत्त्या यः शोकः तस्मात् उष्णैः विलोचन-
जलैः प्रथमाभितप्तः तस्या गर्भः कनककुसुमानां मुखैः धारैः उज्जितेन
शिशिरेण शीतलेन वंशाभिषेकविधिना लक्षण्या अभिषेकजलेन निर्वापितः
आप्यायितः ॥

৬৬। মহাপতির বিরহজনিত শোকোন্মত্তত রাজমহিষীর গর্ভ প্রথমত সন্তপ্ত হইল বটে, কিন্তু পরে আবার বংশোচিত সুবর্ণকলসনিঃসৃত শীতল অভিষেকবারিদ্বারা তাহা নিৰ্ক্ষাপিত হইল। CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar.

মৈতা:
ইত্য-
সম্মৃতেব্রাং-
অনিত৫
চারিণীঅগ্রহ:
তচ্চণা
প্রশ্রিয়ংঅত্রীক্ষা
লেন।

গ: গর্ভ:

অচন-
জ্ঞতেন
পিত:সমুপ্ত
বিদ্বাং

তং ভাবার্থং প্রসবসমযাকাঙ্ক্ষিণীনাং প্রজানা-
মন্তগূঢ়ং চিত্তিরিব নভোবীজমুষ্টিং দধানা ।
মৌলৈ: সার্দ্ধং স্থবিরসচিবৈর্হেমসিংহাসনস্থা
রাজ্ঞী রাজ্যং বিধিবদশিষত্বং ব্যাহতাজ্ঞা ॥ ৫৩

ইতি ঐরঘুবংশে মহাকাব্যে কালিদাসকৃতৌ অগ্নিবার্ণশৃঙ্গারবার্ণনং
নামৈকোনিবংশ: সর্গ: ॥ ১৫

৫৩ অ: । প্রসবসমযাকাঙ্ক্ষিণীনাং প্রজানাং ভাবার্থং চিত্তি: অন্তগূঢ়ং নভোবীজমুষ্টিম্ ইব তং
গর্ভং) দধানা হেমসিংহাসনস্থা অব্যাহতাজ্ঞা রাজ্ঞী মৌলৈ: স্থবিরসচিবৈ: সার্দ্ধং ভর্তু: রাজ্যং
বিধিবৎ অশিষত্ব ॥

৫৩ । প্রসবো গর্ভমোচনম্ । ফলত্বং বিবচিত্তম্ । 'স্যাদুত্পাদে ফলে
পুষ্পে প্রসবো গর্ভমোচনে' ইত্যমর: । তস্য য: সময়: তদাকাঙ্ক্ষিণীনাং
প্রজানাং, ভাবার্থং ভাবায় ভূতয় ইত্যর্থ: । 'ভাবো লীলাক্রিয়াচেষ্টাভূত-
মিপ্রায়জন্তুযু' ইতি যাদব: । চিত্তি: অন্তগূঢ়ং নভোবীজমুষ্টিমিব আবার-
ণমাসি উন্নং যথা ধত্তে তদ্বদিত্যর্থ: । মুষ্টিশব্দো দ্বিলিঙ্গ: । 'অল্লীকৌ
মুষ্টিমুস্তকৌ' ইতি যাদব: । অন্তগূঢ়মন্তর্গতং তং গর্ভং দধানা হেমসিংহা-
সনস্থা অব্যাহতাজ্ঞা রাজ্ঞী মৌলৈ: মূলে ভবৈ: মূলাদাগতৈর্বা আমৌরিত্যর্থ: ।
স্থবিরসচিবৈ: বৃদ্ধামাষ্যৈ: সার্দ্ধং ভর্তু: রাজ্যং বিধিবৎ বিদ্ব্যহং যথাশাস্ত্রম্
ইত্যর্থ: । অর্হাণ্যে বতিপ্রত্যয়: । অশিষত্ব শাস্তি স্ম । 'সর্চ্চিশাস্ত্র-
র্চ্চিভ্যশ্চ' ইতি চল্লিঙ্ । 'শাস ইদৃহলো:' ইতীকার: ॥

ইতি ঐমহামহোপাধ্যায়-কোলাচল-মল্লিনাথ-সুরবিরচিতয়া সম্ভোবনী-
সমাখ্যয়া ব্যাখ্যয়া সমেতো মহাকবি-ঐকালিদাসকৃতৌ রঘুবংশে
মহাকাব্যে অগ্নিবার্ণশৃঙ্গারো নাম জনবিংশ: সর্গ: ॥ ১৫

৫৭ । বসুধা যেক্লগ জীবনমাসে উশু বীজমুষ্টি গর্ভে ধারণ করেন, তজ্জপ রাজ-
ধিসৌ প্রসবকালোপেক্ষী প্রজাগণের মঙ্গলার্থ অন্তর্গত গর্ভধারণ করিয়া সূর্যগম
নিঃশাসনে আত্মাহুগপূর্বক কুলপত্নীরাগত প্রাচীন মল্লিগণের সহিত অপ্রতিহতভাবে
বধাবিধি স্বামিরাজ্য পাণন করিতে লাগিলেন ।

উনিবংশ সর্গ সমাপ্ত ॥ ১২

রঘুবংশ: সম্পূর্ণ: ।

अ

अ

अ

अ

(क)

(ख)

(ग)

(घ)

वि

(ङ)

(च)

(छ)

(क)

(ख)

(ग)

(घ)

काव्याद्यपरीक्षायाः रघुवंशीय-प्रश्नावली ।

प्रथमपरीक्षा—१८६७ ।

काव्यस्य प्रथमपत्रम् ।

समयः १२-४ । पूर्णसंख्या १०० ।

- १। अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा पितुस्तदीयस्य मयापहारितः ।
 अलं प्रयत्नेन तवात्र मा निधाः पदं पदव्यां सगरस्य सन्ततेः ॥
असङ्गमद्विष्वपि सारवत्तया न मे त्वदन्येन विसोढमायुधम् ।
अवेहि मां प्रीतमृतै तुरङ्गमात् किमिच्छसीति स्फुटमाह वासवः ॥
- (क) श्लोकयोरेतयोरन्वयः कार्यः । ८
 (ख) रेखाङ्कितानां प्रतिवाक्यानि च प्रयोज्यानि । ४
 (ग) प्रथमश्लोके अतः कुतः ? अत्र वा कुतः ? ३
 (घ) कपिलानुकारिणा इत्यस्य संस्कृतेन पौराणिकीं वार्त्तां उल्लिख्य
 विशदीक्रियताम् । १०
 (ङ) प्रयत्नेन, सारवत्तया, तुरङ्गमात्, इत्येतेषु पदेषु का विभक्तयः ?
 किं तत्कारणम् ? ४
 (च) निधाः इत्यत्र का विभक्तिः कथं वा सा ? ३
 (छ) विसोढम् इत्यत्र कथं न पत्वम् का वा व्युत्पत्तिरायुधशब्दस्य ? ५
- २। निद्रावशेन भवताप्यनपेक्षमाणा
 पर्युत्सुकत्वमवलानिशि खण्डितेव
 लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी
 सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः ॥
- (क) व्याख्यायताम् अयं श्लोकः । ६
 (ख) लक्ष्मीरित्यत्र कथं न प्रथमैकवचनस्य लोपः ? २
 (ग) विजहाति इत्यस्य धातोरनुज्ञायां मध्यमपुरुषैकवचने कर्त्तरि
 कौटुशं रूपम् । ३
 (घ) किन्नाम छन्दोऽत्र प्रथमश्लोके ? किंवा तल्लक्षणम् ? ५

१८०० ।

काव्यस्य प्रथमपत्रम् ।

- १ । द्वेषोऽपि सम्मतः शिष्टस्तस्यार्त्तस्य यथौषधम् ।
 त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता ॥
 अथोपनीतं विधिवद्विपश्चितो विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।
 अवन्ध्ययत्नाश्च बभूवुरत्र ते क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति ॥
 अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं सम्यग्विनीयानुमतो गृहाय ।
 कालो ह्ययं संक्रमितुं द्वितीयं सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते ॥

- (क) प्रथमश्लोकस्यान्वयः प्रदर्शनीयः । तत्र तस्य इत्यत्र कथं षष्ठी
 विभक्तिः ? त्याज्य इत्यत्र 'ज'स्य कथं न गत्वम् ? 'उरगक्षता'
 इत्यस्य कोऽर्थः ? अस्य च समासवाक्यं प्रदर्शय । १०
 (ख) द्वितीयश्लोको व्याख्यायताम् । तत्र रेखाङ्कितानां पदानां समास-
 वाक्यानि प्रदर्शय । अयं श्लोकः केन कृन्दसा निबद्धः ? किंवा
 तस्य लक्षणम् ? १५
 (ग) कं प्रति कस्मिन्नवसरे केन तृतीयः श्लोक उक्तः ? अस्य तात्-
 पर्यार्थः सरलेन संस्कृतेन विशदोक्तिरयताम् ? तत्र अपिशब्दस्य
 कोऽर्थः ? 'गृहाय' इत्यत्र कथं चतुर्थी ? 'सर्वोपकारक्षम-
 माश्रमं' इत्यस्य कोऽर्थः ? कथं वा तादृशोऽर्थः । १५

१८०१ ।

काव्यस्य प्रथमपत्रम् ।

- १ । अथोपनीतं विधिवद्विपश्चितो, विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।
 अवन्ध्ययत्नाश्च बभूवुरत्र ते क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति ॥
 (क) एतस्य श्लोकस्थितस्य पदसमूहस्य सदृशार्थानि पदानि यथासम्भवं
 प्रयुज्य एष श्लोकः गद्ये परिणम्यताम् ।
 (ख) रेखाङ्कितपदयोः विग्रहवाक्यानि लिख्यन्ताम् । *
 २ । प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।
 सहस्रगुणमुत्सृष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥

* आदर्शप्रश्नपत्रे रेखा पतिता, सुतरामत्र वयं नानुशील्या भवति ।
 CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar.

पर्यायसेवामुत्सृज्य पुष्पसन्भारतत्पराः ।

उद्यानपालसामान्यमृतवस्तुमुपासते ॥

स विश्वजितमाजङ्गे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।

आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचाभिव ॥

(क) एतस्य श्लोकत्रयस्य व्याख्या कार्या ।

(ख) अत्र प्रथमश्लोके 'ताभ्य' इत्यत्र, तृतीयश्लोके "विसर्गाय" इत्यत्र च कथं चतुर्थी ? आदत्ते इत्यत्र कथम् आत्मनेपदम् । उपासते इति पदं कथं सिद्धम् ? अस्य प्रकृतिभूतस्य धातोः लिटि कीदृशं रूपं भवति ? 'उद्यानपालसामान्यम्' इत्यत्र का विभक्तिः ? कथं वा सा ? "विश्वजित्" शब्दस्य व्युत्पत्तिं प्रदर्शय ।

३ । भवानपीदं परवान्वेति महान् हि यत्नस्तव देवदारौ ।

स्थातुं नियोक्तुर्न हि शक्यमग्रे विनाश्य रक्ष्यं स्वयमक्षतेन ॥

(क) उद्धृतश्लोकस्य अन्वयः कार्यः ।

(ख) द्वितीयश्लोके "स्थातुम्" इत्यत्र कथं तुमुन्प्रत्ययः ?

(६) सम्मोचितः सत्ववता त्वयाहं शापाच्चिरप्रार्थितदर्शनेन ।

प्रति प्रियं चेद्भवतो न कुर्यां वृथा हि मे स्यात् स्वपदोपलब्धिः ॥

(क) अस्य श्लोकस्य पूर्वाहं उद्धृष्टं वृत्तान्तं संचिन्तेन सरलेन संस्कृतेन वर्णय ।

१६०२ ।

काव्यस्य प्रथमपत्रम् ।

१ । धनुर्भूतोऽप्यस्य दयार्द्रभावमाख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः ।

विलोकयन्त्यो वपुरापुरच्छां प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः ॥

ईप्सितं तदवज्ञानात् विद्धि सार्गलमात्मनः ।

प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ॥

(क) व्याख्यायेताम् इमौ श्लोकौ ।

(ख) प्रथमश्लोके "हरिण्य" इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्य किमपि सार्थक्यमस्ति न वा, अस्ति चेत् कीदृक् ?

(ग) तृतीये "विद्धि" इत्यस्य किं रूपान्तरम् ? 'प्रतिबध्नाति' इत्यस्य च धातोः लोट् (पञ्चमी शी) मध्यमपुरुषैकवचने रूपं कीदृक् ।

- ३ । कथं सर्वस्यैव सूर्यवंशस्य रघुवंश इति प्रसिद्धिरभूत् ?
रघोरिति नाम्नश्च किं वा वीजं कविना वर्णितम् । ८
- ४ । धियः समग्रैः सगुणैरुदारधीः क्रमाच्चतस्रश्चतुर्णवोपमाः ।
ततार विद्याः पवनातिपातिभिर्दिशो हरिर्द्भिर्हरितामिविष्वरः ॥
(क) अत्र कस्य केन सादृश्यम् ? के तावत् धीगुणाः ? का वा चतस्रो
विद्याः ? ६
- (ख) अत्र किं नाम वृत्तं किं वा तल्लक्षणम् ? ३
- ५ । सगुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णिारयान्वितः ।
षड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥
(क) अस्मिन् श्लोके गुप्त, मूलप्रत्यन्त, शुद्ध, पार्ष्णि, अय इत्येते शब्दाः
सुपरिस्फुटं व्याख्यायन्ताम्, कानि च षड्विधानि बलानि ? १४
- ६ । तस्योपायनयोग्यानि रत्नानि सरितां पतिः ।
कथमप्यश्वसामन्तरानिष्यतेः प्रतीक्षते ॥
(क) श्लोकमिमं गद्ये परिणमय ।
- ७ । वंशस्थं हरिणीप्लुता, उपगीतिः, अनुष्टुप् एषां कृन्दसां लक्षणानि
लिख्यन्ताम् । ६

१८०३ ।

काव्यस्य प्रथमपत्रम् ।

- १ । तस्यानीकैर्विसर्पङ्गिरपरान्तजयोद्यतैः
रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत् सञ्चलग्न इवार्णवः ।
स च्छिन्नवन्धद्रुतयुग्मशून्यं भग्नाक्षपथ्यस्तरथं क्षणेन ।
रामापरिताणविह्वस्तयोधं सेनानिवेशं तुमुलं चकार ॥
- २ । (क) व्याख्यायेताम् इसौ श्लौकौ ?
(ख) अनयोरेखभागयोः समासवाक्यानि लिख्यन्ताम् ।
(ग) प्रथमश्लोके “रामास्त्रोत्सारित” इत्यनेन कीदृक् इतिवृत्तं
सूचितम् ?
- ३ । (१) नार्हसि त्वं, सखन्धिनो मे प्रणयं विह्वन्तुम् ।
(२) तोयदागम इवोद्यभिद्ययोर्नामधेयसदृशं विचेष्टितम् ।
(क) प्रथमवाक्ये सखन्धः प्रणयश्च कीदृक् ? अस्यानुरूपः श्लोकः

कुमारसम्भवात् उद्भूयताम् ।

(ख) प्रथमवाक्यं वाचान्तरे परिणयम् ।

(ग) अहंसि इत्यस्य धातोः लिट् (परोच्चा) (टी) प्रथमपुरुषैकवचने कौटुक पदम् ?

(घ) द्वितीयपदार्थे “नामधेयसदृशं विचेष्टितम्” इत्यस्य किं तात्पर्यम् ?

४ । रामः कस्योपदेशात् सुग्रीवेण सह सख्यं चकार ?

५ । गर्भं दधत्यकमरीचयोऽस्मात् विवृद्धिमदाश्र्वते वसूनि ।

अविम्वनं वज्जिमसौ विमर्त्ति प्रह्लादनं ज्योति रजन्यनेन ॥

(क) असौ इत्यनेन कस्य परामर्शः ? रेखाङ्कितवाक्यद्वयेण च कस्य किं वर्णितम् ।

(ख) श्लोकमिमं वाचान्तरे परिणयम् ।

६ । रक्षोबधान्तो न च मे प्रयासो व्यर्थः स वैरप्रतिमोचनाय ।

अमर्षणः शोणितकाङ्क्षया किं पदा सृशन्तं दशति द्विजिह्वः ॥

(क) अत्र परार्द्धेन सह पूर्वार्द्धस्य कौटुशी सङ्गतिः ।

(ख) सृशन्तं, दशति, इत्यभयोर्धात्वोः लुङ् (अद्यतनी) (टी) विभक्तेः प्रथमपुरुषैकवचने कौटुशानि पदानि ?

७ । उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीं वनं मया सार्द्धमसि प्रपन्नः ।

तदास्यदं प्राप्य तयातिरोषात् सोढास्मि न तद्भवने वसन्ती ॥ व्याख्या-
यतामयं श्लोकः ।

८ । (१) रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रवृत्त्य प्रियाम् ।

(२) यन्ता हरेः सपदि संहतकार्मुकज्यम् ।

(३) अथ विधिमवसाय्य शास्त्रदृष्टम् ।

एषु किं नाम वृत्तानि ? कानि च तल्लक्षणानि ॥

१८०४ ।

काव्यस्य प्रथमपत्रम् ।

१ । भुजङ्गपिहितहारं पातालमधितिष्ठति ।

(क) रेखान्वितविशेषणस्य किं सार्थक्यम् ॥

(ख) श्लोकार्धे कस्मिन् प्रस्तावे कथमुक्तम् । पातालमित्यत्र कर्षं
द्वितीया ?

(ग) भुजङ्ग, पिहित, आदित्सु एते शब्दाः कथं निष्पद्यन्ते ?

२। (१) राज्येन किं तत् विपरीतवृत्तेः ।

(२) शशंस वाचा पुनरुक्तयेव ।

(क) अनयोः प्रथमवाक्ये तद्विपरीतवृत्तेरित्यनेन कौटुकं वृत्तं सूचितम्, द्वितीयवाक्ये पुनरुक्तयेति विशेषणस्य किं तात्पर्यम् ? शशंस इत्यस्य किं कर्तृपदम् ।

३। (१) अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा, पितुस्तदीयस्य मयापहारितः । अलं प्रयत्नेन तवात्र मा निधाः पदं पदव्यां सगरस्य सन्ततेः ॥

(क) प्रथमश्लोके का पौराणिकी कथा ? अत इत्यनेन किं कारणमुक्तम् ।

(ख) अपहारित इत्यत्र कथं णिच् ? मा इत्यत्र नञ्प्रयोगश्चेत् तदा कौटुकं परिवर्त्तनं भवेत् ? कपिलेनाश्वहरणमित्यर्थबोधकः कश्चिदन्यः श्लोको रघुवंशादेव उद्ध्रियताम् ।

४। स मारुतिसंमानीतमहौषधिहतव्यथः ।

लङ्कास्त्रीणां पुनश्चक्रे विलापाचार्यकं शरैः ॥

(क) व्याख्यायतां श्लोकोऽयम् ।

५। असौ महेन्द्रहिपदानगन्धिस्त्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतः ।

आकाशवायुर्दिनयौवनोत्थानाचामति खेदलवान् सुखे ते ॥

(क) अस्मिन् श्लोके यानि समस्तपदानि सन्ति तेषां विग्रहवाक्यानि लिख्यन्ताम् ।

(ख) त्रिमार्गगा इति नाम्नः किं वीजम् ? अत्र कः समासः ।

(ग) हिपदानगन्धिरित्यत्र व्याकरणस्य को विशेषनियमः ? दिनयौवनेत्यस्य आचामति इत्यस्य च कोऽर्थः ?

६। ततोऽभिषङ्गानिलविप्रविद्धा प्रभ्रश्यमानाभरणप्रसूना ।

समूर्त्तिलाभप्रकृतिं धरित्रीं लतेव सीता सहसा जगाम ॥

(क) व्याख्यायतां श्लोकोऽयम् ।

१८०६ ।

१। (ग) शरीरमात्रेण नरेन्द्र ! तिष्ठन् आभासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः ।

आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तम्भेन नीवार इवावशिष्टः ॥

(घ) उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीं वनं मया सार्द्धमसि प्रपन्नः ।
तदास्पदं प्राप्य तयातिरोषात् सोढास्मि न त्वद्भवने वसन्ती ॥

(च) लङ्गे खरप्रणतिभङ्गदृढव्रतं तत्

(इ) वन्यं युगं चरणयोर्जनकात्मजायाः ।
ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलं च शिरोऽस्य साधोः
अन्योन्यपावनमभूदुभयं समेत्य ॥

(क) सरलसंस्कृतेन एतेषां तात्पर्यं प्रकाशयताम् ।

(ग) “ग” श्लोके ‘स्तम्बेन’ इति कथं तृतीया? नीवार इति उपसर्गस्य
कथं दीर्घत्वम्?

(घ) “घ” श्लोके ‘अपास्य’ इत्यस्य ‘वसन्ती’ इत्यस्य च लुङ् (अद्य-
तनी टी) प्रथममध्यमपुरुषद्विवचनीयपदनिर्देशः क्रियताम् ।
वाच्यान्तरे चायं श्लोकः परिणम्यताम् ।

(च) रेखाङ्कितानां व्यासवाक्यानि प्रदर्श्य समासनामानि लिख्यन्ताम् ।

२। संस्कृतेन व्याख्या कार्या । प्रतिश्लोकम् आभासश्च लेख्यः ।

ते पुत्रयोर्नैकं तशस्त्रमार्गान् आर्द्रानिवाङ्गे सदयं स्पृशन्त्यौ ।

अपौषितं क्षत्रकुलाङ्गनानां न वीरसूशब्दमकामयेताम् ।

नाम राम इति तुल्यमात्मजे वर्त्तमानमहिते च दारुणे ।

हृदयमस्य भयदायि चाभवत् रत्नजातमिव हारसर्पयोः ॥

मृन्तात् श्लथं हरति पुष्पमनोकहानां

संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नेः ।

स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुः

सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य ॥

धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभावमाख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः ।

विलोकयन्त्यो वपुरापुरक्षां प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः ॥

(क) प्रथमश्लोके ‘इव’ इत्यस्य अपिकारस्य च कस्तावदर्थः?

(ख) द्वितीये कथं ह्रस्वतं भयादित्वञ्च? ‘रत्नजात’मिति जातेति
शब्दस्य कोऽर्थः?

(ग) तृतीये ‘संसृज्यते’ इत्यस्य लुङ् (अद्यतन्यां व्यां) प्रथमपुरुषैक-
वचनरूपं प्रदर्श्य तां, प्रथमाद्वि वाच्यान्तरे परिणम्यताम् ।

(च) चतुर्थे 'आख्यात' इत्यस्य धातोः लुङि (व्यां अद्यतन्यां) प्रथम-
मध्यमपुरुषयोः द्विवचनयोः पदनिर्देशः क्रियताम् ।

(छ) रेखाङ्कितपदानां व्युत्पत्तयः (प्रकृतिप्रत्ययादयः) प्रदर्शयन्ताम् ।

१६०७ ।

१ । कालिदासवर्णितदिशा वशिष्ठाश्रमो वर्ण्यताम् ।

२ । संस्कृतभाषया व्याख्यायन्ताम् ।

(क) तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन प्रजाः प्रजार्थव्रतकर्षिताङ्गम् ।

नेत्रैः पपुस्त्रिभिरनाप्रवृद्धिर्नवोदयं नाथमिवौषधीनाम् ॥

(ख) अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ।

अलं प्रयत्नेन तवात्र सा निधाः पदं पदव्यां सगरस्य सन्ततिः ॥

(ग) सुरलामाकृतोद्धूतमगमत् कैतकं रजः ।

तद्योधवारवाणानां अयत्नपटवासताम् ॥

(घ) स्थाने भवानेकनराधिपः सन् अकिञ्चनत्वं मखजं व्यनक्ति ।

पथ्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ॥

(च) अन्यदा जगति राम इत्ययं शब्द उच्चरित एव मामगात् ।

व्रीडमावहति मे स सम्प्रति व्यस्तवृत्तिरुदयोन्मु मे त्वयि ॥

छ । सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।

अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम् ॥

ज । उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीं वनं मया सार्द्धमसि प्रपन्नः ।

तदास्यदं प्राप्य तयातिरोषात् सोढास्मि न त्वद्भवने वसन्ती ॥

(क) क—श्लोके 'तं पपुः' इत्यस्य कोऽर्थः ? कथं वा सोऽत्र उपलभ्यते ?

(ख) ख—श्लोके का खलु पौराणिकी वार्त्ता ? 'प्रयत्नेन' इति कथं
वृत्तीया ? ग—श्लोके 'वारवाण' इति पदस्य व्युत्पत्तिः कीदृशी ?

(ग) सूत्रोक्ते खपुरःसरम् अधोरेखपदानि व्युत्पादयन्ताम् ।

(घ) घ—श्लोकः वाचान्तरे परिणम्यताम् ।

३ । सरलसंस्कृतेन निम्नलिखितश्लोकानां तात्पर्यं निश्चययताम् ।

- च । न संयतस्तस्य बभूव रक्षितुः विसर्जयेद्यं सुतजन्महर्षितः ।
 ऋणाभिधानात् स्वयमेव केवलं तदा पितृणां मुमुचे स वन्धनात् ॥
- छ । क्लायामण्डललक्ष्येण तसदृश्या किल स्वयम् ।
 पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥
- ज । तद्वत्पुना युगपदुन्मिषितेन तावत्
 सद्यः परस्परतुलामधिरोहतां द्वे ।
 प्रस्यन्दमानपरुषेतरतारमन्तः
 चक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरञ्च पद्मम् ॥
- झ । पयोघटैराश्रमबालवृक्षान् संवर्द्धयन्ती स्ववलानुरूपैः ।
 असंशयं प्राक् तनयोपपत्तेस्तनभ्यप्रीतिसवाप्स्यसि त्वम् ॥
- (ख) च—श्लोके “मुमुचे” इति कथम् आत्मनेपदम्? वाच्यान्तरे
 परिणम्यतामयम् ॥
- (ग) रघुवंशीयगङ्गायमुनासङ्गमवर्णनमुपवर्ण्यताम् ।
- (घ) ज—श्लोके यच्छन्दः, सलक्षणं तदुपपाद्यताम् ।

१६०८ ।

- १ । अन्येदुरात्मानुचरस्य भावं जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।
गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पः गौरीगुरोर्गङ्गरमाविवेश ॥
 ततः प्रजानां चिरमात्मना धृतां नितान्तगुर्वी* लघयिष्यता धुरम् ।
 निसर्गसंस्कारविनीत इत्यसौ नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक् ॥
 गर्भं दधत्यर्कमरौचयोऽस्माद्विवृद्धिमत्ताम्रवते वसूनि ।
अविन्धनं वक्त्रिमसौ विभर्त्ति प्रह्लादनं ज्योति रजन्यनेन ॥
- (क) संस्कृतेन व्याख्यायन्तामिमि श्लोकाः ।
- (ख) प्रथमश्लोकेऽधोरेखपदस्य विग्रहवाक्यं प्रदर्शय ।
- (ग) द्वितीयश्लोके ‘लघयिष्यता’ इति पदं साधय ।
- (घ) तृतीयश्लोके रेखाङ्कितपदप्रकृतिभूतधातुभ्यो लुङि अद्यतन्यां
 टौविभक्तौ प्रथमपुरुषैकवचने कौटुशानि पदानि ।

- २ । बाहुप्रतिष्ठम्विवृद्धमन्युरभ्यर्णमागस्कृतमसृशङ्निः ।

राजा स्रतेजोभिर्दृष्ट्वा तान्मोर्गोत्र सख्यौ प्रभिरुद्गीर्ण्यः ॥

आद्यपरीक्षायाः प्रश्नावली ।

६६७

क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चान्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥

प्रत्युवाचतमृषिन्निषम्यतां सारतोऽयमथवा गिरा कृतम् ।

चाप एव भवतो भविष्यति व्यक्तशक्तिरशनिर्गिराविव ॥

(क) एषामन्वयः कार्यः ।

(ख) प्रथमश्लोके रेखाङ्कितपदस्य समासं निरूपय ।

(ग) अभ्यर्णमिति पदं साधय ।

(घ) द्वितीयश्लोकस्य किं तात्पर्यम् ?

(ङ) अधोरेखाङ्कितपदप्रकृतिभूतधातुभ्यो लुटि भविष्यन्त्यां, ती विभक्तौ मध्यमपुरुषैकवचने कानि पदानि ।

३ । उवाच धात्रा प्रथमोदितं वचो ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलीम् ।

अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिचया पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः ॥

(क) वाचान्तरे परिणम्यतामयं श्लोकः ।

(ख) अधोरेखपदप्रकृतिभूतधातुभ्यो लुडि, अद्यतन्यां, टीविभक्तौ कौटुशानि पदानि ?

४ । न केवलानां पयसां प्रसूतिमवेहि मां कामदुषां प्रसन्नाम् ।

(क) अङ्कितपदानां समानार्थकपदानि दर्शय ।

५ । असुं सुगान्तोचितयोगनिद्रः, संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिगते ॥

चुकोप तस्मै स भृशं सुरश्रियः प्रसङ्ग केशव्यपरोपणादिव ॥

(क) प्रथमश्लोके अधिगते इत्यस्याधिकरणे कुतो न सप्तमी ?

(ख) द्वितीयश्लोकाङ्गं व्याख्येयम् ।

(ग) “तस्मै” इत्यत्र कथं चतुर्थी ।

१६०६ ।

काव्यस्य प्रथमपत्रम् ।

१ । (क) रेखासामान्यमपि क्षुणादामनोर्वर्त्तनः परम् ।

न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमित्ततयः ॥

(ख) पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन प्रत्युदगता पार्थिवधर्मपत्न्या ।

तदन्तरे सा विरराज धेनुर्दिनक्षपामध्यगतेव सन्ध्या ॥

(ग) स पूर्वतः पर्वतपक्षशातनं ददर्श देवं नरदेवसम्भवम् ।
पुनः पुनः सूतनिषिद्धचापलं हरन्तमश्वं रथरश्मिसंयतम् ॥

(घ) लब्धप्रशमनस्वस्थमथैवं समुपस्थिता ।
पार्थिवश्चीर्द्धितीयेव शरत् पङ्कजलक्षणा ॥

(ङ) स्थाने भवानेकनराधिपः सन्नकिञ्चनत्वं मखजं व्यनक्ति ।
पर्यापपीतस्य सुरैर्हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ॥

(च) स्थाणुदग्धवपुषस्तपोवनं प्राप्य दाशरथिरात्तकामकः ।
विग्रहेण मदनस्य चारुणा सोऽभवत् प्रतिनिधिर्न कर्मणा ॥

(छ) दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यतृष्णापराङ्मुखः ।
मातुः पापस्य भरतः प्रायश्चित्तमिवाकरोत् ॥

(ज) भ्रूभेदमात्रेण पदान्मघीनः प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार ।
तस्याविलासः परिशुद्धिहेतोर्भौमो मुनेः स्थानपरिश्रहोऽयम् ॥

(झ) क्लेशावहा भर्तुरलक्षणाहं सीतेति नाम समुदीरयन्ती ।
स्वर्गप्रतिष्ठस्य गुरोर्महिष्यावभक्तिभेदेन बधूर्नबन्धे ॥

उद्धृतानां श्लोकानां मध्ये ये केचित् पञ्च श्लोकाः संस्कृतभाषया
व्याख्येयाः ।

(क) चिह्नितश्लोके कथम् आमनोः क्षुसादित्युक्तम् ? ३०

मनोः इत्यत्र च कथं पञ्चमीविभक्तिः ? २

(ख) चिह्नितश्लोके दिनक्षपामध्यगतैव सन्ध्ये त्युपमा कथमुपयुज्यते २

(ङ) चिह्नितश्लोके चन्द्रकलाक्षयस्य किमुपाख्यानमुपदिष्टम् ? वृद्धेः

इत्यत्र कथं पञ्चमी ? ३

(ज) चिह्नितश्लोके समुपदिष्टानि अगस्त्यस्य चरितानि वर्णयन्ताम् ।

प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकारेत्यत्र कथं व्याकरणसङ्गतिः ?

(झ) चिह्नितश्लोके सीतेति नाम समुदीरयन्तीत्यत्र कः शिष्टाचारः
समुद्दिष्टः ? १

“नेमिवृत्तयः” “धर्मपत्नी” “स्वर्गप्रतिष्ठस्य” इत्येतेषां समासवाक्यानि
प्रदर्शयन्ताम् । ३

“दाशरथिः” “शातनम्” इति द्वे पदे व्युत्पाद्येताम् । २

भवान् व्यनक्ति इत्यत्र कथं न मध्यमपुरुषप्रयोगः । २

इति रघुवंशीयप्रश्नः ।

শ্রীযুক্ত গুরুনাথ কাব্যতীর্থ বিদ্যানিধি মহাশয়ের সম্পাদিত

কতিপয় বিগুহ্ন স্মলত গ্রন্থ।

১। রঘুবংশ।

ইহা উনিশ সর্গে সম্পূর্ণ, দেবনাগরাক্ষরে মুদ্রিত। প্রথমে বড় বড় উজ্জ্বল অক্ষরে মূল, তৎপরে অক্ষর, তার পর বাচ্যপরিবর্তন, তন্নিম্নে মল্লিনাথকৃত সম্পূর্ণ টীকা, স্থলবিশেষে সরলার্থ, তাহার পর সরল অনুবাদ। এতদ্বিধি যথাসম্ভব সরল সংস্কৃতে লিখিত পৌরাণিক ইতিবৃত্ত, মহাকাব্য কালিদাসের জীবনী, রঘুবংশের সমালোচনা, রঘুবংশবর্ণিত বিষয়সমূহের বিস্তৃত সূচী, গ্রন্থবর্ণিত দেশ সমূহের বর্তমান নাম এবং সংক্ষিপ্ত পরিচয়প্রভৃতিও প্রদত্ত হইয়াছে। কাব্যের আশু পরীক্ষায় রঘুবংশীয় যে সকল প্রশংসামালা দেওয়া হইয়াছে, ইহার উত্তর আমাদের “প্রশ্নোত্তরমালায়” দেখিতে পাইবেন, এতদ্ব্যতীত উত্তর না দিয়া কেবল প্রশ্ন দেওয়া হইয়াছে। আমাদের “ধাতুরূপকল্পদ্রুম” নামক সুবিস্তৃত গ্রন্থেই ধাতুরূপ জানিতে পারিবেন, এইজন্য ধাতুরূপও দেওয়া হয় নাই। ৫ নং বিজ্ঞাপনটি পাঠ করুন, “ধাতুরূপকল্পদ্রুম” বিজ্ঞার্থী বা পরীক্ষার্থী কিরূপ প্রয়োজনীয়, তাহা অবগত হইতে পারিবেন। ইহার কাগজ ও মুদ্রণ উৎকৃষ্ট, প্রায় ৮০০ শত পৃষ্ঠায় সম্পূর্ণ। আমরা স্পর্ধায় সহিত বলিতে পারি,—এইরূপ সর্বোৎকৃষ্ট মনোরম সম্পূর্ণ রঘুবংশ এ পর্যন্ত প্রকাশিত হয় নাই। মূল্য নির্ধারণ করিতে হইলে ইহার স্মলত মূল্য ৩ তিন টাকা হওয়া উচিত; কিন্তু আমরা আপাততঃ ২০০ দুই শত গ্রাহকের জন্য কেবল মুদ্রণব্যয় হিসাব করিয়া ১৫০ এক টাকা বার আনানাত্র ধার্য্য করিলাম। সোণালী স্মৃদূচ বাক্কাই ২০ দুই টাকা। বিজ্ঞার্থী সহর হউন।

২। কুমারসম্ভব।

সপ্তম সর্গ পর্যন্ত দেবনাগরাক্ষরে মুদ্রিত। প্রথমে বড় বড় উজ্জ্বল অক্ষরে মূল, তার পর অক্ষর, বাচ্যপরিবর্তন, মল্লিনাথকৃত টীকা, যথাসম্ভব পৌরাণিক ইতিবৃত্ত এবং তৎপরে সরল প্রশংসা অনুবাদ। ইহার আর অধিক পরিচয় কি দিব,—ইহাতেও ঠিক কালিদাসের জীবনী সূচীপ্রভৃতি বিষয় রঘুবংশের স্থায়ী প্রদত্ত হইয়াছে। অধিকন্তু পাঠান্তর এবং বিবিধ টিপ্পনীও প্রদত্ত হইয়াছে। এক কথায় এইরূপ কুমারসম্ভবের ইহাই নূতন সৃষ্টি। কাগজ ও মুদ্রণ মনোরম। মূল্য ৫০ বার আন। সোণালী স্মৃদূচ বাক্কাই ১০ এক টাকা। বর্তমান ১৩১৭ সনের আগামী আশ্বিন মাস হইতে এই পুস্তক বিক্রয় হইবে।

৩। ভাষাপরিচ্ছেদ।

ইহাতে প্রথমে বড় বড় উজ্জ্বল বঙ্গাক্ষরে মূল, তারপর মুস্তাবলী টীকা, তৎপর অনুবাদ, তৎপর টিপ্পনী। মূলংশে অমরকোষের মত শ্লোকমধ্যে অঙ্ক সন্নিবেশপূর্বক বিষয়সমূহের বিভাগ করিয়া, ঐ অঙ্ক অনুসারে টীকাও অনুবাদের অঙ্ক সন্নিবেশিত হইয়াছে। বস্তুপ্রভৃতি স্থান হইতে সংগৃহীত বিবিধ টীকা পুস্তকের পাঠ মিলাইয়া ইহা মুদ্রিত করা হইয়াছে। অনুবাদ সরল করিবার জন্য প্রাচীন ও আধুনিক টিপ্পনীও প্রদত্ত হইয়াছে। ভাষাপরিচ্ছেদের সরল অনুবাদ, শুনিতে হয়ত কেহ কেহ সন্দেহান হইতে পারেন, আমাদের বিশ্বাস,—একবার এই গ্রন্থ পাঠ করিলেই আমাদের কথার সত্যতা প্রমাণিত হইবে। গ্রন্থের ভূমিকায় ভাষাপরিচ্ছেদ ও গ্রন্থকার বিখ্যাত জ্ঞানপঞ্চাননের আলোচনা প্রসঙ্গে দর্শনশাস্ত্রসম্বন্ধে বিবিধ কথার অবতারণা করিয়া জ্ঞান ও বৈশেষিক দর্শনের স্থূল মন্ত্র বুঝাইবার চেষ্টা করা হইয়াছে। মূল্য—১১/০ দশ আনা, সোণালী স্মৃদুট বাঙ্কাই—৮/০ চৌদ আনা।

৪। সটীকানুবাদ সংক্ষিপ্তসারব্যাকরণম্।

ইহাতে বড় বড় অঙ্করে মূল সূত্র, তদুর্দ্ধে সূত্রের পদবিচ্ছেদপূর্বক পদান (পদ খোঁটা), সূত্রের পর বৃত্তি তন্নিম্নে টীকা ও টীকার নীচে বঙ্গানুবাদ। অনুবাদের সংক্ষিপ্ত পরিচয়—প্রথমে সূত্রের সরলব্যাখ্যা, তারপর প্রতি সূত্রে উল্লেখ পূর্বক পদসাধন তৎপর ব্যাবৃতি ব্যাখ্যা এবং এই ব্যাবৃতির ব্যাখ্যা প্রসঙ্গে ব্যাবৃতির পদসাধন। আমরা দৃঢ়তার সতি বলিতে পারি এই অনুবাদের সাহায্যে শিক্ষকের সাহায্যব্যতীত পড়া চলিবে, কঠিন কঠিন স্থলও অনায়াসে হৃদয়ঙ্গম হইবে। পদসাধিতে বা সূত্রার্থ বুঝিতে শিক্ষকের বিরক্তি বা খোসামুদী আর করিতে হইবে না। এ অনুবাদ সম্পূর্ণ ব্যাকরণের নহে,—কেবল তিঙস্ত ও কুদস্ত পাদের। সংক্ষিপ্তসার ব্যাকরণাধ্যায়ী বিদ্যার্থিগণেরই এইরূপ অনুরোধ; কেননা আমাদের মুদ্রিত সানুবাদ ‘সন্ধি-স্ববস্তকড়চা’ দ্বারাই তাঁহার। অপর প্রয়োজনীয় সন্ধি ও স্ববস্তপাদ অধ্যয়ন করিয়া থাকেন। মূল্য—দ্রিদ্ৰ বিদ্যার্থিগণের জন্য কেবল ২০০ শত পুস্তকের ৫ পাঁচ টাকা করিয়া, ইতঃপর ৬ ছয় টাকা। এই পুস্তকখানি বর্তমান বর্ষের পৌষ মাস হইতে বিক্রীত হইবে।

৫। ধাতুরূপকম্পাদ্রম।

ইহাতে সংস্কৃত ভাষাপ্রচলিত প্রত্যেক ধাতুর বিবিধ উদাহরণের সহিত ত্যাদি

বিভক্তির রূপ, যাবতীয় কুদন্ত প্রয়োগ, কুদন্ত প্রয়োগের তদ্ধিত প্রত্যয়ে
উৎপন্ন সমস্ত প্রয়োগ, ঐ সকল শব্দের সমাসজাত রূপসমূহ, কোন্ ধাতুর কি
অর্থ, উপসর্গযোগে যে ধাতুর যত রকম অর্থ হইতে পারে, গণপাঠে যে সকল
জটিল অর্থ উল্লিখিত হইয়াছে, ব্যুৎপত্তিপ্রদর্শন পূর্বক তাহার সরলতা
সম্পাদন, কোন্ ধাতু সেট, কোন্ ধাতু অনিট এবং কোন্ ধাতু বেট ও কোন্
ধাতুর কি অনুবন্ধ, সেই সেই অনুবন্ধের কি ফল, কোন্ ধাতু পরস্মৈপদী, কোন্ ধাতু
আত্মনেপদী, বা উভয়পদী ; আবার কোন্ ধাতু কোন্ উপসর্গযোগে কিংবা বিভক্তি-
ভেদে পরস্মৈপদাদি হয়, ধাতু সাক্ষ্যক, কি অকক্ষ্যক অথবা দ্বিকক্ষ্যক ; দ্বিকক্ষ্যক ধাতুর
কক্ষ্যাদির ব্যবস্থা, অর্থবিশেষে অকক্ষ্যক ধাতুর সাক্ষ্যকতা ইত্যাদি বহুবিসয় সন্নিবিষ্ট
হইয়াছে। প্রয়োজনীয়স্থলে প্রয়োগগুলির স্বত্র উল্লেখপূর্বক সাধন প্রণালী দেখান
হইয়াছে। এতদ্বিন্ন সনস্ত, যঙস্ত [চেক্রীয়িত] এবং ইনস্ত [গিছস্ত, ঞ্যস্ত] অবস্থার রূপ
এবং ঐ অবস্থায় কুদন্ত রূপসকল বিস্তৃতরূপে লিখিত হইয়াছে। স্থলবিশেষে কুদন্ত
প্রত্যয়গুলির কারক, সমাস ও তদ্ধিত বিষয়ক ব্যবস্থাদি বিশদরূপে অর্থপ্রদর্শনের সহিত
লিখিত হইয়াছে। ধাতুসম্বন্ধে বর্তমান প্রচলিত ব্যাকরণাদির বিচার প্রাঞ্জল ভাষায়
নীমাংসার সহিত নিম্নে নিম্নে সন্নিবিষ্ট করা হইয়াছে। ফলকথা—ধাতুসম্বন্ধে যাবতীয়
অবশ্য জ্ঞাতব্য বিষয় ইহাতে প্রদত্ত হইয়াছে। এরূপ একটি মূল শব্দও অবশিষ্ট নাই—
বাহা ধাতুদ্বারা সাধিত না হইয়াছে। পাণিনি, কলাপ, মুক্তবোধ, সংক্ষিপ্তসারপ্রভৃতি
ব্যাকরণ এবং মাধবীয়া ধাতুবৃত্তি, মনোরমা প্রভৃতি প্রাচীন গ্রন্থ সকলের সাহায্যে এই
গ্রন্থ সম্পাদিত হইয়াছে। আমরা স্পর্দ্ধা করিয়া বলিতে পারি—ধাতুরূপসম্বন্ধে এরূপ
দক্ষাঙ্গমুন্দর সর্বজনমনঃপূত পুস্তক আর প্রকাশিত হয় নাই। যে কোন ব্যাকরণ
দখ্যায়ী এই পুস্তক অকুণ্ঠিতচিত্তে গ্রহণ করিতে পারেন। “কল্পদ্রুমের” নিকট
কৈহই বঞ্চিত হইবেন না।

উত্তম কাগজে, পরিপূর্ণ মুদ্রণে স্রবহং কলেবরে প্রায় ৬০০ ছয় শত পৃষ্ঠায় সম্পূর্ণ।
মূল্য ২২ দুই টাকা। সোণালী বাঁধাই ২০ দুই টাকা চারি আনা।

৬। স্বহং অমরার্থচন্দ্রিকা।

ইহাতে সমুজ্জ্বল, নূতন অক্ষরে মূল্যাংশ, অক্ষসন্নিবেশ দ্বারা মূল্যাংশের পর্যায়বিভাগ,
যথোক শ্লোকের নীচে নীচে অনুবাদ, বহুবিধ অবশ্যজ্ঞাতব্য টিপ্পনী, বন্ধনী-সন্নিবিষ্ট
বহু পাঠান্তর, প্রস্তাবনা-শ্লোকের অবয়ব, লিঙ্গাদিসংগ্রহবর্ণের টীকা এবং পুস্তকের
শেষভাগে রাশিকোষ, গ্রহকোষ, নক্ষত্রকোষ, একাক্ষরকোষ, দ্বিাক্ষরকোষ, অক্ষাভিধান,

সারস্বতাভিধান, নানার্থধ্বনিমঞ্জরী প্রভৃতি একান্ত প্রয়োজনীয় কোষসকল
সন্নিবিষ্ট হইয়াছে। এতদ্ভিন্ন অমরকোষ স্বাভাবিক শব্দের অকারাদি বর্ণানুক্রমে একটি
বিস্তৃত বিস্তৃত সূচিপত্র প্রদত্ত হইয়াছে। কাগজের বাঁধাই মূল্য ১৮ এক টাকা,
কাপড়ের বাঁধাই ১৮০ এক টাকা দুই আনা।

৭। কোষ-সংগ্রহ।—ইহাতে আবৃত্তির সুবিধার্থ বৃহৎ উজ্জ্বল অক্ষরে
—টিপ্পণসহিত অমরকোষ, সংখ্যাকোষ, নক্ষত্রকোষ, রাশিকোষ, নানার্থধ্বনিমঞ্জরী,
গ্রহাভিধান, সারস্বতাভিধান, একাক্ষরকোষ, দ্বিরূপকোষ, ও মন্ত্র (বীজ) কোষ
(এই ১০ খানি কোষ একত্র) সন্নিবেশিত হইয়াছে। মূল্য ১৮০ ছয় আনা দাত্র।

৮। অমরকোষ টীকা।—(বহুনাথ চক্রবর্তী কৃত) মূল্য—
১৮ এক টাকা।

৯। সটীকানুবাদ অমরকোষ।—উপরোক্ত বৃহৎ অমরার্থ-
চন্দ্রিকা ও এই অমরকোষ টীকা দুইখানি পুস্তক একসঙ্গে লইলে দুই শত গ্রাহককে
মাত্র ২৮ দুই টাকা স্থলে ১১০ এক টাকা আট আনায় দেওয়া হইবে। তৎপর
সকলকেই নির্দিষ্ট মূল্য দিতে হইবে।

১০। (তালপাতার) চণ্ডী।

বহুদিন হইতেই তালপত্রের পুস্তকের অভাবে অবৈধরূপে যবনাদি কর্তৃক কাগজে
মুদ্রিত পুস্তক দ্বারা প্রায় সর্বত্রই হিন্দুদিগের ধর্ম্যকর্ম্য নির্বাহিত হইতেছে। এমন
কি, সাক্ষাৎ সর্বাভীষ্টফলপ্রদ চণ্ডীপাঠও অনেক স্থলেই কাগজে মুদ্রিত পুস্তকে
সম্পন্ন হইতে দেখা যায়। ইহাতে হিন্দুধর্ম্য যে দিন দিন অধোগতি লাভ করিতেছে,
তদ্বিশয়ে সন্দেহ নাই। আজকাল ভারতসন্তানগণ সাধ্যানুসারে স্বদেশোন্নতির দিকে
অগ্রসর হইতেছেন। এই স্বদেশোন্নতির মূলমন্ত্র যে একমাত্র ধর্ম্মরক্ষা, ইহা সর্ববাদি-
সম্মত। কাগজ যে উপাদানে প্রস্তুত হয়, অনেকে হয় ত তাহা জানেন না।
দেবার্চনাদি দ্বারা দেবতা-প্রসাদ লাভ করিতে হইলে শৌচাচার সর্বাগ্রে অবলম্বনীয়।
এই কাগজে যে কত অপবিত্র পদার্থ নিহিত আছে, তাহা বলিয়া শেষ করা যায় না।
তারপর যবনাদি দ্বারা মুদ্রিত হইয়া শাস্ত্রীয় গ্রন্থসকল “স পাপিষ্ঠস্ততোহধিকঃ”
হইয়াছে। এইরূপ চণ্ডীপাঠে শাস্ত্রোক্ত ফল হওয়া দূরে থাকুক, প্রায়ই কুফল ফলিয়া
থাকে। আমরা এই অভাব দূর করিবার জন্য বহুবিধ কার্যকর এবং প্রভূত

অর্থব্যয় করিয়া নানা দেশ হইতে তালপত্র সংগ্রহপূর্বক ব্রাহ্মণ দ্বারা যুদ্গাদি কার্য
ও কালি প্রস্তুত করণ প্রভৃতি বাবতীয় অনুকূল ক্রিয়া অতি বিস্তৃতভাবে সম্পাদন
করিয়া গ্রন্থ প্রকাশ করিলাম। ইহাতে পৃষ্ঠাবিধি, পাঠবিধান, অর্গল, কীলক,
কবচ, দেবীমুক্ত, ঋষিচ্ছন্দঃ, শ্লোকাক্ষ সন্নিবেশপূর্বক বড় বড় অক্ষরে মূল্যংশ, পাঠান্তে
ক্ষমাপ্রার্থনা প্রভৃতি সাধারণ ও পুষ্টি চণ্ডীপাঠের প্রয়োজনীয় বিষয় সকল সন্নিবেশিত
করিয়াছি। বহু বহু ও পরিশ্রমপূর্বক পাতাগুলি পূর্নপ্রণাল্যসারে জলে ভিজাইয়া
রোড়ে শুকাইয়া লইয়াছি। আমরা দ্রুততার সহিত বলিতে পারি, সুদীর্ঘকালেও
ইহা পোকায় কাটবে না। সাধারণতঃ হস্তলিখিত তালপত্রের চণ্ডীর বেক্রপ
আকার হইয়া থাকে, আমরাও ঠিক সেইরূপ আকারেই মুদ্রিত করিয়াছি। ধর্মপ্রাণ
হিন্দুসন্তানগণ এরূপ সুযোগ ত্যাগ করিবেন না, দ্রুত হউন। মূল্য ১ এক
টাকা মাত্র।

সনাতন ধর্মগ্রন্থ সকলের সারস্বত, নূতন ধরণে সম্পাদিত
বৃহৎ পকেট

১১। শ্রীমদ্ভগবদ্গীতা।

গীতার পরিচয় দেওয়া নিম্নয়োজন। বাজারে বিভিন্ন রকমের গীতা প্রচলিত থাকিলেও এইরূপ নূতন প্রণালীতে অভিনব আকারে সুবিশুদ্ধ পকেট সটীকানুবাদ শ্রীমদ্ভগবদ্গীতার ইহাই প্রথম প্রচার। ইহাতে বড় অক্ষরে মূল, অদ্বয়, অদ্বয়-মুখে কঠিন শব্দের প্রতিশব্দ, শ্রীধর স্বামীর সুবিখ্যাত সুবিস্তৃত সরল টীকা, এবং মূলানুযায়ী—বিস্তৃত প্রাঞ্জল বঙ্গানুবাদ সন্নিবেশিত হইয়াছে। এইরূপ সটীকানুবাদ সুবিশুদ্ধ বৃহৎ পকেট গীতা অত্ৰাপি আর প্রকাশিত হয় নাই। বহু অধ্যাপক ও বিদ্যার্থী টীকা প্রভৃতি সমন্বিত অথচ পকেট এইরূপ গীতার একান্ত অভাব দেখিয়া উহার দেগার্থ অমাদিগকে অনুরোধ করেন—তাঁহাদের আগ্রহ-পূরণের জন্ত আমরা এই স্তম্ভক প্রকাশিত করিলাম। নূতন অক্ষরে ছাপা, কাগজ প্রীতিপদ। মূলভাতিমূলভ ১২।। আট আনা মাত্র। দোণালী সুদূত বান্ধাই ১৮০ দশ আনা।

১২. রচনানুবাদ-শিক্ষা ।

ইহা বিদ্যার্থীমাত্রেয় অধিতীয় বন্ধু। পরীক্ষাসিদ্ধ-সমুদ্ভিতীর্ষু ছাত্রগমাজের অতি
 তরণী। সর্বত্র সুপরিচিত এই গ্রন্থের অধিক পরিচয় সম্প্রতি অপ্রয়োজন।
 দ্বা ৮০ চৌদ্দ আনা, কংগ্রেস প্রকাশন Kanga College Prakashan Haridwar.

১৩। কলাপসূত্র।—পরিশিষ্ট, শিক্ষা, পরিভাষাপ্রভৃতি যাবতীয় সূত্র-

সমেত। এ সংস্করণে উপাদিসূত্র ও মহামহোপাধ্যায় ৮৮৮কান্ত তর্কালঙ্কার মহোদয়-
প্রণীত কাত্যবন্ধনঃপ্রক্রিয়া-সূত্রমালা অতিরিক্ত সংগৃহীত হইয়াছে। পরিবর্দ্ধিত (২য়
সংস্করণ) পিজবোর্ডে বাঁধাই মূল্য ১০ চারি আনা।

১৪। সন্ধিরুত্তি।—(সানুবাদ) অতি আবশ্যকীয় বিবিধ টিপ্পণীর
সহিত ৪র্থ সংস্করণ। বোর্ড বাঁধাই মূল্য ১/০ পাঁচ আনা।

১৫। একরূপ চতুষ্টয়রুত্তি।—তৃতীয় পাদ (নামপ্রকরণ) পর্য্যন্ত। মূল্য
৮০ বার আনা, সোণালী বান্ধাই—১/১ এক টাকা।

১৬। সটীকানুবাদ-কলাপব্যাকরণ।

অষ্টাদশ প্রকার টীকা টিপ্পণী ও সুবিস্তৃত অনুবাদ সমেত নূতন সংস্করণে পরিবর্দ্ধিত
কলেবরে প্রকাশিত। টীকা, পঞ্জী, কবিরাজ, সন্ধিচক্রিকা (ব্যাখ্যাসার) ; চতুষ্টয়-
প্রদীপ (ব্যাখ্যাসার) বিদ্যাসাগর, কুলচন্দ্র, পুরুষোত্তম চক্রবর্তীর টিপ্পণী, পীতাম্বর বিদ্যা-
ভূষণকৃত পত্রিকা, বিদ্যেশ্বর, আখ্যাতপ্রদীপ, সপ্তমমঙ্গলা, অষ্টমমঙ্গলা, আখ্যাতমঙ্গরী,
শিরোমণি, কুম্ভঙ্গরী, চেক্রৌঞ্চিত-রহস্য, উপাদিরুত্তি, কুৎপ্রদীপ (ব্যাখ্যাসার) পদপরিচয়
সূত্রার্থ, তাৎপর্য্যার্থ, পাঠলাগান, প্রয়োজনীয় পরিশিষ্ট সূত্র, রুত্তি ও তাহার অর্থ,
সুবিস্তৃত বঙ্গানুবাদ, কুৎ এবং তদ্ধিত প্রত্যয়ের সূচী, ঔগাদিক প্রয়োগের সূচী ও
সূত্রের সূচী; এতদ্বিন্ন উক্ত বিদ্যানিধি মহাশয় সম্পাদিত বিবিধ টিপ্পণীও প্রদত্ত হইয়াছে।

মূল্য—পূর্বার্দ্ধি (সম্পূর্ণ সন্ধিচতুষ্টয় একত্র) ৩।০ তিন টাকা আট আনা, ঐ চামড়ায়
সোণালী বান্ধাই ৪/১; পরার্দ্ধি (সম্পূর্ণ আখ্যাত ও কুদ্রুত্তি একত্র) ৪/১ চারি টাকা,
ঐ চামড়ায় সোণালী বান্ধাই ৪।০, উক্ত টীকাদিসমেত কেবল আখ্যাতরুত্তি ২।০ দুই
টাকা আট আনা, উক্ত টীকাদিসহিত কেবল কুদ্রুত্তি ২/১ দুই টাকা।

সমস্ত পুস্তকেরই ডাকমাশুল স্বতন্ত্র দিতে হয়।

১০ ইন্ডিয়ান বিদ্যাভ্যাস সমিতি সম্মতি করায়

ক্রীজানকীনাথ ভট্টাচার্য্য,

৩৯নং বহুপাড়া লেন, বাগ্‌বাজার কলিকাতা।

স্বভা-

হাদয়-

(২য়

প্রণীত

মূল্য

বর্দ্ধিত

তৃত্ব-

বিজ্ঞা-

প্রজ্ঞা,

রিচয়

অর্থ,

সী ও

হাছে।

মডার

গাফা,

হুই

, হুই

তা।

